

Revisió acabada el 30 de juliol del 2023.

Els Sants de la Pedra

Una part més de la cultura matriarcal mediterrània, procedent de la cultura grega, de la romana i del mitraisme i vinculada, principalment, amb la històrica Corona Catalanoaragonesa i amb tot l'àmbit lingüístic

Lluís Barberà i Guillem

Nota

La foto de portada correspon a la d'un plafó ceràmic que hi ha en Benimodo (la Ribera Alta) i que figura en el document *"Curs Conèixer La Ribera Benimodo"* (<https://xvassembleahistoriaribera.files.wordpress.com/2012/08/benimodo.pdf>), a partir d'una web dedicada a la *"XV Assemblea d'Història de la Ribera. Benimodo, 9, 10 i 11 de novembre de 2012"*, signat per Anna Alfonso (historiadora de l'art) junt amb Pau Armengol (arqueòloga) i Rafael López (cronista de Benimodo) i editat per l'Ajuntament de Benimodo en febrer del 2008.

Agraïments

Agraesc a totes les persones que, en algun moment, m'han fet costat i que han col·laborat en l'estudi (que en són moltes).

Introducció.

El 2 de març del 2020, quan començava l'índex d'aquest estudi, recerca iniciada en la primavera del 2005 i a què torní el dia que començà la primavera del 2017, després d'haver-lo arraconat des de feia quasi dotze anys, vingué una dona a ma casa i, en un moment de l'estada, em preguntà:

— ¿En qué trabajas?

— Jo, oficialment, soc pensionista, però, lo que sí que estic fent, des de fa quasi tres anys, és un estudi sobre uns sants que la seua devoció està molt estesa en Catalunya, en les Illes Balears, en el País Valencià i en una part d'Aragó que està al costat de Catalunya. Són una pervivència de lo matriarcal en relació amb la llengua catalana, llengua que es parla en eixos territoris. Podríem dir que “*treballe*” d'historiador, de recopilador de la cultura popular.

— ¿Aquí, en tu casa? ¿Aquí trabajas?

— Sí, podríem dir que sí. Però, per a investigar i per a accedir a més informació, isc de casa i, per exemple, consulte llibres que estan en la biblioteca, pregunte a persones de la família o a moltes més. I, a més, també telefone a persones que conec o que m'han enviat informació per Internet com també a editorials.

A més, des de que ja portava uns sis o set mesos, entrí més en el tema de lo matriarcal, perquè vaig descobrir que hi havia una relació directa amb la cultura grega, amb la deessa grega de l'agricultura (Demèter). I, després, vaig veure que també n'hi havia... amb la cultura romana i amb el mitraisme, una religió de què agafà molt el cristianisme, quan passà a ser la religió oficial de l'Imperi Romà.

— Interessante.

— Sí, la veritat és que sí. A banda que no esperava que, a través de comentaris de persones de Catalunya, de les Illes Balears i d'ací, valencianes, aplegàs a deduir que, allò de “*La maté porque era mía*” (que tant es diu en castellà, almenys, ací, en Espanya, perquè forma part de la visió castellana de la sexualitat), entre aquestes persones, estava molt mal vist, fins al punt que, en les seues relacions amb la parella (i en la seua visió sobre la sexualitat), si bé és la dona qui mana, també és cert que, en les parelles valencianoparlants, la dona atorga moltíssima llibertat a l'home i, per una altra banda, l'home no la tracta com una andròmina, com un trasto, com si la dona fos una espècie de propietat privada de l'home.

La dona, procedent de Colòmbia, estava al·lucinada i, igualment, oberta, sentia una curiositat que jo no havia vist abans en ella.

¡Quina vitalitat i quina obertura tenia hui la dona! ¡Quina evolució i cap a posicions més obertes i amb encert, més suaus!

¡Jo flotava!: ella i jo anàvem cap al demà i, com es sol dir, com a bons germans. Si més no, germans en el sentit de receptors a persones amb altres formes de ser i que no tracten de tombar cap persona.

I ara sí, sense més preàmbuls, passem a l'estudi.

Alaquàs, 3 de març del 2020.

A) DEFINICIÓ DE FESTA.

La paraula *festa* té el seu origen en el llatí tardà *festa*, plural de *festum*, és a dir, “festiu”, el qual prové de l’arrel de *feria*, això és, “dia de festa”.

Amb aquest terme, ara en el camp antropològic, fem al·lusió a una solemnitat amb què es commemora el record o l’escaïença d’un esdeveniment important del passat o per a subratllar la transcendència d’un fet actual, i que dona esplai a la gent.

En segon lloc també l’emprem per a parlar del dia en què l’Església o una religió celebra solemnement la memòria d’un sant, d’una santa, de la Mare de Déu, d’un misteri, etc.

Finalment és un acte col·lectiu o, fins i tot, un dia o més, en què s’aprofita el record del passat per a viure en comunitat i, així mateix, per a acollir a persones procedents d’altres barris, poblacions, països, cultures, etc., bé en un barri, bé en una població, bé en un espai geogràfic més gran, acompanyat d’activitats culturals, espirituals, joioses, musicals o, per exemple, culturals, u dels objectius de la qual és manifestar la identitat del col·lectiu o de la població, crear fermesa i esperit comunitari i, àdhuc, transmetre-la a les generacions següents i mostrar-la a les persones que provenen d’altres poblacions i de cultures diferents, mitjançant una actitud de tolerància. Com llegim en l’article “**La Festa Major**” (<https://www.diba.cat/web/exposicio-la-festa-major>), escrit per Bienve Moya, estudiós de la cultura catalana, en la web de la Diputació de Barcelona, “*la festa és una eina bàsica per a la socialització de les generacions i és essencial per a la transmissió de la cultura i els vincles socials*”.

(...) *cada comunitat local, generalment en funció de la seva dedicació laboral, solia estar sota la protecció d’un sant o altre.*

Així, on [= en] les poblacions on l’horta era la dedicació predominant, és habitual trobar festes majors dedicades a sant Abdó i Senén (sant Nin i Non¹), sants protectors dels hortolans (...). Cal dir, però que avui, allò que més celebrem en les nostres festes majors, embolcallat en aquest paquet simbòlic i al·legòric memorial, és la pròpia existència de la vila com a xarxa de relacions dels seus ciutadans i ciutadanes”.

A més, en paraules tretes de l’entrada “**Diari de Santes: Amb la rauxa necessària i el seny imprescindible**” (<http://joanantonibaron.blogspot.com/2006/07/diari-de-santes-amb-la-rauxa-necessria.html>), escrit de Joan Antoni Baron Espinar, publicat en el seu blog “*Joan Antoni Baron*”, sobre el significat de les festes, i que parlen sobre què les afavoreix i sobre el sentiment d’identitat, hi ha que “*Sense rauxa no hi ha possibilitat de festa. Si no som capaços de superar els convencionalismes ordinaris i el sentit del ridícul, difícilment podrem gaudir de la festa. Rauxa i*

¹ Els sants Abdó i Senent també són coneguts, popularment i en molts llocs, com “els Sants de la Pedra” i, en diverses poblacions de les Illes Balears, com *Sant No i Sant Ne*.

sentiment. Que també calen els sentiments. Sentiment de sentir-se ciutadà. De compartir la festa amb la resta dels ciutadans.

(...) És, aleshores, el moment del seny. Del seny individual que ens diu quins són els límits.

(...) Identificar-se amb la festa és un element de cohesió ciutadana important. Els sentiments tornen a jugar un paper decisiu a l'hora de la col·lectivitat. I el sentiment d'identitat, de pertànyer a un col·lectiu pot ser fonamental per salvaguardar la convivència".

A tot açò, afegirem que, en paraules de Francisco Javier Fernández Conde, en el llibre ***"La religiosidad medieval en España. Alta Edad Media (siglos VII-X)"***, *"En los ambientes culturales conocidos, tanto en la Antigüedad como en el Medioevo², la fiesta ha sido, y sigue siendo, el tiempo sagrado por excelencia. La fenomenología de lo sagrado y de la religiosidad describe siempre las celebraciones festivas, con una cronología fija en los calendarios vigentes, reproduciendo, con mayor o menor claridad, la capacidad creadora de los 'primeros tiempos', aquel período mítico o 'histórico' en el que la divinidad había desplegado sus infinitas virtualidades creadoras"* (p.409).

Aquest *"temps sagrat"*, que abans del triomf del capitalisme era molt extens i, fins i tot, ocupava una part important dels dies de l'any, abraçava, per exemple, moltes festes agrícoles relacionades amb l'any com un cicle (detall propi del model de vida que predominava, el matriarcalista) i que, a hores d'ara, han donat pas, en molts casos, tant a la introducció de festes de caràcter civil, com a l'ajornament d'aquestes festes religioses fora dels dies històrics (per exemple, amb la finalitat d'acollir més persones, com ara, en zones rurals on a penes hi ha habitants que resideixen contínuament, com ha ocorregut, en més d'una població, amb la dels Sants de la Pedra), com al tractament d'aquestes festes, sobretot, des de la part lúdica, de manera que deixen a banda, en més d'un cas (i, com a resultat d'un ambient menys religiós i menys obert a lo mitològic i a lo matriarcal), el fons religiós.

En aquest sentit referit a la festa i al seu caràcter religiós, en un missatge que m'envià Bienve Moya (per correu electrònic, l'11 de gener del 2019), hi ha que ***"La Festa, tal com l'entenem nosaltres (i els nostres correligionaris), té, encara, molt de religió, entenent-nos, de religió antiga*** (...).

No concebem la festa com un mer entreteniment, no la concebem sense un ritual dramàtic (inclús catàrtic) que fa participar als seus celebrants, feters (a uns més directament i a d'altres en l'ànim) en l'esdeveniment (la seva posada en escena), i en la seva preparació i revisió cíclica.

Per tant, la festa queda molt lluny, i no participa gens, del concepte d'oci de la societat de consum, inclús del valor que, en la societat del benestar, se l'hi ha pogut donar a aquest concepte: oci, oci cultural, oci creatiu..." .

² En valencià, Edat Mitjana. Tradicionalment, en els estudis relacionats amb la Història, es coneix com *Edat Mitjana* el període que va de la caiguda de l'Imperi Romà d'Occident (any 476) a la caiguda de Constantinoble, la capital de l'Imperi Bizantí (en l'any 1453), imperi que havia sorgit arran de la divisió de l'Imperi Romà en dues parts.

I, quasi al final de l'escrit, comenta que, *"a vegades, advertim que quan la festa es fa profana i perd aquells valors de religiositat antiga, cultural i social: ritual escenogràfic, participació activa, perspectiva social: de relligar la comunitat, podem dir que l'estem profanant?"*.

A continuació, farem un puntuació i direm que *"profanar"*, si partim del **"Nou diccionari de la llengua catalana"**, de J. B. Xuriguera (editat per Claret en 1993), vol dir *"No tractar amb la deguda reverència (les coses sagrades), violar-ne la santedat"*, i que *"profà"*, com ara, en el **"Diccionari etimològic manual"**, de Josep Moran i de Joan A. Rabella (Edicions 62, 1a. ed., 1999), prové del llatí *profanu, -a* (*"no sagrat", "sacríleg"*) i que deriva de *fanum, -i* (*"temple"*), detalls que em recorden el passatge del Nou Testament en què Jesús mamprén, dins del temple, contra els qui tractaven de convertir-lo en un mercat i, així, lluny del seu paper religiós, passatge bíblic que, per tant, podem dir que és vàlid a hores d'ara i per a aquest tema.

Al capdavant, Bienve Moya-Domènech escriu que *"això són quatre notes a llum del que vaig advertint pel meu compte, i de les converses i dubtes que vaig sostenint amb tots vosaltres.*

Què us sembla?".

Eixe mateix dia, 11 de gener del 2019, li responguí a la pregunta final, després d'haver llegit l'escrit. Li deia que eixes línies seues, com les d'un altre document que m'havia enviat adjunt, tots dos *"sobre festa i religió"* (sic, el tema del correu), *"em semblen coherents i, respecte al de la festa, coincideix plenament amb lo que escrius, sobretot, sobre el significat de la festa no religiosa, a hores d'ara"*,

No obstant això, com hem pogut extraure durant la recerca, hi ha poblacions on encara perdura l'interès per les arrels culturals i també pel major coneixement de l'origen de les festes, com ara, les dels Sants de la Pedra, amb la intenció d'eixamplar el sentiment comunitari i de mantenir, a més, la identitat, fins i tot, en lo cultural.

Així, en un llibret de festes de Banyoles (població catalana de la comarca del Pla de l'Estany), del 2018, titulat **"Sant Abdó i Sant Senén. Festa Major del Terme"**³, on es celebra, en paraules de Miquel Noguer i Planas, alcalde de Banyoles (amb el seu **"Saluda de la festa"**), té lloc *"una festa centenària"*, *"el reflex d'una de les nostres tradicions locals, imprescindibles per a entendre la nostra identitat"*.

Així doncs, mantenir les tradicions ens fa ser forts com a país. Una ciutat i un país que mantenen les tradicions són els que tenen futur" (p. 5).

Però no sols mitjançant les festes sinó també a través de la investigació sobre la història (i que ací retoquem una miqueta el text, però sense alterar les paraules), com escriu Romà Francés i Berbegal, en l'article **"Consideracions i relació descriptiva de la Vall de Biar a les darreries del segle XVIII"** (publica en la revista-programa de les Festes Majors del Camp de Mirra, de 1995, i

³ **"Sants Abdó i Senén. Festa Major del Terme. Patrons de la Pagesia i del Terme de Banyoles i comarca. Dies 28, 29 i 30 de juliol de 2018"**, és el títol complet. Agraesc la col·laboració de Miquel Rustullet Noguer, qui me l'envià per correu, pocs dies després de la celebració de les festes. El nom de Terme fa referència a una de les zones de la ciutat de Banyoles, població situada en el Pirineu català.

que m'envià en desembre del 2018), es tracta de posar *“atenció i fidelitat a la nostra hi[s]tòria”* i de *“mantindre i consolidar d’una manera col·lectiva aquestos elements mínims d’unitat i cohesió entre aquestos pobles d’una mateixa història, cultura, tradicions i també manera d’entendre la vida”*, en lloc de permetre una continuada despersonalització.

Per això, com comenta unes línies després Romà Francés, *“Tenim el deure inajornable de recuperar les nostres senyes d’identitat en la nova configuració autonòmica, afiançant-nos a allò que en realitat és nostre. Un exemple antic deia: lo primer és lo primer, i lo primer va endavant”*.

Dos missatges, el de Banyoles i el de Biar, igualment interessants i que afavoreixen que anem un poc més lluny de lo que rebem sovint en els mitjans de comunicació social o mitjançant els patrocinadors de festes patronals, més d’una vegada presentades com a *“populars”* i, així, com si no tinguessen un origen religiós.

Al cap i a la fi, aquest interès per les arrels i que hi haja un mena d’esperit emprenedor que promoga la difusió cultural i que contribueixca a crear esperit de comunitat, va en línia amb paraules com les que podem llegir en *“Pòrtic”*, per mitjà d’un escrit de Mn. Joan Roig i Montserrat dins del llibre *“Els Sants Abdó i Senén: documentació, gojos i iconografia”*⁴, de Juan José González Pla i de Josep Dionís Martínez (editat per la Junta de la Confraria dels Sants Patrons Abdó i Senén – Sagunt, any 2000): *“Un poble que vulga sobreviure cal que mantinga les arrels, les ha de cultivar, les ha de conèixer. Les arrels dels pobles no són altres que la seua fe, la seua història, les seues tradicions... i no cal dir que a les arrels, a la base de Sagunt, hi ha la devoció als gloriosos Sants de la Pedra Abdó i Senén, amb el seu patronatge sobre els llauradors i amb la seua antiga confraria”*. Aquestes paraules referents a Sagunt (ciutat de la comarca del Camp de Morvedre) també són aplicables per a moltes poblacions, fins i tot, a les que tenen molt arrelades les confraries (com ara, Banyoles), o bé actes festius des de fa dècades, i per a qualsevol cultura.

Tornant al llibre *“La religiosidad medieval en España. Alta Edad Media (siglos VII-X)”*, l’autor afeg que el cristianisme, amb el pas dels anys, ha acollit celebracions antigues i anteriors al naixement (i al triomf) del cristianisme *“en las que acontece el fenómeno de evangelización o aculturación de la cosmovisión⁵ cristiana. El préstamo mutuo de los rituales festivos tradicionales, precristianos o indígenas, y de los cristianos, ha propiciado y provocado el origen de muchas celebraciones que constituyen un capítulo abigarrado⁶ y destacadísimo de la religiosidad popular medieval”* (p. 410). De fet, per exemple, la festa dels Sants de la Pedra, com podem llegir en el llibre *“Abdon i Senén, damunt la pedra ferma”*, de Mn. Martíà Brugada i Clotas, editat pel Centre de Pastoral Litúrgica (1a. edició, 2004), vinculada amb les tasques agrícoles, començaria a introduir-se amb força en el segle XV: *“Fou el 1377 quan el bisbe de Girona, Bertran de Mortrodon, decretà que es pregués als dos sants per la prosperitat de la terra i de l’agricultura. La crítica situació del moment s’ho valia. El*

⁴ Agraesc la generositat de Josep Dionís Martínez, u dels autors del llibre, qui me’n donà un exemplar per correu, en el 2018.

⁵ Forma d’entendre el món i la vida.

⁶ Bigarrat, barrejat, diversificat.

decret propagador del bisbe donaria els seus resultats arreu de Catalunya, a les terres del Regne de València, a les Balears, a l'Aragó i a altres indrets" (pp. 20-21).

Moltes de les festes que es celebren en l'any, i, en aquest cas, la dels Sants de la Pedra, tenen lloc en estiu, i, concretament, en u dels dos primers mesos d'aquesta estació (en juliol), quan es considera (com ho manifesten molts refranys), que encara està activa la faena del camp relacionada amb la collita del forment i d'altres cereals i, a més, abans de l'entrada d'agost, mes principalment relacionat al raïm i, en molts casos, a l'inici de la verema (la qual, simbòlicament, es presenta en setembre). En altres paraules, la festivitat (30 de juliol) i la festa dels Sants de la Pedra (fins i tot, en el segle actual) solen coincidir amb la *"plena joventut"* del calendari agrícola.

Quant a l'any agrícola, direm que Francisco Javier Fernández divideix el calendari en tres apartats i, en el segon, inclou la primavera i els dos primers mesos de l'estiu. Altres fonts consultades, només el divideixen en dues parts, la de creixement de llum (així com en la vida biològica ho fem del naixement a la joventut) i la de decreixement solar (equivalents, en la vida humana, a les etapes de l'edat adulta i de la vellesa). M'incline per la segona, la del creixement i la del decreixement tot i que hi ha hagut una relació metafòrica entre les estacions i les distintes parts de la vida humana: primavera / infantesa, estiu / joventut, tardor / adultesa, hivern / vellesa. El motiu pel qual preferisc aquesta és perquè hi ha molts personatges mitològics i religiosos que lliguen amb aquesta dualitat (per exemple, Demèter i Persèfone, Sant Joan Baptista i Jesús..) i crec que els Sants de la Pedra en són un exemple més.

Si bé la primera part de l'estiu està més relacionada amb l'acció i amb la faena (juny i la corbella o la falç al puny) i amb la collita del forment (la qual prossegueix en juliol), la segona (agost i setembre), ja ho estan més bé amb el declivi de les hores de sol, amb el most (com ho mostren molts refranys d'agost) i amb la verema (ben clàssica del mes de setembre i, puntualment, també de les primeres setmanes d'octubre). Tot això explicaria per què, en paraules de Francisco Javier Fernández, en la primavera i en l'estiu, *"En España y en casi todas partes, dentro de las coordenadas de la cultura occidental sobre todo, se creía que (...) estaba situado el momento álgido de la fecundidad vegetal y animal"* (p. 411).

En canvi, per a aquest estudiós de la religiositat medieval, *"El tercer ciclo de este calendario de inspiración agraria, situado cronológicamente en los últimos meses del verano y en los umbrales del invierno, es lógicamente el relacionado con las labores de recolección, un período decisivo para la subsistencia de sociedades dependientes primordialmente de la tierra"* (p. 411). I és que, sobretot, des de setembre (i més, quan encara no estava present el canvi climàtic que ara vivim), les persones ja miraven més de cara a l'hivern, a la roba de mànega llarga i d'entretemps, o bé al retorn a la preparació per a l'any següent i a una acció més passiva, i apareixerien, com ara, la festa de Tots Sants (amagar el ventall i traure els guants⁷, 1r de novembre) i d'Advent (les quatre setmanes anteriors a la celebració del dia de Nadal, 25 de desembre). Sobre el tema del calendari agrícola, ja en parlarem, de manera més esplaiada, en l'apartat *"Els llauradors"*.

⁷ Un dia vaig oir com un home gran, deia *"Per Tots Sants, amaga el palmito i trau els guants"*. *"Palmito"* és una paraula castellana que, d'acord amb el *"Diccionari Català-Valencià-Balear"*, s'utilitza en tot el País Valencià. Significa *"ventall"*.

Així mateix direm que, amb unes paraules molt encertades sobre la idea de festa, i amb què estic d'acord, Francisco Javier Fernández parla d'un *“folklore de cada pueblo, con elementos muy repetidos y con valencias y capacidades significativas en todas o casi todas las culturas que se resisten a ser circunscritas en épocas o períodos históricos ‘clásicos’ y cerrados”* (p. 412).

I, finalment, per a entendre millor l'esperit amb què es celebraven festes religioses com la dels Sants de la Pedra (i, si més no, fins a ben avançat el segle XX, sobretot, per la gran influència que tingué la filosofia de l'aplicació de les línies a seguir que sorgiren del Concili de Trento), inclourem unes paraules tretes del llibre *“Memòries d'un capellà del segle XVIII”*⁸, títol amb què Emili Casanova (per mitjà de la transcripció, del 2002, d'una obra de Josep Esplugues, *“Per a el bon govern de esta església”*⁹, lingüísticament adaptada), exposa unes memòries d'un mossén valencià del segle d'hiuit, Josep Esplugues (1705-1787), qui feu de rector de Montaverner (la Vall d'Albaida) entre 1731 i 1787 i que, a més, es mostrà a favor del valencià. En aquesta obra, hi ha una introducció que aporta informació molt interessant, sobretot, perquè ens presenta una visió diferent del segle de les Llums: *“El concurs i la alegría fonc universal. En lo poble es discorria que a penes faltaria algú a esta funció tan desitjada. Tots vitorejaven al temps de clavar eo assentar la primera i demás pedres¹⁰ fent-se harmonia entre el cor que cantava el psalm i el comú de grans i xics que vitorejaven, ni faltà concurs de forasters de pobles circumveïns que, noticiosos de esta funció, acudiren i celebraren juntament en los veïns. També es despararen molts trons de arcabussos i escopetes per a que tot ajudara i fóra major i més publicada la festa. Començada ja la obra i desahogada la alegría que mostraren en sos vitors i llàgrimes de no pocs ànimos devots i piadosos, entonà allí el retor en acció de gràcies el himne Te Deum Laudamus que continuà el cor cantant hasta entrar la processó hasta el altar major de la església a on concluí digué el retor les oracions pròpies de acció de gràcies de la Mare de Déu, dels Apòstols Titulars i dels Sants Màrtirs Patrons¹¹, en què es donà fi a la funció”* (p. 131).

⁸ Farem ús d'aquest llibre, editat per la Institució Alfons el Magnànim, en el 2002, en més d'un apartat de la recerca. És una recopilació d'Emili Casanova en què hi ha molts escrits de Josep Esplugues, la gran majoria en valencià i relacionats amb la parròquia de Montaverner, un poble valencià de la comarca de la Vall d'Albaida.

⁹ El títol de l'obra del capellà, que visqué entre 1705 i 1787, és *“Per a el bon govern de esta església, llibre de la Església parroquial dels Sants Apòstols Zebedeus Sant Jaume i Sant Juan, del poble Montaverner, de la retoria, benifets, cofradies. Historia de la renovació del temple, depòsit i expressió de sos gestos en comptes de cada any”*, com veiem després de la introducció i d'alguns comentaris inicials d'Emili Casanova, qui en realitzà la transcripció i tot.

¹⁰ De la reforma de l'església de Montaverner.

¹¹ Es refereix als Sants de la Pedra, Abdó i Senent.

B) EL MÓN AGRÍCOLA, LA VIDA QUOTIDIANA I LA RELIGIOSITAT POPULAR (SEGLES VIII-XIII). ELS LLAURADORS. EL TERME *LLAURADOR*.

Per a tractar aquest punt, hem recorregut, principalment, a part del llibre *“El comú català. La història dels que no surten a la història”*, de David Algarra Bascón i publicat per Potlach Ediciones, en el 2015, de qui rebí permís per a reproduir-ne part, així com del llibre *“Història de les dones a la Catalunya medieval”*, de Teresa Vinyoles i Vidal i publicat per Eumo Editorial junt amb Pagès Editors, en el 2005, ja que contenen informació molt interessant referent a l'època en què està centrada la decisió de l'abat Arnulf, del Monestir d'Arles (el Vallespir), a mitjan segle X, i perquè, a més, ens permeten conèixer millor la societat d'aleshores, bona part de la vida quotidiana en el Pirineu català i a què es dedicaven els qui hi vivien (tant en la part de lo que ara és Catalunya com la de l'actual zona de la Catalunya del Nord), etc.

Començarem dient que, en aquesta zona del Pirineu fou on, en bona mida, es creà lo que ara és la cultura que n'hem rebut per mitjà de la repoblació que tindria lloc segles després, amb l'establiment de catalans i d'aragonesos (principalment, de catalans) en el Regne de Mallorca i en el Regne de València. A hores d'ara, quant al Regne de València, es parla d'un 80% si fa no fa de catalans que s'hi establiren.

Les comunitats rurals cristianitzades.

Convé tenir present que, per exemple, atenent a l'obra *“El comú català”*, *“sembla que les comunitats rurals cristianitzades no seguien exactament la mateixa moral cristiana de l'Església, els seus rituals estaven vinculats als cicles naturals –com les religions dels pobles preromans- i les seves creences eren alienes a les existents a les ciutats”* (p. 40) i que *“La pervivència del paganisme com a perpetuació d'unes tradicions prohibides per l'Església catòlica, va arribar a la pre-Catalunya fins a una data molt propera a l'any 1000. Per exemple, l'església romànica de Santa Maria de Finestres va ser construïda a la Garrotxa el segle X sobre un santuari pagà”* (p. 41).

I això provenia del fet que, en els ambients més rurals (la gran majoria, sobretot, en zones muntanyoses i de l'interior de la península ibèrica i en les més allunyades de la mar i de les vies principals de comerç), pervivia el paganisme i ho feia amb força. Afegirem que la paraula *pagà*, té a veure amb la seua arrel llatina *paganu*, procedent de *pagus*, -i, és a dir, amb el significat de *“camp, ruralia”*, ja que oferiren més resistència a l'assimilació del cristianisme, com veurem en altres apartats. Per això, inicialment, el cristianisme hi tendí molt més a xuclar de costums, festes, etc. molt més antigues i, a més, com llegim en *“El comú català”*, de David Algarra, *“els nadius l'adoptarien al trobar punts en comú amb els seus costums ancestrals, que també influiria en aquest”* (p. 43), de què parlarem de manera més esplaiada en el punt *“La religiositat popular (segles VIII-XIII)”*.

De fet, en aquesta línia, adduïrem, a partir del llibre *“El comú català”*, que, com veiem en fonts diferents sobre religió i sobre etnologia, la visió de la romanització, en els darrers anys, trau a la llum informació que s’havia desconsiderat (o considerada de manera diferent), de forma que, *“Com l’ha entès fins ara la historiografia, s’està posant en dubte a mesura que l’arqueologia avança en els seus descobriments: molts costums preromans es van barrejar amb els costums dels invasors.*

*Durant els segles VI, VII i principis dels VIII, amb les viles, com a centres d’explotació agrària d’un terratinent, ja pràcticament desaparegudes, es troben documentades **comunitats pageses** de caràcter autàrquic com el poblat (vici) de Bolavar (Seròs), de Puig Rom (Roses) o de Vilaclara (Castellfollit del Boix), sense centre senyorial i on el grau de dependència amb el poder oligàrquic ens és desconegut. Podem parlar, doncs, d’un poder popular que coexisteix amb altres poders ja empobrits que no tenen prou força per a reproduir el sistema d’explotació directa dels esclaus”* (pp. 46-47). I, per a deixar-ho més clar, s’ha deduït a partir de trobades arqueològiques fetes en alguns cementeris. En eixe sentit i, sobre el segle VIII, però relacionat amb Arles i, així, amb el monestir d’on partiria l’abat Arnulf cap a Roma a demanar les relíquies dels Sants de la Pedra, en l’obra *“Els sants Abdó i Senent patrons de l’agricultura catalana”*¹²

(<https://www.bib.uab.cat/human/fonspersonals/tasis/registre.php?tasisid=212>), potser escrita per un valencià natural de Cullera i de què parlarem molt més en altres apartats, *“damunt d’un tossal exacte gairebé mitjaner de la vall [d’Arles], romanien unes runes sobre les quals fundà una Abadia el monjo benet Castellanus, vinent de la península. L’Abadia s’engrandí i a la seva ombra s’establiren cases de pagés [i] conreadors del terreny a l’entorn mullat del Tec i el Riuferrer”* (p. 13).

Com escriu David Algarra, *“En les tombes de cap assentament rural s’han trobat persones rellevants que poguessin correspondre’s amb una elit, ni en el tractament de les tombes ni en els pocs aixovars trobats. Per exemple, a la necròpoli paleocristiana de les Gogis de Sant Julià de Ramis entre els segles VI i IX”* (p. 47). Resulta interessant eixa dada, ja que ens manifesta que parlem d’una societat i d’una època de la història, en què no sols prima lo rural, sinó que havia decaïgut lo urbanístic, l’esclavatge, la política pròxima a l’imperialisme, urbana i patriarcal de l’Imperi Romà i que, per tant, malgrat que determinats grups que havien abraçat el cristianisme aportaven, en lo social, una política no pròpia del cristianisme del segle I (com es desprén d’una anàlisi dels capítols 10 i 11 dels Fets dels Apòstols, en què es parla del pas del paganisme al cristianisme i dels cristians nous del segle I) i, així, de tipus patriarcal, en el món rural, predominava el matriarcalisme de manera clara, segons les recerques fetes per Angie Simonis, per David Algarra i per més persones dedicades a l’etnologia o a la història no oficial i que procuren indagar amb equanimitat.

A més, com escriu Francisco Javier Fernández Conde, en l’obra *“La religiosidad medieval en España. Alta Edad Media (siglos VII-X)”*, *“durante la tarda romanidad y en épocas altomedievales, todavía sin jefaturas locales fuertes de tipo monárquico, favorecería lógicamente la continuidad de*

¹² Aquesta obra, que figura en l’apartat de la Universitat Autònoma de Barcelona reservat al fons personal de Rafael Tasis, fou guardonada en els Jocs Florals de l’Alguer de 1961 amb el Premi Franciscàlia. Vaig accedir en maig del 2019, gràcies a la digitalització sol·licitada a l’esmentada universitat, concretament, a Montserrat Gutiérrez Folgueiras, qui me l’envià el 20 de maig del 2019, per correu electrònic.

ese universo religioso igualitario sin mitos complejos: elaborados siempre por grupos sociales interesados en crear una proyección ideológica del sistema social, establecido ya de forma desigual, para defenderlo, consolidarlo y perpetuarlo” (p. 385).

Així mateix, en l'article **"Població, societat, terra, dones i família a la Catalunya altmedieval"** (http://www.mhcat.cat/recerca/biblioteca_chcc_publicacions/publicacions_del_museu/poblacio_societat_terra_dones_i_familia_a_la_catalunya_altmedieval), de Teresa Vinyoles Vidal, publicat en **"Dones: història i memòria a Catalunya"** i tret de la web **"Museu d'Història de Catalunya"**, hi ha que la futura Catalunya, d'on provindria la devoció als Sants de la Pedra en la Corona Catalanoaragonesa, *"al segle V, era un territori romanitzat. L'impacte visigot no va implicar una gran presència de nous habitants, però la població goda fou la classe dirigent i el llegat visigot influí en els segles posteriors. El regne visigot, igual que Catalunya, es fundà a un costat i l'altre dels Pirineus. La societat del segle IX va continuar dirigida per elements gots o gotitzats. La llei goda, romanitzada i potser amb una base ancestral, esdevé un senyal d'identitat a la Catalunya carolíngia en què destaquem (...) el dret de família favorable a les dones que va cohesionar les famílies. L'estructura dels comtats que formaren Catalunya és d'origen visigot o fins i tot anterior"* (p.3).

Aquestes línies de l'article van en línia amb lo que vaig intuir des de molt prompte, quan em llancí a fer un estudi sobre els Sants de la Pedra, tot i que, aleshores, si bé tenia un coneixement reduït de la presència de les dones en la història dels segles XII-XVI, sí em feia pensar el fet que fossen dos els sants i no u, així com dels fruits que portaven en les mans, que es tractàss d'una festa relacionada amb la dona, amb lo femení i, per tant, fins i tot, anterior al cristianisme, potser lo que Teresa Vinyoles escriu com *"o fins i tot anterior"*, ja que la cultura llatina esdevingué de signe imperialista, molt lluny (si més no, amb el temps) d'una cultura matriarcalista.

Però bé, continuem amb aquest article. L'autora ens comenta que la curta presència de la cultura musulmana (des del poder) en lo que seria la Catalunya Vella, *"entre uns setanta i noranta anys"* (segles VIII-IX), com que hi hagué tolerància religiosa i cultura de pactes (amb la noblesa goda i amb els caps de les comunitats camperoles), *"contribuïren al fet que no hi hagués grans canvis, si bé es va trencar i retardar el procés de senyorialització que s'havia iniciat"* (p. 3).

I, quan Teresa Vinyoles passa al Pirineu, espai geogràfic en què podem incloure el Vallespir (d'on partí la devoció als Sants de la Pedra), escriu que *"Els comtats pirinencs passaren a l'òrbita franca per pactes, no per conquesta, i ho feren amb la condició de mantenir els seus costums i les seves lleis"* (p. 3).

Si partim d'informació que ofereix Miquel Llot de Ribera¹³, en la seua obra **"Llibre de la translació dels sanats Abdon y Sennén"**, publicada en Perpinyà en 1591, veiem que, fins i tot, aleshores, el comunisme pervivia en el Pirineu, per exemple, si llegim unes línies referides a l'Arles del segle X, abans que l'abat Arnulf se n'anàs a Roma a parlar amb el papa: *"Molts altres y innumerables treballs, y castics patian, los que antigament en la vall de Arles habitavan. En tant que fonc forçat,*

¹³ Religiós rossellonès, frare dominicà, escriptor i catedràtic de teologia i rector de la Universitat de Perpinyà, que va viure entre 1555 i 1607. Va escriure en valencià i en llatí.

convocar-se tots los hòmens de aquella Vall, a[i]xí Ecclesiàstics com seculars, per a que determinassen lo que ser podria fer, per haver de aplacar la ira del Senyor, sobre de aquella miserable aleshores declarada y a[i]xí resolgueren de cridar públic dejuni, y oració a imitació de la Ciutat de Nínive, faent grandíssima penitència de culpes y pecats” (pp. 21B-22A).

Aquests efectes del matriarcalisme, com veurem en més passatges de la recerca, però tocant temes diferents, perduraran, en bona mida, fins al segle XII i, a tot estirar, no sols podem dir que està present en una obra del valencià Joan Baptista Anyés (Ciutat de València, 1480-1553), **“La vida dels gloriosos sants Abdó i Senén”** (de 1542), sinó que, fins i tot, perdura en la nostra cultura, no solament en lo religiós, sinó, a més a més, en lo musical, com ara, l’elevat nombre de cançons eròtiques d’humor populars que tenen la lletra en valencià o, àdhuc, en determinats detalls (com la benedicció dels pans beneïts, durant la festa dels Sants Abdó i Senent, que ja citava Joan Baptista Anyés) o en el fet que es celebren balls i danses, detall clarament vinculat a lo matriarcalista, amb motiu dels actes de la festa dels Sants de la Pedra. A més a més, es manifestava, com ara, en el segle XIV,... en balls dins de les esglésies, com veurem tot seguit.

En el llibre **“IV Jornades de Cultura Popular a les Balears. Manacor, 1 i 2 de febrer de 1997”**, amb unes paraules del prevere Bartomeu Mulet i Ramis, les quals ens poden donar una idea de les pervivències paganes més enllà dels segles VIII-XIII: *“L’any 1392, el diumenge, ‘lo darrer dia de juny, cantà missa novella Mn. Bernat Dorta i ballaren preveres dins la església (La Catedral) com vengueren a oferir”* (p. 184). Podem entendre, per tant, el posicionament de Joan Baptista Anyés.

A tot això, podem agregar que, en el món rural, partint de la forma emprada per David Algarra, **“l’autogovern popular”**, podríem dir que hi havia una forma de govern encara present en cultures sud-americanes de tipus matriarcalista, en parelles de valencianoparlants de més de setanta anys (26 de juny del 2018) i, per exemple, en la cultura catalana. Aquesta mena de *govern popular* es manifestà, en el fet que, com llegim en el llibre **“El comú català”**, *“Segons l’historiador J. M. Font i Rius el costum introduïa el funcionament d’organismes per iniciativa pròpia dels veïns, rebent més tard la sanció expressa dels sobirans”* (p. 54) perquè dominava el famós refrany *“Les costums fan lleis”*, en un moment en què ni el rei, ni l’Església, encara no tenien la mateixa força que guanyarien, sobretot, a partir del segle XIII i, més encara, del segle XVIII, de què parlarem, encara que siga de passada, ja que ens centrarem, principalment, en el període que abraça des del segle VIII fins al segle XIII. En aquesta línia i, com podem llegir en el llibre **“Una historia nueva de la Alta**

Entre les seues obres hi ha la que acabem de citar com també el **“Llibre dels miracles”** (sobre unes relíquies conservades en la seu de Perpinyà, en què manifesta el seu patriotisme) i **“De laudabili vita”** (1595), biografia sobre el dominic Ramon de Penyafort escrita amb motiu de la seua canonització.

Informació treta de Viquipèdia (https://ca.wikipedia.org/wiki/Miquel_Llot_de_Ribera) i de la web de la Universitat de Girona (http://www3.udg.edu/vell/ilcc/Eiximenis/html_eiximenis/portal_SH/biografies/biografia_miquel_llot_de_ribera.htm) . El 10 de març del 2020 no es podia accedir a la informació de la Universitat de Girona.

Edad Media”, de Chris Wickham, publicat per Editorial Planeta, en el 2016, en la traducció castellana, *“existen signos visibles de que también los campesinos tenían un protagonismo y de que promovían iniciativas autónomamente”* (p. 616). Així, com afig C. Wickham un poc després, *“en el seno de la sociedad de los hombres libres, los indicadores legales o formales de la posición social tuvieron, por sí solos, escasa importancia en el ámbito campesino”* (p. 618), entre altres motius perquè *“La cultura campesina local mostraba un inusitado grado de cohesión y de confianza en sí misma. Además, las divisiones internas de las aldeas muestran al menos que existía una comunidad local por la que valía la pena hacer el esfuerzo de luchar”* (p. 620) i perquè, com en les cultures matriarcalistes, fins i tot, no era típic una política que estigués definida per les ànsies de subjecció o per una línia d’actuació que afavorís les desigualtats entre els seus membres. Açò influiria en el fet que, com llegim en la mateixa obra, *“Los campesinos comenzaron a pensar en términos territoriales en lugar de hacerlo en función del arrendamiento de tierras, y empezaron a crear formas de cooperación de alcance territorial”* (p. 728), detall que em recordà el sorgiment dels regnes de què parla Manuel Sanchis Guarnier, en l’obra **“La llengua dels valencians”**¹⁴, quan llegim que *“Fou l’Edat Mitjana la que genera els regnes, unitats concretes corresponents a una comunitat en un territori, forma d’ordenació política intermèdia entre la ciutat i la cristiandat”*, això és, entre la ciutat estat, com ara, la d’Atenes, i la imperialista de l’Imperi Romà, en el nostre cas, el d’Occident (p. 386). Àdhuc, se’n derivaria del fet que, com comenta C. Wickham, *“lo que sí generó al menos el hecho de que esa cultura imperial tocara a su fin fue que los campesinos recobraron su capacidad para controlar su propio entorno local”* (p. 730), cosa que influiria, en paraules de l’historiador, en què les entitats pobletanes fossen relativament fluïdes (p. 731), sobretot, *“por comparación con lo que se observa antes y después de dicho período, es decir, por contraste con los más monumentales, pero también más estáticos, mundos de la villa por un lado y del castillo por otro”* (p. 731). I és que, *“los territorios geográficos (más que las pautas de posesión de tierras, como sucedía en el imperio romano de Occidente) pasaron a convertirse en el elemento distintivo de la identidad colectiva local”* (p. 731).

I adduïm això perquè, en el segle X, és a dir, en el moment d’aparèixer els Sants de la Pedra en la història de lo que seria la Corona d’Aragó (però, en aquell moment, dels comtats catalans), i, si estirem més, en l’històric Rosselló, trobem que, com veiem en **“El comú català”**, les principals característiques de les comunitats rurals, com ara, en Arles (el Vallespir), eren *“la unió a la parròquia, la propietat comunal de cultius, pastures i boscos i la solidaritat enfront del senyor i qualsevol tercer, pledejant de manera conjunta per raó de la defensa del seus usos i costums”* (p. 59). Així mateix, en **“El comú català”**, hi ha que *“la societat popular rural tradicional catalana portava al seu si tant la propietat familiar com els béns compartits pel comú.*

(...) D’altra banda, veiem que les relacions econòmiques en aquestes comunitats no estaven separades de la resta de manifestacions humanes, incloent-hi la moral i els valors intangibles” (p. 258).

¹⁴ **“La llengua dels valencians”**, Edicions 3 i 4, 24a ed. (2009).

A més, com ara, “En cas d’atac es convocava a **host veïnal**¹⁵ amb fogueres enceses de cim a cim o fent sonar un corn, a toc de trompeta o repic de campanes. Aquestes milícies veïnals (...) podien estar formades per la germandat de diversos pobles” (p. 59).

Al paràgraf anterior, agregarem que em sembla molt coherent i creïble (a més de traslladable als comtats catalans del segle X) que, com llegim en el llibre “**Una historia nueva de la Alta Edad Media**”, de Chris Wickham, entre els camperols, hi hagués “la sensación generalizada de que sus relaciones locales eran más importantes que el hecho de quién poseyera la tierra. (...) la conquista de una identidad supuso un paso esencial en el proceso conducente a una acción campesina coordinada, lo que representó un hito para el conjunto de los campesinos” (pp. 689-690). Si bé aquestes paraules feien referència a una part de l’actual Itàlia, immediatament, l’historiador passa a Catalunya i afeg que “la pauta que parece predominar en el siglo VIII es la definida por una red de pequeñas aldeas. (...) Hasta el siglo IX no encontramos referentes a Cataluña, (...), en los Pirineos, los documentos del siglo IX revelan la inequívoca imagen de una serie de villae y castra bien cohesionados –asentamientos concentrados habitados por un centenar de personas o más- y provistos de una identidad estructurada, entre cuyas expresiones cabe indicar la de la construcción de iglesias, fruto de la iniciativa colectiva de los campesinos propietarios” (p. 691). Una dada realment interessant per a la recerca. De fet, unes planes després, comenta que la zona dels Pirineus, en el segle IX, es caracteritzava per l’existència de camperols propietaris autònoms (p. 698).

Aquestes línies ens donen una idea de com viurien i de com actuarien els habitants d’Arles i de la comarca del Vallespir, atenent a la versió sobre els Sants de la Pedra que parteix de l’abat Arnulf (s. X) i del Monestir d’Arles (situat en la mateixa comarca), abans que l’abat decidís anar a Roma a raonar amb el Papa, és a dir, a mitjan segle X, ja que, com podem llegir en l’entrada “**Santa Maria d’Arles**” (https://ca.wikipedia.org/wiki/Santa_Maria_d%27Arles), l’existència de l’abat està documentada “el 963”. Sobre si l’abat Arnulf, realment, visqué, Arnau Folch, en el primer dels seus escrits elaborats en el 2018 sobre els simiots en la web “**Llegendàrium**” (<http://www.llegendesdecatalunya.cat>), comenta que “el Vallespir era un pagus, un senyoriu, del comtat de Besalú –i tenim documentat que el comte Oliba Cabreta de Cerdanya i Besalú, el desembre de l’any 968, juntament amb l’abat Garí de Cuixà, emprengué un viatge a Roma on el papa els atorgà dues butlles per als monestirs de Cuixà... i d’Arles”. A més, també sabem, mitjançant l’article “**Les referències de Cadaqués i del Cap de Creus segons la Marca Hispànica**”¹⁶ (<https://www.raco.cat/index.php/AnnalsEmpordanesos/article/download/342455/433607>), d’Enric Carreras i Vigorós, publicat en la web “**RACO**”, que “Actualment ho tenim més fàcil car sabem que Arnulf fou l’abat de Santa Maria d’Arlès de l’any 957 al 963” (p. 72). I, fins i tot, però ara a través de l’obra “**Els sants Abdó i Senent patrons de l’agricultura catalana**” (Premi

¹⁵ Milícia popular per a defensar un lloc, un poble o una ciutat.

¹⁶ Aquesta dada la trobí el 20 de maig del 2019. El 31 de gener del 2020 no es podia accedir a aquest article mitjançant aquest enllaç.

Franciscàlia, en 1961), llegim que “*Envers l’any 959 regentava l’Abadia Arnulf un sant baró¹⁷ de reconegudes [b]oneses¹⁸ i saviesa, el Comtat del Vallespir, Oliba Cabreta i el de Barcelona, En [B]orrell II*” (p. 14). I, per una altra banda, cal adduir que, com escriu Teresa Vinyoles en el seu llibre “*Història de les dones a la Catalunya medieval*” (p. 24), hi havia una dona de la noblesa, Goltregoda, vídua de Llop I de Pallars, la nora de la qual, Ermengarda de Vallespir, era “*filla d’un noble local i muller d’Oliba Cabreta*” (p. 24) i que “*foren dones que tingueren preeminència dins la família, la seva autoritat fou gran*” (p. 24), de què parlarem amb més deteniment en tractar de la historiografia en relació amb el tema del feudalisme i de les comunitats rurals. Podem pensar, doncs, que ens trobem davant un cas més d’esdeveniments tinguts lloc en una època en què predominava lo matriarcal. I, si anem un poc més lluny, no sols en lo informatiu, sinó en lo geogràfic, això és, al llibret “*Cuadernos de Historia de Calasparra Nº I SAN ABDÓN Y SAN SENÉN Julio 1997*”, elaborat per diversos autors i editat per la Fundación Emilio Pérez Piñero (de Calasparra), per Caja Murcia i pels autors, que s’elaborà en Calasparra (població murciana on estan arrelats els sants Abdó i Senent) en 1997, hi ha que “*entre los años 957 a 986 según datos facilitados en la villa de Arles sur Tech se reciben los cuerpos de los Santos Mártires*” (p. 12). Agraesc la generositat de Juan Sánchez (arxiver municipal de Calasparra), qui m’envià un exemplar d’aquest llibret, en juny del 2019.

A més, de la mateixa manera que encara ocorre, a hores d’ara, en més d’un tema social, el paper eclesial, principalment, el de la parròquia, era influent. Això sí, molt més. I, entre altres coses, caldria afegir que, fins al punt que, com plasma David Algarra, per exemple, la parròquia “*era molt més que el conjunt de feligresos que s’hi reunien en l’església per rebre els sagraments, també era una forma d’estructuració de la ruralitat, en un principi en mans de laics, que fins al segle XIII no va formar part de l’estructura secular dels bisbats*” (p. 108). Afegirem que, en el llibre “*El comú català*”, hi ha que “*l’historiador Pere Gifre constata que en els segles XVI i XVII les petites parròquies gironines estaven pràcticament en mans dels veïns del lloc, amb un nivell d’independència important respecte a les potestats i al rector*” (p. 62). A més, com llegim en la pàgina 61 del mateix llibre, “*La parròquia complia, també, una funció crucial en l’àmbit de la convivència, ja que era un centre d’orientació moral i d’inspiració espiritual, una força de cohesió que per si sola creava estrets vincles d’unió i germanor*”.

Igualment, en lo relatiu a la parròquia, com llegim en l’article “*La vida quotidiana a l’Edat Mitjana*” (<http://www.raco.cat/index.php/Erol/article/download/172148/250392>), de M. Dolors Santandreu i publicat en la web “*RACO*”, “*El nexa d’unió de la vida pagesa era la parròquia. Allà es varen crear vincles de solidaritat, en molts casos, van fructificar en el naixement de pobles*” (p. 15).

Quant al tema de l’adoctrinament religiós, David Algarra escriu que “*El poder eclesiàstic, des de sempre, juntament amb el poder senyorial i reial, va treballar per controlar i adoctrinar les classes*

¹⁷ És l’únic document en què he vist el nom de l’abat Arnulf vinculat a la seua condició de noble o, si més no, al fet que pogués descendir d’una família de la noblesa.

¹⁸ La lletra es pot intuir, tot i que la lectura està lleugerament tèrbola com també la del cognom Borrell, que escriu un poc després. Aquesta informació seria, com a molt, de 1961, ja que fou l’any en què es celebraren els Jocs Florals de l’Alguer, en què fou premiada aquesta obra.

populars, però el règim liberal [que triomfarà a partir del segon terç del segle XIX,] va demostrar una eficàcia superior pel que fa al control i a l'adoctrinament. L'hora i mitja de missa a la setmana no tindrà res a fer amb la instrucció estatal obligatòria o amb la premsa escrita – que arribarà a molts llocs per ferrocarril a partir de la segona meitat del segle XIX” (p. 199, nota 8).

De fet, sobre aquests vincles de germanor, podem dir que aquest període de temps (sovint conegut com Edat Mitjana), com escriu Piotr Kropotkin en la seua obra *“L'ajuda mútua”*¹⁹, està entre u dels que més sentit de la solidaritat ha aportat a la Història dels darrers tres mil anys: *“l'estudi de la vida interior de les ciutats de l'antiga Grècia i, després, de les ciutats medievals, revela el fet que, precisament, la combinació de l'ajuda mútua com es practicava dins la guilda²⁰ (confraria o gremi), amb la comuna o el clan grec –amb l'àmplia iniciativa permesa a l'individu i al grup en virtut del principi federatiu–, precisament aquesta combinació, dèiem, va donar a la humanitat els dos més grans períodes de la seva història: el període de les ciutats de l'antiga Grècia i el període de les ciutats de l'Edat Mitjana”* (p. 97). Quant als Sants de la Pedra, una de les entrades en què apareixen les confraries correspon a Benimaclet (en el segle XVI, com podem veure en l'apartat de religiositat popular en l'àmbit lingüístic i les festes dels Sants de la Pedra, quan es publiquen els estatuts de la confraria dels sants Abdó i Senent). Una altra, per exemple, en les línies del llibret *“Abdon i Senén, damunt la pedra ferma”*, de Martirià Brugada Clotas, en escriure sobre la confraria d'hortolans i llauradors de l'actual ciutat de Barcelona: *“Entre totes les confraries emparades sota el patronatge dels sants Abdon i Senén despunta la que el 1328 fou reconeguda per Alfons el Benigne a l'església de Santa Maria del Pi de Barcelona. (...) Altres confraries germanes implantades a viles i ciutats de l'entorn mediterrani han agermanat pagesos, llauradors, hortolans i, en definitiva, els homes del camp que han compartit el patronatge dels sants Abdon i Senén”* (p. 21).

Fins i tot, encara que, sovint, les reunions del veïnat tenien lloc dins de l'església i en forma d'assemblea, *“podia tenir lloc al cementeri, a l'era d'algun mas, a la plaça, al pati del castell, a una casa particular, sota un arbre o a altres, sent anunciada a toc de campana, banya o qualsevol altre instrument similar”* (p. 63). Així mateix, i continuant amb el llibre *“El comú català”*, *“Cal destacar que en llatí ‘homines’ habitualment significa ‘homes i dones’, essent el terme ‘viris’ l'utilitzat per a designar l'home, de manera que inicialment les assemblees de veïns estarien formades per homes i dones o per algun membre de la casa”* (p. 64).

¹⁹ En l'obra *“El comú català”*, de David Algarra, concretament, en la pàgina 97, hi ha un fragment d'eixa obra de P. Kropotkin, en què es tracta sobre l'ajuda mútua. En distintes fonts consultades durant la recerca com també en algunes vivències que he conegut, apareixen casos de persones (quasi sempre, llauradors), que reben col·laboració en algunes de les seues terres per part d'altres persones i que, després, n'aporten als qui els havien demanat ajuda.

²⁰ La guilda, paraula que prové del neerlandés, segons la definició de la *“Gran Enciclopèdia Catalana”*, és *“Cadascuna de les confraries o fraternitats de comerciants desenvolupades especialment als països de la mar del Nord del segle XI al XV”*. Eren de caràcter religiós i econòmic.

En el segle X, però des de l'obra *"Història de les dones a la Catalunya medieval"*²¹, de Teresa Vinyoles i Vidal, hi ha que *"arreu es guanya terreny al bosc i a la garriga per tal d'obtenir noves terres de conreu; especialment es planten vinyes. A la darrerïa del segle X, dues dones, Bel·lida i Gonsalva, venien unes vinyes, molt al nord, concretament venien cinc peces de vinya que els havien vingudes per plantació, al comtat de Cerdanya, a l'alta vall del Freser"* (p. 12). I, més avant, l'autora escriu que *"Les dones treballaven i administraven les terres que havien aprisiat, que havien rebut en herència, que havien comprat, que tenien conjuntament amb el marit o els fills, o bé les que tenien en règim d'establiment o de coplantació"* (p. 13). A més, apleguem a veure que, en l'any 922, una casa que tenia un matrimoni en el terme de Castellterçol (el Bages), incloïa *"corral i un tros de terra a l'entorn de la casa per poder-hi tenir hort."*

(...) Així mateix, cada família criava un nombre reduït d'animals, (...) sobretot aviram, porcs i ovelles" (p. 15) i també hi havia el costum de recórrer a *"la recol·lecció de fruits del bosc, l'obtenció de fusta, de llenya, de pedres, que els permetia abastar-se d'aliments complementaris i obtenir matèries primeres per a la construcció de les cases, mobles i bona part de les eines i utensilis domèstics. A més, en algunes propietats se citen llinars i bucs d'abelles, cosa que ens fa pensar en l'elaboració de fibres tèxtils i en l'obtenció de cera i mel. Sovint les dones tenien cura dels horts i de l'aviram"*²², sempre eren elles les que realitzaven la manufactura de la roba a partir de les fibres tèxtils que produïen fins a convertir-les en vestits per a la família; i també podien estar vinculades a l'apicultura" (p. 15).

Àdhuc, sabem que, en el segle X, *"Certa gestió col·lectiva, almenys d'alguns béns com els prats, els boscos, els recs, els molins, l'aprofitament dels emprius,"*²³ el repartiment de terres entre els repobladors, les assemblees o consells de veïns, en els quals participen homes i dones, són típiques de la primera colonització; denoten una estructura sociopolítica lligada al veïnatge i derivada de l'estructura de les famílies, que eren veritables cèl·lules bàsiques de la societat, i no cal insistir que les dones eren el cor de la família.

(...) Elles treballaven la terra, l'heretaven dels pares, dirigien explotacions autosuficients. Algunes, fins i tot, de vegades, prenen la iniciativa, de manera que figuren al capdavant de les petites comunitats agràries" (pp. 25-26).

I és que *"La nombrosa documentació que ens ha quedat dels segles IX al XII demostra que aquella societat valorava positivament la dona, que ella tenia una presència activa; la muller, la vídua, la mare són el cor de la família nuclear"* (p. 29).

Per tant, deduïm que, no sols era una societat vinculada amb lo religiós, amb la parròquia o amb lo agrari, sinó en què, a més, la dona estava ben considerada, estava al capdavant de la casa o, com a

²¹ L'autora fa un ús del terme *"medieval"* aplicat, sobretot, quan parla de *"feudal"* i de *"feudalització"*, a partir dels segles XI i XII.

²² Aviram: ocells de corral.

²³ Empriu, en paraules de David Algarra (p.274) és el *"dret d'aprofitament comunal de certs béns rústics, en general pastures, boscos i aigües, que tenen els veïns d'un poble o comunitat rural"*.

mínim, hi era molt influent. Aquesta seria, en el camp agrícola, bona part de la vida que tindria lloc en aquell segle X en què l'abat Arnulf, del Monestir Santa Maria d'Arles, va decidir anar a Roma i que, partint de la llegenda, després de l'arribada de les relíquies dels Sants de la Pedra, es feu possible que els habitants d'Arles i de la comarca del Vallespir, hi poguessen viure sense que es fessen malbé les collites i alliberats de les pors, mirant avant i agraïnt la intercessió dels sants que es vinculaven, podem pensar que, per primera vegada, amb el poble senzill i, amb el temps, amb la futura tradició religiosa de la històrica Corona Catalanoaragonesa i de tot l'àmbit lingüístic. Comentarem que, per mitjà de l'article "**El Vallespir, al nord del país dels masos catalans**" (<http://masiterra.cat/arquitecturapopular/vallespir.html>), un article escrit per Joan Peytaví i Deixona²⁴, en la web "**Fundació Mas i Terra**", podem saber que el medi climàtic és prou humit i que es tracta d'una comarca plena de masos i d'on no sols prové la festivitat dels Sants de la Pedra sinó, també, ho fan cognoms com el Llobera, el Faig, el Planes, el Cremadells, el Vila, el Roure, el Puig, el Verdaguer, el Boix, etc.

Podem, igualment, pensar que l'abat aprofitaria aquesta desaparició de problemes i de maldecaps que afectaven la comarca per a trobar motius pels quals tractar d'imbuir els habitants a abraçar el cristianisme, si tenim present que eren moltes les poblacions rurals on el paganisme encara arrelava amb força. A tot això, podem adduir que, com llegim en l'article "**Els Sants de la Pedra, Abdó i Senent**", de Francesc Giner, publicat en 1973 en el llibre de festes patronals de Benissa (la Marina Alta), aquest acabament ajudaria a sentir-se protegits "*els poblets de la vall dels temors que corcaven a la gent davant la imminència de l'any 1000. I de l'assot efectiu i quasi perenne de les pedregades, males collites, i atacs de llops i d'altres feres al bestiar. Pel Papa Joan XIII li foren donades [a l'abat Arnulf] parts importants dels cossos d'Abdó i Senent. Sensacional degué de ser l'èxit mitjancer dels dos advocats car el seu culte prodigiosament s'escampà, Pirineu avall, amb la Reconquesta Catalana, fins arribar a Múrcia*". No n'hi ha proves però, pel tema de l'extensió i del català pel Campo de Cartagena i per altres indrets de la Múrcia actual, podem intuir que la devoció aniria més lluny de les fronteres actuals amb Múrcia i que el cas de Calasparra (llevat que pogués entrar-hi, en una zona clarament vinculada a la cultura castellana i no precisament pròxima a l'històric Regne de València ni, fins i tot, al terme d'Oriola, en el migjorn valencià) sí que és un fet aïllat i que hi ha molt a indagar-hi. Comentaré que és l'únic document en què he vist reflectit aquesta temor a l'any 1000, el qual recorde que el portà a col·lació una mestra d'història d'art, quan jo estudiava en l'institut.

Sobre el treball de la terra, Teresa Vinyoles comenta (tot i que no se'n faça esment, però podem intuir que dels segles X-XI) que "*Les famílies camperoles continuaven treballant conjuntament la terra, si bé en molts indrets no conreen terres pròpies sinó les terres d'un senyor. Sovintegen establiments i contractes de conreu en què consta que marit i muller es comprometien a treballar. Com sempre la vinya ens dóna molts exemples en aquest sentit*" (p. 79).

Això sí, cal aclarir que, com comenta David Algarra, "*el paper de la dona a la casa no s'ha de confondre amb el significat actual de mestressa de casa, sinó amb una petita empresària que, junt amb el seu marit i altres subjectes que vivien a la casa, estava al capdavant del 'negoci' familiar, la*

²⁴ El 30 de gener del 2020, aquest article estava signat per Joan Becat i Rajaut.

seva forma de subsistència. Els senyors laics i eclesiàstics no eren patrons del negoci familiar, ja que no intervenien en la direcció de la producció de la casa, ni decidien sobre l'organització del treball. Eren perceptors de rendes, però no tenien un interès especial en el procés de producció i això és una diferència substancial amb el capitalisme actual” (pp. 91-92).

En un ambient així i on, àdhuc, el cap de casa era més bé un administrador que no un propietari i qui prenia les decisions de la casa en els temes que tocaven a tots els veïns (p. 92), crec que no és d'estranyar que encaixàs molt bé el fet que dos sants, Abdó i Senent, que, partint del significat dels seus noms, estan relacionats amb el servei a Déu (Abdó) i amb la bondat i amb la puresa com també al creixement (Senent)²⁵ i amb el matriarcalisme, s'introduïssen en el món pirinenc i, posteriorment, en la cultura catalana que, junt amb l'aragonesa, s'expandiria pels territoris que s'adheririen amb el pas dels segles, mentres creixia la Corona d'Aragó.

Sobre l'expansió de la Corona Catalanoaragonesa, sobretot, a partir del segle XIII, direm que, en paraules de Teresa Vinyoles, *“parelles joves del Principat (...) repoblaran pam a pam Mallorca, d'altres aniran al País Valencià i encara després d'altres a Sardenya on deixaran la ciutat catalana de l'Alguer. Sembla que no ens hem aturat quasi mai a pensar que la transmissió de la llengua, que de fet és el que ens dóna una identitat cultural, es féu a través de les mares del poble, colonitzadores i repobladores, transmissores de cultura, donadores no solament de vida sinó també del llenguatge, narradores de contes, cantadores de cançons.*

Penso que en aquesta història de les nostres dones hi ha de tenir un lloc el conte i la llegenda. Contes i llegendes que, juntament amb la paraula oral, la llengua viva, ens han transmès les dones medievals” (p. 81).

En línia amb aquestes paraules de Teresa Vinyoles sobre la transmissió cultural (el conte, la llegenda, la paraula oral, etc.), el relat sobre el trasllat dels cossos dels sants Abdó i Senent, des de Roma fins a Arles, sembla, clarament, una llegenda i, per tant, podem pensar que, de la mateixa manera que molta cultura popular, no sols en Catalunya (on, principalment, ho han fet les padrines, nom que, familiarment, reben les àvies), també la transmetrien, si més no, principalment, les dones.

I, tot això, en una època en què, com ja plasmen Angie Simonis com també Teresa Vinyoles o, per exemple, veiem en *“El comú català”*, durant molt de temps, principalment, abans del segle XIII (i, fins i tot, en el segle XV), aplegà a permetre's una visió de la religió que feu possible que, com ara, com llegim en el llibre *“Història de les dones a la Catalunya medieval”*, la vida religiosa pogués ser *“una opció personal per a les dones que tenien vocació i inquietuds religioses, o que no volien seguir el camí del matrimoni. Podien assolir àmbits de llibertat i unes formes de vida i de relació diametralment oposades a la que portaven les dones casades. El convent també podia respondre a una conveniència social”* (p. 204).

²⁵ Tractarem més avant aquest tema, en l'apartat relacionat amb els diòscurs, Càstor i Pòl·lux, a Demèter i Persèfone i a la introducció dels Sants de la Pedra en la cultura catalana, de manera que acabassen substituint Demèter i Persèfone, però mantenint trets pagans, com ara, les danses i els balls.

De fet, adduïrem que hi havia dones que, si bé es dedicaven a lo religiós, ho feien en espais oberts, com ara, les beguines, les quals, a més, s'implicaven en lo social, com llegirem més avant, i, igualment, estigueren present entre el poble senzill.

Les beguines, com escriu Teresa Vinyoles, *“neixen en el context urbà dels Països Baixos, a la darrera del segle XII. Van establir una xarxa internacional de dones que tenien una visible mobilitat arreu d'Europa. (...) Vivien en el món, fora del convent i es guanyaven la vida amb les seves mans o amb almoines. Havien fundat grups de solidaritat, d'espiritualitat, de convivència i de relació (...), vivint una espiritualitat compromesa”* (pp. 205 i 207). Per tant, sorgeixen en un moment en què la llei goda primava en la Corona Catalanoaragonesa, llei codificada cap a l'any 654, la qual establia molta igualtat entre hòmens i dones i que, a partir del regnat de Jaume I i tot (segle XIII), donaria pas al dret romà, i que, a més, comportaria, com ara, que la dona perdria pes a nivell institucional.

Ara bé, com aclareix Maria Barceló i Crespi, en l'obra *“Beguines i beates mallorquines a la tardor medieval”* (editat per Lleonard Muntaner Editor en el 2007), aquests grups *“Eren associacions obertes de dones devotes i el moviment no només tingué una gran difusió entre el poble, sinó també entre la burgesia i la noblesa de les ciutats”* (p. 9). Per tant, podem intuir que també estigués present en les zones rurals i, així, que coneixessen bona part de la cultura popular i que actuassen de manera matriarcalista. U dels motius que explicaria l'èxit, quasi segur fóra que, com comenta l'autora, *“Fou un moviment molt diversificat i de gran capacitat receptiva”* (p. 28), i que *“entenia la religió com un lliurament al proïsme”* (p. 36), motiu pel qual *“impulsaren i introduïren un moviment de renovació espiritual i religiosa, varen ampliar els models d'experiència cristiana, reduïts fins aleshores als espais monàstics i conventuals”* (p. 71).

Aquestes paraules del llibre *“Beguines i beates mallorquines a la tardor medieval”*, ens permeten albirar que 1) quallà a nivell rural (ja que és la primera entrada que cita l'estudiosa, amb un to receptiu a aquest moviment), 2) tot i que poguessen ser de famílies benestants, dedicarien bona part de la seua filosofia a la pobresa i, per tant, a un cristianisme de línia social i 3) abraçarien el matriarcalisme, fins i tot, en les ciutats, com a esquema de vida, per tal com és favorable a la diversificació entesa com a positiva i a la recepció, a l'escolta de les necessitats de les persones i de posar els peus en terra, cosa que també implicaria una posició favorable als Sants de la Pedra i a la religiositat del poble senzill.

En eixe segle XII en què les beguines feren la seua introducció i difusió per Europa, en paraules de David Algarra, *“Les dones catalanes també van assolir un cert protagonisme en l'àmbit religiós, no només en l'ortodòxia religiosa catòlica, sinó també en els nombrosos moviments heterodoxos que van existir –de fet, en aquella època, paradoxalment, l'heterodòxia era la norma, a causa de la força que tenia el localisme. El cas més conegut és el dels càtars, on les dones eren considerades igual que els homes, ja que gaudien dels mateixos drets socials i jurídics”* (p. 95), línia en sintonia amb el matriarcalisme que es manifestava, en paraules de David Algarra, per exemple, en *“un cristianisme pagà, arrelat a la terra i als cicles de l'aigua”* (p. 112).

Aquest vincle a la terra tenia a veure, com llegim en una nota de la pàgina 214 del llibre *“El comú català”*, en el fet que *“Els camperols tenien una idea ‘indígena’ sobre la propietat de la terra que es*

contrapassava amb la idea liberal del 'sagrat dret de propietat'²⁶. Segons aquesta cosmovisió, no són les muntanyes que pertanyen als veïns, sinó que són els veïns que pertanyen a les muntanyes i ni tan sols ells podien transferir als seus fills la propietat d'un tros comunal perquè no era alienable. Tot i que per haver nascut allà i tenir casa amb foc sí que tenien dret de gaudi. Això permetia que el comunal²⁷, segons aquest concepció, es mantingués inalterable i fos una font de subsistència per les futures generacions, és a dir, es tenia en compte la sostenibilitat de la terra". A més, com escriu David Algarrà, en una nota de la pàgina 169, els "terratinents" (sic) i els senyors, "també eren servents de la comunitat".

Els llauradors.

Els llauradors, com una vegada, cap al 2000, em contà un castellà que tenia uns seixanta anys, solien treballar de sol a sol, "salvo los domingos, cuando iba a misa" (sic). La veritat és que a penes diferia de com s'havia viscut, des de feia segles, en molts llocs del món, quan el motor de la vida era l'agricultura o, si de cas, junt amb la ramaderia. Així, com podem llegir en l'article "**La vida quotidiana a l'Edat Mitjana**", de M. Dolors Santandreu, "Per l'home medieval el temps tenia dos referents: el sol i les campanes de les esglésies. La sortida del sol era el senyal per començar les tasques diàries i la seva posta, per finalitzar-les. La durada de la jornada laboral variava amb les estacions: més llarga a l'estiu i més curta a l'hivern" (p. 14) i, en el cas dels llogarrets, la vida "també es regia pel sol. Els dies feiners la vila quedava quasi buida: només (sic) els homes d'ofici s'hi quedaven, mentre que la majoria anava a treballar les terres circumdants. A posta de sol els carrers i sobretot la plaça, centre de l'activitat de la vila, s'omplien de gent que retornava a les seves cases. Quan ja era fosc, després de sopar, si el temps ho permetia es feien tertúlies al carrer, mentre que en èpoques fredes es traslladaven a l'interior de les cases, al peu de la llar. Aquestes reunions servien per estrènyer el[s] vincles de companyonia i veïnatge i també com a vehicle de transmissió cultural" (p. 16).

A més, "El cicle de treball del pagès s'iniciava a la tardor amb la preparació de la terra i la sembra de cereals d'hivern i també era el moment de recollir les fulles que havien de fer de farratge i llit dels animals durant l'estabulació²⁸ hivernal. (...) Durant l'estiu es feia la sega, la batuda, la reparació de tones, cups i portadores i a la tardor, la verema, llaurar els camps i preparar la terra per tal de reiniciar el cicle amb una nova sembra. El temps que quedava lliure es dedicava al conreu de plantes tèxtils i, sobretot, als productes d'horta, part important de l'alimentació de les famílies

²⁶ Aquest "sagrat dret de propietat" apareix, si més no, en l'article 4t del decret del 6 d'agost de 1811, en les Corts de Cadis, com podem llegir en "**El comú català**" (p. 161): "4º. Quedan abolidos los dictados de vasallo y vasallage y sus prestaciones, así R[eal]es como personales, que deban su origen á título jurisdiccional, á excepción de las que procedan de contrato libre en uso del sagrado derecho de propiedad".

²⁷ Béns pertanyents al comú, és a dir, al conjunt de veïns d'un terme, d'una parròquia, d'una poble, d'una ciutat, etc.

²⁸ Crià del bestiar en estables.

de l'època. Com a complement de l'agricultura o bé, com a activitat principal en les zones de muntanya, trobem la ramaderia" (p. 15).

Així, sobre aquest cicle anual ("anyada"), com veiem en **"Feines de la pagesia"** (http://culturapopularmenorca.cat/continguts/?page_id=3223), entrada de la web **"Cultura popular d'arrel tradicional de Menorca"**, "L'any agrícola menorquí no comença l'1 de gener, sinó que (...) es divideix, bàsicament, en tres grans períodes, que antigament s'anomenaven temporades, en què els pagesos organitzaven la vida al camp en funció de la producció de blat.

L'any pagès comença per Sant Miquel (el 29 de setembre) (...):

1r. De Sant Miquel a Nadal (es santmiquelnadal), que és l'època de llaurar i sembrar.

2n. Els cinc mesos (de gener a final de maig), que és quan es mantenen i es netegen els sembrats i es preparen les estivades.

3r. Estiu, època de collites, en què les feines principals són segar, batre i mesurar".

Podem dir que lo que es presenta com a any agrícola menorquí és vàlid, com a mínim, per a moltes terres del Mediterrani, i que estava relacionat, també, amb la celebració de festes paganes en cada estació de l'any.

De fet, com podem llegir en la tesi **"Eines i feines de pagès"** (http://www.tdx.cat/bitstream/10803/108989/1/JTB_TESI.pdf), de Jacint Torrents i Buxó, publicada per la Universitat de Barcelona, l'autor comenta que, en 1928, un geògraf anomenat Gonçal de Reparaz i Ruiz, sobre la Plana de Vic, escriu que "les tasques pageses estan regularitzades des de temps antics i que les feines del segar i del batre culminen l'anyada agrícola, essent les que necessiten més mà d'obra i mobilitzen més gent. Els cereals d'hivern es sembren a mitjans del mes d'octubre després d'haver realitzat una lleugera preparació de la terra adobant-la (...).

Pel març els pagesos treuen les males herbes o sigui que 'herbegen' els camps de cereals, i si veuen que el blat no prospera o que agafa mal color, hi tiren nitrat de sosa que li fa agafar ufana²⁹" (p. 75).

Un poc després, Jacint Torrents ens trau unes paraules del geògraf que expressen molt bé la idea que porta el llaurador al llarg de l'any: "Després de batre, el pagès respira; ja les temudes pedregades no li destruiran el fruit de tants esforços. Aleshores descansa, i no és estrany de veure camperols que se'n van d'excursió, o a les vores del Ter, per passar-hi el dia pescant tranquilament³⁰, i que us donen aquesta explicació: 'A casa nostra hem acabat de batre'. Ja han arribat els dies més calorosos de l'estiu: finals de juliol, primers d'agost" (p. 75). De fet, com escriu Josep-Vicent Cascant Jordà, en l'article **"El lèxic del blat al Comtat"**, tret de l'enllaç <http://roble.pntic.mec.es/jaci0018/El%20lèxic%20del%20blat%20al%20Comtat.pdf>, podríem

²⁹ Ufana, ací, vol dir que es desenvolupa al màxim, molt bé, que tira amunt.

³⁰ En l'original, tranquilament.

afegir que, no sols feien aquest respir, després de la collita de l'any, sinó que, a més, com solia passar, *"En totes les feines del camp, hom cantava. Cançons de llaurar, de regar, de collir, de batre..., són cançons que donaven cadència, un ritme a la tasca realitzada; feien la feina més amena, passava el temps més ràpid. (...) La música és un element important en els afers del camp"* (p. 4), detall que aniria unit, clarament, a balls, a danses i a altres manifestacions musicals que tenen lloc, des de fa temps, per exemple, amb la celebració de la festa dels Sants de la Pedra en ple estiu.

Així mateix, Jacint Torrents, continuant amb el tema de les feines i de les eines del camp, comenta que una de *"les quatre grans revolucions agrícoles, períodes de canvi tècnic, social i cultural que en determinats territoris i en determinades èpoques van fer canviar les relacions dels grups humans amb el medi que habitaven (...) fou la introducció del sistema triennal de cereal d'hivern-cereal d'estiu-guaret³¹, que és el propi de la societat feudal sorgit de les transformacions agràries de l'alta edat mitjana i que es comença a imposar a l'Imperi Carolingi³² cap a l'any 800, tot i que la seua generalització a Europa va ser lenta ja que fins al segle XII no va arribar a ser el sistema dominant. La pràctica agrícola se segueix basant en els sabers romans però apareixen noves eines, especialment l'arada pesada que necessita un parell de bous per tibar³³"* (pp. 98-99).

I, en el cas dels que vivien en la Catalunya dels segles VIII-XIII (i que, malgrat el pas dels temps, molts segles després encara es conservava), hi ha l'article *"Temps de segar i batre"* (<https://www.raco.cat/index.php/SotAubo/article/view/208392/287539>), de Joan Rius Planas, publicat en la revista *"El Sot de l'Aubó"* (no. 16, 2006) i que es pot consultar en la web *"RACO"*, on veiem una expressió lligada al forment (u dels dos detalls agrícoles que solen portar els Sants de la Pedra), *"Pel juny, la falç al puny"* (en el País Valencià, *"En juny, corbella en puny"*), la qual, en paraules de l'autor, *"ve a dir que aquell blat sembrat mig any abans³⁴, ja ha madurat³⁵. La collita, la sega, ja és a punt. Aquesta recol·lecció del blat, fins arribar a la producció o cocció el pa, ha passat per un munt de manipulacions –quasi invariables al llarg de la història–",* la qual té lloc *"cada any pel juny i juliol, des dels Pirineus fins a la costa"*, tot i que també pot tenir lloc en les primeres setmanes d'agost, si bé de manera minoritària. Així, en paraules d'un propietari rural i astrònom autodidacta català, escrites en 1920, i que veiem en la tesi *"Eines i feines de pagès"*, hi havia llocs, com ara, la Plana de Vic, on, quant a la collita, *"Pel juny, la falç al puny", diu l'adagi, però aquí pel*

³¹ Terra que es deixa sense cultivar durant un temps per tal que repose.

³² Des de mitjan segle VIII fins a mitjan segle IX. Fou un imperi que intentà recuperar, políticament, l'espai que, uns segles abans, havia abraçat l'Imperi Romà d'Occident.

³³ Fer pressió en la terra, amb la intenció d'obrir-la, de fer que es puga treballar.

³⁴ La sembra i, per tant, la sega, varia segons les zones, el clima i l'oratge. Així, com podem llegir en l'article *"El lèxic del blat al Comtat"*, de Josep-Vicent Cascant Jordà, quan escriu sobre la sembradura del blat, diu que *"El cicle anual del blat al Comtat començava al setembre, octubre o novembre (setembre, qui tinga blat que sembre...), en funció de les condicions meteorològiques i podia ser sembrat en secà o horta"* (p. 3).

³⁵ La collita del forment també té lloc en una època de l'any que inclou la festivitat dels Sants de la Pedra (30 de juliol), malgrat que puga començar un poc abans de l'estiu.

juny, i molt cap als últims, es comença a segar els ordis: com que és gra més primerenc i madura més aviat, pot segar-se més aviat, aprofitant, si hi ha saó, el plantar-hi blat de moro, o sia de sobre el rostoll, obtenint així una doble collita; però, per desgràcia, molts anys no pot pensar-s'hi per causa de l'eixut" (p. 106).

Igualment, afegirem que, com hem vist en el paràgraf anterior, els refranys esmentats ja parlen com si cada època de l'any es vinculàs amb unes faenes agrícoles en concret. I, de fet, la cosa va en eixe sentit ja que si introduïm, per exemple, com s'organitzava l'any en l'època de l'art romànic (és a dir, si més no, en el segle XI), com podem fer des de l'article "**El calendari medieval, un invent romànic**" (<http://www.calendaridelpagesos.cat/calendari/?p=1773>), de Xavi Lorenzo Figueras i publicat en la web "**Calendari dels Pagesos**", document que tracta sobre lo que ara diem Catalunya, veiem que, aleshores, "*el sistema de còmput anual del temps es concreta amb l'assignació d'un episodi de la vida del camp a cadascun dels mesos de l'any. Es tracta d'un invent genuïnament romànic, que relaciona l'agricultura amb el calendari.*

(...) Entre les diferents tasques agrícoles, prenen el protagonisme els dos cultius bàsics medievals, el cereal i la vinya". Podem veure ací un motiu més per a entendre que els Sants de la Pedra quallassen en la Corona Catalanoaragonesa, a banda que ja provingués, com ara, d'arrels gregues (i, per tant, igualment, mediterrànies).

Sobre el cereal i la vinya, tot seguit, farem una puntuació. En l'article "**La vida quotidiana a l'Edat Mitjana**", de M. Dolors Santandreu, hi ha que "*La base alimentària de l'home medieval era el pa i el vi. El pa, que podia ser de blat o d'ordi, es pastava a casa i es coïa directament a casa o es portava als forns municipals o senyorials.*

(...) A les cases era usual tenir un celler amb botes de vi perquè se'n bevia abundantment durant els àpats, inclosos els nens" (p. 19). També afeg que un altre element molt important en la menja d'aquesta època eren els ous, que el formatge "*constituïa una menja apreciada*" (p. 20) i que "*Les fruites, verdures i llegums eren una menja força corrent i el seu consum anava lligat a les estacions de l'any. De verdures n'hi havia de tota mena*" (p. 20). Podem pensar, doncs, en la pervivència de la trilogia mediterrània, si més no, des de temps de l'Imperi Romà, com veurem més avant i, així mateix, intuir u dels motius que portaria l'abat d'Arles, Arnulf, i els qui segueixen la seua línia, a tractar de fer que el poble senzill s'inclinàs per dos sants que, tard o d'hora, passarien a estar vinculats amb dos elements bàsics en la vida de la població rural d'aleshores: el pa (el forment) i el vi (el raïm), curiosament, també relacionats amb dos símbols cristians, el Cos (el Pa) i la Sang (el Vi) de Jesús.

Ara bé, com a aclariment, sobretot, respecte a possibles prejuïns, direm que, partint de la informació que hi ha en un article que he considerat interessant, entre altres motius, perquè ofereix un enfocament més d'acord amb les recerques actuals i no amb els clàssics clixés, "**La pagesia santapauenca³⁶ al llarg del temps**"(<http://www.santapau.cat/media/sites/52/prisma-10.pdf>), article³⁷ publicat en la revista "**Crosca**" (no. 10, del 2008), comentarem "*la vida dels*

³⁶ De Santa Pau, població catalana de la comarca de la Garrotxa, en els Pirineus.

³⁷ Els autors de l'article són Miquel Àngel Fumanal i Pagès, Albert Planas i Serra i, finalment, Albert Reixach i Sala.

pagesos no s'acabava a les quintanes, feixes, horts, trilles o vinyes dels masos. (...) l'accés del camperol a altres esferes econòmiques més enllà de la cenyida a l'aixada i la terra és un fet inqüestionable" (p. 34). Això explicaria per què, més avall, llegim que *"els pagesos d'aquell món diferent al nostre que pretenem caracteritzar amb quatre traços no eren cap sector marginal en el panorama econòmic. En part, per això mateix, ocupaven una posició central en la societat. I és que, a diferència de la simplificació habitual de dividir les societats rurals d'època medieval o moderna entre senyors i pagesos, la realitat era molt més rica i contrastada (...), amb pagesos de mas amb capacitat per sobreposar-se a les múltiples capes en què s'estratificava la població de la vall"* (p. 34). Per a rematar aquest posicionament sobre el camperolat, al final de l'article, hi ha que *"Els pagesos s'escapen de molts estereotips o fotografies fixes. (...) s'han inserit en realitats i escenaris canviants, no s'han ofegat mai en la bassa llotosa de l'autosuficiència, no han estat, ni molt menys, en les franges secundàries o fins i tot marginals de la població, ni se'ls ha condemnat a generacions i generacions d'individualisme. Tot al contrari, des de la diferenciació interna i la heterogeneïtat inseparables d'aquest col·lectiu, han demostrat la capacitat de tirar endavant iniciatives i han estat al capdavant d'alguns episodis i fenòmens més decisius de l'articulació del nostre poble"* (p. 40).

En aquesta línia, en l'article **"Els nostres llauradors: transformació agrícola, sistemes de reg i la reforma agrària"** (<https://quaderns.alaquas.org/ficheros/Q19941307TARIN.pdf>), de Ramón Tarín i publicat en pdf en la web **"QIA"** (relacionada amb els **"Quaderns d'Investigació d'Alaquàs"**), hi ha que *"Segons Vicent Torralba, l'home encarregat d'implantar a les acaballes de la república les estructures del sindicalisme de la CNT a Alaquàs des de les bases anarquistes: 'Verdaderament des que l'home primitiu s'agrupà entorn d'una societat organitzada on no hi havia classes jerarquitzades ni llinatges hereditaris; en una societat participativa i lliure amb un sistema de vida comunal que exercia el repartiment de la riquesa de forma equitativa, jo crec que a Alaquàs no s'havia despertat un entusiasme tan gran per la terra com el viscut els primers dies d'haver esclatat la guerra... La gent treballava la terra amb devoció: acariciant-la religiosament com la mare maternal de tots...'"* (p. 92). Alaquàs és una població de la comarca de l'Horta de València i, en l'escrit, es parla de la Segona República espanyola (1931-1939).

També hem pogut saber, per mitjà de Francesc Llop i Bayo (estudis de les campanes), a través d'un correu electrònic del 7 de setembre del 2018, que *"els dies festius eren, a més dels diumenges, uns cinquanta al cap de l'any –nosaltres encara vam conèixer Sant Joan, Sant Pere, l'Ascensió, el Corpus Christi, Tots Sants..., ja desapareguts, tot sant important (Sant Francesc, Sant Domènec, Sant Agustí, Sant Benet... per dir-ne uns quants) tenien festa i, per tant, era dia de no treballar"*. Trobe que va en la línia d'alguns comentaris fets en algunes fonts sobre la religiositat en lo que es sol dir Edat Mitjana.

Així mateix, per mitjà de l'article **"La ramaderia menor a la Catalunya medieval"** (<http://blogs.sapiens.cat/socialsenxarxa/2010/07/24/la-ramaderia-menor-a-la-catalunya-medieval>), escrit per Vicente Moreno Culler i publicat en el blog **"Ciències socials en xarxa"**, sabem que *"La ramaderia, llevat dels Pirineus on predominava clarament, era un complement econòmic de l'agricultura en la Catalunya de l'edat mitjana. Tot i això, cal destacar la importància de la dita ramaderia menor", començant per les gallines (d'on provindrien els ous i carn) i, tot seguit, per les abelles, de què extrauriem, com a mínim, mel i cera.*

A tot això, afegirem un comentari de Miquel Rustullet (de Banyoles, el 31 de juliol del 2018) i de Joan Prió (de Ripoll, del 2 d'agost del 2018). Així, Miquel Rustullet responia *“Sí que se’n cull [de blat, en Banyoles, en el Pla de l’Estany, en la Cerdanya i en el Vallespir], és un cereal important a la nostra comarca”*, és a dir, en el Pla de l’Estany, ja que ell és de Banyoles. Quant a Joan Prió, sobre la possibilitat que hi haja plantacions de forment (o blat) en el Ripollès, en la Cerdanya i en el Pla de l’Estany, respon *“Blat, sí”*.

Tornant al document *“El calendari medieval, un invent romànic”*, llegim que, en abril, en Ripoll (el Ripollès), una població en la banda nord del Pirineu oriental, *“un pagès contempla com naix el blat”*. Quan l’autor passa a juny, escriu que *“L’estiu és el període de major activitat per al pagès. A Ripoll i a Tarragona al juny tenim la sega del cereal. En aquest cas dos pagesos van protegits amb barret i un d’ells aboca beguda a una copa, significat la calor del moment. També a Roda³⁸ un pagès subjecta la dalla amb les dues mans per segar el fenc³⁹”*.

(...) També veiem l’ús de la dalla a Girona, al juliol (...). A Tarragona dos homes venten el blat a l’era (...), per separar el gra de l’espiga, escena que veiem a l’agost a Roda. A Ripoll en canvi el pagès carrega la garba, ajudat per la seva dona”, un exemple de la vida quotidiana d’aleshores i, de nou, de la presència del matriarcalisme, perquè la dona pren un paper actiu, en lloc de ser, per exemple, preparant l’àpat per a quan els hòmens acaben la jornada.

Tot seguit, llegim que *“A l’agost a Ripoll dos homes rodegen una bóta que servirà per a la verema. (...) A Girona apareix parcialment la feina de ventar el blat a l’era”*.

En una altra entrada d’Internet, el document *“Tasca 4.- Els pagesos a l’època feudal”* (<https://fita2014.files.wordpress.com/2015/02/t7-tasca-4-els-pagesos-al-mc3b3n-feudal.pdf>), concretament, en la pàgina 5, hi ha unes il·lustracions corresponents a obres d’art de la Basílica de San Isidoro, de Lleó, de l’històric Regne de Lleó, bastida entre els segles XI i XII, on apareixen cereals i raïm. Així, en la de juny, hi ha una persona tallant cereal amb una corbella i, en la de juliol, veiem una altra persona en relació amb el cereal. Quant al raïm, apareix, per primera vegada, en el mes de setembre. Afegirem que els noms de les fotos estan en llatí, una llengua molt emprada en els documents i en les obres d’art dels segles VIII-XIII.

Quant a setembre, en l’article *“El calendari medieval, un invent romànic”*, veiem que *“Setembre és el mes de la verema. A Ripoll l’home talla amb cura el raïm amb una mà, i el deposita al cistell que sosté amb l’altra mà. També a Girona, a Roda i a Tarragona veiem veremar”*.

I, finalment, en aquestes referències als mesos i al forment i al raïm, llegim que *“A l’octubre (...) A Roda i a Tarragona es representa una imatge de bodega”*, però no en els camps.

Adduïrem que, com podem llegir en l’article *“El calendari a pagès durant l’edat mitjana”* (<http://blogs.sapiens.cat/socialsenxarxa/2010/07/19/el-calendari-a-pages-durant-l%E2%80%99edat-mitjana>), de Vicente Moreno Cullell i publicat en el blog *“Ciències socials en*

³⁸ Quasi segur faça referència a Roda de Ter (Osona), una població catalana del Pirineu oriental.

³⁹ Herba anual conreada com a farratge. En castellà, *heno*.

xarxa”, aquest cicle (incloent el de la resta de mesos de l’any), “en bona part d’Europa es perllongaria fins a la Revolució industrial dels segles XVIII i XIX i els canvis socials i econòmics que aquesta comportaria”.

Hem observat, doncs, com el forment i la seua collita varia des de juny fins a agost, tot i que en el mes de maig, ja es cullen (si bé, puntualment) cereals primerencs, així com en juliol ho fa el raïm. I, a partir de lo que hem extret durant la recerca i, també, en aquest article, el raïm, si més no, apareix en juliol (el conegut com *“Sant Jaume”*⁴⁰) i s’allargarà fins a setembre. Així, tot i que pot aplegar a octubre, tocant la collita del raïm, un home nascut en les Alcubles (en castellà i oficialment, *Las Alcublas*, població valenciana dels Serrans) en 1958, em comentà el 5 de juliol del 2018 que, a primeries dels huitanta, encara havia anat ell a recollir raïm el dia del Pilar, és a dir, el 12 d’octubre.

En l’article *“Temps de segar i batre”*, que, en paraules de l’autor, pretén *“explicar tal com es desenvolupava aquest treball a principis del segle XX, treball viscut per familiars meus, en una masia d’un petit poble, i amb un 80% de terres de secà”*, llegim que en Salvador, u *“de can Palomé, arrendatari de la masia, tenia molt de terreny on hi sembrava menjar per a les vaques de llet, però els tres camps més grans (...) els destinava al blat.*

(...) En Salvador feia la sembra a primers de gener perquè volia fer la sega a primers de juny, temia que una pedregada deixés el blat ajagut i dificultés la sega amb una merma considerable. A primers de juny el blat ja havia madurat i ja estava a punt de segar.

En Vadó –així l’anomenaven- no estava tranquil fins que ja tenia el blat en ‘eixut’, o sia, fins que el tenia al sac i ben lligat”.

Sobre la manera de treballar, en *“Temps de segar i batre”*, veiem que *“A Sant Hilari de Sacalm”*⁴¹ *hi havia un equip de segadors, que durant el temps que dura la sega, anaven de masia en masia, contractats ja de l’any anterior. Eren gent molt forta, avesats a brandar”*⁴² *el volant o la dalla i aguantar, de sol a sol, la calor que els obsequien els mesos de juny i juliol. Aquest grup de*

⁴⁰ El 5 de juliol del 2018, en un post que escrigué en el meu mur de Facebook, sobre el forment i el raïm i llur collita, Merce Mosset escrigué que *“Hi ha un tipus de raïm que és conegut amb el nom de Sant Jaume, que es comença a collir entre el 25 de juliol i primers d’agost”*. Perpetua Cots (del Solsonès) comentà *“El blat, juny. Juliol dependrà del temps perquè estigui sec. Al Solsonès (...) encara hi ha camps per segar. Com que ha plogut, potser no s’ha assecat prou ràpid, però és entre finals de juny i juliol”*. Neus Castellví Asensio afegia que *“A Vilafranca del Penedès, el blat es cull normalment el mes de juliol, si està ben sec. I el raïm, a finals d’agost i tot el setembre es fa la verema”*. Quant a M. Pilar Fillat Bafalluy, deia que *“A la Franja, el raïm és per setembre”*. En referència al Vallès, Angelina Pagès Oliva, plasma que *“El raïm, nosaltres, sempre pel setembre. Aquí, el Vallès, hi ha la dita ‘Pel juny, la falç al puny’*. Aquest any, com que ha plogut tant, el camp de davant de casa encara està per segar. Havia anat de vacances [a] Andorra i, quan sortíem del túnel del Cadí, direcció Andorra, els camps encara eren per segar. Això era pel mes d’agost”. En al·lusió al pla del Bages (dins de la comarca del Bages), Teresa Seguí escrivia *“raïm (...) Als voltants de Sant Miquel, final de setembre”*.

⁴¹ El nom oficial és Sant Hilari Sacalm i es tracta d’una població de la comarca catalana la Selva.

⁴² Moure molt alternativament i en sentits contraris.

segadors, comandats per un cap de colla, segaven el blat, lligaven les garberes, feien les garberes i el deixaven a punt de batre”.

Per a aclariments, direm que les garbes són *“feixos de blat lligat amb la palla del mateix blat”* i que *“les amuntegaven i en feien ‘garberes’⁴³, a efecte que un possible ruixat d’estiu no mullés el blat”.*

Finalment, diu que *“Aquest ritme durava uns quatre dies i quan els segadors marxaven, en Vadó”,* l’arrendatari de la masia de què ha parlat abans, *“ja els contractava pel proper any”.*

L’autor comenta que les dones també participaven, tot i que des de la forma de viure del segle XX, ben llunyana de la dels segles VIII-XIII: *“També cal destacar i deixar clar constància del treball de les dones a la cuina, treballant també de sol a sol. (...) Això passava un any sí i l’altre també”.* El motiu roman en què, com llegim en el llibre *“Història de les dones a la Catalunya medieval”*, de Teresa Vinyoles i Vidal, quan toca unes línies que, tot seguit, fan al·lusió al segle XI, *“Les famílies camperoles continuaven treballant conjuntament la terra, si bé en molts indrets no conreen terres pròpies sinó les terres d’un senyor. Sovintegen establiments i contractes de conreu en què consta que marit i muller es comprometien a treballar”* (p. 79).

La historiografia i el tema del feudalisme i de les comunitats rurals. El matriarcalisme.

Sobre la manera de tractar l’època que va des de la caiguda de l’Imperi Romà fins al segle XII, si fa no fa, per part de la historiografia, tinc molts punts en comú amb comentaris realitzats per historiadors que, per exemple, estudien la Història des de la vessant social i, incloent, igualment, la gran majoria de la població (popularment, el poble senzill) a més de donar entrada a les persones que ocupaven càrrecs de poder o que han estat més presents en els escrits, com ara, en els llibres escolars, en la premsa, en publicacions de recerca, en els mitjans de comunicació social, etc.

Així, el 7 de juliol del 2018, vaig trobar que, en l’entrada *“Pagesos sense senyors”* (<https://reconstruirelcomunal.net/pagesos-sense-senyors>), de la web *“Reconstruir el Comunal”*, hi ha un vídeo en què apareix Meritxell Bru, membre del grup de recerca *“Arqueologia Agrària de l’Edat Mitjana”* (ARAEM, UAB), amb la transcripció de part de la seua exposició. La historiadora diu que *“Tradicionalment, la historiografia s’ha interessat més per aquells períodes històrics en què hi ha una documentació abundant que facilita la tasca investigadora. En canvi, això ha fet que aquelles èpoques en què hi ha poca documentació s’hagin deixat una mica de banda, i fins i tot s’hagin tractat de forma pejorativa. Se’ls hi ha posat adjectius com ‘època fosca’, ‘edat obscura’... (...) La presència de documentació ens indica que hi ha un poder fort que té la capacitat d’organitzar, o si més no ordenar, els processos productius. Aquest centre de poder és el que tradicionalment ha interessat més als historiadors.*

⁴³ Una garbera és un muntó de garbes.

(...) Les comunitats pageses no necessiten documents per organitzar-se, per tant, la manca de documentació no té per què ser una qüestió negativa, sinó que pot indicar precisament el contrari. Una època en què no hi ha molta documentació pot indicar precisament que hi ha major autonomia per part dels camperols”.

Aquesta menor presència de documentació, continuant la mateixa línia que en la tesi d'Angie Simonis, quan toca la península ibèrica en temps de l'Imperi Romà, podria tenir lloc amb el fet que hi hauria major tolerància entre hòmens i dones i, per tant, una cultura matriarcalista que considera important la paraula (recordem les expressions “*ser home (o cavaller) de paraula*”, que encara perduren en l'àmbit lingüístic).

Parlem d'un període, si més no, de més de quatre segles, arran de la caiguda de l'Imperi Romà d'Occident en l'any 476, en què predomina un estil de vida més d'acord amb el matriarcalisme. De fet, mentres he indagat en Google sobre “*els pagesos a l'Edat Mitjana*”, he trobat algunes entrades, com ara, el document “*L'Europa feudal: L'Alta Edat Mitjana*”⁴⁴ (http://www.iescanpuig.com/ewccp/lib/exe/fetch.php?media=vmvitutia:europa_feudal.pdf), i una de les primeres coses que pensí, en veure les dues parts en què es divideix l'Edat Mitjana, fou en la foscor (i el matriarcalisme) i l'expansió (i lo patriarcal i el patriarcat).

Caldria comentar que, per exemple, en les recerques sobre la creativitat, es considera que una persona la desenvolupa més (i això val per a una cultura i per a una part de la Història) quan, entre altres coses, trau idees noves sense recórrer tant a anteriors i, fins i tot, quan n'aporta de noves i que no tenien antecedents, detall que va en línia amb els segles anteriors a aquesta expansió i que, a més, van afavorides pel matriarcalisme, ja que no pretén anul·lar ni unificar la creació de les persones i que, igualment, fa costat a l'escolta de l'altre, del proïsme i a una ment oberta. Ho podríem confirmar, com ara, recorrent al llibre “*Història de les dones a la Catalunya medieval*”, de Teresa Vinyoles Vidal, quan, sobre els segles IX-XI, escriu frases com les següents: “*Amb la mateixa fortuna o misèria, la dona no és objecte de cap mena de menysvaloració particular per part dels homes que l'envolten en la vida quotidiana, i especialment per part del marit.*

(...) Hem trobat molt poques referències concretes a violència domèstica en els documents consultats dels segles IX a l'XI. Les fonts, almenys aparentment, ens mostren una gran cohesió familiar, entre marit i muller, entre generacions, o entre germans (...). Podem assegurar que en la mentalitat de mil anys enrere el fet que un marit matés la dona era un acte greu, una falta gravíssima. L'Església del segle X es refereix a usos ancestrals quan considera que hi ha un pecat que té una penitència irrevocable segons l'antic costum: l'homicidi de la muller” (pp. 48-49). Açò no és una cosa puntual i que, així, ens ve a dir que aleshores predominava el matriarcalisme a

⁴⁴ El 30 de gener del 2020 era distint l'enllaç d'aquest document, i el títol era “*L'Europa feudal*”.

nivell rural i, àdhuc, social, de la mateixa manera que, com encara fan algunes cultures de l'Índia, no hi ha infanticiu femení, ni s'infravalora la dona⁴⁵.

Continuant amb el tema de la dona i, de rebot, amb el matriarcalisme, hi ha informació que, fins i tot, està relacionada amb la comarca del Vallespir, en què està Arles, i, concretament, al segle X, és a dir, quan s'incorporaren els Sants de la Pedra a la cultura catalana. Figura en el llibre **"Història de les dones a la Catalunya medieval"**, de Teresa Vinyoles. Podríem dir-ne que són molt sucoses, ja que ens donen moltes pistes sobre com es viuria i, per tant, quina hauria estat la visió de la cultura catalana en els seus orígens, no sols en el temps, sinó en l'espai geogràfic: *"La seva filla⁴⁶ Goltregoda, vídua de Llop I de Pallars, com la mare fou vídua durant una trentena d'anys (950-980), donà als seus fills els noms de Borrell i Sunyer, onomàstica emprada en la casa de Barcelona, però estranya a les cases de Pallars-Ribagorça. Tant ella com la seva nora Ermengarda de Vallespir, filla d'un noble local i muller d'Oliba Cabreta, foren dones que tingueren preeminència⁴⁷ dins la família, la seva autoritat fou gran. A Ermengarda, el marit la va deixar l'any 988 al capdavant dels comtats de Cerdanya i Besalú, per ingressar a Montecassino, i ella va governar-los i administrar-los al costat dels seus fills, als quals traspassà el poder. Es reservà els béns propis que tenia al Vallespir, on continuava exercint la seva autoritat, de manera que l'any 994 presidia allà un judici.*

(...) Aquestes primeres figures femenines de l'època carolíngia, actives, revestides d'autoritat i lloades pels seus contemporanis, se sostenen en un context social i uns costums favorables (...); però són només uns pocs exemples entre molts d'altres i són aproximadament com una avançada del gran protagonisme polític que tindran les dames del segle XI" (p. 24).

Aquest matriarcalisme té lloc en un ambient on predomina la transmissió de la cultura, majoritàriament, per mitjà de la paraula oral (a diferència de la que tindrà lloc, principalment, en el segle XVIII i posteriors, això és, a partir de la Revolució industrial), llegat cultural que, a més, es difonia de generació en generació i per mitjà del sentiment de comunitat com també d'una actitud conservacionista o, com diríem ara, ecologista, de la natura i de la vida. Així, com llegim en **"La humanización de la naturaleza en la Edad Media"** (<https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/197011.pdf>), article de Carlos Barros publicat en la web **"Dialnet"**⁴⁸, *"Para el hombre medieval el ganado, los árboles y sus frutos, podían llegar a ser*

⁴⁵ **"Estas son las sociedades en las que las mujeres tienen el mando"** (https://www.lainformacion.com/asuntos-sociales/inter humano/sociedad/sociedades-mando_0_896311746.html), article de la web **"La Información"**.

⁴⁶ Es refereix a Ava, vídua de Miró II de Cerdanya (898-927), qui, com diu en la plana 23, *"era filla d'un noble local"*.

⁴⁷ Preferència, privilegi, etc., concedit a una persona sobre una altra o d'altres pels seus mèrits especials.

⁴⁸ El 28 de gener del 2020 havia canviat la forma d'accedir a l'enllaç de **"Dialnet"**, però es podia llegir el document en aquesta web.

tan importantes como las personas, no en balde el hombre medieval se consideraba parte inseparable de una naturaleza viva.

Para entender la relación del hombre con su medio ecológico, en la Edad Media, hay que prestar particular atención al bosque, que en el siglo IX ocupaba aún el 40% de las tierras de la abadía de Saint-Germain-des-Près⁴⁹, zona especialmente adelantada desde el punto de vista agrícola. Por regla general, en la Europa altomedieval, el bosque domina la mayor parte de las tierras, y la economía campesina dependía de él para sobrevivir. En el siglo XII, lo primero que apunta el Códice Calixtino⁵⁰ sobre la tierra de los gallegos es que ‘abunda en bosques’ y, cuatro siglos después, otro viajero, Fernando de Colón, muestra su asombro por las leguas⁵¹ de robledales y castaños que rodean sus poblaciones” (p. 186).

Podem admetre, doncs, que hi havia, en paraules de Carlos Barros, un *“equilibrio altomedieval entre tierras de cultivo, pastos y bosques”* (p. 187).

Lo comentat en els paràgrafs anteriors, ho entendrem millor quan passarem a les lectures següents. Començarem per un escrit del segle XIX (un poc més de deu anys abans de la introducció en Espanya de l'ensenyament públic obligatori, en 1857, per mitjà de la *“Ley de Instrucción Pública”*, per a captar com ens ha aplegat fins a nosaltres, des de l'ensenyament, la visió sobre lo rural i sobre el matriarcalisme i, tot seguit, n'exposarem per orde cronològic.

En primer lloc, Pascual Madoz, el cap de la desamortització (del segle XIX i que afectà Espanya), com llegim en el llibre *“El comú català”*, de David Algarra Bascón, deia així, en un diccionari que elaborà i datat en 1844: *“otro motivo que abre anchura senda á los atentados contra la propiedad agrícola, es el hábito contraído en el territorio de entrometerse en los montes, campos y viñedos, sustrayendo de ellos los frutos, y destruyendo bosques y arbolados. Observándose en casi todos los pueblos, que desde una edad muy tierna acostumbran los padres obligar á sus hijos á ir a los bosques ajenos a cortar leña y traerla á sus casas (...). La represión de este delito pende tanto de los propietarios, como del Gobierno; los primeros asociándose para la recíproca protección de sus intereses, con el establecimiento de guardar, y otras medidas que permite la ley; y el segundo, por medio de la competente policía rural (...). La falta de instrucción pública se deja conocer por las circunstancias de ser más frecuentes, allí donde es menor, los actos de violencia contra las personas. Cree la junta gubernativa lo mismo que nosotros creemos, y no puede durarse que, generalizando la instrucción primaria, y procurando que las escuelas y establecimiento de esta clase, contasen como uno de los principales deberes, la enseñanza de los principios religiosos,*

⁴⁹ Està en París.

⁵⁰ També conegut com *Codex Calixtinus*, data, si més no, de 1160-1180 i es tracta d'un manuscrit que conté obres relacionades amb l'apòstol Sant Jaume.

⁵¹ Una llegua és una mida itinerària que podia oscil·lar entre quatre i set quilòmetres, en els històrics territoris del Regne de Castella. En Catalunya, uns cinc quilòmetres i mig.

cimentando el sistema de aquellos, sobre la buena moralidad, se conseguirá suavizar las costumbres, introducir hábitos de respeto a las personas y a las propiedades y destruir por fin las inclinaciones funestas que han dejado impresas en los pueblos (...) hace algunos años” (p. 212).

D’aquestes paraules deduïm que, en el segle XIX (com ja ho feia en el X, quan apareix l’abat Arnulf i comença el procés d’expansió dels Sants de la Pedra pels comtats catalans), moltes persones que vivien en les zones rurals, anaven a la muntanya, consumien fruita, en treien llenya de la muntanya com també que el model de vida era creador i que l’educació, majoritàriament, era oral, lluny de l’interès per *“la buena moralidad”* (uns principis morals, detall que va en línia amb lo patriarcal) i per la *“suavització”* (eliminació) de costums antics i no precisament en la línia capitalista i que, per mitjà de l’escolarització obligatòria, es presentaria com a digna d’imitació per part de la població.

És més, les paraules de Pascual Madoz (segle XIX), quan escriu *“la falta de instrucción pública”* pot recordar-nos el mite de l’obscurantisme, de la decadència o de la ignorància⁵² el qual podríem dir que comença a tractar de quallar, socialment, a partir del Renaixement (segles XV i XVI) i amb la Contrareforma catòlica de mitjan segle XVI, la qual accentuarà lo masculí (com tractarem, de més a espai, en un apartat de l’estudi). De fet, hi ha una entrada que ho plasma d’una manera interessant: *“Edat Mitjana, edat fosca?”* (<http://www.antonijaner.com/miscel-lania/item/1101http://www.antonijaner.com/miscel-lania/item/1101-edat-mitjana-edat-foscaedat-mitjana-edat-fosca>), d’Antoni Janer Torrens, i publicada en la seua web *“Batecs clàssics”*, també del 2017, de què en reproduïm bona part: *“El terme Edat Mitjana fou encunyat durant el Renaixement. Un dels primers a utilitzar-lo va ser el bisbe Giovanni Andrea Bussi (segle XV), que definí com a media tempestes –‘període mitjà’- en llatí- els gairebé mil anys que havien transcorregut des de la caiguda de l’Imperi Romà d’Occident (476) fins a la seva època (...).*

*Així doncs, al segle XV s’imposà una divisió tripartida de la Història: **Edat Antiga, Edat Mitjana i Edat Moderna**. La primera part de l’edat que ens ocupa (fins a principis del segon mil·lenni) se sol anomenar **Alta Edat Mitjana**, en contraposició a la Baixa (la resta). Aquesta denominació procedeix del terme alemany alt, que no significa ‘alt’, sinó antic.*

*L’artífex de l’Humanisme, l’italià **Francesco Petrarca** (1304-1374), ja tingué consciència de viure una etapa més o manco ombrívola que s’havia interposat entre els gloriosos temps clàssics i el resplendent món modern. Enterrar la barbàrie medieval per recuperar els valors de la cultura grecoromana seria l’obsessió de l’època, batejada com a Renaixement per l’historiador de l’art del segle XVI Giorgio Vasari”.*

⁵² Aquestes paraules figuren en l’article *“L’Edat Mitjana, una època fosca? Déu nos en guard”* (<https://www.nuvol.com/noticies/ledat-mitjana-una-epoca-fosca-deu-nos-en-guard>), de Francesc Ginabreda i publicat en la web *“Núvol”* en el 2017. Llegim que, per exemple, en una exposició del British Museum, hi havia invents com *“un escuraorelles per posar en dubte la manca d’higiene i refinament dels individus d’aleshores”*

En aquest sentit, però en l'article "**La humanización de la naturaleza en la Edad Media**", de Carlos Barros, hi ha que *"En la ciudad [medieval] el hombre vive libre de la tiranía de la naturaleza, de la opresión del frío, de la noche, del hambre. Evidentemente es una exageración milenarista hacer del mundo urbano una especie de paraíso terrenal, pero sí es cierto que la ciudad medieval introduce transformaciones mentales destacadas. Se pierde el contacto con la naturaleza, que se observa desde la ventana, con mayor distancia psicológica, sustituyendo la visión medieval mágicamaravillosa por el goce estético y el deseo de estudiarla empíricamente para dominarla mejor"* (p. 191).

A tot això, l'article "**Edat Mitjana, edat fosca?**" addueix que *"La visió propagandística de l'Humanisme alimentà la creença errònia que l'Edat Mitjana consistí en deu segles de retrocés intel·lectual. Res més lluny de la realitat. Va ser durant l'Edat Mitjana quan sorgiren diversos dels petits avenços que milloraren la nostra vida: botons, coberts, brúixola, ulleres o el rellotge mecànic. També aleshores es començaren a configurar institucions com els bancs i les universitats; es construïren les grans catedrals gòtiques (...) i es difongueren les notes musicals i els nombres indoaràbics, a més dels escacs i els jocs de cartes.*

Tampoc no sembla (...) que fos una era d'aïllament. Basta recordar que (...) a l'any 1000 el viking Leif Eriksson desembarcà a Nord-Amèrica. D'altra banda, hi ha qui s'atreveix a titllar de vandàlica la societat medieval, a qui s'acusa d'arrasar els monuments de l'antiguitat clàssica. El cert, però, és que en moltes ocasions els vertaders responsables d'aquests saquejos foren les estrelles del sofisticat Renaixement.

Un altre tòpic que convé desterrar és el relacionat amb la manca d'higiene de l'Edat Mitjana. No és veritat que la gent es rentàs només dos o tres cops a l'any. Els banys calents foren durant aquells temps una pràctica molt estesa, vista com a motiu de plaer i hàbit sanitari.

(...) Certament, la Inquisició fou creada al segle XII per acabar amb l'heretgia càtar, però la verdadera caça de bruixes es generalitzà sobretot en l'Edat Moderna. A més, cal tenir en compte que l'Índex de llibres prohibits també va sorgir en l'Edat Moderna —el 1515 el papa Lleó X establia la censura prèvia a tota la Cristiandat".

Un altra publicació interessant, com ara, "**Dones poderoses a l'Edat Mitjana**" (<https://amascrav.wordpress.com/2015/07/10/dones-poderoses-a-ledat-mitjana>), entrada de la web "**Historia magistra vitae et testis temporum**", de principi, ja tomba la suposada falta de formació d'una part de la societat que, en les cultures matriarcalistes, no resta a banda, ni es té com a complement de lo masculí, com ara, les dones. Així, llegim que *"La visió que té la gent de l'Edat Mitjana avui dia és una visió molt allunyada de la realitat, carregada de tòpics, mites, llegendes, manipulacions i sovint molt distorsionada gràcies a les pel·lícules que reproduïxen als cinemes i que tenen una temàtica típicament medieval. Ens imaginem l'Edat Mitjana com una etapa de la nostra història carregada d'obscurantisme, en una decadència contínua, on la societat vivia en condicions insalubres, on l'esperança de vida no arribava ni a la meitat de la que hi ha avui*

dia, on l'Església maldava per tenir a tothom controlat i dominat sota els dogmes de la cristiandat occidental, i un llarg etcètera. Tot i així, aquesta visió que ens ha arribat a partir de pel·lícules i de la mitografia, és totalment errònia. L'Edat Mitjana no va ser ni de bon tros una època tan diabòlica com ens l'han volgut vendre les empreses cinematogràfiques, ni els filòsofs humanistes del segle XV en ple Renaixement.

Un dels grans tòpics que ens ha arribat avui dia i fa que la gent tingui associada l'Edat Mitjana a una època retrògrada és el que afirma que les dones no eren gens considerades, que estaven relegades a un paper secundari, que no les deixaven participar en la política, que només tenien assignada la funció de procrear i que vivien la resta de la seva vida sotmeses a les ordres del seu marit. Si (sic) que és cert que dins d'una gran part de la societat, les dones tenien assignades el paper de la procreació, les preparaven per ser bones esposes i donar bons hereus als seus marits. No obstant, (...) a Catalunya, hi va haver dones molt poderoses que van tenir papers molt rellevants en la política, que han passat a la història per ser unes autèntiques mecenes de les arts, la cultura i el saber, que van recolzar als més necessitats víctimes de les pressions arbitràries del sistema polític i econòmic medieval, i que han arribat als nostres dies per ser dones amb caràcter i capacitats de govern”.

Així mateix, se'ns parla sovint de l'esclavatge en relació amb l'Edat Mitjana i amb el feudalisme. En canvi, en el llibre *“Una historia nueva de la Alta Edad Media”*, de Chris Wickham, hi ha que “el modo de producción esclavista era una de las consecuencias posibles de la desigualdad existente en el seno de las viviendas familiares, y el hecho de que no se desarrollara en la época medieval da fe de que la independencia económica de los campesinos contó con un sólido arraigo en el marco que define el conjunto de las economías locales medievales” (p. 771).

Igualment, per mitjà de l'entrevista *“Araceli Rosillo: ‘La dona medieval no es resignava, lluitava’”* (<https://www.elperiodico.cat/ca/entre-tots/20170314/la-dona-medieval-no-es-resignava-lluitava-5897331>), publicada en *“el Periódico”*, llegim que “Els llibres parlen d'una època fosca [l'Edat Mitjana], assolada per guerres, malalties i amb una estructura social molt rígida, però jo no veia aquesta foscor en els clàssics de la literatura ni en la música dels trobadors. La vida real no és així, la vida real té serrells⁵³ que s'escapen d'aquesta rigidesa. (...) Jo veig que aquestes dones medievals no es resignaven, lluitaven (...). El meu granet de sorra és visibilitzar aquestes dones que no surten als llibres, les aristòcrates, però també les del poble. (...) Berenguer I, la mare de Ferran III de Castella, va participar en mediacions durant les guerres de conquesta del món musulmà i va defensar places mentre el seu marit estava guerrejant pel món.

⁵³ Floc de cabells més llargs que els altres, que es deixa créixer en la part davantera del cap.

Imagini's que una noia que estudia l'ESO⁵⁴ pogués tenir com a referent no només el Cid, sinó també Berenguer I'.

També hi ha un article, centrat, sobretot, en el segle XVII, **"CAPITULACIONS: El mite de l'amor convertit en negoci (i II)"** (<http://cabinetdhistoire.blogspot.com/2016/02/capitulacions-el-mite-de-lamor.html>), de la web **"Cabinet d'Histoire"**, de l'historiador Marc Pons⁵⁵, que tracta el tema del matriarcalisme i on llegim que la Catalunya del segle XVII (*"la Catalunya rica i plena dels Segadors"*) és, també, *"la Catalunya del Barroc, l'expressió artística senyera de la Contra-reforma catòlica. Les icones religioses femenines són progressivament marginades i substituïdes pels prototipus masculins. La contra-reforma catòlica es sustenta sobre la idea que la feminitat –i per extensió el matriarcalisme– és l'expressió del passat fosc (l'antiguitat, la medievalitat); i la masculinitat –i per extensió el patriarcalisme– es el símbol d'un present triomfant i d'un futur brillant. Un axioma que va arrelar amb força en el conjunt de la societat catalana del 1500 i del 1600"*⁵⁶.

I en aquest context històric, l'economia i la ideologia sumen, i esdevenen cultura social. La dona, que havia estat el centre de la vida en les comunitats catalanes primigènies dels segles VIII i IX recloses en les valls pirinenques, veu degradat el seu paper fins a esdevenir objecte i expectativa". I, tot seguit, en comenta casos.

Això enllaçarà, com veurem en un altre punt de l'estudi, amb el procés d'intent de substitució cultural de Sant Isidre (castellà, de cultura patriarcal i només u) per a arraconar els Sants de la Pedra i, ves per on, a partir del segle XVII, però, sobretot, del segle XVIII. A més, va en línia amb lo que exposa David Algarra en el llibre **"El comú català"**.

I diem del segle XVIII perquè, és després de la Guerra de Successió, quan el rei Felip V, decideix, per exemple, eliminar els set centres d'ensenyament universitari de Catalunya i crear, en canvi, una universitat nova, la de Cervera (en 1717 i, així, a més introdueix el terme *"universitat"*, amb un significat diferent al català, que es corresponia al d'una institució d'autogovern local, no d'ensenyament). I ho justificarà, com podem llegir en l'obra **"El comú català"** (p. 143, nota 3), amb un decret de l'11 de maig de 1717, en què escriu que *"Por quanto las turbaciones pasadas del Principado de Cataluña obligaron mi providencia a mandar se cerrasen todas sus universidades, por haber los que concurrían en ellas fomentado muchas inquietudes. Mas viendo reducido a mi obediencia todo aquel Principado, y reconociendo la obligación en que Dios me ha puesto de atender al bien de aquellos vasallos y no permitir que las torpes sombras de la ignorancia oscurezcan el precioso lustre de las ciencias, he resuelto restituir a sus naturales esta común utilidad, eligiendo para general comprehensión de todas las ciencias, buena crianza de la juventud"*

⁵⁴ Etapa del sistema d'ensenyament espanyol que comprén des dels 12 anys fins als 16 anys.

⁵⁵ El 30 de gener del 2020 no figurava l'autoria en aquesta entrada.

⁵⁶ I que tornarà a fer-ho en el segle XVIII, quan es reforça la idea de la llum com a símbol de cultura, de progrés, d'avang, amb què s'intenta d'arraconar la cultura del poble senzill i lo matriarcal, en pro del capitalisme i de la cultura patriarcal que l'acompanya.

y esplendor de esta monarquía, una Universidad que, siendo émula de las mayores de Europa en riqueza, honores y privilegios, convida a los naturales y extranjeros a coronar su grandeza con el más autorizado concurso.

Y teniendo muy presente mi gratitud, cuanto he debido al amor y constante lealtad de la fidelísima ciudad de Cervera, en todo el tiempo que ocuparon los enemigos aquel Principado, como acostumbra a mantener siempre la fe prometida a sus soberanos. Y siendo sano su temperamento y proporcionada su situación, la he elegido para teatro literario, único y singular de aquel Principado. A cuyo fin he mandado hacer diseño y planta de un majestuoso edificio a proporción de la idea formada de esta Universidad”.

Aquesta idea de donar llum va unida a afavorir lo que es considera científic (com hem vist) i, a més, també en el camp de la història, com podem veure en el llibre sobre les festes de Carpesa, quan, en l'article ***“Carpesa en el siglo XVIII según documentos de la época”***, signat per José Jaime Brosel Gavilá, llegim que, en l'àmbit de l'estudi històric, es funda en 1735 la *“Real Academia de la Historia”*. José Jaime Brosel comenta que la creació d'aquesta acadèmia *“tiene origen en la tertulia que diversos eruditos e ilustrados residentes en Madrid comenzaron con el objetivo de dialogar sobre la historia, centrándose de modo especial en aquellos puntos que consideraban difícilmente aceptables desde criterios histórico-críticos”* (p. 97). Finalment, el rei Felip V escriuria en la *Real Cédula* (de 1738) que la missió de l'entitat seria aclarir *“la importante verdad de los sucesos, desterrando las fábulas introducidas por la ignorancia o la malicia, conduciendo al conocimiento de muchas cosas que oscureció la antigüedad o tiene sepultado el descuido”* (p. 97).

Així resulta fàcil d'entendre que, per exemple, en 1820, l'alcalde de Lleida, Domingo Maraños, com podem llegir en el llibre ***“El común català”*** (p. 173), escrigués al cap polític: *“Esta ciudad se compone casi toda de gente de campo y de muy poca o ninguna educación. Apenas hay comercio e industria que obligue a la gente a viajes que ilustre”*, tot i que, segons el batle, *“el común de labradores y artesanos que son capaces de alguna instrucción y discurso puede afirmarse que se van aficionando al nuevo sistema y entrando en esperanzas que harían sostenerlo”*. L'ensenyament públic i obligatori seria el pont que aplanaria el camí d'aquesta necessitat d'il·lustrar la població amb la intenció que acceptassen els valors i l'esquema mental que proposava el sistema polític que emergia per tal que s'acabàs amb la ignorància (el matriarcalisme i tot lo que hi estigués unit) i, de pas, que les persones (sobretot, les que vivien del camp i de la ramaderia) s'allunyassen de lo que els havia aportat el sentiment d'arrelament social, tan present, com ara, en el període que abraça des del segle VIII fins al XII i, en menor mida, segons avancem en el temps, si bé, principalment, a partir de mitjan segle XVIII.

Així mateix, adduirem que en l'entrada ***“Gafapastas en la Edad Media”***

(<https://www.iotdown.es/2013/11/gafapastas-en-la-edad-media>), d'Antonio Orejudo i que apareix en la web ***“Jot Down”***, comenta que *“el discurso pedagógico ha incidido tanto en la luminosidad del Renacimiento, que se necesitaba un apagón total de la Edad Media, para que Petrarca y los suyos brillaran bien.*

(...) los diez siglos de cultura medieval (...) se han convertido en el patito feo, en la cenicienta de la historia de la literatura. Toda la gloria, toda la luz se la ha llevado el Renacimiento. El Siglo de Oro [castellano] lleva chupando cámara desde la Ilustración, y ha dejado fuera de plano, y un poco desprestigiada, a la pobre Edad Media.

(...) la Iglesia católica fue una institución vanguardista en la Edad Media, un motor de progresos y un estímulo para el cultivo de las artes, de las letras y de la cultura en general. Sí, una gran patrocinadora de las artes”.

I, això, sense deixar de tenir present, com ara, que, en documents com **“El cicle de la vida: els rituals de la vida de l’individu dins d’un context familiar i social”**

(http://uom.uib.cat/digital/Assets/312/312756_cecilia888.pdf), que tracten, fins i tot, sobre moments més pròxims als nostres dies, podem llegir, sobre el matriarcalisme en les Illes Balears, que *“Les dones casades eren les que comandaven, no només dins la casa, sinó fora. En Pere Capellà⁵⁷ escriptor de comèdies de costums mallorquins en té una titulada Sa madona du es maneig. N’Antoni Galmés (1982) conta que quan els poblers⁵⁸ anaven el dimecres al mercat de Sineu a comprar mules, en arribar a un acord amb el venedor deien ‘sa barrina està feta, si sa mula li agrada a sa meva dona’ o ‘a mumare’ (si era fadrí). Els jornalers i missatge[r]s solien donar el sou a les seves dones i la dona els hi donava una quantitat per fumar i anar al bar. La majoria de dones controlaven els diners familiars i quan s’havia de fer una despesa grossa, donaven els diners a l’home perquè ell pagués (ell era l’amo’ i així semblava que ell era el qui tenia el control de l’economia familiar). N’Antoni Galmés també conta que un home de S’Aranjassa deia que els homes casats són de dues castes: els qui diuen que a ca seva la dona comanda i els qui estan avergonyits de dir-ho. Un altre exemple el trobam a la novel·la Bearn d’en Llorenç Villalonga, aquest escriptor contraposa la intel·ligència i el seny de la senyora Maria Antònia amb les bajaranades i quimeres del seu marit el senyor Toni”* (p. 23).

Però això era una cosa que ja venia de lluny, com escriu en la pàgina següent, en afegir que, en el dret consuetudinari (basat en els costums) mallorquí, es reflectia el paper predominant de la dona, cosa que ens ve a dir que els seus avantpassats (i, per tant, en part, pobladors de l’històric Rosselló, és a dir, de la banda del Pirineu on està el Vallespir i, així, Arles) vivien de manera matriarcal, com m’ho confirmarien, per Facebook, persones del País Valencià i de Catalunya, com veurem més avant. Així, en les Illes Balears, i sempre partint d’aquesta font sobre el cicle de la vida, hi havia trets com *“s’escreix”, pel qual “el futur marit obsequiava a l’al·lota per la seva virginitat”, “dures per violació, rapte, abusos deshonestos (o besada)”*. A més, hi ha que, *“a l’àmbit rural eren freqüents els pactes successoris pels quals el marit i l’esposa eren usufructuaris mútuament i de per vida dels béns donats als seus hereus”, que “legalment, no s’establien diferències per raó de sexe a l’herència, s’acostumava a repartir per igual entre fills i filles. Socialment, sí hi havia diferències, les filles rebien les pitjors terres (les costaneres)”* i, aquesta exposició, acaba dient que *“l’esposa administrava els seus béns sense la tutela del marit (separació*

⁵⁷ Escriptor balear (Algaida, 1907- Ciutat, 1950). L’obra esmentada fou escrita en 1950.

⁵⁸ Nadiu o resident a Sa Pobla (illa de Mallorca).

de béns) i això li permetia intervenir a la vida mercantil (en tenim constància des dels segle XIV a les sentències del Consolat de Mar). Al segle XV, dues dones, la jueva conversa Esclaramunda Bertran i la cristiana vella Agnès de Pacs apareixen com les contribuents més importants de Mallorca amb un fabulós patrimoni”.

Però, per a que no sembla lluny de la realitat, ni distant de la cultura valenciana, diré que, l'endemà d'escriure els dos paràgrafs anteriors, el 29 de juliol del 2018, llisqué els meus pares part de l'escrit referent a les dones balears que hem vist adés i a la gestió de l'economia familiar, amb motiu d'una visita a ma casa. Doncs bé: no sols s'hi sentiren identificats (ningú no en feu cap objecció) sinó que, a més, ma mare afegí que sa mare (1910-2000) també ho feia amb el meu avi matern (1906-1992), a l'hora de portar la casa i els diners. I, per a rematar-ho, em comentà que l'home portava els diners a casa, però la dona (amb ment oberta i, per motius de tradició, *“com una cosa natural”*, com digué ma mare) era qui els gestionava i decidia a què es dedicarien. I, per a confirmar aquesta vida i aquesta cultura vinculada amb el matriarcalisme (que no al patriarcat), m'adduïa que tenia lloc sense que la dona tractàs d'imposar l'orde, ni l'obediència; en paraules seues: *“Això no tenia res a vore amb el ‘orden y mando’”*... castellà. Afegirem que provinc de família valenciana i valencianoparlant per les dues bandes (pare i mare) i, també, per la banda dels meus avis i de les meues àvies (tots valencianoparlants i fills de valencians valencianoparlants, com ells), com hem pogut saber per mitjà d'un arbre genealògic fet per un cosí germà meu.

Així mateix, el 29 de juliol del 2018, pengí en Facebook bona part de lo escrit més amunt sobre la gestió dels diners en les famílies balears catalanoparlants, les quals confirmen que la cultura de l'àmbit lingüístic està a favor del matriarcalisme i que, per tant, la devoció als Sants de la Pedra, com la inclinació històrica (i cultural) per lo que, des de les persones més partidàries i defensores dels valors que defenia la Il·lustració en el segle XVIII, es considera obscurantisme, mereix una compensació (la conservació) i que la millor manera de fer-la possible és mitjançant la seua difusió, bé oral, bé per qualsevol mitjà de comunicació social o mediàtic, com ara, Internet, no sols per via familiar, sinó a nivell social. Ací n'hi ha algunes respostes i el nom de les persones: *“Els meus pares treballaven i ma mare era la que portava l'economia familiar, mon pare es guardava uns pocs diners per si de cas tenia que portar els tractors al taller, comprar el gasoil i per al camp. Però quan hi havia que fer alguna cosa a casa, era mon pare qui pagava”* (Lola Moncho Frasset, de l'Alqueria de la Comtessa), *“Així és”* (Maria Aguilar Oliver, de Sabadell), *“Real (...). Sóc de Montesa (La Costera). I sí, tradicionalment, es feia igual”* (Vicenç Perales Sanz), *“Jo també tinc la mateixa vivència de ma mare (Alacant, 1911-2001)”* (Emili Rodríguez Bernabeu, Ciutat d'Alacant), *“A casa els pares també anava així. El pare donava el sou a la mare i ella l'administrava”* (Rosa Garcia Clotet, Blanes, Catalunya), *“He conegut i conec famílies que funcionaven així”* (Rosa Adroher Bonet, l'Empordà i resident al Gironès), *“A casa sempre havia estat així. L'economia familiar anava a compte de la mare”* (de Sabadell, del Vallès, però tota la seua família ve del Solsonès), *“A casa els pares es feia d'aquesta manera. El meu pare cobrava setmanalment, li donava a la mare i ella ho administrava”* (Neus Castellví Asensio), *“A Catalunya, també hi havia aquest costum, la dona disposava dels diners. Era ella la que donava un tant al marit pels seus gastos. El meu pare era valencià, però de la part ‘xurra’ de Bunyol”* (Àngels Moran Navarro, Ciutat de Barcelona, de mare

barcelonina “amb ascendència de Cartagena”⁵⁹), “En ma casa la cosa funcionava així, però una cosa curiosa: que si s’adonava al meu poble, era que l’home agafava el cabàs i anava a la plaça, mercat i feia la compra del dia, per tant, la dona sols tenia que cuinar el que el marit li portava.

Molts ho qualificaven de masclisme. La meua opinió és que la dona era molt intel·ligent, puix es lliurava de molts maldecaps” (Cristina Pons Claros, Sueca, la Ribera Baixa).

A més d’aquests comentaris, per part d’amics de Facebook, el 7 de febrer del 2019, escriguí dos posts, en el meu mur de Facebook, amb el tema de la gestió de la casa en les cases valencianoparlants i com ho feien els meus avis materns i els meus pares. En u, hi deia que “Adés he llegit unes línies de Jesús Banyuls Garcia sobre la gestió de la casa en les cases valencianoparlants, on la dona era qui hi feia possible (i encara ho fa) que no s’afonàs”. I, en el segon, lo següent: “La meua àvia gestionava els diners que portava el seu home (el meu avi matern) i no era dictadora, ni seguia, en paraules de ma mare, el ‘ordenó y mando’ castellà (...).

A hores d’ara, més d’una vegada, mon pare pregunta a ma mare, després de tractar un tema els dos; i ella, pensat i fet, hi pren la decisió.

Em diu ma mare que ell ho accepta de bon cor”.

Les respostes foren: “La dona que és bona gestora dins la família, mira pel bé comú dels seus membres. A pagès, la mare gestionava i no faltava el bàsic per ningú. (...) Esperit emprenedor sí que hi havia, sobretot en els conreus i en la compra d’animals.

L’element democràtic hi era present quan es determinava què i on plantar” (Carme Planella Carbones, Les Planes d’Hostoles, “un poble de Girona”), “Diuen que l’home proposa i la dona disposa” (Pere Vidal), “Bona compenetració” (Pilar Bonamusa Oms, d’Olzinelles, dins del terme de Sant Celoni), “Tal com té de ser” (Maria Aguilar Oliver, de Sabadell), “Encara passa a moltes famílies, però no vol dir que les dones siguin mandots (sic), és perquè molts homes s’hi aclimaten i així ells estan més tranquils” (Rosalia Sedo Coll, de Capçanes), “Moltes cases, han sortit endavant gràcies a les dones que han estat al peu de canó.

Jo treballo i controlo, ell treballa i treu la pols, passa l’aspiradora i cuina.

Feina compartida.

No sóc ni feminista ni masclista, sóc compartidora.

(...) donem a les dones el seu lloc i als homes també.

Sóc de Barcelona.

Tercera generació tant de pare com de mare” (Gemma Luis Juanola).

Ara bé, que aquest matriarcalisme es manifeste més exteriorment o, si més no, per mitjà d’escrits sobre el tema de lo matriarcal, en fonts relacionades amb les Illes Balears i no tant, com ara, amb

⁵⁹ Informació facilitada el 10 de març del 2020.

la resta de territoris de l'àmbit lingüístic i de lo que era la Corona Catalanoaragonesa, al meu coneixement, no resulta estrany, entre altres motius, perquè el fet de ser un territori insular i, així, amb menor relació terrestre, facilitaria que es mantinguessen millor els costums i les tradicions, que, al llarg del temps, aquest matriarcalisme puga haver-se conservat amb major facilitat.

Igualment, podem parlar que l'estudi de lo matriarcal en lo que ara és Espanya, sembla ser un tema políticament correcte quan es fa sobre la cultura basca, però no, per exemple, en altres cultures. A més, no pareix que siga un tema pel qual hi haja gran interès a l'hora de tractar el tema de la violència sexual o, com ara, de la sexualitat, entre altres motius. I que eixe estudi es faça més parlant de "*societat*" ("*societat patriarcal*"), en lloc de fer-ho en tèrmins de "*cultura*" (i, de pas, cultura a cultura), crec que és una de les causes que ho explicarien. Per això, en aquest estudi, fem ús de la paraula "*cultura*" i la relacionem amb la de "*llengua*", perquè partim del vincle que hi ha entre ambdues i, així, amb la cultura matriarcalista i amb una manera matriarcal de viure.

Acabarem aquestes línies sobre el matriarcalisme i la cultura balear (i, com hem vist, de tot l'àmbit lingüístic), amb una dada més. Amb intenció de confirmar, més enllà de la intuïció, que no sols aplegarien a les Illes Balears (al Regne de Mallorca) primers pobladors cristians catalanoparlants de la Corona Catalanoaragonesa procedents de l'Empordà (com havia llegit en un article d'Arnau Folch) i del Rosselló (i, per tant, també de la comarca del Vallespir), sinó que, a banda, ho farien acompanyats d'aquesta visió matriarcal de la vida, envií un missatge a Bartomeu Mestre "*Balutxo*", el 29 de juliol del 2018, qui em contestà així: "*Sí, de l'Empordà i del Rosselló. Els topònims han esdevingut llinatges habituals de Mallorca: Rosselló, Perpinyà, Sureda, Alenyà, Prats, Canet, Vallespir, Figueres, Roses...*".

Podem dir, així, que l'estudi sobre aquests segles de la Història, també vinculats amb els Sants de la Pedra i, des d'una visió més àmplia i més lliure de prejudicis, ens porta, de pas, a una simpatia cap al matriarcalisme i, a més, a una presentació dels fets i de lo que tingué lloc, d'una manera més receptiva a tota l'aportació que esdevingué, cosa que podem considerar com a positiva, no sols a nivell historiogràfic sinó, també, social i pedagògic.

Les campanes.

Hem inclòs les campanes, ja que són un element que, no sols apareix en les obres literàries sobre els Sants de la Pedra sinó perquè, a més, formava part de la vida quotidiana dels segles VIII-XIII i, fins i tot, perquè han desenvolupat un paper important, sobretot, en lo religiós i en l'avís als habitants (així com ara, per exemple, ho fem a través dels bans pels altaveus o, ja en grans ciutats, d'edictes públics i d'escrits), fins a fa poques dècades, tot i que encara perviuen. Per exemple, davant possibles pedregades o pluges que poguessen fer malbé les collites, tema clarament vinculat amb els Sants de la Pedra.

Primerament, citarem parts de l'article "*Arqueologia del paisatge sonor: campanes i campanars a l'àrea pirinenca als segles VIII-XIII*"

(<https://www.raco.cat/index.php/AnnalsCER/article/download/284112/421734>), de Laura de Castellet. Així, en el resum, podem llegir que *“Al llarg de l’Alta Edat Mitjana, el cristianisme es consolidà arreu del Pirineu, tant a partir d’una xarxa de monestirs, com de parròquies que solen establir-se allà on ja hi havia població anterior, i amb uns patrons de relacions humanes i de dinàmiques en el territori diferents de les àrees urbanes. Aquesta expansió coincideix amb el naixement d’un element sonor que, si bé va originar-se al redós del silenci del claustre monàstic per marcar les hores litúrgiques, acaba identificant i comunicant entre si tota la comunitat de fidels: el so de la campana”*.

Laura de Castellet comenta que la presència de les campanes anà *“sovint en paral·lel a l’esquella, un altre so ben conegut arreu de les pastures de muntanya, ja sigui del Pirineu (apareguda al Montsec, del segle VIII, o en la iconografia de la portalada de Ripoll)”* i, entre les campanes més antigues, en fa esment al Vallespir: *“tenen relació directa amb les esquelles dels ramats transhumants i amb la indústria del ferro (com al Vallespir)”* i que *“Les restes que ens han pervingut de campanes altmedievales són escasses (campana del Pallars al MEV; Combret, al Vallespir; Graudescales, al Solsonès)”*.

De fet, com ja hem vist en l’apartat *“Les comunitats rurals cristianitzades”*, també feia un paper, com ara, per a comunicar senyals als veïns de les zones rurals, com n’escriu David Algarra.

Àdhuc, quant al nom de la campana, escriu que *“sol tenir molt més a veure amb els aspectes de protecció davant els infortunis que no pas amb els patronatges locals, cosa que ens indica que aquesta relació de la campana com un ésser més de la comunitat tenia a veure més amb el seu concepte d’avis que no pas amb les seves funcions litúrgiques: el nom de la campana el posa el pagès, i no el clergue”* (p. 71). En lo tocant a l’avis, en *“El llenguatge de les campanes a la Garrotxa”*, article de Xavier Pallàs Mariani, publicat en la revista *“Caramella”* (no. 39, en el 2018), llegim que *“Amb la seva veu també anuncia els esdeveniments del poble i alerta dels perills. Fins i tot se li ha donat el poder exorcista d’allunyar les tempestes i foragitar el maligne. Antigament, el so de les campanes era omnipresent i constituïa un dels elements més importants del paisatge sonor dels nostres pobles”* (p. 14).

Aquest document de Xavier Pallàs ens aporta informació molt interessant i en la línia de la recerca i de la funció que feien els Sants de la Pedra, quan es plasma que *“Hi havia la creença que amb aquest toc de campana s’esvaïen els temporals que podien malmetre les collites o causar desperfectes amb la pedregada i els llamps. Aquest costum té el seu origen en els rituals pagans precristians i fou assimilat pel catolicisme. Es creia que fent soroll s’espantaven els esperits malignes que provocaven les tempestes. Es feien batallades⁶⁰ amb les dues campanes grosses. Com més gros era el temporal i més perill de pedregada més fort i ràpid tocava el campaner. En sentir*

⁶⁰ Fer batallades: Fer que colpegi la campana per mitjà del toc produït per la peça de ferro en forma de pera suspesa en l’interior de la campana.

aquest toc, els capellans agafaven la sagrada forma del sagrari⁶¹ i la posaven a la custòdia⁶². Seguidament es dirigien al comunidor per beneir la tempesta i demanar a Déu que deixés de pedregar. Si la tempesta amainava s'havien d'alçar totes les campanes, deixant-les en silenci absolut, fins que hagués passat el temporal.

Aquest toc, que al segle XXI ens pot semblar anecdòtic o una superstició d'ambients rurals molt tancats, va tenir una gran importància per a tota la societat durant segles. L'any 1368 el bisbe de Girona manà als clergues de Sant Vicenç de Maià de Montcal que cada dia, entre sexta⁶³ i nona⁶⁴, toquessin la campana per tal que els habitants del poble resessin tres parenostres i tres avemaries per demanar la protecció contra la pedregada i la tempesta.

(...) La transcendència del toc va portar l'any 1648 que alguns pagesos es neguessin a pagar la seva contribució de blat i fajol a l'Obra de Sant Esteve, ja que no s'havia tocat a mal temps" (pp. 18-19).

Així mateix, el 7 de setembre del 2018, en resposta a un correu que havia enviat a Francesc Llop i Bayo, estudiós de les campanes, sobre el toc de les campanes, l'acte de traure el sant, etc., m'escrivia que "En molts llocs, com la ciutat de València, el toc contra les tronades desapareix el segle XVIII. En molts perviu –amb el normal trencament de la guerra- fins al concili⁶⁵, és a dir, els anys seixanta, on treien o bé una relíquia o bé el mateix Santíssim per desfer els núvols. (...) El soroll per fer fugir el mal⁶⁶ és antic: ja he proposat algunes vegades que la tabalà de la vespra de Santa Llúcia, el 12 de desembre, el dia tradicional més curt de l'any, pretén animar el sol a que no s'amague cada dia més i que torne a lluir com en estiu".

Sobre la pervivència del valor de la campana, en aquest cas, ja en el segle XX, en el llibre "**L'Horta en festes**", d'Antonio Ariño Villarroja, editat per "Fundación para el desarrollo Caixa Torrent" (1a ed., 1992), hi ha que "En Silla todavía se ha efectuado después de la guerra el toque de rogativas, hasta que 'el va llevar el retor'. Cuando tocaba la campana acudía a la iglesia 'hòmens i dones, tots correguent i ressaven⁶⁷ davant del Crista a la capella per que desapareguera la tronada" (p. 82). La finalitat era molt semblant a la de traure el sant i la comandava el rector.

Igualment, i també amb paraules de Francesc Llop, però tretes de l'article "**Toques de campanas y otros rituales colectivos para alejar las tormentas**" (<http://campaners.com/pdf/pdf156.pdf>), de la

⁶¹ Part interior del temple on es guarden les relíquies i coses sagrades.

⁶² Peça d'or, d'argent, etc., en què s'exposa el Santíssim Sagrament en la veneració pública.

⁶³ Hora menor del res eclesiàstic que pertoca recitar-se a migdia.

⁶⁴ La darrera de les hores menors eclesiàstiques que es diu abans de vespres.

⁶⁵ El Concili Vaticà II (1962-1965).

⁶⁶ Em recordà, des d'un primer moment, el toc de fusta a terra, durant determinats balls, per a que la terra no s'adormís, sinó que es mantingués fèrtil.

⁶⁷ Textualment.

web “**campaners.com**”, adduïrem que “No tengo conocimiento de ningún trabajo ‘científico’ que demuestre una cosa o la otra, es decir, que los toques de campanas atraen o repelen las tormentas. Me imagino que el propósito de estos autores es menospreciar un sistema de creencias que no es el suyo: arrinconándolo al mundo de la superstición queda en una posición desprestigiada, carente de toda credibilidad. Dentro de la Iglesia, en los últimos años, ocurrió algo similar. Son los mismos sacerdotes quienes plantean la presunta efectividad de los toques contra tormentas basándose en sus efectos físicos” (p. 131), que “el propósito último parecía la apropiación del control de un medio de comunicación, todavía uno de los más importantes, de acuerdo a la tecnología de la época” (p. 132) i, a més, que “en el momento actual, (...) da la impresión que la legislación influyó poco sobre su final y que fueron la pérdida de confianza en su eficacia, así como un intento de racionalización por parte de la jerarquía eclesiástica, quienes terminaron con esos toques” (p. 133).

Finalment, direm que hi ha casos de campanes on figuren paraules dedicades als Sants de la Pedra. Així, en l'article “**L'església parroquial dels Sants Joans de Faura**” (<http://campaners.com/php/textos.php?text=102>), de la web “**campaners.com**” i signat per Josep Martínez Rondán, rector de Faura, llegim que “La llegendada de l'altra campana diu:

SANTS DE LA PEDRA GLORIOSOS ABDÓ I SENENT.
MÀRTIRS, ADVOCATS DELS LLAURADORS, PREGUEU PER
NOSALTRES.
SANTA COLOMA I SANT CRISTÒFOL,
MÀRTIRS, PREGUEU PER
NOSALTRES. FAURA ANY 1980”.

La religiositat popular (segles VIII-XIII).

Començarem aquest apartat amb unes línies del llibre “**La religiosidad medieval en España. Alta Edad Media (siglos VII-X)**”, de Francisco Javier Fernández Conde i publicat per Ediciones Trea (1a. ed., 2008), que m’han semblat interessants, per la seua manera oberta de tractar el tema.

Diu que “la noción de religión indígena, definida con algunos rasgos y elementos comunes en casi todas partes, resulta, en buena medida, equivalente a la de religiosidad popular. De hecho, la cultura popular, asentada sobre una tradición multisecular, transmitida de generación en generación y alimentada por la experiencia cotidiana de cada grupo social, que se nutre del contacto permanente con la naturaleza, está impregnada de religiosidad en muchas de sus manifestaciones” (p. 376), i que “durante los primeros siglos del Medievo, se descubre enseguida la existencia de superposiciones, sustituciones o préstamos parciales entre las creencias o ritos prerromanos, romanos y del cristianismo sencillo, sin grandes exigencias racionales. Se conocen infinidad de fenómenos sincréticos en todas partes” (pp. 376-377). I, això, com escriu més avant, “lejos todavía de la aureola de universalidad excluyente, propia del ser supremo de las grandes religiones monoteístas”.

Resulta realment interessant que l'autor, un capellà de ment oberta, de línia social i que decidí obrir-se a les persones senzilles (trià una parròquia en una zona rural) i a lo que venia d'Amèrica Llatina, escriga amb aquesta visió sobre el cristianisme⁶⁸, detalls que es manifesten en distints apartats d'aquest llibre, com ara, quan, al final d'aquest capítol de la seua obra, parla (amb unes paraules que considere molt adients) d'una *"religiosidad propia de la cosmovisión cristiana, recibida por el pueblo a partir de la enseñanza multisecular y tradicional de la Iglesia institucionalizada"* (p. 412), és a dir, que separa el cristianisme social i comunitari, del de les autoritats que tracten d'institucionalitzar, això és, de formalitzar, el cristianisme originari (de què parlarem, en desglossar els capítols 10 i 11 dels Fets dels Apòstols, del Nou Testament⁶⁹, on es parla del pas del paganisme al cristianisme), un detall clau per a no caure en una tendència històrica a unir cristianisme amb conservadorisme i amb ment tancada, ja que, com ara, en els temps que vivim, hi ha (com també hi ha hagut al llarg de la història i, per exemple, ho feu en el segle XX), persones i línies cristianes de caire social i en consonància amb el matriarcalisme que es reflecteix en eixos capítols del Nou Testament, això és, en el cristianisme inicial.

Eixes pervivències, atenent a lo que escriu Francisco Javier Fernández Conde, com a lo plasmat per Angie Simonis sobre quina política hi havia sota l'Imperi Romà, a nivell peninsular, explicaria que tant en Astorga (Lleó, d'on parla l'autor) com en la banda mediterrània (a què fa al·lusió Angie Simonis), hi hagués prou tolerància cap a lo autòcton, perquè *"La religión romana pasaba (...) a ser un medio de integración de las poblaciones indígenas que, por diversas vías, podrían llegar a considerar beneficioso un poder político que contaba con el respaldo de unos dioses propios. Como en otros lugares, el Estado romano permitió la continuidad de los cultos indígenas en áreas rurales del territorio"* (pp. 377-378).

Així mateix, ens comenta que, *"En las comarcas pirenaicas más orientales, el sustrato de la religiosidad indígena era muy parecido al de las demás regiones norteafricanas, a pesar de haber experimentado mucho antes la influencia del cristianismo, contando, relativamente pronto, con unas estructuras eclesásticas de carácter administrativo mucho mejor definidas que las de los vascones y las de los cantabroastures"* (p.384).

Aquesta manera d'entendre la religió, lo diví, lo fantàstic, etc., es manifesta, per exemple, en la pervivència de balls, com ara, el dels bastons (de què parlarem de manera molt més detallada en l'apartat dedicat a la música), actes en què l'ésser humà, com llegim en l'article ***"El rito convertido en danza. Los cossiers de Mallorca"***

⁶⁸ *"Sufrió crisis de fe a los 50 y me recuperé, pero la más ingenua dio paso a otra más unamuniana"* (<https://www.lne.es/asturias/2010/07/12/sufri-crisis-fe-50-recupere-ingenua-dio-paso-unamuniana/941378.html>), entrevista publicada en *"La Nueva España"*.

⁶⁹ Part de la Bíblia que inclou els passatges dels quatre evangelis i dels escrits que es consideren posteriors a la mort del Jesús literari. En els capítols esmentats, el matriarcalisme està present i, a més, podem partir que, fins i tot, persones crítiques amb la versió oficial del cristianisme, com ara, Pepe Rodríguez, admeten la veracitat de l'autor dels Fets dels Apòstols, tot i que els situen en un moment històric lleugerament diferent, però dins del mateix segle, i dels texts, això és, que no foren manipulats posteriorment, ni que es tracta d'una versió falsa.

(https://repositorio.uam.es/bitstream/handle/10486/8699/46401_11.pdf?sequence=1), de Francesc Vallcaneras Jaume, estudiós de la música balear, feia ús d' "*Una fe primitiva que le hacía creer, entre otras cosas, que el ruido alejaba los malos espíritus, que los saltos violentos favorecían la siembra de la tierra, o que el danzar rítmicamente propiciaba la buena cosecha*" (p. 71). Aquests balls encara es conserven, com ara, en les Illes Balears i en moltes poblacions de l'àmbit lingüístic.

També podem agregar, partint de l'article "**El mitopaisatge Pirinenc: una aproximació**" (<http://www.francescroma.net/web/laseu.doc>), de Francesc Roma i Casanovas, que, en el context en què entraren els Sants de la Pedra (així com ho havien fet altres, ja que aquest article no tracta sobre els sants Abdó i Senent), "*adquireixen un sentit extraordinari. En el mateix sentit, Enrique Satué ha demostrat en la seva tesi doctoral com aquest procediment era una manera de fer penetrar la religió a través d'elements viscuts, tangibles i concrets. Per a ell, els elements naturals (un arbre, un camp, una roca o una font) podien donar estatge a una llegenda o a un aprenentatge que conformarien un microcosmos pedagògic o una gran enciclopèdia per integrar-se a la comunitat (...).*

Enrique Satué ha estudiat les processons i romeries de l'Alt Aragó. En aquests rituals, alguns elements 'en pedra' reforçaven el culte als sants: són les 'empremtes didàctiques' o marques on la tradició diu que el sant s'havia aturat o agenollat. Els santuaris i la religió varen trobar en els arbres, roquissars, coves i fonts uns aliats molt potents (...). Aquesta religiositat popular ens mostra una estratègia pedagògica molt útil a l'Església en el moment d'adaptar-se a les creences i superestructures dominants; s'hi pot veure una fusió entre el natural i el sobrenatural, el pagà i el cristià. En el seu treball, Enrique Satué ens mostra com es troben petjades de sants en els camins de les peregrinacions per on abans havien caminat els sants personatges. Aquest procediment 'constituïa un efectiu mecanisme pedagògic fomentat per l'Església per tal que la mentalitat popular (...) fos motivada davant d'una cosa viva i directa com l'empremta d'un sant'" (pp. 4-5).

En la religiositat d'aquests segles, també estaven presents els éssers fantàstics i una manera de pensar ben distinta a la que predomina en el món actual i, sobretot, a la propugnada des de l'ideal capitalista, això és, si més no, en el cas de tot l'àmbit lingüístic, a partir de mitjan segle XVIII, quan començaran a eixir normatives reials que tractaran d'introduir l'ensenyament primari obligatori per a la població de lo que, amb el temps, acabaria sent Espanya.

Així, continuant amb Francisco Javier Fernández, sobre aquesta mena d'éssers (aplicable al cas dels simiots, monstres que intervenen, en lo relacionat amb els Sants de la Pedra, en lo que eren els comtats catalans del Pirineu i, després, en Catalunya), diu que "*Estos seres o fuerzas misteriosas y sobrenaturales, con formas antropomórficas*"⁷⁰ *en la mayoría de los casos, tienen también comportamientos de la misma índole, aunque carezcan de personalidad propiamente dicha. En realidad, su aparición, más o menos tematizada, habría que situarla en un estadio poco evolucionado de la cultura popular de cada región, mediante la cual los hombres tratarían de explicar, a partir de*

⁷⁰ Que tenen formes o característiques semblants a les humanes, no necessàriament només en lo físic.

esa creencia, la dimensión inaprensible⁷¹ y misteriosa de ciertas fuerzas o fenómenos naturales –el agua, el fuego, el viento, las catástrofes cósmicas, los ciclos naturales del calendario anual...-, utilizando el recurso de transfigurar⁷² y deificar⁷³ la energía que los animaba. Quizá podríamos suponer también la existencia de una mentalidad colectiva que concibiera el universo como realidad infinita, animado por una única fuerza misteriosa, sin ninguna configuración precisa y de contornos difusos. (...) Por eso, nada tiene de extraño que los supuestos ‘diosecillos’ de las comarcas norteñas se encuentren muy relacionados con el agua, tan abundante en estas latitudes; y con los bosques, como espacios decisivos para el modo de vida o sistema de producción con una economía basada primordialmente en la recolección” (pp. 384-385).

Per mitjà de la curiositat per conèixer sobre aquesta visió de la vida i del món, consultí la revista *“El Món Medieval”* (no. 28, 2017) i vaig veure que, en l’article *“Monstres”*, es comenta que *“L’home medieval té una concepció netament física d’allò que és diví: sent l’element sobrenatural com quelcom immediat, que es pot tocar. Parlem del culte a les relíquies que neix a finals de l’Antiguitat i travessa com un llamp tota l’Edat Mitjana”*⁷⁴. (...) *Viu amb els morts i amb els éssers divins –bons i dolents- gairebé com si fossin veïns. Una proximitat que a nosaltres, homes ‘moderns’, ens podria semblar absurda, fins i tot, antinatural.*

(...) crida l’atenció la falta de qüestionament dels escrits medievals sobre la presència d’éssers fantàstics (...), que no necessitava de cap tipus de filtre racional per exemplificar aquests fenòmens.

*Com en la teoria xinesa del Yin i el Yang*⁷⁵, a l’Edat Mitjana, el món terrenal i el món fantàstic són com dues peces d’un mateix engranatge.

*(...) Quin és el paisatge per antonomàsia on viuen els éssers fantàstics de l’Edat Mitjana? La resposta és molt senzilla: el bosc*⁷⁶. *Tan sols a partir del segle XI, amb l’expansió i consolidació del feudalisme, comencen els grans cultius a l’Occident cristià”* (pp. 68 i 70).

⁷¹ Que no es pot comprendre.

⁷² Fer canviar de figura, d’aspecte.

⁷³ Considerar com una divinitat (déu o deessa); fer algú o alguna cosa l’objecte d’un culte.

⁷⁴ Sol considerar-se, sota aquest nom, *Edat Mitjana*, el període que va des de l’any 476 (amb la caiguda de l’Imperi Romà d’Occident) fins a mitjan segle XV (amb la caiguda de Constantinoble, en 1453, històrica capital de l’Imperi Bizantí, nom que rebé lo que havia sigut l’Imperi Romà d’Orient).

⁷⁵ Dues forces oposades, lo masculí i lo femení, que, al mateix temps, amb la cultura matriarcalista, són complementàries.

⁷⁶ Els simiots, animals que intervenen en lo relacionat amb els Sants de la Pedra i la seua vinguda a Arles (el Vallespir), estaven en els boscs.

Aquests detalls naturalistes i relacionats amb les religions peninsulars que hi havia abans que el cristianisme quallàs en el Pirineu i, per tant, que triomfassen els Sants de la Pedra, en lloc de lo pagà, ho podem captar, per exemple, en distintes obres literàries sobre els Sants de la Pedra, com ara, el llibre de Joan Baptista Anyés (a mitjan segle XVI) i el de Miquel Llot de Ribera (de 1591 i escrit quasi trenta anys després del final del Concili de Trento).

Durant la recerca, he trobat informació en aquesta línia, tot i que respecte a altres zones geogràfiques de la península Ibèrica. Així, en el llibre de Francisco Javier Fernández, sobre els segles VII-X, hi ha que, *“En Galicia, san Martín de Dumio, (...) arzobispo de la sede bracarense”, preside el II Concilio de Braga (572) e incluye en sus actas una larga serie de cánones de la iglesia oriental. El 71 i el 72 se refieren a estos problemas de aculturación religiosa:*

No está permitido a los cristianos el conservar las tradiciones de los gentiles, ni festejarlas, ni tampoco tomar en cuenta los elementos, o el curso de la luna⁷⁸, o de las estrellas o la vana falacia de los astros, para la construcción de una casa, o para la siembra o planta de árboles (...).” (p. 393).

Igualment, si passem a llegir sobre el paganisme en el Pirineu català, a partir dels tres articles publicats pocs dies abans per Arnau Folch (qui me'ls facilità per correu electrònic el 16 de juliol del 2018) en la web *“Llegendàrium”* (<http://www.llegendesdecatalunya.cat>), sobre els simiots, personatges imaginaris que apareixen en els escrits relacionats amb els Sants de la Pedra i amb Arles (el Vallespir), hi ha que Claude Seignolle, segons Arnau Folch, *“un dels més importants folkloristes i rondallaires francesos”,* quan tracta sobre els *“Semiot d’Arles-sur-Tech”,* ho fa amb claredat: *“A l’Alt Vallespir, la lluita del cristianisme contra el paganisme va prendre un caràcter especial. Els camperols havien preservat l’adoració dels déus boscars, les seves imatges de fusta adoraven els habitatges modestos. Va ser inútil cremar aquests fetills⁷⁹ blasfems, la memòria dels déus del bosc encara era ben viva. El cristianisme va recórrer als mateixos mètodes que havia emprat contra les fades. Així, a Arles, els déus boscars es van convertir en simiots, grans mones que van causar destrosses i por al territori. L’Església va atribuir-los tots els desastres, responsables de tots els mals de la terra”.*

Un poc després, comenta que *“El medievalista occità, especialista en Catalunya, Pierre Bonnassie, en els detallats assajos que va escriure sobre la Catalunya medieval és encara més explícit. Bonnassie va estudiar com, a diferència d’altres llocs d’Europa, l’escriptura cristiana va trigar 500 anys a implantar-se en terres catalanes –segles III al IX–, a més a més hi van perviure antropònims –noms de persona– que remeten a noms preindoeuropeus, fet que no va passar a França o altres contrades d’Europa. Aquests noms, com Ènnec, Galí o Eló, els podem trobar per tot Catalunya, Occitània oriental i a l’Aragó de parla aragonesa durant l’alta edat mitjana.*

⁷⁷ De Braga, ciutat, a hores d’ara, del nord de Portugal.

⁷⁸ A hores d’ara, molts llauradors encara tenen present el curs de la lluna.

⁷⁹ Fetilles, això és, pràctiques a què s’atribueixen virtuts màgiques. Se les sol qualificar de supersticioses, com podem veure en l’entrada *“Fetilla”* que hi ha en el DCVB.

Aquest fet, unit a l'aïllament de Catalunya, que va ser una terra de pas de diferents exèrcits que van disputar-se la seva dominació, sense arribar a penetrar culturalment en ella per manca d'efectius, va produir un llarg període d'immobilitat cultural que no es trencà fins als primers comtes francs independents, que van dedicar-se a fundar monestirs i esglésies arreu del territori. (...) Inicialment (...), el cristianisme va tindre moltes dificultats per predicar i convèncer a terres catalanes, així que va optar per sincretitzar-se o, tot sovint, ignorar el que passava més enllà de les zones urbanes –llogarrets, pobles i ciutats– deixant el camp i els nuclis aïllats per més endavant.

El professor Claude Lecouteux (...) no deixa lloc al dubte quan ens explica que la mentalitat medieval era habitada per nombrosos éssers i esperits: 'El cel era l'hàbitat de temibles éssers que podien espaventar a la gent, fantasmes que pertorbaven l'ordre meteorològic i natural de les coses, portant amb ells el caos al territori'. Segons Lecouteux, l'avenç del cristianisme va encotillant⁸⁰ aquestes creences als llocs on era més difícil accedir-hi, és a dir, els boscos i les muntanyes més recòndites". Aquesta idea xoca frontalment amb d'altres autors que veuen els boscos i les muntanyes, no com a nuclis de resistència, sinó com a nuclis generadors. En tot cas, ambdues idees no són excloents l'una de l'altra (sic)". A més, Claude Lecouteux, lingüista i historiador francès, comenta que, en eixos segles, "el geni malvat de la muntanya adopta essencialment tres formes: la de l'animal monstruós, la del gegant i la del cavaller depravat i de costums brutals".

El bosc, per la mentalitat medieval hereva de l'antiguitat, era el lloc que quedava enfora de la civilització, un espai de frontera on tot era possible".

Un poc després, Arnau Folch, per mitjà de l'entrada d'un cas com el de la Vall de Núria, que s'ajusta al tema, trau el nom dels Sants de la Pedra i d'Arles, a través d'un escrit del 1665, redactat pel sacerdot Francesc Marés, en un llibre dedicat a la Mare de Déu de Núria (i que, segons aquest capellà, era una còpia d'un manuscrit de 1338), qui, quan parla sobre els simiots en Arles (el Vallespir), inclou que "Y en la historia dels Sants Abdon i Senen Martyrs, que escriu lo Pare Viçens Domenech en son Flos Sanctorum dels Sants de Catalunya, trobam que (...) desaparegueren del tot en el punt que foren arribats allí los Cossos dels gloriosos Martyrs".

Com bé comenta Arnau Folch, Francesc Marés i la còpia que en fa, "era fidel a la història medieval original". A més, "Marés era de Llívia, ciutat de la plana cerdana⁸¹, al Pirineu, propera a Arles i al Canigó. Això indica que el sacerdot podia saber perfectament de què estava parlant". I, en tercer lloc, "el detall més important de tots és que en cap moment diu que aquestes criatures ataquessin a ningú, sinó que la gent de muntanya les veia i escoltava (...). Aquest tret, (...) dona un interès particular a la narració".

I, tocant un tema que té a veure amb Arles i amb els Sants de la Pedra, el de la Rodella (relacionat amb una processó que es celebra el dia 30 de juliol i que s'inicià en el segle XV), de què també parlarem en l'apartat de les llegendes relacionades amb els sants Abdó i Senent, llegim que "el que hi ha darrere d'aquesta visió i de la processó de la Rodella és una antiquíssima tradició anterior al cristianisme, que aquest buscà sincretitzar adaptant al seu culte, probablement perquè era massa

⁸⁰ Encotillar: limitar, reduir.

⁸¹ De la comarca pirinenca de la Cerdanya.

arrelat al territori com per a eradicar-lo de soca-rel. La Rodella té molt de representació solar i el seguici⁸² de ritu de protecció de les terres contra les tempestes estiuenques.

Hi ha qui vol veure-hi un record llunyà de ritu matrimonial, on la rodella es sostindria per sobre d'un dolmen o en un lloc com un 'coll' o un cim, en unió entre la roca, el cel i el mar. De rocs i dòlmens la Catalunya del Nord, com la del sud, n'està plena. Molt properes a Arles i Montboló trobem el Roc de l'Amorriador, a Glorianes i el Roc de les Nou Creus, a Céret; totes tenen creus, com les que trobem per la resta d'Europa, a la Roca del Vallès mateix. Això pot ser degut a intents de cristianització a l'ús antic de la creu com a símbol solar, on es marquen els quatre punts cardinals i les quatre estacions".

En línia amb aquesta tradició anterior al cristianisme, de què parla Arnau Folch, en l'entrada "**Processó de la Rodella**" (https://ca.wikipedia.org/wiki/Process%C3%B3_de_la_Rodella), publicada en Viquipèdia, podem llegir: "Gilles Borrat veu en aquesta tradició un fenomen de substitució d'un costum origen druidic, per un acte promogut per l'església catòlica com a forma d'afirmació. Conta que la tradició celta se servia d'una roda paral·lela a terra on s'estava una parella de nuvis, i que es feia girar enmig d'una cerimònia presidida per un druida. L'església catòlica, en un moment determinat, hauria pres la simbologia de la roda, l'hauria unida a la de la creu i hauria pres aquests elements per vincular-los a una processó cristiana, que anava d'una església parroquial a la gran abadia comarcal. Quan la processó entra a Arles, el seu itinerari descriu un gran cercle al voltant de l'abadia de Santa Maria, implorant la protecció divina —diu Borrat— de l'espai que envolta l'abadia.

Cal recordar també que aquest és l'espai sagrat de la sagrera o cellera, descrit a Toluges a la primera assemblea de Pau i Treva de Déu dels comtats catalans, l'any 1027, sota la presidència de l'abat Oliva".

Adduïrem que Arnau Folch continua amb un paràgraf més, al final del qual escriu que considera que tot això són hipòtesis i suposicions. Immediatament, sí que mostra clarícia cap al fet que, després de la guerra catalana del segle XV (1462-1472), "Els exèrcits francesos van envair la Catalunya del Nord (...) fins que el 1493 es van recuperar els comtats. Durant aquests anys tot va canviar al Rosselló, els francesos van desposseir als senyors catalans desafectes dels seus feus i els van distribuir entre la nova administració.

Això també va afectar a Montboló, doncs l'autoritat de la seva església fortificada va passar a formar part del domini abacial de Santa Maria d'Arles. És en aquest temps, al voltant del 1462-65, quan l'autoritat recau en l'abadia, que podríem buscar una cristianització definitiva del seguici de la Rodella, la preeminència de la Creu en els 8 braços solars, l'anada fins a Santa Maria i l'aparició de figures com els simiots i les bruixes. La figura de la roda apareix per tota la contrada: El sarcòfag de la Santa Tomba, d'origen paleocristià o precristià, té una roda esculpida a la part baixa. El cavaller Gaucelm, enterrat a sobre, porta un penjoll amb la roda. A l'església de l'abadia, a la nau,

⁸² Conjunt de persones que acompanya i que segueix algú per fer-li homenatge o bé en una cerimònia, en una marxa solemne, etc.

sobre el cor, hi ha penjada una roda de fusta adornada amb campanes que s'utilitzava per les noces, tal com es veien a la Bretanya.

(...) a l'Edat Mitjana, la roda servirà per castigar els convictees i els infidels. Una manera radical de debilitar els cultes pagans i tornar la gent a les esglésies. La Rodella suggereix un cercle espiral sobre una creu cristiana, és el món de l'esdevenir; la creació contínua. (...) És per això que pastors i agricultors la veneren, per protegir-se del 'mal temps' en el sentit més ampli del terme".

Finalment, per a acabar aquest apartat dedicat a la Rodella, el qual ens aporta molta llum a la religiositat i a la festa dels Sants de la Pedra, afegirem, en paraules del mateix autor, que "El 1591, el sacerdot d'Arles, Miquel Llop [= Llot de Ribera], va donar la culpa als simiots d'una sèrie de calamitats relacionades amb el mal temps i cultius perduts per la nit. El que això ens marca és que, a finals del segle XVI, les creences en aquests éssers seguien encara vives per la zona". Així, el P.

Miquel Llop de Ribera, en l'obra **"Libre de la translatio dels invencibles y gloriosos Martyrs SS. Abdon y Sennen, y de la Miraculosa aygua de la santa Tumba del monestir de sanct Benet en la vila d'Arles en lo Comptat de Rosselló"**⁸³

(http://webliboteca.uv.es/europeana/pdf/uv_im_i20013668_p0001-0239.pdf), escriu que els habitants d'Arles, "antes de la vinguda dels sancts Reys, estaven ya per haver de morir, ab la multitud dels castics: ab los quals Déu omnipotent los castigava, axí per los animals als quals vull⁸⁴ en dia diuen Symiots, com per les tempestats, de les quals se vehent vuy en dia totalment remediats. Y si algunes vegades envia Déu omnipotent algunes tronadizes, tempestats, en acudir als sants martyrs y posar-los de per mig restan encontinent sosegats" (p. 85A).

El fet que Miquel Llot manifestàs aquesta pervivència del paganisme és important, ja que coincideix amb la que fa el valencià Joan Baptista Anyés (en 1542, en la seua obra sobre els Sants de la Pedra) respecte a altres formes de paganisme, com ara, relacionades amb les danses i amb els pans beneïts, pans que encara es reparteixen amb motiu de la celebració de la festa dels sants Abdó i Senent. I, a més a més, podem dir que també es mantenia viva en altres zones de la península, fins i tot, en Astorga (en terres lleoneses), on, partint de paraules de l'obra **"La religiosidad medieval en España. Alta Edad Media (siglos VII-X)"**, de Francisco Javier Fernández, hi ha que "En pleno Concilio de Trento ya, una reunión sinodal de la diócesis leonesa de Astorga (1553) pinta un panorama poco halagüeño para la ortodoxia cristiana, constatando que estas prácticas 'supersticiosas' no eran patrimonio exclusivo de las gentes ignorantes y sencillas, puesto que participaban también en ellas algunas personas culturalmente cualificadas y capaces de

⁸³ Des d'ara, emprem la forma que escriu el P. Miquel Llot de Ribera, en acabar el llibre, **"Llibre de la translatio dels sancts Abdon y Sennen"**, ja que la *n* acompanyada d'un símbol com el de l'enye castellana vol dir que es duplica la lletra, en aquest cas, l'ene. Aquesta obra estigué accessible en Internet (i amb la possibilitat d'imprimir-se) des de mitjan juliol del 2018, gràcies a la Universitat de València, amb què contactí per a que milloràs la qualitat i es publicàs tota l'obra, després d'haver rebut un missatge de Mª José Serrano Serrano en què m'indicava que es preparava la publicació d'aquesta obra a través de la Universitat de València-Estudi General. Agraesc l'aportació de Mª José Serrano, ja que era u dels llibres que estaven dins del projecte per a fer un estudi de l'evolució de l'enfocament dels Sants de la Pedra des del segle XVI fins al segle XVIII i constituïa una font que podia ser molt interessant per a la recerca. El 22 de gener del 2020 sí que estava accessible, si més no, mitjançant l'entrada **"Llibre de la translatio dels sancts Abdon y Sennen"** (<https://malandia.cat/2019/04/llibre-de-la-translatio-dels-sanct-s-abdon-y-sennen>), publicada en la web "Malandia".

⁸⁴ En el text original. Hui.

utilizar con normalidad un Libro de conjuros” (p. 395). Així, escriu, entre el document sinodal, que “Y si sabeis de algunos que tengan libros de conjuros, supersticiosos, o que estén prohibidos e reprobados en derecho por la Yglesia”. Eren, en paraules de l'autor, alguns de “los problemas del cristianismo oficial” (p. 395). Tot i això, i coincidint, com ara, amb l'exposició de David Algarra en el llibre *“El Comú Català”*, direm que, com afirmava Erik G. Schwimmer i escriu Francisco Javier Fernández, “Las sociedades más simples, carentes de una jerarquía política central y de un sacerdocio jerárquico, tienden a crear sus propios mitos como representaciones (proyecciones) de las fuerzas incontrolables (pero objetivamente existentes) de la naturaleza. Sus mitemas⁸⁵ constituyentes tienden a relacionarse con signos de un sistema de pensamiento que clasifica las especies naturales y sus variedades, los rasgos geográficos y cosmológicos, las formas, los colores y los olores. En cambio, en su evolución hacia formas de Estado, la tendencia que aparece es la de desplazar el centro del discurso mítico lejos del campo de las fuerzas naturales (que en ese estadio se encuentran bajo mayor control) y en dirección a una proyección de las nuevas formaciones sociales complejizadas y los nuevos detentores de poder” (pp. 385-386).

Finalment adduirem que, com llegim en el llibre *“Culte i iconografia de Sant Abdó i Sant Senén a Catalunya”*, de Rosa Ribas Garriga (Editorial Claret, 2007), si bé referent al segle XIV, l'anterior al segle en què naix Joan Baptista Anyés, “L'any 1377 el bisbe de Girona, Bernat de Montrodon, decretà que es pregués als dos Sants [, Abdó i Senent,] per a la prosperitat de la terra i de les collites a causa de la situació crítica del moment. Aquest decret del bisbe va donar com a resultat l'extensió del culte arreu de Catalunya, a les terres del Regne de València, a les Illes Balears, Aragó i d'altres indrets” (p. 30). Potser això tingués, si més no, una explicació, si tenim present que, en eixe segle, per exemple, com llegim en l'article *“La pagesia santapauenca al llarg del temps”* (p. 38), “es té constància d'alguns anys que foren especialment dolents pel camp, que sovint rebien la denominació de 'lo mal any...'. Òbviament, els agricultors se servien de l'oració i la creença religiosa per demanar a Crist, la Verge o els sants que intercedissin per ells per tal que els conreus fossin protegits de les tempestes i gebrades⁸⁶ fortes”, ja que se'ls atribuïa un paper de protectors de les collites.

Justament aleshores, també ocorregué un fet religiós semblant, però en Inca (les Illes Balears) com també podem llegir en l'article abans esmentat: “Sembla que vers 1370 els precos del poble d'Inca per tal que els sants aturessin les calamitats naturals tingueren efecte, i per aquesta raó n'esdevingueren patrons” (p. 40). I, en el paràgraf següent de l'article, afegim que “Fos per les recomanacions episcopals o per la simple tradició cultural, els pagesos de la vall de Sant Martí⁸⁷, de bracet amb l'autoritat eclesiàstica, es bolcaren a la construcció de la capella del Puigsacreu⁸⁸ i ho feren, segons la transcripció de X. Puigvert, perquè volien la protecció dels sants contra 'les tempestes, les plagues, les gebrades, les pedregades, els incendis, les boires, els llamps i els torbs'.

⁸⁵ Mitema: element constant i equivalent entre mitologies distintes.

⁸⁶ Glaçades, gelades.

⁸⁷ Vall que es troba en el Pirineu català.

⁸⁸ Muntanya del Pirineu català, de 1112 metres.

Sembla que el projecte arrencava d'abans, com ho profà un testament de 1415, en què ja es fa un llegat per la capella que s'ha de construir pròximament" (p. 40).

"Els Sants de la Pedra"... ¿són un mite?

Primerament, direm que, aquestes línies sobre els Sants de la Pedra, en el 2005, només pretenien ser un apartat de l'estudi que feia, aleshores, sobre el vocabulari agrícola i administratiu que hi ha en les ordenances de la séquia de Benàger i Faitanar de 1740,... ¡però no una recerca nova!

En segon lloc, abans d'endinsar-nos de ple en aquest apartat de l'estudi, vos demane una cosa ben simple. Imagineu-vos que pertanyeu a un orfeó i que visiteu una església en què l'altar té els *Sants de la Pedra*, és a dir, Sant Abdó i Sant Senent. Imagineu-vos, també, que sou una mare, Àngels, o un pare, Sebastià, i que hi sou junt amb un fill de 5 anys, David. El vostre fill, David,...

DAVID (*en veu baixa*): - Pare, ¿qui és eixe home barbut de l'esquerra?

SEBASTIÀ (*baixet*): - No és un *barbut*, sinó un sant. El pare no sap qui és. Ara ens ho dirà el capellà.

DAVID (*assenyalant el sant de la dreta*): - ¿I qui és aquell, pare?

SEBASTIÀ (*suaument*): - El pare no ho sap, David. Qui millor ho sabrà és el capellà del poble. Segur. Ell segur que ho sap.

DAVID (*amb un fil de veu i interessat*): - ¿I no tenen nom?

SEBASTIÀ (*sorprés i somrient*): - ¡No soltes rucades, David! ¿Tu, no en tens, de nom?

DAVID (*un poc afrontat*): - És que...

El capellà fa la seua presentació i comença a descriure la vida d'ambdós sants. Indica que són els Sants Màrtirs, Sant Abdó i Sant Senent, també coneguts com "els Sants de la Pedra".

SEBASTIÀ (*es dirigeix a Àngels*): - ¿Què ha dit el capellà, Àngels? (*assenyalant David*). És que aquest impertinent...

ÀNGELS (*respon*): - Ha dit que són Sant Abdó i Sant Senent.

DAVID (*estranyat*): - ¿Quèèè? ¿Com, mare?

ÀNGELS (*de nou i amb dolçor*): - Sant Abdó i Sant Senent.

DAVID (*fent capteniments*): - Abdó..., Senent..., Abdó..., Senent..., Abdó...

ÀNGELS (*demanant-li quietud i més atenció*): - ¡Xist, xist! David, per l'amor de Déu, mira el capellà i escolta'l. I deixa ja de...

DAVID (*a mitja veu i amb certa resignació*): - Sí, mare.

CAPELLÀ (*cap a l'altar major; en primer lloc, assenyala el Crist*): - ... com hi veuen vostés, n'hi ha u que porta un manat d'espigues, Sant Abdó, mentres que l'altre, Sant Senent, duu un penjoll de raïm. Això simbolitza...

DAVID (*en veu baixa, a son pare*): - Pare, pare...

SEBASTIÀ (*sorprés i enutjat, prega atenció i silenci a David*): - ¡Xist, xist! (*amb rectitud*). Escolta: has vingut a aprendre, com la mare i jo, no a donar la matracà. M'has entés, ¿no? (*Continua*). I ara, si vols, em fas l'última pregunta. ¡I prou!

DAVID (*amb un to més formal*): - D'acord, pare. (*Suaument*) ¿Per què Sant Abdó no porta el penjoll de raïm?

¿Què li respondríeu? ¿Vos imagineu que sou el capellà, la mare o el pare? ¿Contestariéu igual a una persona de quaranta anys? En cas contrari a dir la primera cosa que pensàsseu, tindríeu davant una muntanya ben alta, muntanya que, tot seguit, intentarem de pujar. Escric "*ben alta*" perquè em fa l'efecte que poques persones del Poble s'han fet mai la pregunta de David. Fins i tot, jo: vaig llegir el nom popular, "*els Sants de la Pedra*". Però el text (i altres posteriors) no especificava "*¿qui és qui?*", això és, "*qui es relaciona amb el forment i qui amb el raïm*". Comencé a preguntar a rectors: "*He llegit 'Sants de la Pedra' i forment (o blat) i... Però, ¿qui és qui?*". Algú em va manifestar: "*No m'ho havia preguntat mai. M'imagino que sant Abdó serà el de l'esquerra* [de l'altar major des d'on faig les misses]". Era el rector d'una parròquia..., des de feia uns quinze anys. N'hi hagué qui em va dir que representaven "*el símbol de la unió del pa i del vi*" (sic).

Altres persones, com Pere-Joan Llabrés (Inca), de qui m'havia parlat Pere Riutort, m'han ofert informació, sempre des d'una visió catòlica. En primer lloc, començaré per aquí, per fonts catòliques.

En el moment de començar la recerca, en la primavera del 2005, eren poques les fonts que tenia a l'abast. Una d'elles, fou l'estudi de Pere-Joan Llabrés i Martorell, i el seu estudi "***Els Sants a l'art d'Inca***" (2001), a què vaig accedir després de parlar amb Pere Riutort, qui, aleshores, vivia en la Ciutat de València. A més, em recomanà consultar l'"*Enciclopedia Cattolica*" i la "*Bibliotheca Sanctorum*", fonts que pogué llegir en la Facultat de Teologia de la Ciutat de València.

En primer lloc, direm que Pere-Joan Llabrés diu així:

"Nomen, locus, dies: *vet ací les tres dades que cal saber dels màrtirs autèntics, que reben culte dins l'Església, segons sant Gregori el Gran. Doncs bé, és justament el que sabem de bona font, dels nostres patrons: el seu nom, el lloc de la sepultura i el dia de la mort o enterrament.*

El primer calendari romà que conservam, el Cronògraf de l'any 354 [ja parla dels enterraments del màrtirs:] El tercer dia abans de les calendes d'agost, Abdos i Sennes, enterrats en el cementeri de

Poncià devora el lloc dit 'ad Ursum Piliatum'. Les tres dades exigides per Gregori el Gran ja les tenim: el nom, que després s'escriurà més d'acord segurament amb la seva procedència, Abdon i Sennen (en llatí); el lloc de la sepultura: el cementeri dit de Poncià; el dia: 30 de juliol.

Aquesta és la notícia històricament certa que tenim de la vida, del martiri, de l'enterrament primer dels nostres patrons. (...) De l'any del martiri, el calendari romà no ens diu res. Però la Passio [llegendària del s. VI] situa el martiri sota l'imperi de Deci, el qual inicià la seva terrible persecució l'any 250. (...) Anotem també que la festa dels nostres màrtirs a Roma era tant o més antiga que la festa de Nadal, que compareix per primera vegada en el dit calendari [romà]". Per tant, fa al·lusió al Cronògraf (de l'any 354).

Aquells dies passí a consultar l'"*Enciclopedia Cattolica*" (Vol. I), editada en Ciutat del Vaticà, la qual diu que són sants i màrtirs i passa, immediatament, a la *Passio*. També apareix el fresc del cementeri de Poncià, del segle VI o VII.

En el 2005, si entràvem en <http://www.santibeati.it/nomi/Detailed/1007.html> per a saber la història de la vida de cada sant, hi havia el mateix text en la plana corresponent a cadascú dels sants ("ABDONE" o "SENNEN", noms en italià). En eixes dues planes, també es podia llegir sobre el fresc, del segle VI, i una descripció física de cada sant. Si no consultàvem aquesta font per Internet, havíem de cercar l'"*Enciclopedia dei Sancti. Bibliotheca Sanctorum*", és a dir, el diccionari en què apareixen els noms dels sants, amb informació d'interès.

Fins ací, tota la informació que trobí, en la primavera del 2005, al voltant dels sants i des de fonts cristianes (oficials o molt extenses) sobre "*els Sants de la Pedra*". Recordem "*segons sant Gregori el Gran*" i la data de la incorporació al primer Cronògraf romà que es conserva, de l'any 354.

Tot seguit, exposarem punts diferents als de la versió oficial que apareixen en eixes fonts i, en acabant, com veurem en altres punts de la recerca, ho farem amb més detall i per temes. Primerament, començarem amb alguns d'aquests punts: el sol, el solstici d'hivern, el 25 de desembre, la generació, el misteri de la sexualitat (¿es tracta d'un dualisme simbòlic home/dona?), el símbol del gra, la sembra, el temps d'espera, la vida nova, el sol nou, l'Advent, Nadal, etc.

¿Una festa pagana i, per tant, camperola?

La consulta a l'atzar de llibres d'història antiga, de cultures peninsulars anteriors a l'època romana, de simbologia o sobre cultura mundial, en el 2005, ampliada del 2017 ençà, indiquen dues coses que potser cal tenir en compte:

- 1) El simbolisme no sempre és rígid, a causa de la nombrosa presència de cultures en el món (pensem que, a hores d'ara, hi ha més de mil llengües en el món).
- 2) Sembla coincidir amb visions diferents a les oficials de l'Església.

Algunes de les línies que escrivia en el 2005 eren: *“Es tracta d’una festa aliena a la religió cristiana? És una festa d’origen agrícola i anterior al cristianisme? Començaré a analitzar-ho fil per randa a partir de l’exposició de diferents punts de vista que podrien ajudar a donar força a la hipòtesi”*. Ací tenim algunes de les respostes a què hem aplegat, en alguns casos, reforçant-les des del 2017:

- a) **Solstici**⁸⁹ és l’època de l’any en què el sol comença a guanyar llum respecte a la foscor (o a perdre’n) després d’haver-hi aplegat al màxim. N’hi ha dos: el d’estiu i el d’hivern. Ambdós coincideixen amb el primer dia de cada estació (21 de juny i 22 de desembre), és a dir, amb dues dates fonamentals per a l’agricultura i contràries, d’alguna manera, entre si: predomini del sol (o de la foscor). Ens interessa el segon, el de desembre, molt lligat a un símbol universal: el gra.
- b) **El gra**, en moltes cultures, actuals o desaparegudes, té relació directa amb el solstici d’hivern, la festa religiosa o pagana (etimològicament, *“camperola”*) del 25 de desembre i amb el símbol del renaixement de la vida, del cicle natural, de l’esperança en una vida nova, del naixement d’una generació nova (bé humana, bé vegetal, bé animal)... Així, en el *“Diccionario de los símbolos”*, de Jean Chevalier i d’Alain Gheerbrant, en l’entrada *“Grano, semilla”*, hi ha que *“Su simbolismo se eleva por encima de los ritmos de la vegetación para significar la alternancia de la vida y la muerte, de la vida en el mundo subterráneo y la vida a plena luz, de lo no manifestado y la manifestación. ‘Si la semilla no muere...’”, fet que ens recorda els ritus d’iniciació (amb motiu de la sembra) i que aplegarà, uns sis mesos després (en el cas del forment), a la collita (sobretot, en juny i en juliol). Per això, intentaré afegir més informació a la versió oficial de l’Església, fonamentada en la de sant Gregori el Gran, papa entre els anys 590 i 604, feta molt després de la data atribuïda, popularment, a la mort dels sants Abdó i Senent.*

Pot estranyar-nos un poc que la **fira popular pagana** (*“paganus”* vol dir *“del llogaret, camperol”*) en què es celebrava la sembra fos en desembre (mes de l’inici del creixement de les hores de llum) i no en novembre (mes central de la tardor astronòmica). Fixem-nos, per exemple, que, a mitjan segle XX, la sembra del forment, en algunes partides d’Alaquàs (població de la comarca de l’Horta de València), hi tenia lloc, poc o molt, entre Tots Sants (1r de novembre) i la segona setmana de novembre i que es collia entre sant Joan (24 de juny) i sant Pere (29 de juny), d’acord amb lo que em digué⁹⁰ un oncle meu, José Palop, agricultor, nascut en 1935. Però també afegí, el 1r de novembre del 2017, que *“Se sembrava en octubre i novembre”*, detall que coincideix amb una pregunta que feu en el meu mur de Facebook, el 28 de setembre del 2017, per a saber quan s’iniciava la sembra del forment, a què Marc Baldó Lacomba respongué així: *“Primera meitat d’octubre (Aitana). Encara que la dita fa ‘Setembre, qui tinga llavor que sembre’”*. En resum, si fa no

⁸⁹ El terme *solstici* prové del llatí *sol, solis* (“sol”) i d’un derivat de *“sistere”* (“parar-se”) i té a veure amb l’inici de l’estiu i amb el de l’hivern.

⁹⁰ Informació facilitada en el 2005.

fa, la sembra començava, com a mínim, en octubre i, poc després de l'inici de l'estiu (solstici), ho feia la collita, la sega.

Hi ha quatre refranys que reforcen lo escrit sobre la sembra, en el paràgraf anterior: “A juny, la falç al puny”, “Pel juny, la corbella al puny” (valencià i enregistrat en el DCVB), “Per sant Joan, el blat fora del camp” i, per exemple, “Sembraràs quan voldràs, però per Sant Joan segaràs”⁹¹. És clar que varia segons l'oratge del lloc on es planta i la classe de blat, el millor dels quals és el forment. Potser ens interesse molt el refrany “En juliol trau la garba al sol”. ¿Per què? Doncs, perquè, com veurem, en la religiositat medieval, **la fira pagana de la collita dels cereals** té lloc en estiu i que podem veure-hi una relació amb la festa dels sants Abdó i Senent. Pense que es tractaria d'una ofrena pública, entre altres coses, que es faria quan els cereals (entre ells, el forment) ja estiguessen ben daurats, collits, en garberes i, preferentment, els que es trobassen en bones condicions. Ja en parlarem, una miqueta sobre les fires agrícoles, més avant.

- c) **El sol** quan millor podia daurar el blat era cap a l'estiu (si el forment era primerenc) o en ple mes de juliol, si el cereal era tardà (per exemple, en zones més fredes o en què es conreàs l'ordi). Juliol, per excel·lència, és el mes *més estiuenc*, calorós i lluminós de l'any al mateix temps. Els moments ideals i naturals per a collir un cereal, com el forment i en un any bo, n'eren tres: 1) abans de qualsevol pedregada, un poc abans de l'inici de l'estiu, 2) després d'un any sense cap altra acció de l'oratge aliena als interessos del camp i 3) quan ja estigués prou daurat. I eixes tres condicions, juntes, només poden tenir lloc o bé en juny (quan els hortolans inicien la collita) o bé en ple estiu. Les pitjors pedregades i més violentes solen ser en estiu, en ple mes d'agost. Pot tenir lloc una gelada, sobretot, abans dels quinze primers dies de juny. I un camp daurat pot estar-ho, sobretot, de mitjan juny ençà (o més). Tenint en compte eixos tres punts (i potser caldria afegir-ne més), podríem entendre la collita com **la mort dels cereals**. La mort tindria lloc just en el moment de collir l'anyada. Ja en parlarem, més avant, sobre aquesta *mort dels cereals*, a partir d'informació tretada de la tesi “*La diosa: un discurso en torno al poder de las mujeres. Aproximaciones al ensayo y la narrativa sobre lo Divino Femenino y sus repercusiones en España*” (https://rua.ua.es/dspace/bitstream/10045/29947/1/Tesis_Angie_Simonis.pdf), d'Angie Simonis Sampedro, del 2012, informació que ha servit molt per a aquest estudi, i també d'altres fonts.

A continuació, exposaré quatre comentaris reals per a donar cos a tot lo que he escrit més amunt: els dos primers fan al·lusió a llocs molt distants i diferents entre si. Primerament, un dia, el meu oncle, em va comentar que la segada del blat més tardà, per exemple, el de comarques pròximes a les ciutats de Tarragona o de Barcelona (més al nord i, per tant, en comarques més fresques), podria retardar-se “*unes quantes setmanes més després de sant Pere o prop d'un mes*”. Igual que en les comarques o poblacions interiors i valencianes. Ell

⁹¹ “*Sembra, sega i trilla del blat a Aiolo de Malferit*” (<http://historiadeaiolo.blogspot.com/2012/08/sebra-sega-i-trilla-del-blataiolo-de.html>), escrit de Rafael Morant Requena, en el blog “*Història d'Aiolo de Malferit*”, en què veiem el tercer dels refranys esmentats.

em parlava en el 2005, de fa uns cinquanta anys⁹²... En segon lloc, mon pare, nat en 1942, em deia: *“En 1959 passí per ‘Castilla la Vieja’ [la part de Castella dins de Castella i Lleó] un 15 de juliol i en León, igual que havia vist abans en Ciudad Real, estaven segant: a mitjan juliol”*. El tercer, d’una tia meua, nascuda en 1937, qui m’assegurava en el 2005 que, fa més de trenta anys⁹³, *“a finals de juliol, segaven en Barraques”* (la població valenciana Barracas, en la comarca de l’Alt Palància).

I, en altres zones més al nord, com ara, en l’espai de Gallecs (zona rural entre els tèrmenes de Mollet del Vallès i Parets del Vallès, ambdós en la comarca del Vallès Oriental), veurem que, com podem llegir en l’estudi ***“La vida rural a Gallecs. Dietaris de Joan Ros Herrero (1895-1978)”***⁹⁴

(https://researchgate.net/profile/Judith_Ansó_Ros/publication/277007078_La_vida_rural_a_GallecsDietaris_de_Joan_Ros_Herrero/links/555da0d608ae86c06b5db15b/La_vida_rural_a_GallecsDietaris_de_Joan_Ros_Herrero.pdf), de Judith Ansó Ros i de Glòria Campoy Collado, editat per l’Ajuntament de Mollet del Vallès i en què participa el ***“Centre d’Estudis Molletans”***, i publicat en el 2011, *“A començaments o meitat de juny se solia segar l’ordi. L’any 1929 comencen el 14 de juny i el 1930 ho fan el 13 del mateix mes, però l’any que més aviat inicien aquesta activitat és el 1937, que comencen el 3 de juny. El darrer cereal que es collia era el blat (de finals de juliol fins a l’agost). L’any 1929 s’inicia la sega a finals de juliol i l’any 1932 comencen a segar el blat el 4 d’agost”*.

A tot lo escrit abans, podem adduir un punt que introdueix el tema del motiu pel qual els sants Abdó i Senent, vinculats amb la protecció de les collites del camp i, sobretot, del forment, tenen la seua celebració el 30 de juliol, quan, més o menys, ja l’haurien acabat de collir, fins i tot, en moltes de les poblacions més fredes i, en el cas del raïm, a tot estirar, estaria arreu. Per això sembla, clarament, una festa orientada, abans de passar per la religiositat cristiana oficial, cap al forment, sobretot, tenint present l’època de l’any en què té lloc i del caràcter d’ofrena de la faena feta al llarg dels nou mesos que van des d’octubre (això és, immediatament després de la festa de Sant Miquel, 29 de setembre) fins a juny i, si s’allarga, fins a juliol, just quan cau la festivitat dels sants Abdó i Senent (30 de juliol) i, a més, si afegim la joventut amb què es representa els dos sants en molts goigs religiosos. Joventut, valentia d’ambdós sants i, igualment, estiu. De totes maneres, continuant amb el forment, ens podem trobar amb informacions com la que em facilità Miquel Rustullet Noguera, per correu electrònic (5 de març del 2018), dient que *“A la zona on visc, Pla de l’Estany, la sega i el batre, actualment es fa tot junt, a últims de juny i fins a la segona o tercera setmana de juliol. Abans, quan no estava mecanitzat, s’havia de fer que el gra, el blat, no estigués tan sec i es segava, generalment, la primera quinzena de juny. Es feien les garbes i el juliol es batia”*.

⁹² De quan ell m’ho digué, per tant, es refereix, poc o molt, a 1955-1960.

⁹³ La informació és del 2005, per tant, es refereix a abans de 1975.

⁹⁴ Es tracta d’una recerca que parteix de dietaris. El 15 de febrer del 2020 havia canviat aquest enllaç però es podia accedir al document a través de diferents fonts.

Tot i això, com podem llegir en el document ***“Sant Abdó i Sant Senén. Festa Major Petita. Vint anys de la seva recuperació (1983-2003)”***, elaborat pel ***“Grup d’Estudis Cubellencs ‘Amics del Castell’”***, de Cubelles (comarca catalana del Garraf), en els anys anteriors a la guerra (1936-1939), el 30 de juliol, durant la celebració de la festivitat dels dos sants, *“era costum que els pagesos portessin a beneir el raïm primerenc, que es posava al costat de les imatges dels sants durant la processó”* (p. 3). Per tant, sí que hi ha raïm primerenc, però no vol dir que ja n’hi haja a tot arreu, com podria ocórrer, sobretot, en setembre, el mes típic de la verema, sinó en determinades zones, com també ocorre en el País Valencià. De totes maneres, com hem dit adés, és una festa clarament relacionada amb el forment. Aquest raïm primerenc, simbòlicament, podria estar relacionat amb el fet que encara predomina la llum, però hi ha una part de foscó que ja és present i que augmenta progressivament, així com ho farà, a poc a poc, la collita de raïm, a diferència de la del forment.

En línia amb lo comentat adés sobre la collita del blat, afegirem unes paraules que podríem considerar interessants i escrites pel mossén Martirià Brugada Clotas (un home interessat pel tema dels Sants de la Pedra), en la seua obra ***“Abdon i Senén, damunt la pedra ferma”***⁹⁵ (editat pel Centre de Pastoral Litúrgica, en el 2004), quan, en l’apartat sobre els dos sants i la pagesia, escriu que *“També cal valorar la situació de la seva festa, el 30 de juliol, a l’acabament de les collites de cereals. Aquest fet revestia transcendència en la societat agrària, ja que permetia un respir festiu al bell mig de la canícula estival, especialment quan encara no es coneixia el cultiu del blat de moro o morenc (més generalitzat a partir del segle XVIII [...]). La finalització de les col·lectes de cereals era també ocasió per contribuir, amb més o menys obligació, a les despeses de manteniment de les estructures comunes, socials i eclesials. La festa, amb tots els seus components, era el moment d’agrair i de gaudir els resultats de les collites”* (p. 20). Per tant, com hem vist, no diu res de les collites de raïm, ni de l’oferiment del raïm primerenc, com encara és típic en algunes poblacions valencianes, si bé en forma d’un penjoll (xanglot). Sembla, doncs, que, en aquest sentit, és una festa prioritàriament relacionada amb el forment.

En eixe sentit, Angie Simonis, sobre les ofrenes, comenta que *“Al tiempo que es una ofrenda pública que afirma al individuo socialmente, es una ofrenda individual, la vía para contactar directamente con la divinidad, una promesa o un acto de agradecimiento por los dones concedidos”* (pp. 380-381). És fàcil de comprendre, de manera sintètica, que, en una societat pagana i vinculada al camp, a la terra i, per tant, al matriarcalisme, i que, per exemple, després de la collita, també dedica un temps a lo festiu, es generà tota mena d’actes d’agraïment a la Terra Mare i que, entre ells, figurassen les fires (*feriae conceptivae*). Així, com llegim en l’obra ***“Sacralia antiqua. Diccionari del catalogador del***

⁹⁵ Amb l’adjectiu *“ferma”*, Martirià Brugada vol indicar que hi ha prou arguments com per a defensar l’existència dels sants Abdó i Senén.

patrimoni cultural de l'Església⁹⁶ (<http://www.culturaarqbcn.cat/arxius/sacralia.pdf>), dirigida per Josep M. Martí i Bonet, amb la col·laboració de Joana Alarcón, Gemma Pallàs i Francesc Tena, i editada pel Museu Diocesà de Barcelona (en el 2013), a través del terme **“feriae conceptivae”**, es fa al·lusió als *“dies de festa dels romans sense data fixa (...)”. Són d’aquest tipus una sèrie de festes de l’estat feriae sementinae⁹⁷ del temps de la sembra, les festes entre l’onze de novembre i el solstici d’hivern⁹⁸; les festes de les messes feriae messis que s’esqueien pel juliol o per l’agost, segons la raó de la collita; les festes de la verema (feriae vindemianles) que s’esqueien entre les vinalia⁹⁹ (19 d’agost) i l’equinocci¹⁰⁰ de tardor, festes de les quals s’han volgut derivar sense fonament, les témpores (...)”* (p. 100). Les témpores, com podem llegir en la **“Gran Enciclopèdia Catalana”**, paraula procedent del llatí *tempora* (*“els temps, les estacions”*, plural de *tempus*, és a dir, *“temps”*) són, *“En la litúrgia romana, celebració penitencial d’acció de gràcies que consagra l’inici de les estacions (tempora) de l’any. (...) En el nou calendari (1969), sense abolir-les, en deixa la fixació i la manera de celebrar-les a les conferències episcopals de cada lloc”*. Això mostra la seua pervivència en el temps.

Així, en **“Revista Valenciana d’Etnologia”** (no. 8, 2016, editada pel Museu Valencià d’Etnologia), podem llegir l’article **“Els ‘Jardinets’ de Benissa. Nous exemples de ‘Jardins d’Adonis’ fossilitzats en la cultura popular contemporània”** (https://issuu.com/centredocumentacio.etnologia/docs/revista_valenciana_d_etnologia_n_186), de Teodor Crespo Mas, segons el qual és eloqüent *“el cas que ens brinda la festa dels sants Abdó i Senen de finals de juliol. Ací la tradició dels jardinets vindria a coincidir amb un altre gran procés d’adaptació del calendari antic al calendari cristià. Així, estem en una fase del calendari coneguda com a període canicular (perquè astronòmicament és el moment en què al cel s’eleva l’estrella Sírius, la més brillant de la constel·lació del Gos Major), que ha estat considerada des de l’antiguitat com un moment d’extrems climàtics del cicle anual, el de la calor més forta o el de les tempestes més agressives que destrossen collites, i que s’ha vist tradicionalment en la mentalitat popular com una època de desgràcies, de malalties, de morts, etc. És per això que els patrons de les festes d’estiu de les partides dels Lleus o Pinos són, en el primer cas, els sants de la Pedra, que protegeixen contra les pedregades, i en el segon cas Santa Bàrbara, que protegeix contra les tempestes. Aquesta circumstància, el fet de trobar una parella de sants en aquest moment del calendari, no sembla casual, ja que el període de la canícula ve introduït per la constel·lació dels Bessons, una constel·lació que dona pas al període de més calor de l’estiu. Aquests*

⁹⁶ El 2 de març del 2020 no es podia accedir a aquest diccionari a través de l’enllaç indicat.

⁹⁷ Recordem que el terme *“sement”* és sinònim de *“llavor”*.

⁹⁸ L’inici de l’hivern.

⁹⁹ La *“Vinàlia rústica”*, com podem llegir en Viquipèdia (6 de desembre del 2018), en temps de l’Imperi Romà, *“es feia el 19 d’agost i se celebrava en tot el Latium. Marcava l’obertura de la collita de la vinya”*. *Latium* és el nom en llatí de Laci, una zona central de la península itàlica.

¹⁰⁰ Inici de la tardor.

Bessons eren identificats, en l'antiguitat, amb els déus Càstor i Pòl·lux (nom de les estrelles més brillants de la constel·lació i que representen el cap dels bessons), i la festa dels ludi castorum, a la Roma antiga, se celebrava el dia 15 de juliol. D'altra banda, i per a tancar la quadratura del cercle, el 19 de juliol és la festa d'una altra parella de santes, les sevillanes Justa i Rufina, que casualment van ser martiritzades a Hispalis per no haver volgut ofrenar unes macetes –i per això són les patrones, significativament, dels terrissaires- a una deessa antiga, Salambós” (pp. 166-167).

A més, segons em va escriure Teo Crespo, en un correu del 13 de novembre del 2017, la importància dels sants Abdó i Senent *“al País Valencià, que ja és palesa al s.XVIII, està directament relacionada amb el seu caràcter de protectors de l'agricultura (per això han estat tradicionalment tan venerats entre els camperols)”*. Com a aclariment, direm que les partides de Pinos i Lleus pertanyen a Benissa (comarca de la Marina Alta), que els Sants de la Pedra són els patrons de la partida de Lleus (segons m'escrigué el 22 de novembre del 2017, Teo Crespo) i, quant a la de Pinos (de la comarca del Vinalopó Mitjà), ho és Santa Bàrbara. El propi historiador afegia que, *“A Benissa, si no recorde mal, els sants estan des del s. XVIII”*. I, sobre els *ludi castorum* (o *transvectio equitum*), escriu que *“era una desfilada de cavallers romans que se celebrava a Roma el 15 de juliol en honor als Dioscurs, en commemoració de la batalla del llac Regil, del 496 aC, en la qual els dos herois van aparèixer en el camp de batalla per ajudar els romans (igual que després farien els sants jordis i santiago)”*. I, quant a l'adaptació al cristianisme, comenta que *“la cristianització de divinitats i festes antigues en sants cristians mai no és unívoca: (...) per exemple, hi ha la hipòtesi que el culte a Càstor i Pòl·lux al Fòrum de Roma s'hauria cristianitzat, amb el temps, en el culte als sants Cosme i Damià, que tenen l'església per allí”*.

Sobre aquesta constel·lació també en parlarem per mitjà de les recerques exposades en l'obra *“Arqueologia feminista ibèrica”* (de Francisca Martín-Cano), qui aporta informació clau per a la recerca sobre els Sants de la Pedra.

Igualment, en eixa mateixa línia, en l'article *“Astronomia popular. Una proposta”*, d'Antoni Veciana, publicat en la revista *“Caramella”* (no. 32, en el 2015), podem llegir que *“A la Provença, Sírius¹⁰¹ es [sic] conegut com En Joan de Milà. Joan Miró Amatller ens dona el Dragó, la Sargantana, el Jan de Milà, el Guarda, la Matera i la Canícula (del 20 de juliol al 10 d'agost, Sant Llorenç, correspon a l'època que Sírius es lleva i es pon el Sol)”* (p. 5).

Finalment, direm que, en el 2005, em plantegí algunes preguntes, com ara, ¿ens estranya ara que la festa dels *“Sants de la Pedra”* (i la seua mort) es celebre el 30 de juliol, com deia sant Gregori el Gran, papa entre els anys 590 i 604? ¿És casual? ¿Hi ha ací el motiu del canvi de significat, per part de l'Església, a una festa, potser ancestral i pagana, això és, a una festa camperola? I observí, per exemple, que a) entre el 21 de juny i el 29 de juliol, coincidint amb el moment més fort de la collita del forment, hi ha trenta-nou dies i b) que entre el 15 d'agost, dia de la Mare de Déu d'Agost, coincidint, més o menys, amb lo que, en

¹⁰¹ Nom de l'estel més brillant del cel nocturn vist des de la Terra. Pertany a la constel·lació Ca Major. Sírius faria, així, un paper semblant al de Persèfone respecte a Demèter.

temps de l'Imperi Romà, era l'inici de la collita de l'any (la *"Vinàlia rústica"* del 19 d'agost), i el 22 de setembre (darrer dia de l'estiu), hi ha trenta-huit dies. Aquests detalls i temes amb què estan relacionats, els hem tractat en bona part de la recerca.

d) Sembrar. En l'*"Enciclopèdia de la Fantasia Popular Catalana"*, de Joan Soler i Amigó, hi ha una entrada: *"Sembrar"*. El text, entre altres coses, diu: *"La labor agrícola de sembrar les llavors té lloc, tradicionalment d'octubre a desembre –però hi ha les sèmres tardanes-. Un període transcendental per al pagès: fineix l'any i comença un temps de quietud, de contenció i llarga espera; la llavor enterrada ha de morir perquè neixi una nova vida. La sega, la collita dels fruits serà el premi al treball i a l'espera. Temps d'esperança, també del sol nou, en el solstici d'hivern. (...) en la litúrgia cristiana és temps d'Advent, previ a Nadal, naixement del Nen Jesús. L'any agrícola comença amb la sembra com l'any natural comença amb el naixement del Sol. (...) Antigament, els homes lliuraven, però eren les dones qui sembraven, per encomanar fertilitat a la terra –preferentment, estant embarassades o menstruants-, però no les estèrils. Foren, efectivament, les dones qui iniciaren les labors agrícoles: cavar i sembrar, i dansar damunt dels camps per procurar ritualment la germinació. I s'enterrava en els solcs brases i cendres, volent procurar a la terra l'escalf germinador del sol"* (pp. 712-713).

Per a reforçar lo que escriu Joan Soler i Amigó respecte al paper de les dones en les labors agrícoles, Angie Simonis, en la seua tesi *"La diosa: un discurso en torno al poder de las mujeres"*, escriu que *"La agricultura, ese gran paso de la humanidad en el Neolítico que se recupera como atributo de origen femenino, desde la cultura de la Diosa, aparece desde la perspectiva tradicional como una actividad primordialmente masculina (algo convencionalmente aceptado en los estudios de género), a pesar de las múltiples pruebas que indican lo contrario en multitud de culturas separadas geográfica y temporalmente en miles de kilómetros y miles de años, y cuyo único nexo vinculatorio lleva necesariamente a creencias ancestrales comunes en nuestro inconsciente colectivo. Otro tanto sucede con las otras actividades estrella de la intervención de las mujeres, como la alfarería, el tejido o las más polémicas y elevadas del comercio, el sacerdocio o las artes, que en nuestro país [España,] apenas se mencionan ni mucho menos se investigan como actividades femeninas desde otra perspectiva que no sea la de género"* (p. 371).

Una llàstima que l'autora no inclogués exemples d'eixes cultures, tot i que la tesi confirma, al llarg de l'estudi, lo que acaba de dir.

Quant a la participació de la dona en les tasques agrícoles, Angie Simonis, més avant, escriu: *"Hay una cuestión que es evidente y que debería cambiar falsos mitos: son las mujeres las encargadas de las tareas agrícolas y no los hombres. Debería dejar de atribuírsele al hombre, en vista de las abrumadoras pruebas existentes, la invención de la agricultura, que, junto con el fuego, resulta ser el mayor descubrimiento de la especie humana en su evolución primigenia"* (p. 377).

I, tot això, en l'agricultura, una activitat de la vida que, com comenta Mª Ángeles Díaz en l'entrada **"En pos de Deméter (2)"** (<http://symbolos.com/s27demeter2.htm>), tret del "Programa Agartha" i publicat en **"SYMBOLOS"**¹⁰² (no. 25-26, p. 192), Hesíode, poeta grec (ss. VIII-VII aC), la tenia com *"una ciencia sagrada cuya práctica procura al hombre un vehículo para aprender a conocer las leyes del cielo y de la tierra, ya que es un espejo del otro. Por otro lado, desde el punto de vista tradicional, cualquier trabajo digno para el hombre debe desplegar las capacidades intrínsecas de aquel que lo realiza, ya que aprender y desarrollarse forma parte de la naturaleza humana. Sólo desde esta perspectiva el trabajo del hombre tiene sentido, de otro modo es más apropiado para el mulo, el buey y el asno. La agricultura (...) aglutina una amplia gama de conocimientos que al interrelacionarse entre sí crean la trama de una civilización. Hablamos de la agricultura como 'la cultura del agro', que nace de la observación del firmamento y del vínculo íntimo que sus energías establecen con todos los elementos, incluyendo los procesos y cambios por los que pasan los vegetales. La agricultura transforma la vida de los campos y organiza la vida de todos, especialmente cambia las imágenes"*.

M'han semblat unes paraules molt bones per a definir-la en una línia molt pròxima a la que emprem en l'estudi, de relació entre les persones, amb els peus en terra, vivint damunt de la terra, i el cel, amb les deesses i, posteriorment, amb els sants, en el nostre cas, Abdó i Senent (els Sants de la Pedra), com a intermediaris entre Déu i les persones dedicades al camp.

Quant a la vida de les persones relacionades amb lo agrícola, principalment, els treballadors (històricament, com veiem, majoritàriament, dones), en l'article **"En pos de Deméter (2)"**, de Mª Ángeles Díaz, llegim que tenen present que *"su labor no depende únicamente de él, [el agricultor,] pues a su esfuerzo y conocimientos humanos deben unirse las demás fuerzas de la naturaleza, ¡todos a una!, en un equilibrio que obedece a una causa, finalmente misteriosa. El agricultor sabe (...) que cuanto mayor sea su conocimiento sobre ellas [, las potencias,] mejores serán los logros obtenidos en su cosecha como ser humano. (...) el trabajo que el agricultor realiza sobre la tierra y el que realiza sobre su alma no es posible establecer una división (...) dado que en verdad ambos forman parte de la misma realidad"*.

De fet, a hores d'ara, veiem com, en el món agrícola, encara estan atents, per exemple, a les llunes, tema de què vaig sentir parlar al meu oncle José, agricultor durant més de seixanta anys.

Respecte a l'expressió *"fer l'Advent* (el sembrat)", l'emprem per a indicar el sofriment de retard en la naixença, a causa d'haver sembrat massa tard i d'haver-hi sobrevingut el fred més ràpid de lo que convenia. És a dir, entre les primeres fredorades i Nadal.

- e) Fires. En el llibre **"Religiosidad popular en la Alta Edad Media"**, d'Oronzo Giordano i publicat per Editorial Gredos en 1983, sobre ritus, festivitats agrícoles i cerimònies públiques, diu (i ací traduïm) que *"La renovación anual del ciclo productivo de la natura*

¹⁰² En el moment de revisar aquestes línies, en setembre del 2019, no es podia accedir a aquest article, en Internet, per mitjà d'aquesta entrada, però sí d'altres.

estava lligat a ritus antiquíssims, comuns als diferents aspectes religiosos [, per exemple,] les festes i les cerimònies que acompanyaven les diverses tasques agrícoles: la llaurada, la sembra, la segada i la verema. O els propis cicles de la vegetació natural i de la reproducció dels animals, cicles que tenien per protagonistes els propis interessats. Per això hi havia pràctiques individuals i col·lectives, ritus domèstics i cerimònies públiques, que es transmetien de generació en generació.

Determinades festivitats rurals antiquíssimes havien entrat en el calendari litúrgic del paganisme romà i, cada any, es celebraven les *feriae messis* després de les collites dels cereals, les *feriae vindemiales* en setembre, després de la verema, i les *feriae sementivae* en desembre, durant la sembra. A vegades, els pontífexs establien les dates en què s'havien de celebrar les *feriae* (fires). És fàcil imaginar la gran participació popular en aquestes celebracions rurals, festes de la natura, la feracitat¹⁰³ de les quals assegurava l'existència humana. També hi havia alegria estacional i, alhora, acció de gràcies per tal d'atraure sobre els fruits de la terra les benediccions del cel. Tot el món camperol estava directament interessat i implicat en aquest tipus de ritus propiciatoris i, sense reflexió doctrinal, cap norma legislativa hi hauria tingut força per a modificar-los ni per a abolir-los per complet".

Aquestes celebracions en forma de fires, com llegim en l'entrada "**Les pràctiques paganes de la pagesia medieval**" (<https://apertumest.wordpress.com/tag/religiositat-popular>), d'An.a, del blog "**El pergamí de l'Ermengarda**", "tenien com a objectiu atraure les benediccions divines sobre els fruits de la terra amb festivitats de caire cristià que es van incloure en el calendari litúrgic. Algunes d'aquestes festivitats", com ara, les fires abans esmentades, "es van transformar en les Rogatives".

Adduirem que una dada interessant figura en l'entrada "**Feriae**" (<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0062:entry=feriae> <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0062:entry=feriae-harperssharpers>), en la web "**Thurston Peck, Harpers Dictionary of Classical Antiquities (1898)**", quan diu, en anglès, que "*The Ferae Aestivae or Ferae Messis (June 24-Aug. 1) were the 'summer vacation' when fashionable Romans went out of town*", és a dir, que "*La Ferae Aestivae o Ferae Messis (24 de juny – 1r d'agost) eren les 'vacances d'estiu' dels romans moderns que eixien de la ciutat*".

Tot seguit, però, sense entrar en el tema de les fires agrícoles, parlarem dels cultes a la fertilitat i, en un altre apartat de la recerca, sobre **la benedicció dels camps** (clarament relacionada amb les de tipus diví), des de temps de l'Imperi Romà, i de la seua relació amb els Sants de la Pedra.

¹⁰³ Feracitat vol dir molt fèrtil.

Orígens dels cultes a la fertilitat dedicats a les deesses, abans de la implantació del cristianisme.

Per a comprendre millor la pervivència d'aquestes fires, així com la seua evolució (junt amb la de celebracions, ritus i cerimònies paganes de què parla Oronzo Giordano), la Terra Mare i cultes a la fertilitat, recorrerem, primerament, a la tesi ***“La diosa: un discurso en torno al poder de las mujeres”***, d'Angie Simonis, del 2012. Tot i això, direm que, segons l'antropòleg suís Johann Jakob Bachofen (1815-1887), *“nuestra cultura procede de un sustrato matriarcal mediterráneo”* i que, atenent a James George Frazer (1854-1941, etnòleg, antropòleg i estudiós de la història de les religions), hi ha un tronc comú entre diferents religions i mites de la història de la Humanitat.

Eren cultes de fertilitat dedicats a la Deessa com a Terra Mare, en què es celebraven rituals on es sacrificava periòdicament un déu solar, el qual moria durant la collita i renaixia en primavera, coincidint amb el cicle de la naturalesa agrària (p. 44). Afegirem que *“las principales deidades y receptoras de cultos mayoritarios en casi todas las religiones anteriores a la tríada monoteísta patriarcal (judía, cristiana e islámica) eran femeninas”* (pp.44-45). Fins i tot, comenta que la tradició judeocristiana i l'Islam han canviat el nom i la data de moltes festivitats abans paganes (p. 45).

Més avant, i amb paraules de l'autora, Angie Simonis, **sobre Roma i els primers segles de cristianisme (el cristianisme posterior a la caiguda de l'Imperi Romà d'Occident en l'any 476)**, comenta que *“Hasta bien avanzada la romanización y con la adopción de cultos egipcios por los romanos (sobre todo el culto a Isis), las creencias en diosas perviven vigorosamente. Más tarde con la implantación del Cristianismo, la figura de la Diosa Parturienta y la de la Madre Tierra se funden en la Virgen María”* (p. 96).

Sobre la Deessa Mare, addueix que, *“bajo formas diversas continuará ostentando mucha fuerza en la religión popular y se transformará constantemente adaptándose a los diferentes tiempos y contextos. (...) Pero seguía estando muy presente, tanto en los grandes templos como en el interior de los hogares, lo que indica su importancia en la religión popular”* (p. 155).

En la mateixa plana, però amb paraules de Gerner, és a dir, de Gerda Lerner (Viena, 1920), una de les fundadores del camp d'estudi de la Història de les Dones, *“Tenemos motivos para creer que la extraordinaria persistencia de los cultos a la fertilidad y las diosas es una expresión de la resistencia femenina al predominio de las figuras divinas masculinas”*. A més, cal tenir present que, com escriu Angie Simonis, quan parla sobre la visió d'Adrianne Rich (1929-2012), una de les persones més influents del segle XX, les festes de celebració al voltant de la fertilitat, no sols tenien arrels femenines, sinó que, a banda, anaven més enllà de com es solen presentar ara i, finalment, estaven relacionades amb el matriarcalisme. Així, *“Los cultos fálicos eran los que organizaban las mujeres en torno al instrumento fertilizador (como pudiera ser el árbol florecido que da fruto, se transforma y alimenta) y no se trataban de festejos masculinos en torno a la virilidad o paternidad de los hombres. La Diosa no reconocía ni se acompañaba de un esposo individual, sólo del hijo que más tarde se convertiría en consorte; el papel de la mujer como madre y el prestigio social de la maternidad precedió al de la institución de la esposa. La mujer creó al hombre y a la mujer a partir de su cuerpo, lo que garantizaba la continuidad de la vida y así se la*

espiritualizó y se la convirtió en un ser divino, como fuente de vegetación, fructificación y fertilidad" (pp. 144-145). Aquestes paraules, ens portaran, més avant, a veure que els sants Abdó i Senent, tenen relació amb Demèter i Persèfone, on Demèter (deessa grega de l'agricultura i relacionada amb el forment) té a Persèfone com a filla i, fins i tot, com a dona. A més, com indica Francisca Martín-Cano Abreu en el seu llibre *"Arqueología feminista ibérica"*, editat per Letras de Autor en el 2016, es tractaria d'una *"Diosa que se comportaba con los humanos como una Madre: bondadosa y pacífica que los cuidaba y a la que había que tener contenta para que no se comportara como una madrastra"* (p. 160).

Aquestes línies em porten a pensar que la celebració de la festa dels sants Abdó i Senent com també el seu origen, fos de tipus femení, ja que, a més, cau en ple estiu i aquesta època de l'any està relacionada, artísticament, amb la joventut com també ho manifesten els goigs i altres manifestacions de la creativitat humana, quan se'ns diu que eren jóvens.

A més a més, crec que cal obrir la possibilitat (que em sembla molt reforçada) que la festa, en lloc de ser cristiana i d'estar vinculada amb el pa i amb el vi, fos pagana, que tingués lloc en plena canícula (en plena juvenesa de l'any, anterior a l'inici de la caiguda de la sensació de pèrdua de llum, com es sol comentar, popularment, des de primeries d'agost) i, així mateix, que es tractàs d'una adaptació cristiana esdevinguda posteriorment a la declaració del cristianisme com a religió oficial de l'Imperi Romà i, finalment, unida a la necessitat de presentar referents religiosos que actuassen, psicològicament, en els creients i en les persones que encara no havien abraçat de fet el cristianisme, tot i les normatives des dels alts càrrecs eclesials i, així, de justificar, com ara, la importància de la vida espiritual i de fer bé, de la noblesa com a component de la personalitat, de la misericòrdia, etc. de cara al premi posterior a la mort, en forma de resurrecció i d'un món futur on els creients fossen absolts dels seus pecats.

Ara bé, això ens planteja un problema i, si de cas, de moment, és la falta de dades entre lo que podríem dir la proclamació oficial de l'existència dels dos sants i els fets històrics, sobretot, tenint present que, com comenta Jaume Ayats Abeyà en l'article *"Dels Sants Màrtirs de Vic a Càstor i Pòl·lux. Notes per a un assaig d'antropologia regressiva"* (<https://www.raco.cat/index.php/Ausa/article/view/327429/417964>), publicat per la revista *"AUSA"* (no. 178, 2016) i tret en la web *"RACO"*, *"en aquest punt és quan hem d'assajar el salt temporal més difícil. Caldria disposar de dades almenys per a un pas intermedi que fes de pont entre els documents de les narracions tardomedievales i els segles del baix Imperi Romà"*,... i això també afectaria el tema dels sants Abdó i Senent.

Una de les versions, potser la més comuna i en línia amb la tradicional, la qual crec present en l'obra *"Abdon i Senén, damunt la pedra ferma"* (de Martirià Brugada, qui adopta eixe títol perquè considera que hi ha proves que poden confirmar l'existència d'ambdós sants, a hores d'ara, anul·lada pel Vaticà), diu que *"Els sants Abdon i Senén tenen una ferma garantia documental, podem afegir que de pedra picada. Als diversos calendaris i martirologis de l'Església antiga hi trobem esmentats aquests màrtirs. Els sants Abdon i Senén venen aparellats a la celebració del 30 de juliol, que en el còmput romà correspon el dia III abans del dia de les calendes d'agost. I així, tot presentant la documentació referent als dos sants, podrem conèixer les principals fonts d'informació de l'hagiografia antiga."*

El més antic document que els esmenta és la Depositio Martyrum del Cronògraf de Filòcal, redactat l'any 354. Aquest és considerat el calendari romà-cristià més antic dels que es coneixen i inclou la celebració d'únicament vint-i-tres commemoracions de sants propis de l'Església de Roma. Les celebracions es reparteixen al llarg de l'any recordant el dia de l'aniversari del martiri i indicant els llocs on els sants esmentats hi tenien les tombes que custodiaven les seves relíquies. Juntament amb el nom, a l'Església romana antiga, el dia de l'aniversari i el lloc de la tomba eren requisits bàsics per validar l'autenticitat d'un culte".

Posteriorment, l'autor fa esment al martirologi que "s'atribuí a sant Jeroni (+420), d'on li ve el nom, però no va ser escrit fins entrat ja el segle VI". I, en acabant, escriu que "Sense afegir cap nova informació a les que aporta la documentació anterior [atribuïda a Sant Jeroni], hi ha el testimoni lapidari –i mai tan ben dit- del Calendari Marmori de Nàpols (segle IX) i també del sacramentari Gelasia [= Gelasià, cap a l'any 750], del sacramentari Gregorià [, de temps del papa Gregori el Gran (590-604)] ...

Així, doncs, aquests testimonis certifiquen suficientment l'existència i la veneració antiga dels dos sants que haurien estat martiritzats a la ciutat de Roma abans del segle IV, segurament dintre de la segona meitat del segle III. (...) La data del martiri oscil·la entre els anys 249 i 260, i sovint se la situa entre el 250 i 254".

De tot això se'n dedueix que no hi ha documents de l'època i que les descripcions primeres són, més o menys, d'un segle després al seu suposat martiri, atenent a aquesta versió catòlica. Malgrat això, hi ha versions cristianes de línia oberta sobre la persecució dels cristians, com ara, la del llibre **"Historia de la Iglesia Católica"**, dirigit per J. Lenzenweger junt amb P. Stockmeier, K. Amon i R. Zinneboller i publicat per Herder Editorial en el 2006, els autors del qual comenten que, quan el cristianisme ja començava a tenir influència en l'Imperi Romà, *"Su imparable crecimiento amenazaba con hacer saltar por los aires el Estado romano, y tenía que provocar casi por necesidad medidas en contra.*

Los informes al respecto provienen casi exclusivamente de fuentes cristianas y, a pesar de su inclinación hacia la idealización y tipificación a la manera de las plagas de Egipto, está fuera de duda que la confesión de la fe presentaba una amenaza de muerte para los cristianos" (p. 74), detall creïble, historiogràficament (el de la confessió de fe), a diferència de lo que solen escriure fonts favorables a l'existència d'ambdós sants. Agraesc que un amic cristià i capellà de línia progressista em recomanàs aquest llibre, per a tenir una visió més oberta del cristianisme.

Tot i això, i relacionat amb les deesses (i intuec que, de pas, amb els sants Abdó i Senent, diòscurs), Angie Simonis exposa que hi hagué *"Diosas (y dioses, naturalmente) que reinaron en la religiosidad de sus gentes hasta bien entrado el Cristianismo, período en el que decayeron y desaparecieron con la consiguiente erradicación de cultos oficiales y/o populares a divinidades paganas. Pero el culto a las diosas, en España como en otros países, pervivió en muchos aspectos y de manera solapada (como en el resto de culturas con religión católica) en la figura de la Virgen y las santas, adaptando rituales, costumbres y creencias a la nueva religión de Cristo, que no era tan nueva ni tan innovadora"* (p. 273).

En la plana 278, comenta que les diferències culturals en les distintes regions hispanes, segons Ana Mª Vázquez Hoyos, en l'article ***"La religión romana en Hispania I. Análisis Estadístico"***, publicat en ***"Hispania Antiqua"***¹⁰⁴ (pp. 7-45) i editada en Valladolid en 1977, *"la civilización romana (y su religión) no fue tan homogénea como se pretende desde una lectura lineal. Así, el Levante y el Sureste, tuvieron una mayor cohesión con Oriente Próximo"* (és a dir, lo que, en arqueologia, abraça els estats actuals de Turquia, Líban i Síria) i, *"mientras la zona galaica, portuguesa y meseteña recibió una mayor influencia de Centroeuropa; en Andalucía y parte del SE, la base cultural fenicio-púnica pudo impedir la pronta difusión de la religión romana"*. Açò m'ha fet pensar que, quan Angie Simonis parlava de *"nuestra cultura"* (en referència a J. J. Bachofen, al principi d'aquest apartat sobre els orígens dels cultes de la fertilitat dedicats a les deesses) es referia, més bé, a la valenciana i, en tot cas, a la de l'Arc Mediterrani, tenint present que la tesi es va defensar en la Universitat d'Alacant (2012) i que està escrita per una valenciana. El terme *"lineal"* que emprà Ana Mª Vázquez Hoyos, és sinònim de *"positivista"*, és a dir, de la versió tradicional i oficial de la historiografia que parteix del suposat progrés i del culte a l'objectivitat.

Que aquestes diferències peninsulars puguen haver persistit, fins i tot, en la influència de l'organització política en la històrica Corona d'Aragó i, igualment, en la major presència dels Sants de la Pedra en la banda de tot l'àmbit lingüístic, fou un tema que em plantejé durant la recerca i que presentí a l'historiador Marc Pons, el 1r de febrer del 2018, amb la intenció d'esbrinar si hi hauria repercutit en la cultura matriarcalista vinculada amb la llengua catalana, cosa que intuïa abans de presentar-li el tema. La seua resposta fou afirmativa.

Així, quan li preguntí si el regne de Castella, a diferència de la Corona d'Aragó, havia sigut *"un estat on la política de la monarquia tendia molt més cap a la 'racionalització' (parle abans del matrimoni entre Isabel I i Ferran II) i a l'individualisme, que a la igualtat de drets i la llibertat d'expressió, és a dir, a una actitud més repressiva i, així, típica de lo que podríem dir una espècie de patriarcat"*, respongué que *"La diferència entre els models polítics de les corones d'Aragó i de Castella estibava en el paper que representava la institució monàrquica en la piràmide del poder."*

El règim senyorial castellà situava els reis al cim de la piràmide, i les seves institucions estaven sotmeses a la voluntat política dels reis. En canvi a la Corona d'Aragó el model feudal català –i europeu– traçava un equilibri de poders que situava els estaments al cim de la piràmide compartint el poder amb els comtes-reis".

Aquestes línies, clarament, ens recorden una estructura més àina matriarcalista, tot i que el rei fos el cap d'estat dels distintes regnes i, així, un model més descentralitzat.

Tot seguit, comenta que *"(...) fins i tot dins de la Corona d'Aragó hi havia diferents models. El Principat de Catalunya", d'on provingué la gran majoria dels repobladors inicials del Regne de València, "va conservar el model feudal iniciàtic (any 1000). En canvi el regne d'Aragó s'havia forjat amb el clàssic model senyorial peninsular, clarament diferenciat del model feudal català i europeu. I el regne de València es va forjar amb un règim senyorial (per un indubtable interès de la monarquia catalano-aragonesa) però amb una traça clarament estamental –seguint el model*

¹⁰⁴ Es tracta d'una revista.

català- on la noblesa latifundista i els mercaders de València cap-i-casal (de les viles del regne) tenien una quota molt important de poder. Així, el rei Pere III, per posar un exemple, ostentava un poder pactat al Principat (en qualitat de comte o príncep –home principal) que el convertia en una mena de cap d’una república coronada”.

Marc Pons parla, en aquestes últimes línies, d’una espècie de república, això és, del sistema d’organització política d’un Estat, model, històricament, relacionat amb un estil de vida més tendent a les relacions d’igualtat de fet, en línia amb el matriarcalisme.

En canvi, com indicava, en acabant, en relació amb el monarca esmentat, *“a l’Aragó era un rei amb una quota notable de poder; i al regne de València exercia com un sobirà-príncep a mig camí del model català i del model aragonès”.*

Quan li preguntí, a continuació, *“Per tant, ¿podríem dir que, encara que el model valencià fos intermedi, afavoria lo que podríem dir unes relacions més horitzontals, a diferència del castellà, ‘verticalista’, tot i ser feudal?”* i li comentava que, segons Angie Simonis, *“la banda de lo que podríem dir Arc Mediterrani era matriarcalista i s’hi conservà molt, com en la cultura basca (es dedueix indirectament)”*, respongué:

“Així és. I aquest model intermedi permetria que les ciutats i viles creixessin econòmicament amb molta força. Els gremis valencians de principis del XV són potentíssims i les seves elits imaginaven una forma de govern que els aproximaria més a les repúbliques italianes que al Principat. (...) si els agermanats haguessin triomfat al País Valencià seria, molt probablement, l’Holanda de la Mediterrània”.

Estem, doncs, davant d’una part de la península que, no sols en temps de l’Imperi Romà, sinó, fins i tot, al llarg del primer mil·lenni i fins a primeries del segle XVI (quan sorgeixen les Germanies), conserva una estructura social, política i organitzativa encara no minoritzada per cap Estat polític exterior i molt més pròxima a valors tradicionalment associats, en el món del simbolisme i de l’etnologia, a la dona, com ara el dos (dos sants, els Sants de la Pedra), l’equilibri entre el jo (el rei) i el nosaltres (els estaments), la creativitat (afavoreix la descentralització i el desenvolupament personal, social i econòmic) i que, com veurem més avant (quan parlarem sobre balls i danses tradicionals amb motiu de la festivitat dels Sants de la Pedra), perviu a hores d’ara.

Aquest model matriarcalista, també present en la cultura d’origen català, hui en dia, roman, per exemple, en danses més bé informals i en què la dona és qui porta la iniciativa i on prima més el sentiment de pertinença al grup, mentres es balla, que la formalitat o la cultura de la normativa, clarament pròpia d’un sistema patriarcal i racionalista, com és el castellà, com molt bé podem deduir de les frases de l’historiador Marc Pons, qui gosa escriure i parlar-ne de temes i amb un punt de vista ben lluny del model lineal i positivista que, històricament, s’ha ensenyat en les escoles públiques espanyoles i present, també, en la propaganda oficial.

La cristianització de la festa dedicada a Demèter i el sorgiment dels sants Abdó i Senent.

Ara passarem a tractar sobre les devocions mediterrànies i el manteniment de tradicions anteriors al cristianisme, de què Angie Simonis escriu *“yo sumaría la tradicional devoción mediterránea a las diosas madre que se asimiló con los diferentes cultos romanos. (...) Las diosas más aceptadas entre los hispanos fueron Venus, Juno, Diana, Minerva, Ceres y Fortuna”* (p. 395).

Primerament, recordem que la paraula *“cereal”* prové de *“Ceres”* i que Ceres era la deessa romana dels cereals i dels fruits (segons el *“Diccionari etimològic manual”*, de Josep Moran i de Joan A. Rabella), equivalent a Demèter, cosa que ens portaria al tema dels sants Abdó i Senent, directament vinculats amb una festivitat relacionada amb els cereals i, concretament, amb el forment.

A més, afegirem que Demèter, com em digué Pere Riutort Mestre (Petra, Illes Balears, 1935), el 15 d'octubre del 2017, *“és una transformació de ‘Ge-meter’, ‘la Terra Mare’”*. Pere Riutort m'indicà que, per a comprendre la cristianització de les festes paganes, calia recórrer als capítols 10 i 11 dels Fets dels Apòstols, dins de la Bíblia, i, així, captar quina fou la manera en què es realitzaria, a partir de la Bíblia. Ho he fet, sobretot, tenint present que, a més, es passà d'una societat politeïsta a una monoteïsta (encara que l'imaginari col·lectiu conservàs, com en bona part d'Europa, molts trets anteriors al cristianisme). Anem a pams.

En l'apartat del Nou Testament (de la Bíblia) conegut com Fets dels Apòstols, hi ha fragments interessants que ens poden donar pistes, en aquest sentit, a partir del pas que fa Corneli, un centurió piadós i simpatitzant del judaisme (Ac 10,2), qui, després d'una visió, mana que vinga un tal Simó, que respon al nom de Pere (Ac 10, 5) i Pere inicia uns passatges en què intervé el tema de la conversió del judaisme al cristianisme i que, de pas, facilita la comprensió d'aquesta festa i de moltes més, anteriorment, paganes, és a dir, agrícoles. Partiré, en tot cas, de la versió que figura en els texts catòlics del llibre *“Nou Testament”* (a càrrec de Jaume Sidera i Plana, amb la col·laboració de Pere Riutort i Mestre i d'Ignasi Ricart i Fàbregas), editada per l'Editorial Claret juntament amb l'Editorial Quatre Rius, en València (en 1990), el qual està en *“versió directa del text original grec”*, com podem llegir en la plana primera del llibre. U dels punts que em feu considerar més interessant encara els Fets dels Apòstols és que, després de llegir un estudi que havia fet Pepe Rodríguez sobre els diferents llibres del Nou Testament, en el seu llibre *“Mentiras fundamentales de la Iglesia católica”* (publicat per Ediciones B, en 1997, 1a. edició), es deduïa que l'autor és Lluc (com en la versió oficial) i que es redactaria a les darreries del segle I dC (*“fines del siglo I d.C.”*, p. 108), mentre que la font catòlica de què hem partit el situa *“cap a l'any 80”*, és a dir, que ambdues fonts coincidien en punts claus. Tot seguit, exposarem la interpretació que hem fet d'aquest canvi del paganisme al cristianisme.

En primer lloc, a Pere, per segona vegada, li arriba la veu: *“—Allò que Déu ha declarat pur, deixa de considerar-ho profà”* (Ac 10,15). Un passatge semblant es repetirà, però en el capítol 11 (i també per segona vegada), quan llegim *“(...) Allò que Déu ha purificat, deixa, tu, de considerar-ho profà”* (Ac 11,9). A hores d'ara, es considera que lo pur, lo net, lo destil·lat, és lo masculí, lo espiritual. Calia, doncs, el pas d'una societat que mirava al camp, cap a una que, com a mínim, incorporàs la fe cristiana en lloc del culte a les divinitats femenines agràries, és a dir, que deixàs arrere Demèter i la Terra Mare, si més no, així com Persèfone, la deessa que fa parella amb Demèter. Ens situaríem, pel cap baix, en una època de transició, almenys, en determinats

ambients de les cultures mediterrànies. Així mateix, si tenim present que els Sants de la Pedra eren hòmens (associats, històricament i simbòlica, a lo pur), ja en tenim una primera explicació. També podem incloure la pregunta següent: ¿seria considerat “profà”, en bona mida (i, com em comentà Pere Riutort, el 15 d’octubre del 2017), lo jueu o, almenys, com a punt de partida? Així, Pere Riutort diu que *“La cultura pagana passà a batejar-se, a fer-se cristianisme: tot lo que ve del món jueu, fora. El cristianisme del món pagà ha de ser diferent”*. Caldria, atenent als comentaris de Pere Riutort, no sols guanyar seguidors procedents del judaisme i del paganisme (de llauradors i persones del món agrícola però creients, sobretot, de divinitats politeistes), sinó que el cristianisme fos diferent.

Continuant en aquest punt, direm que, consultant el *“Diccionari etimològic manual”*, de Josep Moran i de Joan A. Rabella, hi ha que el terme *pagà* prové del llatí *paganu* (“pagès”), derivat llatí de *paganus*, -i (“camp, ruralia”) i afigen que *“potser per la resistència a la cristianització de les zones rurals”*. A més, els autors el defineixen com *“Que professa el politeisme primitiu, per oposició a les tres religions monoteistes”*, és a dir, el judaisme, el cristianisme i l’Islam.

Adduirem que aquest projecte de transformació social i religiosa que comportava deixar arrere (i el temps ho faria) lo jueu i la religiositat predominant, en aquells segles, en l’àmbit rural (clarament majoritari fins a fa poc), no seria gens ràpid, ni fàcil, tot i que, com podem llegir en el llibre *“Mentiras fundamentales de la Iglesia católica”*, de Pepe Rodríguez, *“Hacia la década de los años 60 las Iglesias cristianas se habían multiplicado y extendido por todo el Imperio romano, Oriente Próximo y Egipto, pero cada comunidad funcionaba de manera peculiar y distinta a las otras; en lugares como Roma, por ejemplo, la iglesia no era sino una especie de anexo exterior de la sinagoga donde se encontraban los cristianos para sus sesiones religiosas; estos primeros cristianos, en lo personal, seguían llevando el estilo de vida judío anterior a su conversión, por lo que gozaban de los especiales privilegios que los romanos concedían a los judíos en todo su imperio”* (p. 236).

A més, Pepe Rodríguez afeg que *“Hacia el 300, (...) el cristianismo continuaba siendo un fenómeno principalmente urbano, a pesar del peso que en algunas Iglesias comenzaban a tener ya los campesinos. Sus adeptos seguían siendo en general de condición modesta, pero la burguesía de las ciudades, cada vez más alejada de los asuntos públicos por el reforzamiento del absolutismo y la preeminencia del ejército, comenzaba a volverse hacia el cristianismo”* (p. 242).

I, com a element simbòlic de purificació, tindríem l’aigua, el qual, així com aclareix, neteja, lleva taques, etc. quan llavem la roba, corresponia a eixe pensament nou: eliminar lo que ja no servia del judaisme i acollir de manera positiva (*“deixa de considerar-ho profà”*) lo que acabaria essent el cristianisme. Això sí: no sembla, mitjançant el llenguatge dels texts, que es marcàs com a objectiu central anul·lar lo profà recurrent, per exemple, a la força, detall en què no entra. Ben distinta, amb el temps, seria la política eclesial dirigida des de les institucions cristianes, arran del triomf de la línia catòlica i patriarcal, com estudiarem en el punt següent d’aquesta interpretació.

En segon lloc, *“(…) Alça’t. També jo sóc un home com tu, i prou”* (Ac 10,26). No es tractaria, el cristianisme, inicialment (i, sempre partint dels texts a hores d’ara considerats oficials pel catolicisme), com una religió (o una concepció) nova de lo espiritual i discriminadora, sinó, més

aïna, d'igualtat entre hòmens i dones com també entre hòmens, cosa que em porta a pensar que hi hauria un ambient important en què prevaldria el sentiment d'igualtat entre gèneres i no l'arraconament de la dona, ni en lo social, ni en lo espiritual, ni en lo religiós.

A més, els texts d'aquesta carta ho corroborarien quan, tot seguit, l'autor, Lluç, afeg que *"Entren tot conversant i es troba amb tota una colla de gent. I els diu:*

-- Vosaltres sabeu molt bé amb quin rigor està prohibit que un jueu tracte amb un estranger o el visite a sa casa. No obstant això, Déu m'ha donat entenent que no considere ningú com a profà o impur" (Ac 10, 27-28).

En aquestes línies, si bé el terme *"profà"* com també el mot *"impur"* reben un significat distint al que hem vist adés, sí que podem dir que, des de la interpretació d'aquesta segona accepció, no ens fa pensar en un cristianisme discriminador sinó tot lo contrari, ja que posa a tots en posició d'equilibri, amb el mateix pes en una balança, puix que no és qüestió de menysprear l'altre, ni de mirar ningú de dalt a baix, ni de desqualificar-lo (deixa clar que, si de cas, això seria entre els jueus). I es percep més quan, unes línies després, llegim que *"Pere, prenent la paraula, va dir:*

-- Realment ara m'adone que Déu no és exclusivista, sinó que acull favorablement tot aquell que, en qualsevol nació, el respecta i s'ajusta al seu voler" (Ac 10, 34-35).

Si no era un déu exclusivista, ho era d'amor, de fraternitat, tot i que hi hauria un missatge que seria lo que implicaria un voler destinat, com ara, a no fer ús de la violència (tema clarament i simbòlic relacionat amb lo femení, tot i que hi ha estudis que han tret a rel·luir, fins i tot, la participació de dones entre els grups guerrers anteriors al triomf del patriarcat), però sí de la valentia.

Per tant, no considere una contradicció aquestes línies. Per a això, cal tenir present que la cultura mediterrània era matriarcalista i que la dona és ben considerada pel Jesús literari, en molts passatges dels quatre evangelis. Des de lo escrit per Angie Simonis i per altres persones molt versades en el tema de la dona en les cultures mediterrànies, sembla evident que la posició patriarcal no quallaria fins a ben avançat el cristianisme i, a més, podem pensar que començaria a manifestar-se més, però a poc a poc, des de temps de l'emperador Constantí, i arran la unió entre el poder polític i l'eclesial, accentuada molt més des del final del Concili de Nicea (any 325) i, així, amb l'abandonament de la línia dels inicis del cristianisme, cosa que acabaria perjudicant la dona i, per tant, les deesses.

Posteriorment a l'anàlisi d'aquests capítols recomanada per Pere Riutort, vaig veure que, a més, en la línia del matriarcalisme del cristianisme inicial, podem afegir uns fragments de la tesi d'Angie Simonis, sobre els ensenyaments de Jesús i d'aquesta orientació dels primers temps: *"Las enseñanzas de Jesucristo envuelven una visión gilánica de relaciones humanas, impregnadas por un mensaje de igualdad espiritual y una valoración de 'virtudes femeninas' como la responsabilidad mutua, la compasión, la dulzura y el amor, además de su trato hacia las mujeres, totalmente desacostumbrada para la mentalidad machista de su tiempo"* (p. 241). Com a aclariment direm que els tèrmens *"gilànic"*, *"gilànica"*, Angie Simonis ens diu que *"estaba formado por las raíces griegas Gy (gyne o mujer), An (andros u hombre) y la letra L entre ambos con un*

doble significado, la vinculación de ambas mitades de la humanidad y la derivación del verbo lyein o lyo, con doble significado a su vez de solucionar o resolver y disolver o liberar" (p. 241, nota 346). Més avant, la investigadora addueix que, a partir de l'any 200, en paraules de Riane Eisler (Viena, 1937), antropòloga, *"toda la imagineria femenina de Dios había virtualmente desaparecido de la tradición ortodoxa"* i que, amb l'oficialitat, sota el temps de Constantí (s. IV), el cristianisme es convertí en una religió androcràtica (p. 241).

Un exemple més d'aquesta línia matriarcalista dels primers cristians es reflecteix, com ara, en la carta de Sant Pau als Gàlates (Ga 3,26-28): *"Sí, gràcies a la fe en Crist Jesús, tots sou fills de Déu. En efecte, tots els batejats en Crist, vos heu revestit de Crist. S'ha acabat la distinció jueu/no jueu, esclau/lliure, home/dona. Sí: tots vosaltres sou u en Crist Jesús"*. En qualsevol cas, degué ser molt lenta, sobretot, en les zones agràries més allunyades d'espais plans i d'importants vies de comerç i de comunicació. Això ho podem comprovar, com ara, consultant obres sobre costums populars en Catalunya, entre mitjan segle XIX i el primer quart del segle XX: el pas es gestà i tingué lloc unit a la caiguda del sistema sòcio-econòmic emfitèutic, hereu de l'esclavista i anterior al capitalista que, a hores d'ara, arrambla pel món.

Sobre el tema de la igualtat, però relatiu al cristianisme del segle II, també hem trobat, mitjançant el llibre *"Mitologia cristiana"*, de George Every i publicat per Edicions de la Magrana, en 1992, i que, implícitament, em suggerí Martíà Brugada, a principis del 2019, que *"era una de les religions de misteri que oferien participació en una vida comuna a persones desplaçades, esclaus i lliberts, vídues i orfes, en els carrerons pobres de les ciutats hel·lenístiques. (...) Hi havia una promesa de transformació en aquesta terra, i una ferma afirmació d'això en la vida comuna de les comunitats cristianes"* (p. 66).

En tercer lloc, *"Els fidels d'origen jueu, que acompanyaven Pere, estaven meravellats veient que el do de l'Esperit Sant es comunicava també als pagans. Perquè¹⁰⁵ [sic] els sentien parlar en llengües i proclamar les grandeses de Déu (...)"* (Ac 10,45-46). Continuant la línia d'aquestes paraules, es tractava d'una visió de la religió que estava també oberta als pagans, no sols als que ocupassen càrrecs de poder o més benestants. No obstant això, també pot tractar-se d'un apartat per a incitar a la conversió de l'oient d'aquest passatge bíblic i, així mateix, que aquesta mena de meravella fos el resultat d'assaborir eixa visió de la vida, més que una espècie d'èxtasi personal de moltes persones, com qui troba un producte i el considera fascinant, útil, profitós a llarg termini, engrescador. Clarament, això començaria en les ciutats i en els llocs més pròxims a les zones mercantils i a on residissin els grups que controlassin el poder polític i entre les persones més lletrades i obertes a lo nou i, a més, en altres casos, en la línia que mostra Angie Simonis en distints llocs de la tesi. Per exemple, quan la investigadora escriu que *"opiniones contrarias a esta tesis de imposición, como la de Juan Manuel Abascal [, en "Segóbriga y la religión en la Meseta Sur durante el Principado", en Iberia. Revista de la Antigüedad, no.3, La Rioja; Universidad de la Rioja, 2000, pp. 25-34], apuntan a que, ciñéndose a la documentación epigráfica, arqueológica y numismática se descubre un panorama religioso riquísimo y multicultural, con cultos indígenas,*

¹⁰⁵ La nota que he afegit ve perquè crec que sobra el punt i que, realment, és una coma, és a dir, *"... també als pagans, perquè els sentien parlar..."*.

orientales, romanos, y griegos coexistiendo en los mismos escenarios y al mismo tiempo, lo que indica una gran tolerancia de la autoridad romana hacia los cultos indígenas:

Ahora sabemos que el silencio de las fuentes literarias no es más que una evidencia de la coexistencia pacífica de unos cultos y otros, y no la prueba de la imposición de la religión romana sobre el resto de creencias (...) ¹⁰⁶.

(...) Fenómeno que pareció darse más frecuentemente en el campo, mientras que los cultos a divinidades romanas eran más urbanos. Las diosas indígenas eran más adoradas [que] en el ámbito urbano, porque, vinculadas a la fertilidad y al entorno privado y familiar, tenían un perfil más popular y eran ajenas al ámbito político, de manera que fue más fácil cruzar las fronteras culturales y adaptarse a diferentes modelos socio-políticos (...) Las divinidades masculinas, en cambio, se conservaron más sólidamente autóctonas por su acusado sentido comunitario en las poblaciones rurales (cultos a Bandua, Reue o Cosus).

(...) lo cierto es que la mayoría de las diosas asimiladas y aceptadas por la población presentan similares características al tipo de diosa de tradición mediterránea oriental" (pp. 279-280).

Algunes d'eixes característiques, com Angie Simonis addueix més avant, per mitjà d'un estudi de Cándida Martínez López (*"Diosas, sacerdotisas y devotas en la Hispania Meridional"*, de 1990), estan relacionades amb *"la fecundidad, el ciclo lunar, la vida de ultratumba, que se representan sentadas, entronizadas, adornadas con palomas, joyas, etc., (...) debe ser muy difícil de erradicar en poco tiempo"* (p. 280), fruit de *"La fuerte influencia de Astarthé o de Tanit en la vida cotidiana de los hombres y mujeres de las riberas del Mediterráneo"* (p. 280). Com a aclariment, direm que Astarte és una deessa fenícia, mentres que Tanit n'és una cartaginesa. Crec que lo que més ens interessa d'aquestes línies de Cándida Méndez és que parla que resultà molt difícil de tombar, detall que va en coherència amb lo que tractem i que ha aplegat als nostres dies.

A més, com llegim en l'article **"Bestiario popular y tempestades. La aculturación religiosa del folklore mitológico en Cataluña"** (<http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/bestiario-popularhttp://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/bestiario-popular-y-tempestades-la-aculturacion-religiosa-del-folklore-mitologico-en-cataluna/html-y-tempestades-la-aculturacion-religiosa-del-folklore-mitologico-en-cataluna/html>), de Martí Gelabertó Vilagran i publicat en la web **"Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes"**, a finals del primer mil·lenni, *"El peso de la herencia cultural politeísta de la civilización europea anterior al cristianismo no había desaparecido del imaginario colectivo"*. Tot

¹⁰⁶ Aquesta idea també la comparteix l'historiador i capellà Francisco Javier Conde, en el seu llibre *"La religiosidad medieval en España. Alta Edad Media (siglos VII-X)"* (Ediciones Trea, 1a. ed., 2008, pp. 377-378) com apareix en l'apartat de religiositat d'aquest estudi. El podem considerar importantíssim de cara a la idea de lo matriarcal en la nostra cultura i, de pas, en la història de la península ibèrica en temps de l'Imperi Romà. Personalment, em decante per aquesta línia i no per la defensa per Francisca Martín-Cano Abreu, en què fa pensar que desaparegué arran del triomf del patriarcat i, per exemple, durant l'Imperi Romà, com ara, quan, en el seu llibre *"Arqueología feminista ibérica"* (editorial Letras de Autor, 2016, 1a. ed.), escriu, textualment, que *"en todas las regiones de la Península Ibérica constituyen el último reducto que se conservó el mismo paradigma matriarcal de la cuenca del Mediterráneo, hasta la invasión romana. Mientras que en las regiones con las que había compartido creencias, habían evolucionado al patriarcado hacia algunos siglos"* (p. 174).

seguit, comenta que, *“Como señala [el medievalista] Jacques Le Goff (...), la persistencia de creencias míticas no cristianas en la sociedad medieval es una característica de la religión vivida por amplios sectores de la población rural del continente, sin que ello implique ninguna contradicción”*. A més, això es reflectia en què *“Los hombres y las mujeres de esas regiones tienen la costumbre de estar rodeados de personajes sobrenaturales, por no decir divinos”*, per exemple, els simiots, les fades, els unicorns... També direm que Le Goff distingeix sobrenatural i diví, i addueix que *“lo que permitió que un número considerable de tales personajes sobrevivieran en el interior del sistema cristiano fue precisamente que no eran de naturaleza divina y que, por consiguiente, no hacían sombra al nuevo Dios”*. Ara bé, és evident que, en el cas de Demèter i Persèfone, sí que es tracta d’una *“campanya de substitució”* que interessava al poder eclesial i que, al capdavant, triomfà.

Un poc després, Martí Gelabertó aclareix que, per a un altre medievalista, Pierre Bonnassie (1932-2005), especialitzat en la Catalunya feudal, *“la pervivencia del paganismo (ya sea de raíz romana, celta o germánica), es una característica común a todas las sociedades del occidente continental hasta el siglo XII. Cree Bonassie que la cristianización del campo europeo fue extraordinariamente lenta y encontró numerosas resistencias. La península ibérica no se encontraba al margen de esta situación cultural (...) especialmente (...) en tierras catalanas”*. A més, M. Gelabertó argumenta que fou menester mig mil·lenni (del segle III al segle IX) per a que l’escriptura cristiana començàs a formar part de la gran majoria de la població (lo que escriu com *“la gente común”*), cosa que encara resulta més fàcil de comprendre si partim de la gran presència d’antropònims preindoeuropeus en Catalunya, pràcticament desconegut en lo que ara és França i, encara més, sobretot, *“en las mentalidades de muchas comunidades rurales peninsulares de bosque y montaña”* com també ocorre, a hores d’ara, per exemple, en lo lingüístic i en lo cultural. Això concorda, clarament, amb frases de Gerda Lerner (1920), una de les introductores de la Història de les Dones, i amb Angie Simonis, quan parla sobre les deesses, les fires i la religiositat popular.

En quart lloc, en un fragment del capítol bíblic que tractem, Pere diu que *“Llavors em vaig recordar de les paraules del Senyor que deia: ‘Joan, sí, va batejar amb aigua: en canvi, vosaltres sereu batejats amb l’Esperit Sant’”* (Ac 11,16). Si Joan Baptista (24 de juny, en el calendari festiu actual) havia batejat amb aigua (símbol associat amb la dona, femení, de fluïdesa i lligat a l’estiu, per la seua necessitat i, per exemple, pel tema de les pedregades), els nous seguidors ho feien amb l’Esperit, un element clarament vinculat, amb el temps (que no sempre fou així, com escriu Angie Simonis en molts punts de la seua tesi) amb lo masculí, amb l’home. Així, veiem el simbolisme de Sant Joan Baptista (aigua, estiu i mort del dia després d’aplegar el dia més llarg en llum) i el de Jesús i seguidors posteriors i, en acabant, cristians (esperit, hivern i esperança després de passar el dia més curt en llum). I tot, sis mesos després i de manera cíclica.

En altres paraules: ens trobem davant d’unes línies que ens parlen de lo que podrien ser, si no una espècie de diòscurs, sí dues parts de la vida associades a lo femení, a lo periòdic i, així, al canvi, sobretot, tenint en compte que el patriarcalisme està associat a l’estabilitat, a la rectitud, mentres que el matriarcalisme (que no està considerat una forma de poder, però sí associat a *“potència”*), ho fa amb lo circular i amb l’esdevenir. No crec, així, que, fins i tot, amb aquest senyal de renovació que extraiem del text, el cristianisme fos vist, inicialment, això és, abans d’accedir a ser

el braç dret del poder polític romà, com una religió d'imposició, sinó com una línia de pensament unida a la germanor.

En cinqué lloc, llegim que ***“Els apòstols i els germans cristians de Judea van sentir dir que fins els pagans havien acollit la paraula de Déu”*** (Ac 11,1). Aquesta darrera frase pot concordar, molt bé, amb el comentari que fa Pepe Rodríguez sobre la rapidesa amb què tingué lloc el pas cap a lo que acabaria sent el cristianisme, en l'època en què s'escrigueren els Fets dels Apòstols, segons ell, de Lluc.

Fins i tot, es diu que ***“(…) també als pagans ha atorgat Déu la conversió que porta a la vida”*** (Ac 11,18). Havien assimilat, els pagans, la conversió. Tot i que l'haguessen acollida, sembla que, atenent a les investigacions més actuals i a altres de molta credibilitat, les quals van més enllà de la visió tradicional, no sembla que triomfàs entre bona part del món agrari. Ara bé, si rebien la fe nova, seria perquè es sentirien a gust o perquè ho considerarien escaient, però no per la força, ja que, a més a més, no ho exposa l'autor del text bíblic, ni sembla deduir-se'n: ni mitjançant l'estil literari, ni a través del vocabulari.

En aquest punt, tanmateix, comentaré que el fet que no s'acabàs d'assimilar per part de bona part de la població o que, fins i tot, després de tenir-lo com a bo, per sota mà, practicassen formes d'espiritualitat o costums i ritus en relació amb lo agrari, amb lo tradicional i, en canvi, no en la línia del cristianisme, m'ha portat a pensar en un tema que coneixem (i semblant), però en un altre moment de la Història (si bé té a veure amb el Regne de València i no amb l'època romana): la conversió dels moriscs, per la força, i que, quan se'ls obligà a anar-se'n dels regnes de Felip II d'Aragó i III de Castella (1609-1614), encara conservassen bona part dels seus trets culturals, com ara, la fidelitat a l'Islam i l'àrab.

Igualment, si, segons la versió catòlica, ***“(…) fou a Antioquia on, per primera vegada, els deixebles van rebre el renom de cristians”*** (Ac 11,26), aquests antics pagans feien lo mateix quan renunciaven, com ara, als cultes a les deesses. Per a aclariments, direm que Antioquia, a hores d'ara, és una ciutat turca que, en l'any 64 aC, passà a incorporar-se a la República Romana i, amb el temps, esdevindria la capital de la província de Síria i una de les ciutats principals de l'Imperi Romà.

Abdó i Senent, com ja hem vist en altres apartats, estan vinculats amb lo femení, amb la cultura mediterrània, amb Demèter i, fins i tot, si ho fossen amb Pèrsia o amb llocs més orientals (on, com molt bé sabem, hi ha una forma de concebre el món molt distinta a la considerada occidental, és a dir, a la capitalista i individualista), encara ho reforçaria. De fet, com hem tractat en un altre punt de la recerca, hi ha prou semblances entre els Sants de la Pedra i Cautes i Cautopates, dos germans bessons de la religió mitraica (vinculada amb Pèrsia), religió de què el cristianisme prengué molts trets que passarien a formar-ne part. Tot i això, direm que, a diferència de com apareix Demèter en la tesi d'Angie Simonis i, sobretot, la valoració positiva que l'autora (que no era creient, però sí espiritual) fa de Jesús, el qual relaciona amb lo femení, Joan Baptista Anyés (escriptor amb un estil medieval, encara que visqués en l'època de l'humanisme i del Renaixement) trau els Sants de la Pedra, fins i tot, com uns fidels agressius (com ho simbolitza l'escopinada, la qual també apareix en la *“Llegenda daurada”* i en un ball parlat d'Almóster conegut com ***“El ball de Sant Abdó i Sant***

Senén", del segle XIX i que, en la Bíblia, podria recordar-nos el passatge de Jesús quan expulsa els mercaders del temple, detall que no el fa un personatge agressiu). Aquesta violència que exposa Joan Baptista Anyés (1480-1553), posterior a la proclamació del cristianisme com a religió oficial de l'Imperi Romà, no està present, ni es defén, en els capítols bíblics que analitzem.

Igualment, direm que els dos sants i la seua relació amb lo femení, malgrat el dualisme que representen (en línia del Ying Yang, de l'home / la dona, del dia / la nit, de Cautés i Cautopates, de Demèter i Persèfone, etc.), vindria pel fet que, per exemple, 1) són dos prínceps (tinguem present el numeral, dos, clarament relacionat amb lo femení) que havien acceptat el cristianisme (visió del món clarament orientada a la bondat, a la valoració positiva de la dona, etc., a pesar que Jesús, en determinats moments, com ara, en el temple, censura l'actitud dels mercaders que s'inclinaven per corrompre la funció del temple, però que, per exemple, no fa ús de la violència i li la censura a Sant Pere quan pren l'espasa), 2) que s'hi declaraven fidels, a més que, 3) eren persones misericordioses i que feien obres de bondat (un valor clarament relacionat amb lo femení i amb lo matriarcal).

Tot lo que he exposat, fins ara, sobre la cristianització de lo pagà, ens porta a un canvi en lo funcional i en lo simbòlic, no sols perquè, als sants Abdó i Senent, se'ls intentarà donar un paper diferent (a mida que s'introdueixen, amb el temps, en la cultura pagana) sinó perquè, a més, vindrà acompanyat de les seues representacions, dels seus símbols, de la llegenda que els sostindrà per a justificar la necessitat d'inserir-los culturalment, i de quina serà la seua finalitat (ara sí, en la religiositat cristiana i, així, fora de la mitologia grega i de les creences paganes).

I aquest canvi fou important perquè, com assenyalava Angie Simonis, *"La función étnico-simbólica perduró vinculándose lo religioso a realidades económicas, sociales y espaciales. Tras la cristianización, la religión de la naturaleza redirige sus rogativas, conjuros y bendiciones a santos protectores y se mantienen relacionadas con el ciclo productivo de solsticios y equinoccios del calendario pagano, celebrados con ritos específicos de agua y culto al sol (...). (...) Se adaptan las estructuras sociales a la nueva iglesia a través de cofradías, fiestas, etc. donde la vecindad y la religiosidad con [= son] casi indistinguibles y viven en armonía y cohesión. Y de la celebración de ritos en cuevas, montes y bosques se pasa a la construcción de ermitas, iglesias parroquiales y monasterios en los mismos lugares donde se rinde devoción a santos sincretizados con personajes míticos"* (pp. 304-305). Pregàries, conjurs, benediccions a sants protectors, cicle productiu, ermites, santuaris,... ¿no estan relacionades, aquestes paraules, per exemple, amb els Sants de la Pedra? La resposta és afirmativa.

Seria, amb aquest pas, quan, per a aplanar aquesta conversió, alhora, de lo femení (Demèter i Persèfone) a lo masculí (Abdó i Senent), s'introduiria, en la cultura pagana, la figura del mitjancer espiritual (per exemple, els sants, les santes i les marededeus) com a substitut de la divinitat agrícola anterior al cristianisme. El seu paper, com escriu Martí Gelabertó Vilagran, passa a ser doble: *"conquistar espiritualmente los territorios geográficos bajo dominio de las fuerzas siniestras del mal, y desterrar de las mentes humanas cualquier atisbo de su creencia, a través de la fundación de santuarios, ermitas o capillas dedicadas al culto de la Virgen María o de los santos protectores del panteón cristiano y de sus sagradas reliquias en aquellos lugares indómitos"*.

I, dins d'eixes forces sinistres del mal que, atenent a la tradició popular, s'assolí arrancar de moltes poblacions, estaven els simiots, de què parlarem, ací, només de passada, en al·lusió, tot seguit, a Arles (població del Vallespir). En paraules de M. Gelabertó, els sants Abdó i Senent, fins aleshores *"todavía ignorados por el mundo cristiano, podían conjurar el azote que arruinaba su tierra (...)* localidad donde está más vivo su recuerdo (...), incluso una calle de su barrio antiguo se denomina Rue du simiot". També en parla, fent referència a Sant Pau (la Garrotxa) o, per exemple, a Les (la Vall d'Aran), on hi ha una escultura *"donde se ve a la Virgen María pisando el cuerpo de otro simiot, cuyo aspecto monstruoso es calcado a los existentes en Arles"*. Aclareix, al final de l'article, que, *"Para Joan Amades (...), los simiots de Cataluña serían una forma cultural de los sátiros de la mitología grecorromana, criaturas masculinas que vagaban por bosques y montañas"*. De fet, Joan Amades considerava que els simiots havien sigut *"combatuts i reduïts pel cristianisme"*, com podem llegir en l'apartat dedicat al 30 de juliol, quan tracta sobre els Sants de la Pedra.

Després d'haver tractat prou aquest apartat de la interpretació de les paraules de Sant Lluc referents a la conversió (que hem tancat amb el tema dels simiots i de la introducció, fins i tot, de la Mare de Déu), és, aleshores, quan, des del meu punt de vista, sobretot, després d'haver consultat la versió de Jaume Ayats Abeyà, en l'article ***"Dels Sants Màrtirs de Vic a Càstor i Pòl·lux"***, em fa pensar que el fet de la substitució de Demèter i, en el seu cas, Ceres (deessa romana equivalent a la grega i relacionada amb l'agricultura), pels Sants de la Pedra (clarament vinculats amb el forment, el qual es cull entre juny i juliol), seria una adaptació feta pel cristianisme, principalment, després de la caiguda de Roma (any 476), en forma de dos sants que podrien fer el paper del pa i del vi, però per mitjà de dos jòvens (¿qui sap si per allò de reforçar el missatge a través de lo de *"dos millor que u"*?) i en ple estiu i, per a donar-li caràcter festiu, després de la collita del forment en moltíssimes poblacions i, així mateix, de l'aparició del raïm primerenc, tot i que la collita del forment és pròpia d'eixos mesos i, no així, la verema, malgrat que també hi ha poblacions, com ara, del Vallès Oriental (per exemple, Mollet del Vallès i Parets del Vallès), on, fins i tot, la sega del forment té lloc a finals de juliol i, àdhuc, a primeries d'agost.

Audiuem que els paràgrafs següents tracten aquest apartat de la cristianització, relacionat amb el simbolisme de la collita.

En primer lloc, la ***"decapitació dels jòvens"***, com la del blat, aniria unida, simbòlicament, a la ***"mort"*** del mes més llarg de l'any, quant a hores de llum, i en donaria pas a u més curt, encara que només ho fos una hora, com ho manifesten refranys com *"En Agost, a les sis és fosc"* (Vinaròs), *"Agost, a les set ja és fosc"* (Mallorca) o *"Per la Mare de Déu d'Agost [15 d'agost], a les set ja és fosc"* (Barcelona, Empordà, Menorca), trets del ***"Diccionari Català-Valencià-Balear"***, ben diferents a alguns, de juny i de juliol, relacionats amb la sega, com ara, *"Pel juny, la falç al puny"* (perquè és el mes de juny el propi de la segada), *"Al juliol, segadora al puny"* (Sant Esteve de Llitera¹⁰⁷) i *"Al juliol, sega qui vol"* (Pallars), també del mateix diccionari. N'hem d'afegir dues, ja que es parla de les solars.

Per a comprendre un poc més aquesta ***"decapitació juvenil"*** direm que el mes típic d'inici de la collita del forment és juny (en l'Horta de València, segons un oncle meu, s'iniciava per Sant Joan i

¹⁰⁷ Població aragonesa de la comarca de la Llitera.

acabava per Sant Pere), però en altres comarques (de l'Alcalatén, però també de pròximes a les ciutats de Tarragona o de Barcelona), es podia retardar unes setmanes o quasi un mes, cosa que l'acostaria a l'inici de les setmanes més caloroses de l'estiu (la canícula) i també a la festivitat dels Sants de la Pedra (30 de juliol).

Però, així mateix, i coincidint amb unes paraules que vaig enviar a Joan Roig i Montserrat, després d'intuir que aquesta **“mort dels dos jóvens”** estigués, fins i tot, vinculada al pas del fet de ser xiquets o adolescents a ser persones que manegen la seua vida i que es tractàs d'una espècie de ritus, observí que podia ser així. A més, em cridava l'atenció el fet de l'edat que assenyalaven alguns goigs: als setze anys (en el cas del més gran) i als quinze (en el més jove). Tot seguit, exposarem aquests comentaris i informació treta del llibre **“La religiosidad medieval en España. Alta Edad Media (siglos VII-X)”**, de Francisco Javier Fernández Conde, on, curiosament, se'n parla d'un ritus i, a més, en relació a aquest fet, apareixen... els mateixos anys i té a veure amb jóvens del gènere masculí, malgrat que relacionats amb territoris de l'històric regne de Lleó (nord-oest peninsular) i sense que es parle dels sants Abdó i Senent. Igualment, cal tenir present (com ja ho farem en l'apartat de vocabulari en relació amb els goigs i amb altres escrits) que, en alguns goigs, figuren com a persones que passen del color blanc (la innocència, d'on venien, de Pèrsia), al vermell (la decisió, la valentia, relacionada amb Roma). Anem a pams sobre aquest apartat relatiu a l'edat dels Sants de la Pedra.

En uns correus electrònics enviats a Joan Roig i Montserrat (12 i 13 d'abril del 2018), gogista i capellà, li ho comentava i el 13 d'abril del 2018 em respongué així a aquesta possibilitat: *“Efectivament, sofrir la mort per al Crist no només els corona de glòria sinó que els fa amos de si mateixos, guanyen una nova vida. Ja ho havia dit Jesús: qui perdi la seva vida per mi la guanyarà.*

Ara, en els poemes s'utilitzen figures líriques, que tinguen força i gràcia per expressar realitats molt profundes difícils d'explicar”.

Es confirmava, doncs, la hipòtesi, en línia molt pròxima a la de Demèter i Persèfone, també vinculades amb l'estiu i amb el pas del mes més llarg en llum dins de l'any astronòmic.

I també sobre aquesta transició, una de les quals seria la dels sants Abdó i Senent, encara que no figure en el llibre de Francisco Javier Fernández, on podem llegir, en l'apartat sobre ritus de pas, que *“Con ellos se intentaba plasmar en una celebración ‘la ruptura con la vida antigua y el ingreso en la nueva’. De esa forma se sacralizaba y consagraba dentro de un grupo social el status de cada componente y sus respectivos cambios dentro del mismo, porque, como decía M. Harris,*

[...] la principal función de los ritos de paso es la de dar reconocimiento comunitario a todo el complejo de relaciones nuevas o modificadas y no meramente a los cambios experimentados por los individuos que nacen, se casan y mueren”. (pp. 399).

A més, afegí que era propi de moltes cultures, *“mediante los cuales el grupo de niños abandonaba su status de infancia, para integrarse en el grupo de jóvenes o adultos, sin que existiera siempre una correspondencia entre pubertad biológica y madurez social. (...) El pago de la ‘quartilla’, que hacen los mozos en algunos pueblos de León cuando cumplen quince o dieciséis años, podría constituir un buen ejemplo de esta realidad socioreligiosa”.* (p. 400).

Comentarem que, etnològicament i tradicionalment, es considera que l'any agrícola comença el dia de Sant Miquel (29 de setembre) i que, nou mesos després, en aplegar la festa de Sant Joan Baptista (24 de juny) i el dia amb més hores de llum de l'any... i de la collita del forment, accedim a la culminació de la juvenesa. Serà aleshores que, a poc a poc, Persèfone, figurativament, *"inicia el relleu"* de Demèter i, així, el camí cap a l'adulesa (simbòlicament representada per la primavera d'hivern), això és, cap al pas biològic previ a la vellesa.

Passen a considerar-se'ls persones que ja han deixat de ser xiquets (el color blanc, sovint vinculat amb la innocència), que ja no són jóvens (amb quinze o setze anys, en el cas dels sants Abdó i Senent, ja que ho mostren amb l'actitud que adopten davant de l'emperador Deci, així com del fet que decideixen per ells mateixos i amb el seu estil de vida matriarcal). Com a puntuació direm que lo que en aquests pobles lleonesos és la *"quartilla"*, correspondria al pagament que fan els Sants de la Pedra (així com el forment), és a dir, a la seua vida (la collita). A més, es dona el cas que l'any agrícola s'inicia el dia de Sant Miquel (29 de setembre) i, nou mesos després, quan es considera que som en el mes de la collita del forment (això és, en juny), aplega a Sant Joan (24 de juny), és a dir, en el mes culminant de Demèter i en què Persèfone comença a guanyar espai fins a desembre (quan, de nou, s'iniciarà la sembra), així com Sant Joan ho farà a favor de Jesús i, així, aquesta mena de *"relleu"* representaria, poc o molt, el camí cap a l'adulesa (simbòlicament representada per la primavera d'hivern), això és, cap al pas biològic previ a la vellesa.

És més, poc després, Francisco Javier Fernández, en una nota, afig unes paraules del llibre *"Derecho consuetudinario y economía popular en la provincia de León"* (d'E. López Morán) que s'ajusten a lo que comentem sobre el ritus de pas: *"El tránsito del rapaz a mozo señalase por un acto que reviste cierta solemnidad. Al llegar el joven a la edad de 15 o 16 años, manifiesta su deseo de meterse mozo mediante el pago de 'los derechos' (...) establecidos por la costumbre, los cuales consistían en una cuartilla o media cántara de vino que los mozos, reunidos al redoble del tamboril, beben, y el novicio paga para ingresar en el gremio. (...) Pagados los derechos en la forma mentada, quedan los rapaces convertidos en mozos y autorizados por los que ya lo eran, o por el alcalde o el rey, para realizar cuantos actos son propios de la 'mocedad' masculina."* (nota 61, p. 400).

I és que, en línia amb lo que indica el Mn. Joan Roig i que també veiem en el llibre *"La religiosidad medieval en España. Alta Edad Media (siglos VII-X)"*, *"ese tránsito, que era la manera habitual de concebir la muerte (...), desde muy antiguo, ya en época precristiana, (...) se vivía como un paso de esta vida, la mundana a la otra, más o menos distinta y, a veces, radicalmente trascendente"* (p. 402), la qual coincidiria amb el pas que fan els Sants de la Pedra, quan, en Roma (on confirmen la seua posició respecte al cristianisme davant les temptacions de l'emperador Deci), no hi claudiquen. L'emperador Deci faria el paper, en sentit simbòlic, de la corbella del llaurador, la qual, en alguns goigs, apareix com l'espasa i, així, es confirmaria que són fidels al cristianisme.

Fins i tot, en l'article *"La resurrecció de l'home dels nassos"* (<http://www.jordibilbeny.cat/2017/12/28/la-resurreccio-de-lhome-dels-nassos>), escrit per Jordi Bilbeny i publicat en la seua web *"Jordi Bilbeny"*, encara que tracte sobre una festa del darrer dia de l'any (però, amb trets aplicables a la dels Sants de la Pedra i a aquests ritus de què parlem), hi ha que Mircea Eliade (1907-1986), estudiós romanés de la mitologia i de la història de la religió,

“estudià les iniciacions místiques com un dels factors clau per entendre la religiositat primitiva, la mitologia i les fonts culturals”, que “definí aquestes cerimònies entre ‘les festes religioses més importants’. Per l’Eliade, ‘és a través de la iniciació com l’home, a les societats primitives i arcaïques, arriba a ser el que és i el que ha de ser: un ésser obert a la vida de l’esperit’. (...) els nois (...) després de morts i ressuscitats espiritualment podran veure i dialogar amb l’Ésser Suprem, anomenat ‘l’Avi’ per algunes tribus”. Aquest detall ens recorda, de nou, el tema dels Sants de la Pedra, tot i que, darrere dels sants Abdó i Senent, no apareix la figura d’aquest Avi: sí que hi ha, sens dubte, un pas a una altra situació espiritual, així com, en lo mitològic, Demèter comença a donar pas a Persèfone i, en lo astronòmic, el sol minva, a poc a poc, a favor de la foscor que, per desembre, novament, iniciarà un procés de declivi (el qual coincideix amb la temporada de sembra que acabarà amb la collita de juny). Agraesc que Jordi Bilbeny em facilitàs aquest article, per correu electrònic (el 8 d’octubre del 2018).

Tot i això, podem dir que, malgrat les adaptacions que es feien, a poc a poc, al cristianisme, en un context en què, com assenyalà Jaume Ayats, en l’article ***“Dels Sants Màrtirs de Vic a Càstor i Pòl·lux. Notes per a un assaig d’antropologia regressiva”***, Teodosi (emperador romà de finals del segle IV), va prohibir *“el culte a les divinitats paganes i que, d’altra banda, els iconoclastes van tenir un pes important en l’Església ben bé fins al permís de veneració d’imatges del segon Concili de Nicea de l’any 787, o ja a mitjan segle novè, acabant així amb segles d’iconoclàstia gairebé oficials”* (p. 832 de la revista), la majoria de la població, rural i vinculada amb el camp, mantenia veneracions, cultes i una religiositat pagana que, com comenta Jaume Ayats, *“mostren prou clarament que una cosa eren les prohibicions proclamades per la iconoclàstia de diversos sectors de l’Església i una altra de ben diferent, les veneracions a les divinitats de cada lloc, i encara més en indrets apartats dels grans centres de poder”* (p. 832), cosa que concorda amb lo escrit per Angie Simonis i per Francisco Javier Fernández Conde.

Continuant amb l’estudi que fa Jaume Ayats, convé escriure que *“en la tradició catalana els sants dobles han tingut i continuen tenint un gran poder seductor, amb presència a moltes devocions que van des del patronatge de poble a les de capelles singulars. Una simple mirada a àrees com Andorra ens fa veure que gairebé la meitat de les esglésies tenen una divinitat doble, i que en època medieval aquesta duplicitat segurament era d’una proporció més alta. No conec estudis sobre aquest fenomen estructural de les creences a Catalunya, però no em convenç gens l’explicació que el fenomen sigui només fruit de les relíquies de màrtirs que tantes vegades van arribar dobles, però també triples o múltiples”* (pp. 832-833). I que, fins i tot, *“En el moment de la refundació de catedrals –a Vic el 888– el model passava obligatòriament per la construcció de tres esglésies separades: Santa Maria, Sant Pere i Sant Miquel, representants de tres atributs i de tres poders específics. Un simple repàs a les advocacions medievals també ens fa veure aquesta tendència a dos sants patrons del poble que, quan s’arriba al monestir, poden arribar a tres o quatre”* (p. 833). Podria tractar-se, al meu coneixement, d’un senyal de la pervivència del matriarcalisme en la cultura catalana (present, fins i tot, en el numeral dos), a nivell popular i en altes capes de la societat com també en el fet que, en els comtats catalans d’aleshores, moltes dones hi ocupassen càrrecs de poder en la noblesa o que, àdhuc, hi exercissin de jutgesses, com podem llegir en l’obra ***“Història de les dones a la Catalunya medieval”***, de Teresa Vinyoles Vidal (p. 24), per exemple, del segle IX a l’XI.

Més avall, i, en la mateixa plana, indica, partint de l'estudi que fa de Vic (comarca d'Osona), que *"els sants dobles vigatans no deixen de ser gairebé una norma en època antiga a Catalunya (i més enllà), una disposició que al meu entendre pot tenir dues forteses: la necessitat de la multiplicitat en els sants, i l'especial atenció i devoció a les divinitats germanes (que abracen el binomi homedona) i encara més per als bessons"*. A més, comenta que *"als països llatins sembla haver-hi una tendència a considerar positivament els màrtirs germans –germans físics, més enllà de la denominació germans en la fe- i, si pot ser, bessons"* (p. 833).

Era la primera vegada que llegia un comentari així i que, com veiem, té relació amb els sants Abdó i Senent.

Jaume Ayats, considera que el motiu podria estar en *"una relació llunyana amb els déus bessons de la tradició indoeuropea més antiga, els cavallers Ashvins vèdics, protectors del bestiar i de l'agricultura –com Cosme i Damià, Abdó i Senén o també Llucià i Marcià-, d'alta consideració en la majoria de cultures euroasiàtiques. En el món germànic deixen empremta, per exemple, la veneració anglesa pels sants màrtirs bessons Crispí i Crispinià, com reflecteix Shakespeare a Henry V amb el famós discurs del dia de Sant Crispí. En els països ortodoxos i eslaus, Ciril i Metodi van al capdavant, germans i actualment copatrons d'Europa"* (pp. 833-834).

També, en paraules seues, podem dir que, *"Per tant, amb els sants dobles i, potser, bessons, topem amb una creença arrelada i sòlida, que podem hipotetitzar que provenia d'etapes antigues en la cultura del lloc. És sobre aquest terreny inestable que hem, doncs, isolat els dos símbols del foc i dels bessons per capbussar-nos en les possibilitats divines anteriors: quines divinitats de l'època imperial romana reuneixen aquests dos atributs? I de seguida pensem en Càstor i Pòl·lux, els Dioscurs. (...) Són simbolitzats en les estrelles del signe del zodíac de Bessons, un signe de foc, i que en algun cas van portar a la identificació entre els Dioscurs i Ròmul i Rem"* (p. 834) com també que *"La força dels cultes italians i nord-africans va fer que els Dioscurs s'equiparessin i es fonguessin en diversos sants cristians, diferents segons els indrets"* (p. 835).

Fins i tot, arriba a preguntar-se *"Càstor i Pòl·lux, ¿poden ser opcions per ocupar el lloc de divinitat venerada al Temple Romà de Vic, des del segle II?"* (p. 836) i, en una de les proves que troba de concordança amb els màrtirs de la ciutat, inclou un detall que ens interessa per al tema dels sants Abdó i Senent: *"Els bessons del zodíac són representats molt sovint a les portalades romàniques, com podem veure a Sorpe amb dos bessons enganxats per la part baixa del cos"* (p. 836). Sorpe és una part del terme municipal d'Alt Àneu (comarca del Pallars Sobirà). I, si ens n'anem a Aragó, veiem, com ara, en l'article *"Romeria al Santet"* (<https://cerollera.com/nuestro-pueblo/romeria><https://cerollera.com/nuestro-pueblo/romeria-al-santetal-santet>), publicat per l'"Asociación SERVA" en la web *"La Cerollera"*, podem veure una representació artística dels Sants de la Pedra, en què u dels dos (el que hi ha a la dreta, segons els mirem),... toca la part de darrere de l'altre, detall que pot recordar-nos, perfectament, la constel·lació Bessons (relacionada amb Càstor i Pòl·lux) i moltes obres d'art que podem trobar (per exemple, en Internet) amb Demèter al costat de Persèfone, on, quant a la banda de l'esquena, Demèter i Persèfone fan d'una manera molt semblant a la d'aquesta obra de la Sorollera, l'única amb aquest detall, de totes les que hem vist durant la recerca.

Finalment, com a aclariment, i seguint la línia de Jaume Ayats, de tirar cap a darrere per a comprendre el present, introduïrem en aquest apartat unes paraules d'Angie Simonis, sobre el pas d'una orientació *ginolàtrica* (de culte a lo femení), primitiva, matriarcal i màgica, cap a una *androlàtrica* (de culte a lo masculí) posterior (p. 203), dient que estigué marcada *“por la diferenciación del elemento Yang masculino en los dioses gemelos, cuyos prototipos son Apolo y Dioniso. Mientras Apolo representa la luz, la vida, la inmortalidad, el equilibrio armónico y la permanencia, Dioniso representa la oscuridad, la destrucción, la muerte y la transitoriedad. Lo que en principio es una polaridad como aspectos de un gran ciclo ininterrumpido, se convierte al final de la era mitológica en un dualismo donde los opuestos se excluyen mutuamente: los sexos se separan y se oponen, la luz se opone a la oscuridad y lo interior se opone a lo exterior”* (p. 203). I és que, a més, en paraules de Francisca Martín-Cano, en la seua obra *“Arqueología feminista ibérica”*, *“las mitólogas matriarcales consideraban que la Diosa¹⁰⁸ era Bisexual, no en el sentido de tener indistintamente pareja circunstancial masculina o femenina, sino en el sentido de que incorporaba los dos sexos, era Hermafrodita, representada con atributos de ambos sexos. O sea, que personificaba tanto el Principio Femenino como el Masculino y a la que creían única responsable de la función de dar Fertilidad y Fecundidad y dar a luz todas las cosas (Virgo)”* (p. 164). Sobre aquests dos elements de la deessa, en el llibre, llegim que, segons paraules de Jacques Pirenne, *“En torno a la diosa madre, antes de la instauración del régimen patriarcal, parece haberse formado el primero de estos sistemas. Representaba a la vez la tierra y el cielo, la diosa madre es el universo entero, la diosa principal”* (p. 152), de la qual naixia una adolescent així com de Demèter ho fa Persèfone. Evidentment, aquest tema dels deus bessons i de lo masculí i lo femení afecta els Sants de la Pedra, simbolitzats per germans bessons, punt de què parlarem en l'apartat següent, on tractarem sobre els diòscurs.

No obstant això, abans introduïrem la versió del llibre *“Hombres, ritos, dioses. Introducción a la historia de las religiones”*, de Francisco Díez de Velasco, publicat per l'Editorial Trotta, en 1995, quan, en el punt *“2.1.7 EL CEREAL, LA PASIÓN, LOS MUERTOS”*, parla de tres classes de simbolisme a nivell mundial. Fa un lleuger repàs sobre el forment, l'arròs, la dacsa, etc. i, tot seguit, afig que els déus a què es dediquen els fruits de les collites, moren però, l'any següent, tornen a ressuscitar en un cicle sense final. I, immediatament, addueix (i ací traduïm) que *“El simbolisme d'aquestes divinitats pròximes i materials ha portat a consolidar tres grans grups de proximitat. Per una part, la del Déu que naix, mor i ressuscita, tan comuna en les mitologies de les civilitzacions antigues (...) simbolitzen l'eternitat però també la immediatesa de les forces de la generació que es materialitzen en els misteris de la sexualitat. La segona creença, molt relacionada amb l'anterior, imagina la divinitat patint una passió (amb flagel·lació) i víctima d'una immolació (...) i, en acabant, ingerida pels seus cultors. Apareix en llocs tan diferents (...) i no és menester postular una influència cristiana per a la seua presència; es tracta de creences que s'insereixen perfectament en la ideologia de les societats agrícoles més arcaiques. La tercera creença empra el simbolisme del gra per a imaginar el destí final dels difunts (...), així la persona difunta, després de la seua mort, torna al si de la seua mare terra i renaixerà d'alguna manera. Aquesta esperança en una vida posterior a la mort, esperança que no sabem si ja pogué existir en el paleolític (encara que*

¹⁰⁸ Ací, vàlid, per exemple, per a Demèter.

és probable, emparada potser en el símbol natural de la renovació estacional), s'enforteix entre les poblacions d'agricultors sedentaris" (pp. 101-102).

I, per a cloure aquest apartat de l'estudi, sobre la cristianització de les festes dedicades a Demèter i sobre el sorgiment dels sants Abdó i Senent, afegirem que, unit a lo que comentava Angie Simonis, respecte als deus bessons, el 1r de març del 2018, per primera vegada, em portà a pensar que **Abdó i Senent, si bé es tractava de dos sants, germans, bessons, etc., cadascú podria simbolitzar una de les dues parts de la dona, de la femení**, que no eren antagònics ni lluiten entre ells (perquè van units al matriarcalisme) i que, a més a més, arraïlarien en una cultura, la que va unida a la llengua catalana, **que és de tradició matriarcalista**. Apleguí a la conclusió que la nostra llengua i, de rebot, la nostra cultura, era matriarcal, el 1r d'abril del 2018 i això marcà un dia clau en la meua vida, perquè, d'aleshores ençà, orientí moltes coses en línia amb el matriarcalisme, però no com una lluita contra lo patriarcal. Tot seguit, parlarem, amb major profunditat, sobre els Sants de la Pedra i els diòscurs.

Càstor i Pòl·lux, Demèter i els sants Abdó i Senent. Els diòscurs, els noms i la identificació d'ambdós sants.

a) Introducció.

Una de les preguntes que m'he fet, al llarg d'aquest estudi, i que no he trobat en documentació d'on he tret informació, ni, per exemple, per mitjà de preguntes a capellans, ha sigut per què si a) eren dos germans bessons i,

b) a més, prínceps,

c) que cauen en estiu (com també les representacions de Demèter i de Ceres, vinculades amb el forment i, així, amb l'època estiuenca) i,

d) tenint present, igualment, que Demèter, més d'una vegada, apareix representada amb forment i amb una corbella i,

e) que, simbòlicament, apareixen relacionats amb la collita del forment,

1. No s'hi han plantejat qui dels dos hauria sigut l'hereu dinàstic del regne o de l'Estat d'on provenien, sinó, simplement, que no eren reis sinó virreis o, si no, prínceps i, a més, germans. Recordem que només u dels dos ho seria en un futur. Puntualment, apareixen com a reis, però en menor mida.

2. Per què, entre molts capellans (com també ocorre, popularment), no es sap qui és qui en moltes parròquies, ni qui porta el blat i qui el raïm, malgrat que, només puntualment, hem trobat

casos on, junt amb una obra de ceràmica o d'escultura, hi ha el nom assignat a cada sant i de manera explícita.

3. Per què la seua festa cau, justament, u dels últims dies del mes de juliol, el mes que sembla més llarg en llum (a diferència d'agost, quan es nota que s'acurta l'hora a què es pon el sol), com molt bé reflecteixen alguns refranys i no, per exemple, en el mes de juny, el mes popularment associat a la collita del forment, al forment i a la corbella, com ara, el refrany valencià *"Pel juny, la corbella al puny"*.

4. Per què les proves que s'aporten, des de la versió més pròxima a la seua existència, només són el nom, el dia de l'aniversari i el lloc de la sepultura i no, per exemple, sobre el seu naixement o sobre els seus pares o familiars i acompanyades d'informació referent al regne d'on provenien, més enllà del nom del país. Cal tenir present que eren prínceps. I, quan no se'ls cita, com a fills de monarques, ho fan com a nobles. En ambdós casos, provenien de la noblesa i, com és ben sabut, hi ha nobles de segles anteriors a la nostra era de què es coneix de qui eren fills. Com hem dit adés, només en casos menors, apareixen com a reis i, no obstant això, no s'indica en quin Estat exercien com a sobirans. Fins i tot, n'hi ha que diuen que podrien ser dos amics d'una edat molt semblant i, àdhuc, treballadors humils estrangers.

b) Celebracions religioses en estiu relacionades amb l'aigua i en època de possibilitat de sequera.

Recordem que, segons un oncle meu, José Palop Besó (1935), que treballà molts anys en el camp (des dels dotze fins a passar-ne els setanta), la segada del forment més tardà, per exemple, el de comarques pròximes a les ciutats de Tarragona i de Barcelona, podia retardar-se, fa més de seixanta anys, *"unes quantes setmanes més després de Sant Pere [29 de juny] o prop d'un mes"*, és a dir, fins a mitjan juliol o més, justament quan, més o menys, cauria la festa de Càstor i Pòl·lux (15 d'agost) o, fins i tot, un altre sant relacionat amb l'aigua, com és Sant Jaume Apòstol (25 de juliol), atenent a informació facilitada per Bienve Moya-Domènech, antropòleg, en relació amb l'aigua, a l'estiu i als sants Abdó i Senent, el 14 de desembre del 2017.

Bienve Moya m'escrigué que *"la seva festa [la dels sants Abdó i Senent], com ja saps, a finals de juliol (precisament en temps de la canícula, quan l'aigua escasseja), després de la tira de sants relacionats amb l'aigua, començant per St. Joan, [la Mare de Déu d]el Carme, St. Cristòfol, St. Jaume..."*. El 19 de desembre del 2017, per correu electrònic, afegí que *"Sant Joan, el Carme, Sant Cristòfol i Sant Jaume amb l'aigua (...) tenen relació (...)"*.

Sant Joan, (...) és el Baptista, batejava amb aigua del riu Jordà. La Mare de Déu del Carme és l'Estel·la Maris, l'estrella del mar que guia als mariners. Sant Cristòfol és el sant que travessa el riu amb el Nen Jesús a coll-i-be. Sant Jaume, diu la llegenda que arribà de l'altre cantó del Mediterrani a la Península [Ibèrica] en una barca (sarcòfag) de pedra. Sant Nin i [Sant] Non (Abdó i Senén), són els patrons dels hortolans, els qui dominen les aigües dels recs...

I tots, un darrera l'altre, se celebren en el mes de la canícula, quan precisament trobem a faltar l'aigua.

(...) M'he deixat la [Maria] Magdalena i Marta, les santes maries (familiars de Jesús), que van arribar per mar (com Sant Jaume) a la costa de Provença, a les Santes Maries de la Mar, a la Camarga”.

Com a prova d'aquesta relació entre els Sants de la Pedra i l'aigua, direm que en l'obra de Joan Baptista Anyés (de 1542), com en la de Calasparra (de 1765), hi ha un apartat dedicat al viatge que feu l'abat Arnulf (el frare del Monestir d'Arles que portà les relíquies des de Roma fins a Arles, en la comarca del Vallespir, després de passar per Roses), en què apareix l'aigua, en aquest cas, de la mar. A més, l'abat, com escriu Joan Baptista Anyés en el capítol seté, exercí un paper clau ja que, *“Ni foren vanes les seues santes pregàries, perquè en les horribles i tant tempestuoses tenebres, de l'obscura nit, súbitament, dos resplendents i molt gentils jóvens, no coneguts a tots els mariners, aparegueren, ajudant i esforçant a tots a tenir certa confiança en la clemència de Déu. I fon tan prompta en socórrer, que en el mateix moment, cessant els horribles vents i tempesta, fon feta la mar bonança; i els dits jóvens, en el mateix moment, de la vista de tots desaparegueren, deixant a tots una fe molt certa que seran de la misericòrdia de Déu promptament socorreguts els que, amb pures entranyes i amb fe ferma, de Nostre Senyor demanaran auxili en tals i altres qualsevol perills, per intervenció d'estos sants poderosos. La nau, deslliurada de tan gran perill, amb pròsper vent, en fi aportà al port de Roses, del Principat de Catalunya; on, desembarcant el sant abat, alegre amb el seu tan estimat tresor, féu a Nostre Senyor alegres gràcies. En el qual lloc, en perpètua memòria, fou edificada una església i dedicada als gloriosos prínceps Abdó i Senén, als quals fins a hui són molt devots tots aquells pobles”.*

Un altre comentari de Bienve Moya, en relació amb la festa dels Sants de la Pedra, m'aplegà quan, el 14 d'agost del 2019, escriu un comentari en el meu Facebook, dient que *“Sant Nin i Sant Non. L'un duu un gotim de raïm a la mà. Com la imatge de la Mare de Déu de les Neus, patrona de Vilanova i la Geltrú, els dos advocats contra les pedregades en temps de madurar el raïm a les vinyes”...* i de collir el forment, afegiríem i, a més, en època estiuenca, sobretot, o, com podem pensar (si partim dels refranys relacionats amb el forment), en el mes de juny.

Adduïrem que, segons es pot consultar en Wikipedia, en la versió en anglés, sobre Càstor i Pòl·lux (https://en.wikipedia.org/wiki/Castor_and_Pollux), quan accedim a l'apartat sobre la cristianització, es diu que continuaren essent venerats després de la cristianització i que, en el segle V, el papa Gelasi I donava fe de la presència del *“culte dels Càstors”*, que el camperolat no havia volgut abandonar. A més, en fonts diferents, semblants a aquesta entrada en Internet, se'ns diu que eren els patrons dels mariners. Deduesc, com veurem tot seguit, que la seua cristianització aniria reduïda a la figura de la Mare de Déu del Carme, ja que, a més, cau un dia després (16 de juliol) de quan es celebrava la dels diòscurs romans i més, tenint en compte que ambdós (diòscurs i el Carme) estan relacionats amb l'aigua, com podem llegir en l'entrada ***“Mitología Griega del Mar: Los marineros y la constelación de Géminis”*** (<https://opercebeiro.com/blog/2014/10/02/mitologia-griega-del-mar-los-marineros-y-laconstelacion-de-geminisconstelacion-de-geminis>), de ***“O percebeiro”***, quan diu, al principi, que se'ls atribuïa *“la*

defensa de los marineros y, barcos de pesca". Sobre les constel·lacions, Francisca Martín-Cano, en l'obra **"Arqueología femenina ibérica"**, escriu que, en la Prehistòria, *"la aparición o desaparición de determinadas constelaciones estelares a lo largo del año, coincidían con la aparición estadística de determinados fenómenos cíclicos a lo largo del año. (Por ejemplo, [...] la aparición de la dañina canícula y la sequía, con la reaparición matutina de la constelación Canícula / Can Mayor en el solsticio de verano)"* (p. 176). Hi hem de tenir present que el clima ha canviat i que ha influït, per exemple, en la canícula en l'any astronòmic.

I, fins i tot, podem afegir la Mare de Déu de les Neus, a què m'introduí Bienve Moya: *"pocs dies després del dia dels Sants de la Pedra, el 5 d'agost, se celebra la Mare de Déu de les Neus, també protectora de les pedregades d'estiu"*. Caldria pensar, clarament, que aquest empar tindria més a veure amb les vinyes que amb el forment, ja que en eixa època de l'any, el forment està pràcticament collit en moltíssimes poblacions, a diferència del raïm. Tot i això, he decidit parlar-ne de passada perquè, per exemple, en l'entrada **"Festes de la Mare de Déu de les Neus"** (<http://www.festes.org/directori.php?id=538>), de la web **"Festes.org"**, podem llegir que *"la Mare de Déu de les Neus ha estat tradicionalment venerada com a protectora entre els efectes devastadors de les tempestes, dels llamps i, especialment, contra el mal que les pedregades i calamarsades puguin fer en els camps"*. Nogensmenys, i, per a deixar-ho més clar, situarem tots ells, sants i marededus, els diòscurs i Abdó i Senent, en orde cronològic, segons apareixen en el calendari, així com el dia de la festivitat de Sant Pere, a què fa referència el meu oncle quan parla sobre la sega del forment:

24 de juny.... Sant Joan Baptista

29 de juny.... Sant Pere

10 de juliol... Sant Cristòfol

15 de juliol... Càstor i Pòl·lux (diòscurs romans)

16 de juliol... Mare de Déu del Carme

22 de juliol... Maria Magdalena

25 de juliol... Sant Jaume Apòstol

29 de juliol... Santa Marta

30 de juliol... Sant Abdó i Sant Senent

5 d'agost..... Mare de Déu de les Neus

Les Santes Maries de la Mar, ciutat occitana i lloc de pelegrinatge, com podem llegir en Viquipèdia, és una xicoteta vila marinera de la comarca de la Camarga (Occitània), *"famosa per la presència, segons una antiga llegenda, de Maria Magdalena, Maria de Jaume i Maria Salomé, juntament*

amb Sara", d'on li ve el nom, segons la web d'"[enciclopèdia.cat](http://www.encyclopedia.cat)" (<http://www.encyclopedia.cat/EC-GEC-0059704.xml>).

c) Els sants Abdó i Senent i el seu origen mitològic.

Per a deixar-ho més clar, recorrem, primerament, a la "*Llegenda àuria*", de Jacopo da Varazze, que traduirem a partir de la versió en castellà que hi ha en el llibre "*De la Festa d'Acció de Gràcies i d'altres festes de Carpesa*" (edició a cura de José Jaime Brosel Gavilá, editat per l'Ajuntament de València en el 2005, pp. 43-44):

(...) CAPÍTOL CVI

SANT ABDÓ I SANT SENENT

"Abdó i Senent moriren martiritzats per orde de Deci. Aquest emperador, després de sotmetre Babilònia i altres províncies al seu domini, en feu presoners tots els cristians que trobà en les terres que havia conquerit, se'ls emportà a Còrdova i allí, després de torturar-los cruelment, ordenà que els matassen. Abdó i Senent, que eren virreis, es feren càrrec dels cossos dels màrtirs i els soterraren piadosament. Quan Deci estava a punt de tornar a Roma, algú li feu saber lo que havien fet ambdós virreis. Llavors, l'emperador, indignat, manà que els fessen presos, que els encadenassen i que els conduïssen com a presoners fins a la capital de l'Imperi, darrere del seu seguici. Tan bon punt aplegaren a Roma, Deci reuní el Senat i, durant una sessió que ell hi presidí, manifestà els senadors el delictes comés per Abdó i per Senent. El Senat concedí els acusats opció per a triar entre adorar els déus i, així, salvarien les seues vides i recuperarien la seua llibertat, o que els llançassen a les feres. Quan els portaren davant els ídols, els dos virreis manifestaren el menyspreu que aquelles divinitats falses els inspiraven i escopiren sobre les seues imàtges, motiu pel qual els dugueren al circ i els hi col·locaren enmig de la pista. Tot seguit, soltaren els lleons i quatre ossos; però les sis feres, en lloc d'atacar els màrtirs, indefensos, es situaren al seu voltant com si els hi tractassen de protegir. En vista d'aquest resultat, Deci manà que Abdó i Senent fossen degollats immediatament. Els botxins, quan executaren l'orde de l'emperador, nugaren pels peus els cossos d'ambdós màrtirs i, tirant-ne, els arrossegaren fins a un lloc on hi havia una estàtua dedicada al sol i, davant d'aquesta imatge, els hi deixaren. D'allí els arplegà, tres dies després, un subdiaca anomenat Quirí, els portà a sa casa i els hi soterrà. Aquests dos sants patiren el seu martiri cap a l'any 253. En temps de Constantí, ambdós màrtirs i dos més s'aparegueren a l'emperador i li comunicaren on estaven soterrats. Els cristians exhumaren els seus cossos i els traslladaren al cementeri de Poncià. D'aleshores ençà, han sigut molts els beneficis que el Senyor, mitjançant els dos sants, fa a favor de la població" (pp. 43-44)

En canvi, en el llibre "*La vida dels gloriosos sants Abdó i Senén*"¹⁰⁹, de Joan Baptista Anyés (Ciutat de València, 1480-1553), en una versió lleugerament adaptada i amb el valencià de les Normes de

¹⁰⁹ Es tracta del llibre "*Vida, martiri i translació dels gloriosos màrtirs e reals prínceps Sant Abdó y Senen*", obra de Joan Baptista Anyés (Ciutat de València, 1480-1553), publicat a València en 1542 i que, des del 2010, està accessible al

Castelló, apareixen dades que aclareixen, com ara, el nom de la població “Còrdova”, abans esmentada, i, en el seu lloc, n’hi ha dues relacionades amb Pèrsia i no, per tant, amb Hispania: “Corduba (o Cordula¹¹⁰, com altres anomenen)”.

El capítol primer d’aquesta obra de Joan Baptista Anyés, en el seu inici, que pot recordar-nos el de moltes rondalles i en què no diu el nom dels pares d’ambdós sants ni quan visqueren, diu així:

“CAPÍTOL PRIMER

De la vida dels gloriosos màrtirs Abdó i Senén

Entre innumerables gloriosos màrtirs que, per Jesucrist morint, la mort vengueren en la persecució deciana i foren coronats de gloriós martiri, foren els gloriosos germans i prínceps persians Abdó i Senén, els quals, essent de reial llinatge dels reis de Pèrsia, tenien la seua senyoria en la ciutat de Corduba (o Cordula, com altres anomenen), en els confins de Pèrsia, que a la part de ponent amb el regne de Babilònia de la Caldea confinen. Eren anomenats els títols d’aquells reguli o subreguli, que vol dir ‘reiets’ o [?] sots reiets’, com en el reialme de Nàpols són nomenats prínceps, que són títols i dignitats de fills de reis (...) que entre els llatins i antics no s’atorgaren sinó a fills de reis i principals senyors de la dita ciutat de Corduba, o que en aquella tingueren principal senyoria”.

I, poc després, passa al capítol segon.

Per tant, com escriu, per exemple, Martirià Brugada, en la seua obra sobre els sants, “*eren dos joves germans de la noblesa persa i estaven investits del títol de virreis. Tots dos eren cristians*” (p. 12).

Fins ací podria semblar coherent. Però afegiré que, en un correu electrònic que Martirià Brugada m’envià el 30 de març del 2017, en resposta a u que li havia escrit, jo, eixe dia, ell escriu textualment:

“(…) La meua tendència (més d’acord amb Francisco Javier Delicado Martínez) és vincular els dos sants al simbolisme del dia i de la nit. Així, no és estrany que, inicialment, iconogràficament també es puguin identificar els mitraics CAUTES I CAUTOPATES, com també als Dioscurs, al Yin i Yang...

Altres sants populars sí que possiblement poden assumir més clarament la representació de la dualitat humana home/dona, començant òbviament per Adam i Eva, Jesús i Maria, Iscle i Victòria, Julià i Basilisa i altres (...).”

Però, lo més curiós és que aquestes línies fan que els sants passen al simbolisme, de què no diu res, amb paraules semblants a aquestes, en el llibre “***Abdon i Senén, damunt la pedra ferma***”

gran públic (i lleugerament adaptat) gràcies a l’editorial Ulleye, de Xàtiva. D’ara en avant, utilitzarem el títol que emprà l’editorial.

¹¹⁰ En l’obra “***Els sants Abdó i Senent. Patrons de l’agricultura catalana***”, premi Franciscàlia en 1961, en els Jocs Florals de l’Alguer, llegim que Abdó i Senent “*vivien l’any 241 en Kurdula, al Kurdistà*” (p. 5).

(editat pel Centre de Pastoral Litúrgica, en Barcelona, en la primera edició, del 2004). Ja en parlarem, sobre el tema dels diòscurs, en el punt següent, relatiu a l'etimologia dels dos noms.

Sobre la possibilitat que ofereix Martirià Brugada, direm que Francisca Martín-Cano, en l'apartat **"IV. F- Efigies gráficas de mujeres solas o en grupos"**, del llibre **"Arqueología feminista ibérica"**, escriu que *"Nuestras ancestras de la Península Ibérica nos han legado desde el Paleolítico (...) testimonios artísticos de dualidades femeninas de similar edad (...). Y otras dualidades son de estilo Naturalista figurativo. Serían representativas de dos Sacerdotisas Geminales, dos amigas de corazón vinculadas, con las que darían modelo para que practicasen ritos propiciatorios de la Diosa Andrógina"* (pp. 325-326), detalls que s'ajusten molt a la literatura escrita (però des de la visió cristiana) sobre els Sants de la Pedra: dos, d'edat semblant (setze i quinze anys) i que anaven junts i que s'estimaven. Tot seguit, afegim un fragment que pot recordar-nos Demèter i Persèfone: *"Y nos legaron también la pareja de madre e hija adolescente, que objetivaban la descendencia matrilineal"* (p. 325). Demèter seria la mare i, en canvi, Persèfone, la filla adolescent. A més, pot recordar-nos... la constel·lació Bessons, també vinculada (per la semblança, que no per la tradició) amb els Sants de la Pedra mitjançant Càstor i Pòl·lux, dos germans bessons de la cultura romana.

Així mateix, direm que, en cas de ser com escriu Martirià Brugada, *"joves germans de la noblesa persa i estaven investits del títol de virreis"*, un títol clarament important, haurien d'aparèixer els seus noms, com a mínim, amb entrades i en articles, per exemple, referents a l'Imperi Sassànida i les primeres guerres contra l'Imperi Romà. A més, tenint present el moment històric en què se'ls situa i que l'emperador sassànida Sapor I (241-272) regnà durant un període que inclouria la mort dels sants Abdó i Senent com també que Sapor I *"penetrà profundament en territori romà, tot conquerint Antioquia (Síria) entre el 253 i el 256, i derrotà els emperadors romans Gordià III (238-244), Filip l'àrab (244-249) i Valerià (253-260)"*, atenent a la informació en Viquipèdia (https://ca.wikipedia.org/wiki/Imperi_Sassànida). Igualment, afegiré que Deci fou emperador romà entre el 249 i el 251. Deduïm, doncs, que no era precisament un moment fort, militarment, en l'Imperi Romà.

Igualment, si haguessen mort en temps de l'emperador Deci o de Valerià, això és, entre el 249 i el 260, com a mínim, els seus noms apareixerien relacionats amb la mort de fills del sassànida Sapor I (241-272) o, si més no, amb un colp fort a la noblesa persiana, cosa que no sembla que vaja en eixe sentit.

Així mateix, ¿com s'explicaria que fossen dos els que portassen el títol de virreis (com escriu Jacopo da Varazze, en la *"Llegenda àuria"*, del segle XIII) o de prínceps, com ho fa Joan Baptista Anyés, en l'inici de l'obra (*"foren els gloriosos germans i prínceps persians Abdó i Senén"*) i que, en canvi, només u fos, en el futur, el successor de l'emperador, encara que no ho comente l'autor en cap moment, i que, a més, fossen cristians, quan la religió oficial de l'imperi sassànida no era el cristianisme? Detalls com aquests no els trobem explicats en cap de les fonts de què hem tret informació per a l'estudi, ni tan sols en l'obra **"De la Festa d'Acció de Gràcies i d'altres festes de Carpesa"**.

Així, en la *"Llegenda àuria"* (pp. 43-44), en castellà en el llibre, en dues ocasions se'ls considera virreis, és a dir, l'equivalent a governant (en nom del rei) i que vindria a continuació del títol de

príncep, una espècie de governador civil, com diem a hores d'ara. Els virreis eren els representants reials en un territori, com ho podem veure, per exemple, en la Corona d'Aragó, com ara, durant els segles XVI i XVII. I, si partim del capítol del llibre de Joan Baptista Anyés, que hem escrit abans, reben els qualificatius següents en valencià: *"germans i prínceps persians", "reiets", "sots-reiets", "germans prínceps", "prínceps", "senyors prínceps"*. És a dir, no els concedeix el títol de virreis, encara que comente que hi ha persones del regne que podien portar el títol de "reguls o subreguls; que entre els llatins i antics no s'atorgaren sinó a fills de reis i principals senyors". A més, Joan Baptista Anyés, un poc després de començar el capítol primer, escriu *"essent de reial llinatge dels reis de la Pèrsia"*.

Ara bé, hi ha que José Jaime Brosel Gavilá, capellà de Carpesa, en un escrit publicat en el llibre sobre la Festa d'Acció de Gràcies en Carpesa, *"Extensión de la devoción a los Santos Abdón y Senén"*, es desvia de lo que, popularment, sol aparèixer en la versió oficial (virreis, reis, nobles, etc. i, més d'una vegada, fills dels reis de Pèrsia) i, a més, addueix informació nova (la que podríem qualificar de tercera versió), però sense fer-ne esment de les fonts: *"Abdón y Senén habrían nacido en Persia, a inicios del siglos III, posiblemente en el seno de alguna familia noble, hasta el punto que ellos mismos se separan de la fe de sus mayores, y convirtiéndose al cristianismo, piden ser bautizados. Su conversión se traduce en un estilo de vida que llama la atención a sus coetáneos, caracterizándose por sus numerosas obras de caridad"* (p. 67). ¿D'on trau aquesta informació, tan diferent de la de la *"Llegenda àuria"*, de la de Joan Baptista Anyés o de la comentada per Martirià Brugada, capellà encuriolit per la vida dels Sants de la Pedra, com manifesta en la introducció del seu llibret, en escriure que *"És així com, observant la devoció que els professava el meu pare i que encomanà al[s]seus fills, vaig començar a preguntar-me pel perfil dels sants Abdon i Senén"* (p. 3)? Recordem que ningú de tots tres fa esment de l'actitud dels pares d'ambdós sants, ni de quina religió eren creients, ni si demanaren ser batejats per a abraçar el cristianisme. Però tampoc no inclouen res referent a quina era la resposta emocional que despertaven entre les persones que veien les seues accions caritatives, com a cristians, ni entre la noblesa persa. Ni, per descomptat, la font d'on han tret la informació que exposen.

Una quarta interpretació podem traure-la de l'obra del segle XVIII *"Vida portentosa, y sagrada novena de los santos martyres, y Exclarecidos Reyes, S. Abdón, y Senén, Patronos de la Villa de Calasparra"*¹¹¹, del P. Fr. Sebastián Saez, de l'any 1765, quan diu que *"habia llegado à noticia de el Emperador, que estos piosos Principes burlaban las Pragmaticas Imperiales, que como à feudatarios les correspondian guardar, y que repugnando sus Leyes, no respetaban sus Decretos, que en esto les comprendian, antes bien los despreciaban, dando sepultura à los que eran martyrizados; haciendo causa publica, y comun el zelo de su falsa Religion, y encendido en ira con la oposicion, que à el nombre Christiano tenia, y que concibió contra los Santos, por vèr desatendida, y vulnerada su suprema autoridad, valiendose de el poder de las armas, diò orden, que su Exército entrando por las Tierras, y Señorios de los Santos, los conquistàran, sugetandolos totalmente à su dominio. Mandò tambien, que sin reparo à la Regia, y Expotica Dignidad, que*

¹¹¹ Calasparra és una població murciana. Està en <http://www.murcia.es/jspui/handle/10645/979>, en l'apartat *"Archivo526.pdf"*. Des d'ara, per a referir-nos a aquesta obra, emprarem el títol *"Vida portentosa y sagrada de los santos martyres, S. Abdón, y Senén"*.

gozaban, ni à los fueros de su Soberanía, fuessen presos con ignominia en sus propios Reynos, y que confiscandoles sus amplísimos Patrimonios, y rentas, fixando los Imperiales Blasones en sus Estados, quedassen desposeídos en un todo. A mas de esto, decretò, que con el mayor rigor, y resguardo fueran conducidos à Roma, donde tenia su Corte, para explorar el animo de estos invencibles Principes, y tentar por todos los posibles medios su constante fortaleza. Pero ellos sufriendo con insuperable valor, y paciencia inalterable, verse con tal vilipendio privados de sus Reinos, y honores, sin oponerse, ni hacer resistencia, aunque les era facil, haver hecho frente con sus militares Tropas à el Exército del Emperador, se dexassen aprisionar de los Imperiales Soldados, los que en cumplimiento del orden, los llevaron à Roma” (pp. 8-10).

És l'únic cas que he trobat de dos germans i prínceps, amb moltes terres, de Pèrsia, que poguessen haver entrat en guerra contra les tropes imperials romanes, en temps de l'emperador Deci, si més no, entre les fonts escrites que no siguen goigs, ni balls parlats i, a més, anteriors, en el temps, a aquesta, com ara, *“La vida dels gloriosos sants Abdó i Senén”*, de Joan Baptista Anyés (de 1542), en què es comenta la seua vida (ací, amb un esperit semblant al d'una llegenda històrica, sobretot, si partim del fet que no hi ha proves escrites a què faça referència l'autor i que ho corroboren). Tenint present l'època en què es publicà (el segle XVIII) i l'esperit de l'Església, és fàcil de comprendre que s'incorporàs una part així en aquesta obra escrita de Calasparra, de la segona mitat del segle XVIII.

Una cinquena interpretació la veiem en l'article *“Historia, arte e iconografía de los Santos Abdón y Senén”*, dins del llibre *“De la Festa d'Acció de Gràcies i d'altres festes de Carpesa”* (editat per l'Ajuntament de València en el 2005) sobre Carpesa, quan Daniel Benito Goerlich¹¹², analitzant el sarcòfag del cementeri de Poncià (a què, sovint, s'atribueix ser-ne el que representa ambdós sants i amb una pintura datada entre els segles VI i VII, segons Martirià Brugada), escriu que *“La oscuridad que envuelve su origen ha hecho pensar que a ambos les unían lazos de sangre y que fueran hermanos. Pero su juventud y condición más bien apuntan a que se tratase de dos amigos con ligera diferencia de edad, según el modo griego de educación ('paideia'), extendido por Oriente con la cultura helenística. En este caso, la educación del menor en los valores cívicos y el comportamiento adecuado a su condición eran encomendados al ejemplo y al afecto suscitado por otro joven, algo mayor, que se convertía en su modelo y amigo. Así parece derivarse de muchas representaciones, donde Senén, el más joven, aparece rubio y barbilampiño, y Abdón, el mayor, era moreno y barbado. Tal vez pudiera entenderse entonces como la representación de una 'paideia' cristiana”* (pp. 81-82).

Més avant, Daniel Benito Goerlich parla de *“dos jóvenes persas”* (p. 82) que *“Es natural que sobreviviesen en Roma con su trabajo manual y la ayuda de la comunidad cristiana de la capital del Imperio. Pero con la llegada del general Decio a la púrpura imperial las cosas cambiaron para los cristianos”* (p. 82) i que, *“cuando el emperador Constantino, proclamó en 313 la legalidad del cristianismo, (...) fueron solemnemente trasladados al cementerio o catacumba del Ponciano. Esta ceremonia fue la primera procesión en honor de santos mártires que ha recogido la historia eclesiástica”* (p. 83).

¹¹² Conservador del Patrimonio Cultural i mestre d'Història de l'Art de la Universitat de València.

A diferència de Martirià Brugada, l'estudiós d'art no cita d'on ha tret la informació sobre el fet que fessen treballs manuals en Roma, que col·laborassen amb la comunitat cristiana de la capital de l'Imperi, ni del motiu pel qual, sent amics i jóvens perses (de què no cita la família de procedència), aplegaren a ser-hi.

Però unes planes després, quan parla sobre el retaule del pintor Jaume Huguet (potser el més conegut d'ambdós sants, si més no, de la Corona Catalanoaragonesa, de mitjan segle XV i conservat en Catalunya), comenta que apareixen els sants Abdó i Senent i que *"Toda esta pintura apoya sobre el banco del retablo compuesto por tres escenas relativas a la historia de otra pareja de santos mártires: los hermanos Cosme y Damián"* (p. 86). Lo de *"pareja de santos mártires"* i els sants Cosme i Damià, l'altra parella de què escriu, i de la possibilitat que també siguen diòscurs, pot portar-nos a dir que els Sants de la Pedra, igualment, ho són, ja que, en les obres de què se n'ha escrit, per exemple, apareixen units en les diferents accions que realitzen i perquè hi ha escrits de recerques que van en eixa línia.

Fins i tot, Daniel Benito Goerlich, quan acaba l'article, escriu *"ya sea como personajes principescos o como humildes trabajadores extranjeros"* (p. 88) i, així, exposa un altre camí: que, àdhuc, fossen treballadors humils i, al mateix temps, estrangers, cosa que sembla un invent i poc creïble (no necessàriament seu), sobretot, si tenim present que, en la historiografia clàssica (per exemple, la positivista, tan viva, a hores d'ara i tot, en els texts escolars i en molts centres d'ensenyament primari i secundari), no hi ha sigut comú parlar de les persones humils i, a més, treballadores, sinó, més aïna, de persones vinculades a la corona o que eren nobles, que pertanyien al clericat (com ara, bisbes o persones famoses que feien de consellers reials), que exercien alts càrrecs militars o bé que es dedicaven a l'art, a l'escriptura, a la filosofia, a les matemàtiques o, per exemple, a la ciència, o bé que, com ara, es feren famoses pels seus descobriments o pels seus invents, i, quasi sempre, en eixes fonts, hòmens (tot i que més de la mitat de la població són dones). Com a curiositat relacionada amb si foren treballadors, adduirem que, en un correu enviat per Xavier Martí i Juan (de Castelló de la Ribera), el 7 de gener del 2019, hi havia un fragment que indicava que *"es tractava d'obrers orientals de les factories romanes"*, el qual, en paraules de Xavier Martí (per mitjà d'un correu electrònic de l'endemà), prové de l'"*Enciclopèdia Espasa-Calpe*", en l'entrada *"Abdón y Senén"* (sic). Però també veiem aquesta opció en altres fonts, com ara, en el llibret *"Cuadernos de Historia de Calasparra Nº I SAN ABDÓN Y SAN SENÉN Julio 1997"*: *"los Santos, quienes ya residían en Roma, bien por su dignidad o por el hecho de ser obreros, como apuntan otros autores¹¹³ que relacionan su enterramiento con el barrio en donde solían residir los trabajadores"* (p. 10), tema que es tracta, en paraules dels autors d'aquest quadern de Calasparra, d'una de les parts més intrigants de les recerques sobre els Sants de la Pedra, *"Independientemente de que cada pueblo en los que son venerados les considere ladrones¹¹⁴, aunque buenos, como es el caso de Calasparra, médicos, como en Tarrasa¹¹⁵, por haber*

¹¹³ Es refereixen a *"la Enciclopedia Espasa Calpe, Tomo I, página 295"* (p. 9 del quadern).

¹¹⁴ Hi ha una llegenda de Calasparra en què hi apareixen, un fet realment insòlit, a diferència de moltes que hem trobat.

¹¹⁵ Terrassa.

confundido los milagros de San Cosme y San Damián que comparten retablo, la discusión se centra, a nivel internacional, si eran nobles, príncipes o sátrapas o simplemente unos obreros” (pp. 7-8).

I, si no, com a versió sisena, en el llibre de les festes patronals de Benissa, de 1973, hi ha l'article **“Els Sants de la Pedra, Abdó i Senent”**, signat per Francesc Giner, que escriu una versió prou diferent de les més clàssiques: *“L'Església Catòlica té una institució, els P.P. Bol·landites, els qui dediquen, del segle XVIIl ençà, i amb una rigor arqueològica, a historiar les vides dels sants. Per les seues ACTA SANCTORUM sabem que els màrtirs Abdó i Senent són d'existència certa, que vixqueren a la vora del llac Van¹¹⁶ a Kúrdula, on foren ‘subreguli’ en esta província iraniana, sota l'Imperi Romà. La tradició vol afegir a més que foren armenis¹¹⁷ de nacionalitat, germans, i de família de reis. El que se sap de cert és que formaven part de la comitiva de l'emperador Deci en una persecució contra els cristians, duta, per aquest directament, a l'Àsia Menor. A Babilònia i després a Kúrdula, varen ser martiritzats molts cristians notables, i per a afronte i per esmena, sota càstig de mort a qui els replegara, els cossos sacrificats, al carrer foren ostentats a l'exhibició pagana: tant en una ciutat com en l'altar, l'Imperial edicte fon, secretament, desobeït. A la seua Kúrdula foren delatats els joves (sic) germans com infractors. Els dos benaventurats no negaren els fets i el ser seguidors de Crist. Com a presa important foren duts a Roma. Enllà els presenten davant el Senat a apostatar llur fe”. I, des d'ací, la versió continua per la línia més estesa. Quan llisquí Kúrdula, era la primera vegada que trobava aquest nom en algun document sobre els Sants de la Pedra. A més, per exemple, no apareix en Internet vinculada amb els sants Abdó i Senent, motiu pel qual fa interessant aquest article, facilitat per Vicent Gomis Lozano el 28 de juny del 2018 per correu electrònic,... fins que no vaig afegir aquest article en la web Malandia, el 14 de juliol del 2019, per mitjà de l'entrada **“Sempre junts, com Abdó i Senent”**¹¹⁸ (<https://malandia.cat/2019/07/sempre-junts-com-abdo-i-senent>).*

Ara bé, la setena que hem trobat durant la recerca, i en què, com en més d'u dels goigs que hem vist, apareixen com a reis, és la de l'obra de Miquel Llot de Ribera **“Llibre de la translatio dels sancts Abdon y Sennen”**, editada en Perpinyà en 1591. El fet que apareguen com a reis es tracta, al meu coneixement, d'una de les informacions més interessants que aporta aquest llibre sobre la vida dels Sants de la Pedra. Així, llegim que *“los dos SS. [= Sants] Reys Abdon y Sennén, estant en lo Regne de Pèrsia regint y governant diversos regnes y provincias, instrits¹¹⁹ en la fe de Iesu Christ, abrassaren de tal manera la virtud de la caritat, y dilecció¹²⁰ del Senyor; que nunca¹²¹ pogués lo*

¹¹⁶ Literalment.

¹¹⁷ És la primera font en què llig que se'ls considera armenis. Armènia, a hores d'ara, és una república independent, en el Caucas, que limita amb Turquia, amb Geòrgia, amb Azerbaidjan i amb Iran. No es correspon, per tant, a una part de lo que diríem Pèrsia, almenys, amb la zona amb què tradicionalment se la relaciona, això és, amb l'actual Iran i més territoris, en bona part cap a l'Índia.

¹¹⁸ Adduec aquestes línies després d'haver fet una consulta en Internet el 7 d'agost del 2019, durant una revisió de la recerca.

¹¹⁹ Literalment, en lloc d'instruïts.

¹²⁰ Dilecció, és a dir, “amor piados, espiritual”.

¹²¹ Llatinisme, segons el DCVB, en lloc de mai.

dimoni ab ells cosa alguna, ab tota la artilleria y bataria ¹²² *de les temptacions, y poder dels seus ministres fer-los tornar un pas atràs*¹²³ *en lo servey de Déu omnipotent.*

*(...) Hi ha cosa alguna que sie*¹²⁴ *bastant, diuen los sancts gloriosos, per haver-nos de apartar de la dilecció del Senyor? Confiats estam diuen los bons Reys, Que ni la tribulació, ni l'aflicció, ni qualsevol perill ni ocasió, per més àrdua que sie nos divertirà*¹²⁵ *en ninguna manera del camí, [que] tenim començat, en la seqüela de Christo. Perquè si los tres Reys d'orient, antes*¹²⁶ *de nosaltres no se apartaren un moment*¹²⁷, *en la empresa que emprengueren (...) ab la mateixa obligació restam nosaltres digueren sempre los sancts gloriosos Abdon y Sennén*" (pp. 3B-4B).

En les pàgines 44A i 44B d'aquesta obra, també apareixen com a reis, i, a més, *"a manera de uns jóvens, de grandíssima gentileza, que estaven guiant la nau, y regint-la reparant lo dany [que] causavan los demonis, ab la tormenta y borrasca tant gran"*, durant el trajecte per mar que portarà l'abat Arnulf cap al cap de Creus (l'Empordà): *"Navegaren ab vent pròsper fins arribar a cap de Creus, terra de Cathalunya (...) vuyt llogües, de la molt desijada vila, y terra de Arles"* (p. 45B).

I, sobre la seua relació amb Pèrsia, és l'obra que més espai hi dedica, entre les que hem trobat fins ara. Així, en el capítol II, hi ha que *"Era aleshores arribat lo Emperador Decio ab un excèrcit poderosíssim al Regne de Persia, a una gran Ciutat anomenada Pontica*¹²⁸ *(...) ab intent de subiectar*¹²⁹ *y dominar aquell Regne al Imperi Romà, alcançà una gran victòria senyaladíssima en la montanya dels Medos*¹³⁰. *Ab la qual sense resistència ninguna se feu senyor de moltes, y molt grans Ciutats del Regne de Pèrsia, per haver mort la multitut tant gran que moriren los Persas. Entrant per aquelles Ciutats novament conquistades, lo Emperador trobà molt gran número de cristians, als quals, com a públic enemic y perseguidor de la Yglesia de Iesu Christ, manà martyrizar ab diversos martyris, y llevar-los la vida. Lo qual vist per los bons Reys Abdon y Sennén determinaren de descobrir-se, y senyalar-se en lo servey de Christo"* (pp. 7A-8A).

Però el punt que toquem no acaba ací, ja que hem vist una huitena versió referent a l'origen dels sants Abdó i Senent, per exemple, la del llibre *"Santos Abdón y Senén, mártires Patronos de la histórica ciudad de Sagunto"*¹³¹, d'Antonio Chabrell, publicat en 1894. En aquesta obra, llegim,

¹²² Literalment, en lloc de *bateria*, és a dir, *"acció de batre amb l'artilleria"*, com veiem en el *"Diccionari Català-Valencià-Balear"*.

¹²³ En l'original, apareix *atras*, castellanisme, en lloc de la forma correcta *arrere* o *enrere*.

¹²⁴ Literalment, en lloc de *sia* (*sigat*).

¹²⁵ Desviarà.

¹²⁶ En l'original. Castellanisme en lloc de la forma *abans* (o *ans*).

¹²⁷ Literalment, en lloc de *moment*.

¹²⁸ Es tracta de l'únic document, entre els consultats, en què he vist el nom d'aquesta ciutat com també el d'aquest passatge, el qual, partint del fet que està escrit en el segle XVI, podria portar-nos a identificar Pèrsia amb el catolicisme i, en canvi, Roma, bàsicament, amb el luteranisme i amb el paganisme.

¹²⁹ Literalment, en lloc de *subjectar*.

¹³⁰ Perses.

¹³¹ El títol que figura en aquest llibre és *"Santos Abdón y Senén, mártires Patronos de la histórica ciudad de Sagunto cuya Iglesia Parroquial posee sus Sagrados Cuerpos desde 1694 Protectores conta la peste, piedra y granizo"*.

textualment, que *“Los gloriosos Santos Abdón y Senén, de esclarecida prosapia¹³², nacieron en Corduena¹³³, ciudad de Persia, en cuya región gobernaban cristianamente sus estados, cuando Decio llegó allí y sojuzgó el país con formidable ejército que él comandaba por el emperador Gordiano. Reducidos á prisión con otros persas cristianos, siguieron las águilas romanas para servir de ornamento en el triunfo que Decio había de celebrar en la capital del Orbe¹³⁴, pero en este intermedio, Filipo había sucedido al emperador Gordiano y Abdón y Senén alcanzaron la libertad, gracias a la benevolencia que aquél emperador dispensó a los cristianos.*

Asesinado Filipo por las tropas de Decio, fué éste proclamado emperador, y bien pronto empezó a llevar á cabo aquellas crueles persecuciones contra los cristianos, que hicieron célebre su reinado. Los jóvenes Reyes persas fueron sus primeras víctimas, obteniendo la palma del martirio en el anfiteatro de Roma el día 30 de juliol del año 253¹³⁵” (p. 47).

De l'escrit d'Antonio Chabrell, en deduïm que, com a mínim, cada u dels dos germans governava un estat diferent¹³⁶, que ho feien com un bon estadista (*“cristianamente”*) i que, a més, l'emperador Filip (qui succeí Gordià) els condonà, perquè fou benevolent amb ells. L'autor presenta Filip com si fos l'emperador bo. No se'ns diu quins estats manaven dins de la regió de Pèrsia, la qual ací apareix, com si diguérem, com una regió geogràfica que acollia estats diferents, no com un estat polític únic. És una novetat que es presente un alt càrrec romà com a clement i que, immediatament, en el paràgraf següent, aparega Deci (qui ens és presentat com si fos el malvat) com també que se'ns comente que els primers morts a causa de la política de l'emperador Deci foren els germans (i cristians) Abdó i Senent. Això sí, com en altres fonts, no se'ns indica ni quan visqué Deci, ni quan exercí com a cap d'estat (fet que esdevingué entre l'any 249 i el 251, això és, abans de la data de la mort que escriu A. Chabrell, com hem comentat abans, en una nota).

A més, si eren reis i perses (*“los jóvenes Reyes persas”*), ¿per què no se'ns diu en quins estats exercien els seus regnats? És evident que la falta d'accés a la capacitat de raonament, per part de les persones i del poble senzill, és un bon recurs per a que triomfassen (aleshores i, fins i tot, a hores d'ara, però no tant) versions com aquestes, fets que es poden compensar (com poguí comprovar, mentres estudiava Magisteri) amb una bona formació per a la llibertat i per al triomf de la raó per damunt de les emocions, això és, per a que les persones manem les nostres vides, àdhuc, com a historiadors, o bé com a aprenents de fets com els relats que es tracten de presentar

¹³² *Prosòpia* vol dir ascendència, llinatge, generació.

¹³³ És un nom més del lloc de naixement del Sants de la Pedra i la primera font en què el trobarem.

¹³⁴ Roma.

¹³⁵ La pregunta és que, si 1) Abdó i Senent governaven, 2) l'emperador Filip els perdonà, i 3) obtingueren la palma del martiri (és a dir, que moriren) en Roma, en l'any 253, 4) ¿per què Deci, qui els condemnà a mort (segons aquesta versió i moltes més), només exercí d'emperador entre els anys 249 i 251 i, a més, coincidint amb un període, no precisament d'expansió de l'Imperi Romà, en fonts diferents a les religioses o, per exemple, a les que tracten sobre els Sants de la Pedra (i a què hem tingut accés), es parla dels dos germans com a dos jóvens reis, virreis, prínceps, etc. coneguts com Abdó i Senent? El motiu és clar: es tracta d'un muntatge històrico-religiós fet, possiblement, com a herència del matriarcalisme i, en el cas d'Antonio Chabrell (com en el d'altres fonts a què hem recorregut), remarcant la *“bondat”*, la *“conveniència”* de ser cristians i de seguir l'empremta d'aquells jóvens que, a moltes persones, durant generacions i generacions, han aconseguit tenir deixebles.

¹³⁶ Cal pensar que, quan Antonio Chabrell escriu *“Persia, en cuya región gobernaban sus estados”* vol dir que manaven en eixa regió (Pèrsia) i que ho feien en estats diferents, no que els dos hi fossen els caps d'un mateix estat.

com a versions amb fonaments, per exemple, molts dels tractats en aquest punt sobre l'origen dels sants i en relació amb la seua mitologia. M'incline per considerar que, com em deia, en el 2019, Pere Riutort, fes falta que el poble senzill com també la resta de la població, entengués el missatge que hi havia darrere dels relats, per damunt de si lo que es descrivia fos real o no.

Finalment, adduïrem la novena versió: en el blog **"Lo Carranquer"**, podem trobar un article, **"Les festes de Sant Isidre"** (<https://locarranquer.blogspot.com.com/2013/05/les-festes-de-sant-isidre.html>), on hi ha escrit **"Sant Abdó i Sant Senén, els sants veremador i segador"**. Ho vaig trobar el 13 de febrer del 2018, mentres cercava informació sobre balls parlats. I és ací on, per mitjà del llibre **"Mitologia cristiana"**, de George Every i publicat per Edicions de la Magrana, en 1992, trobí que podrien tenir una semblança amb Caín i Abel, dos jóvens. Així, llegim que *"Aquests dos joves són normalment presos com a representants de l'agricultura i la ramaderia, però difícilment es poden considerar formes de vida alternatives fins que el nòmada portés els seus ramats al desert. L'agricultura mixta d'alguna mena és més antiga que la vida nòmada, i aquesta història sembla venir d'una comunitat amb un camp per a collites i ramats"* (p.33).

Sobre el fet del naixement de les versions cristianes sobre els sants Abdó i Senent, podem partir, igualment, del fet que, com indica George Every (però en relació amb la Llegendenda de la Creu), *"en les primeres notícies de descobertes fetes al Gòlgota per la mare de l'emperador Constantí, l'emperadriu-vidua Helena, cap a l'any 326, no hi ha cap referència a restes de la veritable creu. La referència més antiga que hi ha, en un sermó de sant Ciril de Jerusalem, a mitjan segle IV, parla ja de fragments escampats per tot el món. Al final del segle coneixem ja la història de les tres creus diferents trobades al Sant Sepulcre o a prop, amb la inscripció original de Pilat: 'Jesús de Natzalet, Rei dels Jueus'"* (p. 57), un fet semblant al de la vinculació dels Sants de la Pedra, per exemple, amb l'agricultura, de què no hi ha cap escrit (almenys, fins ara, que en tracte aquest tema i que siga del segle III, ni tampoc del segle IV).

En tot cas, i, amb açò tanquem aquest apartat sobre els Sants de la Pedra i lo mitològic, com assenyala George Every en la seua obra **"Mitologia cristiana"**, quan trau a rel·luir el tema de les passions de màrtirs i altres, *"Algunes descripcions de màrtirs cristians primitius depenen en part de notícies oficials del seu interrogatori davant de magistrats o de testimonis directes. Moltes més poden haver estat compostes amb l'ajut de descripcions anteriors d'aquesta mena, però es poden haver transformat per l'exercici de la imaginació devota en petites novel·les històriques. Un tipus molt considerable de fets i passions dels màrtirs són realment creacions de l'art de l'hagiògraf, treballant com a màxim amb un nom, una catacumba, i una dia de commemoració, i sovint amb una catacumba sense un nom, o amb una festa local que ha de ser transferida d'un déu o d'una ninfa a un sant o sants"* (p. 94), paraules que s'ajusten molt al tema dels Sants de la Pedra. En aquest sentit, agraesc el suggeriment, indirecte (perquè no anava acompanyat de cap paraula), de Martirià Brugada. El sentit comú em feu pensar que hi hauria un llibre amb aportació interessant i es confirmà aquesta hipòtesi.

d) Origen i significat dels noms Abdó i Senent.

A més, si partim del significat etimològic¹³⁷ dels noms dels dos sants, derivats de l'hebreu, hi ha que Abdó, segons distintes fonts d'Internet, en hebreu, vol dir “*el molt servicial*”¹³⁸, “*serf*”¹³⁹, “*el servidor de Jesús*”¹⁴⁰, “*serf de Déu*”¹⁴¹. En canvi, Senent equival a “*la punta de ferro de la fletxa o de la llança*”, “*pur, net, destil·lat*” i, també, “*l'innocent, el qui fa honor a la seua puresa, el bondadós*”, a més que podria provenir del grec *Zen*, sobrenom de Júpiter en grec¹⁴². I, en els dos noms, com ja

¹³⁷ L'etimologia és l'estudi sobre l'origen de les paraules d'una llengua.

¹³⁸ “*Origen y significado de nombres propios*” (http://www.misabueso.com/nombres/nombre_abdon.html), entrada de la web “*MiSabueso*”. D'origen hebreu.

¹³⁹ “*Significado del nombre Abdón. Nombres para niños*” (<https://www.guiainfantil.com/nombres/nombres-parahttps://www.guiainfantil.com/nombres/nombres-para-ninos/significado-del-nombre-abdonninos/significado-del-nombre-abdon>), entrada de la web “*guiainfantil.com*”.

¹⁴⁰ “*Significado de Abdon*” (<https://significadonombres.com.es/significado-de-abdon>), entrada de la web “*MiSabueso*”.

¹⁴¹ “*Significado del Nombre Abdon. Origen del Nombre Abdon*” (<http://www.significadohttp://www.significado-nombres.com/nombre/nombre-ABDON.htmlnombres.com/nombre/nombre-ABDON.html>), entrada de la web “*Significadonombres.com*”.

Adduirem que Xavier Martí i Juan, de Castelló de la Ribera, en un correu electrònic del 7 de gener del 2019, quan aporta informació sobre el nom Abdó, escriu: “*Abdó. Nom propi de persona, que deriva de l'hebreu עבדון (Abdon), que significa servent o servidor de Jahvé. En la Bíblia hi ha una ciutat anomenada Abdon (Js 19, 28; 21,30 i 1Cr 6,59), ciutat assignada als clans de la tribu d'Aser, després donada als levites. També és el nom del jutge d'Israel anterior a Samsó (Jt 12,13-15) i d'altres personatges (1Cr 8, 23.30; 9,36; 2Cr 34,20). Tant la Bíblia de la Fundació Bíblica Catalana (Barcelona 1969) com la Bíblia Catalana Interconfessional (també la versió valenciana) transcriuen en tots els casos Abdon, acabat en ene. Entre nosaltres, però, el nom és més conegut per ser un dels sants de la Pedra i se sol escriure sense ene final. Segons Llull (2010, p. 17), amb les formes Abdon i Abdona es troba a partir del s. XVI com a nom de bateig a Mallorca, però de forma escassa. ¿No seria millor escriure'l en tots els casos sota la forma Abdom? A Castelló el diminutiu és Abdomet*”.

¹⁴² Aquests significats de Senent figuren en l'entrada “*Senén*” (<https://www.todopapas.com/nombres/nombres-dehttps://www.todopapas.com/nombres/nombres-de-nino/senennino/senen>), en la web “*TodoPapás*”.

hem vist, a partir de l'hebreu. Senent també apareix com *"tall de l'espasa"*¹³⁷ i, fins i tot, com a *"regal de Déu"*¹³⁸ (en hebreu), *"relacionat amb Déu"*¹³⁹ (en grec). Cal afegir que no hem trobat cap article sobre els Sants de la Pedra en què es dedique un apartat a la procedència lingüística i al significat dels noms Abdó i Senent. Tot i això, direm que, en l'article *"Imatge dels nostres sants (XXI). Sant Abdó"*, publicat en la pàgina 3 del *"Full Dominical"* (no. 3581) de l'arquebisbat de Tarragona (<https://www.esglesiadetarragona.cat/wp-content/uploads/2018/10/fd3581Catala.pdf>), i signat per Sofia Mata de la Cruz (amb qui contactí en juny del 2019), sí que hi ha informació sobre el significat del nom Abdó (en línia amb la que ja havíem trobat en març del 2017) com també informació nova, relativa a l'origen, per motius de pronúncia, dels noms familiars (Nin i Non), cosa que representa una novetat: *"Curiosament, a Catalunya, on des de temps molt antics se li tenia molta devoció junt amb sant Senén, la dificultat de pronunciar els dos noms va derivar en l'apel·latiu 'Sant Nin i sant Non' o bé 'Sant No i sant Ne'".* Els comentaris sobre Sant No i Sant Ne, la veritat és que em fa pensar que no es corresponen a Catalunya; i, per un fet ben simple: no m'ho ha comentat cap amic de Facebook de Catalunya, ni cap de les persones vinculades a la religió i que, d'alguna manera, han tractat més el tema dels dos sants. Nogensmenys, acollírem amb interès la informació.

ABDÓ. En primer lloc, aquest punt sobre els noms em porta a pensar que *"Abdó"* estaria relacionat amb el penjoll de raïm, amb el triangle invertit, amb lo que va cap a la terra, amb la dona, és a dir, amb lo que, fins i tot, bíblicament (Mt 1,38), apareix com l'esclava del Senyor: *"Maria va respondre:*

-- Ací em tens. Sóc l'esclava del Senyor. Que Déu ho faci tal com tu dius.

I l'àngel se'n va anar". La Mare de Déu, a més, sovint, apareix de color blau, en representacions pictòriques, color associat a la passivitat, a la calma, encara que, més d'una vegada, li acompanya el roig clar. Aniria, una vegada més, en la línia simbòlica de Sant Joan Baptista, l'aigua i la dona, festivitats que es celebra el 24 de juny, tres dies després d'iniciar-se l'estiu. Fins i tot, podríem relacionar-la amb la vulva, ja que, històricament (sobretot, abans de la introducció del cristianisme, estava vinculada amb el triangle invertit). Així, en el llibre *"Arqueologia feminista ibèrica"*, de Francisca Martín-Cano, hi ha que, entre els diferents motius relacionats amb vulves, que poden presentar-se en l'art prehistòric, per exemple, hi ha *"la Vulva húmeda y referida al*

¹³⁷ *"Significado del nombre Senen"* (<https://www.planetamama.com.ar/significado-nombre/senen>), *"filo de la espada"* (sic), tret de la web *"Planeta mamá"*.

¹³⁸ *"Significado y origen del nombre Senen"* (http://www.mundodescargas.com/significado_nombres/hombre/s/etimologia_senen.htm), *"Regalo de Dios"* (sic), tret de la web *"Mundodescargas.com"*. El 29 de febrer del 2020 no es podia accedir a aquesta entrada mitjançant aquest enllaç.

¹³⁹ *"100 nombres originales para niño"* (<https://launion.com.mx/blogs/vida-y-estilo/noticias/79399-100-nombres-originales-para-ni%C3%B1o.html>), *"Relacionado con Dios"* (sic), tret de la web *"La Unión de Morelos"*.

Delphis/Ventre/Útero de la Diosa, Origen de la Vida y que producía la Fertilidad (lluvia). (...) su Vulva dejaría caer la Fertilidad (símbolo propiciador de agua: que surge de la Vulva, de las Mamas, de los Ojos... de la Diosa, y produciría la germinación de la semilla" (p. 223).

I, fins i tot, si partim de la recerca *"L'ordre simbòlic de la mare en les festes d'agost de Bétera"* (<http://diposit.ub.edu/dspace/bitstream/2445/53422/1/Imma%20Dasi%20Estelles.pdf>), estudi d'Imma Dasi Estellés, en què es parla sobre diferents festivitats estiuenques, entre elles, la dels Sants de la Pedra, veiem que la figura de la mare, en Bétera, apareix simbolitzada per les *"obreres casades"*, de manera semblant a la Mare de Déu al llarg dels evangelis, malgrat la virginitat de la Mare de Déu, virginitat que, partint del llibre *"Metafísica del sexo"*, de Julius Evola, vol dir que *"en la Antigüedad se usaba a veces el término 'virgen' para designar no sólo a la mujer que todavía no había tenido experiencias sexuales, sino también a la que no estaba casada, la muchacha que podía haber tenido relaciones con un hombre, pero no en calidad de esposa, y que quería evitar el vínculo y la subordinación al matrimonio"* (p. 159).

Aquestes *"obreres casades"* són *"símbol de realitat i fermesa, representen la dona madura, responsable, elegant i serena, que guiarà i protegirà a les joves, són també conegudes com clavariesses"* (p. 9) i *"el seu paper és el d'acompanyar, custodiar, dirigir i guiar a l'obra fadrina com una mare durant tota la festa i acollir-la sota la mantellina protectora, simbolisme fet realitat moments abans d'entrar a l'església. Al llibre Nostres Festes es reflecteix: 'Les obreres casades en un pla més discret, seran figures en un jorn [= jorn] de matriarcat com no n'he conegut a cap poble del País Valencià'. Cada obrera casada fa parella amb una obrera fadrina i l'acompanya sempre, cap obrera fadrina ix de casa sense que l'obra casada vaja a recollir-la"* (p. 9). Recordem que, la Mare de Déu, no sols és l'esclava del Senyor, sinó que sol aparèixer, artísticament, amb un blau intermedi, tranquil. A més, la dona madura, de la mateixa manera que el triangle invertit o que el raïm que creix, va cap a la terra d'on un dia sorgí el tronc que l'hi ha duta i a què ara torna de nou, si bé encara li resta vida per davant, tot i trobar-se en la fase de la plenitud.

Com a aclariment, direm que la paraula *"obra"*, en el cas d'aquestes festes, *"casada"* i *"fadrina"*, com escriu Imma Dasi, fa referència prou en línia amb la quarta accepció del *"Diccionari Català-Valencià-Balear"*, a les persones *"que tenen a llur càrrec l'administració de l'obra d'una església, d'una confraria o d'una altra institució religiosa o benèfica"*.

Ara bé, sense abandonar la línia de què parlem, continuant el significat del nom Abdó com també el simbolisme del triangle invertit, donarem entrada a Persèfone, filla que fa parella amb Demèter i que, com Abdó, també va unida a una fruita de color roig: la magrana. La magrana madura en la tardor, de setembre a novembre en l'hemisferi nord

(<https://ca.wikipedia.org/wiki/Magraner>). Així, en l'entrada *"Deméter y Perséfone"* (<http://www.quintilianus.net/lecturas/demeter.html>), de la web *"Comprensión lectora: mitos griegos"*, podem llegir que *"Deméter aceptó que el príncipe de las tinieblas se case [= casase] con Perséfone. Su hija debía pasar seis meses al año con Plutón, un mes por cada granada que comió y seis meses junto a Deméter, su madre."*

Por esta razón la tierra florece y fructifica en primavera y verano, cuando Perséfone visita a su madre y la tierra está triste y seca en otoño e invierno, cuando Perséfone está junto a Plutón."

A més a més, i, continuant amb Persèfone i la magrana, direm que en l'entrada **"Simbolismo de la Granada"** (<http://dmiventana.blogspot.com/2016/03/simbolismo-de-la-granada.html>), treta del blog **"DESDE MI VENTANA Hacia los mares de un mundo simultáneo"**, a partir d'un escrit d'Ángeles Díaz publicat en la revista **"SYMBOLOS"**, veiem que, *"en el simbolismo el mito de las diosas Deméter y Perséfone, la granada es una expresión de fertilidad y de renovación de la naturaleza, pues sus múltiples granos son, como los gérmenes o las células embrionarias, una expresión magnífica que muestra la exuberancia y admirable perfección de la naturaleza. Un símbolo que pone a la semilla (...) como testigo de una transmutación verdaderamente mágica, pues su muerte a un estado, el de germen, produce junto a los nutrientes de la tierra, el agua y demás elementos, su multiplicación generosa y jugosa"*. Però també s'afegia que, *"En el mito de las dos diosas, Deméter y Perséfone, se une amor y muerte, lo dulce con lo amargo tal el sabor de la granada"*.

Lo escrit referent a les dues obreres de Bétera com també lo relatiu a les dues divinitats gregues i la magrana, ens pot fer pensar, atenent a Angie Simonis (pàgina 145 de la tesi) i a Julius Evola, que ambdues divinitats (i també els Sants de la Pedra) són la part femenina, doble, mentres que, per contra, la part masculina, aleshores, com encara en moltes pervivències matriarcalistes presents en la cultura de l'àmbit lingüístic, és secundària i només la integra un element: l'home. Anem a pams.

Angie Simonis comenta que *"La Diosa no reconocía ni se acompañaba de un esposo individual, sólo del hijo que más tarde se convertiría en consorte; el papel de la mujer como madre y el prestigio social de la maternidad precedió al de la institución de la esposa"* (p. 145).

Amb unes altres paraules, però continuant amb la tònica d'Angie Simonis, Julius Evola, en **"Metafísica del sexo"**,¹⁴⁰ escriu que *"Shing Mu, la Gran Diosa, la Virgen Madre china, es simultáneamente la patrona de las prostitutas. Si pasamos a otro universo cultural, constatamos que las huries celestiales islámicas vienen descritas como simples vírgenes, pese a que se ofrecen ininterrumpidamente al abrazo de los elegidos: un rastro de esta idea, traspasada a un plano materialista, la encontramos en el dogma cristiano según el cual María, habiendo concebido sin haber sido fecundada por un hombre, siguió siendo virgen incluso después del parto. El sentido más profundo de todos estos ejemplos sólo lo han captado superficialmente quienes han proporcionado la siguiente explicación: en la Antigüedad se usaba a veces el término 'virgen' para designar no sólo a la mujer que todavía no había tenido experiencias sexuales, sino también a la mujer no casada, la muchacha que podía haber tenido experiencias con un hombre, pero no en calidad de esposa, y que quería evitar el vínculo y la subordinación al matrimonio. (...) La virginidad, por consiguiente, como inaprensibilidad, como abismalidad, como ambigüedad y elusividad de la 'mujer divina', constituyente del aspecto 'Durgâ' ('inaccesible') de ésta y que también tiene relación con la calidad fría, capaz de coexistir con la cualidad ardiente y fascinante de la naturaleza afrodítica, de la hetaira"* (pp. 159-160).

I, per a acabar aquest apartat sobre les dues divinitats gregues i la magrana, direm que Persèfone, com figura en l'article **"En pos de Deméter (2)"**, escrit per Mª Ángeles Díaz en la publicació

¹⁴⁰ **"Metafísica del sexo"**, Julius Evola (José J. de Olañeta, Editor, Barcelona, 1997).

“SYMBOLOS” (no. 25-26, p. 192), *“es un aspecto de la diosa que encarna tanto las energías que descenden del cielo, como aquellas ascendentes que impulsan el crecimiento de la nueva planta; por tanto además de la semilla, Perséfone simboliza la lluvia que (...) penetra en la tierra y fertiliza”*. Pluja, part femenina, aigua, del cel cap a la terra, etc.

En segon lloc, caldria incloure la figura del majoral de les festes de Bétera, la qual ens porta, en el camp del cristianisme, a Sant Josep. Per això, com a introducció, abans de passar al nom Senent, direm que, com escriu Imma Dasí en **“L’ordre simbòlic de la mare en les festes d’agost de Bétera”**, *“Després de la guerra civil (1940), els majorals que acompanyaren a les obreres es van autodenominar Majorals de la Mare de Déu d’Agost*.

Representen la joventut, la força, l’empenta, l’alegria, el soroll i el foc. Són els animadors de les festes, directament, en els actes en què participen activament, i indirectament, són els organitzadors de les festes (...).

Ells, amb ‘recorte galante y ancestral’ com deia el pintor [Francisco Lozano], seran fidels companys de festa de les obreres i del ritual de les festes” (p. 12).

SENENT. En tercer lloc, **“Senent”** correspondria al sant que portaria el forment, amb lo que va cap al cel, amb l’home, és a dir, a la fletxa (penis en erecció), a la puresa, a la rectitud. Faria, bíblicament parlant, el paper de Jesús, per ser l’estimat, el predilecte i, fins i tot, el del Nen Jesús (relacionat amb la puresa, amb la innocència, amb la bonesa) i, òbviament, està relacionat amb la vida sexual, la qual comença, en totes les persones ja en la Terra, des del moment del naixement i perdura fins a la mort.

Així, en el passatge del bateig de Jesús per part de Sant Joan Baptista (Mt 3,16-17), llegim *“Una volta batejat, Jesús isqué de l’aigua, i va veure l’Esperit de Déu davallant com un colom i posant-se-li damunt. I heus ací una veu del cel que deia:*

-- Aquest és el meu Fill, l’estimat, n’estic molt content”.

En la tradició, es considera que el braç dret és la persona de confiança i, com cal imaginar, quan es parla d’estimat, ho explicita com també la valoració positiva que en fa tot seguit. Però, aquest braç també representa la justícia, com quan, durant una missa que vaig presenciar físicament, el capellà, amb el llenguatge dels signes i oralment, adreçà el braç dret mentre pronunciava la frase *“es justo y necesario”*.

I, per a confirmar qui és qui, hi ha que Jesús ix de l’aigua..., així com el nounat ho fa de les aigües de la mare que l’ha engendrat i, a continuació, comença a enfilarse amunt, així com el forment ho fa cap al cel a mida que creix i fins que li arriba la decaiguda, és a dir, quan assoleix el màxim de la seua joventut (simbolitzat, en les estacions, per l’estiu, estació que, astronòmicament, s’inicia el 21 de juny, durant els dies de màxima lluminositat, entre finals de juny i, si fa no fa, els primers deu dies de juliol) i, encara que no es palpe, ja no ho farà més en el camp biològic (a diferència de quan porte quaranta anys més i comence a decaure, cap als seixanta).

Aquest creixement físic limitat podria interpretar-se, fins i tot, com el moment en què passen la corbella i és collit durant l’estiu o, àdhuc, a la fi de juliol i, puntualment, a principis d’agost (com

hem trobat en el dietari de Joan Ros Herrero, del Vallès Oriental)¹⁴⁷, moment en què apareixerien els Sants de la Pedra, tot i que en el refranyer popular ja siga manifesta la pèrdua de llum a principis d'agost.

Continuant amb el tema de la fletxa, en el llibre *“Arqueología feminista ibérica”*, de Francisca Martín-Cano, hi ha que, en la Prehistòria, *“Con las armas específicas, como una flecha, pretenderían propiciar, con metáfora semántica, la faceta de la diosa cuando personificaba la constelación, que existe aún con el mismo nombre: de Sagita/ La Flecha; con una espada o cuchillo, (...) la constelación Sagitario; con un palo o bastón, la faceta de la Diosa cuando personificaba la constelación Maza”* (p. 271). Cal dir que els Sants de la Pedra, algunes vegades, apareixen amb pals, que podrien recordar-nos la vara de molts polítics, com ara, l'accés a la batlia. Nogensmenys, sobre els bastons, Francisca Martín-Cano comenta que es tractaria de *“orgías¹⁴⁸/ báculos¹⁴⁹ neolíticas y de la Edad de Bronce, modeladas en barro o pasadas al bronce usadas como consolador por las Sacerdotisas en rituales sagrados para propiciar la Diosa Madre, y herederas de los abundantes adminículos¹⁵⁰ paleolíticos tallados en cuerno animal (...) denominados con el término engañoso, inventado por Lartet en 1866, de ‘bastón de mando’. Con ello, los curas¹⁵¹ ocultaron, que una de las acciones sagradas más importantes practicadas por nuestras ancestras desde el Paleolítico para propiciar a la veterana Gran Diosa, fue la masturbación con cuernos de animales”* (p. 238), *“para propiciar que la Diosa Hermafrodita/Bisexual enviase la Fertilidad”* (p. 286).

En eixe sentit, a diferència de les *“obreres casades”* de Bétera, de què parla Imma Dasí en l'estudi *“L'ordre simbòlic de la mare en les festes d'agost de Bétera”*, les quals podrien recordar-nos la Mare de Déu i, a més, Sant Senent (partint del seu significat etimològic), les *“obreres fadrines”* (les quals encara s'enfilen amunt en la vida així com ho fa el forment) són *“símbol de futur i promesa i de fragilitat, es llueixen davant el poble, mostren a la comunitat la seua esplendor, les seues*

¹⁴⁷ Ho podem llegir en l'estudi *“La vida rural a Gallecs. Dietaris de Joan Ros Herrero (1895-1978)”* (https://researchgate.net/profile/Judith-Anso-Ros/publication/277007078_La_vida_rural_a_GallecsDietaris_de_Joan_Ros_Herrero/links/555da0d608ae86c06b5db15b/La_vida_rural_a_GallecsDietaris_de_Joan_Ros_Herrero.pdf), de Judith Ansó Ros i de Glòria Campoy Collado, editat per l'Ajuntament de Mollet del Vallès i en què participa el “Centre d'Estudis Molletans”, en el 2011: *“El darrer cereal que es collia era el blat (de finals de juliol fins a l'agost). L'any 1929 s'inicia la sega a finals de juliol i l'any 1932 comencen a segar el blat el 4 d'agost”*.

¹⁴⁸ *Orgia*: festí en què es menja i es beu immoderadament i es cometen altres excessos. Festa sexual de participació múltiple.

¹⁴⁹ *Bàcul*: Cossa, especialment, la que és símbol d'autoritat pastoral, com ara, la d'un bisbe.

¹⁵⁰ *Adminicle*: lo que serveix d'ajut.

¹⁵¹ Tot i que no compartesc el to anticlerical, ni la tendència a presentar la religió amb tèrmens de generalització i de lluita, sí que accepto que es pogués fer aquest ús tendenciós de la paraula *bastons*, per tal de no acceptar que les dones foren les que portaven les regnes en les cultures agrícoles i que mai no ho feien per mitjà d'una mena de matriarcat, és a dir, de la rigidesa normativa ni del culte al poder.

qualitats personals i encants, els abillats¹⁴¹ vestits i ornaments i la riquesa familiar. El fet que cultivassen les alfàbegues servia per demostrar la seua capacitat creativa i de sacrifici” (p. 6).

¹⁴¹ Vestit o guarnit convenientment.

Sincerament, també em recorda la infantesa i, així, la possible combinació entre mare i fill de què parla Angie Simonis.

Per tant, la figura que portaria el forment, artísticament i simbòlica, seria a la nostra esquerra segons mirem frontalment. De fet, en Castalla (l'Alcoià), hi ha una obra de ceràmica amb Santa Bàrbara enmig d'ambdós sants, en què veiem, a la nostra esquerra, el sant que porta el forment, això és, Senent, representació que apareix en el llibre *"La vida dels gloriosos sants Abdó i Senén"*, de Joan Baptista Anyés, en l'edició d'Ulleye, de què parlarem més avant.

I tot això seria si partíssem dels diòscurs (que té a veure amb els Sants de la Pedra), tocant el tema de l'aigua i, com veiem, introduint Sant Joan Baptista. Fins i tot, en Benimodo (població valenciana de la comarca de la Ribera Alta), hi ha un plafó ceràmic que els representa i en què sí que apareix el seu nom davall de la imatge de cada u dels sants, com podem veure en el document *"Curs Conèixer La Ribera Benimodo"* (<https://xvassembleahistoriaribera.files.wordpress.com/2012/08/benimodo.pdf>), a partir d'una web dedicada a la *"XV Assemblea d'Història de la Ribera. Benimodo, 9, 10 i 11 de novembre de 2012"*, signat per Anna Alfonso (historiadora de l'art) junt amb Pau Armengol (arqueòloga) i Rafael López (cronista de Benimodo) i editat per l'Ajuntament de Benimodo en febrer del 2008. Llegim *"Plafó ceràmic dels Sants de la Pedra"*.

Es troba ubicat al núm. 16 del carrer dels Sants i la seua data de realització se situa al voltant del 1790.

Representa els Sants Abdó i Senén, amb Sant Josep, La Puríssima i Sant Felip Benici. Els dos sants principals es troben de peu vestits a la romana amb grans mantells d'erminis i estan coronats. Abdó, en la mà dreta porta un ram d'espigues i Senén, en l'esquerra, un sanglot de raïm". La Puríssima es troba, mirant l'obra, en la banda de dalt, junt amb els dos sants. Ara bé, si l'observem d'esquerra a dreta i tenint present els sants Abdó i Senent (de dimensions més grans que Sant Josep, la Mare de Déu i Sant Felip Benici), veurem que la Puríssima apareix enmig dels dos sants. I si, així mateix, observem els Sants de la Pedra i la Mare de Déu, arribem a la conclusió que, d'esquerra a dreta, primerament, hi ha Sant Abdó ("S. Abdon.M.r", en el plafó), en el centre, la Puríssima ("Mater Purísima", en l'obra) i, en la dreta, Sant Senent ("S. Senent.M.r", en la representació). La indicació "M.r" vol dir "Màrtir". Un altre dels casos on hi ha els noms dels sants, per exemple, és en la localitat aragonesa d'Apiés, pertanyent al terme de la ciutat d'Osca, en l'església de San Félix. Així, en l'altar d'aquesta església, hi ha unes pintures en què els noms figuren en la corona dels sants i en aquest sentit: el de l'esquerra, "sn. abdon"; el de la dreta, "sn. senen". Informació facilitada per Mara Allué, per correu electrònic de l'11 de novembre del 2018, a través d'unes fotos.

En resum, Abdó porta forment i es troba a la nostra esquerra, la Mare de Déu (la Puríssima) és en el centre dels dos sants (encara que amb menor grandària i en la banda de dalt) i, finalment, Senent duu raïm i es situa a la nostra dreta. Quant a lo que porta cada sant, direm que, en el llibre *"Arqueologia feminista ibèrica"*, de Francisca Martín-Cano, hi ha que en la Península Ibèrica s'han trobat obres anteriors al sorgiment del cristianisme, en què *"Son portadas por manos femeninas,*

diferentes frutas de cosecha: racimos de uva, espigas de cereales, aceitunas, o cornucopias llenas de frutos, como símbolo propiciador de Fertilidad” (p. 417).

Ara bé, tot lo comentat, fins ara, respecte a Sant Joan Baptista, a Jesús, a l’obra en què apareix Santa Bàrbara i els Sants de la Pedra i al plafó en què apareixen ambdós sants i la Puríssima, **si els consideràssem uns diòscurs i masculins, si més no, artísticament.**

Però la cosa canvia quan passem a veure que, encara que ho siguem i que, a més, tinguen relació amb l’aigua, u dels dos va acompanyat de forment (un element clarament agrícola i relacionat amb la cultura mediterrània, d’estiu, és a dir, de l’estació associada amb la joventut). Aleshores, és quan creiem menester donar pas a una hipòtesi que, personalment, considere més consistent, més ferma i més en línia de lo que aïllem ací: Demèter i Persèfone, a diferència de Sant Joan Baptista, de Jesús, de Càstor i Pòl·lux i de la Mare de Déu del Carme, sí que estan relacionades amb el forment i formen una parella ben antiga, en aquest cas, de deesses, i està vinculada a lo agrícola. Fins i tot, podríem afegir les divinitats mitraiques Cautes i Cautopates, de què feu esment Martirià Brugada i Clotas en el correu electrònic que m’envià amb la seua visió sobre els sants Abdó i Senent en relació al simbolisme masculí i al femení. I, així, introduiríem la cultura romana, la grega, la cristiana i la mitraica i trobaríem, en bona mida, un paral·lelisme, el qual exposarem a final d’aquest punt d), tot i que podem observar que hi ha una major semblança entre Demèter i Persèfone (de la cultura grega), Sant Joan i Jesús (del cristianisme, una religió molt relacionada amb Orient) i Cautes i Cautopates (de la cultura mitraica, indo-persa), almenys, per les raons següents:

- A) Són cíclics i tenen a veure directament amb l’estiu i amb l’hivern (és a dir, amb juny i amb desembre).
- B) U va cap amunt (en sentit ascendent) i l’altre cap avall (en sentit descendent).
- C) Estan vinculats amb el dia i amb la nit (i amb símbols equivalents o molt pròxims), de manera més evident, per exemple, a través de detalls artístics: forment / raïm, juny / desembre (Sant Joan Baptista i Jesús, respectivament), torxa cap amunt / torxa cap avall.

I, ¿per què aquestes divinitats mitraiques, com les romanes, i com les gregues, van en una línia molt pròxima i, en molts sentits, comuna, a la dels sants Abdó i Senent? Doncs, entre altres motius, perquè, per exemple, és un fet, com podem llegir en l’entrada **“Dioscuros: Cástor y Pólux”** (<https://animasmundi.wordpress.com/2015/04/07/dioscuros-castor-y-polux>), d’Alejandro Miñano Herrero (amb qui contactí per correu electrònic), en el blog **“Animasmundi”**, que *“Como todos los gemelos reunían tanto la unidad en sí como al binario”* i que, en la cultura grega *“en el origen del mundo había un huevo, precisamente dividido en dos mitades (→ Uno→Dos→Gemelos).*

(...) Sin duda se trata de un hecho excepcional, y esto en las culturas arcaicas es signo de lo numérico, de lo extraordinario, de lo misterioso.

(...) Los gemelos son conocidos sobre todo por el apelativo prestigioso de Dioscuros, pues ambos se benefician en algunas ocasiones de la paternidad divina.

(...) La constel·lació de Géminis té dues estrelles, anomenades pels grecs Càstor i Pòlux o els bessons, que eren vistos com a símbols del home¹⁴², que representa el microcosmos, en contraposició a Zeus, que representa el macrocosmos.

Càstor era considerat com a mortal i Pòlux com a immortal. És un fet astronòmic interessant que la estrella Càstor està disminuint en brillantor i no té la llum que tenia fa diversos centenars d'anys; mentre que Pòlux, el germà immortal, està augmentant en brillantor i eclipsant al seu germà.

No nos es extraña la dualidad que es enfatizada en Géminis pues se presenta en una gran cantidad de historias mitológicas. Por ejemplo nos la encontramos en Rómulo y Remo y en Caín y Abel¹⁴³¹⁴⁴, es decir, existe un fuerte paralelismo entre ellos: un hermano muriendo y el otro viviendo.

Los Dioscuros eran reverenciados tanto en Esparta como en Roma (donde se les dedicó un templo en el Foro) como símbolos de la virtud guerrera y de la solidaridad fraternal”.

Sobre aquesta fraternitat, malgrat que Francisca Martín-Cano no en fa esment a la fraternitat, sí que indica que hi ha casos de troballes d'arqueologia referents a “representaciones esquemáticas de dos féminas de similar edad juntas o cogidas de la mano, datadas en el año 3300 adne¹⁵⁵” (p. 326) i “maternidades de madre con hija adolescente (reflejo de la descendencia matrilineal y de la Diosa Madre y su Hija” (p. 327)

Aquestes virtuts, com hem pogut veure en més d'un document, també estan associades als germans Abdó i Senent.

A continuació, introduïrem, igualment, el significat dels noms Càstor i Pòl·lux, atenent a informació que hi ha en Internet. Si partim de l'entrada “**Càstor. Nombre de niño**” (<https://www.parabebes.com/nombres-de-nino-con-la-letra-c-4410.html>), de la web “**paraBebés**”, tenim que el nom Càstor “Se encuentra como voz griega, pero tiene origen sánscrito lejano; Kastûri, ‘almizclero’, equivalente a ‘oloroso’”¹⁴⁵. Per una altra banda, si cerquem “**Càstor**” (<https://www.todopapas.com/nombres/nombres-de-nino/castor>), en la web “**TodoPapás**”, llegim “Nombre de origen griego derivado de la palabra kekasmai, que significa ‘brillante, excelso’”. No obstant això, cal tenir present que, quant a intensitat de llum, l'estel Pòl·lux és més potent que Càstor.

“Almizclero”, en valencià, “almescat”, es dona el cas, si partim de la “**Gran Enciclopèdia**

¹⁴² Ací es refereix a l'ésser humà.

¹⁴³ Els que sobreviuen són Ròmul i Caín, personatges que maten l'altre germà: Rem i Abel, respectivament. En canvi, per exemple, la violència no apareix entre Demèter i Persèfone, com tampoc ho fa entre Sant Joan Baptista i Jesús, ni entre Cautès i Cautopates, fet que ens pot dur a pensar en les cultures matriarcalistes. Castor i Pòl·lux, com les tres parelles agrícoles que hem esmentat adés, també van units per mitjà de la fraternitat.

¹⁴⁴ aC.

¹⁴⁵ En octubre del 2019, en revisar la recerca, aquesta informació no figurava en la web esmentada.

Catalana", que és una planta que "*té flors purpúries*", detall que podria recordar-nos el color del raïm i el de la magrana (fruita relacionada amb Persèfone). A més, en el "**Diccionari Català-Valencià-Balear**", es diu que l'allesc (o mesc) és una "*Substància molt olorosa, de color fosca i de gust amarg*". Finalment, he arribat a pensar que la segona entrada, la que parla de la lluminositat, pogués tenir una connotació negativa, així com també la té la prepotència o l'agressivitat de Caïn, pel fet que la seua violència anul·la la bondat del seu germà (u dels casos de dualisme en la història dels símbols i de figures mitològiques o del món de les religions). A més, el color púrpura és fosc. Aquesta puntuació sobre la idea de "*brillant*", fins i tot, la podríem confirmar millor tot seguit, quan veurem quin és el significat del nom Pòl·lux, el qual, si ens fonamentem en la informació treta d'Internet, sí que és més uniforme i coherent, a més de positiu.

Així, el nom Pòl·lux, partint de l'entrada "**Significado del nombre Pólux. Nombre para niños**" (<https://www.guiainfantil.com/nombres/nombres-para-ninos/significado-del-nombre-polux>), de la web "**guiainfantil.com**", vol dir "*El que es muy amable*". Aquest significat, a diferència del relacionat a Càstor, sí que coincideix, simbòlicament, amb el següent, tret de l'entrada "**¿que significa el nombre de Polux y de donde viene?**" (<https://es.answers.yahoo.com/question/index?qid=20060727121429AA2vX4P>), de la web "**yahoo!respuestas**": "*Polux, segun el lexicon de Liddel viene de 'polydeukeis' que significa 'muy dulce'*".

De totes maneres, tot i aquestes diferències, sí que podem observar, entre totes aquestes figures mitològiques (junt amb les religioses), que són presents la part guerrera i la fraternal, a hores d'ara, vinculades al dia (lo actiu, Pòl·lux, Sant Joan Baptista, Demèter) i a la nit (lo passiu, Càstor, Jesús en forma de Nen, Persèfone). Així, podríem deduir que Pòl·lux, de la mateixa manera que Jesús al costat de Sant Joan Baptista, estaria relacionat amb la part positiva, amb el bé (recordem el passatge bíblic en què el colom es posa dalt de Jesús, acabat de batejar pel seu cosí Sant Joan Baptista, i una veu, des del cel, diu "*Aquest és el meu Fill, l'estimat, n'estic molt content*"). A més, recordarem que la banda forta s'identifica amb la dreta, fins i tot, en locucions com *a tort i a dret* i expressions com *ser el braç dret d'algú* o que, per exemple, en les corts feudals, a la dreta del rei... era el braç eclesial i, en canvi, a l'esquerra, el braç militar.

Així, també tenen punts comuns amb divinitats mitràiques, com ara, Cautes i Cautopates, que també estaven en relació amb el dualisme i amb funcions molt semblants a les de Demèter i Persèfone. En acabant, parlarem sobre aquestes dues divinitats.

Sobre Cautes i Cautopates, començarem pel seu nom, a partir d'informació treta de l'entrada "**¿Mitraicos en la Bética?**" (<https://arquitecturaperdida.blogspot.com/2011/05/mitraicos-en-la-betica.html>), del blog "**La arquitectura perdida**": "*parece ser que, por etimología, se relacionen con el origen iraní del culto, pues la raíz de sus nombres (caut) parece hacer referencia a la luz.*¹⁴⁶ *Por el contrario la partícula negativa pates indica un antagonismo entre un personaje y otro (pudiendo traducirlos como luminoso y antiluminoso u oscuro).*

¹⁴⁶ El 30 de març del 2017, en resposta a un correu que havia enviat a Martíà Brugada i Clotas eixe dia, em responia que "*La meva tendència (més d'acord amb Francisco Javier Delicado Martínez) és vincular els dos sants al simbolisme*

Iconogràficament se representen com dos joves perses tocats, com Mitra, amb un pileus, i portant en les mans sendes antorxes". El pileus és un barret, un casc.

I continua, més avant, dient que "Es curiós que Cautès quasi sempre se situï a la esquerra i Cautópates a la dreta de la escena mitraica, per lo que se han interpretat com alegories de la sortida i posta del Sol, per oriente i occident respectivament, deixant a Mitra en el centre, podent representar el Sol en el cenit. Relacionat també amb la seva situació se prenen com personificacions de mar i cel, oriente i occident, el Sol i la Lluna i, consegüentment símbols de la vida i la mort.

En directa relació amb aquest últim està la aportació de Gordon i Beck que, interpretant un pas de Porfiri, pren als dos bessons com agents de Mitra que controlen les portes per les quals produeixen el descens de les ànimes des de les estrelles al món dels mortals i el recorregut invers.

Igualment, com podem veure en l'article "**Apuntes sobre el Mitraisme**" (<https://identidadytradicion.blogia.com/2011/071102-apuntes-sobre-el-mitra-smo.php>), en el blog "**Identidad y Tradición**", estarien vinculats amb la celebració de la Nativitat del Sol, festa del Sol Invictus, la qual es celebrava coincidint amb el solstici d'hivern, el 25 de desembre. Llegim que "Mitra neix entre un bou i una mula en la cova, amb dos pastors de testigos: Cautès i Cautópates, Cautès té una antorxa encesa cap amunt (el dia), Cautópates té una antorxa encesa cap avall (la nit)".

En línia amb lo que escrivim sobre Cautès i Cautópates, Diego Pintado, de la Universitat del Salvador (d'Argentina), en l'article "**El concepto de metron en Heráclito y Protágoras**" (<http://www.revistas.uma.es/index.php/claridades/article/viewFile/3736/3474>), de la revista "**Claridades. Revista de Filosofía**" (no. 9, del 2017), escriu la reflexió següent: "¿Acaso no son los dos pilares ontológicos de lo real, originación y disolución, nacimiento y muerte, principio y fin, aquello que el esoterismo más arcaico descubrió en los dioscuros, Cautès y Cautópates[s], Cástor y Pólux, los gemelos representados uno a la izquierda y con una antorcha hacia arriba y uno a la derecha con una antorcha hacia abajo?". A l'esquerra, està Pòl·lux i, a la dreta, Càstor, de la mateixa manera que les estrelles de la constel·lació bessons en el cel. Sobre aquest "esoterisme", direm que Francisca Martín-Cano, en l'obra "**Arqueología feminista ibérica**", parla, en al·lusió a la Península Ibèrica des del Paleolític, de "testimonios artísticos de dualidades femeninas de similar edad, en formas variadas: muchas en pintura, pero algunas están grabadas, o son esculturas.

Algunas (...) Están datadas entre el VI milenio adne¹⁴⁷ hasta principios del III adne. Y otras dualidades son de estilo Naturalista figurativo. Serían representaciones de dos Sacerdotisas

del dia i de la nit. Així, no és estrany que, inicialment, iconogràficament també es puguin identificar als mitraics CAUTES I CAUTOPATES, com també als Dioscurs, al Yin i Yang...".

¹⁴⁷ Abans de la nostra era, és a dir, aC. apareix en cites tretes d'aquest llibre, com també ocorre en altres publicacions.

Geminales, dos amigas de corazón vinculadas, con las que darían modelo para que practicasen ritos propiciatorios de la Diosa Andrógina" (pp. 324-325).

I, quant a la torxa, afegirem que en l'article "**Deméter y Persèfone. El Mito de la Transformación Cíclica**" (<http://www.mujeresdeempresa.com/demeter-y-persefone-el-mito-de-la-transformacion-ciclica>), de la web "**MujeresdeEmpresa.com**", hi ha que Persèfone, la filla, "*Un día escucha unos lamentos que provienen del fondo de la cueva. Entonces la Hija enciende una antorcha y desciende al Mundo Subterráneo de los Muertos. Cuando éstos ven la luz dejan de gemir y se alegran con la presencia de la joven diosa*". Aquestes línies, immediatament, em recordaren el paper de l'abat Arnulf quan tornà a Arles i, segons el "**Libre de la translatio dels sancts Abdon y Sennen**", de Miquel Llot de Ribera, escrit en 1591, amb l'abat com una mena de Persèfone, un paper semblant, igualment, al del Nen Jesús el 25 de desembre, després del dia més curt de l'any i de l'inici de l'hivern.

Cautes i Cautopates, com després ho veurem en Abdó i Senent, tenen un paral·lelisme simbòlic que pot semblar més clar respecte al de Càstor i Pòl·lux en relació amb els Sants de la Pedra. Així, com podem llegir en la web "**Encyclopaedia Iranica**", en l'entrada "**Cautes and Cautopates**" (<http://www.iranicaonline.org/articles/cautes-and-cautopates-the-two-dadophoroi-or-torch-bearers-who-often-flank-mithras-in-the-bull-slaying-scene-and-who-are-s>), en anglès, "*Cautes would symbolize, or at least introduce, the half-year from planting to harvest and Cautopates the other half*", és a dir, que "*Cautes simbolitzaria o, si més no, introduiria, la mitat de l'any que va des de la sembra fins a la collita i, Cautopates, l'altra mitat*". A més, com en l'article "**El Mitreo de Mérida**" (<http://alfonsodelavega.com/?p=17749>), de la web "**La Garita de Herbeira**", també ens diu que Cautes porta la torxa cap amunt, mentres que Cautopates en porta una i cap avall, detall que ens podria recordar cap a on creix el forment (Senent) i cap a on ho fa el raïm (Abdó). L'autor de l'article escriu que "*Cautes con el fuego hacia arriba. Cautopates con el fuego de la antorcha hacia abajo. Día y noche*".

Podem afirmar, doncs, que no sols tenen moltes semblances entre els personatges romans i els mitraics, sinó que, a més, bona part d'eixes similituds les comparteixen els Sants de la Pedra i, fins i tot, les trobem en el simbolisme del forment i del raïm (o de la magrana). I que, així mateix, també n'hi ha amb Demèter i Persèfone, de què hem parlat en altres apartats de l'estudi: Demèter representa el creixement i està relacionada amb el forment (juny-juliol, sobretot) i, en canvi, Persèfone, la decadència que, quan acabarà de començar l'hivern, donarà pas al renaixement de la vida, el qual aplegarà al punt més alt amb l'estiu, símbol de la joventut i moment en què s'uneixen també la celebració dels diòscurs Càstor i Pòl·lux (15 de juliol) i, en lo cristià, dels sants Abdó i Senent (30 de juliol). Persèfone, en lo simbòlic, en el camp dels aliments, està relacionada amb la magrana, la qual, com el raïm, maduren en la tardor, de setembre a novembre, justament durant el mes típic de la verema, setembre (si bé comença en juliol¹⁴⁸ i pot allargar-se a octubre), i durant la tardor.

¹⁴⁸ El raïm primerenc, sovint en la darrera setmana de juliol.

A més, recordarem que Sant Joan Baptista (24 de juny) es celebra en el moment de major llum en l'hemisferi nord (un poc després de l'entrada de l'estiu), mentres que, sis mesos després, la festa del naixement del seu cosí Jesús (Nit de Nadal), 24 de desembre, té lloc un poc després del dia més curt de l'any i d'haver començat l'hivern.

A tot lo escrit sobre els noms i els seus símbols, afegiré que, àdhuc, en el llibre ***"La vida dels gloriosos sants Abdó i Senén"*** (de Joan Baptista Anyés i editat per Ulleye, en el 2010), en la plana on comença l'apartat ***"Cobles en llaor de santa Bàrbara"***, Santa Bàrbara apareix enmig dels sants Abdó i Senent, i que qui veiem a la nostra esquerra (corresponent a la dreta de la santa) porta forment i una palma, mentres que l'altre duu un penjoll de raïm i una palma. El color groc correspondria a lo que creix cap al sol, cap amunt, al forment, al dia i, fins i tot, a l'home (si ho dividíssem entre home i dona).

Això coincidiria amb el fet que, per exemple, en Nepal, on una germana meua va ser uns dies, un elefant femella estigués lligat a un tronc que acabava, en la banda de dalt, en pla (→), mentres que el mascle, que era molt a prop de la femella, ho estava a un tronc que ho feia en punta (↑). Farem un parèntesi per a recordar, ací, que el nom *"Senent"* significa *"la punta de ferro de la fletxa o de la llança; pur, net, destil·lat"* i que, en canvi, *"Abdó"* vol dir *"el molt servicial, el servidor de Jesús, serf de Déu"*. Sobre aquesta punta de fletxa, que, per la forma final, podria recordar-nos la d'una espasa (aïna actualment associada a la guerra, però no en altres temps), en el llibre ***"Arqueologia feminista ibèrica"***, llegim *"puñal, cuchillo, espada, alabarda, flecha, lanza, jabalina... (...)"*

Las armas han sido interpretadas, de manera generalizada por académicos como: armas de defensa que pertenecerían al guerrero de élite enterrado en la tumba. Pero (...) el arte prehistórico matriarcal en la Península Ibérica, antes de que la invasión romana provocase la evolución de las ideas religiosas hacia el patriarcado, era de carácter simbólico" (p. 269).

Tornant a l'anècdota dels elefants, quan la meua germana preguntà el motiu dels dos troncs distints, una persona li aclarí que es feia per a diferenciar el gènere de cada elefant¹⁴⁹. Podríem, fins i tot, afegir, que, en la llengua de signes de les persones sordes, quan el capellà, en plena missa (com en una a què vaig assistir), diu *"És just i necessari"*, en el moment de dir *"just"* adreça el seu braç dret, detall que concorda amb les idees de puresa i de netedat que han eixit al principi d'aquest apartat sobre l'origen i el significat dels noms Abdó i Senent.

Per a continuar amb la relació entre els noms, els seus significats, el gènere de cada u dels sants i què portaria cada u (en el cas que només l'acompanyàs forment o raïm), adduirem que, en molts apartats del llibre ***"Metafísica del sexe"***, de Julius Evola, l'autor parla sobre el triangle invertit i la línia en horitzontal (relacionats amb la dona) i, per una altra banda, sobre el triangle que mira amunt i dret i la línia vertical (relacionats amb l'home), a partir de representacions al llarg de la història de la Humanitat. Aquests detalls que exposa Julius Evola, els podríem relacionar amb el forment (que tira amunt) i amb el raïm (que ho fa cap avall) i, per una altra banda, amb *"la punta de ferro de la fletxa"* (cap amunt) i amb *"el molt servicial"* (cap avall).

¹⁴⁹ La meua germana em confirmà aquesta anècdota el 24 d'octubre del 2019.

Així mateix, direm que, en la mateixa línia del sentit de lo que acompanya a cada sant i de la identificació de cada u, podríem entrar, com ara, en com la representació que fa Jaume Huguet (s. XV) dels Sants de la Pedra, ens trau que el que hi ha a la nostra esquerra té l'espasa cap amunt, mentres que qui hi ha a la nostra dreta l'orienta cap avall, com es pot veure, per exemple, en una foto dins de l'article *"Jaume Huguet i el retaule dels sants Abdó i Senén"* (<https://www.raco.cat/index.php/terme/article/view/40616/122012>), de Joaquín Yarza Luaces (p. 30). Tindríem, doncs, Senent (el de la nostra esquerra), qui inclina l'espasa cap amunt, i, en canvi, Abdó (el de la nostra dreta), qui ho fa cap avall.

Sobre el tema de les espases (en lloc del forment i del raïm), direm que l'hem trobat en algunes representacions artístiques i que, hem pogut saber, per mitjà d'un correu electrònic del 5 de juny del 2019, enviat per Sofia Mata de la Cruz, directora del Museu Diocesà de Tarragona, amb qui havia contactat la vespra, que, *"Al Museu Diocesà de Tarragona hi ha una taula del Mestre de Cervera, dos compartiments de la predel·la del retaule de Sant Jaume de Vallespinosa obra de Jaume Mates, i una taula solta amb dos compartiments que mostren escenes de la seva vida. Totes les representacions els presenten amb corones reials i espases. No he vist cap amb altres atributs"*, això és, amb forment i amb raïm, com en la majoria de les obres d'art. Una informació interessant: corones reials, espases... També apareixen amb espases, d'acord amb dues fotos que pogué veure en un correu electrònic que m'envià Montserrat Molí Frigola, el 21 de desembre del 2019, sobre el reliquiari i l'arqueta dels sants Abdó i Senent, a què ella accedí mitjançant *"la expo de Barcelona, segles XIII-XV"* (sic). En ambdues fotos, els sants la porten cap avall. Agraesc aquesta col·laboració.

Finalment, en aquest apartat sobre el nom dels sants Abdó i Senent, exposarem, en una taula, de manera resumida, lo que hem tractat al llarg d'aquest punt de l'estudi.

SENENT	ABDÓ
Significat del nom: <i>"la punta de ferro de la fletxa o llança", "pur, net, destil·lat"; "l'innocent", "el qui fa honor a la seua puresa"; "el bondados", "tall de l'espasa", "regal de Déu", "relacionat amb Déu".</i>	Significat del nom: <i>"el molt servicial, el servidor de Jesús, serf de Déu".</i>
Germà menor (goigs d'Arles), <i>"el más joven, aparece rubio y barbilampiño"</i> ¹⁵⁰	Germà gran, <i>"era moreno y barbado"</i> ¹⁵¹
Forment	Raïm, magrana
Segador ¹⁵²	Veremador ¹⁵³
Espasa cap amunt	Espasa cap avall

¹⁵⁰ Article *"Historia, arte e iconografía de los Santos Abdón y Senén"*, de Daniel Benito Goerlich, en el llibre *"De la Festa d'Acció de Gràcies i d'altres Festes de Carpesa"*, editat per l'Ajuntament de València, en el 2005.

¹⁵¹ En el mateix article de Daniel Benito Goerlich.

¹⁵² Entrada *"Les festes de Sant Isidre"* (<https://locarranquer.blogspot.com.es/2013/05/les-festes-de-sant-isidre.html>).

¹⁵³ En la mateixa entrada del blog *"Lo Carranquer"*.

Home ¹⁵⁴	Dona
Demèter (Mare)	Persèfone (Filla)
Pòl·lux. Significat del nom: <i>“el que és molt amable”, “molt dolç”</i> . Dolçor. És l'estrela més brillant de la constel·lació Bessons. Germà de Càstor. Immortal.	Càstor. Significat del nom: <i>“brillant, excels”; “almescat”, “olorós”</i> . Amargor. És la segona estrela més brillant de la constel·lació Bessons. Germà de Pòl·lux. Mortal.
Cautes (portant una torxa cap amunt). Simbolitza la mitat de l'any que va des de la sembra fins a la collita. ¹⁵⁵ Sol aparèixer representat a l'esquerra de la imatge, és a dir, a la dreta del déu Mitra. Eixida del sol. Sol. Dia. Mar. Llevant. Originació ¹⁵⁶ .	Cautopates (portant una torxa cap avall). Simbolitza la mitat de l'any, des de la collita fins a la sembra. ¹⁵⁷ Sol aparèixer a la dreta de la imatge, és a dir, a l'esquerra del déu Mitra. Posta del sol. Lluna. Nit. Terra. Ponent. Dissolució.
Majoral (Bétera)	Obrera fadrina i obrera casada (Bétera)
Macrocosmos ¹⁵⁸ (Zeus)	Microcosmos (Càstor i Pòl·lux)

e) L'origen precristià dels sants Abdó i Senent. Demèter, la deessa de l'agricultura d'on parteixen els Sants de la Pedra.

¹⁵⁴ En el cas d'una parella de dones, seria la més jove, és a dir, la dona adolescent o jove i, com hem vist en les festes de Bétera, per la jove que acompanya la dona que fa un paper simbòlic de mare.

¹⁵⁵ En l'“*Encyclopaedia Iranica*” (en anglès, i accessible en Internet), llegim “*from planting to harvest*”.

¹⁵⁶ “*El concepto de metron en Heráclito y Protágoras*”

(<http://www.revistas.uma.es/index.php/claridades/article/viewFile/3736/3474>), article de Diego Pintado, de la Universidad del Salvador (d'Argentina), publicat en la revista “*Claridades. Revista de Filosofía*” (no. 9, del 2017), a què hem fet al·lusió unes pàgines abans.

¹⁵⁷ En la mateixa entrada de l'“*Encyclopaedia Iranica*”, llegim “*the other half*”.

¹⁵⁸ “*Dioscuros: Cástor y Pólux*” (<https://animasmundi.wordpress.com/2015/04/07/dioscuros-castor-y-polux>), entrada d'Alejandro Miñano Herrero, en el blog “*Animasmundi*”.

Per tot això, crec que hi ha arguments per a decantar-nos per un origen precristià. Fins i tot, considere possible i acceptable un sincretisme entre iconografia i religiositat, i donar com a segur que fou una festa pagana relacionada, a més, amb les fires d'estiu i de la collita dels cereals (de què havíem parlat molt abans). La iconografia, per a representar, de pas, el pa i el vi (caurien en estiu i, quan ja començaria a arregar-se el raïm més avançat), i, en lo religiós, per a substituir així i, de pas, deixar arrere, la figura pagana de Demèter i de la seua filla Persèfone, amb qui més d'una vegada està associada en obres pictòriques, amb el nom de "les Deesses".

Demèter, com podem llegir en l'article "**Demèter, la deessa de l'agricultura**" (<https://blocs.xtec.cat/classiquesgabriela/2014/11/17/demeterla-deessa-de-lagricultura>), del blog "**El somni de Psique**", de l'institut Gabriela Mistral, apareix en una festa, "al juliol, en la qual només participaven les dones, (...) vestides de blanc i amb corones d'espigues, anaven a oferir a la deessa les primícies de les collites.

(...) Els seus atributs són el tron, l'espiga, la torxa, la falç, la diadema i el ceptre¹⁵⁹".

Aquests elements són molt semblants als que figuren en l'obra "**Sacralia Antiqua. Diccionari del catalogador del patrimoni cultural de l'Església**", coordinada per Josep M. Martí i Bonet i editada pel Museu Diocesà de Barcelona (2013), on podem llegir què els atributs dels sants Abdó i Senent "són ceptre, corona, espasa reial, ermini¹⁶⁰, espigues i lleó" (p. 8).

De nou, en eixe article del blog "**El somni de Psique**", hi ha que "Demèter, divinitat de la terra conreada, és essencialment la deessa del blat (...). Demèter, tant en la llegenda com en el culte, es troba estretament vinculada a la seva filla Persèfone, i les dues constitueixen una parella a la qual amb freqüència es diu simplement les 'Deesses'".

I, per a aclarir-ho més, Aurelio Bermejo Fernández, estudiós del llatí, de la cultura grega i de la llatina com també autor d'obres per a aprendre llatí, ho explica molt bé en l'article "**Dioses y héroes de la mitología grecorromana**" (http://temasdeculturaclasica.com/?page_id=950), en la web "**Temas de Cultura Clásica**". Així, escriu que "El panteón griego de la segunda generación de dioses se configuró básicamente con divinidades pertenecientes a la cultura mediterránea, de carácter matriarcal y agrícola, relacionadas con la fertilidad, como Deméter, diosa de los cereales [...] (...) Perséfone, a quien se atribuían los ciclos estacionales de la vegetación, y con dioses de la sociedad indoeuropea –patriarcal, guerrera y muy jerarquizada–, como Zeus". Entre els mites grecs, diu que "figura casi exclusivamente en (sic) el de Deméter, madre de su esposa Perséfone".

¹⁵⁹ Vareta simbòlica de l'autoritat reial o imperial. Tot i això, direm que, en el llibre "**Diccionario de los símbolos**", de Jean Chevalier junt amb Alain Gheerbrant (publicat per l'editorial Herder, en el 2015), hi ha que, "En el remate del cetro faraónico se guarda sin duda el doble simbolismo de príncipe de la fecundidad, pero también de príncipe despiadado de la cólera, que castiga tanto a sus enemigos personales como a los del pueblo" (p. 278).

¹⁶⁰ Segons el DCVB, caldria escriure's *armini*. En qualsevol cas, en el "**Nou diccionari de la llengua catalana**", de Joan Baptista Xuriguera, és un mamífer de la família de les mosteles, amb pell blanca en l'hivern. La pell d'aquest animal. En heràldica, taca negra en camp blanc.

Quant als atributs de Demèter / Ceres (l'equivalent romana de Demèter), diu que són *“la espiga, el narciso, flor fúnebre, con la que se hacían a menudo las coronas ofrecidas a las Dos Diosas, la amapola y la adormidera, las cuales se convirtieron en símbolos de la fecundidad y la renovación, especialmente por su presencia en los campos de cereales y por la cantidad de semillas que encierra su cápsula. (...) A Deméter / Ceres se la representa de pie o sentada, con una corona de espigas o con un ramo de éstas o una antorcha en la mano y, a veces, con una serpiente”*. Corona, espigues i, per exemple, serp, són símbols que Angie Simonis identifica clarament amb la dona. Això ens pot dur a recordar la identificació simbòlica que fa Angie Simonis, de dos divinitats, bessones, però d'hòmens (p. 203): Apol·lo (llum, vida, immortalitat, equilibri harmònic, permanència) i Dionís (femení i relacionat amb la foscor, amb la mort, amb la transitorietat i amb la destrucció). A més, la investigadora classifica Dionís com *“el dios de la vegetación”* (p. 92).

Més avall, Aurelio Bermejo explica que Demèter és la Deessa Mare, *“principio femenino, por tanto, de la fertilidad universal en toda su extensión. Así, es diosa de la tierra productiva (a diferencia de Gea, que lo es de la tierra en sentido genérico)”* i que *“los campesinos le ofrecían cada año las primicias de sus cosechas y le honraban con fiestas anuales, asociándola, muchas veces, con Dionisos, dios también agrario, introductor de la vid y del vino en el Ática”*.

Tot seguit, l'estudiós escriu que Demèter i Persèfone formaven *“una pareja inseparable, a la que se le suelen aplicar los mismos epítetos: las Dos Diosas, las Grandes Diosas, etc.”*.

En un passatge de l'article, ens diu que, segons una tradició, *“Deméter volvió al Olimpo, después de (...) entregar (...) un carro tirado por serpientes aladas y unas espigas con el encargo de extender su cultivo por todo el mundo”*. Aquestes paraules em fan pensar que, de manera literària, s'intenta donar una explicació al fet que, en el món conegut de la Grècia clàssica, el forment estigués molt estés.

Resta clar, doncs, a partir de les paraules d'Angie Simonis, de la informació treta del blog de l'institut, i de lo que escriu Aurelio Bermejo, que Demèter està directament relacionada amb el forment, amb l'estiu i amb Persèfone com també amb la fertilitat de la terra.

Finalment, amb paraules d'Aurelio Bermejo, *“el verdadero emblema de las Dos Diosas es la serpiente, animal ctónico por excelencia”*, això és, de terra. Recordem que el terme *“Ctònic”* procedeix del grec antic *khtónios* (*“pertanyent a la terra”, “de terra”*).

f) La deessa Demèter i la seua substitució pels sants Abdó i Senent. La dona, des de l'oficialitat del cristianisme en l'Imperi Romà fins al Barroc, i la seua relació amb els Sants de la Pedra.

Tot lo assenyalat, fins ací, en aquest apartat de l'estudi, em fa pensar que no seria estrany veure substituïda una parella femenina, com ara, la de Demèter i Persèfone, per una d'hòmens, com un exemple més en la línia de la política d'imposició del sistema patriarcal, tan present encara en l'Església, excepte en els grups i en les línies de renovació. Per a entrar en aquest punt, referent a l'Església, faré esment de fragments trets del llibre *“Pecadoras en verano, arrepentidas en*

invierno”, de Mª Elena Sánchez Ortega (Alianza Editorial, 1995, Madrid), quan diu que la situació de les romanes (que viurien en el segle III) es modifica a partir d'eixe segle “*gracias a la influencia del estoicismo por una parte, y la expansión y oficialidad del Cristianismo [s. IV] por otra, que van a devolver de nuevo a la mujer a la estrechez de movimientos de la época republicana. La actitud de la Iglesia respecto a la conducta femenina es tajante. Juan Crisóstomo –uno de los oradores cristianos más estimados- ya había sentenciado en la Antioquía del siglo IV las bases del problema:*

‘Apenas ellos –Adán y Eva- se separaron de la obediencia de Dios, se convirtieron en tierra y cenizas; y de un golpe perdieron la vida feliz, la belleza, y el honor de la virginidad... se hicieron siervos despojados de la vestidura real... sometidos a la muerte y a cualquier otra forma de maldición e imperfección; después, el matrimonio tuvo que hacer su apariencia... ¿Ves dónde tiene su origen el matrimonio?... pues donde hay muerte también hay cópula sexual; y donde no hay muerte tampoco hay cópula sexual!’” (pp. 73-74).

Començaria, per tant, en el segle III, quan, segons la tradició, visqueren els sants Abdó i Senent. En eixe sentit, no crec que la substitució de la deessa Demèter pels dos sants fos casual, a partir del segle IV, sobretot, si, com molt bé escriu el periodista Carlos Mesa, en l'entrada “**La iglesia de los misterios**” (<https://www.carlosmesa.com/sant-just-i-pastor>), del blog “*carlosmesa.com*”, en què parla sobre els sants Just i Pastor¹⁶¹ i l'església de Barcelona dedicada a tots dos, pensem que “*Los mártires serían los cimientos de la Iglesia triunfante, un consuelo para los vivos y un monumento en honor a los muertos*”, i que aquestes paraules es poden aplicar als Sants de la Pedra, i més, tenint en compte que són sants associats a la noblesa (el cristià deu ser noble en la seua manera de ser), a la valentia (defendre els principis morals cristians en la seua vida) i fer-los servir diàriament així com Abdó i Senent ho feren davant de la posició de Roma (assertivitat).

Eixe ajust al cristianisme, com pogué intuir a partir de l'article “**Jaume Huguet i el retaule dels sants Abdó i Senén**”, de Joaquín Yarza Luaces, podria anar acompanyat, com escriu l'autor, d'una fase, més o menys, així, en part: “*Si tot es tradueix al llenguatge del moment, un emperador romà o el mateix Alexandre Magne es convertien en senyors i guerrers medievals, perquè s'aproximaven més a la mentalitat de llavors. Així mateix, quan es tractava d'una alta dignitat de qualsevol religió diferent del cristianisme, es procedia d'identica manera. Moltes vegades podia ser impossible saber exactament com vestia el sacerdot d'una creença desconeguda, però sempre se sabia com s'abillava [= s'abillava] un bisbe*” (p. 29).

“*I no es tracta solament de l'art, sinó que es percep igualment en la literatura, potser per motius semblants, encara que no idèntics*” (p. 29), com molt bé podem veure en la introducció que fa Joan Baptista Anyés, a la vida dels Sants de la Pedra, quan parla de la classe d'estat polític on vivien els personatges llegendaris.

A més, la festa agrícola (que canviaria de festa no cristiana a festa adaptada pel cristianisme, com a mínim, en el segle IV, i, a banda, ara, en dues figures masculines) esdevindria a finals de juliol, després de la collita, lo que mostraria per què encara perduren celebracions puntuals, per

¹⁶¹ Carlos Mesa també escriu que hi ha autors que comenten la possibilitat que els sants Just i Pastor fossen els sants que substituïren els germans Càstor i Pòl·lux i ho fa amb informació interessant. Tot i això, m'incline perquè aquests germans grecs, sí que estan molt relacionats amb els Sants de la Pedra.

exemple, el Ball dels Totxets (en Camporrells, poble de la comarca aragonesa de la Llitera); el ball parlat en Almoher (vila de la comarca del Baix Camp, Catalunya), el Ball de l'Oferta (en Arles i en Inca, és a dir, en Catalunya Nord i en les Illes Balears) i, a més, la dansada de Genovés (en la comarca valenciana de la Costera) i que, igualment, aquestes quatre manifestacions festives tinguen lloc el mateix dia dels sants i no en un altre moment de l'any, detall que li atorga el seu caràcter d'acte dedicat, a propòsit, als dos sants, a la festivitat. I tot, quan l'estiu arriba al seu màxim (en juliol) i poc abans de començar a suavitzar-se. Sobre aquestes danses i aquests balls, parlarem més avant.

Totes aquestes línies sobre Demèter i Persèfone i els Sants de la Pedra, unides a les modificacions de la festa arran del triomf del cristianisme, quan passa a ser admés com a religió i, sobretot, des de que s'adopta com a religió oficial de l'Imperi Romà i en tomba les altres, ens porta a una pregunta que sembla amb una resposta evident: ¿serien Abdó i Senent, germans i, així, en principi, sense possibilitat de còpula, si els consideràssem substituïts de Demèter i de Persèfone i, a més, com a diòscurs, els reemplaçants medievals i cristians de dues dones que haurien fet el mal mitjançant una relació sexual entre dues persones del mateix sexe (i, a banda, dones), i, com a germans sense pecat, constituïrien dos exemples per als no cristians (com també per als cristians), de persones netes de pecat, bondadoses, nobles (per tant, models a imitar), de bé i, així mateix, defensores del cristianisme, a diferència d'una Demèter unida a una Persèfone i, ambdues, paganes? M'incline per pensar que sí i, més encara, des de que el 24 de juny del 2019 vaig llegir les línies següents en el primer volum del llibre *"Memorias de la Villa de Benlloch"*, de José Miguel García Beltrán, i publicat per la Diputació de Castelló en el 2015, un home que, quan el coneguí, en la segona setmana de juny del 2019, tenia setanta-huit anys i molta espenta, a més de ser un defensor de la religiositat popular i obert: *"Sabemos que la primitiva iglesia parroquial de Benlloch –probablemente a partir de 1360–, figuran como patronos los santos de la piedra Abdón y Senén, de origen persa, de noble alcurmia¹⁶² y mártires en tiempos de Decio (250 d.C.) y que sustituyen en este caso a los dioses paganos protectores de las cosechas"* (p. 281). Aquesta obra sobre Benlloc (població valenciana de la Plana Alta) és la primera que trobí en què s'exposa que els Sants de la Pedra substituïren divinitats anteriors i d'origen pagà, tot i que l'autor és creient. I encara ho podríem reforçar, com ara, amb la idea, l'entrada de l'apartat relatiu a la fragància com a justificació per a la seua santedat i, així, per a la lloança a les virtuts d'aquests sants (vinculats amb lo masculí en lo catòlic, però no en lo simbòlic), incloure lo de *"fer olor a santedat"*, com, no sols es desprén de l'article *"Religiositat i medicina a la València baixmedieval: la troballa del cos incorrupte d'Angelina Bertran (1447)"*

(https://www.academia.edu/14067260/Religiositat_i_medicina_a_la_València_baixmedieval_la_troballa_del_cos_incorrupte_d_Angelina_Bertran_1447), de Carmel Ferragud, publicat en la web *"Academia"*, sinó, igualment, de l'obra del segle XVIII *"Vida portentosa, y sagrada novena de los Santos martyres, S. Abdón, y Senén"*, del P. Fr. Sebastián Saez. Així, mentres Carmel Ferragud plasma que *"Els escollits de Déu havien de compartir la seva dimensió aromàtica (...), i aquest fet ja era molt clar a l'alta Edat Mitjana"* (p. 55), i que *"Són nombrosos els cassos de sants que després de ser exhumats es deia que expel·lien una olor característica, sempre agradable, com de flors, segons*

¹⁶² En valencià, *nissaga*, *llinatge*.

els testimonis, i molt particularment aquelles que es creia havien mort amb els estigmes de la passió de Jesucrist” (p. 54), en l’obra de Calasparra (de 1765), llegim que l’abat Arnulf (del Monestir d’Arles) va a parlar amb el papa que li atorgarà el permís per a emportar-se les relíquies i, abans de l’autorització, *“Quando el Santísimo Padre tuvo por conveniente, se levantò, y encaminandose àzia [= hacia] el lugar, que el Abad les havia señalado; en llegando al sitio, mandò cabar la tierra, de la que, assi que principiò à estar abierta, se sintió una tan aromatica fragancia, que en la suavidad, con que recreaba su ambiente, indicaba muy bien el celestial deposito, que estaba alli guardado”* (p. 43-44). Tancarem aquest punt dient que, segons Joaquín Yarza Luaces, autor de l’article **“Jaume Huguet i el retaule dels sants Abdó i Senén”**, exposa *“documentalment l’existència d’un culte a Abdó i Senén a Arles, almenys d’ençà del 994”* (p. 37).

Tornant a l’estudi de Mª Helena Sánchez Ortega, **“Pecadoras en verano, arrepentidas en invierno”**, sobre la sexualitat femenina, per a entendre aquesta relegació gradual de lo femení a lo masculí, arran de la declaració del cristianisme com a religió oficial de l’Imperi Romà (s. IV) i durant els segles posteriors (tot i que, a nivell popular, tardaria més temps, en parlar sobre el matriarcalisme, com ara, en la nostra cultura, com hem pogut deduir durant la recerca¹⁶³), veiem que de *“Las razones para una visión negativa de la condición femenina residen, por tanto, en la interpretación bíblica que responsabiliza a la mujer de la venida del mal a este mundo a través de la tentación de Eva y de la identificación entre este ‘pecado original’ y el sexo. San Agustín (354-430) y san Jerónimo (347-420) por su parte, habían establecido ya una estrecha relación entre el pecado, el sexo y la muerte como punto de partida de la llegada del mal a este mundo, que va a inundar de una visión pesimista a las relaciones entre los sexos durante toda la Antigüedad. Una imagen a la que tampoco escapa la Edad Media a través de sus pensadores principales, Agustín de Hipona [= San Agustín] y Tomás de Aquino [1225-1274]”* (pp.73-74).

Després, afegim que *“San Ambrosio y san Agustín se ocuparán especialmente de ‘las vírgenes’ durante el siglo IV, y santo Tomás ya en el siglo XIII volverá a reafirmarse en este punto de vista. (...) El pensamiento de estos tres autores determina la visión de la conducta femenina durante toda la Edad Media, y será reafirmada durante los siglos XVI y XVII”* (p. 75) i influirà en què, *“en cualquiera de las opciones legítimas que la sociedad pone ante los ojos de las mujeres, hijas virtuosas, esposas o monjas, las mujeres de la época medieval y durante los siglos XVI y XVII deberán pensar siempre en este ideal femenino: hija callada, esposa fiel y casta, madre sin pecado y completamente virgen”* (p. 79) que seran *“definitivamente adoptados por la Iglesia de la Contrarreforma”* (p. 79), és a dir, després de mitjan segle XVI. Es tracta, per tant, d’un ideal que s’allunya de la Demèter activa i jove que, a més, va unida a la bona collita i a l’estiu, símbol de la joventut i, no, per tant, d’una dona passiva. Aclarem que Sant Agustí d’Hipona i Sant Agustí són el mateix.

En la línia d’Helena Ortega, Carmel Ferragud, en el document **“Religiositat i medicina a la València baixmedieval: la troballa del cos incorrupte d’Angelina Bertran (1447)”**, abans esmentat, escriu que *“Aquesta defensa ascètica de la puresa del cos arranca de l’Antiguitat tardana, quan durant el segle IV els discursos sobre la virginitat foren moda (...). Fou sens dubte un legat molt potent al món Occidental medieval, que l’utilitzà per a controlar el cos i la sexualitat*

¹⁶³ Començaria a minvar, a nivell popular i tot, malgrat que encara perviu a hores d’ara, a partir del segle XI.

amb la repressió de les passions” (p. 59), la qual també tindria relació amb els sants, amb les santes, amb les “marededeus”, i, per tant, amb els Sants de la Pedra.

A tot això, per a acabar de comprendre aquesta línia de l'Església en lo sexual (fins i tot, arran de la Contrareforma), iniciada en l'Imperi Romà, encara es podria afegir, com escriu Lluís Gimeno Betí, en l'article **“Folklore i llengua: les paraules de la dansa”**

(<http://repositori.uji.es/xmlui/bitstream/handle/10234/4377/folklore+i+llengua.pdf?sequence=1>), publicat en la web de la Universitat Jaume I, que *“Abans les feines agrícoles més importants es feien totalment despullats. Plutarc ja aconsellava sembrar-hi i segar-hi. Hom creia que la vista del cos i sobretot dels òrgans públics per part de la terra li donava fertilitat. Aquest sentit subconscient ha persistit molt estès entre la pagesia dels pobles llatins de temperatura benigna, els quals encara empren faldilles i saragüells de camals amplíssims que deixen la part inferior del cos a la vista de la terra, per aquella raó. Els primers pagesos vestien de dona per tal que la terra no es fes esquerra¹⁶⁴ a prodigar els seus fruits. El faldellí dels nostres balladors del ball de bastons i d'altres recorda encara el deix femení de la indumentària de la pagesia de la Mediterrània oriental”*.

Si entràssim un poc més, com ara, en el tema d'aquest faldellí, podríem afegir unes línies del **“Costumari català”**, de Joan Amades, quan parla, en el 30 de juliol, sobre els sants Abdó i Senent, i, podem afegir, que, en relació amb la ciutat de Barcelona. Diu així: *“Els confreres de sant Nin i sant Non portaven sempre ciris verds en totes les processons a les quals assistien. El faldellí del seu ‘misteri’, que concorria a la processó de Setmana Santa, també era verd, com ho era la cota¹⁶⁵ del seu manefla¹⁶⁶ i ho eren tots els ornaments i elements relacionats amb la confraria. El verd és el color de les hortalisses, i el fer-lo intervenir en tots els actes del culte era ponderar-lo i afavorir-lo; així s'ajudava al bon desenvolupament de les verdures i de les hortalisses en general”*. Parlem d'un costumari elaborat entre 1950 i 1956.

Tanmateix, abans de deixar aquest apartat sobre lo feudal i previ a l'entrada de les idees renaixentistes i, sobretot, de les de la Contrareforma, direm que, així com en l'Europa posterior a la caiguda de l'Imperi Romà d'Occident (l'any 476) abunden els regnes, també podem afegir que hi ha una gran presència de la dona en la religiositat popular, malgrat que tractàs de ser prohibida o de ser retallada dels espais agrícoles, tot i que s'hi conservaria durant molts segles, sobretot, fins a l'entrada de les idees del Renaixement, de la Contrareforma (unida al Barroc, des de mitjan segle XVI), és a dir, coincidint amb la introducció del capitalisme.

Així, com llegim en l'article **“Sortilegas, adivinas y conjuradoras: indicios de una religiosidad prohibida”** (<http://roderic.uv.es/handle/105550/29633>), de José V. Boscá Codina, *“la religiosidad de las clases subalternas y su dimensión cultural, al margen de los modelos de pensamiento propios de la alta cultura –aunque en perpetua relación dialéctica con la misma-, el protagonismo de la mujer en determinadas prácticas relacionadas con ‘esa otra religiosidad’ -prohibida- y el grado de autonomía en el que se desenvuelve la cultura popular –indisociablemente unido al*

¹⁶⁴ Intractable.

¹⁶⁵ Vestit llarg que portaven els hòmens i les dones i que arribava des del coll fins a prop dels peus; cast. *túnica*.

¹⁶⁶ Encarregat de fer els enviats d'una col·lectivitat, de portar els avisos, etc.

margen de tolerancia/represión ejercido por la cultura oficial-, constituyen un conjunto de problemas en torno a los cuales vale la pena incidir” (p. 64).

Això es manifesta en què, com José V. Boscà Codina ho plasma, més avant, cap al segle XIV, sobre els sortilegis, és a dir, sobre *“l’emprament d’un poder atribuït a un pacte amb els mals esperits”* (segons el *“Nou diccionari de la llengua catalana”*, de Joan Baptista Xuriguera, publicat per Editorial Claret, en 1993), *“desde el norte de Cataluña hasta el País Valenciano, las mujeres acaparan igualmente el protagonismo de estas expresiones o manifestaciones de la religiosidad popular. El papel destacado de la mujer (...) afecta igualmente a la amplia base social que participaba de las actividades mencionadas. La mujer, introductora del pecado original entre los hombres, contemplada por tanto con todas las suspicacias imaginables por parte del pensamiento eclesiástico a lo largo de toda la Edad Media, y relegada por la misma razón a un segundo plano en el seno de la alta cultura, aparece, en cambio, ocupando un lugar inequívocamente destacado en el ámbito de las creencias y prácticas propias de las clases populares”* (p. 66). Fins i tot, aplegava a la domesticació dels animals domèstics (p. 66).

Això ens mostra que aquest matriarcalisme estava viu aleshores i que tenia una enorme incidència en el camp, no sols en temps de Joan Baptista Anyés (qui va viure entre 1480 i 1553, i que escrigué una obra sobre els Sants de la Pedra, en 1542) i que ho manifestarà aquest capellà valencià, sinó que, com escriu José V. Boscà Codina, ja era un fet en temps de Sant Vicent Ferrer (segles XIV i XV): *“el predicador denuncia el uso ilícito de las Sagradas Escrituras”* (p. 68). Si això ocorria en aquesta classe de celebracions, molt vinculades amb les dones, ¿per què no pensar lo mateix, però respecte als Sants de la Pedra, tenint present que era una festa d’origen matriarcalista i a què, a més, com escriu Joan Baptista Anyés, anaven associades balls, danses i música, aspectes relacionats amb lo creatiu i, per tant, amb lo femení i matriarcalista? Ho pensí des del primer moment de la lectura d’aquest article. A més, l’autor de *“Sortilegas, adivinas y conjuradoras”*, José V. Boscà, escriu que *“un indeterminado, pero importante número de personajes anónimos, demuestra tener una particular visión de la divinidad y de los poderes que emanan de la misma. Una visión al margen de la oficial. Prohibida, institucionalmente excluida, pero absolutamente presente en la sociedad del momento; en la realidad social, cultural y religiosa de unas comunidades perturbadas, tan sólo momentaneamente, por la presencia del visitador episcopal.*

(...) se vislumbra el carácter dinámico del mundo de creencias y prácticas propias de las clases subalternas. La religiosidad popular no constituye, en ningún caso, una realidad inmovil y residual, cuyo núcleo sólido sería esa ‘otra religión’ venida del paganismo. Por el contrario, (...) una marcada permeabilidad a la incorporación de nuevos contenidos, completamente al margen de la intolerancia propia del oficialismo religioso” (pp. 68-69).

Es dona, per tant, prioritat a lo pragmàtic, a lo material, a lo que va des del cel fins a la terra així com les pedregades i la bona pluja ho fan en la vida dels llauradors, els quals, si bé miren cap al cel per a demanar una bona collita (quan es dirigeixen als sants Abdó i Senent o, per exemple, a Santa Bàrbara), per a que... prospere, és a dir, per a que no reste afectada pels efectes meteorològics que la puguen fer malbé, especialment, per la pedra. ¿No és, si de cas, una visió més centrada que va des de lo superior i lo espiritual i abstracte fins a lo material i que aportarà vida a la terra i, de pas, a les persones, en lloc d’una que es centra en l’espiritualitat i en el misticisme? Açò ens

parlaria, clarament, d'una festa d'origen matriarcalista i precristiana, tot i que, posteriorment, estigués vinculada amb el cristianisme que es centrà en lo masculí i en les normes.

Així, tornant als sants Abdó i Senent, quan Joan Baptista Anyés parla de danses, balls i altres manifestacions de folklore relacionades amb el món agrícola del Regne de València, reflecteix que aquesta realitat estava oberta a lo que sorgia de la base de la societat valenciana del moment, i que, per les paraules que escriu, molts llauradors no compartien molts punts comuns de la visió de la jerarquia eclesial valenciana: *“no puc deixar d’admirar-me dels nostres llauradors, que creuen obligar a Déu i als sants gloriosos en les festivitats d’aquells, amb sol fer molts pans beneïts, i amb trompes i balls fer grans danses, en les qual mai no fou servit Déu, ni menys els sants”* (capítol cinqué). A més, Joan Baptista Anyés també escriu, en el capítol desé, concretament un poc abans de l’oració que inclou en el llibre, unes paraules que enllacen amb aquestes que hem plasmat adés: *“Suplique, doncs, cascun devot als seus sants Abdó i Senén, que els guarde la vida de mals i els camps de cuca i temporals de pedra; mes, primer i principal, que els guarde l’ànima dels mals i tempestats de pecats i vicis. I açò demanaran, no amb festes de trompes i tabals, mes corregint les seues males obres, millorant en virtut les vides amb almoines, oracions i sants sacrificis”*. A més, afegirem que els balls són una manifestació cultural de moviment, justament lo contrari de lo que tracta de promoure l’esmentat capellà valencià.

Tancarem aquest punt, dient que no resultarà, doncs, gens estrany, que, fins i tot, aquestes celebracions agrícoles d’origen pagà i clarament relacionades amb lo matriarcal i amb lo sexual i femení, fossen motiu de censura i de transformació per part de l’Església, no sols al llarg del feudalisme, sinó, més encara, després de la Contrareforma catòlica que tingué lloc en el segle XVI, amb una Església que (sobretot, des de dalt), junt amb la monarquia dels Àustries hispànics, tractaria d’anul·lar la presència dels Sants de la Pedra, *“hereus”*, en la tradició popular, de les deesses Demèter i Persèfone, com ja veurem en un altre apartat de l’estudi.

De fet, com escriu José V. Bosca Codina, es prioritzava *“Descender desde ‘lo alto’ hasta ‘lo bajo’*. *Servir al cuerpo. Evitarle la enfermedad y, por tanto, su correlato fatal, la muerte. Satisfacer sus necesidades alimenticias y ayudarle a conservar lo que es suyo. Mantener el entendimiento entre los conyuges o solucionar problemas de índole sexual o amoroso. Para todo ello puede recurrirse a las fuerzas del ‘más allá’ (...), signo manifiesto del grado de autonomía, de la vitalidad que en este momento y contexto históricos demuestra la cultura popular”* (p. 72). No és refusable que, en eixe *“més enllà”*, cabés, per exemple, la mitologia que persistia en la base cultural del camperolat i de les zones rurals i, per tant, que es tractàs d’introduir els sants cristians, acompanyats de campanyes d’adoctrinament impulsat des de les ciutats, no sempre seguides per molts capellans dels pobles. En eixe sentit, direm que, a hores d’ara, per exemple, en Banyoles (si partim de l’article *“Banyoles. Festa del Terme en honor dels sants Abdon i Senén”*, de Martirià Brugada i Clotas, capellà), encara es celebra la benedicció de pans i, a més, llegim que, *“Antigament, (...) Les famílies portaven diversos pans –les coques– confeccionats amb farina de la darrera collita i ornaments amb ametlles, nous, avellanes... A l’entrada de l’església, els músics saludaven l’arribada de les coques amb tonades festives, les anomenades lilaines, ja que veien assegurat el seu pagament. L’ofici, amb l’assistència del rector i amb predicador per a l’ocasió, era assistit pels*

capellans de la Parròquia i pels seminaristes, amb bon nombre originaris del Terme¹⁶⁷. A l'ofertori els pabeneïters recollien les coques i en tallaven unes quantes que, després de ser beneïdes, es repartien immediatament entre els devots. Es passava a venerar les relíquies dels sants i no hi mancava el cant dels goigs en honor seu" (pp. 93-94).

Açò feia possible que, com llegim en el document **"Religiositat i medicina a la València baixmedieval: la troballa del cos incorrupte d'Angelina Bertran (1447)"**, de Carmel Ferragud, *"Des del món tardoantic i molt particularment en temps medievals, la societat exigia la presència de grans homes i dones intermediaris amb Déu (...). Si bé és cert que solament Déu és sant i tota la resta és humà, alguns tocats per l'esperit podien accedir a la santedat. La societat necessitava aquests herois, personatges exemplars, pròxims i llunyans"* a imitar. A més, en eixa línia, *"l'església catòlica tolerà des dels seus inicis (ss. III-VII), no sense durs debats la difusió del culte a les relíquies dels cossos dels sants"* (p. 56), tema que em comentà Pere Riutort que era fonamental per a comprendre bona part de la visió del món que hi havia en aquesta societat bàsicament matriarcalista, religiosa i molt vinculada a la terra i a lo agrícola. Sobre aquesta, llegim que, *"De fet, tots els altars consagrats n'havien de tenir una. (...) Aquestes relíquies eren utilitzades habitualment en les festivitats i processons de la ciutat en honor al sant"* (p. 56).

En eixe sentit, com inclou Carmel Ferragud, *"Cada ciutat medieval tenia el seu sant penitent, el seu sanador miraculós, el seu protector i intercessor. Tots cercaven l'ajuda en temps de complicacions, de fam o malaltia, amb la necessitat d'expiar els pecats i administrar ajuda als desvalguts per acontentar Déu. Els sants jugaven un paper determinant en totes aquestes convulsions i una novetat com aquella arribava com vinguda del cel"* (p. 60). Tot i que aquestes paraules s'apliquen a Angelina Bertran (del segle XV), també s'ajusten als sants Abdó i Senent i ens permet pensar que seria u dels motius pels quals se'ls faria festa en més d'una població. A més, *"El sant fou instrument d'una particular pedagogia i un fort cohesionador d'un grup"* (pp. 56-57).

Veiem, doncs, que la religiositat no sols anava unida a les almoines, a les oracions i als sacrificis sinó que, també, tenia a veure amb les relacions entre el clergat i el camperolat, amb el clima, amb les danses i amb la música de signe agrari, amb lo sexual, etc.

En aquest estira i amolla entre la base agrària i del poble i l'idealisme, el misticisme i el desig d'orde (mitjançant l'adoctrinament i la imposició de principis morals que es consideren correctes), relacionat amb lo urbà i emparat pels predicadors, com ara, la del dominic Vicent Ferrer (1350-1419), qui participà de manera influent en el Compromís de Casp (1412), qui fou, posteriorment, santificat, i per religiosos pròxims al poder polític en el segle del Renaixement (per exemple, Joan Baptista Anyés, encara que la seua línia fos molt semblant a la del dominic valencià), podem dir que ha perviscut fins als nostres temps, en bona mida, perquè el poble, que s'expressava majoritàriament en valencià i que mantenia les arrels culturals matriarcalistes, mai no abraçà ni l'ideal renaixentista de lo políticament correcte, ni el culte a la imatge i a les aparences externes (propis del barroc), ni el racionalisme elitista i reduccionista del segle de la Il·lustració (moviment, sobretot, del segle XVIII), racionalisme que menyspreava la cultura agrària i que tractaria d'imposar lo patriarcal i l'ordenament dirigit des d'un pare-Estat que promou la llei civil i el rebuig

¹⁶⁷ "El Terme" és una part de Banyoles.

de la cultura popular del camperolat i de la gran majoria de la població, encara rural i, en el cas de Catalunya, del Regne de València, de les Illes Balears, de tradició matriarcalista.

Així, José V. Boscá, tractant, bàsicament, sobre els segles XIV i XV, comenta que *“dentro de los muros de las ciudades se amontonan las actuaciones, las palabras y los discursos de signo bien distinto. Las clases dominantes urbanas desarrollan estrategias de poder en las que el adoctrinamiento de las masas ocupa un lugar destacado, y en ese particular interés por las actitudes y los comportamientos cotidianos, o más allá, por las ideas, por lo real y lo imaginario de todos y cada uno de aquellos a quienes se pretende gobernar, contarán con la inestimable ayuda de los que pueden ser llamados ‘especialistas de la palabra’.* En efecto, franciscanos y dominicos protagonizan la participación eclesiástica en esta política de domesticación promovida por las autoridades urbanas (...), fundamentalmente, en dos líneas de actuación: la predicación y las representaciones moralizantes” (pp. 73-74).

Tot i això, com llegim més avant, *“pese al extremismo de tales actuaciones y propuestas, estamos lejos aún de la aniquilación de esa cultura agraria que fue patrimonio de las clases subalternas, cuando menos, a lo largo de toda la Edad Media”*, com molt bé es manifesta en l’obra de Joan Baptista Anyés, publicada en 1542, en què es reflecteix la presència del matriarcalisme a nivell rural i agrari. A més, podríem afegir, a partir de l’article **“Religiositat i medicina a la València baixmedieval: la troballa del cos incorrupte d’Angelina Bertran (1447)”**, de Carmel Ferragud, que aquest fet de deslligar-se de lo normatiu i de lo taxatiu, no sols es manifestaria en els balls, en les danses, en la música i en actes festius, sinó que, també el trobem, en eixos segles (XIV-XVI), en la indumentària. Així, en aquest document sobre religiositat i medicina en el segle XV, hi ha que *“Així eren les valencianes d’aquell temps, tan donades a ornaments, que enfadaven als irats predicadors (...). Un detall més dels costums de l’època que, si bé en el moment de la troballa¹⁶⁸ no estranyava ni molestava ningú, tret d’alguns clergues, canviaria posteriorment en els segles següents”*, sobretot, arran de la filosofia que eixiria del Concili de Trento (mitjan segle XVI). Es manté, doncs, un contacte amb la Terra Mare (vinculat amb el matriarcalisme de la cultura catalana i de tot l’àmbit lingüístic).

Per a tancar aquest apartat dedicat a la substitució de la deessa Demèter pels sants Abdó i Senent i també per l’evolució de la dona des de l’adopció del cristianisme com a religió oficial de l’Imperi Romà fins al Barroc, farem esment d’uns apartats de l’article **“La Diosa y el Arquetipo Matriarcal Femenino”** (<https://produccioncientificaluz.org/index.php/utopia/article/view/2479/2479>), d’Andrés Ortiz-Osés, publicat en la revista **“Utopía y Praxis Latinoamericana”**, que he trobat relacionat amb els Sants de la Pedra: *“al preconizar la complicación de los contrarios –madre y padre, masculino y femenino y ánima- no solo estamos pensando en una interesante cosmovisión mística o en una positiva controversión psicológica, sino que también estamos aludiendo al principio democrático de la reunión asamblearia de los opuestos como vía mediadora de civilidad compartida: pues en la democracia se realiza la alternancia de las fuerzas opuestas y la conjunción de los contrarios complementarios”* (p. 110). Això va en la línia de l’alternança de Demèter i

¹⁶⁸ Any 1447, en la Ciutat de València.

Persèfone, de la seua activitat conjunta i també de la unió (com a germans i en les fonts consultades) dels Sants de la Pedra.

A més, resulta interessant una part de l'article quan passa a incloure l'aigua, un element meteorològic tan present en els goigs i en els altres escrits relacionats amb els Sants de la Pedra, malgrat que Andrés Ortiz-Osés ho faça sobre la figura de la deessa. Així, diu que *"la mentalidad matriarcal integra holísticamente las realidades en un continuum implicador: por ello su símbolo taoísta es el "agua" que redime los compartimientos estancos del ser mediadora y (con)fluentemente. De aquí que el principio matriarcal reaparezca al final del proceso cultural como un materialismo simbólico o espiritual, es decir, espiritualizado o sublimado: como Alma de un cosmos en expansión impasiva, reflexiva o implicante.*

La ética que subyace a un tal principio matriarcal (...) es (...) la ética del ánima como megalopsiquía o apertura del alma (magnanimidad) a la otredad: magnanimidad proviene de la Magna Mater (Gran Madre) como Magna Anima o Alma Mater" (p. 110). Aquesta magnanimitat, és a dir, grandesa d'ànim, aplegaria al punt més alt en estiu (Demèter) i minvaria fins a l'hivern (Persèfone) i, fins i tot, es podria manifestar en l'actitud dels sants Abdó i Senent davant les autoritats romanes i, per una altra banda, en la seua solidaritat (lo que Andrés Ortiz-Osés, escriu *"otredad"*).

Aquestes línies de l'antropòleg, àdhuc, ens podrien ajudar a comprendre el motiu pel qual, arran de la introducció de Sant Isidre en la Cort de la reina Isabel I de Castella (i, sobretot, d'haver-ho fet durant el regnat de Felip I d'Aragó i II de Castella, és a dir, en el segle XVI), i de la beatificació d'aquest sant (1620), com també de la castellanització de bona part de la Corona Catalanoaragonesa, després de les Germanies (primer quart del segle XVI), una festivitat de tipus matriarcalista (com és la dels Sants de la Pedra i vinculada amb un element femení com és l'aigua), passaria a ser substituïda (almenys, a nivell polític i en moltes poblacions del Principat de Catalunya) per la de Sant Isidre, de línia patriarcal.

Fins i tot, podríem relacionar aquest sant (inicialment, popular en el regne de Castella, però no en l'àmbit lingüístic) amb lo patriarcal, amb lo masculí, amb el numeral u i, així mateix, amb l'esperit, ja que Sant Isidre, artísticament, sol aparèixer pregant mentres un àngel llaura els camps o bé acompanyat (com ara, en una escultura) de l'àngel; en canvi, els Sants de la Pedra, com ho manifesten els goigs, estan vinculats amb la terra, amb l'aigua que va del cel a la terra i també amb la misericòrdia, un valor clarament matriarcalista.

Com hem vist, fins i tot, després d'haver introduït, a les acaballes, una miqueta les diferències entre Sant Isidre i els Sants de la Pedra, podem aplegar a la conclusió que, en la mida que recuperarem festes com la dels Sants de la Pedra (i que ho farem amb un plantejament matriarcalista i en línia amb el cristianisme de la misericòrdia, de la compassió, de donar prioritat a les persones i, com ara, d'actuar de bon cor i de manera generosa), no sols incorporarem el cristianisme amb una política que anirà en la línia del missatge cristià de Jesús (clarament matriarcalista, com el llenguatge i l'esperit dels capítols 10 i 11 dels Fets dels Apòstols, escrits en el segle I i que hem comentat en un apartat de l'estudi), sinó que, a més, estarem fent costat a la cultura de tot l'àmbit lingüístic, la qual és matriarcalista, com molt bé podem deduir, per exemple, de fragments com els següents, trets de *"La llengua és el notari de la identitat"*

(<https://dbalears.cat/opinio/2009/10/05/225786/la-llengua-es-el-notari-de-la-identitat.html>), un article de Bartomeu Mestre i Sureda, publicat en la web del “*Diari de Balears*”, en el 2009:

“Les llengües són eines d’expressió, l’ànima del poble, un model d’entendre el món i la vida. Defineixen, més que cap altra cosa, la pertinença a una cultura. Formen l’estructura d’una col·lectivitat. En conformen la personalitat. La identitat d’un poble rau, més que en la història, en la seva cultura. Constitueix el factor més important per establir diferències amb altres. La nació catalana sobreviu (...) perquè té fites clares que la delimiten de qualsevol altra. Molt profundes, gairebé antagòniques, amb la cultura patriarcal espanyola; la del mite del caçador. A les antípodes, la nostra cultura matriarcal representa el mite del llaurador¹⁶⁹.

*(...) En cas de dificultat, ells toquen ‘madera’ (fent al·lusió al fetixisme de tocar la creu a l’espera del miracle). Nosaltres **tocam ferro** per barrar el forrellat de casa nostra¹⁷⁰. Quan són sincers, parlen ‘en plata’ (pur materialisme) o ‘en cristiano’ (un concepte de guerra santa procedent de les creuades). Nosaltres, positius, **parlam clar i català**¹⁷¹. (...) Ells porten l’anell de casats a la dreta i nosaltres a l’esquerra, perquè és la del cor.*

*(...) La Puríssima per a ells és “la virgen” i per a nosaltres, **la mare de Déu**¹⁷². (...) Nosaltres tenim segones festes, perquè la dona té els mateixos drets que l’home i és senyora dels seus béns¹⁷³.*

(...) Fa 25 anys, la UIB va fer un estudi sobre els diversos col·lectius humans presents a les Balears. L’informe destacava un fet que, per excés de pudor social, no es va posar prou de relleu. Els

¹⁶⁹ Recordarem ací les paraules de Vicent Torralba, membre de la CNT durant la guerra (1936-1939), qui, en un article publicat en el llibre “*Quaderns d’Investigació d’Alaquàs*” de 1994 amb el títol “*Els nostres llauradors: transformació agrícola, sistemes de reg i la reforma agrària*”, escrit per Ramon Tarín, diu que “La gent treballava la terra amb devoció: acariciant-la religiosament com la mare maternal de tots” (p. 92 de l’article).

Igualment, en l’article “*Tradicions, espectacle i folklore*” (<https://www.setmanarisoller.cat/opinio/2010/04/16/281876/tradicions-espectacle-i-folklore.html>), de Josep Bonnín, publicat en la web “*SÓLLER.cat*”, llegim que “dins la cultura mediterrània (...) la deessa impera amb totes les seves maneres, és la figura adorada, a qui se li fan ofrenes i sacrificis, perquè sigui generosa. La terra és femenina”.

¹⁷⁰ Aquesta “espera del miracle” que cita l’autor de l’article té, com a analogia, Sant Isidre resant baix d’un arbre mentre que un àngel li llaura els camps. De fet, en moltes representacions del sant, l’àngel apareix llaurant. A més, pot recordar-nos la tendència cap a lo místic, lo abstracte, en lloc de cap a la terra i cap a les persones, com ho fan els Sants de la Pedra.

¹⁷¹ Tot i que “cristiano” i “clar” poden recordar la rectitud, la correcció, és cert que “cristiano”, a més, és més obert, més expansiu, mentre que “català”, no sols està referit a una llengua en concret (que no a un terme general com “cristiano”) sinó que s’identifica amb el nom de la llengua del parlant i amb la intenció de facilitar l’entesa (“clar”).

¹⁷² La forma “*Mare de Déu*”, lo primer que m’inspirà quan el vaig llegir, per primera vegada, fou que lo femení (la Mare, fins i tot, la Terra Mare) estava per damunt de lo masculí (el Fill, els déus masculins, Jesús) com a senyal de matriarcalisme i també la típica estampa de la Mare de Déu acompanyada del Nen Jesús així com, en les festes d’agost de Bétera, ho fa l’obra casada (una dona adulta) al costat de l’obra fadrina (una dona jove).

¹⁷³ Aquest detall ja ho deixa prou clar. De fet, més d’una vegada, entre parelles valencianes valencianoparlants grans i que mantenen molts costums, podem oir, quan se’n van de casa, per exemple, per a anar a missa del diumenge, que la dona diu a l’home: “¿Has agarrat diners?”. És l’home qui porta els diners a la casa, però és la dona qui els administra, encara que ell, com ara, quan passen, vaja per la dreta i amb el braç dret lliure. A més, afegiré que, en moltes poblacions valencianes, l’home anava per la dreta de la dona (quan eixien a fer una volta) i, a més a més, quan es casaven en l’església (llevat, com ara, de si ho feien en poblacions com Alcoi o, per exemple, Vinaròs), la dona es situava a l’esquerra i l’home a la dreta, mirant tots dos el capellà.

*catalans no érem criticats per defectes, sinó per virtuts. Això no ha mudat gens i encara ens reatreuen que siguem **estalviadors, treballadors, austers, familiars, negociadors, pactistes, parlamentaris...***”.

A més, afegirem que en **“Les Santes, la dualitat - #lessantes – VI”** (<http://ramonbassas.blogspot.com/2012/07/les-santes-la-dualitat-lessantes-vi.html>), escrit per Ramon Bassas Segura en **“El bloc d’en Ramon Bassas”**, llegim que *“diu molt sobre el nostre caràcter de nedar i guardar la roba, del ‘seny imprescindible i la rauxa necessària’ (Baron dixit) (...), de la sobrietat de la façana de les cases i l’abundància de l’interior (Cuyàs dixit) (...). Dualitat que portàrem fins a la representació de les nostres devocions i mites i que ja expressa de quina manera una sense l’altra són inútils.*

(...) En qualsevol cas, (...) El caràcter mataroní no es conformava amb un sant, en una sola direcció, i va apostar per l’ambigüitat femenina de Juliana i Semproniana a la que convoquem sempre que cal, com un etern retorn”. Hi ha, per tant, més motius per a parlar de matriarcalisme en la cultura catalana i que encara conserva el caliu.

Sobre lo de **“gent de jardí”**, Teo Crespo, qui havia escrit uns anys abans un article sobre els diòscurs Càstor i Pòl·lux i que ha estudiat *“els formentets”*, en un correu del 21 de juny del 2018, escriu que *“Crec que eixa denominació ‘gent de jardí’ fa referència a ‘gent agrícola’, no a res relacionat amb els formentets.*

Sobre l’extensió dels jardinetes, no és un fet limitat a un àmbit lingüístic. Com a derelictes¹⁷⁴ del món antic el trobem en quasi bé en tota la Mediterrània. A Castella, per exemple, no l’he documentat més que lleument, però sí a poblacions castellanoparlants valencianes, i a Múrcia i Aragó. En qualsevol cas, i fins on sé, sí que sembla ser una tradició més arrelada vora la costa”.

g) La benedicció dels camps, des de temps de l’Imperi Romà, i la seua relació amb els Sants de la Pedra.

Un dia, en plena primavera i, durant un viatge d’un cap de setmana a Navarra, concretament, a Orkoien, vaig veure-hi com s’encomanava a Sant Miquel la protecció de la Vall d’Aralar (la vall on es troba aquesta població navarresa) i de tot lo que hi hagués. Era la primera vegada que presenciava una celebració d’aquesta mena. Recorde, igualment, que totes les persones hi érem de cara a la vall. I dic tot açò, perquè em vingué al pensament quan comencí a llegir unes línies sobre la benedicció dels camps¹⁷⁵ i sobre l’origen i la pervivència (perquè considerí interessant aquest tema, per a l’estudi dels Sants de la Pedra, tenint en compte que formaria part del

¹⁷⁴ Abandonat.

¹⁷⁵ Per mitjà d’un escrit de Rafel Perelló Bosch (estudiós de la cultura balear), del 3 de novembre del 2019, en resposta a un correu que jo havia enviat a moltes persones i que tenia a veure amb la benedicció dels camps, vaig saber que, com ell indicava, *“A Mallorca es deia ‘beneir els fruits’”.*

paganisme, que tindria molta relació amb les collites i que, amb el temps, s'incorporaria al cristianisme així com aquell acte en Navarra ho hauria fet). De fet, al llarg de la recerca, hem trobat casos en què, amb motiu de la celebració de la festa dels Sants de la Pedra, es fa un acte semblant al d'Orkoien, com ara, en Cullera (la Ribera Baixa), en relació amb els camps d'arròs. Així, en un correu electrònic que envià a Kike Gandia (director dels museus de Cullera), el 7 d'octubre del 2019, per a confirmar aquest detall vinculat amb aquesta població valenciana, m'escrivia que *"Efectivament, la Benedicció dels Camps (d'arròs, en el cas de Cullera), té lloc durant la festa dels Benissants, més concretament, al final de la celebració litúrgica i després del besamans i el cant de gojos, el rector ix a l'aire lliure i beneeix els camps, fent una aspersió d'aigua beneïda amb hisop als quatre punts cardinals"*. Agraesc aquest detall de Kike Gandia.

És un exemple més de benedicció de camps i, com escriuen els autors del llibre *"La festa mare. Les festes en una era postcristiana"*, Antonio Ariño Villarroja i Sergi Gómez i Soler, *"entre el 25 d'abril i el 9 de maig en pràcticament tots els pobles es realitzaven processons amb la intenció de beneir els camps i les fonts"* (p. 35). Si més no, fan al·lusió a les del País Valencià.

A més, tot seguit, comenten que *"La processó litànica¹⁷⁶ dels 25 d'abril fou substituïda dins el calendari cristià pel papa sant Gregori a finals del segle XI per substituir o batejar les processons 'paganes' conegudes com a Robigàlia. L'objectiu del ritual, segons la litúrgia romana, era demanar perdó a Déu dels pecats i protecció contra els assots públics: pluges tormentoses, sequeres, pestes, epidèmies i tot tipus de calamitats remesclades. Això explica que en aquest període es combinen actes purament festius amb d'altres que tenen un caràcter penitencial.*

La benedicció dels camps tenia com a intercessors sant Marc (25 d'abril), sant Pere Màrtir o de Verona (29 d'abril), la Invenció de la Santa Creu (3 de maig) i sant Gregori d'Òstia (9 de maig)" (p. 35).

Afegirem que, al principi de l'article *"La bendición de los campos: origen y pervivencia"* (<http://cangilon.regmurcia.com/revista/N10/N10-05.pdf>), de Miguel Ángel Casanova Guerrero, hi ha una oració de benedicció que he considerat que ens ve com l'anell al dit, per a l'estudi, tot i que hem trobat una entrada sobre el tema que ací tractem, *"Romerías de San Roque y los santos de la Piedra en Pozondón"* (<https://nogeradealbarracin.wordpress.com/2011/08/01/romerias-de-sanhttps://nogeradealbarracin.wordpress.com/2011/08/01/romerias-de-san-roque-y-los-santos-de-la-piedra-en-pozondonroque-y-los-santos-de-la-piedra-en-pozondon>), de Manuel Matas i publicada en la web *"Noguera de Albarracín"*, acompanyada d'uns goigs als Sants de la Pedra. L'oració diu així:

*"Señor, Padre Nuestro, que mandaste al hombre que
guardara y cultivara la tierra, te suplicamos con
humildad que nos concedas siempre cosechas
abundantes, des fertilidad a nuestros sembrados, y*

¹⁷⁶ Que té forma de lletania, és a dir, de pregària consistent en una sèrie d'invocacions a la Mare de Déu, a Jesucrist o als sants.

alejando de nuestros campos la tormenta y el granizo

las semillas puedan germinar con abundancia.

Por Jesucristo, nuestro Señor,

Amén”.

Sobre el romiatge en Pozondón (poble aragonés de la comarca de la Sierra de Albarracín), Manuel Matas escriu que els Sants de la Pedra i Sant Roc són els patrons i que fins a 1978 la seua festa tenia lloc el dia de Pasqua, fins que es decidí deixar-les per a mitjan estiu. En eixe dia, després de la celebració de la festa de Sant Roc, *“en carro o andando, los romeros se dirigían a la ermita de los santos de la Piedra, donde se celebraba otra misa cantada con los gozos a los Santos. Terminada la ceremonia, los romeros sacaban una antiquísima virgen del altar, hoy desaparecida, y daban una vuelta a la ermita entre cánticos de alabanza. Seguidamente, se ponían a los santos en un pedestal y girándolos a los 4 puntos cardinales, el mosén bendecía los términos pidiendo su protección celestial para sus cosechas. Para terminar, tenía lugar una comida fiesta popular en lo alto del cerro de la ermita”.*

L’oferiment de part de la collita als sants Abdó i Senent (com a part de l’acció de gràcies), pot entendre’s perfectament com l’agraïment als sants, per la conservació de la collita i perquè no s’haja fet malbé. Com podem llegir en diferents fonts sobre la religiositat, com ara, en aquesta entrada, *“La divinidad bendice sembrados y animales, el hombre puede bendecir pero la fuente de toda bendición es Dios, de ahí su carácter no mágico, y, a cambio el hombre devuelve a Dios, mediante el sacrificio de lo mejor que tiene, esto es las primicias de los campos y de los rebaños (así los laboriosos agricultores de la huerta murciana entregaban, en un acto de sincera ofrenda, los primeros frutos de sus tierras a Dios [...]) y en algunas religiones antiguas a sus propios hijos”* (pp. 15-16), com ja té lloc en un passatge bíblic en què Abraham pretén sacrificar el seu fill Isaac. O, en paraules d’Antonio Ariño i de Sergi Gómez, en el llibre **“La festa mare. Les festes en una era postcristiana”**, *“Salvats els tràngols de l’oratge i de les possibles plagues, en assegurar la subsistència del grup humà almenys per un cicle natural més, la celebració se centrava a honorar el patró local. D’ací ve que la major part de les nostres Festes Majors [valencianes], les hereves naturals d’aquelles commemoracions agràries, tinguen lloc durant l’estiu. Si la collita era molt bona, donaven lloc al que també es denomina festa grossa”* (p. 37).

Miguel Ángel Casanova, en l’article **“La bendición de los campos: origen y pervivencia”**, afeg que la trilogia mediterrània (forment, olives i raïm) ja existia, com a mínim, potser des de temps de l’Imperi Romà d’Occident (encara que no en faça esment del nom), junt amb altres aliments fruit de la terra d’horta: *“Los frutos a bendecir en esta época eran los que invariablemente se han ido cultivando desde tiempos remotos hasta la actualidad en nuestros campos y huertas. Destaca en primer lugar la trilogía mediterránea del trigo, la vid y el olivo junto a la higuera que configuran el paisaje de secano de nuestra comunidad [de Murcia]. Junto a estos aparecían los típicos productos de regadío, cultivados en pequeños huertos próximos a los cursos de agua (...) donde la construcción de canales y obras de regadío estaban muy extendidas, según atestiguan los cronistas árabes que observaron sus restos. En dichos huertos se cultivaba la alcachofa, (...) las habas, las*

judías y una importante variedad de árboles frutales” (p. 17). Tenim, doncs, una informació interessant sobre què era lo que oferien, en temps de l’Imperi Romà, a les divinitats paganes i, per tant, de què farien protecció els sants Abdó i Senent quan passassen a ser motiu de festa cristiana, si més no, en zones menys muntanyoses. Això inclou, a més, un detall que convé tenir present: aquesta combinació de conreus de secà i d’horta ha perdurat amb força fins a mitjan segle XX quan, per exemple, en l’Horta de València, començà a introduir-se la taronja on abans hi havia hagut garroferes, vinyes o forment, com més d’una vegada m’han comentat mon pare, mare i altres persones nascudes en la comarca entre el 1935 i el 1945 o abans.

Així, a arrel de la tecnologia, dels avanços científics i de la progressiva substitució de la fe per la raó, a poc a poc, aquests actes de benedicció dels camps, passarien a un segon plànol, en favor, per exemple, de plans de protecció oficial o de subvencions públiques dirigides als camperols.

Però, entrant en un altre punt sobre les benediccions dels camps, quant a la seua història i evolució, citaré, en primer lloc, que, com assenyala Miguel Ángel Casanova, *“La bendición cristiana de los campos, cuyas fórmulas más antiguas encontramos en las ‘Tradatio Apostolicas’ de Hipólito¹⁷⁷, pronto chocaría con la concepción de este rito que tenían las comunidades hebreas asentadas en Hispania y que era respetada por su antigüedad y por la fama de magos y curanderos que rodeaba a los judíos. Prueba de ello son las actas del ‘Concilio de Elvira’ (actual Granada, la Iliberis romana) fechable a inicios del siglo IV d.C. y que nos sirva para afirmar la existencia de fuertes y dinámicas comunidades cristianas en nuestra provincia [, Murcia,] que con rapidez aceptaron la idea de bendecir sus campos, así en el cánón 49 del sínodo se intenta poner freno a la costumbre, ya citada, por la cual fieles de la religión de Moisés, posiblemente poseedores o clérigos bendecían los frutos de los fieles cristianos, lo que resultaba atentatorio al prestigio de la bendición cristiana*” (p. 16). Es tractava, com ja diguérem, quan parlàrem sobre la cristianització de les festes paganes (a partir de la interpretació dels capítols 10 i 11 dels Fets dels Apòstols, del Nou Testament), de substituir lo jueu o lo no cristià, per lo que, a poc a poc (en el cas d’aquests capítols, des del segle I), acompanyaria el cristianisme.

Finalment, el capellà o el diaca, entre les persones que fossen presents en l’acte de la benedicció dels camps, en paraules tretes del text de Miguel Ángel Casanova (p. 19), conclou el ritu dient les paraules següents:

*“Dios, Fuente de todos los bienes, os bendiga
y dé fecundidad a vuestro trabajo para que
podáis alegraros de sus dones proclamar
siempre sus alabanzas,
Amén”.*

¹⁷⁷ A hores d’ara, està en dubte la seua autenticitat. De totes maneres, és una obra a tenir present.

En molts casos, com llegirem en parlar de danses, de balls i d’altres celebracions populars i, a més, tradicionals i relacionades amb la festivitat dels sants Abdó i Senent, són moments en què, igualment, s’executen danses.

Acabaré dient que, com em comentà Pere Riutort (24 de desembre del 2017), *“la benedicció [dels camps] es pot fer quan vinga bé”* i que es celebra el 3 de maig.

A continuació, i com a síntesi, exposarem una taula on recollim fets que, normalment, s’associen a les distintes estacions de l’any, començant per la primavera, i la seua relació amb la cultura popular.

h) Cultura popular.

Tot seguit, exposarem un quadre amb cicles, festes, simbolismes, refranys, etc. vinculats amb les distintes estacions de l’any.

Estació	PRIMAVERA	ESTIU	TARDOR	HIVERN
Dia d’inici (hemisferi nord)	21 març	21 juny	23 setembre	22 desembre
Festa religiosa	Anunciació: la Mare de Déu tindrà un fill (25 de març)	Sant Joan Baptista (24 de juny) — — — — — Sants de la Pedra (30 de juliol) Assumpció de la Mare de Déu (15 d’agost)	Advent (<i>“vinguda, arribada”</i>): les quatre setmanes anteriors al dia de Nadal. Inici de l’any eclesiàstic. — — — — — Immaculada Concepció (8 de desembre)	Nativitat, Nadal (25 de desembre) — — — — — Mare de Déu (1r de gener) Epifania o <i>“Dia de Reis”</i> (6 de gener)
Forment	Creixement	Culminació, collita (juliol, agost)	Preparació per a la sembra	Sembra
Llum solar	Augmenta	Dia més llarg (juny)	Minva	Dia més curt (desembre)
Lluna (fases)	Lluna creixent	Lluna plena	Lluna minvant	Lluna nova
Oratge	Variable, tendeix a fer més calor	Calorós. Pedregades puntuals	Variable, tendeix a fer més fred	Fred, a vegades, forta fredor o neu i tot

Activitat física	Renaix	Màxima	Decau	Quasi nul·la
Color	Verd	Groc	Marró	Blanc
Detall típic	Fulles verdes	Forment	Castanyes ¹⁷⁸	Neu
Sentiments, literatura, art...	Desig de canvi, creixement, infantesa, esperança	Vida plena, joventut, risc, moviment	Reflexió, tristor, camí cap a la vellesa o cap a la mort	Quietud, soledat, vellesa, mort, Nadal, vida nova (espiritual)
Cicle humà	Infantesa “La can que creix no para”	Joventut “La joventut tot ho venç”	Plenitud “Està fet un home dret i fet”	Vellesa “De vell enllà, no es pot passar”

C) EL VALENCIÀ EN LA RELIGIOSITAT POPULAR.

El valencià que hem trobat en els goigs publicats en el País Valencià, en quasi tots els casos, és molt puntual i, fins i tot, si no ens endinsem en la segona mitat del segle XX, quasi inexistent. És, aleshores, i, en lo tocant a la recerca, per exemple, en Cullera i en Sueca (dues poblacions de la Ribera Baixa), on s’ha recuperat l’ús del valencià en els goigs (àdhuc, escrits) o, en el cas de Cullera (a què he accedit gràcies a la generositat de Kike Gandia, un impulsor de la cultura valenciana), mitjançant la col·laboració de la Parròquia de la Sang de Crist, un gest que cal agrair. A tot això, afegirem que el 21 d’octubre del 2019, Kike Gandia (de Cullera), en resposta a un correu electrònic que li havia enviat l’11 d’octubre del 2019, sobre la data dels goigs de Cullera i, indirectament, sobre si estaven en valencià, em comentava que, “segons els nostres documents, des de 1570 es canten, els goigs als Benissants, en valencià”. Per tant, hi ha dos fets molt importants i realment interessants: en Cullera, a hores d’ara, els goigs estan escrits en valencià i, a més, es canten des del segle XVI.

Per a que vegem que aquesta presència del valencià en la religiositat popular ja ve de llarg, en la revista “*Scripta*”, dedicada a la literatura i a la cultura medieval i moderna, hi ha un article, “*Corroborar llegendes, invocar imatges, renovar la memòria i presentar models. El valor dels goigs en la religiositat valenciana durant la Contrareforma*”¹⁷⁹ (<https://ojs.uv.es/index.php/scripta/article/view/6381/6172>), de Joan Carles Gomis Corell i

¹⁷⁸ És cert que podem haver introduït el de “*Fulles seques*” (molt present, com a mínim, en el camp artístic), però fou el primer que em vingué al pensament, en considerar que seria interessant tenir present l’apartat “*Color*” i el “*Detall típic*”, potser perquè fos el 2 de novembre del 2019. De totes formes, les castanyes, que sí que són de color marró en la banda de fora i, a més, estan molt vinculades amb la cultura catalana i, sobretot, amb terres catalanes, des d’on es difongué el culte i la devoció als Sants de la Pedra, almenys, a la resta de tot l’àmbit lingüístic.

¹⁷⁹ El títol complet és “*Corroborar llegendes, invocar imatges, renovar la memòria i presentar models. El valor dels goigs en la religiositat valenciana durant la Contrareforma*”.

publicat per la Universitat de València en el 2015, on llegim que, des de la segona mitat del segle XVI i durant el segle XVII, i amb l'esperit del Concili de Trento (1545-1563), *“foren més eficaços els goigs, composicions adreçades al comú de la població. Igualment, (...) els goigs, escrits en la llengua pròpia del país –només l’abandonarien a partir de mitjan segle XVIII-, contaven amb pocs versos i amb paraules senzilles la història de la troballa de la imatge, garantint-ne així als fidels la veracitat indiscutible. En certa mena (sic), els goigs assumien en la literatura una funció semblant a la que havia de tindre la imatge segons els postulats contrareformistes. A més, (...) no eren per a llegir –cosa que ben poca gent podia fer en aquell moment-, sinó per a ésser proclamats mitjançant el cant en actes devocionals col·lectius –processons, romeries i novenaris- derivats de les festes religioses. Tenien, per tant, un avantatge més: no calia obligatòriament estampar-los perquè difongueren aquelles creences i afeccions devotes”* (pp. 145-146).

Els goigs, un element religiós i lingüístic clau en la Corona Catalanoaragonesa.

Dins de la religiositat popular com també, sobretot, en la conservació, en la formació i en la pervivència de la llengua al llarg de molts segles, hi ha hagut un element bàsic que, a més, ha estat molt treballat, literàriament, des de que va nàixer el valencià: els goigs. I, en eixe camp, n’hem trobat molts en la recerca (tot i que creiem que n’hi haurà molts més) i, a més, hem descobert que el goig és un element molt estès i molt comú de les cultures matriarcal, com ara, la nostra.

Però, abans de passar als goigs (i de facilitar l’entesa per al gran públic), passaré a definir el terme “goig” a partir de la descripció que en fa Ignasi Moreta i que figura en l’estudi **“Els goigs: gravats i cultura religiosa popular”**, d’Antoni Gelonch Viladegut (<http://www.gelonchviladegut.com/wp-content/uploads/2015/01/ELS-GOIGS.pdf>): *“els goigs són uns cants religiosos de lloança i petició adreçats a Déu per mitjà normalment d’alguna mediació mariana, angèlica o santoral, d’acord amb unes característiques literàries i musicals que els singularitzen entre els diversos gèneres de poesia religiosa popular conreats als territoris de parla catalana; també s’anomenen amb aquest terme els fulls impresos que contenen un text literari –i sovint també musical- acompanyat d’una il·lustració i amb una forma gràfica força estandarditzada”* (p. 4).

Partint d’una definició en línia amb l’etnologia, ens servirem de la que ofereix Josefina Roma en l’article **“Els goigs com a mite i èpica local”** (<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3625747>), tret de la web **“Dialnet plus”** i publicat en la revista **“INSULA. Quaderno di cultura sarda”** (no. 8, 2010, pp. 13-19). Josefina Roma escriu que *“Els goigs representen la manifestació de la genealogia¹⁸⁰ local que reuneix a través d’una devoció concreta les generacions actuals, els avantpassats i situa al cap de dalt d’aquests avantpassats el ser celestial que ennobleix el llinatge, ja que fa córrer un lligam de parentiu entre el Sant, la Mare de Déu o Crist i totes les generacions locals fins a arribar a l’actualitat”*.

¹⁸⁰ Sèrie de progenitors o ascendents d’una persona, d’una família.

A hores d'ara, sembla que l'origen dels goigs és incert, encara que no el del nom **goig**, paraula que apareix en l'himne "*Gaude, Virgo Mater Christi*", com diu Antoni Gelonch Viladegut en l'entrada "**Goigs, la lleugeresa de la solidesa**" (<http://www.gelonchviladegut.com/ca/blog/catala-goigs-lahttp://www.gelonchviladegut.com/ca/blog/catala-goigs-la-lleugeresa-de-la-solidesalleugeresa-de-la-solidesa>), del blog "**Col·lecció Gelonch Viladegut**", com un himne "*possiblement escrit per Sant Thomas Beckett, arquebisbe de Canterbury (1118-1170), a mitjans del segle XII*", composició que "*arribà a coneixement dels trobadors, que varen acabar utilitzant-lo a l'hora de compondre les seves obres poètiques*".

Cal dir, a més, que els goigs, en bona mida, són fruit de la importància de la "*Llegenda àuria*"¹⁸¹, del dominic Iacoppo da Varazze (cap a 1266), també coneguda com "*Llegenda sanctorum*" o bé com "*Llegenda daurada*", en lo relatiu a l'explicació de la vida de la Mare de Déu i, amb el pas dels segles, a les vides dels sants i de les santes, a més de la de Jesucrist. Es tracta d'un recull de vides dels sants, en llatí, que segueix l'orde establert per l'any litúrgic i que solien provenir de texts apòcrifs. Ara bé, puntualitzarem el significat del terme *llegenda*, a partir d'un aclariment que fa l'antropòleg Bienve Moya, en el seu llibre "**Una mà de sants. Les històries fantàstiques d'Àgata, Antoni, Cristòfol, Jordi, Medir i Pere**", publicat per Edicions de La Magrana, en el 2011: "*no trobo res millor que traslladar aquí unes paraules que extrec del prefaci de l'edició d'Alianza Editorial (La leyenda dorada). Diu l'autor d'aquest prefaci, J.G. Th. Graesse, llatísta alemany del segle XIX: 'El títol de l'obra de fra Iacopo és Legenda aurea. En aquest cas, Legenda no conté el significat de llegenda de fantasia o fabulosa, sinó de cosa per ser llegida; és a dir, de lectura o lectures [...]'. Hauríem pogut traduir el títol d'aquesta altra manera: 'Lectures d'or', i ben segur que no hauríem traït el pensament de l'autor, però vaig preferir l'expressió 'Llegenda daurada'*" (p. 18).

Els trobem en Catalunya, en les Illes Balears, en el Regne de València, en Andorra, en el Rosselló, en l'Alguer, però, igualment, n'hi ha en l'illa de Sardenya i també, però no tants, en la Franja d'Aragó i en la resta de la península. Quant als Sants de la Pedra, no n'hem trobat relacionats amb l'Alguer, però sí amb les altres bandes de l'àmbit lingüístic que hem citat adés.

Per tant, no sols es tracta d'un gènere literari molt present en la Corona d'Aragó i en la literatura catalana, al llarg de la seua història, ja que, com escriu Antoni Gelonch en l'estudi "**Els goigs: gravats i cultura religiosa popular**", hi "*han tingut un ús i una influència significativa en la pràctica religiosa*" sinó que, a banda, hi són "*un element representatiu del folklore*" com "*també fou un instrument de consolidació i transmissió de la llengua (...), de manera que en els textos dels goigs podem trobar i conèixer l'evolució de la llengua catalana*". Com a curiositat personal, diré que lo que acabe d'escriure, ja ho intuïa des d'abans de llegir-ho per primera vegada com també que haurien estat molt estesos en els territoris que formaven la històrica Corona Catalanoaragonesa. Així, n'hi ha hagut col·laboradors de la recerca que han comentat, per exemple, que, on ells viuen, s'havia fet una missa i, en acabant, s'havien cantat els goigs als sants Abdó i Senent.

¹⁸¹ Aquesta llegenda, com veurem en molts apartats de la recerca, rep noms diferents: "*Llegenda àuria*", "*Llegenda daurada*" i, per exemple, "*Llegenda Sanctorum*" o bé la forma llatina "*Legenda Aurea*", com també ho fa el nom de l'autor. No obstant això, ens decantarem per la forma "*Llegenda daurada*" i pel nom Iacoppo da Varazze.

Adduïrem que, en un treball de final de grau titulat *“Els goigs, una mostra de cultura religiosa popular?”* (<https://dugi-doc.udg.edu/bitstream/handle/10256/9501/MontalbanArenasAlbert.pdf?sequence=1&isAllowed=y>), fet per Albert Montalbán Arenas, estudiant de la Universitat de Girona, podem llegir que *“els goigs es cantaven en comunitat a l'església o a l'ermita on es venera la divinitat. Però (...) són cantats després de les processons o de les misses, fent que aquests siguin costum religiós però no consti com a dret parroquial”* (p. 37) amb motiu *“d’una processó o pelegrinatge, o la festa del sant patró”* (p. 38).

Tot seguit, Albert Montalbán inclou una informació que considere interessant, perquè no ha sigut fàcil de trobar durant l’estudi, quan diu que, segons Júlia Costa i Coderch, es tracta d’una variant del culte als morts (p. 38) i, per tant, atenent a la doctrina cristiana, del seu naixement a la vida eterna (p. 38).

Afegirem que els títols dels goigs poden recordar-nos obres musicals, ja que els agafaven de la forma musical que adoptà la *dansa trobadoresca* en els seus inicis: *“Cobles en alabança de...”*, *“Cobles de...”*, *“Cobles a llaor de...”*, *“Cobles en honor i glòria...”*.

En eixe sentit, segons escriu Joan Carles Gomis Correll en el seu treball¹⁸² *“Música, poesia i imatge al servei de la religiositat: els goigs en la tradició cultural valenciana”* (<https://roderic.uv.es/bitstream/handle/10550/29104/2585.pdf?sequence=1>), els goigs són un gènere poètic i musical *“clarament definit i ininterromput en el temps”* (p. 226), en la història de la literatura en valencià, des de que n’eixiren els primers. A més, afegim que de 1305 *“data la primera dansa coneguda de contingut religiós escrita en català, Mayre de Déu e fylha, obra de Jaume II de Mallorca”* (p. 226) i que l’expressió *“ballar els goigs de Sant Prim”* fa pensar que aquestes composicions musicals es ballaven, però que, no obstant això, les ballades i les danses no eren com les entenem ara, en bona mida, sinó himnes religiosos, cants de lloança a la divinitat, detall que cal subratllar. Podem intuir que la tendència a cantar-ne en castellà als Sants de la Pedra, sobretot, en les diòcesis valencianes, si no fou en el segle XVIII (quan, com ara, s’introdueix el castellà com a segona llengua en un missal del bisbe Andrés Mayoral, en 1746), sí que aniria afavorida per l’adopció del castellà per part de l’Església valenciana, tot i que podem pensar que, com sempre, hi hauria hagut persones que el transmetrien de generació en generació o que cercarien fonts de religiositat popular que estiguessen escrites en la nostra llengua.

Ara bé, segons Albert Montalbán Arenas, en el seu estudi sobre els goigs i la cultura religiosa popular, *“la ‘Ballada dels goytxs de Nostre Dona en vulgar cathalan a ball redon’, del segle XIII, que es troba en el ‘Llibre Vermell’ de Montserrat”* (p. 20), fa pensar que, *“El fet que en el títol hi hagi l’anotació ‘a ball redon’, ens indica clarament que aquesta peça era ballada, tal com diu el títol, formant un cercle i seguint el ritme al compàs de la música. (...) És més, el fet que aquest goig incorpori partitura musical, dóna a conèixer que els goigs anteriorment es cantaven i es ballaven, fent valer la teoria de molts estudiosos a l’hora d’argumentar la continuïtat del cant dels goigs –bé que hi ha goigs que tenen partitura i, sobretot, a l’hora de llegir-los es diu ‘cantar goigs’ (sic)- i, a*

¹⁸² El 3 de febrer del 2020 aquest article es podia llegir, per exemple, per mitjà de l’enllaç <https://ojs.uv.es/index.php/scripta/article/view/2585/2247>.

més, la possibilitat que es continuessin ballant" (p. 20). Aquest detall sobre la formació d'un cercle va en línia amb el matriarcalisme de la nostra cultura. Es tracta, justament, del segle en què es creen els regnes de València i el de Mallorca.

Quant a la conquesta del regne musulmà de València pels cristians i a la introducció del valencià en els històrics territoris musulmans (des del segle XIII), en paraules de Joan Carles Gomis, *"fou contemporània (...) de la difusió de la devoció mariana per Europa occidental"* (p. 217), i que notaris, preveres i burgesos *"foren els qui, en contrast amb els aristocràtics trobadors, continuaren component a València, en llengua vernacle, aquelles obres líriques d'exaltació mariana"* (p. 219) creades després de la conquesta i feren possible que s'hi assentassen progressivament.

A més, Joan Carles Gomis escriu, respecte als goigs (aleshores, amb un significat ben diferent a l'actual), que, a final del segle XV i principis del segle XVI, coincidint amb l'auge de *"la poesia devocional i moral de caràcter tradicional (...) [,] en oposició a la nova poesia cortesana destinada a la distracció de la noblesa (...) [,] aquelles danses i ballades de contingut religiós quedaren definides com a goigs pròpiament dits"* (p. 220).

I, com plasma Josefina Roma en l'article *"Els goigs com a mite i èpica local"*, el sant (o la santa, en el nostre cas, els Sants de la Pedra) jugarà un paper semblant al de les Mare de Déu Trobades, en el sentit que, com a mitjancer entre Déu i les persones, *"apaivaga la ira de Déu envers els pecadors que es posen sota al protecció del sant, i aquest al mateix temps trasllada les peticions dels homes i intercedeix per ells."*

A poc a poc aquesta funció, tant personal com local, esdevindrà un dels eixos de la devoció popular, que en la Corona d'Aragó va arribar a donar aquesta expressió literària, musical i d'èpica local que són els goigs" (p. 14). A més a més, *"les vides de sants s'anaven empeltant d'elements mítics que arrodonien la seva figura, tot arrelant-la a la visió local del món"*, malgrat que l'Església feia tot lo possible per reduir aquesta proliferació de sants i, a més, per trobar una espècie de dades, d'arguments, que confirmassen la seua existència. En qualsevol cas, aquests detalls que trau Josefina Roma, els podem observar en els goigs com també en el ball parlat d'Almòster o, com ara, en escrits narratius sobre els Sants de la Pedra on sembla que intervinga més la llibertat creativa que l'interés per recollir proves no vinculades amb la versió oficial (ni amb les tradicionals), sobre lo que envolta la seua existència i l'origen de la festa.

Per això, continuant amb lo tractat per Josefina Roma, veiem com *"cada cop més estrofes finals van afegint els episodis locals, explicant la trobada, els miracles i intervencions a favor del poble"* (p. 16). Tot i que la investigadora parla sobre la Mare de Déu, també és vàlid per als sants Abdó i Senent, encara que ho fos sobre el trasllat de les seues relíquies, els miracles que ocorregueren en Arles i, fins i tot, les ocasions en què, per exemple, les pregàries per a que plogués, o bé per a que no hi hagués sequera, o bé per a que, àdhuc, caigués una bona pluja, etc., els goigs hi fessen acte de presència a favor dels llauradors i de la població. En eixe sentit, i en la mateixa pàgina, ens diu que, en aquest pont entre la figura religiosa i les persones, la Mare de Déu o el sant (en el nostre cas, els sants Abdó i Senent), intervé *"com a veritable avantpassat del grup que guiarà l'ànima de tots ells i la reconeixerà com a pròpia del Més Enllà. Aquesta és una actuació de les advocacions realment aglutinadores d'una localitat o d'una àrea determinada"*. I, sens dubte, els goigs seran un

recurs més per a afavorir-ho, per a fer-ho realitat. Adduïrem que, a hores d'ara, n'hi ha casos en què, en acabar la part central del goig (en castellà, en moltíssimes poblacions valencianes on es fa festa especial als Sants de la Pedra), hi ha unes línies (o unes quantes paraules) en valencià. Per tant, l'hem de promocionar més, primerament, entre les persones que tracten la religiositat i lo valencià, de manera oberta a un reviscolament del valencià i de lo popular, no fruit d'esnobismes passatgers. Un cas, els que es canten en Benlloc (la Plana Alta), partint del volum I de l'obra **"Memorias de la Villa de Benlloch"**, de José Miguel García Beltrán:

"Oración: ¡Oh Dios! Que para elevar a la cumbre de la gloria a los bienaventurados Abdón y Senén enriquecisteis su corazón con la abundancia de vuestra gracia, conceded a vuestros servidores el perdón de los pecados, y que la intercesión de vuestros santos mártires nos libre de toda adversidad, por J.C.N.S¹⁸³. Amén.

*Germans Abdón i Senén màrtirs
de Déu molt amats supliquem-
vos humilment: sigueu nostres
advocats.*

*I ja que regneu en el cel, de
glòria molt coronats,
supliquem-vos humilment
sigueu nostres
advocats¹⁸⁴."*

Prosseguint amb aquest punt, una part molt important del document signat per Josefina Roma diu que *"Les llegendes locals, l'imaginari comú, ens donen testimoni de la història local, que constituint-se en història sagrada o mite, recull no sols el que ha passat sinó, sobretot, com han viscut els esdeveniments, les pors, la consciència comuna, els perills de desaparició, els temes més importants per a la vida de la comunitat, les diferents generacions. Els fets es transformen en llegendes, no per això menys certes, però que ens parlen més de sentiments i de visions del món que no pas de fets historiogràficament demostrables. Es tracta d'una història paral·lela, que no es pot deslligar de la vida del grup"* (p. 17).

Vull fer ací un parèntesi i dir que lo que comenta l'autora a propòsit de la Mare de Déu i de la jerarquia eclesial, m'ha recordat l'intent de substitució de les divinitats femenines (i de lo femení i matriarcalista) per una visió recta i masculina, com ja parlàrem, en tractar la relació entre Demèter

¹⁸³ Vol dir *"Por Jesucristo Nuestro Señor"*.

¹⁸⁴ La part en valencià d'aquests goigs, segons un comentari que em feu l'autor, és el final i, en el seu llibre, veiem una nota (la 504) on diu *"De unos gozos del siglo XVIII"*, una dada realment interessant.

i Persèfone amb els Sants de la Pedra, i citàvem comentaris d'Angie Simonis. Igualment, en relació amb aquestes línies de Josefina Roma, direm que, en més d'un goig, hi ha alguns detalls relacionats amb lo local, per exemple, els de Togores, els de Riudecanyes, uns de Sueca (*"Nuevos gozos a los santos patronos de Sueca, Abdón y Senén, mártires"*), etc.

En eixe sentit, els goigs, al meu coneixement, i compartint la visió de Josefina Roma, sovint, fan una mena d'èpica religiosa, així com les gestes històriques ho fan en la història política i de creació d'un país, d'un territori polític. A més, la comunitat de creients, com a grup (bàsicament, en el model de vida matriarcalista i abans del capitalisme del segle XX), *"es considera descendent d'aquest instant d'unió entre el Cel i la Terra, i no ha perdut el contacte directe, representat per nous episodis que confirmen aquesta relació, al mateix temps que enforteixen el sentiment d'identitat del grup"* (p. 18) i, per mitjà dels goigs, com a col·lectiu, uneix *"l'avui, el jo, el nosaltres, amb els avantpassats, amb el moment fundador del grup, amb la Divinitat"* (p. 18). I, continuant amb aquest punt, convé tenir present que, com veiem en l'article ***"Corroborar llegendes, invocar imatges, renovar la memòria i presentar models"***, escrit per Joan Carles Gomis Corell i publicat per la revista ***"Scripta"***, els goigs van més lluny: *"són un importantíssim component del patrimoni cultural valencià, (...) sobretot (...) perquè, més enllà de la lloança passional pels fidels dels diversos personatges i misteris sagrats del cristianisme, foren –encara ho són en molts casos– vehicle adient per tal d'assentar i mantindre determinades actituds i pràctiques religioses –culturals, en definitiva– (...) que foren base indispensable per mantindre viu, i fins i tot acréixer, el fervor devocional dels valencians vers determinats misteris i personatges sagrats que encara actualment defineixen en un gran [sic, en lloc de grau] important pobles i altres tipus de grups humans"* (p. 153).

Per això, direm que ens interessa conservar tots els goigs, fins i tot, els dedicats als Sants de la Pedra, perquè, en el fons, són un part més del matriarcalisme de la nostra cultura i, així, de les nostres arrels.

La religiositat popular i els goigs durant la primera mitat del segle XVI.

A primeries del segle XVI, els goigs eren obres de poca extensió (opuscles) d'unes deu o dotze pàgines de poesia religiosa variada, preparats, sobretot, per als ciutadans benestants i que sabien llegir, una part molt minoritària de la població, i que, a més, se'ls podien pagar. Eixos goigs eren, majoritàriament, balades, és a dir, xicotets poemes de tipus religiós, i dirigits a la Mare de Déu com també lloances a un sant o a una santa (o, per exemple, a dos sants que van units, com ara, els sants Abdó i Senent).

Per això, la transmissió de la cultura i de la religiositat, sobretot, era oral i permetia fer passar a la població i inculcar-hi els fonaments de la fe i de la vida cristiana (tant a nivell familiar com en àmbits i manifestacions comunitaris), en una societat agrícola (com, fins a mitjan segle XX, en moltes poblacions de la península Ibèrica) en què el calendari estava molt marcat per dades i festivitats de tipus religiós i enmig d'una societat molt jerarquizada i dividida per classes socials (monarquia, noblesa, clericat, poble senzill, sovint escrit *"vulgus"*), on, per exemple, abundava la

religiositat camperola. També podríem dir que, tot i que no es concebia com a classe social, la burgesia (present en els “burgs”, això és, en les ciutats) tenia un pes econòmic considerable i començava a augmentar el seu sentiment de grup, ja que, des del segle XV, havia aparegut el paper del banquer juntament amb la del mecenes cultural (directament relacionat, més d’una vegada, amb la impremta i amb l’art).

Caldria afegir, com podem llegir en l’obra **“Literatura moderna. Renaixement, Barroc i Il·lustració”**¹⁸⁵, dirigida per Josep Solervicens i editada per Enciclopèdia Catalana junt amb Editorial Barcino i l’Ajuntament de Barcelona, en el 2016, quan parla de Pere Serafi (escriptor del segle XVI) i de la poesia religiosa (i crec que traslladable al conjunt, almenys, a grans trets), poesia que *“No és nova en la tradició europea, però sí significativa en la catalana, la sèrie de sonets sobre els goigs de Nostra Senyora, perquè representen la transposició de formes estròfiques inicialment associades a la poesia amorosa o a la reflexió civil cap a la poesia religiosa”* (p. 189).

Aquesta religiositat del camp estava molt més centrada en lo útil (com ara, la collita, el ramat, la família, les necessitats agrícoles, etc.), no era gens especulativa i estava molt oberta a lo que, tradicionalment, s’ha considerat *“obscurantisme”* (és a dir, a lo matriarcal), com ara, a les supersticions, a la bruixeria, com molt bé hem deduït durant la recerca i com, a més, podem extraure de l’article **“Los mitos antiguos en el Señorío de Molina”**, de José Sanz y Díaz (<http://www.divulgameteo.es/fotos/meteoroteca/Mitos-Molina.pdf>), publicat en 1985 en **“Revista de Folklore”** (no. 60) i que hem tret de la web **“divulgameteo”**, sobre aquest senyoriu castellà, la capital del qual era Molina de Aragón, ciutat actualment en la província de Guadalajara.

En l’article, també es parla, de raspalló, sobre els sants Abdó i Senent. Diu així: *“El origen de los mitos y ceremonias que aún perviven, muy atenuados, en el Señorío de Molina, como en muchas regiones españolas, son restos de remotos cultos agrarios que abarcan en el tiempo desde el Neolítico a la Edad Media. Por ejemplo, en lo que respecta al granizo y las tormentas, como rogativas para salvar las cosechas del pedrisco”*, i ens remet al segle IV. Eren costums que, després, *“en territorio molinés como en todas partes, la Iglesia trató de assimilar, impregnándolas de espíritu cristiano. (...) Los campesinos viejos, las ancianas de rondillas (sic, errada en lloc de rodillas), les rezaban a los santos abogados contra las tormentas, San Abdón, San Senén y San Antonio benditos:*

‘El mar sosiegue su ira, presérvense
los sembrados, miembros y bienes
perdidos recobren mozos y
ancianos”’.

I continua, més avant: *“A partir de la Edad Media es abundante la bibliografía sobre los conjuros contra el asolador pedrisco, formando época la obra de fray Martín de Castañeda, que vio a la luz en 1529, cuando los Concejos y Ayuntamientos tenían a su servicio, al no existir partes*

¹⁸⁵ Aquesta obra forma part de la col·lecció **“Història de la Literatura Catalana”**, a cura d’Àlex Broch.

meteorológicos para estas urgencias y menesteres, reliquias, imágenes y clérigos especializados en apaciguar y calmar con sus exorcismos a los elementos desatados. Esto fue corriente en los siglos pasados en nuestras tierras, como en otras muchas regiones de España” com alguns de les formes més esteses per a demanar auxili, tot i que, malgrat la carença d’avanços tecnològics com els que hi ha a hores d’ara, com s’assenyala en l’article **“En busca del perdón divino: los mecanismos de la religión popular ante las adversidades climáticas y naturales en las tierras meridionales valencianas durante el siglo XVIII”**

(https://digital.csic.es/bitstream/10261/79360/1/I%20Encuentro%20J.Investigadores_Zaragoza_2013_p.0191-0205_García_Torres.pdf), signat per Adrián García Torres i publicat en l’obra **“De la tierra al cielo. Líneas recientes de investigación en Historia Moderna”**¹⁸⁶, “no debemos caer en el error de creer que la sociedad campesina quedó inmóvil y no intentó aplicar diferentes estrategias, dentro de los obstáculos que tenían, para reducir los efectos de las calamidades”, si bé és cert que Adrián García parla sobre el segle XVIII (p. 192) i que, per tant, recórrer a l’emparament d’opcions espirituals aplicades des de l’Església, es considerà la solució més efectiva, segons la mentalitat predominant aleshores.

De fet, en el document **“Culto y devoción en la Cataluña barroca”**, de José Luis Betrán Moya (<http://ifc.dpz.es/recursos/publicaciones/30/76/06betran.pdf>), llegim que “La gente sencilla estaba convencida de que al menos una parte importante del clero capuchino poseía capacidades sobrenaturales, con unas facultades terapéuticas fuera de toda duda” (p. 107), i que eixe fervor popular, sovint, hi estava fomentat “desde las mismas congregaciones religiosas y que [las autoridades eclesiales] consideraban cercanos a la superstición” (p. 107). A més, en el document de la trobada de jóvens historiadors abans esmentada, quan parla sobre els problemes tan greus que hi hagué en les comarques meridionals valencianes a mitjan segle XVIII (les quals, també afectaren a bona part de la península), tocant el tema sobre Novelda, diu que “la devastación que produjo la tormenta de 1742, tanto en Novelda como al igual que en otras comarcas próximas, supuso un punto de inflexión en la toma de otros experimentos espirituales para hacer frente a los temporales en los años venideros. (...) en 1747 ante los constantes nubarrones que se cernían sobre la villa, (...) comenzó a ser frecuente recurrir anualmente al sacerdote Joseph López, que desde el mes de mayo o julio hasta principios de octubre se dedicaba a poner en práctica diariamente los rezos necesarios para evitar que cualquier tempestad estival echara a perder las posesiones más preciadas de los habitantes” (p. 201).

Crec que eixes línies, amb informació que no he pogut trobar en documents sobre goigs o que tracten molt la religiositat popular i el paper de l’Església (però, sobretot, a partir del segle XVI o centrats en la Corona Catalanoaragonesa), convé que es traguen a relluir com també ho que reforça lo anterior i dins de l’article **“Los mitos antiguos en el Señorío de Molina”**, de José Sanz y Díaz, quan també toca una part que va més enllà del segle XVI i que, a més a més, continuaria en la visió que n’estem exposant: “La Santa Inquisición acabó en parte con tales conjuros, si bien no creyó conveniente ni popular prohibir las piedras de Santa Ágata, tan conocidas por los etnólogos,

¹⁸⁶ Aquesta obra està relacionada amb el **“I Encuentro de Jóvenes Investigadores en Historia Moderna”**, fou coordinada per Eliseo Serrano i s’edità en el 2013.

ni menos con las oraciones, tal que las citadas como muestra y muchas más que se podrían dar del Señorío, como ésta:

‘San Abdón y San Senén, la
piedad divina os hizo
dulcísimos protectores
contra la piedra y granizo,
¡salvad a los labradores!’”.

Sobre aquesta informació relativa al senyoriu de Molina, crec que és traslladable a molts llocs de la península, tot i que, per la major proximitat a la mar (com a punt d’intercanvi comercial i d’idees noves) com també per la presència de vies naturals i senzilles per la costa mediterrània i que contactaven amb la França actual, en la Corona Catalanoaragonesa, hi ha hagut més obertura cap als altres, com molt bé em comentà un amic, natural de la Manxa, en la tardor del 2013, fet que no exclou que la nostra cultura tinga una relació molt directa amb el pactisme que hi hagué en aquesta federació d’estats (vinculat amb lo matriarcal), a diferència del sistema polític castellà (vertical i patriarcal) i que no afavoria que les persones poguessen accedir a la cultura escrita (com tampoc no ho fan els sistemes verticals, a una major presència de la creativitat allà on es desenvolupen legalment i social).

Aquest amic castellà però resident en el País Valencià des de fa més de trenta anys, em deia que, en la Manxa, era molt evident la presència de l’*obscurantisme* i que, a banda, les persones es coneixen molt, donada la facilitat de comunicació en un terreny molt pla.

Per tot lo que comentem sobre els goigs i sobre la religiositat en la primera mitat del segle XVI, podem deduir, en primer lloc, que ***el paper de la impremta fou clau en la difusió dels goigs i en la preservació de moltes tradicions orals i de la llengua***, tot i que, com veurem i, fins i tot, podem intuir, l’Església postridentina, des del Vaticà, tractarà de reduir al màxim les pràctiques populars i tradicionals, sobretot, les de tipus matriarcalista, a partir de les darreries del segle XVI. En segon lloc, que, ***tot i això, en els àmbits camperols encara hi hauria una gran extensió d’una religiositat popular molt pròxima al matriarcalisme, al paganisme, a la mitologia i a creences anteriors al sorgiment del cristianisme***. I, en tercer lloc, afegirem que açò ha influït molt (àdhuc, en el segle XXI) en la visió actual i predominant, no sols de la comunitat catòlica, sinó, també, de la religiositat popular en l’àmbit lingüístic i en altres llocs de la península.

Tanmateix, situant-nos en aquest moment de pas, en què la impremta ja ha entrat en Europa, i, com a aclariment respecte al nou mitjà de difusió, direm que el primer llibre editat en lo que ara diem Espanya, fou l’obra *“Sinodial de Segovia”* (1472) i no *“Les trobes en lahors de la Verge Maria”* (Ciutat de València, 1474), com encara s’escriu en treballs de tipus científic i publicats, fins i tot, en Internet.

A més, cal tenir present que en el segle XVI, com indica Joan Carles Gomis en el seu estudi ***“Música, poesia i imatge al servei de la religiositat”***, *“la publicació de les grans obres literàries no*

era econòmicament rendible” (p. 224) i també que calia cercar vies noves de formació religiosa, ja que l'accés a eixes obres no era gens fàcil per al gran públic, i que, a més a més, a penes estava estesa la producció de llibres (fins i tot, amb la impremta ja en la societat).

Adduïrem que és en el segle XVI quan ix a la llum **“La vida dels gloriosos sants Abdó i Senén”¹⁸⁷**, un llibre de Joan Baptista Anyés (Ciutat de València, 1489-1553), publicat a València en 1542. En la introducció de l'edició del 2010 (feta en Xàtiva, a càrrec del Dr. Antoni Lopez i Alemany), podem llegir que *“La llengua culta de l'època era el llatí, però quan es volien dirigir al poble pla s'utilitzava la seua llengua habitual, el català de l'època, valencià per a nosaltres, la llengua dels hortolans valencians. Este llibre (...) reproduïx una obra d'un capellà de l'època”*.

Cal dir que Joan Baptista Anyés fou un admirador del castellà Nebrija (1441-1522) i de Joan Lluís Vives, però no sembla un seguidor d'Erasme de Rotterdam. A més, segons podem llegir en l'obra **“Literatura moderna. Renaixement, Barroc i Il·lustració”**, dirigida per Josep Solervicens, *“la seua narrativa religiosa, tant en llatí com en català, té molt poc ascendent renaixentista”* (p. 141) o que Max Cahner en *“destaca de factor de modernitat que la vida d'uns sants romans, martiritzats al Colosseu, inclogui descripcions d'edificis clàssics i llueixi coneixements etimològics (...) Els prolegòmens deixen clara la funció doctrinal de l'obra i argumenten la tria lingüística en funció del públic a qui s'adreça, els ‘simples llauradors i devots”* (p. 141). Així mateix, els autors d'aquesta part de l'estudi sobre la literatura moderna (dins del capítol **“4 Narrativa renaixentista”**), Antoni Lluís Moll i Josep Solervicens, consideren que *“els ressons del reformisme nòrdic, d'Erasme de Rotterdam a Joan Lluís Vives, tot i repercutir molt aviat al redós de les universitats de Barcelona i de València i dels cenacles de l'arquebisbe de Tarragona Pere de Cardona i del vicecanceller de la Corona d'Aragó Miquel Mai, són escassíssims en la literatura catalana i no semblen detectables en l'obra d'Anyés”* (pp. 141-142).

De fet, la lectura del llibre m'ha permès copsar un esperit de proximitat a la població a què van dirigides les paraules, però no un adoctrinament emotiu i ple de fervor o de culte als sants, com es podria traure d'un escrit de l'època posttridentina, sinó, més aïna, acompanyat d'una descripció senzilla i de llenguatge fàcil, de la vida dels sants Abdó i Senent que, fins i tot, podrien recordar, en part, l'estil de Sant Vicent Ferrer quant a la manera de tractar el llenguatge culte i el popular, això és, deixant que els dos hi prenguen part. També s'observa, en els seus missatges, un rebuig i una crítica cap a lo que predominava en el món rural i camperol, és a dir, cap al matriarcalisme, cap a les danses, cap als balls, cap a la música, envers la prioritat per lo terrenal (en lloc d'anar dirigida cap a lo espiritual), etc..

La religiositat popular i els goigs a partir del Concili de Trento (1545-1563). El barroc, un estil encara viu.

Encara que pogués semblar fora de context, començaré amb l'article **“Monstres”**, de Marta

¹⁸⁷ Amb aquest títol, reduït, s'edità l'obra en el 2010, accessible al gran públic (i lleugerament adaptat lingüísticament, a les Normes de Castelló) gràcies a l'editorial Ulleye, de Xàtiva.

Mirosa i publicat en l'editorial de la revista *"El món medieval. Arqueologia, història i viatges"* (no. 28, 2017), perquè el trobe molt ideal per a parlar d'un fet que encara cueteja: lo que ocorregué després del Concili de Trento (1545-1563) i les seues repercussions en el pensament i en moltes de les decisions que es prenen, a hores d'ara, a nivell mundial.

No en són gens alienes a les línies de pensament que, no solament en Europa sinó, posteriorment, arreu del món, s'estendrien mitjançant la difusió del cristianisme com a resultat de l'arribada dels europeus, principalment, a Amèrica (1492) i de les colonitzacions que, des d'aleshores, hi ha hagut en el món i que ja s'havia iniciat, des de feia més de mig segle, la colonització castellana i la portuguesa, sobretot, en bona part del continent americà.

Una part de l'article diu així: *"El monstre s'utilitzava com un element de poder i control que beneficiava a qui portava les regnes dels pobles i ciutats política i religiosament. Quan més insegura estava la població, més força tenien els 'monstres'. Talment com succeeix en els nostres dies. Potser ara vivim en un moment en el que les representacions físiques dels monstres han minvat, però aquestes pors imposades segueixen existint, senzillament perquè ara es mouen en un pla més mental. (...) El monstre no ens deixa pensar lliurement, ni decidir, ni adquirir més coneixement, privant-nos del saber; i aquesta sempre ha estat la millor arma de l'ésser humà: la llibertat de pensament. Així que, no tinguem por".*

El catolicisme posttridentí promogué aspectes com les emocions, la redescoberta de les catacumbes romanes (com un intent de tornar a les pureses), les relíquies (com ara, les de Sant Galderic, sant vinculat amb el camp, el sorgiment i, fins i tot, la creació de sants, com hem vist en l'article *"La religiositat popular en el s. XVII: les festes de beatificació de Rosa de Lima en el convent de Manacor. Un exemple de resistència cultural a la Mallorca del s. XVII"*¹⁸⁸ (http://www.manacor.org/sites/clima_manacor/files/files_cilma/231492.pdf), de Jaume Serra i Barceló, la jerarquització de la societat, la reducció de fundacions però l'augment de les devocions a través de les esglésies (com també dels retaules, dels goigs i de les estampes o dels fulls solts), a banda de recursos d'adoctrinament i de culte nous com serien la introducció de sants nous, l'exaltació de la Mare de Déu o, molt més encara, educar (i instruir!) per a la preocupació per la salvació personal (per exemple, lo que ara diríem *"ser bona persona"*, *"fer bondat"*, ...) per mitjà de les confessions, de la comunió o de l'assistència a actes de culte com les processons, del seguiment de la moral catòlica oficial (molt estricta, per exemple, en temes de sexualitat, on promourà també l'allunyament de lo que pogués portar a la prostitució i, en cas d'haver-hi passat, el penediment i una vida de bona fe i molt vinculada amb lo religiós), o bé per mitjà dels rosaris o de les exposicions eucarístiques. Sens dubte, una forma molt intel·ligent d'augmentar els ingressos eclesials a través d'aquests actes i de tractar de contrarestar la cultura matriarcal i, a més, qualsevol intent d'accés a la cultura escrita o que s'inclinàs preferentment per la formació cultural i pel pensament lliure o per l'entrada d'idees noves i de línia racional o renovadores de lo pedagògic i favorables a l'educació de la persona per a tenir criteri propi, o bé d'una lectura lliure de la Bíblia, a més que clarament contràries al matriarcalisme, ja que aquesta rigidesa tractava de

¹⁸⁸ El traurem, principalment, en parlar sobre el món i la religiositat a partir del Concili de Trento.

limitar les manifestacions populars de tipus creatiu (com ara, balls, danses, actes musicals... relacionats amb el camperolat i amb l'agricultura), a favor de lo espiritual i de la imatge exterior.

Un exemple el tenim en com presenta, per exemple, una obra del segle XVIII, **“Vida portentosa, y sagrada novena de los santos martyres, S. Abdón, y Senén¹⁸⁹”**, del P. Fr. Sebastián Saez (de l'any 1765), el tema dels simiots abans que l'abat Arnulf (del Monestir d'Arles, en la comarca del Vallespir) portàs a Arles part dels cossos dels sants Abdó i Senent. Llegim:

“Sucedìo, pues, el caso de esta suerte. En el Condado de Rosellón, noble porcion de la Monarquía de España, aunque oy sugeta à la Corona de Francia, hay una Villa, nombrada Arles, situada à la otra parte de los Pirineos, en una llanura, llamada el Valle-Espur¹⁹⁰.

(...) especies estrañas en aquel País (...) que les solia quedar libre de las furiosas inundaciones de piedra, y granizo, que como regular efecto de las tempestades, despedian las incesantes nuves (...). No era la menor consternacion, en que se hallaban constituidos, la abundancia de unos rarissimos, y allí nunca vistos animales, que siendo como Monos en su figura, eran sus propiedades cruentas fieras” (capítol quart, pp. 20-21).

Això acabaria quan, com llegim en el capítol cinqué, que parla de quan l'abat se n'anà cap a Roma, diu que *“Quiso Dios enriquecer à aquella, ya dichosa, Provincia de Rossellón con estas dos preciosas Margaritas, producidas en el fertil, y ameno Campo de su Iglesia, para que colocadas à vista del Universo, sean el Arco Iris de las tempestades; porque (...) las destinò para baluarte inexpugnable¹⁹¹, donde los hombres tengan asylo, para precaverse de tan formidables invasiones, y à el mismo tiempo aseguren su esperanza para la vida eterna (...) de las compassivas ansias de aquel Venerable Abad, quien à esfuerzos de su solicitud, por medio de estas sagradas Reliquias conduxo à aquella esterilizada Tierra la mas rica flota, que podían apetecer sus deseos”* (pp. 31-32).

Durant aquest període, sobretot, entre mitjan segle XVI i el primer terç del segle XIX, assistim a una etapa llarga en què augmenten les lloances de sants i el nombre de sants i de santes; els goigs passen de centrar-se, sobretot, en les balades (xicotets poemes dirigits a la Mare de Déu), a donar entrada als sants. A més a més, no sols es modificaren els continguts dels goigs o s'amplià la seua dedicació als sants, sinó que, a banda, com comenta José Luis Betrán Moya, *“hasta el siglo XIX (...) fueron conservados y venerados como si fueran iconos y a veces incluso se les suponía efectos mágicos”* (p. 123). O, en la mateixa obra, però fent al·lusió a Pere Serra i Postius, en el seu treball inacabat **“Historia eclesiástica de Cataluña”** (iniciada en 1708), *“A lo largo de sus páginas asistimos a una verdadera inflación de reliquias, santos y milagros que hacen sentir su acción providencial sobre la tierra del Principado”*. Continuant amb lo que escriu José Luis Betrán Moya, Francesc Roma i Casanovas, en l'entrada **“Evolució dels goigs a l'edat moderna”** (<http://francescroma.net/petjades/node/254>), que apareix en la web **“Petjades... Footprints... Empreintes... Huellas..., una geografia mítica poc estudiada”**, diu que *“Si s'estudien els goigs que*

¹⁸⁹ Calasparra és una població murciana.

¹⁹⁰ Literalment: es refereix a Vallespir.

¹⁹¹ Inconquerible.

es varen publicar a Catalunya entre els anys 1600 i 1800, sempre i quan la seva datació no presenti cap mena de dubte, i es classifiquen els serveis que els personatges a qui es dediquen prestaven als seus fidels, la primera cosa que en ressalta és la importància que hi tenen els temes de salut i els problemes relacionats amb el funcionament del medi ambient que podien danyar el món rural. (...) es podia demanar protecció al sagrat (protecció contra les tempestes, la sequera o la pedregada; protecció per als sembrats, les bèsties o contra la llagosta o les erugues)”.

Així, Francesc Roma, presentant algunes advocacions, per orde cronològic, escriu, per exemple, les següents:

“De pedregadas guardau los blats que son per la terra, en tenir una candela, de pedra los deslliurau” (N. S. del Puig de França, 1701).

‘En plujas, y sequetats pedra, trons, y tempestats a vos acudeixen’ (N. S. de Finestres, Girona, 1704).

‘De llamps, y de pedregada, de foch, y de tempestat, com qui te vostre Retraro del contagi és preservat’ (Sant Cristòfol, 1711).

‘Fer que la pedra noy toquia: Laygua en la necessitat impetraunos del Senyor’ (Sant Vicenç, Sant Vicenç de Malla, 1729).

‘Perço Deu vos ha apropiats contra neula, pedra y llamps; y per preservar los Camps de pedra, y tempestats’ ‘de llamps, Pedra, y Tempestats guardaunos ab tot consol, al Vi, Blat i demes grans cullim per vostres favors’ (Sants màrtirs Bonifaci i Amans, Monistrol de Calders, 1753).

‘Patint la terra secada, acudint ab Rogacions la haveu sempre remediada: deixantla prest fecundada ab lo raudàl demanat, &c. Altra gracia senyalada de vostre amor celebràm, y es, que los anys que votàm vostre Imatge per secada, est terme de pedregada haveu felizment libràt, &c. [’] (Goigs a la prodigiosa. Y miraculosa imatge del Sant Christo de Vilanova de Meya, Lleida, [vers 1775])”.

De totes maneres, afegirem unes paraules d’aquesta entrada sobre l’evolució dels goigs: *“no deixa de ser interessant el fet que aquesta preocupació per la meteorologia es va donar en un moment que no sembla que fos el més crític, meteorològicament parlant, de l’edat moderna, tal com es desprèn dels estudis de climatologia històrica de què disposem. (...) En aquest sentit és interessant de retenir el fet que alguns goigs servien per vehicular passatges de la vida dels personatges sants en els quals es parlava de la generació del benestar agrícola i de la producció dels camps, més enllà de la protecció contra el mal temps”.*

Tot lo que toquem sobre la religiositat popular entre la fi del Concili de Trento i el segle XIX, en un ambient on a penes hi ha alfabetització (però molta transmissió oral del saber i de generació en generació i matriarcalista), molta paraula oral, molta imatge (introduïda, en bona mida, després del Concili de Trento), però on també, com assenyala José Luis Betrán Moya en el seu treball *“Culto y devoción en la Cataluña barroca”*, i aplicable als sants Abdó i Senent i a la seua relació amb Sant Isidre Llauredor i amb Catalunya (perquè, a més, ens interessa molt, entre altres coses, per a poder desmentir, de pas, un prejudici estès en Internet i en l’àmbit lingüístic), el sant castellà

d'origen madrileny acabaria quallant molt en terres catalanes, com ho farien més sants i santes de l'època, *"más en términos de novedad que en términos de influencia castellana (...) [y] para adopción de un nuevo santo campesino que compensase las deficiencias de los anteriores protectores del medio rural"* (p. 109). Per tant, el cas de Sant Isidre no n'és u més i aïllat, sinó que s'endinsa en una època, la Barroca, de canvi de preferències i d'increment del culte als sants.

De totes maneres, sí que cal recordar que, des de temps de la reina Isabel I de Castella (com també, després, amb el regnat de Felip I d'Aragó i II de Castella), la Cort començà a mostrar inclinació per Sant Isidre i, així, a més, s'introduïa, no sols en la Cort, sinó, també, entre la noblesa, una preferència clara per lo patriarcal, com ja hem plasmat en altres apartats de l'estudi.

Tot i això, sobre aquest augment, podem dir que també es tractà, com diu Martí Gelabertó Vilagran, en l'article ***"Bestiario popular y tempestades. La aculturación religiosa del folklore mitológico en Cataluña"***, d'una política religiosa que comptà amb el suport de la Casa dels Àustries, *"decidida a promocionar el culto estatal a una serie de santos 'nacionales', estrategia destinada a desvalorizar el rol protector que hasta entonces habían desempeñado en la península [ibérica] muchos santos regionales venerados desde los primeros siglos de la Edad Media y que la nueva sensibilidad religiosa surgida del Concilio de Trento colocará en un plano secundario. Uno de los más promocionados será San Isidro Labrador, a partir de entonces el principal protector de la tierra cultivada. No obstante, San Abdón y San Senén todavía gozaban de gran popularidad en la Cataluña de los siglos xvii y xviii"*.

I és que, com també podem deduir, a partir d'un article molt interessant en aquest sentit, ***"Els goigs de Sant Galderic (s. XVII-XXI), estudi de les seves variants i evolució d'una devoció"*** (<http://librorum.piscobis.cat/2012/10/els-goigs-de-sant-galdericch-s-xvii-xxi.html>), tret de la web ***"& piscobis librorum"***, la diversitat de sants relacionats amb el camp estava estesa, com ara, en Catalunya, i això ens pot dur a pensar que també seria un fet en tot l'àmbit lingüístic, més que res, per motius històrico-culturals: *"Abans de la divulgació de la figura i el culte de sant Isidre a partir del 1622, entre la nostra pagesia hi havia molt diverses advocacions, que eren venerades segons les zones i ocasions, ja que les feines del camp no són unificades sinó molt diverses. Així doncs trobem com a patrons pagesos sant Urbà i sant Vicenç (de la vinya), sant Lleonard i sant Cristòfol (de la fruita i horta), sant Abdó i sant Senén (dels cereals¹⁹²), santa Coloma, sant Arriol, santa Calamanda (propiciatoris de la pluja), sant Marc, santa Bàrbara, sant Pere Màrtir i sant Climent (contra els llamps), sant Blai (contra els vents)"*.

Continuant amb la línia de Martí Gelabertó, podem dir, amb paraules d'Àngela Ortiz i de Vicent Climent, en l'article ***"Relació de Festivitats que se celebraven al lloc d'Alfarb al segle XVIII"*** (http://www.alfarp.es/sites/default/files/files/Noticies2016/Festes2016/lilibre_festes_2016_web.pdf), publicat en el ***"Programa Oficial de les Festes d'Alfarb"*** del 2016, que això també anà unit, en el segle XVIII, a un *"procés centralitzador promogut per Felip V de Borbó amb motiu dels Decrets de Nova Planta després de la guerra de Successió (1707)"* pels quals *"es van anul·lar els consells que governaven els diversos territoris que conformaven la monarquia hispànica. Entre d'altres el*

¹⁹² Aquesta fou la primera informació que trobí en què només es relaciona els Sants de la Pedra amb els cereals.

Consell d'Aragó que governava els territoris de l'antiga Corona d'Aragó. L'afany centralitzador abastà tots els aspectes de la vida i, entre ells, les festes. Possiblement des del Consell de Castella que assumia les funcions que abans tenien encomanades els altres consells territorials, es volia obtenir informació sobre quines festes feia cada poble i amb quins costums i pressupostos. Per això es demanà a cada ajuntament que elaboraren una relació detallada". Des d'un primer moment de la lectura d'aquest fragment sobre Alfarb, he pensat que aquesta política borbònica, no sols s'aplicaria a tots els territoris de la històrica Corona Catalanoaragonesa, sinó que, a més, concorda perfectament amb apartats de l'obra **"IV Jornades de Cultura Popular a les Balears"** (de 1997 i editada per l'Ajuntament de Manacor i pel Patronat de l'Escola Municipal de Mallorca), on apareix com, al llarg del segle XVIII i també del XIX, es retiraren festes tradicionals balears i els investigadors creuen que no fou casual sinó com a efecte de la política empresa des de la Cort castellana.

Prosseguint amb l'article sobre Alfarb, veiem que la festa dels Sants de la Pedra, *"protectors de l'agricultura (...), deixa clar el document que no és una festivitat aprovada per l'autoritat eclesiàstica, si no (sic) una festivitat motivada per la devoció popular*¹⁹³. *També deixa clar que no hi havia constituïda de manera formal cap confraria ni germanat"* (p. 55) En eixe sentit, Àngela Ortiz i Vicent Climent escriuen la part del text oficial en què figura: *"La antedicha festividad para su celebracion ni tiene facultad real ni menos aprovacion del ordinario si meramente su devocion"* (pp. 56-57).

En eixe mateix segle XVIII, i en l'apartat per a les relacions entre els òrdens religiosos i els habitants de les poblacions on es feia devoció als sants Abdó i Senent, a partir d'un article del Mn. Martíà Brugada i Clotas, **"Banyoles. Festa del Terme en honor als sants Abdon i Senén"**, tret del llibre **"Repics de festa. Aplecs, fires i festes del Pla de l'Estany"** (de diversos autors i publicat pel Consell Comarcal del Pla de l'Estany, en 1999), veiem que, enmig de la decadència del poder eclesial i, sobretot, del sistema sòcio-econòmic feudal, *"el 1785, els del Terme [una part de Banyoles,] obtenen de la Santa Seu –procedents de la basílica de Sant Marc del Capitoli- importants relíquies dels dos sants, que tenen la tomba en aquella basílica romana. Era un pas més en l'afirmació de l'autonomia dels del Terme de Banyoles enfront de l'Abat i ja no caldria evocar Arles per venerar-los. Aquests dos sants cavallers resultaven propers als interessos dels propietaris rurals i pagesos i masovers (tant als interessos espirituals com als agraris, socials...) i, a la vegada, es desvinculaven de mitres, bàculs i dignitats pontificies que s'imposaven des del cenobi benedictí. La rebuda de les relíquies dels dos sants cavallers va ser apoteòsica.*

Amb la desamortització del 1835 la Confraria va perdre, entre altres coses, el domini del camp que tenia a Canaleta si bé es continuà utilitzant per ballar-hi les sardanes de la festa" (pp. 92-93).

Continuant amb el sant castellà, tinguem present, a més, que, per a les tronades de pedra, també es pregava a Sant Jacint i a Santa Bàrbara. Serà, sobretot, a partir de principis dels anys quaranta del segle XX (1944), quan, amb la instauració de *"las Hermandades sindicales de labradores"* sota el règim del general Franco, després de la guerra (1936-1939), i, més encara, a partir de la redacció de la butlla **"Agri Culturam"**, en 1960, pel papa Joan XXIII (com veurem més avant), quan

¹⁹³ Que la festa partís de la devoció popular, sobretot, és un senyal de matriarcalisme.

s'adoptarà Sant Isidre com a patró en moltes poblacions o, a nivell festiu i de fet, en més d'un acte religiós, com ho podem comprovar mitjançant la consulta de Sant Isidre i veient fotos dels anys seixanta i de maig, a diferència de les fetes entre clavaris i els Sants de la Pedra. En eixe sentit, Joan XXIII, el declara patró dels llauradors espanyols, la qual cosa seria com un punt a favor del règim franquista i, de pas, de la cultura castellana.

Així, com podem llegir en distints punts de l'article "**Manen Festa**", escrit per Joan Iborra en el 2011 i publicat en "**L'Escudella. Revista d'Història i Cultura**" (no. 2, estiu del 2012, http://www.xeraco.cat/wp-content/publicacions_propies/04.pdf), editada per l'"**Associació Cultural La Goleta Xeraco**", la festa dels Sants de la Pedra, que *"fou substituïda ignominiosament per la de Sant Isidre a través d'un decret del dictador Franco de 17 de juliol de 1944 intitulat 'Unidad Sindical Agraria' que creava las 'Hermandades de Labradores y Ganaderos'. Les associacions agràries es veren obligades a integrar-se obligatòriament en una hermandad, el patró de la qual era sant Isidre. Hem d'advertir, però, que el canvi no fou immediat"* (Joan Iborra, p. 5). Discrepe quan diu, en la mateixa plana, que s'implantà el culte al patró de Madrid, ja que, de fet, encara perviu en moltes poblacions. A més, en Aldaia, on els Sants de la Pedra són ara copatrons, no he assistit, com a membre de dos orfeons d'Aldaia, a cap missa de Sant Isidre en la localitat (tot i que, per exemple, durant les festes patronals del 2019, encara s'hi feia una missa) i sí, en canvi, a cantar en el grup durant la festa dels Sants de la Pedra, malgrat que la participació veïnal hi fos minoritària a diferència del dia del Crist dels Necessitats, ara patró principal d'aquest poble de l'Horta de València. A més, si fos així, hi ha una opció molt pràctica: promoure la recuperació de la festivitat dels sants Abdó i Senent a partir de l'explicació a la societat de la seua evolució històrica i de la seua relació, a diferència de Sant Isidre, amb la cultura valenciana i de l'àmbit lingüístic. Sobren excuses.

Igualment, afegirem que no és cert (i ho comentí a Joan Iborra, en un correu electrònic del 18 de juliol del 2019) que Sant Isidre figuràs en eixe decret, com tampoc que ho fes en l'orde de 23 de març de 1945, orde *"por la que se establecen las normas que han de regir la estructura interna y funciones de las Hermandades Sindicales del Campo"*, ni tan sols en l'article 79 d'aquesta orde de 1945, quan diu que *"La Asamblea Plenaria de la Hermandad se reunirá con carácter ordinario dos veces al año, una de las cuales tendrá lugar con motivo de la celebración de las fiestas oficiales de la localidad o el día del Santo Patrono de la Hermandad, procurando, en todo caso, la asistencia del mayor número posible de miembros de la misma"*. Com veiem, no apareix el nom de Sant Isidre com a patró de les *"Hermandades"*. A continuació, reproduesc el text enviat en eixe correu digirít a Joan Iborra:

"Per mitjà d'Internet, concretament, de la publicació "L'Escudella", vaig accedir a un article teu sobre els Sants de la Pedra.

Deies, més o menys, perquè no tinc l'arxiu de la recerca davant, que, en 1944, Sant Isidre passà a ser el 'sant' de les 'Hermandades de Agricultors'.

Ara bé, durant uns dies (l'any passat), busqué en Internet una possible disposició legal on aparegués el nom del sant i la creació de les 'Hermandades'. El resultat fou que resulta difícil accedir a eixa

normativa i que, a més, en la que trobí,... no apareix el nom del sant castellà. Aleshores, lo primer que et ve al cap (i preferesc pensar que no hi ha hagut cap mala intenció), és que (o bé s'exposa amb lleugeresa la norma de 1944 però no com aplegar-hi, ni tampoc el fragment en què apareix, o bé és un cas més de manipulació, o bé, finalment, no està, en Internet, tot el text oficial).

Per tant, ¿d'on traqueres la informació, això és, la justificació de la norma legal? Si la tens (o saps d'algué que sí que la puga haver guardada), ¿em la podries enviar?

Finalment, dir que estaria genial (per a deixar-se d'excuses, entre altres motius, perquè els Sants de la Pedra tenen a veure amb el matriarcalisme de la nostra cultura, fet que l'he descobert), que es retiràs Sant Isidre de les poblacions on no estava arrelat abans de la fi de la guerra i, en segon lloc, que, com en Sant Joanet, es fes una consulta per a proposar la retirada de Sant Isidre i substituir-lo pels Sants de la Pedra. Sant Isidre té a veure amb la cultura castellana, la qual és patriarcal, fet que està demostrat”.

Sobre el tema de la seua recuperació, sobretot, des del darrer quart del segle XX, ja en parlarem amb major informació, quan tractarem la seua manifestació a hores d'ara.

Continuant amb aquests correus entre Joan Iborra i jo, el 19 de juliol del 2019, em respongué així a aquest correu: *“Recorde el decret que exigia la sindicació de tots els llauradors i ramaders en las ‘hermandades’, però trobe que no parlava del sant madrileny”.* Aleshores, ¿per què ho havia inclòs en l'article de *“L'Escudella”*? I, tot seguit, diu que *“Tanmateix el procés de substitució dels Sants de la Pedra per sant Isidre és molt posterior, no recorde la data, però potser de finals de la dècada dels cinquanta, acabada amb l'apoteosi de la declaració papal [de Joan XXIII] que establia sant Isidre com a patró de tots els llauradors i ramaders ‘espanyols’”.* Aquesta declaració papal, com em comentà el 6 d'agost (també per correu electrònic), correspon a *“la butla Agriculturam que promulgà el papa Joan XXIII on feia Sant Isidre patró de tots els llauradors i ramaders”.*

Acabàrem aquest diàleg, quan, el 9 d'agost del 2019, m'envià la traducció al castellà de la butla papal i ell em responia que, *“De vegades es fa un totum revolutum, Lluís. Has de fer la teua recerca i arribar a les conclusions. La butla Agriculturam és correcta i la promulgà el papa Joan XXIII a instància de l'església espanyola. Òbviament es tracta d'una manipulació interessada però signada i consentida per la cúria vaticana, ho sent. D'aquí deriva tant de topònim dedicat a Sant Isidre. Si mires els anys anteriors a la butla veuràs que al País Valencià es poden comptar [amb la mà] els topònims de Sant Isidre abans de la promulgació. En tot cas, no he aprofundit en la recerca”.*

En aquesta butlla, la qual, parlant en tèrmins futbolístics, fou un gol per tot l'escaire a una persona bondadosa i promotora dels drets de les minories i de totes les cultures del món, com fou el papa Joan XXIII, en la versió en castellà que m'envià Joan Iborra el 9 d'agost del 2019, titulada ***“Agri Culturam. Proclamación de San Isidro Labrador patrono de los agricultores y campesinos españoles”*** i redactada per Joan XXIII *“Para perpetua memoria”*, inclou fragments interessants, com ara, els següents:

“este oficio de la agricultura, que tantas virtudes lleva consigo, atraviesa en estos tiempos, en que se propagan por doquier las más depravadas doctrinas y son legión los que todo lo reducen a lo

material, un grave peligro. Es, pues, necesario que los agricultores, mientras realizan sus faenas del campo y recogen los frutos cuya posesión es sumamente conforme a la naturaleza y a la justicia, armonicen su vida según las exigencias de la religión y de la piedad. Y para que esto pueda llevarse a efecto necesitan el auxilio de lo Alto.

Considerando, pues, diligentemente todas estas cosas y recogiendo a la vez el deseo de las hermandades de labradores, nuestro amado hijo Enrique, de la Santa Iglesia Romana, presbítero Cardenal Pla y Deniel, Arzobispo de Toledo, nos suplicó que proclamásemos a San Isidro celestial, Patrono de todos los labradores de España, en forma solemne, ya que este santo varón, humilde y sencillo, aparece ante ellos como ejemplo luminoso, simultaneando con las faenas del campo, que realizaba diligentemente, el ejercicio eminente de la obediencia y de la caridad. Y así Nos mismo, que hemos nacido de familia dedicada a la agricultura, oficio el mejor, el más fecundo, el más dulce y el más digno del hombre aun del hombre libre—son palabras de Cicerón—, con el mayor placer hemos determinado acceder a estos deseos. Así, pues, oído el parecer de la Sagrada Congregación de Ritos, conscientes de la situación y después de madura deliberación por nuestra parte, y con la plenitud de la potestad apostólica, en virtud de estas letras, y para siempre, confirmamos y declaramos a San Isidro Labrador celestial Patrono ante Dios de los agricultores y campesinos de la nación española, con todos los honores y privilegios litúrgicos que, lógicamente, corresponden a los patronos de hermandades o asociaciones, sin que nada obste en contrario. Esto mandamos y determinamos, decretando que las santas letras sean permanentemente firmes, válidas y eficaces y que alcancen y obtengan plenos efectos. Y que favorezca a todos aquellos a los que afecta o pudiera afectar desde ahora y para siempre y que así habrá de otorgarse eficaz y definitivamente, y, además, que desde ahora será sin valor todo cuanta otra autoridad, a sabiendas o ignorante, pudiera intentar contra lo dicho”.

Finalment, com a remití, comentem que, enmig d'eixe moviment i d'eixa actitud d'exaltació processional i de lo emotiu i de lo patriarcal, per damunt de lo agrícola, de lo terrenal i, per exemple, de lo creatiu (que van units al matriarcalisme), assistim, així mateix, a l'origen, prou curiós (i, suponc, que gens accidental) d'expressions com “*Traure el sant*” de què faré un incís més avant. El motiu d'aquesta expressió rau en què, sobretot, en el segle XVII (però, no tant, en el segle XVIII), quan hi havia problemes de meteorologia (per exemple, sequeres o pluges), era comú, com ara, en Catalunya, traure el sant... una vegada per setmana, com podem llegir en l'estudi de José Luis Betrán (pp. 125-126).

La visió del món i la religiositat, en el món catòlic, des del Concili de Trento (1545-1563).

En línia amb el tema de la religiositat popular i dels goigs, i centrant-nos en lo que podríem considerar el Barroc, **la impremta, per una banda, i, per una altra, la política empresa des del Vaticà i posterior al Concili de Trento (1545-1563), portà a una visió nova de la vida, en el món catòlic**, la qual, per exemple, inclourà els punts que exposaré tot seguit. Alguns encara cuetegen en el segle XXI, malgrat els intents del Vaticà, després de l'obertura del pontificat de Joan XXIII i de Pau VI (segle XX) així com de la política progressista i social de Francesc I (papa des del 2013).

1. Redescoberta de sants protectors, d'arrels antigues, i que s'empren com a models a

imitar. Es recuperen sants protectors dels primers segles del cristianisme i, així, que, per la seua actitud, es podrien considerar com a “*puritans*” i, com les autoritats eclesiàstiques (a diferència de les civils), amb un model de viure exemplar. Es tracta, així, no sols d'incrementar el culte als sants (com també a la Mare de Déu), sinó de dedicar el temps a lo religiós, però seguint el bon exemple dels sants (ja que, per alguna raó haurien accedit a la seua santedat), i, a més, de legitimar el paper dels diferents càrrecs eclesials i de la seua situació com a no vinculats amb el poder “*corrupte*” (el polític) o a la persona (portadora d'humanitat i, per tant, d'equivocacions). I tot, en un moment històric en què es vol presentar l'Església com una institució “*sana*”, “*neta*”.

Així, en paraules de Miquel Llot de Ribera, autor de l'obra “**Llibre de la translació dels sancts Abdon y Sennen**”²⁰⁵, de 1591, “*obligació tenim, tots los que en la vida present vivim, de imitar a sancts tant honrats, y de Déu omnipotent estimats com són los invincibles martyrs, seguint-los las pissadas*²⁰⁶, *ab la imitació de la sancta vida, y observància dels preceptes y manaments de Déu omnipotent. Per a que de aquesta manera merescam alcançar la honrra, que los invincibles martyrs y bons Reys [Abdon i Senen] felicíssimament posseeixen, gosant*²⁰⁷ *per a sempre de la divina essència, y coronats de una corona, molt diferent de la que posseïren en la vida present. Perquè és una corona immarcescible*²⁰⁸, *y incorruptible y corona*²⁰⁹ *de justícia*” (pp. 106B-107A). Una corona i una manera de ser que, com ja remarcava el P. Miquel Llot, en l'apartat “**Al devot lector**”, acompanya els sants en “*los Regnes Celestials*”, a diferència dels terrenals a què fa referència un poc abans, quan parla del rei Felip (rei “*en los regnes temporals de la cathòlica Magestat de nostre Rey don Felip, per més apartant que sien pere la importància del lloc*”²¹⁰), ja que “*en los Regnes Celestials de Déu omnipotent militant, y triumphant, per ser lo cap verdader de tots sols Christo verdader Déu i Home, estan subjectes a una mate[i]xa l[i]ey y ordinació de la divina Charitat, ab la qual venen a ser regits y governats. Encara que ab molta més perfectió, se observa aquesta ordinació divina en la glòria, per estar lo objecte clarament present, la divina i infinita bondat*”²¹¹.

A més, com ja indica el P. Miquel Llot, en una de les pàgines d'introducció a l'obra, “*Puix si los àngels reben alegria de la penitència de un pecador, què faran los sancts de la perseverància de la virtut de un servent del Senyor; y de la oració, y del dejuni, y de totes les demás obres bones en les quals per a servei de Déu omnipotent se emplean los hòmens? y com honrrar y venerar los sancts en aquesta Iglesia militant, sie*²¹² *obra tant bona, y al*

²⁰⁵

Ens referim a l'obra “**Llibre de la translació dels invencibles y gloriosos Martyrs SS. Abdon y Sennen, y de la Miraculosa aygua de la santa Tumba del monestir de sanct Benet en la vila d'Arles en lo Comptat de Rosselló**”, del P. Miquel Llot de Ribera, editada en Perpinyà, en casa de Samsó Arbús, en 1591. Pel títol tan extens del llibre i, tenint present el nom que li dona l'autor, el P. Miquel Llot de Ribera, al final, “**Llibre de la translació dels sancts Abdon y Sennen**”, he triat emprar aquest títol, reduït, al llarg de la recerca. A finals de juliol del 2018, estava accessible en Internet i, a més, amb la possibilitat de baixar-lo a pdf i, posteriorment, d'imprimir-lo, gràcies a una còpia feta per la

Universitat de València en aquelles setmanes:

http://webliboteca.uv.es/europeana/uv_im_i20013668_p0001http://webliboteca.uv.es/europeana/uv_im_i20013668_p0001-0239.pdf0239.pdf). En el moment d'escriure aquesta nota, 3 de novembre del 2018, no ho està per mitjà d'aquest enllaç.

²⁰⁶ Castellanisme en lloc de *seguint-los les empremtes*.

²⁰⁷ Castellanisme en lloc, per exemple, de *gaudint* o de *fruit*.

²⁰⁸ Literalment, en lloc de la forma *immarcescible*, que vol dir “*que no es marceix*”.

²⁰⁹ Assistim, amb aquest exemple, a un canvi de lectura del símbol de la corona, històricament i primerament, en el temps, vinculat amb lo femení, amb la dona, atenent a estudis, com ara, el d'Angie Simonis. Es tracta d'un exemple més, de com, sobretot, després del Concili de Trento, s'intentà anul·lar el matriarcalisme i tot lo matriarcal.

²¹⁰ Pàgina 20 del document digitalitzat.

²¹¹ Pàgines 20 i 21 del document digitalitzat.

²¹² Literalment, és a dir, *sia* (o *siga*).

Senyor tant agradable, certíssima cosa és, que de ella se han de alegrar en gran manera los sancts en la benaventurança” (VIII¹⁹⁴).

Així mateix, també, durant el barroc, s'introdueixen els qui feren possible el triomf d'aquests sants (com ara, l'abat Arnulf), amb paraules sobre la seua forma de ser. Així, Miquel Llot ens comenta que la terra d'Arles (el Vallespir) “*tenia en ella un molt singular servent, que era lo Abat Arnulfo de l'orde de sanct Benet, per la sanctedat y bona vida del qual volgué lo Senyor alcançar la vila y terra de Arles, lo verdader remey y consolació*” (p. 22B), “*Perquè arribat que fonc lo dichós Abat a Roma, font tanta la claredat y resplendor que de si despedia, iuntament ab lo bon exemple, y sancta vida, que causava molt gran admiració, a tots los que la sua veneranda cara contemplavan, y miravan*” (p. 25B). A més, podem intuir, després d'escriure aquestes paraules sobre l'abat, que, quan llegim, en la mateixa obra, que feia de pastor de les ovelles, trau, indirectament, u dels objectius que es marcaven, en temps de l'abat, és a dir, en el segle X (però, també, des d'abans de la caiguda de l'Imperi Romà d'Occident, en l'any 476), les institucions cristianes: la fi del matriarcalisme i, així, de les tradicions paganes, malgrat que a penes ho comente Miquel Llot (1591, després del Concili de Trento), a diferència de Joan Baptista Anyés¹⁹⁵ (en 1542). En eixa línia, llegim que Arnulf, en Roma (quan hi va a parlar amb el Papa, abans que el pontífex li concedís permís i la possibilitat d'emportar-se'n els cossos dels Sants de la Pedra), “*havia alcançat lo que tant desijava, per la salut y consolació de les sues ovelles*” (p. 26A). Això també apareix, en l'obra, mentres l'abat realitza el trasllat per mar: “*O, sancts*

¹⁹⁴ En l'estudi, he fet ús de la numeració romana, per a fer referència a les pàgines de la introducció anterior a les planes de l'obra que hi van indicades amb numerals. En aquest cas, correspon a la pàgina 21 del document digitalitzat.

¹⁹⁵ Ningú dels dos trau la idea, de manera explícita, per exemple, fent al·lusió a “*de dones*”, “*femení*”, etc., però és clar que la idea de fons sí que es percep en aquestes obres.

gloriosos quant deveres amparàreu sempre lo bon Abat Arnulfo, en lo temps en particular de tant gran treball, y perill: donant-li mostra claríssima, de lo que tenia de fer per les sues ovelles, en la terra y vila de Arles” (p. 44B).

Sobre la introducció de sants antics (podem intuir que, a l'estil de les persones que prefereixen lo de *“Tota la vida s’ha fet així”*, les quals miren molt cap a lo tradicional, cap a lo més primerenc i, per tant, cap a lo més llunyà en el temps), un amic que ha pres part en l'estudi, natural de Llorenç de Rocafort (l'Urgell) i resident en Girona, Pep Capdevila, m'indicava, en un correu del 30 d'agost del 2017, que *“L'església primitiva estava dedicada a Santa Maria, com totes les esglésies que depenien del Cister. (...) Però hi va haver un moment [en] què es va posar ‘de moda’ tenir com a patrons sants orientals, antiquíssims, com, per exemple, els nostres [Abdó i Senén], o els de Vallbona, ‘Els Sants Metges’. Jo visc a Girona i, a les parròquies gironines, va arribar de les mans dels Àustries de tenir sants locals dels primers segles. I, mira, totes les parròquies van adoptar patrons, com: a Besalú, Sant Prim i Felicià i, a Lloret, Santa Cristina; a Begur, Santa Reparada”*.

Una altra de les maneres de fer-ho, com podem pensar, és a través del teatre hagiogràfic en valencià, en el qual, segons escriu Josep Solervicens en l'obra ***“Literatura moderna. Renaixement, Barroc i Il·lustració”***, hi ha mostres que *“es revelen (...) receptives als nous paràmetres compositius barrocs, molt especialment l'obra més reculada: la Comèdia famosa de la gloriosa verge i màrtir santa Bàrbara de Vicent Garcia (1617) (...). Altres exponents en català d'aquest teatre són la Tragèdia famosa de la sang escampada per lo cel i martiri d'Abdon i Senén, germans de Pèrsia (possiblement del segon terç del segle XVII, tot i que la còpia manuscrita és del XVIII)”* (pp. 312-313). Caldria comentar que Santa Bàrbara, com els sants Abdó i Senent, estan vinculats amb la protecció del camp i que, en aquell moment, la societat era majoritàriament rural i agrícola i que, quant al nom de *“tragèdia”*, com indica Josep Solervicens, en parlar del teatre barroc, *“la seva assumpció és purament epidèrmica”* (p. 313), és a dir, decorativa, superficial.

No obstant això, en línia amb el tema dels models a imitar, en un apartat de la tesi ***“Escriptores valencianes de l'edat moderna: catalogació, contextualització i difusió”***,¹⁹⁶ realitzada per María de los Ángeles Herrero Herrero, podem llegir que *“gran parte de los versos de mujeres que llegaron a la imprenta lo hicieron insertos en las biografías de sus autores, mayoritariamente religiosas virtuosas con cuyas Vidas o hagiografías publicadas tras su muerte se pretendía enaltecer su virtud espiritual y exponerlas como un paradigma de santidad a imitar”* (p. 270) i, més avant, afegir que, per exemple, també tingueren un espai entre obres de Carles Ros (Ciutat de València, 1703-1773), com ara, *“les poesies en llengua catalana de Rosa Trincars (...) i la dedicatòria que escriu sor María Luisa Inglés per a la Narración històrica de la antigüedad,¹⁹⁷ y progressos del Real Monasterio de la Purísima Concepcion de la ciudad de Valencia... (1741)”* (p. 271). I, en moltíssims casos,

¹⁹⁶ Tesi facilitada pel grup ***“Clapir”***, d'historiadors. Agraesc la seua generositat. L'enllaç amb què es pot accedir a la tesi és https://rua.ua.es/dspace/bitstream/10045756737/1/tesis_maria_de_los_angeles_herrero_herrero.pdf.

¹⁹⁷ S'insisteix en l'antigor, en línia amb el tema del reviscolament de sants antics.

sembla que tingueren a Teresa de Cepeda o d'Àvila (Santa Teresa de Jesús) com a model de partida, com comenta Mª Ángeles Herrero en molts passatges, fins que, almenys, en gran mida, començà a decaure fins a la desaparició a les darreries del segle XVIII.

Continuant amb informació tret de la tesi de Mª Ángeles Herrero Herrero, sembla que una de les finalitats d'eixes obres hagiogràfiques, sovint, era *"crear una estratègia de grup dins de cada orde religiós mitjançant una 'estrategia propagandística' que 'actúa en el interior de cada organización religiosa', per a 'crecer, obtener nuevos adeptos, fundar nuevos conventos, individualizar su propia tradición y ganar nuevos santos para su devocionario particular"* (p. 287) i que, a més, en més d'una ocasió, eixien dels convents amb la finalitat d'expandir-les i, de pas, *"lucrarse no solo las hermanas del convento sino también los fieles cristianos para beneficio de sus almas"* (p. 288).

I, per si això restava curt, un altre mitjà d'aplegar a les persones, a través d'aquests sants com a models a imitar i, més encara, si són dels primers temps del cristianisme (i podem intuir que els màrtirs de temps de l'Imperi Romà hi farien un gran paper), és afegir-hi la seua joventut, la mateixa que vivia una religió que, aleshores, guanyava seguidors: el cristianisme *"jove"* (i, de pas, l'Església del Barroc, tractava de transmetre la idea de renovació, de moviment, de juvenesa, de vida, etc.).

- 2. Ús de les celebracions religioses en públic com a mitjà d'impacte visual, d'espectacularitat, de publicitat i de modelatge social i del pensament.** L'Església recorria a la celebració nombrosa d'actes religiosos públics i de caràcter festiu, com relata Antoni Gelonch Viladegut, en *"Els goigs: gravats i cultura religiosa popular"*, per mitjà d'una estètica barroca fonamentalment visual (per lo d' *"Una imatge val més que mil paraules"*, que diríem ara), que tenia com a objectiu donar prioritat a *"un art més espectacular que no pas de qualitat, ja que la finalitat era, a més de delectar, sobretot impressionar. La imatge tenia més interès com a concepte que no per la bellesa plàstica."*

L'Església pretenia commoure i entendre els fidels mitjançant una extensa i variada tipologia d'imatges que garantís la bondat del seu missatge" (p. 24) i, per tant, la passivitat del creient com a possible persona creadora.

Així mateix, com amb unes paraules que, des de la primera vegada que les vaig llegir, em semblaren atrevides i molt interessants, les celebracions en espais oberts es convertien també *"en actes preferents de la publicitat del poder: els actes polítics (centrats en festes matrimonials, coronacions i, especialment, funerals) i religiosos (processons, representacions sacramentals, llarguíssimes litúrgies...) actuaren com a elements de control de la comunitat i de modelat del pensament social"* (p. 370).

Així, en el *"Libre de la translació dels sanats Abdon y Sennen"* (de 1591), en el passatge relatiu a l'entrada de l'abat Arnulf, en Arles, després de venir-hi de Roma amb els cossos dels sants Abdó i Senent, hi ha que, *"Estant en aquesta turbació, arriba [a Arles] lo felicíssim Abat Arnulfo ple de molt gran alegría, y contento qual senyalaven las llàgrimas"*

que dels ulls li e[*i*]xian, ab la vista del qual alegraren-se aquelles ovelles¹⁹⁸ sues, ab tant gran compliment, quant se pot pensar de persones tant afligides y atormentades, ab absència de tant bon pastor y prelat. Y a[*i*]xí ordenaren solemnes processons per part de tot lo clero, y seculars de la vila, ab les quals donaren gratias¹⁹⁹ molt deveres al Senyor per la vinguda del bon Abat Arnulfo, y de tant grans protectors y defensors de tota aquella terra y vila de Arles, y comptat de Rosselló. Baix la protectió dels quals, tota aquella vila, y terra en particular se posà, prenent-los per patrons, edificant una solemníssima capella y altar en la Yglesia del monestir en lo qual verdaderament los cossos sancts estan” (pp. 49A-49B).

Adduïrem que una idea interessant que hem trobat a partir de l'article **“La religiositat popular en el s. XVII: les festes de beatificació de Rosa de Lima en el convent de Manacor. Un exemple de resistència cultural a la Mallorca del s. XVII”**, de Jaume Serra i Barceló, és que, a partir del Concili de Trento, *“Les pràctiques populars i tradicionals varen ser totalment ofegades i sols la Santa Seu, amb els decrets de 1625 i 1634, disposà de l'autoritat per permetre el culte públic. A més a més, una sèrie de disposicions pontificies es dirigiren a reprimir alguns cultes populars de realitat històrica més que dubtosa i també l'organització de llargs, minuciosos i costosíssims processos de beatificació i canonització. (...) En el cas de l'Espanya dels Àustries, la centúria 1580-1660 va estar plena de troballes miraculoses, invents de màrtirs i documentació falsa”* (p. 371).

I, fent-ne ús d'unes paraules tretes de l'obra **“Llibre de la translatio dels sancts Abdon y Sennen”**, del P. Miquel Llot de Ribera, publicat en 1591 en Perpinyà, podem adduir, si més no, com a exemple, a partir de lo que plasma (amb la mentalitat del Concili de Trento), mentre l'abat Arnulf és en Roma, això és, abans de l'arribada dels cossos dels Sants de la Pedra, que *“assenyalant lo dia, se feu una solemníssima prosesó, en la qual anava sa santedat, juntament ab lo col·legi dels Il·lustríssim[s] Cardenals, y clero de Roma, ab molta multitud de gent, caminaren per la yglesia de sanct Llorens, en la qual estava lo Cementiri Ponciano”* (pp. 34A-34B).

Igualment, Vicent Canet i Llidó, en el document **“El valencià en l'església: 1707-2007”** (http://repositori.uji.es/xmlui/bitstream/handle/10234/6814/Valencia_anuari_07.pdf?sequence=1&isAllowed=y), publicat en l'“**Anuari de l'Agrupació Borrianenca de Cultura**” (no. 18, 2007), trau unes línies d'un document del Concili de Trento en què es pot llegir que calia actuar *“procurant ensenyar-los la llei de Déu, i estampar en tots els cors aquestes veritats, ometent coses inútils”* (p. 94) i amb l'afegit de l'autor que aquesta situació respecte a les llengües vulgars, des del concili, relegades al sermó i a la catequesi, *“es va mantindre fins el concili Vaticà II (1962-1965)”* (p. 94).

Podem intuir, en relació amb lo que hem escrit en el paràgraf anterior, que això afectaria molt la cultura catalana i, per tant, bona part de les tradicions de línia matriarcal i pagana que hi hauria vinculades amb els sants Abdó i Senent, de què ja parla Joan Baptista Anyés en 1542.

¹⁹⁸ Amb el terme *ovelles*, l'autor fa referència als habitants d'Arles, abans de l'arribada dels Sants de la Pedra a aquesta població del Vallespir.

¹⁹⁹ Cal pensar que es tracta del terme llatí, en lloc de *gràcies*.

Per descomptat, que aquesta política no tenia res a veure, si més no, en la forma (però no en la substància, ja que també faria mal al matriarcalisme), per exemple, amb la línia que adoptà el protestantisme durant el segle XVIII, més receptiu als corrents d'idees "progressistes" que acompanyaven la filosofia de la Il·lustració (que no del neoclassicisme, ni del despotisme il·lustrat), sobretot, en Anglaterra, on, des de mitjan segle XVII, s'havia tombat la Inquisició i on la monarquia i el govern eren més moderats i no propensos, com ara, a l'ateisme, una línia important que no hi quallà.

A més, com podem llegir en el llibre *"Sant Galderic. Patró de la pagesia catalana"*, de Joan Vilardell i Bagué i editat pel Patronat de Sant Galderic (en Barcelona, en el 2012), *"Una de les noves disposicions sortides del Concili de Trento, que va tenir l'església en deliberació una bona part del segle XVI, era la que facultava als reis per al nomenament de bisbes i abats. En tornar el segle XVI, comencen a posar-se en pràctica les noves disposicions i bisbes i abats ens vénen de Madrid. Sovintegen, doncs, els bisbes castellans, malgrat les inútils queixes de la Generalitat, i es comencen a sentir homilies i prèdiques en castellà a les nostres catedrals. Però en aquesta època Catalunya ja feia anys que reculava. La noblesa catalana, ja dimitida, més culta, es procura i, generalment obté càrrecs administratius, engruixint així les files dels funcionaris del poder central. La penetració de la cultura castellana és important i es fa notar. El mateix ban publicat per Pau Claris uns anys després, cridant els ciutadans en defensa de la Pàtria, quan la Guerra dels Segadors, fou editat en castellà. No ens hem d'estranyar, doncs, que en aquest medi la devoció a Sant Isidre, canonitzat cap al 1620, i des de poc proclamat patró de la 'capital del Reyno' i dels pagesos castellans, anés guanyant adeptes en el nostre país.*

(...) Així, ja a principis del 1700 veiem que gairebé a totes les esglésies de Catalunya hi havia culte a Sant Isidre, fet considerat pels nombrosos goigs existents de l'època" (pp. 16 i 18). Agraesc Agustí Esteve i Orozo de Nájara (membre del *"Grup l'Edat Mitjana"*), qui m'envià aquest llibre (en pdf), per Internet, el 30 de setembre del 2018. Podem considerar que aquestes paraules per a Sant Galderic són aplicables per als Sants de la Pedra i per a Sant Medir (un altre sant que, en Catalunya, està vinculat amb l'agricultura).

O siga que no sols penetrà la castellanització lingüística (i de manera important), per exemple, en el Regne de València, després de la guerra de la Germania que hi tingué lloc entre 1520 i 1522, i, en les Illes Balears (després de la Germania que hi transcorregué entre 1521 i 1523), sinó que, en el cas de Catalunya, afectà a una major penetració de Sant Isidre (sobretot, arran de la seua canonització en el segle XVII). Així, en paraules de Gabriel Bibiloni, en l'entrada *"Sant Isidre"* (<http://bibiloni.cat/blog/?p=2554>), la qual figura en *"El blog de Gabriel Bibiloni"*, *"A partir del segle XVI, i sobretot a partir de la canonització d'Isidre en el segle XVII, en els Països Catalans, i en part com a conseqüència de la penetració cultural castellana s'anà produint la substitució de Sant Abdó i sant Senén (i al Principat també dels sants catalans sant Galderic, sant Medir i sant Faust), que eren els nostres patrons dels pagesos, per sant Isidre. Al País Valencià sant Abdó i sant Senén resistiren més temps, i la substitució es produí en els segles XVIII i XIX" fins al punt que, "sobretot en temps recent, pertot arreu a l'Estat espanyol creixia la fama del sant de Madrid, i anaren sorgint germandats, societats, cooperatives, etc., amb el nom del sant usurpador del patronatge dels nostres sants i pagesos".*

Cal afegir que aquesta línia barroca, racionalista i de depuració de lo suposadament pervers, en favor de lo exterior, de lo nou i de lo patriarcal, també es manifestaria, a partir del segle XVIII, amb l'esperit que es desprén de paraules amb què Felip V justifica la creació de la *"Real Academia de la Historia"* (en una Reial Cèdula de 1735), ja que el seu objectiu era aclarir *"la importante verdad de los sucesos, desterrando las fábulas introducidas por la ignorancia o por la malicia, conduciendo al conocimiento muchas cosas que oscureció la antigüedad o tiene sepultado su descuido"*, no desfà que, dins d'eixes faules de què parlava el monarca (i també d'eixe obscurantisme), s'amagàs una justificació per a arraconar la història que no anàs en línia amb la de Castella o amb la dels vencedors en la Guerra de Successió, això és, amb la cultura castellana. De fet, en un llibre de què no tenia informació abans i que vaig veure en el despatx d'un amic, *"Historia de la Iglesia Católica"*, dirigit per distints autors i publicat per Herder Editorial en el 2006, en tocar la Il·lustració sota el regnat de Felip V, diu que, *"Cuando los Borbones consiguieron el gobierno en la persona de Felipe V (1700-1746), introdujeron en España el absolutismo de Estado, practicado ya en Francia"* (p. 493), fet que no havíem trobat encara en cap font escrita en castellà i relacionada amb els Sants de la Pedra, com ara, un article del llibre sobre la Festa d'Acció de Gràcies en Carpesa (del 2005)²⁰⁰.

Així mateix, tampoc no s'afavoria moltes tradicions de la cultura catalana i dels camperols de tot l'àmbit lingüístic que, àdhuc, a hores d'ara, hi perviuen, com encara es pot veure en la celebració de la festa dels Sants de la Pedra. De fet, com podem llegir en l'article *"Sobre història, fe i nació"*

(<http://www.histocat.cat/index.html?msgOrigen=6&CODART=ART00989>), de Jordi Auladell i publicat en la web *"Fundació d'Estudis Històrics de Catalunya"*, *"des de l'òptica històrica, no deixa d'ésser d'interès la importància de la religió en la construcció d'una identitat nacional com la catalana. Precisament, com a confirmació a d'aquesta posició central de la fe, el nostre passat és continuat testimoni de fets successius, d'importància a cops relativa, exclusivament enfocats a reformar el format i el contingut de l'Església catalana, essent l'objectiu evident castellanitzar-la i, en conseqüència, espanyolitzar un dels tradicionals eixos vertebradors de la societat i del país.*

(...) Mitjançant la manipulació del catolicisme local, la fe cristiana ha estat utilitzada com eina de reeducació nacional" i més, tenint present que *"el fervor religiós de la societat catalana convertia en decisius factors ara vistos com anecdòtics; (...) a tall d'exemple, (...) en la desfeta del 1714 els defensors de la Barcelona empraren el pendó de Santa Eulàlia²⁰¹ com a icona de resistència enfront l'invasor.*

Per tant, resultà una estratègia idònia incidir sobre el santoral i el martirologi català: les modificacions, omissions o inclusions de nous sants i màrtirs tingueren impacte directe sobre tota la societat, especialment, en aquells estrats més populars, els més directament

²⁰⁰ *"Carpesa en el siglo XVIII según documentos de la época"* (p. 97), signat per José Jaime Brosel Gavilá.

²⁰¹ El procés de substitució comportà que la Mare de Déu de la Mercè passàs a tenir-hi més devoció i, així, a hores d'ara, la festa de Nostra Senyora de la Mercè, patrona de la ciutat de Barcelona des del segle XVII, hi té molt més ressò que la de Santa Eulàlia.

influïts per la iconografia pietosa, la creença en la santedat i en la seva transmissió per l'estament eclesiàstic".

Aquesta actitud sorgida, sobretot, després del Concili de Trento, comportà, a més, que es deixava a banda lo que acompanyava la població agrícola i els seus costums i, en canvi, es posava de part de lo que implicava esperit competitiu, els principis morals i, a més, una visió racionalista de la vida o, com diu un capellà, en un informatiu parroquial d'Alaquàs (l'Horta de València, 13 de maig del 2018), un posicionament des de les institucions eclesials que hi té lloc *"[apareciendo] con fuerza el ansia en muchas autoridades y la tentación en muchos religiosos de volver al 'prietas las filas', al toque de trompeta con respecto a verdades y preceptos (...), tanto que se hace intocable la constitución²⁰² o la moral religiosa"*, és a dir, patriarcal, a diferència de la matriarcalista, rural i agrària, receptiva amb les festivitats del camp, com ara, la dels Sants de la Pedra, Sant Galderic o, per exemple, Sant Medir.

3. Cultura de l'aparença, de la superficialitat. Si, al punt anterior, afegim lo que podríem dir la cultura de l'aparença, de què parlen clarament texts teòrics del barroc, deduirem que prima molt més la imatge i l'espectacle que la veracitat o que lo qualitatiu (des del punt de vista investigador) o que cerca la integritat de la persona o el posar els peus en terra. Intervindria, clarament, la creativitat orientada a la creació de formes d'atracció del públic i del lector cap al missatge oficial. Així, com podem llegir en el volum *"Literatura moderna. Renaixement, Barroc i Il·lustració"*, dirigit per Josep Solervicens, hi ha una obra de 1647, *"Retórica cristiana"*, del mallorquí Joan Baptista Escardó, que diu: *"la tercera condición de una buena narración es que sea verosímil, que parezca probable y verdadera, lo cual no se ha de entender de manera que para hacerla creíble se hayan de traer pruebas y testimonios como se traen en la confirmación, sino que en lugar de eso se apoyen las cosas con decir 'era fama', 'así se decía', 'los hombres prudentes eran desta opinión' [...] y para que se dé más crédito al que cuenta alguna cosa, ha de ser diligente en notar las circunstancias del tiempo, del lugar"* (p. 329). No es donava prioritat, doncs, a l'aportació de proves, com ara, sobre l'existència dels sants Abdó i Senent, sinó a parlar molt sobre una part de la seua vida o, simplement, a lo que fos popular o a lo que es consideràs d'acord amb lo conservador (de *"los hombres prudentes"* de la jerarquia eclesial). Per a deixar un poc més clar aquest punt, podríem escriure les línies següents, tretes del llibre de José Sistac sobre els Sants de la Pedra, quan parla de l'aigua miraculosa d'Arles: *"Por si existiera todavía alguna persona que estimara que la clerecía es quizás imprudente al atribuir la producción del agua en la Santa Tumba a una intervención sobrenatural, conviene que se sepa bien lo siguiente: la clerecía se halla más que nadie interesada en averiguar cualquier explicación o causa de orden natural que aclare científicamente el hecho extraordinario que aun subsiste después de nueve siglos; y ello hasta tal extremo, que el ya citado ex Deán de la iglesia de Santa María de Arlés, abad Adolfe Crastre, depositó la suma de 1.000 francos en casa del Notario de Arlés-sur-Tech, señor de Noël,*

²⁰² Ho podríem traduir com la llei, lo escrit, els principis morals.

para premiar a la persona que logre explicar ‘naturalmente’ la presencia del agua en el sarcófago. Hasta ahora nadie consiguió desmentir el milagro; ¡y es que el dedo de Dios está allí!’ (p. 62).

En relació amb l'explicació d'aquest "miracle", en el blog "**Combinacions**", de Xavi Duran Ramírez, hi ha una entrada sobre l'aigua miraculosa d'Arles, des d'un punt de vista científic, amb el títol "**Comencem parlant d'aigua**" (<http://combinacions.blogspot.com/2010/10/comencem-parlant-daigua.html>), que diu així: *"Una investigació desenvolupada l'any 2001 i publicada a la revista Atmospheric Research va desvatar que l'aigua provenia de pluja, de la condensació de rosada, que es filtrava a través de la pedra.*

Tot i això, l'aigua té propietats curatives (al damunt del sarcòfag hi ha una representació d'un senyor feudal que va patir la llepra i es va curar gràcies a l'aigua, ara es pot veure a la foto) i durant les festes de Sant Abdó i Senen (sic) (30 de juliol), es passegen les relíquies d'aquests màrtirs i es dona aigua del sarcòfag als fidels)".

Aquestes paraules de Xavi Duran confirmaven lo que ja s'havia comentat en 1995. Així, en "**El muntanyenc**", una revista cultural, en el 2014, aparegué un escrit de Jan Grau (qui me'l facilità per correu electrònic el 26 de febrer del 2019) titulat "**Arles de Tec, aigua miraculosa i terra de simiots (II)**", en què llegim que *"Cada 30 de juliol, diada de Sant Nin i Sant Non, s'extreu de l'interior del sarcòfag una certa quantitat d'aigua i no hi ha cap giny que l'hi suministri. S'insereix una mena de sífó i n'omplen ampolles i garrafes. Al cap d'uns quants dies encara en proporcionen una ampolleta a qui mostra respecte per aquesta tradició. Quan vaig anar a l'oficina de turisme d'Arles, un rètol visible però molt discret deia 'Si esteu interessats en l'aigua, adreceu-vos a...' i a continuació una adreça, de tal manera que és totalment anodí per qui no conegui aquesta tradició. És més, se'n fa poca difusió a partir de les publicacions de promoció d'Arles. Joan Amades explica que feien pagar l'aigua a 'vint sous la xicra'²⁰³ i només en donaven al qui la demanava amb la parla de la terra, no en venien ni a pes d'or al qui en demanava en francès o altra llengua qualsevulla'. La ciència ha posat en dubte l'origen miraculós d'aquesta aigua, malgrat que el sarcòfag s'omple tot sol. L'any 1995 es va fer un col·loqui sobre el tema, organitzat per la Société de Mythologia Française, section Pyrénées i la participació de la Universitat de Perpinyà. Es va arribar a la conclusió que el 90% és aigua de pluja i de rosada que es filtraria a través de la pedra, que té uns 15 centímetres de gruix. Van calcular que es necessiten 5 dies perquè l'aigua de la pluja arribi a travessar la tapa del sarcòfag en quantitat suficient per omplir una ampolla. L'altre 10% seria la condensació de la mateixa aigua" (pp. 11-12).*

A tot això, afegirem que les qualitats d'aquesta aigua, les veiem reflectides, amb un to clarament barroc, en el "**Llibre de la translació dels sanats Abdon y Sennen**": "O, que

²⁰³ Tassa.

Manna ple de tota dolçura y suavitat, és la aygua sancta, de la Tumba sancta de Arles. Ab la qual se mostra lo Senyor tant liberal, donant-la ab tanta abundància, que per més, y més que tragan y began de ella los hòmens, ven²⁰⁴ més a multiplicar y augmentar. De tal manera que per més que se sien agotats los rius y les fonts secades en lo temps del calor, may aquesta divina aygua és vinguda a faltar. Verdaderament ab ella dóna lo Senyor (...) tot lo que és necessari, per a remey de totes, y qualsevol malalties que poden los hòmens patir. Lo que entenen molt bé los habitants de aquella terra, y vila, y tenint en aquest particular llarga experiència, a qualsevol manera de mals, y trebal[ls]s aplican la sancta aygua²⁰⁵” (pp. 61B-62A).

4. El costum de traure el sant, encara present, tot i que de manera més residual.

Començarem dient que aquesta tradició, potser ja molt antiga, tinga relació amb una que, en l'actual França, es celebrava cap al segle V. Així, fins i tot, podria portar-nos a obres com *“Meteorologia i agricultura populars”*²⁰⁶, un llibre del català Cels Gomis i Mestre, del segle XX, publicat per Editorial Altafulla en 1998, quan escriu que *“Entre els gals eren les druidesses²⁰⁷ les qui es consideraven posseïdores del do d’obtenir la pluja i de congriar²⁰⁸ els temporals. Tenien el costum de passejar llurs ídols pels camps, coberts amb un vel blanc, per implorar al cel la pluja que els feia falta. Aquest costum va durar fins al segle V, que sant Mamert el va substituir amb les pregàries cristianes que avui s’estilen”* (p. 73).

Més avant, Cels Gomis parla sobre determinats rituals que realitzava *“el cristianisme popular”* (sic, p. 73), com ara, *“les processons de les plagues o pregàries per a la pluja”* (p. 73). De fet, per mitjà de l'article *“El mitopaisatge Pirinenc: una aproximació”*, de Francesc Roma i Casanovas²⁰⁹, sabem que, sobre la introducció del cristianisme en el Pirineu, *“s’ha pogut dir que quan el pagès pirinenc prega davant d’una imatge no se sap si ho fa a aquesta o al sant que representa. Per exemple, quan un poble s’afartava de la sequera, prenien la imatge del sant i la duïen al riu perquè ho veiés amb els seus ulls (...). En altres casos fins i tot la deixaven al mig d’un camp esperant la pluja!”*. I, això, clarament, és un senyal de religiositat en línia amb l’acte de traure el sant.

²⁰⁴ Literalment, en lloc de *van*.

²⁰⁵ Afegirem que, en aquest llibre, de 1591, se’ns parla d’una església de Sant Quintí dels Banys d’Arles, derruïda.

²⁰⁶ *“Meteorologia i agricultura populars. Recull d’aforismes, modismes, creences i supersticions referents a la meteorologia i a l’agricultura a l’entorn dels anys 1864 a 1915”* és el títol original d’aquesta obra.

²⁰⁷ Una druidessa és una sacerdotessa amb la missió de conservar i de transmetre la cultura popular i de fer justícia. Aquestes funcions i que les porte una dona, poden recordar-nos la figura de la matriarca, en les cultures matriarcal, com ara, en la cultura colla (de Sud-amèrica).

²⁰⁸ Produir, formar o confirmar-se per acumulació de diversos elements desencadenants.

²⁰⁹ Francesc Roma i Casanovas escriu un article que tracta uns temes que s’ajusten molt a l’apartat que ací tractem, i ho fa sobre la religiositat anterior a la plena introducció del cristianisme en la cultura catalana, sense fer esment als Sants de la Pedra ni indagar-hi.

Aquestes pregàries (rogatives), d'acord amb l'obra ***“La festa mare. Les festes en una era postcristiana”***, d'Antonio Ariño Villarroya junt amb Sergi Gómez i Soler (editada pel Museu Valencià d'Etnologia juntament amb la Diputació de València, en el 2012), tenen lloc en moltes poblacions on *“peregrinen (o peregrinaven) per demanar pluges o sol·licitar altres beneficis i favors en els santuaris més rellevants de les seues respectives comarques. Demanar la pluja pels camps i la protecció per a pobles i famílies constituïa l'objectiu primordial d'aquestes rogatives rituals, les comitives de les quals executaven un encomanament comunal, alhora reproductor de la identitat col·lectiva i garant del bon curs de les collites.*

L'activitat productiva, per tant, implica una doble dimensió: la primera té un caràcter instrumental i abraça aquelles accions de treball directe, com ara, llaurar la terra, sembrar els camps, arrencar les males herbes, regar..., que transformen el món físic a través de mitjans físics. La segona dimensió té un caràcter expressiu i reuneix creences i rituals que atorguen un significat transcendent a les accions ordinàries: des de beneir els camps, conjurar plagues, sequeres i tronades fins a la donació de gràcies pels fruits obtinguts” (p. 31).

Unes pàgines després, escriuen que, *“Amb freqüència, les collites estaven granades, a punt de ser segades i recol·lectades, i en uns instants, la calamarsa, la pedregada, ho arrasava tot. Per això, en aquest temps essencialment incert que va des de finals d'abril fins que, per fi, la collita ha estat recollida, la societat rural ha recorregut constantment a formes de propiciació i d'invocació als seus sants patrons especialitzats. En el cas de les comarques valencianes, hom ha invocat especialment santa Bàrbara i els sants Abdó i Senén, popularment coneguts com a “Sants de la Pedra” i protectors contra raigs, tronades i pedregades”* (p. 37).

Igualment, en l'obra que Miquel Llot de Ribera escrigué sobre els Sants de la Pedra i que es publicà en Perpinyà en 1591, quasi trenta anys després del Concili de Trento (1545-1563), ***“Llibre de la translatio dels sancts Abdon y Sennen”***, hi ha dos fets que he considerat molt importants per a l'estudi: 1) la presència constant d'Arles (el Vallespir) en l'obra i 2) la participació de les escultures dels Sants de la Pedra que hi havia en Arles, durant llur trasllat, en més d'una ocasió (com ho reflecteix l'autor), cap a Perpinyà (pp. 91A-92B), acte religiós que no figura en altres obres que hem consultat durant la recerca i que, per tant, hem cregut adient incloure'l, amb adaptació lingüística²¹⁰. Així, Miquel Llot escriu que, en Arles, *“O maravella del Senyor! o grandesa nunca prou dels hòmens alabada: y quant devem los que vivim als sancts, puix tant bons defensors y protectors són de nosaltres. Però per a que aquesta veritat resta²¹¹ ben confirmada, serà bé referir algunes tempestats, que en aquella terra d'Arles hi ha hagudes: de les quals són estats deslliurats per medi dels sancts gloriosos Abdon y Sennén. (...) Testifica lo sobredit testimoni [lo Rector Guàrdia],*

²¹⁰ L'adaptació ha tingut lloc, entre altres raons, per a facilitar la lectura del gran públic, tenint present com està l'original, per exemple, sense accents. Nogensmenys, hem respectat els articles, les formes verbals, els noms, etc.

²¹¹ Literalment, en lloc de *per a que aquesta veritat reste*.

com en lo dia dels cossos sancts, se mogué tant gran tempestat en aquella vila y terra de Arles, que restava atemorizada en grandíssima manera: y dient-se lo ofici, a la hora que predicava lo predicador, feu tant gran llamp, y tant terrible tro, que lo predicador sens més aguardar, tingué per bé de ba[i]xar-se de la trona. Y tots los que en la Iglesia estaven de posar-se en oració per a aplacar la ira del Senyor,²¹² Acudí lo sobredit Rector al santíssim sacrament de la Eucharistia, lo qual tragué ab lo Reliquiari de dit Monastir, essent lo ayre tant obscur, que no es veyan los uns als altres. Y dos Religiosos monjos acudiren, a la ca[i]xa dels cossos sants de SS. Abdon y Sennén: y anaren a on estava lo Rector ab lo santíssim Sagrament per a beneyr lo temps Y a penas estigueren los cossos sants a la presència del santíssim Sagrament, quant en continent la tempestat cessà, y los ayres restaren clars, com si no fóra estat res: y havent caigut molt gran quantitat de pedra, ab molta abundància, no feu mal en cosa alguna: de què resà lo poble ab gran admiració, ab la vista de una tant senyalada maravella y de ella donant molt deveres gràcias al Senyor, passaren avant la solemnitat de la festa, y ofici. Però no fonc aquest mercè tota sola, puix que ordinàriament ne reb la vila y terra de Arles de semblants, y no solament la vila de Arles, sinó també les terras circunveïnes” (pp. 85A-86B).

Sobre el trasllat, d’Arles a Perpinyà (a quaranta quilòmetres) de les escultures dels Sants de la Pedra, Miquel Llot escriu que, “En confirmació de la qual veritat referiré lo que he trobat contingut en la sobredita deposició de Ioan Guàrdia Rector de S. Salvador de la vila d’Arles, lo qual mediant lo lurament testifica com en lo any de 1492 la vila de Perpinyà, y tota la terra de Rosselló, se veu en grandíssima necessitat de aygua. De tal manera que determinaren en lo consell de la vila vehent la extrema necessitat de la aygua, acudir al verdader remey, que es la intercessió dels invencibles martyrs SS. A[b]don y Sennen. Feta la revolució, enviaren los cònsols de la vila, los síndics, per a que suplicassen al Abat de Arles concedís la mercè, y benefici per tota la terra de Rosselló, de que aportassen sancts ab possessó, a la sobredita vila de Perpinyà. Y per absència del Abat, que aleshores era Fra Antoni de Narbona, restava vicari general del monestir de Arles lo Abat de Camprodon. Lo qual oyda la petició, de part dels Cònsols de Perpinyà proposada essent ella com era tant iusta, y sancta concedí lo que se demanava. Y a[i]xí se ajuntaren tots los Religiosos, y capellans de la vila de Arles, y prepararen-se per a dit camí de aportar los cossos sancts a Perpinyà. Confessaren, y reberen lo sanctíssim sacrament de la Eucharistia, com bons servents del Senyor. Y de aquesta manera preparats partiren ab molta alegria, y contento per a Perpinyà que està a sis llegües²¹³ de Arles. Fonc tant agradable al Senyor aquesta jornada, y la intercessió dels invencibles martyrs sant Abdon y Sennen tant acceptada, que encontinent manà als núvols que despedissen la desijada aygua ab molta abundància sobre la terra. Per lo qual restaren los sants gloriosos, amb molta devoció en aquella terra, y tota la gent de Rosselló molt aconsolada. Però no fonc aquella darrera vegada. Perquè en lo any de 1519, vehent-se altra vegada aquella terra, no ab menys necessitat que la primera que

²¹² En l’original, hi ha una coma, en lloc d’un punt.

²¹³ Una llegua catalana, històrica mida de longitud, equival a uns 6,71 km. Per tant, parlem de 40 km.

està escrita, de pluja: acudiren los Cònsols de la vila de Perpinyà ab lo mateix erde²¹⁴, y petició al Abat y Monastir de Arles, y alcançada la licència, aportaren los cossos SS. [= Sants] ab tota la reverència y veneració possible a la terra de Rosselló y vila fidelíssima de Perpinyà. Per la intercessió dels quals SS. martyrs, y Reys invincibles, fonch aquella terra totalment remediada. Açò testificà lo sobredit Rector Guàrdia, mediant lo jurament com a cosa per ell dita. Altres vegades podria yo fer menció: en les quals los de la vila de Perpinyà, han acudit a la intercessió dels cossos sancts de sant Abdon y Sennén” (pp. 91A-92B). I tot, perquè, com escriu Miquel Llot en la pàgina 90B, “és tanta la misericòrdia del Senyor i tanta inmensa la sua divina bondat, que per medi dels sancts gloriosos Abdon y Sennén alça el omnipotent Déu la mà, y envia aygua sobre la terra”.

Això, en paraules del P. Miquel Llot de Ribera, explica que “los habitants de la vall d’Arles (...) sempre que estan ab esterilitat, tenen per cosa certíssima que acudint als sants Reys gloriosos, SS. Abdon, y Sennén: y aportant-los ab processó, acudeix lo Senyor, ab la abundància de pluja sobre la terra” (p. 93A).

A més, com escriu a continuació, “Y perquè de les coses últimes, més se recordan los hòmens, faré sols memòria, de la necessitat que hi hagué en lo any 1589²¹⁵, de la qual participant la terra de Arles, y tenint lo remey que diuen a la mà, acudiren devotament als invincibles martyrs SS. Abdó i Sennén, y feren processó ab tota la devoció possible. La qual antes que acabassen, alcançaren abundància de pluja, y molts dies après²¹⁶. De tal manera que restà tota aquella terra remediada. De on se veu clarament, la grandesa que tenen los bons Reys Abdon, y Sennén, en la benaventurança, y lo molt que poden en la presència de Déu omnipotent: puix per honrra de sancts tan gloriosos fa lo Senyor obras semblants” (pp. 93A-93B).

Tot i això, no passava lo mateix, si més no, partint d’aquesta obra barroca, quan no es feia bondat. Heus ací un exemple, en paraules de Miquel Llot de Ribera: “Testifica Vicenç Miquel Rector de la parròquia de Montboló mediant lo Jurament, que un any, per tenir los de aquell poble necessitat, que fonc la²¹⁷ any 1516, no presentaren lo sobredit donatiu de la filera, com acostumaven antes. Però pagaren-ho de tal manera, que no culliren res en los camps. Perquè la tempestat de la pedra se ne havia aportat, sens deixar cosa alguna. Per lo qual lo sobredit Rector, en la yglesia de la parròquia, estant tots congregats, los reprehengué molt, de com no havien aquell any presentada la filera de cera, en lo dia de la festa dels cossos sancts, conforme lo vot dels antipassats²¹⁸, per lo qual meritament eren estats de la mà de senyor castigats. Y a[i]xí en la hora mateixa tot lo poble, regoneixent la culpa perpetrada, y lo Rector juntament ab ells tornaren a revalidar lo vot, y promesa, oferint de nunca cessar, per més necessitat que hi hagués en la donació de la filera. Lo que

²¹⁴ Literalment, en lloc d’orde.

²¹⁵ Per la forma del numeral més a la dreta, podem deduir que es tracta d’un nou i, per tant, de l’any 1589.

²¹⁶ Després.

²¹⁷ Literalment, en lloc, per exemple, de lo (que hauria donat lloc a “lo any”).

²¹⁸ Castellanisme en lloc d’avantpassats.

guardan²¹⁹ vuy²²⁰infal·liblement, los que viuen en aquell poble. Y aquella aportà lo Ba[t]lle de Montboló, amb molta alegria acompanyat del poble a la sancta Capella dels bons Reys SS. Abdon y Sennén. Y a[i]xí restaren remediats de moltes tempestats, treballs y fatigues que partien los antipassats. De moltes altres tempestats podria yo fer memòria, que ha succeyt en aquella vila y terra de Arles, però bastaran las referidas. Ab les quals clarament està provada, la veritat proposada, de com per medi de la intercessió dels gloriosos màrtirs Abdon y Sennén, remedia lo Senyor les tempestats” (pp. 88A-89A).

També en Arles, però, ara, mitjançant l’obra **“Vida y novena dels sants Abdon y Sennen patrons de la vila y vall de Arles en Vallespir”**²²¹, publicada en Perpinyà, en 1817, hi ha un fet relatiu a Arles i en línia amb el tema de traure el sant: *“Predicant cert dia de festa á la hora del offici en llur iglesia, entrá un llampec tant gran ab son tro tan terrible que lo predicador trobá molt bé baxar del púlpit, y posarse com los altres en oració. Lo curat²⁴¹ tragué del sacrari lo Santíssim Sagrament del altar, ab tot tant obscur era lo ayre, que no podien véuerse los uns ab los altres. Los religiosos traguéren llavors los cossos sagrats, y posantlos devant del Santíssim, arreu cessa la tempestat, y caygué moltíssima pedra, mes no feu dany en cosa alguna, lo que causá a tots admiració”* (p. 17). Igualment, comenta que *“Los habitants de Arles tenen mes llarga experiencia de aquestas celestials mercés; perquè sempre y quant patexen necessitat de aygua, troban certament que lo Senyor ou llurs peticions, acudint als sants reys Abdon y Sennen y portantlos en professó²⁴²”* (p. 18).

Aquest acte de traure el sant s’allarga, per exemple, al segle XVIII, i, així, com llegim en una nota del llibre **“Memòries d’un capellà del XVIII”**, de Josep Esplugues, E. Casanova, en al·lusió al capellà, diu que *“No podia faltar-li la idea dels terratrémols (sic) i tempestes com a signes divins, car era un tòpic molt usat pels rectors al XVIII: I així ens persuadiem en bona fe que deviem tal favor a la mateixa obra de la església”* (p. 85, nota 8). Així, Josep Esplugues també ens explica aquesta visió en un moment del llibre, en dir que, en un fet que tingué lloc per Montaverner (la Vall d’Albaida), poble on feia de capellà, *“No [hi] hagué la menor notícia que este tremolor, temblor o terremot resonara ni sosoïra en Alfarrasí²⁴³ ni atra de les terres cinvumveïnes, i així no es deu estranyar que moltes persones pies i de bon juí es persuadiren era algun senyal o efecte de la justícia o providència de Déu que manifestava la gravetat del pecat i no volia descarregar castic visible en los factors de los seus fins inescrutables”* (p. 153).

Quant als Sants de la Pedra i a la seua participació en aquest costum, val la pena escriure alguns detalls que inclou José Sistac Zanuy, en l’obra **“Vida, culto y folklore de los santos Abdón y Senén”** (1948): *“Cuando amenazaba un pedrisco, se sacaban las imágenes de los Patronos a la puerta de la iglesia, y al mismo tiempo se convocaba al pueblo por medio de un repique de campanas. No era precisamente el campanero el encargado de dicha función, ya que ante el peligro todos los vecinos estaban facultados para ello, es decir, el*

²¹⁹ Literalment, en lloc de *guarden*.

²²⁰ Literalment, en lloc de *hui* (o *avui*).

²²¹ **“Vida y novena dels invencibles y gloriosos mártirs los sants Abdon y Sennen, patrons de la vila y vall de Arles en Vallespir”**

primero que se apercibía de la tempestad” (p. 75). Quan parla sobre Inca, diu que “cada vez que las tempestades de aguas, truenos, pedrisco u otro infortunio azotaba la comarca, el primero que llegaba sacaba a la puerta de la iglesia unos antiguos retablos de los Santos. La experiencia permite afirmar, según el recuerdo de todas las gentes, que nunca el granizo

(https://books.google.es/books/about/Vida_y_novena_dels_invencibles_y_gloriosos.html?id=3kcROYmmSkkC&redir_esc=y). Es tracta d'una obra interessant, perquè ens permet tenir una font del segle XIX i, a més, en català. Afegirem que el 9 de febrer del 2020, aquest enllaç portava directament a un altre llibre també sobre els Sants de la Pedra i, a més, en francès i en català i de l'any 1859, encara que també contenia aquesta part de 1817.

²⁴¹ Clericat, capellà.

²⁴² Literalment, en lloc de “processó”.

²⁴³ Poble valencià de la comarca de la Vall d'Albaida i veí de Montaverner.

haya motivado en Inca la pérdida de las cosechas, como ha sucedido en otros lugares de Mallorca” (p. 82).

I, de manera més esplaiada, lo que descriu José Sistac sobre Camporrells: “Al noveno día consecutivo de practicar rogativas y en vista de que la sequía persistía, decidió el pueblo ir hasta la ermita de los Mártires. Al llegar la procesión a los linderos de la villa, empezó ya a descender la benéfica lluvia; pero sin importarles el temor de calarse todos completamente, como así les ocurrió, determinaron continuar hasta la ermita, tal como se había prometido, si no ya para suplicar, sí al menos para dar gracias por la miseria remediada. Llovió, pues, muy copiosamente, y tampoco en esta memorable ocasión quedó desmentida la fama de los Santos protectores” (p. 148).

Però, més encara, quan, tot seguit, afegí: “En caso de pedrisco, la invocación a los gloriosos mártires Abdón y Senén constituía asimismo la más segura esperanza del inmediato cese de esa calamidad, que en pocos minutos puede destruir la cosecha entera y sembrar por doquier la miseria y la desesperación en medio de una población esencialmente campesina. Ya hemos dicho que tan pronto como amenazaba o descargaba una tempestad, el ermitaño corría a tañer la campana de la ermita; pero, entretanto, la jaculatoria ‘¡Que san Abdón y san Senén nos guarden!’, en caso de aparecer cualquier peligro o tormenta, era pronunciada inmediatamente con los labios y con el corazón. Merece finalmente mención especial la obligación que tenía el sacristán de Camporrells de sacar de la iglesia a la plaza las imágenes de san Abdón y de san Senén, siempre que descargaba algún grave pedrisco; pero si el sacristán se hallaba ausente, cualquier persona tenía el derecho de sacar las veneradas imágenes, con la segura esperanza de que su presencia alcanzaría la cesación inmediata de la calamidad” (p. 148).

Però, com ací veurem (a partir del paràgraf següent que escriu l'autor), no sempre actuaven de manera arriscada, quan plovia, fet que desmentiria la suposada efectivitat al cent per cent del fet de traure el sant quan començàs a amenaçar el perill. I és que, més d'una vegada, primària la vida per damunt del desig religiós: “Testigos presenciales han explicado al autor la cesación milagrosa e instantánea del pedrisco que descargó en

Camporrells el día 4 de mayo de 1894. La perturbación atmosférica empezó con una imponente tempestad de agua que acabó por transformarse en granizo; pero éste caía en forma de piedras de gran tamaño y como arrojadas por una fuerza impresionante. La gente estaba consternada. El sacristán, Pedro Castillo, no se atrevía a sacar fuera las imágenes de los Santos por temor de que éstas fueran rápidamente destruidas por las piedras. Sin embargo, ante la persistencia del fenómeno, se sacaron las veneradas imágenes de los santos Abdón y Senén, y el pedrisco cesó en el acto. Aun viven muchas de las personas que presenciaron este hecho extraordinario, que debe atribuirse exclusivamente al poder y valimiento de los invictos Patronos” (pp. 148-149).

Igualment, si passem, per exemple, a Calasparra (Múrcia), quan s’escrigué **“Vida portentosa, y sagrada novena de los santos martyres, S. Abdón, y Senén”**, del P. Fr. Sebastián Saez (de 1765), llegim que *“Se han hecho, y hacen continuadas rogativas, y rigidas penitencias en comun, y en particular, para contener el vengativo furor de las Divinas iras; pero inflexible su irritada justicia, no bastan à aplacarla las rendidas suplicas, y miseros lamentos de sus havitantes, para que Dios se muestre compasivo”* (pp. 36-37) i, com a alternativa, en un altre apartat de l’obra, escriu que, *“después que estos Santos tomaron por suya de defensa de aquella Tierra²²², se han notado muy pocas tempestades, y la vez que se ha movido alguna, està el remedio tan facil, como en la mano: pues con sacar alguna Reliquia de estos Santos, se desvanece de improviso la tormenta”* (p. 72).

Continuant amb Calasparra, més avant, llegim sobre com el fet d’haver triat aquests sants ha resultat beneficiós, pràctic, per a aquesta vila i, a més, algunes paraules sobre el costum de traure les imatges dels sants:

“Y como estos Santos entre las particulares prerrogativas, que en ellos se admiran, es, ser defensores de los frutos de la tierra, los que mas se acogen à su patrocinio, y amparo, son los labradores, de quienes son singulares Abogados. Puedo por mi parte asegurar, que haviendo vivido muchos años en la Villa de Calasparra, de donde son Patronos estos gloriosos Martyres, siendo pueblo muy expuesto à la frecuente invasion de las nubes, porque comunmente se fraguan muchas, y muy frecuentes, y perniciosa en las sierras de Caravaca, y Moratalla, que distan quatro leguas de la mencionada Villa, nunca he advertido, que ayan ocasionado daño en los frutos, ni menos ofendido à las personas; pues las que suelen notarse, traer malicia, con no practicar mas diligencia, que sacar las sagradas Imágenes de estos Santos à la puerta de la Hermita, donde se veneran, se desvian del termino de aquella Villa las nubes, sin causar el sensible prejuicio, que padecen en otras partes”(pp. 80-81). I, un poc després, passa a descriure un cas en què es tragueren els dos sants i resultà efectiva, fins i tot, per a salvar la vida d’unes quantes persones, detall que justificava que se’ls hi continuàs tenint com a patrons (p. 82).

Recurrent, igualment, a informació sobre terres valencianes, i a un cas més concret i anterior en el temps, n’hi ha alguns exemples. El primer que tractarem serà referent a Ontinyent, en el segle XVII, tret del document **“El poder eclesiàstic i les advocacions celestials a la vila d’Ontinyent (segles XVI-XVII)”**

²²² En referència a Arles i al Rosselló: *“desde que las Reliquias de estos Santos vinieron à Rosellón”*.

(<http://cronistesdelregnevalencia.com/investigacio/Ontinyent1.pdf>), d'Alfred Bernabeu Sanchis, cronista oficial d'Ontinyent, amb el segell de **"Cronistes del Regne de València"**, quan escriu que *"l'alt grau de confiança que tenien el[s] nostres avantpassats en la divina providència"* venia perquè, *"front a les catàstrofes naturals, plagues o malalties, (...) buscaven remei demanant ajuda al Déu omnipotent. Algunes d'estes pràctiques encara hui es realitzen, altres, en esta societat cada vegada més laica, són impensables. El món actual, gràcies als seus avanços tecnològics, se sent més segur i, en general, no confia tant en els designis celestials"* (pp. 6-7).

Així, continua Alfred Bernabeu, amb les paraules següents: *"L'epidèmia de pesta de 1600 fou la causant de la mort d'aproximadament una cinquena part de la població. Es tractava de moments difícils i els remeis sanitaris emprats contra la malaltia s'havien mostrat clarament impotents; calia, doncs, dipositar la confiança en la religió i, més concretament, en el nomenament d'algun sant com a patró de la població perquè aquell intercedira davant Déu misericordiós. (...) L'elegit fou Sant Pere Màrtir. Però, a banda, també van prometre solemnitzar la festa dels Sants Abdon i Senent per ser els protectors de la pedra i altres danys sobre el camp"* (p. 7). El mateix cronista també diu que, en l'any 1645, s'inicià una important plaga de llangostes que es perllongà fins a 1648 (p. 9) i que, en Ontinyent, per exemple, en l'Estudi de Padró de Riquesa de 1735, *"on consten tots els recursos de cada veí, mostrava com el 72,1% de la població activa treballava o vivia dels ingressos del camp"* (pp. 8-9). Caldria adduir que es vivia en un sistema socioeconòmic feudal, amb l'emfiteusi com a model de relació entre els llauradors i els treballadors i els senyors feudals, no en u centrat en els diners i capitalista, encara que també n'hi haguessen (com també impulsors i, cada dia, més, del capitalisme).

També comenta Alfred Bernabeu que, per exemple, *"Les autoritats ontinyentines combatien aquestes desgràcies mitjançant cerimònies de conjuració de la plaga de la llagosta o de la cuca de la vinya, on recorrien a l'ús de l'aigua beneïda²²³ per a combatre-la. Considerem convenient incloure-les perquè reflecteixen amb fidelitat la psicologia col·lectiva d'un poble"* (p. 9), un fet molt important, al meu coneixement.

Tornant a les pregàries, i també en Ontinyent, però contra les sequeres i contra les pedregades, el cronista escriu que, *"al llarg de la documentació municipal corresponent als segles XVI-XVII hem constatat nombroses pregàries de tota mena, però les més abundants fan referència a les sequeres i pedregades perquè, com hem esmentat en l'apartat anterior, causaven greus pèrdues en el més important sector de producció de la població. Per a desgràcia dels llauradors valencians el clima mediterrani es caracteritza per l'aparició cíclica de períodes de sequera que fan perdre la collita sencera. En alguns d'estos anys este dèficit de producció obligà als ontinyentins a haver d'importar massivament blat de Castella i, en el pitjor del cas, a acudir als ports de Cullera, Gandia i Alacant per tal d'adquirir cereal de procedència ultramarina"* (p. 10). Per tant, a partir dels costums i de la visió del món que predominava aleshores, estava molt justificat el fet de recórrer a pregar a la Divina Providència o, com ara, *"traure el sant"* per a que plogués.

²²³ Aquesta referència a l'aigua beneïda em va portar al cap (mentres revisava la recerca, en juliol del 2019) a l'aigua d'Arles.

Per a comprendre el grau de joia que abraçarien els habitants després de traure el sant i, més encara, si les pregàries havien sigut poques i, per tant, la pluja “no s’havia fet pregar”, en l’article **“Las rogativas en la Valencia de principios del siglo XVII”** (<http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/las-rogativas-en-la-valencia-de-principios-del-siglo-xvii/htmldel-siglo-xvii/html>), de Miguel Ángel Picó Pascual, tret de la web **“Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes”**, podem llegir el testimoni directe d’un prevere valencià, Pere Joan Porcar (1560-1629), “a través de sus apuntes de crónica y diario de impresiones titulado ‘Cosos evengudes en la Ciutat i Regne de Valencia, Dietari, 1589-1628’”, quan, el 13 de desembre de 1619 escriu “I après fonc Nostre Senyor servit de ploure per festes, que s’ofegaen los forments sembrats, i casi tot lo mes de giner següent de l’any 1620 ploqué que admirava”. El motiu és que, com comenta l’autor de l’article, “En otras ocasiones la lluvia se hacía de rogar, en el pleno sentido de la palabra, razón por la cual las procesiones se celebraban continuamente, todos los días a excepción del domingo, con itinerarios diferentes, cada día a una parroquia o monasterio” de la Ciutat de València. Finalment, “cuando la Providencia se dignaba a conceder el preciado don, se celebraba en la Catedral un Te Deum laudamus²²⁴ a todo lo grande como señal de agradecimiento”.

Un altre exemple en aquesta línia, el trobem en l’article **“En busca del perdón divino: los mecanismos de la religiosidad popular ante las adversidades climáticas y naturales en las tierras meridionales valencianas durante el siglo XVIII”**, d’Adrián García Torres, quan parla sobre les crescudes del Vinalopó en la tardor de 1751, diu que, “durante la crecida del río el día 31 de octubre, la amenaza de perder las infraestructuras hidráulicas y viarias era palpable, lo cual derivó en una rogativa pro serenitate a la patrona [Nuestra Señora de la Asunción] para implorar que la tromba de agua que descendía por el barranco se calmara. Así pues, se sacó su imagen desde la iglesia de Santa María y se bajó hasta la orilla de la rambla ‘desde cuyo punto se vio que las aguas suspendieron su orgullo, sin alterar sus corrientes’.

Este hecho se catalogó de milagro, y con el deseo de que los habitantes no olvidaran el abrigo que la virgen les brindaba frente a los castigos divinos, se recordó su efeméride durante dos años” (pp. 198-199).

I és que, com podem llegir en el mateix treball, “La furia de la pedrea en los bienes materiales y, sobre todo, en las producciones de secano y regadío era temido, porque no únicamente tenía en su mano despojar a los autóctonos de la cosecha del presente año, sino que el deterioro que ocasionaba en las cepas de viña y oliveras las privaba de producción durante varios años” (p. 200). A més, si un sant o, en aquest cas, dos, resultaven pràctics a efectes de conservació de la collita, se’ls adoptava com a patrons i, en el cas dels Sants de la Pedra, sobretot, per tractar-se d’un “santo especializado con más seguimiento (...) para este tipo de inclemencias, los Santos Abdón y Senén” (p. 200), com

²²⁴ Un *Te Deum* (també conegut com “*Te Deum laudamus*”), en llatí, “*A Tu, Déu*” (o bé, “*Et Iloem, Déu*”, en el cas de la segona forma), és un himne cristià, tradicional, i dels més antics, d’acció de gràcies. El seu nom prové de les primeres paraules del càntic.

indica en la pàgina següent: *“Desde ese momento se invocó de manera constante a los Santos de la Piedra siempre que una tormenta aparecía amenazante en el horizonte. En 1730, si bien el otoño fue muy lluvioso y tormentoso, la villa de Novelda no sufrió graves daños (...), lo que directamente se atribuyó al favor de estos mártires y como gratitud se celebró una misa de acción de gracias”*.

El mateix any també ocorregué un fet semblant en Carpesa, aleshores població independent i ara part del terme de la Ciutat de València, però en relació a una confraria dels sants Abdó i Senent, que havia sigut establida canònicament feia poc, com podem llegir en l'article *“Devoción y fiesta a los Santos de la Piedra en Carpesa”*, dins del llibre *“De la Festa d'Acció de Gràcies i d'altres festes de Carpesa”* (editat per l'Ajuntament de València en el 2005), motiu pel qual, des d'aleshores, es celebra la *“Festa d'Acció de Gràcies”*: *“En 1730 recorría los pueblos de la huerta de Valencia un religioso Capuchino predicando las excelencias de la devoción a los Santos de la Piedra Abdón y Senén (...). El fruto de sus trabajos debió ser muy escaso, puesto que sólo consiguió su intento en el pueblo de Carpesa. El cielo, sin embargo, se encargó bien pronto de demostrar las ventajas de la devoción predicada por el religioso cuando a los pocos días de ser establecida canónicamente en dicho pueblo la mencionada Cofradía, una deshecha tormenta, descargando gran cantidad de granizo y piedra, arrasó completamente las cosechas de todos los campos comarcanos, dejando tan sólo libres los del término de Carpesa; y por este hecho sus moradores²²⁵, convencidos de que tal gracia les había sido concedida por intercesión de los Santos Mártires, acordaron celebrar perpetuamente, además de la fiesta propia de la Cofradía, otra de acción de gracias por tal señalado beneficio”²²⁶* (pp. 126-127). Aleshores, nasqué la Festa d'Acció de Gràcies, de què parlarem en tractar la religiositat relacionada amb els Sants de la Pedra en el País Valencià.

Igualment, en el document *“El riu de Morvedre i la riuada de 1783”*

(http://www.centroarqueologicosaguntino.es/wp-content/uploads/2018/09/433_93_El_riu_de_Morvedre_i_la_riuada_de_1783_26.pdf),

Mn. Josep Martínez Rondan, rector de la Parròquia del Bon Succés (Sagunt), escriu que *“En temps de sequera els fidels eixien al carrer en processó demanant aigua. A Morvedre solien fer tres dies de rogatives. El primer eixien en processó els Sants de la Pedra, Sant Abdón i Sant Senent. Si no hi plovia, el segon dia treien, a més, la imatge de la Mare de Déu del Bon Succés del convent de Santa Anna, i el tercer dia la imatge del Santíssim Crist del Salvador precedida de les damunt dites. La vila feia públic pregó pels llocs de costum perquè acudís a demanar l'element tan necessari per als camps i les clotxes”* (p. 101). Aquest article fou publicat en la revista *“ARSE”* (no. 26) en 1991.

El fet d'atribuir aquesta resolució als Sants de la Pedra també ocorregué, per exemple, en la comarca del Baix Segura, a mitjan 1892, on, segons informació del diari *“El Alicantino”*

²²⁵ En valencià, *“vei”*, *“resident”*, *“habitant”*, és a dir, qui viu normalment en un lloc.

²²⁶ Aquesta informació, com indica en una nota dins del mateix article, la trau del llibre *“Cofradía de los Santos Mártires Abdón y Senén canónicamente erigida en la Villa de Albalat dels Sorells”*, el qual hem emprat per a distints temes de la recerca.

(13 de juny de 1892) que traia José Antonio Latorre Coves en l'entrada **"La Devoción a los Santos Abdón y Senén en ALMORADÍ"** (<http://almoradi1829.blogspot.com/2014/07/la-devocion-los-santos-abdon-y-senen-en.html>), del blog **"Almoradí 1829"**, *"La nube que causó el desastre que hoy lamentamos en los pueblos de Catral, Dolores, Rajales y Benejúzar siguió una marcha de poniente a levante y dejó libre de piedra a todo el término de Almoradí. Esto mismo se viene observando desde tiempo inmemorial, y los católicos vecinos atribuyen este hecho a la especial intercesión que tienen a los Santos Abdón y Senén"*.

Passant un moment per terres aragoneses, concretament, per Toril y Masegoso (on es fa festa als Sants de la Pedra, en Toril), una població de la comarca de la Sierra de Albarracín, segons em comentava Pedro Saz Pérez (autor d'unes cròniques sobre aquesta població en el segle XX), el 6 de novembre del 2018, per correu electrònic, sabem que, *"Cuando había sequía se hacían rogativas e incluso se sacaba al Cristo de las Lluvias. Pero cuando amenazaba tormenta no había procesión, tan solo encendían una candela y la colocaban en la ventana (intuyo que rezarían a santa Bárbara)"*.

Adduïrem que, en un correu enviat per Pep Capdevila (de Llorenç de Rocafort), el 26 de desembre del 2017, *"La persona gran que queda només recorda, sí haver tret pels carrers la reliquia dels sants patrons, però mai baixar de l'altar les imatges, de més de metre d'alçada"*.

Sí [que recorda] pujar al campanar, a la petita reliquia, per comminar al temporal que se n'anés, davant d'una calamarsada en el temps de segar o de la verema; el poble hi confiava a ulls clucs.
Temps era temps".

Enllaçant amb les paraules de Pep Capdevila i, sobretot, amb el final, *"Temps era temps"* com també amb els exemples que hem vist vinculats amb el costum de traure el sant, aprofitarem unes línies del llibre **"De la Festa d'Acció de Gràcies i d'altres festes de Carpesa"**, del 2005, escrites pel capellà José Jaime Brosel Gavilà, de Carpesa, en referència a la relació que trobava un jesuïta, en 1730, entre treball agrícola i vivència religiosa: *"del hombre depende labrar cuidadosamente las tierras, sembrarlas bien, regarlas, limpiarlas, cuidarlas contra los ladrones o los animales. Pero en caso de granizo, hielos o falta de lluvias se debe utilizar el remedio espiritual y sagrado de acudir a la rogativa"* (p. 127). Tenint present que l'estudi sobre la meteorologia no havia arribat al grau d'ara com també la immensa religiositat que hi havia en la societat feudal, resulta fàcil de comprendre la visió d'aquest religiós.

Un poc després, en la mateixa pàgina, José Jaime Brosel comenta que eixe vicle encaixa amb resolucions que, com ara, sorgiren del Sínode Valentí de 1687, en què es demandà que, *"en los tiempos nublados, y tempestades, los Rectores, y los Beneficiados acudan al Templo puntualmente à conjurar los nublados, y à hazer oración a Dios para que aplaque su ira, y use de misericordia"*.

De fet, a partir del llibre *“Cofradía de los Santos Mártires Abdón y Senén. Cofradía dels Sants de la Pedra”*²²⁷, de Manuel Devís Bayona i que fou publicat per Caparrós Editores, en el 2005, sabem que, en Albalat dels Sorells (població de l’Horta de València), *“Según refiere una piadosa tradición conservada en esta villa, la Cofradía adquirió una[s] imágenes de plata de dichos Santos, imágenes que colocadas a la puerta de la Iglesia al iniciarse una furiosa tempestad que amenazaba destruir las cosechas de este término, disiparon todo peligro y llenaron de alegría y gratitud a los labradores de esta villa, que tenían puesta toda su esperanza en sus Santos Protectores. Desde esta fecha”*²²⁸ *hasta nuestros días*²²⁹, *siempre que el trueno con su eco aterrador denuncia la proximidad de una tormenta, las imágenes de nuestros Santos son sacadas a la puerta de la Iglesia, obteniendo en todo caso los efectos de su amorosa protección”* (p. 23).

Finalment, adduirem informació del primer volum del llibre *“Memorias de la Villa de Benlloch”*, de José Miguel García Beltrán, molt abundant en aquest punt, tan relacionat amb els Sants de la Pedra i amb aquest costum, encara que es faça amb les relíquies. Abans d’oferir-hi informació d’aquest llibre, direm que, en un correu electrònic que m’envià el 29 de juny del 2019, escrivia que aquest ritual *“Yo lo viví directamente y pude ver, como todos los presentes, cómo las tormentas de piedra se partían y se alejaban. ¡Cuánta fuerza tiene la fe! Como lo viví a mis 13, 14 años, y antes, lo puedo describir bien”*. I, ara sí, heus ací bona part de lo que plasma en el llibre: *“Desde los primeros tiempos de la tradición de las reliquias –y siempre después del 1446”*²³⁰, *existía en Benlloch la [costumbre] de sacar al campo en los días de grandes tormentas de piedras o granizos, las reliquias de los santos de la piedra, en este caso, en forma de pequeños huesecitos atribuidos a los mártires Abdón y Senén; es la antigua costumbre ya perdida, de lo de ‘traure les relíquies’.*

Siendo Benlloch un pueblo de solera vinícola –hasta que llegó la gran crisis a causa de ‘los intereses creados’, y otros fundamentos más o menos legales–, cuando la tormenta amenazaba con granizos o piedra a las cosechas del término, el pueblo creyente al toque de rebato –vulgarmente conocido como arrebato–, lanzado al viento por la campana mitjana –la más antigua– se congregaba en la iglesia apresuradamente, y protegiéndose con los por entonces negros paraguas, para realizar el ritual tradicional de ‘traure les relíquies’: antes de la ceremonia de los ‘hombres sabios’, los entendidos, la gente cabal, los labradores de pro, y en número de al menos tres, salían a observar la tormenta al darrer mur para comprobar la malicia que la tormenta pudiera llevar –o mejor dicho, ‘traer’–, en forma de elementos destructores, piedra, rayos, centellas, o granizo. (...) en el transcurso de los años fueron muchos los que realizaban esta importante labor, desde su experiencia y buen tino, pues no era cosa de llamar al pueblo sin causa bien

²²⁷ Aquest llibre relacionat amb Albalat dels Sorells inclou documentació vinculada amb aquesta confraria, des del segle XVIII.

²²⁸ Possiblement fes al·lusió a l’any 1730.

²²⁹ Possiblement es referís a 1904.

²³⁰ En l’any 1445, es basteix l’ermita de Benlloc i en 1446 fou dedicada als Sants de la Pedra.

justificada; y la verdad es que solían acertar casi siempre aquellos pro-hombres u hombres sabios: hòmens de catxasa²³¹.

El señor cura²³² (...) tras la recomendación de los entendidos se revestía con la capa pluvial, solemne e impresionante, y con los monaguillos asistiéndole y alguien cubriéndole con un paraguas, salía hacia el derremul portando el relicario, acompañado del pueblo fervoroso apiñado bajo el gran manto negro que formaban los paraguas; y allí, a cielo y campo abiertos, imploraba la protección de la Divinidad con la intercesión de los dos mártires en preciosas oraciones en latín. La voz potente y llena de fe del sacerdote gritaba con cierta angustia a los cuatro vientos (...). ¡Sobrecogedor! Así se pedía la protección de los santos para que cuidaran de los campos, haciendo seguidamente la bendición sagrada hacia los cuatro puntos cardinales; momento impresionante, mientras la tormenta arreciaba entre negros nubarrones que amenazaban grave peligro de piedra o granizo: ¡En el nombre del Padre, y del Hijo, y del Espíritu Santo! Sobresalía la poderosa voz del sacerdote implorando la ayuda divina.

No solía faltar algún relámpago aterrador acompañado de un gran trueno que recorría todo el llano, entre grandes gotas de lluvia ruidosa; el vientecillo levantaba la pesada y barroca capa pluvial –nunca mejor dicho–, y algún paragua revoltoso e indomable complicaba la vida del dueño y a los vecinos; la gente, formando un enlutado y apretujado grupo, asistía seria, concentrada, asustada, llena de fe, y rezaba entre un silencio fervoroso y sobrecogido, solo roto por el ruido del agua, envuelta por el viento desnortado, y el estrépito imponente y desgarrador de los truenos.

Y, de pronto... ¡la fe mueve montañas!, los cielos se abrían, la tormenta se partía en dos, los nubarrones malignos se alejaban, los truenos perdían su grito amenazante y solo la lluvia seguía cayendo limpia, benéfica y amable. Las gentes suspiraban con alivio, continuaban los rezos y todos apretujados, felices en los adentros, contemplaban el milagro; y reconfortados, bajo sus paraguas, satisfechos, alejado el peligro, pensando en las viñas salvadas, regresaban al templo, y de allí a sus casas, con la enorme paz interior que solo la fe puede producir. Los elementos otra vez dominados por la fuerza del Dios Omnipotente. Gracias a Él y a los Santos Mártires, otra vez los negros presagios en forma de piedras destructoras habían perdido la batalla, por la fuerza de la fe de un pueblo unido, manifestando la victoria en las claridades bondadosas de un cielo ahora amigo. (...) Y dice la tradición oral que en los alrededores de Benlloch, hacia el Pla de l'Arc y por la parte de La Torre y Villanueva, las gentes ya utilizaban cohetes para desviar o deshacer las tormentas de piedra, mientras que en Benlloch seguían con su tradición de sacar las reliquias; y el comentario popular a la vista de los resultados era: ¡los de Benlloch nos han ganado otra vez!

Según la tradición oral, las reliquias de los Santos Mártires que todavía conservamos, y de las que se trata en otro momento, pudieron salvarse de la destrucción de los años de la infausta guerra incivil, gracias a que fueron protegidas y guardadas por tía Leandra” (pp.

²³¹ Catxassa, en el text, literalment, catxasa, vol dir calma, lentitud excessiva.

²³² José Miguel García Beltrán, en una nota relacionada amb aquest capellà i amb el mossén que considera que tancà aquesta tradició, escriu “Eran los tiempos del alcalde Joaquín García, o sea, recién terminada la guerra del 1936” (p. 391).

390-392).

Però, també interessant i, amb aquestes línies acabem aquest punt sobre el costum de *“traure el sant”*, és un escrit que fa José Miguel García sobre aquesta consuetud, de què parla un poc després: *“Ahora lamentablemente no es tiempo de reliquias, sino de idolatría. El relicario moderno se abastece de las camisetas de deportistas, los posters, el balón, la fotografía, el móvil, internet, etc. El hombre en sustitución de lo del espíritu acude a otras cosas. Toca esto. Por suerte, los mayores, sobre todo en los pueblos y en el contexto cristiano, mantienen viva la ‘otra llama’”* (p. 392).

5. **Els goigs, de tipus material i de tipus espiritual.** Els goigs, que comptaven amb un text poètic i amb una imatge religiosa i que s’imprimien en la memòria mitjançant la música, eren de tipus material (relacionats amb la salut, amb el treball, amb la sort, amb les collites, amb els viatges, contra les pedregades, etc.) i de tipus espiritual (amb la intenció de conservar la fe, les virtuts, les humilitats, la netedat de cap pecat o bé, per exemple, de viure amb una bona mort). Cal recordar, com comenta Antoni Gelonch en el document *“Els goigs: gravats i cultura religiosa popular”*, que, *“tant els fulls de goigs com els fulls en què només hi ha l’estampa d’un sant, d’una santa o d’una advocació de la Verge o del Crucificat, foren consumits massivament per la població”* (p. 35), per a fomentar i mantenir la devoció i més. De fet, lo que he escrit adés, encara es pot comprovar en més d’una casa, a principis del segle XXI, com així m’ha ocorregut en alguna visita a distintes cases. Afegirem que assistim també a una reafirmació de la Mare de Déu, sobretot, amb la Contrareforma catòlica iniciada en la segona mitat del segle XVI, fins i tot, en lo relacionat amb la seua condició de creadora de les forces de la natura, ja que s’escriuen molts goigs i que, de pas, es tracta d’arraconar lo que, sobretot, en els ambients rurals (majoritaris, aleshores), es conservava d’arrels precristianes, com ara, la dels Sants de la Pedra, el ball dels cossiers...
- En aquest sentit, i molt en línia amb la introducció de Sant Isidre en tot l’àmbit lingüístic (majoritàriament, i molt, en Catalunya), com llegim en l’article *“Corroborar llegendes, invocar imatges, renovar la memòria i presentar models”*²³³, de Joan Carles Gomis Corell, hi ha que la introducció de sants nous i de noves devocions, entre elles, vinculades amb la Mare de Déu, també tingué relació amb la dels Desemparats (la qual arraconarà, a poc a poc, però de manera ràpida, la del Puig, patrona del Regne de València), de la mateixa manera que, en terres catalanes, ho feia el sant castellà, *“ocupant el lloc d’altres devocions*

²³³ El títol complet és *“Corroborar llegendes, invocar imatges, renovar la memòria i presentar models. El valor dels goigs en la religiositat valenciana durant la Contrareforma”*.

*anterior en el temps, venerades secularment pels valencians des dels moments immediats a la conquesta*²³⁴ (p. 139²³⁵).

Però també cal remarcar que, des del Concili de Trento, es pretenia que les persones abandonassen la creativitat i lo agrari que estigués vinculat amb lo pagà, que actuassen sota una mateixa veu i a les òrdens de les autoritats eclesials (es promou la polifonia i lo comunitari, però no la llibertat) i la reducció del *nosaltres creador* quasi a la seua totalitat i com si la religiositat per lliure es tractàs d'un mal menor: no s'exclou que un devot puga recitar goigs o cantar-ne de forma individualitzada, en privat o fora d'un acte religiós.

A més, caldria afegir que, com que augmentà l'esperit comercial, la línia conventual passaria, clarament, a un segon plànol a nivell d'impressions, ja que moltes creacions dels convents, monestirs, etc. no n'eixien, llevat d'algunes que eren impulsades, per exemple, per alts càrrecs eclesials (com ens comenta Mª Ángeles Herrero en part de la seua tesi) o que fossen poemes que arribassen a les impremtes, malgrat que, com diu Mª Ángeles Herrero, *"Durant els segles XVI-XVIII, als convents femenins del panorama català – paral·lelament als territoris de parla castellana- moltes religioses van recórrer assíduament a la poesia, de manera espontània o per manament del confessor, amb diverses finalitats: expressar la seua devoció, combatre l'ociositat, transmetre ensenyaments doctrinals, divertir les companyes de claustre, inflamar el fervor religiós, atreure devocions al convent"* (p. 268).

6. Repoblació del Regne de València, després de l'expulsió dels moriscs (1609-1614), entesa com una mena de croada. Si bé és cert que qualsevol impressió o festa religiosa, per exemple, tenia com a finalitat fomentar el sentiment de pertinença a una parròquia, a una comunitat, a una confraria o, per exemple, als qui es reunien en un santuari, també cal fer un incís relacionat amb el Regne de València i amb la repoblació posterior a l'expulsió dels moriscs (1609-1614), on aquest col·lectiu representava un terç de la població.

Segons Joan Carles Gomis Corell, autor de l'estudi *"Música, poesia i imatge al servei de la religiositat: els goigs en la tradició cultural valenciana"*, la repoblació anà acompanyada de la introducció, en moltes parròquies, de *"devocions noves [per part dels repobladors,] que actuaren com a senyals d'identitat compartits. En la mesura que les noves famílies anaren assentant-s'hi i enriquant-se, augmentà el nombre d'imatges i de les respectives*

²³⁴ Diu així: *"El 15 de maig del 1667 es traslladava la imatge de la Mare de Déu dels Desemparats de la Capella del Capítol a la nova que acabava de construir-se a la Plaça de la Seu [de la Ciutat de València], amb mostres de gran devoció i entusiasme dels fidels (...). Definitivament, una invocació mariana, la dels Desemparats, la veneració de la qual s'inicià a principi de la quinzena centúria quan la fundació del pare Jofré de l'Hospital de Nostra Dona Sancta Maria dels Innocents, acabava ocupant el lloc d'altres anteriors en el temps, venerades secularment pels valencians des dels moments immediats a la conquesta"* (p. 139). I, en una nota en eixa plana, indica que, *"Finalment va estar declarada patrona de València per butlla del papa Lleó XIII, concedida el 21 d'abril del 1885"*, un fet paregut en el procés, però amb diferències de temps, amb la introducció de Sant Isidre, tot i que aquest fet esdevingués, principalment, almenys, en el País Valencià, després de la guerra (1936-1939), sota el franquisme.

²³⁵ En l'original, encara que posa com a 139 el número de la pàgina, es correspon a la que figura on apareix la nota número 14.2.

festes. Noves donacions d'imatges i institucions piadoses suplantaren fins i tot les devocions anteriors" (p. 225). Això, clarament, esdevindria amb un esperit de "croada" (reforçada per les línies del Concili de Trento) que s'interpretaria com "la necessitat de recuperar aquells llocs i els valors sagrats i devocionals a ells associats. Llenços, taules, escultures, gravats tingueren com a tema quasi exclusiu la imatge religiosa" (p. 225).

Així mateix, com escriu Ramón Rodríguez Culebras en l'article "**Pintura gòtica castellanense desaparecida y dispersa**"

(<https://www.raco.cat/index.php/MillarsCUCP/article/view/131485>), tret de la web "RACO", tocant la població valenciana de la Vall d'Almonesir²³⁶ (l'Alt Palància), diu que, en el moment de l'expulsió, "A duras penas se mantenían pequeñas y modestísimas comunidades cristianas gracias al esfuerzo y constante celo de los vecinos obispos de Segorbe, bajo cuya jurisdicción quedaban tales pueblos. Con motivo de la expulsión de los moriscos, la despoblación de todos los pueblos fue muy considerable. (...) Algunos años después se hallaba nuevamente repoblado con unos quinientos cristianos. Estos tenían jurados y oficiales y solicitaban del Obispo que el sacerdote no se limitase a una visita semanal y que residiese en el pueblo. Propusieron fiestas, entre las que se encontraban también las de los Santos Abdón y Senén, como santos de gran popularidad en toda la comarca del Valle del Palancia entre cristianos viejos, especialmente campesinos. El pueblo adquiría ahora una nueva configuración" (pp. 220-221).

Per tant, podem concloure que la repoblació no s'interpretà només com una simple ocupació de terres per part de persones procedents d'altres llocs sinó, fins i tot, com un acte de retorn a lo cristià i a lo antic com a senyal d'autenticitat i de recuperació dels valors cristians. En el cas d'Almonesir, a més, anà unida a la introducció de la devoció als Sants de la Pedra.

La conservació del valencià a través de l'Església i de la veu popular.

Aquest tema el tractarem obertament i donant entrada a punts de vista nous i, igualment, a com es trobava la llengua, des del segle XVIII, en bona mida, gràcies a la conservació via religiosa, per part de persones interessades per la llengua i per la cultura del poble senzill, el qual, a diferència de molts alts càrrecs eclesiàstics del Regne de València, no feia ús del castellà, sinó que es mantenia fidel a la llengua, als costums i a la història. També direm que, quant a lo polític, resultava molt més difícil, en qualsevol dels territoris relacionats amb la política centralista del Regne de Castella, vencedor en els camps de batalla en la guerra de successió del segle XVIII, tot i que, sobretot, ho farem en el Regne de València. No obstant això, en el Regne de València, la situació estava més agreujada des del segle XVI, immediatament després de les Germanies. A més a més, cal afegir que, arran del Concili de Trento, els reis disposaven de la potestat de nomenar els bisbes, fet que afavorí la introducció de bisbes de línia castellanista i d'altres que, fins i tot, eren naturals de terres del Regne de Castella, com ara, Joan de Ribera (1532-1611) qui aplegà a ser-hi bisbe i, al mateix temps, virrei del Regne de València.

²³⁶ En castellà i, oficialment, *Vall de Almonacid*.

Quant a les Illes Balears, resulta interessant comentar que, si ens fonamentem en estudis historiogràfics més actuals, per exemple, a través de les línies següents, escrites per Jaume Serra en l'article **"La religiositat popular en el s. XVII: les festes de beatificació de Rosa de Lima en el convent de Manacor. Un exemple de resistència cultural a la Mallorca del s. XVII"**, hi ha dades que cal tenir present respecte a la Casa dels Àustries. Així, *"el panorama mallorquí dista molt de la unanimitat prodinàstica i la subordinació total als dictats de la cort, com s'havia plantejat a la historiografia tradicional"* (p. 359), ja que, fins i tot, en ple barroc, *"el procés de centralització i castellanització topà amb una forta resistència (...) [que] va actuar d'una manera molt subtil, com foren els casos de les reempreses dels processos de canonització de Ramon Llull, la beatificació de Sor Catalina Thomàs o la invenció d'uns màrtirs polítics que foren sant Cabrit o sant Bassa"* (p. 360). O quan afegim, més avant, que, enfront d'eixa política de la cort, *"i fins i tot atacs directes al caràcter dels mallorquins, alguns varen respondre reforçant els particularismes diferenciadors"* (p. 362).

I tot, en un moment en què, com també ocorria en els altres territoris valencianoparlants de la corona hispànica, *"El català continuava essent l'idioma oficial de l'administració, juntament amb el llatí; i en català es publicaven els ordenaments, els edictes reials o els capítols de diverses institucions. A més a més, bona part de la producció científica es publicava en aquesta llengua. El 1590, Francesc Terrades publicava el Compendi de la peste, i el Tractat del Salitre, obra anònima redactada en el cercle de Vicenç Mut, passa a ser la primera obra de química científica del país."*

Amb tot, que existia una decadència literària és un fet ben notori. Fins i tot la denominada literatura de canya i cordill es va fer majoritàriament en castellà a partir del s. XVII, de tal manera que ja en el primer quart de segle s'aixecaren veus demanant la reimpres lingüística" (p. 378).

A més a més, com llegim en una nota a peu de pàgina, treta de la tesi **"Escriptores valencianes de l'edat moderna: catalogació, contextualització i difusió"**, de María de los Ángeles Herrero, per exemple, *"Durant el segle XVI (...) les obres de jurisprudència augmenten significativament. (...) la creació literària (...) no serà relegada només a la literatura de goigs, d'adoctrinament, de cobles i els plecs solts; es pot observar una continuïtat en les manifestacions de literatura de cavalleries, de textos satírics o de poesia lírica"* (pp. 303-304). En aquest punt, hi ha més escrit en el volum **"Literatura moderna. Renaixement, Barroc i Il·lustració"**, coordinat per Josep Solervicens.

Quant al Regne de València, partint de l'estudi **"La llengua catalana en terres valencianes al segle XVIII. Resistència, estudi i conreu"** (http://www.romanistik.uni-freiburg.de/pusch/zfk/23/13_Marti-Mestre.pdf), de Joaquim Martí i Mestre, podem dir, com molt bé ens escriu l'autor, que, després de 1707, *"el valencià mantingué entre la generalitat del poble la seua funció aglutinadora com a element de solidaritat grupal, enfront del castellà i dels castellanoparlants, connotats com a forasters i estranys al grup, a més de ser, en general, bastant impopulars"* (p. 204), funció unida, a més, a una popularitat del moviment austriacista, en bona part de la societat valenciana, la qual conservava aquest sentiment *"socialment arrelat i que no podia haver-se extingit de l'ànim de molts valencians, els quals en bona part el canalitzaven a través de les reivindicacions foralistes i de l'oposició als governants castellans"* (p. 204). De fet, com podem llegir en el document **"Memorial de greuges de 1760.pages"**

(<http://www.uv.es/correa/troncal/resources/greuges1760.pdf>), publicat per la Universitat de València i que recull els greuges que els representants de la històrica Corona d'Aragó redactaren al rei Carles III (qui regnà en els territoris castellans i de la històrica Corona Catalanoaragonesa, entre 1759 i 1788) en 1760, *"A más de estas leyes generales, hay otra especial, y más poderosa, que obliga a que en Cataluña, Valencia, y Mallorca sean obispo, y clérigos de sus Iglesias, los que nacieron y se criaron en aquellos Reinos. Porque según dijimos, en ellos se habla una lengua particular; y aunque en las ciudades y villas principales muchos entienden, y hablan la castellana, con todo los labradores ni saben hablarla, ni la entienden. En las Indias, cuyos naturales, según se dice, no son capaces del ministerio eclesiástico, los párrocos deben entender y hablar la lengua de sus feligreses, ¿y han de ser los labradores catalanes, y valencianos de peor condición que los Indios, habiéndose dado en aquellos Reinos hasta los curatos a los que no entendían su lengua?. Cuanto convendría que los Obispos, así en las Indias, como en España, no teniendo el don de lenguas que tuvieron los Apóstoles, hablaran la lengua de sus feligreses. El mismo juicio hacemos de todos los demás ministros de la Iglesia, cuyo espíritu no permite que sean inútiles al pueblo, para cuyo fin se instituyeron, como son los que no pueden instruirle. Y siendo los labradores los que con el sudor de su rostro principalmente mantienen a los obispos, y demás clérigos, y por consiguiente los que más derecho tienen a ser instruidos, ¿han de ser privados de la instrucción? ¿Cuántas veces insta la necesidad de que una pobre mujer explique su aflicción, y se confiese con su propio obispo?. ¿Y ha de sufrir el rubor, y la pena de hablarle por intérprete?"* (p. 14). Malgrat que el rei no respongué, l'escrit deixava clar que, a mitjan segle XVIII, els llauradors mantenien el valencià en el parlar ordinari en el Regne de València, en Catalunya i en les Illes Balears, la posició d'aquests representants a favor del valencià i també del matriarcalisme. I, òbviament, en això, el fet que els goigs als Sants de la Pedra, a hores d'ara, quasi sempre es canten en castellà, no és accidental, sinó que, en moltíssims casos, cal pensar que té les seues arrels en aquests temes que toquem en aquest punt.

De fet, sobre la presència del valencià en el camp religiós, en l'estudi ***"La llengua catalana en terres valencianes al segle XVIII. Resistència, estudi i conreu"***, Joaquim Martí i Mestre comenta que *"es mantingué fonamentalment en els sermons municipals, amb motiu de celebracions destacades o emblemàtiques, com el de la conquesta o els de sant Vicent Ferrer, però cada vegada, sobretot a partir del segle XVIII, de forma més irregular"* (p. 213) i, la llengua dels sermons de Sant Vicent Ferrer, *"tret de comptades excepcions, presenta les característiques del valencià popular"* (p. 213). A més, atenent a la tesi ***"Escripores valencianes de l'edat moderna: catalogació, contextualització i difusió"***, de Mª Ángeles Herrero Herrero, *"de manera general, en l'àmbit de parla catalana la majoria dels escrits en la nostra llengua es troba en la literatura de no ficció, sobretot en la religiosa i devota"* (p. 301).

Tot i això, com podem llegir en el llibre ***"Memòries d'un capellà del segle XVIII"***, de Josep Esplugues (capellà valencià del segle XVIII), *"El segle XVIII assisteix a l'eliminació del valencià dels llibres sacramentals de les diòcesis valencianes com a conseqüència lògica del desinterès per la llengua i de la repressió lingüística soferta. En efecte, el català estigmatitzat com a signe d'incultura, de decadència i de rialla, associat a les capes populars i analfabets, és bandejat de totes les preocupacions i usos seriosos dels estrats socials alts, incloent-hi l'eclesiàstic, els quals no*

solament el consideren peça arqueològica i instrument d'erudició llibresca, necessari per a conèixer l'antigor i explicar-se el món contemporani.

En canvi, i depenent de la voluntat personal de cada rector, es manté en llibres extrasacramentals: llibres de fàbrica, memòries, confraries, racionals,... durant part del segle XVIII i primeries del XIX, pel fet de tractar-se de llibres privats, espècie de recordatoris-registres per a ús intern dels rectors i parròquies, i no fiscalitzables pels visitadors pastorals.

El text que ara editem ací pertany a aquest tipus d'obres. L'edite (...) Perquè és (...) un bon exemple del que haguera pogut ser la inexistent prosa narrativa valenciana al segle XVIII" (pp. 9-10).

I, continuant amb els llibres sacramentals, com molt bé podem veure en publicacions diferents, com ara, en el document de Joaquim Martí o en l'article **"Una mostra de fidelitat idiomàtica: Les actes capitulars de la seu de Xàtiva al segle XVIII"** (<http://www.hottopos.com/rih31/33-42Gandia.pdf>), de Marc Gandia Silvestre i publicat en la **"Revista Internacional d'Humanitats"**, en el 2014, una part molt important, en lo referent a documents eclesials, es mantingué gràcies a la fidelitat de rectors i clergues durant el segle XVIII i, fins i tot, durant part del segle següent.

Així, Joaquim Martí escriu que, *"en els llibres sacramentals en l'arquebisbat de València es va mantenir el català generalment fins als decrets de l'arquebisbe Andrés Mayoral (1737-1769), i al bisbat de Tortosa la imposició del castellà prové del bisbe Juan Minguélez (1714-1716), si bé la resistència dels rectors i clergues a aquesta interdicció s'allargà en algunes parròquies fins la segona meitat del segle XVIII (...). En els llibres extrasacramentals (llibres de fàbrica, de confraries, de compte i raó, d'administracions, de col·lectes...) el valencià continuà usant-se, segons els llocs, fins i tot al segle XIX"* (p. 221).

I Marc Gandia Silvestre, en el document sobre les actes capitulars de la seu de Xàtiva, escriu: *"Aquestes imposicions i manaments demostren com després del canvi de llengua efectuat a les actes, a la Col·legiata de Xàtiva es continua escrivint en la nostra llengua, que continuarà emprant-se gairebé fins a finals del segle xviii (sic) en els Quinque libri, perquè tot i les diverses imposicions els escrivans es resistiren a efectuar el canvi de la que havia estat la llengua d'ús tradicional: el valencià"* (p. 40).

De nou, amb el segle XVIII, però ara, des dels escrits del capellà valencià Josep Esplugues, recollits per Emili Casanova en el llibre **"Memòries d'un capellà del XVIII"**, és molt interessant un comentari que fa E. Casanova, en la nota 11: *"En cada missa de dia de festa hi havia un sermó, Josep Esplugues ens diu l'assumpte o el tema del sermó, però no la llengua usada, la qual cosa, ens fa pensar que era el castellà, com era propi de l'època. Com a prova es conserva el sermó predicat el dia de Sant Blai de 1769, d'autor anònim (...).*

En canvi, es manté el valencià en les coses tradicionals com les cobles nadalenques 'per les cases en lo dia de la Epifania eo Pasqua dels Reis cantant molt al intent de la obra alguns versos en valencià en alabança de Jesús recién naixcut i s'arpleguen melons, rollos, llonganisses, pollastres'" (p. 102). Es tracta d'una pista més per a saber en quina llengua estarien escrits la gran majoria dels goigs valencians d'aleshores i l'ús que feia l'Església valenciana de la llengua materna de la gran majoria dels valencians, el valencià, fet que, en la recerca sobre els Sants de la Pedra,

també té molt a veure amb la raó per la qual, en moltíssimes poblacions valencianes, els goigs a aquests sants tan populars... estan en castellà. No obstant això, com a dada esperançadora, direm que, en els darrers anys, hi ha un reviscolament del valencià i que està present, per exemple, en alguns actes en el Camp de Mirra (per mitjà de la poesia) i dels goigs en la Vall d'Uixó, de què parlem en altres punts de l'estudi.

Finalment, adduirem que un motiu més per a aquesta presència del valencià en el segle XVIII, en celebracions eclesials, el tenim ben expressat en unes paraules de Josep Esplugues, qui diu que, després d'una visita del bisbe Andrés Mayoral, en 1742, *“cuidà el retor de acordar i animar al alcalde i regidors a millorar la obra [de l'església] en los termes que havia insinuat el Prelat²³⁷. No es feen estos càrrec per la poca discreció que dona el estat de llauradors que aquella insinuació devia seguir-se com a precepte”* (p. 139). Emili Casanova afegia una nota a peu de pàgina, on diu que *“La visió il·lustrada que té dels llauradors es reflecteix ací”*, ja que el moviment de la Il·lustració (segle XVIII) s'emparava en la filosofia que les activitats polítiques i dels altres camps, havien d'anar dirigides cap al vulgus, cap al poble, però sense el poble, majoritàriament, agrícola, és a dir, donava ales al paternalisme i a les persones de major categoria social.

D) DEFINICIÓ DE PATRÓ. EL PATRONAT AGRARI. LES CONFRARIES.

Definició de patró. El patronat agrari.

Si busquem el terme *“patró”*, per exemple, en el DCVB, hi ha que, en primer lloc, entre altres coses, es tracta d'un *“Home distingit i d'autoritat respecte d'aquells que es posaven sota la seva protecció, anomenats clients (en l'antiguitat romana)”*, en segon lloc, *“Home que regeix i protegeix una comunitat familiar”* i, en tercer lloc, i, més en línia amb la recerca, *“Sant sota la invocació i protecció del qual està una església, un poble, una congregació, una persona, etc.”*.

Aquesta paraula prové del llatí *“patronu”* i, si partim del *“Diccionari etimològic manual”*, de Josep Moran i de Joan A. Rabella, significa *“protector, patró”* i deriva del llatí *“pater”*, que vol dir *“pare”*. Des de que som xiquets, cerquem algú en qui emparar-nos o bé alguna persona que ens faça sentir-nos acompanyats. I, com podem pensar, els llauradors (i, de pas, les seues collites) malgrat que, durant segles i segles, conservassen tradicions matriarcalistes i anteriors al cristianisme, finalment, en moltíssimes poblacions de tot l'àmbit lingüístic (i, sobretot, abans de la introducció de Sant Isidre, procedent de la cultura castellana i que sembla que era el sant preferit d'Isabel I i de Felip II de Castella i I d'Aragó), ho foren els Sants Abdó i Senent, Sant Galderic i Sant Medir, tot i que ací només hem tocat, quasi sempre, els Sants de la Pedra. És més, considere, com moltes

²³⁷ Prelat vol dir alt dignatari eclesiàstic: arquebisbe, bisbe, abat, etc. Ací, es refereix al bisbe Mayoral.

persones que han participat en la recerca, que és un tret cultural a conservar i a expandir entre la comunitat catalanoparlant i a nivell popular i tot.

No obstant això, direm que, en els darrers anys, hi ha persones que fan estudis sobre les festes agrícoles relacionades amb la cultura catalana i, de pas, amb els protectors del camp. Per mitjà d'algunes d'aquestes publicacions o de comentaris que estan relacionats amb el tema, exposarem algunes de les idees i de les deduccions a què hem aplegat. Nogensmenys, abans de passar a articles, comentarem que Martirià Brugada Clotas, durant una conversa que mantinguérem el 5 de març del 2019, per telèfon, em digué que *"El 90% de la població, fins a fa cinquanta anys, era agrària: uns era la pluja; uns altres, la cuca; Sant Antoni Abat, els animals. Hi ha molts patronatges i, més aviat, les confraries (en València, dites de llauradors), i, a Catalunya, en cas dels pagesos.*

(...) Era un patronatge no exclusiu. (...) [L'Edat Mitjana] És l'època de la promoció dels sants cavallers: Sant Miquel i, després, Sant Jordi, Sant Medir, Sant Celoni... Serà, al segle XVII, quan es promogui el patronat".

Igualment, Martirià Brugada afegia que *"Inca [estava] fora de Ciutat de Mallorca"*. Recordem que Inca és una de les poblacions balears amb major tradició als Sants de la Pedra. A més, Martirià Brugada destacava el paper que jugà, en la difusió dels sants, *"la família Mont-rodon"* i, quant als orígens precristians dels sants Abdó i Senent, manifestà que *"això són els preliminars"*.

Quant a les publicacions, en primer lloc, direm que, en l'article *"La imposició dels sants espanyols"* (<https://www.diaridegirona.cat/opinio/2014/01/10/imposicio-dels-sants-espanyols/651124.html>), escrit per Jaume Fàbrega en el *"Diari de Girona"*, hi ha que, si ens fem la pregunta, almenys, per a molts catalans, de qui és el sant dels pagesos, la resposta (com en la d'altres patronats) resulta òbvia: *"Sant Isidre"*. Però la cosa, i no casualment, va més lluny i, en paraules de Jaume Fàbrega que són traslladables a tot l'àmbit lingüístic, *"Quin és el patró-patrona dels pescadors?. La Mare de Déu del Carme. Qui és el patró de tots nosaltres, amb la resta d'Espanya? Sant Jaume. Quina Mare de Déu ens empara a tots?. La Mare de Déu del Pilar. Quina és la patrona de la ciutat de València? La Mare de Déu dels Desemparats.... i així aniríem seguint... Hom té aquests fets tan assumits que els noms d'aquest sants i verges han penetrat profundament en la mentalitat dels pagesos catalans, dels pescadors, de la gent en general, de la gent de València... En efecte, hi ha un grapat de cooperatives agrícoles o ramaderes i tota mena d'associacions, carrers i places, entitats, etc. que duen el nom d'Isidre, de la Mare de Déu del Pilar, de la Mare de Déu dels Desemparats, etc. Creiem que honorem unes entitats religioses neutres. Però això no és veritat o, simplement és una mentida fruit d'una imposició. És teòricament veritat perquè així és canònicament, però no ho és perquè aquests patrons van ser una imposició castellana. El procés de castellanització de Catalunya, el País Valencià i les Balears comença a mitjan segle XV. Atès que era manifestament il·legal, Castella troba una solució perfecta: ho fa a través de l'Església, i així es nota l'efecte sin que se note el cuidado²³⁸". En aquests anys imposa la Inquisició castellana, que només actuava en*

²³⁸ Aquesta frase data de 1716, després del Decret de Nova Planta en Catalunya, quan, com veurem més avant, es donaren instruccions secretes –ideades pel fiscal general José Rodrigo Villapando– amb la intenció d'imposar la llengua castellana: calia que fossen *"templadas y disimuladas, de manera que se consiga el efecto sin que se note el cuidado"*.

castellà, i l'església és castellanitzada progressivament, a través dels bisbes, rectors, etc. Al segle XVI a Montserrat ja s'hi parla en castellà, i els bisbes, abats, etc. de Catalunya són castellans. Dintre la política ja unificadora sense dissimuls iniciada a partir del regnat de Felip II de Castella, en la segona meitat del segle XVI, amb la fixació de la seva cort a Madrid, l'oligarquia castellana que envoltava el monarca va creure necessari unificar la devoció de la pagesia dels diferents regnes. Es varen inventar un sant -Isidre- i varen aconseguir que l'església els seguís en aquest camí, i el varen imposar a tots els regnes. I així amb la resta de sants, patrons i marededéus. Sant Isidre -patró dels ganduls, més que dels llauradors- es va imposar a Sant Galderic, patró dels pagesos catalans i occitans, la Mare de Déu del Carme a Sant Pere, i així successivament. Fins arribar, ja durant al franquisme, a la substitució de la patrona de València, la Mare de Déu del Puig, per la Mare de Déu dels Desemparats".

Per a veure que aquesta paraula, "imposició", sobretot, perquè s'aplica a la política castellanista, potser, per a moltes persones, siga políticament incorrecta i que, per contra, està reforçada per fets de la història, direm que, en el llibre de Josep Fontana *"La formació d'una identitat"*, en parlar sobre l'accés de la dinastia dels Trastàmara a la Corona Catalanoaragonesa (la primera castellanoparlant i castellana d'origen que hi passà), hi hagué una mena d'entrada com si es tractàs de la d'un vencedor en els camps de batalla i, a més, amb una política patriarcal clarament distinta de la matriarcalista. Així, Josep Fontana escriu que *"Ferran I (1412-1416), anomenat 'd'Antequera' per la seva participació en la 'reconquesta' d'aquesta ciutat andalusa, arribava acompanyat de forces militars castellanes, que menyspreaven el comte d'Urgell²³⁹ com un 'morodico cahtalanico'. Eren 'cavallers e hòmens d'onor e de baixa condició, castellans, grans lladres -ens diu l'autor de La fi del comte d'Urgell-, qui, volents viure en aquella ciutat a la castellana, no rebutjaven entrar per los obradós dels menestrals o per les botigues dels mercaders' per estafar-los i robar-los"* (p. 86), actes semblants (per les formes) als que tindran lloc en 1659 en la vila de Cervera (p. 184 del llibre de Josep Fontana).

En el fons, com llegim en el llibre *"Llengua i Església durant el barroc valencià"*, de Vicent Pitarch i Almela (editat per l'Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana junt amb Publicacions de l'Abadia de Montserrat, en el 2001), no són fets solts. Així, aquestes manifestacions *"Difícilment podien trobar-les enlloc expressades de manera tan nítida i contundent com la màxima que, l'any 1595, va fer pública el bisbe d'Oriola, Josep Esteve i Joan: 'Quando los pueblos están sugetos a un mismo imperio, los vasallos tienen obligación de aprender la lengua de su dueño'"* (p. 44), perfectament aplicable al tema de la religiositat popular i del matriarcalisme durant aquests segles i, fins i tot, arran de la política del franquisme.

És més, com escriu Vicent Pitarch (i que podem traslladar a tot l'àmbit lingüístic d'aleshores i del segle XVII), es veuria afavorida, per exemple, per alguns factors, com ara, *"la impremta, la universitat, la Inquisició (...) i, per damunt de tots, la ideologia lingüística que anava bastint la cultura del Renaixement i del Barroc"* (p. 38) i que, com en les cultures de l'Amèrica incorporada al Regne de Castella (especialment, des del segle XVI fins al segle XVIII), anava unida a un intent de genocidi cultural que fa que, a hores d'ara, no sols hi hagen desaparegut moltes cultures que hi

²³⁹ U dels dos aspirants, i perdedor, al tron de la Corona Catalanoaragonesa.

existien abans de l'entrada dels conqueridors castellans, sinó que, fins i tot, n'hi haja, de matriarcalistes, com ara, la cultura maia (en Amèrica Central) o la colla (de Sud-amèrica i relacionada amb la llengua aimara) que, com la cultura catalana, també les han passades magres d'aleshores ençà i que, tot i això, perviuen.

Aquesta política d'intent de genocidi cultural (que, tot seguit, ampliarem per mitjà d'un parèntesi), com llegim en un treball universitari titulat **"Cultura popular. Un instrument de supervivència (segles XV-XVII)"** (https://dugi-doc.udg.edu/bitstream/handle/10256/10000/VinyalsSanchezRuth_Treball.pdf?sequence=9&isAllowed=y), elaborat per l'alumna Ruth Vinyals i Sánchez, acompanyava un canvi profund, durant el segle XVII, *"per voluntat de les classes dominants, configurant un immens procés d'aculturació que hauria definit el que els historiadors/es avui dia anomenen l'època de la confessionalització i que, amb diverses eines, haurà format part de un (sic) procés intens de disciplina social"* (p. 44) que aniria de la mà, com indica més avant, *"de les pressions de les classes dominants en busca d'un poble seriós"* (p. 53), ja que *"una societat sense tantes pors i amb més riures és més difícil de controlar i sotmetre"* (p. 53). A més que, *"Per a les elits, (...) les imatges grotesques esdevenien contràries a la vida diària, considerada la vida de la bellesa"* (p. 53). Com a senyal d'aquesta línia que adoptarien les elits, sobretot, després del Concili de Trento (i, ací enllacem amb els Sants de la Pedra), uns anys abans, concretament, en 1542, ja hi ha unes paraules de Joan Baptista Anyés, en la seua obra sobre els sants Abdó i Senent, en comentar que bona part del poble senzill, en lloc de dedicar-se a resar als sants, ho feia a lo festiu i a la música, cosa que, des del seu punt de vista, no anava amb la missió del cristià i que, a més, justificava que després vinguessen els problemes agrícoles i, així, econòmics.

No ens estranya que, a més, en una cultura matriarcal (i on lo sexual té més desenvolupament i, així, lo creatiu i lo festiu), de què Joan Baptista Anyés parla mitjançant les al·lusions a la música, a balls i a danses (detalls que no van en la línia de la figura de Sant Isidre), es puga dir, com escriu Ruth Vinyals, que *"Les danses (...) no es pogueren lliurar de les condemnes moralistes de les classes altes, sobretot religioses, on alguns balls foren abolits per ser massa sexuals. L'opressió de les classes altes provocà la desaparició de moltes danses tradicionals considerades immorals"* (p. 57). Doncs bé, un motiu més per a promoure, des de les jerarquies, la figura de Sant Isidre.

Fins i tot, per a reforçar Sant Isidre, hi havia un motiu més, en què Ruth Vinyals entra prou: els intents d'anul·lar lo festiu relacionat amb la sexualitat, ja que *"Molts factors de la vida i la cultura popular dels segles XV i XVI, com la sexualitat, es tornen completament privats, quedaren fora del sistema oficial i la concepció del món. El mateix passa amb la comicitat expressada a les places públiques les quals perderen el seu sentit"* (p. 65).

Tot i això, si ens fonamentem en les frases següents, sobre el bisbat d'Oriola, tretes del llibre de Vicent Pitarch i que intuesc que podrien ser traslladables al poble senzill valencià (sobretot, però també d'altres zones de l'àmbit lingüístic, com ara, les poblacions de Catalunya i d'Aragó on més es conserva la festa dels Sants de la Pedra), direm que *"conté un interès suplementari el fet que l'any 1624 a Oriola encara s'hi mantinguera la consciència que l'espanyol hi era una llengua estrangera"*. I, qui diu *"espanyol"*, diu *"Sant Isidre"*, com molt bé es manifesta entre les persones

que més promouen la nostra cultura popular en els temps actuals. Podem pensar i, sense dubtes, que, en aquest manteniment de la consciència col·lectiva jugarien un gran paper les dones i les persones grans, davant de la visió del Concili de Trento, segons la qual els caps religiosos han de ser, més o menys, el guia (i director) espiritual i, de fet, de tota la comunitat. Així, aquestes persones vinculades amb la cultura matriarcal del poble senzill, de les tradicions i dels costums, feren possible que la llengua i, per exemple, la inclinació pels Sants de la Pedra, passàs, en aquell context, de generació en generació, en lloc d'abraçar els dictats dels membres de la jerarquia eclesial que pretenien fer de guies (o de directors) espirituals i culturals (per dir-ho així), de la comunitat i, en el nostre cas, de la figura de Sant Isidre.

A pesar d'això, sobretot, en Catalunya (quant a la veneració) i en el Regne de València (respecte als goigs, que, quasi tots els que he trobat estan en castellà i són iguals), sí que molts alts càrrecs eclesials, com escriu Vicent Pitarch, tirarien al recte i, lo que serviria per a la predicació, *"lo que manda el derecho [les decretals conciliars] no es que el obispo por sí o por sus ministros haya de predicar por fuerza en la lengua nativa de sus súbditos, sino que pueda usar la común del reino"* (p. 57), sobretot, perquè, per si de cas, remarca que *"las letras son sombra del Imperio"* (p. 57). I l'imperi, en aquell moment, clarament, era el Regne de Castella (amb tots els dominis de fora de la península i tot). Podem dir que u dels punts de partida per a justificar la introducció de sants nous i, en el nostre cas, el de Sant Isidre, així com passà amb la Mare de Déu dels Desemparats (la qual, en la Ciutat de València substituï, en el segle XVII i ràpidament, la devoció a la Mare de Déu del Puig, que s'havia instal·lat en el Regne de València des de la conquesta de València en 1238²⁴⁰), degué iniciar-se (i els escrits de Vicent Pitarch van en eixa línia) pel fet que, com el cas de Sant Isidre, *"no tenia llegendas secular que justificàs històricament, (...) la seua presència i devoció entre els habitants"* (p. 141), i hauria calgut crear-ne una, un motiu que la justificàs i, això, com en la major presència de la llengua, hi tindria lloc (i molt més en Catalunya), arran de la canonització de Sant Isidre (primer quart del segle XVII).

Comentem açò perquè, en llegir l'article **"La canonización de San Isidro: así reivindicó Felipe II la idea de España ante el Papa"** (https://www.abc.es/espana/madrid/abci-canonizacion-san-isidro-felipe-idea-espana-ante-papa-201605152220_noticia.html), publicat en el diari espanyol **"ABC"**, trobem que *"La canonización (...) es fruto del empeño personal de Felipe II, que desarrolla una ardua dedicación política y social."*

(...) El Rey no aceptaba de buen grado que solo hubiese un español en el calendario romano, pues nuestra nación se caracterizaba por defender el catolicismo, con gran esfuerzo bélico en el viejo continente; y propagarlo, con ahínco misionero, más allá del océano, en el nuevo continente descubierto. No obstante, no es exacto que no haya santos españoles canonizados antes del XVII, puesto que 'no hay, propiamente hablando, un santoral romano oficial con los nombres de los canonizados por los papas antes del XVII. Por ejemplo, a San Isidoro y San Leandro, que eran objeto de una veneración universal desde mucho tiempo atrás, se les consideraba universalmente santos,

²⁴⁰ Partesc de l'article **"Corroborar llegendes, invocar imatges, renovar la memòria i presentar models"**, signat per Joan Carles Gomis Corell i que veurem en temes relatius als goigs.

y decir que no había santos españoles no es cierto. Lo que no había eran canonizaciones en el sentido moderno de la palabra', aclara²⁴¹.

Esto se debe a que 'La veneración de los santos comenzó no por canonizaciones oficiales hechas por los papas, sino por el **culto público**, que en la época romana era veneración a los mártires en sus sepulturas por parte de los cristianos. Con el tiempo, se empieza a venerar también de modo espontáneo y local, a los que la opinión general de una zona consideraba como que habían confesado la fe con sus virtudes. Luego los obispos comenzaron a apoyar ese culto popular, y su apoyo fue la primera forma oficial de canonización', explica De la Hera .

A pesar de esto, el monarca dedicó varios años de esfuerzo para conseguir la canonización de algún santo español. Logró la primera en España de **Diego de Alcalá**, en el año 1588. Este se convierte en el único español canonizado oficialmente en el XVI según la normativa entonces vigente. La causa la instruía la Congregación de Ritos en la que ya se pedían milagros. La causa la insta **Felipe II**, la empieza Pío IV, y lo canoniza **Sixto V**, que no era precisamente un amigo ni de España ni de Felipe II. A este le siguió el dominico **Raimundo de Peñafort**²⁴², en 1601, y veinte años después se celebró esa canonización múltiple de los cuatro ²⁴³ grandes santos españoles. Felipe II logró introducirse en la corte romana para ganarse al Papa **Gregorio XV** y poder entrar en la Congregación sobre la causa de los santos. Para la celebración de estas canonizaciones se colocó en la fachada de la **Basílica de San Pedro**, durante el momento de la celebración religiosa, una escultura en la que se representaba, como figura principal, el santo madrileño. Los otros cuatro canonizados ese día estaban identificados únicamente a través de unos estandartes. Esto obedeció a una petición por parte del rey de España, para que predominase San Isidro como santo que había trascendido su vida y estaba circunscrita su vida estrictamente en España, ya que los otros tres santos, si bien eran de nacionalidad española, habían tenido su vida una importante presencia en otros países o su repercusión, por su doctrina y escritos, era mucho más internacional. (...) 'Las cartas de los reyes de España y Francia, pidiendo al Papa varias canonizaciones de hombres de sus países son de entorno al 1621. (...) A partir de la canonización de estos santos españoles, España comenzó a tener **más presencia política y social en el Vaticano**. Durante el resto del siglo XVII se incluyeron en el santoral otros once santos españoles y veintidós beatificaciones".

En l'article, com hem pogut observar, no solament es parla de sants espanyols (pur anacronisme) sinó que, a més, es manifesta el tarannà castellà respecte a lo místic i, igualment, favorable a lo que tira cap a la Castella imperialista (com molt bé es percep, quan parla sobre la tasca missionera de Sant Francesc Xavier, nom que rep el navarrés Francisco de Jaso y Azpilicueta, 1506-1552), en línia amb la conquistadora que, persones com Bartomeu Mestre vinculen amb la cultura patriarcal castellana i, així, molt diferent del matriarcalisme de la cultura catalana i, per exemple, de la basca. En el segle XVI, lo que ara coneixem com el País Basc, formava part del Regne de Castella, tot i que

²⁴¹ Es refereix a Alberto de la Hera, catedràtic de Dret Canònic i d'Història d'Amèrica, segons l'article.

²⁴² Es refereix a Ramon (o Raimon) de Penyafort (dominic català que visqué entre 1180 i 1275). Se'l considera l'introduïdor de la Inquisició (relativament prompte eliminada) en la Corona Catalanoaragonesa.

²⁴³ Sant Ignasi de Loiola (basc), Sant Francesc Xavier (navarrés) i Santa Teresa de Jesús (castellana) junt amb Sant Isidre (castellà).

mantenia els seus furs. De fet, ja en el segle XV, en la crònica anònima coneguda com *“La fi del comte d’Urgell”* i escrita, potser entre 1466 i 1479, hi ha que els prínceps castellans (en paraules tretes del llibre de Josep Fontana), *“han tingut los pobles que han senyorejat subjectes, sens alguna llibertat, pobres e menyspreats”* (p. 103).

Per això, i, en línia amb lo escrit per Vicent Pitarch, sobre els segles XVI i XVII (i aplicable al tema dels Sants de la Pedra i de Sant Isidre en la Corona Catalanoaragonesa, especialment, en els territoris catalanoparlants), Josep Fontana comenta que, com podiem imaginar, *“Calia també recuperar el control de les capes populars, amb una reconquesta -moral que practicarien les esglésies, tant la del catolicisme com la de la reforma, que s’encarregarien de la lluita contra els dissidents –contra la bruixa, l’heretge, l’incrèdul, els moriscos o els jueus- a la vegada que empenien campanyes de predicació per controlar la religió popular i sotmetre el conjunt dels ciutadans a unes normes de vida vigilades pels rectors o pels pastors”* (pp. 126-127). I, això, òbviament, feu que es tractàs d’anul·lar el matriarcalisme i, per tant, afectaria els Sants de la Pedra i altres sants amb tradició en tot l’àmbit lingüístic a què molts llauradors hi tindrien com a patrons del camp.

Per això mateix, com escriu Vicent Pitarch en l’obra *“Llengua i Església durant el Barroc valencià”* (i que podem estendre a la resta de l’àmbit lingüístic, però, en el camp de la religiositat popular), resulta fàcil d’entendre les frases que un frare caputxí, fra Antonio de Alicante, explicità l’any 1660 en els seus *“Avisos al nuevo predicador evangélico”*: *“No digo yo que use el predicador un lenguaje tosco y bronco (que de ambos extremos de ha de apartar [sic]) sino de lenguaje cuerdo, llano, y propio [...], hágase a hablar castellano que es el que se usa en los pulpitos de España”* (p. 44).

Tot i això, Vicent Pitarch comenta que, si bé hi hagué una entrada del castellà en poblacions com la Ciutat de València, *“Oriola, Xàtiva, Alacant, Castelló de la Plana, Elx, Gandia, Alcoi o Alzira...”* (p. 45) i que anà acompanyada pel fet que *“les castes rectores es mostraren ben aviat poroses a la castellanització que exhibia València”* (p. 45), la gran majoria de la població continuava fidel a la llengua.

I, per si no n’hi havia prou amb això, recordarem que el bisbe Juan de Ribera (Sevilla, 1532 - Ciutat de València, 1611), arquebisbe de València entre 1569 i 1611, promotor de la línia del Concili de Trento i, a més, un fort impulsor de la penetració del castellà en el bisbat de València, no degué actuar de manera passiva davant el fet que, en el Regne de València, no sols es mantinguessen actes matriarcal (de què parla Joan Baptista Anyés, en la seua obra sobre els Sants de la Pedra), ja que tampoc no afavorí la potenciació del valencià, com indica Vicent Pitarch: *“per la seua condició d’aristòcrata i andalusí, no fou sensible envers la llengua nacional de les seues parròquies”* (p. 71), això és, pel valencià.

Com que l’autor, en moltes ocasions, parla que la política dels bisbes valencians rebutja, molt sovint, el valencià i que, a més, el Concili de Trento, entre altres coses, ordenava que la predicació havia de fer-se *“amb paraules i consells saludables al poble que els és encomanat, segons la capacitat d’aquest, (...) i que no tracten de qüestions inútils, sinó que prediquen algun passatge de l’Evangeli del dia i que ensenyen, amb poques paraules i en termes entenedors, els vicis que cal abandonar i les virtuts que convé practicar”* (p. 78), vaig intuir molt prompte que, entre els *“vicis que cal abandonar i les virtuts que convé practicar”*, s’inclouria la religiositat popular, per exemple, amb la intenció d’extirpar-ne la devoció als Sants de la Pedra (i, així, també a Sant Galderic, a Sant

Medir), en nom del puritanisme i dels valors morals que portaria un sant procedent del Regne de Castella (imperi, recordem-ho): Sant Isidre.

En lo relatiu a Sant Isidre i als altres sants vinculats amb el camp, en l'article *"Els retaules del taller dels Sunyer a l'església de Sant Martí de Joc"*²⁴⁴

(<https://ddd.uab.cat/pub/locus/11359722n6/11359722n6p271.pdf>), de Teresa Avellí Casademont i publicat en la revista *"Locus Amoenus"* (no. 6), comentarem que, en paraules de l'autora, i que considere encertades, la canonització de Sant Isidre i dels altres sants, en 1622, comportà que *"Es prestigià així Madrid com a capital de la monarquia espanyola i se li atorgà un sant patró que hi havia nascut, alguns dels episodis més notables de la vida del qual havien tingut lloc en aquesta ciutat i que representava a més la principal activitat de la població espanyola: l'agricultura. Pel Concili de Trento era una bona solució, per tal de posar fi a les múltiples advocacions derivades dels diversos oficis que hi havia a l'agricultura i de l'arrelament a la tradició local (així, a Catalunya trobàvem sant Galdric, patró dels pagesos del Rosselló, els sants Abdó i Senén, titulars de bona part de les confraries de pagesos, tant del Camp de Tarragona com del pla de Barcelona i Vic, i encara sant Medir, pagès del Tibidabo"* (p. 283).

Quant a aquestes virtuts i a la paraula *"imperi"*, com veurem més avant, però que ací avancem una miqueta, direm que, com comentí el 21 de març del 2019 a ma mare, m'ha fet pensar en l'expressió *"el imperio de la ley"* (al meu coneixement, vinculada amb la cultura patriarcal castellana), un *"imperio de la ley"* que degué estar molt arrelat en el regne de Castella, perquè, el rei Alfons X el Savi (rei de Castella entre 1252 i 1284), l'escriu en un conjunt normatiu popularment conegut com *"Las siete partidas"*²⁴⁵, concretament en la partida segona (i amb molta força). Ja la traurem en tractar els decrets de Nova Planta. Tornant a Juan de Ribera i al seu paper, Vicent Pitarch, escriu que, *"tot ben sospesat, significa la incorporació de València a l'Espanya hermètica de Felip II"* (p. 99) i a la política *"que engegà la monarquia –amb la col·laboració de la jerarquia eclesiàstica– tot just clausurat el concili de Trento"*²⁴⁶ (p. 101) i *"que va exercir una influència tan decisiva en el conjunt de l'Església valenciana durant el segle XVII, pel cap baix"* (p. 101).

Tot i això, bisbes com Antolínez de Burgos (amb una política matriarcal), sí que jugaren a favor de la nostra cultura. En paraules de Vicent Pitarch, aquest bisbe, castellà, *"És, fet i fet, un cas excepcional al si del col·lectiu de bisbes que han regit les diòcesis catalanoparlants del Barroc"* (p. 103) en un moment en què *"circulava, per ací i arreu de les terres castellanes, un autèntic exèrcit de frares forasters que, (...) s'hi trobaven amb butla (...) per a predicar en espanyol. (...)*

En qualsevol cas, l'opció del bisbe no fou de transigir amb els predicadors entestats a actuar en espanyol, sinó la de barrar-los absolutament el pas a les trones de la diòcesi [de Tortosa²⁴⁷]" (p. 108), contra lo que, personalment, Antolínez qualificava com *"l'ús, més aviat l'abús, que se'n fa de la llengua forastera [...] en siga extirpat radicalment"* (p. 109).

²⁴⁴ Aquest article està en una web de publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona.

²⁴⁵ El nom original és *"Libro de las leyes"*.

²⁴⁶ El Concili de Trento acabà en 1563.

²⁴⁷ Aquesta diòcesi encara comprén una part considerable de poblacions del nord del País Valencià, més o menys, de la ciutat de Castelló cap amunt.

Nogensmenys, quasi segur hi hagués una forta continuïtat del matriarcalisme en les bases i, fins i tot, en bona part dels representants polítics d'aleshores, detall que implicaria la seua inclinació pels patrons agrícoles que més tradició tenien en tot l'àmbit lingüístic. Així, en el llibre ***“La formació d'una identitat”***, hi ha que, un estudi realitzat sobre les juntes de braços (una institució política) entre 1588 i 1653, quan van ser declarades inconstitucionals per Felip IV, mostra, per exemple, que *“va permetre obrir la política a la societat, en eixamplar la participació en els afers a un gran nombre de ciutadans, ‘de manera que –es queixava un virrei- toda la ciudad viene a ser Diputación”* (p. 138).

Però no tot acaba ací. Així, en l'article ***“Sant Sebastià es revela com el patró genuí de l'antiga pagesia solsonina”*** (<https://www.regio7.cat/solsones/2010/10/23/sant-sebastia-revela-patro-genui-lantiga-pagesia-solsonina/108420.html>), publicat en el diari ***“Regió 7”*** en el 2010, hi ha unes línies interessants. Primerament, el subtítol és molt explícit: *“Enric Bartrina, arxiver diocesà, considera que el patrocini de sant Isidre fou ‘una imposició’”*.

Immediatament, llegim que, *“En els darrers anys, la rivalitat entre sant Isidre i sant Galderic pel que fa al patronatge de la pagesia catalana es decanta per aquest darrer, i això és fruit ‘dels temps que vivim de recuperació de les velles tradicions catalanes, amb esperit crític respecte a les imposicions estrangeres’, va explicar Enric Bartrina, responsable de l'Arxiu Diocesà de Solsona. Bartrina va oferir una xerrada, divendres al vespre a la sala cultural de l'ajuntament, que va obrir la segona Jornada de Sant Galderic, que organitza Òmnium Cultural del Solsonès (...). En el transcurs de la seva intervenció, Bartrina va recordar que ‘cap sant no té l'exclusiva de ser el patró dels pagesos’ (...).*

Pel que fa a la dicotomia entre sant Galderic i sant Isidre, Bartrina va refermar la major antiguitat del primer, però diverses causes van afavorir sant Isidre, entre les quals cal destacar ‘la penetració de la cultura castellana a partir del segle XVII, amb molts bisbes castellans’ que afavorien el culte al patró de Madrid. En aquest procés transformador moltes imatges de sant Galderic es retocaven lleugerament i canviaven de nom”.

A més a més, la cosa no es redueix a això. Així, com bé es sap a hores d'ara, en 1621 començà a governar Felip IV i en 1624 (i, per tant, dos anys després de la declaració de Sant Isidre com a sant), el braç dret del rei, el comte-duc d'Olivares, com llegim en ***“La formació d'una identitat”***, escrivia el ***“Gran Memorial”***, *“un document secret adreçat al rei, [on] sostenia que ‘el negocio más importante de su monarquía’ era ‘hacerse rey de España: quiero decir, señor, que no se contente V. Majd. con ser rey de Portugal, de Aragón, de Valencia, conde de Barcelona, sino que trabaje y piense con consejo maduro y secreto por reducir estos reinos de que se compone España al estilo y leyes de Castilla, sin ninguna diferencia’. Sabent que no era fàcil aconseguir-ho, li proposava diverses vies, entre les quals hi ha la de ‘ir en persona como a visitar aquel reino donde se hubiere de hacer el efecto, y hacer que se ocasione algún tumulto popular grande, y con este pretexto meter la gente, y con ocasión de sosiego general y prevención de adelante, como por nueva conquista, assentar y disponer las leyes de conformidad con las de Castilla’ ”* (p. 151).

Cal destacar que Josep Fontana defén que, més que tractar-se d'una posició imperialista, aniria relacionada amb *“la necessitat d'obtenir recursos per a la política de la dinastia, igualant els*

territoris a la condició del que podia ser més explotat fàcilment (...) [i que] tenia com a objectiu fonamental assegurar la penetració dels funcionaris reials a les estructures de la societat catalana per tal de subordinar-la als seus interessos" (p. 151), sobretot, "si es té en compte que per a Olivares l'Espanya que vol unificar inclou Portugal, Flandes, Milà i Sicília" (p. 151).

Fos com fos, no rebutge el fet que, tot i que no tingués aquesta intenció (entre altres coses, perquè és cert que, per exemple, el document no inclou referència a costums i tradicions, tot i que, l'establiment d'unes lleis uniformitzadores o, com ara, el fet que el rei pogués nomenar directament els bisbes), sí que degué fer costat a la penetració cultural de lo castellà (i, de rebot, això afectaria a Sant Isidre en tot l'àmbit lingüístic) com també que aquesta línia s'ampliaria, amb motiu de la guerra de Successió, arran dels distints decrets de Nova Planta de Felip V.

Que molts castellans, aleshores, ja tinguessin intenció d'arrambar amb la cultura catalana i amb els catalanoparlants, no era nou. Ja en parlarem més avant, però dins d'aquest apartat sobre el patronatge agrícola. A més, cal afegir que, com escriu Vicent Pitarch, "De fet, a mitjan segle XVII el País Valencià continuava aclaparadorament catalanoparlant; ho era en percentatges gairebé absoluts, tret d'unes minories ben limitades –exigües en nombre, per bé que dotades d'una capacitat decisòria incontestable–, una situació, però, que no impedia l'avanç espectacular de la ideologia diglossificadora. La col·lectivitat parla català i alhora suposa, cada vegada amb més convicció, que la llengua que de debò fa lluir és la castellana. Naturalment en aquest procés d'intervencionisme ideològic hi col·laborava també, i de manera força eficaç, el sermonador" (p. 316). ¿Passà, si fa no fa, lo mateix, en el camp de la religiositat popular, i, així, en la penetració de Sant Isidre, sobretot, en Catalunya, i, en el cas del Regne de València, en els goigs en castellà dedicats als Sants de la Pedra? Podem intuir que sí. I per dues raons: 1) en Catalunya, a hores d'ara, hi ha molta presència de Sant Isidre i 2) en el País Valencià, només hem trobat uns goigs (almenys, dels que hem vist en publicacions de què hem fet ús en la recerca i anteriors al segle XXI) que estiga en valencià, uns de Cullera, que daten de 1961²⁴⁸, mentres que en Catalunya i fora del País Valencià, la gran majoria dels goigs als Sants de la Pedra (i, sempre, parlant de poblacions catalanoparlants, potser, llevat del cas de Camporrells, població aragonesa i catalanoparlant), estan escrits en català.

Però, no sols el Regne de València com també els altres territoris catalanoparlants, continuà sent "aclaparadorament catalanoparlant" sinó que, a més, des de l'estudi "**La represión de la cultura popular**"²⁴⁹

(<http://diposit.ub.edu/dspace/bistream/2445/66387/1/TFG%20Gracia%20Arnau%2C%20Ivan.pdf>), realitzat per Ivan Gràcia Arnau, degué ser clarament matriarcal i restar fidel als Sants de la Pedra, en moltíssimes poblacions, ja que, "El proyecto de la Contrarreforma tuvo como autores intelectuales las altas jerarquías de la Iglesia católica, quienes detectaron que la gente no recurría a los ritos de la Iglesia y sí a prácticas que no tenían ningún respaldo teológico oficial y que ellos

²⁴⁸ Es poden llegir en el llibre "Els sants Abdó i Senén: documentació, gojos i iconografia" (p. 115), aportats per Joan Roig i Montserrat.

²⁴⁹ El nom complet és "La represión de la cultura popular. El intento de control y reforma de la religiosidad popular en la España del siglo XVIII" i fou publicat per la Universitat de Barcelona.

calificaban de supersticiosas. Según ellos, esto era producto de la ignorancia y de la falta de evangelización, hecho que conducía a la herejía. (...) Las 'soluciones' se fueron aplicando muy gradual y lentamente" (p. 7).

Així, com llegim, en l'estudi d'Ivan Gràcia, en 1598, el bisbe de Barcelona, Dimas Loris, insistia en "que se observe en las iglesias tranquilidad, reposo y silencio. Y no se permitan bailes los domingos o fiestas de guardar, por la mañana en tiempos de misas y sermón, ni en lugares sagrados, ni permitan que se representen farsas o comedias al divino en iglesias y lugares sagrados" (p. 10), sabem que, "en 1634, setenta años después de la oficialización de Trento en la archidiócesis de Tarragona, había lugares en Cataluña que no habían adoptado los nuevos rituales" (p. 8, nota 17), i que, per exemple, en paraules tretes del concili provincial de Girona de 1717, es va prohibir contractar músics per a les festivitats "sino és unicamente per servey de la Iglesia, los quals en ninguna manera, ni encara de bon grat, o espontàniament servescan per ballar, encara que ja sian acabats los oficios divins" (p. 27, nota 89). I, de fet, si passem per algunes poblacions catalanes, encara es celebren actes que Joan Baptista Anyés ja considerava que calia eliminar, com ara, els pans beneïts.

Açò m'ha fet pensar que en aquests segles la cultura castellana encara no havia penetrat amb força en tot l'àmbit lingüístic, sobretot, a nivell del poble senzill i que, gràcies al matriarcalisme que predominava entre el poble, no quallà lo que, en l'estudi "**La represión de la cultura popular**", llegim com "un renovado intento (...) de imponer la ortodoxia tridentina sobre las clases Populares, pero ahora se pretendía homogeneizar la sociedad con el objetivo de conseguir un mayor control sobre los súbditos" (p. 29).

Que, a hores d'ara, encara pervisquen, vol dir que ni les jerarquies eclesials, ni les de tipus polític i borbòniques, ho aconseguiren.

Igualment, i, com a detall interessant, l'autor Ivan Gràcia ens comenta que les autoritats locals, estaven "mucho más cercanas a la realidad social y en sintonía con la mentalidad popular" (p. 37) i que, per exemple, "En la sociedad de los siglos XVI y XVII, el santo local era 'la personificación de las tradiciones y aspiraciones regionales (...), proporcionaba a la comunidad local un centro en el que las actividades sociales, los ritos agrarios y la identidad política de la comunidad podían converger" (pp. 10-11) i que, durant lo que denomina "Antiguo Régimen" (potser, en referència al segle XVIII), junt amb la Mare de Déu (a qui anava dirigida la devoció d'un terç de les confraries d'aquell segle), "los santos también estaban muy arraigados dada su humanidad y cercanía al pueblo, hasta el punto que muchos oficios artesanos, agricultores o ganaderos tenían su propio santo" (p. 24). De fet, en les fonts consultades fins ara, no s'observa que entràs amb força Sant Isidre (almenys, en el País Valencià), si més no, fins a després de la guerra de 1936.

Tot seguit, continuem amb el tema dels Sants de la Pedra i de Sant Galderic al llarg del segle XVII i, en acabant, passarem al segle XVIII i a la política castellanista i, posteriorment, espanyolista.

En eixe sentit, direm que convé revifar i, així, comptar amb una visió més completa i real de lo que esdevingué durant els segles XVI i XVII i dels motius pels quals Sant Isidre (i també els altres sants "agrícoles" que tractem) està present en la nostra cultura i direm que, en l'article "**El patró dels**

pagesos catalans" (<http://unilateral.cat/2017/05/17/el-patro-dels-pagesos-catalans>), d'Amàlia Bosch i publicat en el diari digital "**L'Unilateral**", en el 2017, hi ha que *"Castella fa segles que té la voluntat d'assimilar els catalans als seus costums, lleis i llengua, i la Santa Mare Església d'aquells paratges de l'altiplà central hi coincideix totalment, en especial des del Concili de Trento (1545-1563), que donava als castellans plens poders uniformadors. A Catalunya ens van robar un sant patró, Galderic, que ho era dels pagesos catalans des de l'edat mitjana. Al segle XVII van substituir Galderic per Sant Isidre Llauredor, també anomenat de Madrid perquè hi va néixer i morir, que té la festivitat el 15 de maig. He sentit a la ràdio²⁵⁰ que avui els pagesos celebren la festa de Sant Isidre, i corro a desmentir-ho".*

En paraules tretes del llibre **"El Sant del Dia"**, d'Alfons Llorenç i publicat per Edicions del Bullent, en el 2011, la festa de Sant Isidre es tractaria d'una en què *"Els catalans, que de les pedres en fan pans, i han triscat molt per fer una collita l'any en terres de secà, i després els canals de rec han permès fer-ne més d'una, mai es van acabar de creure que els àngels llauressin les terres amb els bous mentre Isidre pregava o dormia. La vida de Galderic, occità i agricultor, els era més propera i creïble. Als catalans ningú els ha anat a fer la feina.*

(...) Com són les coses! Si un sant convé, se'l promociona. I si no, se l'arracona. Si tots dos són sants, un és superior a l'altre? Es fa difícil d'entendre, quan no es raona amb arguments polítics. Si Sant Galderic ja ho tenia malament per ser patró dels pagesos catalans des del 1622, que és quan es canonitza Isidre de Madrid, més difícil ho té des del 1659. Aquest 1659 França i Espanya signen el Tractat dels Pirineus. En virtut d'aquest tractat, Espanya lliura a França el Rosselló, el Vallespir, el Conflent i una part de la Cerdanya, totes terres catalanes. I Galderic desapareix ràpidament dels altars de les esglésies, les catedrals i les ermites de Catalunya.

No és el Pirineu qui fa de barrera entre els Galderics del nord i del sud, sinó les fronteres polítiques i religioses. I d'aquesta manera, subtilment, però amb mà ferma, es va esborrant la memòria històrica. Qui encén ara fogueres al camp català per celebrar Sant Galderic?"

Igualment, partint de l'article **"Els retaules del taller dels Sunyer a l'església de Sant Martí de Joc"**, de Teresa Avellí Casademont, d'on hem extret informació en pàgines anteriors, llegim que, *"Al llarg dels segles XVII i XVIII sant Galdric va continuar essent el sant patró dels pagesos al Conflent i al Rosselló, territoris molt fèrtils des del punt de vista de la producció de cereals, principalment el blat, però absolutament dependents de l'aigua, d'aquí que sant Galdric fos el sant invocat en temps de sequera, quan s'arribaren a traslladar les relíquies des del Canigó fins a Perpinyà o, en casos de situació extrema, fins a la mateixa costa, on eren submergides al mar. En canvi, al Vallespir i a la Cerdanya, territoris que rebien importants precipitacions i que des de 1659 eren sota la influència del bisbe d'Urgell, nomenat pel monarca espanyol, sempre es va parlar de sant Isidre"* (p. 283).

²⁵⁰ Es refereix a la COPE.

Tot i que no és cert que Sant Galderic siga el patró dels pagesos catalans, aquest article té informació interessant i que, fins i tot, resulta vàlida per als Sants de la Pedra i per a la resta de sants de la nostra cultura i relacionats amb la protecció de les collites. I també per a la política que es portà a terme des de la monarquia hispànica i des de bona part de lo més alt de la jerarquia eclesial i de la política.

En línia amb lo que tractem sobre Sant Galderic, hem considerat interessant, per descomptat, un fet que tindria lloc en França, per exemple, amb un edicte famós del rei Lluís XIV i que apareix, en part, en el document ***“Un estat contra l’escola en català”***

(<http://blogs.iec.cat/she/wp-content/uploads/sites/30/2015/03/dossier-catal%C3%A0-a-hhttp://blogs.iec.cat/she/wp-content/uploads/sites/30/2015/03/dossier-catal%C3%A0-a-lescola.pdflescola.pdf>), publicat en la revista ***“Presència”***²⁵¹ (no. 2227, 11 de gener del 2015) i que em facilità Bartomeu Mestre. Així, llegim que *“La Catalunya del Nord depenia, des del 1659, de la corona francesa. D’acord amb les concepcions uniformistes, els governs van imposar de seguida el francès. N’és un exemple la publicació de l’edicte del rei el 2 d’abril del 1700. ‘... després de més de quaranta anys que posseïm amb plena sobirania els comtats i vegueries del Rosselló i el Conflent i d’una part de la Cerdanya pel Tractat dels Pirineus [...] els procediments de justícia de l’esmentat país, les deliberacions dels magistrats dels ajuntaments, les actes notariais i altres actes públiques s’han continuat fent en llengua catalana autoritzada només pel costum habitual: però com que aquest costum repugna i és contrari a la nostra autoritat, a l’honor de la nació francesa ordenem que des d’ara i en el futur tots els procediments i actes públics que es faran en l’esmentat país, ho seran en llengua francesa”* (p. 7). ¿Ocorreria un fet semblant, però en el camp de la religiositat popular i, així, afectaria, de pas, Sant Galderic i, per descomptat, els Sants de la Pedra, si més no, mitjançant un intent d’arraconament cultural de lo que fes tuf a català o a matriarcal? Podem intuir que sí i, a més, afegir que, tot i això, festes com la de la Rodella, encara perduren en Arles i que representen una glopada d’aire fresc en el segle XXI i també en la Catalunya Nord.

Però la cosa continua durant el segle XVIII, sobretot, arran de la batalla d’Almansa (1707) que, immediatament, comportaria, per exemple, l’anul·lació dels Furs del Regne de València i del dret civil valencià a favor de la imposició, en terres valencianes, del dret castellà i de molt més. Així, en un article interessant, ***“Sant Galderic, marginat per ser patró dels pagesos catalans”*** (<http://www.laxarxa.cat/actualitat/cultura-i-xarxes/noticia/sant-galderic-marginat-per-ser-patro-dels-pagesos-catalans>), article de Bernat Ferrer publicat en la web ***“La Xarxa”*** en el 2007, hi ha que *“La derrota d’Almansa no només va comportar l’inici d’un període fosc per a Catalunya, sinó que també que totes les tradicions catalanes es van haver de subjugar a la tradició vencedora, la castellana. Segons l’expert en cultura popular Alfons Llorenç, la substitució de Sant Galderic per Sant Isidre Llauredor com a patró de la pagesia és una manera més de ‘destruir (sic, destruir) tot el subconscient col·lectiu català: és una lluita nacional com una altra’.* El president del Patronat de Sant Galderic, Agustí Esteve, explica que, (...) ‘sobretot després del decret de Nova Planta, va desapareixent tot el que fa olor de catalanitat’ (...). Un dels temes en què va incidir va ser en la reconducció del patronatge de Sant Galderic cap a Sant Isidre Llauredor.

²⁵¹ El 4 de febrer del 2020 no es podia accedir a aquest document mitjançant aquest enllaç.

(...) Segons exposa l'expert en cultura popular Alfons Llorenç, Sant Isidre Llauredor 'és un senyor de Madrid al qual nosaltres mai, mai no haguérem fet sant: una gent que diu com a principi que primer és l'obligació que la devoció, com podria santificar un personatge que, en comptes de llaurar, se n'anava a resar?'.

Llorenç considera, així com d'altres experts en cultura popular, que Sant Galderic -com d'altres sants molt arrelats a Catalunya, com Sant Jordi, Sant Mer, Sant Antoni o Sant Medir- ha patit un procés premeditat d'arraconament: 'És una caracterització pròpia de la nostra cultura que no tenen per què aprofitar en altres bandes. I tota aquesta particularització, en els moments en els quals del que es tracta és de la unificació, molesta. Canvien l'ermeteta de santa Bàrbara o de sant Cristòfol en el sentit de la religiositat castellana: fan fora els nostres déus i ocupen l'espai amb 'santocrists'. Què estan fent, en definitiva? Destruint tot el subconscient col·lectiu: és una lluita nacional com una altra. No és el mateix parlar de Sant Galderic que fer-ho de San Juan de Ávila. És una altra mentalitat. Allà tenen eixa mística i ací..., ací, dels pecats del piu, Nostre Senyor se'n riu'".

Igualment, en un altre article interessant (i també en relació amb Sant Galderic), **"Sant Galderic, l'autèntic patró dels pagesos catalans"**

(http://lameva.barcelona.cat/culturapopular/ca/noticia/infobarcelonacasant-galderic-lautentic-patro-dels-pagesos-catalans_660650), article publicat en la web **"El web de Barcelona"** (de l'Ajuntament de Barcelona) i escrit en el 2018, hi ha que *"El cas de Sant Galderic i Sant Isidre no és pas únic: arran de l'aplicació del decret de Nova Planta, el santoral tradicional català es va castellanitzar. I en van sortir malparats un seguit de patrons, com ara sant Elm, el patró tradicional de la gent de mar, que es va trobar desplaçat per la Mare de Déu del Carme, estretament vinculada a la marina de guerra. També és molt conegut el cas santa Eulàlia, que pel seu fort component simbòlic en la resistència de Barcelona l'any 1714 va ser relegada a un segon pla en el patronatge de la ciutat, en favor de la Mercè"*.

Aquestes informacions sobre la religiositat i Sant Galderic i Sant Isidre, són extrapolables al tema dels Sants de la Pedra i, fins i tot, ajuden a entendre millor el fet pel qual, per exemple, a hores d'ara, encara es fa festa a Sant Isidre, com ara, en el País Valencià, tot i que, majoritàriament, els valencianoparlants relacionen molt més els Sants de la Pedra (que no Sant Isidre Llauredor) amb la cultura popular i amb les festes patronals i, sobretot, amb la protecció del camp.

A això podríem afegir, perquè ens ve com l'anell al dit, unes paraules de Biel Majoral, tretes de l'apartat **"Taula rodona 2. Danses rituals i de figures"**, dins del llibre **"IV Jornades de Cultura Popular a les Balears"**, celebrades en Manacor en 1997 i que ho expressen amb encert: *"ens han educat des de fa 300 anys, (...) són 1715 cap aquí, l'educació l'han feta una gent que no tenia el mateix concepte de cultura que nosaltres i ens han educat al seu aire i nosaltres hem pogut mantenir i hem pogut sobreviure amb un tipus de cultura encara que l'hàgim conservada poquet, poquet, poquet però encara l'hem conservada"* (p. 323).

Després d'aquestes paraules de Biel Majoral, passem al Decret de Nova Planta signat per Felip V el 29 de juny de 1707, després de la batalla d'Almansa²⁵². En aquest decret, llegim que el rei, *“Considerando haber perdido los reinos de Aragón y Valencia y todos sus habitantes, por la rebelión que cometieron, faltando enteramente al juramento de fidelidad que me hicieron como a su legítimo Rey y Señor, (...) y tocándome el dominio absoluto de los referidos reinos de Aragón y Valencia, (...) se añade ahora el justo derecho de la conquista que de ellos han hecho últimamente mis armas con motivo de su rebelión (...). He considerado conveniente, así por esto, como por mi deseo de reducir todos los Reinos de España a la uniformidad de unas mismas leyes, usos, costumbres y tribunales, gobernándose igualmente todos por las leyes de Castilla (...) doy por abolidos y derogados todos los referidos fueros, privilegios, prácticas y costumbres hasta aquí observadas en los referidos reinos de Aragón y Valencia; siendo mi voluntad que éstos se reduzcan a las leyes de Castilla y al uso, práctica y forma de gobierno que se tiene y se ha tenido en sus tribunales, sin diferencia alguna en nada”* (p. 188). I, clarament, això, que, després, però, de manera més laxa, afectaria el Principat de Catalunya i, com ara, les Illes Balears, en paraules de Josep Fontana, tretes del llibre *“La formació d'una identitat”*, *“Era, com sabem, el vell somni de la monarquia absoluta, de Felip II endavant”* (p. 225). Tot i això, perdura el matriarcalisme, en la cultura catalana.

I, per si açò semblàs poc, recorrerem a un document d'Internet a què he tingut accés, després que Sebastià Sardiné i Torrantallé, el 19 de març del 2019, m'enviàs un document titulat *“El xoc de dos formes de pensar. Espanya-Catalunya”*, on apareix una obra del rei castellà Alfons X *“el Savi”* (segle XIII), popularment, coneguda com *“Las siete partidas”*. Eixe mateix dia, mogut per la curiositat, cerquí documents en Internet i en trobí u que empraré tot seguit. Tot i això, el matriarcalisme de la nostra cultura perviu i va avant.

En Internet, hi ha un document titulat *“Las siete partidas de Alfonso X el Sabio”* (<http://ficus.pntic.mec.es/jals0026/documentos/textos/7partidas.pdf>), on hi ha informació importantíssima per a mostrar que, la filosofia castellana, patriarcal i, així, de dominació i d'anul·lació dels pobles i tot, ja venia de lluny i que, ni era cosa de la introducció de la dinastia dels Trastàmara en la Corona Catalanoaragonesa (segle XV), ni del rei Felip I d'Aragó i II de Castella, ni del rei Felip V: pel cap baix, partia del segle XIII, durant el regnat del rei castellà Alfons X *“el Savi”*. Així, aquest document de *“Las siete partidas”*, en passar a la *“Partida segunda”*, sobre com han de ser els reis i els emperadors, com han de fer les seues vides i com han de respondre els pobles que ells comanden, veiem que el rei Alfons X, per exemple, escriu²⁵³:

“Ley 1: Imperio es gran dignidad, y noble y honrada sobre todas las otras que los hombres pueden tener en este mundo temporalmente, pues es señor a quien Dios honra da es rey y emperador y a él pertenece, según derecho y el otorgamiento que le hicieron las gentes

²⁵² Ací recórrec a l'escrit fet per Pere Riutort Mestre en part de la seua *“Explanación de algunos aspectos de mi vida y de mi trabajo en favor de la Cultura de nuestro Pueblo”*, elaborada entre el 2008 i el 2018, secció que em donà en novembre del 2018 i de què traurem molta informació en tractar el punt de la recerca dedicat a la religió i al cristianisme en el segle XXI.

²⁵³ Remarque les paraules que he considerat més adients per al tema sobre l'estil de governar en la cultura castellana i en la catalana.

*antiguamente, gobernar y mantener el imperio en justicia, y por eso es llamado emperador, que quiere tanto decir como mandador, porque a su mandato deben obedecer todos los del imperio y él no es obligado a obedecer a ninguno, fuera del papa en las cosas espirituales; y convino que un hombre fuese emperador y hubiese este poder en la tierra por muchas razones, la una por quitar el desacuerdo de entre las gentes y juntarlas en uno, lo que no podrían hacer si fuesen muchos emperadores, porque según naturaleza el señorío no quiere compañero ni lo necesita, aunque **de todas maneras conviene que haya hombres buenos y sabios que le aconsejen y le ayuden**, la segunda para hacer fueros y leyes por las que se juzguen derechamente las gentes de sus señoríos, la tercera para quebrantar a los soberbios y a los injustos y a los malhechores que por su maldad o por su poder se atreven a hacer mal o injusticia a los menores, la cuarta, para que amparar la fe de nuestro señor Jesucristo y quebrantar los enemigos de ella. y otrosí dijeron los sabios que **el emperador es vicario²⁵⁴ de Dios en el imperio para hacer justicia en lo temporal**, bien así, como lo es el papa en lo espiritual.*

*Ley 2: El poder que **el emperador** tiene es de dos manera[s]: la una, de derecho, y la otra, de hecho, y aquel que tiene según derecho es este: que **puede hacer ley y fuero nuevo, y mudar el antiguo, si entendiere que es a procomunal de su gente, y otrosí cuanto fuese oscuro, tiene poder de esclarecerlo, y puede, otrosí quitar la costumbre usada cuando entendiere que era dañosa y hacer otra nueva que fuese buena**. Y aun tiene poder de hacer justicia y escarmiento en todas las tierras del imperio (...).*

*Ley 3: **Poderoso debe ser el emperador ser hecho, de manera que su poder sea tan cumplido y ordenado, que pueda más que los otros de su señorío para apremiar y constreñir a los que no lo quisieren obedecer**. Y para tener tal poder como este, es menester que se enseñoree de las caballerías y que las reparta, y que las encomiende a tales caudillos que lo amen y que las tengan por él y de su mano, de manera que conozcan a él por señor, y a los otros que los acaudillan por guidores” (pp. 27-29)*

Per tant, el rei castellà (a qui se'l qualifica d'emperador), 1) ha de governar i mantenir el seu regnat de manera recta (justícia), tots li han de creure i ell no està obligat a rendir comptes a ningú, ja que, com ve a dir la llei primera, el rei ve a ser un designat per Déu o, si no, per tradició llunyana, com una mena de solució per a acabar amb el caos (el fet que molts volguessen manar, senyal de matriarcalisme, justificat perquè calia fer possible l'acord, i no fa esment a cap organisme tipus corts o parlament), 2) el rei pot fer i desfer i, si ho desitja, anul·lar costums antics perquè no els consideràs bons (cosa que faria el rei Felip V, per exemple, en anul·lar-ne els valencians i bona part del dret català i del balear) i 3) pot tractar de constreñir les persones, això és, de fer-les actuar contra la seua voluntat. Són, així, tres punts clarament diferents del pactisme que Pere II, rei del segle XIII, en la Corona Catalanoaragonesa, després del poder que havia acumulat el rei Jaume I (també del mateix segle) i que havia suposat una major organització vertical, deixà manifest en la fórmula que, des de 1283, havia deixat establida, com podem llegir en l'article **“Les institucions polítiques de la Catalunya medieval”**

²⁵⁴ Vicari és la persona que assisteix un superior en les seues funcions, que el substitueix.

(<http://blogs.sapiens.cat/socialsenxarxa/2010/07/29/les-institucions-politiques-de-la-catalunya><http://blogs.sapiens.cat/socialsenxarxa/2010/07/29/les-institucions-politiques-de-la-catalunya-medievalmedieval>), de Vicente Moreno Cullell i publicat en el blog *"Ciències socials en xarxa"*, arran de les Corts celebrades en Barcelona eixe any, en què el rei s'obligà a celebrar-ne una vegada a l'any: *"si nós i els successors nostres volem fer alguna constitució o estatut a Catalunya, els sotmetrem a l'aprovació i consentiment dels Prelats, dels Barons, dels Cavallers, dels ciutadans..."*. Evidentment, m'incline per aquesta manera d'entendre la política i la vida, matriarcalista, ben lluny de la que hem vist en el decret de nova planta que signà el rei Felip V i que afectà els regnes d'Aragó i de València.

Per les paraules que exposa el rei Alfons X, per les de Felip V de 1707 i per unes que escrigué en 1738, amb motiu de la fundació de la *"Real Academia de la Historia"*, on manifesta que lo important d'aquesta acadèmia era aclarir *"la importante verdad de los sucesos, desterrando las fábulas introducidas por la ignorancia o por la malicia, conduciendo al conocimiento de muchas que oscureció la antigüedad o tiene sepultado el descuido"*²⁵⁵, observem que la cultura castellana atorga força als arguments a favor que qui guanya en els camps de batalla és qui imposa la seua versió de la història.

Aquesta actitud comporta que, immediatament, els vencedors tracten d'arrabassar la dels vençuts (en el cas que estudiem, deixar fora lo relacionat amb els sants agrícoles arrelats en tot l'àmbit lingüístic o en bona part, com ara, els Sants de la Pedra, Sant Galderic, Sant Medir, Sant Faust, etc.) que, a pesar de tot, s'han mantingut (i es transmeten) de la mateixa manera que tradicions i costums que encara coneixem i que, fins i tot, reviscolem..., però, a hores d'ara, mitjançant la nostra transmissió, a més, als nouvinguts i tot, no sols a les persones nascudes en la terra, perquè considerem important la presència d'aquest passat en la nostra vida i, en el cas d'aquests sants, no els deixem fora perquè considerem que cal presentar aquesta part de la nostra.

Lo pitjor que podem comentar de lo que hem llegit fins ara, per exemple, en relació a Sant Isidre (i al seu vincle històric, polític i religiós) amb els Sants de la Pedra i, com ara, amb Sant Galderic, és, com escriu Pere Riutort en la seua explanació, que aquest silenci documental, vull dir, el fet que no siga a l'abast de moltes persones i durant molt de temps, com que, per a afegir més, la Universitat de València, a hores d'ara, any 2019, encara tracte la Il·lustració com si no hagués passat res en el Regne de València, en lo religiós i que tot hagués sigut avanç, progrés i prosperitat (s'imagina que gràcies a eixa mena de valors eterns que portaren els il·lustrats i que fa pensar que fou tot un camí de flors i violes): *"Así lo desean vehementemente desde Castilla, aunque frecuentemente se lo callen"*, una frase que troba sabata al seu peu.

Podem dir, a més, que, cada vegada, són més les persones que assumeixen que, com llegim en la revista *"Presència"* (no. 2227), sí que hi ha hagut un intent de colonització lingüística i cultural, fins i tot, acompanyada per una presentació de la història com si tot hagués sigut una convivència

²⁵⁵ Tretes de l'article *"Carpesa en el siglo XVIII según documentos de la época"* (p. 97), de José Jaime Brosel Català i publicades en el llibre *"De la Festa d'Acció de Gràcies i d'altres festes de Carpesa"*, llibre que apareix prou en aquest estudi.

pacífica que, des d'una aparença de normalitat, tracta de fer pensar que, per exemple, la incorporació de Sant Isidre en la nostra cultura, ha sigut voluntària, fet que s'ajusta molt bé a unes paraules de Miguel de Unamuno (escriptor i filòsof espanyol de línia espanyolista i històric rector de la Universidad de Salamanca) sobre el català, dites en 1932, durant una sessió del Congrés dels Diputats: *"El hablar de nacionalidades oprimidas –perdonarme la fuerza, la dureza de la expresión- es sencillamente una mentecada; no ha habido nunca semejante opresión, y lo demás es envenenar la historia y falsearla. Hay que partir, naturalmente, de que la enseñanza, el conocimiento del castellano, es hoy, en Cataluña y para los catalanes, obligatorio, no porque se les haya impuesto, sino porque lo han aceptado voluntariamente y cordialmente, de buena voluntad"*²⁵⁶ (p. 8).

I aquest ablaniment en la presentació de la història que sembla estar present en les paraules d'Unamuno, resta tombat en llegir que, en 1716, després del Decret de Nova Planta en Catalunya, com apareix en la revista *"Presència"*, de seguida, es donaren instruccions secretes –ideades pel fiscal general José Rodrigo Villapando- amb la intenció d'imposar la llengua castellana (fet que no seria alié al religiós). Aquestes normes calia que fossen *"templadas y disimuladas, de manera que se consiga el efecto sin que se note el cuidado"* (p. 10), amb una finalitat clara: aconseguir el desarrelament.

Igualment, si ens fixem en les paraules de Baltasar de Bastero, vicari general del bisbat de Barcelona, a tots els fidels cristians de la diòcesi, dictades en Barcelona el 8 de juny de 1715, que ací traïem del llibre *"El llibre negre de Catalunya. De Felip V a l'ABC"*²⁵⁷, de Josep M. Ainaud de Lasarte, llegim que, *"Amonestam i exhortam a tots nostres amats feligresos de la present ciutat i bisbat de Barcelona, la precisa, estreta i indispensable obligació que nos incumbeix a tots, en pena de pecat mortal i altres estatutades per los sagrats cànons, de obeir, servir i venerar a Nostre Rei i Senyor Felip V, en esta qualitat i caràcter de Rei d'Espanya"* (p. 17). ¿De veres que no influí açò en la introducció de Sant Isidre, com ara, en Catalunya? Trobem ací un testimoni de la penetració cultural castellana, aplanada per decisions d'un bisbat i que podem intuir que tindrien lloc, de manera semblant, en altres bisbats de zones catalanoparlants. A més, Josep M. Ainaud afig que el Consejo de Castilla, en 1715, decretà que *"No se deben elegir medios flacos y menos eficaces, sino los más robustos y seguros, borrándoles de la memoria a los Cathalanes todo aquello que pueda conformarse con sus antiguas abolidas constituciones, ussáticos, fueros y costumbres"* (pp. 18-19).

Igualment, per al segle XVIII, resulta interessant l'actuació de bona part de l'Església valenciana i, al meu coneixement, perfectament reflectida en unes paraules que escriu Emili Casanova, en el llibre *"Memòries d'un capellà del XVIII"*, en què es recull (transcrites i lleugerament adaptades) molts dels escrits que plasmà el capellà Josep Esplugues (1705-1787), en comentar E. Casanova que *"Josep Esplugues simbolitza la resistència de la llengua a desaparèixer, però no una resistència sentida i racional, fruit d'una reflexió i d'una confiança en el seu futur polític, cultural o educatiu,*

²⁵⁶ *"Presència"* (no. 2227).

²⁵⁷ Des d'ara, farem referència a aquesta obra mitjançant la forma *"El llibre negre de Catalunya"* i si, per algun motiu, consideràssem que apareixen moltes entrades seguides, la farem a peu de pàgina.

sinó una resistència de l'home, de la natura, de la terra. Ell ama i usa la llengua pròpia perquè és la seua, la que té costum d'emprar, la que l'identifica i el fa sentir-se més ell. No perquè no conega tant o millor el castellà, idioma d'estudis, ni perquè no sàpia i assumisca que és la llengua de relació escrita i de cultura" (p. 19).

¿Podríem pensar que l'actuació de l'Església valenciana i, per exemple, la de Josep Esplugues, a qui Emili Casanova, qualifica de seguidor de la Il·lustració, fou, però en el camp de la religiositat popular i, així, dels Sants de la Pedra, molt semblant? Al meu coneixement, sí. I, fins i tot, crec que, en el cas del Regne de València, el text conegut com *"Memorial de Greuges de 1760"* enviat per representants polítics de Catalunya, del Regne de València i de les Illes Balears al rei Carles III (segle XVIII), un poc després d'haver sigut coronat com a rei, és un reflex que, a mitjan segle XVIII, molts dels representants polítics de tot l'àmbit lingüístic tenien una posició favorable a lo matriarcal com també tolerant.

Així, i, com escriurem més avant amb més detalls, en part de l'històric memorial, llegim que, *"A más de estas leyes generales, hay otra especial, y más poderosa, que obliga a que en Cataluña, Valencia, y Mallorca sean obispo, y clérigos de sus Iglesias, los que nacieron y se criaron en aquellos Reinos. (...) Cuánto convendría que los Obispos, así en las Indias, como en España, no teniendo el don de lenguas que tuvieron los Apóstoles, hablaran la lengua de sus feligreses"* (p. 14).

Això ens ve a dir que, en la conducta d'aquests representants polítics com en la de les persones que ens inclinem pel matriarcalisme (i que hi ha moltes entre les col·laboradores en aquest estudi i tot), estaven els costums, les tradicions i lo que té a veure amb la terra. I, de segur que aquests representants dels tres regnes esmentats (i, una cosa semblant, l'Església, tant la valenciana com la dels altres regnes) tenien present, si no les mateixes paraules que transcriurem tot seguit, sí l'esperit que hi havia. Així, en l'article 10 del Decret de Visita de l'any 1755 del provincial dels escolapis, pare Jorge Caputi, a Mataró (Catalunya), es deia que *"Nos complacemos mucho en que (conforme al Capítulo Provincial) todos nuestros religiosos entre sí hablen en castellano y a todos mandamos hablen entre sí y con los demás, o en latín o en castellano, so pena de pan y agua por cada vez que tuviesen con los nuestros conversación tirada en catalán"*²⁵⁸ i, per descomptat, en el decret del bisbe de Vic fray Bartolomé de Sarmentero (del 10 de desembre de 1769), després de la publicació de la Real Cédula de Aranjuez del 23 de juny de 1768, del rei Carles III: *"Amonestamos a todos los Predicadores (atendido el mandato de Nuestro Rey que Dios guarde) procuren se extienda la lengua castellana, predicando en ella, a lo menos, los sermones Panegíricos"*²⁵⁹.

I, a partir de l'estudi de Vicent Pitarch sobre la llengua i l'església durant el barroc valencià, però ara, centrant-nos en el segle XVIII, el de la Il·lustració, sí que podem dir que, no sols en el Regne de València sinó també en Catalunya, bona part de l'Església, moguda per la moda, preferia decantar-se pel castellà i, quant al valencià en terres valencianes (i podem considerar que vàlid per al tema del valencià en els goigs valencians dedicats als Sants de la Pedra), *"els sermons 'vicentins' en català no degueren fruit d'una vitalitat gaire esponerosa. Potser la seua continuïtat estricta al llarg del XVII i fins i tot del segle següent no arribà a trontollar, però, en qualsevol cas, el seu ressò social*

²⁵⁸ *"El llibre negre de Catalunya"* (p. 22).

²⁵⁹ *"El llibre negre de Catalunya"* (p. 23).

havia de limitar-se a nivells mínims. (...) Vull dir que a mesura que avança el XVIII els sermons vicentins accentuaren el caràcter d'actuacions domèstiques i casolanes (...), subalternes, sense projecció pública —només excepcionalment seran publicats- i, per descomptat, dotades d'ingredients simbòlics que no superaran la mínima grapa reivindicativa. Heus ací la paradoxa que, a mesura que avança el XVIII, la tradició dels sermons vicentins es consolida, alhora que s'esmorteeix la seua projecció social" (p. 207).

Per això, els escrits del capellà Josep Esplugues (del segle XVIII) pogueren fer, en aquell segle, un paper semblant al fet que, com ens comenta V. Pitarch, *"el sermó de sant Vicent (...) encara es predicava en català, a la seu d'Oriola, a mitjan segle XVIII —el qual, però, sembla ser que, l'any 1798, n'havia desaparegut feia temps"* (p. 208).

De totes maneres, i, per mitjà de l'article **"Històries escrites, històries cantades i històries pintades. Els goigs en el Barroc valencià"** (<https://ojs.uv.es/index.php/scripta/article/view/12589>), de Joan-Carles Gomis Corell i publicat en la revista **"Scripta"** (no. 11, juny 2018), concretament, en les notes 9 i 10 de la pàgina 135, veiem que cap a 1779 s'estamparen uns fulls solts en Carcaixent, amb el títol en valencià (com també, i en la mateixa població valenciana, en 1803), a Nostra Senyora d'Aigües Vives i que entre 1750 i 1780 se'n publicaren uns, dedicats a la Mare de Déu del Puig, *"patrona principal de la ciutat y Regne de València, venerada baix lo títol dels Àngels"* (en el títol original), també amb encapçalament en valencià, tot i que l'autor no especifica (malgrat que ho fa pensar), que estiguessen escrits en llengua catalana. Podem pensar que el valencià continuava en els goigs, si més no, en fulls solts.

Continuant amb les aportacions de Vicent Pitarch, en entrar en el segle XIX, i, concretament, en el IV centenari de la canonització de Sant Vicent Ferrer (1855), comenta que *"ni un miserable sermó dels quatre que s'hi predicaren [en la Ciutat de València] tingué res a veure amb la llengua del sant que era objecte de les festes"* (p. 210), fins i tot, afegint un poc després, s'oblidà, *"de manera clamorosa, qualsevol referència a la significació, objectiva i mitificada, que ha tingut la llengua catalana concretament en la representació popular del sant. Fet i fet, aquestes efemèrides del 1855 marcaven el màxim punt d'inflexió que havia assolit l'ús del català —a les trones i a qualsevol mena de tribuna, del País Valencià-, tot al llarg d'un procés secular"* (pp. 210-211), que, des d'aleshores, i, coincidint amb el moviment de la Renaixença, faria passes de revifalla de la llengua i de la cultura. Com un fet en el mateix sentit que aquestes línies de Vicent Pitarch, direm que, en el segle XIX, en Almoixar (un poble català del Baix Camp), s'escrigué i es feu un ball parlat... en castellà i, segons els qui el recuperaren (i, a més, el traduïren al català, el modificaren lleument i el publicaren en les dues llengües, però donant prioritat a la catalana, a primeries del segle XXI), amb un ús exòtic del castellà i, com podem comprovar, amb esperit barroc. No obstant això, la seua recuperació, en el 2004, constitueix un acte més de matriarcalisme i, cada dia, hi ha més persones que actuen a favor de la revifalla de les tradicions i del llegat dels nostres avantpassats i, així, fer que reviscole la nostra llengua i la cultura catalana, de manera que no reste en la docilitat, ni en la passivitat.

Tot i això, direm que, com el mossén Josep Esplugues, degueren haver-hi més persones en aquell segle XVIII, que, de la mateixa manera que ocorria en la seu del bisbat d'Oriola, quant a la festa de

Sant Vicent, ho fessen, per exemple, amb la festa dels Sants de la Pedra, com molt bé podem deduir de documentació sobre Banyoles i, per exemple, sobre Montaverner, dues poblacions de llocs ben distants, però on els capellans degueren posar-se de part del poble, lo que podríem dir com eixir al carrer.

Malgrat això, no deixarem a banda que, tot i que, per exemple, Josep Esplugues i el bisbe d'Oriola tinguessen aquests detalls, serien moltes les persones (i el capellà J. Esplugues n'és una més) que es decantaren pel castellà en molts camps de la seua vida religiosa i també que, com escriu Vicent Pitarch i podem aplicar als Sants de la Pedra (perquè no deixen de ser part de la religió i, en aquest cas, sobretot, del poble senzill), a mitjan segle XVIII, *"el tiny castellanitzador no s'hi limita als púlpits que esdevingueren centres d'atenció durant els nous dies, sinó que s'estengué arreu de la ciutat [de València], allà on proliferaren els actes religiosos paral·lels. Aquesta observació ens ajuda a no perdre de vista que la castellanització de la trona no era, al segle XVIII, un fenomen limitat a la seu, més alguna altra parròquia de relleu, sinó que devia haver-se 'normalitzat' per tot el perímetre eclesiàstic de la ciutat, tal com, de manera indirecta, ens confirma la relació d'esglésies i predicadors subalterns"* (p. 224). I, a més, comenta que, en aquella època, *"a l'hora d'escriure²⁶⁰, en espanyol, naturalment, d'acord amb els imperatius dels il·lustrats"* (p. 225).

Adduïrem que defensar que el segle XVIII també afectaria els balls i les danses té força. Així, en 1780, el primer ministre Manuel de Godoy, enmig d'aquella entrada de la Il·lustració, com podem llegir en el document de *"Presència"*, ordena que *"en ningún teatro de España se podrán representar, cantar, ni baylar piezas que no sean en idioma castellano"* (p. 12). Això encara s'amplià en 1801, com veiem en *"El llibre negre de Catalunya"*, perquè l'11 de març d'aquell any, es dictà, en Madrid, el document *"Instrucciones para el arreglo de teatros y compañías cómicas fuera de la Corte"*, segons la qual, *"En ningún Teatro de España se podrán representar, cantar, ni bailar piezas que no sean en idioma castellano"* (p. 27), fet que, òbviament, com l'esperit il·lustrat, repercutia, diàriament, en possibles representacions religioses i artístiques, bé de tipus teatral, bé en forma de balls i que poguessen dedicar, com ara, als sants Abdó i Senent, sants que, per a més inri, no provenien de la tradició castellana. ¿Explica això, per què, entre altres motius, en Almoñester (Catalunya), a les darreries del segle XIX, es feu un ball parlat en castellà (traduït i publicat en el 2004), però no en català? Molt probable.

Per a rematar la jugada, persones com Antoni de Capmany, afí al moviment de la Il·lustració (segle XVIII), en les seues *"Memorias Históricas"*, escrites en 1792, on, com escriu Josep M. Ainaud, transcriu la proposició del rei Martí l'Humà a les Corts de Perpinyà de 1406 (feta en llengua catalana), plasma que *"Sería inútil copiarla en idioma antiguo provincial, muerto hoy para la República de las letras y desconocido del resto de Europa"* (p. 24).

També adduïrem que, si paràssem esment, per exemple, en com es presenta actualment i, des de lo que es podria dir la línia dels partits d'esquerres tipus Izquierda Unida, en escriure alguns dels seus representants, sobre el moviment il·lustrat, el veuen com una etapa de progrés i de millora, cosa que, no es comparteix, com ara, des de la línia de la CUP (de línia més bé anarquista i

²⁶⁰ En molts casos.

defensora de la identitat catalana i dels pobles i, al mateix temps, de l'esperit emprenedor i de la justícia social). Amb això, vull dir que aquesta defensa comporta, de rebot, una acceptació de lo que acollia tot aquell esperit il·lustrat, un fet amb què lo que ara diem “*partits unionistes*” (els defensors de la unitat d'Espanya i del culte a la Constitució espanyola de 1978, tot i que no ho diguen amb aquestes paraules), mostren la seua simpatia davant tot lo que tractaven d'imposar els alts dirigents d'aquell segle de les llums, en què tot lo que no fos castellà (ara diríem de línia espanyolista), fos rebutjat i, millor, tombat, anul·lat. Açò, clarament, és un fet que moltes persones que impulsen el reviscolament de la nostra llengua, no estem disposats a no fer públic mitjançant els nostres escrits, com ja ho plasmen Bartomeu Mestre, Pere Riutort, Vicent Pitarch, Bienve Moya, Biel Majoral o, per exemple, Josep M. Ainaud i la revista “*Presència*”.

En passar al segle XIX, trobem que, per exemple, en el projecte de Constitució que es tractava en Cadis, durant la Guerra del Francès, un diputat per Catalunya, Felip Aner de Esteve, en la sessió del 2 de setembre de 1811, preguntava si, en el tema de les províncies, “*¿Sería razón de política que a éstas, que tienen unas mismas costumbres y un idioma, se les separase para agregarlas a otras provincias que las tienen diferentes? Nadie es capaz de hacer que los catalanes se olviden que son catalanes. (...) Y así, si se trata de desmembrar el pueblo más mínimo, me opongo a la más pequeña desmembración*”²⁶¹.

Però no es tractava només de desmembrar costums sinó, fins i tot, d'introduir-ne, de noves i procedents de la cultura castellana, tot i que la gran majoria dels catalans (com també ho farien els valencians i moltíssimes persones de tot l'àmbit lingüístic), continuaven fidels a la seua llengua i s'hi sentien vinculats. I, així, els Sants de la Pedra, sobretot, en el País Valencià, era una festa que, junt amb la seua devoció, romania viva en moltes poblacions.

Això explicaria que, com ara, una orde del bisbe de Girona Dionisio Castaño y Bermúdez, en 1828, dictada en Girona, i que trau Josep M. Ainaud, exposàs que “*Siendo las partidas de Bautismo, de Matrimonio y de Defunción unos documentos fehacientes en todos los Tribunales del Reino, se hace preciso que en lo sucesivo se extiendan en idioma castellano, que es el idioma del Gobierno*” (p. 29), més o menys, amb el mateix esperit que el bisbe Mayoral (de la diòcesi de València) havia dictat en 1750 respecte als bateigs.

De fet, a mitjan segle XIX, com llegim en el llibre “*La formació d'una identitat. Una història de Catalunya*”, de Josep Fontana (en l'edició del 2014), molts alts càrrecs polítics espanyols i de línia castellanista, “*Seguían optant por el proyecto nacional español, como lo hacía Cortada el 1860, cuando explicaba que calía distinguir entre el que era un estat i el que era una nació: ‘Cuando un estado es el conjunto de varios estados, no basta haberlos unido para formar de todos ellos un pueblo, sino que es preciso asimilarlos, darles las mismas leyes, las mismas costumbres, la misma lengua e ir modificando el carácter de las fracciones, a fin de formar un carácter uniforme para el todo’*” (p. 285).

Això pot dur-nos a entendre que, per exemple, en la Catalunya del primer quart del segle XX, com escriu Josep Fontana, hi havia “*l'IACSI (Institut Agrícola Català Sant Isidre), una entitat patronal de*

²⁶¹ “*El llibre negre de Catalunya*” (p. 28)

propietaris agrícoles fundada el 1851, que aniria creixent en associats a mesura que agafava protagonisme, fins a arribar el 1933 a tenir més de tres mil socis i més d'un centenar d'entitats adherides (sindicats agrícoles, unions de colliters, etc.)" (p. 340). Sobre aquest fet, en l'obra **"Els sants Abdó i Senent. Patrons de l'agricultura catalana"** (premi Franciscàlia, en 1961), llegim que "a 'Destino'²⁶², núm. 1230, del 4 de Març [de 1961]- hom²⁶³ dels millors comentaristes de la nostra vida rural, tocava el punt de la influència oficial en Catalunya de 'San Isidro Labrador, el contemplativo payés castellano' i hi parlava de com a la creació de l'Institut Agrícola Catalán' fou nomenat est patró, i se'n feia tornaveu de les protestes que aleshores féu Maspons i Camarasa, qui atribuïa l'esvaró a 'inadvertencia de una parte, y, de la otra, al influjo de la Corte, patria nativa de San Isidro'" (pp. 24-25). Interessants aquestes línies, perquè, fins a maig del 2019, no havia trobat cap document en què es fes esment a la reacció a aquest nomenament i no, per exemple, al d'altres sants més vinculats amb les arrels culturals catalanes, com ara, els Sants de la Pedra, Sant Galderic o Sant Medir.

És, més o menys, en el darrer terç del segle XIX, quan ix una normativa sobre el teatre i quan és molt possible que es celebràs el ball parlat d'Almoster (població catalana de la comarca del Baix Camp) dedicat als sants Abdó i Senent. En el 2004, en Reus, es publicà un llibre que recull el text d'aquest ball parlat d'Almoster, el qual, inicialment, estava en castellà (i, en el 2004, es traduí al català i tot). Doncs bé, en un moment en què, *"Des de mitjan segle XIX, (...) hi ha colles d'actors balladors que són contractats per a les festes de barri i per a les celebracions excepcionals (...). (...) moltes vegades es constata com els balls es preparen amb motiu de la festa o, més sovint, es contracten colles de balladors de pobles veïns"* ²⁶⁴(p. 8). I, en la pàgina següent, llegim que *"El cas de Reus potser és excepcional, però és cert que la representació d'un ball parlat –i més quan feia referència directa a la població, com en el cas de les vides dels sants patrons- esdevenia una forma de solemnitzar una festa, atorgant-li un especial relleu. I que per això mobilitzava la població en la preparació de la festa"*.

Resulta curiós que, justament en un moment així, apareix una Real Orden de 1867, amb què el Ministerio de Gobernación espanyol considerà que, *"En vista de la comunicació pasada a este Ministerio por el censor interno de teatros del Reino, con fecha 4 del corriente, en la que se hace notar el gran número de producciones dramáticas que se presentan a la censura escritas en los diferentes dialectos, y considerando que esta novedad ha de influir forzosamente a fomentar el espíritu autóctono de las mismas, destruyendo el medio más eficaz para que se generalice el uso de la lengua nacional, la Reina (q.D.g) ha tenido a bien disponer que en adelante no se admitirán a la censura obras dramáticas que estén exclusivamente escritas en cualquiera de los dialectos de las provincias de España"*, com molt bé podem llegir en **"El llibre negre de Catalunya"** (pp. 32-33). I,

²⁶² Fou una revista que es publicà, principalment, entre 1937 i 1980 i que, durant molt de temps, seguí en la línia del franquisme. Deixà de publicar-se, definitivament, en 1985.

²⁶³ Textualment, en lloc de la forma "u", "un".

²⁶⁴ **"El ball de sant Abdó i sant Senén. Patrons de la Vila d'Almoster per vot de poble"**, llibre amb edició a cura d'Antonieta Prats i Sobreper, editat per Carrutxa, en Reus, en el 2004.

tot i això, des del 2004, hi ha una edició d'aquest ball que, en primer lloc (i en lletra més grossa), està la versió en català, mentres que, després (i, en el mateix llibre), ho fa la versió en castellà. Un detall més a favor del matriarcalisme i, així, de l'interès pel català, lo que, en aquesta orde, apareix com *"espíritu autóctono"*.

El matriarcalisme català, manifest en els nombrosos goigs als sants Abdó i Senent escrits en català, ens porta a unes paraules del llibre de Josep M. Ainaud, però escrites en 1885, que reflecteixen aquesta pervivència matriarcal i, igualment, que la majoria dels catalans n'estaven a favor. Així, en un escrit titulat com *"Memoria en defensa de los intereses nacionales y materiales de Cataluña"*, més conegut com *"Memorial de Greuges"*, dirigit al rei espanyol, Alfons XII, li comenten que, *"Ya que por incidencia hemos hablado de los idiomas que en España se usa, ¿qué otra prueba se necesita de la diversidad de razas o grupos en su pueblo, que la tenacidad con que tales idiomas se conservan? Ni la constancia, ni el afán de predominio del grupo castellano han logrado supeditarnos completamente en este punto. Nada importa que el catalán haya sido desterrado de las escuelas, con gran perjuicio de la instrucción popular en nuestras comarcas; nada que en las oficinas y tribunales deban usar el castellano"* (pp. 33-34). En l'entrada següent del llibre, un altre fragment d'aquesta memòria enviada al monarca, els signants exposen que la reducció de lleis, normatives i codis, etc. estan *"basados como es de suponer en el derecho castellano. El afán uniformista de la época constitucional ha sido de hecho tan absorbente como el del período absolutista. España es Castilla, y todos los intereses regionales son mirados como estorbos a la unidad nacional, de los que deben desembarazarse por cualquier modo, por violento que sea"* (pp. 34-35).

Igualment, però, ara, per mitjà de polítics valencians, veiem que, a les darreries del segle XIX, en les Corts espanyoles, defenien la nostra llengua. Així, en la revista *"Presència"*, hi ha que *"el 14 d'agost de 1896, al Congrés dels Diputats, el diputat per València Manuel Polo y Peyrolón va formular un prec al ministre de Foment (...) sol·licitant que els mestres de l'Estat que exercien en països que es parlava una llengua diferent del castellà coneguessin aquesta llengua per tal de fer-se entendre pels alumnes. Peyrolón demanà, de manera contundent, que (...) en les escoles de mestre respectives es creassin càtedres de gramàtica del que ell anomenava 'dialecto regional'"* (p. 16). El ministre rebutjà aquesta proposta, perquè *"lo que no puedo consentir como Ministro, ni menos como español, es que esos dialectos sean tan exclusivos que echen fuera el idioma castellano"* (p. 16).

La proposta del polític valencià com, per exemple, que, durant el segle XIX (i, sobretot, en Catalunya), hi haguessen les primeres manifestacions a favor del reviscolament lingüístic i cultural, ens fa pensar que no es comprendria que moltes persones de tot l'àmbit lingüístic i amb unes tradicions, festes i amb costums diferents als castellans, hi haguessen d'acceptar lo castellà, com ara, la introducció de Sant Isidre en les cooperatives o que no es fessen goigs en la nostra llengua (principalment, en el País Valencià, a diferència, per exemple, de Catalunya, d'on n'hem tret molts en català, per a la recerca).

A pesar d'això, en passar al segle XX, en *"El llibre negre de Catalunya"*, l'autor, Josep M. Ainaud, trau unes paraules que considere adient reflectir ací: *"l'arribada a Catalunya de prop de dos milions de persones de diverses regions espanyoles podia haver creat greus problemes d'integració, però la bona disposició dels arribats de nou i el bon acolliment dels que ja hi vivien, van demostrar*

que es podia conuiuie perfectament” (p. 38). En eixe sentit, m’incline per pensar que l’actitud favorable, per part de moltes persones de tot l’àmbit lingüístic, cap a la cultura matriarcalista, feu possible que es mantinguessen costums i tradicions que, àdhuc, encara perduren, com ara, la dels sants Abdó i Senent.

Però, tot i que això fou possible, després de llegir informació sobre els Sants de la Pedra i sobre la llengua en relació amb la política espanyolista, entenem millor per què, en el segle XX, la figura de Sant Isidre entrà en moltíssimes cooperatives (valencianes i tot), malgrat que, en moltes esglésies de poblacions catalanoparlants, hi haguessen escultures dels Sants de la Pedra, escultures que foren derruïdes durant la guerra d’Espanya (1936-1939). Així, en 1902, com llegim en *“Presència”*, es publica un reial decret pel qual s’obliga els mestres a ensenyar la doctrina cristiana en castellà²⁶⁵. ¿Tanta diferència hi hauria en el camp religiós respecte del polític? Em sembla que no. I, en línia amb l’esperit que veiem en articles sobre Sant Isidre escrits en castellà, el decret considerava que *“Fuera temeridad pensar que si educamos á la generación de hoy no enseñándola los principios de la Religión en castellano, en el idioma de Cervantes, en aquél que nos sirvió en el Nuevo Mundo para propagar nuestra fé y nuestra civilización, tendríamos mañana ciudadanos unidos por la fraternidad, amantes de la Patria común y capaces de servirla y de engrandecerla. Fuera también vana ilusión creer que la enseñanza de la doctrina cristiana en lengua distinta que el castellano no habría que redundar forzosamente en lamentable desconocimiento del idioma nacional con grave daño de los altos intereses de la Patria”* (p. 18).

Cal dir també que paraules referides a l’exèrcit espanyol, podríem considerar-les claus per a entendre la política en el camp de la religiositat popular i que anirem per bon camí. Així, en *“El llibre negre de Catalunya”*, hi ha que, en 1905, des de la revista *“La Correspondencia Militar”*, es considerava que *“Los diputados y senadores catalanistas deben ser inmediatamente eliminados del Parlamento. En unas Cámaras constituidas por representantes de la Nación no pueden tener cabida quienes representan ideas contrarias a la unidad nacional, cuya soberanía se sintetiza en las Cortes... Esta es la aspiración del Ejército: aspiración unánime y a cuya realización están terminantemente decididas las Instituciones armadas, con el aplauso de toda la opinión sensata, con la adhesión de todos los buenos españoles”* (pp. 41-42).

El motiu d’aquesta línia d’actuació es veu molt bé en les paraules següents, publicades en 1906 en el periòdic *“Ejército y Armada”*²⁶⁶: *“Hay que castellanizar Cataluña... Hay que pensar en español, hablar en español y conducirse como español, y esto de agrado o por fuerza. El soldado y el marinero catalán deben ir a servir a otras regiones de España para frecuentar otro trato y adquirir otros hábitos y costumbres. De brusco y subordinado, soez y grosero como es en general el catalán se volverá amable, transigente con las ideas de los demás y educado. El día 1º de febrero no debe haber un solo soldado en la región catalana siendo substituidos por los de las demás provincias españolas, llevando allí la mayor guarnición posible y manteniendo el estado de guerra”* (p. 44).

²⁶⁵ Com que hem tret moltes cites d’aquesta revista, a partir d’ara i mentres que no indiquem res distint que pogués evitar confusió o malentés, les referències la tindran com a font.

²⁶⁶ *“El llibre negre de Catalunya”*.

Vull escriure que, paraules com aquestes, m'han deixat clar que una de les coses que més ha fet que perduràs la tradició i la festivitat dels Sants de la Pedra, no ha sigut l'augment de lo que en terres castellanies dirien l'amabilitat o bé la transigència, sinó el matriarcalisme de la cultura catalana i el fet que, en el fons, aquest interès per la terra, en lloc de ser un impuls avant cap a un futur simbolitzat per lo castellà, haja vingut, principalment, del suport de moltes persones de terres catalanoparlants (i, sobretot, que parlem la nostra llengua), al llegat matriarcal que ens ha aplegat de generació en generació i que transmetem.

En el fons, com comentarà en 1924 el general Primo de Rivera, *“La enseñanza –va dir el dictador– tiene como misión difundir la cultura por cauces claros y nada enrevesados. Que todos esos filósofos que en nombre de una libertad, que yo no comparto, quieren enseñar con sus extravagancias, se vayan con sus soliloquios a distraer sus noches de insomnio. La enseñanza tiene que ser religiosa y patriótica. Tenemos que llegar al texto único”* (p. 19)... igualment aplicable a la religiositat i al patronatge dels sindicats agraris i de les cooperatives (vinculades amb Sant Isidre) i no, com veiem, als Sants de la Pedra, o bé a Sant Galderic o, per exemple, a Sant Medir. ¿Casual? No. De fet, en derivació d'aquesta línia, de la mateixa manera que en les escoles, es podia entendre que, com manifestava el general Emilio Barrera en 1924, es veia *“donde los desalmados fomentaban sentimientos incompatibles con la unidad española”* (p. 19).

Per això mateix, es pot entendre molt bé per què, des del punt de vista unificador i, així, paternalista (que no hem abraçat moltíssims catalanoparlants, ni moltes persones que preferim un model de vida matriarcal), Juan Larch, en l'obra *“Cataluña y la nacionalidad española”*, escriu (com exposa Josep M. Ainaud), que *“Resucitar hoy el catalán, sacándolo de la esfera familiar y de la literatura local, para intentar hacer de él un idioma culto utilizándolo en las Universidades, en la ciencia y de un modo oficial, es un anacronismo al progreso”*²⁶⁷. Un fet semblant, com algunes vegades m'ha comentat Pere Riutort, ha sigut el de la introducció de les misses en valencià en el País Valencià. Així, si lo escrit per Juan Larch ja tenia relació amb la llengua, ¿no ho faria també en el camp dels goigs als sants i en la religiositat popular com també en les celebracions, com ara, als Sants de la Pedra? Pensem que, en la nostra cultura, com en les cultures matriarcalistes, hi ha major interès per lo relacionat amb la religió (però no amb el misticisme) i, si més no, pels goigs. A més, i, mitjançant Josep M. Ainaud, hi ha que, en 1928, el Directori Militar aconsegueix que el Vaticà prohibesca *“la llengua catalana en la predicació i en l'ensenyament a Catalunya, però l'actitud de la jerarquia eclesiàstica catalana ho deixa inoperant en la pràctica”* (p. 58). Fets així tenien una explicació que molt bé es dedueix d'un article en *“La Correspondencia Militar”* (13 de setembre de 1931): *“Cataluña es de España y deberá someterse a la voluntad de la Nación, pese a quien pese y caiga quien caiga...”*²⁶⁸. Però, tot i això, el matriarcalisme es mantenia, per exemple, en lo relacionat amb els Sants de la Pedra i amb altres camps de la nostra cultura.

²⁶⁷ *“El llibre negre de Catalunya”* (p. 57).

²⁶⁸ *“El llibre negre de Catalunya”* (p. 59).

I, si això no era prou, hi havia una finalitat clara darrere de tota aquesta mena de patronatge, com també ho feia amb lo lingüístic en les escoles, i que molt bé expressava el diputat federal Bernandino Valle García, diputat triat per Las Palmas (Illes Canàries), en una sessió del Congrés del 27 de juliol de 1932 que paga la pena reproduir: *“No podemos permanecer ausentes ante la infancia, ante la juventud, fácilmente moldeable; es absolutamente preciso que sufra la influencia directa del Estado, con objeto de que pueda formar los ciudadanos futuros del Estado español, con el sentido español que no podemos abandonar ni en Cataluña ni en ningún otro sitio”*²⁶⁹ (p. 22). A més, això ho reforçava el fet que, com ara, en *“El llibre negre de Catalunya”*, llegim que, en 1936, Francesc Cambó, escrivia que *“A l'Espanya blanca, l'hostilitat contra Catalunya no minva i fa preveure que el triomf establirà una situació poc envejable: pitjor, potser, que la que es creà després de 1714”* (p. 66). Una de les coses que em feu pensar *“l'Espanya blanca”* fou la idea de l'Espanya patriarcal i, uns dies després, una mena de diferència entre blancs i negres, i relacionant blancs amb castellans i amb Castella; mentres que negres ho faria a lo no castellà i a lo no vinculat amb la llengua castellana.

Convé afegir unes frases²⁷⁰ del decret-llei de derogació de l'Estatut de Catalunya, de 1938 i signat pel general Franco (en aquell moment, cap de la zona nacional, la que s'havia alçat en armes contra el govern republicà i legítim en 1936, en iniciar-se la guerra), ja que trauen el tema de la igualtat, una constant (però amb una lectura patriarcal), en la cultura castellana i que, òbviament, tindria les seues repercussions, en acabar la guerra, en el camp dels Sants de la Pedra i tot: *“Importa, por consiguiente, establecer un régimen de derecho público que, de acuerdo con el principio de unidad de la Patria, devuelva a aquellas provincias el honor de ser gobernadas en pie de igualdad con sus hermanas del resto de España”* (p. 73). I, per si això no era prou, en les frases següents, tretes del llibre de Josep M. Ainaud, l'autor sintetitza el programa de *“Educación”* (sic) que portava l'orde del Ministerio de Educación Nacional, de 28 de gener de 1936: *“Se suprimeix l'ensenyament de filologia catalana, la història medieval de Catalunya, la història moderna de Catalunya, la geografia de Catalunya, el dret civil català, la història de les idees religioses a Catalunya, la història de l'art medieval català, l'escultura gòtica a Catalunya, etc.”* (p. 79).

Evidentment, això afectaria, per exemple, les recerques sobre la cultura catalana. Açò s'allargaria temps, com ho podem deduir del fet que, com a exemple, un governador civil, Felipe Acedo Colunga, quan els editors de la revista *“Aplec”* li demanaren que alçàs la prohibició governativa que havia eixit després de retirar ell, personalment, els exemplars de la revista en un quiosc de la Rambla de Barcelona, els respongué: *“¿Ustedes creen que hemos hecho la guerra para que el catalán vuelva a ser de uso público?”*²⁷¹. Això, però, en el cas del País Valencià i relacionat amb els Sants de la Pedra, ens porta a trobar uns goigs escrits en valencià a primeries dels anys seixanta del segle XX, com ara, uns de Cullera, els quals daten de 1961, com es pot veure en el llibre.

²⁶⁹ *“Presència”* (no. 2227)

²⁷⁰ *“El llibre negre de Catalunya”*.

²⁷¹ *“El llibre negre de Catalunya”* (p. 94).

Tot seguit, per a enllaçar amb les línies que més amunt escrivia Josep Fontana sobre l'IACSI (Institut Agrícola Català Sant Isidre), fundat en 1851 i que encara existia en els anys trenta del segle XX (i que sembla que, a hores d'ara, rep el nom de "L'Institut Agrícola") i amb la ressonància que Sant Isidre devia tenir aleshores (i, sobretot, després de la guerra), podem recórrer a l'article "**El sindicato vertical del franquismo: características generales y aspectos regionales**" (<https://archivo.cartagena.es/gestion/documentos/19769.pdf>), de Rosario Sánchez López, de la revista "**Cartagena Histórica**" (quadern monogràfic no. 32), del 2007, en llegir que "*Celebrar en hermandad la fiesta del patrón el día señalado en cada rama de los sectores económicos encuadrados en la institución (Agricultura, Industria, Comercio y Servicios) tenía carácter prioritario, pues había que mostrar a la sociedad española una imagen de buen entendimiento entre los trabajadores, denominados por el régimen productores, y los empresarios. No todos los santos patronos exaltados a fecha fija por el Vertical tenían el mismo lustre e importancia, ni las ceremonias correspondientes eran difundidas en las emisoras de radio, periódicos y revistas del Movimiento con el mismo espacio ni profusión de fotografías, pues había santos patronos más favorecidos (San Isidro, patrono de las poderosas Hermandades de Labradores).*

Es decir, del mismo modo que el Sindicato Vertical tenía una jerarquía, una línea de mando que nadie se saltaba pues cada cargo sabía quién le precedía y quién le sucedía, cabe la sospecha de que también hubiese una tácita prelación, según la importancia del sindicato sobre el que ejercían patronazgo.

San Isidro era sin duda el más destacado de los santos patronos, tal vez por serlo del poderoso sindicato de Frutos y Productos Hortícolas y de las Hermandades de los Labradores.

(...) Los festejos de los santos patronos eran una ocasión propicia para mostrar esta supuesta armonía social que se ha mencionado a través de la comida en común, de la que estaban prácticamente excluidas las mujeres, pues durante el franquismo eran casi invisibles en la actividad laboral remunerada" (9-10).

Que Sant Isidre, després de la guerra i, per tant, principalment, durant el franquisme (1939-1975), fos el sant més beneficiat per excel·lència, no era casual. Així, en la revista "**Presència**" (no. 2227), hi ha una circular del 5 de març de 1938, en què Romualdo de Toledo, "jefe" del "**Servicio Nacional de Primera Enseñanza**", deia que "*Se acabó el desdén por nuestra Historia. Terminó la agresión traidora a todo lo español. Nuestra infancia ha de querer a su Patria ardorosa, entrañablemente, y para ello es preciso conocerla (...) dispuestos a repetir, como lo estamos demostrando, las grandes empresas civilizadoras de nuestra España Imperial. Una escuela donde no se aprende a amar a España no tiene razón de existir. Hay que suprimirla*" (p. 24), entre altres motius, perquè, en paraules de l'inspector Alfonso Iniesta, exposades en un llibre de 1939, "*Como todo catalán y todo vasco tienen fuerte sentido realista de los problemas, comprenderán, al fin, que la lengua de cien millones de habitantes necesita un cultivo mayor, abandonado estos años, y que la política seguida hasta el presente ha creado una mentalidad casera, pobre, ante las grandes expresiones culturales. (...) el idioma forja y es arma de imperio. Por eso diremos con Nebrija:*

‘Siempre la Lengua fue compañera del Imperio.’” (p. 25), amb l’objectiu, prossegueix Alfonso Iniesta, de “dar a España en el mundo su rango dinámico, de pueblo remozado, vigoroso, fuerte, unido, (...) bajo la luz de las estrellas, que son ahora símbolo de nueva poesía casta, viril y castrense” (p. 25). No tenen pèrdua aquestes darreres paraules: “casta, viril y castrense”. A més, com hem comentat en distints punts, Sant Isidre prové de la cultura castellana. Tot i això, el matriarcalisme encara perdurava (com ara, en la cultura catalana i entre moltes persones de tot l’àmbit lingüístic). I, per si encara amb aquestes línies no n’hi ha prou, n’escrivem, de noves i d’una circular que es publicà en Lleida el 20 de febrer de 1939 (la ciutat ja estava en mans franquistes i Barcelona ja havia caigut setmanes arrere): “La guerra en Cataluña ha terminado y los frutos de la paz vienen rápidamente. (...) habrá que (...) asentar la obra educativa sobre estos dos inmovibles pilares: Dios y España. (...) La escuela primaria, nacional, municipal, o privada, ha de ser católica y también española, sin que se tolere nada que amengüe cualquiera de estos dos postulados” (pp. 26).

Sobre les “*Hermandades*”, Josep Fontana, en el llibre “*La formació d’una identitat. Una història de Catalunya*”, escriu que, Josep Gelonch²⁷², en unes investigacions fetes sobre Lleida, comenta que “*Al camp, les Hermandades Sindicales de Labradores y Ganaderos van ser la concreció del verticalisme franquista i la integració de propietaris, parcers, jornalers i arrendataris vingué a situar-se sobre una realitat, la del sindicalisme agrari, que en els anys anteriors a la guerra tingué un enorme vitalisme a les comarques lleidatanes (...). Les funcions de les Hermandades eren socials, econòmiques i assistencials i, en els pobles d’economia bàsicament agrària, ocupava un lloc de poder central*” (p. 380).

Aquestes línies de J. Gelonch, tan sucoses com les de la revista “*Cartagena Histórica*” relatives al sindicat vertical franquista, es veuen reforçades per les següents, escrites, un poc després, en la mateixa revista: “*fue en las Demostraciones Sindicales vinculadas al 1º de Mayo, Día del Trabajador (denominado por las publicaciones del régimen ‘Festividad de San José Artesano’ desde el año 1956) donde se manifestó con más fuerza el paternalismo autoritario de la burocracia vertical a través de la conjunción de la religión con el folklore*” (p. 10).

Però també tenen molt a veure amb unes del llibre “*El Sant del Dia*”, d’Alfons Llorenç Gadea, publicat per Edicions del Bullent, en el 2011. Així, Alfons Llorenç, sobre la festa de Sant Isidre (i en relació amb les “*Hermandades*”), escriu que “*les feixistes Hermandades de Labradores y Ganaderos van trobar el camp ben trillat i van assaltar el panteó agrari valencià per tal d’invisibilitzar-lo; la legió de sants tutelars nostres van tractar d’esborrar-la i substituir-la pel madrileny [Sant Isidre]; van triomfar on més va fructificar la vertical CNS, sobretot, al sud castellanitzat del país. Els valencians no podíem adoptar un patró tan malfeiner i contrari al principi tan de la gent de la terra de l’abans és l’obligació que la devoció*”²⁷³. Els camarades ja en

²⁷² Josep Gelonch Solé, historiador.

²⁷³ Com a anècdota, diré que el dia que escrigué aquestes línies, 14 de març del 2019, comentí a unes bibliotecàries el tema de Sant Galderic i del matriarcalisme que, com en els cas dels Sants de la Pedra i de Sant Medir, l’acompanya. En

van denunciar l'absentisme, propi de parlamentaris; resava i dos àngels li llauraven el bancal; si l'oci en minvava la collita, Déu li multiplicava el blat, que, damunt, tirava als ocells sense afluixar el graner. Va atraure l'enveja dels camperols i la simpatia dels qui tallen el bacallà, però el llaurador del país mai se n'han fiat; 'Sant Isidre llaurador se n'anava a robar faves a l'hort del senyor rector'" (p. 103).

Açò, m'ha fet pensar que, malgrat que, en el text oficial sobre com havien d'organitzar-se i de funcionar les "hermandades", no hi hagués, explícitament, cap patró dels llauradors (i, per tant, s'inclinaria per Sant Isidre, com a patró castellà i en línia amb la cultura que s'imposà arran del resultat de la guerra, la unió entre religió i folklore com també la de religió i política cultural), afavorís la integració de la figura de Sant Isidre, no sols en el camp sinó, fins i tot, en les festes patronals de moltes poblacions. Això porta que, per exemple, a hores d'ara, en poblacions on no era popular la figura de Sant Isidre, malgrat els anys que han passat des de la mort del general Franco (1975) i d'un reviscolament inicial cap a la cultura popular, encara s'hi mantinga, bé en poblacions valencianes, bé en poblacions catalanes. No obstant això, sí que n'hi ha on, des dels ajuntaments i des d'organitzacions de promoció de la cultura popular, es fa possible la introducció dels Sants de la Pedra (i, en altres casos, la de Sant Galderic, sant molt vinculat amb la tradició cultural de Catalunya) i d'una divulgació sobre la religiositat i la història relacionada amb els sants protectors de l'agricultura, en algunes poblacions de tot l'àmbit lingüístic, detall que representa anar un poc més lluny i a favor del matriarcalisme.

Per això, quan Mn. Vicent Sorribes (Ciutat de València, 1903-1986), u dels impulsors del valencià en l'Església valenciana, en 1971, escriu l'article "***Sobre la celebració d'unes tradicions d'origen religiós i altres amenitats...***" (<https://issuu.com/faximil/docs/1971-gorg-23>), en la revista "***Gorg***" (no. 23), plasma unes línies que, malauradament, encara s'ajusten als nostres temps i que, a més, compensa traure-les a rel·luir: "*Ací i ara, serà bo recordar els oblidadissos del nostre País i a aquells que és (sic) diuen 'conreadors de les nostres Tradicions' que la Festa dels Enamorats és el dia de Sant Donís, festa que es celebra arreu del País o Regne de València el 9 d'octubre (...). No sé per què ni a sant de què, ara són molts els valencians que celebren el dia de Sant Valentí com a festa dels enamorats; potser és per la influència de la televisió o també per la propaganda que en fa la societat de consum (...). Altre tant ocorre amb la Festa dels 'Sants Abdó i Senent', patrons dels Hortolans i Llauradors. A quasi la totalitat dels Països Catalans aquests sants, anomenats pel poble 'Sants de la Pedra', esdevingueren patrons de les Confraries de Gremis o Cooperatives dels Llauradors"* (p. 11). I, un poc després, cita Joan Baptista Anyés, Sueca i Cullera i afeg que "*també a Albalat dels Sorells he vist a corre-cuita el dia que prediqué a Sant Gil, un magatzem o cosa semblant dedicat als sants Abdó i Senent, puix també, ara i ací, moltes entitats de llauradors es troben davall el Patronatge de 'San Isidro Labrador'. Què hi farem? ¿També les devocions i advocacions han de venir de fora? No ho crec, però cal donar-ne a temps l'avís*".

I és que, com llegim en l'article "***Sant Isidre i els de la pedra filosofal***"

dir-los aquesta dita popular, ambdues respongueren favorablement. Són valencianoparlants i favorables a lo matriarcal.

(<https://issuu.com/revista.barcelona/docs/barcelona018>), de Josep Sempere i Castelló i publicat en la web de la revista *“Barcellona”*²⁷⁴ (no. 18, del 2003), sobre els pobles de la Mariola, *“Segons investigacions de Manuel Aranda, a les terres valencianes, eren al voltant de 90 les poblacions que celebraven algun tipus de festivitat en honor de sant Abdó i sant Senén (els Sants de la Pedra o Sants Màrtirs). D'altra banda, va ser des de principi del segle xx quan es va fer més present la figura madrilenya de sant Isidre, recolzada especialment per cooperatives locals i les cambres agràries. Sant Abdó i sant Senén són característics de la devoció valenciana.*

(...) Hui dia, al País Valencià, són unes 40 poblacions les que fan festes en honor dels sants de la Pedra” (p. 17).

Una cosa semblant passa, per exemple, en Catalunya i, de fet, en l'article *“Sant Galderic: patró dels pagesos catalans”* (<http://www.festes.org/arxius/stgaldericpatro.pdf>), de Jordi Salat i publicat en Internet per *“Festes.org”*, llegim (i també és aplicable als Sants de la Pedra en terres catalanes) que, *“Alguns municipis catalans conserven i recuperen el seu culte, però malgrat els anys que portem d'Estatut d'Autonomia, actualment el seu culte encara no és oficial i la majoria de municipis catalans fan les fires per ‘Sant Isidre’ –en català li han posat ‘Sant Isidre’- i no per ‘Sant Galderic’. Moltes cooperatives agrícoles de pagesos porten el nom de ‘Sant Isidre’, -la mateixa agrupació de pagesos catalans es diu encara ‘Institut Agrícola de Sant Isidre-. A la majoria dels pobles catalans, hi ha un carrer dedicat a ‘Sant Isidre’ perquè és un símbol espanyol que encara perdura”* (p. 2).

Un poc després, Jordi Salat, afegint unes línies interessants: *“Perpinyà la capital de la Catalunya Nord, l'ha conservat [Sant Galderic] sempre com a patró de la ciutat. Sempre que hi ha hagut als Països Catalans ocasió de parlar i actuar en plena llibertat, com és el cas de la Renaixença, la Mancomunitat o la República, s'ha desvetllat l'interès per la devoció i la restitució del culte a Sant Galderic”* (p. 3).

Aprofite, per tant, les preguntes finals de Mn. Vicent Sorribes, entre altres coses, per a prendre aquest escrit com un motiu més per a expandir la informació que a penes havíem conegut moltíssims de nosaltres i, de pas, per a que donem a conèixer una part més de la nostra història i del nostre llegat etnològic, als altres i a les distintes generacions. Agraesc, per descomptat, el fet que Josep Martínez Rondan, qui m'havia contestat a un correu electrònic (el 7 de març del 2019), inclogués en el correu que *“Mn. Vicent Sorribes, rector de Rocafort, escrigué un article dient que els valencians ja tenim uns patrons dels llauradors, Sant Abdó i Sant Senén”* i que potser fos en la revista Gorg.

A més, adjuntarem que el fet que s'adopti un patró o un altre va més lluny. Així, els Sants de la Pedra o, per exemple, Sant Galderic, recorden lo matriarcal, ja que apareixen vinculats amb la

²⁷⁴ Aquest article, al llarg de la recerca, ha passat per tres fonts diferents, i aquesta n'és la darrera. Amb aquest enllaç, era possible la seua lectura en Internet el 28 de febrer del 2020.

terra, però no a lo espiritual, ni a lo místic: els Sants Abdó i Senent, donant sepultura a cossos; Sant Galderic, conreant les terres acompanyat per dos bous, i, per exemple, Sant Medir (també relacionat amb els llauradors de poblacions catalanoparlants) ho fa vestit de llaurador i plantant faves. En canvi, Sant Isidre, ho fa amb lo patriarcal, com, tot seguit, exposarem.

Així, en el llibre *“San Isidro Labrador: santo del siglo XI y del XXI”*, de Manuel Crespo Ortega (editat per San Pablo, en el 2018), de què m’envià una còpia Josep Ma. Alentà, per correu electrònic, el 7 de març del 2019, llegim que, *“En Madrid, la memoria del bienaventurado Isidro, (...) el cual, siendo un simple labrador, fue amante de Dios, cariñoso con los hombres y estudioso e imitador muy diligente de las Sagradas Escrituras; anteponiendo, no lo temporal a lo espiritual, sino lo espiritual a lo temporal porque cada día, según lo que hemos sabido por relación de hombres buenos, muy de mañana, dejando la labor del campo, visitaba muchas iglesias y rezaba en ellas, empleando además gran parte en la oración”*.

Quan Manuel Crespo parla sobre els miracles de Sant Isidre, destaca *“una representación del famoso milagro de los ángeles, vestidos de blanco, arando con los bueyes”*, que està ben reflectit en uns versos d’un poema que Gloria Fuertes dedicà al sant castellà, en dir que *“San Isidro Labrador, / sale al campo antes que el sol. // ¡Bajan ángeles veloces / con herramientas y hoces, // y se ponen a segar / la cebada del lugar! // Vuelve a moverse el arado / por los ángeles guiado”*. De fet, quan l’autor comenta sobre la iconografia, diu que *“como labrador del campo, se le ve también rezando mientras un ángel cuida del arado conduciendo los bueyes”*.

També direm que, per mitjà del llibre sobre Sant Isidre, sabem que la celebració de la seua santificació, en 1622, tingué lloc *“en la misma ceremonia con otros tres santos españoles, de primera fila (sic, per fila), como Ignacio de Loyola, Francisco Javier y Teresa de Jesús que, junto al italiano Felipe Neri, (...) fueron canonizados juntos por Gregorio XV”*.

Més avant, Manuel Crespo escriu que la seua fama s’estengué *“por toda la España agrícola, donde los trabajadores lo acogieron como protector de sus campos y cosechas”*.

I, igualment, afegim una de les informacions més interessants que consten en aquest llibre: una traducció al castellà del document de Joan XXIII, escrit en desembre de 1960, pel qual declarava Sant Isidre patró dels llauradors espanyols. I tingué lloc, aleshores, en paraules del papa, a partir d’una iniciativa de *“nuestro amado hijo Enrique, de la santa Iglesia romana, presbítero cardenal Pía y Daniel, arzobispo de Toledo, nos suplicó que proclamásemos a san Isidro celestial, patrono de todos los labradores de España, en forma solemne”*. I Joan XXIII acceptà: *“en virtud de estas letras, y para siempre, confirmamos y declaramos san Isidro Labrador celestial patrono ante Dios de los agricultores y campesinos de la nación española, con todos los honores y privilegios litúrgicos que, lógicamente, corresponden a los patronos de hermandades o asociaciones, sin que nada obste en contrario”*.

Per tant, podem dir que els Sants de la Pedra, com els altres sants esmentats abans i que encara arrelen en les tradicions de la cultura catalana, sí que van en línia amb el matriarcalisme, que hi ha motius per a pensar que estaven molt estesos per tot l'àmbit lingüístic i que, a més, ho feren abans del segle XVI (quan començaria la introducció del castellà en bona part de la noblesa i dels alts càrrecs eclesiàstics, per exemple, en el Regne de València). Això també ens porta a considerar escaient (sobretot, perquè va unit a la nostra cultura) la promoció de tot lo relacionat amb els Sants de la Pedra (aplicable també als altres sants històricament vinculats amb la històrica Corona Catalanoaragonesa abans del segle XVI),... per exemple, per a que siguin els patrons dels llauradors valencians, bé en les poblacions, a hores d'ara, valencianoparlants, bé en les que fossin els patrons abans de la introducció del castellà (principalment, en els segles XVI i XVII i, després, durant el franquisme).

De fet, un amic meu, capellà i que ha conegut molt la cultura colla, de Sud-amèrica, em comentà el 12 de març del 2019, a una pregunta que li feu sobre l'origen dels protectors agrícoles en la nostra cultura i en relació amb el sincretisme que faria el cristianisme a partir del segle IV (especialment, després de passar a ser la religió oficial de l'Imperi Romà), que *"El déu sol (Inca), el déu del poble quítxua, aimara, inca, fecunda el rai²⁷⁵, l'aigua, la terra: dona la vida. I d'ahí surt la 'Pacha Mama', la vida a la terra. Per això, el Titicaca és el llac sagrat.*

El cristianisme fa igual: Jesucrist baixa del cel a la terra i hi dona vida, hi sorgeix la vida".

A més, aquest capellà, a la pregunta que, tot seguit, li plantegí sobre que, aleshores, la terra tindria major importància per a la cultura colla que el cel (com ocorre en la nostra cultura), responia que sí.

En aquest sentit, en l'article *"Sant Isidre i els de la pedra filosofal"*, de Josep Sempere, llegim que *"aquesta substitució per sant Isidre ha trobat també resistències puntuals. Entre altres podríem mencionar que a Sant Joan d'Ènova²⁷⁶ (municipi de la Ribera Alta) es van fer votacions i, l'any 1983, es va substituir com a patró sant Isidre per sant Abdó i sant Senén".*

Per això, hi ha unes paraules que enllacen molt bé amb aquestes de Josep Sempere i que escriu Alfons Llorenç en la introducció del llibre *"El Sant del Dia"*, del 2011, en plasmar que *"La cultura popular nostra és la més desdenyada i menyspreada, i manipulada, pels prepotents i pels qui no volen deixar de ser forasters. [I cal] Obrir a tots els tresors del poble, no tancar-los al frigorífic de les mòmies.*

(...) Durant tants anys de vexació i d'ignomínia, el poble del poble —aquells que anomenen 'classes subalternes'— és qui ha resistit i usat de forma pública i digna una llengua prohibida, com a

²⁷⁵ El DCVB accepta aquesta paraula com a sinònima de "raig".

²⁷⁶ A hores d'ara, el nom d'aquesta població valenciana és Sant Joanet.

contenidora de la cultura que practicava, una cultura marginada igual que uns trets d'un poble invisibilitzat. Per això, els santets i les marededéus poden arribar a ser un emblema d'una nació marginada, una senyera contra el menyspreu o la persecució i l'homogeneïtzació i una divisa de la seua unitat front a l'imposat trencament, trossejament provincià i provincialista. Manté segells dels orígens –de vegades, mil·lenaris, des del món clàssic- del poble valencià. Encarnació viva de la nostra supervivència i de la perduració dels distintius d'uns països, de la fermesa i aguant de tot un poble front a la despersonalització imposada. Els santets també fan reviure la nació, delimitada per tots els qui ens saludem amb un 'bon dia' i que, encara, (...) ens mou (...) a (...) construir un futur (...) més igualitari, més just, agermanat" (pp. 14-15).

Una de les notícies positives que hem trobat durant la recerca, les de Sant Joanet junt amb unes paraules d'Alfons Llorenç que compensa llegir.

Que, a hores d'ara, tot i lo que hem escrit fins ací i de lo esdevingut, principalment, des del segle XVI, hi haja record popular pels Sants de la Pedra (per exemple, entre persones de quaranta anys i valencianoparlants residents en el País Valencià) i que, com ara, en Catalunya, hi haja suport pel reviscolament de Sant Galderic (mitjançant entitats dedicades a l'estudi) o, per exemple, interès pels sants Abdó i Senent (sobretot, en la Catalunya rural i on més arrelat està el matriarcalisme), resulta positiu i, en el fons, no crec que siga accidental. Així, en el llibre **"La formació d'una identitat"**, de Josep Fontana, hi ha que, cap a l'any 1000, *"hi havia els fonaments d'una nació, en el sentit que planteja Azar Gat que, contra les teories sobre comunitats imaginades i tradicions inventades, reivindica la importància originària del que hi ha al darrere d'aquestes: la realitat d'unes identitats nacionals basades en el parentiu, l'etnicitat, la llengua i una cultura compartida que, lluny de ser purament arbitràries, estan profundament arrelades, i que, encara que estiguin sempre evolucionant, 'figuren entre les més duradores formes culturals'. Ho corrobora en aquest cas Bisson quan sosté que a Catalunya 'el concepte de nació passa al davant del d'estat' i que 'no hi ha dubte que en algun sentit la nació catalana data d'abans del segle XII'" (p. 13).*

En eixe sentit, resulta positiu acceptar les persones que s'instal·len a casa nostra i que, per descomptat, s'acomoden a la nostra llengua, als nostres costums, a els nostres tradicions, etc., com *"els altres germans"*, ja que, afavorim la pervivència i la difusió de lo matriarcal i, així, de lo relacionat amb els Sants de la Pedra i amb els altres sants de línia matriarcalista i vinculats amb el camp, que formen part de les nostres arrels i de la nostra història. En altres paraules, aquestes persones que no pretenen que tant el valencià, com els costums, les tradicions i recerques i publicacions en valencià en relació amb els Sants de la Pedra (i per a qualsevol tema que tinga a veure amb la nostra llengua), desapareguen, no van en línia d'unes paraules que es publicaren en 1981, en el diari "YA", signades per Antonio Crevette, sobre la llengua catalana: *"Que se lo guarden para ellos, que lo utilicen hasta el aburrimiento, pero que a la hora de establecer contactos con quienes no tienen estos conocimientos lingüísticos, que lo hagan en castellano, que como bien es sabido lo hablan más de 300 millones de personas. Y que su catalán lo dejen para andar por casa. Que bastante mal lo pasamos los 'españoles' cuando nos vemos forzados a visitar Cataluña"* (p. 105 del llibre **"El llibre negre de Catalunya"**).

Així podem entendre que la identitat que acompanyava els nostres avantpassats, encara es manté i evoluciona (en línia amb el matriarcalisme) perquè, com escriu Josep Fontana, en tractar els anys posteriors a la guerra de Successió, *“es va mantenir en els vençuts, perquè estava associada als seus costums, a les seves formes de vida i a la seva cultura popular, de manera que resultava impossible abolir-la per llei”* (p. 225). I, com escriu Ruth Vinyals, en *“Cultura Popular. Un instrument de supervivència (segles XV-XVII)”*, ha sigut possible perquè, com en els segles XV, XVI i XVII, *“el poble oferí una resistència tenaç a l’ofensiva dels poders”* (p. 69), això és, es mantingué fidel al matriarcalisme. Per això, com més promoguem el matriarcalisme, més anys perduraran els Sants de la Pedra; però, no solament com una manifestació cultural més, sinó, igualment, de tipus matriarcalista. I, en eixe sentit, podem dir que la situació actual és favorable, sobretot, perquè, en molts pobles menuts i en ciutats mitjanes però on està ben arrelada la inclinació per lo matriarcalista, com ara, en Banyoles, en Llorenç de Rocafort, en Cullera, en Aielo de Malferit o, per exemple, en el Camp de Mirra, o en poblacions aragoneses com Camporrells o la Sorollera, hi ha disposició a col·laborar amb persones d’altres poblacions o que estudien la cultura popular com també obertura a l’aprenentatge, a saber més i, finalment, esperit comunitari i esperit de no limitar-nos a anar un poc més lluny, sinó a actuar amb esperit juvenil, amb il·lusió, oberts a les persones benintencionades, etc., en lo relatiu a la llengua i a la cultura catalana actuals, de cara a la seua transmissió de generació en generació i, a més, amb molt d’interés per la difusió del llegat cultural.

A més, i, com a inspiració en el nostre camí de promoció i de difusió de lo que forma part del nostre llegat, no sols podem comptar amb persones que, amb molt d’interés, han dedicat moltes hores de la seua vida pel valencià en la nostra cultura (per exemple, en el cas del País Valencià, i durant el segle XX, Pere Riutort Mestre) sinó, tenir com a exemple, el de persones, com ara, Pere Joan Porcar, un capellà valencià (1560-1629) que, en paraules de Vicent Pitarch, *“De la seua profunda sensibilitat”* (p. 314), constitueixen com també ho feu el bisbe Justo Antolínez de Burgos (cap del bisbat de Tortosa entre 1628-1637) i el frare Pere Esteve (1582-1658), de Dénia, lo que l’autor qualifica com *“el dic més consistent contra l’allau de castellanització que impulsaven els centres de poder de l’Església valenciana de l’època”* (p. 315). I tot, més que res, per un motiu: perquè val la pena actuar amb esperit juvenil, aventurer, interessats per la nostra història i cap al demà com també disposats a continuar expandint, propalant i transmetent lo que ens ha aplegat fins ara, a través de la tradició oral, d’alguns escrits (com ara, goigs) de manera que, aquesta resistència cultural (però oberta a les noves idees i, sobretot, a les altres persones i a aprofitar mitjans com Internet, amb l’objectiu de portar avant lo que encara perviu en la nostra cultura i en la nostra llengua), com la llengua, siga una part més del nostre dia rere dia, d’un llegat que, com el de la resta de cultures del món, forma part del mosaic que fem entre totes les persones de totes les cultures.

En eixe sentit, i, com molt bé expressa Josep M. Ainaud de Lasarte, en el llibre *“De Felip V a l’ABC”*, a què vaig accedir gràcies a Bartomeu Mestre, en març del 2019, *“També som conscients que no tots els espanyols han pensat i actuat com els autors dels textos que reproduïm, i fins i tot, que alguns d’ells han rectificat paraules i actituds ofensives d’altres temps, però els documents tenen el seu lloc a la Història”* (p. 9). A més, i, per a promoure més els Sants de la Pedra, com

moltes altres manifestacions culturals i, igualment, matriarcals, en relació amb la nostra llengua i amb la cultura catalana, recorrerem a unes paraules tretes de l'article "**Homenatge al Pare Pere Riutort**" (<https://www.aramultimedia.com/homenatge-al-pare-pere-riutort>), redactat per Honori Pasqual, membre del "**Grup de Rectors i Seglars del Dissabte**", i publicat en la web "**Aramultimèdia**", document a què vaig accedir, de manera manual, mitjançant la generositat de Pere Riutort, qui me l'envià el 25 de març del 2019 junt amb altres documents. Són paraules que ens venen com l'anell al dit, perquè, en temps del Concili Vaticà II i ara, hi ha persones que "*van assumir que era possible una església distinta, que amb un estil i tarannà rejoyenits, amb diàleg i amb tot el que ella representava, contribuís a forjar una societat basada en la pau, la justícia, el reconeixement de l'autonomia de les realitats temporals i la col·laboració amb la situació dels dèbils*"²⁷⁷ (...).

En aquest context Pere Riutort recalà a València, provinent de ses Illes, veié la depauperació cultural i la castellanyització creixent de l'Església i del País Valencià, però no s'arronsà; al contrari. Amb coratge de pedra picada, passió i fermesa acarà la situació per revertir-la i posar-la a l'alçada de les expectatives conciliars".

Les paraules del paràgraf anterior, podem considerar-les traslladables a les persones que, a hores d'ara, encara promouen la cultura matriarcal, fins i tot, en el segle XXI, en què n'hi ha d'altres estats i continents i, a més, que practiquen religions distintes.

Quant a l'actuació de l'Església valenciana, Honori Pasqual escriu unes paraules molt encertades, en relació a les "*baralles i batalles provocades per aquells que encara no han superat la síndrome 'del justo derecho de conquista'* i que no paren d'actuar per aminorar i supeditar el valencià al castellà espanyol.

(...) la religió expressada en valencià hauria tingut un efecte balsàmic de connaturalitzar el poble creient amb la llengua que ens vehicula amb els nostres avantpassats i ens dóna consciència de ser el que som: valencians i valencianes.

(...) als bisbes, els correspon implementar la llengua pròpia i promoure en els seminaristes i capellans la competència lingüística.

Per als cristians no hi ha salvació al marge de la història. Justament per això es imprescindible conèixer la nostra història, cultura i llengua, per convertir la història en història de salvació; la

²⁷⁷ Remarcaré que, durant més d'una conversa amb Pere Riutort, he pogut comprovar que ell utilitza el terme "*dèbils*", fins i tot, en relació amb les persones que són marginades lingüísticament i culturalment, és a dir, que també l'aplica, per exemple, al resultat de la política lingüística i cultural que porten a terme molts bisbes i capellans en el País Valencià.

cultura en cultura alliberadora i solidària, i la llengua en eina de comunicació i convivència. Tant la història, cultura i llengua ens agermanen amb els nostres veïns del nord i de l'est insular.

(...) el pecat històric de l'Església envers el valencià sols podrà ser absolut mitjançant el reconeixement, l'esmena i la reparació", ja que, com veiem en un llibret escrit per un capellà i titulat "La Abuela Damiana'. Vivències que perduren"²⁷⁸, sobre una dona, l'àvia Damiana, i sobre la cultura colla (de línia matriarcal, com la nostra), "Suele ocurrir que la sociedad se fija únicamente en el pueblo dominante, por lo que en ese caso, la escuela no es tan educativa ni tan edificante, pues margina a los pueblos no dominantes ignorando su lengua y dejando en el olvido su historia, sus próceres³⁰¹, su literatura y sus costumbres. Esto ocurre en las sociedades modernas formadas por un ambiente multicultural y multirracial" (p. 20).

Per això, a les persones que estem a favor de les cultures del món (incloent-ne la nostra) i que, a hores d'ara, en som més que anys arrere, també ens correspon, com ja feia Pere Riutort (en els anys seixanta, i com encara fa, com moltes persones) i ens comenta Honori Pasqual, espentar, dignificar, promoure la nostra llengua, la nostra història, les nostres tradicions, la nostra cultura, etc., *"amb energia juvenívola i amb complaença de tots aquells que mai han defallit, i gràcies als quals som ací parlant valencià"*: coneixem més i millor tot el nostre llegat cultural i, així mateix, el transmetem de generació en generació i fem que revifalle i tot, perquè hi ha motius com també en tenia l'àvia Damiana, per exemple, per a veure moltes lleis i moltes actituds en l'escola (i en altres mitjans i espais de comunicació), com *"un centro 'exterminador' para su³⁰² cultura, que no se adaptaba a su modo de vida, contraproducente para los conocimientos necesarios para la supervivencia y desarrollo de su pueblo, impostor de creencias y aniquilador de la historia"* (p. 20).

I, així, som moltes les persones que, aprofitant la tendència que hi ha, a hores d'ara, al reviscolament de lo etnològic, de lo vinculat amb la història, amb la llengua, amb les tradicions, amb els costums, etc., procurem promoure-ho de manera que més persones en participen, que coneguen millor la nostra història, les nostres tradicions, la manera d'organització i de participació històrica pròpies de la nostra cultura, matriarcal, del sistema de govern que hi havia en els regnes de la històrica Corona Catalanoaragonesa i de moltes coses que, històricament, no han sigut publicades en llibres escolars i que convé conèixer i propalar, fins i tot, per Internet, un mitjà interessant per al reviscolament cultural del nostre poble.

Vull recordar que una de les persones que més desenvolupa aquest esperit, Bartomeu Mestre, junt amb els escrits de Gabriel Bibiloni (en el cas de Gabriel Bibiloni, en relació amb Sant Isidre, de la mateixa manera que Alfons Llorenç, qui també ha escrit sobre els Sants de la Pedra),

²⁷⁸ Aquest llibret, que es publicà sense detalls sobre l'autor ni sobre la parròquia on fou repartit, està elaborat per un capellà que conec personalment i que ha participat en l'estudi sobre els Sants de la Pedra, sobretot, mitjançant la seua aportació a partir de les seues vivències en Xile, quan hi feu de capellà, durant cinc anys.

El llibret tracta, principalment, del paper que desenvolupava l'àvia Damiana, qui passà dels cent quinze anys, com a mínim, i que, com a matriarca, i, per tant, com a cap del poble colla, li tocava assegurar (i facilitar) la promoció

fan que actuem de manera més decidida, més aventurera, amb més iniciativa, que no ens conformem en lo que sol comentar-se sobre Sant Isidre, els Sants de la Pedra i, per exemple, Sant Galderic i Sant Medir, en la nostra cultura i, principalment, del segle XVI ençà. Els veig amb espenta, molt decidits a la seua tasca, de fer conèixer els trets culturals que defineixen les persones que parlem la mateixa llengua i que, a més, estem a favor de la revifalla de tot lo que té a veure amb el llegat cultural que ens han transmés els nostres avantpassats i que estem decidits a

de la cultura i de tot lo que hi havia en relació amb la cultura colla. Com podem veure, el capellà mostra molta sensibilitat pel poble i molta tolerància.

³⁰¹ Persona d'alta categoria o dignitat.

³⁰² Ací, trasladable a la nostra.

obrir a les persones, sense fer distincions de generacions, ni de creences religioses, ni de procedència, sobretot, entre les que estan interessades (com ja ho estem moltes persones) per aprendre molt la nostra llengua i tot ho relacionat amb la cultura de tot l'àmbit lingüístic.

Al cap i a la fi, i també vàlid per al tema dels Sants de la Pedra, no volem que el nostre poble siga anihilat per cap altre, ni per la cultura imperant a hores d'ara, la castellana, com tampoc no ho desitjaven molts valencians, catalans, aragonesos de la Franja i molts balears del segle XVIII, després dels decrets de Nova Planta, ja que es mantingueren fidels (i amb espenta) en pro de la llengua i de lo que formava part dels seus costums, de la religiositat, dels ritus, del sistema social i familiar, etc. i que consideraven important, entre altres motius, perquè mantenien la consciència de ser Poble i de formar-ne part.

Fins i tot, malgrat la posició de l'Església valenciana respecte a la llengua (quasi tots els goigs que he trobat i escrits en el País Valencià, estan en castellà) i, quant a la guerra (1936-1939), la qual, àdhuc, m'ha dut a pensar que la destrossa de molt del patrimoni religiós, a causa de l'esperit anticlerical durant la contesa, en la zona republicana (que afectà a tot l'àmbit lingüístic dins de l'Estat espanyol llevat de les illes d'Eivissa i de Mallorca), degué fer un pont de plata al moviment anticatalanista posterior immediatament després de la guerra: desaparegueren, o bé es feren miques, en el nostre cas, moltes obres d'art relacionades amb els Sants de la Pedra, motiu pel qual la figura de Sant Isidre ho tingué més fàcil en acabar l'enfrontament bèl·lic.

I, quant als intents de genocidi cultural, lo pitjor de tot, seria considerar-ho com un progrés i com si no fos gens important. De fet, i podem dir que és extrapolable al cas dels Sants de la Pedra i de la nostra llengua, recorde que, a finals de març del 2019, mentres parlava sobre la mort de moltíssims milions de persones arran de la conquesta castellana en Mèxic, una dona castellanoparlant, natural d'Albacete, casada amb un valencianoparlant i que, com ell, viu en l'Horta de València, em digué paraules semblants a les que hi ha en documentació oficial de lo que ara es coneix com Espanya, en relació amb les llengües i que podem aprofitar per al tema cultural: *"En México, eran primitivos, los españoles llevaron allí cultura, y que digan que murieron tantos millones,... me parece una exageración: fueron tres"*.

Li contestí que, encara que n'haguessen sigut tres, els milions de morts, i, encara que poguessen ser lo que ella deia primitius, jo considerava (i ara, també), que totes les persones es mereixen ser tractades de manera justa, com a persones i que, a més, tots els Pobles tenen dret a viure, a mantenir els seus costums, les seues llengües, les seues tradicions i l'obligació moral de facilitar un ambient intercultural lo més tolerant possible..., i en els dos sentits, per descomptat!

En aquest sentit, vull afegir que, algunes persones amb qui he contactat durant la recerca i, més encara, les que han mostrat una actitud més favorable a oferir informació sobre el tema de Sant Isidre i que no sol eixir en les publicacions en castellà (sobretot, en les escrites des de fora del nostre àmbit lingüístic), m'han portat a actuar, en el tema cultural, amb força i, en més d'un cas, a fer possible que altres persones també s'interessassen, a comprendre que una neutralitat comportaria un anorreament de la nostra cultura i del nostre llegat i que val la pena moure's, en lloc de romandre en una cadira esperant que vinguen temps millors, sinó impulsant i participant mitjançant experiències noves que ens permeten, fins i tot, anar més lluny i interessar-nos més per la nostra història i per lo real que per la teorització i per l'abstracció.

En molts casos, això comporta accedir a informació nova (sovint, present en blogs, com ara, el de Bartomeu Mestre o el de Gabriel Bibiloni com també u d'història d'Aielo o u de Camporrells i, a vegades, en publicacions que no solen passar del coneixement local a Internet o a altres comarques), de manera que reviscolen lo que Pere Riutort, en uns apunts que m'envià el 25 de març del 2019, que estaven en castellà, escriu com una dedicació ***“para conseguir sus objetivos de defensa y recuperación como Pueblo, especialmente por lo que se refiere a la lengua propia”*** (p. 115) i, així, com ara, compensar ***“Un caso en verdad escandaloso, es la actitud de la Iglesia Católica en tierras valencianas, respecto a la discriminación de la lengua propia en su seno y en los centros universitarios que dependen de ella, realidad que el Concilio Vaticano II, en el nº 29 de la ‘Gaudium et Spes’²⁷⁹ pone como contraria al Plan de Dios, al igual que lo son el apartheid, la discriminación por el sexo, la estirpe, la raza, el estatus social, la religión, Verdad evidente, es esta discriminación de la Iglesia Católica valenciana respecto a la lengua propia e histórica de esta tierra”*** (p. 115).

Aquest article, partint del document ***“L'ús de la llengua vernacle en les diòcesis de la província eclesiàstica valentina –País Valencià, Illes Balears–”***, de 1973, posa, entre altres coses, que ***“qualsevol manera de discriminació pel que fa als drets fonamentals de la persona, siga cultural o social, per motiu de sexe, raça, condició social, llengua o religió, ha de ser superada i eliminada, perquè és contrària al pla de Déu”*** (p. 5).

Un motiu més, per tant, per a impulsar el coneixement de la nostra cultura (i, en el cas del patronatge dels llauradors i del camp valencià i de tot l'àmbit lingüístic, per a promoure els Sants

²⁷⁹ En aquest article, partint del document ***“L'ús de la llengua vernacle en les diòcesis de la província eclesiàstica valentina –País Valencià, Illes Balears–”***, de 1972, es llig que ***“...qualsevol manera de discriminació pel que fa als drets fonamentals de la persona, siga cultural o social, per motiu de sexe, raça, condició social, llengua o religió, ha de ser superada i eliminada, perquè és contrària al pla de Déu...”*** (p. 5).

de la Pedra, Sant Galderic i, com ara, Sant Medir), per exemple, mitjançant les publicacions i els mitjans de comunicació social com també a través de l'obertura a les persones de tot l'àmbit lingüístic i a les que estan interessades per la nostra llengua, per la nostra cultura, per les nostres tradicions, pels nostres costums, etc., això és, amb l'energia juvenívola de què parla Honori Pasqual, en l'article ***"Homenatge al Pare Pere Riutort"***.

Entre altres raons, sobretot, perquè cal aprofitar el fet que, cada vegada, hi ha més persones interessades per l'etnologia, per la religiositat popular i per lo que va unit a les tradicions (sobretot, com una manera de promoure el sentiment de pertinença a un poble i, de pas, d'implicar-nos en la societat i de no recórrer a les abstraccions, sinó a lo que té a veure amb la nostra història) i també disposades a difondre-ho a través de mitjans, com ara, Internet i tot, per a que aquestes festes, que estan vinculades amb el matriarcalisme que ja hi havia en els comtats catalans i, després, en l'organització política de la Corona Catalanoaragonesa (sobretot, en territoris que, a més, encara formen part de tot l'àmbit lingüístic, com ara, Catalunya, el Regne de València i el Regne de Mallorca), siguin més esteses, més conegudes i, alhora, que vagin acompanyades d'un coneixement dels seus orígens i de la seua evolució, evolució en què ha tingut molt a veure la introducció de Sant Isidre des del segle XVI en la històrica Corona Catalanoaragonesa i que cal presentar amb informació de pes i relacionada amb temes com la política, des de l'actitud de l'Església, des de les celebracions populars, des de les publicacions que hi ha ara, des de les recerques de fa un poc més de vint anys ençà, des de les fundacions i entitats que impulsen el seu reviscolament etnològic i a nivell popular, etc..

Les confraries.

Primerament, direm que la paraula *"confraria"*, partint del DCVB, significa *"Associació de persones generalment laiques²⁸⁰ però sota un patronatge religiós unides per un fi piadós²⁸¹, benèfic o d'ajuda mútua dins un mateix ofici o professió"*.

En eixe sentit, en el llibre *"El comú català"*, en parlar l'autor, David Algarra, sobre la parròquia en l'Edat Mitjana, almenys, entre els segles X i XIV, hi ha que *"Les fonts documentals permeten constatar la importància que van tenir els feligresos en la gestió d'institucions parroquials com l'obra, les confraries, els hospitals i les almoines. (...) Les confraries es constitueixen amb fins d'assistència mútua i d'ajuda parroquial, formades per agrupacions de veïns. La confraria va ser, igualment, una forma d'associació municipal"* (pp. 61-62).

²⁸⁰ *Laic* vol dir que no és eclesiàstic.

²⁸¹ *Piadós* vol dir inclinat a la pietat, a la compassió.

A més, de manera explícita, comenta que *“Tenim exemples de confraries documentades abans de l’any 1000, com la fraterna de Llorà (Gironès), esmentada en un testament de l’any 986, i a partir del segle XI hi ha altres confraries documentades: a la Portella (Berguedà), el 1035, a la Cabanabona (Segarra) el 1101, a Gualter (Noguera) el segle XII, etc.”* (p. 99).

Quant a les confraries relacionades amb els Sants de la Pedra, en l’article **“Els gremis a la Barcelona medieval”** (<https://blogs.sapiens.cat/socialsenxarxa/2010/08/30/els-gremis-a-la-barcelona-medieval>), escrit per Vicente Moreno Cullell i publicat en el blog **“Ciències socials en xarxa”**, hi ha que una confraria era una *“agrupació de caràcter religiós amb funcions socials i benèfiques amb un sant patró que la representava. Ajudaven els que ho necessitaven i les vídues i els orfes”*. A més, en una taula que hi ha en aquest article, veiem que u dels gremis d’aquella Barcelona era el dels hortolans, és a dir, els que *“Conreaven la terra”*. També comenta que, *“Quan un grup de persones que es dedicaven a un mateix treball decidien unir-se i formar una corporació gremial, aleshores es redactaven unes Ordenances (...) que fixaven la norma del funcionament. (...) Les Ordenances es presentaven al monarca a fi que les aprovés”*. Un poc després, afegim que el dia de la festa del patró s’assistia a la festa i que es deixava de treballar. Així mateix, un tret interessant que inclou Vicente Moreno és que, *“A partir del segle XV, (...) les confraries passen a ser més aviat unes organitzacions de treball”*.

També hem trobat un article que ens ofereix informació (i, igualment, traslladable als Sants de la Pedra), **“La confraria de sant Marc de Barcelona (segles XIII a XV)”** (<https://doi.org/10.5565/rev/locus.159>), escrit per Lourdes Fonoyet Catot i publicat en la revista **“Locus Amoenus”** (no. 8). Així, comenta que el primer document de la confraria relacionada amb Sant Marc data del permís atorgat en 1203 pel bisbe Berenguer de Palou (p. 30). Com a tret interessant, addueix que *“No ens consta l’existència de cap condicionant extern que obligués a crear aquesta entitat. Sembla, per tant, que van ser els propis confreres els que van decidir, per iniciativa pròpia i amb plena llibertat, agrupar-se i formar l’associació, seguint una dinàmica en clau cristiana que no els era desconeguda: escollir un patró i crear un altar”* (p. 30). A canvi, *“el bisbe es comprometia a realitzar una missa en aquest mateix altar el dia de la festivitat del sant patró, sempre i quan fos a la ciutat en aquella data, i a visitar amb la creu els cossos morts. Com també era habitual, la vocació solidària del grup s’estenia més enllà dels límits de l’associació, de manera que es contemplava la possibilitat de donar menjar als pobres. (...) És interessant destacar que les clàusules que definien a l’inici d’aquesta agrupació potenciaven les actituds devocionals i pietoses, tot i que es feia de forma incipient²⁸²”* (p. 30).

Igualment, aquest article sobre la confraria de Sant Marc, afegim que en el privilegi de Pau i Treva de 1200, *“es mencionen els oficis de cavadors, llauradors, pellicers, sabaters i teixidors”* (p. 32). Per tant, ja hi ha una informació relacionada de manera més directa amb el tema dels Sants de la Pedra. Així mateix, com a característica clau, inclou que les confraries d’ofici *“no només aglutinaven els mestres d’ofici, sinó que també representaven uns altres menestrals de grau*

²⁸² Que comença.

inferior, com els mateixos aprenents, o amb una especialització concreta (...), així com confrasses o altres personatges beneficiats” (nota 40, p. 33).

És ací quan resulta interessant passar al tema dels Sants de la Pedra i, com ara, al llibre **“Abdon i Senén, damunt la pedra ferma”**, de Martirià Brugada i Clotas, qui, continuant amb la línia cronològica, comenta que, *“Entre totes les confraries emparades sota el patronatge dels sants Abdon i Senén desputa la que el 1328 fou reconeguda per Alfons el Benigne a l’església de Santa Maria del Pi de Barcelona. La confraria havia nascut al monestir de Sant Pere de les Puel·les de la mateixa ciutat, seu d’una comunitat de monges benedictines procedent de Jonqueres, aleshores Terrassa (un dels llocs on es detecta una veneració més primigènia dels dos sants).*

Aquesta confraria d’hortolans i llauradors, amb funcions d’Universitat Forana²⁸³, sufragà un retaule per a l’altar dels sants a Santa Maria del Pi, un bell reliquiari de plata (del 1410), i aplegà un llibre, amb diverses il·lustracions, la passió dels sants i la història del seu trasllat a Arles, els estatus, obligacions i normatives de l’agrupació. (...) el llibre l’inicià, el 1428, Mn. Pere Clotas, de llinatge empordanès.

Altres confraries germanes implantades a viles i ciutats de l’entorn mediterrani han agermanat pagesos, llauradors, hortolans i, en definitiva, els homes del camp que han compartit el patronatge dels sants Abdon i Senén” (p. 21).

Continuant amb la parròquia de Santa Maria del Pi (vinculada amb els Sants de la Pedra), també hem trobat que, en el llibre **“Societat, cultura i món mediterrani a l’Edat Mitjana. Recull d’articles”**, de Salvador Claramunt Rodríguez, editat per la Universitat de Barcelona, en el 2014, l’autor escriu que, *“De 1405 daten les constitucions atorgades pel rei Martí amb el títol de ‘Ordinacions per la bona marxa de la confraria de pagesos, traguers e hortolans sota l’advocació dels sants Abdón e Senen’”²⁸⁴* (p. 121). Un fet que molt bé indica Lourdes Fonoyet, en l’article **“La confraria de sant Marc de Barcelona (segles XIII a XV)”**, i que considere aplicable als Sants de la Pedra, és que *“tenia la confraria d’aplegar al nombre més elevat possible de textos sobre la història del seu patró i va permetre fer una selecció acurada dels temes que havien de servir de bases per construir el discurs del retaule, en funció dels interessos de l’entitat”* (p. 38). En eixe sentit, degué ser habitual, ja que, Martirià Clotas, respecte als Sants de la Pedra, diu que *“El primer document que aparella la passió dels dos sants i el trasllat de relíquies seves a Arles de Tec és la que el 1428 Mn. Pere Clotas va deixar escrita a l’inici del llibre de la Confraria dels Llauradors de Barcelona”* (p. 19).

²⁸³ Quant al terme “universitat forana”, en resposta a una pregunta que presentí a Martirià Brugada, em contestà (a través d’un missatge del 15 d’abril del 2019), que *“el concepte universitat s’aplicava a l’organització municipal, és a dir, el que ara diem ajuntament”*.

²⁸⁴ Hem accedit a aquest llibre mitjançant unes pàgines que estaven accessibles en Google, en abril del 2019.

Per tant, ja hi ha el títol de les ordinacions que tocarien el gremi dels hortolans, un detall que no sol aparèixer en moltes fonts i l'any en què s'aprovaren, 1405. No obstant això, comentarem que, en l'article ***"La ilustración de leyendas autóctonas: el santo y el territorio"*** (http://www.icatm.net/bibliotecabalmes/default/files/public/analecta/AST_70/AST_70_5.pdf), de Joan Molina i Figueras, llegim que *"Petrus de Marca y, más adelante, Adolphe Chastre, transcribieron un texto en latín –conservado en el mismo monasterio de Arles– con la historia de la traslación. El opúsculo se intitula Narratio de translatione reliquiarum sanctorum Abdon et Senen ad monasterium Arulense (...) y, a mi entender, se trata de un relato de época bajomedieval inspirado en una pieza escrita o en la propia tradición oral. Además de este texto, el relato más antiguo conocido hasta hoy se encuentra recogido en un manuscrito del año 1428 propiedad de la cofradía de los hortelanos de Barcelona"* (p. 15).

Per una altra banda, el fet que estiguessen arrelats entre els llauradors del segle XV, ho podem intuir pel fet que, com llegim en l'article ***"La itinerància del retaule dels Sants Abdó i Senén de Jaume Huguet"*** (<https://www.raco.cat/index.php/Terme/article/download/288875/394116>), signat per Laura Daví Carbonell i publicat en la revista d'història ***"Terme"***, en aquest cas, mitjançant l'art, Jaume Huguet, u dels representants de la pintura gòtica catalana del segle XV, feu un retrat dels sants Abdó i Senent, en 1460, en un moment de prosperitat de la ciutat de Terrassa, on està. Laura Daví comenta que, *"Si ens centrem en la funció primigènia del retaule, veiem com els sants Abdó i Senén són els patrons de la pagesia o dels llauradors i els Sants Cosme i Damià són sants metges (...). Per tant, tal com apunta Yarza²⁸⁵, les dues parelles de sants 'no s'escullen només per exigències litúrgiques, exemplars o devotes, sinó pel caràcter pràctic de llurs prestacions'. Sant Abdó i sant Senén eren dos sants molt arrelats en la devoció popular de Catalunya a l'època medieval, sobretot en les comunitats agrícoles, ja que durant segles foren els sants titulars de la major part de les confraries de pagesos"* (p. 94). Ja comptem, així, amb dues informacions claus per a la recerca: els sants protectors no es triaven a l'atzar i, a més, en el cas dels Sants de la Pedra, *"durant segles foren els titulars de la major part de les confraries de pagesos"*. A més, addueix informació nova (i sobre els sants Abdó i Senent) per a la recerca: *"aquests sants (...) també (...) curaven algunes malalties dels nens com la ceguesa i el raquitisme"*²⁸⁶(p. 94). A banda, així com la tradició influiria en els detalls del retaule, perquè es coneixeria, en part, facilitat per la seua proximitat a Arles, com comenta l'autora (p. 95), podem pensar que una cosa pareguda esdevindria amb el desenvolupament del culte i, per tant, del fet que diferents confraries els triassen com a patrons. En eixe sentit, com escriu Joan Molina, en al·lusió a les llegendes medievals, en tractar el tema dels Sants de la Pedra i del seu vincle amb Terrassa, en el segle XV, *"Nada extraño sería que un texto sobre este relato [de Arles, la translatio sobre los santos Abdón y Senén] estuviera contenido en las antiguas consuetas o en algún otro libro de la comunidad, y que fuera leído con ocasión de la fiesta de san Abdón y san Senén. La compilación de textos de carácter*

²⁸⁵ En l'obra ***"Jaume Huguet i el Retaule dels sants Abdó i Senén"***, editat en Terrassa, en 1986 (p. 28).

²⁸⁶ Fou el primer document en què trobarem que la devoció dels Sants de la Pedra hi estava relacionada. Personalment, la trobe desviada de lo que aniria més en línia amb la tradició precristiana i, fins i tot, amb la seua funció de patronat, vinculada, clarament, amb el camp.

hagiogràfics referidos al santo patrón era una práctica común entre los colectivos bajomedievales” (p. 17).

Igualment, Joan Molina, en l'article "**La ilustración de leyendas autóctonas: el santo y el territorio**", addueix que "*Parece fuera de duda que los tratados hagiográficos compilados por los gremios y parroquias jugaron un destacado papel en el proceso de divulgación de las vidas de los santos, y en especial —cuando existían— de leyendas gestadas en el propio territorio*" (p. 18). Fins i tot, unes pàgines després, afeg que "*debemos reseñar el eco obtenido, tanto a nivel literario como iconográfico, por ciertas leyendas de origen rosellonés (milagros de santa Justa y Rufina, translación de los restos de san Abdón y san Senén*" (p. 22).

Així mateix, la devoció cap als Sants de la Pedra augmenta al llarg del segle XV i del XVI. De fet, en l'article sobre l'itinerari, hi ha que, "*en les primeres visites pastorals en les quals apareix mencionat [el retaule], al 1484 i 1498, se'ls troba sota les dues advocacions [els sants Abdó i Senén i sant Cosme i sant Damià], mentre que al llarg del segle XVI fins a l'última dècada del segle, només se l'esmenta com a retaule de sant Abdó i sant Senén*" (p. 96). Fins i tot, podem intuir que ho faria al mateix temps que la d'altres sants relacionats amb el camp, com ara, la de Sant Sebastià, com passà, per exemple, en Sant Andreu de la Barca (població del Baix Llobregat), on es creà la confraria de Sant Sebastià, en 1559²⁸⁷.

Continuant amb el retaule de Terrassa (i, podem intuir que també afectaria les confraries dels Sants de la Pedra), direm que la cosa minva, sobretot, en el segle XVIII: "*És a partir de l'any 1771 quan desapareixen les referències a aquest retaule dins els llibres de visites pastorals. El fet que no tingui prou rellevància per ser mencionat a les visites pastorals ens fa pensar en els motius i això ens porta a veure com en el segle XVII comença a minvar la devoció als sants Abdó i Senén per la imposició del patronatge de la pagesia a sant Isidre. Encaixaria amb la divulgació dels nous sants promocionats per la Contrareforma i el Concili de Trento. El 1622, després de ser canonitzat, aquest sant de Madrid va adquirir una ràpida difusió en terres catalanes.*

Cal destacar que a la visita pastoral del 29 de febrer de 1636 apareix citat l'altar com a 'altare Stos. Abdon Senen et Isidri'. Segons aquesta informació, potser a partir d'ara aquest retaule passarà a ser mencionat en les visites i els inventaris com a retaule de sant Isidre com passa a l'inventari de

²⁸⁷ En informació treta de l'obra "**Història de Sant Andreu de la Barca**" (<https://bibliosab.files.wordpress.com/2015/05/histc3b2ria-de-st-andreu-de-la-barca1.pdf>), d'Ezequiel Gort i Juanpere i publicat per Edicions de les Aigües Tallades, en el 2015, llegim que "*La primera confraria que tenim documentada a la parròquia, és la de Sant Sebastià, fundada el 1559. (...) La creació en aquesta època d'una confraria dedicada a sant Sebastià no és cap fet estrany. Al segle XVI va créixer el culte a aquest sant a causa que hom li atribuïa una virtut protectora davant la pesta, que era el gran flagell d'aquells temps. Només per citar un exemple proper, direm que el 1589, els pobles de la baronia [de Castellvell] acordaven celebrar anualment les festes de sant Sebastià, sant Roc, la Degollació de sant Joan, i la dels sants Abdon i Senén. Aquestes festes calia celebrar-les per prevenir i evitar que la pesta envaís els llocs de la baronia*" (p. 163). Aquesta obra està accessible en Internet, després d'entrar en la web "**Biblioteca Aigüestoses**" i de passar per l'apartat "**Pàgina d'inici**", però no directament, el 29 de gener del 2020.

les esglésies fet pel prevere Jaume Bosch al 1885, on menciona que hi ha un altar de Sant Isidre dins l'església de Sant Pere" (pp. 96-97).

Però, el fet que es revaloritzassen les confraries també coincidiria, per exemple, amb el moviment de la Renaixença, ja que, *"A mitjans del segle XIX s'inicia la valoració de les pintures gòtiques que es troben al conjunt de les Esglésies de Sant Pere"* (p. 98) i, com a detall més significatiu, direm que *"trobarem la primera fotografia amb el retaule dels sants Abdó i Senén com a motiu únic i central al darrer terç del segle XIX"* (p. 99).

Prosseguint amb el tema de les confraries, però, des de la seua finalitat i de les paraules "confraries" i "almoines", i, ací, partint de l'article **"Confraries i almoines. Asociacionismo y sociabilidad en Castellón de la Plana (s. XIV-XV)"** (<https://www.academia.edu/30161907>), de Juan Martínez Vinat i publicat en les ponències **"Oficis, gremis i confraries a Castelló"**²⁸⁸, a què podem accedir en la web **"Academia"**, llegim que confraries i almoines són sinònims, *"en la documentación valenciana para referirse a las asociaciones solidarias, tanto religiosas como profesionales. La primera voz, cofradía (cum frates), denota un componente asociativo caracterizado por la reunión, congregación o hermandad de sus miembros afiliados. Por su parte, la palabra almoina (elemosina) hace referencia al auxilio que se prestaban mutuamente por medio de la limosna o de la asistencia caritativa a los cofrades más desfavorecidos, pobres o enfermos. La confluencia de ambos intereses, asociativos y mutualistas, ligados al desarrollo de una devoción o culto, expresión de la necesidad de una vida religiosa popular, constituyen los tres pilares sobre los cuales se estructuran las cofradías medievales del reino de Valencia"* (p. 86). A més, se'ns comenta que *"las cofradías o agrupaciones de laicos surgieron como uno de los mecanismos de cohesión social más estables para manifestar las formas de devoción, culto y piedad popular entre los habitantes del reino de Valencia"* (p. 85).

Així mateix, Juan Vicente Vinat ens comenta que els confreres es reunien *"en la sede confraternal o en algún convento o parroquia donde tuviesen fundada capilla. Allí celebraban también el banquete anual el día del patrón para reforzar los lazos de fraternidad"* (p. 86). Així, per tant, com ja hem tret en altres punts de la recerca, hi ha que, el dia de la celebració de la festivitat del patró (que nosaltres ampliaríem al dels dos sants, Abdó i Senent), es feia una festa amb molta presència de trets matriarcalistes (anterior al cristianisme, com ja exposa Joan Baptista Anyés en 1542) i també de banquets celebrats per part dels confreres. Açò constitueix una informació interessant per a la recerca, ja que no sol aparèixer en la majoria de les fonts consultades, almenys, relacionant-les amb l'Edat Mitjana.

Cal afegir que, un fet singular sobre les confraries i, fins i tot, que té a veure amb els llauradors, és que, en la vila de Castelló de la Plana, *"la aparición de las primeras cofradías está constatada desde los albores"*²⁸⁹ del siglo XIV. *Ahora bien, al contrario que en Valencia, no serán los grupos*

²⁸⁸ Aquest article està en Internet en octubre del 2019, per exemple, a través de la web **"Academia"**. És tracta d'u dels articles publicats en unes ponències que foren editades per l'Ajuntament de Castelló, en el 2015.

²⁸⁹ Es refereix a les primeries del segle XIV.

artesanales ni las élites religiosas los promotores del asociacionismo castellonense sino más bien el conjunto de labradores de la villa que constituían el sector económico preponderante" (p. 87). A més que, els llauradors, *"junto con la minoría burguesa de comerciantes y notarios ocupaban los cargos de representación municipal"* (p. 87).

Tot i això, i també pel mateix article sobre les confraries i les almoines en Castelló, sabem que, *"Durante el reinado de Jaime II (1291-1327) se fundó la cofradía más antigua de Castellón, la confraria dels llauradors del benaventurat sent Miquel arcàngel"* (p. 88), més o menys, quan, en la ciutat de Barcelona, ja s'hauria fundat la dels sants Abdó i Senent, com podem intuir del llibret de Martirià Brugada.

Cal comentar que, com llegim en aquesta recerca sobre Castelló, arran de l'aprovació i de la ratificació, per part del futur rei, Joan I (en 1382), de *"cinco capítulos propuestos por los mayores y prohombres de la almoína dels llauradors"* de la vila, *"la entrada a la cofradía se ampliaba a todos los vecinos de la villa, tanto hombres como mujeres, siempre que no superasen el número de doscientos –cien cofrades y cien cofradesas–"* (p. 89). El fet que s'introduís la paraula *"almoína"* ha sigut u dels punts que m'ha fet pensar en el matriarcalisme, present aleshores i en la nostra cultura. Però, a més, l'autor afeg que, *"hasta ese momento la cofradía recibía únicamente el apelativo de almoína dels llauradors"* (p. 89).

Però, continuant amb l'article *"Confraries i almoines"*, *"Más llamativo resulta, quizás, el hecho de que la cofradía no estuviera cerrada exclusivamente a los labradores de la villa. Al permitir la entrada, limitada numéricamente, a todos los vecinos de la Plana –així hòmens com dones, e clegues e lechs- la cofradía de San Miguel se configuraba como una corporación abierta a cualquier categoría profesional"* (p. 90).

També en destacarem, del mateix article sobre les confraries i les almoines, i tocant el segle XIV, *"algunos actos piadosos o benéfico-religiosos reflejados en las ordenanzas confraternales, muy frecuentes en el asociacionismo valenciano"* (p. 90).

I és ara quan, per mitjà del *"Llibre d'ordinacions de la Confraria dels Sants Abdon i Senén"*²⁹⁰(http://repositori.uji.es/xmlui/bitstream/handle/10234/20717/Salvador_Llibre_dordinacions.pdf?sequence=1&isAllowed=y), publicat per la Universitat Jaume I, de Castelló de la Plana, llegim que, en Benimaclet (històrica població de la comarca de l'Horta de València), on els Sants de la Pedra tenen molta tradició, ens apareixen actes en eixa línia i, a més, que tenen a veure amb els sants Abdó i Senent. Així, en l'històric document d'aquestes actes, hi ha que, *"entre altres coses és disposat e ordenat ab aquell que lo Clavari e Majorals de dita Confraria sien tenguts visitar los*

²⁹⁰ Recorrem al document *"El llibre d'ordinacions de la Confraria dels Sants Abdon i Senén els Sants de la Pedra de Benimaclet"*, per Carles Salvador, qui l'elaborà en 1953 a partir de la recopilació que feu del text que es conservava. Carles Salvador escriu que, *"Sortosament no han desaparegut els quatre capitols o ordinacions per les que es regula la dita Confraria"* (p. 3).

Confreres malalts i exortar-los a confessar i combregar i si seran pobres que los hagen de proveir d'alguns Confreres bons i honests per a què els hagen de velar” (p. 4).

Igualment, entre les ordinacions d'aquesta Confraria de Benimaclet, en el capítol primer, se'ns indica que, *“qualsevol persona que serà admesa entrar a confrare sia tengut donar e pagar per entrada en dita Confraria. Quatre sous e cascun Confrare sia tengut donar e pagar cascun Any en lo dia e festa dels dits benaventurats sancts Abdon i Senén Tres sous per a Capítols e subvenció de les necessitats i obres pies de la dita Confraria” (p. 5).*

Així mateix, en el capítol tercer, llegim que, *“qualsevol Clavari i oficials de la dita lloable Confraria sien tinguts obligats visitar a qualsevol confrare e confreres malalts que seran pobres i persones de necessitat e socórrer e aïdar (ajudar) a d'aquells així ab almoïna com ab altres subvencions e bones obres e si cas serà que lo dit confrare malalt estara tan mal que estiga in extremis e per a morir, en tal cas estatuim e ordenam sots pena de tres sous cascuna nit lo dit Clavari i Oficials e los confreres de la dita Confraria sien tinguts velar lo dit confrare malalt mentres durarà aquell estar molt mal in extremos²⁹¹ en aquella forma que les primeres nits lo hagen de velar lo Clavari e majorals e altres oficials ço es cascú una nit i en après²⁹² cascun²⁹³ confrare o confreres haja de nomenar e designar lo dit Clavari amonestant los que vagen a velar al dit confrare malalt que estarà constituït en tal necessitat sota la dita pena” (p. 6).* Es tractava, doncs, que els clavaris facilitassen el reviscolament dels malalts i de les persones que necessitassen ajuda i que formassen part de la confraria.

Es pretenia que aquestes ordinacions fossen aplicades, motiu pel qual llegim *“que los dits Capítols sien inviolablement observats e practicats entre los dits confreres presents i esdevenidors juxta lo sèrie e tenor d'aquells interposant en aquells e cascú d'aquells e que hi sia interposada per les senyories ses auctoritats e decret e per ço prometem nosaltres tots los sobre dits Confreres en nom de la dita Confraria e singulars d'aquella presents” (p. 8).*

Finalment, veiem que aquest document *“fon rebut e fet en l'església del dit lloc de Benimaclet, a tres del mes de Març de l'any de la nativitat de nostre senyor Jesucrist, Mil Cinc-cents Setanta-sis” (p. 8).* Si partim de la informació que, en la pàgina següent, afegit Carles Salvador, es tractaria de l'any 1566, ja que hi ha escrit, en paraules seues, *“Segueix la publicació de la Provisió del Governador de la ciutat i Regne de València, Batistes Vidal, i en sa cort, havent comparegut el dit notari pere (sic) Martí, el dia 27 de maig de l'any 1566” (p. 9)* i que, *“després s'hi anota l'aprovació de Joan Batista Borrell, visitador de l'arquebisbat de València, datada a 2 de juliol de l'any 1566” (p. 9).* Així restaria, en primer lloc, el mes de març, seguit de l'acte de maig i acabaria amb el de juliol... de 1566.

²⁹¹ Literalment, en lloc de la forma *in extremis*.

²⁹² *En après*: en acabant, després.

²⁹³ Cada.

Acabarem dient que hi ha la *“Confirmació Apostòlica concedida a la lloable Confraria dels benaventurats Màrtirs Abdon i Senén fundada en el lloc de Benimaclet”* (p. 9).

Quant a les confraries durant el Barroc (on també inclouríem el llibre de les ordinacions, de Benimaclet), hem trobat que, en l'article *“Pintors i escultors de retaules anoiencs (segles XVI i XVII)”* (<https://www.revistaigualada.cat/wp-content/uploads/2014/11/20.05.6.pdf>), signat per Xavier Jorba i Serra i publicat en *“Revista d'Igualada”*, hi ha que, en relació al *“retaula de Sant Abdó, Sant Senén i Sant Isidre de la confraria de pagesos d'Igualada (1632)”*, fet pel mestre escultor Bernat Perelló, *“Els nous models devocionals sorgits després de Trento tenen un clar exemple en Sant Isidre. Canonitzat el març de 1622, va ser ràpidament adoptat per la majoria de les comunitats camperoles de Catalunya. Els anys de crisi agrària reclamaven l'arribada d'un nou sant pagès que aportés (sic) seguretat i protecció al camp. I aquest paper el va realitzar amb èxit Sant Isidre. Igualada no va ser-ne cap excepció, i la confraria de pagesos el va incorporar al costat de les devocions, ja existents de Sant Abdó i Sant Senén.*

La confraria de pagesos d'Igualada es va fundar l'any 1574 'a lahor y glòria de la Sanctissima Trinitat pare fill sanct sperit e de la gloriosa y molt humil verge Sancta maria e dels Beneventurats màrtirs Sanct Abdon y Sennem patrons y de tots los sancts y sanctes del paradís sia Amen'. L'any 1625 el consell de la confraria acorda 'sia servit ajuntar a dita confraria la festivitat y protecció del gloriós Sanct Isidoro'. La renovació santorial i la construcció de la nova església parroquial d'Igualada permeten a la confraria disposar a partir de 1628 d'una capella. Aquest fet farà que els cofrades es vegin en la necessitat de fer construir un retaula sota la invocació de Sant Isidre; retaula finançat a partir d'un tall entre els seus membres” (p. 15).

En aquest sentit, i també en el segle XVII (però en Benimaclet, on, en el segle XVI, s'havia constituït una confraria relacionada amb els Sants de la Pedra), hi ha que, en el llibre de festes patronals de Benimaclet, del 2002 (facilitat per Pau Giner, per correu electrònic, el 1r de maig del 2019), titulat *“HUELLAS DE BENI-MACLET”*, mentre que el rector Blai Bonaval estigué en la parròquia de Benimaclet (de què prengué possessió, com a rector, en 1608), *“tiene lugar un hecho de suma importancia cual fue la fundación de la Caixeta de la Cofradía, caja fuerte donde se guardaban los dineros bajo control de tres llaves y que derivaría en una caja de pequeño préstamo para los cofrades necesitados”*.

Podem pensar, des de lo que veiem en l'article *“Confraries i almoines”*, que, a les celebracions que acompanyarien Sant Miquel (en Castelló) com també a les dels Sants de la Pedra, *“acostumbraba a acudir toda la villa –eren en gran nombre que quasi no romàs negu per la vila–”* (p. 92).

Ara bé, de manera pareguda a lo que ocorregué amb altres sants, com ara, Sant Miquel, podem intuir, des del document sobre Castelló de la Plana, que, *“A partir del siglo XVIII la cofradía de San Miguel entrará en decadencia a consecuencia del apogeo de la devoción a San Isidro Labrador, por lo que, suponemos, acabaría desapareciendo a lo largo del siglo XIX. Todavía en 1818, el gremio de labradores, que mantenía el patronazgo de San Miguel, recibía la aprobación de nuevas ordenanzas gremiales de la mano de Fernando VII”* (p. 93). Tot i això, en Castelló de la Plana, la

devoció i la relació entre els Sants de la Pedra i els llauradors, es mantindria amb força durant els segles XIX i XX (sobretot, en el País Valencià), tot i que sí que podem dir que, en la creació de cooperatives, el patronatge tendirà cap a Sant Isidre.

Adduïrem que, en el segle XVI, hi ha documentada una altra confraria relacionada amb els Sants de la Pedra, però en Mataró (ciutat catalana de la comarca del Maresme), la qual hem tret gràcies al document **“60. Mataró en la Catalunya del segle XVII. Un microcosmos en moviment (Premi Iluro 2000)”** (<https://premiluro.cat/protfolio-item/60-mataro-en-la-catalunya-del-segle-xvii-un-microcosmos-en-moviment-premi-iluro-2000>), tesi de Joan Giménez Blasco, a què vaig accedir gràcies a informació facilitada pel **“Museu Arxiu de Santa Maria- Centre d’Estudis Locals de Mataró”**, el 3 de juny del 2019. En la tesi, podem llegir que, *“Una de les primeres confraries documentades és la de sant Abdó i Senén, que d’ençà del 1581 aplegava els propietaris agrícoles del terme: els pagesos. Ateses les característiques d’aquest col·lectiu, diferia força de la resta de gremis, ja que no existiren les proves de mestratge o altres elements similars. Més aviat era una institució dedicada a defensar els interessos col·lectius d’aquest sector social, que maldava per mantenir a preeminència pública davant de la resta de sectors productius en expansió, d’aquí el debat sobre les precedències de les banderes que ja ha estat citat. Una acta de l’any 1619 descriu els qui n’eren membres en el moment d’obligar-se a satisfer un pagament de la confraria. És interessant constatar com els noms que hi apareixen són, en molts casos, els dels vells masos existents encara en el terme de la vila.*

Poques notícies destacables poden esmentar-se quant a aquesta confraria, que devia experimentar una lenta i daurada decadència” (p. 343).

En el segle XVIII, les confraries, com podem llegir en l’article **“Proletarització i decadència. Una aproximació a l’evolució dels gremis pagesos de Barcelona (1723-1823)”** (<https://www.raco.cat/index.php/QuadernsICA/article/view/95123/165154>), redactat per A. Segura i publicat en la web **“Quaderns de l’Institut Català d’Antropologia”**, tenien molta relació amb els gremis. Així, com escriu A. Segura, en la Barcelona del segle XVIII, on, com ara, els Sants de la Pedra eren els patrons dels hortolans, *“l’organització gremial (...) complia tres finalitats bàsiques: 1) Cohesionar entorn d’uns mateixos interessos comuns a tots els agremiats; aquests interessos moltes vegades són mistificats sota aparences religioses (culte al Sant Patró, processons amb motiu de la celebració del seu dia, manteniment d’una quota per sufragar les despeses de la confraria, etc.) que amaguen la realitat lligada a funcions menys piadoses (distribució de la quantitat amb què cada un dels agremiats ha de contribuir al cadastre, presentació de greuges col·lectius per a obtenir determinades concessions o anul·lac[i]ó de disposicions concretes que els afectaven. 2) Fer de la seva activitat agrària un ‘ofici’ on es poden diferenciar distintes categories: mestres, fadrins i aprenents. El passar d’una categoria a l’altra no està, en aquest cas, tant en funció del nivell de coneixements (necessitat de realitzar certes obres, o de demostrar una certa tècnica, com succeïa en altres gremis) com en l’adquisició d’un cert prestigi social dins del gremi que ve donat, fonamentalment, per la possessió de terres. 3) Directament lligat amb el punt anterior, hom troba la tendència a monopolitzar el seu objecte de treball, és a dir, la terra, per tal*

d'evitar que elements estranys al gremi poguessin oferir un mateix producte acabat (en el cas de les hortes, hortalisses i verdures, principalment)" (p. 68).

Igualment, sabem, mitjançant aquest article sobre els gremis barcelonins, que, *"En tots els casos (exceptuant una petita porció de terres que eren conreades per propietaris menestrals, generalment antics pagesos que s'havien iniciat en un nou ofici), qui treballava la terra eren pagesos o hortolans"* (p. 69).

Quant a un altre gremi que fa esment A. Segura, hi ha el de mestres hortolans de les hortes de Sant Pau i Porta de Sant Antoni. A més, l'autor ens indica que, *"A començaments del s. XIX el gremi encara es regia per les antigues ordenances de 1599 (...) i estava (sic) sota l'advocació dels Sants Abdó²⁹⁴ i Senén.*

Durant el segle XVII el gremi participà al Consell de Cent²⁹⁵ i desenvolupà una forta activitat que cristal·litzà molt aviat en la petició (26 de febrer de 1617) d'aportar a la processó del Dijous Sant 'lo Sant Misteri de l'Hort' que estava a càrrec d'alguns hortolans de la Cofradia de la Puríssima de Jesucrist de Nostra Senyora del Pi²⁹⁶, formada per hortolans del gremi" (p. 70).

Així, veiem que els gremis anaven més enllà de lo religiós i que, a més, participaven en lo polític.

A banda, afegirem que, en la Barcelona de què parla A. Segura (però també, com ara, en el Regne de València), *"L'activitat religiosa del gremi queda perfectament reglamentada el febrer de 1659, quan es prenen els següents acords (extracte):*

(...) Els majorals s'escullen extraient un rodolí de cada una de les tres bosses preparades a l'efecte (la bossa per majoral en cap conté el nom de 15 agregats). El mètode d'insaculació²⁹⁷ fou prohibit per les autoritats borbòniques al segle XVIII.

(...) A proposta dels majorals el Consell General o l'Ajuntament podrà admitir ²⁹⁸ nous agregats (sempre mestres hortolans) o expulsar-ne a d'altres si observessin mala conducta" (p. 71). Tot seguit, indica que, en ingressar-hi un nou membre, es feien dos pagaments.

Adduirem que l'esperit d'alguns d'aquests articles és molt semblant al reflectit en la normativa de la confraria dels Sants Abdó i Senent, d'Albalat dels Sorells (poble de l'Horta de València), la qual apareix en el llibre ***"Cofradía de los Santos Mártires Abdón y Senén. Cofradía dels Sants de la***

²⁹⁴ Textualment.

²⁹⁵ El Consell de Cent era un organisme polític que, en el cas de la ciutat de Barcelona, existí entre els segles XIII i el XVIII, fins a la fi de la caiguda de Barcelona, durant la Guerra de Successió.

²⁹⁶ Textualment.

²⁹⁷ La paraula "insaculació" indica que està dins ("in-") del sac, en aquest cas, els redolins.

²⁹⁸ Textualment.

Pedra²⁹⁹, en què Manuel Devís Bayona recopilà documentació relacionada amb aquesta confraria, des del segle XVIII.

Finalment, i, prosseguint en el gremi d'hortolans de les hortes de Sant Pau i de Porta de Sant Antoni, A. Segura comenta que *"sobrevisqué, malgrat l'acusada decadència a partir de finals del s. XVIII, als successius decrets del s. XIX i pervisqué sota la forma de 'Monte-Pio d'hortolans de Barcelona i sons voltants vaig l'advocació dels Sants Abdon i Senen i Nostra Senyora*³⁰⁰*de la Mercé' fins ben entrat el s. XIX"*.

De fet, en la tesi **"Mutualismo³⁰¹ y capital social. El papel de la Federación de Mutualidades de Cataluña, 1896-1936"**

(<https://www.tesisenred.net/bitstream/handle/10803/455148/flj1de1.pdf?sequence=1&isAllowed=y>), de Fernando Lago Jiménez, llegim que *"Existen casos de continuidad entre asociaciones del Antiguo Régimen y mutualidades contemporáneas, como por ejemplo, el Montepío de Hortelanos de Barcelona bajo la advocación de los Santos Abdón y Senén y Nuestra Señora de las Mercedes, que se fundó como cofradía en el año 1300, pasó a ser gremio en 1650 y finalmente montepío*³⁰² *en 1851"*³⁰³ (p. 61).

És, també, a mitjan segle, i en Catalunya, quan es crea l'Institut Agrícola Català Sant Isidre³⁰⁴, com bé podem llegir en l'article **"La festa de Sant Isidre"**, publicat en 1935 en la revista catalana **"Agricultura i Ramaderia"** (https://ddd.uab.cat/pub/agriram/agriram_a1935m5d1n5.pdf), signat per Miquel Codina i Farré, en escriure que, *"En fundar l'esmentat Institut [Agrícola Català de Sant Isidre] a l'any 1851, hom s'acollí a la protecció de sant Isidre –lamentable, però explicable equivocació–, segurament per la influència que en aquell temps exercia el centralisme espanyol, la inclinació de les persones que el constituïren, i l'estar de moda, aleshores, el nom del sant llaurador madrileny"* (p. 87). Aquestes línies es publicaren en maig de 1935, en el número 5 d'aquesta revista.

²⁹⁹ En una de les primeres pàgines del llibre, aquesta obra figura com **"Cofradía de los Santos Mártires Abdón y Senén canónicamente erigida en la villa de Albalat dels Sorells con licencia eclesiástica"**.

³⁰⁰ Textualment.

³⁰¹ En el DCVB, llegim que *"mutualisme"* és la *"Doctrina que considera la dependència mutual com a condició del benestar individual i social"* com també, per exemple, *"Ejercici de socors mutu"*. Per tant, podem dir que mantenia prou de l'esperit de les confraries, tot i que estaven en un moment de canvi qualitatiu: l'entrada amb força del capitalisme, per a substituir el feudalisme i el sistema medieval, amb motiu de la revolució industrial.

³⁰² En valencià, *"mutualitat"*.

³⁰³ L'autor extrau aquesta informació a partir de la font **"El Porvenir de la Mutualidad"**, no. 194, p. 9, agost-setembre de 1929.

³⁰⁴ Segons informació de Viquipèdia, del 19 de maig del 2019, aquest institut es tracta de l'associació agrària més antiga d'Espanya i una de les més antigues d'Europa.

En un apartat posterior de la tesi *“Mutualismo y capital social”*, Fernando Lago comenta que, a mida que avançava el segle XX (p. 96), moltes d’aquestes societats ampliaren el seu nombre de membres, com ara, obertes a persones d’altres oficis i de poblacions diferents, com ara, *“el Montepío de Hortelanas y Revendedoras de Barcelona y su llano, sociedad femenina vinculada con el Montepío de Hortelanos de San Abdón y Senén, que en 1912 cambió su denominación a Salud y Vida”* (p. 96).

Tot i que aquest gremi barceloní, com em digué Jordi Sacases (de la Parròquia de Santa Maria del Pi, el 24 d’abril del 2019, a través d’una conversa), ja no existeix des de fa uns quinze anys, és a dir, que hauria durat fins al segle XXI, i que era u dels gremis medievals més antics de Catalunya, en l’article *“Proletarització i decadència”*, hi ha que *“Els tres inventaris de la primera dècada del segle (1900, 1904 i 1910), realitzats per Vicent Oromí demostren que el gremi ha intentat adaptar-se a les noves condicions del temps; així els seus béns eren:*

- *Diversos papers del gremi (carpetes amb documents, llibres amb oficis, etc.).*
- *Diversos objectes de culte religiós (sants, banderes, un Crist, un calze de plata, etc.) guardats a un altar i a la sagristia de l’església de Nostra Senyora del Pi”* (p. 71).

Sobre aquest segon punt, Jordi Sacases m’indicà que el fons del gremi dels hortolans ja no romania en l’església de Nostra Senyora del Pi, motiu que feu que la nostra recerca anàs cap a l’*“Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona”*, i permeté accedir al llibre *“Vida y novena dels invencibles y gloriosos màrtirs los sants Abdon y Sennen, patrons de la vila y vall de Arles en Vallespir”*, editat en Perpinyà, en 1817.

En l’article sobre els hortolans de Barcelona, en aquest cas, en relació amb el gremi de mestres hortolans de la Porta Nova, també llegim que, *“Aquest gremi durant el s. XVIII es regia per unes ordenances del 22 de març dels 1632, malgrat que, segons assenyala P. Molas, a començaments del s. XIX les havia perdut ‘y por consiguiante, se gobernaban de modo consuetudinario”*³⁰⁵ (...). *Estaven també sota la invocació dels Sants Abdó i Senén”* (p. 72). Quant als actes religiosos que desenvolupava aquest gremi, A. Segura escriu que en una carta a què va accedir, s’assenyala que *“el gremi feia celebrar tots els anys als seus Sants Patrons”* (p. 72): *“un oficio con sermón; y en día de S. Isidro tributan a este santo igual obsequioso culto. Así también las hortelanas suelen hacer semejante fiesta el día 5 de febrero en obsequio de Sta. Agata. Estos cultos se celebran no de los fondos del común, ni de réditos”*³⁰⁶ *fijos, y destinados a este fin, sino de limosnas del todo voluntarias, que contribuian (sic) los individuos del mismo Gremio”* (p. 72).

També comentarem que, en l’article *“Proletarització i decadència”*, veiem que moltes confraries,

³⁰⁵ És a dir, a partir dels costums, dels usatges, de les tradicions.

³⁰⁶ Profit que produeix un capital, una quantitat de diners.

“a finals del s. XVIII i començament del s. XIX funcionaven (...) com a veritables caixes de resistència –cotitzacions dels agremiats, pagament d’un salari en cas de malaltia o impossibilitat- enfront del procés de proletarització a què es veia sotmesa la menestralia” (p. 72). Açò, però també en línia amb una entitat catalana que hem trobat, igualment relacionada amb els Sants de la Pedra i, a més, amb informació que té a veure amb els segles XIX i XX, està present, com ara, en l’article **“Les germandats de socors mutus a la Baixa Segarra - (1870-1960)”** (<https://www.raco.cat/index.php/RecullACBSegarra/article/download/206239/290081>), d’Albert Palà i Moncusí, publicat per **“RACO”**.

En aquesta obra d’Albert Palà, es fa esment que, en l’inventari de societats, hi havia la *“Societat de socors mutus dels Sants Abdó i Senén”*, *“que es presenta com a continuadora de la confraria dels sants Abdó i Senén (sic), fundada l’any 1604. Com a mútua tenim notícies del seu funcionament des de 1877. Precisament aquell any era president Josep Valls i secretari Josep Esplugas i tenia més de 480 socis, fet que ens fa pensar que era una de les societats amb més arrelament a Santa Coloma. A més a més, permetia l’entrada de les dones com a sòcies³⁰⁷, fet que la popularitza encara més (el 50 per cent dels associats eren dones).* Els estatuts de la societat es modificaren el 2 de juny de 1911 i el 21 de maig de 1925, any en el qual s’afegí com a principal novetat un grup de vetlla voluntari. En aquesta data, els seus caps eren Wenceslau Corbella, Ramon Federico i Antoni Torrents. Tenia la seva seu a l’hospital, carrer Santa Caterina 7 o 5. Es dissolgué a finals de l’any 1958” (p. 110).

En eixe sentit, com hem vist, una de les rames del gremi dels hortolans de la ciutat de Barcelona durà fins a primeries del segle XXI. Tots els gremis no sols tenien presència política sinó que, a més, en el segle XVIII, n’era important (com també a nivell social), això és, que els *“càrrecs”* tradicionals del gremi d’hortolans, en paraules d’A. Segura, anaven més enllà *“de funcions de caràcter confessional lligades a l’organització i l’administració del pas amb què el gremi participava a la processó del Corpus”* (p. 84).

Justament, en aquest segle XVIII, on hem entrat en el tema de la proletarització i de la decadència dels gremis, és quan, en Albalat dels Sorells (població de l’Horta de València), es crea la confraria dels Sants de la Pedra, com molt bé veiem en el llibre **“Cofradía de los Santos Mártires Abdón y Senén”**, de Manuel Devís Bayona. Així, llegim que, *“comprendiendo los habitantes de esta villa de Albalat dels Sorells que la tormenta [de Carpesa] antes mencionada, con sus desastrosos efectos, bien pudiera ser un castigo del cielo por haber desoído la voz del Capuchino y como despreciando la poderosa intercesión de los Santos de la Piedra, resolvieron imitar a los vecinos de Carpesa, estableciendo en esta villa, entonces de Albalate dels Sorells, la loable Cofradía de los Santos Mártires Abdón y Senén”* (p. 22).

Aquesta confraria d’Albalat dels Sorells, com llegim³⁰⁷ en l’escriptura de creació (*“escritura de hermandad”*, sic, p. 25), acceptava, per exemple, *“costear las fiestas de los Santos Mártires Abdón y Senent (sic) en el día treinta de Julio Con una Misa cantada con Diáconos, Sermón y Procesión*

³⁰⁷ Les cites següents figuren tal i com apareixen en el llibre.

General” (p. 26), es solia ajuntar en la casa del rector (p. 32) “con el fin de determinar las cosas más convenientes para el aumento del Culto Divino, devoción y veneración de dichos Santos Mártires” (pp. 32-33) i que la formaven quaranta membres (p. 33).

Cada membre hi acudia “con la porción de limosna que les toca” (p. 34) i contribuïa “acostear la fiesta de los Señores Santos Mártires Abdón y Senén, en el día treinta del mes de Julio, todos los años perpetuamente con vna³⁰⁸ misa Cantada” (p. 34) i, per exemple, “amantener, Luzir y adornar la capilla del Santísimo Cristoy³⁰⁹ de los Señores Santos Mártires Abdón y Senent, y por cuanto al tiempo que se formó la Hermandad de los Hermanos según consta por la Escritura (...) a los tres días del mes de Setiembre del año de mil setecientos y treinta” (p. 36). També observem que, des de la confraria, es feu possible que el papa Benet XIV, en 1755, atorgàs els hòmens de la confraria, “las gracias, Indulgencias y Remisiones³¹⁰ de pecados” (p. 48) que es fan esment durant unes planes, com ara, per l’auxili i per l’atenció a persones malaltes, a hostes, etc. (pp. 51-52), com bé signa, el 10 de gener de 1756, el bisbe Andrés Mayoral, de la diòcesi de València.

Aquesta confraria, el 17 de desembre de 1755 (p. 61), decidí celebrar la seua festa principal el dia 30 de juliol i els seus confreres “Establecieron y ordenaron que el domingo inmediato y antecedente a la fiesta de los Santos Mártires, se haga anualmente la elección de quatro clavaros, para el año siguiente, (...) por sorteo de los cinquenta cofadres (sic) del número tan solamente” (p. 62). En una nota sobre aquest punt dels acords de la confraria, llegim que “Este sorteo tiene lugar el día de la fiesta, después de la procesión. Por acuerdo aprobado, actualmente se sortean cinco clavaros. El primero o mayor queda obligado a convocar a los demás para recoger las limosnas, tratar los asuntos referentes a la fiesta y como depositario, pagar todos los gastos de la Cofradía” (p. 62).

Tot seguit, hi ha articles relacionats amb la cera de l’altar i amb l’oli de la làmpada (4t, p. 63), amb les despeses en la festa dels Sants de la Pedra (4t, p. 64), amb l’acte de portar les andes dels sants Abdó i Senent el dia del Còrpus (4t, p. 64), durant la huitava³¹¹, l’any vinent d’haver sigut clavaris, detall que ens diu que les andes eixien també en una de les festes que més es reforçà des de després del Concili de Trento (1545-1563) fins al Concili Vaticà II (1962-1965), això és, la del Còrpus.

³⁰⁸ Textualment.

³⁰⁹ Literalment.

³¹⁰ Absolució, perdó.

³¹¹ En el DCVB, llegim que “vuitava”, entre altres coses, vol dir “sèrie de vuit dies a partir d’una festa solemne”.

Els confreres també acordaren donar diners al capellà de la parròquia, per a les festes de la confraria (12é, p. 68), donar suport per al pagament d'un confrere mort (13e, p. 69), desenvolupar-se en tèmens de caritat i d'obres de misericòrdia (14é, p. 69), i, per exemple, *“que por medio de sus clavarios o legítimos procuradores puedan salir a pedir limosnas para su conservación por todos los lugares de este contorno donde no aya³¹² cofradía de estos Santos”* (16é, pp. 70-71).

Fins i tot, en una entrada del Bisbat de Girona, publicada en Twitter, el 30 de juliol del 2017, ***“#Santoral 30/7/17: Sants Abdó i Senén (sant Nin i sant Non). Patrons dels #hortolans. Primers patrons catalans de la #pagesia”*** (<https://twitter.com/bisbatgirona/status/891553986880442368>), se'n diu, entre altres coses, que són els *“Primers patrons catalans de la #pagesia”*.

Acabarem aquest apartat de la recerca dient que, tot i que ha sigut molt més fàcil trobar que el patronat dels Sants de la Pedra estigués vinculat amb gremis, amb confraries, amb mutualitats, etc., sí que hem aplegat a veure'n algun sindicat agrícola. Així, per mitjà de l'article ***“Esperit d'associació: cooperativisme i mutualisme laics”*** (<https://fundaciohortasud.org/descarregues/Papers-horta-30.pdf>), de la revista ***“Papers de l'Horta”*** (no. 30, 2010, p. 30): sabem que, en Aldaia (l'Horta de València), hi havia un *“Sindicat Agrícola dels Sants Abdó i Senent”* (sic) en 1905. Era la primera vegada que llegia el nom d'un sindicat agrícola amb el nom dels Sants de la Pedra. Sobre açò, diré que, abans d'iniciar la recerca en el 2017, pensava que hi hauria més relació entre lo sindical i els sants Abdó i Senent però, en veure que sí que n'hi havia (però vinculat amb els gremis i amb les confraries), vaig triar dirigir el tema cap a aquests dos tipus d'entitats.

E) LLEGENDES I RONDALLES.

En aquest apartat de llegendes i rondalles, començarem parlant-ne sobre les llegendes i, en primer lloc, desmentint que lo relatiu a l'abat Arnulf en fos una més, com es pot deduir d'un escrit extret de la web ***“Llegendàrium”***, d'Arnau Folch, en u dels escrits que afegí en la web, en què parlava sobre un viatge cap a Roma i, més o menys, pels mateixos anys en què es situa el que faria l'abat Arnulf.

Tanmateix, direm que, amb les llegendes, u dels propòsits que es tractava de transmetre als membres d'un poble, d'una comunitat de parlants, era els orígens, per exemple, de les festes, de les celebracions religioses i de fets que es vivien aleshores.

³¹² Textualment.

Això influïa, tant en la manera de relatar-les com també, per part dels artistes, de plasmar-les en la pintura, com molt bé podem llegir en l'article **"La ilustración de leyendas autóctonas: el santo y el territorio"**, de Joan Molina i Figueras: *"Aquel que se encargaba de redactar el programa iconográfico de un retablo, fuera clérigo o pintor, era consciente que las leyendas autóctonas gozaban de un gran aprecio popular, en ocasiones incluso mayor que algunos de los episodios más conocidos de las vidas de los santos"* (p. 5), motiu que explicaria el per què, *"Frente a tanta falta de referencias, la única posibilidad a nuestro alcance de interpretar la escena es precisamente a partir de una leyenda autóctona"* (p. 6). Aquest fet no és gens estrany en una cultura matriarcalista, ja que predominen més les llegendes que els escrits relatius als sants (i, així, la funció evangelitzadora i, de pas, d'intent d'adopció del sistema patriarcal, fet que no ha quallat en la nostra cultura, malgrat el pas dels anys, gràcies a la resistència de moltes persones catalanoparlants).

Durant la lectura d'aquest article sobre les llegendes en Catalunya, em cridà l'atenció el fet que, en parlar-ne de les relatives a Sant Antoni *"del porquet"*, no sols semblàs com si estigués més arraïlada la tradició de les llegendes (potser per les arrels matriarcalistes) sinó, a més, la similitud amb la de Sant Antoni i part de la de l'abat Arnulf i que té a veure amb els Sants de la Pedra: així, una gran autoritat (el rei) troba que hi ha un problema i, com a solució, opta per escoltar la proposta d'un noble i, d'aquesta manera, recórrer al sant. De fet, en Arles, hi havia un problema i, l'abat (una autoritat, en aquest cas, religiosa) decideix partir cap a Roma amb la intenció de parlar amb el papa.

A més, convé afegir que, com llegim en l'article **"La ilustración de leyendas autóctonas: el santo y el territorio"**, de Joan Molina, *"La leyenda local, ya sea a través del texto o bien a través de la imagen, adecua el personaje celestial a esquemas temporales y espaciales propios de los espectadores catalanes, transformándolo en un ser próximo. De la misma forma que ocurre con algunos gozos compuestos para santuarios autóctonos, las leyendas vinculan al santo con el territorio, sancionando, por así decirlo, su pertenencia al privilegiado grupo de patronos de la comunidad. Aún (sic) cuando se tratara de figuras veneradas en el conjunto de la cristiandad – como sucede con san Antonio o de san Esteban-, los fieles catalanes, y en especial algunos de sus colectivos, pasaron a ver en ellas las de unos santos autóctonos dedicados a la protección del país y sus habitantes. Las singulares creaciones de desconocidos clérigos y hagiógrafos hasta hoy anónimos saciaron así un deseo popular siempre vivo: que el santo se inscribiera en la memoria colectiva; que entrara a formar parte de un pasado que (...) todos sentían como propio y familiar"* (pp. 23-24).

Hi ha una llegenda del nord del Pirineu, de la comarca del Vallespir (en Catalunya Nord), que podem llegir així en l'article **"La Rodella, sis segles arrelada a la Catalunya Nord"** (<http://www.tornaveu.cat/article/10297/la-rodella-sis-segles-arrelada-a-la-catalunya-nord>): *"La tradició explica que l'any 1465, el pagès de Montboló Noguer de Gasnach, quan era al Coll de la Porta (Col de Formentere), va tenir una visió: dues bruixes portaven el mal temps cap al poble quan, en arribar al coll, s'aturaren. L'una digué a l'altra: 'Passa!'. L'altra feu: 'No puc'. 'Però passa d'una vegada. Què et reté?', insistí la primera. 'Són els sants Abdó i Senén, que són davant meu'. I les dues bruixes s'emportaren el mal temps a malmetre les collites d'altres llocs. En agraïment, els habitants*

de Montboló decidiren de mostrar anualment el seu reconeixement als dos Sants per haver-los protegit de la maltempsada. I des d'aleshores fins avui, cada 30 de juliol se celebra una processó religiosa que comença al municipi vallespirenc de Montboló (Catalunya Nord), baixa fins a Arles i s'acaba a l'església de Santa Maria, que conserva les relíquies dels sants Abdó i Senén".

En el llibre **"Vida, culto y folklore de los santos Abdón y Senén"** (pp. 200-201), de José Sistac Zanuy (1948), hi ha un apartat dins de la novena d'Arles, de 1739³¹³, que sembla una llegenda. Així, en el setè dia, llegim: *"En aquest dia recordarem aquells dies llastimosos en els quals els pecats dels nostres pares provocaren la justa indignació de Déu de tal manera, que per castigar-los envià damunt d'aquesta comarca un diluvi de mals, el sol record dels quals ens fa encara tremolar. El cel amb sos núvols negres i espessos enviava amb sos trons, formidables llamps, pedres i influències pestilencials que assolaven els homes i els camps. La terra produí aquell gran nombre de simiots, que amb fúria rabiosa assolaven tota aquella vall, i penetrant pels llocs, viles i cases, despedassaven i engolien infants i persones grans, sense poder posar-se gairebé a cobert de ses urpes i dents. Vila i vall d'Arlés, ja no es parlaria més de tu, si dins la solitud³¹⁴ d'aquest sant monestir, la misericòrdia de Déu no hagués suscitat un altre Moisès; el qual, coneixedor de tantes misèries resolgué anar a Roma per a alcançar del Sant Pare alguns grans protectors per a deslliurar-nos de tantes calamitats"*.

En una obra de Calasparra, **"Vida portentosa, y sagrada novena de los santos martyres, S. Abdon, y Senén"**, patrons d'aquesta població de Múrcia, hi ha una llegenda (pp. 4-6), malgrat que no figure amb eixe nom. Diu així, en l'original:

"Desde que nacieron estos Santos, dieron indicios de su futura Santidad; y assi, que tuvieron uso de razón, empezaron à señalarse en todo genero de virtudes. Destinòlos el Cielo para Patronos de los Labradores, y defensores de los frutos de la tierra; y assi se ha reconocido siempre con mas particularidad en esto su exceso patrocinio. En confirmación de esto refiere Francisco de Mercede, que habiendo visto en Persia un Campo los antiguos, poblado de doradas espigas, y un Valle coronado de rosas, quisieron experimentar con el tacto, lo que registraba la vista; pero quedaron admirados à el examinar el prodigio; pues de repente se desaparecieron las espigas, y se desvanecieron las rosas. Acudieron à un Santo Abad, llamado Paulino, quien en aquellos tiempos florecia con especial nota de santidad, y este, interpretandoles el misterio, les respondió de esta forma: Significan las espigas, y rosas, que haveis estrañado, la gran fertilidad, que promete el Altissimo à la Persia, por intercesión de sus amigos, y Santos Reyes Abdón, y Senén, que despreciando sus Regias Diademas, y ocupados solamente en heroicas obras de virtud, es todo el empleo de sus vidas, y contemplar las perfecciones Divinas, y han merecido con sus ruegos esta felicidad, y favor para este floridissimo Imperio de Persia".

Proseguint amb Calasparra, però ara, mitjançant el llibre **"Cuadernos de Historia de Calasparra Nº I SAN ABDÓN Y SAN SENÉN Julio 1997"**, en paraules dels autors, *"Conversando con personas*

³¹³ Aquesta novena està adaptada lingüísticament i amb altres canvis, com indica José Sistac Zanuy, un poc abans d'exposar-la.

³¹⁴ Textualment.

mayores del pueblo hemos podido recoger dos versiones completamente distintas de la leyenda de los Santos Mártires San Abdón y San Senén que a continuación reflejamos:

Para unos, la historia de estos personajes se remonta a los primeros tiempos del cristianismo. Según esta versión se trataría de unos hombres, un noble y su criado, que acuciados³¹⁵ por el hambre robaban los frutos de la tierra para aliviar su necesidad. Puestas en aviso las autoridades de las actividades, dan permiso a los campesinos para prenderlos y acabar con ellos, para terminar así con las fechorías de la pareja que tantos problemas causaba a los campos.

Cuando los paisanos de estas tierras consiguieron localizarles los prendieron y terminaron con sus vidas decapitándolos. Para mofa y escarnio intercambiaron sus cabezas. Con el tiempo se dieron cuenta de que el castigo había sido excesivo en relación con la culpa y comenzó un proceso para exonerarlos³¹⁶, llegando a ser elevados a los altares y considerados por su[s] fieles como protectores de los campos y la agricultura.

Otra de las versiones de la tradición local nos cuenta que eran unos príncipes persas, convertidos al cristianismo, que teniendo necesidad de escuchar la Santa Misa no disponían de pan y de vino para la consagración, por lo que se dedicaron a robar uva y trigo para fabricar los elementos de la Eucaristía y para repartir entre los más necesitados. Fueron descubiertos y capturados por los soldados romanos y condenados a morir decapitados.

Sus amigos consiguieron recuperar sus cuerpos y para que no fuesen descubiertos los metieron en unos barriles de los utilizados para contener vino sacándolos del país en unas carretas tiradas por bueyes. Comenzaron a viajar buscando un lugar lejos de sus enemigos para que reposaran sus restos. Y cuentan que, cuando aquellas carretas pasaban cerca del lugar donde ahora está su ermita, los bueyes se negaron a caminar. Aquel hecho prodigioso se interpretó como el deseo de los Santos a permanecer aquí. Y en ese mismo paraje, sobre un altozano³¹⁷ que domina la vega del Segura, se les construyó una pequeña ermita, que es la que hoy alberga sus imágenes” (p. 27).

Aquestes llegendes de Calasparra, en relació amb les altres, són realment peculiars i molt distintes a la gran majoria, cosa que no lleva el seu valor etnològic, a més que hi amplia la tradició oral (ara, plasmada en l'escriptura) vinculada amb els Sants de la Pedra.

Hi ha un document molt interessant, a què vaig accedir per mitjà d'un correu electrònic de Josep Ma. Alentà (de l'Editorial Claret), en què, entre altres coses, hi ha la *“Llegenda d'or”* (de 1896, ací traduïda del castellà). Es tracta d'un escrit tret de l'obra *“La leyenda de oro III”*, del P. Ribadeneira, i editada per L. González y Compañía, en Barcelona, en el 1896. En la pàgina 30, l'ofereix. La llegenda diu així:

“Els sants màrtirs Abdó i Senent foren perses de nació, cavallers principals i molt rics en la seua pàtria; els quals, essent cristians i veient patir grans turments i morts atroces els qui ho eren, mentre imperava Deci i perseguia cruament l'Església, s'ocupaven de conhortar les ànimes dels

³¹⁵ En valencià, *apressants*, *acuitats*.

³¹⁶ Per a perdonar-los.

³¹⁷ En valencià, *tossal*, *pujol*, *turó*.

qui patien per Crist i de donar sepultura als cossos dels qui, amb la mort, havien assolit la vida. Deci en tingué coneixement, els manà prendre i portar a la seua presència. I, en havent-los oït, i sabent, per la confessió dels dos, que eren cristians, manà que els encadenassen i que els empresonassen i que els guardassen junt amb altres perses que havien captivat i que tenia presos; perquè volia tornar a Roma i entrar-hi triomfant i acompanyat de tots aquests presos i captius per a que el seu triomf fos més il·lustre i gloriós. Es feu així: entrà en Roma l'emperador amb gran ostentació i triomf, acompanyat de gran multitud de perses captius, entre els quals eren els sants màrtirs Abdó i Senent, vestits ricament, com a nobles que eren, i com a presos carregats de cadenes i de grillons.

Després, manà Deci a Claudi, pontífex del Capitoli, que portàs un ídol, que el posàs en l'altar. Els exhortà a que l'adorassen, perquè, així, gaudirien de la seua llibertat, de noblesa i de riquesa. Però els sants, amb gran constància i fermesa, li respongueren que només adoraven i reconeixien Jesucrist com a Déu, i que, a ell, li havien oferit el sacrifici d'ells mateixos. Els amenaçà amb feres i ells se'n rigueren. Els les traqueren i es rigueren de les feres. Els traqueren a l'amfiteatre, i volien que Abdó i Senent s'hi agenollassen per la força davant d'una estàtua del sol que hi era; però els màrtirs escopiren, foren fuetejats i turmentats cruament amb ploms en els assots i estaven nuus i nafrats, encara que vestits de Crist i embellits de la seua gràcia divina i, posats en l'amfiteatre, soltaren contra ells dos lleons molt fers i quatre óssos terribles, els quals s'agenollaren als peus dels sants màrtirs.

El jutge Valerià, que atribuï aquest miracle a art màgic, manà que els hi matassen, i els hi trossejassen amb moltes ferides (i cruels) que els donaren. Les seues ànimes formoses pujaren al cel a gaudir de Déu i deixaren els seus cossos lleigs i revolts en la seua sang. Els cossos estigueren tres dies sense sepultura, per a escarni i terror dels cristians; però, després, hi anà Quirí, subdiaca (qui hom diu que escrigué la vida d'aquests sants), i, de nit, arplegà els seus cossos i els ficà en una arca de plom, a més de guardar-los en sa casa amb gran devoció. I, manant el gran Constantí, per divina revelació, foren descoberts i traslladats al cementeri de Poncià.

L'Església celebra la festa d'aquests sants el dia del seu martiri, que fou el 30 de juliol de l'any 254 del Senyor, mentres manava Deci. En fan esment el Martirologi i el Breviari Romà, Usuard i Suri, en la vida de Sant Llorenç, etc.”.

Cal dir que, aquests tres dies sense sepultura, es poden correspondre a la tardor, a l'hivern i a la primavera.

En Carpesa, un llogaret de la Ciutat de València que fou annexionat a la ciutat en 1898, hi ha una llegenda, com podem llegir en l'article **“Història de Carpesa”** (<http://chcarpesa.net/historia-carpesa>), la qual exposarem, tot seguit, amb lleugers retocs, per a facilitar la comprensió: l'Horta (perquè fa al·lusió a la comarca) i Sants de la Pedra (en majúscula, en u dels dos casos). Heus ací aquesta llegenda:

“Conta la llegenda que allà pel 1730 recorria l'Horta un religiós caputxí predicant les excel·lències dels Sants de la Pedra Abdon i Senent amb la finalitat de fundar confraries en el seu honor. Sembla que només va tindre èxit a Carpesa. Als pocs dies de ser establida dita confraria escomençà³¹⁸ per

³¹⁸ Textualment, en lloc de la forma “començà”.

tota l'Horta una forta tempesta que descarregà bona cosa de pedra i feu malbé la collita de tots els camps de la comarca, només deixant indemnes els camps del terme de Carpesa. Est és, segons els més vells, l'origen de la festa d'Acció de Gràcies als Sants de la Pedra que se celebra en estiu a la nostra localitat”.

Sobre aquesta llegenda relacionada amb Carpesa, en el llibre **“Cofradía de los santos mártires Abdón y Senén”**, de Manuel Devís Bayona, hi ha que, *“En 1730 recorría los pueblos de la huerta de Valencia un religioso Capuchino predicando las excelencias de la devoción a los Santos de la Piedra, Abdón y Senén, con el objeto de fundar Cofradías en honor de los mismos. El fruto de sus trabajos debió ser muy escaso, puesto que sólo consiguió su intento en el pueblo de Carpesa. El cielo, sin embargo, se encargó bien pronto de demostrar las ventajas de la devoción predicada por el religioso, cuando a los pocos días de ser establecida canónicamente en dicho pueblo la mencionada Cofradía, una deshecha tormenta, descargando gran cantidad de granizo y piedra, arrasó completamente las cosechas de todos los campos comarcanos, dejando tan sólo libres los de los términos de Carpesa; y por este hecho sus moradores, convencidos de que tal gracia les había sido concedida por intercesión de los Santos Mártires, acordaron celebrar perpetuamente, además de la fiesta propia de la Cofradía, otra en acción de gracias por tan señalado beneficio”* (pp. 21-22). Tot seguit, es comenta que, com que aquesta tempesta sí que feu malbé en Albalat dels Sorells (poble de l'Horta de València), en aquest poble, es decidí crear una confraria dedicada als Sants de la Pedra (p. 22).

En la Ciutat de València, però ara en Vara de Quart, mitjançant l'obra **“Els sants Abdó i Senent. Patrons de l'agricultura catalana”**, potser escrita per un valencià natural de Cullera i que fou premi Franciscàlia en 1961, en paraules de l'autor (i textualment), llegim que *“Continuava intrigant-me com uns sants de tant lluny, s'esdevingueren no sols patrons del camp a Cullera i a Sueca, ans de tota l'agricultura valenciana. Molt més de temps després en Josep Pasqual pagés de la ciutat de València en l'Horta de la Vara de Quart, i darrer Clavari de secular Confraria dissolta al 1936 i el qual encara té els titulars del segle XVIè, la capelleta transportable, el penó i les Constitucions en la seva Alqueria de Sant Roc. Em digué:*

- *‘Jove, açò em sembla que fou fa amuntó anys a Pèrsia, d'on són ells, hi havia una vall a on les pedregades, el granissol i els llops no deixaven viure la gent. S'encomanaren a ells i els feren molt gran miracle.’”* (2BIS).

En el Facebook de **“La Cua del Gat-La Coromina”** corresponent al 9 d'agost del 2016, hi ha una foto d'una publicació de l'Ajuntament de Riberals (a què vaig accedir el 14 de desembre del 2018), en què es pot llegir una llegenda sota el títol **“Sant Nin i Sant Non, els nostres patrons”**, la qual diu:

“Explica la nostra llegenda que, un trenta de juliol, el mossèn de l'Església que fins llavors estava dedicada a Santa Maria, per culpa d'una juguesca, va veure [= beure] massa vi i que a l'hora de tocar les campanes de missa de dotze, la borratxera era tal que no tenia prou forces per tibar de les cordes. Ebri com anava, no se li va acudir res més que pujar al capdamunt del campanar, ficar el cap dins la campana i imitar el seu so: ‘Nin, non, nin, non...’. Un fidel, veient que no tocaven a missa va entrar a l'església i les va fer sonar, encara amb el mossèn amb el cap dins d'una d'elles.

El[s] que ho van veure, el van aturar de seguida, tement que les campanes l'haguessin deixat sord i, qui sap si mort de l'ensurt. Tot i així, i davant de l'estupefacció de tot el poble, el mossèn va aparèixer a les 12 en punt com si res no hagués passat. Va dir la missa i, a l'acabar, ell mateix va beneir als presents en nom de Sant Nin i Sant Non. Tothom ho va interpretar com un miracle, atribuint la seva salvació a la intervenció dels sants del dia, Sant Abdó i Sant Senén, Sant Nin i Sant Non. Els nostres goigs en el seu honor, datats de fa més de dos-cents anys, així ho recullen.

*La campana repicava
per sobre el cap del mossèn
Valga'ns vostra companyia,
Sant Abdó i Sant Senen.*

*I li salvareu la vida tot i
el vi del seu turment
Valgans vostra companyia
Sant Abdó i Sant Senen*

*Riberals us escollia
Amb la joia del creient:
Valgans vostra companyia
Sant Abdó i Sant Senen".*

Cal comentar que, com ja intuïa el primer dia que vaig accedir (15 de desembre del 2018), després de cercar el terme Riberals en Internet (escrivint "Ajuntament de Riberals", "Ajuntament de Riberals Facebook" i, fins i tot, en un llistat de municipis de Catalunya) i com m'escriviren l'endemà, des de "**LA CUA DEL GAT-La Coromina**", "Riberals no existeix. És un poble fictici on hi transcorre una obra de teatre, 'Farigola mon amour', que vam posar en escena el 2016. La llegenda, els goigs, evidentment, també són inventats".

També n'hi ha, com a mínim, una i en Internet, de lo que podríem dir "*d'elaboració pròpia*", **de tipus polític i en to humorístic i sarcàstic**, que diu així:

"Els sants de la pedra eren dos encara que molts creuen que eren mes per lo apresa que se menejaben. Resulta que els dos tortolos, porque les sagraes escritures no'u conten pero a mi meu diu m'agüela, que els dos eren desviats. Que vergonya vitat? Un paell de sants desviats...

A lo que anava, arresulta queels dos payos eren de casa be, treballadors, i un bon dia rribaren i els varen expropiar les 3 fanecaes i la case en la porxá i la cebera. Pues van i es revelen contra el govern d'entonces i, que pasá? Pues que arribaren i isqué Claudioplana i els va dir que li feien costat a d'ell o se les tindrien que vore en els animals que li havien sobrat del Terranatura. Els nostres protagonistes, els sants, que encara no eren sant ni res, li cantaren alló de 'arrant al cult tens un forat, no tel'avist però tel'a tocat...' i Claudioplana, antes en flama els va lligar a una caira i els pegá un pasó de vara que maemeua! En rames de salguera i pedres del barranc els pegaren una tana de por... crec que foren mes pedres que rames, porque si no serien els sants de la rama, no?

Claudioplana, pensantse ell que estos dos fenómenos anaven a ferli cas i fer convoiet en ell, al preguntar si anaven a portarse be, digueren que no, que ells no volien saber res de golf, que eren mes de xuar al canut. Pues mira, amollaren un paell de lleons que feien por! S'arrimaren allí davant els dos payos i, oh sorpresa! S'agenollaren davant dels dos mentres tots aplaudien i claudioplana, al vore que en els lleons merda, pues agarrá i en una corbella els matá i els va fer a tires, com si forea pa' ligar blea. I mira, después de tot lo que patiren ells i la familia, porque la familia en estes coses patix molt, anaren a vore a Benedicto 2001, una odisea de papa, i resant un paell de padrenuestro i un paell mes de ave maries, au, sants i a casa.

I esta es l'història dels sants de la pedra.

Figura en l'entrada **"Els Sants de la pedrá"** (sic)

(http://valenciclopedia.wikia.com/wiki/Els_Sants_de_la_pedr%C3%A1).

Sobre l'origen de la festa, fins i tot en terres castellanes, hi ha aquestes línies, referides a la població castellana de Pedrosa del Rey (Valladolid), tretes de **"Santos Abdon y Senen. Patronos de Pedrosa"**

(<https://www.verpueblos.com/castilla+y+leon/valladolid/pedrosa+del+rey/foto/381886>), escrites per Gerardo Alonso: *"Hace muchísimos años, según cuenta la tradición, hubo una tormenta grandísima, que arrasó toda la cosecha de los pueblos de la Zona de Pedrosa. Todos los pueblos se quedaron sin cosecha, sin embargo en Pedrosa del Rey no cayó ni un triste granizo. Desde entonces el pueblo de Pedrosa conmemora la festividad de estos dos santos"*.

En l'apartat de rondalles, n'he trobat tres. La primera es diu **"Les raboses de les festes dels Benissants"** i figura en el document **"Itinerari literari i lingüístic per Sueca i Cullera: Els Assotalloques, de Josep Franco, i Els pobles valencians parlen els uns dels altres, de Manuel Sanchis Guarner"** (http://geografiesliteraries.com/wp-content/uploads/2015/10/Cebolla_Minguez_Sergio_SUECA-I-CULLERA.pdf), elaborat per Patri Asunción, Sergio Cebolla i Noelia García. Aquest document és una *"seqüència didàctica centrada en la realització d'una eixida literària per la comarca de la Ribera Baixa"*, per a un curs de 1r d'ESO de l'IES Joan Fuster (de Sueca). Tot seguit exposem la rondalla, **"Les raboses de les festes dels Benissants"**:

"Això era i no era, un parell de raboses que estaven molt famolenques i que vivien prop de la Muntanyeta dels Sants. Sabien que per aquells dies se celebrava la festivitat dels Benissants i que

la gent pujava en processó a la Muntanyeta una vegada sentien les campanes de l'ermita que allí hi havia. Com que tenien molta fam i volien distraure els humans per furtar-los el menjar, decidiren tocar la campana perquè el ritual començara com de costum. Encara que estranyada perquè encara era massa prompte, la majoria de la gent del poble es va posar en marxa una vegada sentiren el senyal. En veure aquella resposta, els dos animalots baixaren al poble per una senda secreta i es feren amb tot el menjar que pogueren aprofitant que la gent havia eixit de casa. Amb el botí, les dos bestioletes es van ajocar baix d'un arbre per menjar i després, amb la panxa plena, es van dormir. Quan els suecans tornaren a les cases després de les romeries, van veure la desfeta que havien patit:

- Redéu, m'han furtat una gallina!
- I a mi un conill!
- I a mi un porc!

Sense pensar-s'ho massa, ja s'oloraven els autors d'aquell robatori. Van reunir tots els homes i dones possibles i, armats amb pals i graneres, eixiren a buscar les raboses. Se les trobaren allà ben felices; vés a saber què somiaven. Aleshores, tots a una, els van pegar unes bones granerades que les feren fugir a la velocitat de la llum.

Per tot això i més, les raboses temen més les graneres que les escopetes i ho corrobora la següent dita:

*'Si una rabosa vols espantar,
una bona granera t'has de comprar''.*

La segona, treteta de l'article "**La raboseta de Pamis**"³¹⁹

(http://barcella.cat/carpeta_darrer_numero/fitxa_darrer_numero.php?camp_referencia=1621), amb diferents rondalles i comentaris personals de qui el signa, Amàlia Pastor, en la revista "**Barcella**" (núm. 62, juny del 2014). Aquesta revista està dedicada a informació general dels pobles de la Mariola, com indica el seu subtítol. Diu així:

"El record dels estius a la caseta amb els meus avis i Vicent el meu germà, em du a escriure la història que em contaven d'una rabosa que vivia a la serra de Segòria i baixava a menjar a Pamis, un llogaret d'Ondara, a la Marina Alta. (...) vaig gravar en vídeo diferents dones del meu poble perquè em contaren la seua versió, vist que no n'hi ha cap escrita.

(...) Totes coincideixen en el fet que passava el dia de la festa de Pamis, en honor dels Sants de la Pedra, Abdon i Senén, però, els finals del conte i els companys de la rabosa, eren diferents.

³¹⁹ El 21 de gener del 2020 no es podia accedir a la rondalla mitjançant aquest enllaç, a diferència de quan la publiquí en la web "**Malandia**", és a dir, en agost del 2019.

(...) Les històries d'animals personificats són una part important de la rondallística valenciana.

(...) Per acabar, contaré el conte de Pamis, millor dit, una de les versions de La raboseta de Pamis, la de Paquita Ginestar Martínez”.

La versió d'aquesta dona, que va tot seguit de citar-ne el nom Amàlia Pastor, qui signa l'escrit, és així:

“La història que contaré va passar a Pamis, un poblet molt petit però molt reboniquet. Pamis era molt conegut per les seues festes en honor dels sants de la Pedra, Abdon i Senén, on es feien carrosses, processons i danses. El dia de la festa grossa, un predicador venia a dir missa major i, aprofitant que la missa i el sermó serien llargs, les dones posaven al foc una bona cassola amb una bona pilota³²⁰.

Però ara resulta que, prop d'allí, a la Cova Fosca, a la serra de Segària, vivien una raboseta i un rabosot que passaven molta fam. La raboseta, que era molt pilleta, la vespra li digué: ‘Rabosot, demà farem una cosa. Ens alçarem matí i ens posarem darrere de la Penya Plana i, quan olorem les olles de Pamis, baixarem. Tu aniràs a revoltejar les campanyes perquè tots isquen de cap a fora i, mentrestant, jo entraré a les cases i posaré les pilotes dins un cabàs. Més tard, ens trobarem ací i ens ho menjarem tot’. ‘Ben pensat’, digué el rabosot.

Dit i fet. L'endemà de bon matí, baixaren tots dos a Pamis. De seguida que arriben, el rabosot anà a tocar les campanes. Però en sentir repicar, les persones, estranyades per no ser hora de missa, eixiren al carrer. En veure que era el rabosot, van agafar bastons i graneres per acaçar-li i pegar-li. Tant li van pegar, que la cua li van trencar. I el rabosot, més coent que un all, cap a Segària se'n va fugir.

Mentrestant, la raboseta, molt guilopa ella, havia entrat pels corrals a totes les cases del poble. Cassola que destapava, pilota que es menjava; cassola que destapava, pilota que es menjava. I així va fer amb tots els putxeros que s'hi va trobar. No li'n va guardar cap ni una al rabosot. Farta com n'estava, se'n va tornar ben associada cap a la muntanya. Allí, gitada sobre la Penya Plana, amb la panxa ben grossa, es trobà el rabosot, que li deia: ‘Ai!, raboseta, que malalt que estic, m'han trencat la cua! Quin mal que tinc! Dóna'm, dóna'm una piloteta, sí, una piloteta, que tinc fam’. ‘¿Piloteta?’, afegí ella, ‘però si me les he menjades totes!’. ‘¿I no me n'has guardat cap?’, preguntà enfadat, ‘Doncs, ara t'apanyaré!’.

La raboseta arrancà a córrer muntanya amunt i el rabosot tirà darrere. En això que veu un corb, la raboseta li demana: ‘Ai!, corbet, salva'm, que el rabosot em vol menjar!’. ‘Puja dalt de les meues aletes’, li digué ell. I en un bot pujà dalt del pardalet per alçar el vol. Contenta com estava de fugir del rabosot, la raboseta anava cantussejant: ‘Raboseta altera, altera, menja ous i cavallerar’. En arribar molt alt, el corb li preguntà: ‘Raboseta, ¿veus terra?’. ‘Sí’, respongué, ‘veig Pamis, veig Ondara, veig Pedreguer!’. Continuaren cap amunt i ella seguia cantant: ‘Raboseta altera, altera,

³²⁰ En el DCVB, apareix definida com “Massa de carn capolada, farina, pa rallat, ou batut, etc. de forma esfèrica i rodonenca”.

menja ous i cavallerar'. 'Raboseta, ¿veus terra?', tornà a preguntar el pardal. 'Un rogle com una era', digué ella. I més, i més que van pujar. I de nou el corb: 'Raboseta, ¿veus terra?'. I ella respongué: 'Un rogle com un garbellat'. 'Doncs, ja estem propet!', digué el corb. I tancant les ales, deixà caure la raboseta.

¿Sabeu on va caure? A l'aladrava³²¹, just a la voreta de la mar, on va fer un munt de pilotes tan gran que les dones de Pamís, quan fan putxero ja no fan mai pilota, sinó que van a la mar, n'agafen una i la posen dins de l'olla. I conte fora, vés en bona hora, tu que estàs dins i jo que estic fora".

La tercera, del 2002, i que fou la tercera que vaig trobar, treta del document **"Una casa de pagès del Camp de Tarragona"** (http://cdatarragona.net/wp-content/uploads/casa_pages_guia_didactica.pdf), pp. 7-9), elaborada pel **"Camp d'Aprenentatge de la ciutat de Tarragona"**, en la seua primera edició, diu així:

"La padrina Sió i la Maria"³²²

Ara, tots plegats llegirem el seu diàleg:

Avui, la Maria, a la sortida de l'escola no s'ha quedat a jugar amb les seves amigues. Què li deu passar?

- Padrina³²³, padrina! On ets?

- Sóc aquí, Maria, a la cuina. Com és que arribes tan aviat d'escola?

- Perquè aquesta tarda, la mestra, ens ha fet explicar tot el que sabíem del poble i entre totes hem dit molt poca cosa.

- Padrina, tu saps per què es diu Vilallonga? Des de quan hi viu gent? Com es guanyaven la vida anys enrera els seus habitants? Com vivien? Com eren les cases?

- Caram, ni poc ni massa. No sé si sabré explicar tot el que em demanes.

³²¹ Xarxa que s'utilitza, per exemple, per a pescar tonyina.

³²² L'11 d'agost del 2019, a diferència de quasi dos anys abans (quan vaig accedir a aquest document, en què hi havia la rondalla), no es podia llegir en l'enllaç que ací figura i, per tant, la rondalla no estava accessible, com poguí comprovar en obrir una entrada nova en la web **"Malandia"**, **"La padrina, rondalles i els Sants de la Pedra"** (<https://malandia.cat/2019/08/la-padrina-i-rondalles-i-els-sants-de-la-pedra>). Lo mateix ocorria amb l'entrada de la web **"La maleta de la Lili"**, que llegirem en aquest apartat reservat a rondalles i a llegendes en relació amb els Sants de la Pedra.

³²³ Sinònim de la paraula *àvia*, per exemple, en moltes poblacions catalanes, on és molt utilitzat. Ma mare (1943) també coneix aquest significat i, a més, durant la Pasqua del 2019, m'explicà què volia dir **"padrina"** i **"padrins"** i el motiu. Igualment, m'afegí que, en la seua família, hi havia costum de tenir com a padrins els avis, però que, per exemple, ella, a diferència d'alguns membres de la seua família (i molt pròxims), ja tenia un oncle i una tia com a padrins.

I enmig de confidències, trenant diàlegs de rondalla, avui, la Maria, ha escoltat les memòries de l'àvia:

- *Maria, recordo quan també la meua àvia m'explicava a la vora del foc la història i les vivències del poble. A la vila de Vilallonga, construïda sobre una terra plana, allunyada de les muntanyes i a la dreta del riu Glorieta, hi vivim unes mil dues-centes persones. Som hereves d'aquell poble antic que, l'any 1174, es va construir a manera d'una gran masia estirada, i per això va rebre el nom de Vilallonga, que vol dir vila allargada. El seu terme, planer i no gens pedregós³²⁴, té 924 hectàrees de terres fèrtils que permeten que hi creixin, com ja bé saps, els avellaners, la vinya, les oliveres i els arbres fruiters, regats amb l'aigua de pous i de mines.*

El poble, silenciós, és format per petits carrerons, alguns sense sortida. No calen gaires paraules per explicar-ho, perquè, si mires bé, les cases ho diuen tot. Les reixes que a vegades hi ha al costat dels portals eren, anys enrera, un observatori de la més pura tafaneria, i on també els padrins del poble enraonaven amb les jovenetes.

Vilallonga és un poble de pagesos, d'homes amants de la terra que hi són arrelats. Cada dia a les dotze les campanes de l'església parroquial de Sant Martí, del segle XVIII, ventaven per tal d'avisar els homes que treballaven al camp que havia arribat l'hora de dinar i calia fer una aturada.

- *Per això ara, a aquesta hora, toca la sirena padrina?*
- *Sí³²⁵ filla però has de saber que les campanes no sempre tocaven igual. Si repicaven, anunciaven el baptisme d'un nou nat i reunien a tota la canalla de la plaça, on els padrins llançaven confits. Però, si els tocs eren lents i pesats i envaïen el silenci del poble, anunciaven la mort d'un veí.*
- *No fèieu festes?*
- *És clar que sí! Els dies 30 i 31 de juliol celebràvem la festa major d'estiu, amb els saraus i els embalsats, i els patrons eren sant Abdó i sant Senén, i l'onze de novembre, dia de sant Martí³²⁶, la d'hivern destinada a commemorar l'acabament de les feines d'estiu: l'alegria de la verema i de la collita d'avellanes, considerades les més importants des del punt de vista econòmic.*

La Maria agraeix les explicacions i surt al carrer per contar a les seves amigues tot el que la padrina Sió li ha dit. L'àvia, cansada, s'adorm amb un dolç somriure als llavis" (pp. 7-9).

Com a qüestió cultural, comentaré que una vegada vaig penjar en Facebook una pregunta sobre qui era qui els contava els contes, quan eren xiquets. En el cas d'un grup de Catalunya, molts responien que la padrina (l'àvia) i que, si no, la mare. En tercer lloc, apareixia el pare. En canvi, en u de les Illes Balears, en què la participació fou més baixa, no semblava tan igual. De totes maneres, sí que he trobat una cosa que m'ha semblat interessant. I, lo millor, és que parteix d'un

³²⁴ La forma correcta és *pedregós*.

³²⁵ Literalment, i no, per exemple, "*Sí, filla, però has de saber...*".

³²⁶ La festivitat de Sant Martí és l'11 de novembre.

llibre escrit per una valenciana: **“El cicle de la vida. Ritus i costums dels alacantins d’abans”**, de Ma. del Mar Duque Alemán, publicat per Edicions del Bullent (en Picanya), en el 2003 i guardonat amb el **“4t Premi Bernat Capó”**. Llegim un text que diu així: *“La literatura oral era recent en la vida quotidiana d’hòmens i de dones. Pel que fa a la condició dels transmissors més notables, sens dubte era la dona, sobretot les d’avançada edat. Les àvies i les mares conservaven i transmetien el major nombre de manifestacions poètiques, com ara, cançons de bressol, cobles, romanços, cobles de jota, contes... Tot just nàixer, la mare començava a inculcar el seu saber al seu fill. Una prova en són les cançons de bressol o de bres”* (p. 139). I la meua pregunta és: ¿no passaria igual amb els goigs dedicats als Sants de la Pedra?

També n’hem trobat una, sobre Cadaqués, treta a partir de la web de la **“Revista CRAE”**, de cultura, comerç i turisme, on, per mitjà de l’article **“Descobreix l’Alt Empordà Poble a Poble Cadaqués”** (<http://www.revistacrae.cat/ca/turisme/poble-a-poble/33-cadaques/262http://www.revistacrae.cat/ca/turisme/poble-a-poble/33-cadaques/262-cadaques.htmlcadaques.html>), podem llegir que, *“A l’ermita de Sant Baldri es veneren també els sants Abdó i Senén als quals, segons una vella tradició, havia estat en principi dedicat el temple. En un document sense data que fou publicat en la ‘Marca Hispanica’³²⁷ i copiat, segons l’autor, d’un vell pergamí del monestir de Santa Maria d’Arles es conta que en temps de Carlemany, un vaixell que traslladava les relíquies de Sant Abdó i sant Senén naufragà prop de Cadaqués; els naufragats i les relíquies foren salvats gràcies a l’ajut dels cadaquesencs. Per recordar el fet es construí aquesta capella”*. També relacionat amb aquest fet, hem trobat que, en l’obra **“Els sants Abdó i Senent. Patrons de l’agricultura catalana”**, de 1961, hi ha que *“L’embarcació anà fent camí, fins per port vora Cadaqués, el 24 d’Octubre diu la tradició, on els tripulants agraïts (sic) els erigiren un santuari en Port Lligat on desembarcaren, avui una platja encara és dita del ‘Nem’, per allò del costum del Principat en dir-los ‘Sant Nen i Sant Non’³²⁸”* (p. 18).

Aquestes línies enllacen amb les que comenta Joan Baptista Anyés, en la seua obra **“La vida dels gloriosos sants Abdó i Senén”** (en la versió d’Ulleye, del 2010), quan, en el capítol seté, sobre el trasllat de les relíquies dels sants, per part d’Arnulf, l’abat d’Arles que les hi portaria des de Roma (amb el permís del papa), diu que *“I fon tan prompta³²⁹ en socórrer, en el mateix moment, cessant els horribles vents i tempesta, fon feta la mar bonança; i els dits jóvens, en el mateix moment, de la vista de tots desaparegueren, deixant a tots una fe molt certa que seran de la misericòrdia de Déu promptament socorreguts els que, amb pures entranyes i amb fe ferma, de Nostre Senyor demanaran l’auxili en tals i altres qualsevol perill, per la intervenció d’estos sants poderosos. La nau, deslliurada de tan gran perill, amb pròsper vent, en fi aportà al port de Roses, del Principat de*

³²⁷ La *“Marca Hispànica”* és el nom que rep lo que, entre l’any 821 i l’any 850, s’utilitzava en els Annals Reials dels Francs (*“Annales regni Francorum”*) per a designar el conjunt dels territoris conquerits per Carlemany en bona part dels Pirineus. Informació treta, en part, de **“Viquipèdia”**.

³²⁸ És u dels poquíssims casos, si no l’únic, en què hem vist l’ús del nom familiar *“Sant Nen”* (de *“Senén”*) en lloc de la molt estesa *“Sant Nin”*.

³²⁹ Literalment, amb el significat de *“ràpida”*.

Catalunya; on, desembarcant el sant abat, alegre amb el seu tan estimat tresor, féu a Nostre Senyor alegres gràcies. En el qual lloc, en perpètua memòria, fou edificada una església i dedicada als gloriosos prínceps Abdó i Senén, als quals fins a hui són molt devots tots aquells pobles”.

A finals d'abril del 2019, trobí l'entrada **“Llegendes dels simiots”**

(<https://lamaletadelalili.es/ca/llegendes-dels-simiots>), en la web **“La maleta de la Lili”**, on apareix una llegenda relacionada amb els simiots i en què es fa referència als Sants de la Pedra³³⁰. Diu així: *“Una nit, un vianant que es va perdre per les fraus³³¹ de la muntanya va trucar a la barraca i li va demanar posada per aquella nit. El rei dels simiots el va acollir amb molta hospitalitat. Com que feia molt de fred, el vianant no parava de bufar-se els dits per tal d'escalfar-se'ls³³². El simiot va restar tot sorprès del sistema, que va considerar com un art de meravella. Per tal de regalar el seu hoste, el rei li va escalfar una olla d'aigua ben calenta perquè pogués beure i fer-se pas[s]ar el fred. L'aigua gairebé bullia (sic) i era impossible beure'n una gota sense fer-la refredar. I el desconegut, perquè es refredés, no parava de bufar. El simiot restà tot sorprès per l'acció del seu hoste. No es va explicar que amb el buf pogués escalfar allò que era fred i refredar allò que cremava. Considerà el nou vingut com un bruixot o com un diable i no li volgué donar més acolliment. El rei va fer saber el cas als seus vassall[s], entre els quals es va estendre l'opinió del cabdill.*

Mentre els simiots vivien pels cims més enlairats del Canigó, llur acció no era sentida per la terra plana. Malauradament, però, més endavant, baixaren al pla, on van caure com una plaga terrible. Arbre per on s'enfilaven restava mort; fruit o conreu que tocaven esdevenia com rostit i no feia res més de bo; tot el bestiar es moria. De nit baixaven per la xemeneia i es posaven per les cases, i sembraven l'angúnia, la desolació i la mort.

Molt aviat la pesta, la fam i la misèria van envair el país. La vida es feu impossible pels homes i per les bèsties, fins que el rector³³³ d'Arles de Tec, que s'anomenava Arnús³³⁴, va anar a Roma a cercar els cossos dels sants Abdó i Senén, la presència (sic) dels quals esquivà tota aquella feram, i la pau i la tranquil·litat retornaren a les llars atribolades. Des d'aleshores que no s'ha vist no se n'ha sentit parlar més”.

Aquesta llegenda, com podem llegir a peu de l'escrit, està treta del llibre **“El Pirineu. Tradicions i llegendes”**, de Joan Amades, publicat per Garniseu Edicions.

Així mateix, en l'entrada **“Sant Nin i Sant Non”** de l’**“Enciclopèdia de la Fantasia Popular Catalana”**, de Joan Soler i Amigó, publicada per Editorial Barcanova en 1998, hi ha que, *“Al País Valencià contenen la peripècia grotesca d'aquests sants: van ser atrapats per la justícia per haver*

³³⁰ El 18 de gener del 2020, aquesta llegenda no figurava en la web.

³³¹ Una frau és un pas estret i pregon entre muntanyes.

³³² Literalment, en lloc d’“escalfar-se'ls”.

³³³ És la primera font en què he llegit fou un rector (i no un abat, l'abat Arnulf) qui es traslladà a Roma.

³³⁴ El nom de l'abat és Arnulf, encara que ací aparega Arnús. A més, d'acord amb el DCVB, Arnús procedeix del nom propi germànic *Ernust* (amb la variant *Arnust*), mentres que *Arnulf*, que també prové d'aquesta llengua, ho fa mitjançant el nom propi *Arnulf*.

robat en un camp, però ells van negar-ho. L'un va dir: 'Jo vaig entrar al camp però no vaig robar'; l'altre: 'Jo vaig robar però no vaig entrar'. L'un havia pujat a collibè de l'altre" (p. 694).

F) REFRANYS.

Sembrar:

No es pot sembrar sense saó i, per tant, s'ha de fer un temps després de ploure. El moment de sembrar, s'escau, generalment, entre la segona mitat d'octubre i tot el mes de novembre.

"Pel juny, la falç al puny".

*"Sembraràs quan voldràs i per Sant Joan segaràs".*³³⁵

*"Al juliol, trau les garbes al sol".*³³⁶

"En setembre, qui tinga blat, que sembre".

*"Pel setembre, qui tinga blat, que en sembre".*³³⁷

*"Qui no sembra per sant Mateu [21 set.], sembra pel mes d'Advent".*³³⁸

"Per santa Teresa [15 oct.], el blat estesa; per santa Caterina [25 nov.], del blat que no siga sembrat, fes-ne farina".

"Quan l'octubre és arribat, sembra el sègol, l'ordi i el blat".

*"Al novembre, qui no ha sembrat que no sembre".*³³⁹

"Si en novembre no has sembrat, deixa el camp pelat".

³³⁵ *"Meteorologia i agricultura populars"*, de Cels Gomis (p. 208).

³³⁶ Per generositat de Joan Prió Piñol, 27 de juliol del 2017, en Facebook.

³³⁷ Tret del document *"Èpoques de l'any"* (p. 52). En la mateixa pàgina, hi ha u molt semblant i interessant: *"Pel setembre, qui tinga llavor, que sembre"*. Tot seguit, veiem: *"En general, és l'època de la sembra per aprofitar les pluges hivernenques"*.

³³⁸ Novembre i desembre.

³³⁹ *"Meteorologia i agricultura populars"*, de Cels Gomis (p. 221). General en Catalunya.

“Sembrar en novembre i birbar³⁴⁰ en desembre”.

“Sembraràs quan podràs (o voldràs), i per sant Joan segaràs”.

Forment / Blat / Segar:

*“Quan la grua³⁴¹ va a ponent, pagès, sembra ton forment; quan la grua va a llevant, pagès, cava amb tot afany”.*³⁴² Segons Cels Gomis i Mestre, del Vallès.

*“Per Santa Creu [3 de maig] el blat s’hi veu”.*³⁴³ Avinyonet de Puigventós (l’Alt Empordà).

*“Blat nat, mig encertat”.*³⁴⁴ Llers (l’Alt Empordà).

*“Per Sant Isidre [15 de maig] el blat deu ésser igualat”.*³⁴⁵ Espinavessa (l’Alt Empordà).

*“Al juliol, segadora al puny”.*³⁴⁶ Sant Esteve de Llitera (la Llitera).

*“Pel juny, la corbella al puny”.*³⁴⁷ Molt popular en el País Valencià.

*“Pel juny, la falç al puny”.*³⁴⁸

*“Al juny, corbella al puny i la roba lluny”.*³⁴⁹

*“No em diguis blat que no sigui al sac i encara ben lligat”.*³⁵⁰ Molt conegut.

En el document **“Èpoques de l’any”**

(<http://www.godella.es/sites/default/files/Refranyer%20de%20les%20èpoques%20de%20l'any.pdf>), publicat per l’Ajuntament de Godella, hi ha els set refranys següents:

³⁴⁰ Arrancar les herbes dels sembrats.

³⁴¹ Au camallarga, de plomatge gris cendrós, que passa dues vegades l’any (març i octubre). En castellà, *grulla*.

³⁴² Idem (p. 235).

³⁴³ Idem (p. 205). Assenyalen que el forment comença a espigar.

³⁴⁴ Idem (p. 232).

³⁴⁵ Idem (p. 206).

³⁴⁶ En el document **“Èpoques de l’any”**

(<http://www.godella.es/sites/default/files/Refranyer%20de%20les%20èpoques%20de%20l'any.pdf>), publicat per l’Ajuntament de Godella, hi ha la variant *“Al juny, corbella al puny i la roba lluny”*.

³⁴⁷ També hi ha la variant valenciana, *“En juny, la corbella al puny”*, la primera que aprenguí, abans de conèixer la que hem exposat en primer lloc.

³⁴⁸ Tret del DCVB, on apareix d’una manera que concorda amb lo que tractem, en aquest estudi, sobre Demèter, juny i forment: *“Pel juny, la falç al puny: es diu perquè el mes de juny és el propi de la segada”*. Recordem que Demèter, també apareix acompanyada de forment i d’una corbella (falç).

³⁴⁹ Del document **“Èpoques de l’any”**, de la web de l’Ajuntament de Godella.

³⁵⁰ Idem (p. 232). Hi ha la variant *“No digues blat fins que no sigui al sac, ben lligat i sense cap forat”*, també prou coneguda.

“Diu el blat al sembrador: a l’estiu estaré amb vós”.

“Diu el blat: amb un gra o dos, en juny seré amb vós”.

“Juny assolellat i ben tronat, any de molt de vi i molt de blat”.

“Si vols tenir pa, per Sant Joan has de segar”.

“Al juliol, sega qui vol”.

“Pel juliol, sega qui vol”.

*“Al juliol, sega amb bon sol”.*³⁵¹

*“Juliol blader, setembre raïmer”.*³⁵²

“Juliol blader, setembre vinyer”.

Birbar³⁵³ / Podar la sarment³⁵⁴:

“Curt de sarment, verema llarga”.

“Podar per gener i sembrar per febrer, quasi sempre convé”.

“Si mon pare em poda de gener i em llaura de febrer, vergonya em serà si no li omplo el celler”.

Raïm / Vinya / Verema:

El 1r d’agost del 2017, un amic meu, Carlos Barneda, penjà un post en el grup *“Cançons, Refranys,*

³⁵¹ Cal dir que, en el document *“Èpoques de l’any”*, hi ha un refrany que concorda amb el fet que els Sants de la Pedra es celebren a finals de juliol, després d’haver passat ells la primera part de la joventut, lo que podríem dir adolescència, més que res, per la proximitat entre la data del refrany (encara que no se’n faça esment) i la del dia de la festivitat dels sants Abdó i Senent (30 de juliol): *“Als darrers de juliol, una hora menys de sol”* (p. 44). Com es llig en el document: *“La durada de llum solar comença a acurtar des de Sant Joan, el 24 de juny”.*

³⁵² M’incline pel refrany següent (el qual figura en diferents planes d’Internet), ja que concorda amb el fet que juny siga el mes, per excel·lència, de la collita del forment, així com la del raïm sol ser en setembre: *“El juny és blader i el setembre, raïmer”*. La primera entrada on el vaig llegir, *“Juny”* (<http://tematic.dites.cat/2008/05/juny.html>), està en la web *“Refranyer temàtic”*. Tot i això, en el document *“Èpoques de l’any”*, apareix, però no en primer terme, en la pàgina 53, com a acompanyant del refrany *“El setembre és veremador i es fa vi del bo i millor”*.

³⁵³ Eixarcolar, arrancar les herbes dels sembrats.

³⁵⁴ Branca de cep.

Embarbussaments i Frases Fetes Catalanes", que portava per títol **"HA COMENÇAT LA VEREMA"** (https://www.facebook.com/groups/109867335700594/permalink/1566005233420123/?comment_id=1566078583412788&reply_comment_id=1566534643367182&notif_t=group). Deia així:

"El temps de figues i raïms,

eixampla els vestits.

En temps de veremes,

tots els cistells són bons".

Passí a fer-li la pregunta següent: *"¿Quan sol començar-hi [la verema], Carlos? És perquè em crida l'atenció que no aparega el raïm, en documents sobre la mitologia grega o romana, relacionada amb el tema de les pedregades i anteriors a la celebració dels Sants de la Pedra (a nivell oficial), però sí (i molt) el forment".* La seua resposta, l'endemà, fou: *"(...) A la zona de Raïmat (Lleida) són els primers a iniciar la verema, aquest any el primer d'agost, a la meua zona (Alt Empordà), segons la climatologia, comencen al llarg de la segona quinzena d'Agost".*

*"En juliol, la garrofeta porta dol i el raïmet també en vol".*³⁵⁵ Comarca de la Ribera d'Ebre.

*"Per Sant Mateu [21 setembre], el raïm meu i el meló teu".*³⁵⁶

En l'article **"La vinya i la tradició oral catalana"**

(<http://www.lapalanca.cat/oldweb/2000/9sep/pagines/pag9.htm>), de la web **"La palanca"**, hem trobat, per exemple, els refranys següents:

*"Si no podes pel març, no veremaràs".*³⁵⁷

"Maig ventós i juny calent, fan bon vi i bon forment".

"La vinya pel juliol, no vol beure aigua, sinó prendre el sol".

"El setembre és veremador i es fa vi, el bo i millor".

"Pel setembre, vi per vendre".

"Octubre finit, raïm recollit".

³⁵⁵ Idem (p. 212). Ja comença a estar maduret i, de fet, hi ha poblacions on s'ofereix el primerenc als Sants de la Pedra.

³⁵⁶ Idem (p. 218).

³⁵⁷ La primera vegada que llisquí aquest refrany, em recordà el pas de sis mesos des de març (la primavera) fins a setembre (la verema) i, així, de Persèfone, deessa que va unida a Demèter en part de l'any agrícola i que passa a primera fila, justament, tres mesos després d'haver iniciat Demèter el seu cicle (desembre, naixement del forment que, sis mesos després, en juny, es collirà, com ho manifesten els refranys).

*“Si bons raïms vols menjar, pel desembre has de podar”.*³⁵⁸

“Llaurar la vinya brotada, pitjor que una pedregada”.

Igualment, en el document *“Èpoques de l'any”* (p. 55), hi ha els refranys següents.

“Per la Mare de Déu de Setembre”³⁵⁹, els raïms ja són bons per prendre”.

*“Si bons raïms vols menjar, al setembre la vinya has de podar”.*³⁶⁰

*“Si el setembre el féu veremador, raja”³⁶¹ el vi, que no hi ha millor”.*³⁶²

La festa de Sant Miquel arcàngel, 29 de setembre, correspon a l'equinocci tardoral, moment que marca una fita important dins de la vida agrícola dels pobles europeus, puix que coincideix amb les veremes i amb l'inici de la sembrada, faenes que han donat lloc a diversos costums i a nombrosos refranys.

Durant el mes d'octubre, s'acaben les veremes i comença la faena, pesada i pacient, de llaurar, tanmateix arrossegada i tranquil·la, diferent a la veremada i a l'elaboració del vi.

“A sant Jaume [25 jul.] i santa Anna [26 jul.], raïm de la Plana; si no en la d'ací, en la de Cocentaina”.

*“Per Sant Jaume i Santa Anna, raïms a la plana”.*³⁶³ Castelló de la Plana.

*“Sant Jaume i Santa Anna, que pinta el raïm i la magrana”.*³⁶⁴

“Agost i veremar, cada dia no es fa”.

*“Agost i verema, tots els dies no aplega”.*³⁶⁵

³⁵⁸ Així com la preparació del futur camp que produirà forment s'entén que té lloc en la tardor, la del raïm ho fa en desembre, de manera que, justament (en el camp simbòlic), s'arreplega (en la verema) nou mesos més tard, això és, en setembre, mentres que el forment ho fa en juny.

³⁵⁹ En l'entrada *“La Mare de Déu de Setembre”* (<https://www.enciclopedia.cat/EC-GEC-0040129.xml>), dins de la web de la *“Gran Enciclopèdia Catalana”*, hi ha que aquesta festivitat de la Mare de Déu és el 8 de setembre, també coneguda com la festivitat de les marededeus trobades.

³⁶⁰ Tret del document *“Èpoques de l'any”* (p. 56). L'explicació que llegim és que *“Les podes, en general, es fan a la tardor i a l'hivern”*.

³⁶¹ *“Rajar”* vol dir *“eixir un líquid d'un orifici, canat, etc., formant un raig o doll”*.

³⁶² Tret del document *“Èpoques de l'any”* (p. 56). *Rajar* significa regallar, brotar, eixir, sumar. I l'explicació d'aquest refrany és, com llegim en el document, que *“Setembre és el mes de veremar perquè els xinglots ja estan en la plenitud de madurs i ben sucosos”*.

³⁶³ Idem (p. 214). En aquest refrany, segons Cels Gomís i Mestre, *“plana”* és com es diu *“muntanya en el Baix Ebre”*.

³⁶⁴ Idem (p. 214). Hi ha poblacions on s'ofereixen mangranes als Sants de la Pedra.

³⁶⁵ Tret del document *“Èpoques de l'any”* (p. 47).

*“En agost, raïm i most”.*³⁶⁶

“A sant Mateu [21 set.], batoll³⁶⁷ i verema arreu”.

*“Any de fred tardà, la vinya poc raïm farà”.*³⁶⁸

Pedra / Pedregada:

“Si per Sant Jaume plou, abans de vuit dies pedregada”. (**“10 refranys del mes de juliol (1a part)”**, <http://www.ccma.cat/324/10-refranys-del-mes-de-juliol/noticia/2436573>).

La pedra de juliol no té consol. (**“10 refranys del mes de juliol (2a part)”**, <http://www.ccma.cat/elhttp://www.ccma.cat/el-temps/10-refranys-del-mes-de-juliol/noticia/2678324temps/10-refranys-del-mes-de-juliol/noticia/2678324>).

*“Pedra en juliol no té consol”.*³⁶⁹

*“Camp pedregós, fa el cep hermós”*³⁷⁰.

“A Solivella les bruixes, / d’on surten les pedregades”. Tret del llibre **“Meteorologia i agricultura populars”**³⁷¹, del folklorista català Cels Gomis i Mestre (1841-1915); a partir de la versió de l’editorial Altafulla (1a edició, 1998). L’explicació de Cel Gomis és que *“Al Camp de Tarragona creien que les bruixes formaven les tempestats a Solivella”*. Solivella és una població de la comarca de la Conca de Barberà (Catalunya).

“La pedregada no fa perdre anyada, però pobre d’aquell que l’atrapa”. Aforisme general tret del llibre **“Meteorologia i agricultura populars”** (p. 28).

“La pedregada no lleva anyada, però pobre d’aquell que atrapa”. És la forma popular valenciana, segons el DCVB, on també hi ha la següent.

³⁶⁶ Tret del document *“Époques de l’any”* (p. 49). El most és el suc espremut abans que fermenti i que esdevinga vi. També hi ha una variant que conec, des de xiquet: *“En agost, figues i most”*.

³⁶⁷ Acte de batollar, això és, de batre els arbres per a fer-ne caure la fruita, principalment, les anous, les garrofes, les ametlles, etc. També s’empra, per exemple, per a l’acte de batre amb batolls (és a dir, amb dos bastons units per una corda o corretja) els cereals, per a separar la palla del gra.

³⁶⁸ Amb la col·laboració de Pere Pujol Padrol, 27 de juliol del 2017, en Facebook.

³⁶⁹ Per generositat de Marc Baldó Lacomba, 27 de juliol del 2017, en Facebook.

³⁷⁰ Per generositat de Pere Pujol Padrol, 27 de juliol del 2017, en Facebook.

³⁷¹ **“Meteorologia i agricultura populars. Recull d’aforismes, modismes, creences i supersticions referents a la meteorologia i a l’agricultura a l’entorn dels anys 1864 a 1915”**. Aquesta obra, molt interessant, és del folklorista Cels Gomis i Mestre. L’edició de què hem parlat és la de l’editorial Altafulla (1a. edició, 1998).

“Sa pedregada no s’endú l’anyada, però pobre de qui l’ha parada”. Menorca.

En eixe sentit, el mateix diccionari recull que *“Molta pluja abans Nadal, mitja pedregada val”*.

*“No hi ha març que no marcegi, ni estiu que no pedregui”*³⁷².

Relacionades amb el toc de campanes (sovint, vinculades amb una possible pluja que fes malbé la collita, com ara, perquè hi pedregàs), però, amb un significat diferent, hi ha les dues que venen a continuació, això és, amb una de les funcions que tenien les campanes durant segles i segles (i que, en alguns llocs, encara perdura): en un sentit més general, servir d’avís davant una possible inclemència de l’oratge i de les adversitats que se’n podrien derivar. La primera està en el llibre de Cels Gomis i, la segona, en el DCVB.

“Després de caiguda la pedregada, toquen a temps”. Del mateix llibre i amb l’aclariment següent: *“A Navata (Alt Empordà), per expressar que una cosa arriba passada ja la seva oportunitat”* (p. 28).

“Quan la pedregada és caiguda, no és hora de tocar a temps”.

Llaurador / Pagès / Hortolà:

Hem inclòs aquestes tres paraules ja que els Sants de la Pedra en són els seus patrons. Les entrades següents són del *“Diccionari Català-Valencià-Balear”*.

“Si el llaurador contara, no sembrara”.

“No hi ha cap llaurador que no faci un solc tort”.

“El llaurador, de bona gana ho dóna”.³⁷³

“Hortolans i moliners, mai esguerren la collita”.

“El pagès a la terra, i el militar a la guerra”.

“Pagès que té cria, guanya de nit i de dia”.

“Més val esser ric pagès que un pobre marquès” (o *“que un pobre burguès”*, o *“que un pobre patacaire”*).

“Petjada de pagès, no fa mal a res”.

³⁷² Informació treta del *“Diccionari Català-Valencià-Balear”*, en l’entrada *“Pedregar”*.

³⁷³ El refrany *“El llaurador, de bona gana ho dóna”*, valencià, s’utilitza, per exemple, com em feu una vegada una tia meua, quan una persona ofereix un menjar a una altra i la segona li diu que no, encara que puga estar bo i que li ho agraesca, com ara, perquè no li calga. No va, per tant, en la línia de l’explicació del DCVB, segons la qual es diu, amb sentit irònic, per a indicar que els llauradors valencians donen amb sentit interessat.

“El pagès sempre ha d’estar prop dels que fa treballar”.

Dites, refranys i anècdotes lingüístiques sobre “els Sants de la Pedra”. Creences populars.

“Sant Nin i Sant Non, els Sants de la Pedra són”. Es tracta d’un refrany molt estès en Catalunya i, amb la introducció d’Internet, comença a difondre’s en l’àmbit lingüístic. En l’obra *“Vida, culto y folklore de los santos Abdón y Senén”*, de José Sistac Zanuy (Ed. Ramón Sopena, 1948), podem llegir *“Familiarmente se les llamaba sant Nin y sant Non, y también sant Noi i sant Nen, e incluso sant Noi i sant Nient”* (p. 70). És l’única font en què he trobat els altres noms familiars que inclou l’autor junt amb els del refrany i el de Sant No i Sant Ne (en Mallorca).

“Sant Nin i sant Non / els santets de la pedra són”. Aquesta variant, reproduïda textualment, figura en l’entrada *“El conflicte de la patronal pagesa”* (<https://giliet.wordpress.com/2012/05/22/el-conflicte-de-la-patronal-pagesa>), escrita per Jaume Moya, en el seu blog *“Giliet de Florejacs”*.

“Sant Nin i Sant Non, pebrots i tomates, la festa dels hortolans”. Aquest, per exemple, figura en l’entrada *“Sants i festes diverses”* (<http://tematic.dites.cat/2007/11/sants-i-festes-diverses.html>), de la web *“Refranyer temàtic”*.

“Per Sant Nin i Sant Non es talla el raïm de la planta i es penja a la llàntia”. El trobi en *“El Refranyer. Dites, refranys i maneres de dir”* (<http://elrefranyer.com/ref/per-sant-nin-i-sant-non> <http://elrefranyer.com/ref/per-sant-nin-i-sant-non-es-talla-raim-planta-es-penja-llantia>)³⁷⁴.

*“Reseu als Sants de la Pedra,
tingueu-los contents en tot,
que està la collita en l’aire i,
si apedrega,... ens fot”.*

Treta del llibre *“Dites i refranys de la nostra terra”* (Concepció Cortés i Domi Gramache). També figura en l’entrada *“Sants de la Pedra”*, dins del blog *“Basseta”*

³⁷⁴ En el moment de revisar la recerca, el 23 d’octubre del 2019, no es podia entrar en aquest enllaç. Tot i això, direm que aquest refrany es troba en altres entrades d’Internet i que és molt popular. A més, sí que l’hem trobat en el blog *“José Gargallo Gregori”*, amb un apartat que té un títol i un subtítol semblants. Així, l’apartat es diu *“EL REFRANYER”* (<http://josegargallo.blogspot.com/p/refranyer.html>) i el subtítol, que es troba en la línia següent, *“Dites, refranys i maneres de dir”*. En passar a l’espai temàtic *“Sants”*, sí que podem llegir el refrany que hem tret adés, si bé fent una bona recerca. L’enllaç amb què hi accedim és <http://elrefranyer.com/tema/sants-37?page=18>.

(<http://basseta2007.blogspot.com/2007/07/sants-de-la-pedra.html>), però així:

“Reseu als Sants de la Pedra,

tingueu-los contents en tot,

que està la gorgereta en l’aire

i, si apedrega, ens fot”.

La paraula “gorgereta”, com podem veure en el DCVB, prové de “gorja”, o siga, d’una gola o gargamella. Per tant, aquesta dita, en sentit figurat, expressa la idea que els núvols podrien fer malbé la collita, això és, engolir-se-la.

En “*El blog d’en Toni Alorda*”, hi ha l’entrada “*Els Sants de la Pedra, publicat al Dijous*” (<http://tonialorda.balearweb.net/post/103909>, del 16 d’agost del 2011), que diu: “*reseu als Sants de la Pedra, tingueu-los contents en tot, que està el càntir en l’aire, i si apedrega ens fot*”.

En l’apartat de les “*CANÇONS DE LES ESCENES*” (https://issuu.com/panalfallero/docs/lilibret_falla_la_victoria_2016/167), dins del document “*Llibret Falla La Victòria 2016 – Port de Sagunt*” (p. 167), hi ha la dita següent:

“Reseu als Sants de la Pedra, reseau als Sants de la Pedra

tinga’l³⁷⁵ content en tot que està la collita en l’aire

i si pedrega ens fot i si pedrega ens fot

reseu als Sants de la Pedra”.

En el blog “*Valencia Canta*”, apareix l’entrada de la cançó “*Alça l’aleta polleta*” (<http://valenciacanta.blogspot.com.es/2012/04/enric-pastor-pastoret-alca-laleta.html>), popular en el País Valencià, on podem llegir, textualment, i escoltar

“Reseu als Sants de la Pedra

reseu als Sants de la Pedra

tinga[u-]lo content en tot

que está la collita en l’aire i

si apedrega mos fot i si

³⁷⁵ La combinació “Reseu” i “tinga’l” en lloc de “tingueu-los”, no deixa de ser peculiar, en relació amb la resta d’entrades semblants (per la lletra) a aquesta. ¿Es tracta d’una dita que es comunica a una altra persona, com també la que llegim en l’entrada del blog “*Valencia Canta*”? Si fos així, estaria justificada la combinació.

apedrega mos fot reseu als

Sants de la Pedra”.

En el blog *“Història d’Aielo de Malferit”*, hi ha una entrada, *“La festa dels Sants de la Pedra”* (<http://historiadadeaielo.blogspot.com.es/2011/07/la-festa-dels-sants-de-la-pedra.html>), que recull uns versos de Francisco Arroyo, de 1999, en un article signat per Mª Jesús Juan Colomer. Diuen així:

“Preguem al[s] Sants

‘Sants de la Pedra Gloriosos,

Os³⁷⁶ tenim en la memòria, i

demanem confiats que ens

tingau preparat un lloquet

allà en la glòria” .

En el mateix blog, però el 2 de juliol del 2017, en l’entrada *“CARRER SANTS DE LA PEDRA 1995-2015. 20 anys de festa (3 – 5 de juliol de 2015)”* (<http://historiadadeaielo.blogspot.com/2017/07/carrer-sants-de-la-pedra-1995-2015-20.html>), publicada en el blog *“Història d’Aielo de Malferit”*, podem llegir unes línies que he considerat molt important introduir-les en la recerca, com a valoració de l’esperit social i de la recuperació de les festes, a través de la col·laboració:

“20 anys que uns desaprensius robaren el retaule de ceràmica del carrer,

20 anys que el carrer es va indignar,

20 anys que tornàrem a ser veïnat i prendre decisions comunes,

20 anys de tindre voluntat en continuar allò que heretàrem dels nostres avantpassats!!”

I també les que es poden llegir més avall: *“la recuperàrem al complir els 20 anys mantinguem-la i lluitant contra les dificultats i contrarietats que acompanyen l’organització d’estes tipus de festes de carrer (...). Per a nosaltres, la junta organitzadora, lo principal de la festa i per damunt de tot és la gent, i al nostre veïnat dedicàrem la principal activitat d’esta commemoració, al veïnat d’ara i al d’abans”*.

El 4 d’abril del 2017, Joan Prió Pinyol, un home del grup de Facebook *“Dites, cançons, contes, costums, Catalunya”*, a un escrit que jo havia penjat amb la intenció de rebre ajuda per a elaborar aquest estudi, va escriure: *“Jo vaig néixer un 30 de juliol, el dia [en] què es commemora Sant Abdó i Sant Senent. I la dita que em deia ma mare era: ‘Sant Nin i Sant Non, pebrots i tomàquets!!!’”*.

³⁷⁶ Literalment.

Aquest refrany també apareix amb la forma “*Per Sant Nin i Sant Non, pebrots i tomates*”, tal com l’escriu Martirià Brugada Clotas (nascut en Girona, en 1953) en un apartat del dia 4 d’agost del 2012, amb escrits d’uns quants dies, en el seu “*Diari del capellà*” (<http://www.diaridelcapella.cat/2012/08/per-sant-nin-i-sant-non-pebrots-i.html>). Així mateix, Martirià Brugada, en un article seu titulat “*Banyoles. Festa del Terme en honor dels sants Abdó i Senén. Diumenge més proper al 30 de juliol*” i publicat, en 1999, en el llibre “*Repics de festa*”, trau la variant “*Pel dia dels sants Abdó i Senén, pebrots i tomates*”. Vaig accedir a aquest article, sobre Banyoles, sobre la “*Festa del Terme*” que es celebra i en què, a més, hi havia aquesta dita, gràcies a un correu enviat per Miquel Rustullet Noguer, el 18 de novembre del 2017.

Cal dir que, en el llibre “*Vida, culta y folklore de los santos Abdón y Senén*”, de José Sistac, posa que, en la ciutat de Barcelona, amb motiu de les festes dels Sants de la Pedra, “*La animación era completa y popular en toda la ciudad, siendo cabalmente uno de los privilegios de este Gremio [de Hortolanos] el de poder imponer multas a los que trabajaren en dicho día.*

Por la tarde, el pueblo visitaba las huertas de los payeses amigos y conocidos, donde le obsequiaban con ensaimada, jamón y sendas fuentes de pimientos y tomates, aliñados³⁷⁷ con sal y aceite. De esta costumbre deriva el dicho popular:

Per sant Nin i sant Non,

pebrots i tomàtecs!

pues tales frutos sazonan³⁷⁸ en esa época del año.

Se procuraba conservar para dicho día los más hermosos ejemplares de los referidos frutos, a fin de ofrecerlos a los visitantes, con los que organizaban alegres francachelas³⁷⁹ y animados jolgorios” (p. 93).

També relacionades amb la ciutat de Barcelona, però mitjançant el “*Costumari català*” de Joan Amades, i en línia amb José Sistac, apareixen les paraules següents: “*Per honorar els sants, els hortolans tallaven el millor raïm de llurs parres i el penjaven de la llàntia que cremava davant dels patrons. El refrany següent ens ho explica:*

Per Sant Nin i Sant Non,

es talla el raïm de la planta,

i es penja a la llàntia.

³⁷⁷ Adobats, amanits.

³⁷⁸ Assaonar, fer madurar, agafar el punt que ha de tenir, etc.

³⁷⁹ En valencià, *xeffis* (m.), àpat abundós.

Entre els hortolans hi havia una veritable emulació per a poder obtenir un raïm ben gros i lluir-lo el dia d'avui, amb gran ostentació i honor”³⁸⁰.

En la web “[Festes.org](http://www.festes.org). *L’espai on comença la festa*”, hi ha l’entrada “*Festes de Sant Nin i Sant Non*” (<http://www.festes.org/directori.php?id=486>), en què podem llegir que “*La dita popular també recull aquesta relació entre els sants i els productes de l’horta: ‘El dia de Sant Abdó i Sant Senén, pebrots i tomàquets’*”, semblant al que hi deia Martirià Brugada, com hem llegit més amunt.

En la web “[Surtdecasa.cat](http://surtdecasa.cat)”, hi ha l’entrada “*Festa Major de Sant Abdó i Sant Senén*” (<http://surtdecasa.cat/camp/agenda/festa-major-de-sant-abdo-i-san-senen/58526>), relacionat amb la població catalana el Morell (comarca del Tarragonès), en què apareix la dita “*Per Sant Nin i Sant Non, pebrots i tomacons*”, menys estesa que alguna de les altres i que, a més, fa que rime “*Sant Non*” i “*tomacons*”. També vinculat amb el Morell, però en el “*Programa Sant Abdó i Sant Senén Festa Major del Morell Estiu 2017*”³⁸¹ (https://issuu.com/ajuntamentdelmorell/docs/programa_sant_abdo_i_sant_sen_n_f), podem llegir “*Per Sant Nin i Sant Non / pebrots i tomacons*” (p. 16).

Fins i tot, en el blog “*Los folloneros*”, dedicat a les caminades, podem llegir una dita de Sabadell, a penes difosa: “*Valga’ns Sant Nin i Sant Non i la Mare de Déu de Togores*”. Figura en l’entrada “*Caminada de Polinyà a la Salut, Colobres i Togores*” (<http://losfolloneros.blogspot.com/2010/02/7-de-febrer-de-2010-caminada-de-polinya.html>), on hi ha línies molt interessats, relacionades amb l’Ermita de Togores (en el terme de Sabadell, comarca del Vallès Occidental): “*Aquesta ermita es troba documentada des de l’any 986. Està situada en una esplanada amb unes monumentals alzines. Se celebra cada any, l’últim diumenge de maig, un concorregut aplec en honor de la Mare de Déu de Togores, que abans era a l’altar flanquejada pels sants Senén i Abdon. D’aquí la dita sabadellenca de ‘Valga’ns Sant Nin i sant Non i la Mare de Déu de Togores’. També era invocada per moltes mares sabadellenques per tal que el seu fill obtingués un bon número en el sorteig de les quintes*”³⁸².

Inclorem que, segons escriu Martirià Brugada, en el seu article “*Banyoles. Festa del Terme en honor dels sants Abdó i Senén. Diumenge més proper al 30 de juliol*”³⁸³, “*A Banyoles diu tothom: ‘valga’m sant Nin i sant Non’*” (p. 96). Igualment, i també en la mateixa pàgina, afegim “*Sant Nin i sant Non són els patrons de la son*”, una dita “*recordant que la migdiada, en aquesta època de l’any, és molt agradable*”, i que la dita més festiva diu “*Valga’m sant Nin i sant Non, carregats de son, i sant Patllari i tots els sants del calendari!*”. Però, a més, traïm el refrany “*No l’envegis, sant*

³⁸⁰ Podríem considerar que, aquest detall relacionat amb la presentació del raïm, de “*lluir-lo*”, com escriu Joan Amades, està present en moltes poblacions amb el mateix esperit.

³⁸¹ En el moment de revisar aquest apartat de la recerca, 17 d’agost del 2019, sí que es pot accedir, en Internet, a aquest document: escrivint el títol i prement-hi, però no escrivint l’enllaç.

³⁸² Les quintes eren les persones que havien d’anar a fer el servei militar.

³⁸³ Dins del llibre “*Repics de festa*” (p. 125 d’aquesta impressió). Informació facilitada per Miquel Rustullet, a través d’un correu electrònic del 18 de novembre del 2017.

Abdon, que el qui es queda ja es compon” i, al capdavant i en la mateixa plana, comenta que, “*En fer la recapta per a la festa, si els pagesos estaven satisfets de la collita, deien Quan n’hi ha pels camps, n’hi ha pels sants*”.

I, acabant ja l’article, Martirià Brugada incorpora un apartat relatiu a la celebració de la festivitat en Banyoles (comarca catalana del Pla de l’Estany), amb la frase “Ja tenim els del Terme aquí *en el sentit que si han arribat els del Terme, que són els que vénen de lluny i que destaquen per les ganes de gresca, ja es pot considerar que hi és tothom*” (p. 96).

Audirem que hi ha un refrany que podem llegir, sobretot, en informacions sobre Catalunya o escrites per catalans, però també en registres procedents de fonts valencianes, fins i tot, en pobles agrícoles com Simat de la Vallidigna: “*Sant Nin i sant Non, els santets de la Pedra són*”, com ho podem trobar en l’entrada “**SANTETS DE LA PEDRA#FestesSimat2014**” (<http://valldigna.blog.cat/archives/805401>), de la web “**Valldigna.cat**”.

Igualment, el 30 de juliol del 2019, mentre visitava què havia escrit Sergi Gómez i Soler, en Facebook (per recomanació de Ramón Micó i Colomer), viu que hi havia un escrit iniciat amb el refrany següent, que encara no l’havia trobat enlloc: “*Pels Sants de la Pedra, la calor és quan medra*”, és a dir, que és quan la calor creix, com indica u dels significats del verb “*medrar*” (millorar, progressar, créixer, etc.). Agraesc el suggeriment de Ramón Micó, ja que el post de Sergi Gómez contenia informació molt interessant. Aquest refrany sembla tenir una relació directa amb el fet que la seua festa esdevé en plena canícula, això és, en el moment en què solen registrar-se els dies més calorosos de l’any.

Sobre la dita “*¡Valga’ns Sant Nin i Sant Non!*”, segons José Sistac, en la seua obra sobre els Sants Abdó i Senent, es tracta d’una invocació quan la gent veia un raig que podria fer malbé, quan queia pedra o davant d’una necessitat o d’un fet desagradable, per a demanar la protecció d’ambdós sants (p. 74). Afegirem que el 13 de gener del 2019, mitjançant un comentari de Gerard López Molgosa, en Facebook, vaig accedir a una dita molt semblant a aquesta, com veurem tot seguit, en paraules seues: “*Jo recordo que els meus avis deien una frase modificant els noms de Nin i Non [amb moltes variants]. Exemple: valga’m Sant Nini i Sant Nani i tots els sants del calendari...!*”. La dita que inclou Gerard López és una variant de l’exposada per Martirià Brugada i que hem vist abans.

També hi ha una jaculatoria, és a dir, una oració breu i fervent, que trau José Sistac, en línia amb l’anterior: “*¡Que san Abdón y san Senén nos guarden!*” (p. 148), la qual, “*en caso de aparecer cualquier peligro o tormenta, era pronunciada inmediatamente*” (p. 148).

El 7 de desembre del 2018, per mitjà d’un correu electrònic de José A. Planillo, vaig accedir a unes planes del llibre “**Almedijar, una aproximación a su historia y tradiciones**”, d’Ángel Latorre Latorre, en què es pot llegir una dita dins de les línies següents: “*Se ha conservado un dicho popular en Almedijar que recoge esta admiración que debieron suscitar y que aún hoy se mantiene, al afirmar, refiriéndose al que quiere estar siempre en el centro de una situación. ‘¡Quitate de en medio, que pareces Abdón y Senén!’*” (p. 77). Almedijar és una població valenciana de la comarca de l’Alt Palància.

En Montanejos (una població valenciana de la comarca de l'Alt Millars), com podem llegir en l'estudi **"Sant Abdó i Sant Senén. Festa Major Petita. Vint anys de la seva recuperació (1983-2003)"**, elaborat pel **"Grup d'Estudis Cubellencs 'Amics del Castell'"**, podem llegir que, *"a Montanejos, a la comarca de l'Alt Millars, a la zona de Castelló de parla castellana, n'hi ha una [frase popular] que diu: Para san Abdón y Senén pintan las uvas; para la Virgen de Agosto ya están maduras"* (p. 8).

En una línia molt semblant a la dita d'Almedíjar que hem vist adés, però més bé com a anècdota lingüística (i, a més, humorística), hi ha que, en l'article **"Francisco Sáez Ros, el abuelo 'Redó' (1.843-1.916). Constructor del 'Barrio Nou'. Fundador de la Banda de Música Nova"**, de José Ramón Sanchis Alfonso i de Francisco de Paula Pons Alfonso, pertanyent als **"Quaderns d'Investigació d'Alaquàs"** (<http://quaderns.alaquas.org/ficheros/Q19820206SANCHIS.pdf>), podem llegir: *"Entre sus amigos destaca la honda amistad, durante toda su vida, con Vicente Palop, Secretario que fue del Ayuntamiento de Alaquàs, como siempre iban juntos la gente los llamaba 'els sants de la pedra', como dato anecdótico cabe destacar el hecho de que compraban la prensa diaria y la leían juntos"* (p. 69).

I, fins i tot, en l'article **"Els Sants de la Pedra, Abdó i Senent"**, escrit per Francesc Giner i publicat en el llibre de les festes patronals de Benissa, en 1973, llegim que, *"al nostre País tenen el costum de dir, en veure una parella d'amics: 'Sempre junts, com Abdó i Senent'"*.

En el llibret **"Cuadernos de Historia de Calasparra Nº1 SAN ABDÓN Y SAN SENÉN JULIO 1997"**, hem accedit a l'expressió *"Es más grande que las calderas de los Santos"* (p. 30).

Quant a l'apartat de creences populars, una de les que n'hi ha sobre els Sants de la Pedra, la qual apareix en l'entrada sobre els sants en el **"Costumari català"**, de Joan Amades (1890-1959) és que *"Les mares dels temps dels nostres avis, el dia d'avui [, 30 de juliol], tallaven els cabells als infants per primera vegada, cregudes que, fent-ho així, no foren lladres"*. L'obra fou editada en 1952, per tant, potser fes referència, si més no, a quasi un segle abans (*"les mares dels temps dels nostres avis"*), tenint present que, en publicar-se per primera vegada, l'esperança de vida no aplegava als setanta anys i que poques persones en passaven els setanta-cinc.

Una altra creença, però del llibre **"Meteorologia i agricultura populars"**, de Cels Gomis i Mestre, tot i que l'autor no faci esment als Sants de la Pedra, diu que, en una població, per fer fora els bruixots, *"Mossèn Anton els té promès que, si els veïns l'ajuden a resar a l'església, mai més cap pedregada no farà mal en el terme de Torrelles"* (p. 48).

Així mateix, en l'entrada **"¿A quién rezarle?"** (<http://hastasiempretula.blogspot.com/2014/11/148.html>), del blog **"Siempre Tula"**, en l'apartat referent a ossos, de què només afegirem una part, hi ha **"Oso: Santa Columba de Sens, Santa Corcica (en los dos casos un oso se escapó de su jaula para protegerlas de una violación), San Corbiniano (uno se comió el caballo del santo, que lo cargó con sus bultos y se montó sobre él), San Franco de Assergi (una osa le condujo a su cueva, donde el santo llevó vida eremítica más escondido aún), San Columbano de Luxeuil, San Viance (tirando de un arado junto a un buey), Santa Ricarda de Germania, San Maximino de Tréveris (uno lo acompañó en su viaje a Roma), San**

Agapio (no le hizo daño en su martirio), San Agapio de Palestina (él mismo se abalanzó a una osa que lo hirió de muerte), Santa Eufemia de Calcedonia (uno devoró su cuerpo), Santa Ripsimena de Armenia (un oso coronado, pues su asesino, el rey Tiridates, se convirtió en oso hasta que San Gregorio el Iluminado oró por él), Santos Abdón y Senén (no les hizo daño en su martirio)".

G) POESIA POPULAR, GOIGS, POESIA HUMORÍSTICA I ALTRES POEMES. L'“ORACIÓ” DE JOAN BAPTISTA ANYÉS (1480-1553).

Poesia popular i cobles.

Entre la poesia popular, hi ha una estrofa que, segons José Sistac Zanuy, autor de l'obra *“Vida, culto y folklore de los santos Abdón y Senén”* (Ed. Ramón Sopena, 1948, p. 72), diu així:

*“Para san Abdón y Senén,
pintan las uvas;
para la Virgen de Agosto,
ya están maduras”.*

Dins de l'informatiu municipal d'Alcàsser (població de l'Horta de València), de desembre del 2012 (http://www.alcasser.es/sites/default/files/files/publicacions/bim_nadal2012.pdf), hi ha un article *“Els Sants de la Pedra”*, en què apareix un poema, la *“Cridà a la festa del ‘Programa Oficial de Festejos en honor de los santos de la Piedra, de 1952”*³⁸⁴ (pp. 12-14), que diu així:

*“Benvolguts Sr. Retor, Vicari,
Alcalde major, concejals,
veterinari, metges,
mestres nacionals,
coheter, músics locals,
alcacerenyas gitanes, joves, velles, altes,*

³⁸⁴ Així apareix, literalment, el títol, en l'informatiu del 2012.

nanes

i alcacerenys campejanos, vells i joves,

alts i nanos:

En nom de tots el[s] clavaris

que enguany som “compormisaris” de

tot lo que se farà, hui, demà i

despusdemà

(si el temps no mos ho enredra), en

festa als Sants de la Pedra, com ara ja

sap tot lo món, son els Sants Senen i

Abdón, vos convide (confiat en vostra

fraternitat) a que prengau part en esta

popularíssima

festa.

Ánimo, pues, i tragau tot lo

millor que tingau en armaris i caixons:

Els tratjes nous, els mantons de

Manila, mantellines, els collars de

perles fines...

i Totes les còses més bones per adornar-se

les donesj.

Els carrers allumeneu

totes les nits i poseu en

balcons i finestretes,

cobertors i banderetes.

Per ermosar, res vos costa torrar

julles de recòsta; feu paelles per a dinar,

*carn menjà per a sopar, i per les
darreríes, feu moltes llepoleríes:*

Pastissos, coques, bescuits....

i al fi, per a que els mosquits

vos deixen tranquilament fer

la digestió, aiguardent,

conyac i carmelitano,

mentres se fumeu un

“nano”, habano de veritat,

els que per debilitat (i jo sóc

un dels pitjors) sou, encara,

fumadors.

I tots, a la despertà, a la

missa, a la cordà, a la

processó, al castell, al

concert... i i qué redelli, a

traure cada ú ses manyes i

a pujar a les cucanyes.

Que pregona a Espanya el vent,

que en el partit de Torrent,

com Alcácer, mai haurá, un

poble tant divertit, ni tan

fratern, ni complit, ni tan

rumbós, ni cristià.”

En el programa de festes patronals de Bellús, població valenciana de la comarca de la Vall d'Albaida, del 2010, **“Festes Patronals del 17 al 20 de setembre Bellús 2010”**

(<http://www.bellus.es/sites/bellus.portalesmunicipales.es/files/Programa%20d'actes.pdf>), podem llegir el poema següent (p. 11), el qual, textualment, diu així:

*"La terra sol-litaria, esta preocupada, vol pa i te fam,
i els homens li donen aigua quant venen nuvols de Llevant.*

*Porten blusa fruncida els que a la terra van a plorar les penes dels seus xiquets
que volen pa i tenen fam.*

*Els nostres uelos i pares, contents les gracies el volen donar porque sempre amb
mans obertes a tú, confiats, s'an aclamat.*

*Abdòn i Senent sagrats doneu als homens collites que els xiquets volen pa
I tenen fam.*

R.R."

En una altra població valenciana, Moixent (de la comarca la Costera), hi ha una inscripció en una obra de ceràmica, reproducció d'una que fou robada en 1987, que podem llegir en l'entrada

"Agenda 2013: Assumpció de la Mare de Déu i Festa dels Sants de la Pedra"

(<https://campanersmoixent.blogspot.com/2013/08/agenda-2013-assumpcio-de-la-mare-de>

[dehttps://campanersmoixent.blogspot.com/2013/08/agenda-2013-assumpcio-de-la-mare-de-deu.html#deu.html](https://campanersmoixent.blogspot.com/2013/08/agenda-2013-assumpcio-de-la-mare-de-deu.html#deu.html)), la qual diu: "Sant Abdon y Senen / Lliureu de pedrà³⁸⁵ les Alcuçes". Les Alcusses

forma part del terme de Moixent.

Continuant en el País Valencià, però ara mitjançant el llibre *"Estampas de Masarrochos"*, del P. Cipriano Ibáñez Chisvert, publicat en 1950 per Editorial Sembrar, amb llicència diocesana, el qual tracta sobre Massarrojos (una històrica població valenciana que, des de 1899, forma part de la Ciutat de València), llegim que *"El 10 de Septiembre del año 1906 se cumplía el primer centenario de la estancia permanente de Jesús Sacramentado en nuestra amada parroquia. (...) No existía la radiodifusión para propagar el anuncio y programa de las fiestas centenarias; aunque circulaban los diarios, tampoco se ocuparon en hacer propaganda. Bastaron unas inspiradísimas décimas del P. Bau para que Masarrochos, Moncada, Rocafort y demás pueblos de la comarca, sintieran el contagio de nuestras fiestas, que habían de tener una semana consecutiva de duración, pues se habían reunido, para la fecha del centenario, todas las fiestas del pueblo.*

³⁸⁵ Textualment, en lloc de "pedrada".

Dichas composiciones poéticas, en estilo popular, fueron cálidamente aceptadas; se leían con sumo deleite y se propagaron rápidamente en fábricas, pueblos, amistades y forasteros” (pp. 93-95).

Això explica que, per exemple, al final de la pàgina 95, llegim els versos següents, on apareixen els Sants de la Pedra:

“Avis:

<i>Una semana de festes,</i>	<i>San Abdón y San Senén</i>
<i>Va Massarrochos a fer:</i>	<i>Dimecres, a Santa Bárbara</i>
<i>Dilluns, será la mes grosa</i>	<i>y, en los tres dies siguientes,</i>
<i>al Santísim Sacrament,</i>	<i>la Purísima, la Asumpta</i>
<i>Dimats, als Sants de la Pedra</i>	<i>y les ánimes después”.</i>

Aquest llibre sobre Massarrojos (l’Horta de València) inclou el poema **“EL NOSTRE CAMPANAR”** (pp. 206-208), poema que, com indica el seu subtítol, és *“religiós-patriòtic”*. Entre les línies que n’hem tret, hi ha les següents, les quals figuren en l’apartat **“LES CAMPANES”** (p. 207):

“ I

*Quatre campanes el volten
una per cada costat;
son filles del patrimoni
qu’el poble unit ha creat.
Les ha format a sa image,
qu’es de família eixemplar;
molt unida i ben entesa,
de cór ample i front ben alt.
Família que canta o plora,
del poble sempre al compás;
família que viu serena de
cara a la eternitat.
Per a entranyar-les al poble,
les ha vollgut batejar.*

*Els ha posat noms de casa
noms dolsos i familiars.*

La més xiqueta de totes

es Maria Inmaculá;

seguix Abdón i Senén,

que son els Sants titulars.

*Després dels Sants de la Pedra,
l'Angel Miquel té la entrà,
i per ser Patrona i Mare es
Assumpció la més gran".*

El 8 de novembre del 2017, buscant buscant sobre un punt distint del que ací tractem, vaig veure que hi havia uns versets als sants Abdó i Senent i, així, acabí en l'article "**Les santes relíquies que el bisbe Caixal va obtenir per a l'església parroquial del Vilosell**" (https://www.tinet.cat/portal/uploads/temps_de_collir.pdf), de Vicenç Aguado i Cudolà, publicat en "**Talaia del Vilosell. Revista del Centre d'Estudis Locals del Vilosell**" (no. 8, juliol del 2007). Els versets (p. 20) diuen així:

*"Los Sans Abdón y Senent
Prenda tambe nos deixaren
En que nos auguraren
Son amparo permanent".*

Formen part d'un document religiós que s'havia trobat feia poc, uns goigs "*en alabança a les santes relíquies que es veneren a l'església parroquial de Vilosell*", com diu l'autor de l'article. Aquesta descoberta es considerava com la d'un tresor.

En l'obra "**Història de Cubelles**", del prevere Joan Avinyó Andreu (<https://issuu.com/ajuntcubelles/docs/historia-de-cubelles>), de 1973, podem llegir, com vaig veure en novembre del 2017, un apartat que diu així: "*Transcrivim a continuació tot el que hem pogut trobar a l'Arxiu amb referència als nostres Patrons sant Abdon i sant Senén.*"

‘Ben penedits dels pecats

Us venerem humilment:

Màrtirs Abdon i Senén

Siau nostres advocats’’’ (p. 127).

També en Catalunya, en aquest cas, en Banyoles (el Pla de l’Estany) i, concretament, en el Terme (la part de Banyoles històricament pagesa i on els Sants de la Pedra estan molt arrelats en les festes i en estudis), hi ha cert costum d’escriure poemes en què apareix la Creu del Terme, detall que està relacionat amb els sants Abdó i Senent. A més, i també en línia amb la Creu del Terme, com m’escriví Josep Grabuleda Sitjà (l’arxiver municipal de l’Ajuntament de Banyoles), el 20 de juny del 2018, per correu electrònic, *“La Confraria del Terme (els sants Abdó i Senent són els seus patrons) s’ha preocupat de restaurar l’única creu del Terme que es conserva a Banyoles i en la Creu restaurada el 1987 hi han posat les figures dels dos sants (alguns dels poemes ja ho diu i la majoria no)”*, motiu que degué impulsar l’elaboració de poemes dedicats a l’esmentada obra d’art. I, com que n’hi ha una part interessant d’aquests poemes, n’hem inclòs en la recerca. El primer eixí en *“Revista de Banyoles”* (novembre de 1987); el segon, en el programa de festes del Terme (del 2007) i, el tercer, en el del 2008.

“LA CREU DEL TERME

Poema en tres temps

Vinc de Jerusalem, pelegrinant

I guardo, al fons del cor, l’empremta –dura-

De la Creu, on moria el Verb fet Carn

Estenallat d’Amor sense figura.

Com jo, homes i pobles cristians,

Impactats per la Creu, amb fe segura,

En romiatge de segles, van tirant

Per camins de delers³⁸⁶ i de fretures³⁸⁷.

³⁸⁶ Anhel, afany, cobejança.

³⁸⁷ Mancança, escassetat, falta.

*I porten la Creu Santa sobre el pit
I aixequen Creus de Terme que perduren,
Elevant-hi mirada i esperit.*

*I es fa planer el camí i la petja pura
I en ella hi retrobem, com un gran crit,
La flama de l'Esperança futura.*

*La nostra Creu del Terme de Banyoles,
Perduda en temps funestos de combats,
Ara torna a aixecar-se, esvelta i noble,
Fonent en un abraç Terme i Ciutat³⁸⁸.*

*El vianant que hi passi a quelques hores,
La veurà com un signe de bondat,
La prendrà per senyera enardidora
I el més bell exponent d'identitat.*

*Al cansat i al vellet dirà: 'reposa'
A l'ardit i al jovent: 'sempre endavant'
Per a tots és lliçó d'amor i joia.*

*I l'estil que prendrà serà imponent,
Digne de l'Ideal de tot un poble*

³⁸⁸ La part tradicionalment no pagesa de Banyoles.

Que a l'ombra de la Creu tira endavant.

Cap detall s'ha escapat d'un simbolisme:

*A la **base**, les rodes de molí*

Marquen l'antic TREBALL i nova INDÚSTRIA.

*La **ubicació** vol reflectir.*

La font enriquidora d'energia

Que, generosament l'ESTANY forní.

Can Teixidor del TERME perviuria

*En el **peu**, fet del seu trull d'oli antic.*

***Columna, Capítell i Creu** serien*

*De **pedra dura**, extreta d'aquí.*

Qui no hi veu l'ENTERESA banyolina?

El BON COR I PIETAT són esculpits

*Entorn del **capítell i la Creu pia**:*

*Els nostres **Sants, Santa Maria i Crist**.*

Maria Dolors Malagelada i Vila".

En aquest poema, apareix la paraula "Sants", en al·lusió als sants Abdó i Senent, els patrons de Banyoles.

La inauguració d'aquesta Creu del Terme tingué lloc en novembre de 1987, creu nova a què està dedicat aquest poema.

En el poema següent, del 2007, hi ha paraules relacionades amb lo agrícola, com ara, *espigues*, *camp* i *fruit*.

“SENYEM-NOS

Per la Creu del Terme

Ens vetlla el Signe de l'AMOR.

Senyem-nos.

*El Crist de benvinguda és la Paraula
que es filtra cor endins i ens agermana.*

*Cal estimar per l'abraçada tendra
que ens arriba amb el crit de les espigues.*

*Ell és aquí, en la Creu que s'alça, esvelta,
del Terme cap al TERME.*

Enllà dels camps i dels carrers hi esclata

*l'alegria del sol que és Evangeli:
el tu i el jo en magnificients diàlegs
que són missatges clars:*

Tu creu i estima

i senya el teu camí de fe, Banyoles:

*A l'arbre de la Creu, el Fruit t'exculpa
perquè ens senyem amb creus
molts cops ocultes!*

Manuel Pont i Bosch”.

Finalment, en el tercer poema, hi ha mots agrícoles i paraules en relació amb els Sants de la Pedra.

“GLOSSA CONCEPTUAL

Als que celebrem el TERME

*Cantem la fe dels sants,
cantem l'alè fecund de l'Evangelí:
la Creu és el camí dels pelegrins,
Abdò³⁸⁹ i Senén,
i la llum del testimoni
del gran Amor il·limitat i lúcida.*

*Passa l'estiu i al graner els signes transcendents són una crida,
a ritme de Baptisme, a fer-nos nostre
el misteri del Terme
que pasta i que difon exemples!*

*Cantem obrint el cor
als horitzons de Déu, penyora certa
d'eterna plenitud.
La joia ja ens mou.
Amunt Abdè³⁹⁰ i Senén...*

*Enllà dels camps, hi ha el foc
d'aquella mà que acull les bones obres
i ens posa al front corones de llorer,
si som fidels al gest del Cap de Casa!*

*Manuel Pont i Bosch
10 de juliol, 2008. Banyoles".*

³⁸⁹ Textualment.

³⁹⁰ Textualment.

Afegirem que, en juny del 2019, trobí que, en el primer volum del llibre *“Memorias de la Villa de Benlloch”*, de José Miguel García Beltrán i publicat per la Diputació de Castelló, en el 2015, hi ha unes línies a què vaig accedir gràcies a la seua generositat, ja que, eixe mes (i, per correu electrònic) me n’envià un exemplar en pdf. Per mitjà d’aquest llibre, hem accedit a unes cobles relacionades amb la festivitat de la Immaculada Concepció (8 de desembre) i que, en la seua recuperació o, fins i tot, en l’elaboració, José Miguel García, hi prengué part: *“Se pudieron recuperar algunos de los antiguos versos, y para complementarlos yo mismo compuse algunos más; y esos son los que (...) todavía pudimos cantar acompañados de los jóvenes músicos en aquellos años de 1985 a 1990, por iniciativa de la Asociación Cultural Benifaixó. (...) las coplas que por última vez pudimos cantar, son éstas”* (p. 394). En passar a les que tenen a veure amb els Sants de la Pedra (p. 395), escriu els versos següents:

*“3) En esta mañana de
gozosa despertada,
recordemos a los nuestros,
San Abdón y San Senén.
Para que protejan
con su gracia nuestros campos
y nos den buenas cosechas,
rezadles con devoción.
¡Santos del Señor!
Sed los protectores
de las tierras y las gentes,
de la fe y de las simientes
de esta humilde población.”*

I, en una nota a peu de pàgina, José Miguel García indica que *“Se canta en la calle Santos Mártires”* (p. 395).

I també en Benlloc i en el mateix llibre (p. 396), l’autor escriu que, *“En abril del 2009, Mercedes Bort Beltrán, mi prima (...) me facilitó –por conocimiento de cuando ella cantaba–, las siguientes estrofas y versos (...). ‘En la plaza del rabal, habita la imagen más hermosa y más bella que el sol, y la llaman María Adyutorio’, ‘y el nombre del santo es (sic) Senén y Abdón’.*

¡Tened devoción!

Que estos dos Santos Mártires,

tienen (un) gran ‘empeño’

en esta población”.

Adduïrem que, en el primer volum del llibre **“Memorias de la Villa de Benlloch”**, de José Miguel García Beltrán, hi ha un poema en què, sense dir-ne el nom, apareixen els Sants de la Pedra, un fet semblant al d’u dels poemes del Terme. El reproduïm textualment:

“A L’ESGLÉSIA DE BENLLOCH

L’Església de Benlloch té pedra i calç,

i sembla³⁹¹ la muntanya en la nevada,

que exprese fortaleza Inmaculada

i done pau al cor i alivie³⁹² els mals.

Té un recte campanar, i a la torreta,

les boles saldonenques³⁹³ beuen sols.

Són quatre les campanes i és estreta

l’escala que s’enrosque en caragol.

Campana cara a ermita i xicoteta,

mitjana, la més vella i la del foc,

la grossa de les hores, ben rojeta.

Campanes que li canten a Benlloch!

*L’església del meu poble té una porta de
fusta antiga, feta a pluja i vent;*

i als dos patrons com símbol preferent.

Té teules del vestit de nostra terra,

i dalt un cel tan blau com el vestit

d’aquella Mare pura. Pau! no guerra!

el Crist reclame llum de l’Esperit!

L’església de Benlloch quaita els teulats,

i mire el nostre terme en ulls de mare,

oberts els braços, sempre disposats,

a fer, per l’oració, que Déu ampere.

Jo perc de vista al poble; me’n vaig llunt³⁹⁴;

és el darrer mirar; l’últim sospir.

M’emporte en el record lo més vollgut:

els meus, Benlloch, l’església... fins morir.

³⁹¹ L’autor escriu aquesta forma del present com també ho fa al llarg del poema (per exemple, *sembla, done, reclame...*) d’acord amb la pronúncia en lloc de la normativa (en aquests casos, *sembla, dona, reclama...*).

³⁹² En valencià, per exemple, *reconfortar*.

³⁹³ *Saldó*, d’on prové *saldonenca* (i, per tant, el femení plural *saldonenques*), partint del DCVB, vol dir *“Terra arenisca rogenca, poc consistent”*.

³⁹⁴ Aquesta variant de *lluny* apareix en el DCVB, el qual la remet a *lluny*.

i un cor damunt d'un arc de corba forta,

José Miguel" (p. 183).

José Miguel García Beltrán, un amant de la poesia i, per exemple, dels acróstics³⁹⁵, el 22 de juliol del 2019, me n'escrigué u (per correu electrònic), menys de vint-i-quatre hores després d'haver-li enviat (com a més persones) un enllaç d'Internet (de la web Malandia), per a accedir a part de la recerca feta fins aleshores. Llegint les inicials de cada vers, hi apareixen els noms "Abdón" i "Senén". Diu així:

"A vos, mártires sagrados,

Bendecidos del Señor,

Damos las gracias honrados,

Orgullo de nuestro amor.

Nada impida vuestra acción.

Sed siempre los protectores,

En cualquier tribulación,

Ni olvidéis al labrador

En las luchas y dolores,

Nada impida vuestra acción".

I, com comenta en el correu, "A las seis de la mañana ya estoy yo caminando por los campos de olivares, silenciosos, frescos, acogedores, románticos... y rezo... y pienso... y se me ha ocurrido enviarte una acróstica o acróstico. (Pasaba muy cerca de la ermita de los santos mártires). Se me acaba de ocurrir. (...) Habré hecho más de mil y me salen como churros". José Miguel García parla de l'ermita que hi ha en Benlloc (la Plana Alta).

Era la primera vegada que un col·laborador de la recerca m'enviava un poema fet per ell i dedicat als Sants de la Pedra. I... me n'envià un altre, el mateix dia, un poc després de contestar-li, però com a dedicatòria i amb les paraules "Unos santos de la piedra" entremig.

En Almoradí, també hem trobat poesia popular relacionada amb els Sants de la Pedra. Així, en el document "**Santo Abdón y Senén Moros y Cristianos 2017 Índice**" (<https://docplayer.es/51103660-Santos-abdon-y-senen-moros-y-cristianos-2017-indice.html>), consultat el 21 de juny del 2019, hi ha un poema dins de l'article "**Los Santicos de la Piedra**" (a

³⁹⁵ En el DCVB, apareix com "composició versificada en la qual les lletres inicials, medials o finals dels versos, confegides, formen una paraula o frase". En aquest cas, els dos noms dels sants, en castellà: "Abdón" i "Senén".

càrrec de **“Peña Huertana”**) però escrit, en 1948, per D. Manuel Andréu, qui, *“Fue (...) autor de numerosas poesías relacionadas con la huerta y con los Santicos de la Piedra que se pueden leer en el libro Amores de Huertano. Como muestra de lo escrito anteriormente uno de sus sonetos.*

AMORES DE HUERTANO

*Con qué ardoroso afán y con qué anhelo
su terruño trabaja el fiel huertano,
y qué tierna emoción, con su mano,
el fruto de su esfuerzo extrae del suelo.
¡Qué suspiro el más hondo, qué consuelo siente
su alma tranquila de hombre sano
y qué muda oración de hombre cristiano
su pecho agradecido eleva al cielo!
En sus rudos quehaceres, dos amores,
además del amor por la besana,
tienen firme raigambre, cual la yedra.
Son la herencia mejor de sus mayores:
su encendido fervor de fe cristiana
y el amor a los Santos de la Piedra” (p. 32).*

En Visiedo (població aragonesa de la comarca Comunidad de Teruel), hi ha unes cobles que, per la seua singularitat entre les obres en castellà, he considerat adient transcriure-les, literalment, a partir del document **“Ciclo festivo (3) Mayo-Junio”** (<http://etno.patrimoniocultural.aragon.es/visiedo/ciclofestivo3.htm>), de la web **“Bodegas en Cueva AITOR BALBAS”**:

“COPLAS A SAN ABDON Y SAN SENÉN

*1. San Abdón y San Senen
os pedimos con fervor,
favorezcan a este pueblo,
con agua y su resplandor.*

2. Si los santos de la piedra,

*nos quisieran asistir,
que bonito que sería
hacerles la fiesta aquí.*

3. *Estos luceros brillantes,
estos ángeles del cielo,
que a los campos van mirando,
con amor y con recelo.*

4. *El Señor nos da el consuelo,
y los santos alegría
y la virgen del Pilar
nos da la patria querida.*

5. *San Abdón y San Senén
los patrones de Visiedo
nos tenéis que remediar
con agua pura del cielo.*

6. *Ya no llueve, ya no llueve,
los trigos se secarán.
si los santos nos ayudan
poco apoco volverán.*

7. *Ya no llueve, ya no llueve
ya no comeremos pan
nuestros padres afligidos
a pedir limosna irán.*

8. *Ea pues santos gloriosos
por favor os lo pedimos
que nos deis agua bendita
para regar nuestros campos.*

9. *Ea pues santos gloriosos
no nos echéis en olvido
porque estamos en la iglesia
todos vecinos del pueblo.*

10. *A la Virgen del pilar
y también la del Carmelo
y la de los Santos de la piedra*

por patrones les tenemos.

11. *Adiós virgen del Carmelo
adiós del niño Jesús
en el cielo nos veremos
para siempre amén Jesús.*

12. *Ea pues Santos gloriosos
hasta mañana será
que volvamos tus devotos
a implorar la caridad.*

13. *Al Pilar llevan flores
al Carmelo flor de lirio
y a los santos de la piedra
capullo de verde olivo .*

14. *Nos libramos de la piedra
y también de huracanes
de rayos y de centellas
porque causan muchos males.*

15. *A San Abdón y San Senén
que son nuestros protectores
alcanzarnos del señor
alivio a los labradores.*

16. *Sois patrones de Visiedo
que en Francia fuisteis esclavos
para aliviar a Visiedo
que está muy necesitado.*

17. *Con la gran intercesión
y la gran misericordia
nos libramos de la piedra
que da mucho horror al verla.*

18. *Mientras nuestros protectores
no nos echen en olvido
hemos de coger cosecha
porque son agradecidos.*

19. *Con esos pies tan benditos
y esas manos sagradas
nos libran de la piedra
y de las tronadas malas.*

20. *hacia el pobre labrador
hecha una dulce mirada
y librnos de la piedra
y de toda peste mala.*

21. *Los vecinos de Visiedo
publican en alta voz
vivan nuestros protectores
San Abdón y San Senén.*

22. *Nos librasteis de la piedra
también de los huracanes
nos librasteis de una helada
que causa muchos males.*

23 *Oh Santos nuestros dichosos
echarles la bendición
en les trigos y tardíos
haced que los guarde Dios.*

24. *Oh gloriosos protectores
tus devotos aquí están
pidiendo que nos asistan
que hay mucha necesidad.*

25. *tenemos poca cosecha
y se nos está secando
haced que nos llueva pronto
por la clemencia y amparo.*

26. *Este pueblo está afligido
por la sequía tan grande
para nuestro consuelo
mandarnos agua abundante.*

27. *Atiende a nuestras suplicas
y hecha vista a los términos*

*que por falta de agua
se están secando los trigos.*

28. *Con esas benditas manos
que tienen tanto poder
en necesidad tan grande
nos vais a favorecer.*

29. *Pedirle a dios por nosotros
que no nos eche en olvido
que nos mande agua abundante
para que espiguen los trigos.*

30 *Mandarnos agua abundante
cuanto más pronto mejor
y librarnos de la piedra
que nos causa mucho dolor.*

31. *Sois perlas luminosas
escogidos del Señor
los vecinos de Visiedo
os piden agua por Dios.*

32. *Con gran fervor os pedimos
nos mandéis agua del cielo
para que espiguen los trigos
que es la pena que tenemos.*

33 *A los Santos de la piedra
por favor se lo pedimos
que nos guarden nuestros campos
de avena, cebada y trigo.*

34. *Oh santos nuestros dichosos
con favor os lo pedimos
que no guardéis las cosechas
para que tengamos trigo.*

35. *A los Santos de la piedra
por favor se lo pedimos
que no nos mandéis granizo
porque hace mal a los trigos.*

36. *Los vecinos de Visiedo
te piden con gran favor
que nos remedien a todos
en esta tripulación.*

37. *Estos dos gloriosos Santos
son dos ramitos de azahar
de vosotros me despido
hasta mañana será”.*

Fins i tot, però ja fora de lo que fou la Corona Catalanoaragonesa, n’hem trobat en Calasparra, població murciana de què són els sants patrons, a partir del llibret **“Cuadernos de Historia de Calasparra Nº I SAN ABDÓN Y SAN SENÉN Julio 1997”**, elaborat per diversos autors i a què vaig accedir en juny del 2019, en què, en la pàgina 38, llegim:

“DIANA A LOS SANTOS MÁRTIRES

San Abdón y San Senén,

San Senén y San Abdón.

Son los patronos de Calasparra

son el orgullo de nuestro pueblo,

son los ladrones³⁹⁶ que nos dejaron

amor y gloria en nuestro suelo.

Y cuando llega esta noche brava

nos amanece con las palomas

y no hay un alma que se resista

cuando la Peña alza sus copas³⁹⁷.

³⁹⁶ Són els únics escrits en què he trobat, junt amb una llegenda també associada a Calasparra (i que hem tret en l’apartat de llegendes), que els Sants de la Pedra siguen lladres i que, a més, estiguen ben considerats.

³⁹⁷ Un altre detall que no ens ha aparegut en poblacions relacionades amb la històrica Corona Catalanoaragonesa i amb els Sants de la Pedra: les copes, en senyal de festa.

¡¡VIVAN LOS SANTOS MÁRTIRES!! ¡¡VIVAN!!

San Abdón y San Senén,

San Senén y San Abdón.

Con anhelo se espera el día

con cariño y amor divino,

como hermanos gozamos juntos

entre charangas, cerveza y vino.

*Música y Letra: **Francisco Escavy**".*

En la pàgina 39 d'aquest llibret de Calasparra, hi ha un poema que diu així:

"A SAN ABDÓN Y SAN SENÉN

PATRONOS DE CALASPARRA

Cuando en la Roma clásica imperó

Decio, un monarca de los más paganos,

con la insania feroz de los tiranos,

a dos creyentes persas inmoló³⁹⁸.

Y de Roma el espíritu llegó

de estos dos Santos, Mártires cristianos,

a proteger, con sus benditas manos,

a este pueblo, que a su fe se acogió.

³⁹⁸ *Immolar* (en castellà, *inmolar*) vol dir "sacrificar, oferir en sacrifici".

*Santos Abdón y Senén, Patronos nuestros,
por la luz que a estos lares os condujo
os pedimos sumisos a los dos.*

*Para nosotros, los favores vuestros
y que sigáis usando vuestro influjo
ante el supremo y sempiterno Dios.*

Elías García Sánchez”.

Immediatament, passarem a un apartat en què veurem fragments de distintes fonts literàries i que col·locarem per temes. La gran majoria són procedents de goigs, obres a què bé hem accedit (en una quantitat interessant de casos, gràcies a la col·laboració de persones amb qui hem contactat) o que bé ens l'han facilitada després de comentar-los que féiem una recerca sobre els Sants de la Pedra. Per una altra banda, una part considerable dels goigs eren en el llibre de José Sistac Zanuy.

Fragments dels goigs, de les cobles, de les novenes, d'una oració de l'obra de Joan Baptista Anyés (1480-1553) i dels balls parlats, a partir de la temàtica.

En aquest punt de l'estudi, incloem part de documents i de llibres a què hem tingut accés i en traïem fragments que, en acabant, incorporem a aquest quadre temàtic.

En l'apartat de les novenes, s'insereixen la d'Arles (del llibre de José Sistac Zanuy), la de Calasparra (d'un llibre de 1765 editat en Calasparra, sobre els Sants de la Pedra) i una de l'Ollería, escrita pel frare Miguel Ángel Atiénzar, amb qui vaig contactar per correu electrònic.

Abdó (germà major), Senent (germà jove)	<i>“Vos Abdon que sou major, / de edat de setze anys, / fonch tant lo vostre amor / que patireu tans afanys, / tenint en si los pochs anys, / y las altas dignitats, etc. // En los quinse anys corria / Sant Sennen Germà menor, / en la mateixa companyia / doná la Anima al Senyor, / ó Germans de gran amor / igualment martiritzats³⁹⁹” (Banyoles 1), “Setze anys apenes complíreu /vós Abdón, d’edat major, / i ja del bon Déu l’amor / a lo del món preferíreu. / (...) Pels quinze anys tot just corria / Sant Senén, germà menor, que amb sa tendresa seguia / ja els passos del Redemptor” (Òrrius), “Vós, Abdon, germà major, / tenint tan sols complets setze anys / (...) Pels quinze anys corria / Sant Sennen, germà menor, i amb sa tendresa seguia” (Parròquia de Santa Pau 1)</i>
Abraçaren el cristianisme	<i>“amables patrons, els quals, enmig de les tenebres de la gentilitat, però il·luminats per la gràcia, (...) conegueren la santedat i la fermesa de la llei santa que professaven els cristians i l’abraçaren; i encara que perseguida pels Emperadors, la preferiren a totes les riqueses i honors deguts a llurs famílies, les més nobles de Pèrsia, i a totes les esperances, ben fundades, de majors guanys” (Arles Novena), “guiats de llums celestials / Déu veritable adoràreu” (Biosca)</i>
Adolescència	<i>“No teméreu ni l’espasa / ni la fúria del magnat. / Pla respira gosadia, / vostre front adolescent” (l’Espluga de Francolí)</i>

³⁹⁹ Tret del llibre de José Sistac Zanuy (p. 176).

Agraïment, benedicció, revetles, albadès, festes	<i>“Mai us podré agrair prou / tot el que heu fet per nosaltres, / ni anant cent anys de genolls / per llogarrets i muntanyes!⁴⁰⁰ / I ara us dic: Adéu, senyora, / que Déu us guardi i empari”</i> (Almoster), <i>“—En ma vida havia vist / ànima tan generosa!... / Us dono gràcies sinceres, / i esteu tranquil·la, senyora, / que el cel ha de reconèixer / aquesta gran caritat, / i vetllarà vostra casa / la divina Trinitat”⁴⁰¹</i> (Almoster), <i>“Infinites gràcies us siguin donades, Déu de bondat i de misericòrdia, puix oïnt les humils i fervoroses pregàries de l’abat Arnulf, embainareu⁴⁰² l’espasa de la vostra justícia per a obrir-nos els braços de la vostra pietat, per mitjà dels gloriosos màrtirs Abdón i Senén. I a vosaltres, amables Sants, gràcies us siguin també donades, no sols per haver acceptat el nostre patrocini, més encara per haver conduït amb la vostra celestial visita, al sant abat en la petició que féu de les vostres relíquies i alcançant del Senyor que el Sant Pare es dignés concedir-les. Confessem que sobrepuja les nostres forces el manifestar-vos el nostre degut agraïment: dissortats de nosaltres si oblidàvem mai un benefici tan senyalat: que no ens oblidem mai de tanta bondat”</i> (Arles Novena), <i>“ofrecemos nuestras mieses⁴⁰³, / las plantas, frutos y reses⁴⁰⁴, / bajo vuestra protección; / dadles pues la bendición / á los montes y sembrados”</i> (Almedijar), <i>“concediendonos el consuelo de lograr los frutos de la tierra, no solo como preciso medio, para sustentar la vida, si para que hallandonos con posibilidad, cumplamos mas liberalmente en festejaros conforme nuestra devocion, y afecto”⁴⁰⁵</i> (Calasparra Novena),

⁴⁰⁰ Aquest agraïment d’Abdó, a la dama primera, per la seua generositat, és vàlid per al que fan els llauradors després de les collites i, fins i tot, el que farien a Demèter abans del triomf del cristianisme. Apareix en l’obra **“El ball de Sant Abdó i Sant Senén. Patrons de la Vila d’Almoster per vot de poble”**. Edició a cura d’Antonieta Prats Sobrepere, editada per Carrutxa, en el 2004, en Reus.

Aquest llibre recull el ball parlat d’Almoster dedicat als sants Abdó i Senent, primerament escrit en castellà, en el segle XIX, i, en el 2004, traduït al català arran de la descoberta que tingué lloc a primeries del segle XXI. N’emprarem la versió en català, quan citarem Almoster.

⁴⁰¹ Paraules de Senén a la dama segona, en l’obra **“El ball de Sant Abdó i Sant Senén. Patrons de la Vila d’Almoster per vot de poble”**.

⁴⁰² Literalment, en lloc d’*embeinar*, derivat de *beina*. Per tant, *embainàreu*.

⁴⁰³ *Messes*, en valencià. Cereal que ja està madur per a ser collit. Terrenys en què es conreen cereals.

⁴⁰⁴ *Caps de bestiar*, en valencià.

⁴⁰⁵ Tret de l’obra de Calasparra (p. 108). Des d’ara, totes les entrades a la novena que figuren en l’obra que es publicà en Calasparra, en 1765, portaran aquesta entrada, amb la finalitat de diferenciar lo que és la novena de lo que és la vida dels sants i, a més, dels goigs.

	<i>"Per tants rebuts beneficis, / moltes gràcies vos donem / puix sempre experimentem / el vostre favor, propici"⁴⁰⁶ (Capçanes), "D'Abdon y Sennen la gloria, / Los teus avis han cantat; / Ab fe viva y meritoria / Llurs reliquias t'han llegat: / Canta doncs, no degéneres"⁴⁰⁷, / Ton favor y tos Patrons; / Que tos fills proven devéras / Estar dignes d'eixos dons"⁴⁰⁸ (Montalba 1858), "En tot temps, l'aigua, com salta / I somriu la pagesia / en un cant d'agraïment. / (...) Si dels camps sou l'alegria, / nostra llar feu més ardent" (l'Espluga de Francolí), "La vila d'Inca gojosa / (...) vota fer processons / cada any i festa major / amb revetlles i albaides" (Inca), "Beneïu les enllaçades"⁴⁰⁹ / d'un sà floriment d'amor" (Inca), "Beneïu les escarades"⁴¹⁰ / de nostre honrat conrador" (Inca), "Beneïu la pagesia / i sa indústria en son esclat"⁴¹¹ (Inca), "Los labriegos, confiados, / Os encomiendan ko,Isus viñas, / Los frutos de sus campiñas, / Montes, mieses y sembrados, / Y os ofrecen generosos / el fruto de sus labores" (Sagunt), "¡Oh mártires santos, Abdón y Senén!: / ver en este himno nuestra gratitud, / por ser de Sagunto apoyo y sostén"⁴¹² (Sagunt Hermandad), "Sou aval de benaurança, / llum que ens ve de l'orient"⁴¹³ (Sarral), "Gracias al Dios de los cielos, / y también a nuestros santos, / que los campos de Visiedo, / ya los</i>

⁴⁰⁶ Goigs de Capçanes, població de la comarca del Priorat, elaborats per Joan Roig i Montserrat i facilitats per correu electrònic, per l'amiga Rosalia Sedó Coll, el 13 d'agost del 2018. Parròquia de la Nativitat de la Mare de Déu.

⁴⁰⁷ Textualment.

⁴⁰⁸ Són les *"Coblas En Llaor dels Benaventurats MM. SS. Abdon y Sennen"*, de 1858, que figuren en el llibre *"Vida, culto y folklore de los santos Abdón y Senén"* (de José Sistac Zanuy, Ed. Ramón Sopena, Barcelona, 1948, p. 165). Com s'indica en les cobles, foren compostes pel reverend Antoni Jofre, *"curat de Montalba"*. Antoni Jofre (Arles, 1801-1864) fou precursor del català en el Rosselló i rector de Montalba, segons informació treta de Viquipèdia.

⁴⁰⁹AVINGUDA FORTA D'AIGUA.

⁴¹⁰ Segades, seques.

⁴¹¹ Claror de gran intensitat. Conjunt de flors obertes.

⁴¹² Tret de l' *"Himno de la Hermandad Sacerdotal Saguntina a sus Santos Patronos Abdón y Senén"*, que figura en l'entrada *"Programa de les Festes Patronals organitzades per la Confraria dels Sants Abdó i Senén de la ciutat de Sagunt Juliol 2013"* (<https://santsdelapedra1644.blogspot.com/2013>), dins del blog *"Sants Abdó i Senén, patrons de Sagunt"*, de Baltasar Matamoros Claramunt, a què vaig accedir el 30 de juliol del 2019.

⁴¹³ *"Goigs en lloança dels màrtirs Sants Abdon i Senén Patrons de Sarral, a la Conca de Barberà"*, exemplar enviat gràcies a la generositat del Pvre. Joan Roig i Montserrat, en la primavera del 2018, per correu ordinari, junt amb més informació de goigs.

	<i>tenemos mojados, / con estas aguas tan puras, / saludables para los campos</i>⁴¹⁴ (Visiedo 1), <i>“Estos cantores que os cantan, los gozos de alegría / ahora que nos dais agua, / cantaremos hasta el día / que se alegren nuestras plantas / y los campos refrescados”</i> (Visiedo 1), <i>“Desde el principio de la novena, / el tiempo ha cambiado tanto / que dicen los labradores, / los campos son un encanto”</i> (Visiedo 1), <i>“Gracias a Dios de los cielos / y también a nuestros Santos / que los campos de Visiedo / cuanto a estos campos dotaron / ya los tenemos mojados / con esta</i>⁴¹⁵<i> aguas tan puras / saludables para los campos</i>⁴¹⁶ (Visiedo Misc.)
Aigua d'Arles ⁴¹⁷	<i>“Sa pietat coneguda, / Te restaura lo tresor / D'un'aygua desapareguda / En lo temps de la terror: / Ell ha vist sen</i>⁴¹⁸<i> restablerta, / Y mundada atentament, / Quant la tomba encare</i>⁴¹⁹<i> oberta / Plora l'aygua en lo moment. // Oh! Qui dira l'affluencia / Dels visitadors estranys / Venint cercar assistència / En llurs mals y llurs affanys! / Los dos Martirs ells t'envejan</i>⁴²⁰<i> / Y d'eixa aygua la virtut, / Y quand</i>⁴²¹<i> més no malaltéjan</i>⁴²²<i> / Sospiran de gratitud”</i> (Montalba 1958), <i>“En Arlés</i>⁴²³<i> tranquils descansan / Vostres cossos venerables, / De allí aguas vivas saludables / Todas las dolencias llansan</i>⁴²⁴<i> / Ellas mil profits alcansan</i>⁴⁵⁰<i> / A vostre devot fervent”</i> (Riudecanyes)

⁴¹⁴ Per “Visiedo 1” entenem els “*Gozos a San Abdón y San Senén*”, trets d’una part del document, “*Ciclo festivo (3) Mayo-Junio*” (<http://etno.patrimoniocultural.aragon.es/visiedo/ciclofestivo3.htm>), de la web “*Bodegas en Cueva AITOR BALBAS*”.

⁴¹⁵ Literalment, en lloc d’estas.

⁴¹⁶ Treta de l’entrada “*Agosto 2012/ Miscelánea. GOZOS A SAN ABDÓN Y SAN SENÉN*” (<https://miscelaneaturolense.blogspot.com.es/2012/08/agosto2012miscelanea-gozos-san-abdon-y.html>), de Chusé María Cebrián Muñoz, publicat en el blog “*Miscelánea turolense*”.

⁴¹⁷ A hores d’ara, després de recerques científiques, es sap que és un punt on contínuament ix aigua, com es pot llegir en l’entrada “*Comencem parlant d’aigua*” (<http://combinacions.blogspot.com/2010/10/comencem-parlant-daigua.html>), del 1r d’octubre del 2010, en el blog “*Combinacions*”, el qual inclou part sobre l’aigua d’Arles.

⁴¹⁸ Ser.

⁴¹⁹ Encara.

⁴²⁰ Envegen.

⁴²¹ Literalment, *quant*.

⁴²² Malaltegen.

⁴²³ Literalment, en lloc d’Arles.

⁴²⁴ Llancen.

Arles ⁴²⁵	<i>“Los de Arles vos reclamen, / Y tots los del Rosselló, / Obtingam salut i gracia / Per vostra intercessio; / Socorreu-nos en eix do, / Y en totas necessitats”</i> (Arles, 1778), <i>“per llur vinguda⁴²⁶ i patrocini, aquesta vila i vall d’Arlés han estat deslliurats de totes ses calamitats⁴²⁷”</i> (Arles Novena), <i>“La terra produí aquell gran nombre de simiots, que amb fúria rabiosa assolaven tota aquella vall, i penetrant pels llocs, viles i cases, despedassaven i engolien infants i persones grans, sense poder posar-se gairebé a cobert de ses urpes i dents. Vila i vall d’Arlés, ja no es parlaria més de tu, si dins la solitud d’aquest sant monestir, la misericòrdia de Déu no hagués suscitat un altre Moisès; el qual, coneixedor de tantes misèries resolgué anar a Roma per a alcançar del Sant Pare alguns grans protectors per a deslliurarnos de tantes calamitats”</i> (Arles Novena), <i>“arribaren les relíquies al venerable monestir d’Arlés, i amb elles cessaren tots els mals que els afligien; gràcia que ha perseverat fins als nostres dies, sempre que, de cor, ha estat reclamada la llur poderosa intercessió”</i> (Arles Novena), <i>“Arles, vall afortunada, / Celebra tos defensors; / Ells te han il·lustrada⁴²⁸ / De llurs brillants resplendors”</i> (Arles Cobles⁴²⁹) <i>“En visió foreu revelats / per mostrar-se vostra gloria, / en Arles foreu portats / perquè restàs tal memoria, / causa fou molt meritoria / per nostres calamitats”</i> (Banyoles 1), <i>“Las campanas per sí tocaren / en la vostra translació, / quant de Roma vos portaren / en Arles de Rosselló, / per tota la població / ahont erau encaminats”</i> (Banyoles 1), <i>“Quant en Arles arribareu⁴³⁰ / fou cosa de</i>

⁴²⁵ “Alcancen”. Ací, en aquest text en català fidel a la pronúncia popular, veiem que molts devots anaven (i encara ho fan) a Arles, per a que, per mitjà de les aigües, es guarissen de qualsevol tipus de malaltia i de mal menor.

⁴²⁶ La dels sants Abdó i Senent.

⁴²⁷ Aquesta novena, d’Arles, aprovada en 1739 en Perpinyà i que ací hem vist escrit Arlés, com figura en el llibre de José Sistac, d’acord amb el seu redactor, B. Juval, canonge honorari i rector d’Arlés (sic), *“és molt a propòsit que es fassi la dita novena en el temps de llur translació, la qual és commemorada per l’Església el diumenge més pròxim al 24 d’octubre; i també en els dies que precedeixen al de la seva festa titular, el 30 de juliol”* (p. 192).

⁴²⁸ En l’original, *“il·lustrada”*.

⁴²⁹ Es tracta de les cobles (*“COBLAS”*, en l’original) dedicades als Sants de la Pedra, les quals figuren en l’obra *“Vida y novena dels invencibles y gloriosos mártirs los sants Abdon y Sennen, patrons de la vila y vall de Arles en Vallespir”*, publicat en Perpinyà en 1817. No obstant això, aquestes cobles són *“En llaor dels benaventurats mártirs SS. ABDON y SENNEN, compostas per lo reverend Marti-Miró, rector de la parroquia de Arles. 1808”* (p. 42).

⁴³⁰ Arribàreu.

	maravella, que las fieras se apartaren / conexent sels feya⁴³⁶ guerra, / fou deslliurada la terra / de totes calamitats (...) // Los travalls⁴³¹ eran tan grans, / que aquella Vall patia, / que menjaban los infants / la fiera cruel Yimia⁴³², / ni tampoc no si⁴³³ cullia, / grans que alli fosen sembrats” (Banyoles 1⁴³⁴), “Arribats á la Abadia, / En la vila y sa comarca / Causareu des de vostra arca / La mes complerta alegria: / Defensant de nit y dia, Salut, vida, vinyas, blats. // Las feras als noys mataban / Las tempestats, trons y llamps / En Arles vinyas y camps / Ab los fruits arruinaban: / Y ab vostre arribu⁴³⁵ calmaban / Tant⁴³⁶ fatals calamitats” (Cubelles 2⁴³⁷), “Ditxosa de possehir / Dos martirs que tots proclaman / Protectors del Vallespir” (Montalba 1858), “Campanes per sí tocaren / quan de Roma al Rosselló / vostres cossos traslladaren; / essent gran la devoció / de la noble població / d’Arlés, on sou venerats” (Biosca), “la secada i la temença / fan fugir petits i grans” (Capafonts), “Les feres als nois mataben. / Les tempestes, trons i llamps / a Arles vinyes i camps / en els fruits arruinaven: / i amb vostre arribar calmaven / tant fatals calamitats” (Cubelles⁴³⁸), “el miracle allà

⁴³¹ Treballs.

⁴³² El 20 d’abril del 2018, després de veure que no estava gens clar el tema de què volia dir aquest nom, escriguí en un grup de Facebook, “*Mots oblidats pels diccionaris*”, on col·laboraren algunes persones. La primera, Cecília Pasto, escrigué “*Dimoni-vampir de la mitologia grega, molt temut pel món antic*”. En canvi, Maria Antònia Vilà escrivia que es podria tractar del nom de la fera que actuava en la vall d’Arles: “*En majúscula..., Més aviat sembla el nom de la ‘fiera cruel’, no?*”. Finalment, preferesc inclinar-me per aquesta possibilitat, tot i que no aparega el nom en Internet, en el moment de fer la recerca, ni l’endemà. En eixe cas, com a nom d’un ésser mitològic, es correspondria al que rebria u dels simiots que actuaven en el Pirineu i, així, aportaria molta claredat i informació molt interessant al tema dels simiots i, de pas, al de la mitologia catalana. I, en cas que no fos així, a una analogia entre la figura mitològica grega i la por que hi havia per la vall d’Arles, semblant a la que transmetia en l’antigor aquest dimoni-vampir.

⁴³³ Literalment, en lloc de s’hi.

⁴³⁴ Hi ha una altra versió, un poc més antiga que aquesta i també de Banyoles, en què torna a aparèixer el personatge mitològic Yimia. Es troba en el mateix llibre (p. 177).

⁴³⁵ Segons el “*Diccionari Català-Valencià-Balear*”, es tracta d’un castellanisme. *Arribada*.

⁴³⁶

Tan.

⁴³⁷ Aquests goigs es troben en la pàgina 178 del llibre de José Sistac.

⁴³⁸ “*Goigs en honor dels gloriosos Sants Màrtirs Abdó i Senén*”, editats per la Parròquia de Santa Maria (de Cubelles) i pel “*Grup d’Estudis Cubellencs Amics del Castell*”. Es tracta de la versió més moderna amb què m’he trobat durant la cerca d’informació referent als Sants de la Pedra en relació amb Cubelles, feta en el 2018.

	[, a Arles,] brotona ⁴³⁹ / fugint els terrors i mals. / Tota una era d'abundor / comença en llurs contrades" (Inca), "tu, més afavorida / que los Romans y Persans, / Arles triumfa, agradida ⁴⁴⁰ , / Tu guardas llurs cossos sants" (Montalba 1858), "Un bell jorn, portats de Roma, / són el goig del Vallespir: / l'abat d'Arles vol l'aroma / de virtuts pel monestir. / I el camp erm trobà emparança, / i el pagès, pluja adient" ⁴⁴¹ (Sarral)
Arnulf (abat d'Arles)	"Senyor, (...) induíreu en el cor caritatiu del sant Abad Arnulf perquè anés a Roma a cercar poderosos protectors, que ens deslliuressin dels càstigs del cel i de la terra conjurats per venjar-vos" (Arles Novena), "Resolt l'Abad Arnulf a fer el viatge ⁴⁴² a Roma (...) Descobrí el sant abad al Pontífex tots els mals que afligien la vila i la vall d'Arlés, i demanà a sa Santedat que li concedís algunes relíquies insignes que portessin remei i posessin fi a tantes misèries (...) a no ser les de Sant Pere, Sant Pau, Sant Esteve i Sant Llorenç. (...) Meravellat del que veia, el Pontífex concedí lliberalment a l'abat les precioses relíquies dels màrtirs ⁴⁴³ . El sant abad (...) emprengué novament el camí d'Arles" (Arles Novena), "en el moment més fervorós de la seva oració, se li aparegueren els sants Abdón i Senén, que li digueren que Déu els destinava per a posar fi als nostres mals i donar remei a les nostres necessitats" (Arles Novena), "Infinites gràcies us siguin donades, Déu de bondat i de misericòrdia, puix oïnt les humils i fervoroses pregàries de l'abat Arnulf, embainareu ⁴⁴⁴ l'espasa de la vostra justícia per a obrir-nos els braços de la vostra pietat, per mitjà dels gloriosos màrtirs Abdón i Senén" (Arles Novena), "l'Abat d'Arles de Conflent ⁴⁴⁵ , /

⁴³⁹ Trau brotons.

⁴⁴⁰ Literalment, en lloc d'agraïda.

⁴⁴¹ "Goigs en lloança dels màrtirs Sants Abdon i Senén Patrons de Sarra, a la Conca de Barberà", facilitats per Joan Roig i Montserrat.

⁴⁴² En la novena, en més d'una ocasió, apareix la forma *Abad*, en lloc de la correcta, *Abat*. Igualment, la forma *viatja*, és la que hi ha, en lloc de *viatge*, correcta.

⁴⁴³ Literalment, en lloc de *màrtirs*.

⁴⁴⁴ Literalment, en lloc d'*embeinar*, derivat de *beina*.

⁴⁴⁵ Deu ser una errada, ja que en tots els documents buscats i, fins i tot, de tipus geogràfic, parlen d'Arles, de la comarca del Vallespir, no de la comarca del Conflent.

	(...) Retornava i per bandera / portà els cossos dels sants allí. / Quin llambreig⁴⁴⁶ de primavera / quan el poble els acollí! / Déu, per ells, dóna remença / i s'acaben dols i plants" (Capafonts), "Pel camí el mar calmàreu, / als pescadors convertíreu" (Cubelles), "La veu del cel avisà / A Arnulfo, d'Arles Abat, / Que, havent vuit cents anys passat, / Lo cementeri Poncià / Vostres cossos custodià / de viva sanch rubricats⁴⁴⁷" (Cubelles 2), "Pelegri, cerca metgia⁴⁴⁸ / l'abat d'Arles amatent⁴⁴⁹ / que la vida i rogalia / s'esllangueix de patiment : la secada i la temença / fan fugir petits i grans / (...) // Retornava i per bandera / duia els cossos sants allí. / Quin llambreig de primavera / quan el poble els acollí! / S'esbadella⁴⁵⁰ la remença⁴⁵¹ / i s'acaben dols i plants⁴⁵²" (Inca²⁴⁵³),
Benissants	"Benissants Abdó i Senent" ⁴⁵⁴ (Cullera)
Caritat	"—Senyora, per caritat, / i amb humilitat molt franca, / us demano jo una almoïna / que us serà recompensada⁴⁵⁵" (Almoster), "Sant Abdón i sant Senén acudien a aquestes santes víctimes de la fe, i procuraven aliment als qui tenien fam, beure als qui tenien set, vestits als despullats, i els visitaven constantment, els consolaven i els animaven. Postrats

⁴⁴⁶ Reflex.

⁴⁴⁷ Firmats, signats. Una rúbrica, en els manuscrits i impressions antics, és la part que era escrita amb lletres vermelles. En sentit figurat, pràctica usada. Traç o conjunt de traços que hom posa en la seua signatura ultra els seus noms. Sembla com si volgués indicar que es podia donar per certificat, per segur, que ho eren, que eixos eren els cossos d'ambdós sants.

⁴⁴⁸ Remei.

⁴⁴⁹ Prompte, ràpid, a punt de fer.

⁴⁵⁰ *Esbadellar-se* vol dir obrir-se una flor, una pinya; obrir-se com una flor, badar-se.

⁴⁵¹ Remçó, redempció; redempció personal. Podem interpretar-ho com que els habitants d'Arles s'alliberaren dels patiments i dels dols i tornaren a reviscolar així com la flor ho fa en obrir-se.

⁴⁵² Plors.

⁴⁵³ Aquests goigs, d'Inca, comparteixen molt amb els que havia fet l'autor, Joan Roig i Montserrat (qui me'ls va enviar per correu ordinari), de Capafonts i també dels sants Abdó i Senent.

⁴⁵⁴ Llibre "*Els Sants Abdó i Senén: documentació, gojos i iconografia*", de Juan José González Pla i de Josep Dionís Martínez (p. 115), goigs de Cullera.

⁴⁵⁵ Paraules de Senent a la dama segona, en l'obra d'Almoster.

	a terra, els servien amb llurs pròpies mans, i en veure'ls difunts, enterraven llurs santes relíquies"⁴⁵⁶ (Arles Novena), "En la mort dels nostres Sants Patrons tenim el model de la més perfecta caritat" (Arles Novena), "Vós haveu dit, Senyor, que la senyal més eloqüent de la caritat era donar la vida per la persona estimada. Molt be coneguéreu⁴⁵⁷ aquesta veritat, gloriósissims màrtirs, Patrons nostres, puig no us cançàreu⁴⁵⁸ de lluitar fins a sacrificar les vostres precioses vides per l'amor que portàveu envers Jesucrist. Envieu, grans Sants, per vostra poderosa intercessió, als nostres cors, un raig d'aquest foc diví que us abandonà: (...) que aquest amor diví sigui el que ens acompanyi fins a l'últim sospir de la nostra vida" (Arles Novena), "Senyor, (...) induïreu en el cor caritatiu del sant Abad Arnulf perquè anés a Roma a cercar poderosos protectors, que ens deslliuressin dels càstigs del cel i de la terra conjurats per venjar-vos" (Arles Novena), "Dios (...), que depositasteis en los nobilísimos corazones de San Abdón, y Senén tan gran incendio de caridad, (...) que siendo Principes, y Potentados de la Persia, renunciaron liberalmente sus grandezas (...) sus amplísimos Patrimonios, distribuyeron a los pobres opulentos" (Novena Calasparra⁴⁵⁹), "Vostre cor és una brasa / que encengué la caritat" (l'Espluga de Francolí), "En fraternal Charitat / Germans sou molt primorosos" (Gualta⁴⁶⁰), "mostrasteis vuestra caridad y misericordia" (l'Olleria⁴⁶¹), "nuestros himnos suban hasta vuestros tronos / labrados con sangre, con fe y caridad" (Sagunt Hermandad), "dáreu (...) / (...) als pobres grans caritats" (Tarragona), "als Faels⁴⁶² dären coratge: / Als Sants Martyrs sepultura, / y als pobres grans caritats" (Terrassola i

⁴⁵⁶ Aquestes paraules, em feren pensar, des d'un primer moment, en el matriarcalisme, ja que es podria semblar als regals que, continuament, ofereix la Terra Mare i que permet que tinguem cobertes les necessitats.

⁴⁵⁷ Literalment, en lloc de *coneguéreu*.

⁴⁵⁸ Literalment, en lloc de *cançàreu*.

⁴⁵⁹ Tret de l'obra de Calasparra (p. 93), "*Vida portentosa, y sagrada novena de los Santos martyres, S. Abdón, y Senén*". L'autor d'aquesta obra del segle XVIII és el P. Fr. Sebastián Saez i l'edità Marcos de Urra i, al capdavant de l'obra, hi ha que s'imprimí l'any 1765 ("*Impreso en Murcia [...] Año de 1765*"). Aquest apartat es troba en la novena que hi ha en aquesta obra.

⁴⁶⁰ Trets del llibre de José Sistac Zanuy (p. 171), dels goigs corresponents a Gualta. Gualta és una població de la comarca del Baix Empordà.

⁴⁶¹ Trets de la "*Novena a los Santos Abdón y Senén*" (http://www.capuchinosolleria.com/wp-content/uploads/2014/04/novena_ab_se.pdf), del germà Miguel Ángel Atiénzar, d' "*Hermanos Menores Capuchinos*" (l'Olleria, 3a edició), com la resta d'entrades que figuren com l'Olleria.

⁴⁶² Literalment, en lloc de *feels*, sinònim de *fidels*.

	Lavit ⁴⁶³)
Colors (blancs i vermells)	<i>“O Purissimas, y candidissimas Azucenas de los valles San Abdón, y Senén! que con la fragancia de vuestras heroycas virtudes, y santidad de vida, ilustrasteis todo el basto, y dilatado Imperio de la Persia, y no caviendo⁴⁶⁴ en tan anchurosos espacios se difundió por todo el ambito del Orbe con alegría, y gozo, universal de la Catholica Iglesia”⁴⁶⁵</i> (Calasparra Novena), <i>“A Roma traieu florida / i a Pèrsia teniu l’arrel / A Pèrsia rebeu la vida / i a Roma guanyeu el cel / (...) Al temple, i quanta bellesa / de colors blancs i vermells! / pels sants, lliris de puresa / i màrtirs, poms de clavells”⁴⁶⁶</i> (Llorenç de Rocafort), <i>“Dels lliris blancs de puresa / Tos sants exalant parfum, / passaran llur minyonesa / Suava y pura com la llum: / Y claveils que Deu purpura⁴⁶⁷, / Ells en la fe molt resolts, / Han Vensut la criatura / Y lo culte dels idols // La Persia los vejé</i>
	<i>creixer, / Roma pagana morir; / Roma santa creu mereixer / Llurs sants ossos recueïllir⁴⁶⁸”</i> (Montalba 1858), <i>“Astres que brillen plantats / del cel al bell firmament”⁴⁶⁹</i> (Vilanova i la Geltrú)

⁴⁶³ Goigs de Terrassola i Lavit, oficialment, Torrelavit, facilitats per Pere Rovira Alemany, per correu electrònic, el 4 de desembre del 2018.

⁴⁶⁴ Literalment, en lloc de *cabiendo*.

⁴⁶⁵ Cal pensar que es fa al·lusió a lliris blancs, ja que parla de candidesa i de santedat de vida.

⁴⁶⁶ En l’entrada **“Naixement”** de l’**“Enciclopèdia de la Fantasia Popular Catalana”** (p. 483), podem llegir informació interessant que aclareix molt el tema dels colors i que, quan la trobí, em permeté confirmar lo que havia intuït abans: *“COSTUMARI: El color blau cel s’atribueix als nens, i el rosa, a les nenes (abans, el vermell, als nens i el blanc, a les nenes”*. Hi ha, doncs, una pista genial per a deduir que els Sants Abdó i Senent, després de ser abraçats pel cristianisme, també passaren a simbolitzar (o, si més no, a intentar que aquest significat passàs al poble senzill) el pas de la cultura matriarcal a la patriarcal, cosa que, com podem veure, no ha acabat de triomfar, ni tan sols amb la introducció de Sant Isidre en el devocionari popular, ja que, per exemple, amb motiu de la celebració de la festa dels Sants de la Pedra, encara continuen fent-se balls, danses i, fins i tot, es reparteixen pans beneïts, com a mitjan segle XVI, això és, com en temps de Joan Baptista Anyés, qui ho criticava i desitjava que aquests actes fossin arraconats de la festa dels sants Abdó i Senent.

⁴⁶⁷ El color púrpura (morat) està relacionat amb el canvi. Ací se’ns comenta que ambdós sants superaren la *“minyonesa”*, és a dir, l’adolescència. En els dos versos següents, se’ns diu que són resolts de fe (ferms) i que han vençut la criatura, la qual podem relacionar amb la infantesa. A més, el culte als ídols, cosa que solen fer els adolescents, però a què ells han renunciat, implicaria que *“ja estan fets uns hòmens”* (com es diu, popularment), que ja han passat l’adolescència i que, tot i la seua joventut, porten les regnes de la seua vida.

⁴⁶⁸ Literalment, en lloc de *recollir*.

⁴⁶⁹ **“Goigs als germans Sants Abdó i Senén”**, en el llibre **“Els Sants Abdó i Senén: documentació, gojos i iconografia”**, de Juan José González Pla i de Josep Dionís Martínez (p. 107). L’he inclòs perquè, indirectament, fa al·lusió al color (el resultat de lluir els estels), tot i que podria figurar en un apartat reservat a germans i més en la línia dels diòscurs, ja que aquests germans (Càstor i Pòl·lux), de

Constància	<i>“amb gran constància i fermesa li respongueren que ells no adoraven sinó a Crist (...) i que els ídols no eren altra cosa que fusta, pedra o metall; o sia, obres dels homes, i per tant, indignes d’ésser venerats. Imitem amb fermesa i constància en les temptacions dels nostres enemics (...). No bastaren per a vèncer la vostra constància, ni les promeses ni les amenaces: deixebles de Crist, mai li girareu⁴⁷⁰ les espatlles”</i> (Arles Novena), <i>“no hacéis del tirano aprecio”</i> (Almedíjar) <i>“Per no sufrir la constància / el tirà, i vostres raons”</i> (Parròquia de Santa Pau 1), <i>“vostres animos constants”</i> (Tarragona),
Constantí (emperador romà)	<i>“En els temps de Constantí / per fi, se’ls va custodiar”⁴⁷¹</i> (Almoster), <i>“En temps de Constantí, per revel·lació divina, foren descobertes i traladades al cementiri de Sant Poncià”</i> (Arles Novena), <i>“i al gran Constantí assegura / a vostres cossos repòs”</i> (Cubelles), <i>“A la nit va retirarvos / á casa seua Quirí, / hont ab goig varen trovarvos / al temps del gran Constantí”</i> (Lladurs), <i>“Constantí els exhumaria / com a màrtirs triomfants, / col·locats en bella estança / on rebien honradament”⁴⁷²</i> (Sarral), <i>“A la nit va retirar-vos / a casa seva Quirí⁴⁷³, / on amb goig vareu trobar-vos / al temps del gran Constantí, / per ser sempre venerats”⁴⁷⁴</i> (Vilanova i la Geltrú)
Coratge, valor	<i>“en la batalla valientes”</i> (Almedíjar), <i>“forts (...) / (...) francs, valents”</i> (Almoster), <i>“Quan l’emperador va veure / el coratge</i>

la mitologia grega (i de la romana), estaven reflectits per dues estrelles molt brillants. El color, implícitament, seria el roig (relacionat amb Roma).

⁴⁷⁰ Literalment, en lloc de *giràreu*.

⁴⁷¹ Les restes dels sants Abdó i Senent.

⁴⁷² Goigs facilitats pel capellà Joan Roig i Montserrat, qui els escrigué.

⁴⁷³ Quirí és el subdiaca que arreplega els cossos dels dos sants.

⁴⁷⁴ *“Goigs als germans Sants Abdó i Senen”*, en el llibre *“Els Sants Abdó i Senén: documentació, goigs i iconografia”*, de Juan José González Pla i de Josep Dionís Martínez (p. 107).

	<i>demonstrat / dels Sants Abdon i Senén</i>" (Almoster), "<i>Ànim, doncs, estimats perses, / que Déu ens espera a dalt. / També ens hi esperen els àngels</i>"⁴⁷⁵ (Almoster), "<i>escolteu, fidels cristians, / jo us dic que no tingueu por / (...) i confieu / que Déu mai us decebrà!</i>" (Almoster), "<i>tinguem força, bon germà</i>"⁴⁷⁶ (Almoster), "<i>—No temeu els presidents, / jutges ni governadors, / perquè al cel, Nostre Senyor, / us lliurarà dels dolents!</i>"⁴⁷⁷ (Almoster), "<i>Imitem amb fermesa i constància en les temptacions dels nostres enemics</i>" (Arles Novena), "<i>Admirem el poder de Jesucrist i la constància dels nostres sants Patrons</i>" (Arles Novena), "<i>No bastaren per a vèncer la vostra constància, ni les promeses ni les amenaces: deixebles de Crist, mai li girareu les espatlles</i>" (Arles Novena), "<i>valerosos patrons nostres</i>" (Arles Novena), "<i>Si los Infieles Paganos / à muchos martyrizaban, / de oculto los enterraban / vuestras soberanas manos, / sin temer à los Tyranos, / ni à sus grandes impiedades</i>"⁴⁷⁸ (Calasparra), "<i>no pudiendo el alevoso</i>"⁴⁷⁹ / <i>doblar vuestros corazones</i>" (Camporrells), "<i>L'esperança que us abriga / llevarà un fruit infinit. / Cap tirà no us pot convèncer / de deixar el camí d'abans</i>" (Capafonts), "<i>Vostres cors ab flama viva / Lo encens grat d'ardent amor</i>" (Cubelles 2⁴⁸⁰), "<i>Foren en vá les finesses / De Deci, l'Emperador, / Menyspreàreu ses promeses, / Responeu amb gran valor / Que adoreu al Creador / No als ídols de vanitat</i>"⁴⁸¹ (Cullera), "<i>perseverant valerosos / en la fe que heu professat</i>" (Gualta), "<i>salvau el màrtir fidel / infonent cor i valor / a les ànimes torbades</i>" (Inca), "<i>sense un punt de defallença, / sense un dubte, un ferm avanç</i>" (Inca 2), "<i>Sants Patrons, (...) / Feis que, ardits, sens defallença /</i>

⁴⁷⁵ Al llarg de l'obra d'Almoster, "*El ball de Sant Abdó i Sant Senén*", hi ha una analogia entre Pèrsia i cristianisme i la bondat, així com el camí a seguir; mentres que Roma significa lo contrari, és a dir, el paganisme i la maldat. Hi ha, per tant, una relació evident entre lo que diuen els personatges de Pèrsia, en aquest cas, un general persa, i lo que, així mateix, és el pensament dels Sants de la Pedra i, per tant, el que tractaven de promoure per mitjà d'aquesta obra.

⁴⁷⁶ Paraules de Senén al seu germà Abdó.

⁴⁷⁷ Paraules dels àngels.

⁴⁷⁸ Les paraules *martirizaban* i *tyranos* apareixen així en el text, en lloc de les formes *martirizaban* i *tiranos*.

⁴⁷⁹ En valencià, *traïdorenc*, *astut*, *raboser*.

⁴⁸⁰ Tret del llibre de José Sistac Zanuy (p. 178).

⁴⁸¹ Textualment. Tret del llibre "*Els Sants Abdó i Senén: documentació, gojos i iconografia*", de Juan José González Pla i de Josep Dionís Martínez (p. 115), goigs de Cullera.

	<i>rebutgem falsos encants</i> " (Inca2), " <i>no tuvisteis miedo al ser arrojados a los leones y a los osos</i> " (l'Olleria), " <i>responen amb gran valor</i> " (Òrrius), " <i>En la batalla valientes / siendo pasmo de las gentes / al veros tan esforzados</i> " (Pozondón ⁴⁸²), " <i>Triunfau</i> ⁴⁸³ <i>varonilment</i> " (Riudecanyes), " <i>Para que la fé abjuréis, / Os azotan cruelmente, / Mas vosotros virilmente / Con tesón la defendéis</i> " (Sagunt), " <i>germans de gran valor</i> " (Parròquia de Santa Pau 1, en Òrrius), " <i>responent-li amb valor [, a Deci]</i> " (Parròquia de Santa Pau 1), " <i>Sepulreu amb valentia / (...) confesseu sense temença</i> " (Santa Pau, Mn. Josep Maria Viñolas), " <i>ens deslliureu en la lluita / com dos esforçats soldats</i> " (Sueca3), " <i>Allí Claudio, President, / ab astucias, y ab enganys, / si adorau al Sol per Deu / vos promet riquezas grans: / Mes vosaltres li escopiu / com de Chisto grans Soldats</i> ⁴⁸⁴ " (Terrassola i Lavit), " <i>a Roma us conduïren / per feu's adorar deus vans, / que escupíreu indignats / de tant sacrílec intent</i> " (Vilanova i la Geltrú)
Cubelles	<i>"Sota la vostra protecció / Cubelles assegurada, / d'Arles (...) / logrà</i> ⁴⁸⁵ <i>preciosa porció / de vostres cossos sagrats</i> " (Cubelles)
Danses, balls	<i>"Guardau nostres dançades</i> ⁴⁸⁶ <i>/ de l'esperit seductor</i> " (Inca)
Ermita	<i>"A l'ermita de Togores / d'aquest terme de Junqueres / amb oracions molt sinceres / us preguem a totes hores. / Protegiune constantment / nostres vinyes i sembrats</i> " (Sant Vicenç de Jonqueres ⁴⁸⁷ , Sabadell)
Fe	<i>"Bons homes i bones dones / que sou perses i cristians / (...) vostra veu s'escollarà</i> ⁴⁸⁸ (Almóster), " <i>amb gran constància i</i>

⁴⁸² Els versos referents a Pozondón, poble de la comarca de la Sierra de Albarracín (Aragó), estan en majúscules en l'original, és a dir, en l'entrada "*Romerías de San Roque y los santos de la Piedra en Pozondón*" (<https://nogueraidealbarracin.wordpress.com/2011/08/01/romerias-de-san-roque-y-los-santos-de-la-piedra-en-pozondon>), de Manuel Matas, publicada en la web "*Noguera de Albarracín*".

⁴⁸³ Literalment, en lloc de *triomfeu* o de *triunfau* (com encara es deia, a principis del segle XX, en el País Valencià).

⁴⁸⁴ Són uns goigs en què apareixen els sants com uns soldats al servici de Déu, com uns defensors del cristianisme, però amb aquest simbolisme militar, estrany en els goigs que hem recopilat.

⁴⁸⁵ Literalment. El verb *lograr* és un castellanisme, en lloc de formes com *aconseguir*, *assolir*, *aplegar a...*

⁴⁸⁶ "*Dansada*" és l'acte de dansar; cada sèrie de moviments rítmics que es fan en dansar.

⁴⁸⁷ Tret del llibre de José Sistac Zanuy (p. 175). Segons la "*Gran Enciclopèdia Catalana*", Sant Vicenç de Jonqueres, era un "*Antic municipi i parròquia incorporat a mitjan s. XIX al municipi de Sant Pere de Terrassa i el 1904 al de Sabadell (Vallès Occidental)*" (<https://www.enciclopedia.cat/EC-GEC-0060778.xml>). En Sabadell es troba la capella de la Mare de Déu de Togores.

⁴⁸⁸ Aquestes línies d'Almóster ens mostren, com en l'obra, una relació entre Pèrsia i cristianisme.

	<i>fermesa li respongueren que ells no adoraven sinó a Crist (...) i que els ídols no eren altra cosa que fusta, pedra o metall; o sia, obres dels homes, i per tant, indignes d'ésser venerats. Imitem amb fermesa i constància en les temptacions dels nostres enemics</i>" (Arles Novena), "oh, flaqueza humana!; tantost⁴⁸⁹ compliu el meu desitg, tantost apunta el treball o l'adversitat, oblidant les meves primeres resolucions, m'enfado de sofrir⁴⁹⁰ i demano l'alleugeriment de les meves penes. No ho féreu així vosaltres, valerosos patrons nostres: vosaltres desitjàreu les creus, les hi anàreu al davant i les revéreu gustosos quant vingueren. Tot és perdut per a nosaltres sinó⁴⁹¹ som imitadors de la vostra generositat. Alcanceu-nos-la, doncs, grans Sants, i encara que repugni a la naturalesa, féu que el Senyor ens envii tot allò que serà necessari per la nostra santificació, i que resignats a la seva santíssima voluntat, diguem sempre amb veritat: fassas⁴⁹² la vostra voluntat, així en la terra com se fa en el cel" (Arles Novena), "Aviveu la nostra fe, animeu la nostra confiança, i enceneu en nostres cors el foc diví que us abrandà fins a l'últim moment de la vostra vida"⁴⁹³ (Arles Novena), "vuestra fe constante / (...) no pudiendo el alevoso / doblar vuestros corazones" (Camporrells), "l'aroma / de la fe que professeu: / sense un punt de defallença, / sense un dubte al vostre avanç..." (Capafonts), "Capafonts també plorava⁴⁹⁴ / per la pesta i per l'eixut, / Qui revifa antiga saba? / Qui redreça el decaigut? / Pels sants màrtirs Déu agença⁴⁹⁵ / Vila i Vall i els seus voltants..." (Capafonts), "Vostres reials resplendors / publicant la fe divina" (Cubelles), "Vostras reliquias guardadas / En vostra santa Capella / 'Ns⁴⁹⁶ indican bona estrella⁴⁹⁷ / Si las

⁴⁸⁹ Tan prompte.

⁴⁹⁰ Les formes *desitg*, *cumplir*, *treball* i *sofrir* apareixen literalment, en lloc de *desig*, *complir*, *treball* i *sofrir*.

⁴⁹¹ Literalment, en lloc de *si no*.

⁴⁹² Modernament, s'escriu *faça*'s.

⁴⁹³ En aquest apartat, veiem que la intercessió va més encaminada en la línia espiritual i en la religiosa que en l'agrícola, tot i que hi ha una relació entre el camp i els protectors dels llauradors, els Sants de la Pedra.

⁴⁹⁴ L'autor dels goigs, Joan Roig i Montserrat, amb qui vaig parlar i tot, es refereix a Arles, població que ha fet esment unes estrofes abans.

⁴⁹⁵ *Arranja*, posa la Vila i la Vall així com pertoca que estiguen.

⁴⁹⁶ Literalment, en lloc de la forma *Ens*.

⁴⁹⁷ Crec que la podríem identificar com l'estel que permet mantenir la fe.

	<i>tenim veneradas</i>" (Cubelles 2), "<i>perseverant valerosos / en la fe que heu professat</i>" (Gualta), "<i>Triomfaren amb la llança / invencible de la Fe</i>" (l'Espluga de Francolí), "<i>Feu florir la nostra vila amb les aigües de la Fe</i>" (l'Espluga de Francolí), "<i>flam d'amor que venç l'obaga</i>⁴⁹⁸, / <i>de la fe capdavanters!</i>" (Inca 2), "<i>Amb gran fe guardam dos ossos / en rellicari sagrat / que són penyora d'amor / de gràcies mai estroncades</i>⁴⁹⁹" (Inca), "<i>Feis</i>⁵⁰⁰ <i>que la fé i l'amor / reinin</i>⁵⁰¹ <i>sempre aquí enlairades</i>⁵⁰²" (Inca), "<i>L'esperança que us abrigo / donarà un fruit infinit</i>" (Inca2), "<i>Com regala ja l'aroma / de la fe pel Coloseu: / sense un punt de defallença, / sense un dubte, en ferm avanç</i>" (Inca2), "<i>Inca acull amb alegria / la claror que un jorn s'encén. / Canta a cor la pagesia / sant Abdon i sant Senén!</i>" (Inca2), "<i>Sants Patrons, (...) / redreçau-nos l'esperança, / i la fe que hem heretat</i>" (Inca2), "<i>Si en la Persia nasquereu / de pares molt distingits, / Millor noblesa vos féreu / d' la vera fé enriquits, / d'ella 'n foreu mes prendats</i>⁵⁰³ / <i>que del vostre naixement</i>" (Lladurs), "<i>per ser sempre venerats / de la fé hermós ornament</i>" (Lladurs), "<i>Alcansaunos la fe viva / Que llu'in</i>⁵⁰⁴ <i>nostres passats</i>" (Montalba 1858), "<i>Triomfaren amb la llança / invencible de la Fe, / i amb la llesca que els nodria, / el Santíssim Sagrament</i>" (el Morell), "<i>de la fé defensores</i>⁵⁰⁵" (Sagunt), "<i>Para que la fé abjuréis, / Os azotan cruelmente, / Mas vosotros virilmente / Con tesón la defendéis</i>" (Sagunt), "<i>nuestros himnos subirán</i>

⁴⁹⁸ Banda d'una muntanya o d'una vall que sol estar més aina fosca. Per tant, els Sants de la Pedra fan possible que els creients mantinguen la fe i, fins i tot, que la milloren.

⁴⁹⁹ Trencades, tallades.

⁵⁰⁰ *Feu* (del verb *fer*), en la forma balear.

⁵⁰¹ Literalment, en lloc de *regnin*.

⁵⁰² Elevades.

⁵⁰³ Segons el "*Diccionari Català-Valencià-Balear*", "*Prendar*" vol dir "*Emprendre*", terme que prové del castellà *prender*, reforçat pel prefix *en-*, i que significa "*Enamorar fortament, captivar la voluntat*". En castellà, equival a *prender*. Per tant, en aquesta entrada, se'ns indica que la seua fe augmentà molt i que, fins i tot, superà la que tenien des del moment del seu naixement en Pèrsia.

⁵⁰⁴ Que lloin.

⁵⁰⁵ Llibre "*Els Sants Abdó i Senén: documentació, gojos i iconografia*", de Juan José González Pla i de Josep Dionís Martínez (p. 118), goigs de Sagunt. Llegim "*Del llibret 'Novena de los santos mártires Abdón y Senén' Goigs dedicats als sants màrtirs Abdó i Senén, patrons de la ciutat de Sagunt, publicats el 1935 en un petit opuscle de la 'Hermandad Sacerdotal Saguntina' pel Dr. D. José Zahanero Vivó (...)*".

	<i>hasta vuestros tronos / labrados con sangre, con fe y caridad</i> " (Sagunt Hermandad), <i>"salvant-nos fruits i collites / de la mala temptació"</i> (Sueca 3), <i>"Desde el principio de la novena, / el tiempo ha cambiado tanto / que dicen los labradores, / los campos son un encanto"</i> (Visiedo 1)
Festa	<i>"concediendonos el consuelo de lograr los frutos de la tierra, no solo como preciso medio, para sustentar la vida, si para que hallandonos con posibilidad, cumplamos mas liberalmente en festejaros conforme nuestra devocion, y afecto"</i> (Calasparra Novena), <i>"De Llorens n'és la gran festa / avui es festa majô / al matí missa amb orquesta / i a la tarda processó / a vols hi acuden la gent / per honrá'ls sants estimats⁵⁰⁶"</i> (Llorenç de Rocafort), <i>"Recibid de este pueblo devoto / Las preces⁵⁰⁷ que hoy día os viene á tributar: / Pues con dulce unión, / Hoy se esmera en celebrar festejos / A los grandes Persas Senen y Abdon"</i> (Riudecanyes Rosari ⁵⁰⁸), <i>"Ya, vecinos, que muestras de fiesta / Ostentais gustosos con tanto primor, / Procurad imitar las virtudes / Que ellos practicaron con tanto fervor. / (...) Ya que en tanta fiesta, / Nos ocupamos / El Rosario á la Virgen / Luego digamos"</i> (Riudecanyes Rosari), <i>"En Sagunto entráis triunfantes / Entre grandes regocijos / Y fiestas con que sus hijos / Os reciben anhelantes. / Pasad y entrad victoriosos. / Soberanos triunfadores⁵⁰⁹"</i> (Sagunt)
Fidelitat	<i>"els nois fermament / s'hi van negar⁵¹⁰</i> (Almoster), <i>"Valerià va fer preguntes / a aquells dos joves tan sants, / i de cap de les maneres / els va poder fer deixar / la seva fe en Jesucrist, / per més que els volgué temptar. // Ja cansat de fer preguntes, / amb ràbia els hi va mostrar, de Júpiter, una imatge, / per aplaudir i adorar. / Però aquells sants innocents⁵¹¹, / de l'ídol van renegar"</i> (Almoster), <i>"Ens podeu llevar la vida, / (...) Però no ens prendreu pas les ànimes, / ni tampoc la nostra fe"</i>

⁵⁰⁶ Abreujament, en lloc de *per honrar els sants estimats*.

⁵⁰⁷ Honors.

⁵⁰⁸ Tret del llibre de José Sistac (p. 182). Es tracta de l'obra *"Versos para cantarse en la Aurora del día de S. Abdon y S. Senen"*.

⁵⁰⁹ En bona part dels goigs de Sagunt, apareixen els Sants de la Pedra com a sobirans en el sentit de reis, de governants, més que en el de germans que ho són psicològicament, sinó de manera que reben un tractament semblant al d'un rei o al d'un emperador, com molt bé es pot veure en aquestes línies.

⁵¹⁰ Fa al·lusió a quan els germans, Abdó i Senent, es neguen a adorar el déu Júpiter.

⁵¹¹ Amb la paraula *innocents*, se'ls presenta com que són de cor net.

	(Almoſter), “Totes les armes romanes / no ens podran mai obligar / a renegar del Déu únic / ni a deixar de ſer criſtians” (Almoſter), “—Mai no deixaré jo la llei / del Déu de tot lo creat”⁵¹² (Almoſter), “Jo tinc la meua veritat, / i res a mi em neguiteja!”⁵¹³ (Almoſter), “Aqueſts joves que aquí veus / són dos prínceps criſtians / que no van voler acatar / la llei ni els déus dels romans!” (Almoſter), “per als criſtians ſincers, / hi ha obres de miſericòrdia / que eſtem obligats a fer”⁵¹⁴ (Almoſter), “amables patrons, els quals, enmig de les tenebres de la gentilitat, però il·luminats per la gràcia, (...) conegueren la ſantedat i la fermaſa de la llei ſanta que profeſſaven els criſtians i l’abraçaren; i encara que perſeguida pels Emperadors, la preferiren a totes les riqueses i honors deguts a llurs famílies, les més nobles de Pèrsia, i a totes les esperances, ben fundades, de majors guanys. Fets deixebles de Criſt, ſant Abdón i ſant Senén, no es pot ponderar prou amb quin fervor i perfecció ſeguiren al diví Mestre en la pràctica de totes les virtuts” (Arles Novena), “Els noſtres Sants foren invitats a preſtar adoració al dit ídol, amb totes les promeſes de llibertat, riqueses i honors; mes aqueſts, amb gran conſtància i fermaſa li reſpongueren que ells no adoraven ſinó a Criſt (...) i que els ídols no eren altra coſa que fuſta, pedra o metall; o ſia, obres dels homes, i per tant, indignes d’éſſer venerats. Imitem amb fermaſa i conſtància en les temptacions dels noſtres enemics (...). No baſtaren per a vèncer la voſtra conſtància, ni les promeſes ni les amenaces: deixebles de Criſt, mai li giràreu les eſpatlles” (Arles Novena), “Luego que à el mundo nacisteis, / de Dios tan finos amantes” (Calasparra), “Negasteis adoraciones, / à los Dioses ſementidos”⁵¹⁵, / en Jeſus enardecidos / vuestros fieles corazones” (Calasparra), “en cuya recompensa merecieron de vuestra liberal miſericordia, les dierais valor, y fortaleza”⁵¹⁶ (Calasparra Novena), “ſiendo

⁵¹² Paraules de Senent.

⁵¹³ Paraules del diaca primer.

⁵¹⁴ Paraules d’Abdó.

⁵¹⁵ “a los dioses, ſementidos / en Jeſús enardecidos / vuestros fieles corazones”. Per tant, neguen les adoracions als déus romans, perquè tenien “ſementidos”, lo que, en valencià, diríem, “colgats” (ja que l’adjectiu, en castellà, prové de la paraula “ſementar”, és a dir, colgar les llavors en la terra per a què hi germinen) els ſeus cors quant a la fidelitat cap a Jeſús, manifestada a través del cor, de la ſimpatia.

⁵¹⁶ Tret de l’obra de Calasparra (p. 94), en l’apartat de la novena.

	<i>Principes Soberanos (...) os suplicamos (...) nos alcanceis de esse⁵¹⁷ mismo Señor, por quien tanto sufristeis, nos dè fortaleza, para tolerar con igualdad de animo los agravios, y persecuciones de nuestros enemigos⁵¹⁸ (Calasparra Novena), “quando fuisteis llevados delante de los Simulacros de los falsos Dioses, para que les rindiesseis adoracion, y culto, los despreciasteis con escarnio, negandoos con inflexible constancia à su detestable idolatría, y resististeis à los mandatos del emperador, confessando publicamente à Christo por verdadero Dios (...) defendisteis la Fè Catholica⁵¹⁹ (Calasparra Novena), “Ni els rigors, ni les promeses / vostra consciència doblaren (...) / Perquè adorar resistireu / als déus fràgils i al sol” (Cubelles), Foren en vâ les finesses / De Deci, l’Emperador, / Menyspreàreu ses promeses, / Responheu amb gran valor / Que adoreu al Creador / No als ídols de vanitat⁵²⁰ (Cullera), “perseverant valerosos / en la fe que heu professat” (Gualta), “Cuant Decio en Roma os vejé / Vos prometé mil tressors, / Preferencias y honors / si al Sol tributabau fé / Responguereu ‘No pot se / Ques deu al Omnipotent’⁵²¹ (Riudecanyes), “Més a Déu daven la glòria / vostres lliures esperits / (...) dient que sou cristians” (Inca), “li negau [, al sol,] vostre homenatge / dient que sou cristians” (Inca), “Sants Patrons, (...) / redreçau-nos l’esperança, / i la fe que hem heretat. / Feis que, ardits, sens defallença / rebutgem falsos encants” (Inca2), “vosotros, valientes (...), alcanzadme la fortaleza diaria” (l’Olleria), “Para que la fé abjuréis, / Os azotan cruelmente, / Mas vosotros virilmente / Con tesón la defendéis” (Sagunt), “—Somos cristianos, dijisteis, / (...) y a los dioses no adoramos” (Sueca 2), “Gaudint ja la Llum futura / rebutgeu d’adorar el sol” (Sarral), “Sants Patrons, sigueu fermança / de progrés per la ciutat, / redreçau-nos l’esperança, / i la fe que</i>

⁵¹⁷ Literalment, en lloc d’ese.

⁵¹⁸ Tret de l’obra de Calasparra (p. 100), en l’apartat de la novena.

⁵¹⁹ Tret de l’obra de Calasparra (p. 101, encara que aparega com 110 i 102), en l’apartat de la Novena. Aquestes paraules reflecteixen, clarament, la línia posttridentina que, fins a fa poc, ha sigut motiu de lloança per part de la gran majoria de papes i, per tant, de seguiment pels creients catòlics.

⁵²⁰ Tret del llibre “*Els Sants Abdó i Senén: documentació, gojos i iconografia*”, de Juan José González Pla i de Josep Dionís Martínez (p. 115), goigs de Cullera.

⁵²¹ “*Quan Deci en Roma us vejé / Vos prometé mil tressors, / Preferències i honors / si al sol tributàveu fe / Responguéreu ‘No pot ser / Que és Déu, a l’Omnipotent’*”.

	<i>hem heretat</i> " (Inca2), <i>"Allí Cludio, President, / ab astucias, y ab enganys, / si adoran als Sol per Deu / vos promet riquesas grans: / Mes vosaltres li escopiu / com de Chisto grans Soldats"</i> (Terrassola i Lavit)
Forment, blat	<i>"Oh Sants Abdon i Senén! / ja que al cel hi podeu tant, / (...) que a l'estiu brostin⁵²² els blats, / (...) per no morir-nos de fam"</i> (Almoster), <i>"Arribats á la Abadia, / En la vila y sa comarca / Causareu des de vostra arca / La mes complerta alegria: / Defensant de nit i dia, / Salut, vida, vinyas, blats"</i> (Cubelles 2), <i>"Sobre un fons de rics paratges / de vinya i moranenc blat"</i> (Inca), <i>"Guardeu a tot el veïnat, a ses vinyes i sembrats"</i> (Òrrius), <i>"Oh Santos nuestros dichosos / echarles la bendición / en les⁵²³ trigos tardíos / haced que los guarde Dios"</i> (Visiedo Cobles), <i>"Pedirle a dios⁵²⁴ / que nos mande agua abundante / para que espiguen los trigos / (...) A los Santos de la piedra / (...) se lo pedimos / que nos guarden nuestros campos / de avena, cebada y trigo"</i> (Visiedo Cobles)
Fruits	<i>"por vuestra intercesión, el todo Poderoso serena las mas furiosas tempestades, librandonos de graves peligros, y à los frutos de la tierra del impestuoso daño, y terrible destrozo que en ellos suelen causar las nubes"⁵²⁵</i> (Calasparra Novena), <i>"que seais custodios, y defensores de los frutos de la tierra, para impedir los daños, que ocasionan las tempestuosas nubes"</i> (Calasparra Novena), <i>"concediendonos el consuelo de lograr los frutos de la tierra, no solo como preciso medio, para sustentar la vida, si para que hallandonos con posibilidad, cumplamos mas liberalmente en festejaros conforme nuestra devocion, y afecto"⁵²⁶</i> (Calasparra Novena), <i>"L'esperança que us abrigo / llevarà un fruit infinit"</i> (Capafonts), <i>"Las feras als noys mataban / Las tempestats, trons y llamps / En Arles vinyas y camps / Ab los fruits arruinaban / Y ab vostre arribo calmaban / Tant fatals calamitats"</i> (Cubelles), <i>"En tempestes i tronades / Tenim vostra protecció / Salvant-nos fruits i collites"⁵²⁷</i> (Cullera), <i>"aigua i</i>

⁵²² *Brostrar* vol dir traure branques noves una planta.

⁵²³ Literalment, en lloc de *los*.

⁵²⁴ Literalment, en lloc de *Dios*.

⁵²⁵ Tret de l'obra de Calasparra (pp. 89-90), en l'apartat de la novena.

⁵²⁶ Tret de l'obra de Calasparra (p. 108).

⁵²⁷ Tret del llibre *"Els Sants Abdó i Senén: documentació, gojos i iconografia"*, de Juan José González Pla i de Josep Dionís Martínez (p. 115).

	<i>fruits ens deu ⁵²⁸a pler</i>” (l’Espluga de Francolí), <i>“L’esperança que us abriga / donarà un fruit infinit</i>” (Inca2), <i>“Déu, per ells, la vida agença / regalant fruits⁵²⁹ abundants</i>” (Inca2), <i>“Déu creador del Cel i de la Terra, qui per l’immutable orde de la teua eterna providència ordenares que perquè l’hom servís a tu, amb els seus fruits la terra servís a l’home (...) defén i guarda les nostres ànimes, vides, parentes, famílies i amics, cases, béns, camps i fruits i totes les coses nostres; perquè (...) de tal manera t’amem i servixcam sens ofendre’t, que, en fi, sens fi amb els sants merexcam ser benaventurats en la teua glòria</i>” (JB Anyés⁵³⁰), <i>“Los labriegos, confiados, / Os encomiendan sus viñas, / Los frutos de sus campiñas, / Montes, mieses y sembrados, / Y os ofrecen generosos / el fruto de sus labores</i>” (Sagunt), <i>“Sempre canti el riu d’Anguera, / de verd rigui el Cogulló, / cada cep, cada olivera / donin fruits en abundor. / La tempesta arribi mansa, / cada cor sigui acollent</i>” (Sarral), <i>“salvant-nos fruits i collites / de la mala temptació</i>” (Sueca 3), <i>“Mientras nuestros protectores / no nos echen en olvido / hemos de coger cosecha / porque son agradecidos”⁵³¹</i> (Visiedo Cobles)
Generositat	<i>“generosos (...) / (...) compassius, / dels malalts tenien cura</i>” (Almoster), <i>“Aquí teniu una almoïna, / jo us la dono de tot cor, / i us podeu quedar a casa / fins que vulgueu, ai Senyor!”⁵³²</i> (Almoster), <i>“Sant Abdón i sant Senén (...) procuraven aliment als qui tenien fam, beure als qui tenien set, vestits als despullats, i els visitaven constantment, els consolaven i els animaven. Postrats a terra, els servien amb llurs pròpies mans</i>” (Arles Novena), <i>“Tot és perdut per a nosaltres sinó som imitadors de la vostra generositat</i>” (Arles Novena), <i>“Envieu, grans Sants, per vostra poderosa intercessió, als nostres cors, un raig d’aquest foc diví que us abrandà: (...) que aquest amor</i>

⁵²⁸ Doneu.

⁵²⁹ Tot em fa pensar que es tracta d’una errada, ja que fa referència als sants i, en eixe cas, seria *fruits*, perquè concordaria en la lectura.

⁵³⁰ Per JBAnyés entendrem la part de l’obra de Joan Baptista Anyés (València, 1480-1553), en valencià adaptat a l’actual, en què es llig *“Oració universal per a demanar de Nostre Senyor tot bé i salvedat de la vida, béns i fruits per intercessió dels sants gloriosos”*.

⁵³¹ Tot i que m’incline pel context religiós, he vist una idea de l’emfiteusi i de la relació entre l’emfiteuta (l’usuari de les terres) i el lliurament d’una part de les collites al propietari (el senyor feudal).

⁵³² Paraules de la dama segona a Abdó.

	<i>diví sigui el que ens acompanyi fins a l'últim sospir de la nostra vida</i>" (Arles Novena), "<i>Copioso Erario</i>⁵³³ <i>Real / siendo Reyes repartisteis, / y à los pobres se los disteis / con mano muy liberal / pagandoos Dios puntual / estas generosidades</i>" (Calasparra), "<i>San Abdòn, y Senèn (...) que siendo Principes, y Potentados de la Persia, renunciaron liberalmente a sus grandezas</i>" (Calasparra Novena), "<i>privandoos de estas soberanos favores, por acudir à el socorro de las necesidades de los proximos, que era el unico empleo de vuestro compasivo corazon</i>" (Calasparra Novena), "<i>Allargàveu la mà amiga / — bella ofrena!—</i>" (Capafonts), "<i>sou de virtut soberana / fent obras molt peregrinas; / als queus</i>⁵³⁴ <i>claman dolorosos / assistiu amb pietat</i>" (Gualta), "<i>Sou ajut en la dolença / i guiatge dels errants</i>" (Inca2), "<i>Des del dia del Baptisme / heu donat fruits per al Cel, / Sou els àngels del proïsme / per l'almoïna i per la mel</i>" (la Riba), "<i>A los Mártires Cristianos / Alentáis con gran cuidado; / Socorréis al desgraciado, / A niños, pobres y ancianos: / Para con todos piadosos / Os mostráis, nobles señores</i>" (Sagunt), "<i>Los labriegos, confiados, / Os encomiendan sus viñas, / Los frutos de sus campiñas, / Montes, mieses y sembrados, / Y os ofrecen generosos / el fruto de sus labores</i>" (Sagunt), "<i>dáreu (...) / (...) als pobres grans caritats</i>" (Tarragona)
Germans de llinatge	<i>"fills de pares virtuosos, / religiosos i lleials, / que del bressol a la tomba / varen seguir i imitar / les virtuts dels seus bons pares / sense mai desanimar</i>" (Almóster), "<i>Vos Abdon que sou major, / de edat de setze anys, / fonch tant lo vostre amor / que patireu tans afans, / tenint en si los poch anys, / y las altas dignitats, etc. // En los quinse anys corria / Sant Sennen Germà menor, / en la mateixa companyia / doná la Anima al Senyor, / ó Germans de gran amor / igualment martiritzats</i>" (Banyoles 1), "<i>Germans i Reis coronats</i>" (Cubelles), "<i>Germans sou molt primorosos, / Abdon y Senen ditxosos</i>" (Gualta), "<i>honra y gloria d'Orient</i>" (Lladurs⁵³⁵), "<i>Sou germans de bon llinatge</i>" (Santa Pau, Mn. Josep Maria Viñolas), "<i>Germans sou, molt amats / fills de un Pare y una Mare, / que sempre la bona lley / los dos, tots junts espiraveu</i>" (Sant Boï de Llobregat)

⁵³³ Erari. Segons la definició del "*Diccionari Català-Valencià-Balear*", que ve com l'anell al dit a aquest estudi, vol dir "*Tresor o depòsit dels diners de l'Estat, d'un príncep o d'una comunitat*".

⁵³⁴ Literalment, en lloc de *que us*.

⁵³⁵ Tret del llibre de José Sistac Zanuy (p. 179), dels goigs corresponents a Lladurs.

Guarir	<i>"No es pot fer esment exacte / dels grans mèrits d'aquests Sants. / Patiments de tota mena, / contagis, febres i mals, / curen i tornen salut / si se'ls té per advocats"</i> (Almóster), <i>"Curant Cegos, Muts, Contrets, / Donant salut als Malalts"</i> (Arles), <i>"Volgué Cristo assenyalar / lo amor que us aportava, / com es volgué fer brollar / un riu de sanch que espantava, / que dels tunells emanava / de ahont estavau sepultats; etc. // En est miracle curareu / de diversas malalties"</i> (Banyoles 1), <i>"cegos, endemoniats / Y malalts salut lograven"</i> (Biosca⁵³⁶), <i>"Cegos, y Endemoniats, / y molts Malalts, que curareu"</i> (Biosca⁵³⁷), <i>"A muchos enfermos disteis / salud en enfermedades"</i> (Calasparra Cuadernos⁵³⁸) <i>"Las malalties curareu"</i> (Cubelles 2), <i>"Guariu tota malaltia, / prodigueu contentament"</i> (el Morell), <i>"cegos, muts, contrets curareu, / deslliurantlos de molts danys"</i> (P. Ntra Sra del Pi⁵³⁹), <i>"real vostre llinatge, / richs, pios y tant christians"</i> (Terrassola i Lavit)
Hortolans, llauradors, pagesos	<i>"Els hortolans us venereu [= veneren] / i us aclamen per Patró"</i>⁵⁴⁰ (Òrrius), <i>"Acudid⁵⁴¹, cuando angustiosos / Os piden los labradores"</i> (Sagunt), <i>"Los labriegos, confiados, / Os encomiendan sus viñas, / Los frutos de sus campiñas, / Montes, mieses y sembrados, / Y os ofrecen generosos / el fruto de sus labores"</i> (Sagunt), <i>"dels Pagesos advocats"</i> (Terrassola i Lavit), <i>"Desde el principio de la novena, / el tiempo ha cambiado tanto / que dicen los labradores, / los campos son un encanto"</i>⁵⁴² (Visiedo 1)
Intercessió, dansades	<i>"—Que tots els sants que hi ha al cel / forneixin la vostra casa / de pa, de vi i de viandes, / i us lliurin de la desgràcia"</i>

⁵³⁶ Tret del llibre de José Sistac Zanuy (p. 172), dels goigs corresponents a Biosca.

⁵³⁷ Tret del llibre de José Sistac Zanuy (p. 173), dels goigs corresponents a Biosca.

⁵³⁸ Tret de l' "*Himno de los Santos Mártires*" que hi ha en el llibret "*Cuadernos de Historia de Calasparra Nº I SAN ABDÓN Y SAN SENÉN Julio 1997*", elaborat per diversos autors.

⁵³⁹ Tret del llibre de José Sistac Zanuy (p. 168), dels goigs corresponents a l'església parroquial de Ntra. Sra. del Pi (ciutat de Barcelona).

⁵⁴⁰ Molt semblants als que apareixen en la Parròquia de la Nostra Senyora del Pi, de Barcelona.

⁵⁴¹ En al·lusió als Sants de la Pedra.

⁵⁴² Ho podem interpretar com que la decisió, no sols de pregar-los, sinó, a més, de posar-se els llauradors sota el seu patronatge, els ha sigut positiu des d'un primer moment.

	⁵⁴³(Almoster), <i>“tenint-los per intercessors nostres, alcançarem de Déu l’efecte de les nostres peticions, mentre aquestes vagin acompanyades del veritable amor a Déu, de la humilitat, de la caritat i de la paciència”</i> (Arles Novena), <i>“per la vostra caritativa mediació, podrem esperar amb confiança l’efecte de les unes⁵⁴⁴ i el remei de les altres⁵⁴⁵ (...) que ens alcanceu de la divina Bondat, la gràcia de saber correspondre a la nostra vocació de fer un bon ús dels bens de la terra”</i> (Arles Novena), <i>“Tot és perdut per a nosaltres sinó⁵⁴⁶ som imitadors de la vostra generositat. Alcanceu-nos-la, doncs, grans Sants, i encara que repugni a la naturalesa, féu que el Senyor ens envii tot allò que serà necessari per la nostra santificació, i que resignats a la seva santíssima voluntat, diguem sempre amb veritat: fassas⁵⁴⁷ la vostra voluntat, així en la terra com se fa en el cel”</i> (Arles Novena), <i>“Envieu, grans Sants, per vostra poderosa intercessió, als nostres cors, un raig d’aquest foc diví que us abrandà: (...) que aquest amor diví sigui el que ens acompanyi fins a l’últim sospir de la nostra vida”</i> (Arles Novena), <i>“Aviveu la nostra fe, animeu la nostra confiança, i enceneu en nostres cors el foc diví que us abrandà fins a l’últim moment de la vostra vida. Doneunos les virtuts d’humilitat, lliberalitat envers els pobres, mortificació, dolçor, temprança, i totes les altres que ens són necessàries per a plaure al Senyor”</i> (Arles Novena), <i>“por vuestra intercesión, el todo Poderoso serena las mas furiosas tempestades, librandonos de graves peligros, y à los frutos de la tierra del impestuoso daño, y terrible destrozo que en ellos suelen causar las nubes”⁵⁴⁸</i> (Calasparra Novena), <i>“que seais custodios, y defensores de los frutos de la tierra, para impedir los daños, que ocasionan las tempestuosas nubes”</i> (Calasparra Novena), <i>“las cosechas son cobradas / por vuestras intercesiones”</i> (Camporrells), <i>“I Cullera vos demana / Per a tots</i>

⁵⁴³ Ací, és Abdó, qui, després d’haver acollit una dona a ell i al seu germà, decideix fer possible que Déu proporcione menjar segur en la casa que els ha acollit, és a dir, en la de la dama primera que ix en l’obra d’Almoster.

⁵⁴⁴ *“les nostres necessitats espirituals”* (sic), escrit un poc abans.

⁵⁴⁵ *“i temporals”* (sic), escrit a continuació de les altres, en la mateixa oració per a tots els dies, que s’inclou en el primer dia de la novena d’Arles de 1739.

⁵⁴⁶ Literalment, en lloc de *si no*.

⁵⁴⁷ Modernament, s’escriu *faça’s*.

⁵⁴⁸ Tret de l’obra de Calasparra (pp. 89-90), en l’apartat de la novena.

	els llauradors / Obtingau Salut i Gràcia / Per la vostra intercessió⁵⁴⁹ (Cullera), “Dels explets⁵⁵⁰ y dels sembrats / sou Patrons molt excellents; / puig⁵⁵¹ en los casos urgents / vos mostrau sempre Advocats; / essent tant prodigiosos / guardaunos de tempestats” (Gualta), “Vos veneran Protectors / de Gualta los habitants; / essent puig sos clamors tants / mostrauvos intercessors; / socorreulos piadosos / mirau sa necessitat” (Gualta), “Guardau nostres dançades / de l’esperit seductor” (Inca), “Guardau les costums honrades / que nos llegà l’avior⁵⁵²” (Inca), “Guiau les nostres petjades / en l’esperit del Senyor” (Inca), “Guardau les terres conrades / de sequedat i buidor” (Inca), “Guardau les nostres fillades⁵⁵³ / dels mals camins de l’error” (Inca), “Sants Patrons, sigueu fermança / de progrés per la ciutat, / redreçau-nos l’esperança, / i la fe que hem heretat” (Inca2), “Déu creador del Cel i de la Terra, qui per l’immutable orde de la teua eterna providència ordenares que perquè l’hom servís a tu, amb els seus fruit la terra servís a l’home, del qual desitjant la salvedat, a aquell donares la defensa dels àngels i dels teus sants gloriosos. Humil quant puc, Senyor, et suplique (...) intercessió de tots els teus sants àngels i sants benaventurats, i per l’especial intervenció dels teus gloriosos cavallers i màrtirs (...) sant Abdó i Senén i de la teua sana verge i màrtir Bàrbara, (...) defén i guarda les nostres ànimes, vides, parents, famílies i amics, cases, béns, camps i fruits i totes les coses nostres; perquè, lliures i defesos de tots pecats, adversitats, malalties, animals nocius i verinosos, i de totes tempestes i temporals de llamps i pedra, de tal manera t’amem i servixcam sens ofendre’t, que, en fi, sens fi amb els sants merexcam ser benaventurats en la teua glòria⁵⁵⁴” (JB Anyés), “vosotros, abogados nuestros, que desde el cielo no cesáis de orar por vuestros devotos” (l’Ollería), “vosotros,

⁵⁴⁹ Llibre “*Els Sants Abdó i Senén: documentació, gojos i iconografia*”, de Juan José González Pla i de Josep Dionís Martínez (p. 115), goigs de Cullera.

⁵⁵⁰ Segons el “*Diccionari Català-Valencià-Balear*”, és la forma antiga del terme *esplet*, el qual vol dir “*Collita; conjunt de fruits produïts en una vegada, especialment si són molt abundants*”.

⁵⁵¹ Literalment, en lloc de *puix*, ja que.

⁵⁵² Ascendència, sèrie d’avis i d’àvies.

⁵⁵³ Una fillada és el conjunt de fills i de filles.

⁵⁵⁴ Trobe preciosa i interessant aquesta part de l’oració, en què he aplegat a pensar en la figura dels simiots, quan fa al·lusió a “*animals nocius*”, encara que, tot seguit, escriu “*i verinosos*”.

	santos mártires, a quienes la Providencia ha dispuesto como Titulares del Convento de Capuchinos de L'Olleria y protectores de cuantos lo visitan, ejerce la misión intercesora que el Señor os ha encomendado en este lugar" (l'Olleria), "Señor Dios te rogamus / escuchad nuestro clamor / y de la escasez de agua / libradnos por nuestro amor. // (...) Abdón y Senén gloriosos / pedid a Dios soberano / que nos envíe el agua / de su liberal mano. // Abdón y Senén benditos / auxiliad al pecador / y una copiosa lluvia / alcanzadnos del Señor. // Abdón y Senén dichosos / mitigad intercediendo / la sed que la tierra sufre / y que la está consumiendo. // Abdón y Senén sagrados, / al Señor agua pedid / y por vuestra intercesión / la sequía despedid" (l'Olleria Cobles⁵⁵⁵), "Danos, Señor, (...) una lluvia saludable y por intercesión de los santos mártires Abdón y Senén derrama misericordiosamente el agua del cielo sobre la superficie árida de la tierra" (l'Olleria Cobles⁵⁵⁶), "Un prodigi del tot gran / Los nostres pares veieren⁵⁵⁷ / Quant sense dany veurer pugueren / Al devot Benet Duran, / Que de vostre trono sant / Caigué llastimosament. (...) // Molts foren los que acudiren / Al auxili natural / Y que no havia pres mal / De la sua boca ohiren; / Així vos atribuiren / La eficacia del portent"⁵⁵⁸ (Riudecanyes), "Vuestra intercesión derrama / Gracias a nuestra Ciudad / Que agradece tal bondad / Y patronos os proclama: / Protegedla cariñosos, / Decididos protectores" (Sagunt), "Sobre la piedra y granizo / Se ha visto vuestro poder, / Que al veros interceder, / Siempre el cielo los deshizo. / Acudid, cuando angustiosos / Os piden los labradores" (Sagunt), "Deu-nos forces, us preguem / per a fer bé amb alegria" (Santa Pau), "Una gracia teniu, / la cual vos á Deu donada, / que als devots podeu guardar / de peste, y pedregada, / per vostra intercessió / teniunos sempre

⁵⁵⁵ Aquesta novena, signada per "Convento de Capuchinos L'Olleria" i que figura en la web "Capuchinos L'Olleria" (<http://www.capuchinosolleria.com/wp-content/uploads/2014/12/rogativas.pdf>), és una obra centrada, bàsicament, en el tema de la intercessió, motiu pel qual l'he inclosa quasi completa en aquest punt del quadre. De fet, el seu nom és "Coplas para implorar la lluvia por intercesión de los gloriosos mártires santos Abdón y Senén". Igualment, està més aïna destinada a la demanda de pluja, en lloc de fer-ho, per exemple, encara que ho fos, en part, contra les pedregades. El 3 de setembre del 2018, el P. Miguel Ángel Atiénzar, qui m'ha facilitat molta informació sobre la relació del convent amb els Sants de la Pedra, em digué que els goigs d'aquesta novena són del segle XX.

⁵⁵⁶ Aquesta part és l'oració que hi ha en les cobles del convent dels caputxins de l'Olleria dedicades als Sants de la Pedra (la Vall d'Albaida).

⁵⁵⁷ Literalment, en lloc de *veieren*.

⁵⁵⁸ Sembla tractar-se d'un fet esdevingut en Riudecanyes.

	<i>guardats</i> ” (Sant Boï de Llobregat), <i>“Els hortolans us veneren / i us aclamen per patró, / de Déu mil gràcies esperen / per la vostra intercessió”</i> (la Vall d’Uixó ⁵⁵⁹), <i>“Aquí están los labradores / (...) pidiendo con agrado, / a estos santos de la piedra / que les guarden sus sembrados”</i> (Visiedo 1), <i>“Con la gran intercesión / y la gran misericordia / nos libramos de la piedra / que da mucho horror al verla”</i> (Visiedo Cobles)
Invocació	<i>“Oh Sants Abdon i Senén! / ja que al cel hi podeu tant, / concediu-nos vinyes netes, / que a l’estiu brostin els blats, / salut, treball i diners⁵⁶⁰ / per no morir-nos de fam”</i> (Almofter), <i>“suplicamvos humilment / nos guardeu de tempestats”</i> (Banyoles 1), <i>“que seais custodios, y defensores de los frutos de la tierra, para impedir los daños, que ocasionan las tempestuosas nubes, (...) consigais de la Divina misericordia, que inclinando sus piedades a nuestros ruegos, suspenda el horroso estrago, que experimentamos en las inundaciones de piedra y granizo”</i> (Calasparra Novena), <i>“Gloriosos Sants de la Pedra / dels esplets⁵⁶¹ i dels sembrats / sou patrons molt excel·lents / essent Vos, tan prodigiosos / guardeu-nos de tempestats”⁵⁶²</i> (el Camp de Mirra), <i>“Beneïu la rodalia, / Sants Patrons, del Poble ajut. / Defenseu la pagesia / d’injustícia i d’eixut. / Feu cantar el cup⁵⁶³, ompliu l’era⁵⁹¹, / feu els rostres</i>

⁵⁵⁹ *“Goigs en lloança dels Sants Màrtirs Abdó i Senent, Sants de la Pedra, protectors de les collites, venerats a la Vall d’Uixó”*.

Informació facilitada per José Ángel Planillo Portolés, guia de turisme en l’Alt Palància i en Sagunt, per correu electrònic, el 19 de gener del 2020. Aquests goigs, que, a hores d’ara, es canten en la Vall d’Uixó (la Plana Baixa), són molt semblants als de la capella Nostra Senyora de Togores.

⁵⁶⁰ Aquesta obra, el *ball parlat* d’Almofter, és del segle XIX, quan el capitalisme ja estava com a sistema econòmic preferit per les autoritats polítiques i, a poc a poc, entrava en la societat. En goigs anteriors o en obres d’altres temps, hauria sigut més difícil trobar la paraula *diners* amb el significat que rep ací, atenent al moment històric. En la introducció de l’obra, es llig *“Sabem que el Ball de Sant Abdó i Sant Senén es va representar quatre vegades a Almofter. La primera, a finals dels anys setanta del segle XIX o a començaments dels vuitanta”* (p. 13).

⁵⁶¹ Esplet vol dir collita.

⁵⁶² *“Cant popular dedicat als Sants de la Pedra Sant Abdó i Sant Senén Advocats contra les pedregades i protectors de les collites Co-patrons del Camp de Mirra”*. Aquest cant popular, del 2018, representa els versos que es canten en el Camp de Mirra (població valenciana de la comarca de l’Alcoià) als Sants de la Pedra, i, el títol, òbviament, està relacionat amb la part religiosa i dels goigs. El cant està en la banda de darrere de l’estampa en què apareixen les escultures dels Sants de la Pedra, en la representació que hi ha en el Camp de Mirra. Agraesc la generositat de Romà Francés i Berbegal, president de l’*“Associació Cultural del Tractat d’Almisrà”*, per l’enviament de molt de material relacionat amb els Sants de la Pedra, amb Sant Bertomeu (patró del Camp de Mirra i que també té a veure amb les tempestes) i sobre la història d’aquest poble valencià, en el 2018.

⁵⁶³ Recipient, generalment d’obra, sobre el qual es trepitja el raïm i on el most, és a dir, el suc del raïm, es transforma en vi.

L’apartament on s’elabora el vi.

	<i>radiosos⁵⁶⁴⁵⁶⁵</i> (Capçanes), <i>“Se us invoca en la tempesta, / pedregada i malvestat”</i>(l’Espluga de Francolí, el Morell), <i>“Feis que la fé⁵⁶⁶ i l’amor / reinin sempre aquí enlairades”</i> (Inca), <i>“Inca acull amb alegria / la claror que un jorn s’encén. / Canta a cor la pagesia / sant Abdon i sant Senén!”</i> (Inca 2), <i>“Déu creador del Cel i de la Terra, qui per l’immutable orde de la teua eterna providència ordenares que perquè l’hom servís a tu, amb els seus fruits la terra servís a l’home, del qual desitjant la salvedat, a aquell donares la defensa dels àngels i dels teus sants gloriosos. Humil quant puc, Senyor, et suplique (...) defén i guarda les nostres ànimes, vides, parents, famílies i amics, cases, béns, camps i fruits i totes les coses nostres; perquè, lliures i defesos de tots pecats, adversitats, malalties, animals nocius i verinosos⁵⁶⁷, i de totes tempestes i temporals de llamps i pedra, de tal manera t’amem i servixcam sens ofendre’t, que, en fi, sens fi amb els sants merexcam ser benaventurats en la teua glòria”</i> (JB Anyés), <i>“Vostras reliquias adora / Ladurs⁵⁶⁸ ab gran devoció, / (...) sempre que hi sou invocats / li sou port de salvament: // En la pesta y malaltias / prompte remey nos siau, / del assot de las sequias / los nostres camps deslliuráu / contra pedra i tempestats / mostrau vostre valiment”</i> (Lladurs), <i>“Alcanzada⁵⁶⁹ la victoria / en lo cel ne sou pujats, / Essent allí coronats / per sempiterna⁵⁷⁰ memoria, / No os fassi olvidar tal gloria / A qui os clama reverent⁵⁷¹”</i> (Riudecanyes), <i>“De febres y</i>

⁵⁶⁴ Lloc pla on baten el forment.

⁵⁶⁵ *Radiós*: que emet raigs de llum.

⁵⁶⁶ Textualment.

⁵⁶⁷ Trobe preciosa i interessant aquesta part de l’oració, en què he aplegat a pensar en la figura dels simiots, quan fa al·lusió a *“animals nocius”*, encara que, tot seguit, escriga *“i verinosos”*.

⁵⁶⁸ Literalment, en lloc de *Lladurs*.

⁵⁶⁹ Literalment, en lloc d’*Alcançada*, derivat del verb *alcançar*, admés en el *“Diccionari Català-Valencià-Balear”*.

⁵⁷⁰ De durada infinita.

⁵⁷¹ Caldria escriure-ho com *No us faci olvidar tal glòria / A qui us clama reverent*. Sens dubte, es tracta d’un missatge d’esperança, la mateixa que un avi podria esperar d’un jove, fort i robust, amb molta més energia que ell, per a que, tot i la distància entre el cel i la terra, Abdó i Senent continuen tenint present les pregàries i les inquietuds dels llauradors i dels hortolans, és a dir, per a que mantinguen la misericòrdia des del cel. Un tema molt interessant en els temps que vivim. En altres paraules, que estiguen oberts a les persones i que, com es diu, popularment, no s’adormen en els trumfos.

	<i>malaltias / Pestes y necessitats / Naufragis y tempestats / Ans⁵⁷² deslliurau tots los dias; / Puig á las plegarias⁵⁷³ pias / Aplicau oido atent⁵⁷⁴</i> (Riudecanyes), <i>“Ara ab confiansa igual / Vos suplicam de tot cor / Ans alcanseu del Senyor / Lo remey de aquest gran mal, / Pel Odium⁵⁷⁵ mal fatal, / Que nos lleva lo aliment”</i> (Riudecanyes), <i>“Profesad, piadosos, a Senén y Abdón, / (...) y con ello en los campos tendréis bendición”</i> (Sagunt Hermandad), <i>“Teniu sempre molt guardáts / als devóts que vos invocan, / guardáunos⁵⁷⁶ de tempestáts, / y dimonis quens provocan / de contagi, y malaltias, / puix que nos sou reclamáts”</i> (Tarragona), <i>“de cor vos invocarem: Martyrs Abdon, y Sennén, / siáunos sempre advocáts”</i> (Tarragona), <i>“Teniu sempre molt guardáts / als devóts que vos invocan, / guardáunos de tempestats, / y dimonis que provocan: / De contagi, y malaltias, / puix per nos son reclamáts”</i> (Terrassola i Lavit)
Matriarcalisme	<i>“[el] labrador, / (...) al pedir vuestro favor / logra piedades del cielo; consiguiendo sin recelo / el fruto de sus arados⁵⁷⁷”</i> (Almedijar), <i>“Sant Abdón i sant Senén acudien a aquestes santes víctimes de la fe, i procuraven aliment als qui tenien fam, beure als qui tenien set, vestits als despullats, i els visitaven constantment, els consolaven i els animaven⁵⁷⁸. Postrats a terra, els servien amb llurs pròpies mans, i en veure’ls difunts, enterraven llurs santes relíquies⁵⁷⁹”</i> (Arles)

⁵⁷² Literalment, en lloc d’*Ens*; no té res a veure amb la paraula *ans*, sinònima d’*abans*.

⁵⁷³ Pregàries.

⁵⁷⁴ Caldria llegir un fragment d’aquesta entrada com *“Ens deslliurau tots los dies, / Puix a les pregàries pias / Aplicau oida atenta”*.

⁵⁷⁵ Amb aquest terme, *odium*, es designà, en el segle XIX, segle en què podrien estar escrits aquests goigs, la primera plaga americana de la vinya (1850-1870), com podem veure en l’article *“El oidium en España: la primera gran plaga americana del viñedo. Difusión y consecuencias 1850-1870”* (<http://www.ub.edu/geocrit/sn/sn-332.htm>), de Juan Piqueras Haba i publicat en *“Scripta Nova”*, una revista de geografia i ciències socials.

⁵⁷⁶ Literalment, en lloc de *guardau-nos*, és a dir, de *gardeu-nos*.

⁵⁷⁷ Aquestes paraules també figuren en els goigs de Pozondón (població aragonesa de la comarca Sierra de Albarracín).

⁵⁷⁸ ¿No conhorta la natura, per mitjà d’una pluja, quan més falta fa i que no esperàvem? ¿No ens dona ànims el sol quan ix i hi depositeu més esperança en el demà i, a més, hi actuem amb espenta?

⁵⁷⁹ Aquestes paraules, des d’un primer moment, em feren pensar en el matriarcalisme, ja que es podria semblar als regals que, continuament, ofereix la Terra Mare i que permet que tinguem cobertes moltes necessitats.

	Novena), “<i>qui pot resistir tant persuassives sol·licitacions? Es impossible a les forces de la naturalesa, més és possible a les de la gràcia</i>”⁵⁸⁰ (Arles Novena), “<i>oh, flaqueza humana!; tantost compliu el meu desitg, tantost apunta el treball o l’adversitat, oblidant les meves primeres resolucions, m’enfado de sufrir i demano l’alleugeriment de les meves penes. No ho féreu així vosaltres, valerosos patrons nostres: vosaltres desitjàreu les creus, les hi anàreu al davant i les revéreu gustosos quant vingueren. Tot és perdut per a nosaltres sinó</i>”⁵⁸¹ som imitadors de la vostra generositat. Alcanceu-nos-la, doncs, grans Sants, i encara que repugni a la naturalesa, féu que el Senyor ens enviï tot allò que serà necessari per la nostra santificació, i que resignats a la seva santíssima voluntat, diguem sempre amb veritat: fassas la vostra voluntat, així en la terra com se fa en el cel”⁵⁸² (Arles Novena), “<i>privandoos de estos soberanos favores, por acudir à el socorro de las necesidades de los proximos, que era el unico empleo de vuestro compasivo corazon</i>” (Calasparra Novena), “<i>Los vecinos de Visiedo / te piden con gran favor / que nos remedien a todos / en esta tripulación</i>” (Visiedo Cobles), “<i>Quals entre espinas la Rosa; / nasquereu hermosas flors, / entre infiels suaus olors / que doneu lo Cel disposa</i>” (Gualta), “<i>A los Mártires Cristianos / Alentáis con gran cuidado; / Socorréis al desgraciado, / A niños, pobres y ancianos: / Para con todos piadosos / Os mostráis, nobles señores</i>” (Sagunt)
Miracles	“<i>Durant el camí</i>”⁵⁸³ les santes relíquies obraren un sens fi de miracles: els malalts recobraven la salut, eren deslliurats els qui estaven posseïts del dimoni, el mar en tempesta retornava a la calma, i les campanes de totes les esglésies per on passaven

⁵⁸⁰ Parla sobre les temptacions que feu l’emperador Deci als Sants de la Pedra i en fa dues distincions: que lo relacionat amb la natura no es pot evitar (¿la mort?, ¿l’acceptació de les lleis de la Terra Mare?), però que sí les de la gràcia (acollir o no el cristianisme i, per tant, ser seguidors del missatge de Jesús). Aquesta fou la primera interpretació que feu d’aquestes paraules.

⁵⁸¹ Textualment, en lloc de *sí no*.

⁵⁸² Observe en aquestes línies un senyal de matriarcalisme. Si les persones admetem les lleis de la natura, així com els sants Abdó i Senent ho feren del cristianisme i de la generositat (esperit comunitari) que els brindava la creença en aquesta religió, l’ésser humà renuncia a les ànsies de l’individualisme i de la fama i comparteix la seua vida i la gaudeix no sols amb la natura, sinó amb més persones i, per tant, la vida deixa de resultar-li una càrrega pesada i, més bé, una gaubança que viu mentres és amb els altres i, com en les cultures matriarcal, actua amb més espenta, amb més creativitat i, per descomptat, amb major grau de llibertat, com m’assegurà, a primeries del 2019, un amic que havia estat en contacte amb la cultura colla del nord de Xile.

⁵⁸³ Ací es refereix al que portà l’abat Arnulf des de Roma fins a Arles (“*fins al monestir d’Arlés*”).

	repicaven per si mateixes. Finalment arribaren les relíquies al venerable monestir d'Arlés, i amb elles cessaren tots els mals que els afligien; gràcia que ha perseverat fins als nostres dies, sempre que, de cor, ha estat reclamada la llur poderosa intercessió" (Arles Novena), "Volgué Cristo assenyalar / lo amor que us aportava, / com es volgué fer brollar / un riu de sanch que espantava, / que dels tunells emanava / de ahont estavau sepultats; etc. // En est miracle curareu / de diversas malalties, / lo Papa qui acompanyava / ab molta Clerecia" (Banyoles 1), "y los miracles que obrareu / en la mar tan assenyalats" (Banyoles 1), "Quant en Arles arribareu / fou cosa de maravella, que las fieras se apartaren / conexent sels feya guerra, / fou deslliurada la terra / de totes calamitats (...) // Los travalls eran tan grans, / que aquella Vall patia, / que menjaban los infants / la fiera cruel Yimia, / ni tampoc no si cullia, / grans que alli fosen sembrats" (Banyoles 1⁵⁸⁴), "à muchos enfermos disteis / salud en enfermedades"⁵⁸⁵ (Calasparra), "A muchos enfermos disteis / salud en enfermedades" (Calasparra Cuadernos) "Vuestras reliquias sagradas / vinieron en esta tierra: / toda plaga se destierra / en donde son veneradas" (Camporrells), "Arribats a l'Abadia / en la vila i sa comarca / causàreu (...) / la més completa alegria: Defensant de nit i dia / salut, vida, vinyes i blats. (...) i amb vostre arribar calmaven / tant fatals calamitats" (Cubelles), "Las feras als noys mataban / Las tempestats, trons y llamps / En Arles vinyas y camps / Ab los fruits arruinaban: / Y ab vostre arribo⁵⁸⁶ calmaban / Tant fatals calamitats" (Cubelles 2), "Per lo camí 'l mar calmareu, / Als pecadors convertireu, / Als dimonis aturdireu, / Las malalties curareu: / Y ab prodigis assombrareu / Las vilas y las ciutats" (Cubelles 2), "cecs, muts, esguerrats⁵⁸⁷ curàreu / deslliurant-los de molts danys" (Òrrius), "Un prodigi del tot gran / Los nostres pares vejeren / Cuant sense dany veurer pugueren / Al devot Benet Duran, / Que de

⁵⁸⁴ Tot i que no apareix el terme *miracle*, sí que fa referència, potser, al més conegut de tota la llegenda dels sants Abdó i Senent: l'arribada de les seues relíquies a Arles (comarca del Vallespir), per mitjà de l'abat Arnulf, i de la desaparició immediata dels simiots que estaven escampats per Arles i voltants.

⁵⁸⁵ En aquestes paraules, en castellà de mitjan segle XVIII, s'indica que guariren, per mitjà de miracles, a moltes persones que patien malalties.

⁵⁸⁶ Segons el "*Diccionari Català-Valencià-Balear*", es tracta d'un castellanisme inadmissible. Arribada.

⁵⁸⁷ *Esguerrat* vol dir que li falta algun membre o que el té deformat.

	vostre trono sant / Caigué llastimosament. (...) // Molts foren los que acudiren / Al auxili natural / Y que no havia pres mal / De la sua boca ohiren; / Així vos atribuiren / La eficacia del portent⁵⁸⁸. (...) // Del cas predit se avisá / Al prelat que al poble estava / Y per veurer⁵⁸⁹ que pasaba / Al sant temple s' presentá: / 'O qué prodigi! Exclamá / Quin miracle tant patent"⁵⁹⁰ (Riudecanyes), "obràreu miracles grans, / curant cecs, muts, contrets⁵⁹¹, / donant salut als malalts" (Parròquia de Santa Pau 1), "De presó a presó corrieu / a animar als confessors, / i a els cadafals acudíeu / donant als màrtirs esforç, / que amb vostra veu confortats / triomfaven del turment"⁵⁹² (Vilanova i la Geltrú)
Misericòrdia	"Ambos sois todo el consuelo / del penado labrador, / (...) al pedir vuestro favor" (Almedijar), "Pobres màrtirs innocents! / Pobres sacerdots sagrats! / Pobres diaques⁵⁹³ i preveres! / Permeti el Déu Sobirà / que siguin ja al Paradís..."⁵⁹⁴ (Almoster), "—Però, germà, el que ara importa, / allò que hem de fer al moment, / és donar-los sepultura, / (...) obrar amb misericòrdia"⁵⁹⁵ (Almoster), "per als cristians sincers, / hi ha obres de misericòrdia / que estem obligats a fer. / (...) La primera ens aconsella / ensenyar als innocents; / la segona que, de bon cor, / donem guia i bons consells; / que vestim als despullats / diu nostra tercera llei; / la quarta ens mana, senyor, / que visitem els malalts; / la cinquena és acollir peregrins i emigrants; / la sisena que, als captius, / tinguem a be rescatar, / la setena, molt clar, / ens mana els morts enterrar⁵⁹⁶ (Almoster), "Sant Abdón i sant Senén acudien a

⁵⁸⁸ *Portent* significa fet extraordinari, que causa meravella.

⁵⁸⁹ Literalment, en lloc de *veure*.

⁵⁹⁰ Sembla tractar-se d'un fet esdevingut en Riudecanyes en què un devot, Benet Duran, acabà il·lès, detall que atribuiren a la intercessió dels Sants de la Pedra.

⁵⁹¹ *Contret* vol dir privat del moviment total o parcial del cos; en castellà *lisiado*, *paralítico*.

⁵⁹² Textualment.

⁵⁹³ *Clergue* que, en les misses majors (les que es celebren amb cant de diverses oracions), canta l'Evangeli. *Clergue* és sinònim de *capellà*.

⁵⁹⁴ Paraules de Senent, en l'obra d'Almoster.

⁵⁹⁵ Paraules d'Abdó, en l'obra d'Almoster.

⁵⁹⁶ Paraules d'Abdó.

	aquestes santes víctimes de la fe, i procuraven aliment als qui tenien fam, beure als qui tenien set, vestits als despullats, i els visitaven constantment, els consolaven i els animaven. Postrats a terra, els servien amb llurs pròpies mans, i en veure'ls difunts, enterraven llurs santes relíquies" (Arles Novena), "privandoos de estos soberanos favores, por acudir à el socorro de las necesidades de los proximos, que era el unico empleo de vuestro compasivo corazon" (Calasparra Novena), "Los cristianos que gemían / entre penas inhumanas / vuestras lenguas soberanas / confortaban y asistían, / dando a los que allí morían / sepulcros y adoraciones" (Camporrells), "la llum del cel vos inclina / a enterrar els màrtirs morts" (Cubelles), "Alcanzada la victoria / en lo cel ne sou pujats, / Essent allí coronats / per sempiterna memoria, / No os fassi olvidar tal gloria / A qui os clama reverent" (Riudecanyes), "A los Mártires Cristianos / Alentáis con gran cuidado; / Socorréis al desgraciado, / A niños, pobres y ancianos: / Para con todos piadosos / Os mostráis, nobles señores" (Sagunt), "Visiedo con gran fervor / estos cultos que os consagra / y por medio de la Guarda, / logran de Dios el favor / de librarnos del horror / de truenos, granizo y rayos" (Visiedo 1), "dadnos agua bien menuda / a este pueblo de Visiedo, / y de esas pequeñas plantas / algún día pan comeremos" (Visiedo 1), "Ea pues santos gloriosos / no nos echéis en olvido / porque estamos en la iglesia / todos los vecinos del pueblo" (Visiedo Cobles)
Models a imitar	"Fets deixebles de Crist, sant Abdón i sant Senén, no es pot ponderar prou amb quin fervor i perfecció seguien al diví Mestre en la pràctica de totes les virtuts: aquesta fou llur única ocupació i en ella els havem d'imitar per a alcançar aquesta gràcia"⁵⁹⁷ (Arles Novena), "No pareu d'intercedir (...) a fi que tots els fidels d'aquesta parròquia i els demás que us veneren, animats per una fe viva i eficaç, i fortificats per la vostra intercessió, imitem les vostres virtuts" (Arles Novena), "Tot és perdut per a nosaltres sinó som imitadors de la vostra generositat" (Arles Novena), "tot és perdut per nosaltres si no som imitadors de vostra generositat" (Arles Vida y Novena⁵⁹⁸), "por aquel ardiente zelo⁶²⁶, con que anhelabais à

⁵⁹⁷ Novena d'Arles, pàgina 194 del llibre de José Sistac.

⁵⁹⁸ Aquestes línies formen part del cinquè dia de la novena que hi ha en l'obra "**Vida y novena dels invencibles y gloriosos màrtirs los sants Abdon y Sennen, patrons de la vila y vall de Arles en Vallespir**" (p. 30), publicada en Perpinyà, en 1817.

	reducir las almas, a⁵⁹⁹ trayendolas à el verdadero camino de la salud eterna con vuestra enseñanza, y consejos, (...) purifique nuestros corazones, y gobierne⁶⁰⁰ nuestros pensamientos, para que con nuestras palabras, y obras no seamos causa de ofensa suya, ni demos ocasión de ruina, y escandalo à los proximos⁶⁰¹ (Calasparra Novena), “ganasteis almas diversas / con vuestras predicaciones” (Camporrells), “De Pèrsia a Roma arribàreu / (...) i l’admiració doblàreu / dels que us miraren prostrats” (Cubelles), “Per lo camí (...) / Als pecadors convertireu” (Cubelles 2), “Vostras reliquias guardadas / En vostra santa Capella / ‘Ns indican bona estrella / Si las tenim veneradas” (Cubelles 2), “en aquella romeria / feu d’apòstols a tot vent” (l’Espluga de Francolí), “aspergiu-nos amb les palmes / que us seguim formant estol / per aqueixa vostra via, / que és oberta a sol ixent” (l’Espluga de Francolí), “Sou ajut en la dolença / i guiatge dels errants” (Inca2), “Cuant nostres antepassats⁶⁰² / Ohiren de vostras glorias / Los triunfos y victorias / Vos nombraren Advocats; / Per tal càrrech invocats / Lo haveu complert fermament⁶⁰³ (Riudecanyes), “Si⁶⁰⁴: lo iman⁶⁰⁵ de nostre cor / Màrtirs sants sempre sereu” (Riudecanyes), “Ya, vecinos, que⁶⁰⁶ muestras de fiesta / Ostentais gustosos con tanto primor, / Procurad imitar las virtudes / Que ellos practicaron con tanto fervor” (Riudecanyes Rosari), “Dispone la Providencia / Que vuestro pueblo rijáis, / Y juntos lo gobernáis, / (...) Siendo ejemplos poderosos / De Reyes y Emperadores” (Sagunt), “En edad de juventut / foreu ben encaminats, / lo Esperit Sants vos guiaba, / y vos tenia illuminats, / estareu ab tanta gracia, / que may anareu errats⁶⁰⁷” (Sant Boï de

⁵⁹⁹ Literalment, en lloc de *celo*.

⁶⁰⁰ Literalment, en lloc de *gobierne*.

⁶⁰¹ És una de les parts més belles que he llegit durant la recerca en aquest punt de l’estudi: bon cor i bon cap.

⁶⁰² Literalment, en lloc d’*avantpassats*.

⁶⁰³ “Quan nostres avantpassats / Oïren de vostres glòries / Los triunfs i victòries / Vos nombraren advocats; / Per tal càrrec invocats / Ho haveu complert fermament”. La forma *triumf* està admesa en el “*Diccionari Català-Valencià-Balear*”; en canvi, *antepassat*, no.

⁶⁰⁴ Sí.

⁶⁰⁵ Literalment, en lloc d’*imant*.

⁶⁰⁶ Literalment, en lloc de *qué*.

⁶⁰⁷ Literalment, en lloc d’*estàreu ab tanta gràcia, / que mai anàreu errats*”.

	Llobregat), <i>“Daunos via y carrera, / peraque⁶⁰⁸ no anem erráts”</i> (Sant Boï de Llobregat), <i>“Sois del labrador consuelo / y de Sueca hermoso faro, / cuyos hijos, sin reparo, / ascienden preces⁶⁰⁹ al cielo”</i> (Sueca 2),
Noblesa, fills de nobles	<i>“Ai, Senyor, quins pobres nois, / ai, quins nois més desgraciats!... / Després de tanta noblesa / i després de tant regal / és tan gran vostra pobresa, / que heu d'anar captant!”⁶¹⁰</i> (Almoster), <i>“—Valga'm Déu, però, què és això? / És somni o veritat? / Quan s'ha vist que dos grans prínceps / almoina hagin d'implorar?”</i> (Almoster), <i>“prínceps de la Pèrsia”</i> (Almoster), <i>“—Oh nobles sants benaurats”</i> (Almoster), <i>“A Abdon i Senén, els prínceps”</i> (Almoster), <i>“dos grans prínceps cristians”</i> (Almoster), <i>“Aquests joves que aquí veus / són dos prínceps cristians / que no van voler acatar / la llei ni els déus dels romans!”</i> (Almoster), <i>“conegueren la santedat i la fermesa de la llei santa que professaven els cristians i l'abraçaren; i encara que perseguida pels Emperadors, la preferiren a totes les riqueses i honors deguts a llurs famílies, les més nobles de Pèrsia, i a totes les esperances, ben fundades, de majors guanys”</i> (Arles Novena), <i>“Copioso Erario Real / siendo Reyes repartisteis”</i> (Calasparra), <i>“Dios, (...) que depositasteis en los nobilísimos corazones de San Abdón, y Senén (...), que siendo Principes, Y Potentados de la Persia, renunciaron liberalmente sus grandezas”</i> (Calasparra Novena), <i>“Ricos en Persia nacisteis, / siendo de tan nobles Reyes / (...) pero no os desvanecisteis / con tan plausibles⁶¹¹ blasones⁶¹²”</i> (Camporrells), <i>“Fills de pares nobles foreu, / I persans de naixement”⁶¹³</i> (Cullera), <i>“nissaga / d'invencibles cavallers”</i> (Inca 2), <i>“Si en la Persia nasquereu / de</i>

⁶⁰⁸ Literalment, en lloc de *per a que*.

⁶⁰⁹ *Honors*, en valencià.

⁶¹⁰ L'obra d'Almoster ens presenta una visió diferent, en molts sentits, a les dels goigs, ja que els dos germans, Abdó i Senent, apareixen com dos nobles que, tot i que són fills de reis, han de captar i, com en aquest cas, es troben amb la generositat de moltes persones. És, doncs, un missatge per a actuar com a persones justes, de bon cor. És la dama primera qui diu aquestes paraules. Com a afegit, direm que, per contra, en dues llegendes de Calasparra, en lloc de captar, lo que fan és...robar els fruits de la terra, en una d'elles, per a no passar gana, com es pot llegir en els *“Cuadernos de Historia de Calasparra Nº I SAN ABDÓN Y SAN SENÉN Julio 1997”* (p. 27).

⁶¹¹ *Plausible*, en valencià. Acceptable, admissible, versemblant.

⁶¹² *Honor, glòria*, en valencià. Emblema heràldic. Títol de glòria.

⁶¹³ Tret del llibre *“Els Sants Abdó i Senén: documentació, gojos i iconografia”*, de Juan José González Pla i de Josep Dionís Martínez (p. 115), goigs de Cullera.

	<i>pares molt distingits, / Millor noblesa vos féreu / d' la vera fé enriquits, / d'ella 'n foreu mes prendats / que del vostre naixement</i> " (Lladurs), <i>"En la gran Persia nasquereu / De una familia real"</i> (Riudecanyes), <i>"Hijos de familia ilustre"</i> ⁶¹⁴ (Sagunt), <i>"los dos santos persas, nobles"</i> (Sagunt Hermandad), <i>"Fills de pares nobles fóreu"</i> (Parròquia de Santa Pau 1), <i>"Si a la Pèrsia naixèreu / de pares molt distingits, / millor noblesa vos fèreu / de la vera fe enriquits"</i> (Vilanova i la Geltrú)
Oratori	<i>"Sobre un fons de rics paratges / de vinya i moranenc blat / tenim les vostres imatges / a l'Oratori sagrat / del Puig, oblament"</i> ⁶¹⁵ <i>d'amor / amb que ens guardau les anyades"</i> (Inca)
Palma, palmes	<i>"de palmes i llorers / ja sou al cel coronats!"</i> (Almoster), <i>"De la espada à los rigores / dando por Christo la vida, / mereceis palma escogida, / y laurel de vencedores"</i> (Calasparra), <i>"a les palmes els hi floria / una palma d'or i argent"</i> (l'Espluga de Francolí), <i>"aspergiu-nos amb les palmes, / que us seguim formant estol"</i> (el Morell), <i>"Palmes que inspiren valor / per seguir vostres petjades"</i> (Inca), <i>"A las fieras arrojados, / A vuestras plantas se llegan, / Y a verdugos os entregan / Más fieros y desalmados, / Así alcanzáis victoriosos / La palma de vencedores"</i> (Sagunt), <i>"La corona heu alcansát, / y palma de Martyrs Sagráts"</i> ⁶¹⁶ (Tarragona),
Patrons, patronat, advocats, custodis	<i>"¡oh santos nuestros dichosos! / sednos dulces abogados"</i> (Almedíjar), <i>"La piedad divina os hizo / dulcísimos protectores / de todos los labradores"</i> (Almedíjar), <i>"Ambos sois todo el consuelo / del penado labrador, / que al pedir vuestro favor / logra piedades del cielo"</i> (Almedíjar), <i>"el martiri / dels nostres fins advocats, / Sant Abdon i Sant Senén, / nostres patrons sobirans, / vassalls del Déu sobirà"</i> (Almoster), <i>"Mai us podré agrair prou / tot el que heu fet per nosaltres, / ni anant cent anys de genolls / per llogarrets i muntanyes!"</i> ⁶¹⁷ <i>/ I ara us dic: (...)</i> <i>/ que Déu us guardi i empari"</i> (Almoster), <i>"Los de Arles vos</i>

⁶¹⁴ Llibre *"Els Sants Abdó i Senén: documentació, goigs i iconografia"*, de Juan José González Pla i de Josep Dionís Martínez (p. 118), goigs de Sagunt. Llegim *"Del llibret 'Novena de los santos mártires Abdón y Senén' Goigs dedicats als sants màrtirs Abdó i Senén, patrons de la ciutat de Sagunt, publicats el 1935 en un petit opuscle de la 'Hermandad Sacerdotal Saguntina' pel Dr. D. José Zahonero Vivó. Impremta J. Nàcher"*.

⁶¹⁵ Potser sinònim d'oblació, és a dir, d'acció d'oferir, d'oferta, d'oferiment. No figura, per exemple, en el *"Diccionari Català-Valencià-Balear"*, on sí que hi ha la forma *oblació*.

⁶¹⁶ També es llig igual en els goigs de Terrassola i Lavit, de 1888.

⁶¹⁷ Aquest agraïment d'Abdó, a la dama primera, per la seua generositat, és vàlid per al que fan els llauradors després de les collites.

	reclamen, / Y tots los del Rossellò, / Obtingam salut i gracia / Per vostra intercessio; / Socorreu-nos en eix do, / Y en totas necessitats” (Arles, 1778), “valerosos patrons nostres” (Arles Novena), “I a vosaltres, amables Sants, gràcies us siguin també donades, no sols per haver acceptat el nostre patrocini” (Arles Novena), “”sigueu nostres advocats” (Benlloc⁶¹⁸) “Claman à vuestras piedades / esta Villa, y sus contornos; / pues que sois nuestros Patronos, / libradnos de tempestades” (Calasparra⁶¹⁹), “Pues que sois nuestros patronos / libradnos de tempestades” (Calasparra Cuadernos), “el Omnipotente os concedió el singular privilegio, de que seais defensores de los campos, y de sus frutos, preservandolos del formidable estrago, que se origina de la piedra y del granizo”⁶²⁰ (Calasparra Novena), “que seais custodios, y defensores de los frutos de la tierra, para impedir los daños, que ocasionan las tempestuosas nubes” (Calasparra Novena), “Vuestras reliquias sagradas / vinieron en esta tierra: / toda plaga se destierra / en donde son veneradas; / las cosechas son cobradas / por vuestras intercesiones” (Camporrells), “preservadnos (...) / de piedras, rayos y peste, / para que jamás moleste / su ponzoña⁶²¹ a esta región” (Camporrells), “Los de Camporrells con celo / imploran vuestra piedad; / en cualquier necesidad / (...) pues os tienen por patronos” (Camporrells), “Benissants Abdó i Senent, / Màrtirs de Déu molt amats, / (...) Siau nostres advocats” (Cullera), “Dels explets⁶²² y dels sembrats / sou Patrons molt excellents; / puig⁶²³ en los casos urgents / vos mostrau sempre Advocats; / essent tant prodigiosos / guardaunos de tempestats” (Gualta), “Sants Patrons, Inca confia / en vostro antic patronat” (Inca), “Déu creador del Cel i de la Terra, qui per l’immutable orde de la teua eterna providència ordenares que perquè l’home servís a tu, amb els seus fruit la terra servís a l’home, del qual desitjant la

⁶¹⁸ Tret de l’obra “*Memorias de la Villa de Benlloch*”, de José Miguel García Beltrán (p. 393).

⁶¹⁹ Tret de l’obra “*Vida portentosa, y sagrada novena de los Santos martyres S. Abdón, y Senén*”, del P. Fr. Sebastián Saez.

⁶²⁰ Tret de l’obra de Calasparra (p. 90), en l’apartat de la novena.

⁶²¹ Verí, en valencià.

⁶²² Segons el “*Diccionari Català-Valencià-Balear*”, és la forma antiga del terme esplet, el qual vol dir “*Collita; conjunt de fruits produïts en una vegada, especialment si són abundants*”.

⁶²³ Literalment, en lloc de puix.

	salvedat, a aquell donares la defensa dels àngels i dels teus sants gloriosos” (JB Anyés), “sempre que hi sou invocats / li sou port de salvament: // En la pesta y malalties / prompte remey nos siau, / del assot de las sequias / los nostres camps deslliuráu / contra pedra i tempestats / mostrau vostre valiment⁶²⁴” (Lladurs), “Protectors de la vall d’Arles, / (...) acculliu⁶²⁵ per comendarlas / Las pregarias de la gent” (Montalba 1858), “vosotros, abogados nuestros, (...) apartando rayos, piedras y granizos, y resolviendo toda suerte de adversidades y peligros” (l’Ollería), “de Déu mil gràcies esperen / per la vostra intercessió / i reben protecció / en totes necessitats” (Òrrius), “Els d’Òrrius i son poblat / (...) esperen plens de fervor / que els beneïu de bon grat. / Guardeu a tot el veïnat, a ses vinyes i sembrats” (Òrrius), “Senen y Abdon / (...) con tanto amor / Siempre han sido nuestros protectores / Y Abogados fieles en nuestra afliccion” (Riudecanyes Rosari), “Vuestra intercesión derrama / Gracias a nuestra Ciudad / Que agradece tal bondad / Y patronos os proclama: / Protegedla cariñosos, / Decididos protectores” (Sagunt), “Los hijos de esta Ciudad, / Sacerdotes del Seños, / Os proclaman con amor / Patronos de su hermandad (...) // Proteged, Santos queridos / Proteged nuestra Hermandad; / Que sus miembros en verdad / Permanezcan siempre unidos”⁶²⁶ (Sagunt), “¡Oh, mártires santos!, ¡oh, nuestros Patronos” (Sagunt Hermandad), “del⁶²⁷ Pagesos advocats” (Sant Boï de Llobregat), “Us preguem humilment / siau nostres Advocats” (Sant Vicenç de Jonqueres), “Vostra fama al Vallespir, / s’escampa a la Llitera, / a l’Albaida deu respir, / i a Catalunya entera. / Begudà⁶²⁸ i Batet⁶²⁹ cobriu” (Santa Pau, Mn. Josep Maria Viñolas), “Defendéis prados y mieses / la tormenta conjurando, / y de

⁶²⁴ Favor, auxili.

⁶²⁵ Literalment, en lloc d’acollir.

⁶²⁶ Aquests foren els primers goigs en què vaig trobar un apartat dedicat als Sants de la Pedra com a protectors d’una germandat de sacerdots saguntins, concretament, en el llibre “*Els Sants Abdó i Senén: documentació, gojos i iconografia*” (p. 118), de Juan José González Pla i de Josep Dionís Martínez, amb una lletra diferent al “*Himno de la Hermandad Sacerdotal Saguntina*”.

⁶²⁷ Literalment, en lloc de dels.

⁶²⁸ Entitat de població del municipi de Sant Joan de les Fonts (la Garrotxa).

⁶²⁹ Batet de la Serra era un poble, un antic municipi (de la comarca de la Garrotxa), el qual en 1971 es va annexar al terme d’Olot.

	<i>todo mal librando / a los árboles y reses / pues que Sueca en estas veces / os inspira compasión</i>" (Sueca 2), <i>"pidiéndoo con anhelo / eficaz intercesión"</i> (Sueca 2), <i>"En tempestes i tronades / tenim vostra protecció / salvant-nos fruits i collites / de la mala temptació"</i> (Sueca 3), <i>"de cor vos invocarem: Martyrs Abdon, y Sennén, / siaunos sempre advocáts"</i> (Tarragona), <i>"Martyrs Abdon, y Sennén, / dels Pagesos advocáts"</i> (Terrassola i Lavit), <i>"Els hortolans us veneren / i us aclamen per patró, / de Déu mil gràcies esperen / per la vostra intercessió"</i> (la Vall d'Uixó), <i>"Per la pesta i malalties / prompte remei ens doneu, / de l'assot de les sequies / els nostres camps deslliureu, / contra pedra i tempestats / mostreu vostre valiment"</i> (Vilanova i la Geltrú), <i>"Aquí están los labradores / (...) pidiendo con agrado, / a estos santos de la piedra / que les guarden sus sembrados"</i> (Visiedo 1), <i>"A los Santos de la piedra / por favor se lo pedimos / que no nos mandéis granizo / porque hace mucho mal a los trigos"</i> (Visiedo Cobles)
Pedra, pedregada	<i>"dulcísimos protectores / de todos los labradores / contra la piedra y el granizo; / pues por vosotros deshizo / rayos, vientos y nublados"</i> (Almedijar), <i>"Guardad los campos de piedra"</i> (Almedijar), <i>"defensores de los campos, y de sus frutos, preservandolos del formidable estrago, que se origina de la piedra y del granizo"</i>⁶³⁰ (Calasparra Novena), <i>"que seais custodios, y defensores de los frutos de la tierra, para impedir los daños, que ocasionan las tempestuosas nubes, por lo que sois venerados, y conocidos en el mundo con el glorioso renombre de Santos de la Piedra (...) consigais de la Divina misericordia, que inclinando sus piedades à nuestros ruegos, suspenda el horroso estrago, que experimentamos en las inundaciones de piedra y granizo"</i> (Calasparra Novena), <i>"preservadnos del infierno / de piedras, rayos y peste, / para que jamás moleste / su ponzoña"</i>⁶³¹ a esta región" (Camporrells), <i>"Amb gran devoció vos amen, / de la fe puntals de cedre"</i>⁶³², / perquè si humils vos reclamen / els lliureu de trons i pedra. / Oh virtut que així desterra / vostre nom mals espantosos..."

⁶³⁰ Tret de l'obra de Calasparra (p. 90), en l'apartat de la novena.

⁶³¹ Verí, en valencià.

⁶³² Arbre, en forma de pi, de fusta olorosa i que sempre està verd. Es tracta, doncs, d'una metàfora d'arrelament d'esperança.

	(Capçanes), <i>"Deixà de pedregar"</i> (Inca), <i>"És una cosa observada / per cent generacions / que no tuda⁶³³ la pedrada / nostres camps i partions⁶³⁴ / des que tenim en honor / vostres relíquies sagrades"</i> (Inca), <i>"Déu creador del Cel i de la Terra, (...) Humil quant puc, Senyor, et suplique (...) intercessió de tots els teus sants àngels i sants benaventurats, i per l'especial intervenció dels teus gloriosos cavallers i màrtirs (...) sant Abdó i Senén i de la teua sana verge i màrtir Bàrbara, (...) defén i guarda les nostres ànimes, vides, parentes, famílies i amics, cases, béns, camps i fruits i totes les coses nostres; perquè, lliures i defesos de tots pecats, adversitats, malalties, animals nocius i verinosos, i de totes tempestes i temporals de llamps i pedra, de tal manera t'amem i servixcam sens ofendre't, que, en fi, sens fi amb els sants merexcam ser benaventurats en la teua glòria"</i>⁶³⁵ (JB Anyès), <i>"los nostres camps deslliuráu / contra pedra i tempestats / mostrau vostre valiment"</i> (Lladurs), <i>"De llagosta i pedregades / deslliureu els nostres camps; de les nostres encontrades / aparteu pestes i llamps, / lliuremos, principalment, / de la pesta dels pecats"</i> (Llorenç de Rocafort), <i>"vosotros, abogados nuestros, (...) apartando rayos, piedras y granizos, y resolviendo toda suerte de adversidades y peligros"</i> (l'Olleria), <i>"Sobre la piedra y granizo / Se ha visto vuestro poder, / Que al veros interceder, / Siempre el cielo los deshizo. / Acudid, cuando angustiosos / Os piden los labradores"</i> (Sagunt), <i>"Una gracia teniu, / la cual vos á⁶³⁶ Deu donada, / que als devots podeu guardar / de peste, y pedregada, / per vostra intercessió / teniunos sempre guardats"</i> (Sant Boï de Llobregat), <i>"Para teneros propicios / en granizos, en falladas⁶³⁷ / y en tormentas desgraciadas"</i> (Sueca 2), <i>"Protegiu nostres sembrats / de pedra i d'adversitats"</i> (la Vall d'Uixó), <i>"prompte remei ens doneu, / de l'assot de les sequies / els nostres camps deslliureu, / contra pedra i tempestats / mostreu vostre valiment"</i> (Vilanova i la Geltrú), <i>"Nos libramos de la piedra / y</i>

⁶³³ Fa malbé, malmet, deixa perdre.

⁶³⁴ Línia (o fita) entre dues propietats.

⁶³⁵ No sols demanen protecció a Déu, contra les pedregades i contra altres factors naturals, sinó que, a més, qui prega es compromet a donar lo millor a Déu.

⁶³⁶ *"la qual vos ha donada Déu"*.

⁶³⁷ Forma valencianitzada de la paraula *fallada*, terme que significa, segons el *"Diccionari Català-Valencià-Balear"*, *"Acte i efecte de fallar (...)".* cast. *falla*. 'La fallada de l'arròs (...)'

	<i>también de huracanes, / de rayos y de centellas / porque causan muchos males</i> ” (Visiedo Cobles), <i>“Con la gran intercesión / y la gran misericordia / nos libramos de la piedra / que da mucho horror al verla”</i> (Visiedo Cobles), <i>“A los Santos de la piedra / por favor se lo pedimos / que no nos mandéis granizo / porque hace mucho mal a los trigos”</i> (Visiedo Cobles)
Pèrsia	<i>“Eren prínceps de la Pèrsia / i també germans carnals”</i> (Almoſter), <i>“Que aquí, a la ciutat de Còrdova⁶³⁸, / mai més hi ha d’haver cristians”</i> (Almoſter), <i>“—Escolta, emperador Deci / nosaltres no ens hem fugat! / Tu sí que el regne de Pèrsia / has deixat ben arrasat”⁶³⁹</i> (Almoſter), <i>“el cor de la gent de Pèrsia / és nostre per sempre més”⁶⁴⁰</i> (Almoſter), <i>“a la Còrdova de Pèrsia”⁶⁴¹</i> (Almoſter), <i>“als dos perses”</i> (Almoſter), <i>“La Persia los vejé⁶⁴² náxer”</i> (Arles Cobles), <i>“Reis erau orientals, / que en la Persia regnavau / i com á bons cristians / á Deu verdader adoravau, / y axi ho profesareu”</i> (Banyoles 1), <i>“A vos⁶⁴³, Santos milagrosos, / la Persia diò nacimiento”</i> (Calasparra), <i>“la Persia os dio nacimiento”</i> (Calasparra Cuadernos), <i>“San Abdòn, y Senèn (...), que siendo Principes, y Potentados de la Persia”</i> (Calasparra Novena), <i>“O Purissimas, y candidissimas Azucenas de los valles San Abdòn, y Senèn! que con la fragancia de vuestras heroycas virtudes, y santidad de vida, ilustrasteis todo el basto, y dilatado Imperio de la Persia, y no caviendo en tan anchurosos espacios se difundió por todo el ambito del Orbe con alegria, y gozo, universal de la Catholica Iglesia”</i> (Calasparra Novena), <i>“Flors de Pèrsia⁶⁴⁴, nissaga d’invencibles cavallers”</i> (Capafonts ⁶⁴⁵), <i>“preservadnos del infierno / de</i>

⁶³⁸ Aquestes paraules de l’emperador Deci, en l’obra d’Almoſter, fan referència a una suposada ciutat de Pèrsia, Còrdova, la qual sembla molt probable que fos la que Joan Baptista Anyés (Ciutat de València, 1480-1553), en el capítol primer, cita dient *“en la ciutat de Corduba (o Cordula, com altres anomenen)”*.

⁶³⁹ Paraules d’Abdó.

⁶⁴⁰ Paraules de Senent.

⁶⁴¹ Si partim de l’obra de Joan Baptista Anyés (Ciutat de València, 1480-1553), es tractaria, com diu al principi, de la ciutat de Corduba o de Cordula, *“en els confins de Pèrsia”*.

⁶⁴² Literalment, en lloc de *“veié”*.

⁶⁴³ En aquests versos, en castellà de la segona mitat del segle XVIII, vol dir *vosotros*.

⁶⁴⁴ Una de les poques fonts en què hi ha escrit *“flors de Pèrsia”* en relació amb els Sants de la Pedra, és l’entrada *“El conflicte de la patronal pagesa”* (<https://giliet.wordpress.com/2012/05/22/el-conflicte-de-la-patronal-pagesa>), escrita per Jaume Moya, en el seu blog *“Giliet de Florejacs”*.

⁶⁴⁵ Goigs enviats per Núria Llinàs i Sallés, per correu electrònic del 31 de març del 2018.

	<i>piedras, rayos y peste, / para que jamás moleste / su ponzoña</i>⁶⁴⁶ <i>a esta región</i>" (Camporrells), "<i>Fills de pares nobles foreu, / I persans de naixement</i>"⁶⁴⁷(Cullera), "<i>De virtuts tant rica mina / feliz Persia fou en dar, / mes al instant vá admirar / vostra vida Peregrina, / dels vicis victoriosos / vos mirau en tendra vida</i>" (Gualta), "<i>Nascuts en Pèrsia pagana</i>" (Inca), "<i>Flors de Pèrsia</i>" (Inca 2), "<i>Si en la Persia nasquereu / de pares molt distingits, / Millor noblesa vos féreu / d' la vera fé enriquets, / d'ella 'n foreu mes prendats / que del vostre naixement</i>" (Lladurs), "<i>A Roma traieu florida / i a Pèrsia teniu l'arrel / A Pèrsia rebeu la vida / i a Roma guanyeu el cel</i>" (Llorenç de Rocafort), "<i>En la gran Persia nasquereu / De una familia real. / Dia feliz y cabal / Fou aquell, que al mon vinguereu / Puig quel cel ans umplis fereu / De escullit ort y argent</i>"⁶⁴⁸ (Riudecanyes⁶⁴⁹), "<i>Perses de naixement</i>" (Parròquia de Santa Pau 1), "<i>Persia vostra Patria es, / y real vostre llinatge</i>"⁶⁵⁰ (Tarragona), "<i>En Persia veis la luz, / Hijos de familia ilustre</i>"⁶⁵¹ (Sagunt), "<i>los dos santos persas</i>" (Sagunt Hermandad), "<i>Si a la Pèrsia naixèreu / de pares molt distingits, / millor noblesa vos fèreu / de la vera fe enriquets</i>" (Vilanova i la Geltrú), "<i>Adiós santos de la Piedra, / sois per-sas de nacimiento, / que cruzásteis las fronteras / a España</i>⁶⁵² <i>a formar asiento, / en el pueblo de Visiedo</i>" (Visiedo 1)
Pesta dels pecats	"<i>lliuremos, principalment, / de la pesta dels pecats</i>" (Llorenç de Rocafort)

⁶⁴⁶ Verí, en valencià.

⁶⁴⁷ Llibre "*Els Sants Abdó i Senén: documentació, gojos i iconografia*", de Juan José González Pla i de Josep Dionís Martínez (p. 115).

⁶⁴⁸ "*Puix que el cel ans omplís, féreu / D'escollit or i argent*".

⁶⁴⁹ Cal dir que el símbol de l'or i de l'argent (la plata), simbòlicament parlant, té certa relació, si més no, en sentit figurat, amb què Càstor i Pòl·lux, dos personatges de la mitologia romana (i de la grega), són els noms que reben dos de les estrelles més grans de la constel·lació de Bessons i que, partint d'informació de Viquipèdia, figuren entre les més brillants del cel nocturn. Aquests personatges mitològics, com també els de Demèter i Persèfone (en aquest cas, de la mitologia grega i femenins), es correspondrien, com tractem en part de la recerca, amb els sants Abdó i Senent. Per tant, l'assignació d'aquests paral·lelismes (l'or i l'argent), guarda coherència amb lo que exposem ací i, igualment, amb la juvenesa, moment biològic de màxim desenvolupament físic de les persones.

⁶⁵⁰ Així també es llig en els goigs de Terrassola i Lavit, els quals es canten en l'església de Santa Maria de Lavit.

⁶⁵¹ Llibre "*Els Sants Abdó i Senén: documentació, gojos i iconografia*", de Juan José González Pla i de Josep Dionís Martínez (p. 118), goigs de Sagunt, publicats en 1935.

⁶⁵² En diferents publicacions hi ha que vingueren a la ciutat de Còrdova, en temps de l'Imperi Romà. En canvi, Joan Baptista Anyés (Ciutat de València, 1480-1553), que publicà una obra narrativa dedicada als Sants de la Pedra ("*La vida dels gloriosos sants Abdó i Senén*", en la versió de l'editorial Ulleye, publicada en Xàtiva, en el 2010), diu que "*foren els gloriosos germans i prínceps persians Abdó i Senén, els quals, essent de reial llinatge de la Pèrsia, tenien la*

Protecció, empar	<i>“dulcísimos protectores / de todos los labradores / contra la piedra y el granizo; / pues por vosotros deshizo / rayos, vientos y nublados⁶⁸⁰”</i> (Almedijar), <i>“Guardad los campos de piedra”</i> (Almedijar), <i>“nuestras mieses, / las plantas, frutos y reses, / bajo vuestra protección”</i> (Almedijar), <i>“el cel ha de reconèixer / aquesta gran caritat, / i vetllarà vostra casa / la divina Trinitat”⁶⁸¹</i> (Almoster), <i>“Quant en Arles arribareu / fou cosa de maravella, que las fieras se apartaren / conexent sels feya guerra, / fou deslliurada la terra / de totes calamitats (...) // Los travalls eran tan grans, / que aquella Vall patia, / que menjaban los infants / la fiera cruel Yimia, / ni tampoc no si cullia, / grans que alli fosen sembrats”</i> (Banyoles 1⁶⁸²), <i>“Pues que sois nuestros Patronos, / libradnos de tempestades”</i> (Calasparra), <i>“alcanzadnos de su Divina clemencia, nos libertemos de esta, y demás calamidades de la vida, y principalmente destierre de nuestros corazones los malos pensamientos, y nos defienda de la más temible tempestad, que es la de las tentaciones; con el que el Demonio nos incita, para perder la gracia”⁶⁸³</i> (Calasparra Novena), <i>“Gloriosos Sants de la Pedra / dels esplets i dels sembrats / sou patrons molt excel·lents / essent Vos, tan prodigiosos / gardeu-nos de tempestats”</i> (el Camp de Mirra), <i>“Beneïu la rogalia, / Sants Patrons, del Poble ajut. / Defenseu la pagesia / d’injustícia i d’eixut. / Feu cantar el cup, ompliu l’era, / feu els rostres radiosos...”</i> (Capçanes), <i>“Puix en els temps perillosos / en vostra virtut s’espera”</i> (Capçanes), <i>“En tempestes i tronades / Tenim</i>

seua senyoria en la ciutat de Corduba (o Cordula, com altres anomenen), en els confins de Pèrsia, que a la part de ponent amb el regne de Babilònia de la Caldea confinen”. Per tant, no fa al·lusió a la Còrdova hispànica de temps del segle III. La intuïció em fa pensar que, atenent a l’evolució que ha tingut la idea de nació i del sorgiment de la noció capitalista d’Estat, es refereix a la Corduba (o Cordula) de què parla Joan Baptista Anyés i no, en canvi, a la ciutat de la península ibèrica. N’hi ha qui, fins i tot, l’escriu com Kúrdula, com ara, Francesc Giner, en un article de 1973, titulat *“Els Sants de la Pedra, Abdó i Senent”*, a què hem recorregut en distints moments de la recerca.

⁶⁸⁰

Aquestes paraules dels goigs d’Almedijar també figuren, per exemple, en els de Pozondón (població de la comarca Sierra de Albarracín, d’Aragó).

⁶⁸¹

Paraules de Senent a la dama segona, en l’obra d’Almoster, després que la dona li haja donat almoïna.

⁶⁸²

He inclòs ací aquest fragment perquè considere que és la idea que transmet, tot i que no apareixen ni la paraula *protecció*, ni el seu sinònim *empar*.

⁶⁸³

Tret de l’obra de Calasparra (p. 90), en l’apartat de la novena.

	vostra protecció / Salvant-nos fruits i collites, / De la mala temptació”⁶⁵³ (Cullera), “Vos veneran Protectors / de Gualta los habitants; / essent puig sos clamors tants / mostraus vos intercessors; / socorreus piadosos / mirau sa necessitat” (Gualta), “Vostras reliquias adora / Ladurs⁶⁵⁴ ab gran devoció, / (...) sempre que hi sou invocats / li sou port de salvament” (Lladurs), “Davant del Omnipotent / siguéu nostres advocats” (Llorenç de Rocafort), “Vuestra intercesión derrama / Gracias a nuestra Ciudad / Que agradece tal bondad / Y patronos os proclama: / Protegedla cariñosos, / Decididos protectores” (Sagunt), “Los hijos de esta Ciudad, / Sacerdotes del Seños, / Os proclaman con amor / Patronos de su hermandad (...) // Proteged, Santos queridos / Proteged nuestra Hermandad; / Que sus miembros en verdad / Permanezcan siempre unidos” (Sagunt), “A Santa Pau empareu / ja que hi teniu vostra estança” (Santa Pau, Mn. Josep Maria Viñolas), “Des de dalt el vostre feu / us demanem emparança” (Santa Pau, Mn. Josep Maria Viñolas), “apenas tormenta asoma, / pide con fe protección” (Sueca 1), “Teniu sempre molt guardáts / als devóts que vos invocan, / guardáunos de tempestáts, / y dimonis quens provocan / de contagi, y malalties, / puix que nos sou reclamáts” (Tarragona), “Teníu sempre molt guardáts / als devóts que vos invocan, / guardáunos de tempestats, / y dimonis que provocan: / De contagi, y malalties, / puix per nos son reclamáts” (Terrassola i Lavit), “Protegiu nostres sembrats / de pedra i d’adversitats” (la Vall d’Uixó), “Aquí están los labradores / (...) pidiendo con agrado, / a estos santos de la piedra / que les guarden sus sembrados, / (...) y estas benditas aguas, / cuando falta de agua tengamos” (Visiedo 1), “A los Santos de la piedra / por favor se lo pedimos / que no nos mandéis granizo / porque hace mucho mal a los trigos” (Visiedo Cobles)
Reis orientals	“Reis erau orientals, / que en la Persia regnavau / i com á bons cristians / á Deu verdader adoravau” (Banyoles 1), “Se us creu reis orientals / que en la Persia dominareu” (Biosca), “Copioso Erario Real / siendo Reyes repartisteis” (Calasparra), “Germans i Reis coronats” (Cubelles), “Vostres reals resplandors” (Cubelles 2), “entre tots los Màrtirs, que a Cristo ab la imitació

⁶⁵³ Llibre “*Els Sants Abdó i Senén: documentació, gojos i iconografia*”, de Juan José González Pla i de Josep Dionís Martínez (p. 115).

⁶⁵⁴ Literalment, en lloc de *Lladurs*.

	<i>de la vida seguiren, singularment resplendeixen los invincibles Màrtirs Abdon y Sennen (...). Per lo qual meresqueren tingués lo Senyor, lo compte que tingué, coronant-los en la vida present com a Reys; puix molt de propòsit se regiren, per a que après alcansassen la laureola⁶⁵⁵, y corona del Martyr⁶⁵⁶, ab la qual per a sempre restassen coronats” (Perpinyà)⁶⁵⁷, “Dispone la Providencia / Que vuestro pueblo rijáis, / Y juntos lo gobernáis” (Sagunt), “suben a la gloria con salud celestial, / (...) / para ser reyes con cetro eternal” (Sagunt Hermandad), “Persia vostra Patria es, / y real vostre llinatge” (Tarragona)</i>
Romiatge, romeria; romeu	<i>“el romeu / camina amb confiança” (Santa Pau, Mn. Josep Maria Viñolas)</i>
Rosari	<i>“¡O devotos del Santo Rosario! / Venid y unios á nuestra intencion / Ayudadnos á cantar las glorias / Hechos y triunfos de Senen y Abdon” (Riudecanyes Rosari)</i>
Santuari (Sueca)	<i>“De Na-Molins en su loma / erigió bello Santuario” (Sueca 1)</i>
Senzillesa	<i>“despreciasteis las promesas de riquezas y honores” (l’Olleria), “ja del bon Déu l’amor / a lo del món preferíreu. / Com danyoses avorríreu / les més altes dignitats” (Òrrius), “anteposàreu l’amor / de Déu als mundans enganys, / menyspreant puestos estranys / i les altes dignitats” (Parròquia de Santa Pau 1)</i>
Simiots	<i>“La terra produí aquell gran nombre de simiots, que amb fúria rabiosa assolaven tota aquella vall, i penetrant pels llocs, viles i cases, despedassaven⁶⁵⁸ i engolien infants i persones grans, sense poder posar-se gairebé a cobert de ses urpes i dents. Vila i vall d’Arlés, ja no es parlaria més de tu, si dins la solitud d’aquest sant monestir, la misericòrdia de Déu no hagués suscitat un altre Moisés; el qual, coneixedor de tantes misèries resolgué anar a Roma per a alcançar del Sant Pare alguns grans protectors per a deslliurar-nos de tantes calamitats” (Arles Novena), “Quant en Arles arribareu / fou cosa de maravella, que las fieras se apartaren / conexent sels feya guerra, / fou deslliurada la terra / de totas calamitats (...) // Los</i>

⁶⁵⁵ Literalment, *la laurèola*, en lloc de “l’*aureola*”. Aquestes línies del “**Llibre de la translació dels sançts Abdon y Sennen**”, figuren en la plana 16 de la publicació en pdf, però no de l’obra original.

⁶⁵⁶ Literalment, en lloc de *Martyr*.

⁶⁵⁷ Tret de l’obra “**Llibre de la translació dels sançts Abdon y Sennen**”, del P. Miquel Llot de Ribera, editada en Perpinyà en 1591.

⁶⁵⁸ Castellanisme, del castellà *despedazar*, en lloc de la paraula *trossejar*, correcta.

	<i>travalls eran tan grans, / que aquella Vall patia, / que menjaban los infants / la fiera cruel Yimia, / ni tampoc no si cullia, / grans que alli fosen sembrats</i> " (Banyoles 1 ⁶⁵⁹), " <i>vostres reliquies sagrades / (...) fóreu</i> ⁶⁶⁰ <i>en Arles portades, / on restàreu [= restaren] venerades / i els simiots desterrats</i> " (Parròquia de Santa Pau 1), " <i>Vostres cossos venerats / per Arnulf i l'abadia, / els simiots desterrats / per salvar la pagesia</i> " (Santa Pau, Mn. Josep Maria Viñolas)
Sobirans amb esperit jove	<i>"Sant Abdon i Sant Senén, / nostres patrons sobirans, vassalls del Déu sobirà"</i> (Almóster), " <i>de palmes i llores / ja sou al cel coronats!</i> " ⁶⁶¹ (Almóster), " <i>Obeïren els ministres de sa crueltat; i enmig d'aquests turments, volaren al cel les ànimes dels nostres gloriosos Patrons, formoses i resplendents, deixant els cossos a l'amfiteatre</i> " (Arles Novena), " <i>Reis erau orientals, / que en la Persia regnavau / i com á bons cristians / á Deu verdader adoravau, / y axi ho profesareu</i> " (Banyoles 1), " <i>Puig en lo Cel estau regnant, / i en Banyolas venerats</i> " (Banyoles 1), " <i>mereceis palma escogida, / y laurel de vencedores; / pues ya gozais triunfadores / eternas felicides</i> " (Calasparra), " <i>siendo Principes Soberanos (...) os suplicamos (...) nos alcanceis de esse mismo Señor, por quien tanto sufristeis, nos dè fortaleza, para tolerar con igualdad de animo los agravios, y persecuciones de nuestros enemigos</i> " (Calasparra Novena), " <i>lucidissimas Estrellas del Empyreo</i> ⁶⁶² <i>San Abdòn, y Senèn!</i> " (Calasparra Novena), " <i>l una espasa d'odi, intensa, / us corona sobirans</i> ⁶⁶³ "

⁶⁵⁹ En aquest fragment d'uns goigs de Banyoles, no figura la paraula *simiots*, però sí un apartat molt interessant i un detall que trobí per primera vegada i que no he vist en altres llocs d'Internet ni en cap document manual: el nom de les feres, en aquest cas, d'origen grec, i que representarien un dimoni-vampir, com m'indicà un col·laborador. Des del moment en què em digueren que era una figura mitològica de la cultura grega, pensí que es pogués tractar, per exemple, 1) del nom que rebia algun simiot i 2) d'una comparació entre aquest personatge mitològic d'origen hel·lè i el dels simiots.

⁶⁶⁰ Literalment, en lloc de *foren*.

⁶⁶¹ Ací fa al·lusió als sants Abdo i Senent.

⁶⁶² Aquesta paraula, *empíreo*, en valencià, *empiri* (o *empireu*) era el nom que rebia durant l'època medieval el més alt dels cels, en la teologia anterior a l'aparició de la teoria heliocèntrica de Copèrnic (s. XV), segons la qual el centre de l'Univers no era el planeta Terra (geocèntrica) sinó el sol (heliocèntrica). Tot i que no figura el terme "*sobirans*", el fet d'indicar que eren estels i que, a més, eren molt lluents, ve a dir, simbòlicament, que estaven en el punt més alt, així com, en els esports, ho estan les persones destacades pels seus triomfs. A més, en el sentit biològic, podríem dir que estan en lo més alt de la joventut. Crec que enllaça amb la idea de *sobirans*, malgrat que no aparega aquesta paraula.

⁶⁶³ Relativament prompte, pensí que podríem veure-hi el símbol del final de l'adolescència (la mort, amb l'espasa), però unida a una part important de la seua vida: n'han pres les regnes i són els qui la comanden. Com es diu popularment, "*ja és un home dret i fet*". A més, podria anar unida a la mort de la collita de l'estiu (a mitjan joventut, a

	(Capafonts), <i>“Vostras reliquias guardadas / En vostra santa Capella / ‘Ns indican bona estrella / Si las tenim veneradas”</i> (Cubelles 2), <i>“Aquí al mon vostra memoria / honra tot lo poble fiel, / vosaltres vostra victoria / celebrou á dalt del cel, / del lloré⁶⁹⁵ etern coronats / que us cenyí l’Omnipotent”</i> (Lladurs), <i>“Astres que brillau plantats / del cel al bell firmament”</i> (Lladurs), <i>“Per un Deu Omnipotent / En lo cel sou coronats”</i> (Riudecanyes⁶⁹⁶), <i>“Cuant vejereu quels Romans / La corona vos robaren / mentres lo imperi lograren / Extendre ab triunfos tants, / Buscareu la que fa sants / Als que luchau fortament”⁶⁹⁷</i> (Riudecanyes), <i>“Alcanzada la victoria / en lo cel ne sou pujats, / Essent allí coronats / per sempiterna memoria, / No os fassi olvidar tal gloria / A qui os clama reverent⁶⁹⁸”</i> (Riudecanyes), <i>“Pues al cel teniu Corona / los dos Benaventurats, / Martirs Sants Abdon y Sennen”</i> (Sant Boï de Llobregat⁶⁹⁹), <i>“En edad de juventut / foreu ben encaminats, / lo Esperit Sants vos guiaba, / y vos tenia illuminats”</i> (Sant Boï de Llobregat), <i>“Puix de glòria coronats / triomfeu eternament”</i> (Sant Vicenç de Jonqueres), <i>“La corona heu alcansát”</i> (Tarragona), <i>“Puix regneu alt en el</i>

mitjan estiu,...), o siga, a la fi de l’adolescència per a passar al moment de la joventesa en què ja es diu, referent al gènere masculí, que ja són dos hòmens que saben lo que volen, que no són cap penell, sinó que tenen uns valors ben posats i són conseqüents amb lo que fan. Aquestes paraules de Capafonts també apareixen en els **“Goigs en lloança dels gloriosos màrtirs Sant Abdon i Sant Senén”**, escrits per Joan Roig i Montserrat per a la ciutat d’Inca i que figuren en el llibre **“Els Sants Abdó i Senén: documentació, gojos i iconografia”** (p. 109), de Juan José González Pla i de Josep Dionís Martínez.

De fet, en uns correus electrònics enviats a l’autor, Joan Roig i Montserrat (el 12 i el 13 d’abril del 2018), li ho comentava i, el 13 d’abril del 2018, em respongué així a aquesta possibilitat: *“Efectivament, sofrir la mort per al Crist no només els corona de glòria sinó que els fa amos de sí mateixos, guanyen una nova vida. Ja ho havia dit Jesús: qui perdi la seva vida per mi, la guanyarà.*

Ara, en aquests poemes, s’utilitzen figures líriques que tinguin força i gràcia per expressar realitats molt profundes difícils d’explicar”.

Es confirmava, així, doncs, la hipòtesi, en línia molt pròxima a la de Demèter i Persèfone, també vinculades amb l’estiu i amb el pas del mes més llarg en llum dins de l’any astronòmic.

⁶⁹⁵ Literalment, en lloc de *llorer*.

⁶⁹⁶ Tret del llibre de José Sistac Zanuy (p. 180) referits als goigs de Riudecanyes.

⁶⁹⁷ *“Quan veiéreu que els romans / La corona vos robaren / Mentres lo imperi aconseguiren / Estendre ab trumfos tants, / Buscareu la que fa sants / Als que lluiten fortament”.*

⁶⁹⁸ Les paraules *“No os fassi olvidar tal gloria / A qui os clama reverent”* van en línia amb el matriarcalisme: que la glòria no els faça olvidar els qui confien en ells.

⁶⁹⁹ Goigs trets del llibre de José Sistac Zanuy (p. 169).

	<i>cel, / i de la glòria coronats</i>" (Parròquia de Santa Pau), "<i>Siendo ejemplos poderosos / De Reyes y Emperadores</i>" (Sagunt), "<i>San Abdón y san Senén, / brillantes como luceros</i>" (Visiedo 1), "<i>Estos luceros brillantes, / estos ángeles del cielo, / que a los campos van mirando, / con amor y con recelo</i>" (Visiedo Cobles), "<i>Sois perlas luminosas / escogidos del Señor</i>" (Visiedo Cobles)
Tendror, bon cor, bondat	<i>"el hombre que os invoca, / (...) al pronunciaros la boca / siente el corazón dulzura: / pues no podéis sin ternura, / Santos míos, ser nombrados</i>" (Almedíjar), "<i>aquells sants innocents, / de l'ídol⁶⁶⁴ van renegar</i>" (Almoster), "<i>Sant Abdon i sant Senén, / Vostra innocència és notòria</i>" (Almoster), "<i>I a vosaltres, amables Sants, gràcies us siguin també donades, no sols per haver acceptat el nostre patrocini (...). Confessem que sobrepuja les nostres forces el manifestar-vos el nostre degut agraïment: dissortats de nosaltres si oblidavem mai un benefici tan senyalat: que no ens oblidem mai de tanta bondat</i>" (Arles Novena), "<i>Els de Biosca amb eficàcia, / amb ternura i devoció / clamen per salut i gràcia / a la vostra intercessió</i>" (Biosca), "<i>Quals entre espinas la Rosa; / nasquereu hermosas flors, / entre infiels suaus olors / que doneu lo Cel disposa</i>" (Gualta), "<i>De bon cor vos reclamam, / que us vullau tenir guardats / Martirs Sants Abdon, y Sennen / dels Pagesos Advocats</i>" (Sant Boï de Llobregat), "<i>De bonesa ens sou fermança⁶⁶⁵, /sant Abdón i sant Senén. / Feu florir per recompensa / grèvols⁶⁶⁶, brucs⁶⁶⁷ i galzerans⁶⁶⁸</i>" (Capafonts), "<i>Abdon y Senen ditxosos, / clars miralls de santedat</i>" (Gualta), "<i>Concepte confortador / per nostres tendres mirades. / Guardau les costums honrades / que nos llegà l'avior⁶⁶⁹</i>" (Inca), "<i>Sentiu goig i complaença / fent el bé sense descans</i>" (Inca2), "<i>Vuestra intercesión derrama / Gracias a nuestra Ciudad / Que agradece tal bondad</i>" (Sagunt), "<i>Sueca siempre os profesó, / desde tiempo inmemorial, / piedad tierna y sin igual / que hasta ahora cultivó; / puesto que en sus campos vió / de su amor el galardón</i>" (Sueca 2)

⁶⁶⁴ En al·lusió al déu romà Júpiter.

⁶⁶⁵ Seguretat, garantia d'una cosa.

⁶⁶⁶ Nom, en plural, d'un arbre, el boix grèvol. En castellà, *acebo*.

⁶⁶⁷ Nom, en plural, d'una planta. En castellà, *brezno blanco, albanizo*.

⁶⁶⁸ Nom, en plural, d'una planta lilipàcia dioica, de fulles estretes i punxegudes que porten les flors en el nervi mig. En castellà es pot dir *brusco, jusbarda* o, per una altra banda, *lengua de caballo*.

⁶⁶⁹ *Avior* vol dir *antigor*.

Traure el sant	<i>"Quan pel cel corren negrures / i se desfan els fiblons⁶⁷⁰ / les reliquies i figures / se treuen dels sants Patrons, / i es conjura⁶⁷¹ la maror / i calmen les turbonades⁶⁷² / Guardau les nostres encontrades⁶⁷³ / de tot mal i tot horror"</i> (Inca)
Veneració	<i>"Vuestras reliquias sagradas / vinieron en esta tierra: / toda plaga se destierra / en donde son veneradas"</i> (Camporrells) <i>"Ben penedits dels pecats / vos venerem humilment"</i> (Cubelles), <i>"Vostras reliquias guardadas / En vostra santa Capella / 'Ns indican bona estrella / Si las tenim veneradas"</i> (Cubelles 2), <i>"Vostras reliquias guardadas / (...) Venerámlas humillats"</i> (Cubelles 2), <i>"Vos veneran Protectors / de Gualta los habitants"</i> (Gualta), <i>"per ser sempre venerats / de la fé hermós ornament"</i> (Lladurs)
Vinya	<i>"Oh Sants Abdon i Senén! / ja que al cel hi podeu tant, / concediu-nos vinyes netes, / (...) per no morir-nos de fam"</i> (Almóster), <i>"Les tempestes, trons i llamps / a Arles vinyes i camps / en els fruits arruinaven: / i amb vostre arribar calmaven / tant⁶⁷⁴ fatals calamitats"</i> (Cubelles), <i>"Arribats á la Abadia, / En la vila y sa comarca / Causareu des de vostra arca / La mes complerta alegria: / Defensant de nit i dia, Salut, vida, vinyas, blats"</i> (Cubelles 2), <i>"Sobre un fons de rics paratges / de vinya i moranenc blat"</i> (Inca), <i>"Los labriegos, confiados, / Os encomiendan sus viñas, / Los frutos de sus campiñas, / Montes, mieses y sembrados, / Y os ofrecen generosos / el fruto de sus labores"</i> (Sagunt)

Poesia humorística.

A més de poesia popular i de goigs, també he pogut trobar goigs inventats per a una representació de teatre, com ara, els que apareixen en el Facebook de **"La Cua del Gat-La Coromina"** corresponent al 9 d'agost del 2016, on hi ha una foto d'una publicació de l'Ajuntament de Riberals (foto a què vaig accedir el 14 de desembre del 2018). Al final de la llegenda que figura sota el títol

⁶⁷⁰ Plugues molt intempestuoses i abundants.

⁶⁷¹ En sentit figurat, s'impedeix, s'evita, s'allunya la maror.

⁶⁷² Derivat de *"torbonada"*, és a dir, nuvolades acompanyades de pluja forta i de vent fort.

⁶⁷³ Contrades, contorns, regions pròximes.

⁶⁷⁴ Literalment, en lloc de *tan*.

“Sant Nin i Sant Non, els nostres patrons”, podem llegir “Els nostres goigs en el seu honor, datats de fa més de dos-cents anys, així ho recullen⁶⁷⁵.

*La campana repicava per
sobre el cap del mossèn
Valga’ns vostra companyia,
Sant Abdó i Sant Senen.*

*I li salvareu la vida tot i
el vi del seu turment
Valgans vostra companyia
Sant Abdó i Sant Senen*

*Riberals us escollia
Amb la joia del creient:
Valgans vostra companyia
Sant Abdó i Sant Senen”.*

Per mitjà d’un missatge que els enviï l’endemà, em digueren que aquests goigs com també la llegenda i la població Riberals eren ficticis, com ja hem comentat en l’apartat de llegendes.

També hi ha poesia humorística, sarcàstica i sociolaboral que parteix dels Sants de la Pedra com a excusa per a manifestar-se en lo literari. Així, en Internet, en el blog *“Quadern d’en Cinto Amat”*, figura el poema *“Sant Nin sense el Non (Oració dels acomiadats)”* (<http://cintoamat.blogspot.com/2014/07/sant-nin-sense-el-non-Oracio-dels.html>), potser escrit pel propi autor, ja que, quan arribarem al final, veurem que es llig C.A. (de *“Cinto Amat”*). Però, un poc abans d’escriure els versos, l’autor plasma, en lletra menuda, la frase següent, en línia amb el títol: *“Joan Maria Nin, vicepresident i conseller delegat de CaixaBank, ha sigut cessat en els seus càrrecs amb una indemnització d’onze milions d’euros”*. I, immediatament, passa al poema, el qual diu així:

*”Gloriós Nin sense en Non,
patró d’acomiadats,*

⁶⁷⁵ Es refereixen a la llegenda.

guarda'n[s] l'ampolla de gin
i treu-nos del cap la son'

*Sant conseller delegat
de l'excelsa Caixa Nostra
no ens deixis desemparats
quan l'empresa ens foti fora.*

*Màrtir acomiadat,
exemple per tots nosaltres
del comiat més daurat
quan es tenen bones galtes,
traspassa'ns la inspiració
i repeteix el miracle
d'aprofitar l'ocasió
per omplir d'or les butxaques.*

'Gloriós Nin sense el Non,
patró d'acomiadats,
guarda'ns l'ampolla de gin
i treu-nos del cap la son'

*Tu que amb esforç i desfici,
amb molts fons i molts dipòsits,
vas merèixer els beneficis*

*i els guanys dels teus bons propòsits,
revela'ns els sants contractes*

i la força dels seus pactes

*perquè en la nostra desgràcia
floreixin les teves gràcies.*

*Si no en som mereixedors
perquè som grans pecadors,
i en mala hora ens aclapara
un comiat sense pasta,
alleuja les nostres penes
repartint les teves peles
perquè puguem compartir
un bocí del teu destí.*

*'Gloriós Nin sense el Non,
omple'ns els vasos de gin
per quan cantem la non-non'*

C.A."

Igualment, hi ha un poema interessant, amb lleugers tocs d'humor, en l'article "**Avui és sant Ramon**" (<https://www.nuvol.com/noticies/2-dagost-mare-de-deu-dels-angels>), escrit per Jaume Aulet, en què apareixen els Sants de la Pedra, en relació amb Terrassa. I, tot això, entre un muntó de sants i de santes que figuren en aquesta entrada de la web "**Núvol**". Diu així:

"30 de juliol

*'Terrassencs (no tant la resta),
un moment d'atenció:*

que avui fan la seva festa sant

Senén i sant Abdó.

Que m'he inventat una faula

perquè aquí ningú els venera?

Cony, que són els del retaule de

l'església de Sant Pere⁶⁷⁶!

Felicitats a tots els Senens i Abdós, siguin o no de Terrassa i coneguin o no la cèlebre pintura de Jaume Huguet, un pintor al qual –per raons quasi òbvies– em sento especialment proper”.

Agraesc l'amic Ramon Samsó, qui m'envià l'enllaç, per correu electrònic, el 2 de setembre del 2017.

També hi ha un poema humorístic, *“Maluquer- la fi del Cagaelàstics”*

(<http://ramoncarrete.blogspot.com/2015/11/maluquer-la-fi-del-cagaelàstics.html>), entrada del blog *“Amb vetusta gonella”*. Es fa esment a Sant Nin i Sant Non, tot i que no com una mescla de religió unida a ambdós sants⁶⁷⁷.

Altres poemes.

Fins i tot, he decidit incloure poesia no religiosa ni d'humor. Així, en el blog *“Rime Sparse”*, de Jordi Enjuanes-Mas, hi ha l'entrada *“II. PER SANT NIN I SANT NON”* (<http://rimesparse-jordi.blogspot.com/2007/02/ii-per-sant-nin-i-sant-non.html>), amb un poema del propi autor, que diu així:

“Per sant Nin i sant Non, sant Telm ajuda'ns

⁶⁷⁶ La pronúncia del català oriental fa que rimem *“venera”* i *“Pere”*.

⁶⁷⁷ En revisar la recerca, el 30 d'octubre del 2019, l'accés a aquesta web només era possible a partir del permís de l'autor, fet que no poguérem assolir.

*a guarir-nos del mal que ens engavanya*⁶⁷⁸:
guarda'ns de beguinatge el rostre i muda'ns
*amb un somris la nostra mala ganya*⁶⁷⁹.

*És artifici el seny de l'homo prudens*⁶⁸⁰

i ja a ningú el seu joc tan trist no enganya
*i ens cal desenterrar el vell homo ludens*⁶⁸¹
que es mor d'avorriment a dins l'entranya.

Ben allunyats de mestres i d'escoles,
*hem d'aprendre de nou les beceroles*⁶⁸²
que el cor ens dicti lluny de la memòria

*i, estrabul-lats*⁶⁸³ *bufons que fan baboia*

del seny mesquí, viure de ple la joia
*seguint les lliçonades de la mòria*⁶⁸⁴.

El vaig trobar el 3 d'octubre del 2018.

L'“Oració” de Joan Baptista Anyés (1480-1553), una oració de Benlloc (la Plana Alta) i una de Gandia (la Safor).

Tot i que ni són goigs ni són cançons, sinó una oració i que podria haver-la inclosa en l'apartat de les cançons religioses, cançons populars, danses i balls parlats, he preferit ficar-la ací, com a element religiós i no vinculat amb lo musical, sinó, en moltíssims aspectes, als missatges religiosos que també transmeten els goigs, malgrat que, en el punt següent, hi haurà algun cant de l'Aurora

⁶⁷⁸ En sentit figurat, vol dir que ens ompli de manera excessiva, ja que *engavanyar* significa “*Omplir d'un nombre excessiu d'adornaments, d'accessoris, d'elements subordinats, etc.*”, com podem llegir en el “*Nou diccionari de la llengua catalana*”, de Joan Baptista Xuriguera (Ed. Claret, 1993).

⁶⁷⁹ En el diccionari de Joan Baptista Xuriguera, llegim que *ganya* vol dir “*Cadascuna de les obertures dels òrgans de la respiració dels peixos. Cadascun dels costats del cap d'un ocell on comença el coll*”.

⁶⁸⁰ “*Home prudent*”, en llatí.

⁶⁸¹ “*Home juganer*”, en llatí.

⁶⁸² En castellà, “*el abecé*”.

⁶⁸³ Poc senyat.

⁶⁸⁴ Tendència a un excés de jovialitat, de bromes, de frivolitat.

que sí que he preferit deixar-lo com estava previst des del primer moment de l'estudi. Sí que comentarem que, en el llibret de Martirià Brugada i Clotas, sí que apareix, però amb lleugeres adaptacions i en versos (p. 23).

En acabant, passaré a reproduir la que hi ha en el llibre de Joan Baptista Anyés, **“La vida dels gloriosos sants Abdó i Senén”**, en la versió de l'editorial Ulleye, del 2010:

“Oració universal per a demanar de Nostre Senyor tot bé i salvedat de la vida, béns i fruits per intercessió dels sants gloriosos.

Déu creador del Cel i de la Terra, qui per l'immutable orde de la teua eterna providència ordenares que perquè l'hom servís a tu, amb els seus fruits la terra servís a l'home, del qual desitjant la salvedat, a aquell donares la defensa dels àngels i dels teus sants gloriosos. Humil quant puc, Senyor, et suplique, per la teua excelsa clemència: per la santa vida, treballs, mort i resurrecció del teu gloriós fill i senyor nostre Jesucrist, i gloriosos mèrits de la sacratíssima Verge Maria, filla i esposa teua, i intercessió de tots els teus sants àngels i sants benaventurats, i per l'especial intervenció dels teus gloriosos cavallers i màrtirs sant Ponç, sant Abdó i Senén i de la teua santa verge i màrtir Bàrbara, que ens perdones tots nostres pecats i a tu convertexques nostres cors i penses, i aquelles dels rics dons, del Sant Esperit omplis i al teu sant servei del teu encès amor inflames. A tu, per la via dels teus sants manaments, encamines i guies, i amb tu, per gràcia, de tal manera ens uneix i conjunta, que, per ningun vici, de tu separar-nos comportes, i davall la teua defensa de la protecció teua i presidi perpetu dels teus àngels i sants, i especialment dels gloriosos Ponç, Abdó i Senén, i Bàrbara, defén i guarda les nostres ànimes, vides, parents, famílies i amics, cases, béns, camps i fruits i totes les coses nostres; perquè, lliures i defesos de tots pecats, adversitats, malalties, animals nocius i verinosos, i de totes tempestes i temporals de llamps i pedra, de tal manera t'amem i servixcam sens ofendre't, que, en fi, sens fi amb els sants merexcam ser benaventurats en la teua glòria. Per Jesucrist, fill teu, que amb tu, en unitat de l'Esperit Sant, un Déu viu és i regna per tots els temps eternament. Amén.

Deo gracias.”

Adduirem que, en el primer volum del llibre **“Memorias de la Villa de Benlloch”**, de José Miguel García Beltrán, editada en el 2015, hi ha part d'una oració que es prega en Benlloc (població valenciana de la Plana Alta). En la introducció a aquesta oració, José Miguel García indica que *“Los santos Abdón y Senén también tienen su misión protectora, y en Benlloch, desde al menos el 1445, lugar preeminente⁶⁸⁵ en la devoción popular. Y su intercesión es bienvenida para el cuidado de los campos y las cosechas”*. Heus ací la part de l'oració: *“para que por intercesión de los santos, Dios Nuestro Señor libre de males, nublados, piedra, granizo, langosta y otros insectos... y nos alcance del Señor unas buenas y abundantes cosechas, en todo género de frutas, para más amar y servir a*

⁶⁸⁵ En valencià, *preeminent*, o siga, preferent, privilegiat.

su divina Majestad y hacer en todo su Santísima voluntad" (p. 360). Realment, és un tresor accedir a informació així i que, ni tan sols és un goig, ja que, com podem veure, en són més abundants (si més no, durant la recerca), a diferència de les oracions o de les novenes. A més, en un correu electrònic seu del 27 de juny del 2019, en resposta a una pregunta que li havia plantejat dos dies abans, José Miguel García comenta que *"Me la enseñó mi abuela hace 50 años⁶⁸⁶ y la copié"*.

Finalment, escriurem una oració que trobarem mentres féiem la revisió de la recerca, oració que figura en l'entrada *"Altar de los santos Abdón y Senén"*

(<http://www.colegiatagandia.org/pages/id44-altar-de-los-santos-abdon-y-senen-colegiata><http://www.colegiatagandia.org/pages/id44-altar-de-los-santos-abdon-y-senen-colegiata-gandia.html>), dins de la web *"Insigne Colegiata de Gandia"*. Es recomana pregar-la mentres es mira la imatge: *"Omnipotente Dios, que bendijiste la tierra para que fructificara y produjera todo lo necesario para la vida del hombre y nos ordenaste que trabajemos pacíficamente para comer nuestro propio pan; Bendice las labores del trabajador, y concédenos tiempos tan favorables que podamos recoger los frutos de la tierra, y nos regocijemos siempre en tu bondad, para gloria de tu Santo Nombre; te lo pedimos por intercesión de san Abdón y san Senén en el nombre de Jesucristo nuestro Señor. Amén"*.

H) CANÇONS RELIGIOSES, CANÇONS POPULARS, DANSES I BALLS PARLATS.

Segons un comentari de Cristina Pons Claros, de Sueca (la Ribera Baixa), en el grup de Facebook *"RESCATEM PARAULES DE L'OBLIT"*

(https://www.facebook.com/groups/Rescatem.trobades/permalink/1229817417145940/?comment_id=1229956393798709&notif_t=group_comment&notif_id=1501102138930913), en resposta a un post que pengí el 26 de juliol del 2017 en aquest grup, llegim que, *"De xicoteta, cantàvem una cançoneta sobre els Benissants, patrons del poble"* que diu així: *"Els Benissants de la Pedra / se n'anaren a fer nyenya⁶⁸⁷, / un anava descalç, / l'altre amb una espardenya. / En la muntanyeta⁶⁸⁸ dels Sants, / hi ha un niu de granotes, / ni són teues ni són meues, / que són del Nostre Senyor"*.

⁶⁸⁶ Un altre exemple de matriarcalisme en la nostra cultura i de com, part molt important de la cultura popular, era transmesa per les dones, en aquest cas, per una àvia i... fa més de cinquanta anys.

⁶⁸⁷ Forma vulgar de *llenya*.

⁶⁸⁸ Hem trobat entrades i articles en què el nom d'aquesta muntanyeta apareix com *"muntanyeta dels Sants"* i, en altres fonts, ho fa com *"Muntanyeta dels Sants"*. M'incline per *"Muntanyeta dels Sants"*, tot i que he transcrit, literalment, el nom que escriu Cristina Pons Claros.

A més, afegia informació sobre l'ermita, la qual està en un monticle *“enmig de la marjal, on el paisatge és una meravella, doncs canvia segons l'estació de l'any”*. Agraesc la seua aportació, ja que era la primera font des d'on accedia a una cançó, fins i tot, popular.

Aquesta fou la primera cançó que trobí en relació amb els Sants de la Pedra, tot i que, als pocs dies de començar l'estudi, ja n'havia copsat una, popular i valenciana, a través del **“Diccionari Català-Valencià-Balear”**, sota l'entrada **“Pedregar”**: *“Llauradors de Benimàmet⁶⁸⁹, / planten naps i safanòries / perquè encara que pedregue / sempre queden escaporres”*.

El mot *“escaporra”* és sinònim de *“caporra de boga⁶⁹⁰”* i s'empra en el valencià central. Segons em va informar l'amic Vicent, en Facebook (el 12 d'abril del 2017), l'escaporra és *“el rebuig”, “les sobres”*. Per tant, el missatge de la cançó, quan parla d'escaporra, és que, malgrat les pedregades o altres efectes atmosfèrics contraris a la producció, sempre queda part de la collita que es pot aprofitar per a menjar encara que, com ara, no es vengua perquè estiga tocada.

En l'entrada **“CARRER SANTS DE LA PEDRA 1995-2015. 20 anys de festa (3-5 de juliol de 2015)”** (<http://historiadeaielo.blogspot.com/2017/07/carrer-sants-de-la-pedra-1995-2015-20.html>), signada per Mª Jesús Juan Colomer i per Alicia Martí Soler (de la Junta Festera C/ Sants de la Pedra) i publicada en el blog **“Història d'Aielo de Malferit”**, es llig que *“Gràcies a l'entusiasme d'un grup de persones que no volen deixar perdre este costum tan nostre, tots els aieloners deguem recolzar i motivar esta gran iniciativa. Vos esperem a tots!! i si voleu, també podeu ballar les danses, cantant la cançó que feia anys es cantava a la població:*

A ballar les danses

al carrer Major

eixirà mai Teresa

en el seu mocador.

Mocador de seda

sabatilles de xarol

calces blanques calades

per a fer el farol.

⁶⁸⁹ Benimàmet, una històrica població valenciana, ara forma part del terme de la Ciutat de València.

⁶⁹⁰ El terme *“boga”*, segons el **“Diccionari Català-Valencià-Balear”** (el qual, en alguns casos, ens porta a la paraula *“bova”*), fa referència a diferents plantes, com també a la *“Fita de límit o de separació de terrenys”*.

A ballar les danses...

Mocador de seda

i vestit de paper

tot això qui ho paga

el senyor Peroler.

El senyor Peroler

es⁶⁹¹ un home molt gros

que va per les teulades

rosegant⁶⁹² un os.”

Com s'indica en el blog, és una “cançó que feia anys es cantava a la població”. A més, segons informació facilitada per Alberto Agudo Calabuig, el 26 de juliol del 2017, per mitjà de correus electrònics, en nom dels qui porten aquest blog, “Esta cançó era típica de les danses d’Aielo i es cantava i ballava a les festes patronals dedicades al Stm Crist de la Pobresa i Sant Engraci Màrtir... i es repetien totes les estrofes”. I continua: “Fa uns anys, les danses es van perdre a Aielo [i] des de la Junta del Carrer Sants de la Pedra sempre s’ha intentat organitzar danses al carrer per a que no foren oblidades les danses del poble. (...) no era típic a la festa dels Sants de la Pedra, la costum era ballar i cantar esta cançó a les festes patronals (5-8 d’agost)”.

Acabarem aquest apartat amb entrades sobre Aielo de Malferit, dient que Alberto Aguado aclareix que, des de fa uns vint anys, “sí que és un acte més de la festa [dels] Sants de la Pedra, però abans no”.

Canviant de població, i endinsant-nos en el tema de les cançons religioses, direm que el 27 d’agost del 2017, mentre cercava informació relativa a Faura (població del Camp de Morvedre) i els Sants de la Pedra, trobí que, en el blog “**Parròquia El Salvador – Cocentaina**”, hi havia una entrada sobre cants de l’Aurora i que incloïa els Sants de la Pedra. Es diu “**Cants en l’Aurora. 5 de la matinada. Des de Faura**” (<http://ramonmicocolomer.blogspot.com/2009/08/cants-en-laurora-5-de-la-matinada-des.html>), de Mn. Ramón Micó i Colomer. Podem llegir uns versos que es canten en

⁶⁹¹ Literalment, en lloc de la forma és.

⁶⁹² Literalment, en lloc de la forma rosegant.

Quartell, com m'indicà, eixe dia, el propi mossén (per mitjà d'un missatge), *"en l'Aurora del primer diumenge del mes d'agost, en els cinc poblets de les Valls. La lletra és de Mossén Josep Martínez Rondan, hui rector de [la Parròquia] del Bon Succés, de Sagunt, i la música és de l'Aurora de Bocairent. Aquest any [2017], fa quinze anys que es canta"*.

Quan Mn. Ramón Micó toca Quartell, població valenciana de la comarca del Camp de Morvedre, diu així:

"Quartell: davant l'església:

(...) 17 – Sant Abdó i Sant Senén gloriosos,

oh Sants de la Pedra, Patrons de Quartell,

que ells ens guarden els camps i les vinyes

que dormen i creixen en l'ample mantell.

Mantell de les Valls⁶⁹³...,

De floretes i séquies canores⁶⁹³⁶⁹⁴,

de frutis⁶⁹⁵ i esperances, d'amor i treballs".

Com a anècdota, diré que era la primera vegada en ma vida que llegia uns versets escrits per un rector, a més, encara viu i, en aquest cas, relatiu als Sants de la Pedra. I tot tingué lloc mentre cercava informació sobre els dos sants i... Faura. Tot seguit, li demaní amistança per Facebook, la qual aprovà. L'estudi entrava, per primera volta, en una secció nova: la cançó religiosa relacionada amb els Sants de la Pedra i encara viva, a més, en el País Valencià,... i en valencià.

Igualment, però, ara, sobre Tortosa (ciutat de la comarca del Baix Ebre), per mitjà de Pep Ciurana, un company del grup de Facebook *"Dites, cançons, poesies, contes, costums, Catalunya"* amb qui vaig contactar el 7 de febrer del 2018, on ell havia escrit els versos següents, trets de *"La jota polka"* (<https://www.viasona.cat/grup/quico-el-celio-el-noi-i-el-mut-de-les-ferrerries.pep-gimeno-botifarra/la-barraca/la-jota-polka>) i que figuren en la web *"Viasona"*, vaig saber que *"Són un fragment d'una jota popular de les Terres de l'Ebre"*. Apareix la paraula *"pedregades"*, motiu de la meua curiositat per conèixer d'on era eixa cançó i si no eren unes paraules d'esbarjo. Diuen així:

⁶⁹³ *"Les Valls"* és el nom popular que rep una part de la comarca del Camp de Morvedre, concretament, les poblacions de Benavites, Benifairó de les Valls, Faura, Quart de les Valls i Quartell.

⁶⁹⁴ *Canora (f.)*: que canta bé, de manera melodiosa.

⁶⁹⁵ Textualment, en lloc de *"fruits"*.

*“Mare de Déu de la Cinta,
lliureu-mos dels aiguats fieros,
de barrancs i pedregades,
de llops i matriculeros ⁶⁹⁶”.*

La Mare de Déu de la Cinta és la patrona de Tortosa (comarca del Baix Ebre) i la seua festivitat es celebra a principis de setembre.

En l'article **“Reverendo D. Vicente Gil Martí Impulsor de la devoción”**, dins del llibre **“De la Festa d'Acció de Gràcies i d'altres festes de Carpesa”**, sobre Carpesa, un històric poble de l'Horta de València, a hores d'ara, part del terme de la Ciutat de València, hi ha un **“Himno a los Santos Abdón y Senén”**. Aquest himne, de què traurem l'estrofa cinquena, la qual parla sobre la protecció de les terres, hi fou promogut pel capellà Vicente Gil Martí i, gràcies a un altre capellà, D. Pascual Calafat Braco, compta amb els versos:

*“Pueblo Nuevo y Carpesa este día
os aclaman con grande alegría
y os entonan un himno de amor
por la santa y triunfal valentía
defendiendo la fe del Señor.
Y con voces humildes, sinceras,
os imploran con suma piedad;
que guardéis nuestros campos y eras,
y los frutos y las sementeras⁶⁹⁷
las salvéis de la cruel tempestad”* (p. 139).

Poble Nou és una pedania de la Ciutat de València, bàsicament rural, situada al nord de la ciutat i que limita amb el terme de Burjassot (també de l'Horta de València).

Si passem a Inca, això és, a les Illes Balears, podem trobar versos relacionats amb els sants Abdó i

⁶⁹⁶ Els **“matriculeros”**, en paraules de l'amiga Àngels Reig Andreu, membre del grup de Facebook **“Dites, frases fetes, refranys, endevinalles i embarbussaments en català”**, on pengí una pregunta el 8 de juliol del 2019, **“Eren els que cobraven les matricules de bicicletes, motos... Ara vindria a ser més o menys el que diríem un cobrador d'impostos”**.

⁶⁹⁷ En valencià, la paraula castellana **sementera** vol dir **sembra**.

Senent, com ara, en l'article "*Els dos retaules barrocs dedicats a Sant Abdon i Sant Senén. Arles i Inca*", de Guillem Alexandre Reus Planells (http://ibdigital.uib.es/greenstone/collect/jornadesEstudisLocalsInca/index/assoc/2011_Jor/nadesEst/udisLoca/lsInca_v/12_p135.dir/2011_JornadesEstudisLocalsInca_v12_p135.pdf). Així, podem llegir el text d'un cant que es canta la vespra de la festivitat dels Sants de la Pedra, el cant de completes en honor als dos sants. Aquest cant, a hores d'ara, consta de text en llatí (majoritari) i d'algunes parts que es canten en català. En reproduïrem les que es canten en català:

"ACTE PENITENCIAL

Germans, en acabar aquest dia que Déu ens ha

Concedit, i disposats a celebrar demà solemnement la festa

de Sant Abdó i Sant Senén,

Reconeguem els nostres pecats.

Senyor, teniu pietat de nosaltres.

Perquè hem pecat contra Vós.

Mostrau-nos, Senyor, la vostra misericòrdia.

I donau-nos la vostra Salvació.

Que Déu omnipotent s'apiadi de nosaltres, ens

perdoni els pecats i ens dugui a la vida eterna" (p. 151).

Quant a l'oració final que hi ha en aquest cant d'Inca, diu així:

"ORACIÓ FINAL

Preguem.

Visitau, Senyor, la nostra ciutat d'Inca i allunyau-ne tots els

enganys de l'enemic. Que els vostres àngels hi facin estada i els

nostres sants patrons Abdon i Senén ens hi guardin en pau i que

tinguem sempre damunt nosaltres la vostra benedicció.

Per Crist Senyor nostre.

Amén" (p. 152).

El 30 de juliol del 2019, mentres passava pel blog *“Sants Abdó i Senén, patrons de Sagunt”*, de Baltasar Matamoros Claramunt, un dia abans de tancar quasi tota la recollida informativa per a la recerca, trobí que se’n podia traure un himne, de la germandat sacerdotal de Sagunt, en castellà, el qual reproduïm com figura en unes fotos que hi ha en l’entrada *“Programa de les Festes Patronals organitzades per la Confraria dels Sants Abdó i Senén de la ciutat de Sagunt Juliol 2013”* (<https://santsdelapedra1644.blogspot.com/2013>). Diu així:

“HIMNO

DE LA HERMANDAD SACERDOTAL SAGUNTINA

----- **A SUS** -----

SANTOS PATRONOS ABDÓN Y SENÉN

¡Oh mártires Santos!, ¡oh nuestros Patronos!

gloria de Sagunto, la heroica ciudad:

nuestros himnos suban hasta vuestros tronos

labrados con sangre, fe y caridad.

Por dar sepultura a los muertos de Cristo,

los dos santos persas, nobles, con amor,

el pueblo pagano, que tal obra ha visto,

los prende, encarcela, con rabia y furor.

Arrojados son nuestros dos campeones,

por no dar honor a la falsa deidad,

en anfiteatro, a osos, leones, los cuales

respetan su gran santidad.

Por fin, nuestros santos, ya decapitados,

suben a la gloria con luz celestial,

donde Cristo tiene, tronos separados,

para ser reyes con cetro eternal.

*Nuestra tan piadosa, Hermandad Saguntina,
con sus sacerdotes intenta elogiar
a sus Mártires, con la gracia divina,
en confesionario, púlpito y altar.*

*Profesad, piadosos, a Senén y Abdón,
buenos saguntinos, fe y amor filial,
y con ello en los campos tendréis bendición
y gracia en las almas, gloria celestial.*

*¡Oh mártires santos, Abdón y Senén!:
ved en este himno nuestra gratitud,
por ser de Sagunto apoyo y sostén.
en la fe cristiana, piedad y virtud.*

*¡Cantad, Saguntinos, mil veces cantad,
a vuestros Patronos Abdón y Senén
suenen alabanzas, que nuestra Hermandad,
pondrá a todas sello con un siempre amén.*

F. Palanca Masía

CURA PÁRROCO”.

En Calasparra, població murciana i de tradició cultural castellana, on els Sants de la Pedra són els patrons, hi ha un himne, escrit per Ginés Torrente en les darreries del segle XIX, que, com podem llegir en el llibret **“Cuadernos de Historia de Calasparra Nº I”**, publicat en 1997, diu així:

“HIMNO DE LOS SANTOS MÁRTIRES

A vos Santos milagrosos

*la Persia os dio nacimiento
de las gracias sois portento⁶⁹⁸
y en la virtud prodigiosos.
Del culto de Dios celosos
Predicabais sus verdades.*

*Pues que sois nuestros patronos
libradnos de tempestades.*

*Luego que al mundo nacisteis
de vos divinos amantes
lucidísimos cambiantes
y en la virtud produjisteis.
A muchos enfermos disteis
salud⁶⁹⁹ en las enfermedades.*

*Pues que sois nuestros patronos
libradnos de tempestades.*

Ginés Torrente
(finales del S. XIX)”.

I, en el mateix llibret de Calasparra, hi ha la lletra d’una jota popular que reproduïm a continuació:

“JOTA POPULAR DE CALASPARRA

Abdón le dijo a Senén:

Si no nos hacen Caldera,

⁶⁹⁸ En valencià, *portent*, paraula que vol dir fet extraordinari, que causa meravella.

⁶⁹⁹ No és normal que els Sants de la Pedra apareguen relacionats amb el guariment de malalties.

tú te vas a Valentín⁷⁰⁰,
yo me voy a Hondonera
y nos vamos a encontrar
en el Soto de la Boquera” (p. 39).

Balls i danses tradicionals amb motiu de la festivitat dels Sants de la Pedra.

Hi ha balls i danses que, a diferència de les que ara es fan en Aiello de Malferit (la Vall d’Albaida), sí que són tradicionals en les respectives poblacions, amb motiu de la festa dels Sants de la Pedra. Començarem pel ball de l’Oferta (d’Inca, una població de les Illes Balears, on els Sants de la Pedra són els patrons), també introduïrem, entre altres apartats, unes paraules tretes del llibre **“La vida dels gloriosos sants Abdó i Senén”**, de Joan Baptista Anyés, en l’edició d’Ulleye (del 2010), corresponents al capítol cinqué, per a incloure, finalment, el *“dance”* de Visiedo (una població aragonesa de la comarca de la Comunidad de Teruel).

Igualment, he considerat interessant introduir els balls parlats, entre altres motius, perquè hi ha una població, Almoister (del Baix Camp), on es celebren amb motiu de la festivitat dels Sants de la Pedra i on, fins i tot, des del 2004, hi ha una versió catalana d’un ball parlat que es començà en el segle XIX (en castellà, llengua en què, a més, s’escrigué) i que, a més a més, s’ha recuperat, però realitzant-lo en català, com podem llegir en el llibre **“El ball de Sant Abdó i Sant Senén”** (edició a cura d’Antonieta Prats i Sobreper, editat per Carrutxa, Reus, el 2004).

Totes aquestes manifestacions de joia i, a més, d’esperit comunitari, podem observar que tenen lloc en ple estiu, justament l’època per a felicitar-nos pels fruits de la collita que, en més d’un cas, és la rematada de la sembra iniciada en hivern (sobretot, quan n’han sigut molts i bons, en aquest cas, forment i el raïm primerenc), per a eixir al carrer i plasmar-hi l’esperit juvenil (simbolitzat per l’estiu) i, així mateix, per a poder donar a entendre el nostre agraïment i la nostra fe en la terra d’on hem tret les collites i, per tant, en la Terra Mare, tot i que, amb l’adveniment del cristianisme, es tractà de presentar com un triomf de la joventut (simbolitzada per la juvenesa i per la valentia, molt ben reflectides en els sants Abdó i Senent davant de les autoritats romanes i, per exemple, quan són en plena mar, com podem llegir en algunes fonts) i també de la conveniència d’abraçar el cristianisme.

Ara bé, sobre el canvi que aportà el cristianisme al significat que tenien anteriorment (relacionat amb el matriarcalisme de cultures que hi ha abans del sorgiment del cristianisme), cal tenir

⁷⁰⁰ Valentín, com em comentà Mª José Gomariz, de l’oficina de premsa de l’ajuntament de Calasparra, és una pedania dels tèmens de Cehegín i de Calasparra; Hondonera, és una part de Calasparra, on hi havia una cooperativa agrícola i, finalment, el Soto de la Boquera també és u dels paratges *“de la vega arrocera de Calasparra”*, com indicava ella en un correu electrònic del 18 de juny del 2019.

present que, malgrat que, en més d'un cas, dins de balls i de danses de què farem esment, intervé material que podria fer-nos pensar en danses guerreres, cada vegada, hi ha més proves que ens duen a la conclusió que el seu origen seria matriarcalista. De fet, Francisca Martín-Cano Abreu, en el seu llibre **“Arqueología femenina ibérica”** (2016), escriu que *“Una de las más arcaicas ceremonias de carácter religioso, según documentan las representaciones iconográficas prehistóricas de muchos lugares, son las sagradas danzas femeniles de Fertilidad, al son de la música, que a modo de súplicas y oraciones, tenían la pretensión de propiciar mágicamente a la primigenia Diosa, para que enviara la lluvia. Ese protagonismo exclusivo de mujeres persistió hasta bien entrada la época histórica”* (p. 330). Tot seguit, afeg que, segons Heide Göttner-Abendroth⁷⁰¹ (1982), *“La ceremonia de danza ritual incluye música, canción, poesía, movimiento, decoración, símbolo, comedia y tragedia, todo ello con el propósito de invocar, implorar, alabar a la diosa”* (p. 330). Fins i tot, en un apartat d'aquesta obra, Francisca Martín-Cano escriu que *“Otro tipo de duelo entre Sacerdotisas, como diferentes tipos de ‘Lucha de Fertilidad’, lo practicaban con palos (falo artificial), como las Ninfas⁷⁰² enfrentadas”* (p. 459).

A més, podem adduir que, com cita Fermín Pardo Pardo, cronista oficial de Requena, en l'article **“Les danses en Carpesa”** (dins del llibre **“De la Festa d'Acció de Gràcies i d'altres festes de Carpesa”**), *“En muchas poblaciones estos bailes se hacían en fiestas que sucedían a una recolección importante, lo cual nos lleva a suponer que la finalidad primitiva de estos bailes-danza estaría relacionada con la acción de gracias por las cosechas recolectadas”* (p. 183). Així mateix, direm que, per exemple, el capellà Martíà Brugada i Clotas, en el seu llibre **“Abdon i Senén, damunt la pedra ferma”**, també considera que, després de la *“finalització de les col·lectes de cereals (...) La festa, amb tots els seus components, era el moment d'agrair i de gaudir dels resultats de les collites”* (p. 20).

Sobre la possibilitat que aquestes danses estiguessen relacionades amb l'acció de gràcies, podem dir que, per exemple, l'article **“Els cossiers de Sineu o la dansa dels bastons a honra de la Santa Creu”**, escrit pel prevere Bartomeu Mulet i Ramis, dins del llibre **“IV Jornades de Cultura Popular a les Balears. Manacor, 1 i 2 de febrer de 1997”**, quan passa a l'apartat *“Una festa d'acció de gràcies”*, en parla d'una en què *“El ‘Cronicón Maioricense’ de D. Álvaro Campaner reproduceix (...) la gran collita de llegums, cereals, oli i altres productes que es va celebrar dia 29 de juny de l'any 1614”* (p. 184). Per tant, podem dir que, com a mínim, aquesta classe de celebracions, ja tenien lloc, en la Corona Catalanoaragonesa, en el primer quart del segle XVII.

Tornant, de nou, a l'article de Fermín Pardo, més avant trau unes frases interessants per a entendre el simbolisme de les danses: *“Muchas de las danzas rituales contienen un simbolismo especial manifiesto en sus figuras concretas y combinaciones. En el caso de los bailes de plaza o calle, el simbolismo de la unión de la comunidad local en la fiesta y particularmente en este acto viene expresado en la acción del recorrido y evolución del baile rodando una plaza o siguiendo una*

⁷⁰¹ Estudiosa alemanya nascuda en 1941, i feminista, que, entre altres coses, ha fet recerques sobre el matriarcalisme.

⁷⁰² L'autora, en la plana 222, escriu: *“Usaremos la palabra en mayúscula ‘Ninfa’: con el sentido de jóvena (sic) sacerdotisa”*.

calle" (p. 184). A més, aquestes danses *"van orientadas a eliminar el individualismo de la pareja y a resaltar, como valor positivo, la unión de la comunidad"* (p. 184).

Finalment, el cronista, com ja ho hem vist en altres fonts, comenta que *"el baile de la fiesta mayor no corresponde a lo habitual, sino a lo ocasional relacionado con lo religioso y con las manifestaciones raciales de la comunidad local, enraizadas en las costumbres transmitidas por generaciones precedentes"* (p. 185). Quant al terme *"raciales"*, podem pensar que Fermín Pardo l'empra com a equivalent de propis d'una comunitat lingüística i, per tant, d'una cultura.

Respecte al moment de l'any en què es celebren, no crec que siga accidental que aquestes danses tinguin lloc a mitjan estiu, justament, en lo que, simbòlicament, representa la joventut, a diferència de la primavera (la infantesa), la tardor (l'adulesa) i l'hivern (la vellesa) o, parlant amb paraules relacionades amb l'agricultura, entre la sega (juny) i la verema (setembre) i, a més, en una època que afavoreix la sociabilitat i aquesta mena d'actes en públic i, així, en espais oberts.

Al capdavant, crec que convé adjuntar unes línies, de l'obra ***"Festa, tradició i identitat. El calendari festiu dels catalans"*** (https://www.fundaciocarulla.cat/wp-content/uploads/2020/01/Nadala_2003_festa-tradicio-i-identitat.pdf), elaborada per la ***"Fundació Jaume I"*** i publicada en Barcelona en el 2003, que diuen així: *"Val més una tradició viva, encara que no ens sembli que conté aquells valors que considerem indispensables, que una tradició nova amb continguts forans i frívols, producte només del consumisme"* (p. 60). I podríem adduir unes línies, de la mateixa publicació, quan parla sobre la globalització, en aquest cas, cultural: *"Hem d'estar oberts a tots els canvis que ja es produeixen i que es produiran per la interrelació cultural, hem de ser acollidors amb les tradicions d'altres cultures, però sempre vetllant que el llegir no ens faci perdre l'escriure"* (p. 83). I, a continuació, encara que parle sobre Catalunya, exposa unes paraules aplicables a la resta de l'àmbit lingüístic: *"Catalunya compta amb un patrimoni immaterial excepcional, que hem de preservar, mantenir i potenciar, perquè és l'essència de la memòria col·lectiva de la nostra manera de ser"* (p. 83).

Sortosament, podem dir que, a hores d'ara, reviscolen danses i balls com les que indicarem tot seguit, fins i tot, si partim d'obres com un llibret i disc sobre *"el ball dels totxets"* (de la població aragonesa Camporrells, de la comarca de la Llitera), tret en el 2009, trenta anys després de la recuperació de la festa, o, per exemple, de comentaris fets per estudiosos de danses valencianes, com alguns dels que veurem més avant, com ara, Toni Bellón Climent (sobre els bastons d'Algemesí, però que en cita uns altres, també populars en el País Valencià), Enric Olivares Torres (en relació al ball dels tornejants, d'Algemesí) i Josep Sempere i Castelló (quant a *"les danses"*, en relació amb la comarca de l'Alcoià).

a) El "ball de l'Oferta".

El terme *oferta* procedeix del llatí *offertione* "ofrena" i, en les Illes Balears, el *"ball de l'Oferta"* és el nom que rep un ball que hi té lloc en la cerimònia de l'ofertori. En el cas d'Inca, població molt relacionada amb els Sants de la Pedra, el duen a terme el dia de la festivitat de Sant Abdó i Sant Senent (30 de juliol) i, segons em respongué Ana Caty Noguera Durán, del grup de Facebook

“Paraules mallorquines”, el 15 de gener del 2018, “qui balla el ball de l’ofrena (sic) per Sant Abdon són el grup de danses Revetlers des Puig d’Inca”.

També té lloc en Arles (comarca del Vallespir), com podem llegir en l’article *“Els dos retaules barrocs dedicats a Sant Abdon i Sant Senén. Arles i Inca”*, de Guillem Alexandre Reus Planells, quan parla sobre el desenvolupament de la festa dels Sants de la Pedra, en Arles (el Vallespir) i en Montboló (un poble també de la mateixa comarca i a 9 km. d’on ix la processó). *“Una vegada a Arles, té lloc l’ofici a l’interior de l’església amb l’exposició dels busts reliquiari [d’ambdós sants] i de la rodella (...). Durant la celebració es dansa el ball de l’Oferta, que és duit a terme per una colla sardanista”* (pp. 150-151).

Així com en Arles el fa una colla de sardanistes, en Inca (Illes Balears), com ara, el fa la Revetla d’Inca: *“L’endemà, se celebra la missa major amb exposició de les relíquies i el ball de l’Oferta de la mà de la Revetla d’Inca”* (p. 152). Direm que aquest ball es celebra en diferents poblacions balears.

En el cas d’Inca (Illes Balears), podem llegir que, atenent a lo que comenta Pere-Joan Llabrés i Martorell, en l’escrit *“‘L’Oferta’ a Mallorca: participació litúrgica i dansa ritual”*, dins del llibre *“IV Jornades de Cultura Popular a les Balears. Manacor, 1 i 2 de febrer de 1997”* (editat per l’Ajuntament de Manacor i pel Departament de Cultura, Educació i Normalització Lingüística, en 1998), *“Els cossiers de la ‘Revetla d’Inca’ només ballen el ball de l’oferta anual de Santa Maria la Major i el dia de Pasqua. Acompanyen el Ressuscitat en la processó de l’encontre i ballen l’oferta a la solemníssima missa que la segueix. No els he pogut convèncer que abandonin els malanomenats ‘balls de l’oferta’ que dansen pels Sants Patrons [Abdó i Senén,] i en altres festes a Inca i en les seves sortides; entre aquests darrerament i sorprenentment hi ha afegit un ball de saló, dit dels ‘lancers’, que diuen que el seguici del Cardenal Despuig va importar a Mallorca i que es ballava a Ullaró, possessió del purpurat a Campanet.*

També a Ciutat, a la Seu, per la festa de l’Estendard ballen l’oferta unes ‘cossieres’, ja que tot són al·lotes, de l’Escola Municipal de dansa” (p. 167). Ciutat és el nom que rep, tradicionalment, Palma de Mallorca.

Respecte al ball de l’Oferta, en Inca, a hores d’ara, si partim de la informació de l’Ajuntament d’Inca sobre les festes patronals del 2017, *“Festes d’Inca 2017”* (<http://incaciutat.com/es/festes-dinca-2017>) (com també ho posava, per exemple, en el programa de festes del 2011), podem llegir que el 30 de juliol, a les 10h30, es celebra l’eucaristia, acompanyada del *“Ball de l’Ofrena a càrrec de la Revetlla d’Inca. Lloc: església de Santa Maria la Major”*. Per tant, continua tenint lloc el mateix dia, així com comentaven Pere-Joan Llabrés en 1997 i Guillem Alexandre Reus (en el 2011), en l’article sobre els retaules barrocs que hem vist més amunt. Potser passe, com comentava Francesc Vallcaneras, durant una taula redona que tingué lloc durant eixes jornades, que *“la gent sempre haurà de menester aquell escenari religiós per manifestar un goig festiu, no necessàriament amb fe, ni necessàriament amb la pietat necessària, no! Per fer una mica de festa!”* (p. 319), i que, així, l’interès per lo religiós hi passe a un segon terme, a diferència de lo festiu, que hi guanya espai.

I, respecte a l'origen de l'acte d'ofertament per part dels fidels i també d'aquests balls d'oferta, Pere-Joan Llabrés, en el mateix article, escriu que *"Fins al segle X l'oferta dels feels, amb la processó dels dons, va perdurar a Occident cada diumenge. A partir del segle XI es començaren a oferir diners. També a partir d'aquest segle la processó de l'oferta es va reservar per a les solemnitats, les majors de durant l'any, la del sant patró, i també les de difunts, de noces i de festes de gremis o confraries. Per altra banda no era el sacerdot celebrant que rebia les ofrenes, sinó altres ministres. (...) El sacerdot, a l'hora de l'oferta, es llevava el maniple⁷⁰³ i el presentava a besar als oferents"* (p. 162).

Sobre els balls en la litúrgia cristiana, comenta que *"No crec que sigui gens clara la presència de balls en la litúrgia cristiana dels primers segles. Que el culte primitiu domèstic era festiu i gojós, acompanyat de cant vocal –sense instrument–, és prou documentat"* (p. 163). A més, un poc després, afig que *"hem d'arribar a aquesta conclusió: 'La dansa no ha trobat lloc en la litúrgia general i oficial de l'Església: les danses rituals són purament locals, generalment en ocasió de festes populars. Les repreensions dels sants Pares són fortes per treure fora de l'església els galls; així sant Basili a Orient i sant Agustí a Occident. Sant Cesari d'Arles, i altres autors, jutgen els balls dins les esglésies com a restes dels pagans; la prohibició del Concili III de Toledo (a. 589) és ferma: que les danses durant els divins oficis siguin allunyades de tota Hispània"* (p. 163).

En acabant, assenyalava que *"la dansa és present a les esglésies medievals"* (p. 164) i que, a més, *"Els primers dansadors que trobam en les esglésies medievals solen ser clergues. Per allunyar desviacions ancestrals, que tanmateix guaitaven, els cerimoniers solien advertir que el ball es fes 'amb molta modèstia'."*

La primera notícia d'un ball oficiat per clergues a Mallorca és de les darreries del segle XIV, és situat a la Seu i precisament a la processó de les ofrenes" (p. 164).

Tot i això, si passem, en el mateix llibre, a un article de Francesc Melià i Barceló, **"Porreres: cossiers, cavallets...?"**, veiem que, quan parla dels dansaires que portaven figures de cavall, encara que *"el poble els anomena cavallets"* (p. 227), afig que, *"al 1778, quan en perdem la pista, coincideix amb una Reial Disposició que manà el rei Don Carles III al 1777, en la qual demana als clergues que prohibeixin el ball a les esglésies, llocs sagrats i cementiris, i les processons amb les figures del sant per celebrar la festivitat. Però Francesc Vallcaner⁷⁰⁴ creu que les ordres de Madrid no suposen la desaparició de les colles a cap vila. Això i tot, és molta la coincidència que l'any següent a la disposició deixin de constar en els comptes de l'obrer..."* (p. 227).

Es tractaria, al meu coneixement, d'unir el poder reial al poder eclesial (dependent del rei, qui, aleshores, atenen a informació facilitada per Pere Riutort Mestre, nomenava els bisbes), sobretot, tenint present que, com escriu Andreu Ramis Puig-gros en eixe llibre, dins de l'article **"A Llorito també ballaven els cossiers"**, *"La celebració festiva s'entén, en aquest cas, com una fórmula per*

⁷⁰³ El maniple és un ornament sagrat de la mateixa figura que l'estola, però més curt, que portaven, per exemple, el capellà, en l'avantbraç esquerre (el braó), això és, en la banda de davant del braç (del colze a la mà). Informació treta, en bona mida, a partir de la definició del DCVB.

⁷⁰⁴ Estudis de la cultura balear.

apaivagar les inquietuds d'un poble amb aspiracions: voluntat d'independència, insubmissió a la pressió econòmica del convent, etc...; en poques paraules, un desig de llibertat en un context gens propici a les manifestacions de l'heterodòxia popular. Fora del convent, la por a la inquisició, tan propera, generà llegendes que han arribat fins i tot als nostres dies.

La festa esdevé, per tant, un element configurador de la identitat d'un poble –tot i que sigui una identitat controlada-, però al mateix temps un acte d'una comunitat supeditada a un centre de poder, representat pel Convent” (p. 293).

I, més encara, en una època que, a poc a poc, entrava en contacte amb una realitat que ja no faria marxa arrere: l'inici de la revolució industrial i, per tant, el progressiu afonament dels fonaments del model socio-econòmic feudal, l'emfiteusi, pas que generaria la introducció del model capitalista. Tot i això, encara es conserva com una part més de la cultura matriarcalista, estesa en l'àmbit lingüístic i present, com ara, en el ball dels cossiers i en la quantitat elevada de cançons humorístiques i eròtiques en valencià, cançons que, a més, són fruit de la creativitat popular, no d'una actitud destinada a mercantilitzar la cultura.

Per a entendre per què es fa aquesta festa dins de l'església, podem recórrer a unes paraules que comenta Joan Miralles, en el llibre, dient que *“pel que fa a la qüestió eclesiàstica i a la qüestió que diríem fins a quin punt hi ha aquesta cosa eròtica, en el cas del ballar més o menys reprehensible”⁷⁰⁵ per part de l'església, això és una cosa molt relativa”* (p. 321), com ho mostra l'existència d'informació sobre actes en una església de Montuïri, per part d'“*una partida de joves, al·lotes i tal, capellans ballant amb guitarres, guitarrons d'aquella època, evidentment en ple segle XIV!*” (p. 322).

Un altre estudiós de la cultura popular balear, Biel Majoral, a partir dels seus estudis sobre els cossiers, afegí, durant la ponència, que, *“a través d'aquesta dansa, (...) per exemple he trobat, que jo pens que és una de les darreres coses vives, que demostren clarament que nosaltres pertanyem a un tipus de cultura matriarcal. Jo crec que el gran debat que en aquests moments tenim és per què essent d'una cultura matriarcal, i les nostres danses així ho reflecteixen i altres coses, moltes d'altres coses molt més palpables, per què hem sofert una educació patriarcal? Jo crec que aquí hi ha la clau, ens han educat des de fa 300 anys (...) són 1715 cap aquí, l'educació l'han feta una gent que no tenia el mateix concepte de cultura que nosaltres i ens han educat al seu aire i nosaltres hem pogut mantenir i hem pogut sobreviure amb un tipus de cultura encara que l'hàgim conservada poquet, poquet, poquet però encara l'hem conservada i això és un miracle, perquè l'educació ha estat cruel i continua essent cruel, no només a l'escola sinó fins a la universitat, ara que veig que hi ha moltes institucions representades”* (p. 323). Més avant, en una altra intervenció, diu que les danses reflecteixen la manera de ser i de veure la vida: *“Vosaltres veis un cossier de Montuïri i a través de la seva dansa podeu endevinar el caràcter de la gent de Montuïri, caràcter obert, d'un cop a l'esquena, ei, anem a veure, vine aquí, com va,...”* (p. 325) i el motiu rau en què cada dansa *“és la interpretació de cada sentiment de cada sentit del poble”* (p. 326).

⁷⁰⁵ Que continua alguna cosa que havia estat interrompuda.

Igualment, unes paraules molt interessants, de Joan Miralles, són quan parla *“d’aquest conglomerat de coses que ens aproximen també a la realitat cultural del Principat i també del País Valencià”* (p. 327) i que, en paraules de Francesc Vallcaneras, *“Si les coses es poden recuperar, que es recuperin”* (p. 328), unes paraules molt a tenir present, sobretot, si partim del model capitalista (com també de la política procedent del centralisme castellà), el qual, no solament pretén uniformar i reduir les cultures sinó, a més, anihilar-les mitjançant la racionalització, fixar costums i festes, és a dir, manifestacions culturals i de cosmovisió, a través de la llei del més fort, de la normativa i, a més, com exposà, en aquelles jornades, Josep Maria Salom, cap de Programes de la Direcció General del MEC, *“dins el món tecnològic i plastificat que ens embruixa i el món crispat i violent que ens atabala”* (p. 346).

I, aquesta recuperació, clarament, requereix la presència de la creativitat a l’hora de fer possible que es conserven, de manera que es mantinga la identitat i l’interès per la cultura popular i que se li done vida, presència, difusió i promoció a lo històrico-cultural i a lo que va en línia de la nostra identitat, de les nostres arrels. I, en eixe sentit, saber d’on prové el ball de l’Oferta, com és realment, i, en el cas dels sants Abdó i Senent, saber quina relació tenen entre el ball i els sants com també com ara, les arrels paganes i l’origen agrícola, resulta molt important per a comprendre per què es celebra tal com té lloc.

Finalment, comentarem que aquests balls i aquestes danses, no solament *“el ball de l’Oferta”*, a hores d’ara, passen per un moment de reviscolament, com veurem a continuació.

b) El ball de bastons, el *“ball dels totxets”* (Camporrells).

Abans de començar a parlar sobre aquest ball, diré que, inicialment, no tenia previst dedicar una part considerable de l’espai reservat a balls i danses, a una explicació sobre el ball de bastons, amb l’objectiu d’aclarir possibles dubtes o, fins i tot, manifestacions artístiques com aquesta, unides a la festivitat dels Sants de la Pedra, motiu pel qual, tot seguit, en faré un apartat extens, sobretot, dedicat a lo guerrer, a lo femení, a símbols que intervenen en aquesta dansa i, així mateix, a partir de danses de signe també matriarcal, però que, per mitjà d’articles publicats en Internet o en algunes revistes, ens permeten donar una explicació lògica al ball de bastons i al seu origen matriarcalista.

Tot seguit, passarem a una classe de ball de bastons (*“el ball dels totxets”*), que té lloc en Camporrells (població aragonesa de la Llitera), amb motiu de la festa dels Sants de la Pedra (30 de juliol) i que es coneix en algunes poblacions catalanes, encara que no ho faça amb el nom que rep en Camporrells.

Però, en primer lloc, direm, a partir de la tesi d’Angie Simonis, *“La diosa: un discurso en torno al poder de las mujeres”*, que, tot i que intervinguen bastons, convé tenir present que hi ha moltes proves que tomben la idea que ha de ser d’origen guerrer i masculí, com ara, quan llegim una part dedicada a lo que es coneix com *“la Dama de Baza”*: *“Resumiéndolo mucho, se encontraron en una tumba íbera los restos de alguien rodeados de un rico ajuar y una gran cantidad de armas, por lo que se dedujo automáticamente que la tumba pertenecía a un varón; recientes investigaciones y*

pruebas científicas han demostrado, sin embargo, que los restos pertenecen a una mujer. La Dama es la escultura íbera de la tumba de una mujer adulta de unos treinta años de edad, habitante de Basti (actual Baza, Granada) hace unos 2.400 años.

(...) El ajuar de la tumba (...) contiene el mayor conjunto de armas hallado en esta cultura, algo totalmente inusitado en un enterramiento femenino. (...) La Dama de Baza no es, sin embargo, el único posible caso de mujer guerrera. Recientemente se ha descubierto en la necrópolis de Coimbra del Barranco Ancho (Murcia), que tres de las tumbas identificadas como femeninas contenían armas (otras diecisiete eran masculinas)” (p. 372).

En la plana següent, Angie Simonis comenta que Encarna Sanahuja, estudiosa sobre les dones en la Prehistòria, *“advierte que las armas han sido siempre asociadas a los hombres y que probablemente fueran ellos quienes las manejaran en la mayoría de las ocasiones, pero que es preciso contar con pruebas más sólidas para afirmar que las mujeres no las usaran”*. A més, *“aunque las mujeres tuvieran acceso a armas especializadas como las alabardas o las espadas, sí portaban instrumentos como puñales, que cuando se encuentran en contextos masculinos se identifican como armas y si son femeninos como utensilios”* (p. 373).

Que el *“ball dels totxets”*, una varietat de ball de bastons, corresponga, a més, amb la festa dels Sants de la Pedra, amb l'estiu i com un acte festiu i estiuenc, després de la collita del forment, podria comprendre's millor, per exemple, llegint unes línies de Francesc Vallcaneras, estudiós de la cultura popular balear, en l'article *“La dansa ritual dels cossiers de Mallorca sota la tramoia”* (http://ibdigital.uib.cat/greenstone/collect/premsaForanaMallorca/index/assoc/Es_Saig_/1997_mes03_n0195.dir/Es_Saig_1997_mes03_n0195.pdf), quan diu que, *“Per obtenir el favor de les divinitats agràries, l'home efectuava una sèrie d'actes i celebracions que són la llavor de les festes que avui coneixem. Si penseu en l'època més abundosa de festes del nostre calendari mediterrani, veureu ben clar que no són res més que manifestacions externes d'alegria i joia, al mateix temps que un acte d'agraïment per les collites dels fruits i productes del camp, tan vitals sempre per l'home”* (p. 15). En un altre punt, tractarem sobre la festa d'acció de gràcies, també relacionada amb els Sants de la Pedra, com ara, en Benimaclet, barri de la Ciutat de València que, temps arrere, fou una població independent.

A més, com ja deia Joan Amades, i ens mostra el balear Francesc Vallcaneras, amb paraules de l'etnòleg català J. Amades, *“des de fa molt de temps hom associa la idea de la fecunditat amb la dona, més agermanada amb la mare terra que l'home. Les divinitats afavoridores dels conreus havien de ser necessàriament femenines”* (p. 13).

Adduïrem sobre el ball dels cossiers (però extrapolable a la festivitat dels Sants de la Pedra) i la seua possible relació (com també la d'altres balls i danses) amb la cultura matriarcalista, que Francesc Vallcaneras, en l'article *“Els cossiers de Mallorca. La pervivència del ritual”* (publicat en la revista *“Caramella”*, no. 9, del 2003), ens comenta que *“cal dir que el ball i la vestimenta dels cossiers mallorquins recorden molt altres balls del País Valencià com els Tornejants d'Algemesí o el ball de la Moma del Corpus de València, entre altres moltes de figures, bastons o cercolets, ja que tots tenen, sens dubte, el mateix i llunyà origen, ben diferent, (...) al que fins ara ens havien donat per bo i que dintre de la moderna etnologia no es pot sostenir”* (p. 10). Bastons, cercolets, dama

(*“sa Dama”*, en el cas dels cossiers; Moma, en el cas del Corpus de la Ciutat de València)... Els bastons, com la fusta, estan relacionats amb la matèria, la matèria amb lo maternal i, així, amb lo femení com també ho està lo circular i, per descomptat, la figura de la dama.

I, a més, encara que anant cap als balls que tenen lloc amb motiu de la festivitat dels Sants de la Pedra, segons escriu Joan Amades, en el *“Costumari català”*, quan parla sobre el 30 de juliol en relació amb Sants (ara part de la ciutat de Barcelona), comenta, per exemple, que *“Els confreres de sant Nin i sant Non portaven sempre ciris verds en totes les processons a les quals assistien. El faldellí del seu ‘misteri’, que concorria a la processó de Setmana Santa, també era verd, com ho era la cota⁷⁰⁶ del seu manefla⁷⁰⁷ i ho eren tots els ornaments i elements relacionats amb la confraria. El verd és el color de les hortalisses, i el fer-lo intervenir en tots els actes del culte era ponderar-lo i afavorir-lo; així s’ajudava al bon desenrotllament de les verdures i de les hortalisses en general”*.

Sobre aquesta possibilitat de festa matriarcal (ací, en relació amb el ball dels cossiers, però que considere aplicable als balls de bastons i, per tant, al ball dels totxets), en la plana 13 de l’article *“Els cossiers de Mallorca. La pervivència del ritual”⁷⁰⁸*, llegim que *“Els [tornejants] d’Algemesí passen per paladins de la Verge, els bastoners són guerrers que la defensen; els del Corpus de València honoren l’eucaristia i els mallorquins creuen que són virtuts...”* que defenen *“sa Dama”* (la Dama).

Tot seguit, per un moment, ens endinsarem una miqueta en els tornejants, d’Algemesí. En novembre del 2017, envii distints missatges a Enric Olivares Torres, qui ho ha estudiat junt amb Oreto Trescolí Bordes, i s’inclinava (això sí, implícitament) perquè els tornejants no tenen origen matriarcal, a diferència del ball dels cossiers. Així, el 23 de novembre del 2017, m’escrivia que *“La característica del torneig és una indumentària cuidada i noble, i unes execucions marcial pautades per un timbal, que acompanyen amb el joc de la vareta que a manera de llança o espasa fan vibrar i justen entre ells. Per tant, es tracta de la simulació d’un enfrontament, on van acompanyats de patges i un rei”*.

Però, després, llegint l’escrit *“Ball dels tornejants. Passat i present d’una dansa valenciana”*, gràcies a Enric Olivares, qui em facilità unes fotocòpies tretes de l’obra *“III Congrés Universitat de València-Institut d’Estudis Comarcals. Patrimoni Immaterial. Experiències en el territori valencià”*, de què ell i Oreto Trescolí Bordes són els autors i que fou editat per la Universitat de València, en el 2017, trobem que, quan parlen sobre com es balla en Algemesí, diuen que *“La seua execució majestuosa i hieràtica, l’única que es realitza dins la mateixa processó, darrere de la creu major i davant del guió de la Mare de Déu, és el contrapunt perfecte a la resta de danses que integren aquesta festa”* (p. 66). Però, no sols en Algemesí hi ha lo que podríem dir eixa espècie de culte a la figura femenina (la Mare de Déu, en aquest cas), sinó també en Sueca: *“el rei d’armes*

⁷⁰⁶ Vestit que portaven els hòmens i les dones i que aplegava des del coll fins a prou dels peus; en castellà, *túnica*.

⁷⁰⁷ El cap de fer els enviats d’una col·lectivitat.

⁷⁰⁸ Aquest article apareix signat amb el nom Francesc Vallcaneres.

avança davant portant una espasa recolzada pel seu extrem sobre un escut caironat⁷⁰⁹ amb la imatge de la Mare de Déu (sic) al camp⁷¹⁰, signe de la dama a la qual protegeixen els seus cavallers” (p. 69).

Un altre estudiós valencià, Toni Bellón Climent, autor de l’obra *“Els bastons d’Algemesí”* (publicada per Edicions del Bullent, Picanya, en el 2017), *Premi Bernat Capó de difusió de la cultura popular* (2016), amb qui vaig intercanviar alguns missatges el 23 de gener del 2018, i que m’envià una breu descripció del llibre, també considerava lo mateix que Enric Olivares, encara que ho fes respecte a les danses de bastons d’Algemesí, com veurem, tot seguit, en paraules tretes d’eixa especificació: *“Les danses de pals sempre han estat formades per homes, sent llur caire guerrer un dels arguments de que aquestes no foren per a dones, ja que simbòlicament representaven una batalla, i a les batalles solament participava l’home. Així, fins a les darreres dècades del segle XX, la dona no ha pogut participar en els balls de bastons”*. Aquestes paraules poden fer-nos pensar que les danses de pals tenen elements de tipus guerrer (cert), i que, a més, són d’origen guerrer, fet que està desmentit, a hores d’ara, atenent als darrers estudis etnològics i a investigacions sobre la història en relació amb la dona.

Quant al ball de bastons d’Algemesí, Toni Bellón, en un document que m’envià, diu que *“El sentit original dels Bastonets era ser un dels rituals festius de la celebració, ‘ballant-li a la Mare de Déu’, però avui ha deixat de tenir únicament eixe sentit, i (...) ha esdevingut un element emblemàtic i identitari a Algemesí, i també, cada vegada més, representatiu de la cultura valenciana”*. Per tant, novament, veiem com un altre ball, el de bastons, en aquest cas, en Algemesí, es dedica a la Mare de Déu, detall que concorda amb la línia que exposa Francesc Vallcaneras en l’article sobre els cossiers, publicat en la revista *“Caramella”* (no. 9, del 2003), quan parla sobre l’origen matriarcalista de festes com els cossiers, els Tornejants d’Algemesí o la Moma de la Ciutat de València. Finalment, Toni Bellón, però en el llibre *“Els bastonets d’Algemesí”* (Edicions del Bullent, 2017), escriu que aquesta festa amb bastons, *“Per a molts autors té com a funció propiciar la fertilitat de la terra, d’on naixen les teories que en relacionen la procedència amb ritus agraris ancestrals. Açò es reflecteix en el fet que en alguns llocs, en certs balls, posen en contacte el bastó i la terra, colpejant la superfície terrestre. També hi ha qui creu, com Aramburu (1987), que es colpeja el terra per a despertar els esperits de la terra. Més tard són incorporades a celebracions religioses, en un primer moment a les del Corpus Christi, per a acabar incorporant-se als seguicis processonals marians o del patró de la localitat, i més endavant, amb les prohibicions, passar a deslligar-se dels actes de caire catòlic, i incorporar-se en altres festivitats”* (pp. 15-16). En un aclariment que em feu Toni Bellón, per correu electrònic, diu que, malgrat que la Reial Cèdula de 1780 prohibís *“la participació d’aquests balls en festivitats religioses i processons (...), (...) actuaran en actes de caire civil, com visites de reis i noces reials”*.

Adduirem que Toni Bellón prossegueix i diu que *“La tendència actual de ballar durant tot l’any fora del marc ritual és diferent, perquè es continua ballant en les processons, amb més força que mai,*

⁷⁰⁹ Escut quadrat recolzat sobre u dels seus angles.

⁷¹⁰ En l’original, es llig *“al camp”*.

però ara la sacralitat passa d'extramundana a intramundana, i el que es sacralitza són identitats, ara bé, sense que es perda totalment el caire religiós”.

En un altre missatge seu (sobre aquest canvi de sacralitat), comenta que la *“sacralitat extramundana fa referència a aquella fora del nostre món, religiosa o mística; intramundana, d'ací, i fa referència a identitats locals, regionals /nacionals / ètniques. En el context actual moltes danses processionals –considerades patrimoni- esdevenen una forma de crear o construir identitat local, i algunes d'elles a nivell translocal, com la muixeranga, els Porrots de Silla, la Moma, la Dansa de Todoella. El mateix ocorre en les festes majors, que en les societats tradicionals es feien per a retre honor al patró o la patrona, i avui, s'ha produït una resignificació, atés que des del reviscolament de les entitats a la darrerria dels setanta i principis dels huitanta, no solament tenen aquest significat, sinó que ara són un mecanisme de reproducció i construcció d'identitats, desbordant el seu significat religiós. Així, malgrat la secularització actual, aquestes manifestacions tenen més força que mai”.*

Potser el lector, després de tanta informació sobre balls (però que relacionem amb l'agricultura, camp amb què tenen a veure els Sants de la Pedra) puga pensar que hem perdut l'orems o que ens hem eixit del solc. Però, tot seguit, veurem que no és així i alguns dels motius.

Lo que hem escrit, fins ací, i relacionat amb els cossiers, amb els tornejants d'Algemesí i amb els bastons d'Algemesí, concorda, per tant, amb altres fonts que hem trobat al llarg de l'espai dedicat al matriarcalisme i, com ara, a les deesses femenines, per exemple, Demèter. Així mateix, per mitjà de les notes de Toni Bellón (compartides per moltes fonts consultades, com ara, les de les jornades de cultura popular en les Illes Balears o bé, per exemple, la tesi d'Angie Simonis), veiem una tendència a recuperar i a valorar positivament les manifestacions culturals autòctones, com una manera de tenir veu i de conservar el llegat cultural i, a més, de crear-hi lo que actualment diem transversalitat, sentiment de comunitat i de pertinença a una societat, com ara, en el cas valencià, els balls de bastons o, per exemple, les danses (de què parlarem més avant), fet que també va en línia amb la festa dels Sants de la Pedra, com veurem en l'apartat reservat, com ara, a les ermites.

Igualment, com podem llegir en el llibre ***“El matriarcalismo vasco. Reinterpretación de la cultura vasca”***, d'Andrés Ortiz-Osés i de Franz-Karl Mayr, editat per Publicaciones de la Universidad de Deusto en 1988, en el cas que partíssem del seu suposat caràcter guerrer i masculí (masculí=guerrer, a hores d'ara, tombat per l'etnologia i per estudis sobre mitologies i divinitats, com ara, els d'Angie Simonis), Andrés Ortiz-Osés, amb punts comuns amb la tesi d'Angie Simonis i amb el tema de lo guerrer, escriu que *“el fuego es hijo de la madera (por frotación) –y he aquí que la madera se asocia al simbolismo matriarcal-femenino: madera-materia está emparentada con ‘mater’ (...) y sería ingrato explicar lo anterior (vasco) por lo posterior (indogermano)”* (p.77). De fet, cercant la paraula *material* (procedent de *matèria*) en el ***“Diccionari etimològic manual”***, de Joan Moran i de Joan A. Rabella (Edicions 62, 1999), trobem que *material* prové del llatí *materiale*, amb el mateix significat, i que procedeix del llatí *materia*, -ae (*“matèria”*), segons els autors, *“a l'origen ‘fusta, tronc d'arbre”*. En canvi, hem trobat una explicació etimològica i etnològica que ens dona moltes pistes i que, a més, aplanar el motiu pel qual balls com els que tractem ací (i en què intervé la fusta) serien d'origen matriarcal, com veurem immediatament, en tractar el terme

castellà “madera” i la seua relació amb el terme “mater” i, per tant, amb el mot “mare”. El motiu fou perquè el 10 de juliol del 2019, en la web “*escuelapedia*”, trobí l’entrada “*Madera*” (<http://www.escuelapedia.com/etimologia/maderala-palabra-procede-de-la>), amb el comentari següent, que transcrivim literalment: “*La palabra procede de la latina materia(m), origen también de materia, y ésta de una supuesta voz indoeuropea *mater-, que es exactamente la misma raíz que origina la palabra madre.*”

Los antiguos indoeuropeos, de cuya lengua sabemos bien poco, exceptuando que tenía una gran dependencia de la naturaleza y de sus fenómenos, consideraban que la parte interior del tronco del árbol, la madera, era lo que le daba la vida, la madre, o, si se prefiere, la matriz -palabra también relacionada con mater- del árbol. No está de más decir que en el español de los siglos XV y XVI el dolor de madre no era otra cosa que el dolor menstrual, o sea, ‘de matriz’. Basta irse, por ejemplo, a La Celestina. agrave; madre, madrigal y matriz”.

Per a rematar aquest apartat relacionat amb la possibilitat que el ball dels totxets, com altres balls de bastons, fossen d’origen matriarcal, fins i tot, hi ha unes línies sobre el ball dels cossiers d’Alaró (Illes Balears), dins de l’article “*Ser Cossier és un sentiment, s’ho és tota la vida*” (https://www.arabalears.cat/balears/Cossier-sentiment-nes-tota-vida_0_1631236909.html), publicat en el diari “*AraBalears*”, on podem llegir que “*el ventall és també un dels símbols de la festa. Els Cossiers en duen un de fusta a la mà que els ajuda a apaivagar la calor. Segons Xisco [= Francesc] Vallcaneres*”⁷¹¹, *tindria l’origen en el Ball dels Bastons, que també integraria aquesta festa, i el so característic dels xocs de fusta podria estar relacionat amb aquell ball, igualment ancestral”.*

Per això, coincidisc amb Angie Simonis, amb la visió de Francesc Vallcaneras i amb la d’Antonio Ortiz-Osés, quant a l’origen femení de festivitats i de festes com les comentades en aquest tema.

Recordem que ens ixen paraules relacionades entre si i amb les deesses i amb el matriarcalisme i, així, amb lo femení: *terra, dona, fecunditat, matèria, material, fusta, mare* i, ara, *bastons*. Àdhuc, en aquesta llista de mots, podríem afegir *cossier*. Recordem que, en el “*Diccionari Etimològic i Complementari de la Llengua Catalana*”, de Joan Coromines, “*cossier*” apareix com un mot mossàrab, derivat de “*kosäir*” (*‘corredor’, ‘que corre cerimonialment’*) derivat de *cursus* [...]”.

Una altra cosa és que, arran del Concili de Trento (segle XVI), a partir del qual l’Església procuraria marcar una visió més solemne i arraconar lo tradicional i pagà (en línia amb lo matriarcalista), se’ls tractàs de donar un toc més guerrer i, en canvi, menys “*femení*”, és a dir, de masculinitzar-les i, de pas, coincidint amb el desig de tombar el protestantisme, de donar a aquestes festes un aire més aïna de força estructural, d’orde, de fortalesa i de majestuositat (així com ho veiem reflectit en la música clàssica del període barroc).

Aquesta mena de reestructuració, que es tractaria de propagar des de Roma (així com també se n’havia fet una, arran de l’admissió del cristianisme com a religió en l’Imperi Romà, des de temps de l’emperador Constantí, i de la seua declaració com a religió oficial de l’imperi sota el regnat de Teodosi el Gran, ambdós fets, en el segle IV), clarament, comportaria una modificació de moltes

⁷¹¹ Es refereix a Francesc Vallcaneras.

festes paganes que encara perduraven en una societat socialment i econòmica feudal: des del Cant de la Sibila fins als cossiers i, intueix, que, igualment, amb la festa dels Sants de la Pedra, com ho manifesta la diferència entre l'estil literari de Joan Baptista Anyés (1480-1553), en la seua obra *"La vida dels gloriosos sants Abdó i Senén"* (publicada en València en 1542) i, per exemple, *"El ball de sant Abdó i sant Senén"*, una obra de teatre d'Almoster, clarament, escrita amb un estil barroc que perdurà, fins i tot, a finals del segle XIX i de què parlarem més avant. De fet, en paraules de Francesc Vallcaneras, en l'article *"Els cossiers de Mallorca. La pervivència del ritual"* (publicat en la revista *"Caramella"*, no. 9, en el 2003), i crec que també és vàlid per al Barroc, *"Era l'època en què la gent necessitava molta, molta fe; per tant, figures simbòliques que procedien de temps més reculats estaven totalment aclimatades i vigents."*

Aquest estat de coses va permetre certs paganismes arrelats al gust del poble i fins i tot va suportar la pseudorevolució que va ser el Concili de Trent (sic) per al món catòlic. Allà, davant l'evidència de no poder suprimir actuacions com la dels cossiers o la sibil·la, o la representació de misteris dintre de les esglésies, els fou adjudicada, en el cas dels nostres cossiers, una altra funció, un poc forçada, però bona d'entendre per una gent senzilla a la qual els misteris i dogmes de la mare Església els havien d'entrar pels ulls.

(...) Es tractava de tranquil·litzar consciències i donar patent de cosa sacra a aquell ball que tanta olor feia de cosa pagana. (...) la dama, la moma, (...) vindria a simbolitzar la gràcia santificant, la fe o la mateixa religió. Què lluny de ser la representació d'aquelles deesses paganes agrícoles i fèrtils!" (p. 13).

A més, balls com els dels bastons, com a mínim, tindrien un origen femení, així com hi ha hagut aïnes de treball agrícola com els garrots (també de fusta) o com els punyals, dos elements utilitzats també per a obrir la terra, de la mateixa manera que després ho farien les aixades. En línia amb aquests balls i amb l'agricultura, presentada, moltes vegades, com masculina, Lluís Gimeno Betí, en l'article *"Folklore i llengua: les paraules de la dansa"*, escriu que, *"en molts indrets eren encaminats a obtenir la pluja. Una de les fórmules màgiques conduents a provocar la pluja prenia per base el vessament de sang a terra. (...) Sembla que es tracta de la supervivència d'una cerimònia ritual agrícola, i que els bastons d'avui, eren, primitivament, els garrots emprats per a remoure la terra abans de la descoberta de l'aixada, de la fanga i, més tard de l'aladre. En temps hel·lènic, les eines de treballar la terra foren mudades per espases o d'altres armes i la dansa ritual va prendre aspecte pírric i guerrer"* (p. 90).

Ara bé, partint del llibre *"Arqueologia feminista ibèrica"*, de Francisca Martín-Cano Abreu, que desmunta el suposat significat guerrer de moltes escenes prehistòriques o anteriors a la implantació del cristianisme i també del punt de vista patriarcal, el bastó no es tracta d'un element guerrer, sinó vinculat amb lo agrícola i, fins i tot, al camp sexual. Així, en al·lusió a les dones, escriu que *"Mostramos a continuación efigies femeninas que portan los elementos de trabajo (que habrían inventado) cuerno, bastón, palo excavador, o manejan arado, carro, horno, cuchillo (...).*

Todos elementos, bien para buscar productos alimenticios tanto en terrenos agrestes⁷¹² y de difícil acceso, como para laborar los suelos de cultivo (...).

(...) Son mujeres recolectoras, (...) con bastón para desenterrar, datadas alrededor del año 6000 adne⁷¹³(p. 314).

En aquest sentit, direm que Lluís Gimeno Betí no és l'únic estudiós en aquesta línia. Així, Pablo A. Martín Bosch ("Aritz"), versat en antropologia social i cultural, en l'article **"Festival de danzas y música en Tokashiki"** (<https://dantzaneus.eduikiak/festival-de-danzas-y-musica-en-tokashiki>), de la web **"dantzaneus"**, comenta que *"Hemos mencionado en diferentes ocasiones la imitación de la siega del cereal y de las labores agrícolas que hacen los bailarines. (...) En el País Vasco podemos hallar también la asociación de danzas de palos entrechocando con los rituales de fertilidad y de labranza, tal y como relata Julio Caro Baroja (...). De hecho, parece que la danza, amén de reflejar algunos movimientos militares, es también un ritual de defensa de la cosecha ante los malos espíritus que acechan a la misma y a la prole (amenaza sobre los niños y mujeres).*

Las danzas de armas dejan así de ser algo exclusivamente guerrero, para pasar a transformarse en verdadero ritual campesino".

Sobre aquest suposat origen guerrer, hi ha un altre article, **"Danzas de paloteo en Aranda de Duero"** (<http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/danzas-de-paloteo-en-aranda-de-duero/html>), de Fernando Lázaro Palomino, publicat en la web **"Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes"**, i, segons altres fonts, en **"Revista de Folklore"** (no. 82, en 1987), en què exposa que *"mientras la idea generalizada hace unos años era dar a estas danzas un carácter guerrero, cada vez se pone más la cuestión de atribuirles cualidades propiciatorias y fertilidad emparentándolas de este modo con ritos agrarios ancestrales. En este sentido resulta acertada la idea de José Crivillé en la que recuerda cómo los palos o pequeños bastones fueron los primeros instrumentos del hombre para realizar sus tareas en las sociedades preagrarias. Por otra parte es un hecho indiscutible la creencia de considerar la danza como elemento que favorece la germinación de cosechas. Esto puede verse refrendado en muchos de los pasajes de estos bailes, cuando los propios danzantes se inclinan hacia la tierra y clavan el palo en ella recordando esta actividad agraria de la siembra por medio de un bastón. Otra posibilidad que se baraja es la de contemplar los paloteos como restos de antiguas danzas gremiales".*

Intueix, com, des de ben prompte, he fet en la recerca, que aquesta mena de dansa va en la línia que Fernando Lázaro comenta al principi, més que en la de la possibilitat gremial, malgrat que el gremi, com a grup, també encaixaria amb lo femení (a diferència de lo competitiu i capitalista que s'introduiria posteriorment, junt amb lo patriarcal, més manifest d'aleshores ençà).

A més, cal tenir present que els gremis participaven en la festivitat del Corpus i, com llegim en l'article **"El Ball de Bastons de Torredembarra (1)"** (<http://www.tarragona-goig.org/tarragones/ballbastons.htm>), a cura de Sandra Gimeno i Vila (estudiosa en antropologia

⁷¹² En valencià, l'adjectiu *agrest*, en aquest cas, vol dir *no llaurat*.

⁷¹³ Any 6000 aC.

social i cultural), publicat en la web “tarragona-goig.org”, “Arrel de la documentació que han dut a terme els folkloristes de les nostres contrades, sabem que els bastoners oferien les seves actuacions durant les celebracions religioses del patró de la parròquia, en els actes de les Festes Majors, en les diades de Pasqua, i primordialment, durant la festivitat del Corpus (...) organitzada per l'església i amb participació dels gremis”.

I, finalment, crec que, per a tombar la suposada línia guerrera del ball de bastons, en la tesi d'Angie Simonis, hi ha paraules que s'hi ajusten. Així, escriu, com ara, lo següent: “*los símbolos del eterno femenino: los elementales, como (...) las redes, los escudos*” (p. 87) i “*Los símbolos de la gran madre nos rodean desde tiempos arcaicos (...), como el cuerno, el laberinto, la espiral, el espejo, la corona (...) y se manifiestan en los períodos cazadores y recolectores del ser humano*” (pp. 89-90). Recordem que, en més d'una actuació de bastons i de danses, suposadament masculines, es fa ús de l'escut i que, per exemple, en moltes representacions dels sants Abdó i Senent, els veiem amb una corona dalt del cap, per la seua categoria de persones pertanyents a la noblesa..., sense deixar a banda que lo circular (en simbologia) té un vincle clar... amb lo femení, així com lo recte ho fa amb lo masculí (per exemple, la idea de cooperació/cercle/matriarcal i la de llei/recte/patriarcal).

I, per si semblàs curt, podem afegir-hi unes línies tretes del llibre “*Metafísica del sexo*”, de Julius Evola (editat per José J. de Olañeta, en 1997), un estudi profund, rigorós i en què el pas per diferents cultures, religions, formes de veure la sexualitat com també el simbolisme, juguen un paper important i tornen a desmentir la suposada passivitat de lo femení: “*El tema de la fecundidad está en primer plano; en cuanto traducción naturalista de la idea de la Diosa como vida (...). En algunos pueblos primitivos, el mismo tema se expresa de forma típica en el dibujo lineal estilizado de la matriz y del órgano sexual –el triángulo invertido (...), a veces con un trazo en el ángulo inferior que evoca el inicio de la hendidura⁷¹⁴ de la vulva⁷¹⁵– adoptado como símbolo de una fuerza mágica destinada a fertilizar y, al propio tiempo, a espantar, a hacer retroceder a aquellos que no han de acercársele*” (p. 157).

Podríem continuar en la línia de Julius Evola, per exemple, veient què ens inspira la foto del ball de bastons del Penedès que hi ha en l'article sobre el ball de bastons de Torredembarra que hem esmentat abans. Apareixen uns hòmens, en dos casos, si més no, tocant terra per mitjà de dos bastons (u en cada mà). Lo primer que em vingué al pensament fou que es tractaria de contactar-hi la fusta i la terra, a través dels braços, “*per a que la terra desperte, que no romanga morta, que estiga en bones condicions per a treballar-la i per a donar fruits en el demà*”, com escrigué al costat del passatge reflectit.

Igualment, a partir de lo escrit fins ara i referent al ball de bastons i al “*ball dels totxets*”, no ens hauria d'estranyar que, després de la introducció d'una dinastia com la borbònica (fortament centralista i patriarcal, que va introduir una filosofia nova de la vida, per mitjà de la seua preferència per la cultura castellana, com ja començaren els Àustries, des del regnat de Carles I

⁷¹⁴ En valencià, *fenedura*, això és, escletxa, clevill, esquerdia.

⁷¹⁵ Part externa dels òrgans genitals femenins.

d'Aragó i de Castella, en el primer quart del segle XVI), al meu coneixement, totalment incòmoda amb el pactisme i, per tant, que es decantà, clarament, per lo patriarcal, i, més encara, durant períodes històrics com el règim dictatorial del general Francisco Franco (1939-1975), fet que comportà que es produïssen canvis qualitatius en la manera de veure aquestes danses i que, això, en el fons, haja influït en la tendència a considerar-les de tipus guerrer i masculines, com molt bé apareix definit en unes línies que trobí, mentres cercava informació relativa als balls de bastons, en l'article "**Procesos de cambio en las danzas de paloteo. El caso de Almaraz de Duero**" (<http://www.sibetrans.com/trans/public/docs/09d-trans-2015.pdf>), escrit per Antonio Martín Ramos, en la publicació "**Trans**", una revista transcultural de música editada per "**SIBE (Sociedad de Etnomusicología)**". Però tampoc no hem de deixar a banda el sentit que, fins a fa poques dècades, havia portat l'antropologia, sobretot, en les investigacions *conservadores*.

Antonio Martín Ramos comenta, amb paraules sobre el Corpus (però que crec vàlides per a la resta de festes religioses i també per a les d'origen pagà), que "*El régimen franquista, como tradicionalista, conservador, militarista y apegado a la Iglesia Católica, fomentó todas las manifestaciones de enaltecimiento del Corpus, pero sin embargo, (...) este género de danzas no resultaron beneficiadas de esta nueva realidad. (...) se eliminaron aquellas danzas que no resultaran adecuadas según la moral católica y a la construcción de la identidad nacional, como explica Estrella Casero en su obra la [= La] España que bailó con Franco (...). La Iglesia, como institución ideológica, estuvo al servicio del poder establecido que se valió de la religión para armonizar y cohesionar los distintos grupos sociales (...). Esta manera de revitalizar la tradición con nuevos elementos, cambios formales y simbólicos (...) constituye un primer estadio de los procesos de cambio vividos en esta danza*" (p. 5). En canvi, sobre els anys huitanta del segle XX, quan es produeix un interès, a nivell d'Espanya, per costums populars (fins i tot, per balls), Antonio Martín escriu que algunes persones grans que coneixien aquesta festa eren conscients que, com ara, en el tema del gènere, "*Ese interés en transmitir la danza hace que se anteponga el sentimiento identitario al de pertenencia de género*" (p. 10). <

Per tant, no hi ha arguments sòlids per a justificar que una dansa, la del ball dels bastons, no tinga a veure amb lo femení, perquè lo guerrer, en aparença, només estiga relacionat amb l'home i amb la guerra i que no siga, en canvi, com llegiem abans, a partir de paraules de Pablo A. Martín Bosch ("*Aritz*"), una manera de representar (al meu coneixement, simbòlicament i artística) i d'afavorir dues coses: 1) la lluita contra els esperits malignes que puguen posar en perill la collita i la prole i, 2) donar vida a la terra, com si es tractàs de fer, a través dels cops a terra, que no romanga morta, és a dir, que estiga viva i en bones condicions per a les collites d'eixe any i per a les posteriors.

Per a rematar aquest apartat dedicat als balls de bastons, direm que, en Internet, podem veure molts vídeos de YouTube en què observem com alguns membres de la colla toquen terra moltes vegades amb els seus pals. En faré esment d'uns quants, els quals es podien veure el 24 de gener del 2018: "**Ball de Bastons de l'Arboç 2009**" (<https://www.youtube.com/watch?v=v2JqzWpXba8>), de l'Arboç (el Baix Penedès); "**Ball de Bastons Festes Clot / Camp de l'Arpa (Barcelona)**" (<https://www.youtube.com/watch?v=vH5X1SFEMaE>), de la ciutat de Barcelona; "**bastoners i grallers d'Olot (grup petits)**" (<https://www.youtube.com/watch?v=CVM9oyLmfWI>), d'Olot (la

Garrotxa) i, per exemple, *“Processó – Ball de Bastons dels Blaus de Granollers”* (<https://www.youtube.com/watch?v=rjEvHkkrVSY>), de Granollers (el Vallès Oriental).

c) Ball de Bot o Ball de Pagès.

Un altre ball de tipus matriarcalista i també relacionat amb la collita, per exemple, de forment (motiu pel qual podria tenir relació amb la festivitat de Demèter i, de rebot, amb la dels Sants de la Pedra), és el ball de bot o ball de pagès, antigament conegut com ball de llis⁷¹⁶. Trobí informació a mitjan juliol del 2018 i considerí interessant incloure el Ball de bot o ball de pagès en el punt relatiu a danses i a balls.

Així, en l'apartat *“Costums i tradicions”*

(http://candidatura.serradetraruntana.net/ca/paisatgecultural/el_paisatge_viscut/post19), dins de la web *“Serra de Tramuntana”*, hi ha una secció, *“Balls tradicionals”* en què podem llegir que *“El ball tradicional mallorquí, conegut com Ball de Bot o Ball de Pagès, té un marcat caràcter matriarcal. Són danses dirigides per la dona, amb un caràcter eròtic, totalment improvisat, que fa que l'home que balla amb ella imiti els seus punts de dansa, apropant o allunyant-se de la parella segons el seu caprici.”*

Antigament, els balls formaven part de les festes patronals de les viles, així com de les celebracions organitzades pels propietaris quan era copiosa la collida de blat, oliva, figa...”. I... ¿quan tindria lloc la collita de blat, sinó, com ara, entre juny i agost, sobretot, en juny o bé en juliol? ¿No estan els Sants de la Pedra vinculats amb la collita del forment com també ho està la deessa Demèter? La resposta a la segona pregunta és afirmativa.

Adduirem que el 5 de novembre del 2019, mentre revisava aquest apartat de la recerca, contactí, de nou, amb Miquel-Àngel Flores Abat, per a aclarir el tema de la possibilitat que el ball de bot estigués vinculat amb lo matriarcal i amb lo eròtic de què parla el text que hem llegit adés. La seua resposta fou que, *“En el ball solt de parella, tradicionalment, era la dona la que tenia el rol de comandar el ball (tria de mudances) i l'home la seguia. Això sí, la seua positura era més encorsetada que la de l'home, el qual tenia molta més llibertat de moviments. Això és degut als rols que ocupava cada sexe en la societat tradicional.*

Amb l'arribada del ball agarrat, durant el segle XIX, aquests rols entren en crisi i comença a ser l'home qui dirigeix la dona”, això és, en el segle en què es confirma el triomf del capitalisme sobre el sistema feudal.

Immediatament, Miquel Flores afegí *“I les relacions entre sexes són més fluïdes. És per això que l'Església comença a fer crítica del ball de parella.*

⁷¹⁶ El nom *“Ball de llis”*, em fou facilitat per l'estudiós Rafel Perelló Bosch, el 5 de novembre del 2019, després d'haver inclòs jo, en el meu mur de Facebook, una foto amb informació escrita de l'apartat *“Costums i tradicions”*, el qual exposarem tot seguit. La seua resposta fou: *“I antigament, [es coneixia com] ‘ball de llis’”*. Agraesc el seu detall.

El component eròtic sempre ha estat present en el ball. Una de les seues finalitats és buscar parella i fer ostentació de cert exhibicionisme. Això sempre ha estat implícit”.

Quant a l'arrel de molts balls, comenta que, *“antigament, moltes festes locals o patronals començaven després de les collites o recol·leccions però, com tu sabràs, les motivacions eren evidents: aprofitar un moment de parada biològica per celebrar la festa. I u dels elements de la festa era el ball”.*

I, en relació amb el possible vincle entre aquest ball i els Sants de la Pedra, escriu: *“No veig cap relació d'exclusivitat entre la festa dels Sants de la Pedra amb el ball. El ball era present en altres festes del calendari al llarg de l'any”.* Tot seguit, li comentí que *“Sí que veig possible que el ball de bot també tingués relació amb la festa dels Sants de la Pedra, tot i que no ho he pogut comprovar amb informació directa, sobre la festa i els balls que hi estan relacionats”*, comentari que no considerà incorrecte.

I, en una altra font, però, també sobre el mateix ball, l'apartat **“Ball Pagès”** (<http://www.santaetulalia.net/index.php/ca/municipio-2/ball-pages>) de la web de l'Ajuntament de Santa Eulària des Riu (Illes Balears), hi ha unes línies que diuen així: *“Buscant l'origen d'aquests balls, haurem de mirar molt enrere en el temps. Els balls en forma de cercle són potser els més antics de la coreografia popular, amb uns tres mil anys. Del protagonisme femení en la dansa podem deduir una estructura matriarcal en la societat, també remotíssima en el temps”.*

Al capdavant, adduirem que, en l'article **“La jota al Llevant de Mallorca. El cas de Sant Llorenç des Cardassar”** (http://www.revistacaramella.cat/wp-content/uploads/2018/02/c24_domenge.pdf), de Joana Domenge, publicat en la revista **“Caramella”** (no. 24, 2011), llegim que, *“En el context del reviscolament general de la cultura popular que es dona a la darreria dels anys setanta amb la instauració de la democràcia, (...) es recuperen ballades de pagès que s'havien deixat de fer durant una vintena d'anys.*

En l'àmbit pagès s'havia mantingut, sense interrupció, una tradició antiga –difícil de remuntar a un moment precís– conservada bàsicament en els nuclis familiars de la pagesia i el seu entorn més proper. Qualsevol moment, com podien ser les matances, l'acabament de les messes, les peladisses d'ametlles, etc., solien acabar amb un ball improvisat. (...) Tanmateix convé recordar que aquests balls no varen quedar mai restringits a un àmbit estrictament privat, sinó que per les festes patronals, a la plaça del poble, s'hi solia fer un ball de bot, denominació amb la qual es coneix al llevant de Mallorca una ballada oberta –sense indumentària especial ni tampoc coreografies fixades– a la qual hi pot participar tothom qui vulgui” (p. 14). Les messes, això és, els temps de sega, tenen lloc amb la collita del forment i, per tant, aquest ball hi tenia lloc, motiu pel qual podríem dir que és un ball d'origen matriarcalista i que podria estar vinculat, com altres balls, amb la festivitat dels Sants de la Pedra. Finalment, més avant, aclareix que *“s'anomena indistintament ball de bot o ball de pagès”* (p. 16) i, per a confirmar-ho, comenta que *“el ball de la jota sol començar amb unes passes que marca la dona i que l'home segueix, delimitant més o manco l'espai on es ballarà”.* Ací hi ha un detall que podríem considerar matriarcal: la dona, marca; l'home, segueix... Per això, és ella qui porta la iniciativa, si més no, al principi. Agraesc la

generositat d'Aleix Cardona, de l' "**Associació Caramella**", qui em facilità aquesta notícia en un correu electrònic del 12 de novembre del 2018.

d) Els balls de plaça valencians, les danses i la dansada (la "dansà").

U dels punts que vaig decidir introduir, des del principi de l'estudi, fou el de cançons religioses, cançons populars i danses. Quan ja portava prou avançat el tema dels balls de bastons, Toni Bellón em recomanà contactar amb Miquel-Àngel Flores Abat, qui, com a estudiós de balls i de danses, respongué a un correu meu del 23 de gener del 2018 i em comentà, l'endemà, que el nom que se'ls hauria de donar és "*balls de plaça*". A més, afegí que, "*actualment no tots aquests balls de plaça són de participació pública. Molt sovint naixen de la iniciativa d'agrupacions folklòriques que volen recuperar-les perquè s'hi han deixat de celebrar o estan immersos en un ràpid procés de desaparició.*"

(...) aquests balls de plaça –tu en dius, dansades- s'han d'entendre com un tipus de dansa amb un marcat caràcter social. Amb això vull dir que els participants eren els mateixos membres d'una comunitat amb un sentit de col·lectivitat i que se cenyien a una sèrie de convencions socials o a les modes del moment".

Aquestes línies poden recordar-nos els gremis feudals, vigents fins a l'accés de la burgesia al poder polític arran del triomf del capitalisme (en el cas de l'Estat espanyol, a partir del segon terç del segle XIX), gremis que, com escriu Miquel Flores, anaven per comunitats amb esperit col·lectiu. Això explica que, tot seguit, ell comente que "*Aquest tipus de ball social és el que va estar en voga durant l'Antic Règim. A partir d'ací entrà en regressió pel que fa a l'organització, d'acord amb les transformacions socials que tenen lloc durant els segles XIX i XX i que replantegen una nova manera d'entendre el ball social*". I és que, com podem veure en moltes fonts, la desaparició dels gremis donaria pas a la celebració de tres classes de festes: la del barri, la religiosa i la sorgida dels ajuntaments. Açò es reflecteix, per exemple, en moltes de les fonts consultades, ja que, molt sovint, la informació ha procedit de publicacions d'Internet de tipus veïnal, receptives a lo religiós i, en casos no tan habituals (però sí molt a tenir present), des dels ajuntaments.

En eixe sentit, Miquel Flores afeg que, "*A casa nostra*⁷¹⁷, *queden les recialles d'aquests balls de plaça amb diferents denominacions. Per les comarques del nord, es coneixen com a ball rodat, ball del dolçainer, ball de l'anguila, ball de les clavariesses, etc. i prenen el nom d'algun element coreogràfic o fan referència als organitzadors. Al sud del país, es coneix com la dansa, o més aïna en plural, les danses. Del fet d'interpretar aquests balls de plaça, se'n diu dansada (dansà). Aquest terme és el que han propagat darrerament els grups folklòrics, tot i que confonen el fet de ballar amb la denominació d'aquest tipus de balls*".

⁷¹⁷ Es refereix al País Valencià.

Resta, doncs, clar, que una cosa són *“els balls valencians de plaça”* (també coneguts com *“les danses”*) i que, ben distint, és l'acte de ballar, això és, *“la dansada”* (terme sovint dit i escrit *“la dansà”*).

De fet, Josep Sempere i Castelló, en l'article *“Banyeres i les danses: una mirada retrospectiva”* (http://www.santjordi.banyeres.com/6_arxiu/arxiu_documents_fitxa.php?camp_arxiu_referencia=1938), publicat, inicialment, en la revista *“Bignerés”* (no. 9, 2014), del *“Centre Cultural Font Bona”*, i que podem veure en la web *“Confraria de Sant Jordi”*, parlant sobre Banyeres de Mariola (població de la comarca de l'Alcoià), diu que *“La gent major del poble sempre parlen de ballar les danses (referint-se al que ara mal s'anomena dansà), i no coneixen altra paraula per a anomenar aquest ball. (...) Per tant, a Banyeres de Mariola, hem d'apostar per la denominació ‘les danses’ per a aquest col·lectiu, com ho indica la cançoneta: ‘A ballar les danses al carrer major, i un plat de tomates pal senyor retor’”* (p. 11).

Més avall, Josep Sempere trau unes paraules interessants, sobre la recuperació d'aquesta manifestació cultural, en assenyalar que, *“Als anys 40 (del segle passat), a Banyeres les parelles ballaven les danses de manera totalment lliure. És a dir, cada parella feia unes passades. I és més, la dona era qui marcava la passada, sense dir res. L'home havia de ser bon ballador i seguir-la.*

Totalment oposat a això, els grups de Coros y Danzas de la Sección Femenina [creats durant la dictadura franquista] van incorporar rigidesa, uniformitat i control, mitjançant les coreografies, i van acabar així amb la riquesa del ball lliure. De fet, hui en dia, la gent té interioritzada aquesta forma més nova (tots iguals) i arriba a trobar ‘lletja’ la manera antiga” (p. 15).

Tot seguit, parla d'un reviscolament, en el cas de Banyeres, *“en els darrers cinc anys (...). Aquest xicotet renaixement encara necessita més gent que vulga aprendre-les, ballar-les a la plaça i, el més important, sentir-les seues. I sobretot, per garantir la continuïtat cal un factor important: la joventut. És menester eixir tots i totes a ballar, amb vestit tradicional o de paísà. Els majors, perquè tenen moltes coses que ensenyar, i els joves, perquè ho han de fer seu.*

(...) Les danses de carrer són el nostre ball, que ens identifiquen com a valencians (perquè es ballen arreu de tot el País Valencià) i com a poble (perquè Banyeres també té el seu estil)” (p. 16).

Paraules, per descomptat, que venen com l'anell al dit per a les celebracions de les festes dels Sants de la Pedra, ja que, com podem veure en Internet, hi ha poblacions valencianes on la festivitat o el dia en què se'ls fa festa, va acompanyada de ballar les danses, dels balls valencians de plaça, encara que, com indiquen Miquel Flores i Josep Sempere, reben, molt sovint, el nom de *“dansada”*.

Com a festa que afavoreix la socialització, per mitjà d'un correu de Miquel Flores, llisquí amb interès un article que havia vist abans, però que l'havia deixat a banda: *“Las Danzas alicantinas: cuestión y socialización”* (<https://www.funjdiaz.net/folklore/07ficha.php?ID=1223>), d'Antonio Atienza Peñarrocha, publicat en *“Revista de Folklore”* (no. 155, 1993), de la Fundación Joaquín Díaz. Me'l recomanà i ajuda molt, fins i tot, a comprendre la visió valenciana de la cultura i, per descomptat, la dels històrics pobladors del Regne de València procedents de terres

catalanoparlants, que també celebrarien danses de tipus matriarcalista i vinculades, com els sants Abdó i Senent, amb la terra, amb lo agrícola.

Per a començar, diu que *“la Dansá o les Danses (...) [son] unos bailes ejecutados en la plaza principal o en una calle, dentro del recinto festivo, al aire libre, por parte de personas que habitan en dicha localidad –o en dicha calle, si son fiestas de calle o carrer-. Para ejecutarlas raramente se precisa un prolongado período de aprendizaje: se asimilan bailando, año tras año, sobre la marcha, o unos pocos días antes”*. Estem, doncs, davant d’una festa que afavoreix la creativitat, ja que no està subjecta a normes rígides, sinó a un procés progressiu d’aprenentatge més aïna informal.

En un altre punt de l’article, comenta que *“pueden ser el acto central, o uno de los principales de las fiestas; pero nunca es un acto menor”*, llevat quan passen a restar-hi quasi anul·lades. Per tant, no és una qüestió de fer folklore, en el mal sentit de la paraula, com qui diu *“cultureta”*, sinó de crear consciència de pertinença a una comunitat de parlants (els qui compartim la mateixa llengua, el valencià) i, així, de tenir en compte les nostres arrels matriarcal i, de pas, no abraçar lo patriarcal i, així, la mort de la nostra cultura.

En un altre moment de l’article *“Las Danzas alicantinas: cuestión y socialización”*, Antonio Atienza escriu que estan vinculades amb les Festes Majors i que, malgrat que es poden classificar en tres grups, el de Nadal-Reis, l’estiuenc que va des de Sant Jaume (25 de juliol) fins a la Mare de Déu d’Agost (15 d’agost), i de la festivitat de la Mare de Déu d’Agost fins a la Nativitat de la Mare de Déu (8 de setembre), *“existen Danses fuera de estas fechas, pero son las menos. Obviamente se trata de fechas de especial regocijo para el mundo agrícola, por ser fechas de ociosidad, de cosecha, ligadas a los santos protectores del campo valenciano: San Antonio Abad (17 de enero), Els Sants de la Pedra (los santos de la piedra) (29 de julio”⁷¹⁸), etc.”*.

I, ara, passant al tema de l’origen d’aquests balls valencians de plaça, hi ha fonts d’Internet on podem llegir que tenen relació amb lo agrari. Així, en l’entrada *“La Dansà”* (<http://www.festapatrimonialgemesi.com/single-post/2016/09/04/La-Dans%C3%A0>), de la web *“Festa Patrimoni Algemesi”*, podem llegir que l’autor, Salvador Mercado, escriu que *“El seu origen es vincula al cicle agrari i les celebracions per la preparació o el final de les collites, com acció de gràcies en honor d’algun déu de la fertilitat. Quan les festes paganes es van cristianitzar, passaren a oferir-se en honor d’un sant, la festa del qual coincideix amb la collita o replega dels fruits del poble en concret”*. Per tant, en aquesta entrada, apareixen la relació entre el cicle agrari, la collita i l’acció de gràcies. D’una manera semblant, en el llibre *“De la Festa d’Acció de Gràcies i d’altres festes de Carpesa”*, edició a càrrec de José Jaime Brosel Gavilá, editat per l’Ajuntament de València en el 2005, podem veure quatre fotos relacionades amb la festivitat dels Sants de la Pedra, acompanyades d’unes paraules que diuen *“La festa dels Sants de la Pedra sempre ha tingut com a element significatiu l’ofrena de fruits com a signe d’acció de gràcies”* (p. 213). O, com llegim en *“IV Jornades de Cultura Popular a les Balears”*, llibre editat per l’Ajuntament de Manacor i pel Departament de Cultura, Educació i Normalització Lingüística, 1998), en 1613, quan parla sobre una festa d’acció de gràcies, escriu que *“es passejava una llegenda que deia: ‘Si vos vaig prendre la*

⁷¹⁸ Literalment, en lloc de *“30 de julio”*.

collita antany, doblada la vos retorn enguany” (p. 184), paraules que, tot i que fan referència a les Illes Balears, són vàlides per a qualsevol lloc de l'àmbit lingüístic.

En una altra entrada, **“La Dansa de Bocairent”**

(http://www.aculliber.com/val/documentos/img_BBDD/2026/2026%20-%20La%20dansa%20de%20Bocairent.pdf), de Josep Villarrubia Juan, dins de la web **“Aculliber”** (de l’**“Asociación Cultural León Ibérico Bocairente”**), a banda de lo que hem llegit en l'article anterior, hi ha que, *“Encara que no ens ho parega, estem davant d’una dansa ritual, que es balla sempre en un lloc determinat, en unes dates determinades i en honor d’un déu de la fertilitat o de la fecunditat, d’ací la coincidència amb els solsticis o amb la recollida de les collites”*.

En un altre escrit, **“Danses”** (<http://www.benilloba.net/Pagina%20principal%20Danses.htm>), llegim que *“La dansada és la manifestació folclòrica més antiga de les comarques del País Valencià.*

La dansa autòctona, d’origen ancestral, tenia un sentit ritual per als primitius assentaments agrícoles: servia per a implorar del[s] déus les benèfiques pluges de primavera, o per a donar gràcies per l’abundància de les collites a la tardor. No perseguia, per tant, proporcionar plaer als balladors, com passa en la majoria de balls posteriors.

L’origen de la dansada sembla remuntar-se a l’època medieval, atenent als instruments que sempre l’acompanyen: la xirima o dolçaina i el tabalet, de clara arrel musulmana”.

Adduïrem que, en aquesta entrada de Benilloba, hi ha que, *“En cada comarca hom la coneix per un nom concret: ball pla, danses, ball de carrer, ball de plaça, taina, tana, anguila, arenilla, ball rodó, etc.”*, cosa que, com veiem en escrits anteriors, com ara, en els de Miquel Flores i en el de Josep Sempere, no coincideixen. Això, clarament, ens porta a desmentir aquesta suposada diversificació, simplement, de comarca en comarca, i optar perquè rep noms distints, però que molts en són comuns en comarques diferents.

Hi ha un article, **“Les danses valencianes”** (<https://pebrella.blogspot.com/2011/11/les-danses-valencianes.html>), redactat per Marc Garcia Payà (estudiant adolescent), i que podem llegir en el blog **“Revista Pebrella”**, una publicació digital dissenyada per l’IES Manuel Sanchis Guarner, de Castelló de Rugat (població valenciana de la comarca de la Vall d’Albaida), que diu que *“Estos balls es transmetien, podríem dir ‘de boca en boca’, és a dir, que no hi ha una escola on s’ensenya, són les persones majors les que ensenyen a ballar la ‘dansà’. Com a exemple, diré que segons m’han contat les dones majors, al meu poble les xiques quan venien del llavador deixaven les paneres i ferrades de roba en un carrer cèntric del poble i es posaven a ballar i per la nit també amb tabal i dolçaina es ballava pel ballador (la Font)”*. Sens dubte, unes paraules plenes d’informació privilegiada i en primera persona, tretes a partir de la saviesa popular encara viva, en aquest cas, les dones,... les persones que, en una cultura matriarcalista com la nostra, més han transmés el llegat cultural de generació en generació.

Igualment, en el document **“Patrimonio inmaterial de transmisión oral: la dansá de Quatretonda (Valencia)”** (<http://www.racv.es/files/Patrimonio-inmaterial-Quatretonda.pdf>), de Violeta Montolíu Soler i publicat en la web de la **“Real Acadèmia de Cultura Valenciana”**, llegim que, *“En*

gran parte de los 34 municipios de la comarca [de la Vall d'Albaida], los vecinos mantienen la tradición de bailar 'la dansá' una vez al año con ocasión del patrón de la población".

Però, sobre Quatretonda, n'hem trobat més. Així, en el llibre ***"Costumbres y folklore de Quatretonda (Valencia)"***, que és un estudi etnològic realitzat pel ***"Grup de Danses Populars de Quatretonda"*** i dirigit per Violeta Montoliú, editat pel Grup de Danses Populars de Quatretonda, en 1987, i que trobí en la biblioteca municipal d'Alaquàs el 19 de juny del 2019, hi ha que es balla la *"Jota dels Sants de la Pedra"*, ball a què dedica un apartat on comenta que *"Es un baile ritual que se bailaba en honor de los santos San Abdón y Senén para que protegieran las cosechas agrícolas entradas ya en sazón"*⁷¹⁹, *especialmente vides, de las tormentas y pedriscos. Se interpretaba el día 30 de Julio en la calle de su nombre ante la 'retjoleta'*⁷²⁰*de los santos y se interpretaba con una flauta o dolçaina y una 'barsella'*⁷²¹*del revés a modo de tambor; el 'tío Jacinto' lo interpretaba todavía en la década de los años 40. Este baile, cuya música fue realizada por D. Sebastián Garrido Rico, se mantuvo vivo hasta principios del siglo [XX] en que paulatinamente fue desapareciendo. El ritmo es ternario y la melodía repetitiva, probablemente del siglo XVII, a modo de canto religioso. El Grup de Danses la rescató y la volvió a bailar en el año 1981, incorporándola a su repertorio"* (p. 317).

Veiem, per tant, que els balls de plaça valencians (o dansades) tenen lloc amb motiu de la celebració de les festes patronals de la població, sobretot, del patró o de la patrona. Així, per exemple, sabem que, en Penàguila (l'Alcoià), població sobre la qual rebérem un missatge (per correu electrònic) de qui no he pogut comprovar, en el moment de revisar la recerca, qui me l'envià i quan (potser en el 2018), hi ha un article titulat ***"Entrada dels pobles a la Plaça"*** en què se'ns indica que *"Ja quasi apleguem a la fi i donem la benvinguda al poble de Penàguila, un clar exemple que un poble pot ser xicotet en tamany però gran en història i folklore. De la mateixa forma que el seu poble es protegia per antigues torres i muralles, la gent de Penàguila ha protegit amb il·lusió i fermesa el seu patrimoni artístic, recuperant la dansa que ja s'havia perdut.*

D'aquesta forma han evitat que desaparega part de la seua història i que hui puguem mostrar-la al seu poble en celebracions com els Santets de la Pedra, Sant Isidre, el 9 d'octubre i les festes patronals. Per tant, són mereixedors com tots els pobles anteriors de rebre a Penàguila amb un fort aplaudiment". En altres paraules, en aquesta població valenciana, s'ha recuperat la dansa amb motiu de la festa dels Sants de la Pedra.

Quant al tema de la dona i del seu paper en les danses i, així, en la cultura valenciana, cultura que encara manté moltes tradicions matriarcal, partirem de les danses de Bocairent. En primer lloc, en l'article ***"La Dansa de Bocairent"***, de Josep Villarrubia, a què hem fet esment més amunt, hi ha que *"la tradició de Bocairent és que són les dones, són les balladores, les que han de cercar-se ballador per a cada una de les 5 nits de Danses"*. Considere molt interessant aquesta dada, ja que, al meu coneixement, és un senyal més a favor de la cultura matriarcal vinculada amb la nostra

⁷¹⁹ En valencià, *en saó*, és a dir, en un grau d'humitat de la terra, abundant o suficient, per a que es produeixca fruit.

⁷²⁰ *Rajoleta*, en la forma correcta.

⁷²¹ *Barcella*, en la forma correcta.

llengua i amb la cultura de tot l'àmbit lingüístic, malgrat els intents d'anul·lació que hi han tingut lloc com també en els altres territoris històricament vinculats amb la Corona Catalanoaragonesa i amb l'actual Espanya, sobretot, arran dels decrets de Nova Planta dictats pel rei Felip V i, modernament, en bona mida, per la dictadura del general Franco (1939-1975).

Però, això, a més, ho veiem reforçat per un altre document, ***“Les Danses’ de Bocairent (Valencia) (Parte II)”*** (<http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/les-danses-de-bocairent-valencia-parte-ii/html>), d'Antonio Atienza Peñarrocha, estudiós, entre altres camps, de les danses valencianes, i publicat en la web ***“Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes”***. Així, en referència a la balladora, escriu que, *“Por último, le obsequia [al bailador] con uno de los símbolos viriles más ostentosos y apreciados: el puro. De esta forma, la mujer ‘agradece’ el que el hombre haya bailado con ella. Posiblemente se pueda ver aquí una forma de atraer el interés de un soltero sobre una soltera, y no es descartable que así fuera en algún caso. El hecho de llevarlo a casa, convidarlo y presentarlo a sus padres, podía dar pie a iniciar unas relaciones, cuya iniciativa sería claramente femenina.*

(...) Vemos, por tanto, un predominio femenino en la organización de las Danses. Las bailadoras buscaban pareja entre los hombres, y no podía ser al revés”. Aquest darrer detall coincideix amb el de l'article ***“La Dansa de Bocairent”***, de Josep Villarrubia, de què hem parlat abans com també amb les primeres deduccions que tinguí i que em portaren a pensar que es tractava, així, d'un acte d'origen matriarcal.

Sobre el paper de les danses en Bocairent, en paraules d'Antonio Atienza (i que considere extrapolable al País Valencià, si més no, en la cultura en valencià i relacionada amb el valencià), hi ha que *“la sociedad bocairentina sabía que las Danses eran un factor para la pacificación social. Salir a bailar era y es acatar un orden femenino, que nada tiene que ver con la riqueza. Es perdonar o disimular rencores y ofensas de forma pública, delante de todos (...). Las Danses de Bocairent funcionan como un mecanismo de liberación de tensiones sociales, de reunión, de socialización de toda la comunidad”.*

En eixe sentit, Antonio Atienza comenta que, per exemple, en moltes poblacions on triomfà ràpidament la revolució industrial (des dels seus inicis o bé la industrialització posterior), es produí, com ara, un canvi de festes, per exemple, de les danses cap a les de Moros i Cristians i que, en el cas de Bocairent, no quallà perquè hi hagué una vinculació de la població cap a lo tradicional, en aquest cas, cap a les danses, motiu pel qual encara es mantenen ben arrelades. Una cosa semblant ha passat, en el cas dels Sants de la Pedra, en poblacions on abans eren agrícoles i on se'ls feia més festa, com ara, en Aldaia (poble de l'Horta de València on ara són copatrons i on el Crist dels Necessitats ha assolit, de fet, el paper de patró principal), a diferència de Torrent, població que, tot i haver-se convertit en una ciutat mitjana (arran dels canvis del segle XX i de principis del XXI), els fa molta festa a hores d'ara. Això explicaria, com escriu Antonio Atienza, que els majorals fessen el paper de l'autoritat civil (el cap de l'Ajuntament), en més d'una ocasió, en aquestes festes amb les dansades i que, en canvi, els alcaldes ho fessen en les que han tingut major arrelament i que han substituït aquesta festa d'origen agrícola i matriarcalista.

Lo comentat en el paràgraf anterior, podria anar unit, per exemple, al motiu pel qual l'autor del document, ens afeg que *“les Danses tienen algo de litúrgico. Como ya destacó Antoni[o] Ariño*

(1992), las fiestas de exaltación de valores locales se mueven como una religión cívica, como un nacionalismo en zapatillas, digámoslo así. Es significativo que al conjunto de actuaciones de los Mayorales y bailadores, al establecimiento de reglas y turnos, se le llame 'ritual'". Els ritus, a diferència de l'ètica formal, com podem llegir en la pàgina 103 del llibre **"El matriarcalismo vasco"**, d'Andrés Ortiz-Osés i de Franz-Karl Mayr, s'identifiquen amb lo matriarcal i naturalista, mentres que aquesta ètica, és a dir, els principis, ho fa amb lo patriarcal i amb el racionalisme (dos trets que acompanyen la visió capitalista, la qual és autoritària).

Hem trobat més informació sobre dansades, com ara, en el Genovés (la Costera), on, com podem llegir en l'entrada **"Dansada dels Sants de la Pedra: En record de Nati Úbeda"** (<http://www.portalcomarcal.es/dansada-dels-sants-de-la-pedra-en-record-de-nati-ubeda>), publicada en el 2016 en la web **"Portal Comarcal"**, hi ha l'"**Associació Cultural 9 d'Octubre**", la qual, *"ha consolidat la Dansada dels Sants de la Pedra amb la inestimable col·laboració de totes aquelles persones que han aportat els seus coneixements o els seus aprenentatges com a nous balladors. Aquesta dansada es celebrava al nostre poble des de ben antic per tal d'honorar els sants patrons protectors del camp valencià, Abdó i Senén. Amb el pas del temps s'havia perdut però gràcies a l'esforç col·lectiu ha estat possible la seua recuperació (sic) convertint 'la Dansà' i el Genovés en una ocasió i lloc on poder mostrar els nostres balls, transmetent-los a les futures generacions.*

(...) el darrer divendres de cada juliol ha esdevingut una cita per a tots aquells que porten ben endins la passió per la dansada, veritables, transmissors d'un dels senyals d'identitat que ens singularitza com a realitat social".

Un poc després, en aquesta entrada sobre la dansada dels Sants de la Pedra en el Genovés, s'afeg que, eixe any, Pep Gimeno *"Botifarra"*, Lola *"la de la Torre"* i la rondalla oferirien, com els darrers anys, un recull de cançons per a que els balladors *"els puguen acompanyar amb els balls corresponents"*. Interessant aquesta dada de promoció cultural.

Una de les entitats que també encoratjava a mantenir les tradicions en el Genovés, era el **"Grup de Danses El Genovés"**.

Podem pensar, doncs, que la festa que més ressò té en aquesta població valenciana de la Costera, és la **"Dansada dels Sants de la Pedra"** i que, per tant, la podríem considerar un acte pagà que, si bé ha reviscolat, continua la línia de què parlava Joan Baptista Anyés, sobre la festa dels Sants de la Pedra, a mitjan segle XVI.

Després de tota l'exposició informativa que hem fet en aquest punt relatiu als balls de plaça valencians, a les danses i a les dansades, direm que ens trobem, per tant, com indica Antonio Atienza, en l'article **"Las Danzas alicantinas: cuestión y socialización"**, *"como en casi todas las Danses, ante una fiesta de socialización, de refuerzo de los lazos y vínculos sociales del pueblo. Esto se manifiesta en la organización, y en la Danza en sí"* i, així mateix, davant un altre factor que indica que, *"aparte de que un auge –o decadencia- económico va ligada al desarrollo de una fiesta"*, també té a veure-hi *"la voluntad de una comunidad por mantener un ritual que sigue satisfaciendo unas necesidades y unos intereses, conservando unas danzas muy hermosas que*

descubren la alegría de las gentes (...), y su deseo de revitalizar, año tras año, sus raíces". Un fet clarament positiu i amb signes matriarcalistes.

e) Els balls i les danses en l'obra *"La vida dels gloriosos sants Abdó i Senén"* (de Joan Baptista Anyés): una mostra de pervivències paganes a hores d'ara vigents.

El capellà valencià Joan Baptista Anyés (Ciutat de València, 1480-1553), en la seua obra sobre els sants Abdó i Senent (que ací emprarem a partir de la versió de l'editorial Ulleye, del 2010), també parla sobre les danses i ens pot fer pensar que eren una pervivència antiga en el seu temps i en el Regne de València (a mitjan segle XVI, ja que el llibre fou imprés en 1542) i perquè aquesta tradició encara perdura en els nostres temps.

Així mateix, el contingut i l'estil literari de l'autor ens permeten conèixer part del punt de vista que hi hauria, aleshores, en l'Església valenciana i en bona part d'Europa, si més no, tal com ell descriu lo religiós digne de conservar i de promoure i, a banda, lo que calia tombar, com ara, els balls i les danses de línia pagana i matriarcal que es celebraven en el Regne de València amb motiu de la festivitat dels Sants de la Pedra. Aquesta visió seua sobre lo pagà no és accidental, sobretot, tenint present que tres anys després d'editar-se el llibre, en 1545, començaria el Concili de Trento, d'on sorgiria una visió que remarcaria més una religiositat dirigida des del poder eclesial i amb intenció d'acabar amb la religiositat popular i amb actuacions paganes que encara es mantenien fermes, com, per exemple, aquestes manifestacions coreogràfiques⁷²².

Per a justificar aquest parer seu sobre aquestes manifestacions populars, Joan Baptista Anyés, en el capítol cinqué, molt prompte, parteix del fet que, *"en la vall d'Arles (...) (en la qual [...] és un antic monestir de religiosos de l'orde de sant Benet, en el qual hui els sants cossos de sant Abdó i Senén amb gran veneració tenen) i com dita vall fos fèrtil, per regar-se del dit riu, i de forments i altres fruits molt abundós i fèrtil de molt bones pastures"* i que la voluntat de Déu *"permeté en aquells antics anys, en dita vall i veïns tèrmens, que cascun estiu al temps del segar se movien grans temporals, i amb trons i llamps i tanta pedra, que no solament tots els forments i grans i fruites destruïa, mes les vinyes de raïms fins als pàmpols despullava"*. Direm que, mogut per la curiositat de si aquestes línies referides a agricultura podrien ser certes (en lloc d'una exageració del religiós), contactí amb Miquel Rustullet, de la comarca del Pla de l'Estany, en el prepirineu, qui em facilità informació el 5 de març del 2018 i em comentava que, *"Pel que conec i les informacions que alguns cops m'han arribat d'Arles, el Conflent, sí que es cultiva blat. També és una zona de fruiters i de vinya"*. Per tant, sí que es conreava lo que escriu Joan Baptista Anyés. Potser aquestes línies semblarien un apartat fora de lloc, però, tot seguit, veurem que són l'inici de lo que, immediatament després, el portarà a justificar per què cal suprimir aquests balls i aquestes danses, de la celebració de la festa dels Sants de la Pedra.

⁷²² La coreografia és l'art de la dansa. Aquesta paraula, en el seu significat original, grec, vol dir *"escriptura de la dansa"*.

A continuació, direm que, en lo que escriu el religiós sobre l'abat Arnulf, d'Arles (de la comarca pirinenca del Vallespir), abat que, en la segona mitat del segle X, anà a Roma a demanar que se'n pogués emportar els cossos dels Sants de la Pedra i, de pas, resoldre tots els maldecaps agrícoles i de la vall d'Arles, introdueix un fragment molt interessant que diu així: *"el sant abat a corregir ses⁷²³ males obres i fer penitència exhortava, i que això, amb molta fe, a la clemència de Déu recorreguessen amb dejunis, processons i oracions devotes, puix és a tots molt cert, que per justa penitència i esmena de la mala vida, la divina indignació s'aplaca. Però no puc deixar d'admirar-me dels nostres llauradors, que creuen obligar a Déu i als sants gloriosos en les festivitats d'aquells, amb sol fer molts pans beneïts, i amb trompes i tabals i balls fer grans danses, en les quals mai no fou servit Déu, ni menys els sants"*.

Relacionat amb els pans, en l'entrada **"Temples cristians sobre sitges de cereals: Santa Maria de Gallecs"** (<http://elsomnidelaDeessaTerra.blogspot.com/2015/06/temples-cristians-sobre-sitges-de.html>), escrita per Manel Jovani (qui porta el blog **"El somni de la Deessa Terra"**), llegim que *"es pot afirmar que sota diverses advocacions de la Mare de Déu, i també la figura d'alguns sants, es continuen mostrant els antics cultes agraris dels nostres avantpassats. Fins i tot, la mateixa transformació eucarística de Jesucrist en el Pa diví no deixa de ser una clara al·lusió a aquests cultes agraris"*. Però també, quan manifesta, en acabant, que *"La Gran Mare del gra i de la terra està present en la gran aparició d'imatges en terres de conreu, dins de les garbes de cereals o entre espigues de blat. Les festes de blat són un exemple evident de la seva sacralitat, igual que les ofrenes de pans a les imatges"*. I també afegirem que encara hi ha poblacions on, durant la celebració de la festa dels sants Abdó i Senent, es donen pans beneïts i, així mateix, que, en alguns casos, he trobat lo que es diu *"els pabeneïters"*, terme que, per exemple, emprà Miquel Rustullet Noguer (de la comarca del Pla de l'Estany), en l'article **"Antecedents de la Plaça dels Sants Abdó i Senén"**, publicat en **"Revista de Banyoles"**, en el 2012.

Però el tema dels pans beneïts de què parla Joan Baptista Anyés com també dels *"pabeneïters"*, el trobem, de nou, per exemple, en l'article **"Banyoles. Festa del Terme en honor als sants Abdon i Senén"**, del mossén Martirià Brugada i Clotas, sobre Banyoles (comarca del Pla de l'Estany), tret del llibre **"Repics de festa. Aplecs, fires i festes del Pla de l'Estany"** (de diversos autors i publicat pel Consell Comarcal del Pla de l'Estany, en 1999).

I, per a adduir-hi més raons per a actuar favorablement a l'espiritualitat i a les accions que Joan Baptista Anyés considera prioritàries per damunt de lo pagà, diu, en acabant, que, *"Com en tals festes més sia festejat el Diable, cometent-se en tals solaços⁷²⁴ innumerables qüestions i culpes, com se'n veu la experiència"*. Intuec que el Diable de què parla era una manera metafòrica de fer al·lusió al paganisme (i, de pas, a lo femení), encara persistent en el segle XVI, també, com ara, en terres castellanès, segons l'article **"Los mitos antiguos en el Señorío de Molina"**, de José Sanz y Díaz, publicat en 1985.

Aquestes línies poden fer-nos pensar que, en el seu temps, hauria vist o hauria conegut (perquè escriu *"com se'n veu la experiència"*) que, amb motiu de la festivitat dels Sants de la Pedra, els

⁷²³ Dels qui vivien en Arles, especialment, de les persones dedicades al camp, la gran majoria.

⁷²⁴ Esbargiments, entreteniments, esports.

llauradors valencians (als quals va dirigit el llibre) fessen més aïna música amb els instruments esmentats i també balls i danses. Així mateix, després de veure com escriu les paraules, podríem intuir que, almenys, els balls i les danses, poguessen ser d'origen pagà i que encara es mantinguessen, a nivell popular, en el Regne de València (*"dels nostres llauradors"*).

A continuació, rebutja aquesta actitud del camperolat dient que *"I així ens deuen admirar si els gloriosos Abdó i Senén no els guarden les terres i possessions, com de tals festes els sants sols tenen el nom i tot l'altre és dels que ballen i, parlant més ver, del Dimoni"*. Per tant, Joan Baptista Anyés considera que les danses i altres esdeveniments musicals i populars són lo més arrelat el dia de la festa dedicada a ambdós sants, que aquests fets estan allunyats del cristianisme que ell defén i, a més, expressa, poc o molt, que és adient que siguin erradicats. Comentaré que una cosa semblant passava, però, en la segona dècada del segle XX, en la festa de les falles, atenent a la investigació *"La ciudad ritual. La fiesta de las Fallas"*, d'Antonio Ariño Villarroja, quan veiem que, en un llibret de festes, es diu que la relació entre el sant (Sant Josep), a diferència de lo festiu, de veïnal i de lo faller, només era una excusa, és a dir, que la presència i la influència de lo religiós era merament simbòlica, una cosa similar a lo que em sembla deduir d'eixes línies de Joan Baptista Anyés.

Immediatament, Joan Baptista Anyés proposa una espècie de camí correcte (més que una alternativa, *"I, si els tals mon consell volguessen prendre"*) i que les persones que triassen aquesta opció el dia de la festivitat dels Sants de la Pedra, ho fessen de forma que *"obligarien més cert als gloriosos sants, que amb molta devoció, penedit de sos pecats, amb tota solemnitat celebrassen la missa i oficis del dia dels sants, i que els que havien de donar als sons i desprendre en els hostes ho plegassen tot i ho distribuïssen entre els pobres vergonyants dels seus propis llocs i parròquies. I, celebrant així la festivitat dels sants, podrien justament confiar en la divina misericòrdia, que per la intercessió dels gloriosos prínceps, ses possessions i béns els guardaria"*. Els *"pobres vergonyants"* són les persones que demanen almoïna amb sentiment de vergonya.

I tot, com Joan Baptista Anyés redacta, al moment, en el capítol cinqué, *"Perquè mai la indignació de Déu s'aplaca⁷²⁵ per sons de trompes i tabals, ni menys per balls, pels quals més s'ofèn; ni s'aplaca per processons i cantars, ni per crits de misericòrdia de persones que primer ses vides no esmenen⁷²⁶ ni de les males obres es peniden⁷²⁷, per molt que els tals, cridant misericòrdia, es facen roncocs⁷²⁸. Com pogué ser que no s'aplacà la indignació justa de Déu pels dejunis i processons dels pobles d'Arles i veïns tèrmens, com se mostra que no cessà per aquelles, ni els acostumats temporals ni persecució de les feres, perquè pogué ser que aquells que misericòrdia demanaven, perseverassen en les acostumades envellides malícies i culpes"*.

⁷²⁵ Aplacar vol dir apaivagar, mitigar.

⁷²⁶ Subsananar, millorar.

⁷²⁷ Literalment, en lloc de penedeixen.

⁷²⁸ Paraula castellana que, en valencià, direm *"roncs"* i que correspon als sorolls que es fa roncant.

Serà en el capítol vuitè on Joan Baptista Anyés comentarà que, des de que l'abat Arnulf portà les relíquies dels sants a Arles, hi desaparegueren els problemes que hi havia, ja que, *“molt admirats aquells pobles, a nostre senyor Déu, en els seus sants, magnificaren”*.

Lo tractat sobre la visió del religiós valencià, respecte a les festes, permet entendre que el costum de ballar, amb motiu de la festivitat dels sants Abdó i Senent, no sols és del segle XVI o anterior sinó que, a més, el seu origen, efectivament, és pagà, ja que, en cas contrari, no cal imaginar que Joan Baptista Anyés, capellà de l'època (però amb un estil literari i amb un missatge més paregut al de Sant Vicent Ferrer, qui visqué entre 1350 i 1419, això és, no renaixentista), exposàs, indirectament, la conveniència de fer com en Arles i, així, substituir-lo per dejunis, processons, oracions i, àdhuc, per la generositat cap als pobres que captassen.

Ara bé, la visió de Joan Baptista Anyés sobre els balls i les danses devia ser compartida per més religiosos i en part de la jerarquia eclesial del segle XVI i anterior al Concili de Trento i, molt més encara, després d'aquest concili. Així, en *“Com eren les nostres Festes Majors d'abans?”* (<http://museusantboi.blogspot.com/2013/05/com-eren-les-nostres-festes-majors.html>), entrada amb un article de Carles Martí Vilà (1898-1987), cronista de Sant Boi de Llobregat, publicada en la web *“SANT BOI DE LLOBREGAT: HISTORIA I PATRIMONI”*, hi ha que *“Fou en l'any 1649, quan el rei de França s'havia apoderat de quasi tot Catalunya i, en nom seu, el virrei Pere de Marca feia mercè als que el servien de gràcies i benifets⁷²⁹, sobretot concedint-los els bens⁷³⁰ dels que lluitaven contra la seva dominació.*

El castell de Sant Boi i els drets i rendes del mateix foren donats al capità Francesc de Borrell, el qual, ignorem per quins motius, suspengué les festes de la vila, no precisament la festa major sinó la segona, la dels Sants Màrtirs Abdó i Senén. Els jurats i altres representants de la població aixecaren acta de protesta i en ella nomenen els espais seculars en els quals s'havia materialitzat la prohibició.

Eren primerament les danses, els balls de plaça, tan importants, especialment els que es celebraven a l'acabament dels oficis religiosos.

(...) No es prohibien sols les danses, tampoc es permeté fer cossos. El cos era una mostra de las (sic) manifestacions esportives d'aquell temps, unes curses a peu que, fins fa relativament pocs anys, havien tingut gran ambient a la vila [de Sant Boi de Llobregat].”

Però lo que conta Joan Baptista Anyés persisteix quasi dos segles després, en l'any 1736, en aquest cas, en el Regne de València, ja que, Josep Esplugues⁷³¹, un capellà valencià del segle XVIII, escriu que, en Montaverner (una població valenciana de la Vall d'Albaida), durant les festes posteriors a la festivitat de Sant Jaume (25 de juliol), si bé no parla de balls ni de danses, en considerar que *“Es*

⁷²⁹ Benifet, segons el *“Diccionari Català-Valencià-Balear”*, en una de les definicions que n'exposa, és una *“concessió de terres o altres béns, fetes per un senyor a un conrador o altre individu sota certs pactes i obligacions per part d'aquest”*.

⁷³⁰ Literalment.

⁷³¹ Partim del llibre *“Memòries d'un capellà del XVIII”*, en què Emili Casanova recull molts escrits d'aquest capellà valencià.

[= En] estos dies no tingué esta octava més memòria que la que feu lo rector en son ofici i missa, perquè els dos es prengué el món per a ses bulles i festes que també volen executar en reverència i solemnitat de Déu i sos sants i encara que de elles no es serveix lo senyor, a voltes és menester donar-les lloc per a que accedisquen en atre temps a lo espiritual o servisca per a desempalagar⁷³², perquè molt luego se embafen de la devoció i sos exercicis, tan embafats i enfadats com los jodios en lo desert que arribaren a marmolar i manifestar fastig del mannà que del cel cada dia enviava Deu (...). Esta és malaltia vella que patim des de que Adam pecà perquè per lo gust i sabor de aquella fruita vedada a tots nos estregà⁷³³ el paladar; i per a que este fastig en nosatros los cristians, no passe a lo que arribà a los jodios que fons hasta desitjar les olles podrides de Egipte en despreci del mannà, convé a voltes donar lloc i temps de desempalagar, permetint en lo espiritual o después algun divertiment temporal i de món, però que nunca siga pecat. I així per a estos dos dies es portaren sis vaquetes de la serra d'Énguera, a costes de la administració de les festes, per a córrer-les en lo poble, i es feren carafals en tota forma junt a la sala i al carreró i tanca al peu del campanar per a que sols en la plaça i part del carrer major es corregheren” (pp. 112-113).

Això ens porta a deduir u dels motius pels quals, segles després d'escriure Joan Baptista Anyés, encara es conserven balls i danses que es celebren, fins i tot, únicament el dia de la festa dels Sants de la Pedra.

Finalment, direm que el fet que, a hores d'ara, es recuperen aquestes danses, podria ser un bon motiu per a explicar-ne l'origen etnològic i, així, de pas, per a contribuir a un major coneixement de les arrels, no sols de la festa sinó també de la seua evolució en la cultura valenciana i en tot l'àmbit lingüístic, en aquest cas, en relació amb les festes dedicades als Sants de la Pedra.

f) El ball de l'escombra.

Per mitjà de Josep Ma. Alentà, de l'Editorial Claret, vaig accedir al *“Costumari català”*, de Joan Amades, on, per exemple, hi ha informació sobre Arles, en relació amb aquest ball. Així, llegim que *“Feia la seva festa la població d'Arles, on es conserven els cossos dels sants. En sortir d'ofici, la fadrinalla garrida ballava el ball de l'escombra, com un gest d'homenatge als sants patrons i com un acte d'habilitat i enginy. Aquest ball s'havia ballat per diverses festes i aplecs pirinencs, i hom el troba en diferents indrets enllà de casa nostra.*

⁷³² Castellanisme, en lloc de *desembafar*, això és, de superar un problema d'apetit.

⁷³³ Amb el verb *“estregar”*, en lloc del castellà *“restregar”*, Josep Esplugues emprà aquesta adaptació seua i no la forma valenciana (i sí correcta) *“refregar”*: *“refregà el paladar”*.

(...) L'escombra matussera⁷³⁴ dels darrers temps, amb què es feia el ball, sembla que fou la succedània d'una antiga bandera de la confraria dels sants, a honor dels quals era feta la dansa, molt probablement pel prohoms⁷³⁵ o per les dignitats més rellevants de la confraria" (pp. 647-648).

g) Els balls dels hortolans i "el ball de l'envelat".

En la mateixa obra de Joan Amades, però ara, en l'apartat "**Els balls**", després d'escriure l'etnòleg sobre la ciutat de Barcelona i la festivitat dels Sants de la Pedra, llegim (i, quasi segur, en relació amb Barcelona) que *"Als horts, a més del berenar, hom feia ball al so de flabiol i tamborí. Hi feia cap una gran gentada, sobretot després de la sortida dels treballs. Les hortes es veien, dones, animadíssimes; s'hi feia molta bullícia i hi regnava molta alegria. El ball durava fins al parenostre de les ànimes, és a dir, fins a les nou, que era quan tancaven els portals, hora que, per a aquell temps, resultava molt tardana.*

Quan es va estendre el costum de fer envelats⁷³⁶, els hortolans n'havien aixecat un a les hortes de fora el portal de Sant Antoni. Guarnien l'entrada de l'envelat amb una gran arcada, feta amb canyes i verdor, sobretot amb grans enfilalls⁷³⁷ de pebrots i tomàquets, que li donaven caràcter i tipisme. El ball de l'envelat va fer-se al so d'orquestra, i va perdre aquell graciós caire camperol que li donava fesomia⁷³⁸ pròpia, i restà convertit en un ball d'envelat, com un altre dels tants que es feien de l'un cap de l'any a l'altre".

h) Els balls parlats.

Els balls parlats són, com escriu Salvador Palomar en el pròleg del llibre "**El ball de Sant Abdó i Sant Senén**" (edició a cura d'Antonieta Prats i Sobrepere, editat per Carrutxa, en Reus, en el 2004), d'Almòster (el Camp de Tarragona), *"espectacles populars amb arguments que es representen en el context d'una festa, basats fonamentalment en un text dialogat. (...) Als segles XVIII i XIX, [el ball parlat] adquireix una gran difusió en comarques com el Penedès, el Priorat i, sobretot, el Camp de Tarragona.*

(...) Els balls parlats es representen en el transcurs de la festa, formant part del seguici de gegants, bestiari o danses que, a les ciutats –vinculades a les confraries d'ofici–, però també en les poblacions més petites, surten per la festa major o, excepcionalment, en les solemnitats que

⁷³⁴ Matussera, en aquest cas, vol dir ruda, basta.

⁷³⁵ Principal d'un gremi.

⁷³⁶ Un envelat és lo que serveix de sala de ball en les festes de poble; en castellà, "toldo", "carpa".

⁷³⁷ Conjunt de coses enfilades.

⁷³⁸ Peculiaritat, singularitat.

s'organitzen per agrair al Cel els favors rebuts o per rebre la visita d'algun personatge notable a la vila.

Els balls parlats són teatre de carrer" (pp. 5-6).

Igualment, sobre els balls parlats, Josep Bargalló junt amb Montserrat Palau, en un article del programa oficial de festes majors de Sitges, del 2012, però inserit en la web "**Josep Bargalló**" (del mateix Josep Bargalló) sota el títol "**Els Balls Parlats, tradició i actualitat**" (<https://josepbargallo.wordpress.com/2012/09/06/els-balls-parlats-tradicio-i-actualitat>), comenten que, *"Històricament, el model festiu de la Catalunya Nova –fonamentalment, el Camp de Tarragona i el Penedès, el Garraf, l'Anoia, la Conca de Barberà i el Priorat- era clarament diferent al de la resta del país: se centrava en la participació activa de la gent en el seguici popular. Colles de la mateixa població –o algunes que venien de fora- formaven els elements que la composaven, com els castells, diables, bestiaris, danses, balls o imatgeria"*. A més, Josep Bargalló i Montserrat Palau creuen que eren d'origen "medieval" i, a més, després, defineixen els balls parlats com *"els Balls (...) que contenen parlaments, els Balls Parlats"*. Com a aclariment de vocabulari, direm que la imatgeria és la fabricació d'imàtgens, per exemple, de tipus religiós.

Quant a la interpretació dels balls parlats, Antonieta Prats i Sobreper, en el llibre "**El ball de Sant Abdó i Sant Senén**", addueix que *"la representació d'un ball parlat –i més quan feia referència directa a la població, com en el cas de les vides dels sants patrons- esdevenia una forma de solemnitzar una festa, atorgant-li un especial relleu. I que per això mobilitzava la població en la preparació de la festa"* (p. 9), fet que venia afavorit pel barroquisme eclesial, el qual, en el cas dels balls i de les danses de caire religiós, sorgí reforçat després del Concili de Trento (1545-1563) i que perduraria, en aquesta mena de festes, en bona mida, fins al final del Concili Vaticà II, és a dir, fins a 1965.

De fet, respecte a la representació, Josep Bargalló i Montserrat Palau escriuen que, *"al segle XVII – amb l'aparició del Barroc i el nou impuls que significa per a l'espectacularitat (...) es comencen a diferenciar, en la seva evolució dins el seguici, els diversos Balls"* i que, *"Entre els Balls profans, n'hi havia que provenien de ritus agraris precristians –com el Ball de cercolets o el Ball de pastorets (...). D'entre els religiosos, cal esmentar-ne una munió de caire bíblic i, sobretot, hagiogràfic"*, detall que també tindria a veure amb els sants Abdó i Senent. *"Aquests darrers [els religiosos,] – que eren els majoritaris- escenificaven un episodi històric-llegendari –sovint local- i servien per explicar al poble la vida i miracles del seu sant patró o patrona"*. En aquest sentit, deixa un espai per al Ball de diables (el qual he trobat vinculat amb els Sants de la Pedra, a hores d'ara, en algunes poblacions catalanes) i ens escriu que perdé el seu caire religiós, *"excepte, clar, quan escenificaven el ball parlat"*.

Afegirem que Antonieta Prats comenta que, a partir del segon terç del segle XIX, *"L'evolució de la societat va deixar els balls parlats com a romanalles del passat, vinculats molts cops a l'Església"* (p. 10), fins que foren recuperats a partir del darrer quart del segle XX. No obstant això, eixe reviscolament del segle passat deixava arrere *"els valors i les ideologies, exemplificades per les vides dels sants o la creença en la voluntat divina com a causa i remei dels mals que afecten la comunitat"* (p. 11).

A més, direm que un fet que apareix molt en aquest ball parlat d'Almoster (però que resta arraconat en els balls parlats d'ara) és que, *"Pel que fa als arguments, s'ha perdut l'exotisme, i la truculència"⁷³⁹ o les escenes de sang i fetge –raptos, assassinats, martiris o la degollació dels sants Innocents...- han perdut aquella força que fa d'aquests moments els passatges més recordats de les antigues representacions"* (p. 11).

I, quant al llenguatge del llibre *"El ball de Sant Abdó i Sant Senén"*, en l'edició del 2004, es deixa a banda el llenguatge farragós o, fins i tot, l'ús del castellà, per motius de raresa i, Antonieta Prats i Sobreper, per exemple, es decanta per oferir una versió castellana amb traducció al català i, a més, adaptada lingüísticament, com escriu Salvador Palomar, *"per a fer-los acceptables per al públic"* (p. 11).

El fet de traduir la versió original, en castellà, al català, partí perquè en Almoster, com podem llegir en la introducció del llibre, es duia a terme un treball de recopilació del ball parlat i, a punt de concloure'l, *"sorgeix al poble una comissió encarregada de preparar la celebració dels 300 anys de la inauguració de l'església actual i decideixen fer-lo revivre en català"* (p. 17).

Quant a l'objectiu de l'autor del ball parlat de Sant Abdó i Sant Senent, d'Almoster, en paraules d'Antonieta Prats, l'encarregada de l'edició, *"era entretenir la gent senzilla tot emocionant-la amb l'exaltació i difusió dels valors dels sants màrtirs, patrons del poble, segons la llegenda"* (p. 19) i, així mateix, *"l'obra té una estructura formada per una Lloa narrada i el Ball pròpiament dit, en forma dialogada"* (p. 19). Eixa missió crec que es pot relacionar encara amb la finalitat, a l'hora de cristianitzar, emanada del Concili de Trento (segona mitat del segle XVI) i que encara cueteja en el segle XXI, és a dir, amb l'adornament, a diferència de l'obra de Joan Baptista Anyés (Ciutat de València, 1480-1553), que encara no havia entrat en eixe estil barroc, com molt bé podem comprovar quan llegim el seu llibre *"La vida dels gloriosos sants Abdó i Senén"*.

Si consultem Viquipèdia, llegim que, com a balls parlats, *"En són exemples els versos que reciten els balladors dels balls de Gitanes del Penedès o del Camp, els balls de Pastorets o les danses (...) que segueixen el fil d'una cançó narrativa entonada pels balladors"*⁷⁴⁰, a més, que es poden representar a l'aire lliure, en una plaça o en una cruïlla de carrers, en el marc d'una festa. Sobre aquests balls, Merce Mosset, una amiga de Facebook, l'11 de febrer del 2018, en el grup *"Reflexions"*, a un post que jo havia penjat, escrigué que, *"Al poble on visc, Sant Quintí de Mediona⁷⁴¹, hi ha el ball de gitanes, el ball de Serrallonga i el ball de diables"*.

També adduïrem que el ball parlat, com podem llegir en l'article *"Ball parlat al Pla del Penedès"* (<http://www.fusic.org/tallersperalafesta/barcelona/barcelona2009/principal15b0.html>), tret de la web *"Tallers per a la festa"*, en poblacions com el Pla del Penedès (de l'Alt Penedès), està relacionada amb els Sants de la Pedra, com podem veure en aquesta entrada del 2009: *"El 25 de*

⁷³⁹ Atrocitat, crueltat.

⁷⁴⁰ Consulta feta el 16 de juliol del 2019.

⁷⁴¹ Població catalana de l'Alt Penedès.

juliol va tenir lloc la segona edició del Ball Parlat dels Diables del Pla del Penedès, ball dedicat a Sant Abdó i Sant Senén”.

A més, fins i tot, en una entrada del 2009, titulada **“Capafonts viurà la lectura dramatitzada del ‘Ball de Sant Abdó i Sant Senén’”** (<http://reusdigital.cat/noticies/capafonts-viur-la-lectura-dramatitzada-del-ball-de-sant-abd-i-sant-senen>) i treta de la web **“reusdigital.cat”**, podem llegir que *“La dansa és una adaptació de l’antic text traduït al català per Francina Baldrís i que es va representar per primera i última vegada el mes de juliol de 2004 a Almostrer. Ara es tornarà a representar a Capafonts on els dos sants són copatrons d’aquesta població del Baix Camp”*.

i) La moixiganga, un ball estiuenc també relacionat amb la collita de cereals.

Sobre la moixiganga i la seua relació amb festes d’estiu vinculades amb els cereals, en l’entrada **“Mort, èxtasi i renaixement. La moixiganga de Sitges”**

(<https://www.llegendesdecatalunya.cat/moixiganga-de-sitges>), treta de la web **“Llegendàrium”**⁷⁴², hi ha que *“La moixiganga és l’avantpassat comú de muixerangues i castellers (...). A Catalunya és pròpia del sud, especialment (...) a diferents punts del Penedès, zones tradicionalment vitícoles i cerealístiques”*. A més, es comenta que *“el seu simbolisme i l’estructura de la melodia que l’acompanya és més antiga que l’època medieval i ens parla d’una Antiguitat remota”*.

Quant a la seua composició, i açò ens aporta informació clau, *“Avui, els compassos –anomenats quadres o ‘misteris’– representen la passió, mort i resurrecció de Crist, però en el passat la moixiganga formava part del culte a l’esperit o Déu del cereal, i els seus celebrants duïen vestits blancs recoberts de flors, avui substituïts per pigues de colors, a més de barrets profusament guarnits de flors i llavors. En ella es representava la mort i resurrecció del gra, en un moment de l’any propici, com és l’estiu, temps de collita (...). Per als nostres avantpassats no va ser gaire difícil veure en la mort i resurrecció de Crist una representació del seu cicle de mort i resurrecció anual de la natura, concretament del cereal, que a més era consumit, com així es consumia el cos i la sang de Crist durant l’Eucaristia”*.

Finalment, trau que aquest ball coincideix amb *“el moment de tornar a créixer, essent l’estiu el moment en què es cull el blat i la civada”*.

Partint de l’entrada, i, després de veure què exposa Angie Simonis, sobre Demèter, en la seua tesi, així com lo que hem dit dels Sants de la Pedra i de la seua aparició, en el calendari, coincidint amb la fi de la collita del forment (en ple estiu), com, igualment, que hi ha festes, com ara, els cossiers, que encara són pervivències matriarcalistes, com comenta Francesc Vallcaneras, estudiós de la cultura popular balear, amb altres paraules, en l’article **“La dansa ritual dels cossiers de Mallorca sota la tramoia”** i en l’article **“Els cossiers de Mallorca”** (de la revista **“Caramella”**, no. 9, en el 2003), podem dir que, si més no, la moixiganga es tracta d’una festa en relació amb deesses femenines i amb els cereals. Aquesta relació amb la festa i amb la collita del forment, ¿no tindria també, almenys, en el passat, una relació amb els Sants de la Pedra? I, si fos així, ¿estaria entre els

⁷⁴² El 27 de febrer del 2020 no es podia accedir a aquesta entrada, si més no, a partir d’aquest enllaç.

balls de què parla Joan Baptista Anyés? Tot i que el religiós valencià no diu el nom dels balls ni de les danses, ni en parla, sí que és cert que les presenta... durant el dia de la festivitat dels Sants de la Pedra, com hem vist en tractar aquest punt del seu llibre.

Quant a la visió de Bienve Moya, etnòleg, per un correu electrònic del 6 de març del 2018, em digué, de manera sintètica, que *"Jo veig aquestes activitats a mena de 'jocs' i 'representacions' populars per celebrar i gaudir del temps lliure que deixa el treball. Aquesta es l'òptica que jo aplico al fenomen (a les activitats) de la cultura popular"*.

Per a Bienve Moya, *"Moixiganga o muixiranga, o mogiganga, sembla que és un terme que defineix una companyia (grup, colla) de persones que executen alguns exercicis físics (acompanyats, o no, de text i música) en les celebracions tradicionals, i encara, en les corts."*

Per tant, des de la meua perspectiva, eren moixigangues els balls de bastons, els de cintes, etc., etc. I també les representacions de teatre popular sobre vides de sants o qualsevol altre tema, fos religiós o profà".

En acabant, comenta que, *"A l'actual territori dels castells (Camp de Tarragona i Penedès) avui encara s'entén per ball, no tan sols una dansa, sinó una representació parlada"⁷⁴³ (...). D'aquests exercicis senzills va passar-se als actuals castells (s'ha trobat documentació fefaent).*

Va arribar un moment que les moixigangues dels balls de valencians, donat que assistien a processons litúrgiques cristianes, van crear 'construccions' referides a escenes de la doctrina cristiana. A Catalunya, aquesta mena de participació, va usufructuar per a ella sola el terme de moixiganga, segurament perquè les altres moixigangues que feien torretes, o ballaven bastons, o arquets, o altra mena d'elements (entre ells, els futurs castellers), van ser vistes com a diferents de les colles que assistien a les processons amb temes religiosos, mentre elles es dedicaven a temes 'profans'.

A València, aquelles velles colles de muixirangues van seguir denominant-se d'aquesta manera, perquè potser no hi hagué la diferenciació que hi hagué en altres territoris".

Al capdavant, la possible relació temàtica i simbòlica, entre la moixiganga (com ara, la de Sitges) i els cossiers de Mallorca de què parla Francesc Vallcaneras, en la revista *"Caramella"* (no. 9, en el 2003), la podem veure, per exemple, en un vídeo titulat *"Moixiganga de Sitges"* (<https://www.youtube.com/watch?v=NALuh8wNqxA>), àdhuc, per la semblança dels elements exteriors amb què es visten els qui la representen.

j) El "dance" de Visiedo (comarca de la Comunidad de Teruel).

Mentres buscava informació sobre goigs dedicats als Sants de la Pedra, que estiguessen escrits en castellà, em trobí amb un article sobre romiatge i amb un altre (però sobre el *"Dance de Visiedo"*), titulat *"Museo del Dance de Visiedo"*

⁷⁴³ Els balls parlats.

(<http://www.turismosierradealbarracin.es/servicio.php/servicio/museo-del-dance-de-visiedo/3082/44>), en la web “**Comarca de la Comunidad de Teruel**”.

Al principi de l'article, se'ns diu que “*Cuenta la historia que los vecinos de Visiedo crearon lo que hoy es una asentada tradición, el Dance, para pedir a los santos patronos del municipio que no se volvieran a apedrear los campos tras catorce años de cosechas perdidas por estos incidentes climatológicos*”.

A continuació, i, com també ocorre, a hores d'ara, en molts actes folklòrics relacionats amb els balls i amb les danses, podem llegir que “*El dance (...) actualmente ha perdido su carácter religioso, pasando a ser considerado como un elemento folklórico que reivindica la identidad cultural de este municipio del Altiplano*”.

Quant a la seua relació amb la festa dels Sants de la Pedra, se'ns comenta que “*El dance comienza con la celebración de la misa y la procesión en honor a los santos San Abdón y San Senén. A la iglesia acuden todos los personajes que aparecen en el dance, salvo el diablo. Durante la procesión por las calles del pueblo, los danzantes bailan algunos bailes a ritmo de dulzaina y tambor, es entonces cuando el diablo puede aparecer por cualquier esquina asustando a los niños e intentando estropear la fiesta. Durante la procesión se cantan gozos y coplas a San Abdón y San Senén, los mismos que se cantan durante la novena que se celebra en mayo*”.

En la plaza del pueblo comienza la **pastorada** o diàlogo entre el **mayoral**⁷⁴⁴ y el **rabadán**⁷⁴⁵ (...).

Tras este ajetreado instante de la historia dan comienzo los ‘dichos’ recitados por danzantes y el rabadán. (...) Hacen sonar las castañuelas cada vez que el mayoral menciona los santos.

Tras la intervención de los danzantes y el rabadán, el mayoral es el encargado de decir pasajes de la vida de los santos y después comienza el baile de los danzantes. Destaca el baile en el que los danzantes, con sus espadas, rodean el cuello del diablo simulando su muerte”.

De nou, tornem a veure com no sols es reciten goigs i cobles, sinó que, a més, intervenen les espases, un element que hem trobat associat a moltes danses i que, com els bastons, podria tenir, inicialment, una aplicació agrícola, en lloc de militar: obrir la terra per a introduir-hi les llavors, tot i que, en aquest cas, té una funció clarament defensiva. Es tracta, com veiem, d'una dansa de tipus popular, més que organitzativa i, així, ens pot portar a pensar en un origen pagà.

En acabant, se'ns diu que, “*Antiguamente los danzantes vestían el palo [,] un baile que (...) entrañaba rodear el palo con cintas de colores. Poniendo punto final a la representación aparece el abanderado, para mostrar su destreza con la bandera*”. Són moltes les representacions folklòriques en què apareix el pal a què envolten amb cintes de colors, com molt bé podem veure en el llibre “**IV Jornades de Cultura Popular a les Balears. Manacor, 1 i 2 de febrer de 1997**”, de què hem tret molta informació per a l'estudi.

⁷⁴⁴ Més avant veurem qui fa de majoral, això és, de cap.

⁷⁴⁵ El rabadà, en aquest ball, és un pobre pastor, com llegirem més avall.

A banda, en un cas, podem llegir un intercanvi de versos, durant el “*dance*” de 1991, versos que, literalment, diuen així: *“San Abdón y San Senen dos brillantes candeleros que alumbran las virtudes a los vecinos de este pueblo. Esos que tantas veces han socorrido a este pueblo librándolo de huracanes de miserias y apedreos. Con la mayor sumisión reverente y humillado os pido santos nuestros que guardéis este campo. Y yo como danzante de vosotros me despido guardandoros en la memoria*

con respeto y con cariño”

On diu “*guardandoros*” vol dir “*guardándoos*”, en valencià, “*guardant-vos*”.

Tot seguit, el “*rabadán*” (un pobre pastor que conta com és la seua vida, tot i que ho fa amb un toc jocós i vist de manera humil) també contesta els dansadors, però amb un to divertit. El majoral, a què hem citat més amunt, “*es el jefe, representa la autoridad, va elegantemente vestido*”.

L’àngel, que representa el bé, porta una espasa amb què defendre’s del mal, simbolitzat pel dimoni.

El dimoni és, segons el document, “*uno de los personajes más interesantes, ataca el orden establecido, a la Iglesia, a los curas, al ayuntamiento, hace miedo a los niños, intentando acabar con la fiesta celebrada en honor a los santos. (...) Interpreta con los danzantes el baile de las espadas en el que los ocho danzantes lo arremeten con su espada (...) simulando su muerte*”. Cal dir que els dansadors porten cintes de colors en l’esquena, detall que ens pot portar a passatges semblants com el dels cossiers i que la presència del dimoni en el “*dance de Visiedo*” també em recorda el diable però en el ball dels cossiers.

Afegirem que hi pren part “*el abanderado*” (el portabandera), que va vestit com el majoral i que “*maneja la bandera del pueblo, también conocida como la “bandera del dance”*”.

Acabarem dient que tota aquesta festa, com podem veure en part del document “**Ciclo festivo (3) Mayo-Junio**”, de la web “**Bodegas en Cueva AITOR BALBAS**”, en què es poden consultar goigs i cobles de Visiedo dedicades als sants Abdó i Senent, té lloc “*el domingo siguiente a la Ascensión. (...) Nueve días antes se celebra la novena dedicada a estos santos en la que se pide que guarden la cosecha de apedreos y tormentas*”. Més avall, en l’article, es comenta que, “*Seguidamente adjuntamos los gozos a san Abdón y San Senén que encontramos en un libro de 1935 sobre la novena de los santos mártires San Abdón y San Senén, publicado en Valencia. En este pequeño libro se cuenta como*⁷⁴⁶ *llegaron las reliquias de los santos a Murviedro población valenciana en los siglos XVII y XVIII*”. Es refereix a l’històric Morvedre, nom que rebia Sagunt fins a la segona mitat del segle XIX. En acabant, addueix que, “*después se recoge la novena que se decía a los santos en Sagunto nueve días antes de su festividad el 31 de Julio (sic) y los gozos, curiosamente son muy similares a los que se cantan en Visiedo, no sabemos si los que hoy se cantan en la novena de Visiedo serían traídos por alguna persona y se empezarían a cantar aquí*”.

⁷⁴⁶ Literalment, en lloc de *cómo*.

I) LA FESTA DELS SANTS ABDÓ I SENENT, “ELS SANTS DE LA PEDRA”, I LA SEUA RELACIÓ AMB LA RELIGIOSITAT POPULAR, EN TOT L'ÀMBIT LINGÜÍSTIC.

La festa dels sants Abdó i Senent, “els Sants de la Pedra”, en la Corona Catalanoaragonesa i des del segle XVIII.

U dels majors motius que hi ha hagut per a celebrar la festa dels sants Abdó i Senent, a banda de fer-la, de principi, perquè fossen els patrons d'una població, o bé, perquè fos costum, podríem dir que fos l'allunyament d'una possible pedregada. Com que hi ha prou informació (i molt interessant) relativa a aquest punt i, fins i tot, mitjançant el testimoni d'un capellà valencià, Josep Esplugues (1705-1787), en què ens descriu com s'esdevenia en casos així, més que parlar del costum de traure el sant, en farem esment de passatges molt sucosos que toquen el tema de les festes. Ja en parlarem sobre les festes (i per poblacions) en un altre apartat de la recerca, més bé relacionat amb la religiositat actual.

En primer lloc, en el llibre “*Memòries d'un capellà del segle XVIII*”, del capellà valencià Josep Esplugues (1705-1787), llegim que el dia onze de maig de 1734, en la comarca de la Vall d'Albaida (on està Montaverner, població on exercí de mossén durant moltíssims anys), hi “*sobrevingué (...) una tempestat tant horrorosa que sols la vista i ruído del núvol atemorísava i espantava a tots. Isqué la nuvolada per lo estret que diuen de Aiolo i havent-se parat sobre el terme de aquell poble, derramant sempre pedra es mantingué tant temps que arruïnà i destruí tots sos fruits. Passà en lo mateix vigor al terme de la vila de la Olleria, mamprenia el núvol tot el terme, i (...) estigué el núvol sobre aquella vila i son terme mitja hora cumplida derramant pedra sens una gota de aigua, en tant rigor que destruí teulades i fruits quedant el terme tan talat com en una plaga sens poder cullir ni vi, ni atre fruit. No sols amenaçava el núvol el nostre terme, si⁷⁴⁷ que també nos investí sens ducte per a executar lo mateix, si el mateix Déu no ho impedia, però volgué favorir-nos per la sua misericòrdia, i per lo respecte de la sua casa que estava encara sens cobrir en tanta necessitat, i no podia ser menys tenint de nostra part per abogats tan grans titulars i patrons⁷⁴⁸. Passà el núvol per damunt lo poble i son terme, i lo mateix fonc entrar en ell que parar el rigor de la pedra al pas que estava apedregant en lo de Alfarrasí; (...) de modo que en este any lograren en este poble⁷⁴⁹ collita bastant de vi i de blat la que donà el any, quan les viles circumveïnes quedaren privades de lo mateix per causa de la tempestat” (pp. 84-85).*

⁷⁴⁷ Literalment, en lloc de *sinó*.

⁷⁴⁸ Es refereix als Sants de la Pedra.

⁷⁴⁹ Fa al·lusió a Montaverner.

Podem pensar, doncs, que si això passava algunes vegades i, a més, la collita, com diuen algunes dites actuals dedicades als Sants de la Pedra, podia estar en l'aire (en aquest cas, en maig, això és, quan el forment està a mitjan camí), hi hauria motiu per a fer-ne una festa grossa (i amb un toc especial) en cas que, en Montaverner (i, aplicable a moltes poblacions), es celebràs la festa dels Sants de la Pedra. De fet, Emili Casanova, en aquest llibre, comenta que *“Festes especials (...) solien celebrar-se al segle XVIII i XIX durant diversos dies al llarg del País Valencià, i constaven de sermons i processons amb soldadesques⁷⁵⁰; corregudes de bous i vaquetes, balls públics, danses i representacions teatrals; mascletades i cordades⁷⁵¹ i castells de focs artificials,... Precisament tot açò ho trobem a Montaverner”* (p. 95, nota 10).

Que, en el Montaverner del segle XVIII (i també traslladable a tot l'àmbit lingüístic), hi havia, fins a fa quatre dies, i, sobretot, arran del Concili de Trento, un intent de reforçament de lo místic i de lo espiritual (que no quallà en aquesta festa, com molt bé es manifesta a hores d'ara i tot), ho veiem en comentaris que fa Josep Esplugues, en parlar de *“la Arca del Testament en lo nou Temple de Jerusalem”* (p. 99) i de l'església (i de la parròquia de Montaverner): *“el temple de Salomó era en lo material més ric i més polit en lo exterior; però en lo espiritual i interior li guanya de molt el nostre. En aquell temps hi havia molt or, molta plata i moltes pedres precioses, però el nostre estava tan adornat de sants i de llums que causava devoció que és lo més preciós de la ànima. (...) Molt polits, i en lo material de molt valor, serien los dos querubins que tenien en mig la Arca; però els nostres dos Zebedeos Apòstols quant més agraciats i de la major valor són en lo espiritual i místic! (...) estam⁷⁵² en la llei de oració a on tot és espiritual, i espiritualment se manifesta Déu en lo cor de cada u; (...) ni degué faltar sant algú del que entre any festeja aquesta parròquia, que per cert baixaren tots del cel a ajudar-nos a la festa encara que invisiblement”* (pp. 99-101).

Unes pàgines després, ens comenta que, en passar pel poble, hi ha que, aleshores, i, quasi segur, tindria lloc en festes solemnes, *“Tota la volta està ben adornada ja de cubertors ja de rams i molts altars que feren per los carrers; i hasta una font artificial i molt curiosa (...) a on havia de parar últimament la processó”* (p. 106). Es refereix a un 26 de juliol (al primer dia de la infraoctava de Sant Jaume). Fins i tot, hi havia danses dins de l'església, fet matriarcal que encara perdurava, tot i la tendència eclesiàstica a favor de lo espiritual i de lo místic. Tot i això, el matriarcalisme hi pervivia, com ho prova que esgrigués, a continuació, que *“També anava en la processó una danseta de hòmens, els quals ja havien ballat dins la església ans de Vespres, i después anaven sempre ballant en la processó davant de Nostre Senyor”* (p. 106). La justificació que atorga a aquestes festes, malgrat la política del Concili de Trento, la trobem quan diu que *“el preste (...) acabada la oració es sentà en lo puesto acostumat mentres que els de la danseta repetiren allí, davall la mitja taronja, totes les mudances⁷⁵³ i balls”* (p. 107). Sobre aquest tema, de les danses i

⁷⁵⁰ Conjunt de soldats.

⁷⁵¹ Les mascletades i les cordades són dos actes pirotècnics amb molta tradició en el País Valencià, àdhuc, a hores d'ara.

⁷⁵² Estem.

⁷⁵³ *Mudança* vol dir canvi d'un lloc a un altre.

dels balls, per exemple, units a celebracions religioses i, concretament, a la dels Sants de la Pedra, ja hem parlat més en un apartat de la recerca sobre comentaris de Joan Baptista Anyés (qui escrigué el llibre *“La vida dels sants Abdó i Senén”*, en el segle XVI, abans del Concili de Trento).

Religiositat popular en l'àmbit lingüístic.

Per a tractar sobre la religiositat popular valenciana (i la d'altres llocs de l'àmbit lingüístic) relacionada amb els Sants de la Pedra, partesc, primerament, d'un fragment de l'obra *“Història de Cubelles”* (de 1973), del prevere Joan Avinyó Andreu, quan, parlant sobre Arles (població de la comarca del Vallespir, en la Catalunya Nord) i sobre la versió popular de les relíquies dels sants Abdó i Senent, diu que, *“Quan la gent va saber que arribava l'abat [Arnulf] amb les relíquies, organitzà tot seguit una devota processó, formada per la clerecia i pel poble, que sortí a rebre'ls amb gran satisfacció i alegria. Entrats ja a l'església de Santa Maria d'Arles, hi celebraren solemnes funcions religioses i grans festes populars en honor dels sants Màrtirs Abdon i Senén i col·locaren decorosament llurs relíquies damunt l'altar”* (p. 122). I, més avant, addueix lo que encara trobe més interessant: *“La protecció miraculosa fou immediata puix s'acabaren des d'aleshores totes les calamitats i malalties.*

La devoció a sant Abdon i a sant Senén s'escampà arreu de Catalunya, sobretot entre els camperols, i per això són venerats a tantes parròquies catalanes, com a especials protectors de l'agricultura, compartint el patronatge amb sant Medir (martiritzat pels romans al Castrum Octavianum, que era on avui tenim el poble de Sant Cugat del Vallès) i a sant Galderic, pagès del Rosselló, o sia la Catalunya francesa” (p. 122).

Des d'aquestes línies del Pr. Joan Avinyó i, tenint present la manera de viure i la visió matriarcalista i feudal del món, per part de moltíssimes persones, podríem creure, al meu coneixement, que no sols es fes devoció a ambdós sants sinó que, sobretot, s'estengués per la Corona Catalanoaragonesa, de nord a migjorn i cap a les Illes Balears i a altres indrets del Mediterrani, ja que, com la llengua, els nous repobladors, catalans d'origen, i, en el cas del Regne de València, amb una part important (però clarament minoritària) d'aragonesos (i cal dir que, en Aragó, també hi ha molta devoció als Sants de la Pedra, això sí, sobretot, en *“la Franja”*), i que aquesta devoció es portàs a les terres noves a repoblar i, de pas, a recristianitzar.

En segon lloc, recorrerem a l'obra *“Abdon i Senén, damunt la pedra ferma”* (un llibret del capellà català Martirià Brugada i Clotas), quan, en el punt *“Els dos sants i la pagesia”*, ens diu que *“L'advocació als sants Abdon i Senén tingué en els medis agraris una presència particular que s'expressà en el fet que moltes confraries de llauradors i hortolans s'havien posat sota el seu patronatge amb repercussions òbvies en el calendari festiu, en les manifestacions festives, en mostres d'art, en manifestacions escrites...”* (p. 20).

Afegirem que, com escrigué Martirià Brugada, a una pregunta meua, en Facebook, el 10 d'abril del 2019, *“les confraries a casa nostra no apareixen fins el s. XII, quan s'organitzen als medis urbans / artesanals”*.

En el mateix llibre, Martirià Brugada addueix que, *“Amb l’impuls dels centres monàstics, grans propietaris rurals, la devoció s’expandí a la Catalunya Vella i en fou especialment difusor el monestir d’Arles de Tec”* (p. 20). No obstant això, com comenta José Miguel García Beltrán, en el volum primer del llibre *“Memorias de la Villa de Benlloch”*, *“Sus reliquias⁷⁵⁴ fueron engrandeciendo los inventarios de los tesoros de reliquias, que poseían los monasterios y las catedrales, por ejemplo, en Parma, donde escenas del martirio figuran en el frontal esculpido – siglo XII–, adornando el altar mayor de la catedral de aquella ciudad italiana”* (p. 378), fet que indica que la devoció, aleshores, ja tenia lloc, fins i tot, en terres de l’actual Itàlia.

Martirià Brugada, més avant, comenta que *“Fou en el 1377 quan el bisbe de Girona, Bertran de Montrodon, decretà que es pregués als dos sants per la prosperitat de la terra i de l’agricultura. La crítica situació del moment s’ho valia. El decret propagador del bisbe donaria els seus resultats arreu de Catalunya, a les terres del Regne de València, a les Balears, a l’Aragó i a altres indrets.*

Entre totes les confraries emparades sota el patronatge dels sants Abdon i Senén desputa la que el 1328 fou reconeguda per Alfons el Benigne a l’església de Santa Maria del Pi de Barcelona. La confraria havia nascut al monestir de Sant Pere de les Puel·les de la mateixa ciutat, seu d’una comunitat de monges benedictines procedent de Jonqueres, aleshores Terrassa (un dels llocs on es detecta una veneració més primigènia dels dos sants).

Aquesta confraria d’hortolans i llauradors, amb funcions d’Universitat Forana⁷⁵⁵, sufragà un retaule per a l’altar dels sants a Santa Maria del Pi, un bell reliquiari de plata (del 1410), i aplegà en un llibre, amb diverses il·lustracions, la passió dels sants i la història del seu trasllat a Arles, els estatuts, obligacions i normatives de l’agrupació. (...) el llibre l’inicià, el 1428, Mn. Pere Clotas, de llinatge empordanès” (pp. 20-21).

Ben avançat el segle XVIII, la seua devoció devia estar molt estesa i, d’una manera especial, pel Regne de València. Així, i, partint d’un document facilitat per Enric Cuenca Yxeres (de la Regidoria de Cultura Festiva, de l’Ajuntament de València), en desembre del 2018, mitjançant un correu electrònic, sabem que Antonio Pasqual y García de Almunia, qui fou *“Regidor en Clase de Nobles de la Ciudad de Valencia”*, en el seu llibre *“Vida, martirio, y traslación de los gloriosos mártires S. Abdón y Senén abogados de los labradores contra la Piedra y Tempestades”*, publicat en 1779, afirma que *“La apreciable protección de los dos Gloriosos hermanos Mártires San Abdón y Senén, conocidos comúnmente con el renombre de los Santos de la Piedra, tan acreditada en repetidos prodigios, obrados por su intercesión, para librar a los hombres, y a los campos de la furia de los Elementos, en las tempestades, ha extendido su devoción en este Reyno de Valencia en tal grado, que apenas hay Villa ni Lugar, por más infeliz, donde no sean conocidos y venerados”* (p. 3).

A continuació, llegirem el resultat final de la informació visual, oral o escrita, bé personal, bé de quatre capellans, sobre la representació artística dels sants o sobre les festes populars a quatre poblacions valencianes: Albalat dels Sorells (l’Horta de València), Rafelbunyol (l’Horta de València),

⁷⁵⁴ Es refereix a les dels Sants de la Pedra.

⁷⁵⁵ El terme “universitat”, com em comentà Martirià Brugada en un missatge del 15 d’abril del 2019, *“s’aplicava a l’organització municipal, és a dir, el que ara diem ajuntament”*. Li agraesc aquest aclariment.

Daimús (la Safor) i la Pobla del Duc (la Vall d'Albaida), acollida en el 2005, quan s'inicià la recerca (la qual restà parada quasi dotze anys seguits) i que comprén moltes poblacions de tot l'àmbit lingüístic. Nogensmenys, començarem dient que, segons podem llegir en l'entrada **"Un patró, i uns goigs, diferents per a cada necessitat"** (<http://assocamicsdelsgoigs.blogspot.com/2010/10/un-patro-diferent-per-cada-necessitat.html>), del blog **"Amics dels goigs"**, hi ha diferents sants i santes relacionats amb el món del camperolat, tot i que això no sol aparèixer en informació sobre els sants Abdó i Senent: *"Enric Bartrina va enumerar alguns dels nombrosos patrons del món rural català al llarg de la història, 'depenent de la geografia, el tipus de conreus o de bestiar...' (...) sant Abdó i sant Senén (protectors d'hortolans i als quals els fidels dirigien oracions per evitar les pedregades) (...). Pel que fa a les patrones de la pagesia, va citar santa Coloma, santa Madrona i santa Calamanda"*.

I, ara sí, exposarem, per orde alfabètic de les poblacions, la informació recollida. Començarem pel País Valencià, passarem a Catalunya, després viatjarem a les Illes Balears, tot seguit ens endinsarem en la Catalunya Nord, a continuació ens traslladarem a Aragó i, finalment, escriurem sobre Calasparra (una població murciana, de tradició cultural castellana, però on està molt arraïlada la festa dels Sants de la Pedra i, a més, des de fa segles).

Començarem per unes línies de Josep Pla que foren escrites per l'autor de l'obra literària **"Els sants Abdó i Senent. Patrons de l'agricultura catalana"**, premi Franciscàlia (en els Jocs Florals de l'Alguer, en 1961), perquè vull deixar clar que aquesta festa, no sols té molta tradició en la cultura catalana i en tot l'àmbit lingüístic, sinó que, a més, n'és una més de les que van unides al matriarcalisme de la nostra llengua: *"Tots som iguals: els veïns de més ençà els de més enllà. Jo sóc dels qui creuen –i la meua experiència europea m'ho permet afirmar– que les terres de llengua catalana (la Catalunya vella i la nova, Mallorca, València i el Rosselló) formen un dels conjunts europeus⁷⁵⁶ més unificats. Els homes i les dones d'aquestes terres estem units, no per raons superficials, anecdòtiques o folklòriques: estem units per una mateixa concepció de la vida, per la idèntica significació que tenen les nostres paraules quan es tracta de les coses bàsiques"* (p. 23).

Tot i que l'autor de l'obra dels Jocs Florals de l'Alguer afija, després, que els Sants de la Pedra, a diferència de Sant Galderic i de Sant Medir, estan estesos *"a l'Orient Cristià, a França, Alemanya i Itàlia, baldament que només a Catalunya com a Tutelars de l'agricultura"* (pp. 25-26), considere que tots quatre juguen un paper clau en la nostra cultura.

A més, l'escriptor, immediatament, comenta que *"L'expandiment dels fets miraculosos de la Vall d'Arles, tingueren sense dubte, una gran projecció damunt el poble menut a l'època medieval. Al comparar-ne les semblants cròniques de Barcelona i el Rosselló, es pot comprovar en totes dues, a banda d'una mateixa font original, la probabilitat força interessant d'un remot i rimat Cantar de Gesta, com diu el malmès Manuel de Montoliu que ho fou 'El Llibre dels Feyts' de Jaume I, i que els joglars l'anirien escampant dels Pirineus avall."*

⁷⁵⁶ Textualment.

(...) *També se'ns argüirà⁷⁵⁷. ¿I fer advocats dels pagesos a uns nobles o prínceps, que no agafaren en sa vida mai, ni una aixada, ni veremat, podat o mantornat⁷⁵⁸ un solc? 'Inescrutables son⁷⁵⁹ els alts dissenys de la Providència' [...] Quan ella així ho ha disposat i no hi ha en els nostres països devoció de més arrel i ferma unitat que aquesta. A més a més jo que vixc⁷⁶⁰ a pagés i en conec la psicologia, sé que la meua gent de sempre ha estat molt ufanosa de tenir tan enlairats i coronats personatges per Patrons i no a un llaurici⁷⁶¹ com ells*" (pp. 26-27).

Adduïrem que coincidesc amb José Miguel García Beltrán, historiador, quan, en el seu llibre **"Memorias de la Villa de Benlloch"** (volum primer), escriu que, *"Seguramente los historiadores, los etnólogos y antropólogos, tienen en este tipo de celebraciones un campo muy interesante para su estudio, si bien ya hay mucho trabajado al respecto, pero creo que todavía quedan curiosos espacios oscuros. Lo claro y luminoso era que la gente sencilla, respetuosa y devota, vivía aquellos acontecimientos con total normalidad y emoción. ¡Era la vida de aquellos tiempos, y vida siempre es vida de todos modos!"* (p. 356). Unes paraules d'un home molt encertat i per mitjà de qui hem pogut accedir a una informació molt interessant sobre Benlloc i més. En conèixer-lo per primera vegada, tenia setanta-huit anys, molta espenta, era un home molt actiu, decidit i amb esperit aventurer... a més de donar més prioritat al demà que al passat.

Igualment, escriurem unes paraules tretes de l'entrada **"La cultura popular connecta La Franja i el País Valencià, Sal-lus Herrero"** (<http://culturaipais.blogspot.com/2016/03/la-cultura-popular-connecta-la-franja-i.html>), de Sal-lus Herrero i que apareix en la web **"ACPC"**⁷⁶² i que diu que, *"Sense dubte, si estudiem i coneixem millor els nostres pobles, la nostra llengua i cultura, la nostra història, descobrirem les múltiples connexions culturals que compartim en cançons, dites, mots, formes de dir o d'expressar-nos, no només per tenir la mateixa llengua catalana sinó per les maneres d'estar al món, de veure'l, de plasmar la realitat quan ens expliquem"*. A més, unes línies després, afegim que *"Cada llengua permet veure la realitat des d'una perspectiva específica, singular i pròpia, quan més llengües i cultures coneixem més capacitat d'obertura per veure la realitat del món amb més matisos i contorns, però hem de partir de la nostra"*.

⁷⁵⁷ Argüir vol dir "exposar arguments en favor o en contra d'una opinió, proposició, mesura".

⁷⁵⁸ Mantornar, en la primera entrada del DCVB, rep el significat de "donar la segona llaurada a la terra, abans de sembrar".

⁷⁵⁹ Textualment.

⁷⁶⁰ Visc.

⁷⁶¹ En el DCVB, llegim que aquest terme, sinònim de "llaurador", s'empra amb un toc despectiu. Una cosa semblant ocorre amb la paraula "llauro", la qual considere que cal evitar, sobretot, per la gran contribució que han fet els llauradors a la Humanitat i com a senyal d'estima per la terra i, de pas, per la nostra cultura, matriarcal, i, com lo matriarcal, en què les arrels reben un significat molt important com també ho fan la projecció cap al demà, ja que el llaurador no deixa les coses a mitges, sinó que, entre els seus valors, estan actuar amb reflexos, tenir espenta (per a assegurar la prosperitat i tot) i l'obertura als altres.

⁷⁶² Aquesta web té com a subtítol **"ACCIÓ CULTURAL DELS PAÏSOS CATALANS"**.

Primerament, direm que, segons una notícia d'AVAN (*"Agencia de noticias AVAN"*, és a dir, l'agència de notícies de l'arxidiòcesi de València), per mitjà de l'entrada **"[2901] Sagunto, Torrent, Sueca y Alcasser celebran mañana como patronos a 'los Santos de la Piedra'"** (<http://www.archivalencia.org/noticias/ant/2002/AV200207.htm>), publicada en el 2002, en la web **"Archidiócesis de Valencia"**, *"En la iconografía popular a los santos Abdón y Senén se les representa habitualmente llevando en sus manos trigo, arroz o uva, según estén en zonas de secano o regadío. Su devoción en tierras valencianas como protectores frente al granizo, llegó en el siglo XIII con los primeros repobladores que vinieron con el rey Jaime I, trayendo consigo la devoción a los santos que había nacido en el Rosellón francés"*⁷⁶³, según indicó a la agencia AVAN Andrés de Sales, director del Archivo Diocesano de Religiosidad Popular. La primera constancia documentada en Valencia de los santos Abdón y Senén es del año 1402⁷⁶⁴ cuando se les dedicó una de las capillas de la iglesia de San Esteban en la capital valenciana". Cal dir que, en el segle XIII, lo que escriu l'agència com Roselló francès, formava part de Catalunya i que els sants, en més d'una ocasió, solen portar palmes, a més que la religiositat popular dels repobladors (la gran majoria, catalans), hi anà unida a una llengua nova en lo que havien sigut terres musulmanes i que ara és el País Valencià: el català.

En Agres (el Comtat), hi ha un panell ceràmic dels Sants de la Pedra i, a més, per la informació facilitada per Rafael Reig Bodí (per mitjà d'un correu electrònic del 21 de gener del 2019), sabem que, *"Encara en el segle XVII la vila d'Agres, com moltes altres poblacions, estava tancada amb portals. Per a poder entrar o eixir de la vila, era necessari que les portes dels portals estigueren obertes. En la zona on es troba l'actual panell ceràmic dels Sants de la Pedra hi havia un portal, que en 1777 s'anomenava 'Portal de los Santos de la Piedra', i per això en 1774 ja es parlava de la 'Puerta de los Santos de la Piedra'. El carrer que anava des d'eixe portal cap al centre de la vila era conegut com 'Calle de los Santos de la Piedra'".*

En Alaquàs (l'Horta de València), encara que no en són els patrons, sí que hem sabut, a través de l'escrit **"Festes populars d'Alaquàs"**, de Josep Ballester Escrivà Fort i de Francesc Garcia Barberà (<http://quaderns.alaquas.org/ficheros/Q19810108ESCRIVA.pdf>), que, a principis dels segle XX, *"ací es celebrava la festa, el darrer diumenge de Juliol. Aquesta festa l'organitzaven els llauradors, ja que els tenien com a protectors i en especial, contra la pedregà"*⁷⁶⁵.

⁷⁶³ Lo que ací apareix com *"el Rosellón francés"* és un anacronisme, això és, una paraula que no es correspon al temps històric, ja que, aleshores, no sols eren comtats (i on es parlava català, però que, a més, no pertanyien a França), sinó que eren de cultura catalana. Igualment, tampoc no es fa esment que els repobladors procediren, majoritàriament, de Catalunya, lloc on, a diferència d'Aragó, sí que hi ha hagut tradició en la devoció als Sants de la Pedra. I, en el cas d'Aragó, la gran majoria de les fonts que hem trobat i vinculades amb els sants Abdó i Senent, ho fan en la zona de les comarques catalanoparlants.

⁷⁶⁴ Resulta adient dir que, com escriu Martirià Brugada, en el seu llibret sobre els Sants de la Pedra, el bisbe de Girona, en 1377, ja impulsà l'adopció dels sants Abdó i Senent com a protectors dels camps i que aquesta decisió *"donaria els seus resultats arreu de Catalunya, a les terres del Regne de València, a les Balears, a l'Aragó i a altres indrets"* (p. 21), fet que concorda amb que aplegàs, per exemple, en 1402, a la Ciutat de València.

⁷⁶⁵ Literalment, en lloc de la forma correcta *pedregada*.

Se solia fer la vespra, concert, a l'igual que el dia de la festa. Pel matí era la Missa Major, i a la vesprada la processó. Quan entraven les imatges dels Sants a l'església es cantaven els goigs. Després la gent s'abalançava sobre l'anda per agafar-li el raïm que duia u dels sants a la mà. També, hi es feia castell, a la nit” (p. 120). El 17 d'octubre del 2017, comentí aquesta informació al rector de la Parròquia de l'Assumpció de Ntra. Sra. d'Alaquàs, l'única parròquia que hi havia a primeries del segle XX i durant bona part del mateix segle, i em digué que, a hores d'ara, no n'hi ha cap representació artística, d'ambdós sants, en l'església.

També sobre Alaquàs, però, a partir de l'article *“Els Sants de la Pedra a Alaquàs”*, de Rafael Roca i publicat en el *“Levante-EMV”* (p. 48), el 23 de juliol del 2019, i que vaig rebre per part d'Estrella Somoano Ojanguren⁷⁶⁶, mitjançant un correu electrònic del 26 de juliol del 2019, llegim que *“la festa en honor seu se celebrava durant el darrer cap de setmana de juliol i estava presidida per tres tipus d'actes: religiosos, musicals i pirotècnics”*. Rafael Roca comenta que *“el Pla Triennal d'Alaquàs per a 1953-1955 informa que s'havien ‘reconstruido todas las imágenes que había en la parroquia’⁷⁶⁷ excepto la de San Hipólito y los Santos Abdón y Senén”*. En l'article, també s'afeg que *“pel que fa als testimonis documentals que han pervingut, tenim notícia que el programa de festes de 1906 en honor dels Sants de la Pedra inclogué: ‘entrà de la murta, en la que irán los clavarios vestidos a la antigua usanza acompañados de la música Primitiva’, passacarrer i ‘serenata por la banda del Centro Musical, dirigida por D. Francisco Forment Martí interpretando selectas composiciones. L'endemà, a l'alba, ‘vuelo general de campanas y disparo de morteretes’, nou passacarrer i ‘solemne función religiosa’ (...). Finalment, de vesprada, ‘serenata por la música Primitiva’; i de nit, processó ‘que recorrerá la carrera de costumbre’ i ‘un bonito castillo de fuegos artificiales [que] dará remate a tan suntuosas fiestas’*.

Així mateix, sabem que en 1916 la festa incorporà enramà⁷⁶⁸ de murtra, repartiment de *‘la cera para la procesión del domingo’* i *‘una buena mascletà’* que fou disparada *‘a la caída de la tarde’*. I que el darrer dia s'inicià una missa cantada: *‘a mediodía los estruendos de una grandiosa mascletà hicieron las delicias del pueblo’*; i, de vesprada, abans de la processó, *‘los incansables clavarios organizaron una brillante cabalgata’*”. Comentaré que Alaquàs (i ho he pogut comprovar, del 2009 ençà, això és, des de que comencé a viure-hi) és una població amb una forta tradició pirotècnica.

En Albaida (la Vall d'Albaida), partint de la informació facilitada per Abel Soler Molina, treta del mecanoscrit inèdit *“Albaida. Història de la ciutat”*, del 2019 i que m'envià per mitjà d'un correu electrònic del 23 de gener del 2019, hi ha que:

- “1) Els Sants de la Pedra, patrons d'Albaida en els segles XVI-XVII (fins al 1678, reemplaçats per la Mare de Déu del Remei, patrona de la milícia foral).*
- 2) El 1597, per a consagrar l'altar de l'actual església, porten de Roma relíquies dels Sants.*

⁷⁶⁶ Històrica mestra de Magisteri (1992-1994), per exemple, de l'assignatura *“Antropologia”*.

⁷⁶⁷ Abans de la guerra de 1936-1939.

⁷⁶⁸ Literalment, en lloc de la forma correcta *“enramada”*.

3) Tots els anys se'ls feia festa i treien en processó tots els sants de l'església (fins al 1936) decorats amb fruites del temps.

4) Pel 1620 consta que 'tots els anys' es feia una comèdia per les seues festes.

5) El 1645-1646 es fa un altar major barroc, destruït el 1936, amb els sants dalt, als dos costats. El 1936 destruït, el 1960 reconstruït. (...) són del 1960 però imiten els antics.

6) Actualment no hi ha ni festa ni tradició, ni record”.

Sobre aquest escrit, afegiré un comentari amb què responguí Abel Soler, un poc després de llegir el correu: “tenir present aquests sants és fer un pont de plata a la nostra cultura, de tipus matriarcal.

Parle de la valenciana, d'arrels catalanes”.

Com a curiositat, direm que es feia una comèdia, acte poc habitual en les fonts que hem consultat.

En Albalat de la Ribera (la Ribera Baixa), com podem llegir en la guia de butxaca “**Una passejada per Albalat**” (<https://riberaturisme.es/wp-content/uploads/2016/12/Passejada-albalat-de-la-ribera.pdf>), redactada per Emili Moscardó Sabater i editada per l'Ajuntament d'Albalat de la Ribera, quan parla sobre l'Església de Sant Pere Apòstol, del poble, “en 1688 es basteix la capella dedicada als sants de la Pedra, Abdó i Senent, patrons de la vila” (pp. 33-34).

En el manuscrit “**Vila d'Albalat de la Ribera de Xúquer**”, del 1704 i comprat fa més de deu anys per l'Ajuntament d'Albalat de la Ribera, per mitjà del seu recopilador, Pere Joan Hernandis, qui em facilità la informació relacionada amb els Sants de la Pedra, se'ns indica que en 1704 ja eren els patrons de la població i que, a més, “lo concell determinà que tots los anys se fera la festa per medi del clavari y majoral que nomena” (p. 269).

També veiem, en altres registres històrics del mateix manuscrit d'Albalat, que, eixe any, “sólo queda la costumbre immemorial de tener y festejar al señor san Pedro apóstol por titular, a los santos san Abdón y san Senent, dichos santos de la Piedra, por patronos, y a los santos san Sebastián y san Roque por abogados. Y deseando (...) declarar y ratificar dicha immemorial con la expresión de todo quanto han acostumbrado haser hasta el día de oy, en tener y festejar los días en que caen las fiestas de dichos santos” (p. 270). A més, com llegim en la pàgina següent, pretenien “tenir y guardar los dies en que ca[i]guen les festes de dits sants baix del mateix precepte en que es guarda el dia de Nadal (...) [i] fer les festes de dits sants ab tota aquella solemnitat acostumada fins lo dia de hui, millorant algunes coses”.

Finalment, trobem alguns detalls sobre la festa dels Sants de la Pedra i sobre les ofrenes, la qual es pretenia fer “ab les mateixes circumstàncies y solemnitat en que està determinat se fassa la de sent Pere per los obrers. Y que lo predicador de la Quaresma tinga la mateixa obligació de predicar dit sermó de dits sants sens paga alguna, com lo de sent Pere. Lo mestre, ministrils i músics així mateix cantaran sens paga alguna, com en la festa de sent Pere, y lo escolà tocarà les campanes com dit és en dita festa de sant Pere, y per així sa obligació, y últimament no exediran del gasto del castell y coets alias o pagaran de propis” (p. 273), i amb “la costum immemorial de portar una o dos vedelles la vespra de dits sants, les quals estaran a càrrech del jurat tercer, les quals se correran mataran y es vendran en la carnisseria sens repartir-ne en los cantors ni demás” (p. 273).

Aquestes línies ens poden donar algunes pistes de com es feien les festes, aleshores: 1) era una festa tan popular i preada com la de Sant Pere (29 de juny), 2) es procurava que tinguessen lloc el mateix dia de la festivitat dels sants, així com es feia la de Nadal, 3) estava present la figura del clavari que feia de majoral⁷⁶⁹, 4) ja es feia ús de la pólvora (castells i coets) i 5) es duïen a terme amb molta solemnitat, amb la línia barroca, que remarcava més la importància de la celebració.

Agraesc la col·laboració de l'estudiós Pere Joan Hernandis, perquè era la primera vegada que trobava documents valencians de l'època foral i que tenien a veure amb la festivitat dels Sants de la Pedra, a partir de registres administratius.

En Albalat dels Sorells (l'Horta de València), en el 2005, l'Església dels Sants Reis tenia ambdós sants envoltats de fruits estiuencs com melons, raïm i magranes. A més, per mitjà de l'entrada **"Els Sants de la Pedra: Sant Senent i Sant Abdón"**

(<http://www.albalatdelsorells.net/index.php/val/albalat-dels-sorells-val/informacio-general-albalat/festes-i-tradicions.html>), dins de la web de l'Ajuntament d'Albalat dels Sorells (en l'apartat **"El cicle d'estiu"**), sabem que, en aquesta població valenciana, *"La primera gran celebració de l'estiu és la dels sants de la Pedra que la realitza des d'antic [una] confraria del mateix nom des de [fa] més d'un centenar d'anys. Entre els confreres se sorteja els clavaris de cada any que s'encarreguen de programar la festa que es desenrotlla des de la vespra del dia dels sants de la Pedra (29 de juliol). Eixa festivitat tradicionalment ha estat declarada festa local"*. Igualment, en la pàgina 11 del llibre de les festes patronals del 2018, **"Festes 2018 Albalat dels Sorells"** (http://www.albalatdelsorells.net/images/LLIBRE_DE_FESTES_PÀGINA_WEB.pdf), hi ha que, el 28 de juliol, es realitza el *"Trasllat dels Sants de la Pedra, des del domicili del Clavari Major fins a l'església acompanyats de tabal i dolçaina"* i que el 29 de juliol es fa una *"Missa solemne i sermó en honor dels Sants de la Pedra"* i que, en acabar, es realitza la processó, després de la qual es realitza *"el sorteig dels clavaris de l'any 2019. A continuació els Sants de la Pedra es traslladaran fins al domicili del Clavari Major del 2019"*.

També direm, en relació amb Albalat dels Sorells, que, des del 2005, hi ha un llibret, **"Cofradía de los Santos Mártires Abdón y Senén"** en què l'autor, Manuel Devís Bayona, després de cercar informació sobre avantpassats seus en relació amb la confraria dels Sants de la Pedra (fundada en 1730, en Albalat dels Sorells), manifesta que havia trobat documents de gran valor històric i que això *"me ha motivado para transcribir y reproducir en el presente libro, el contenido del citado librito cuya segunda edición data de 1930 y está completamente agotada y extinguida"* (p. 8). Mitjançant aquest llibre, sabem, com escriu el prior de la confraria i el capellà que hi havia en 1930, que *"El cauce netamente católico, marcado en la villa de Albalat dels Sorells el memorable día del 3 de septiembre de 1730, no se ha interrumpido durante doscientos años. Lo atestigua plenamente La (sic) Cofradía Hermandad de los Santos Mártires Abdón y Senén en sus libros de actas y en las manifestaciones cívico-religiosas que sin interrupción dedica anualmente a sus Santos"* (p. 9). Igualment, hi ha que *"la Comisión organizadora de las fiestas para conmemorar solemnemente el II Centenario de la institución canónica de la Cofradía de los Santos Mártires"*

⁷⁶⁹ La gran majoria de les fonts valencianes d'on hem tret informació sobre els segles XX i XXI, parlen de *"clavari"* i no de *"majoral"*, dos tèrmins que, en aquest sentit, són sinònims.

Abdón y Senén, acordó la reimpresión de este librito, en el que se transcriben las escrituras de fundación (...), con sólo añadir el programa de fiestas de este II Centenario y la lista de los Cofrades que integran hoy la Cofradía” (pp. 11-13). Comentarem que aquestes escriptures estan en castellà, mentres que, per exemple, molts escrits del segle XVIII relacionats amb la confraria de Benimaclet (també vinculada amb els Sants de la Pedra), tal com podem veure en els arxius parroquials de l'arquebisbat de València, estan en valencià.

Així mateix, però passant al tema de les festes patronals d'Albalat dels Sorells, mitjançant el programa de festes de 1930 (present en el llibre), llegim que el 2 de setembre, *“A las ocho de la mañana, entrada de las históricas Imágenes de los Santos de la Piedra, artísticamente restauradas (...). A la vez lo hará la laureada Banda Unión Musical de Liria, que ha de tomar parte en los actos principales de estas fiestas.*

A las nueve, gran Misa (...) en la que habrá comunión general para todos los Cofrades t⁷⁷⁰ sermón (...):

A las once, reparto de limosnas a los pobres de la localidad, consistentes en la entrega de cinco pesetas⁷⁷¹ y un pollo para cada uno de ellos.

(...) A las siete, solemne canto de Vísperas en la Iglesia Parroquial con gozos a los Santos Mártires” (pp. 89-91).

Finalment, i també en aquestes festes de 1930, el dia 3 de setembre, a les 9h, entraria l'encarregat *“de predicar el panegírico de los Santos”* (p. 91), després, hi hauria missa solemne i, en acabant, la missa i es faria una *“traca extraordinaria que recorrerá todas las calles de la población”* (p. 92), però, *“Inmediatamente antes de empezar esta solemnidad religiosa, se leerá desde el púlpito la Escritura auténtica de la fundación canónica de esta Cofradía Hermandad”* (p. 92), ja que es celebraria, de pas, el segon centenari de la seua creació. La festa del dia acabaria de vesprada:

“A las siete, Solemne procesión general, que por ser centenaria, recorrerá todas las calles de la población, y a las once, el disparo de una gran traca luminosa de extraordinaria fantasía y con su sección de fuegos aéreos” (p. 92).

L'apartat, segurament també relacionat amb aquest acte de 1930, en Albalat dels Sorells, remata la festa (abans d'incloure-hi el llistat de clavaris), amb les paraules següents: *“El fervoroso entusiasmo del pueblo en masa, presidido por el dignísimo Ayuntamiento y comisión de estas fiestas centenarias, será siempre testimonio perenne de la fe y la religiosidad de este pueblo, que sabe trazar para sus descendientes normas de segura prosperidad y bienestar”* (p. 96).

En el moment d'escriure aquestes línies, 6 de maig del 2019, no teníem més notícia d'actes semblants.

⁷⁷⁰ Literalment, en lloc de la lletra “y”.

⁷⁷¹ A hores d'ara, equivaldria a 3cts d'euro.

En l'Alcúdia (la Ribera Alta), segons em va dir un amic meu (qui és capellà i que hi nasqué), el 4 de juliol del 2017, hi ha unes escultures grans dels sants Abdó i Senent adherides en el frontis de l'altar major. En aquesta població valenciana, es celebra l'Aurora, els Sants de la Pedra i la festivitat de la patrona, la Mare de Déu de l'Oreto i, abans de la llei postfranquista que donà pas a la creació de sindicats lliures, es feia festa als Sants de la Pedra, ja que l'organitzaven els clavaris que també celebraven la de Sant Isidre Llauredor, però, com que els clavaris no tenien un vincle fort amb l'Església, immediatament desaparegué.

En Aldaia (l'Horta de València), segons un informador d'Aldaia de finals dels cinquanta, quan ell era xiquet, amb motiu de les festes patronals (que hi tenien lloc el 6, el 7 i el 8 d'agost), *"En una processó eixien els Sants de la Pedra, el Crist [dels Necessitats] i Sant Isidre.*

Al voltant de l'anda dels Sants de la Pedra, posaven decoració de sarments de raïm i del raïm penjant dels sarments", com em confirmava la seua germana, qui era molt a prop de l'informador.

També sobre Aldaia, el 24 de novembre del 2018, entre mon pare (i, en part, per mitjà de ma mare), em digueren que el primer dia de les festes patronals (el 6 d'agost), es celebrava la festa del Crist; el segon, la dels Sants de la Pedra, i el 8 d'agost (el darrer dia de les festes), tenia lloc la festa de Sant Isidre. Això, em comentà mon pare (nascut en Aldaia, en 1942), tenia lloc, *"quan jo tenia sis o set anys, sí"*. Tot seguit, afegí, quant a l'anda, que *"L'adornaven amb raïm, el raïm que en aquell moment estava més llest, més presentable. Normalment, el raïm és a finals d'agost..., principis de setembre"*. Així mateix, i també mon pare, però el 25 de maig del 2019, en una conversa amb els meus pares, en comentar-los que, en Massarrojos, hi havia el costum, cap a 1950, de fer-hi ofrenes amb melons, ell em digué que *"Els clavaris [dels Sants de la Pedra] anaven amb melons, en un carro que portaven els clavaris als qui tenien els camps. [Ho feien] per a la festa, uns dies (o una setmana) abans, perquè després els havien de vendre. Donaven una dotzena de melons o així. Els amuntaven i els donaven a pesseta o a 50cts. el quilo"*. Es referia a quan ell era xiquet. Aquest detall, com els diguí, el considerava interessant, en part, per la seua semblança al que esdevé en Banyoles (el Pla de l'Estany) amb les coques, com veurem en tocar la festa en el Terme, la part, històricament, pagesa de Banyoles.

Així mateix, per mitjà de l'estudi **"Arquitectura i art cristià a Aldaia. Història i iconografia dels temples de culte"**⁷⁷² (<http://www.aldaia.es/rs/40664/d112d6ad-54ec-438b-9358-4483f9e98868/7a0/fd/1/filename/2-arquitectura-i-art-cristia-web.pdf>), d'Helena Navarro Pérez, sabem que hi ha una capella dels Sants Abdó i Senent, la qual, com la del Santíssim Crist, fou pagada *"amb les aportacions de tota la població, ja que es tractava de capelles dedicades al culte i la devoció popular"* (p. 17). En un altre apartat (tot i que la data que apareix en el document canvia en alguns moments), llegim que els Sants de la Pedra *"A Aldaia van arribar a ser els sants patrons del poble proclamats per Fra Vicent Pérez, el 19 d'abril de l'any 1645"* (p. 26), i que, quant a Sant Isidre, *"les primeres dades de la celebració en festes en el seu honor es remunten al 1770"* (p. 33). A hores d'ara, en Aldaia, tot i que han passat a un segon plànol, continuen tenint més ressò en la memòria del poble que Sant Isidre, el qual s'introduí, sobretot, després de la guerra de 1936.

⁷⁷² El 8 de febrer del 2020 no es podia accedir, en Internet, a aquest document.

En Algemesí (la Ribera Alta), com podem llegir en l'entrada ***"Els Sants de la Pedra, fiesta de la calle Valencia"*** (<http://algemesienlamemoria.blogspot.com/2016/07/els-sants-de-la-pedra-fiesta-de-la.html>), del blog ***"Algemesí en la memoria"***, de Mª Nieves Bueno Ortega, hi ha un *"Retablo cerámico de principios del XIX de los Santos Abdón y Senén, mártires, els Sants de la Pedra, santos muy populares en tierras valencianas, invocados tradicionalmente contra las tormentas y especialmente el pedrisco, tan temido en las zonas cuya economía se basaba en la agricultura. Está en su Ermita⁷⁷³, en la calle Valencia.*

Aparecen aquí con su habitual iconografía, con indumentaria romana, coronados, con las palmas del martirio, portando un racimo de uvas y unas espigas, y un león agachado (llevados ante los leones, éstos no les atacaron).

Era esta una típica fiesta de calle, que antiguamente se celebraba con toda solemnidad, con Misa, procesión, música, fuegos artificiales. La fiesta es el 30 de julio, y los vecinos de la calle Valencia tenían cierta competencia en festejar a sus Patronos con los vecinos de la placeta de la Mare de Déu dels Àngels, que celebraban la fiesta el 2 de agosto.

Al ser una fiesta que cae en pleno verano, con mucha gente de vacaciones, con el tiempo fue decayendo, aunque aún se celebra".

En Algímia d'Almonesir (en castellà, Algimia de Almonacid, població de l'Alt Palància), per mitjà de l'apartat ***"Historia"*** (http://www.algimiadealmonacid.com/?page_id=1014), en la web ***"Algímia de Almonacid"***, hi ha que, després de l'expulsió dels moriscs del Regne de València, *"a principios del año 1.611 ya contaba con jurados oficiales, se solicitaba al obispo la residencia fija de un rector y se votaban entre el vecindario las fiestas que se iban a celebrar en honor a los santos Abdón y Senén, San Blas, Santa Ana, San Roque, Santa Tecla y San Antonio Abad".*

En Almedijar (l'Alt Palància), per mitjà de l'entrada ***"GOZOS A SAN ABDÓN Y SAN SENÉN, venerados como patronos de Almedijar"*** (<http://gogistesvalencians.blogspot.com/2013/04/gozos-san-abdon-y-san-senen-venerados.html>), dins del blog ***"Gogistes Valencians"***, sembla que ja eren els patrons des del segle XIII, abans que compartissen el patronat amb la Divina Pastora. A més, a través del llibre ***"Almedijar, una aproximación a su historia y tradiciones"***, d'Àngel Latorre Latorre, i a què vaig accedir per mitjà d'un correu electrònic de José A. Planillo (del 7 de desembre del 2018), hi ha que *"Los Santos de la Piedra son los patronos de Almedijar ya desde el siglo XIII hasta la actualidad"* (p. 78) i que *"También se convirtieron en los patronos de los agricultores, quienes les ofrecían las mieses⁷⁷⁴, las plantas, los frutos y las reses⁸¹¹, y ponen bajo su protección los montes y los sembrados. (...) No es de extrañar por lo tanto que un pueblo de agricultores como ha sido y continua siendo Almedijar, solicite la protección a los patronos de los labradores"* (p. 82). Era la primera vegada que, durant la recerca, llegia una font en què s'indicava que també feien de protectors de les muntanyes.

⁷⁷³ Textualment.

⁷⁷⁴ És a dir, les messes, això és, els sembrats de plantes segadores.

També afegirem que, el 14 d'agost del 2017, Gemma Luis Juanola, una amiga de Facebook, m'escrigué *"La meua àvia era nascuda a Almedijar, un poble molt petitó que pertany a Castelló. He recordat que els seus patrons eren els Sants de la Pedra, junt amb la Divina Pastora com a Verge. Aquesta setmana són les festes i crec que hi ha un espai dedicat a ells"*. I eixe mateix dia vaig accedir al vídeo *"Almedijar 2010 En cor de festa"*⁸¹².

En Almoradí (el Baix Segura), partint de l'article *"Bajo la protección de San Abdón y San Senén"* (<https://www.diarioinformación.com/vega-baja/2018/07/31/proteccion-san-abdon-san-senen/2048370.html>), hi ha que té lloc la seua invocació i, així, per exemple, en el 2018, *"recorrieron (...) arropados por un centenar de alumbrantes y damas ataviadas de huertanas, un año más, las calles de la ciudad."*

La advocación servía para proteger 'contra el granizo y las plagas de langosta y el culto a estos dos santos martirizados en el siglo III, se extendió por las tierras valencianas a partir de la conquista del rey Jaime I', según recuerda el edil, y buen conocedor de la historia local, José Antonio Latorre. Ambos representan el patronazgo de los agricultores, eso sí, en 'competencia directa' con San Isidro Labrador, en la Vega Baja, también venerado."

Según la misma fuente, a finales del siglo XVIII José Montesinos daba 'cuenta del fervor popular que ya se les profesaba a los Santicos de la Piedra como abogados contra la pedrea, rayos, centellas y malas nubes; es grande la devoción que todos sus vecinos y labradores tienen a estos santos a quienes acaban de hacer su fiesta con música, Misa, Sermón y Procesión, y es constante que en todo el término de Almoradí no caen rayos, piedras, etc...'. Desde 1996 es la Peña Huertana 'Los Santicos de la Piedra' quien organiza la ofrenda, misa y procesión de los Patronos, vestidos de huertanos, 'con el objetivo de recuperar y potenciar las antiguas tradiciones'."

Al final d'aquest article sobre Almoradí, llegim que *"La feria en torno a los santos es el preámbulo a las fiestas de Moros y Cristianos"*.

Per mitjà del diari *"El Pueblo"* (amb informació referent a 1926, p. 3), d'Oriola, a què hem accedit, a través d'un correu electrònic enviat per Jesús García-Molina Pérez (de l'*"Archivo Municipal de Orihuela"*), hi ha que, en Almoradí, preparaven *"las fiestas en honor de los Santos de la Piedra, Santos Abdón y Senén, durante los días 29, 30 y 31 del corriente y 1 y 2 del próximo Agosto, días en que celebran sus tradicionales ferias."*

⁸¹¹ Caps de ramat.

⁸¹² *"Almedijar 2010 En cor de festa"*⁸¹² (<https://www.youtube.com/watch?v=DpAXwsG7g2o>), vídeo sobre les festes d'Almedijar.

Entre los importantes festejos que se detallan en artístico programa que se ha publicado, destacan la asistencia de la Banda Primitiva de Crevillente y Orfeón Crevillentino, Grandes conciertos musicales por la Banda Municipal de Elche y Popular Coro Clavé, Castillos de fuegos artificiales, Fiesta Infantil, Batalla de serpentinias, etc. etc."

A través del diari **“La Comarca”** (del 28 de juliol de 1903, en la plana 1), hi ha que, en Almoradí, no sols estaven arrelades les festes sinó que, a més, per exemple, el dia 1r d'agost, es faria *“reparto de bonos de carne, pan y arroz á los pobres”* i que, de vesprada, hi hauria *“gran carrera de cintas, bordadas por distinguidas señoritas de la localidad y pasacalle general”* i que, de nit, entre altres coses, hi hauria *“velada musical, ascensión de globos aerostáticos y gran castillo de fuegos artificiales”*. Era la primera vegada que llegia una notícia sobre les festes dedicades als Sants de la Pedra i que anàs acompanyada de globus aerostàtics. També cal destacar el fet que, com en altres poblacions de la històrica Corona Catalanoaragonesa, es fes repartiment de menjar, encara que fos mitjançant abonaments.

En relació amb Almoradí, també hi ha l'entrada **“Fiestas en Honor a San Abdón y San Senén”** (<http://www.almoradi.es/concejalias/fiestas-2/fiestas-en-honor-a-san-abdon-y-san-senen>), de la web de l'ajuntament d'Almoradí, on llegim que, *“A San Abdón y San Senén se les ha conocido siempre por ‘Los Santicos de la Piedra’. Igual que San Andrés, hay constancia de que sus imágenes han estado presentes en las cinco iglesias de este pueblo.*

(...) una enorme epidemia comenzó en Cataluña en 1489 y alcanzó el reino de Valencia ocasionando más de 11.000 muertos. Orihuela sufrió terriblemente aquel azote y al quedar libre de la enfermedad el día 30 de julio, Orihuela –y este núcleo que padeció la plaga-, declaró fiesta oficial a San Abdón y San Senén y se acordó celebrar todos los años una procesión.

Se les denomina ‘Los Santicos de la Piedra’, porque es a ellos a quien desde tiempos remotos los agricultores de Almoradí se dirigían en oración, pidiendo que el granizo o la inclemencia del tiempo no destrozaran las cosechas en las que todo su empeño, esfuerzo, energía, tiempo y dinero habían empleado. A lo largo de los siglos, se ha mantenido el fervor hacia ellos porque realmente este término municipal, cuando ha habido tormentas con pedrisco, siempre ha salido menos perjudicado que los de los alrededores. (...) Aunque el sector agrícola ya no sea tan predominante, en ningún momento ha decrecido la devoción por los ‘Santicos de la Piedra’ a lo largo del tiempo. Entre los actos que se celebran en esta Feria y Fiestas, cabría destacar algunos de ellos, por la relación que guardan con la tradición de Almoradí, como son:

(...) La ofrenda de frutas y verduras a los Santos, a los que desde muy antiguo se les ofrenda estos productos de la huerta, por haber protegido éstos sus cosechas.

** El desfile del ‘Bando de la Huerta’, realizado por nuestra Peña Huertana ‘Los Santicos de la Piedra’, y la lectura del mismo, siendo el de Almoradí uno de los pocos de la provincia de Alicante que se ha mantenido con el paso del tiempo y además, conservando todo su encanto y magia de antaño”.*

Es tracta d'una informació realment interessant, com ara, la relativa a l'epidèmia que hi hagué en el segle XV i de què no haviem tingut coneixença abans.

En Alpont (oficialment, en castellà, Alpuente), població de la comarca dels Serrans, per mitjà de l'entrada **“Los Santos de la Piedra’ unen a Alpuente y Corcolilla”** (<http://www.masturia.com/2015/04/los-santos-de-la-piedra-unen-alpuente-y.html>), de la web **“4 TURIA Revista Digital”**, hi ha que es fa *“la tradicional romería en acción de gracias a los santos Abdón y Senén, patronos de la población [Alpuente], también conocidos como los ‘santos de la piedra’ por la tradición que desde el siglo XVI les atribuye ‘la protección contra el granizo’. El recorrido, de 6 kilómetros de longitud, partió desde la parroquia de Nuestra Señora de la Piedad de*

Alpuente, a las 9 de la mañana, hasta la aldea vecina de Corcolilla donde, hacia las 12 horas, tuvo lugar una misa en honor a los santos Abdón y Senén, cuyas imágenes se veneran en el altar del templo parroquial, según indicó a la agencia AVAN el párroco Oriel Angarita.

Asimismo, por la tarde, después de compartir la comida, los feligreses regresaron a Alpuente en romería a las 17 horas, tras el rezo del rosario”.

En aquesta entrada, també se'ns indica que “El 10 de marzo de 1675 las autoridades de Alpuente ‘en agradecimiento por su intercesión al liberar a la población de la sequía que la assolaba’ decretaron el 29 de abril como día de la romería a los santos patronos, cuya festividad se celebra cada 30 de junio”⁷⁷⁵, según fuentes parroquiales”. La informació és del 30 d'abril del 2015. AVAN són les sigles de “Agencia de noticias AVAN”, vinculada a l'arquebisbat de València.

En l'Alqueria de la Comtessa (la Safor), com podem llegir en la web “*Porrats de la Safor*”⁷⁷⁶ (<https://escbrara.iimdo.com/cultura/porrats>), amb informació sobre el 2015, es celebrava el “Porrat dels Sants de la Pedra” i, concretament, “es feia al Camí Reial d'Oliva, al costat de l'ermita dels Sants de la Pedra –abans casa camperola- segons la tradició. L'origen d'aquest porrat es troba en la devoció dels alquerians i en les seues pregàries als sants Abdó i Senent, Sants de la Pedra, un ritual bastant antic de la protecció relacionat amb l'economia camperola per protegir-se de les inclemències meteorològiques i salvaguardar les collites, a fi que l'estiu no pedregara i fera malbé la collita. Té els seus orígens en el segle XVII. Aquesta festa, que es celebrava al final de juliol, a l'esplanada de l'ermita, va renàixer a principi del segle XX i va esdevenir molt popular: la gent aprofitava per ajuntarse (sic), compartir melons d'Alger fresquets i comprar porrat. Hui dia es celebra el segon cap de setmana de setembre amb danses populars, activitats per a xiquets, un mercat artesà, una entrada de Moros i Cristians, i un sopar al carrer amenitzat per una orquestra”. En relació amb l'Alqueria de la Comtessa, també sabem, mitjançant l'article “*L'Alqueria de la Comtessa celebra els Sants de la Pedra*” (<https://diarivalencia.com/lalqueria-comtessa-celebra-sants-pedra>), tret de “*diari valencià*”⁷⁷⁷, que “el 9 de setembre, la romeria i la missa en honor als sants clausuraran la setmana festiva. A les 9.30 hores, la romeria farà el seu tradicional recorregut fins a l'ermita dels Sants de la Pedra, processó en la qual també participaran la colla de Dolçaines i Tabals, l'Associació de Campaners i la geganta Beatriu d'Urrea. I, a les 10.00 hores començarà la missa en honor als sants Abdó i Senén”. Per tant, la festa, en lo tocant a l'ermita, és una part més (que no la central) de la celebració. A més, hi ha processó acompanyada de música valenciana, de persones vinculades amb les campanes i, finalment, una missa, fets que recorden el matriarcalisme, també present en les paraules de la regidora de Cultura i Festes, en dir que “tant la festivitat dels Sants de la Pedra, com la dels Moros i Cristians, formen part de les tradicions del nostre poble, costums que hem de mantindre vius i passar de generació rere generació”. Cal destacar l'esperit receptiu de la regidora, en dir que convida a “tots els veïns i veïnes dels pobles de la comarca a sumar-se a estes festes”.

⁷⁷⁵ Textualment.

⁷⁷⁶ El 10 de febrer del 2020 no es podia accedir a aquesta informació.

⁷⁷⁷ El 17 de novembre del 2019 no es podia accedir a aquest article.

En Beniferri, històrica població valenciana, independent entre 1811 i 1872, per mitjà d'informació facilitada per Enric Cuenca (des de la Regidoria de Cultura Festiva de l'Ajuntament de València), el 27 de desembre del 2018, i que correspon a l'entrada **"Beniferri"** (<http://festesdevalencia.org/index.php/main-inicio-va/24-pedanies/178-beniferri-2>), dins de l'apartat **"Festes de València"**, sabem que *"Esta pedania valenciana, que pertany al districte dels Poblats de l'Oest, celebra les seues festes a primers de setembre en honor de l'apòstol sant Jaume i dels sants de la Pedra, Abdó i Senent.*

La comissió de festes, encarregada d'organitzar-les durant tot l'any, prepara una programació per a tots els públics, campionats de truc i parxis, sopars populars, i celebracions religioses com el trasllat de la imatge de l'apòstol, missa i processó, i un castell de focs artificials per a acabar". Com veiem, es fa més al·lusió a Sant Jaume que als Sants de la Pedra.

En Benimaclet, històric poble i, des de 1878, annexionat a la Ciutat de València, però amb consciència de poble, atenent a l'entrada **"Benimaclet y sus fiestas patronales: una tradición de cuatro siglos"** (<https://disfrutabenimaclet.wordpress.com/2017/09/11/benimaclet-y-sus-fiestas-patronales-una-tradicion-de-cuatro-siglos>), escrita en el 2017, dins del blog **"Disfruta benimaclet"**, *"las fiestas perviven como recuerdo a los orígenes de un pueblo eminentemente labrador, en el que se mantiene la tradición de trasladar durante las fiestas a los patronos de Benimaclet (cuya imagen cumple ahora 75 años) entre fuegos de artificio y música de dolçaina y tabalet desde la iglesia de la plaza hasta la ermita de Vera, para volver al día siguiente a su enclave habitual.*

Este acto, denominado 'Passà', incluye en su recorrido a la Universitat Politècnica de València, institución cuyas instalaciones se levantaron sobre la huerta benimacletera y que en los últimos años ha colaborado con los clavaros de Benimaclet en la edición de varios estudios historiográficos sobre este pueblo".

A més, llegim que **"Benimaclet era el centro de las fiestas de los agricultores de la Vega de Valencia a sus santos protectores, que eran sufragadas por las autoridades e incluían una gran romería en agradecimiento por la protección contra las plagas y sobre todo el pedrisco.**

En 1548 se redactaron y aprobaron los primeros Estatutos de la cofradía⁷⁷⁸ de los Santos Abdón y Senen (sic), con sede en la ermita de Benimaclet, 46 años antes de que en ese mismo lugar se erigiera la parroquia de la Asunción, por segregación de la parroquia de San Esteban. Parte del contenido de esos estatutos, denominados 'Llibre d'Ordinacions de la Confraria dels Sants Abdón i Senen' de Benimaclet y en los que se fijaban las obligaciones de sus cofrades, como por ejemplo

⁷⁷⁸ Sobre el tema de les confraries, afegirem informació treta de la tesi **"L'art gòtic al Baix Maresme (segles XIII al XVI). Art i promoció artística en una zona perifèrica del comtat de Barcelona"** (http://diposit.ub.edu/dspace/bitstream/2445/35619/38/10JGG_10de14.pdf), de Joaquim Graupera Graupera, publicada per la Universitat de Barcelona, en el 2011. Així, en el capítol 8, referent a les confraries com a promotors, hi ha que, *"A la segona meitat del segle XVI, per influència del Concili de Trento, agafarà un nou impuls la fundació de confraries amb l'objectiu de millorar la religiositat de la població i vincular-los a l'església i així combatre les diverses reformes protestants. Algunes d'aquestes confraries van adoptar un caràcter devocional però d'altres van aparèixer lligades a diversos oficis (...) [.] com la de Sant Abdó i Senén que aplegava als propietaris agrícoles"* (p. 341). La

asistir a los enfermos⁸¹⁷, se puede leer en la edición que en 1953 publicó el gramático y maestro de Benimaclet **Carles Salvador** (...).

También en 1820 se colocó en la fachada del recién construido **molino** harinero de **Farinós**, levantado sobre la **acequia de Vera** a medio camino entre Benimaclet y Alboraya, un retablo con la imagen de los Santos de la Piedra, como una especie de altar público para los agricultores que trabajaban a su alrededor”.

Sobre Benimaclet, també hi ha informació en l'entrada **“Romeria dels Sants de la Pedra en Benimaclet”** (<https://pobledebenimaclet.blogspot.com/2016/09/romeria-dels-sants-de-la-pedra-en.html>), treta del blog **“Poble de Benimaclet”**. Així, llegim, textualment, que *“Tradicionalment la festa dels Sants de la Pedra (Sants Abdó i Senent) la organitzen els llauradors de l'Horta de Benimaclet (...).*

La celebració és cada 30 de juliol, encara que en Benimaclet s'ha traslladat al mes de Setembre per a celebrar-ho junt en les Festes Patronals.

(...) Siga com siga, són dos sants de clara tradició valenciana i que marquen la mitat de l'estiu, ya que en honor a ells es realitzen festejos, misses i atres actes que nos recorden que tenim dos guardes per a garantir el treball dels llauros⁸¹⁸ en els camps de cultiu valencià.

L'acte de la Romeria sol començar a les 20,30 hores se traslladen Els sants patrons acompanyats de la tradicional Dolçaina i Tabalet partint des de la Plaça del Poble de Benimaclet en direcció a l'Ermida de Vera⁸¹⁹.

(...) El dimarts se realisa el camí invers pel antic camí de Vera i de les Fonts (hui Universitat Politècnica de València en la qual seran rebuts per les autoritats acadèmiques). Esta visita és

confraria de què parla era de Mataró (ciutat de la comarca catalana del Maresme). Recordem que el Concili de Trento tingué lloc entre 1545 i 1563. El 2 de febrer del 2020 no es podia accedir a aquesta tesi mitjançant aquest enllaç.

⁸¹⁷ Així, en el document **“El llibre d'ordinacions de la confraria dels Sants Abdó i Senén els Sants de la Pedra de Benimaclet”** (http://repositori.uji.es/xmlui/handle/1034/20717/Salvador_llibre_ordinacions.pdf?sequence=1&isAllowed=y), tret del **“Repositori Universitat Jaume I”**, que forma part de la Universitat Jaume I (Castelló de la Plana), hi ha el capítol IV d'aquest llibre d'ordinacions, segons el qual *“ordenam (...) que qualsevol Clavari i oficials de la dita lloable Confraria sien tinguts i obligats visitar a qualsevol confrare e confreres malalts que seran pobres i persones de necessitat e socórrer e avarar (ajudar) a d'aquells així ab almoïna com ab altres subvencions e bones obres”*.

⁸¹⁹ En el llibre de les festes patronals de Benimaclet del 2008, a què vaig accedir mitjançant un correu electrònic de Pau Giner (1r de maig del 2019), qui és de Benimaclet, llegim que *“* el tercer domingo de septiembre es la fiesta mayor en honor del Santísimo Cristo de la Providencia; / * el día anterior, sábado, la fiesta solemne en honor de los Santos Patronos Abdón y Senén”* (p. 73).

deguda a que la Politècnica es troba en el terme de Benimaclet (i va ser responsable de la desaparició de gran part de l'Horta de Benimaclet) i en recort a això en la pròpia universitat hi ha

un lloc a on hi ha una placa a on se fa referència ad això i que rep el nom de la plaça del trasllat". A més, aquest trasllat, "es realisa en antorches passant, abans d'arribar de nou al poble, pel Cementeri de Benimaclet, en recort dels antepassats de Benimaclet".

Adduirem que, en el llibre de festes patronals de Benimaclet, del 2002 (facilitat per Pau Giner, per correu electrònic, el 1r de maig del 2019), titulat **"HUELLAS DE BENI-MACLET"**, hi ha que *"El 3 de marzo de 1609 el Papa Paulo V confirmó la Cofradía de los Santos (sic) y decretó jubileo plenario los días de los Santos, de la Asunción de la Virgen, de San Andrés, del Corpus y de San Pedro y San Pablo y las condiciones eran las mismas que aún hoy rigen en estos casos: Confesar y comulgar y visitar la Iglesia de Benimaclet"* (p. 55). També sabem, mitjançant aquest llibre, que, durant el temps que hi romangué el rector Diego Calvo Sanz (cinquanta-quatre anys del segle XVIII), es publicà lo que potser és *"el primer programa de Fiestas de los Santos Abdón y Senén"*. Els actes són semblants als que podria descriure el capellà Josep Esplugues (sobre Montaverner), com hem tret en un altre apartat de la recerca (i que els escrigué de manera més detallada). No obstant això, hi ha un tret comú al de la Festa d'Acció de Gràcies de Carpesa, detall que paga la pena incloure, per ser un cas entre els pocs que hem trobat amb aquest nom: *"Julio 31- Fiesta de Acción de gracias por librarse Benimaclet de 'la pedregá' del día del Corpus"* (p. 61). En aquesta línia direm que, en el llibre de festes patronals del 2013⁷⁷⁹, hi ha que el *"Papa Juan XXIII"*⁷⁸⁰, *tuvo a bien reconocer y aprobar canónicamente el Patronazgo de nuestros Santos Abdón y Senén"*, en un escrit elaborat pels clavis del 2013 junt amb l'**"Asociación ANCLA 53"**.

Afegirem que, partint del **"Costumari català"**, de Joan Amades, quan escriu sobre el 30 de juliol, exposa que *"També fa la seva festa major el llogarret valencià de Benimaclet. Les imatges dels sants patrons són tallades en pedra, cas insòlit, i d'ací que hom els qualifiqui de sants de la pedra. Hom organitza una cavalcada, integrada per la fadrinalla, que cavalca atzembles⁷⁸¹ ben arriades i guarnides amb tot luxe. Aquesta comitiva volta pels camins dels afores de la població, els horts i els ravalers. Fan una capta al so de cançons i s'acompanyen amb el tabalet i la dolçaina. Ostenten diferents senyeres, molt guarnides en lluentons i amb les imatges dels sants brodades amb seda"* (p. 652). Agraesc la col·laboració de Josep Ma. Alentà (de l'Editorial Claret), qui m'envià la informació del **"Costumari català"**. El nom de *"Sants de la Pedra"* té un origen molt diferent al que exposa Joan Amades, poc afortunat, qui tanta informació recollí i ens aporta sobre la nostra cultura: el de protectors contra les pedregades, fonamentalment, contra les estiuenques i poc abans de la collita, quasi sempre, en moltíssimes poblacions, del forment.

Sobre Benimaclet, per mitjà de l'article **"Fiestas en la Iglesia de la Asunción de Nuestra Señora"** (https://www.lasprovincias.es/valencia/prensa/20070916/valencia/fiestas-iglesia-asuncion-nuestra_20070916.html), publicat en el diari valencià **"Las Provincias"**, se'ns comenta que, *"en el*

⁷⁷⁹ Gràcies a Pau Giner, el 1r de maig del 2019, per correu electrònic, vaig accedir a part d'aquest llibre de festes patronals.

⁷⁸⁰ Papa entre 1958 i 1963.

⁷⁸¹ *Atzembra*: bèstia de càrrega.

año 1997 la Cofradía de las fiestas ofreció a la Reina, y ella aceptó, ser Camarera Mayor a perpetuidad del Santísimo Cristo de la Providencia y de los Santos Patronos de la Piedra”.

Continuant en Benimaclet, afegirem que, en el llibre de festes de 1994, també facilitat per Pau Giner (en un correu electrònic del 1r de maig del 2019), hi ha una pàgina en què es veu un mapa i una nota que diu *“La Parroquia de Santa María de Arles sur Tech Francia nos envió la siguiente comunicación sobre la devoción de los Santos Abdón y Senén. En esa parroquia se les veneraba desde hace más de mil años. Como nosotros les veneramos por lo menos hace más de quinientos años creemos conveniente presentar este resumen geográfico a toda la Cofradía”.* En la foto del mapa, hi ha un escrit en francès *“ABDON et SENNEN sont vénérés dans 5 Pays et dans 126 cités”* (*“ABDÓ I SENENT són venerats en 5 Països i en 126 ciutats”*). I observem que, majoritàriament, ho fan en l’històric Regne de València, en lo que era Catalunya immediatament abans del Tractat dels Pirineus (1659), en el centre de França i en alguns punts de l’actual Itàlia. També figura el punt geogràfic *“Cordular”* (sic), de què fan esment algunes fonts, encara que amb noms diferents.

En Benissa (la Marina Alta), segons Teo Crespo, historiador, per mitjà d’un correu electrònic del 22 de novembre del 2017, *“les partides de Pinos i els Lleus pertanyen a Benissa. Els Sants de la Pedra són els patrons de la partida de Lleus, i de Pinos és Santa Bàrbara. D’altra banda, a Teulada també hi ha un barri on se celebra una festa als sants de la Pedra (al setembre, però), i és prou popular. Allí també es feien antigament els jardinets”.*

En Benlloc (la Plana Alta), si partim de la informació de l’entrada *“1487-San Abdón y San Senén”* (<http://rafaelcondill.blogspot.com/2014/08/1486-san-abdon-y-san-senen.html>), de Rafael Fabregat i que figura en el blog *“El último Condill”*, escrita en el 2014, hi ha fragments sobre alguns aspectes de la festa, com es desenvolupava seixanta anys arrere. Per exemple, *“El día 30 de julio de cada año se celebra en este pueblo la festividad de los Santos Mártires (sants màrtirs) y a tal efecto se va en romería a la ermita que dista poco más de un kilómetro de la población. Por cuestiones laborales, actualmente esta celebración se lleva a efecto el último sábado de Julio.*

En mitad del camino y sin ninguna parafernalia, un concejal del Ayuntamiento se apostaba⁷⁸² a la orilla del camino con dos sacos de ‘rotllos’ de pan con semillas de anís e iba entregando uno a cada romero que se dirigía a la ermita. Sesenta años atrás, esta romería era una de las más populares de la comarca pues estaba rodeada de un gran mercadillo que hacía las delicias de todos los asistentes. Allí llegaban las primeras sandías del año y otras muchas frutas que por esta zona no se cultivaban.

En una época en que no había televisión y el hambre superaba la abundancia, los niños de los pueblos vecinos acudíamos en bicicleta a la ermita. Aparcada la máquina a las afueras del pueblo finalizábamos el camino campo a través para acceder a la ermita de la Virgen del Adjutorio por los hasta cuatro caminos diferentes en los que se daba el citado ‘rotllo’ a los romeros. (...) Pocos metros más allá empezaban los puestos de los feriantes que vendían todo lo imaginable y que llegaban hasta las puertas de la propia ermita. Las diferentes collas de romeros cogían sitio bajo

⁷⁸² Textualment, en lloc de “se acostaba”. En valencià, “es situava”.

las carrascas y degustaban el almuerzo que mujeres y novias habían traído. Después se partía una sandía, la primera del año”.

Sobre Benlloc, hem accedit a molta informació, per mitjà del volum primer del llibre **“Memorias de la Villa de Benlloch”**, de José Miguel García Beltrán, qui, un poc després de conèixer-lo, me l’envià en la part que tocava els Sants de la Pedra i, uns dies després, ho feu (i complet) en un document en pdf. Agraesc la col·laboració contínua de José Miguel García. I, quan tracta la introducció de la devoció als Sants de la Pedra, en Benlloc, escriu que *“Es curioso destacar que es en 1445, cuando Benlloch decide construir una ermita para honrar a los Santos Mártires y pedir protección para sus campos y cosechas; o sea, que esa histórica gestión se hace bastante antes que el humanista valenciano [Joan Baptista Anyés, 1480-1553] promueva la renovación espiritual por estas tierras (...). Es decir que, la influencia de los santos en Benlloch, llega diecisiete años después de que la devoción de los mismos entre con fuerza en la Europa meridional por el Rosellón (...). Benlloch, pues, es también uno de los pueblos pioneros en la devoción a estos santos gloriosos, famosos y admirables mártires”* (p. 378). En la pàgina 379, José Miguel García ens comenta que també són venerats en la Vilavella (la Plana Baixa), en Vilanova d’Alcolea (la Plana Alta) i, per exemple, en la Mata (abans, la Mata de Morella), en Castellfort i en Palanques, tres poblacions dels Ports i, com ara, en Fredes (un històric poble annexionat a la Pobra de Benifassà, població del Baix Maestrat).

Quant a la celebració de la festa en Benlloc, per exemple, ens parla de la *“Festa de la Caritat”* i ens diu que, *“En su origen —año 1446— esa fiesta se denominaba de la Caritat y es la que se viene celebrando ese día regularmente, aunque en los tiempos más modernos se organiza el sábado más próximo a ese día 30 de cada mes de julio.*

(...) Algunos datos apuntan a que es durante el obispado de Gaspar Punter —1590-1600—, cuando se decreta la fiesta de estos mártires; podría ser que antes de darle carácter oficial los vecinos ya la celebraran de algún modo, pero sin la bendición expresa del Obispo.

(...) En los tiempos pasados, en esa ‘Fiesta de la Caridad’ se daba de comer a la gente más necesitada de la villa; durante muchos años, en otros tiempos lejanos, ha habido pobres de solemnidad en el pueblo y con ese motivo el Ayuntamiento lo disponía todo rigurosamente, pensando especialmente en los más humildes y necesitados. De hecho sabemos que ese día el Consell se encargaba de la comida de los del hospital. (...) Y como símbolo de aquella invitación caritativa nos ha quedado el rotllo que, tradicionalmente, se entrega a todos los peregrinos o romeros, allá junto a los cipreses de la ermita”. Aquesta *“Festa de la Caritat”* té a veure amb la romeria que hem llegit en l’entrada **“1487-San Abdón y San Senén”**, de Rafael Fabregat i que figura en el blog **“El último Condil”**.

Un fet realment interessant (i que, per primera vegada, vaig veure que coincidia, com ara, amb la informació trobada abans sobre Massarrojos, per mitjà del llibre **“Estampas de Masarrochos”**) és que, en Benlloc, també s’ofereix el meló, com podem llegir en el llibre de José Miguel García: *“Hace unos cuantos años, cuando el cultivo del melón —excelente, por cierto— no estaba ni mucho menos arraigado en el pueblo, era tradición de ese día [de los Santos de la Piedra] comer el primer melón que los tenderos solían traer al pueblo”* (p. 382).

En comentar-li, jo, a José Miguel García, a través d'un correu electrònic del 28 de juny del 2019, que, partint del llibre *"Estampas de Masarrochos"*, en Massarrojos, també era costum *"presentar el primer melón de la temporada"* (p. 404) i que, fins i tot, al capellà que l'escrigué, son pare li deia (quan ell era xiquet) *"el primer meló sel mencharem, Deu mediant, el día de la festa"*⁷⁸³ (p. 403) dels Sants de la Pedra, José Miguel García em respongué que, *"De un modo inconsciente, creo yo, sin darle importancia alguna ni reparar en ello, cuando yo era joven ese día dels sants martirs empezaba la temporada de las sandías, pues los carros que subían a la feria, ya traían grandes sandías, y en las tiendas del pueblo, con una silla junto a la puerta se hacía la oferta de grandes 'melones' (la gente no distinguía entre melón y sandía. 'Meló roig' o 'meló blanc', sin más complicaciones). Las pandillas de jóvenes solíamos comprar alguna gran sandia para comerla juntos por la tarde, o en la velada en la calle por la noche. No creo que ello obedeciera a cosa heredada con algún mensaje o significado cultural-pagano-religioso-antropológico, etc."*⁷⁸⁴ Creo que se daba porque empezaba la temporada de ellas, y porque los que bajaban a Castellón lo consideraban un buen aliciente para la comida de la fiesta, además de que es fruta ideal para los calores, y ese treinta de Julio siempre ha sido especialmente caluroso. En los años de 1955/60, etc. etc. sin apenas neveras ni refrescos especiales, ni casi nada de caprichos, una gran sandía para compartir era motivo de cierta alegría y jolgorio. Cuando dominan los grises⁷⁸⁵, un colorcillo es todo un acontecimiento...". Una informació plena de pistes sobre la vida de molts pobles a mitjan segle XX, la qual, fins i tot, s'amplià, partint d'una resposta que em feu, el 4 de juliol del 2019 (per correu electrònic), després que la vespra jo hagués enviat a moltes persones un enllaç de la web *"Malandia"*⁷⁸⁶ amb informació sobre Massarrojos i amb l'ofertament del meló primerenc en aquesta històrica població valenciana que, des de les darreries del segle XIX, forma part de la Ciutat de València: *"Todo eso lo conozco yo, pues se puede aplicar perfectamente a este pueblo, y a mis tiempos jóvenes de norias, huertas, melones, hurtos, ilusión por los primeros frutos, fiesta familiar, gozos sencillos, medios modestos, supervivencia, convivencia, detalles líricos, fe, bondad, paisajes de antaño, campos con vida y canciones... casi todo ya pasó. Quedan los campos solitarios, la nostalgia... los recuerdos bellísimos de aquellos tiempos que no volverán"*.

⁷⁸³ Textualment, en lloc d'"el primer día ens el menjarem, Déu mediant, el día de la festa".

⁷⁸⁴ Nogensmenys, mogut per la curiositat d'aquesta frase, busqué en el llibre *"Diccionario de símbolos"*, de Jean Chevalier i d'Alain Gheerbrant, editat per Herder, en el 2015, i, en l'entrada *"Sandía"* (p. 909), diu que *"es un símbolo de fecundidad, por las numerosas pepitas que contiene. (...) En el mundo helénico la pepita granada desempeña este papel de símbolo de fecundidad"*.

⁷⁸⁵ Possible indirecta al règim franquista i també al color de la policia nacional d'aleshores, com també a la visió de l'economia.

⁷⁸⁶ Entrada *"Ofertament de meló i els Sants de la Pedra"* (<https://malandia.cat/2019/07/ofertament-de-melo-i-els-sants-de-la-pedra>), en la web *"Malandia"*.

En el volum primer del llibre *“Memorias de la Villa de Benlloch”*, José Miguel García, després de parlar sobre els melons (p. 382), afeg que, *“desde el día de los Santos Mártires hasta las fiestas de Agosto, el pueblo se llenaba de veraneantes⁷⁸⁷, naturales del pueblo que venían de Barcelona, de Valencia, de Castellón, etc. para pasar el verano o las fiestas, y el pueblo tenía ambiente, ensayaba la banda, las tardes noches vibraban especialmente, y en las calles, frente a los bares y tabernas, en las casas, los corrillos charlaban, tomaban el fresco, mientras la chiquillería jugaban hasta altas horas”* (p. 382).

En aquest llibre sobre Benlloc, podem llegir una part molt interessant sobre el *rotllo*, les espigues i el penjoll de raïm, pel gran paper que hi desenvolupen. Així, José Miguel García, ens diu que, *“De la típica tradición del reparto del rotllo –reminiscencia histórica de la comida que pagaba el ayuntamiento a los pobres en los primeros tiempos--, ha quedado la típica expresión ‘anem a guanyà⁷⁸⁸ rotllo!’ --¡vamos a ganar rollo!—el cual, bendecido, se reparte a todos los peregrinos allá cuando empiezan las hileras de los cipreses en la ermita. Según costumbre tradicional los rollos sobrantes eran repartidos entre el pueblo, anunciándolo al vecindario correspondiente con el correspondiente bando.*

(...) son todo gestos y símbolos: trigo, labor del campo, caridad, compartir, pan bendito... hermoso ritual; con razón al rollo siempre se le dio un carácter sagrado, y en las casas se le tenía el respeto debido, como hermosa herencia llena de simbolismo.

(...) El acto de la bendición de los rollos en la víspera de la fiesta, se viene haciendo de un modo muy discreto, de manera que esa ceremonia pasa prácticamente inadvertida para el vecindario. Se trata de una ceremonia muy sencilla, que debería realizarse dándole más importancia con la presencia de buen número de fieles, a los que de paso también se bendice. (...) En el 2012, con el párroco José Manuel, la víspera de los Santos Mártires fueron bendecidos los rollos en la plaza de la iglesia con cierta relevancia y dignidad (...).

El rollo es de masa de pan, añadiendo los anisetes o llauretes⁷⁸⁹ --llaborettes--. Y ese rollo en buena práctica deberá permanecer todo el año colgado y visible en algún rincón de la casa, hasta que el próximo día dels Sants Màrtirs lo sustituya⁷⁹⁰; igual como se hace con el ramo de olivo del Domingo de Ramos. Cuando en la casa entra más de un rollo, también es tradición comerlo.

⁷⁸⁷ Aquest detall sobre l'arribada de turistes d'altres llocs, em portà a recordar uns comentaris semblants (però de Pep Capdevila, sobre Llorenç de Rocafort, una població catalana de la comarca de l'Urgell) sobre els sants Abdó i Senent.

⁷⁸⁸ Textualment, d'acord amb la pronúncia popular de Benlloc, en lloc de la forma normativa *“guanyar”*.

⁷⁸⁹ En altres llocs, popularment, com ara, en Alaquàs, Aladía o Torrent, tres poblacions de l'Horta de València, *“llavorettes”*, perquè són les llavorettes de l'aniset.

⁷⁹⁰ En revisar la recerca, em vingué al pensament la semblança entre el rotllo i, per exemple, la Rodella (d'Arles) ja que la Rodella resta tot l'any dins de l'església fins uns dies abans de la festa de l'any vinent, com veurem, amb més detalls, en un apartat posterior de la recerca.

*Las espigas del Santo Mártir, en este caso Abdón, antes se cambiaban cada año; últimamente ya no se hace así, por lo tanto otra tradición que se pierde; no estaría mal que, en algún pedazo de tierra, sembrara cada año unos granos para que el día de la gran fiesta, hermosas espigas lucieran en las manos del santo Abdón*⁷⁹¹.

*San Senén es 'el encargado' de llevar la uva, que tradicionalmente se le ofrecía en la peana*⁷⁹² *de la variedad de cardenal, seleccionada cuidadosamente de alguna buena viña primerenca o sea de las que maduraban pronto; en años más recientes se busca la uva negra o granate, de la variedad que sea con tal de que ese día no falte en la peana de los santos, luciendo su sugerente brillo entre las verdes hojas. Pan y vino. Símbolos del sacrificio del Nuevo Testamento: ¡vida eterna!.*

También es tradicional que al llegar a la iglesia parroquial, finalizada la romería y tras las palabras de despedida del párroco, los devotos tomen uvas de la peana y se las coman con respeto y gozo, pues bendecidas están tras la ceremonia religiosa. Hay vecinos que llevan haciendo este sencillo y discreto gesto desde la infancia y con mucha fe.

(...) Al llegar a la iglesia el sacerdote suele despedir el acto con alguna oración, dando las gracias al pueblo por la asistencia a los actos celebrados y deseando una feliz fiesta" (pp. 386-387).

En Bétera (el Camp de Túria), com podem llegir en l'article "**Bétera, un poble per a tots**" (https://beteranet.com/betera/librov/vii_02.htm), d'Amparo Doménech Palau, editat⁷⁹³ per l'Ajuntament de Bétera i per "Cooperativa Agrícola de Bétera", COOP. V., en 1998, "*hi havia la Confraria dels Sants de la Pedra que sols era d'homes; els clavaris d'aquesta Confraria eren els que organitzaven la festa. Antigament es realitzaven dos dies de festa, el dia dels Sants i a l'endemà la llagosta, els dos dies repetien la mateixa processó, una dedicada als Sants i patrocinada pels clavaris i la segona per l'Ajuntament, doncs la tradició diu que l'any 1200 (sic) hi hagué una plaga de llagosta que va ser desfeta o exterminada per la mediació dels sants*⁷⁹⁴. Quan se celebrava la festa de la Llagosta, una vegada la patrocinava l'Ajuntament i l'altra la Confraria del[s] Sants de la Pedra".

Igualment, també hi ha un document molt interessant, "**L'ordre simbòlic de la mare en les festes d'agost de Bétera**", d'Imma Dasí Estellés, que, tot i que toque de passada el tema dels Sants de la Pedra en Bétera, inclou que, "*Des del segle XVIII a Bétera se'ls declara patrons del poble per*

⁷⁹¹ Aquest apartat sobre sembrar uns quants grans em portà, en la primera lectura, a pensar en els *formentets*.

⁷⁹² En valencià, *peanya*, *peany* (en masculí), és a dir, en aquest cas, les andes per a transportar les imatges dels Sants de la Pedra.

⁷⁹³ La informació sobre l'autora, l'edició i l'any, l'hem tret de l'apartat "**Portada**", dins de la web (<https://beteranet.com/betera/librov/index.htm>).

⁷⁹⁴ D'acord amb la font, estariem parlant de dos fets esdevenuts abans de l'entrada de les tropes catalanoaragoneses en el Regne de València juntament amb els repobladors, i, per tant, de la introducció de la devoció als Sants de la Pedra (que provindria, majoritàriament, de Catalunya), fet que no té força. Tot ens porta a pensar, per tant, en una errada, ja que la conquesta de bona part del Regne de València, des del nord, no començà, més o menys, fins a l'any 1232. I, si no fos una errada, es tractaria d'un argument sense consistència.

esdeveniments que el poble considera miracles, per a que cessara una plaga el 1700 es van acollir sota la seua protecció dels Sants de la Pedra amb un vot de festa anual i al 1730 per a que el terme es vera lliure d'una tempesta que estava afectant els pobles veïns".

En Biar (població valenciana de la comarca de l'Alt Vinalopó), com podem veure en l'article "**Com és Biar?**"⁷⁹⁵ (<https://sites.google.com/site/onviscbiar/com-es>), en l'apartat "**Ermita dels Sants de la Pedra (s. XIII) i el seu mirador**", "Aquesta ermita és el lloc on se celebren 1 dia a l'any un ball típicament anomenat 'Les Parrandes', que també se celebren en altres ermites, com la de sant Roc, de Biar, al llarg d'uns dies marcats durant l'estiu.

La festivitat dels Sants de la Pedra en concret es realitza el dia 30 de Juliol".

D'acord amb informació facilitada per l'Ajuntament de Biar, per telèfon, el 12 de febrer del 2020, per a eixir de dubtes sobre si només tenia lloc amb motiu de la celebració de la festivitat dels Sants de la Pedra, ens digueren que no era eixe el cas, ja que tenia lloc amb motiu de moltes festes populars en Biar. Agraesc aquest aclariment.

Sobre Biar, també hi ha que, segons l'article "**Els Sant**"⁷⁹⁶ **de la Pedra, advocació popular a les nostres terres**", publicat per Consol Conca i Coloma, en 1993, en la "**Revista de Moros y Cristian**"⁷⁹⁷, el qual figura en el blog "**Apiarium**", de Biar, "*El relat hagiogràfic i els avatars de les seues relíquies ha quedat cristallitzat*"⁷⁹⁸ *no sols en els Gojos sinó també en Auques i en Oracions. En l'ermita dels Sants de la Pedra de Sueca es guarden alguns exemplars dels Gojos i una Auca catalana que refereix la història abans contada*" sobre Arles i sobre l'inici de la devoció que es va iniciar en aquesta població del Pirineu i que, amb el temps, es difongué per la Corona Catalanoaragonesa.

En Canals (la Costera), partint del llibre "**Coneguem els nostres noms de lloc**", de Llum Pérez i de Sandra Fayos, editat per l'Ajuntament de Canals, en el 2005, hi ha el carrer dels Sants de la Pedra, els "*segons patrons*" de la població. Podem llegir que "*Eren venerats a **Canals** i a tota la comarca. Al naixement del **riu dels Sants**, on estava l'ermita del mateix nom, -antigament terme municipal de **Xàtiva**, i avui dia, de l'**Alcúdia de Crespins**, se celebrava una processó en el seu honor cada 30 de juny (sic). Açò s'acabà quan l'**ermita dels Sants de la Pedra** va ser enderrocada pels terratrèmols del 23 de març de 1748.*

*Ignorem en quin moment els canalins van decidir donar aquest nom al carrer que estudiem, però sembla lògic pensar que fou després d'aquest succés tràgic quan s'acordà guardar la memòria d'aquests segons patrons de **Canals** (...). D'aquesta manera, doncs, el seu record ha perdurat fins*

⁷⁹⁵ El 12 de febrer del 2020 es podia accedir a aquest article, si bé indirectament.

⁷⁹⁶ Textualment, en lloc de Sants.

⁷⁹⁷ Hem assignat aquest nom a la revista i no el que figura en la font, ja que és el que veiem en una de les notes de l'article de Consol Conca i Coloma, fet que ens porta a pensar que n'és l'original i no el que apareix en l'entrada del blog.

⁷⁹⁸ Textualment, en lloc de *crystal·litzat*.

als nostres dies” (p. 208). Agraesc la generositat de José Antonio Polop, de Casa Cultura Canals, qui em facilità aquesta informació sobre Canals, per correu electrònic, el 5 de juny del 2018, així com la que hi ha en aquest apartat de la recerca, com ara, els dos articles següents.

Segons l'article **“Canals y los Santos de la Piedra. Una devoción semiolvidada”**, d'Alfons Vila Moreno, publicat en el **“Llibre de Festes de Canals 1987”**, des d'aquesta ermita, mentres hi va romandre, *“se organizaba y salía la procesión que acudía al santuario cada 30 de julio, cuyo ritual conocemos con detalle”* (p. 77). A més, sabem que, a partir d'informació de 1747 relacionada amb un pleit, *“la procesión (...) salía de Canals cada 30 de julio en dirección a la ermita de los Santos (...) desde el templo y por el camino de L'Alcúdia de Crespins.*

(...) De este modo se llegaba en romería hasta las inmediaciones de la ermita donde se recomponía la procesión. Tras la misa con sermón los mayordomos setabenses⁷⁹⁹ ofrecían un refrigerio a los asistentes antes de que la procesión retomara el camino de regreso.

Nuevamente se salía en orden procesional pero tan sólo durante escasos metros porque de inmediato se abandonaba éste y a caballo en grupo se volvían, esta vez por el atajo del camino de Enguera⁸⁰⁰” (p. 79).

En l'article **“Los Santos de la Piedra, segundos Patronos de Canals”**, escrit per Ramón Arnau Palop, en el **“Llibre de Festes de Canals 1975”**, hi ha que, *“En Canals resulta notorio y, por otra parte, digno de considerar la devoción a los Santos de la Piedra, lo que hace pensar en un posible primer patronazgo a su favor durante un corto tiempo, ocupando el lugar inmediato inferior a raíz de su traslado a la ermita cercana al nacimiento del río, pues en las donaciones de Jaime I el Conquistador las tierras de Canals fueron cedidas al caballero Bernardo y Crespi de Peñafort, que a pesar de tener sus posesiones en límites de los reinos de Valencia y Aragón, su origen era catalán (...).*

Más testimonios los tenemos en la dedicación de una calle con el nombre de Los Santos –carrer Baix-, así conocida desde el siglo XVII (...), y en esta misma calle un retablo de los Santos de La Piedra se puede contemplar sobre la fachada de la base que da al frente de la calle de Santa Clara –antigua del Hospital-“.

En Carpesa, una històrica població de l'Horta de València, ara dins del terme de la Ciutat de València, hi ha una celebració, la *“Festa d'Acció de Gràcies”*, que partí d'un fet esdevingut en 1730, com molt bé escriu José Jaime Brosel Gavilá en l'article **“Devoción y fiesta a los Santos de la Piedra en Carpesa”**, dins del llibre **“De la Festa d'Acció de Gràcies i d'altres festes de Carpesa”**. En l'article, podem llegir unes línies tretes de l'obra **“Cofradía de los Santos Mártires Abdón y Senén canónicamente erigida en la Villa de Albalat dels Sorells”⁸⁰¹** (de 1930) que diuen així: *“En 1730 recorría los pueblos de la huerta de Valencia un religioso Capuchino predicando las excelencias de*

⁷⁹⁹ Nom que reben en castellà els habitants de Xàtiva, població valenciana de la Costera. En valencià, *xativins*.

⁸⁰⁰ Població de la comarca de la Canal de Navarrés; en valencià, *Énguera*.

⁸⁰¹ Aquesta obra sobre la confraria dels Sants de la Pedra, durant la recerca, es podia comprar per Internet.

la devoción a los Santos de la Piedra Abdón y Senén, con el objeto de fundar Cofradías en honor de los mismos. El fruto de su trabajo debió ser muy escaso, puesto que sólo consiguió su intento en el pueblo de Carpesa. El cielo, sin embargo, se encargó bien pronto de demostrar las ventajas de la devoción predicada por el religioso, cuando a los pocos días de ser establecida canónicamente en dicho pueblo la mencionada Cofradía, una deshecha tormenta, descargando con cantidad de granizo y piedra, arrasó completamente las cosechas de todos los campos comarcanos, dejando tan sólo libres los del término de Carpesa; y por este hecho sus moradores⁸⁰², convencidos de que tal gracia les había sido concedida por intercesión de los Santos Mártires, acordaron celebrar perpetuamente, además de la fiesta propia de la Cofradía, otra en acción de gracias por tal beneficio” (pp. 126-127).

De fet, en Carpesa, a hores d’ara, com veiem en el mateix article, encara és manifesta “la importancia que la devoción a los Santos Abdón y Senén y, de modo singular, la ‘Festa d’Acció de Gràcies’ ha tenido y tiene en la vida, la historia, la cultura y las tradiciones de los habitantes de Carpesa” (p. 127).

Continuant amb el mateix llibre sobre Carpesa, però a partir de l’article “**Reverendo D. Vicente Gil Martí Impulsor de la devoción**”, també de José Jaime Brosel Gavilá, hi ha que, “Por encargo de D. Vicente, el artista S. Aguilera Vidal realizó en torno a 1970 una colección de retablos cerámicos representando a los Santos de la Piedra. (...) En todos ellos se incluía la reproducción del Templo Parroquial y, en algunos, se añadió la Cruz de Montesa. El cuadro cerámico se completaba con la leyenda que a él tanto le gustaba repetir: ‘Santos Abdón y Senén, quitadnos el mal, traednos el bien’.

A su generosidad también se debe el cuadro que se conserva en la sacristía de nuestro Templo Parroquial. (...) la escena, de tema agrícola valenciano, alude al patronazgo de los Santos sobre las tierras de labranza.

(...) También él fue quien promovió la elaboración de un ‘Himno a los Santos Abdón y Senén’. A su requerimiento, otro sacerdote, D. Pascual Calafat Braco, natural de Benirredrá y condiscípulo suyo, elaboró las estrofas de este canto de alabanza” (p. 138).

Sobre aquesta celebració festiva d’acció de gràcies, afegirem que els seus orígens (no necessàriament els de Carpesa, sinó els etnològics), poden estar, com bé afirma Francisca Martín Cano, en la seua obra “**Arqueología feminista ibérica**”, en què, “con ocasión de las fiestas de recolección, las Sacerdotisas hacían ofrendas a la Diosa, de los primeros frutos en procesiones hacia su santuario, portando frutos o cuernos de la abundancia. Y participaban en banquetes en los que comían alimentos sagrados y bebían vino de una gran cratera⁸⁰³.

⁸⁰² En valencià, “habitants”.

⁸⁰³ En valencià, “cràter” (m.). Es tracta d’una vaixel·la de gran capacitat i amb dues anses, destinada a contenir, per exemple, una barreja d’aigua i de vi.

En la Península [Ibérica], dichas fiestas serían similares a la: Mundus Céreis 'la Monda de Ceres'⁸⁰⁴ (monda⁸⁰⁵ 'cesta'), en la que se hacía ofrenda a la Diosa de bandeja para agradecerle la cosecha y solicitar abundancia para la siguiente.

(...) Y son herederas las fiestas de verano, imitadas por la religión cristiana" (p. 405).

Ceres, cereals, estiu... són paraules i temes en relació directa amb els Sants de la Pedra i, per descomptat, amb la deessa grega Demèter (equivalent a la romana Ceres), amb la collita estiuenca, etc.

Continuant en la línia de Francisca Martín-Cano, en relació amb les ofrenes, Manel Carrera i Escudé, en part del seu llibre **"Calendari de festes amb aigua"**

(http://www.festes.org/media.php?id_media=2205), de la web **"Festes.org"**⁸⁰⁶, sobre el dia de la festivitat dels Sants de la Pedra (30 de juliol), dia en què se'n fan (per exemple, en celebracions d'acció de gràcies), escriu que *"Un dels costums d'aquest dia havia estat una festa a l'hort i després guarnir amb tot tipus de productes del camp i de l'hort, a manera d'ofrena, les capelles dedicades a sant Nin i sant Non, que aquest dia s'omplien de pebrots, cebes, tomàquets i fins i tot de raïm. Avui, durant la missa dedicada als sants es beneeixen els productes de l'hort que els fidels porten"* (p. 122). Quant a la presentació de cebes, era la primera vegada que ho llegia i afegirem que també se'n fa de forment. Vaig rebre aquesta informació, per part de Manel Carrera, el 30 de juliol del 2019.

Acabarem aquest apartat relacionat amb Carpesa dient que, des de 1942, l'església que hi havia dedicada a Sant Pere, canvià l'advocació als Sants de la Pedra, motiu pel qual ara rep el nom d'Església dels Sants de la Pedra.

En Carrícola (la Vall d'Albaida), gràcies a informació facilitada per Daniel Alfonso Medrano (cronista d'Otos), per correu electrònic del 23 de gener del 2019, *"tenen l'església parroquial de Sant Miquel. Els dediquen als Sants de la Pedra l'últim dia de festes, habitualment l'últim diumenge de setembre"*. A més, un any després, el 27 de gener del 2020, per mitjà d'un correu electrònic, Daniel Alfonso escrivia que, *"a Carrícola es veneren dels pocs anteriors a la Guerra Civil"* i, per telèfon, em comentà, eixe mateix dia, que, durant la guerra, se n'havien salvat quasi totes les imatges religioses que hi havia. Així, en un escrit que m'envià el 28 de gener del 2020, en al·ludí a Otos, manifesta que, *"En quant a les escultures dels Sants [de la Pedra], a l'antic retaule major, d'estil barroc i destruït en 1936, presidien els laterals de l'àtic, de forma que estaven separats cadascun a un costat. Amb aquesta disposició es troben hui en dia a Carrícola, única de les parròquies de l'entorn que va preservar les seues imatges durant la Guerra Civil i, posteriorment, les va prestar als pobles veïns per celebrar les respectives festes"*.

⁸⁰⁴ Deessa romana equivalent a la grega Demèter. Ambdues estan relacionades amb el forment.

⁸⁰⁵ En valencià, *"poda"* (per exemple, de la vinya).

⁸⁰⁶ Manel Carrera i Escudé, en el correu electrònic en què m'envià la part del llibre relativa als Sants de la Pedra, m'afegia que ell és *"el creador i autor dels textos que surten a la secció dedicada a sant Abdó i sant Senent"*.

En Castelló de la Ribera, per mitjà d'informació facilitada per Xavier Martí el 7 de gener del 2019, hi ha que, *"A Castelló se'ls fa festa, si més no, des de 1588. L'any 1642 van ser elegits per sorteig patrons de la vila (HVC2, p. 149). Les imatges dels sants germans Abdó i Senent es troben al retaule de l'altar major i són fixes i, per tant, mai no ixen en processó. Aquest retaule és dels anys 50. Les imatges anteriors, refetes l'any 1844 (HVC2, p. 565), foren destruïdes durant la Guerra Civil. La rectoria conserva un reliquiari de mitjan segle XIX amb els ossos de sant Abdó i de sant Senent, i una clau de volta⁸⁰⁷ del segle XV de l'església els representa. Les festes patronals o majors sempre li han dedicat un dia, habitualment i, si més no, des de fa cinquanta anys, dilluns. Abans de la Guerra se'ls feia missa cantada i, en acabar, es donaven a besar les santes relíquies (La hoja parroquial, nº 549, 1934, juliol 29, p. 4)".* Així mateix, hi ha una campana, *"San Abdón y San Senent"* (sic), dedicada als Sants de la Pedra, *"patrons del poble"*, refosa l'any 1955 com també hi ha un carrer que porta el nom *"Sants de la Pedra"*. A més, en la localitat, abans hi havia la *"portella⁸⁰⁸ dels Sants de la Pedra"*, de què Xavier Martí escriu que, *"A banda dels quatre portals urbans que tancaven la vila, hi havia uns portals menors o portelles. L'any 1854 encara hi havia la portelleta de l'Almassereta, la portella del carrer dels Sants de la Pedra, la portella del carrer de la Séquia i la portella del Pedró. També em consta la portella del Convent"*.

En Corbera (la Ribera Baixa), en paraules de Miguel Gómez Sahuquillo, cronista de Corbera (a través d'un missatge del 10 de desembre del 2018), sabem que hi ha *"Documentació de 1771 que parla dels Sants de la Pedra de Corbera:*

'Otrosí. En la festividad de los Santos de la Piedra san Abdon y Senen, se sortea un clavario y este gasta de propios para los días rectorales Limosna de Asistentes, y sermón quatro libras doze sueldos.... 4 L 12S' (AHN Consejos 7105 / 1771)".

Igualment, sobre Corbera, però mitjançant un missatge nou, de Miguel Gómez Sahuquillo, del 14 de febrer del 2019, se'ns exposa que, a través d'una dona gran, sabem que, *"Al segle XX, una quadrilla d'amics de Corbera, sentia devoció pels Sants de la Pedra. Tenim notícies del segle XVIII, de l'organització d'actes i Missa a aquests sants. Aquesta colla d'amics compraren unes imatges i cada any les tenien un d'ells a la seua casa. Passats els anys tots els amics de la colla anaven fent-se majors i finalment els sants es quedaren a casa d'un dels amics o dels components de la colla que li deien Pablo Inglada.*

En vindre la guerra civil, Pablo Inglada va amagar les imatges en una caseta agrícola que tenia a la muntanya a la partida coneguda com 'Les Coves'. Va enrotllar els sants en un tendal de carro i els va dipositar a un paller.

Acabada la guerra, les imatges dels Sants de la Pedra foren portades per a ser restaurades, ja que al lloc on estaven havien perdut la policromia i es varen fer malbé.

⁸⁰⁷ Pedra central d'una volta.

⁸⁰⁸ Porta menuda.

Actualment, els descendents de Pablo Inglada, segueixen la tradició de tindre les imatges cada any en una casa d'aquesta família i el dia de la seua festa, les imatges són portades a l'església i es celebra una festa en el seu honor.

Aquesta història me l'ha contada una dona bastant major, neta d'aquell home que va salvar els sants. A la dona li diuen Conxa i té enguany les imatges a la seua casa fins al dia de la festa, en què els portarà a Missa i aniran a una nova casa de la família Inglada". Agraesc aquestes dues informacions, molt interessants, i, en el cas de la segona, facilitada des de fonts populars.

En Cullera (la Ribera Baixa), com escriu Celia Soriano Gomis, en l'article "**Es recuperen les tradicions de la Romeria dels Sants de la Pedra**"

(http://www.lexpressio.com/?arg_id=3750&url=2&corp=lexpressio&arg_familia=2&arg_poblacion=5), publicat en el diari "**L'Expressió**"⁸⁰⁹, hi ha una tradició "que els historiadors daten del segle XV, i que se celebra (...) l'últim dissabte de juliol". En el 2013, "gràcies a l'esforç de l'arqueòleg municipal Quique García⁸¹⁰, (...) l'habitual romeria des de l'església de la Sang de Crist al Raval fins l'ermita dels Sants de la Pedra ha recuperat elements que s'estaven abandonant, com els goigs. (...) com va explicar l'arqueòleg. 'Més que novetats, el que anem a fer enguany és recuperar tota la tradició de la romeria, des de l'eixida amb cavalls fins l'ermita, el repartiment de les canyes per pujar a l'església i, després de la missa, cantar els goigs'. 'Són tradicions que no volem que es perden, com la benedicció dels camps als quatre punts cardinals, o el besamans als sants', va afegir".

Un poc després, Celia Soriano afeg que "(...) Aquesta festivitat es remunta al segle XV, dos segles després de la construcció de l'ermita, per rendir culte als Sants de la Pedra, els patrons de les collites. Quique García va declarar que és possible que, des d'eixe segle, existira algun tipus de romeria en la qual els agricultors ja es traslladaven fins l'ermita per fer una missa demanant la bona collita de l'arròs, un element fonamental per la subsistència econòmica de Cullera. 'Es diuen Sants de la Pedra, per la pedregà'⁸¹¹. Encara que fa bon temps, ara pot haver una pedregà i pot tirar-ho tot per terra', va explicar l'arqueòleg".

Aquest romiatge, com es pot llegir en un fullet del 2017 facilitat per Kike Gandia, té com a finalitat "acompanyar les imatges dels Benissants cap a l'Ermita dels Sants de la Pedra".

També en Cullera, però partint de l'entrada "**Gojos als benissants Abdó i Senent, venerats a la seua ermita de la marjal de Cullera**" (<http://gogistesvalencians.blogspot.com/2012/11/gojos-als-benissants-abdo-i-senent.html>), del blog "**Gogistes Valencians**" i facilitat per Kike Gandia (per correu electrònic del 5 de juny del 2018), llegim que "encontramos bien arraigada la tradición ya por el año 1.670 y siempre vinculada al cultivo del arroz. El día 30 de Julio, por la tarde, salía del ayuntamiento la romería popular con el clero y las autoridades. Un carro transportaba el anda con

⁸⁰⁹ El 20 de novembre del 2019, durant la revisió de la recerca, no es podia accedir a la notícia mitjançant aquest enllaç.

⁸¹⁰ Cal dir que qui figura com Quique García, és Kike Gandia, com em confirmà, ell, el 12 d'agost del 2019, per correu electrònic.

⁸¹¹ Literalment, en lloc de *pedregada*, com també es llig, un poc després, en la mateixa notícia.

*las reliquias acompañado por la banda de música y los balcones se adornaban con telas damascadas*⁸¹². Llegando a la ermita se hacía misa y se besaban las imágenes de los santos aprovechando para hacer la elección de los cargos de la cofradía para el año próximo. De esa manera comenzaron las fiestas del pueblo”.

Adduïrem que, per mitjà de l'article **“Cullera manté viva la tradició dels Benissants de la Pedra amb una romeria”** (<https://val.levante-emv.com/ribera/2017/08/01/cullera-mantiene-viva-tradicion-benissants/1599992.html>), publicada en el diari **“Levante-EMV”**, el 1r d'agost del 2017, hi ha que *“L'Ajuntament de Cullera i la parròquia de la Sang de Crist van organitzar la romeria als Benissants de la Pedra, un acte ancestral on tradició, religiositat, etnologia i festivitat van de la mà en un acte d'un valor antropològic immaterial molt destacat, segons han apuntat en diverses ocasions grans experts en la matèria.*

*(...) El dissabte a les 18.30h es va realitzar la tradicional concentració davant de l'església de la Sang de Crist on es van citar els genets de la localitat i alguns arribats des de diversos punts de la comarca i els carros, carretes, carruatges i calesas [= calesses*⁸¹³], a més dels romers i gent arrelada a esta tradició.

Una vegada es van traure les relíquies dels Benissants de la Pedra, Abdón i Senent, es van pujar a una calesa que va ser l'encarregada de portar-les en romeria fins a l'ermita enmig dels arrossars”.

En l'apartat dedicat a les ermites, traurem més línies d'aquest article dedicat a la celebració dels Benissants, en Cullera (la Ribera Baixa).

Tocant Cullera, afegirem un document interessant que trobí en maig del 2019 sota el títol **“Els sants Abdó i Senent patrons de l'agricultura catalana”** (<https://www.bib.uab.cat/human/fonspersonals/tasis/registre.php?tasisid=212>), en l'apartat de la Universitat Autònoma de Barcelona reservat al fons personal de Rafael Tasis, escriptor i polític català del segle XX. Es tracta, com es llig en la fitxa de l'obra, del *“Text presentat el dia 30 de juny als Jocs Florals de l'Alguer (1961), essent secretari Rafael Tasis”*. El pogué imprimir gràcies a Montserrat Gutiérrez Folgueiras, de la UA Barcelona, qui me l'envià el 20 de maig del 2019, per correu electrònic. Es tracta d'una obra que s'inicia en la Cullera on havia nascut i s'havia criat l'autor del text (segons les primeres línies) i en què hi ha informació interessant, fins i tot, relativa a Cullera i que, a més, no hi havia en fonts consultades abans. Així, en començar l'obra, l'autor escriu, literalment, unes línies que aprofitem per a aquest punt de la recerca:

*“En Cullera (Ribera de Xúquer) on m'he criat, de petit quan anava amb els homes grans al conreu de l'arrossar baix del Cabeçol dels Sants*⁸¹⁴, aquest m'atreia amb singularitat força car era jo molt aficionat a tota mena de tafaneries i antigors. Quan podia m'escapolava vers el tossal i m'acostava

⁸¹² Una damascada és una tela semblant al damasc, un tipus de teixit.

⁸¹³ Literalment, en castellà, *calesa*, en lloc de la forma en valencià, *calessa*. Una calessa és un carruatge de dues rodes, obert per davant, per a dues persones.

⁸¹⁴ Els sants a què es refereix el nom són els Sants de la Pedra.

a escodrinyar pels voltants de la devastada església, intrigat dels repussat[s] del llautó de la folrada porta que hi havia davall l'arcada rodona, amb tot un món barroc i important de flors, violes, corones ducals i de màrtirs, palmes, menats⁸¹⁵ de forment, i xinglots de raïm; orlat tot d'una llegenda que deia, 'A costes de la Vila y sent Clavari en Pere Johan Bertomeu Any 1728'. I això que no gosava pas demanar-los l'entrada dels feréstecs estatgers, gent de parla forastera.

Per altra banda anava jo inquietant les ànimes que volguessen destorbar-se d'un fadrinet preguntaire, car volia saciar la deu interna de saber, però ningú no me'n donava de raóns i allò no calia manejar-ho molt puix que el silenciós ermitori enrunat per uns i deixat que s'espentolés pels qui tenien llur deute en conrear-lo romanien per a mi mut testimoni de temps d'enyorança.

Fins que un dia en Galtirroig, un vell pastor, m'ho aclarí.

-- Xiquet, quan jo era com tú, aquí se'n feien importants romeries als Sants de la Pedra, -que eren tots de pedra-, Abdó i Senent. Hi venia l'Alcalde, el senyor Rector, i els llauradors amb la llauradora muntada a la gropa⁸¹⁶ i els músics del poble, es feia⁸¹⁷ una gran festa i el Clavari convidava a totes les dones a una xicra⁸¹⁸ de xocolata i als homes a copa d'aiguardent i un toscà" (pp. 1 i 2).

En Daimús (la Safor), el capellà de la Parròquia de Sant Pere Apòstol, en una carta escrita en el 2005, comenta que *"la festa dels Sants de la Pedra ja es celebrava abans de la guerra civil de 1936, durant la qual van cremar la imatge. Llavors, com en tants llocs, la celebració comprenia la Missa solemne seguida de la benedicció d'animals i les joies. Carreres de cavalls pels carrers de la població. A boqueta nit tenia lloc la processó, i s'ornava l'anda dels sants amb fruits i hortalisses. I la raó de la festa era la d'encomanar les collites als sants".*

Aquest capellà de Daimús afegí: *"Prou després de la guerra civil es va reinstaurar la festa amb la imatge actual, (...) de pasta motluada⁸¹⁹, com les que es fabriquen en sèrie en Olot. La festa segueix un esquema 'standard': campanes, animals, música, coets. Missa, processó. (...) Tots dos porten en la mà dreta un ceptre, que recorda la seua pertinença a una família reial persa. Entre els dos sants hi ha un lleó ajocat, que possiblement recorda el martiri en el circ de Roma".*

En la Font d'en Carròs (la Safor), partint de l'apartat **"Nostres Festes"**

⁸¹⁵ Manat, grapat.

⁸¹⁶ Banda de darrere de l'esquena d'un quàdruple, això és, d'un animal de quatre potes, com ara, d'un cavall, d'un ase o d'un mul.

⁸¹⁷ És admissible la forma *fea* en lloc de *feia*, ambdues, del verb *fer*.

⁸¹⁸ Tassa menuda emprada especialment per a prendre xocolata.

⁸¹⁹ Podem intuir que volia dir *"motllada"*, forma relacionada amb *motlle*.

(<http://www.lafontdencarros.es/va/content/nostres-festes>), dins de la web de l'Ajuntament de la Font d'en Carròs, hi ha la festa **"SANTS ABDÓ I SENÉN: els santets de la pedra (Santos Abdón y Senén)"**, on podem llegir que *"És una festa de barri que se celebra pels veïns del carrer sants Abdó i Senén i adjacents, popularment conegut com carrer del cementeri, en el Parc del Cementeri. Se celebra dissabte a finals de juliol, en data pròxima al dia 29 (sic), dia de la festivitat dels Sants Abdó i Senén"*. Curiosament, llegim que *"van ser condemnats a ser devorats pels lleons. Els lleons, però, es van gitar als seus peus. Van ser degollats i van arrossegar els seus cossos el dia 8 de juliol de l'any 259"*. Es tracta de la primera font en què hi ha el dia del seu martiri, de totes a què he tingut accés i, a més,... ¡el 8 de juliol!⁸²⁰ En la part final d'aquesta festa, hi ha que *"El dissabte de celebració hi ha despertà a càrrec dels veïns. Per la vesprada se celebra una cercavila amb banda de cornetes i tambors pels carrers del barri. Més tard se celebra la santa missa en honor als santets de la pedra, i en acabant els veïns es reuneixen en un sopar popular al carrer amb revetlla"*.

En Fuenterròbles (població valenciana de tradició castellana, de la comarca de la Plana d'Utiel⁸²¹), la tercera setmana d'agost es celebra la festivitat de Sant Jaume Apòstol i la de Sant Abdó i Sant Senent, popularment coneguts com *"los Santillos" ("los Santillos de la Piedra")*.

Sobre Gandia, tot i que ara no es fa festa, però sí en poblacions del voltant, com podem llegir en l'apartat **"IV.- La Festivitat dels Sants de la Pedra"**, dins de l'obra **"Història de la Setmana Santa de Gandia i d'altres aspectes de religiositat popular"** ([https://www.academia.edu/19639035/Història de la Setmana Santa de Gandia i d'altres aspectes de religiositat popular](https://www.academia.edu/19639035/Història_de_la_Setmana_Santa_de_Gandia_i_daltres_aspectes_de_religiositat_popular)), de Vicent Pellicer i Rocher (editada en el 2009 per la Junta Major de Germandats de la Setmana Santa de Gandia, amb la col·laboració de l'Ajuntament de Gandia), hi ha que *"L'any 1744 va ser un mal any per als productes agrícoles valencians. Les collites de blat i de fulla de morera que alimentava el cuc de la seda això com altres productes es van fer malbé a causa de plagues i temporals de pluja i pedra. Sortosament, la comarca de la Safor es va veure lliure d'aquestes calamitats que afectaren a gran part del país. I això es va interpretar com una intercessió dels sants per la qual cosa, el 29 de juny d'aquell any la corporació municipal va acordar que, en acció de gràcies havien de celebrar una festa de dobla⁸²², sermó a càrrec del pare guardià del convent de Sant Roc, una solemne processó a la que no devien faltar els frares de sant Francesc i per acabar, un gran castell de focs d'artifici 'igual al que se executa en el dia del Señor San Francisco de Borja'" (p. 35). Un poc després, Vicent Pellicer i Rocher ens diu que la festa als sants Abdó i Senent començà a decaure arran l'entrada de la industrialització, a partir de finals del segle XVIII, i que, a hores d'ara, sí que és viva en poblacions de la Safor.*

⁸²⁰ Textualment. Fins i tot, aquest detall sobre el 8 de juliol encara romanien en la web de l'Ajuntament de la Font d'en Carròs el 21 de novembre del 2019, durant la revisió de la recerca.

⁸²¹ Aquesta comarca, a hores d'ara, valenciana, però de tradició castellana, es va adherir a la província de València, en 1851, per demanda al govern espanyol. No havia format mai part de l'històric Regne de València.

⁸²² Festa votiva, és a dir, una festa particular, amb missa cantada i sermó.

He triat el cas de Gandia, més que res perquè permet comprendre millor en què consistia l'acció de gràcies i com es feia, en ple segle XVIII, un segle en què la religiositat popular estigué ben viva en lo relacionat amb els Sants de la Pedra.

En Gandia, a més, hi ha un retaule dels Sants de la Pedra, com podem veure en l'entrada

"Colegiata de Gandia Col'legiata de Gandia"

(<http://www.jdiezarnal.com/colegiatadegandia.html>), dins del punt **"Retablo de los Santos Abdón y Senén (Sants de la Pedra)"**, el qual es tracta d'un *"Retablo de estructura neogótica, copia fiel del que fue destruido en 1936. Dedicado a los santos Abdón y Senén, conocidos como los Santos de la Piedra. El retablo actual es obra de 1961 aunque el original se encontraba en este lugar desde 1712. (...) Los santos llevan en sus manos diversos productos agrícolas ya que son protectores de las cosechas, también son invocados para que ejerzan su protección ante el granizo, de ahí que reciban el nombre de santos de la piedra"*.

Agraesc l'orientació de Jesús Eduard Alonso i López, director de l'Arxiu Històric de Gandia, qui, per mitjà d'un correu electrònic del 22 de febrer del 2018, em facilità enllaços per a accedir a informació sobre Gandia i sobre altres fonts de documentació.

En Guadassuar (la Ribera Alta), *"per les Relacions de 1770-1771, conservades a l'Arxiu Històric Nacional (...) la festa es celebrava (...) de forma destacada, com totes les altres habituals en tots els pobles"*. Tot seguit, afegí informació tretes d'aquestes fonts: *"En la fiesta de los Santos de la Piedra, que también la hasen celebrar dos Mayordomos que sacan en la Yglesia por boletes, se gastan en la Yglesia en la misa, cera y prosección general ocho libras, tres sueldos y seis, y fuera de la Yglesia en fuegos, sermón y dulsayna nueve libras, que unidas a las de la Yglesia, toman suma de 17 libras, 3 sueldos, 6 [dineros]"*. Igualment, diu que, *"al voltant de l'ermita [de Sant Roc] i de la Creu de terme es feia la benedicció dels camps i dels fruits"*.

(...) l'any 1723 el rei [Felip V] ordena celebrar com a festes de precepte en la Corona d'Aragó (...) la de Sant Antoni de Pàdua, Sant Joaquim i la de Sant Isidre llaurador.

Després de la guerra, quan es va reconstruir l'Ermida, la Germandat ⁸²³de Llauradors i Ramaders l'any 1949 va encomanar la imatge de Sant Isidre i va construir l'altar". Una de les aportacions més interessants d'Enric Mut Ruiz, cronista de Guadassuar, és que cita l'any en què el rei Felip V dicta l'orde i, així, podem saber quan esdevé lo que havíem trobat en alguna font, com ara, procedent d'Aldaia. Es tracta d'un cas, com en altres que hem vist, de substitució, la qual no podem deixar passar, ja que la imatge de Sant Isidre substituï... la dels Sants de la Pedra, és a dir, que no es tractà d'una simple introducció d'una obra d'art dedicada al sant castellà i que, per exemple, convisqués junt amb la dels sants Abdó i Senent.

En Massarrojos (l'Horta de València), una històrica població valenciana, des de 1899, part del terme de la Ciutat de València, com veiem en l'apartat **"Festes de València"**, dins de l'entrada **"Massarrojos"** (<http://festesdevalencia.com/index.php/component/content/article/24-pedanies/242-massarrojos?highlight=WYJwZWRyYSIsInNhbnRzIlO=>), informació a què accedírem per mitjà d'Enric Cuenca Yxeres, qui ens l'envià, des de la regidoria de Cultura Festiva de

⁸²³ El nom oficial estava en castellà.

l'Ajuntament de València, el 27 de desembre del 2018, *"La festivitiat dels Sants de la Pedra, Abdó i Senent (patrons de la localitat) se celebra (...) a la fi de juliol. Després de l'anunci, a la nit es fa el trasllat dels sants fins a la casa del clavari major.*

L'endemà té lloc la 'despertà', al migdia es fa la 'mascretà' i a la nit se celebra una missa en honor dels sants".

Prosseguint amb la festa en Massarrojos, per mitjà del llibre *"Estampas de Masarrochos"*, del P. Cipriano Ibáñez Chisvert, publicat en 1950, sabem que *"El colofón imprescindible de las fiestas anuales a los Santos Patronos Abdón y Senén y Santa Bárbara es la reunión de cofrades y clavaros en franca camaradería al objeto de guisar y consumir lo que ellos llaman la paella de la fiesta; premio a los trabajos y organización de la fiesta y aperitivo para las del próximo año.*

El domingo elegido acuden todos, sin excepción alguna, al lugar designado, que suele ser casi siempre las Aguas Potables, y alguna vez la Caseta Choca.

Los clavaros del año en curso tienen que prevenir todo lo concerniente para que la paella no carezca de ninguno de entre los múltiples requisitos que admite este sabroso plato valenciano. Animales de pluma, conejos, verduras, mariscos, 'baquetes'⁸²⁴, limones, canela y todo ese variado atuendo de la paella valenciana al que nacionales y extranjeros le dan honores de Majestad.

Cada cofradía elige un domingo distinto" (p. 382).

I, sobre el final d'aquesta festa, el capellà Cipriano Ibáñez escriu sobre la tornada cap al poble, després de bona part de la festa del dia, i diu que *"Finalmente organizan la vuelta; el pueblo la espera para celebrar su desfile: unos con el rostro tizado⁸²⁵; otro lleva el Bombo de la Banda musical; suele escogerse para esto persona obesa y regordeta, para que la caricatura sea completa; se distribuyen otros los platillos, el bajo, y algunos instrumentos más; corean los restantes cualquier canto o jota valenciana; penetran en el pueblo animados de las más inocentes y agradables alegrías.*

Siguen hoy todavía esta costumbre; terminada la paella toman la alternativa los nuevos Clavaros del año entrante. Las paellas contribuyen al mantenimiento de la organización de las fiestas tradicionales de Masarrochos" (p. 383).

Cipriano Ibáñez també escriu que, en Massarrojos, en ple estiu i enmig d'un ambient de molta festa, es presentava el primer meló de l'any. I que es desenvolupava *"con todo este atuendo⁸²⁶ preparativos e ilusiones prendidas de chicos y grandes (...), al llegar el día de florear⁸²⁷, y concretamente el día de la festividad de San Abdón y Senén, santos Patronos de nuestro pueblo, en que hay que presentar el primer melón de la temporada"* (p. 404). Es tracta de la primera font

⁸²⁴ Les *vaquetes*, forma correcta, és el nom que reben uns caragols, també coneguts, com ara, com *xones*, *xonetes*...

⁸²⁵ En valencià, *ensutjat*.

⁸²⁶ En valencià, *vestit*.

⁸²⁷ *Florejar*, ací escrita d'acord amb l'ortografia castellana.

d'informació on es posa que el dia dels Sants de la Pedra, se'ls ofereix el meló primerenc, en lloc de ser, per exemple, una ofrena de raïm collit abans del temps ordinari. Almenys, fins que, a la darrereria de juny del 2019, vaig llegir que, en Benlloc (la Plana Alta), també es fa una cosa semblant, com hem escrit adés.

Cal comentar que, una obra musical de Salvador Giner Vidal (1832-1911, compositor i músic valencià) diu així: *"L'entrà de la murta és / un carro ple de flocs / un llaurador cantant / i un atre tirant flors"*. En l'article **"Salvador Giner i Vidal"** (<http://elmicalet.cat/salvador-giner-i-vidal>), dins de la web **"Societat Coral El Micalet"**, hi ha que aquest compositor solia anar a Massarrojos, *"on passava llargues temporades i on trobava la màxima inspiració com 'L'Entrà de la Murta', de la festa dels Sants de la Pedra i una desfilada de carros adornats amb murta seguits per la banda de música tocant pas dobles (sic)"*. Trobem, doncs, una relació directa entre aquesta obra musical, molt popular, i els Sants de la Pedra, un fet que no esperava descobrir durant l'estudi, si volem que vos siga franc, i que tingué lloc en u dels primers mesos del reinici de l'estudi, en el 2017.

En Moixent (la Costera), com llegim, textualment, en **"Agenda 2014: Assumpció, Sants de la Pedra i ofrena de flors a les santes relíquies"** (<http://campanersmoixent.blogspot.com/2014/08/agenda-2014-assumpcio-sants-de-la-pedra.html>), entrada publicada en el blog **"Campaners de Moixent"**, elaborat per aquesta associació, hi ha una campana, *"de l'Ermita del Santíssim Crist del Mont Calvari, està dedicada a ells. No se sap com arriba a l'Ermita, possiblement estiguera en la Ermita de les Casses de Lloba en les Alcusses (dedicada als Sants de la Pedra) i al traslladar els ornaments litúrgics al Convent de Franciscans i a l'Església s'instal·laria en l'Ermita (com diu la Visita Pastoral de 1758). La campana té una magnífica epigrafi dels Sants Abdó i Senén i l'Espirit Sant sobre ells.*

Els Sants de la Pedra són els patrons del terme de les Alcusses. En l'Ermita de la Casa Rabosa dedicada a la Puríssima Concepció (abans era Parròquia), es feia hasta l'any 2002 una missa amb processó amb les imatges que actualment estan en el Saló Parroquial, havien festers i es cantaven els "Goigs" als màrtirs. En la Casa el Fondo hi ha un plafó ceràmic on es representen als Sants de la Pedra (imatges idèntiques a les que van furar l'any 1987).

La campana procedent de l'Ermita de la Puríssima Concepció de la Casa Rabosa que té el nom de Nieves, de l'any 1923, instal·lada l'any 2010 en el campanar seguirà la funció que li és pròpia voltant per a la festa, tal com es feia en les Alcusses, hi ha que ara la mateixa festa dels Sants de la Pedra es celebra en l'Església Parroquial (en que també assisteixen les Autoritats a la missa de 12), i les imatges dels Sants Abdó i Senén estan en el Presbiteri".

El 10 d'agost del 2018, des de l'associació **"Campaners de Moixent"**, em comentaren que aquestes imatges *"Es van portar a l'església parroquial per desaparèixer la Festa allí, en l'Ermita de la Puríssima Concepció (Casa Rabosa) per la calor i la poca afluència de gent. A dia de hui sols es fa allí el bou en corda, i la missa es fa en l'església parroquial"*. Agraesc, igualment, la col·laboració de Felipe Sanchis Tàrraga, d'aquesta associació de campaners, qui em facilità informació en distintes ocasions.

En Montaverner (la Vall d'Albaida), partint de la informació que escrigué el capellà Josep Esplugues en el segle XVIII i que apareix recopilada en el llibre **"Memòries d'un capellà del segle XVIII"**, *"La*

festa dels Sants Abdon i Senén, màrtirs, patrons de esta població, sempre se ha celebrat en la mateixa solemnitat que la dels titulars, guardant la festa de precepte i el ofici de primer⁸²⁸ classe ab octava com a patrons en lo antic, (...) corria a cuidado dels mateixos jurats⁸²⁹ com a gasto dels propis i albitres del comú (consta en sos comptes), después ja es determinà nomenar un majoral un any per a atre en lo dia de la festa per sorteo, i a este se li cedí el arrendament dels jocs, atre dels albitres i de lo demás que el poble o govern administrava, se li completava hasta catorze lliures per a els gestos de la festa que havia de fer ab focs, (...) lo que s'observà hasta dit any 1731 en què fonc aplicada esta porció a la obra de la església i lo demás de focs, (...) a sa voluntat” (p. 219).

Igualment, sabem, i considere extrapolable a moltes localitats valencianes d'aquell segle, que, entre els diners destinats a les festes dels Sants de la Pedra, n'hi havia lliures (moneda valenciana d'aleshores) *“que es componien del arrendament de cartes i pilotes de cada any i lo demás a cumpliment pagaven los regidors de les regalies⁸³⁰ del poble al llumener que en cada any eixia sortejat per a fer la festa també ab castell de foc i atres demostracions, i que esta renta podia aplicar-se al depòsit de la obra suspenent lo castell i altres gastos, i que el llumener dels Sants tinguera en este temps sols obligació de pagar de propis la dobla⁸³¹, sermó, assistent i cera”* (pp. 64-65).

Així mateix, també exposa com es feia la processó en 1735, en un acte clarament en línia amb l'estil barroc: *“Después de la soldadesca⁸³² es seguia immediatament la Creu i seguint esta anava tot lo poble en processó portant en andes o custòdies als sants que venera per titulars i patrons, cada u en son propi puesto, i que li perteneixia segons la veneració, i tots adornats del millor modo posible. Anava davant tot Sant Blai, bisbe i màrtir (...). En segon custòdia anaven los Sants de la Pedra, Sant Abdon i Sant Senén, màrtirs, patrons primers i principals de este poble, el que per tals venera ja de temps immemorial festejant son dia propi com a dia de precepte⁸³³ i en la major solemnitat que pot i, o per descuit dels antics o per desgràcia del temps no es sap el principi de ser venerats per patrons de esta parròquia, però creuen i han cregut sempre els antics, començà la veneració en la fundació de ella”* (p. 105).

I un altre apartat, també interessant i que ens dona moltes pistes sobre com es farien les festes en el segle, en Montaverner i, quasi segur, en moltes poblacions, és el referent al *“Dia quint. Infra octava⁸³⁴ de la dedicació”*, en escriure (textualment) que *“Este dia es féu la festa dels Sants de la*

⁸²⁸ Literalment, ja que figura el terme *primer*.

⁸²⁹ El jurat era el càrrec administratiu que en l'època foral equivalia a l'actual *regidor*, càrrec que entrà amb els decrets de Nova Planta del segle XVIII.

⁸³⁰ Regalia, segons el DCVB, en aquest cas, significa, *“allò que sobre llur sou perceben els oficials en algunes oficines”*. Per tant, l'Ajuntament pagava al llumener una part de lo que hi havia en les arques municipals.

⁸³¹ Dobla, ací, com comenta el DCVB, vol dir *“Festa votiva amb missa cantada i sermó”*. I *“votiva”* prové de *“vot”*, sinònim de prometença que es fa a Déu, a la Mare de Déu, a un sant, etc., en aquest cas, als Sants de la Pedra.

⁸³² En aquest cas, i, partint de la primera part de la definició del DCVB, conjunt de soldats. Fa pensar que es tractaria d'una representació de soldats.

⁸³³ *“Dia de precepte”*, en el DCVB, apareix com *“dia en què els catòlics vénen obligats a oir missa i a no fer treballs servils”*. Aquesta definició és anterior al Concili Vaticà II (1962-1965).

⁸³⁴ El terme *“infraoctava”*, que prové del llatí *“infra octavam”* (*‘sota l'octava’*), fa referència a cadascun dels sis dies compresos entre el primer dia d'una festa eclesiàstica i el darrer. Així, si fos el cinqué dia de la infraoctava i coincideix amb el dia dels Sants de la Pedra (30 de juliol), com és en el cas d'aquestes línies de Josep Esplugues, vol dir que la festa de partida era el dia 25 de juliol, és a dir, que havia començat el dia de Sant Jaume Apòstol i que acabava el 1r d'agost.

Pedra, Sant Abdon i Sant Senén, màrtirs i reis de la Pèrsia, patrons que són primers de aqueste poble, i fonc allargada de son dia propi per a que ajudara a la solemnitat major de estes festes. Tenia-la este any a son càrrec Miquel Ferri de Gregori, qui costejà la dobla, sermó, assistents i lo demés que devia en lo dia propi. La música, cera i pólvora corregué per compte de la limosna que es féu del comú. Este fonc lo últim dia de festes en la església i solemnitat de la dedicació, per no haver-se pogut umplir tota la huitava que es desitjava solemnizar ab dobla, sermó i hores tots los dies, sens les demés demostracions de festa, havent fet fallo els que estaven elegits per predicadors. Este dia, pués, cantà la missa el reverend pare retor Jusep Martí (...) i predicà el molt reverend pare Francisco Diego de Albaida (...). El assumpte foren les glòries dels sants Màrtirs patrons juntament ab les de este temple novament reedificat i de qui són patrons primers. Per la vesprada acabades Vespres⁸³⁵ es feu processó claustral, primerament portant lo Santíssim Sacrament i rodant per les capelles del Santo Cristo i senyora Anna que estan-hi claustrades, i acabada i donada la bendició féu la processó general dels santíssims patrons que tots els anys es fa en sa festa pròpia, la qual rodà per lo mateix territori que rodà la del primer dia, preanant molts desaparadors. I la música que cantà també sos villancicos en quatre puestos, en alabança dels sants, i en esta funció es concluí la festa de este dia i solemnitat de la dedicació de este nou temple” (pp. 111-112). Un fragment realment interessant per la quantitat d’informació que ens aporta.

En l’Olleria (la Vall d’Albaida), des de 1601, hi ha un convent de l’orde religiós Frares Menors Caputxins. El 21 d’agost del 2017 vaig contactar per correu electrònic amb el germà Miguel Ángel Atiénzar, qui, dos dies després, m’escrigué lo següent: *“Nuestro convento se funda en torno a una ermita medieval dedicada a los Santos de la Piedra. Antes de la fundación del convento la costumbre en L’Olleria era subir todos los años para la fiesta de los santos en romería, clero y pueblo. Esta costumbre suponemos pervivió tras la fundación capuchina al menos hasta la desamortización (1835).*

Desde la restauración (1886) hasta la Guerra Civil (1936) ignoramos si se volvió a celebrar o no. Durante el resto del siglo XX fue decayendo. Primero se celebraba una misa con participación del pueblo, y en los últimos años, una misa sin participación de pueblo o incluso ni se celebraba.

En el siglo XXI se recupera la fiesta, celebrándose con misa solemne y bendición del término”.

Sobre les imatges existents en l’actualitat, diu *“Abdón extiende el brazo izquierdo, sosteniendo con un racimo de uvas, como ofreciéndolo a la Divina Pastora; mientras que Senén abraza un*

Informació treta a partir de les definicions del *“Diccionario etimológico”*, de Xile, a través de l’entrada *“Infraoctava”* (<http://etimologias.dechile.net/?infraoctava>), i també mitjançant el DCVB (en el terme *“infraoctava”*).

⁸³⁵ *“Vespres”, d’acord amb el DCVB (i direm que s’ajusta al text del llibre), és “una de les hores canòniques que es diuen després de la nona” i, a més, “l’hora en què se solien cantar les vespres a l’església, que era de les dues a les tres de la tarda”. Per tant, vol dir que ja havia acabat l’acte en l’església i que, més o menys, eren les tres de la vesprada o un poc més tard. Finalment, direm que les “hores canòniques” són, segons el DCVB, “Cada una de les divisions romanes del dia (prima, tèrcia, sexta, nona) adoptades i ampliades per l’Església amb el nom d’hores canòniques (laudes, prima, tèrcia, sexta, nona, vespres i completes) per a la recitació diària dels oficis divins” i que “nona” (també dita “hora nona” o “novena hora”, segons l’entrada de “nona” en Viquipèdia, feta el 21 de març del 2019) és, després de l’eixida del sol, una pregària que es resava aproximadament a les tres de la vesprada.*

pequeño haz de espigas también con el brazo izquierdo y extiende el derecho señalando a la Virgen”.

A més, afig que hi ha *“Un ejemplar de los gozos a los Santos de la Piedra, de la imprenta Ignasi Valls, de 1841.*

(...) Existe también un anagrama de los santos Abdón y Senén que se halla en diversos sitios. Ignoro quién es el autor del diseño y desconozco si es original de este convento, aunque todo apunta a que lo es. A derecha e izquierda aparecen las iniciales de Abdón y Senén; en el centro, un par de palmas cruzadas recuerdan su martirio; de ellas penden dos racimos de uvas, que identifica el patrocinio de los santos sobre las cosechas”.

En Oriola (el Baix Segura; en castellà, Orihuela), hi ha l'obra ***“Anales de Orihuela de Mosén Pedro Bellot (Siglos XIV-XVI)”***, la qual, en el volum I, exposa que, en 1490, *“votó el consejo la fiesta de los Santos Abdon y Senén, porque Dios librase a Orihuela de la peste que corría en muchas tierras circunvecinas”* (p. 490). Informació facilitada per Jesús García-Molina Pérez, per correu electrònic del 13 de desembre del 2018, qui escrivia que *“He mirado una obra titulada ‘Compendio Histórico Oriolano’, de 20 volúmenes de más de 700 folios cada uno, escrita por José Montesinos entre los siglos XVIII y XIX, en la que describe todas las iglesias y ermitas de la ciudad y su obispado, y no dice nada de estos santos cuando habla de la entonces ermita de San Bartolomé. Tampoco he conseguido averiguar si se celebraba alguna fiesta en honor de estos santos en Orihuela o sus pedanías”.*

En Otos (la Vall d'Albaida), per mitjà de Daniel Alfonso Medrano (cronista d'Otos), qui m'envià un correu electrònic el 23 de gener del 2019, hi ha que *“L'escultura actual d'Otos dels Sants de la Pedra, com has pogut llegir al llibre de festes de 2016, està conformada pels dos sants junts damunt d'un núvol. Estan situats a l'altar major. Al centre està la titular, la Immaculada, al costat esquerre els Sants de la Pedra i a la dreta Santa Bàrbara, l'anterior titular de la parròquia.*

Al retaule antic estaven dalt del tot, a l'àtic, separats un a cada costat. Ara mateix estan així a l'església de Carrícola (es preservaren durant la Guerra) i també a Albaida o a Santa Maria d'Ontinyent.

A Otos la festa del 30 de juliol s'ha abandonat i únicament se celebren el 7 d'agost, l'endemà del Crist de la Fe. Des de fa uns anys es venera una relíquia seua després de la missa. Dues de les campanes estan dedicades a ells i l'any 2016 es van fer uns tapissos per als balcons que es penjen el dia de la festa”.

Sobre Otos, també sabem, per mitjà d'un correu electrònic de Daniel Alfonso (del 13 d'agost del 2019), que, eixe any, *“Per a la festa va actuar la Muixeranga de la Vall d'Albaida”*, fet que encara no haviem enregistrat durant la recerca. Aquest cronista, en el llibre de festes patronals d'Otos, a què es pot accedir mitjançant l'entrada ***“Publicacions sobre les festes d'Otos”*** (<http://publicacionsotos.blogspot.com/2017/08/publicacions-sobre-festes.html>), del seu blog ***“Publicacions sobre Otos”***, en el 2016, escrivia l'article ***“75 anys de les imatges patronals d'Otos”***,

article on podem llegir que “Abdó⁸³⁶ subjecta a la seua mà dreta unes espigues de blat i Senén un raïm, cultius mediterranis que coincideixen amb les espècies eucarístiques” (p. 29). Comprovem, de nou, com, en aquesta font, també es vincula els fruits de la collita amb l'Eucaristia, com ja hem tret en un altre apartat de la recerca. I, també a través d'un correu electrònic de Daniel Alfonso (però del 28 de gener del 2020), sabem que “L'any 2016 –Bicentenari de les festes- es van confeccionar uns tapissos per als balcons que es penjen el dia de la festa. També aquell any es va imprimir el fullet dels gojos –en format tradicional amb orla, gravat i florers-, atès que s'utilitzava una edició antiga mecanografiada”. La informació sobre els tapissos era nova, respecte a lo que havíem arrellegat durant la recerca.

En Palmera (la Safor), com podem llegir en l'entrada “**Església Parroquial de la Puríssima Concepció**” (<https://palmeraturisme.wordpress.com/esglesia-parroquial-de-la-purissima-concepcio>), de la web “**Palmera Turisme**”, hi ha escultures dels sants Abdó (amb fruites d'horta) i Senent (amb raïm), fetes per Ricardo Rico en el 2009, sants a què, “*Tradicionalment se'ls representava com a uns joves romans, però mitjançant un estudi, l'autor descobrí que aquests, en lloc de romans (tal com se'ls representava) eren perses, pel que els va caracteritzar amb prenes característiques d'aquesta cultura*”. El 23 de febrer del 2018 raoní amb l'escultor i em comentà que les havia tractades amb “*art persa originari*” i que, si les mirem frontalment, a l'esquerra està Abdó i, en canvi, a la dreta, Senent. Sobre lo que porten els dos sants, digué que Abdó duu, “*en lloc de forment, taronges, perquè estan a la Conca de la Safor. El rector de Palmera pensà que les taronges apropaven més al poble, que era lo que portaven els camps d'allí*”. Afegí que semblava un home obert a lo que hi hagués de nou en l'etnologia com també a lo referent als Sants de la Pedra, al tema del simbolisme d'Abdó i de Senent i, igualment, una persona receptiva. Si consultem en Facebook l'entrada de la Parròquia de la Puríssima Concepció de Palmera⁸³⁷, veiem que, en un post del 2013, el sant que hi ha a l'esquerra i que porta taronges, apareix com “*Sant Non*” (sic) i que, en un altre post del mateix dia (13 de febrer del 2013), figura com “*Sant Nin*” (sic) i duu raïm. L'ús dels noms familiars *Sant Nin* (per a Sant Senent) i *Sant Non* (per a Sant Abdó) està molt estés en Catalunya, però a penes en el País Valencià, i, quasi segur, haurà entrat ací per mitjà de l'accés a informació publicada en Internet, ja que aquests noms no apareixen, per exemple, en molts correus que he rebut per part de valencians i sí, com ara, les formes “*els Sants de la Pedra*” i, no tant, “*els Santets de la Pedra*”.

En Picanya (l'Horta de València), atenent a l'entrada “**GOZOS A LOS SANTOS DE LA PIEDRA DE PICANYA**” (<http://gogistesvalencians.blogspot.com/2018/11/gozos-los-santos-de-la-piedra-de-picanya.html>), del blog “**Gogistes Valencians**”, hi ha que es celebren el 30 de juliol i que “*Ha sido tradicionalmente la fiesta celebrada por los festeros más jóvenes del municipio*” i que, “*En los últimos años los actos festivos se han trasladado al terminar las Fiestas Mayores de 'La Sangre' o Ecce Homo y a la Virgen de Montserrat. Se recuerda que durante una ofrenda a los santos hubo una tremenda granizada que provocó que se les abandonara en sus andas y, tras esto, la granizada cesó de inmediato*”. Aquesta informació fou oferida en novembre del 2018.

⁸³⁶ El que veiem, frontalment, a l'esquerra.

⁸³⁷ En Facebook, apareix, literalment, com “*Parroquia Purissima Concepcio de Palmera*”.

En la Pobra del Duc (la Vall d'Albaida), el capellà que hi havia en el 2005, de la Parròquia de l'Assumpció de la Pobra, indica, per carta, que *"La Pobra del Duc es un pueblo agrícola y por eso celebra la fiesta a San Abdón y San Senén. La celebra el 30 de junio (sic) o el último domingo de julio. Es una fiesta popular o de calles"*. En un escrit que té a l'esquerra una foto de les festes patronals del 2001 (*"Festes 2001 en honor als Sants de la Pedra 'Abdó i Senent'"*) i que figura en l'enllaç <http://www.lapobladelduc.org/HTML/FESTES01.htm>, però que, indirectament, deduïm que és del 2011, quan passem al mes de juliol, llegim que, *"Essent com és la Pobra un poble de llauradors, des de temps immemorial que els pobletans fan festa als santets de la Pedra perquè els lliuren del granís."*

Antigament, cada any un carrer era l'encarregat d'organitzar les festes. L'adornaven amb canyes i amb tot allò que la imaginació donava de si.

La vespra, els festers disfressats recorren els carrers del poble anunciant els dies festius.

Ball i jocs tradicionals com el canutet, trompes, xapes, tirar la corda, anelles, ferradures, cucanyes, omplin els dies de festa.

L'últim dia [,] processó als santets.

Els carrers deixaren d'organitzar la festa [,] que va passar a ser organitzada per diferents associacions del poble. Este últim any [, 2011] han sigut els nascuts l'any 1951, els qui complien 50 anys, qui les han organitzades.

Es (sic) tradició que l'últim dia de festa, en el transcurs del ball, al carrer o col·lectiu que agarra la festa se li entregue una clau que simbolitza el traspàs de la festa. A l'endemà solen organitzar festa per a donar-se a conèixer".

Em sembla un document molt interessant, entre altres coses, per la gran presència de paraules relatives a la cultura popular i, en aquest cas, sobretot, a jocs tradicionals de carrer.

En el llibre de festes patronals de la Pobra del Duc, del 2016, **"Festes 2016 als Sants de la Pedra. La Pobra del Duc"**

(http://www.lapobladelduc.es/sites/default/files/files/lilibre_dels_sants_de_la_pedra_2016.pdf),

hi ha un article de la Unió Democràtica de Pensionistes (UDP), titulat **"La UDP i les festes dels Sants de la Pedra"**, on podem llegir que *"La festa als Santets de la Pedra, així coneixem als Sants Abdó i Senent al poble, és ja molt antiga. Sabem de la celebració abans de la guerra i el retornament pels anys 50 celebrant-ho cada any un carrer diferent. El tradicional era la revetlla, la dansà i els soparets de germanor al mig del carrer"* (p. 13). I, en l'article següent, **"Quan els festers del 2016 tenien 2 anys..."**, hi ha que, *"De la festa religiosa volem destacar la solemnitat dels diferents actes celebrats pel Rector de Bicorn Dn. Fernando i el seu amic (...).*

I els carrers? què ben adornats estaven, i en materials naturals. Per limitar la zona de festa vam construir quatre arcs de canya vera que vam tallar del riu (...). Cada un dels arcs tenia una gran làmpara construïda amb productes originals: pots, carabasses...

Els carrers de la festa estaven il·luminats per centenars de perilles (...).

Entre els diferents actes què bonica va ser la serenata nocturna de la vespra a càrrec de la rondalla 'Lo que nunca muere' [.]

(...) En la cavalcada van participar moltes persones amb els seus carros tan ben adornats que ens van fer complicat decidir a qui donar algun dels quatre premis. Els festers eixiem des de les Cases Barates i els veïns i veïnes es van bolcar adornant el carrer, els balcons i finestres, tenia que estar tot ben bonic al pas de les xiques guapes i dels xics guapos, els organitzadors de la festa. Per als xiquets i majorets vam organitzar una xocolatà i jocs infantils com cucanyes, carrera de sacs, pillar l'anella amb la bici... Tots els dies de festa ens va acompanyar la Banda de Música de La Pobla (...). L'últim dia vam entregar la clau gegant al[s] propers festers del carrer Xàtiva com a símbol de continuïtat de la festa que tots tant estimem i que no volem que es perda, la festa dels Santets de la Pedra" (pp. 14-15).

En Polinyà de Xúquer (la Ribera Baixa), com m'escrigué Eduard J. Gay, cronista del poble, el 23 de febrer del 2018, per correu electrònic, *"Ací sempre s'ha celebrat els Sants de la Pedra i s'ha fet el dia 5 d'agost, vespra de la festa grossa del poble que és al Crist de la Sang.*

(...) Durant el franquisme, el sindicat vertical s'encarregava d'organitzar eixe dia de festa en nom dels llauradors; després va ser substituïda per les Cambres Agràries i elles s'encarregaven de fer la festa. Almenys, a Polinyà. Quan les cambres foren dissoltes, l'Ajuntament de Polinyà es feu càrrec de la festa i continua fent-ho.

Si en lloc d'estar enmig de les festes d'agost, que van del 2 al 6 d'agost, haguera estat en un altre dia solt, igual s'haguera perdut, però així encara es conserva.

El més normal és dir-los Sants de [la] Pedra. Abdon i Senent quasi ningú ho diu".

En Quatretonda (la Vall d'Albaida), per mitjà de Facebook, concretament en l'entrada **"ELS SANTS DE LA PEDRA"**, del 30 de juliol del 2018 i que trobarem en **"BQ Quatretonda"**⁸³⁸ el 12 de desembre del 2018, hi ha que *"Abdó i Senent, els santets, poca broma diríem si atenem els costums de la societat quartondina⁸³⁹ almenys fins a les darreries del segle XIX en què els protectors tradicionals de l'activitat agrícola no només donaven nom al carrer abans dit 'Tossaleta', també, i més important, eren els patrons votats per la vila (molt possiblement des del segle XVIII), i en consonància amb la seua importància a l'església tenien dedicat el primer altar, és a dir, el més important després de l'altar major, situat a la primera capella de la part de l'evangeli, part aquesta de la paraula divina on el primer banc (a la vora mateixa de l'altar dels Santets), era el que tenien reservat els membres del consistori municipal quan participaven en algun ofici representant l'ajuntament.*

I en conformitat també amb la seua rellevància se'ls festejava amb celebració grossa, no debades s'allargava durant nou dies, un de festa religiosa, el de la seua advocació, és a dir hui 30 de juliol,

⁸³⁸ "BQ", com m'escrivia rbenavent, en un correu electrònic del 26 de novembre del 2019, vol dir *"Biblioteca Quatretondenca, col·lecció de llibres i llibrets que edita l'ajuntament, primer en col·laboració amb la Cooperativa Vinícola, actualment en solitari".*

⁸³⁹ Literalment, en lloc de la forma *quatretondina*, corresponent al gentilici femení relacionat amb Quatretonda.

més vuit dies més ja de caràcter civil, cadascun d'ells sufragat per un dels membres del govern de la vila. Una festa que quan Juan de Cinto publica la seua crònica al.lusiva allà per l'octubre de 1927 s'hi trobava en les seues acaballes, pràcticament clausurada pel que fa a la part cívica, i mínimament servida en la part religiosa.

Avui és la festa de la Cooperativa i d'acord també amb els temps el 30 és transportable i, si la Cooperativa tarda uns pocs anys més a fundar-se no ens haguera estranyat que el san Isidoro (sic) Labrador els haguera 'robat' també 'la cartera' de protectors dels agricultors als referits Santets".

Després, en la mateixa entrada sobre Quatretonda, inclouen línies de la crònica periodística número 38 que escrigué Juan Alberola Mahiques el 2 d'octubre de 1927 i que aparegué en la **"BQ"** en el 2017, amb una informació quasi igual a la que vaig rebre el 22 de desembre del 2018, a través d'un correu electrònic signat per rbenaventbenavent.

En aquest correu, rbenavent em comentava que aquestes línies de Juan Alberola (Quatretonda, 1863-1944), corresponien a *"la part de l'article (...) publicat a Las Provincias"*, la qual fou editada per l'Ajuntament de Quatretonda en **"Juan Alberola Mahiques. Cròniques de premsa⁸⁴⁰, 1923-1934. Ajuntament de Quatretonda, bq, 2018"**.

En el correu, a continuació, hi ha el títol **"Baratijas tradicionales"** i, en acabant, Juan Alberola Mahiques passa a l'apartat **"EL MARRANILLO DE SAN ANTONIO"** i escriu que, *"En mi villa natal, los mártires Abdón y Senén no son dos santos advenedizos⁸⁴¹, quilibéticos⁸⁴², oscuros o preteridos⁸⁴³; santos así como quiera, a la buena de Dios; de los que diariamente se escabullen a la sordina⁸⁴⁴ e inadvertidos por las páginas del Zaragozano, del Cabrerizo y del Año Cristiano; a quienes nadie o pocos se encomiendan, rezan o hacen votos. No, todo lo contrario: los santos nombrados son los Patronos de la villa desde fecha remotísima, sin duda, bien que el cronista no pueda fijarla históricamente; gozan de gran prestigio entre el vecindario, y la santidad de estos príncipes persas se halla tan establecida y sancionada (?) por la conciencia popular local, que, en Cuatretonda, Abdón y Senén no solamente son santos, sino los santos, esto es, los santos por antonomasia⁸⁴⁵. Siempre que sus paisanos quieren referirse a alguna fecha próxima al 30 de Julio suelen decir: 'Allá per les festes dels Sants', y al punto estamos todos al cabo de la calle. En esta manera singular y antonomástica de designarlos revélase ciertamente algo así como una confianza o familiaridad lindante con la camaradería; que bien pudiera disculparse en vista de su patronato diuturno⁸⁴⁶,*

⁸⁴⁰ Literalment, en lloc de premsa.

⁸⁴¹ En valencià, *estrany, foraster, estranger*.

⁸⁴² Del llatí *quilitbet icus* i, en altres fonts, *quilibet ictus*, que, en valencià, direm *qualsevol, qui siga, sense importar lo imperfecte, inadequat*.

⁸⁴³ Del verb *preterir*, és a dir, *ometre* i que també podem substituir per *desconsiderar, desvaloritzar*. Per tant, parlem que, en el seu poble, no eren desconsiderats per la població sinó que hi eren tinguts en compte.

⁸⁴⁴ Nom genèric d'estris que, posats en un instrument músic, n'afebleixen considerablement el so. En sentit figurat, ve a dir que sí que tenen ressò en Quatretonda.

⁸⁴⁵ Ús d'un nom en lloc del nom propi, això és, en nom d'una persona o d'un personatge, ací, dels noms dels dos sants.

⁸⁴⁶ En valencià, *diuturn*, que vol dir *"de llarga durada"*.

acaso varias veces secular⁸⁴⁷ y supuestas también la ingenuidad y llaneza de las devociones populares.

En el poblado tienen estos próceres⁸⁴⁸ asiáticos una calle rotulada con sus nombres: la que se llamó algún día ‘de la Tosaleta’. La iglesia parroquial guarda un gran cuadro de más de dos metros de alto, donde aparecen pintados entrambos personajes, con sendas coronas, empuñando cada uno su cetro⁸⁴⁹ en la diestra⁸⁵⁰ y teniendo en la izquierda un manojo de espigas de trigo y un racimo de uvas, respectivamente, emblemas o expresión tropológica⁸⁵¹ de la acción tutelar específica que les está confiada.

Asimismo hay en el templo y en lugar preferente, cual corresponde a los Patronos, esto es, en la primera capilla al lado del Evangelio del altar mayor, uno de estilo plateresco, vistosísimo y relumbrante, consagrado a aquéllos. Allí aparecen las figuras de los titulares, dos esculturas de cuerpo entero, de tamaño mitad del natural, con el indumento bizarro⁸⁵² y exótico que debieron vestir unos vástagos⁸⁵³ de la realeza tan distante de la actual, cronológica y geográficamente; dicho altar fué construido en 1752, según reza la inscripción del frontispicio⁸⁵⁴.

La fiesta de nuestros Patronos, costeada constantemente por el Municipio, antes con relativa liberalidad y ahora subvenida con mezquindad manifiesta, ha descendido mucho de su antiguo apogeo y hallábase ya en sus postrimerías, de las cuales se salvó este año, merced al celo de unos devotos que efectuaron una colecta entre el vecindario, para sufragar los gastos de un mínimum⁸⁵⁵ de solemnidad religiosa, es decir, misa cantada y panegírico⁸⁵⁶ a los mártires.

Años ha, tenía la fiesta un apéndice o segunda parte de orden puramente profano que no carecía de originalidad; era un cuasi-festejo privativo de mi tierra, a lo menos por su forma y circunstancias; nacido, sin duda, en la localidad y que pudo, por ende⁸⁵⁷, ser llamado aborigen o autóctono, sin daño de barras, y aún se pudiera haber pedido el privilegio de invención correspondiente, dado que otro no se hubiera anticipado, que lo dificultó. ¡Tan extraño y peregrino considera el cronista el semifestejo aludido! (...) el lector (...) ha de saber que el apéndice o regocijo público apuntado consistió en una serie de ocho días de tabalet y donsaina; ocho jornadas, número igual al de los concejales del Ayuntamiento en aquella sazón. El 31 de Julio, a la salida del sol, pasacalle general por el pueblo; a media mañana, dulzaina y tamboril (obra de hora y media) a la puerta de la casa del

⁸⁴⁷ Que esdevé cada segle, que dura un segle o uns segles, que viu en el segle.

⁸⁴⁸ En valencià, *pròceres*, que vol dir “persones d’alta categoria, distingides, eminents”.

⁸⁴⁹ En valencià, *cepre*, que vol dir “bastonet simbòlic de l’autoritat reial o imperial”.

⁸⁵⁰ En valencià, *destra*, és a dir, la mà dreta.

⁸⁵¹ En valencià, *tropològica*, és a dir, “figurada”.

⁸⁵² En valencià, *coratjós*, *valent*.

⁸⁵³ En valencià, *fills*.

⁸⁵⁴ El frontispici és la cara principal d’un edifici.

⁸⁵⁵ Lo mínim.

⁸⁵⁶ Un panegíric és un discurs en lloança d’una persona il·lustre o, per exemple, d’un sant.

⁸⁵⁷ En valencià, *per tant*.

alcalde; a prima noche, otra sesión análoga a la misma puerta. Al día siguiente repetíase lo del pasacalle y las sesiones de dulzaina y tamboril, sino que esta vez no eran en obsequio del alcalde: el tributo correspondía al primer teniente; después de éste, obsequiábase al síndico, y así siempre descendiendo como por un plano inclinado hasta el octavo y último regidor.

Ignoro las razones que pudieron existir para la abolición de aquel suplemento de la festividad de los Patronos, mas sea ello lo que fuere, permítaseme lamentar su ausencia de nuestras costumbres, por lo que ella contenía de recomendable, de popular y de pintoresco” (p. 107).

A hores d'ara, quasi cent anys després, els Sants de la Pedra, encara estan presents en les festes de Quatretonda.

Igualment, i, ara, en paraules d'rbenavent, *“Pel que sembla aquestes celebracions ja no arriben al segle XX. D'aquest segle allò que recordem són els gojos i resos (religiositat popular), que durant uns dies del corresponent mes d'estiu cantaven i resaven a dit carrer (les dones d'aquella via principalment), el dedicat als Sants. I encara que esta pràctica ha durat molt em sembla que ja no queda res.*

També, i no sé si entra, l'any 1953, recentment creada i construïda la Cooperativa Vinícola, fou dedicada als santets i, a partir d'aleshores, esta entitat els dediquen un dia de festa anual, amb missa i diferents actes, més coneguda com la festa de la Cooperativa”.

En un altre document, enviat per rbenavent el 21 de gener del 2019 per correu electrònic, hi ha part d'un article, *“Quatretonda versus Benigànim: Torrella de qui és?”*⁸⁵⁸, escrit per David Mahiques Alberola (concretament, en un document administratiu del primer quart del segle XVIII), i publicat en el 2012 en el llibre de les festes patronals de Quatretonda (pp. 54 i 55), en què podem llegir *“Tercer, el dia dels Sants de la Pedra era festa i festa votada, és a dir, el consell general de veïns de la vila de Quatretonda en un any determinat entre finals del segle XVI i principis del segle XVII va votar fer festa el dia dels Sants de la Pedra. Aquesta festa afectava a tot el seu terme. I quart, el senyor feudal, fent ús de la seua capacitat jurisdiccional i per demostrar que Torrella era de la seua baronia i terme de Quatretonda no va dubtar en fer cremar els forcats dels veïns de Beniganim (sic) que treballaven les terres del nostre terme el dia dels Sants de la Pedra i no respectaven la festivitat quatretondina”.*

Agraesc l'aportació d'rbenavent, molt valuosa per a la recerca, ja que, en poblacions valencianes, no ha sigut constant trobar informació tan extensa com aquesta o semblants.

Finalment, i també sobre Quatretonda, en 1981 es recuperà la *“Jota dels Sants de la Pedra”*, per mitjà del Grup de Danses, com ja hem vist en l'apartat de balls i de danses. En informació facilitada el 24 de desembre del 2018 per mitjà d'un missatge de l'Ajuntament de Quatretonda, hi ha que *“Es un baile ritual que se bailaba en honor de los santos San Abdón y Senén para que protegieran*

⁸⁵⁸ Aquest article, en paraules d'rbenavent, tretes d'aquest correu, és *“un text que fa referència a la celebració dels Santets com la festa votada per la vila. És del llibre de festes de Quatretonda del 2012, pàg. 54 a 58 (concretament, són les pàgines 54 i 55 i l'autor David Mahiques Alberola (és el propietari de la casa on s'hi troben els referits Santets)”.*

las cosechas agrarias entradas ya en sazón, especialmente vides, de las tormentas y pedriscos. Se interpretaba el día 30 de Julio en la calle de su nombre”⁸⁵⁹.

En Rafelbunyol (l’Horta de València), com podem llegir en l’entrada **“Ermita dels Santets de la Pedra”** (<http://www.ermistascomunidadvalenciana.com/vhnraf.htm>), dins de la web **“Ermitas y Santuarios de la Comunidad Valenciana”**, *“Los Santos de la Piedra, Abdón y Senén, son patronos (...) de Rafelbunyol y son celebrados tanto el día de su festividad -30 de julio- como en el curso de las fiestas patronales que comienzan el primer domingo de septiembre”*. A més, com arreplegarem en el 2005, en començar la recerca, en l’església dels Sants Joans, en paraules del capellà, hi ha *“el reliquiari autèntic, tret de les catacumbes cristianes”*. En el mateix poble, segons el mossén, *“com a tradició popular, estaven ‘els Sants de la Pedra Xicotets’, d’uns 40 cm d’amplària per uns 25 cm d’alçària, que estaven en casa del padrí principal tot l’any, i que, quan pedregava, es treien a la porta del carrer per a que no pedregara”*.

En Rafelguaraf (la Ribera Alta), sabem, mitjançant paraules de Vicent Sanchis (cronista i arxiver, que m’envià un correu electrònic el 4 de gener del 2009), que sí que podem oferir unes *“mínimes dades: que els Sants de la Pedra, Abdó i Senen, en 1686 eren patrons de la parròquia de Rafelguaraf. Que en la pedania del Tossalet (o Tossalnou) també tenien en 1782 un altar dedicat a ells, i que en Berfull⁸⁶⁰, l’ermita o esglesia que hi havia en 1849 també estava dedicada als Sants de la Pedra; encara que en algun moment posterior, que desconec exactament quan, tant a Rafelguaraf com a Berfull deixaren de ser patrons. A Rafelguaraf el patró és Sant Antoni i a Berfull era la Puríssima”*.

En Sagra (la Marina Alta), sabem, per mitjà d’un missatge de J. Antonio, membre del Consell Parroquial de la Parròquia de Sant Sebastià, enviat el 15 de gener del 2019, que *“Són patrons de la vila i es celebra la seua festa el 30 de juliol, conformant les festes patronals junt a la festivitat de la Puríssima, que es celebrava el 31 de juliol i la festa del Santíssim Crist del Consol que era l’1 d’agost*.

Les festes patronals van passar a celebrar-se al cap de setmana del segon diumenge en els anys 80.

Les imatges actuals són del 2006, dels tallers d’Olot.

La festa es va recuperar, per tant, l’any següent en el primer dia de les festes patronals, junt a la de Sant Sebastià, titular de la parròquia”.

En Sagunt (el Camp de Morvedre), a partir de l’article **“La Virgen del Buen Suceso. Patrona de la Ciudad de Sagunto”** (<https://eleconomico.es/opinion-1/blogs/113463-la-virgen-del-buen-suceso-patrona-de-la-ciudad-de-sagunto>), publicat en la web **“El Económico”**, podem dir que, des de 1940, *“en la festividad de los santos mártires, en la parroquia de la Natividad de Nuestra Señora,*

⁸⁵⁹ Aquesta informació, possiblement, pertasca del llibre *“Costumbres y folklore de Quatretonda (Valencia)”*, que és un estudi etnològic realitzat pel *“Grup de Danses Populars de Quatretonda”* i dirigit per Violeta Montolíu, editat pel Grup de Danses Populars de Quatretonda, en 1987, i de què n’hem tret més en un altre apartat de la recerca.

⁸⁶⁰ Berfull és un llogaret abandonat que pertany al terme de Rafelguaraf.

se viene celebrando misa solemne y procesión vespertina, en la que los feligreses van cargados de cestas y frutos que subastan⁸⁶¹, acompañando los labradores a los santos, portados en andas (confeccionadas en 1927), que durante años han preservado sus cosechas del granizo” i que un barri “de la capital del Camp de Morvedre con su nombre recuerda, también, el arraigo popular hacia los santos de la piedra”.

Podríem enllaçar i tot aquesta informació sobre Sagunt amb la que prové d'un document de 1808, procedent del “Consejo” de Castilla, d'eixe mateix any, la qual figura en el llibre **“Els Sants Abdó i Senén: documentació, gojos i iconografia”**, de Juan José González Pla i de Josep Dionís Martínez, adduint, textualment, que, des del consell esmentat, en 1807, “se pidió Informe a esta Audiencia sobre la solicitud del Clavario y Mayorales de la Cofradia de los Santos Patronos de la villa de Murviedro Abdon y Senent relativa a que se les conceda permiso para demandar y recoger limosna que antes acostumbraban con el fin de continuar el culto, y veneración de dichos santos, (...) atendiendo á que es piadoso el que se propone dicha cofradia obsequiando a sus Patronos, de quienes aseguran que experimentan particular proteccion en las tempestades de piedra, y granizo no halla inconveniente esta Audiencia en que se adhiera a la solicitud propuesta” (pp. 52-53). Aquest document fou signat en la Ciutat de València.

Mitjançant l'article **“Recordant les festes dels Sants de la Pedra: La Festivitat al Sagunt de 1907”** (<http://www.eleconomico.es/opinion/item/119686-recordant-les-festes-dels-sants-de-la-pedra-la-festivitat-al-sagunt-de-1907>), de Lluís Mesa i Reig, cronista d'Estivella (població valenciana de la comarca del Camp de Morvedre), llegim que, durant les festes dels Sants de la Pedra, en alguns llocs, es feien corregudes de cavalls i de vaquetes, com ara, en el Sagunt de 1907.

Es tracta d'un escrit, al meu coneixement, molt interessant. Entre altres coses, ens conta que aleshores ja es feia batalla de flors en Sagunt, amb motiu de la festivitat de Sant Abdó i Sant Senent.

També addueix que el 30 de juliol (dia de la festivitat dels Sants de la Pedra), “A les dotze del matí es va realitzar la ‘Festa de la Caritat’ i es repartiren racions entre els pobres”.

A través de l'article **“La festa dels Sants de la Pedra de Sagunt de 1914”** (<http://www.cronistasoficiales.com/?p=15731>), de Lluís Mesa i Reig, cronista d'Estivella (població valenciana de la comarca del Camp de Morvedre), i publicada en la web **“Real Asociación Española de Cronistas Oficiales”**, veiem que, en 1914, “La festivitat del 30 de juliol va iniciar-se a les cinc del matí (...). La processó s'inicià a les set i mitja amb una extensa participació de la població. Segons un corresponsal de premsa hi havia 300 persones. En acabar es va disparar un castell de focs artificials a càrrec del pirotècnic Lorenzo Claverol, qui també va llançar una llarga traca a les dotze de la nit”.

A més, per mitjà de l'article **“La vila de Morvedre en el segle XVII (1651-1667)”** (https://www.centroarqueologicosaguntino.es/wp-content/uploads/2018/09/376_85_La_vila_de_rvedre_en_el_seglo_XVII_24.pdf), de Josep Martínez Rondan, i publicat en la revista **“ARSE”** (no. 24), en 1989, podem llegir que, “En tres

⁸⁶¹ Com veiem, el tema de la subhasta té lloc en algunes poblacions on estan arrelats els Sants de la Pedra.

festes intervenia la vila per sos jurats: Sant Vicent Ferrer, patró del Regne; Sants Abdon i Senent, patrons de la vila, i la Nativitat de Santa Maria, titular de la parròquia” (p. 914). Era, per tant, una festa amb el suport de les autoritats civils.

Continuant en Sagunt, però, a través del llibre *“Leyendas y tradiciones saguntinas”*, d’Emilio Lluca Úbeda (autor-editor, publicat en Sagunt en 1991) i de què em facilità informació Teo Crespo, el 2 de juliol del 2019, hem pogut saber que, en paraules d’Emilio Lluca, *“Desde tiempo inmemorial, en la ciudad de Sagunto, en el día de la festividad de sus santos patronos (30 de julio), se celebra una tradicional subasta de productos de la tierra, tras la procesión de los santos protectores. En principio se celebraba en el convento de San Francisco (actual glorieta), para pasar más tarde a la iglesia de Santa María, en la capilla dedicada a estos Sants de la Pedra, patronos de los agricultores”* (p. 79). Aquesta informació, en línia amb altres que hem arreplegat, confirma que és costum, en algunes poblacions, realitzar-hi una espècie de subhasta (o fer-ne, simplement) amb motiu de la festa dels Sants de la Pedra. En eixe sentit, considere molt interessant aquest fragment de l’obra. També crec adient incloure que, com diu l’autor, *“[los santos Abdón y Senén fueron] venerados hasta la exlaustración en el siglo pasado⁸⁶² en el convento franciscano (actual glorieta) y, desde entonces, en la iglesia de Santa María”* (pp. 77-78). Eixe dia escrigué a Teo Crespo que *“La subhasta és un fet comú en algunes poblacions de tot l’àmbit lingüístic (Banyoles i Massarrojos són alguns casos) i mon pare (1942) em contà una vegada un fet semblant però en Aldaia (l’Horta de València), on ell nasqué”*.

En Sollana (la Ribera Baixa), per mitjà d’un correu electrònic de Joan Ferrús Vanaclocha, del Col·lectiu Ullal, enviat el 7 de setembre del 2017, sabem que, *“A Sollana, la devoció i festivitats a estos sants ens ve de lluny, de fet, a la nostra parròquia de santa Maria Magdalena, tenien dedicada una capella”* abans de la seua destrucció durant la guerra. Després, afegí que, *“Ara, una nova imatge dels sants la podem trobar a l’església exconventual de la Immaculada Concepció al Raval de la Vila”*. Igualment, Joan Ferrús addueix que *“els nostres veïns de Sueca tenen en una muntanyeta un ermitori dedicat als sants de la Pedra, per ells anomenats benissants per allò de ser beneïts sants, i allà realitzen tots els anys, la vespra de la festa, una romeria a la Muntanyeta dels Sants, uns dies després d’haver fet nosaltres la nostra Romeria a l’Alcaissia⁸⁶³”*.

També introdueix un escrit amb part d’una notícia del diari valencià *“Las Provincias”*, publicada el 9 d’agost de 1899, però acompanyada de comentaris seus: *“FIESTAS EN SOLLANA. Hoy empiezan en Sollana las fiestas que en honor del Santísimo Cristo de la Piedad celebran todos los años el ayuntamiento y vecindario (a continuació explica els actes festius que es feien el 9,10 i 11 d’agost)..... El día 12 habrá misa, sermón y procesión a los Santos de la Piedra por unos devotos. A*

⁸⁶² Es refereix al segle XIX.

⁸⁶³ L’Alcaissia, com hem pogut veure en diferents fonts, és una antiga alqueria de Sollana.

*estos festejos seguiran cuatro o seis días de corridas de vaquillas y ‘cantà de segos’ por las noches*⁸⁶⁴.

Joan Ferrús també comenta que, *“Com podem observar, fa ja més d’un segle les festes majors eren bastants diferents a les actuals, o potser no tant, es mantenen d’una banda els actes festius dedicats al patró i d’altra, podem constatar que l’afició a les vaques ens ve de lluny. Després, l’única festa que se celebrava, era la dedicada als Sants de la pedra amb missa, sermó i processó, el que evidencia la devoció als sants entre els sollaners de finals del S. XIX*⁸⁶⁵.

Immediatament, afegim les línies següents: *“Aquella devoció pels sants continuà entrat ja el nou segle ja que en el programa de festes de 1903 diu textualment:*

‘Dia 12. Fiesta dedicada a los santos de la piedra Abdon y Senén por sus devotos, con Misa solemne, sermón, que dirá el señor Cura parroco de la parroquia y Procesión General’

Segons el cronista Moleres, en el nínxol on ara està ubicat s. Sebastià, sobre la porta d’accés al temple pel carrer de Sueca, abans hi havia una imatge dels sants de la pedra, la qual, molt probablement va ser destruïda en època de guerra civil.

Va ser precisament després d’aquesta guerra fraticida, en plena etapa franquista, quan aquesta devoció centenària de fortes arrels valencianes va sofrir un fort revés des d’altes instàncies en intentar substituir la devoció als sants per la d’un nou patronatge aliè als llauradors valencians, el de sant Isidre Llaureador, que per cert celebra la seua festa, segons el calendari, el 15 de maig.

*Al nostre programa de festes, apareix per primera vegada la festivitat a sant Isidre l’any 1952*⁸⁶⁶. En eixe informatiu, es llig *“Dia 12, fiesta que la Hermandad sindical de labradores y ganaderos dedica a san Isidro Labrador, patrono de los agricultores españoles*⁸⁶⁷.

Més avall, Joan Ferrús comenta que el president de la *“Hermandad”* s’adreçava als llauradors del poble amb les paraules següents, molt interessants per a entendre la festa dels Sants de la Pedra i la política cultural en aquella època:

“AGRICULTORES: Debido a las intensas tareas agrícolas que tienen lugar en el mes de Mayo, en que la Iglesia conmemora la festividad de San Isidro Labrador, Patrono de los agricultores españoles,

⁸⁶⁴ Com indicava en una nota, Joan Ferrús extrau aquesta informació de l’obra *“Hace 100 años. Crónicas de antaño”*, de Juan Moleres Ibor, i diu que aparegué en el programa de les festes patronals de Sollana, del 2000.

⁸⁶⁵ Aquesta informació, sobre finals del segle XIX, és clau, ja que n’hem trobat poques fonts que tracten sobre aquesta època o, si no, relacionades amb el segle XIX.

⁸⁶⁶ És interessant aquesta dada, ja que indica quin any s’introduí la festa de Sant Isidre, ja vinculat amb *“las Hermandades”* de temps del general Franco, en la població, en aquest cas, Sollana (la Ribera Baixa).

⁸⁶⁷ En eixe moment, encara no hi havia cap butlla papal (que aplegarà en 1960), en què es declare Sant Isidre com a patró de tots els llauradors espanyols. Ara bé, aquestes línies sí que ens donen una pista (i molt interessant) de l’intent de substitució cultural castellanitzadora, amb la intenció de deixar fora els Sants de la Pedra i, de pas, reemplaçar-los pel sant castellà, d’esperit patriarcal, a diferència dels sants Abdó i Senent, d’origen matriarcal.

esta Hermandad Sindical, ha tenido a bien trasladar su celebración al día 12 de Agosto, incorporándola a los típicos festejos patronales que anualmente se celebran en la localidad, para lograr el doble objetivo de procurar una fecha adecuada por la escasez de quehaceres en el campo y conseguir por su agrupación un mayor realce para ambas festividades.

Deber es, por obligado reconocimiento al Santo, que tantas muestras de favor nos ha dispensado, honrarle con nuestra entusiasta participación en los actos que como homenaje se celebren, rindiéndole en lo religioso (Santa Misa y Procesión), la más fervorosa devoción.

Que San Isidro proteja y multiplique las cosechas y otorgue su bendición a todos. Felices fiestas os desea el Cabildo⁸⁶⁸ Sindical.

Firmado: El Jefe de la Hermandad: J. Moleres”.

En altres paraules, que, quasi segur, les festes de Sant Isidre Llauredor a penes tenien el suport de la població, a diferència de les dels Sants de la Pedra, i que, a més, sota l'excusa del fet que, en estiu, els habitants estaven més alliberats “*por la escasez de quehaceres en el campo*”, la celebració de la festa del sant castellà es trasllada a agost, quan esdevenen les festes patronals. De fet, la justificació que addueix, tot seguit, és una prova molt evident per a explicar aquest intent de substitució cultural... en plena dictadura franquista, règim polític i militar que tractava d'anul·lar les cultures diferents a la castellana i que estaven presents en Espanya.

Rematarem la informació sobre Sollana, amb les paraules que escriu Joan Ferrús, al capdavant:

“Hui, curiosament, res queda d'aquesta celebració en la programació festiva actual, ni a sant Isidre, ni als sants Abdó i Senent. Les festes i la concepció de les festes és canviant i discorre paral·lel a la societat i als moments pels quals travessa”. Cal donar pas més a lo vinculat amb la nostra terra, tot i estar oberts, i, per descomptat, deixar fora un Sant Isidre que no ha sigut introduït per voluntat de la població, sinó des de persones alienes a la nostra cultura (o que hi han girat l'esquena) i, més encara, dignificar les cultures diferents a la castellana. Només així, no solament promourem lo nostre, sinó que, de bon cor, estarem oberts als altres.

Quant a Sueca, una de les entrades que hi ha en la web de l'arxidiòcesi de València, “[2802] Sueca celebra mañana el centenario del patronazgo de los santos Abdón y Senén”

(<http://www.archivalencia.org/noticias/ant/2002/AV200207.htm>), del 2002, diu que “Una vez en la ermita de los santos de la piedra, los participantes elevarán oraciones para pedirles su protección y bendecir los campos. ‘Pondremos en las manos de San Abdón y San Senén unas espigas de arroz para rogarles que cuiden de nuestras cosechas y nos libren del granizo’, ha señalado el párroco”.

En la web de l'Arxiu Històric Municipal de Sueca, hi ha l'entrada “Agost 2016: 1895 – Festa als Sants Abdó i Senén”⁸⁶⁹ (<http://arxiu.sueca.es/page/agost-2016-1895-festa-als-sants-abdo-i-senen>),

⁸⁶⁸ En valencià, *junta*.

⁸⁶⁹ El 19 de febrer del 2020, aquesta informació apareixia en l'enllaç de la publicació “L’Ullal” (no. 1, del 2016), sota el títol “1895 – Festa als Sants Abdó i Senén” (http://www.sueca.es/sites/sueca.portalesmunicipales.es/files/Ullal_Sueca_n1.pdf).

sobre com es celebrà la festa en 1895, de què podem extraure una part molt interessant: “Si n’hi ha una festa que marque a Sueca l’acabament del mes de juliol eixa és, sens dubte, la festa en honor als Benissants de la Pedra, Abdó i Senén, o Abdon i Senent. Ja que ambdós noms estan molt estesos a la nostra localitat en les dues variants.

Se’ls denomina Benissants de la Pedra perquè la festivitat se celebra per demanar-los que la collita d’arròs siga bona i que les tronades i pedregades que solen ocórrer a finals d’agost o principis de setembre, temps de la sega, no es produïsquen.

L’expedient que vos portem (...) és el més antic que conservem a l’arxiu sobre l’organització d’aquesta festa. És de 1895 i pel que podem llegir, en aquell moment, era ja una festa totalment consolidada.

Encara que també es conserven altres expedients sobre la festa dels Benissants de finals del segle XIX, com els de 1896, 1897 i 1899, (...) és l’únic que inclou un cartell original amb els actes programats”.

Entre els actes que apareixen en aquesta font sobre Sueca, n’hem triat els del 30 de juliol, ja que ens aporten més informació referent a com esdevenia la festa. Diuen així:

“El 30 de juliol, en fer-se de dia, volteig de campanes, diana per la banda de música i cercavila amb el dolçainer. A les 8 del matí començarà la processó cívica que portarà al santuari dels patrons a l’Ajuntament, el Clero i els Majorals, que aniran precedits per les acostumades grupes, dolçainer i músic fins a la porta de la Mar (aquesta porta estava al final del carrer Sequial). A les 9 missa cantada i sermó a l’ermita (una anotació a llapis al cartell diu que el sermó el farà Don José [Ferrer?]), després tornaran tots junts, tal i com s’ha explicat abans, fins a la Casa Capitular, on Ajuntament i Clero s’acomiaran i grupes, dolçainer i música recorreran els carrers de costum (una anotació a llapis al cartell diu que aquesta cavalcada la presidirà la Comissió de Festes). A migdia, volteig de campanes i a les 6 de la vesprada processó general (una anotació a llapis al cartell diu que la processó la presidirà la corporació municipal) amb volteig de campanes, dolçainer i música. Amb això conclouen els actes.

El cartell porta data de 27 de juliol de 1895”.

En Teulada (la Marina Alta), com podem llegir en l’entrada **“El Raval de Teulada, un fet urbà i un topònim per recuperar”** (<http://jaumebuigues.blogspot.com/2017>), treta del blog **“Recerques de Jaume Buigues”**, de Jaume Buigues i Vila, *“el Raval de Teulada celebrava, rememora i commemorarà, any rere any, la seua festa pròpia i diferenciada, caracteritzada pel ball de les danses, els jardins amb pot, les revetlles i els bous (...), totes elles dedicades als seua [sic, en lloc de seus] patrons els Sants de la Pedra, protectors de les collites”*. I, més avant, diu que, amb la festa als Sants de la Pedra, *“s’iniciava la temporada de la molta de la farina. Es festeja a uns ‘sants patrons’ que protegien les collites, especialment del blat però també del raïm que estava per vindre, uns conreus que donaven treball per altri a la gent del carrer, vida i bullici, en especial el del trànsit de la gent que anava a moldre, fins [que] el canvi de les circumstàncies va acabar amb la molinaria de vent”*.

En Tor-la-ribera⁸⁷⁰ (una població de la comarca aragonesa i catalanoparlant de la Baixa Ribagorça), en què la parròquia porta per nom “*Parròquia dels Sants Abdó i Senén*”, es celebren les seues festes en abril, amb motiu de la Pasqua de Resurrecció i també el 30 de juliol, festivitat de Sant Abdó i Sant Senent. Informació treta de l’entrada “*Torre la Ribera*” (<http://www.turismoribagorza.org/es/planifica-tu-vida/nuestros-municipios/torre-la-ribera>), de la web “*Turismo Ribagorza*”.

Respecte a Torrent (l’Horta de València), en l’entrada “*Un poc d’història*”⁸⁷¹ (<http://fmct.es/la-fmct/historia>), en la web de la “*Federació de Moros i Cristians de Torrent*”, hi ha⁸⁷² que “*L’origen de les Festes Majors en honor als Sants Abdó i Senent, els Sants de la Pedra, és remunten a mitjan segle XIX quan te lloc en Torrent el pas del patronatge oficial de Sant Lluís Bertran, fins llavors patró de Torrent, al dels Sants Abdó i Senent. És a partir d’esta època quan comença un augment en la devoció als Sants de la Pedra que contrasta amb l’escassetat de notícies dels segles anteriors en que aquestos Sants tan sols eren objecte de devoció privada per part d’alguna família o grup de veïns. En aquestos anys era costum tindre al Santíssim Sagrament exposat durant la missa major i el sermó, segons ens indica una sol·licitud presentada pel síndic de l’Ajuntament a l’Arquebisbe de València.*

Els precedents històrics respecte de les festes oficials, estan inscrits en el Llibre Racional, document històric de l’any 1657 en el que es relacionen totes les manifestacions religioses i festes corresponents al calendari universal però que tenien una forta tradició local. Així, segons aquest document, les festes locals es dividien entre les que tenien caràcter oficial i les privades. Les primeres eren administrades pels òrgans de govern ‘els jurats’⁸⁷³ i les privades, eren organitzades per confraries, clavaris, veïns i inclús famílies. Entre les festes administrades pels Jurats estaven la de sant Antoni Abad, sant Josep i sant Gregori. Les festes en honor a l’Assunció, la Mare de Déu del Rosari, Sant Cristòfol, Sant Àngel, Sant Marc, Sant Vicent Ferrer, Sant Jaume, Sant Blai, Sant Lluís Bertran, La Immaculada i els Sants Abdó i Senent corresponien a les ‘privades’ i per tant organitzades per les confraries i veïns. Fins a aquest moment, els Sants Abdó i Senent no són encara patrons, però en 1853 junt amb l’esplendor d’altres festes, ja es menciona els Sants de la Pedra com ‘patronos de esta villa’ i a partir d’ací, el cost de les mateixes i la seua organització anirà a càrrec de l’Ajuntament”.

També se’ns comenta, en aquest llibre, que “*Les festes patronals se celebraven en Torrent sense a penes participació ciutadana. Torrent és massa gran per a tindre festes, es deia. No hi havia un sentiment generalitzat en la població cap esta celebració i els actes oficials passaven sense pena ni glòria. Els clavaris del Corpus de l’any 1987 van proposar, en un ambient d’amistat i ganes de*

⁸⁷⁰ El nom, en castellà, d’aquesta població aragonesa, és Torre la Ribera

⁸⁷¹ Aquesta entrada acull el text del pròleg del llibre “*Moros i Cristians a Torrent. L’esperit d’un poble*”, de José Manuel Almerich Iborra, publicat en el 2014.

⁸⁷² Hem fet la transcripció literal de part de l’article.

⁸⁷³ Amb el terme *jurat*, abans del Decret de Nova Planta de 1707, que acabà amb el règim foral valencià, es designava cada membre de la Universitat o del Consell municipal, lo que, d’aleshores ençà, diem Ajuntament (procedent del castellà “*Ayuntamiento*”), això és, el jurat representa la figura de cada u dels regidors.

continuar, a les autoritats religioses, la possibilitat de crear una nova comissió de festers dels Sants Patrons, la primera de la història de Torrent, amb la intenció de potenciar i continuar amb un altre aire, les Festes Majors en honor als Sants Abdó i Senent”.

Però, i, ací, donem amb la clau que explica el motiu de fons de la introducció de les filades de moros i cristians durant la festa dels Sants de la Pedra (causa que, des d’una cultura matriarcal, com la que moltes persones impulsem, no hauria fet que s’introduís en Torrent, per la senzillesa que comporta el matriarcalisme, contra la fastuositat de les cultures patriarcals), com molt bé se’n cita al principi d’aquesta entrada (i, a més, en lletres de major grandària) i que, textualment, diu així: *“En la ciutat de Torrent, a 16 de Novembre de 1987, reunits els citats al peu i constituïts com a Junta i sent els primers festers dels Sants Patrons Abdó i Senent decidixen per a major fast⁸⁷⁴ de la festa, crear una comparsa de Moros i al mateix temps, pensant en un futur prometidor per a aquestes festes, decidixen crear una Associació de Festes de Moros i Cristians, perquè en ella tinguem cabuda totes les comparses de Moros i Cristians, que en un futur puguen crear-se per a millor celebrar i organitzar aquestes festes⁸⁷⁵”.*

Això, i, sempre partint d’aquesta entrada, comportà que *“La gent va participar de ple i noves comparses anaren sorgint any rere any. Per fi, la ciutat de Torrent tenia les Festes Majors que es mereixia, i per fi també, veïns i visitants es van sentir atrets per la festa fins al punt de vindre a passar uns dies amb nosaltres i guardar-se dies de vacances per a participar en elles. Es va aconseguir que els ciutadans es quedaren en el poble durant les seues festes com mai havia ocorregut”.*

A més, com un punt a favor del fet que la cultura valenciana i, així, la de Torrent, és matriarcalista, en una part de l’escrit, llegim que, *“En 1936, el drama de la Guerra Civil Espanyola també va afectar intensament una ciutadania profundament religiosa. La religiositat o ‘beateria’, per la que els torrentins sempre han sigut coneguts, forma part de la seua pròpia forma de ser sense que res haja de veure les seues tendències polítiques. La devoció popular està tan integrada en la seua cultura i en la seua personalitat, que constitueix un tret propi de la nostra identitat com a poble”.*

Quant a Vallanca (població de la comarca del Racó d’Ademús), per mitjà del llibre electrònic⁹¹⁷ ***“Del Paisaje, Alma del Rincón de Ademuz (II): En el VIIIº Centenario de la Conquista Cristiana (1210-2010)”***

(<https://books.google.es/books?id=kFbjBwAAQBAJ&pg=PA371&lpg=PA371&dq=vallanca+santos+abd%C3%B3n+y+sen%C3%A9n&source=bl&ots=R7-SfsvBHs&sig=>), d’Alfredo Sánchez Garzón, sabem que, a més de l’ermita que hi ha dedicada a Sant Roc, hi ha que, *“De facto, siempre se le ha invocado por su solidaridad y vida ejemplar”.* No obstant això, en Vallanca, Sant Roc està vinculat amb els Sants de la Pedra, ja que Alfredo Sánchez comenta que la imatge del sant *“está todo el año en la capilla de la ermita de su nombre. Desde la parroquial (sic), la procesión sale el 16 de agosto por la mañana, siguiendo por las calles del pueblo hasta la ermita, portando los feligreses las imágenes de los ‘santicos de la Piedra’.* Al arribar al ermitorio dejan a **san Abdón y san Senén** y

⁸⁷⁴ Ostentació de magnificència; luxe extraordinari.

⁸⁷⁵ Fixem-nos que, en el fons, es prengué el tema dels Sants de la Pedra com a excusa per a introduir-hi, la de moros i cristians, en lloc de promoure un reviscolament cultural a partir de les tradicions matriarcals que hi havia en el poble i,

cogen la de san Roque, bajándolo en andas y con gran devoción hasta la parroquial, donde se celebra la Santa Misa. Ya por la tarde se devuelve el santo a su capilla, siendo amenizada la procesión por la charanga. La vuelta se hace con los ‘santos de la Piedra’, que han pasado el día en la ermita y ahora son devueltos a la parroquial, hasta el año próximo” (p. 371).

En la Vilavella (població de la comarca de la Plana Baixa), com podem llegir en l’entrada **“La Vilavella”**⁹¹⁸ (https://ca.wikipedia.org/wiki/La_Vilavella), de Viquipèdia, quan parla sobre la **“Festa dels Sants de la Pedra, Sant Roc i Sant Joaquim”**, *“Gaudeixen de fama en la comarca les festes de carrers i barris de la població, en honor a aquests sants, que se celebren des de finals de juliol a principis de setembre i mantenen una seriosa competència entre si per les exhibicions de ‘bous de carrer’ d’importants ramaderies”*.

de pas, de la cultura valenciana. Una actitud que hem de rebutjar, des de la nostra simpatia per la cultura matriarcalista que roman empeltada a la nostra llengua.

⁹¹⁷ El 20 de febrer del 2020, l’enllaç per a accedir a aquest llibre era diferent.

⁹¹⁸ El 13 de març del 2020, aquesta entrada apareixia amb xicotets canvis respecte a lo que hem escrit ací.

A continuació, passem a Catalunya, d’on podem llegir molta informació relacionada amb els Sants de la Pedra, els quals, tal vegada, són més coneguts pels catalans com Sant Nin i Sant Non, noms familiars que reben Sant Senent i Sant Abdó respectivament.

En Arbeca (població de la comarca de les Garrigues), com podem llegir en informació interessant en l’article **“Sant Abdó i Sant Senén i llur veneració a casa nostra”** (<https://prensahistorica.mcu.es/consulta/registro.do?id=10003050880>), signat per Ramón Sabaté, el qual figura en el diari català i catòlic **“La Cruz”** (del 30 de juliol de 1930), i a què podem accedir mitjançant la web **“Biblioteca Virtual de Prensa Histórica”**, *“Els antics patrons de la nostra agricultura hi foren ja venerats en èpoques molt llunyanes. De l’any 1450 sabem del cert que tenien altar a l’església de Santa Llúcia, situada a la plaça i actualment desapareguda. A l’església parroquial nova se’ls hi destinà una capella en la qual s’hi pot veure un retaule barroc daurat sumptuosament. Perdura el benifet⁸⁷⁶ fundat sots l’advocació dels ínclits Màrtirs”* (p. 1).

Sobre Banyoles (comarca del Pla de l’Estany), i, més en concret, sobre el Terme (la part, històricament, pageda de Banyoles), el capellà Martirià Brugada i Clotas, en l’article **“Banyoles. Festa del Terme en honor als sants Abdon i Senén”**, tret del llibre **“Repics de festa. Aplecs, fires i festes del Pla de l’Estany”** (de diversos autors i publicat pel Consell Comarcal del Pla de l’Estany, en 1999), diu que, *“Antigament, amb el tritlleig des del campanar de Santa Maria dels Turers s’anunciava que tot estava a punt per a la festa. (...) La comitiva festiva s’anava engruixint tot*

⁸⁷⁶ Acte o efecte de fer bé.

arreplegant les famílies de les pairalies⁸⁷⁷ del Terme que s'unien per participar a l'ofici en honor dels dos sants, que solia ser a les onze. Les famílies portaven diversos pans –les coques⁸⁷⁸– confeccionats amb farina de la darrera collita i ornaments amb ametles, nous, avellanes... A l'entrada de l'església, els músics saludaven l'arribada de les coques amb tonades festives, les anomenades lilaines, ja que veien assegurat el seu pagament. (...) A l'ofertori els pabeneïters recollien les coques i en tallaven unes quantes que, després de ser beneïdes, es repartien immediatament entre els devots. Es passava a venerar les relíquies dels sants i no hi mancava el cant dels goigs en honor seu. (...) La recapta, originàriament, es feia de blat, com és propi” (pp. 93-94).

Quant a aquest ofertori, un altre estudiós de Banyoles, Àngel Vergés i Gifra, en el seu llibre **“Costumari banyolí. Costums i tradicions de la ciutat de Banyoles”**, editat per l'Ajuntament de Banyoles i per la Diputació de Girona, en el 2017, comenta que *“La festa del Terme és una festa en què són ben visibles les ofrenes i aquest costum religiós no és gens absent en cultures i religions prèvies al cristianisme”* (p. 139). Resulta curiós aquesta nota que inclou Àngel Vergés, sobre la presència anterior al cristianisme. Igualment, agraesc la generositat de Josep Grabuleda Sitjà, qui m'envià una còpia de quasi tot el llibre, per correu electrònic, el 23 de maig del 2018. Sabem, per mitjà de l'article **“La Festa del Terme beneeix els patrons”** (<https://www.diaridegirona.cat/estiu/2008/07/28/tradicio-festa-del-terme-beneeix-patrons/279028.html>), publicat en el **“Diari de Girona”**, que, no sols es fa la tradicional ofrena de les *“Coques amb Lilaines”*, sinó *“també del blat fruit de la collita d'aquest any”*. Sobre aquesta ofrena (i, amb intenció de confirmar que, efectivament, n'és de forment), envií uns correus electrònics a Miquel Rustullet (de Banyoles), el 26 d'abril del 2019, *“per si, en el Terme, s'hi fa l'ofertament de blat, això és, de part del forment collit, Miquel”*, ja que, *“Per ací, per l'Horta de València i per altres comarques valencianes, sí que és costum, en més d'un poble, oferir el raïm primerenc, com m'ha comentat mon pare i altres persones, o bé com apareix en alguns articles relacionats amb els Sants Abdó i Senent”*.

La seua resposta fou: *“No havia pas sentit a dir mai que es fes ofrena de raïms. Pensa que som una comarca que el tema de la vinya ara quasi no existeix i, antigament era una cosa més aviat residual, diria que només ho havia estat pel consum familiar”*. En un altre escrit al mateix correu, Miquel Rustullet afegí que *“Aquest escrit és del Diari de Banyoles, i tal com es veu en la fotografia també fan l'ofrena del blat”*. Agraesc aquest aclariment relatiu, no solament a la festa del Terme, sinó al detall de la foto que apareix en aquest article del **“Diari de Girona”**.

⁸⁷⁷ Una *pairalia* és el lloc pairal, això és, el relacionat amb els pares i amb els avantpassats.

⁸⁷⁸ En un correu del 1r d'octubre del 2018, Miquel Rustullet m'aclarí que *“hi ha alguns veïns del terme que porten coques a dins l'església. És en aquest moment quan els músics que són a l'exterior i ho observen fan uns breus i petits tocs musicals de caire informal, són les 'lilaines'. La paraula lilaina a Banyoles (potser en d'altres llocs també) la utilitzem quan es referim a coses amb molt poca importància. El toc o nota musical que fan els músics deu tenir aquesta connotació”*. Quant a les coques, comenta que *“seran les que a la sortida de la missa es subhastaran per recollir alguns diners per sufragar part de la festa”*. Agraesc la generositat de Miquel Rustullet.

Veiem, doncs, que, no solament és costum fer ofrena de raïm (el primerenc), com d'arròs (en Sueca o, per exemple, en Cullera), sinó de forment, si més no, en poblacions on la vinya, com ara, en Banyoles (nord de Catalunya), a penes s'ha conreat.

Igualment, i continuant amb Banyoles, Miquel Rustullet (qui tingué la gentilesa d'enviar-me, per correu electrònic, informació sobre Banyoles i, a més, per exemple, escrita per Martirià Brugada), en l'article **"Antecedents de la Plaça dels Sants Abdó i Senén"**, publicat en el 2012, en la **"Revista de Banyoles"**, comenta que, cada 30 de juliol, en la zona de Banyoles coneguda com **"el Terme"**, esdevenia una **"ballada"** (p. 18) que, **"en uns anys en què les ocasions de fer festa no eren pas excessives, l'aplec de la gent del Terme, a final de juliol, s'agraïa"** (pp. 18-19), i que algunes persones que li ajudaren en la recollida informativa rememoraven **"quan les mateixes pabordesses anaven a buscar les flors per confeccionar els pomells pel ball, on els nois el compraven i el regalaven a la seva parella"** (p. 19). Aquesta ballada consisteix en **"una ballada de sardanes, una activitat que sempre ha acompanyat a la festa del Terme, la dels sants Abdó i Senén, almenys a Banyoles"**, com em comentava en un correu electrònic del 1r d'octubre del 2018.

Més avant, i, dins de l'article, afegí que hi hagué problemes que estigueren a punt d'acabar amb el costum d'ocupar un camp que **"es deixava sense sembrar fins que hagués passat la data de l'aplec"** (p. 19), però que, no sols no es va prohibir a mitjan dels quaranta (per decisió d'un governador que escoltà les dues parts), sinó que, fins i tot, **"D'ençà l'any 1973, amb l'acord municipal i la posterior ordenació de la plaça dels Sants Abdó i Senén, (...) el dret de poder-hi ballar està garantit"** (p. 19).

Així mateix, i prosseguint amb la festa del Terme, en un llibre titulat **"El Terme de Banyoles"**, de Josep Grabuleda i Sitjà i de Guerau Palmada i Auguet (editat per l'Ajuntament de Banyoles junt amb la Diputació de Girona, en el 2014), hi ha que **"les festes de més enrenou (...) eren (...), òbviament, les dels sants Abdó i Senén, la festa major del Terme"** (p. 15), que **"la devoció als sants Abdó i Senén també es vivia amb intensitat per part de tota la família i, quan s'apropava la festa, tothom hi posava el coll: fent la recaptà pels veïnats, preparant pomells per les sardanes, venent participacions de la rifa, ornamentant l'altar..."** (p. 19) o, per exemple, que els sants Abdó i Senent, patrons dels pagesos i dels habitants del Terme, igualment, són la **"representació de la fe i l'esperança"** (pp. 40-41).

Auduiem que, per mitjà d'un correu de Miquel Rustullet, del 19 de juny del 2018, en resposta a una pregunta meua sobre la relació entre la Creu del Terme i la festa dels Sants de la Pedra en Banyoles i a poemes, hi ha que, **"A Banyoles, els sants Abdon i Senén són els patrons del Terme, de manera que cada any una cosa i l'altra van unides. Generalment, quan a finals de juliol es fa aquesta festa, un dels actes que hi ha és resar el Rosari³²² i una petita ballada de sardanes al voltant de la Creu del Terme. Cada any, en el programa dedicat a la festa dels sants Abdon i Senén, el que es fa és escriure-hi algun article de records i testimonis relacionats amb la festa o els sants. Podria ser que algun any hi hagi hagut algun poema"**. Per tant, parlar de la festa de la Creu del Terme és tenir presents els patrons d'aquesta zona de Banyoles i, per tant, els poemes no estan aïllats d'un vicle amb els Sants de la Pedra, ja que, com escriu Miquel Rustullet, es fa una ballada al voltant del monument a la Creu del Terme.

Sense deixar Banyoles, inclourem que té lloc la sardana **“Sardanistes, a l’aplec!”**, a què pogué accedir per mitjà de Sílvia Farrús Prat (de l’Institut d’Estudis Ilerdencs), a través d’un correu electrònic, el 29 de maig del 2019⁹²³. Com indica el subtítol d’aquesta obra, es tracta d’una

⁹²² Pregària tradicional catòlica destinada a lloar la vida de Jesús i la de la seua mare.

⁹²³ Informació facilitada per Sílvia Farrús Prat, per correu electrònic, el 31 de maig del 2019, a partir d’una digitalització realitzada pel *“Servei de Patrimoni Bibliogràfic i Documental”* de l’Institut d’Estudis Ilerdencs. El títol de l’obra digitalitzada és **“Sardanistes, a l’aplec! Sardana inspirada en la típica festa dels Sants Abdon y Senén, que la ciutat de Banyoles celebra anualment el dia 30 de juliol”** unida a una segona obra, **“Terrassenca (Glosa del ballet popular ‘L’Estapera’)”**. Són sardanes per a cobla originals de Josep Baró Güell, amb música impresa i, possiblement, editades en la ciutat de Girona, en 1949.

En informació facilitada per la **“Confederació Sardanista de Catalunya”**, en uns missatges del 2 de juny del 2019, després d’enviar-los un escrit per si sabien de llocs on es ballassen sardanes amb motiu de la festivitat dels Sants de la Pedra, *“Per veure si hi ha una relació directa, en algunes poblacions, entre la festa dels sants i l’actuació de sardanes, i d’altres balls i danses, com ocorre en alguns casos”* o si hi havia sardanes relacionades amb els dos sants, em comentaren que, en el Morell (el Tarragonès), *“Aquell dia s’hi fan sardanes”*, però veiérem que no estaven directament vinculades amb la festa, com ara, un poc després de la missa grossa.

Ara bé, sí que afegirem que *“en principi, a Catalunya molts pobles que tenen una ermita o bé parròquia, el dia del sant o bé, el festiu més proper, s’hi celebren actes tradicionals a part del culte, les sardanes no hi solen faltar sovint després de la missa; a continuació, un dinar de germanor, etc.”*. Aquesta informació realment privilegiada, venia confirmada per uns cartells de mostra que em passaren *“de com són els ‘Aplecs d’ermita’ a Catalunya, a grans trets, perquè es faci una idea”*. I, de fet, es confirmava: en un aplec de Sant Sebastià, en gener del 2019 (en Caldes de Malavella), un poc després de la missa solemne; en l’Aplec dels garriguencs a Puiggraciós (abril del 2018), sardanes immediatament després de l’ofici de vot de poble amb l’Escolania i la cobla Maricel; en l’Aplec de Sant Hilari (gener del 2018), missa, cant dels goigs, en acabant, benedicció i repartiment de panets i, després d’aquests actes (que començarien a les 11h), audició de sardanes... a les 12h, amb la col·laboració, entre altres, de l’Ajuntament de Cardedeu; en el 172é Aplec de **“Sardana inspirada en la típica festa dels Sants Abdon y⁹²⁴ Senén, que la ciutat de Banyoles celebra anualment el dia 30 de juliol”**, una obra de Josep Baró Güell, amb música impresa, editada en la ciutat de Girona, possiblement, en 1949, junt amb una glosa⁹²⁵ de ballet popular.

A més, en el llibre **“El Terme de Banyoles”**, de Josep Grabuleda i Sitjà i de Guerau Palmada i Auguet, hi ha que, en Banyoles, *“S’edita, des de fa anys (ja es publicava el 1950), cada 30 de juliol, el butlletí (o programa) de la festa, en què es recullen articles de diversos autors que expliquen aspectes històrics, memorístics o populars del Terme”*.

També sobre el Terme, però en l’entrada **“Sants Abdó i Senén, pebrots i tomaques”** de la web⁹²⁶ **“Bienve Moya. Llegendes d’arreu”** (<https://bienve.wordpress.com/2012/07/24/sants-abdo-i-senen-pebrots-i-tomaques>), de l’estudiós Bienve Moya, llegim que, *“A Banyoles i el seu terme es recorden dels sants germans: ‘Es tracta d’una festa centenària de tradició popular, en honor als sants Abdó i Senén, patrons de la pagesia i del Terme de Banyoles i comarca’. Segons el seu programa de 2012”*.

En la ciutat de Barcelona, per mitjà del blog **“Basílica de Santa Maria del Pi”** i, així, de l’article **“Capella de la Mare de Déu de la Mercè”** (<https://basilicadelpi.cat/ca/mare-de-deu-de-la-merce>), en què es parla prou sobre els patrons dels llauradors i dels hortolans, en paraules de qui el signa,

Albert Cortés, *“El Gremi de mestres Hortolans del portal de Sant Antoni s’instal·là en aquesta capella l’any 1398, dedicant-la als seus patrons Abdó i Senén, popularment anomenats Sant Nin i Sant Non. Es tracta d’un dels gremis més antics de Barcelona, que reunia a la gran majoria de propietaris dels camps i hortes de la part occidental de la ciutat, tenint, fins i tot, el càrrec reial de Guàrdia fora muralla.*

(...) es conserva (...) un magnífic reliquiari dels Sants Abdó i Senén regalat, l’any 1410, al gremi pel cèlebre rector del Pi Felip de Malla, i que cada any es treia per la festa patronal (30 de juliol). Es coneixen també dos caps de talla dels sants fets l’any 1610 que es col·locaven sobre l’altar els dies de festa.

El retaule actual [del gremi dels Hortolans del portal de Sant Antoni] és obra de Joan Martorell i Montells (1833-1906), que va desenvolupar la seva obra dins la corrent goticista de moda en aquella època, sobretot per influència de Viollet-le-Duc. (...) va poder-se realitzar l’any 1885 gràcies a una donació privada que exigí, en contrapartida, la col·locació de la Mare de Déu de la Mercè en un lloc preferent, desplaçant així els antics titulars als laterals. A més, també s’hi va col·locar el copatró Sant Isidre, Sant Llorenç, Santa Maria de Cervelló, Santa Agnès, Sant Antoni de Pàdua i a Sant Miquel al coronament”.

Sant Maurici (setembre del 2016), missa solemne al sant i, tot seguit, interpretació de sardanes, en el terme de Caldes de Malavella.

⁹²⁴ Textualment.

⁹²⁵ Composició poètica, amplificació d’una estrofa, en què cadascuna de les estrofes acaba amb un vers o grup de versos d’aquella estrofa.

⁹²⁶ El 21 de febrer del 2020, aquesta web es deia *“Bienve Moya-Domènech. Relats i altres imaginacions”*.

De fet, en part de la presentació, en Internet, del llibre⁸⁷⁹ *“Societat, cultura i món medieval a l’Edat Mitjana. Recull d’articles”* (<https://books.google.es/books?isbn=844753811>), de Salvador Claramunt Rodríguez, editat per la Universitat de Barcelona, en el 2014, hi ha que *“La parròquia del Pi va ser la seu de nombroses confraries o obres pietoses. Destaquen la confraria dels hortolans de Sant Abdó i Senén (sant Nin i sant Non), que ja apareix vinculada al temple el 1328. De 1405 data les constitucions atorgades pel rei Martí amb el títol de ‘Ordinacions per la bona marxa de la confraria de pagesos, traginers e hortolans sota l’advocació dels sants Abdón e Senen’”* (p. 121).

Sobre Barcelona, però a partir d’informació del *“Costumari català”*, de Joan Amades, facilitada per Josep Ma. Alentà (encarregat de la secció religiosa de l’Editorial Claret), hi ha que, *“A Barcelona, els tenien per tals els hortolans de les hortes de Sant Antoni i de Sant Pau. Estaven aplegats en una confraria gremial, encara subsistent, amb casa pròpia al carrer de Sant Pau, a la casa assenyalada amb el número 87⁸⁸⁰. La façana estava ornada amb diferents arreus de conrear la terra, amagats avui sota els aparadors d’un establiment modern.*

⁸⁷⁹ El 29 de novembre del 2019 es podia accedir a aquest llibre mitjançant un altre enllaç.

⁸⁸⁰ Sobre aquesta casa, direm, a partir del llibre *“Una mà de sants”*, de Bienve Moya, i publicat en el 2011, que *“Mostra d’aquest vell patronatge és una llinda amb l’emblema dels hortolans, que encara s’aguantava en la dècada dels vuitanta a la casa número 87 del*

Els nostres avis distingien els hortolans dels pagesos segons que reguessin amb aigua de sínia o no. Com que la riquesa d'aigües somes⁸⁸¹ del Pla de Barcelona permetia de pujar l'aigua amb sínia i àdhuc amb cigonyes i manxes, d'ací que tots els voltants de la ciutat estiguessin sembrats de gracioses sínies.

(...) Els hortolans celebraven llur festa a l'església del Pi, de la qual eren feligresos. Feien un solemne ofici. Guarnien l'altar amb arreus⁸⁸² i amb verdures i fruites, escollides entre les més grosses i més boniques de la collita.

Els hortolans havien celebrat diferents festes pels voltants de l'església del Pi. Enramaven i empal·liaven⁸⁸³ la plaça, segons costum estés segles enrere. Al matí, un cop acabada la funció religiosa, feien un cós⁸⁸⁴ pels carrers dels voltants de la parròquia. Donaven, com a joia⁸⁸⁵, una grossa oca al qui arribava primer, i una altra de més petita, al segon. Feien ball de plaça al so de sac de gemecs, flabiol i tamborí. Treien dansa els pabordes i sortia a ballar el bo i millor de la pagesia de les hortes. Tothom anava molt endiumenjat, i les hortolanes lluïen sengles⁸⁸⁶ rams de flors. A la tarda, feien una processó molt llúida, en la qual portaven les imatges dels sants patrons sota tàlem⁸⁸⁷. Fou costum d'embellir-les amb verdures i hortalisses de les més fresques i escollides que havien crescut per totes les hortes. Els confreres tenien molt d'interès a obtenir exemplars ben grossos i excepcionals, per tal de fer lluir els sants patrons que els protegien els fruits de la terra. En tornar al temple, celebraven un rosari i cantaven els goigs.

Fou costum estès, entre els hortolans, de convidar llurs amics a un berenar, fet a les hortes mateix. Solia consistir en una gran amanida, amb molt d'ensiam, pebrots i tomàquets. Des de temps abans, guardaven els exemplars més grossos i frescos, per poder-los oferir el dia d'avui als amics i coneguts que convidaven. Aquest costum va donar origen al refrany:

Sant Nin i Sant Non,

pebrots i tomàquets,

la festa dels hortolans”.

carrer de Sant Pau, amb la data de 1778. Avui, casa i làpida han donat pas a la nova urbanització de la dita rambla del Raval” (p. 143). La llinda és la fusta o pedra travessera que descansa sobre els dos muntants, és a dir, sobre les dues peces posades verticalment, d'una porta.

⁸⁸¹ *Soma, femení de som, vol dir “de poca fondària”.*

⁸⁸² Els arreus són els ornaments, els guarniments, etc. de vestir com també, per exemple, els efectes, els instruments i els accessoris necessaris per a una tasca.

⁸⁸³ *Empal·liar* (i també “*empaliar*”) vol dir guarnir amb domassos (això és, amb teixits de seda o de cotó que representen dibuixos), amb tapissos i amb altres teles d'ornament.

⁸⁸⁴ Cursa o correguda a peu o a cavall per a guanyar algun premi.

⁸⁸⁵ Sinònim de *premi*. Una tia meua diu “*Qui va davant, guanya la joia*”.

⁸⁸⁶ U per a cadascuna de dues o més persones.

⁸⁸⁷ Llüt nupcial, pal·li.

A continuació, Joan Amades, parla sobre un detall que hem tractat en un altre punt de l'estudi (sobre la substitució de Demèter i Persèfone pels Sants de la Pedra, amb motiu de la cristianització de les festes), i entrant en el tema del faldellí (p. 53), el qual podríem considerar femení i, així, que, en la Ciutat Comtal, quan Joan Amades preparà el *“Costumari català”*, encara pervisquessin detalls de matriarcalisme en els confreres de Sant Nin i Sant Non.

En relació amb Barcelona, però en el llibre *“Calendari de llegendes, costums i festes tradicionals catalanes”*⁸⁸⁸, d'Aureli Capmany i Farrés i publicada en el 2019 per Edicions Sidillà, llegim que, malgrat la introducció de Sant Isidre, en bona part de Catalunya (sobretot, arran de la seua canonització, en 1622), *“com qui canvia de camisa, retirant dels altars les imatges dels sants protectors tradicionals, (...) encara resta viu el record en algunes poblacions. (...) I, pel que fa a Barcelona, si bé han desaparegut les hortes veïnes a la ciutat, els descendents d'aquells hortolans que fins i tot van arribar a ocupar l'alta magistratura municipal, amb el càrrec de conseller, mantenen el record dels seus passats fins a on ho permeten els temps actuals i fan memòria i honoren els sants patrons Abdon i Senén”* (pp. 63-64).

En Capafonts (comarca del Baix Camp), partint de la informació facilitada per Diego López Bonillo, per correu electrònic, el 24 de novembre del 2017, si recorrem a l'obra *“Nova Guia de Capafonts”*, de Diego López Bonillo junt amb Salvador Rovira i Gómez i editada per la Diputació de Tarragona, tenim que, en l'apartat *“2. La festa dels sants Abdon i Senén”*, se'ns indica que *“El trenta de juliol, dia dels sants Abdon i Senén hi ha festa al poble. Té un caràcter votiu⁸⁸⁹ i el seu origen és molt semblant al de moltes altres d'aquestes característiques. Era temps d'epidèmia, i davant la persistència de la plaga, hom pensà que calia encomanar-se a un sant per tal de deslliurar-se del flagell. Pel que sembla, no hi hagué acord sobre quin havia de ser el sant elegit, per la qual cosa es decidí de sortejar-lo. Sortiren elegits els sants Abdon i Senén, als quals tot seguit el poble prometé solemnement que si ajudaven en l'eradicació de la desgràcia, mai més ningú no treballaria en el seu dia. Desapareguda l'epidèmia, es donà compliment a la prometença i així s'ha fet sense cap interrupció al llarg del temps. Fins ara fa alguns anys, es feia el recordatori la vigília, mitjançant un pregó en el qual es recordava el deure de no treballar, i el dia senyalat tothom complia el vot. Únicament restaven lliures d'aquesta obligació els que havien d'anar a regar, quan els tocava el torn de l'aigua.*

El dia dels sants no se celebrava cap acte profà per commemorar la festa: era senzillament l'acompliment d'una obligació i així ho entenia tothom. Actualment, tot i que encara persisteix aquest esperit, s'ha introduït algun element festiu, el qual diversifica els actes que se celebren durant aquest dia”.

Agraesc aquesta informació, facilitada per Diego López, per correu electrònic, el 24 de novembre del 2017, junt amb uns comentaris seus: *“Independientemente de la asistencia a los actos litúrgicos, todos los habitantes del pueblo la respetaban. Y, por si acaso, el Ayuntamiento podía*

⁸⁸⁸ Aquest llibre, editat en el 2019, toca els temes que van de juliol a desembre.

⁸⁸⁹ Oferit o promés en vot.

sancionar a quienes se la saltaban. No se tiene constancia de que tuviese que aplicarse esta disposición, normalmente no se daba el caso.

Sólo estaban exentos del cumplimiento los que debían salir a apacentar los rebaños y los que debían regar cuando les tocaba el turno. Por lo demás, se paralizaba la vida laboral en el pueblo”.

En Capçanes (comarca del Priorat), en paraules tretes d’una publicació de l’**“Associació de Gogistes Tarragonins”** amb la col·laboració de la Parròquia de la Nativitat de la Mare de Déu, en què hi ha una miqueta de descripció sobre Capçanes i sobre els goigs dedicats als sants Abdó i Senent, llegim que *“Els Patrons són els germans Sant Abdó i Sant Senén, qual festa se celebra juntament els dies 30 i 31 de juliol; amb especial advocació és demanada la seva protecció pels fruits de la terra. Les actuals imatges són modernes i des de temps immemorial que es canten els goigs al seu honor”*. Agraesc la col·laboració de Rosalia Sedó Coll, qui me la facilità el 14 d’agost del 2018, per correu electrònic.

Sobre Cubelles (comarca del Garraf), en **“Història de Cubelles”**, del prevere Joan Avinyó, llegim que, *“Segons la tradició, la festa del 30 de juliol, que cada any celebra la parròquia de Santa Maria de Cubelles en honor de sant Abdon i sant Senén, és vot de poble, fet a les acaballes del segle XVI en alguna d’aquelles calamitats que tan[t] sovintejaven aleshores”* (p. 123). En distints apartats de la recerca, hi ha molta informació en relació amb Cubelles, motiu pel qual no el tornem a exposar ací. Nogensmenys, direm que és una de les poblacions on més arrelada està la devoció als Sants de la Pedra, fins i tot, en el segle XXI.

Quant a l’Espluga de Francolí (comarca de la Conca de Barberà), en l’entrada **“L’Espluga de Francolí, 1892”** (<https://balldexiquetsdevalls.wordpress.com/2017/12/31/lespluga-de-francoli-1892>), en **“El blog de Xavier Güell”**, llegim que, en la Festa Major de 1892, sí que hi hagué castells. De fet, afegim que *“Una correspondència de Jacint Espigó Ramos, membre de la Junta del Centre Carlí de l’Espluga de Francolí, al diari carlí El Correo Español, va ressenyar que uns afeccionats locals, ‘los aficionados á esta clase de diversiones’, van engrescar-se a aixecar castells imprevistadament, ‘levantaron arriesgados castillos, los cuales, dada la improvisación, fueron muy aplaudidos’, el migdia de Festa Major de 1892, el 30 de juliol, després de l’Ofici, davant de la Casa de la Vila. L’estímul de sumar uns grallers⁸⁹⁰ a plaça també va aplanar-ho [...] Això guarda la seva importància si el capdavanter dels grallers, també un veí, també es delia⁸⁹¹ pels castells, com més endavant es veurà: ‘Muy señor mio y distinguido correligionario: Con gran pompa y solemnidad ha celebrado esta católica y leal villa su anual fiesta mayor en honor á los inclitos martires Santos Abdón y Senén con los siguientes festejos: [...] Dia 30 [...] Una vez concluídos los divinos Oficios, al igual que el dia anterior por la noche, se dirigieron las autoridades en Corporación á las Casas Consistoriales en medio del mayor regocijo de que estaba poseído este vecindario, y una vez allí, los aficionados á esta clase de diversiones, al alegre sonido de las*

⁸⁹⁰ Graller és el nom que rep qui toca la gralla, un instrument musical de vent, de fusta.

⁸⁹¹ Delir, com podem veure en el **“Viccionari”**, en Internet, vol dir *“Sentir una gran necessitat per satisfer un desig”*, definició que s’ajusta al text.

dulzainas y el tambor, levantaron arriesgados castillos, los cuales, dada la improvisación, fueron muy aplaudidos' (*El Correo Español*: 1892. BNE)".

Per mitjà de l'entrada **"Fires i festes tradicionals i populars de l'Espluga de Francolí"** (http://www.esplugadefrancoli.cat/fires_i_festes/index.php), dins de la web de l'Ajuntament de l'Espluga de Francolí, hi ha que *"La festivitat més important de l'Espluga té lloc pels voltants de l'últim cap de setmana de juliol. Durant quatre dies, el poble es converteix en l'escenari de tota mena d'actes"*⁸⁹². *El tret de sortida és dijous, amb la disparada de salves i la lectura del pregó de festa major, que va seguida per una cercavila on intervenen tots els elements de cultura popular del poble. Dijous acaba amb una actuació musical a la plaça de l'Església, sovint una cantada d'havaneres.*

(...) Diumenge al matí es celebra una eucaristia solemne en honor de Sant Abdon i Sant Senén, patrons del poble. Durant tot el dia, es fan diverses actuacions del folclore espluguí, tant de gegants, com de capgrossos, grallers, bastoners i diables. Cap al vespre, la plaça de l'església s'omple de gom a gom per assistir al concert de tarda, amb l'orquestra que, a la nit, tancarà la festa major amb un gran ball de gala per a tothom. Abans però és el torn del correfoc a càrrec dels Diables Fills de Satanàs de l'Spelunca Diabòlica, i un espectacular castell de focs artificials".

Finalment, a través de l'article **"Sant Abdó i Sant Senén i llur veneració a casa nostra"**, de Ramon Sabaté, tret del diari català i catòlic **"La Cruz"** (del 30 de juliol de 1930), i que podem llegir per mitjà de la web **"Biblioteca Virtual de Prensa Histórica"**, sabem⁸⁹³ que *"Celebra avui la Festa major. Es molt vella la devoció als "Sants Patrons". En 1647 el Visitador Didac Giron de Rebolledo manà que els procuradors de la confraria dels Sants Abdó i Senén donessin comptes des del 1638 al 1646. Durà una temporada en l'últim terç de la pretèrita centúria en que la diada d'avui i la novena gaudien d'una solemnitat vertaderament excepcional, de la que encara en resten vestigis"* (p. 1).

En Lladurs (comarca del Solsonès), com podem llegir en l'article **"Lladurs renova un any més la devoció als sants Abdó i Senén"** (<https://www.naciodigital.cat/naciosolsona/noticia/11960/lladurs/renova/any/mes/devocio/sants/abdo/senen>), del diari digital **"Nació Digital"** (del 2014), *"els fidels de les parròquies de Lladurs s'han aplegat a l'església de Santa Maria per celebrar els actes centrals i més tradicionals de la festa major en honor als patrons Abdó i Senén.*

*(...) Mn. Calafell, rector (...), ha beneït (sic) els 350 pans que s'han repartit entre els fidels. Com és costum, després de la Missa, les banderes i les torxes*⁸⁹⁴ *han acompanyat les relíquies dels sants en*

⁸⁹² Hem exposat els primers (de dijous) i els de diumenge, per estar més en línia amb la festa relacionada amb els sants Abdó i Senén.

⁸⁹³ Hem reproduït textualment la informació.

⁸⁹⁴ És el primer document en què veiem que es fa referència a banderes i a torxes amb motiu de la celebració de la festa relacionada amb els Sants de la Pedra.

una solemne processó al voltant de l'església, que ha acabat amb el cant dels Goigs i l'adoració de les relíquies.

Els actes festius han continuat amb el tradicional Ball Pla i Ball del Roser i el repartiment de coca entre els assistents”.

Segons una altra font, referent també a Lladurs, **“Lladurs reparteix centenars de panets en honor a Sant Abdó i Sant Senen”** (<https://www.naciodigital.cat/naciosolsona/noticia/19747/lladurs/reparteix/centenars/panets/honor/sant/abdo/sant/senen>), però del 2016, i també del mateix diari digital, i que aporta informació interessant, *“La celebració ha comptat amb la tradicional processó al voltant de l'església [de Santa Maria], amb la creu processional, banderes i pendons, i les relíquies dels Sants.*

Acabada la processó, (...) el rector ha beneït els pans que han repartit els priors⁸⁹⁵ mentre les prioros oferien rams olorosos.

La festa ha acabat amb l'exhibició dels ballets populars de Lladurs, el Ball Pla i el Ball del Roser o de la Coca”.

Era la primera font en què llegia que es repartien rams olorosos o, fins i tot, el nom d'un ball associat a la coca com també el terme “prior”, en al·lusió als “clavaris”.

En línia amb el Ball del Roser, hi ha un apartat molt interessant del llibre **“Festes, costums i llegendes”**, de Joan Bellmunt i Figueras, ja que, en el primer dels dos volums dedicats a la comarca del Solsonès (dins de la col·lecció de cultura popular de Joan Bellmunt i Figueras i publicat per Pagès Editors, en 1993, en Lleida), comenta que *“Lladurs acudí als dos sants, perquè eren invocats per gent pagesa, (...) gent que treballava en aquesta contrada el camp i el bosc”* (p. 205) i podem intuir que, com en altres poblacions, en senyal d'agraïment o, quasi segur, com una pervivència matriarcal, tenia lloc aquest ball, sobre el qual Joan Amades, en parlar de Lladurs i del ball del Roser, escriu que, *“A Lladurs els majorals sortien a ballar coques, les quals eren pastades expressament per compte i cura de la confraria. Eren de pasta adobada i força grosses, tant, que calia sostenir-les amb les dues mans. Sortia a ballar el primer majoral amb la primera majorala. En la primera part del ball duia la coca ell i, en arribar a la mitja part, la lliurava a la seva companya, que, com ell, la sostenia amb les dues mans i ballava amb la discreció i parsimònia de moviments que esqueien al sentit religiós de la dansa i convenients que la coca no li caigués. Finia el ball amb una graciosa i escaient reverència, després de la qual la parella deixava la plaça i cedia el lloc a l'altra parella de pabordes.*

Quan havien ballat els majorals, les coques eren posades a encant, i podia ballar tothom qui comprava una coca i en pagava el preu que la subhasta li feia assolir. El nombre de coques solia ésser pujat: era motiu de contrapunt entre el jovent que no en restés cap sense prendre part al

⁸⁹⁵ En aquest cas, el terme *prior* es refereix al majordom, a l'encarregat de satisfer les despeses, de tenir cura de les funcions, etc.. També es solen emprar els tèmens “clavaris” (i “clavariesses”) i “pabordes” (i “pabordesses”).

ball” (pp. 207-208). Immediatament, Joan Amades addueix que *“Només el ballen quatre parelles de pabordes”* (p. 208) i continua amb la descripció.

Joan Bellmunt, en passar a l'apartat *“Festa major”*, en al·lusió a Lladurs, diu que, *“Antigament, el dia dels sants patrons se celebrava missa solemne, amb assistència dels rectors de Timoneda, Canalda, els Torrents i la Llena, amb processó i benedicció dels pans o ‘panellons’ i el solemne cant dels goigs.*

Però el que més destacava i atreia aquella celebració era el fet que a l'ofertori de la missa es proclamaven els nous priors” (p. 210).

Finalment, en Joan Bellmunt trau informació que era novedosa per a la recerca, en el moment de rebre-la: *“Als dos patrons d'aquí, coneguts també com sant Nin i sant Non, se'ls deia una oració quan es posava la quitxalla a dormir:*

Sant Nin i San Non

doneu-los una bona son” (p. 211).

Era la primera font en què llegia una oració relacionada amb els Sants de la Pedra i destinada a afavorir que els xiquets s'adormissen. Hem accedit a aquesta informació del llibre *“Festes, costums i llegendes”*, per mitjà d'un correu electrònic de Sílvia Farrús Prat (del 31 de maig del 2019), del *“Servei de Patrimoni Bibliogràfic i Documental”* de l'Institut d'Estudis Ilerdencs, qui m'envià una còpia d'aquesta font (i d'altres).

En Llorenç de Rocafort, a hores d'ara, part del municipi de Sant Martí de Riucorb (l'Urgell), segons escriu Pep Capdevila (amb qui pogué contactar el 30 d'agost del 2017), en l'entrada *“Com era la vida de pagès a Llorens de Rocafort”* (<https://www.pepcapdevila.com/com-era-la-vida-de-pages-a-llorens-de-rocafort-2>), en el seu blog *“The Ladies of Vallbona”*, quan parla sobre el camp i, cronològicament, al llarg de l'any i tocant tasques agrícoles diferents, inclou un apartat d'unes línies relacionades amb el poblet i amb la festa dels Sants de la Pedra, les quals diuen així: *“Tot seguit venia la festa major 30 i 31 de juliol Sant Abdó i Sant Senén dits d'una altra manera ‘Sant Nin i Sant Non’ patrons de la parròquia i advocats dels escolans. La veritat es que era molt esperada pels petits, pel jovent i pels grans. Ja era una festa, plantar l'envelat⁸⁹⁶ a l'era de cal Mora (família Capdevila-Capdevila), ens ho passàvem d'allò més bé. El poble s'omplia de forasters, que sempre donaven un toc festiu al poble. Clar l'estada era de dos dies, més impossible. I que dir de les noies de fora que ens visitaven? era un vertader plaer per l'ànima, disfrutàvem com nens que érem. Quines coses Déu meu, amb poca cosa érem feliços. A cal Gallo, botiga del poble venien bolados⁸⁹⁷ (era sucre esponjat) i eren boníssims, no teníem res més; fins i tot ens sentíem cofois amb un tros de gel d'aigua, que el portaven en barres. Començava la festa en honor dels sants*

⁸⁹⁶ L'envelat és un lloc cobert de teles i guarnit per dins, especialment, lo que serveix de sala de ball en les festes de poble (en castellà, *entoldado*).

⁸⁹⁷ Bolado, com llegendem en el DCVB, és una *“Massa de sucre sòlida i lleugera, que es pren amb aigua com a refrescant”*.

màrtirs. Al matí missa amb orquestra i a la tarda processó segons resen els goig[s] en honor als sants patrons”.

Sobre Llorenç de Rocafort, també podem llegir informació interessant en l'article **“Sant Abdó i Sant Senén i llur veneració a casa nostra”**, signat per Ramón Sabaté, el qual figura en el diari català i catòlic **“La Cruz”** (del 30 de juliol de 1930), i a què podem accedir mitjançant la web **“Biblioteca Virtual de Prensa Histórica”**: *“LLORENS.- Aquest poble, reclòs a una de les encongides valls de la baixa Segarra, els té per patrons. Són també els titulars de la seva petita església parroquial (...). Quan es temen els estralls d'una tempestat, llurs imatges són exposades a la porta del temple i es invocada amb confiança la seva intercessió”* (p. 1).

En Montblanc (comarca de la Conca de Barberà), per mitjà de l'article **“Sant Abdó i Sant Senén i llur veneració a casa nostra”**, de Ramón Sabaté, sabem que, *“En altres temps els Sants d'Arles hi assoliren molta veneració. Avui dia dissortadament s'ha perdut del tot. Llurs imatges, col·locades al retaule de Sant Josep en la parroquial església de Santa Maria, ens recorden l'antiga confraria dels pagesos. La confraria dels Sants Abdó i Senén i Sant Isidre, de la que encara s'aguanta la casa gremial, en 1656 deixava blat amb la condició de tornar-lo per Santa Magdalena⁸⁹⁸ ‘gra per gra, bo i net com l'han rebut i amb els escreixos acostumats’ (un quart i un sou per quartera⁸⁹⁹)*.

També foren venerats al temple de Sant Miquel. N'és un record de vàlua una taula gòtica (...), que representa els Sants fastuosament revestits amb induments de prínceps (...).

Encara se'ls hi reté culte i veneració a una altre temple de la mateixa vila: el santuari de la Mare de Déu de la Serra. Allí hi tenen capella; allí Jaume Beltran, en 1401, sots llur advocació hi fundà un benifet⁹⁰⁰, i allí hi pujava quiscún⁹⁰¹ any tal dia com el present a celebrar sa festa, durant bon rengle⁹⁰² de centúries, la Comunitat de beneficiats de Santa Maria. Les monges, dins la clausura, guarden un reliquíer d'argent, renaixentista, amb sagrades despulles dels Màrtirs persians” (p. 1).

En el Morell (comarca del Tarragonès), com podem llegir en el **“Programa Sant Abdó i Sant Senén Festa Major del Morell Estiu 2017”**, *“Des de fa molt de temps, el préssec s'ha cultivat al Morell afavorit pel seu clima. (...) A mitjans del segle passat, (...) Tothom s'arremangava: les dones i noies envasant-los, els homes i joves al tall, d'altres negociant preus i mirant al cel, tot pregant per què (sic) no vinguin les pedregades. (...) Recordem que sant Abdó i sant Senén, dits popularment sant Nin i sant Non, eren protectors dels conreus, collites i bestiar, fins al punt que la pagesia catalana en molts llocs, al Morell entre ells, els va prendre com a patrons”* (p. 5). És de les poques entrades en què s'associa el patronat dels sants Abdó i Senent amb la protecció del bestiar i crec que no va

⁸⁹⁸ La festivitat de Santa Maria Magdalena té lloc el 22 de juliol.

⁸⁹⁹ Una quartera és una mesura antiga, en aquest cas, de pes.

⁹⁰⁰ En aquest cas, i, partint del DCVB, *benifet* fa al·lusió a una *“Concessió de terres o altres béns, feta per un senyor a un conrador o altre individu sota certs pactes i obligacions per part d'aquest”*.

⁹⁰¹ Textualment.

⁹⁰² En aquest cas, la paraula *rengle* vol dir *molts* (ací, en al·lusió a segles) i seguits.

en eixa línia, com veiem en la recerca, sinó que, en tot cas, si més no, ho podria fer, com ara, Sant Antoni Abat (*"el del porquet"*, *"el Gran"*), que es celebra el 17 de gener.

Igualment, veiem que, durant *"Aquesta Festa Major fem poble, vestim-nos de festa i gaudim plegats amb la samarreta de Sant Abdó i Sant Senén"* (p. 6). Un detall curiós, el que una samarreta vaja associada a la festa dels Sants de la Pedra.

També sobre Morell, en el llibre *"Calendari de festes amb aigua"*, de Manel Carrera i Escudé, qui m'envià informació per correu electrònic (el 31 de juliol del 2019), llegim que *"La Festa Major del Morell té lloc el cap de setmana anterior al 30 de juliol, onomàstica dels copatrons del poble, sant Abdó i sant Senén. Els actes s'inicien el divendres amb una cercavila. Diumenge se celebra el toc de matinades, la missa en honor a sant Nin i sant Non, el seguici (de recuperació recent), sardanes (...), entre d'altres"* (p. 131).

Continuant amb Morell, en l'article *"Festes d'arreu: Sant Nin i sant Non"*

(<https://www.barcelona.cat/museu-etnologic-culturesmon/montjuic/ca/abdo-senen-simiots>), de la web del Museu Etnològic i de Cultures del Món, vinculada amb l'Ajuntament de Barcelona, hi ha que, *"a la població tarraconina⁹⁰³ del Morell se celebra per la festivitat dels sants una guerra d'aigua que recorda la lluita aferrissada que, fins els anys 70 del segle XX, van mantenir els pagesos de la població contra el cuc de la fusta, un paràsit que amenaçava els avellaners de la zona. Una cuca de més de deu metres de llargada, les seves cuquetes, papallones i tot de pagesos amb les pistoles d'aigua que recorden els productes amb què es combatia el cuc formen part de la festa"*.

En Òrrius (comarca del Maresme), per mitjà d'un correu de l'historiador català Josep Ma. Roqué Margenat, enviat el 1r de novembre del 2017, qui havia accedit a l'estudi a través del rector de la Parròquia de Sant Andreu (d'Òrrius), sabem que *"L'altar més antic en honor d'aquests Sants (també coneguts com els Sants Màrtirs o Sant Nin i Sant Non) data de 1642; en algun poble veí com Premià de Dalt tenen un altar dedicat des de 1421"*.

En el Pla del Penedès (comarca de l'Alt Penedès), per mitjà de Pere Rovira Alemany, qui m'envià un correu electrònic el 7 de gener del 2019, hi ha que Josep Guitart, estudiós d'aquest poble, per exemple, comenta que, en *"una foto que surt al llibre 'El Pla, històries de l'ahir i l'avui', del 1994, primer llibre de temàtica planenca"*, apareixen els Sants de la Pedra, en escultura i de manera curiosa: el de l'esquerra (segons mirem frontalment), no sols porta el nom a peu de l'escultura (*"SANT ABDÓ"*) sinó que, a més, duu un llibre; en canvi, el de la dreta (*"SANT SENEN"*, sic), duu una creu i una palma. Un cas realment insòlit i que pot recordar-nos obres de pintura dels segles XVI i XVII que figuren en l'article *"Historia, arte e iconografía de los Santos Abdón y Senén"*, de Daniel Benito Goerlich, publicat en el llibre *"De la Festa d'Acció de Gràcies i d'altres festes de Carpesa"*, on hi ha una obra en què els dos germans porten una bola i una vara cada u, o, en el mateix article, un oli anònim del segle XVII, d'Alpont⁹⁰⁴ (comarca dels Serrans), en què encara no apareixen el típic manoll de forment i el penjoll de raïm (pp. 87-88). Tot seguit, Pere Rovira escriu

⁹⁰³ Textualment, en lloc de *"tarraconina"*.

⁹⁰⁴ Alpuente, oficialment.

que “aquestes imatges que hi ha a l'església [de Santa Magdalena] son obra de l'escultor Josep Ricard. Són d'argila, i van ser presentades en societat a la Festa Major del Pla del 1992”. Així mateix, addueix que Josep Guitart “no té constància de que hi hagi cap imatge més abans d'aquestes (tret dels goigs que es guarden a Lavit). També em diu que el nom dels sants el porta un carrer del poble, les escoles, i les campanes petites del campanar”. Informació realment interessant, entre altres motius, perquè, com en el cas de Castelló de la Ribera, manifesta que els Sants de la Pedra encara són presents en el Pla del Penedès.

Sobre la Riba (comarca de l'Alt Camp), per mitjà d'informació de Jordi Company Besora (amic de Facebook) facilitada el 19 de gener del 2019, hi ha que “La meua infància i primera joventut van ser a La Riba, poble dels meus pares, on descansen. De Sant Abdó i St. Senén, en sé molt poc, per no dir res. Estan al retaule de l'església dedicada a St. Nicolau i ells són els co-patrons”. Igualment, a partir de l'entrada “**La Riba: El patronatge religiós**” (<https://blocs.tinet.cat/it/blog/del-penya-segat-estant/category/750/la-riba/2013/04/06/la-riba-la-religiositat-popular>), del blog “**Del penya-segat estant**”, a què vaig accedir el 2 de desembre del 2019, hi ha⁹⁰⁵ que, “amb anterioritat al segle XVIII es veneraven les figures de Sant Abdó i Sant Senén, la Mare de Déu del Roser, Sant Nicolau i Sant Andreu. Una devoció manifestada en les confraries que funcionaven exercint funcions tant pietoses com socials. (...) a partir del segle XVIII (...) L'associacionisme religiós el formaven voluntàries i voluntaris laics que units amb una finalitat concreta i diversa manifestaven la seva fe i mantenien tradicions com l'ofrena del pa beneït, tradició perduda, però si calia també organitzaven balls, com consta en les relacions d'activitats i comptes de les confraries dels sants Abdon i Senen i la d'Andreu”. Una informació realment interessant.

En relació amb Riudellots de la Selva (comarca de la Selva), per mitjà de part d'un document enviat per l'Ajuntament de Riudellots, en un missatge del 20 de novembre del 2018, hi ha que “El 1763 dues processons celebrades a Riudellots tenien com a destí la capella del Remei. La primera era per Sant Jordi (...). La segona processó tenia lloc el dia dels Sants Abdó i Senén, el 30 de juliol: arribant a la capella es cantava la Salve Regina, s'hi feia la missa i es cantaven els goigs i, de tornada, el Tedeum. Aquell dia, en apuntar l'alba i mitja hora després, tocaven les campanes de l'Hostal Nou per convocar la gent a la processó”. En aquest document, hi ha una part de la consuetat⁹⁰⁶ de 1763, en què Josep Calderó descriu les processons que es feren en la capella de l'Hostal Nou. Així, textualment, es llig que “Esta festa de devoció (Sants Abdó i Senén), com y també ... la proffesó se fa a dita capella lo die de sant Jordi..., són tant antigues en esta parròquia com la matexa capella... Per tradició d'uns a altres dende dit tems s'ha conservat la notícia d'aver-se introduït estas proffessons, la primera per rogatives de conservació dels fruits de l'anyada, y la segona que se fa en est die 30 de juliol, per acció de gràcies d'aver-se conservat dits fruits.

... Se té ja de temps molt antich la consuetut de cuydar-ne special administració encarregada a las donsellas fillas de la parròquia, y per ço quiscun ayns las dos pabordesses que en ell han servit,

⁹⁰⁵ Literalment.

⁹⁰⁶ Una consuetat és el llibre on consten les cerimònies i consuetuds, és a dir, els costums, litúrgics d'una església o monestir.

n'alegexan⁹⁰⁷ altres dos... per servir en l'any següent⁹⁰⁸. Esta elecció se fa alguns dies antes del die de Sant Jordi en lo mes de abril, en que las dos pabordressas exints donan lo siri a las dos pabordressas entrants⁹⁰⁹".

En Santa Pau (comarca de la Garrotxa), si partim de l'entrada **"Goigs a sants Abdó i Senén. Santa Pau (Garrotxa, Girona)"** (<https://algunsgoigs.blogspot.com/2014/08/goigs-sants-abdo-i-senen-santa-pau.html>), que figuren en el blog de Mn. Josep Maria Vinyolas **"Goigs i devocions populars"**, hi ha que *"L'aplec [amb motiu de la festa dels sants Abdó i Senent,] actualment es celebra l'últim dissabte de juliol amb missa, coca i vi dolç, amb joc de la virolla⁹¹⁰, acompanyats de música i més tard el sopar. És organitzat pels estadants del Camó, que també són propietaris dels terrenys on és construïda la capella. Temps enrera, cada any, feien de pabordes diferents cases de la vall de Sant Martí; cada diumenge pujava una de les cases a 'fer llum als sants'⁹¹¹; també al mes de maig es feia la benedicció dels termes de Santa Pau, Batet i Begudà".* Durant la recerca, hem pogut comprovar que els Sants de la Pedra, en més d'un cas, també van associats a la benedicció (per exemple, dels camps).

També sobre Santa Pau i relacionat amb Batet⁹¹² i amb Begudà⁹¹³, afegirem que, en l'article **"Èxit de l'aplec a l'ermita dels sants Abdon i Senén, a Santa Pau"** (<http://www.elpuntavui.cat/societat/article/5-societat/68095-exit-de-laplec-a-lermita-dels-sants-abdon-i-senen-a-santa-pau.html>), publicat en el diari **"EL PUNT AVUI"**, hi ha que *"Els estandants de Santa Pau, Batet i Begudà veneren els sants Abdon i Senén, sants màrtirs protectors de la pagesia"*.

En Sant Boi de Llobregat (comarca del Baix Llobregat), per mitjà de l'entrada **"Com eren les nostres Festes Majors d'abans?"** (<http://museusantboi.blogspot.com/2013/05/com-eren-les-nostres-festes-majors.html>), acompanyada d'un article de Carles Martí Vilà (1898-1987), qui en fou cronista, i publicada en la web **"Museu de Sant Boi de Llobregat"**, llegim que la festa dels Sants de

⁹⁰⁷ En català actual, *"s'elegeixen"*.

⁹⁰⁸ Ací se'ns diu que es té la consuetud (el costum), molt antiga, de tenir cura en triar les filles de la parròquia i que, per això, cada any, per Sant Jordi, les dues pabordesses d'eixe any, n'elegiran dues, en aquest cas, les de l'any següent.

⁹⁰⁹ En català actual, *"en què les pabordesses eixints donen lo ciri a les dos pabordesses entrants"*.

⁹¹⁰ La virolla és un joc d'atzar (en castellà, *ruleta*).

⁹¹¹ *Fer llum als sants*, com m'explicava Mn. Josep Ma. Viñolas Esteva, en un correu electrònic del 7 d'octubre del 2018, vol dir posar espelmes o ciris encesos per a venerar els sants.

⁹¹² Batet (reducció de Batet de la Serra), és un poble annexionat a Olot (la Garrotxa). En Batet, com podem llegir en l'entrada **"Aplec de Sant Abdó i Senén 2012"** (<https://www.batetdelaserra.cat/?p=613>), publicat en la web **"Batet de la Serra"**, es fa l'aplec de Sant Abdó i Senén en l'ermita es celebra missa i berenada popular. De nit, es torna cap a Batet.

⁹¹³ Poble annexionat al municipi de Sant Joan les Fonts (la Garrotxa).

la Pedra, tot i que no era la major de la vila en ple segle XVI, sí que n'era la de més ressò. De fet, *“Un incident d'ordre local ens dona a conèixer alguns dels divertiments més populars en les festes dels nostres passats. Fou en l'any 1649, quan el rei de França s'havia apoderat de quasi tot Catalunya i, en nom seu, el virrei Pere de Marca feia mercè als que el servien de gràcies i benifets, sobretot concedint-los els bens dels que lluitaven contra la seva dominació.*

El castell de Sant Boi i els drets i rendes del mateix foren donats al capità Francesc de Borrell, el qual, ignorem per quins motius, suspengué les festes de la vila, no precisament la major, sinó la segona, la dels Sants Màrtirs Abdó i Senén”. Els representants polítics de Sant Boi de Llobregat no hi estaven d'acord i, en l'apartat següent de l'article, llegim que, després d'acabar els oficis religiosos, es celebraven, per exemple, les danses i els balls de plaça.

En Sant Vicenç dels Horts (comarca del Baix Llobregat), també hi ha devoció als Sants de la Pedra i, de fet, com veiem en el número 443 de **“L'Informatiu El Centre”** (<http://www.cencatsvh.org/app/download/19205415/Marc2017.pdf>), en l'entrada **“El Centre en imatges”**, la festa d'estiu és el 30 de juliol, *“per ser la festivitat dels sants Abdó i Senén (sic), primers patrons dels llauradors i pagesos de les terres de parla catalana”* (p. 2).

Sobre Sarraí (comarca de la Conca de Barberà), com es pot llegir en l'article **“Sant Abdó i Sant Senén i llur veneració a casa nostra”**, un article de Ramon Sabaté publicat en el diari catòlic **“La Cruz”**, el 30 de juliol de 1930, hi ha⁹¹⁴ que, el poble *“Honora com patrons de la vila els Sants Abdó i Senén. Llurs imatges ocupen un lloc preeminent al retaule major de la parroquial. Se'ls hi dedica una Festa major en el dia present”*⁹¹⁵. És remarcable que l'únic objecte que es pogué salvar, al cremar-se l'església en 1801, fou el reliquíer dels subdits Sants amb les venerades relíquies” (p. 1). I en **“Festes i Fires de Sarraí i Pedanies”** (<http://www.sarraí.altanet.org/festes.php>), una entrada d'Internet sobre Sarraí (i on hi ha informació més actual), llegim que té lloc *“La Festa Major en honor als Sants Patrons, Abdon i Senén (darrer divendres de juliol). La Festa compta amb l'actuació dels gegants Martí i Margarida i dels capgrossos, acompanyats per un grup de grallers. Sessions de ball i concert”*.

En Terrassola i Lavit (comarca de l'Alt Penedès), partint d'informació facilitada per Pere Rovira Alemany, el 4 de desembre del 2018, per correu electrònic, en un document amb títol **“SANTS ABDÓ I SENÉN (SANT NIN I SANT NON) al Pla del Penedès i a Lavit (avui part del poble de Torrelavit o Terrassola i Lavit)”**, hi ha, textualment, que *“Se sap documentalment que els hospitalers, amb la”*⁹¹⁶ *Ordre de Sant Joan de Jerusalem, que ostentaven drets al senyoriu del lloc i castell de Lavit, l'any 1497 van concedir un privilegi municipal el dia de l'onomàstica dels sants Abdó i Senén (sant Nin i sant Non), facultant a la Universitat (Corporació) i prohoms de la parròquia i del terme de reunir-se tots els anys en presència del batlle de l'Ordre, per a tal d'escollir tres jurats encarregats del règim i administració de dita Universitat.*

⁹¹⁴ Textualment.

⁹¹⁵ És a dir, el 30 de juliol.

⁹¹⁶ Textualment.

Aquest fet sembla indicar que l'advocació a aquests sants a finals del segle XV era ben present al terme de Pla i Lavit (llavors un sol poble); i d'aquesta època deuria venir la seva veneració a les esglésies del territori (avui continuant al Pla, i perduda a Lavit).

Mes endavant trobem que el 30 de juliol es celebrava un aplec en honor als antics patrons dels pagesos catalans (Abdó i Senén) al lloc conegut per la Creu de Lavit (terme de Lavit, avui pertanyent al poble de Torrelavit). Sembla[!]a ser, segons la tradició oral, que es celebrava des de finals del segle XVIII. En aquest lloc, petit coll de muntanya amb molt boniques vistes a la vall de Mediona-Riudebitlles i la serra de Montserrat, hi acudien els feligresos de les esglésies de Santa Maria de Lavit, i de Sta. Magdalena del Pla del Penedès, que hi anaven en processó, tot portant cadascuna la seva creu processional. Allà junts cantaven els goigs als sants màrtirs esmentats, tot demanant-els-hi de ser preservats de les pedregades o calamarsades d'estiu, que tan mal ocasionaven en els conreus. Després de la cerimònia religiosa, es duia a terme un àpat tradicional consistent amb pa pastat amb blat de la darrera collita; i ceba de les hortes dels dos llocs, que sembla gaudia de molt bona anomenada als contorns. Era la anomenada festa 'del pa i ceba'. Aquests dos patrons eren tinguts com a tals a les dues esglésies. Com hem dit, al Pla encara hi continua, mentres que a Lavit ja fa molts anys s'ha perdut la advocació.

Aclarim que Pla i Lavit formaven un sol municipi, amb capital eclesiàstica a Lavit; i capital administrativa al Pla del Penedès.

(...) Es conserven els goigs dels dos sants (de data aproximada del 1880), els quals avui sols son venerats ja al Pla, on es conserven dues imatges elaborades d'argila per l'escultor Josep Ricard, que flanquegen l'altar major de l'església de Sta. Magdalena del Pla. En aquest poble porten el nom dels sants un carrer i les escoles públiques. També hi hagué la Confraria dels Sants Abdó i Senén. I també es va crear al 1981 el Club d'Hoquei (sobre patins) Sants Abdó i Senén, que més tard s'inscriurien com a Club Patí del Pla". Agraesc la generositat de Pere Rovira, per la informació, prou extensa, interessant i que compensa bona part del buit informatiu que hi ha, a hores d'ara, en recerques sobre etnologia i sobre religiositat popular en relació amb els Sants de la Pedra.

Sobre Vallbona de les Monges (comarca de l'Urgell), mitjançant l'article "Sant Abdó i Sant Senén i llur veneració a casa nostra", de Ramon Sabaté i publicat en el diari catòlic "La Cruz", el 30 de juliol de 1930, hi ha⁹¹⁷ que "Una consuetud de la seua parròquia diu que en temps passats (retroactis temporibus) se els hi dedicava festa tal dia com avui, i que llurs efigies poden veure's al altar o retaule de l'església de Santa Maria i a la parroquia" (p. 1).

En Vilallonga del Camp (comarca del Tarragonès), segons podem llegir en el llibre "Vilallonga del Camp. Un segle d'imatges (II) 1901-2000", editat l'any 2011 per l'"Agrupació Cultural i Centre d'Estudis de Vilallonga del Camp", en l'apartat "La vida religiosa", diu que "El 30 de juliol de 1908, diada dels patrons de la vila, Sant Abdon i Sant Senén, s'inaugurà l'altar major. Els diaris comarcals i nacionals es feren ressò de l'esdeveniment. La Crònica de Valls del 8 d'agost descriu amb tot luxe

⁹¹⁷ Textualment.

de detalls la festa que s'organitzà". Vaig accedir a la informació el 7 de desembre del 2017, gràcies a la col·laboració de Marian Gabaldón, de la biblioteca municipal d'aquesta vila catalana.

Endinsant-nos en les Illes Balears, com ara, en Inca, trobem informació, per exemple, en l'article **"Els dos retaules barrocs dedicats a Sant Abdon i Sant Senén. Arles i Inca"**: *"el 30 de juliol també és festa grossa, però a diferència d'Arles els actes religiosos patronals comencen el vespre anterior amb el cant de completes en honor als patrons. Les completes són un cant que forma part de l'anomenada 'litúrgia de les hores' i és la darrera oració abans del descans nocturn.*

Tradicionalment s'han cantat sempre en llatí, però actualment s'hi intercalen algunes parts en català" (p. 151). I en la pàgina 152, afegí que *"L'endemà se celebra la missa major amb exposició de les relíquies i el ball de l'Oferta de la mà de la Revetla d'Inca. Una vegada que acaba, el poble passa a venerar les santes relíquies. A diferència d'Arles, a Inca no hi ha processó, però això no sempre fou així. Està documentat que des del 1738 fins al 1930 cada 30 de juliol es treien les relíquies en processó pels carrers d'Inca per demanar que Déu protegís els conreus i els habitants inquers de tempestes i desgràcies"*.

Continuant en Inca, però ara, mitjançant l'article⁹¹⁸ **"Sant Bartomeu, patró d'Inca (1230-1643)"** (http://ibdigital.uib.cat/greenstone/collect/jornadesEstudisLocalsInca/index/assoc/2004_Jor/nadeEst/udisLoca/IsInca_v06_p129.dir/2004_JornadesEstudisLocalsInca_v06_p129.pdf), de Pere Fiol i Tornila i a què vaig accedir gràcies a l'Ajuntament d'Inca, el 14 de gener del 2019, i sobre el qual em parlà Pere Fiol (*"un capellà ara jubilat i que visc a Inca, que és el poble on vaig néixer"*) amic de l'autor de l'escrit (*"també prevendre inquer"*), hi ha que *"Mossén Joan Coli i Noguera, gran conxedor i escorcollador dels nostres arxius tant parroquial com municipal, ens donà múltiples notes sobre el patronatge dels dos sants perses a la nostra ciutat. L'any 1563 ja hi havia obreria⁹¹⁹ i bacinet⁹²⁰. L'any 1571 es veu que hi ha una capella dedicada a tan bons protectors dels nostres conreus, fins que l'any 1608 ja s'uneixen dues grans devocions dels nostres avantpassats, el Sant Crist i els dos màrtirs perses, devoció que més grossa es farà quan l'any 1623 es compra un tros d'hort a Guillem Vallespir per engrandir la capella del Sant Crist i donar-li l'aire que tots coneixem; amb l'esplendor que pertocava, fou traslladat al nou temple del s XVIII, que és el que tenim.*

(...) Els retaules dels patrons que treien en fer mal temps, segons en Binimelis⁹²¹, varen desaparèixer, segurament, junt amb la primitiva església; avui existeixen unes formoses estàtues

⁹¹⁸ El 6 de desembre del 2019 era diferent l'enllaç de l'article respecte al que hi havia quan em facilitaren la informació.

⁹¹⁹ Càrrec d'obrer en una parròquia, confraria, etc. En castellà, *obrería*. Banc on s'asseuen els obrers de la parròquia els dies de les festivitats de l'església.

⁹²⁰ Platet per a recollir almoines.

⁹²¹ En una nota que acompanya en Binimelis, en l'article, hi ha que Miquel Duran, en la seua obra **"Goigs, tradicions i notícies històriques"** (de l'any 1918), en la plana 33, fent *"l'explicació de l'estrofa VII dels seus Goigs als patrons"*, escriu: *"Quan vaig escriure aquesta estrofa sols sabia aquesta tradició de boca de mos pares. Mirau En Binimelis què diu a la darrera dels stgle setzè: Tenen els habitants de la vila d'Inca per esperiència certa, que en temps de temps de tempestats de trons, o llamps o qualsevol altra infortuni, corren qui primer s'hi troba, a treure els retaules dels SS. Abdon i Sennen; i tantost cessa la tempestat, tenen d'assò els naturals de allí grans exemples i tradicions dels passats"*

amb indumentària guerrera, col·locades una a cada banda del nínxol del prodigiós Sant Crist i del sagrari del Sagrament, formant un estol d'imatges de devocions inques que inspiren gran confiança i sentiments de pàtria (sic).

Les dues talles d'Abdon i Senén, antigues, que hi ha a Santa Magdalena, sempre he pensat que eren les de l'antic retaule de la parròquia”.

Un poc després, escriu que sí que sabem que, els dos sants, “a la reforma de 1900 foren posats amb els atributs pagesos de blat i vi, que encara podem veure després de la reforma de 1990”.

Les escultures de l'altar, com indicava Guillem Coll Morro, en un correu electrònic que m'envià el 15 de gener del 2019 i que anava acompanyat d'unes fotos dels Sants de la Pedra (“de part del Mn. Pere Fiol Tornila”) relacionades amb Inca, “Estan a la Parròquia de Santa Maria la Major. A la capella del Sant Crist d'Inca. Les altres talles més antigues, al Museu de la parròquia”.

Sobre Inca, com llegim en l'article “**Gegants mallorquins (6)**”, publicat el 7 de juny del 2006, en el suplement “**Diari de l'escola**”, dins del “**Diario de Mallorca**”

([https://www.diariodemallorca.es/media/suplementos/2006-06-13_SUP_2006-06-](https://www.diariodemallorca.es/media/suplementos/2006-06-13_SUP_2006-06-07_00_47_11_escola.pdf)

[07_00_47_11_escola.pdf](https://www.diariodemallorca.es/media/suplementos/2006-06-13_SUP_2006-06-07_00_47_11_escola.pdf)), i escrit per Pau Tomàs Ramis, també hi ha que “compta amb dues parelles de gegants. La més antiga és de 1928. Representen dos pagesos que, segons llegim a Les festes Llunyanes de Gabriel Janer Manila, nomen Abdon i Maria, tot i que actualment pareix que s'han perdut aquests noms.

(...) La segona parella és la que representa la ciutat d'Inca a les trobades geganteres a Mallorca. També participen a les festes patronals de sant Abdó i sant Senén, on antigament els fusters de la ciutat feien el ball dels cavallets.

Els gegants sabaters construïts al 1993, feren el primer ball al 1994. La Colla Gegants d'Inca, emperò, no es constituí com a tal fins a l'any 2000.

Les figures s'han d'entendre com un homenatge a unes de les principals indústries del municipi; la de la pell i les sabates. Ja al 1453 Inca compta amb confraria pròpia. Amb alts i baixos, ens situam al 1784 quan és el segon centre sabater de Mallorca. Al segle XIX proveia (sic) de calçat als calçats colonials” (p. 4). Sembla, doncs, que, en Inca, tot i que aquests gegants formen part de la festa, no estan directament relacionats amb l'agricultura.

Finalment, i en relació amb Inca, el 1r d'agost del 2019, “**Revetlers Puig Inca**”, per Facebook, em passà una foto d'un escrit publicat eixe dia en el setmanari “**Dijous**”, sota el títol “**Qui són Abdon i Senén?**” i signat per Mn. Pere Fiol i Tornilla, cronista diocesà. Textualment, hi ha que, per la Corona Catalanoaragonesa, la devoció “va fer que, a Inca, a més de tenir belles imatges i garrida capella, es miràs d'aconseguir unes relíquies, per això gràcies als frares dominics d'Inca i de Girona pogueren arribar a Inca les relíquies el 1704 i el 1705 foren guardades dins preciós reliquiari obrat

En Barberí, que fa menció del mateix costum, diu que també s'enportaven en processó aquests retaules an el Monestir de les Religioses Gerjònimes”.

per l'argenter Josep Fuster. Ara les veneram en un reliquiari de fusta policromada, doncs la plata va ser exigida pels mai associats Govers de Madrid del s. XIX".

Quant a Catalunya Nord, tenim, com ara, informació referent a Arles.

En Arles (comarca del Vallespir, en Catalunya Nord), a partir de l'estudi titulat **"Sant Abdó i Sant Senén. Festa Major Petita. Vint anys de la seva recuperació (1983-2003)"**, elaborat pel **"Grup d'Estudis Cubellencs 'Amics del Castell'"** i a què vaig accedir, per correu electrònic del 30 de novembre del 2017, gràcies a la gentilesa de Núria Jané, de l'Arxiu municipal de Cubelles, podem llegir que *"és un dels llocs on la festa del 30 de juliol és celebrada amb més solemnitat. Hi sobresurt una processó amb el reliquiari i el bust dels sants, portats per capellans nadius de la població. El seguici es forma a l'església, a l'altar dels sants, i es dirigeix a l'encontre de l'anomenada Rodella, un rotllo de cera que la parròquia veïna de Montboló ofereix cada any des de 1465. La llargària del rotllo de cera es calcula per cremar durant 365 dies sense apagar-se. La processó de les dues parròquies passa pels carrers de la vila fins a arribar a l'església, on es celebra la missa presidida per un capellà nadiu d'Arles i concelebrada per capellans convidats"*. Passant, per un moment, al llibre **"Calendari de festes amb aigua"**, de Manel Carrera i Escudé, afegirem que *"La processó està formada pels sacerdots, una cobla, el penó de Sant Abdó i Sant Senén i dos grups de joves que, amb la vestimenta tradicional catalana de gala del Vallespir, carreguen una urna i els busts d'argent amb les relíquies dels sants"* (p. 126). De nou amb l'estudi cubellenc del 2003, adduirem que *"L'any 1998, un d'aquests [capellans convidats] va ser el de Cubelles, mossèn Joaquim Lluís, i també l'Ajuntament de Cubelles estigué convidat als actes oficials d'aquella edició. Acabada la missa, la gent canta els goigs dedicats als sants, amb acompanyament de cobla, i per últim, abans de dinar, és de costum anar a la Santa Tomba a buscar una ampolleta d'aigua miraculosa per portar-la a un malalt o simplement guardar-la a casa com a protecció de mals. A part de l'aspecte religiós, un dels actes més esperats de la Festa Major d'Arles el constitueixen els balls tradicionals del Rosselló que es celebren a la plaça del poble"* (pp. 4-5), entre els quals hi ha el ball de l'Oferta, un ball de què parla Guillem Alexandre Reus Planells, en l'article **"Els dos retaules barrocs dedicats a Sant Abdon i Sant Senén. Arles i Inca"**, quan diu que *"Una vegada a Arles, té lloc l'ofici a l'interior de l'església amb l'exposició dels dos busts reliquiari i de la rodella (...). Durant la celebració es dansa el ball de l'Oferta, que és duit a terme per una colla sardanista. (...) Quan la processó ha acabat, a la plaça major es ballen sardanes"* (pp. 150-151). És a dir, també té lloc el ball de l'Oferta, com en Inca.

També sobre Arles, i tornant a la publicació del **"Grup d'Estudis Cubellencs 'Amics del Castell'"**, hi ha que, *"A més de la seva festa grossa, els arlesencs encara celebren una altra diada en relació als seus patrons. Es tracta de l'anomenada Festa de la vinguda, en la qual es commemora, el 24 d'octubre, l'arribada a Arles de les relíquies de sant Abdon i sant Senén. Cubelles, a través dels seus representants municipals, de la colla de geganters i de molta gent que s'hi va afegir, ha participat en aquesta festa, en dues ocasions, el 1991 i el 1999"* (p. 5). Tot i que aquesta informació és del 2003, aquesta germanor entre poblacions, fins i tot, mitjançant celebracions relatives a sants que tenen en comú com a patrons, constitueix una glopada d'aire fresc que obri a flocs d'agermanament i de cooperació entre poblacions amb trets històrics, culturals i lingüístics comuns.

Hi ha un tret sobre la Rodella que, només llegir les línies següents de Manel Carrera, tretes del llibre **“Calendari de festes amb aigua”**, em recordà el tema dels formentets (tractat per Teo Crespo) i, fins i tot, el canvi de rotllo de pa amb llavorettes (durant la festa dels Sants de la Pedra, en Benlloc) a què fa al·lusió José Miguel García, en el volum primer de la seua obra **“Memorias de la Villa de Benlloch”**⁹²². Manuel Carrera afig que *“La Rodella restarà tot l’any dins l’església fins uns dies abans de la festa de l’any següent, quan tornarà a Montboló per ser renovada completament. La cera vella es reparteix entre els habitants del poble, que creuen que té propietats protectores davant les tempestes estiuenques. La Rodella exerceix, dons, de talismà, una espècie d’amulet al qual s’atribueix la virtut sobrenatural de protegir les collites, els boscos i els habitants de les muntanyes”*. Aquesta informació sobre la Rodella és diferent a la predominant i, a més, ofereix detalls que no apareixen en moltes fonts, com ara, la renovació de la cera o que la cera es reparteix entre la població d’Arles.

Afegirem unes línies sobre Arles, tretes de l’obra **“Els sants Abdó i Senent. Patrons de l’agricultura catalana”**, que fou premi Franciscàlia (en els Jocs Florals de l’Alguer, en 1961): *“Encara que a 1.760 es secularitzà l’Església [d’Arles] i es convertí en Parròquia i l’Arxiu del Monestir fou dispers, se’n coneixen nombrosos documents conservats per l’erudit francesot Pierre de Marca. Un diploma de Sintillus Abat on la comtes[s]a Ermegarda (994) fa jurament damunt l’altar d’Abdó i Senent; en 1.036, un altre diploma d’en Guillem Comte de Besalú on fa una deixa als Sants Cossos. A més llur festa d’ençà 1.119 era ja molt solemne a la Vall [i] els de Montboló renoven cadascun any l’ofrena votiva de la ‘Rodella’ en el mur de la capella des de 1.465”* (p. 21). Finalment, en la plana 22 d’aquesta obra presentada a l’Alguer, llegim, textualment, que, *“Al 24 d’Octubre del 1.959, la Vall d’Arles celebrà amb importants i nombroses festes el mil·lenari de la portada llur [dels Sants de la Pedra] des de Roma”*.

Quant al tema de l’aigua de la *“Tomba Santa”* que raja en el pati del Monestir de Santa Maria, d’Arles, un camp en què a penes hem entrat, Manel Carrera i Escudé, en el seu llibre **“Calendari de festes amb aigua”**, comenta que *“hom creu que aquesta aigua té, pel lloc d’on surt i per la forma com s’obté, grans virtuts. Per això, el dia 30 de juliol la gent s’atansa a la tomba⁹²³ per obtenir-ne una mica a canvi d’unes monedes”*, com ja comentàrem en un altre apartat de la recerca⁹²⁴.

Quant a Aragó, hem trobat documentació, per exemple, referent a Camporrells (la Llitera). Així, hi ha l’entrada **“Camporrells”** (<https://www.ayuntamiento.es/camporrells>), en la web de l’Ajuntament de Camporrells, on podem llegir *“30 de julio La Festa patrones San Abdón y San Senén; popularmente llamados ‘Sant Nin i Sant Non’ en catalán. El primer día se hace el ‘rescat’*. A lomos de una mula vestida con ropas de mudar va un joven que recoge presentes y regalos (tradición recuperada en el año 2004). ‘Ball dels totxets’ -baile de palos de madera (totxets)- en

⁹²² *“El rollo es de masa de pan, añadiendo los anisetes o llavorettes –llaborettes-. Y ese rollo en buena práctica deberá permanecer todo el año colgado y visible en algún rincón de la casa, hasta que el próximo día dels Sants Martirs (sic) lo sustituya; igual como se hace con el ramo de olivo del Domingo de Ramos”* (p. 386). És curiós que en Arles es tracte d’un rotllo de cera; que en Benlloc, ho siga de pa...

⁹²³ La tomba dels Sants de la Pedra.

⁹²⁴ En traure’n mitjançant un escrit de Xavi Duran Ramírez (en el blog **“Combinacions”**) i d’un article de Jan Grau.

honor a los santos. Recuperados el año 1979 y bailados cada fiesta ininterrumpidamente hasta la actualidad. Tocados originariamente en el siglo XIX y principios del XX por 'Els Gaiters de Casserres'. Tras su desaparición, han sido interpretadas las melodías por formaciones de banda de la localidad y de otras poblaciones: La Principal de Camporrells (1916-1930), Orquesta Juventud, Orquesta Amanecer... y, a partir de la recuperación el año 1979, por formaciones tan relevantes como la Orquesta Meravella, Orquesta Selvatana, Orquesta Miramar, Orquesta Marina... El año 1981 se editó una cinta con las melodías, con el título 'Cançons i ball dels totxets'. Aquesta modalitat de ball de bastons, com hi ha en l'article "**Ball dels Totxets a Camporrells**" (<https://www.vilaweb.cat/noticia/3915562/20110730/ball-totxets-camporrells.html>), publicat en el diari digital "**VilaWeb**", es tracta d'una "modalitat de ball de bastons que es preserva a Camporrells i que acompanya la processó de les imatges dels patrons de la festa. La ballada començarà a les onze del matí al Molí de Baix i recorrerà tots els carrers del poble fins a l'església". En aquest article de "**VilaWeb**", escrit en el 2011, també hi ha que "Camporrells és l'única població de la Franja que manté aquesta tradició recuperada als anys 80 del segle XX, molt arrelada, en canvi, a les comarques veïnes de la Noguera i del Pallars.

Per la festa de Sant Nin i Sant Non també es porta a terme 'el rescat', una cercavila en què es recaptin diners per a sufragar les despeses de la festa major. Antigament, un noi del poble, a cavall d'una mula guarnida, voltava pels carrers de la població demanant ous o diners. Avui el costum encara es manté a títol de record".

Tornant a la informació de l'ajuntament de Camporrells, llegim que "El último día de la fiesta, por la noche, junto a la orquesta, se celebra la despedida (...).

Diada dels Màrtirs Primer domingo de septiembre subida a la Ermita dels Màrtirs dedicada a San Abdón y San Senén. Se celebra una misa a las 12 h; finalizada con bendición de panes 'pa caritat'. Después se organizan comidas entre los grupos de amigos".

En Apiés, una localitat del terme d'Osca (Uesca en aragonés i Huesca en castellà), segons informació facilitada per Mariano Allué (representant de la localitat esmentada), la celebració dels Sants de la Pedra "Era una fiesta devotiva", malgrat que, arran de la guerra (1936-1939), lo únic que hi havia era una foto dels sants. Tenia lloc dos dies abans de la festa del patró de la ciutat, Sant Feliu l'Africà, motiu pel qual el dia 31 de juliol l'acte rebia el nom de "la fiesta rota". Contactí amb ell el 5 de novembre del 2018, per telèfon.

Quant a Toril y Masegoso (població aragonesa de la comarca de Sierra de Albarracín), per mitjà del llibre "**Crónicas de Toril y Masegoso durante el siglo XX**", de Pedro Saz Pérez i editat pel Centro de Estudios de la Comunidad de Albarracín (CECAL), hi ha que els habitants, quan eren adolescents, "[los mozos,] a la menor ocasión se organizaba un baile, como por ejemplo cuando llovía en plena siega" (p. 155) si bé és cert que no assenyalava de quina sega, tot i que, en un correu electrònic del 6 de novembre del 2018, aclareix que "Los bailes eran festivos y en los días determinados, no por cuestiones puramente agrícolas". I, quan passa a l'apartat "**FIESTAS PATRONALES**" i s'endinsa en Toril, una de les dues parts històriques que ara formen el terme, llegim que "Los patronos de TORIL son San Abdón y San Senén. Su festividad fue siempre el 30 de julio, pero como coincidía con la

cosecha, las fiestas se adelantaron un mes durante la II República. Dos días antes las mujeres hacían una hornada⁹²⁵ de tortas dormidas⁹²⁶, mantecados, madalenas y pan” (pp. 156-157). Aquesta festa, en paraules tretes del correu, “está dedicada a los santos Abdón y Senén y al contrario que Masegoso únicamente se festeja a estos santos”.

Respecte a Vall-de-roures (població aragonesa de la comarca del Matarranya), per mitjà del llibre **“Valderrobres, paso a paso”**, de Carmelo López Esteruralas i de Manuel Siurana Roglán (de què parlem en l’apartat dedicat a ermites), hi ha que *“Las gentes de Valderrobres acuden hasta la ermita (...)”*.

Por la mañana se celebra la misa en honor de los Santos y, al acabar, se realiza una pequeña procesión alrededor de la ermita, rezándose los gozos de los Santos. Después llega la hora de la comida, que es comunitaria, para los que así lo quieren, cocinándose paellas, fabadas, fideuadas, carne estofada u otras viandas para unos 500 comensales. Alrededor de las cinco de la tarde se organizan carreras entre el rastrojo del mas de Valentí. En ellas los participantes de manera improvisada se agrupan por edad y sexo (...). Tras las carreras, los mayordomos suelen repartir merienda entre los asistentes, a la vez que comienza el baile, con una charanga que ameniza toda la sesión. A partir de aquí, tal como el sol se va poniendo, los asistentes regresan a Valderrobres, entonando aquello ‘de los Santos venimos, no borrachos, pero bien bebidos’⁹²⁷.

La fiesta cuenta con el patrocinio de 4 mayordomos nombrados en la fiesta del año anterior” (p. 181). Aquests “mayordomos”⁹²⁸ (majordoms) són els que organitzen la festa i, com em comentava Manuel Siurana (de **“Fundación Cultural Valderrobres Patrimonial”**), per mitjà d’un correu electrònic del 18 de juny del 2018, “antes, dos eran de las masías y dos del pueblo. Se celebra misa, se bendicen los términos, se cantan los gozos, se hacen carreras, se come y se baila”. De nou, ix el tema de la benedicció del terme, el dia de la celebració de la festa dels Sants de la Pedra.

Continuant amb Vall-de-roures (la Matarranya), gràcies, en part, a aquest correu electrònic que m’envià Manuel Siurana, hi ha que, *“En Valderrobres existe la ermita de San Abdón y San Senén. Fue construida entre los años 1418 y 1420, según datos del Archivo Diocesano de Zaragoza.*

⁹²⁵ *Fornada*, en valencià. Lo que es cou en el forn. Quantitat de pa, terrissa, etc., que es cou d’una vegada en un forn.

⁹²⁶ *Prima*, en valencià, segons indicava Fermín Colomer Leche, un membre del grup de Facebook **“RESCATEM PARAULES DE L’OBLIT”**, el 6 de novembre del 2018, després d’haver-hi exposat jo una pregunta sobre el terme “tortas dormidas”. En paraules de Pedro Saz Pérez, en un escrit del mateix dia, “Las tortas dormidas es un dulce que se realizaba por costumbre en días señalados pero con una receta muy simple realizadas con aceite, huevo, levadura y harina”.

⁹²⁷ Es tracta d’u dels pocs detalls humorístics que hem trobat relacionats amb la festa dels Sants de la Pedra.

⁹²⁸ Mentres revisava la recerca, el 7 de desembre del 2019, tinguí la curiositat de cercar, en el DCVB, el terme *majordom* per si es corresponia al de *majoral* (o *clavari*) i em trobí que, en la definició 2.b) indica “Majoral o prohóm d’una confraria (Tortosa)”, fet que s’ajusta a lo que podem dir un altre sinònim de *clavari*.

Dentro de la ermita hay una lámina moderna (...), realizada después de la Guerra Civil y en la iglesia parroquial se conserva una escultura realizada por encargo hará unos diez años o algo más (...). El día de la fiesta, se lleva a la ermita.

(...) La devoción por estos santos es antigua y hay referencias a ella en diversos momentos de los últimos 600 años. Siempre ha sido corriente celebrar una romería, que ha ido cambiando de fecha”.

En parlarem amb més detall en l'apartat de les ermites.

Abans de tancar aquest punt, direm que, tot i que ens hem centrat, bàsicament, en les poblacions que sí que són de la històrica Corona Catalanoaragonesa, hi ha poblacions de fora de l'àmbit lingüístic on també se'ls fa festa o on hi ha informació molt interessant, com ara, Calasparra (Múrcia). Tot i això, direm que, en Calasparra, segons podem llegir en el llibre **“Culte i iconografia de Sant Abdó i Sant Senén a Catalunya”**, de Rosa Ribas Garriga (Editorial Claret, 2007), *“des de l'any 1412 es veneraven els dos Sants relacionats amb la protecció de les collites i amb la possible repoblació d'aquestes terres per aragonesos. En els segles XVI, XVII i XVIII es va anar consolidant una festa que durava quatre dies en la que es feien cerimònies religioses, teatres, danses i curses de braus. L'ermita dedicada als Sants era un centre de culte important per la vila”* (p. 37).

Cal afegir que, com llegim en l'article **“San Abdón y San Senén. Historia y tradición en Calasparra”**, de Francisco Casinello Martínez, tret de l'obra **“Los patronazgos en la Región de Murcia. VII Congreso de Cronistas Oficiales de la Región de Murcia”**, coordinada per Ricardo Montes Bernárdez⁹²⁹, *“Las referencias más tradicionales sobre la aparición de los santos Abdón y Senén en Calasparra citan que pudieron ser aquellos primeros repobladores entre los que, en 1412, se repartieron las tierras, quienes trajeron la devoción de estos mártires a tierras murcianas. Sin querer obviar que es posible que esta tradición sea cierta y aquellos primitivos repobladores de origen aragonés conociesen y trajesen de sus lejanas tierras esta devoción, lo cierto documentalmente [es] que las primeras noticias sobre los Santos aparecen a finales del siglo XVI. Tanto es así que ni tan siquiera fueron los primeros patronos de Calasparra. (...) Probablemente una época de malas cosechas unida a un ambiente de exaltación religiosa con numerosas fundaciones de santuarios y ermitas, influye para que el Comendador buscase un nuevo patrón más directamente relacionado con la protección de la agricultura y del que pudieran conseguir unas reliquias que concentrasen la devoción hacia el patronazgo.*

(...) Los últimos años del siglo XVI y los primeros del XVII ven aumentar considerablemente la devoción a los Santos y ya en la visita de la encomienda de 1.609 encontramos la fundación de la Ermita de los Santos por Pedro Hernández ‘natural de esta villa por su devoción y la repara y tiene proveida de ornamentos y de los demas necesario y solo tiene necesidad de presente de recorrer los tejados de alguna teja...”.

(...) A lo largo del siglo XVII la fiesta de los Santos se va consolidando y en el siglo XVIII ya está considerada como la más importante de la Villa” (pp. 189-191).

⁹²⁹ Aquesta obra, sobre aquest congrés, celebrat en el 2013, està en Internet, en pdf, per exemple, entrant en Google i, després, anant a l'enllaç <https://www.cronistasdemurcia.es/congresos-cronistas-1>, on el trobarem amb facilitat.

Sobre el segle XVIII, referent a Calasparra, el cronista diu que “Juan de Moya Hurtado, Escribano del Concejo de Calasparra desde 1.748, nos dice en 1.779 que (...) se hacía ‘... caridad de pobres y reparto de pan y carne...’, tradición que, con modalidades diferentes y con otro sentido, aun⁹³⁰ se ha mantenido hasta la actualidad” (p. 192).

A aquestes línies de Francisco Casinello, podem afegir una part d’una obra del segle XVIII, “**Vida portentosa, y sagrada novena de los santos martyres, S. Abdón, y Senén**”, del P. Fr. Sebastián Saez (de 1765), publicada en Calasparra, en què l’autor comenta que “Dedican à estos Ilustres Martyres un día, en que les celebran solemne fiesta, (...) donde estos Santos tan peculiares de este Pueblo, en quanto à la devoción, con que los miran, como à Patronos, que comúnmente se entienden con el epíteto⁹³¹ de los Santos de Calasparra, o los Santos de la Caldera⁹³²; de cuya circunstancia dimana⁹³³ aquel regular dicho, con que suelen ponderar las gentes alguna vasija de gran magnitud, que exclaman con aquellas palabras: Es mayor, que la Caldera de Calasparra.

(...) trato del método, que observa aquella Ilustre Villa de celebrar esta funcion de los Santos Abdón, y Senén; y así, (...) no passaré en silencio el principio, y motivo de donde toma denominación esta vulgaridad tan proclamada por todas partes. Sucede que en esta Villa se reserva una grande, y espaciosa Caldera, circunvalada de ceños⁹³⁴ por su mayor firmeza, la qual està solo destinada para el día, en que solemnizan à estos Santos; pues para festejarlos mas cumplidamente por todos modos, se muestra aquel día esta piadosa Villa magníficamente liberal con todo genero de personas, y para fin de disponer comida para tantos, està proporcionada dicha Caldera; siendo capáz en el concavo⁹³⁵ de su circunferencia, cocerse suficiente menestra para surtir un batallon de Gente. Guisase comunmente en ella toda la carne de una gran res⁹³⁶ de Bacuno⁹³⁷, que con dos, ò tres cargas de las verzas⁹³⁸, que dà el tiempo, y à correspondencia, una desmedida porción de otras legumbres, y demás condimentos, que se requieren, para sazonar⁹³⁹ aquel manjar, se dispone en toda forma, aunque en Caldera, una muy bien provista olla. Determinan à uno, ò dos hombres, à cuyo cuidado queda cometido el prepararla, para que estè en términos de comerse; siendo antiquada costumbre, que sirva la calle de cocina, donde se represente todo este esplendido aparato, la que siempre se plantea en el sitio, que estè enfrente de la casa de los Mayordomos, que suelen ser dos, ò mas, algunos años, à cuya conducta, y dirección toca hacer repartimiento, el qual

⁹³⁰ Literalment.

⁹³¹ En valencià, *epítet*. En aquest cas, vol dir “qualificació elogiosa”.

⁹³² És u dels altres noms familiars que reben els sants Abdó i Senent: “los Santos de la Caldera”.

⁹³³ Prové.

⁹³⁴ En valencià, *plecs*.

⁹³⁵ Còncav vol dir “que és més xicotet pel mig que per les vores”.

⁹³⁶ En valencià, *cap*.

⁹³⁷ Literalment, en lloc de *vacuno*.

⁹³⁸ Literalment, en lloc de *berzas*. En valencià, equival a *cols*.

⁹³⁹ En valencià, *assaonar*, és a dir, fer saborós el menjar.

suele ser, dando una parte de limosna à los necessitados, y otra por reliquia, à los que no necesitan; de suerte, que por ser en nombre de los Santos Martyres estas expensas, y ser tanta la devoción de aquel Pueblo, les hace dicha olla el caldo gordo à pobres, y ricos” (pp. 83-85).

Fins ací tindriem, més o menys, una idea general de la festa dels Sants de la Pedra, en Calasparra, i, així mateix, partint, novament, de l'article **“San Abdón y San Senén. Historia y tradición en Calasparra”**⁹⁴⁰, de Francisco Casinello Martínez, podríem reblar el clau dient que, *“Desde finales de los años cincuenta y sesenta [del siglo XX] (...) la fiesta queda relegada a la celebración de una verbena en la Plaza de los Santos, la degustación de la exquisita ‘cuerva’⁹⁴¹, las migas que hacen algunos grupos y la indispensable sandía del Abril. (...) Los días que se celebraba corrida [de toros] la gente acudía multitudinariamente, ya que ésta, por tradición secular era el centro de la fiesta de Los Santos”* (pp. 193-194). El detall de la correguda de bous representa un cas singular en aquesta festa dels sants Abdó i Senent, si més no, fora de l'àmbit lingüístic.

També hem trobat, però partint de l'obra literària **“Els sants Abdó i Senent. Patrons de l'agricultura catalana”** (Premi Franciscàlia, en 1961), en què l'autor, literalment, escriu que, *“Ultra tantes coses l'antigor d'esta advocació tan nostra ens la farà saber, que també són venerats en la Huerta de Múrcia, únic lloc castellà on amb est sentit el tenen i açò no pot tenir altre oritge”⁹⁴² que la nostra nissaga que hi romangué arran de l'efímera presa que en feu El Conqueridor⁹⁴³”* (p. 27). És un tema que intuesc que encara està obert, tot i que, inicialment, m'incline per lo escrit per Rosa Ribas i per Francisco Casinello i que hem plasmat més amunt.

Cap al final de l'article **“San Abdón y San Senén. Historia y tradición en Calasparra”**, el cronista afeg que, de finals dels anys seixanta i principis dels setanta ençà⁹⁴⁴, *“La fiesta de los santos vuelven a tomar auge y la participación es cada vez mayor la [= al] tiempo que se diversifican los actos. (...) A consecuencia de este renacimiento se vuelven a sacar las imágenes de los Santos en popular y clamorosa procesión y se organizan almuerzos populares y gratuitos”* (p. 194) i que, *“En los últimos años, la Fiesta de los Santos ha cobrado gran importancia con la incorporación de una gran variedad de actividades, tanto religiosas como civiles (...). La constitución, hace pocos años, de una Mayordomía de los santos Mártires ha supuesto un nuevo empuje a esta[s] celebraciones que, junto con la feria, se han convertido en la[s] principales fiestas de la localidad, al tiempo que se ha incrementado considerablemente la devoción hacia los Patronos de Calasparra, san Abdón y san Senén”* (pp. 194-195).

Finalment, i, com si es tractàs d'una intuïció d'un visionari, l'autor de l'obra literària de 1961, qui comenta molt prompte que és de Cullera (la Ribera Baixa), diu lo que he experimentat mentres he

⁹⁴⁰ Tret de l'obra **“Los patronazgos en la Región de Murcia. VII Congreso de Cronistas Oficiales de la Región de Murcia”**, coordinada per Ricardo Montes Bernárdez.

⁹⁴¹ Beguda feta amb vi i llima.

⁹⁴² Textualment, en lloc de la forma correcta *origen*.

⁹⁴³ El rei Jaume I (1208-1276).

⁹⁴⁴ La informació està treta d'un document sobre un congrés celebrat en el 2013.

fet aquesta recerca, tot i que ell ho redactà en 1961: *“Quan es puga fer completa l'estadística de llur devoció catalana, que jo només ho intento, serà de quelcom sorprenent per la difusió tan unitària. Amb tot açò creu el modestíssim autor de les presents mal escrites ratlles a sobre un tema digne de més ben trempada ploma⁹⁴⁵, haver-hi contribuït a la coneixença i divulgació d'un vincle tan ferm entre els llocs de llengua catalana”* (p. 27). Tenim, doncs, una prova més que evident que moltes persones eren conscients (i ho són) que la devoció als Sants de la Pedra està molt estesa, sobretot, en tot el nostre àmbit lingüístic, que són pocs els estudis que se n'han fet i, a més, que calia fer una mena de recol·lecció de la mateixa manera que els llauradors fan amb el forment, en aplegar l'època de la collita, principalment, el mes de juny i el de juliol, tot i que també s'allarga fins a agost.

Afegiré, sobre aquesta dispersió de fonts (en aquesta recerca, prou recopilades), que, pocs dies després de començar la investigació, en el 2017, comentí a u dels col·laboradors, que jo havia pensat entre la Mare de Déu de l'Olivar (patrona d'on visc, Alaquàs) i els Sants de la Pedra. I em digué: *“Els Sants de la Pedra, que estan més estesos per la geografia”*. Ha sigut, per tant, u dels millors encerts. I, com veiem, fins i tot, traspassa les fronteres del nostre àmbit lingüístic, com ara, passant a terres que formaren part del Regne de Castella, per exemple, la població murciana Calasparra.

Ara bé, adduirem que u dels actes que tenen lloc en Calasparra (i que no sol donar-se en tot l'àmbit lingüístic, però sí en aquesta població d'arrels castellanes i en alguna altra, també vinculada a l'històric Regne de Castella, com ara, Pedrosa del Rey, de Valladolid) i de què parlarem, a través d'informació treta del llibret *“Cuadernos de Historia de Calasparra Nº I SAN ABDÓN Y SAN SENÉN”*, de juliol de 1997, és la intervenció dels bous. Així, en aquests quaderns d'història, llegim que, *“En un programa de fiestas de 1.977 recoge Don Luis Armand Ruiz un trabajo de su padre en el que narra la celebración de la fiesta de los Santos durante el siglo pasado y principios del actual.*

(...) Nos cuenta Don Luis que el Día Treinta de Julio era el más importante del año para los calasparreños, ya que en ese tiempo habían terminado las principales labores agrícolas y todo el pueblo se disponía a celebrarlo con sus mejores galas. Era el día en que todos los habitantes de los campos circundantes venían al pueblo a presenciar la[s] corridas callejeras de novillos⁹⁴⁶.

La mañana del Día de los Santos, después de la Misa Mayor, se corría por las calles más céntricas un novillo sujeto al testuz⁹⁴⁷ mediante una gruesa maroma⁹⁴⁸, llevada por los mozos más atrevidos que corrían por la Corredera y calles adyacentes conduciendo a la res⁹⁴⁹ de un sitio para otro. Cada

⁹⁴⁵ Ploma.

⁹⁴⁶ En valencià, jònecs. Un jònec és un bou (o un brau) jove.

⁹⁴⁷ En valencià, al tos.

⁹⁴⁸ Una maroma és una corda gruixuda.

⁹⁴⁹ En valencià, el cap.

mozo trataba de conducirlo en dirección al balcón de su novia o pretendida, aunque no siempre lo lograba, pues había otro más arrestado que conseguía llevar al animal hasta la reja de la suya, atando la cuerda en la misma, para que ésta pudiera prender entre el testuz y la cuerda de la ramita de alhábega⁹⁵⁰ que había venido cultivando con mimo durante meses para tal fin” (p. 28).

En la pàgina 29, ens contenen que, a vegades, acabava malament la festa perquè el jòneg se n'eixia amb llibertat, fins al punt que “*escapaba al campo siendo la mayoría de los casos abatida a tiros por la Guardia Civil*”.

Podem dir que aquest tipus d'acte festiu, a partir de les informacions recopilades en la recerca, sembla formar part més aïna de la cultura castellana, ja que, en la major part de les poblacions de la històrica Corona Catalanoaragonesa, la festa s'orienta més cap a balls i danses, la processó, la desfilada de trets festius (com ara, gegants, en Catalunya), l'arreglada de diners mitjançant la venda d'aliments o a través de subhastes, etc., més en línia amb lo que llegirem tot seguit i també tret del mateix llibret de Calasparra.

“Continua narrándonos Don Luis, que otro de los momentos culminantes de las celebraciones en honor de los Santos era el llamado Viernes de Mayordomas. Se celebraba ese festejo el último Viernes de Agosto y estaba organizado por la mayordomía de los Santos para hacer la postulación⁹⁵¹ (...) por el pueblo a cargo de un grupo de escogidas señoritas que eran recogidas de sus domicilios por autoridades locales, mayordomos y acompañadas cada una de ellas por un joven. Recorrian todo el pueblo, de casa en casa, recogiendo donativos en dinero o en diferentes objetos que luego eran sometidos a pública subasta.

Al día siguiente se volvían a correr los toros de la misma forma que se había hecho durante el Día de los Santos. Los astados⁹⁵² eran sacrificados en la Corredera y después de descuartizados se ponían a cocer en las enormes ‘calderas de los Santos’, dando lugar al dicho: ‘Es más grande que las calderas de los Santos’.

(...) La caldera era repartida entre todo el pueblo. (...) Aún nos cuenta que se celebraba otra fiesta taurina, durante tres días, sin determinar las fechas, en honor a nuestros patronos. En esta ocasión eran los propios animales de labor, las famosas vacas calasparreñas, que prestaban los agricultores de la vega, para ser corridas por la calle Mayor y adyacentes cerradas en sus bocacalles⁹⁵³ por empalizadas⁹⁵⁴ y totalmente abarrotadas de gente, que se agolpaban en la calzada

⁹⁵⁰ En valencià, *alfàbega*.

⁹⁵¹ *Postulació* vol dir demanada amb instància.

⁹⁵² En valencià, en aquest cas, *bous*.

⁹⁵³ En valencià, *boca de carrer, cap de carrer*.

⁹⁵⁴ En valencià, *palissada*, segons el DCVB, “*Obra defensiva compuesta de pals ficats verticalment en terra i formada a manera de mur*”.

y balcones. Desde allí lanzaban peleles⁹⁵⁵ de trapo para engañar a la res a su paso bajo el balcón y que tropezaran con ellos.

La construcción de la actual Plaza de toros acabó con una forma tan antigua y tradicional de vivir la fiesta” (pp. 30-31).

I, per a rematar aquesta informació referent a poblacions de fora de l'àmbit lingüístic, però vinculades amb els Sants de la Pedra, adduirem que, en el llibre **“Vida, culto y folklore de los santos Abdón y Senén”**, de José Sistac Zanuy, per exemple, llegim que, *“Desde muy antiguo, los payeses de Chateauroux, en Francia, rinden un piadoso e intenso culto a los Mártires persas, como consecuencia de haber logrado por su mediación numerosas conservaciones milagrosas de sus cosechas. En Berry, y otros lugares del país galo, existe la tradición de colocar los gremios de toneleros bajo la advocación de los santos Abdón y Senén. (...) esta tradición tiene su origen en el hecho de que para la traslación de reliquias de estos Santos desde Roma a Arlés-sur-Tech, se utilizaron barriles en circunstancias milagrosas”* (p. 43).

La difusió dels Sants de la Pedra aplegà, fins i tot, al Monestir de Fulda (en l'actual Alemanya), de què parla José Sistac: *“la Abadía de Fulda, tan singularmente famosa en los anales religiosos de Europa, poseía reliquias y un altar dedicado a los santos Abdón y Senén, en la Basílica de San Salvador. En la Iglesia de Santa María, también en Fulda, existía una cruz con reliquias de dichos Santos”* (p. 44). A més, segons escriu Lluïsa Serra, en el grup de Facebook **“Amics de la Moreneta”** (<https://es-es.facebook.com/groups/amicsdelamoreneta/permalink/1592156777465816/>), el 28 de març del 2017, *“El monasterio fue dedicado al Salvador, pero al llegar de Roma unas reliquias insignes de los Santos Abdón y Senén, tomó la titularidad de estos santos. (...) Con la llegada del Protestantismo, los monjes se adhirieron a él, y el monasterio se secularizó”*.

Tot seguit, dedicaré un apartat a la recuperació que té la festa dels Sants de la Pedra, en poblacions de l'àmbit lingüístic, més o menys, a partir del darrer quart del segle XX.

Recuperació de la festa dels sants Abdó i Senent (darrer quart del segle XX en avant).

En els darrers temps, hi ha hagut poblacions, com ara, Sant Joanet (nom que rep des del 2010 l'històric Sant Joan d'Ènova, població valenciana de la Ribera Alta), que han triat, popularment i tot, recuperar el patronatge a favor dels Sants de la Pedra, com comenta Josep Sempere i Castelló (membre de l'Associació d'Estudis Tradicionals Sagueta Nova) en l'article **“Sant Isidre i els de la pedra filosofal”**, publicat en la revista **“Barcella”** (no. 18, del 2003): *“Deixant representacions històriques relacionades amb aquests sants, cal dir que aquesta substitució per sant Isidre ha trobat també resistències puntuals. Entre altres podríem mencionar que a Sant Joan de l'Ènova*

⁹⁵⁵ En valencià, *ninots*.

(municipi de la Ribera Alta) es van fer votacions i, l'any 1983, es va substituir com a patró sant Isidre per sant Abdó i sant Senén”.

Sobre Catalunya, he trobat casos de reviscolament cultural en poblacions, com ara, el de Banyoles (comarca del Pla de l'Estany) o el de Cubelles (comarca del Garraf) o, en el cas d'Aragó, Camporrells (comarca de la Llitera) i el de la Sorollera (comarca del Baix Aragó). Començarem pel de Banyoles.

En Banyoles (el Pla de l'Estany), segons escriu Martirià Brugada i Clotas en l'article **“Banyoles. Festa del Terme en honor als sants Abdon i Senén”**, tret del llibre **“Repics de festa. Aplecs, fires i festes del Pla de l'Estany”** (1999), *“A partir del 1987, resorgeixen la confraria i la festa dels sants Abdó i Senén amb la voluntat d'esdevenir un element catalitzador i unificador dels diversos sectors del Terme⁹⁵⁶ a partir de la recuperació dels elements tradicionals i religiosos que sempre han caracteritzat la celebració dels sants Abdó i Senén. (...) A partir d'aquest moment la festa i la confraria, sense voler entrar en competència amb els diversos barris, es consideren oberts a tots els simpatitzants i col·laboradors tradicionals però especialment als altres banyolins, sovint originaris de pobles de la comarca o d'altres terres i que viuen a les cases i veïnats que s'aixequen als camps i horts que tapissaven l'entorn de Banyoles”* (pp. 95-96), i, a més, amb un esperit nou, tenint en compte que, com assenyalà Martirià Brugada en les primeres línies de la seua recerca, *“la Confraria dels Sants Màrtirs Abdon i Senén (...) era la institució religiosa que aplegava ‘els altres banyolins’, és a dir els banyolins que vivien fora de la vila emmurallada de Banyoles i que antigament tenia un sentit molt ampli, també comarcal”* (p. 91). Assistim, doncs, a un renaixement acompanyat, a més, de voluntat d'obertura cap als altres.

En Cubelles (població catalana de la comarca del Garraf), com podem llegir en el document **“Sant Abdó i Sant Senén. Festa Major Petita. Vint anys de la seva recuperació (1983-2003)”**, elaborat pel **“Grup d'Estudis Cubellencs ‘Amics del Castell’”** i a què vaig accedir, per correu electrònic del 30 de novembre del 2017, gràcies a la gentilesa de Núria Jané, de l'Arxiu municipal de Cubelles, *“Va ser el 1983 quan la Comissió de Cultura de l'Ajuntament va decidir tornar a celebrar aquesta festa que, en l'aspecte popular, havia quedat en l'oblit a partir de la Guerra Civil. Un senzill programa d'actes va servir aleshores per entroncar amb una tradició que es remunta segles enrera. (...) Sortosament, (...) es va recuperar la festa pel que fa als actes populars i des de 1997 hi torna a haver l'Ofici religiós”* (pp. 2-3).

Més avant, addueix que, *“a finals de la dècada del seixanta va deixar de celebrar-se la Santa Missa i no es tornà a oficiar fins a l'arribada de mossèn Joaquim Lluís i Corominas a la parròquia de Santa Maria de Cubelles, l'any 1997. D'aquesta manera, el dimecres 30 de juliol de 1997 tingué lloc la missa en honor dels Sants Patrons. Des d'aquella data, la celebració eucarística ha tingut lloc ininterrompudament cada 30 de juliol”* (pp. 9 i 12) i també que s'incorporaren balls, alguns, com ara, *“el ball de festa”*, a partir de 1999, *“sota l'impuls de l'Agrupació de Balls Populars de Cubelles”* (p. 12), o bé les sardanes (p. 13) i revivifica la *“música tradicional del nostre país, en concret, música antiga de festa”* (p. 13) i, sobretot, la festa de la Trobada de Gegants, com es reflecteix en les línies següents: *“Els balls populars passaren ràpidament a convertir-se en un dels eixos*

⁹⁵⁶ El Terme és el nom que rep la part, històricament, pàgessa de la ciutat de Banyoles.

vertebradors en honor dels Sants Patrons. Els gegants, primer, i la resta de balls, després, han aportat color i animació a la nostra festa petita.

D'aquesta manera, el 30 de juliol de 1985 va tenir lloc la primera Trobada de Gegants (...). El sopar de germanor entre totes les colles participants a la trobada es convertiria des del primer moment en un acte emblemàtic de la gran diada gegantera. (...) Si la Trobada de Gegants és sens dubte un dels actes centrals de la Festa Major petita, la resta de la cultura tradicional del nostre país també ha estat protagonista dels actes de la festa. L'any 1990, el Grup de Joves d'Avià va fer una cercavila-espectacle pels carrers del casc antic (...). L'any 1998 (...) es féu (sic) la representació a la vila del nou drac i de la Colla de Diables infantils" (p. 14). En la mateixa pàgina, tot seguit, introdueix paraules com "correfoc" i parla de "bastoneres" i de "bastoners" com també de "balls de pagès"... És a dir, que en Cubelles (el Garraf), "s'ha aprofitat la solemnitat de les dates festives per a enaltir i donar ressò a diferents iniciatives cíviques i socials" (p. 19) i, a més, amb un esperit "en què la Trobada de Gegants i els Sants Patrons continuen sent l'eix vertebrador de la festa feliçment recuperada ara fa vint anys [1983,] i que novament es troba fortament arrelada. Malgrat els ràpids canvis que està experimentant, la nostra vila es resisteix a perdre les seves tradicions, i una de les més importants és, sens dubte, la relació secular que els cubellencs han mantingut amb llurs patrons" (p. 19).

En la Sorollera (La Cerollera, en castellà), població del Matarranya⁹⁵⁷, com vaig veure, per curiositat (tot i que no tenia previst informar-me'n), el 15 d'agost del 2018, es celebra la "Romeria al Santet"⁹⁵⁸, de què hi ha informació en una entrada de l'Asociación SERVA, "Romería al Santet", la qual figura en la web "La Cerollera". Així, llegim que "La Asociación SERVA recuperó esta romería en 1999, como ejemplo de recuperación de costumbres y actividades tradicionales relacionadas con el patrimonio cultural de nuestra localidad. Así, se restauró el lugar de encuentro y sus accesos, respetando el entorno natural y paisajístico, divulgando esta tradición con la participación de vecinos de La Cerollera".

Tot seguit, es comenta que "No sabemos la fecha en que se inicia esta tradición. Los más ancianos recuerdan oír hablar de ella a sus padres y abuelos. Gracias a estos se ha rescatado en su integridad.

La romería nació de la fé que la población cerollerana profesaba a los santos **Abdón y Senén**, deseando estar bajo su protección. Después de que durante siete años seguidos fuertes tormentas de pedrisco asolaran las cosechas, se decidió edificar el peirón de su nombre en la década 1760-1770.

El 29 de abril la mayoría de los masoveros y vecinos del pueblo se concentraban en la explanada de 'La Collada' para después subir en procesión hasta la 'Punta del Santet'. Allí se encuentra el peirón, a 803 m de altitud y situado en la propiedad del Mas de Pau, centro geográfico de todas las masías.

⁹⁵⁷ Administrativament, pertany al Baix Aragó, però, històricament, es considera com a pertanyent a la comarca del Matarranya.

⁹⁵⁸ Podíem haver inclòs aquest apartat en el d'esglésies, ermites, santuaris o en el de llocs geogràfics, però, com que lo més important és que s'ha recuperat la festa i que, a més, es manté, he considerat més adient afegir-lo en aquest punt de la recerca.

La concentració se desenvolupava bajo tres aspectos:

- **religioso:** romeria, misa en honor a los mártires Abdón y Senén, bendición de términos y entrega de la 'coqueta' a los asistentes, consistente en una rolla de pan amasada cada año en una masía diferente con la harina que aportaban el resto de las masías;
- **de convivencia:** para tratar temas afines a la comunidad: reparación de caminos, tema de pastos, intercambio de productos, así como la relación personal entre los asistentes;
- **lúdico-festivo:** encontrando como ejemplo los juegos y baile[s] que tenían lugar en la era de la masía después de la comida.

Esta costumbre dejó de celebrarse como tal en el año 1924 por motivos de luto en la masía donde se ubicaba el lugar de reunión. En años posteriores se siguió visitando el peirón de los santos, pero de forma personal y aislada, hasta que en la Guerra Civil se destruyó la capilla con el peirón. Al trasladarse los habitantes de las masías a este y otros municipios la tradición quedó finalmente en desuso y el lugar abandonado”.

Adduïrem que, en un correu electrònic enviat per Miguel Ángel Bosque, de l'**Asociación SERVA**, el 26 d'agost del 2018, hi ha que, en l'església de la Sorollera, “no tenim res sobre Abdon i Senén puix no són els patrons de la vila, únicament es feia la celebració de la romeria al seu honor.

Nosaltres sí que cantem per a la romeria els ‘Gozos a Abdón y Senén’.

(...) al poble veí de La Codoñera sí que Abdon i Senén són patrons de la localitat”. Agraesc aquesta informació facilitada, ja que no coneixia el nom d'aquesta població i de la seua relació amb els Sants de la Pedra.

Finalment, i, encara que amb menor informació relativa a aquest apartat de la recerca, en Internet, n'hem trobat sobre Inca, com ara, en un editorial, “**Sant Abdón i Sant Senén**”, que figura en el número 566 de “**Dijous**” (<https://core.ac.uk/download/pdf/33001171.pdf>), un setmanari balear d'Inca, del 24 de juliol de 1985. Diu que, “Avui, la festa, antany popular, ha quedat amb el mateix nom i llinatge però reconvertida, canviada, com es (sic) de rigor canviïn, quasi per obligació, les coses, les festes, els costums...

De totes maneres, vet ací el nostre racó anyal de Sant Abdon i Sant Senen (sic) patrons, copatrons de la nostra Ciutat.

(...) desitjam i volem, que les nostres Festes Patronals, nostres Festes Populares, tornin [a] agafar la força que antany tenien, que la gent assistesca als actes programats, que l'església quedi plena, que la plaça dels toros, fins a la bandera...!” (p. 3).

Tot seguit, en aquesta secció, extensa, sobre religiositat popular, inclourem un punt sobre les entitats que treballen per la difusió de lo relatiu als Sants de la Pedra.

Entitats que promouen el coneixement cultural dels Sants de la Pedra en els territoris de l'àmbit lingüístic.

Aquest és u dels punts inicials de l'estudi, però hem de dir que són poques les entitats (enteses en el sentit de centres culturals, associacions, ateneus, organitzacions, etc.) que tracten sobre els Sants de la Pedra o que els han inclosos en alguna publicació.

Ara bé, la cosa s'amplia si afegim les pàgines web i els blogs que, tot i que no es centren en els dos sants ni en temes religiosos, sí que contribueixen (fins i tot, a hores d'ara) a un major coneixement de la nostra cultura i que, àdhuc, ho han manifestat en el fet de donar facilitats a l'hora de realitzar aquest estudi. Així mateix, són espais d'Internet que plasmen fotos, escrits de qualitat informativa i objectiva i que, a més, fan un paper cultural digne de tenir present.

Entre les entitats i les poblacions que promouen el coneixement de la festa dels Sants de la Pedra, hi ha, per exemple, Sueca (la Ribera Baixa), Cullera (la Ribera Baixa), Aielo de Malferit (la Vall d'Albaida), el Camp de Mirra (l'Alcoià), Banyoles⁹⁵⁹ (el Pla de l'Estany), Vilallonga del Camp (el Tarragonès), Cubelles (el Garraf), Vall-de-roures (la Matarranya), Camporrells (la Llitera) i la Sorollera (el Baix Aragó).

Quant a entitats, hi ha el **"Grup d'Estudis Cubellencs 'Amics del Castell'"** (de Cubelles), l'**"Agrupació Cultural i Centre d'Estudis el Codony"** (de Vilallonga del Camp), la **"Fundación Cultural Valderrobres Patrimonial"** (de Vall-de-roures), l'**"Asociación SERVA"** (de la Sorollera), l'**"Associació Cultural Patronat del Tractat d'Almisrà"** (del Camp de Mirra) i, per exemple, l'**"Associació Cultural 'Els Totxets' de Camporrells"**⁹⁶⁰ (de Camporrells).

Igualment, en poblacions, com ara, Banyoles (ciutat i capital del Pla de l'Estany), hi ha molts estudis fets sobre la Festa del Terme, en què intervenen els sants Abdó i Senent, com a patrons de la part, històricament, pagesa de la ciutat, una de les dues en què es solia dividir Banyoles. Es fa molta festa als Sants de la Pedra. Hem de dir que n'he rebut molta informació relacionada amb els sants Abdó i Senent (quant al Terme), per mitjà de Miquel Rustullet Noguer (de Banyoles) i també, i d'interessant, de Martirià Brugada i Clotas i de Josep Grabuleda Sitjà.

Des de Llorenç de Rocafort (un poble de l'Urgell, ara en terme de Sant Martí de Riucorb), hi ha un metge que està interessat en difondre la cultura popular, a més de vivències, qui també ha escrit sobre els Sants de la Pedra i que, a banda, m'ha enviat informació: Pep Capdevila, en el seu blog **"The Ladies of Vallbona"**⁹⁶¹.

També han fet un treball interessant en Camporrells (la Llitera), per mitjà de l'**"Associació cultural recreativa 'Els Totxets' de Camporrells"**, en què inclou un llibret junt amb un disc sobre el ball dels

⁹⁵⁹ Per mitjà de la zona, històricament, pagesa, això és, de persones vinculades amb el Terme.

⁹⁶⁰ Agraesc que, en el mur de Facebook d'**"Associació Totxets de Camporrells"**, el dia 9 de setembre del 2019, em facilitassen el nom de l'entitat, amb la intenció d'emprar-lo en la recerca.

⁹⁶¹ **"The Ladies of Vallbona"** (<https://www.pepcapdevila.com>).

totxets⁹⁶², publicat en el 2009, junt amb unes pàgines en català (en primer lloc) i en castellà i més informació, com ara, les distintes cançons (i més detalls musicals) que acompanyen aquest ball.

Així mateix, u dels punts on podem recórrer a demanar informació i a conèixer-los més, és en el Convent dels Caputxins de l'Olleria⁹⁶³ (la Vall d'Albaida), per mitjà del P. Miguel Ángel Atiénzar, molt col·laborador, un lloc on hi ha molt a descobrir sobre els Sants de la Pedra, ja que hi ha detalls artístics i de religiositat interessants per a una recerca.

Però també en Benissa (la Marina Alta), a través de Vicent Gomis Lozano (qui escrigué que estava interessat per la publicació de la recerca), en Biar (l'Alt Vinalopó), per mitjà Joan Lluís Escoda (regidor de l'Ajuntament), en Sueca (a través de Cristina Pons Claros), en Cullera (mitjançant l'arqueòleg Kike Gandia), en Aielo de Malferit (on s'ha creat el blog *"Historia de Aielo"*⁹⁶⁴, molt interessant, sobre història local i sobre la cultura i el valencià), a través d'algunes persones de l'equip que el porta.

Acabarem dient que hi ha publicacions de Carpesa (com ara, una amb què hem treballat molt) i també de Benimaclet, dos barris de la Ciutat de València on hi ha molta tradició cap als Sants de la Pedra i, a més, interès per millorar la difusió i la informació sobre ambdós sants.

Adduïrem que, aquest apartat, en cap cas es tracta d'un homenatge a aquestes persones, tot i que vull dir que, en un moment i en una cultura que no ha rebut el suport polític durant els darrers tres-cents anys des de les autoritats espanyoles residents en lo que abans era el Regne de Castella (a diferència de la castellana), i, en el cas del País Valencià, quasi nul per part de l'Església institucionalitzada, el fet que, a hores d'ara, hi haja associacions, grups socials i persones que estiguen a favor de la cultura i que la difonguen, és mantenir un caliu que, sense aquestes aportacions, les quals, de vegades, fan el paper que podrien fer moltes associacions, resultaria difícil mantenir part del coneixement de la cultura tradicional (no sols de la cultura de la imatge, tan estesa en els nostres dies i com a fruit del triomf de lo patriarcal en la cultura capitalista i de la forta penetració de la cultura castellana en els territoris que formaven part de la històrica Corona Catalanoaragonesa) i, així, les nostres arrels, però decidits a impulsar-la, amb una d'obertura cap als altres, cap al demà i que creu en la cultura del poble senzill com una part positiva de lo que podem ensenyar i transmetre de generació en generació, de forma que hi perdure la llengua i també el matriarcalisme que va unit a tot l'àmbit lingüístic. Ara bé, a banda del poble senzill, cal dir que també hi ha hagut (i hi ha) persones que, amb grans coneixements culturals i, àdhuc, amb títols universitaris o, com ara, que han ocupat càrrecs de poder (polític o eclesial), no han deixat a banda la saviesa que no entrava en els llibres escolars del segle XVIII ençà ni, per descomptat, en

⁹⁶² Aquest llibret acompanyat d'un disc es titula *"Totxets de Camporrells. 30 anys de recuperació d'un ball i una tradició popular (1979-2009)"*. L'edició és a cura de Ramon Sistac i de Josep Ramon Vidal. Es publicà amb el suport de la Delegació a Lleida de l'Institut d'Estudis Catalans, de l'Ajuntament de Camporrells, de la Diputació d'Osca, amb la col·laboració del *"Grup d'Estudis de Llengua i Literatura de Ponent i del Pirineu"* i l'edità el *"Grup dels Totxets de Camporrells"*. Està molt interessant.

⁹⁶³ *"Capuchinos L'Olleria"* (<http://www.capuchinosolleria.com>).

⁹⁶⁴ *"Historia de Aielo de Malferit"* (<https://historiadeaielo.blogspot.com>).

moltíssims centres d'ensenyament o en publicacions no oficials, especialment, durant els segles XIX i XX.

Dit en altres paraules, i que formen part de la tesi ***“La figura de la dona a l'Aplec de Rondaies Mallorquines d'Antoni M. Alcover”***

(https://dspace.uib.es/xmlui/bitstream/handle/11201/148323/Gelabert%20Miro_Ma%20Magdalena_TESIS%20DEF.pdf?sequence=1&isAllowed=y), de M. Magdalena Gelabert i Miró, i aplicables al camp, en tot l'àmbit lingüístic, *“Tot i que les feines de la pagesia fossin predominants, tant en temps d'Alcover⁹⁶⁵ com en segles anteriors, resulta estrany no trobar-hi més referències a les rondalles. Potser pel fet que es tractava d'un treball feixuc i poc considerat o perquè constituïa el dia a dia i no resultava atractiu ni digne d'explicar, el cas és que no n'apareixen gairebé mencions explícites”* (p. 134). Un fet paregut m'ha vingut, algunes vegades, a la pensa, només de veure que, tot i que els Sants de la Pedra estan molt estesos en moltes poblacions valencianes i en altres, però, com ara, de Catalunya, hi haguessen poques recerques del segle XX o de l'actual i, així, he considerat que pogués tenir relació amb dos temes: 1) el fet que el camp semblés una cosa de poble, del passat i 2) que a penes hi haja hagut persones que s'hi hagen dedicat, en bona mida, fins i tot, en poblacions valencianes on tenen molta tradició com a patrons. Això es veu compensat pel sentiment comunitari i favorable al reviscolament de lo valencià i de la cultura popular.

Així, en llegir les línies següents, tretes de les que hem escrit i de la tesi de M. Magdalena Gelabert, hi estava d'acord amb l'autora de la recerca, concretament, en fer esment d'unes frases de Joan Carles Sastre: *“El gros de la mà d'obra femenina, a la Mallorca del segle XIX, seguia ocupat a l'agricultura. (...) Eren dones analfabetes, que mai pogueren deixar constància escrita de la realitat de les seves feines. Cap d'elles va deixar per a la posteritat referències que parlassin de la duresa, la monotonia i l'escassa compensació econòmica que acompanyaven aquestes tasques. I del camp real tampoc se'n volgueren ocupar uns escriptors burgesos, de cultura massa urbana per a veure-hi qualque cosa més que un paisatge bucòlic”* (p. 134).

Però, tot i això, en paraules de M. Magdalena Gelabert, *“Sembla que Antoni M. Alcover, però, sí que sentia admiració pel model social propi de la pagesia mallorquina del seu temps i se'n mostrava defensor en múltiples ocasions. (...) Alcover sol descriure de manera positiva tant els personatges com l'estil de vida rurals”* (pp. 134-135).

J) ENDEVINALLES SOBRE FORMENT (O BLAT), RAÏM, COLLITA, PLUJA, PEDREGADA, CALAMARSA, LLAURADOR, HORTOLÀ, PAGÈS, CAMPEROL...

⁹⁶⁵ Es refereix a Mn. Antoni Ma. Alcover i Sureda (1862-1932), escriptor mallorquí, recopilador de molt del vocabulari català contingut en el ***“Diccionari Català-Valencià-Balear”*** com també de rondalles mallorquines, eclesiàstic, etc.

Aquest apartat de la recerca començà amb la consulta d'endevinalles agrícoles i, ves per on, la primera (sobre la campana) reflectia un exemple més de cultura matriarcal, com veurem tot seguit i està relacionat amb un element que apareix vinculat amb els Sants de la Pedra, la campana, ja que, amb les campanes, s'avisava del perill de pluja.

La resta de paraules estan presents, o bé en detalls atmosfèrics vinculats amb ambdós sants, o bé són mots que tenen a veure amb l'art (com és el cas de les taronges, que apareixen en una obra d'art de Gandia, perquè l'artista acceptà una proposta per a substituir el forment per aquesta fruita, molt estesa en la comarca de la Safor, on està aquesta ciutat valenciana).

Com a puntuació, direm que, quant a la manera de escriure-les, ho farem en prosa, encara que en la font estigués en versos.

La campana del campanar:

Així, la iniciarem per l'entrada *"Endevinalles tradicionals a Artana"*

(<https://artanapedia.com/contes-i-relats-dartana/endevinalles>), treta del blog *"Artanapèdia"*:

Allà dalt, allà dalt, hi ha un home sense camisa, que, a cada volta que pega, li se veu la llonganissa.

És clar que hi ha un component humorístic i, al mateix temps, eròtic (la llonganissa, és a dir, el penis), en aquesta endevinalla.

El motiu per a incloure la campana fou perquè intervé en una cultura agrícola en què els missatges de les campanes (com a transmissores de fets distints, fins i tot, de tipus meteorològic o bé amb component religiós destinat a allunyar, com ara, possibles pedregades) eren presents.

El forment (o blat):

Té moltes entrades i en fonts diferents, cosa que no és d'estranyar, ja que, de fa segles ençà, forma part de la cultura mediterrània i perquè, a més, durant molts segles, fou un generador d'u dels aliments que més es consumia: el pa.

Així, en l'entrada *"Endevinalles sobre aliments"*

(<http://dracmagiciafudacresques.blogspot.com/2014/09/endevinalles-sobre-aliments.html>), dins del blog *"Puff"*, de Jaume Jafudà Cresques⁹⁶⁶, n'hi ha dues sobre l'espiga del forment:

És verd i no és de l'hort, és mareja i no del mar, té barbes i no de pèl... No ho sabràs endevinar?.

Ones fa, mar no és, té espines i no és peix.

⁹⁶⁶ El 10 de desembre del 2019 no figurava el seu nom en el blog, però sí en fer-ne la consulta inicial.

I també una, però sobre el gra de forment:

Jo tot sol sóc molt petit, si estic amb altres som grans, sent tan petits com abans; endevina'm, eixerit⁹⁶⁷.

En el document “*Endevinalles*”, hi ha un quadre extens titulat “*Els vegetals*” (<https://endevinalles.files.wordpress.com/2015/02/vegetals-complet.pdf>), en què podem veure moltes entrades per la paraula *blat* (pp. 7-8), com ara, les següents.

Canya, i no és de canyar, ona i no és de la mar; cerda, i no és de rocí; endevina-la, fadrí.”

És verd i no és de l'hort, es mareja i no és del mar, té barbes i no té pell; no ho saps tu endevinar?.

Mar mareja, mar no és; serres té i porc no és.

Se sembla, té espigues, grana, se sega.

Som a milers de germans, tots rossos com un fil d'or, i tots plegats donem pa an¹⁰¹⁶ el que ens va llençar a tots¹⁰¹⁷.

Som a milers els germans, tots rossos com un fil d'or, i tots plegats donem⁹⁶⁸ pa a qui ens va llençar a tots.

Verd com el julivert, groc com el safrà, fa ones i no és la mar⁹⁶⁹.

Verd com el julivert, groc com el safrà; fa ones i no és mar.

Verd em vaig criar, ros em van tallar, després em van moldre i tu em vas menjar.

El raïm:

És u del productes més estesos en la cultura mediterrània, des de fa més de mil anys, i està molt present en les obres artístiques sobre els Sants de la Pedra.

En el quadre “*Els vegetals*” (<https://endevinalles.files.wordpress.com/2015/02/vegetals-complet.pdf>), del document⁹⁷⁰ “*Endevinalles*”, n'hi ha quasi totes les entrades següents, sobre el raïm:

Endevina endevinalló. Qui és negre, qui és blanc, qui en té un pam, qui no en té tant?

⁹⁶⁷ Viu, despert, que sap manejar-se hàbilment.

⁹⁶⁸ Textualment, com figura en l'obra “*Folklore de Catalunya Cançoner*”, de Joan Amades.

⁹⁶⁹ En una nota del document, hi ha un aclariment sobre aquesta endevinalla: “*Es refereix a quan el blat és encara al camp*”.

⁹⁷⁰ Des d'ara, en parlar del document “*Endevinalles*”, ens referirem al que podem accedir mitjançant l'enllaç <https://endevinalles.files.wordpress.com/2015/02/vegetals-complet.pdf>.

Endevina endevineta, quin és negre, quin és blanc, qui en té un pam, qui no en té tant.

Hi ha qui en té un pam, qui no en té tant, qui en té menys i qui en té més; els rodons vénen després, amb la dolçura⁹⁷¹ el cor s'atura i el ventre creix.

N'hi ha de negre, n'hi ha de blanc, amb la dolçura⁹⁷² el cor s'atura i és molt bo, sinó que dura.

N'hi ha de negre, n'hi ha de blanc; la dolçura⁹⁷³ al cor s'atura i és molt bo, però no dura.

Me'n vaig a la plaça, me'n compro un pam, me'n menjo un pam i en llenço un pam.

Nat d'abril, florit de maig, collit de setembre, quantes hores fa estendre!

Neix cristià, llavor[s] es fa moro, i tothom content n'està; el maten, i quan és mort, arriben a fer-lo sant⁹⁷⁴.

Qui en té un pam, qui no en té tant, els rodons hi són, donen gust al cos i fan el ventre gros.

Qui no en té un pam, qui no en té tant. Los rodons hi són, donen gust al cos i fan lo ventre gros. Sa dolçura⁹⁷⁵ el cor em toca i amb son suc es ventre em creix.

Tu ets negre i jo som blanc, has nascut dins quatre rapes, t'encarrec i t'encoman que no em facis 'nar de grapes⁹⁷⁶.

Una fruita tardorena, que és blanca o negra, segons madura. Tothom la menja, fermentada i feta suc la bevem en Porró⁹⁷⁷.

L'arròs:

Vaig incloure l'arròs tenint present que, com a mínim, en dues poblacions on es feia festa als Sants de la Pedra (Sueca i Cullera, de la comarca de la Ribera Baixa), els dos sants duen arròs, en lloc de forment.

La primera entrada fou *"Els vegetals"* (<https://endevinalles.wordpress.com/base-de-dades/vegetals-la-nostra-tria>), de la web *"Endevinalles"*, web que també inclou endevinalles

⁹⁷¹ Textualment. Treta de l'obra *"Folklore de Catalunya Cançoner"*, de Joan Amades.

⁹⁷² Textualment. Treta de l'obra *"Folklore de Catalunya Cançoner"*, de Joan Amades.

⁹⁷³ Textualment, en el *"Llibre de les endevinalles"*, publicat en 1921.

⁹⁷⁴ Pel canvi de color i per la dolçor. Intuec que és el raïm negre.

⁹⁷⁵ Textualment. Tret de l'obra *"Endevinaller"*, de Margarida Bassols, publicat en 1994.

⁹⁷⁶ Treta de l'obra *"Endevinetes"*, de les Escoles Nacionals de Sant Josep, en 1985, en Eivissa. *"Anar de grapes"*, forma típica, per exemple, de Mallorca, vol dir *"a genollons"*, *"a arrapa-peus"*, *"a gatameu"*, com podem veure en el *"Diccionari Pràctic i Complementari"* (<http://www.dicpc.cat>).

⁹⁷⁷ Aquesta endevinalla està en l'entrada *"Endevinalles sobre aliments"* (<http://dracmagiciafudacresques.blogspot.com/2014/09/endevinalles-sobre-aliments.html>), dins de la web *"Puff"*.

relatives al blat, al raïm, a la taronja i, fins i tot, a la palma (u dels elements que, en moltes poblacions, porten els Sants de la Pedra):

*Mirat per l'indret*⁹⁷⁸[= endret] és un vegetal, mirat al revés sóc un mineral⁹⁷⁹.

La taronja:

Aquesta fruita apareix en la representació en escultura que tenen els Sants de la Pedra en Palmera (la Safor), com veurem en l'apartat artístic, feta per Ricardo Rico, amb qui contactí el 23 de febrer del 2018.

Com que no és u dels elements més clàssics relacionats amb els sants Abdó i Senent, només en citarem algunes, tretes del quadre *"Els vegetals"*, del document *"Endevinalles"*:

*És verd i no és julivert, és groc i no és safrà, roda com una pilota; bèstia serà qui [no] ho endevinarà*⁹⁸⁰.

És verd i no és julivert, és groc i no és safrà, és agre i no és vinagre.

*És verd i no és julivert, és groc i no és safrà, porta corona*⁹⁸¹ i no és capellà.

No sóc escarabat ni grill, quasi sempre tinc deu fills; cosa estranya!, tots són grills.

La calamarsa:

En la web *"Contes.Cat"*, hi ha una endevinalla relacionada amb la calamarsa (https://www.contes.cat/escrits-endevinalles/sobre-l-hivern-16_481_1.html):

En el cel m'he format blanc i gelat, caic com una boleta i reboto com una pedreta.

Aigua de pluja:

L'hem treta del quadre *"Els fenòmens atmosfèrics"*

(<https://endevinalles.files.wordpress.com/2015/02/fenc3b2mens-naturals-complet.pdf>), del document *"Endevinalles"* (p. 2), i diu així:

⁹⁷⁸ Textualment.

⁹⁷⁹ La *sorra* (la paraula arròs llegida al revés) esdevinguda pedra.

⁹⁸⁰ Crec que cal afegir un [no] perquè n'hi ha una altra (i molt semblant) que diu que *"qui no ho endevinarà un bon ase serà"*, ja que no semblava coherent que es consideràs bèstia... qui encertàs l'endevinalla.

⁹⁸¹ Abans era costum, en molts capellans, portar corona, és a dir, un rogle sense cabells, en la banda de dalt del cap.

Abans no pot baixar; primer ha de pujar, com totes les coses; aquesta va més alt que cap de les torres, i no en precisa pas d'ascensor ni escales ni avions ni globus, coets, trets ni bales, tampoc com els ocells li precisen ales; en té prou amb el sol, amb el sol i l'aire.

El cel:

Depenent de com estiga el cel, els llauradors ho tenen més o menys fàcil (també atenent a les prioritats del moment), ja que, del cel, cau la pluja i, per tant, en procedirà la possible pedregada.

Les endevinalles següents estan en el quadre *“Els fenòmens atmosfèrics”* (pp. 3-4), a què adés hem fet esment:

De vegades és blau, de vegades és gris. Hi apareix el sol, hi anirem nosaltres i els nostres fills.

Un cobertor molt ben brodat que la punta de l'agulla no ha tocat.

Un llençol apedaçat que ni fil ni guia ha tocat.

Un llençol apedaçat que punta d'agulla no hi ha tocat.

Un llençol ben brodat on la punta d'agulla no ha entrat.

Una cistella plena d'avellanes, que de dia s'arrepleguen⁹⁸² i de nit s'escampen.

Els núvols:

Aquestes entrades també figuren en el quadre *“Els fenòmens atmosfèrics”* (pp. 15-16):

El sol és qui em dona vida i ell qui em sol acabar, i encara que de l'aigua eixida, a l'aire torno a parar.

Posat en el cel sóc aigua posat en la terra sóc pols.

Posat en el cel sóc aigua, posat en la terra, pols: dins de l'església sóc fum⁹⁸³. Apa, contesta qui sóc.

Al cel sóc aigua a l'església sóc de fum sóc de pols a la terra i sóc un tel en els ulls.

Tresc⁹⁸⁴ amunt i de vegades plor⁹⁸⁵ tant d'hivern com d'estiu, i de ses meues plorades es pagès s'alegra i riu.

⁹⁸² Fa al·lusió a les estrelles, les quals s'hi veuen de nit.

⁹⁸³ Amb la variant *“i fum sí estic a la cuina”*.

⁹⁸⁴ Variant del present del verb *trescar*, en lloc de *“tresco”* o *“tresque”*, verb que, ací, vol dir *“caminar afanyosament”*.

⁹⁸⁵ La mateixa variant, però amb el verb *plorar*, en lloc de les formes *“ploro”* o *“plora”*.

La pluja:⁹⁸⁶

*¿Què és allò que espanta tant que en fuig tothom en un instant?*⁹⁸⁷

Tant si vols com si no vols seguiré la meua via; rabiaràs si vas tot sol; el pagès de mi refia.

En l'entrada "**Endevinalles**" (<http://www.xtec.cat/~mcervel3/endevinalles/endevinalles.htm>), n'hi ha una que diu així:

Quan sóc primera faig xim-xim, si dono molt, mullo massa, el meu nom no descobriu? A l'hivern el fred em glaça.

Els Sants de la Pedra:

Afegim ací unes paraules en què hi ha una pregunta, semblant a una endevinalla, que podem trobar en l'obra "**Enciclopèdia de la Fantasia Popular Catalana**", en l'entrada "**Sant Nin i Sant Non**". Diu així: "*Al País Valencià contenen una peripècia grotesca d'aquests sants: van ser atrapats per la justícia per haver robat en un camp, però ells van negar-ho. L'un va dir: 'Jo vaig entrar al camp però no vaig robar'; l'altre: 'Jo vaig robar, però no hi vaig entrar'. L'un havia pujat a collibè de l'altre*" (p. 694).

K) ESGLÉSIES, ERMITES, SANTUARIS, PEIRONS...

Sobre les ermites, en un treball de final de grau titulat "**Els goigs, una mostra de cultura religiosa popular?**", fet per Albert Montalbán Arenas, estudiant de la Universitat de Girona, se'ns diu que "*La construcció de l'ermita, alhora que s'argumenta la seva resposta amb la necessitat de salvar la figura o les restes trobades, es dona a conèixer els orígens de la devoció de la divinitat i el perquè del lloc. A més, condueix a sustentar la història de la festa local, quasi sempre en honor d'un sant o d'una santa local, i fent que aquest o aquesta sigui la divinitat que es venera a l'església o ermita del poble o ciutat*" (p. 41). En eixe sentit, els goigs que es cantaran als venerats, fan que "*es consolidi i es reforci la relació entre la divinitat i els fidels per així no perdre el contacte directe entre ells*" (p. 41).

En el llibre "**Les tres mares. Les arrels matriarcals dels pobles catalans**", d'Esther Borrell i Rosell, publicat per Pagès Editors en el 2005, i, en un cas més pròxim i referit directament a les ermites,

⁹⁸⁶ Tretes del document "**Els fenòmens naturals**", adés esmentat.

⁹⁸⁷ Apareixen unes quantes variants, quasi iguals, d'aquesta endevinalla.

l'autora escriu que, “en el segle XX els sacerdots del nostre poble [Santa Coloma de Gramenet⁹⁸⁸,] encara pujaven a Sant Jeroni de la Murtra a beneir els camps de la seva jurisdicció eclesiàstica, a la creu de Montigalà⁹⁸⁹. Precisament a tocar d'on tenim el monumental pubis femení triangular dedicat a la Gran Mare, els capellans varen fer aixecar una minúscula ermita per anar-hi a beneir els camps, a les tres creus que delimitaven la seva jurisdicció religiosa.

(...) Els habitants del nostre poble fins al segle passat també celebraven la renovació de la vida a l'ermita del Castell de Montcada⁹⁹⁰. La celebració matriarcal de la fecunditat i de l'erotisme encara pervivia en el segle XVIII a la vall del Besòs, com als temps de Demèter” (p. 144).

Així mateix, sobre el fet que moltes ermites es trobassen en el punt més alt d'una muntanya, en l'entrada “**Ermita del Garbí**” (<http://www.estivella.es/va/page/ermita-del-garbi>), en la web de l'Ajuntament d'Estivella, hi ha que “L'origen de l'ermita de la Santa Creu del Garbí està relacionada amb (...) el desig del veí Francesc Galbis d'erigir una creu en una muntanya del poble, després d'escoltar amb el seu nebot i fillol –el germà Fèlix d'Albalat-, la predicació de fra Diego José de Cadis en la plaça de la Seu; on va demanar que en els punts més alts de les poblacions es col·locaren creus per a augmentar la devoció a la Santa Creu. (...) El 19 de març de 1787 es va erigir en la del Garbí.

Des d'aqueix moment, aquella vocació va ser cada vegada més destacada. Per eixa raó, la població, l'any 1804, va construir una ermita en el lloc on estava la santa Creu. (...) L'any 1820 (...) als costats de la Creu es van situar els sants de la Pedra i santa Bàrbara respectivament”.

I, enllaçant amb lo escrit en l'article “**Els goigs, una mostra de cultura religiosa popular?**”, i, en relació amb els goigs, podem afegir, des d'unes línies de l'obra “**La festa mare. Les festes en una era postcristiana**”, d'Antonio Ariño junt amb Sergi Gómez, que “hi ha dos moments que destaquen especialment com a períodes de màxima concentració romerica: per un costat, la primavera (des de finals de març, de l'hivern, fins a primers de juny), el temps del creixement dels conreus en l'àrea mediterrània, i, per un altre, la fi de l'estiu, després de la recol·lecció i en associació amb les festes majors més tardanes (...) i les commemoracions de les Maredeus Trobades” (p. 82), en “una religió agrària que celebra el naixement de l'any, beneeix els camps, conjura les tronades i plagues, organitza rogatives per a demanar la pluja i celebra el final del cicle mitjançant festes de collita” (p. 185), una de les quals seria el desplaçament de feligresos cap a l'ermita on estiguessen els Sants de la Pedra i, una altra de les celebracions, en aquesta línia, seria la festa dels Sants de la Pedra, vinculada amb la collita del forment.

De totes maneres, cal fer una distinció entre romeria i peregrinació, com bé comenten els autors del llibre “**La festa mare**”, ja que “Aquests desplaçaments a santuaris (...), a més de romeries, també reben el nom de peregrinació. Habitualment, però, les romeries es troben obertes a la participació de tots els habitants o veïns que desitgen participar, per devoció, costum o goig de fer el camí, i les peregrinacions inclouen només determinats representants, electes o conformants de

⁹⁸⁸ Població de la comarca del Barcelonès.

⁹⁸⁹ Està en el terme de Badalona (el Barcelonès).

⁹⁹⁰ Es refereix al terme de Montcada i Reixac (el Vallès Occidental).

les direccions de les confraries” (p. 79). També adduïxen que, “En el llenguatge popular parlem de ‘pujar en romeria’, ‘tornar de romeria’, ‘anar de romeria’ o ‘semblar una romeria’” (p. 77).

I, si passem a saber a qui estan dedicades aquestes ermites, els mateixos autors ens indiquen que “La majoria de les ermites i santuaris [valencians] estan dedicades a distintes advocacions marianes, moltes d’elles amb denominacions i identitat local. En la resta, predominen les dedicades a santa Bàrbara (unes 15) i els Sants de la Pedra (5)” (p. 281). Són dades del 2012 o anteriors.

I, com escriuen Antonio Ariño i Sergi Muñoz, els autors de l’obra “**La festa mare**”, el pelegrinatge a les ermites i als santuaris es feia “per demanar pluges o sol·licitar altres beneficis i favors (...). Demanar la pluja pels camps i la protecció per a pobles i famílies constituïa l’objectiu primordial d’aquestes rogatives rituals, les comitives de les quals executaven un encomanament comunal, alhora reproductor de la identitat col·lectiva i garant del bon curs de les collites” (p. 31).

Quant a la funció dels santuaris, i que convé incloure, direm que, partint del “**Directori sobre pietat popular i litúrgia. Principis i orientacions**” (facilitat per Pere Riutort, en novembre del 2018), la Santa Seu⁹⁹¹ entén que, una de les funcions dels santuaris és ser lloc de cultura. Així, en el capítol VIII, “**Santuaris i pelegrinatges**”, hi ha el punt 276, en què es pot llegir que, “Sovint el santuari és ja, en ell mateix, un ‘bé cultural’: en efecte, s’hi troben, com recollides en síntesi, nombroses manifestacions de la cultura local: testimoniatges històrics i artístics, característics mòduls lingüístics i literaris, típiques expressions musicals.

Des d’aquest punt de vista, el santuari constitueix sovint un vàlid punt de referència per a definir la identitat cultural d’un poble.

(...) A més, cal notar la tendència cada vegada més forta, de fer del santuari un ‘centre cultural’ específic, un lloc en què s’organitzen cursos i conferències, on s’assumeixen interessants iniciatives editorials i es promouen sagrades representacions, concerts, exposicions i altres manifestacions artístiques i literàries.

L’activitat cultural del santuari es configura com una iniciativa col·lateral per a la promoció humana; aquest paper suplementari, que és assumit gràcies a l’obra d’evangelització i a l’exercici de la caritat, s’afegeix útilment a la funció primordial del santuari, com a lloc destinat a la celebració del culte diví. En aquest sentit, els responsables dels santuaris vetllaran per tal que la dimensió cultural no oculti la funció cultural” (p. 633).

Quant al pelegrinatge, el document comenta que, “Així com el santuari és un lloc de pregària, així el pelegrinatge és un camí de pregària.

(...) Des de l’antigor, el pelegrí desitja emportar-se ‘records’ del santuari visitat. Hom tindrà cura que els objectes, les imatges i els llibres transmetin l’autèntic esperit del lloc sant. A més, s’ha de

⁹⁹¹ Aquest document fou publicat el 17 de desembre del 2001 per part de la “**Congregació per al culte diví i la disciplina dels sagraments**”.

fer que els llocs de venda no es trobin a l'interior de l'àrea sagrada del santuari ni tinguin l'aparença de mercat" (p. 637).

Sobre una ermita que hi ha en Algemesí (la Ribera Alta), en l'entrada⁹⁹² **"Sant Sebastià d'Algemesí"** (<https://blocs.mesvilaweb.cat/valldalbaidi/?p=271356>), publicada en el blog **"Els Papers de Santa Maria de Nassiu"**, podem llegir uns passatges que ens informen sobre l'ermita i sobre les imatges dels sants Abdó i Senen⁹⁹³. I entre ells, (...) un anònim carlista (...) amagant-se en aquest portal, davall la mirada dels Sants de la Pedra. A ells encomana la seua persona i el seu honor promet erigir-los una ermita.

D'aquest mode, (...) el pelegrí camina cap al centre històric pel carrer València, trobant a la seua dreta, custodiat per les cases i dos fanals, el santuari". Un poc després, diu que "Aquest té porta adovellada⁹⁹⁴, amb fulles de fusta i dues finestretes (...) Sobre elles, s'alça el retaule de rajoletes del segle XVIII amb la representació iconogràfica dels màrtirs perses: ce[p]tre, espigues, raïms i corona".

Sobre aquesta ermita, en l'entrada **"Ermita dels Sants de la Pedra"** (<http://www.ermitascomunidadvalenciana.com/vraalg1.htm#Pedra>), de la web **"Ermitas y Santuarios de la Comunidad Valenciana"**, hi ha que *"Se trata de una capillita barroca pintada en su mayor parte en un llamativo color mostaza⁹⁹⁵. Su fachada es sencilla, con puerta rectangular (...). Sobre ella, un hermoso retablillo cerámico con la imagen de los santos y la leyenda (sic) S. Abdón y Sn. Senen Martyres.*

(...) El pequeño altar es barroco, con los santos titulares en la hornacina⁹⁹⁶ central y otras imágenes flanqueándolos. Toda la imagerie⁹⁹⁷ es posterior a 1940". Agraesc la col·laboració de Vicente J. Olmedo, per correu electrònic, el 6 de juny del 2018.

En l'Alqueria de la Comtessa (la Safor), hi ha **"l'Ermita dels Sants de la Pedra"**, la qual, si partim de l'entrada **"L'Ermita dels Sants de la Pedra"** (<http://www.lalqueriadelacomtessa.es/va/content/l-ermita-dels-sants-de-la-pedra>), dins de la web municipal **"L'Alqueria de la Comtessa"**, podem llegir, per mitjà d'una descripció principalment arquitectònica, que, si més no, és del segle XVII o del XVIII, ja que hi ha algunes parts que ho són. A més, *"La casa on s'ubica aquesta ermita és el tradicional casalot rural vinculat a una explotació agrícola que compta entre les seues*

⁹⁹² Aquesta entrada és del 28 de desembre del 2014. Afegim aquesta dada per a facilitar l'accés a la font.

⁹⁹³ Textualment.

⁹⁹⁴ Que té dovelles, és a dir, pedres tallades més estretes d'un cap que de l'altre, per a formar arcs.

⁹⁹⁵ Color ocre.

⁹⁹⁶ En valencià, *fornícula*. És el buit deixat en el gruix d'una part per a col·locar-hi una estàtua, un altar, etc.

⁹⁹⁷ *Imatgeria*, en valencià. Fabricació d'imatges. Conjunt d'imatges emprades en un escrit, per un escriptor, etc..

dependències més significatives, a part de l'ampli vestíbul, la cuina-llar, el pati i la quadra, tots⁹⁹⁸ elles en la planta baixa; i les habitacions, el menjador i la cambra estan en la planta superior, amb un espai important, a nivell de l'accés per a l'oratori, que ha significat per a la població, l'emplaçament de les imatges dels Sants Abdó i Senent; de tradicional devoció popular entre la població de l'Alqueria de la Comtessa com a protectors de l'agricultura. Per aquest motiu, la ubicació del dit Oratori-Ermita, queda situat en la planta baixa amb accés independent des de l'exterior, per a facilitar l'entrada i les visites de la població, constituint, doncs, l'eix de l'antic 'Porrat' que, en honor als Sants, se celebra la segona setmana de setembre".

En Benissa (la Marina Alta), com podem veure en un vídeo⁹⁹⁹ titulat **"Benissa - Ermitas - Ermita Stos de la Piedra Abdón y Senén - Pda de Lleus - Vicent Ibañez.mpg"**

(<https://www.youtube.com/watch?v=P7Vnx3gA6K0>), hi ha una ermita dedicada als Sants de la Pedra, en la partida de Lleus. A més, com podem llegir en l'article **"Troben pintures murals del segle XVIII i XIX a l'ermita de Lleus"** (<http://www.infobenissa.cat/noticies/general/troben-pintures-murals-del-segle-xviii-i-xix-a-l'ermita-de-lleus>), publicat el 27 de juliol del 2007 en la web **"Infobenissa"**, "L'ermita rural dels Sants de la Pedra de la partida de Lleus es va erigir per a assistir als pobladors de la zona. La seua benedicció va tindre lloc en 1701 i onze anys després es va beneir la campana.

Es tracta d'un edifici exempt que comprén el temple i la casa de l'ermità".

Per mitjà del llibre **"Història de la Parròquia de Benissa"**, de Joan Josep Cardona i Ivars (autor i editor), publicat en el 2002, hi ha que, entre la fi del segle XVII i en el segle XVIII, *"La parròquia no és aliena al significat progrés que el poble comença a tindre. D'alguna manera disminuït el greu problema de la pirateria berberisca, i augmentada la població pel favorable ressorgiment econòmic, desapareix progressivament el temor de viure fora mur. Vist que en aquest temps apareixen nous llinatges i que el ritme de creixements augmenta, es pot dir que era una època d'optimisme econòmic. La majoria dels edificis principals es bastiren en aquest moment. Cavanilles diu en el seu treball de 1797 que hi hagué en temps passats una mitjana producció de seda, i que és important la producció de grans. Hi havia prou terreny erm i una bona porció destinat a conreu de cereals i ametlla. Tal optimisme permeté habitar normalment en algunes partides més allunyades de la vila, com poden ser els nuclis de Lleus i el Binyent. I amb plena seguretat de que així seria, es destaca una important decisió del clergat i dels jurats de la vila, que decideixen erigir un ermitatge als Lleus que permetera l'assistència sacramental als veïns d'aquella partida. En 1701 té lloc la benedicció de l'ermitatge, (...) baix l'advocació dels Sants Abdó i Senent"* (p. 27). Podem pensar i estar ben segurs, que aquest optimisme seria el que també originaria la creació d'altres ermites en diferents llocs de l'àmbit lingüístic. Aquest paràgraf del llibre aporta informació que resulta interessant: que, en Benissa, es conreava cereals, tenint present que, u dels dos Sants de la Pedra, en moltíssimes poblacions, porta forment. Agraesc la generositat de Vicent Gomis Lozano

⁹⁹⁸ Textualment, en lloc de "totes", ja que està parlant de dependències.

⁹⁹⁹ Consultat el 13 de juny del 2018.

(qui m'envià aquesta informació el 27 de juny del 2018, per correu electrònic), encarregat de la Biblioteca Pública Bernat Capó (de Benissa) i de l'Arxiu Municipal, qui, el 28 de juny del 2018, també m'envià la informació corresponent a l'escrit de Francesc Giner de què parlarem tot seguit.

Així mateix, en l'article "**Els Sants de la Pedra, Abdó i Senent**", de Francesc Giner i publicat en el llibre de les festes patronals de Benissa, en 1973, hi ha que "*Em diu el cronista¹⁰⁰⁰ de Benissa que ací els Benissants tenen també ermita, a la partida de Lleus, i que hi havia el costum de prendre, de banda de nit, el 'cantell' de la 'coixinera' el que volia eixir 'fester'. Jo demane als bons benissers que no deixen llançar a perdre's eixe costum, i la romeria a l'ermita, perquè això és patrimoni que heretarem dels nostres avantpassats, i la festa del 30 de juliol, agermana a tots els llauradors valencians, sota l'advocació dels nostres Patrons, els Sants de la Pedra, Abdó i Senent*".

En Benlloc (la Plana Alta), per mitjà del primer volum del llibre "**Memorias de la Villa de Benlloch**", de José Miguel García Beltrán, sabem que, com escriu l'autor, en la pàgina 282, hi ha un document de 1445, del bisbe de Tortosa, "*en respuesta afirmativa a la petición hecha por los de Benlloch*" per a edificar una ermita "*dedicada a los santos de la piedra, San Abdón y San Senén*". En la traducció del llatí al castellà, que exposa l'historiador, llegim que el bisbe manifesta que "*contenía los ruegos de la petición de aquellos que la comunidad del citado lugar, por reverencia a Dios y a su Madre la Virgen María y a los santos Abdón y Senén, quiere e intenta edificar una capilla bajo la invocación de los citados santos Abdón y Senén (...). (...) Nós, (...) os concedemos licencia y os otorgamos facultad plena de que en el término de dicho lugar, en la partida llamada del Fadrimí¹⁰⁰¹ os sea permitido construir, erigir y levantar (...) una capilla y ermita en honor de Nuestro Señor Jesucristo y de la gloriosa Virgen María, (...) y de los santos Abdón y Senén para remedio de vuestras almas y de todos los fieles difuntos, así como el altar y el retablo bajo el nombre de los antedichos Abdón y Senén*" (pp. 282-283). Així, deduïm que es dedicà als Sants de la Pedra una capella, un retaule i l'ermita. I, això, en 1445.

En un aclariment que em feu José Miguel García, per mitjà d'un correu electrònic, del 28 de juny del 2019, sabem que, "*En 1445 se construye la ermita dedicada a los santos Abdón y Senén, donde antaño hubo templo pagano. En 1498 llega, milagrosamente, (preciosa historia) desde Lisboa, por mar, desembarcando en Torreblanca, una imagen de la Virgen del Adyutorio, que se queda como 'ocupa' en la ermita 'dels Sants Martirs'. Esa ermita desde hace años sólo alberga la imagen de Ntra Sra. del Adyutorio, cuya fiesta es en septiembre, mientras que la gran fiesta del pueblo, aparte de las de agosto, es la del 30 de Julio ('Sants Martils' dice el vulgo.)*". A més, també afegí que "*Las imágenes de los santos de la piedra, están en el altar mayor de la iglesia parroquial, que ahora es de la Asunción de Ntra. Sra., pero que en otros siglos tuvo como patronos a los santos mártires*".

En el llibre de José Miguel García, també llegim, en relació amb l'ermita i a la festa dels Sants de la Pedra, que, "*Tras la misa el Ayuntamiento, siguiendo con la tradición, ofrece un refrigerio en la casa del ermitaño, al que se invita a autoridades visitantes, banda de música y distinguidas personalidades; también tras la misa, y antes de regresar al pueblo, los músicos, formando círculo*

¹⁰⁰⁰ Textualment.

¹⁰⁰¹ En altres llocs del llibre, apareix com *Fadremí*.

ofrecen a los peregrinos algunas alegres interpretaciones, normalmente pasodobles, siempre muy aplaudidos por el pueblo. (...) Esperemos que esa tradición del breve concierto [de la banda de música] dure muchos años” (p. 381).

Tot seguit, ens diu que, el dia dels Sants de la Pedra, “Acude el pueblo en procesión a la ermita llevando en andas a los Santos Mártires, con acompañamiento de banda de música. Tanto a la ida como al regreso sobre el mediodía, se canta una Salve en la plaza de la Virgen, frente a la hornacina¹⁰⁰² con su imagen. Se congrega mucha gente en el paraje de la ermita. (...) Antes ellos acudían a las paradas de bebida y rollet o magdalena. Ahora, salvo lo fundamental, casi todo es distinto.

La misa solemne, con la participación del muy digno coro parroquial, precede a la visita a la Virgen en su camarín¹⁰⁰³ --el acto entrañable y tradicional de la besà a la Mare de Déu--, mientras se cantan sus gozos. Las costumbres hacen leyes. Veamos: lo que realmente procede ese día es, finalizada la misa, besar las reliquias de los santos de la piedra mientras se cantan sus gozos, y a otra cosa.

(...) alrededor de los setenta (...) dejó de practicarse la oportuna y bella costumbre de llevar las reliquias de los santos el día de su fiesta desde la parroquia y hasta la ermita en manos del párroco, cuyas reliquias, tras la misa y mientras se cantaban los gozos correspondientes, se daban a besar al pueblo al pie del altar.

(...) Antiguamente los romeros de Benlloch se quedaban allí [, en la ermita,] a comer; era cuando se iba en carros, que entonces se engalanaban muy artísticamente con papelitos, flores, alhabakas, -albahacas, alfàbegues--, etc.” (p. 382).

També ens diu José Miguel García que, “En els Sants Màrtirs¹⁰⁰⁴ del 2010, con el párroco D. Antonio Albiol, ya cantamos el ‘O vere Deus’¹⁰⁰⁵ al salir la procesión hacia la ermita aunque no el Exurge Domine¹⁰⁰⁶; sabemos que hace alrededor de cien años ya se cantaba. Y hay constancia de que tradicionalmente, al ir a la ermita en procesión se cantaban las Letanías¹⁰⁰⁷ Mayores, como suele

¹⁰⁰² En valencià, *forncula*. Una fornícula és el buit que es deixa en el gruix d’una paret per a col·locar-hi una estàtua, un altar, etc.

¹⁰⁰³ En valencià, *cambril*, *camaril*. El DCVB defineix aquesta paraula com “Petita cambra elevada darrera un altar, on hi ha una imatge d’especial veneració”.

¹⁰⁰⁴ El dia de la celebració, en Benlloc, de la festa dels Sants de la Pedra.

¹⁰⁰⁵ Aquest cant, com pogui trobar en l’entrada “O VÉRE DEUS” (<https://www.catimenu.com/overe.htm>), treta d’una pàgina d’informació turística de l’Ajuntament de Catí (població de l’Alt Maestrat), en la traducció del llatí al valencià, diu així: “Oh Déu veritable, trinitat i un sol Déu, / escolteu els precs del vostre poble. / Doneu-nos salut i pau / i gràcia (pluja) del cel. / No som dignes de ser escoltats. / Per les nostres faltes mereixem ser castigats / Santa / San... / Pregueu per nosaltres”. A més, se’ns indica que “es canta en la majoria de les romeries”.

¹⁰⁰⁶ Com hem vist en un vídeo en castellà, d’Internet, “(76) Canto Gregoriano- EXURGE DOMINE”

(<https://www.youtube.com/watch?v=Q0JugOOOpOd8>), és un cant en llatí que, en la traducció que hi ha en castellà (i que ací tradueix al valencià), resta així: “Lleveu-vos, Senyor, ¿per què dormiu? Lleveu-vos i no ens abandoneu fins a la fi. ¿Per què aparteu el vostre rostre i hi oblideu la nostra tribulació? El nostre ventre està aferrat a la terra; lleveu-vos, Senyor, ajudeu-nos i allibereu-nos”. El 28 de gener del 2020 no estava disponible el vídeo en aquest enllaç d’Internet.

¹⁰⁰⁷ *Lletania* vol dir sèrie d’invocacions (ací, als sants), això és, de pregàries. En plural, “*lledànies*”. Quant a les *Lletanies majors*, com llegírem en el DCVB, és la processó que es fa el dia de Sant Marc, és a dir, el 25 d’abril.

ser norma en este tipo de romerías de carácter penitencial; y que, ya dentro, frente al altar, se cantaba una Salve” (p. 384). El terme “Salve” procedeix de “Salve Regina”, paraules amb què comença una de les oracions catòliques més populars que es canten a la Mare de Déu. En Benlloc, com ens comenta més avant, en el 2011, es recuperà “el canto de la Salve al llegar a la ermita y al pie del altar, y el dar a besar las reliquias de los santos al pueblo finalizada la misa y antes de pasar a honrar a la Virgen por su camarín” (p. 385).

Igualment, en el volum primer de l’obra “**Memorias de la Villa de Benlloch**”, llegim que, “Antes de la guerra y hasta algunos años posteriores, el día de los Santos Mártirs, movidos por la fe sobre todo, solían venir hasta la ermita carros bien adornados y llenos de ramos de alhabaca, muchos vecinos de las masías del Pla de l’Arc, de la propia Vall d’Alba¹⁰⁰⁸ y también de Montalba¹⁰⁰⁹; incluso venía gente desde la Barona¹⁰¹⁰ tras tres largas horas a pie; aquellos romeros solían llevar en el cuello pañuelos de astracán¹⁰¹¹ de vivos colores; o sea que aportaban a la romería alegría y colorido” (p. 388).

En Biar (l’Alt Vinalopó), hi ha una ermita que, partint de l’entrada “**Ermita de los Santos de Piedra, Abdón y Senén**” (<http://www.rutasjaumei.com/es/que-ver-en-biar/772/biar-ermita-de-los-santos-de-piedra-abdon-y-senen.php>), de la web “**Viajar con Jaume I**”, forma part d’un conjunt d’ermites construïdes en el segle XIII i que fou ordenada bastir per Jaume I “en el lugar donde se instaló el monarca para asediar la ciudad, está a un kilómetro del pueblo, cerca del acueducto medieval. Esta ermita está emplazada en una pequeña loma a las afueras del pueblo, concretamente en la carretera de Bañeres y data del siglo XIII. La ermita se construyó en el lugar del primer campamento de Jaume I de 1244 desde el que se planeó el asedio y conquista de Biar.

La ermita es de tipo gótico de conquista (...). El exterior está estucado¹⁰⁶¹ después de la última restauración de 1997 (...). En el interior hay un arco gótico y tiene un poyo¹⁰⁶² o banco corrido que rodea todo el perímetro. En la ermita se venera a los Santos de la Piedra Abdón y Senen, que se celebra el 30 de julio.

(...) Está emparentada con las otras dos ermitas de Biar (ermita del Rosser¹⁰⁶³ y ermita de Santa Lucía) y con la de Cocentaina”. I, segons l’oficina de “**Tourist Info**” (per mitjà de correu electrònic del 2 de juny del 2018), és, en aquesta ermita, on es celebra la festa dels Sants de la Pedra.

Continuant en Biar, en l’article “**Els Sant¹⁰¹² de la Pedra, advocació popular a les nostres terres**”, de Consol Conca i Coloma i publicat en “**Revista de Moros i Cristians**” en 1993, podem llegir que, abans dels anys quaranta del segle XX, “en lloc de les imatges dels Sants hi havia un llenç en el qual

¹⁰⁰⁸ La Vall d’Alba és una població de la Plana Alta.

¹⁰⁰⁹ Zona del terme municipal de la Vall d’Alba.

¹⁰¹⁰ Pedania de la Vall d’Alba.

¹⁰¹¹ L’astracán és una classe de vellut de llana o de pell de cabra.

¹⁰¹² Literalment.

estaven representats". A més, en un document titulat **"La ermita de 'Els Sants de la Pedra'. San Abdón y Senén"**, facilitat per Joan Lluís Escoda (per correu electrònic del 4 de juny del 2018) i signat per R.B.D. en juliol de 1997, podem llegir que, *"Tras la contienda civil de 1.936 y concretamente en 1.949, debido al mal estado por abandono en que se encontraba esta ermita, un grupo de vecinos, con gran esfuerzo, la restauraron y colocaron la actual imagen de los Santos de la Piedra, que fue bendecida el día de su festividad del año 1.950.*

Con la actual restauración se ha pretendido devolverla a su primitivo estado colocándole el artesonado de madera y utilizando los materiales característicos de su época.

A partir de la fecha de su restauración, la ermita de "Els Sants de la Pedra" se convierte en un atractivo más para promocionar turísticamente (...) Biar".

Rematarem la informació sobre Biar dient que, com podem llegir en **"Procesó de la Rodella"**¹⁰¹³ (<http://www.festes.org/directori.php?id=553>), hi ha *"romeria amb danses populars a l'Ermita dels Sants de la Pedra, que dista un quilòmetre del poble i data de la primera mitat del segle XIII. La festivitat se celebra el 30 de juliol 'Els Sants de la Pedra', Abdón i Senén, dia en què es pot visitar per dins l'ermita. Les danses inclouen el Ball de les Parrandes".*

En Camporrells (la Llitera), com podem llegir en l'article¹⁰¹⁴ **"De Camporrells a Baldellou por la ermita de los Santos Mártires"** (<http://www.lalitera.org/es/areas/cultura-deportes-archivos-y-juventud/turismo-patrimonio-cultural-y-tradiciones-populares/rutas-y-senderos-litera/de-camporrells-a-baldellou-por-la-ermita-de-los-santos-martires>), tret de la web **"Comarca de La Llitera"**, *"Tras una corta subida aparece ante nuestros ojos la remozada"*¹⁰¹⁵ *ermita de los Mártires, (...) a la que se acude en romería anualmente el primer domingo de septiembre. El eremitorio consta de la ermita, con (...) puerta de acceso fechada en 1697, un pequeño campanario sobre la puerta con campana de bronce, y un edificio accesorio, amplio y espacioso, con una formidable techumbre de madera. La tradición marca que cuando un caminante llega a la ermita debe hacer tañer*¹⁰¹⁶ *la campana".* Així mateix, en l'article **"Ermita de los Mártires y Sall de la Tosca en Camporrells"** (<http://www.lalitera.org/es/areas/cultura-deportes-archivos-y-juventud/turismo-patrimonio-cultural-y-tradiciones-populares/rutas-y-senderos-litera/ermita-de-los-santos-martires-y-sall-de-la-tosca-en-camporrells-1>), publicat en la web **"Comarca de la Llitera"**, hi ha que *"Camporrells celebra sus fiestas patronales el 30 de julio, en honor de San Abdón y San Senén, mártires. (...) Los santos mártires tienen su ermita en lo alto del monte situado junto al pueblo.*

¹⁰¹³ El 12 de març del 2020 no es podia accedir a aquesta informació a través d'aquest enllaç.

¹⁰¹⁴ El 16 de desembre del 2019 hi havia un enllaç diferent per a accedir a aquest article, en la mateixa web, però es podia fer des d'aquest.

¹⁰¹⁵ En valencià, *rejuvenida, restaurada*.

¹⁰¹⁶ En valencià, *tocar, sonar*.

SOBRE EL TERRENO

En Camporrells tomaremos como punto de partida el Molí d'Abaix situado junto a una amplia y recién estrenada zona de recreo y descanso; cada 30 de julio, este es el punto de partida de los totxetaires de Camporrells y su 'Ball dels Totxets'.

A partir de ahí salimos en dirección a la ermita de los Santos Mártires Abdón y Senén, primero por camino junto a una zona de huertos y a continuación por sendero tradicional con un trazado muy bien adaptado al terreno, con pendiente suave, en buenas condiciones y con algún resto del antiguo empedrado".

En Cullera (la Ribera Baixa), hi ha una ermita dedicada als Sants de la Pedra, allí coneguts com "els Benissants". Així, en l'article "**Cullera manté viva la tradició dels Benissants de la Pedra amb una romeria**", del diari valencià "**Levante-EMV**", hi ha una foto en què s'indica "El rector beneïx des de l'ermita els cultius després de desfilar amb les relíquies d'Abdón¹⁰¹⁷ i Senent", en referència als arrossars de Cullera. A més, s'indica que "L'Ajuntament de Cullera i la parròquia de la Sang de Crist van organitzar la romeria als Benissants de la Pedra, un acte ancestral on tradició, religiositat, etnologia i festivitat van de la mà en un acte d'un valor antropològic immaterial molt destacat, segons han apuntat en diverses ocasions grans experts en la matèria. Cal recordar que, durant un temps, esta tradició va estar prop de perdre's fins que es va recuperar i guanya en adeptes any (sic) després d'anys.

(...) Una vegada es van traure les relíquies dels Benissants de la Pedra, Abdón i Senent, es van pujar a una cales[s]a¹⁰¹⁸ que va ser l'encarregada de portar-les en romeria fins a l'ermita enmig dels arrossars.

Quan les campanes van anunciar el toc de Festa, va arrancar la comitiva fins a arribar als peus de l'ermita on, a peu, es van pujar les relíquies dels dos sants fins a la xicoteta església, situada en un xicotet promontori¹⁰¹⁹, on es va celebrar una litúrgia en honor dels sants, es van cantar els gojos, va repicar la campaneta i finalment, es va realitzar la tradicional benedicció dels camps per part del rector, desitjant una bona collita i un millor estiu per a l'arròs".

Per mitjà de l'entrada "**Ermita Santos de la Piedra**" (<http://www.cullera.es/es/content/ermita-santos-de-la-piedra>), de la web de l'Ajuntament de Cullera, hi ha que "La Ermita dels Sants de la Pedra, que aloja actualmente un destacado Museo del Arroz, está dedicada a los patronos de los labradores valencianos: Abdón y Senén. Fue construida en sus orígenes en el s. XIII y ampliada posteriormente en el s. XVII. Está ubicada en una colina y rodeada de campos de arroz en la partida de San Salvador, con bellas panorámicas. Además, cada 26 de julio alberga una romería.

¹⁰¹⁷ Literalment.

¹⁰¹⁸ Carruatge de dues rodes obert per davant, per a dues persones; cast. *calesa*.

¹⁰¹⁹ Altura considerable de terra, especialment, que avança dins el mar.

La ermita original era un edificio alargado con una cubierta de dos aguas y suelo empedrado. Posteriormente se construyó la ermita moderna. Al principio aparecían las dos construcciones como edificios independientes, pero a partir de un tiempo se unieron pasando a ser la zona más antigua la vivienda del ermitaño”.

També sobre aquesta ermita de Cullera, en **“Museu de l’Arròs. L’Ermita: el recinte”**, un document del Museu Municipal d’Història i Arqueologia (de Cullera), facilitat per Kike Gandia, hi ha que l’ermita potser es construí en 1728 i que *“Els estudis arqueològics duts a terme amb ocasió de la restauració de l’edifici, han posat de manifest un ric procés evolutiu que hagué de ser reflex dels canvis en els usos del culte associats al conjunt, parells a l’evolució de la vida econòmica i cultural de Cullera.*

L’Ermita original [apareix] (...) amb la menció tradicional al culte de El Salvador que es reflexa en documents medievals”.

En Montblanc (la Conca de Barberà), com podem llegir en l’article **“Sant Abdó i Sant Senén i llur veneració a casa nostra”**, a partir del diari català i catòlic **“La Cruz”** (del 30 de juliol de 1930), i signat per Ramon Sabaté, *“La confraria dels Sants Abdó i Senén i Sant Isidre, de la que encara s’aguanta la casa gremial, en 1656 deixava blat amb la condició de tornar-lo per Santa Magdalena¹⁰²⁰ ‘gra per gra, bo i net com l’han rebut i amb els escreixos¹⁰²¹ acostumats’ (un quart i un sou per quartera).*

Encara se’ls hi reté culte i veneració a un altre temple de la mateixa vila: el santuari de la Mare de Déu de la Serra. Allí hi tenien capella; allí Jaume Bertran, en 1401, sots llur advocació hi fundà un benifet, i allí hi pujava quiscun any tal dia com el present a celebrar sa festa, durant bon rengle de centúries, la Comunitat de beneficiats de Santa Maria”. Cal dir que aquestes obres foren derruïdes durant la guerra (1936-1939) i que he tret la informació, principalment, per mitjà de l’existent sobre la confraria i pels comentaris sobre la veneració.

En l’Olleria (la Vall d’Albaida), per mitjà del Fr. Miguel Ángel Atiénzar, en correus d’agost del 2017, hi ha que el convent de l’orde a què ell pertanyia, els caputxins, en paraules seues, *“se funda en torno a una ermita medieval dedicada a los Santos de la Piedra. Antes de la fundación del convento la costumbre en L’Olleria era subir todos los años para la fiesta de los santos en romería, clero y pueblo. Esta costumbre suponemos pervivió tras la fundación capuchina al menos hasta la desamortización (1835).*

Desde la restauración (1886) hasta la Guerra civil (1936) ignoramos si se volvió a celebrar o no. Durante el resto del siglo XX fue decayendo. Primero se celebraba una misa con participación del pueblo, y en los últimos años, una misa sin participación de pueblo o incluso ni se celebraba.

En el siglo XXI se recupera la fiesta, celebrándose con misa solemne y bendición del término”.

¹⁰²⁰ La seua festivitat és el 22 de juliol.

¹⁰²¹ L’escreix és l’augment que, en pagar quelcom, s’afig a la quantitat convinguda o deguda.

En Pozondón, població aragonesa de la comarca Comunidad de Albarracín, com podem llegir en l'entrada **"Ermita de San Abdón y San Senén de Pozondón"** (<https://ermitasdelasierradealbarracin.blogspot.com/2011/11/ermita-de-san-abdon-y-san-senen-de.html>), dins del blog **"Ermitas de la Sierra de Albarracín"**, hi ha una ermita que, *"Probablemente fue construida en el siglo XVIII. Dicha ermita está situada en terrenos de la Comunidad de Albarracín, próxima al lugar donde confluyen los términos municipales de Bronchales, Rodenas y Pozondón"*.

Igualment, s'indica que aquesta ermita compta amb un retaule del segle XVIII i que, en Pozondón, es celebra el romiatge dels sants Abdó i Senent.

Així mateix, segons informació facilitada per Rafael Herrero Cortés, per correu electrònic del 15 de novembre del 2018, *"Su fiesta se celebra en el pueblo el 30 de julio. Ese día suben en romería a la ermita, que está en lo más alto del término"*. A més, comentava que, *"En la población tienen una especial devoción a los Santos"*.

Sobre aquesta ermita de Pozondón, en l'article **"Piedra (1556m)"** (<https://www.mendikat.net/com/mount/13535#>), de la web **"Mendikat"**, dedicada a rutes, hi ha que, *"En lo más alto de esta aplanada y extensa loma se alza la Ermita de los Santos de la Piedra, que prestan su nombre a la montaña. (...) perteneciente a Pozondón"*. Ja en parlarem un poc més en l'apartat dedicat a muntanyes, rius, etc.

En Rafelbunyol (l'Horta de València), com podem llegir en l'entrada **"Ermita del¹⁰²² Santets de la Pedra"** (<http://www.ermitascomunidadvalenciana.com/vhnraf.htm>), dins de la web **"Ermitas y Santuarios de la Comunidad Valenciana"**, hi ha una ermita i *"se encuentra a las afueras de Rafelbunyol (...) De reciente construcción en una zona de ensanche urbano (...)"*.

Es una pequeña capilla (...) [y] los objetos de culto sólo se traen en los días de celebración. Hay un altar de obra adosado al testero y alguna litografía en las paredes".

En la mateixa web, també se'n parla d'una altra, igualment menuda i ben conservada, la de Nules (la Plana Baixa), població on els Sants de la Pedra no són patrons.

En Santa Pau (la Garrotxa), hi ha una ermita dedicada als sants Abdó i Senén de què hi ha prou informació. Així, en l'entrada **"Capella de Sant Abdó i Sant Senen¹⁰²³. Santa Pau. La Garrotxa"** (<https://coneixercatalunya.blogspot.com/2012/12/capella-de-sant-abdo-i-sant-senen-santa.html>), del blog **"Conèixer Catalunya"**, podem llegir que *"És un petit temple d'una sola nau amb dos cossos afegits a cada costat, a manera de sagristia, volta de canó molt baixa i la porta dovellada¹⁰²⁴"*.

¹⁰²² Literalment.

¹⁰²³ Literalment.

¹⁰²⁴ Dovella vol dir "pedra tallada més estreta d'un cap que de l'altre, per a formar arcs o voltes".

a ponent. La teulada de l'absis¹⁰²⁵, avui de teules, conserva gran part de lloses originàries, mig amagades.

(...) Entre els protocols de la notaria de Santa Pau es conserva l'acta de fundació d'aquesta capella: 13 de juliol de 1417, festivitat de Sant Antoni de Pàdua; malgrat aquesta coincidència la tradició popular justifica aquesta devoció i homenatge ultra el fet que des de l'ermita es divisa Arles¹⁰²⁶, lloc on segons la tradició foren enterrats els cossos dels dos Sants, en unes circumstàncies que varen esdevenir en els indrets de la baronia.

El terme havia estat envaït per uns animalots de la mida d'un gos que la gent anomenava 'somiots'¹⁰²⁷. Provocaven danys incalculables: espatllaven els cultius, esvalotaven els ramats,.... Per a alliberar-se'n, feren el vot solemne d'edificar damunt el Puigsacreu la capella pública sota la invocació d'aquests dos sants. Es creu que es va decidir d'edificar la capella al Puigsacreu, centre geogràfic de les parròquies de Santa Pau, Batet i Begudà, perquè com deixem suara des de l'ermita es divisa Arles, lloc on foren enterrats els cossos dels dos Sants”.

Aquesta capella, com es pot llegir en l'article **“La pagesia santapauenca al llarg del temps”** (publicat per la revista **“Crosca”**), està **“erigida (...) a uns 766m d'altitud”**.

Quant a l'ermita dels Benissants, de Sueca (la Ribera Baixa), gràcies a la generositat de Cristina Pons Claros, amiga de Facebook, vaig accedir a la informació següent, treta del llibre **“Historia fundamental documentada de Sueca y sus alrededores”**¹⁰²⁸, del frare Amado de C. Burguera y Serrano, en el **“Tomo I. Desde sus orígenes hasta principios del siglo XVI inclusive”**, de 1921, amb un apartat on diu que, **“en 1610, un año después de la expulsión de aquellos [= los moriscos], Sueca acometió la edificación del santuario y ermitorio sitos¹⁰²⁹ en el cerro de Na-Molins, como fruto de la vieja devoción que abrigaba para con los santos mártires Abdón y Senén que, desde antiguo, veneraba como patronos de sus campos y cosechas. Las obras terminaron a mediados del año 1613, siendo llevadas a su iglesia las imágenes de los Santos Mártires dichos el 30 de julio del indicado año, fecha de la bendición de la Ermita (...). Posteriormente, el 15 de mayo de 1820, con toda solemnidad, fueron depositadas en la ermita de los santos Abdón y Senén, reliquias de estos mártires”** (pp. 83-84).

¹⁰²⁵ Volta.

¹⁰²⁶ Nogensmenys, en l'article **“La pagesia santapauenca al llarg del temps”** (<http://www.santapau.cat/media/sites/52/prisma-10.pdf>), publicat en la revista **“Crosca”** (no. 10, 2008), hi ha que **“Ramon Grabolosa (...) inflà la llegenda dient que des del Puigsacreu es podia veure Arles, qüestió impossible per l'accidentada orografia”** (p. 39).

¹⁰²⁷ Simiots és la forma correcta.

¹⁰²⁸ El títol complet del llibre és **“Historia fundamental documentada de Sueca y sus alrededores en los aspectos geográfico, militar, político, civil, estadístico, religioso, moral, productivo, económico, filosófico, sociológico, cultural, arqueológico, artístico y bio-bibliográfico: con notables ilustraciones”**.

¹⁰²⁹ En valencià, *sitis*, és a dir, *situats*.

A més, hi ha una entrada sobre Sueca, **“Sinopsi Ruta a la Muntanyeta dels Benissants”** (<http://margegros.blogspot.com/2014/05/sinopsi-ruta-la-muntanyeta-dels.html>), en el blog **“Marge Gros”**, vinculat amb l’**“Associació Cultural de Daimús¹⁰³⁰”**, que, sobre l’ermita, diu així: **“L’ermita dels Benissants** (possible deformació de Beneïts Sants, en al·lusió als Sants de la Pedra, Abdó i Senent) es troba en un paratge que a mitjan segle XVI era conegut com el de Na Molins, i que es troba al sud-oest de l’Albufera. En arribar dalt, tenim una font, l’ermita, amb la casa de l’ermità, de parets blanques de calç, decorades amb manises, el penell, el rellotge de sol, l’accés a l’ermitori flanquejat amb arcs apuntats, i dins, si poguérem entrar, la llosa que ens diu que fou ‘acabada de obrar la ermita pon clavari miquel cegarra añ 1613’.

*Aquesta petita elevació (...) serà el lloc (...) on podrem regalar-nos de les vistes, si el dia no ix lleganyós: la muntanya de les Raboses de Cullera, el Montgó, Segària, el Mondúver que sobreix darrere de la muntanya de les Creus de Tavernes, i final de la serra de Corbera, al nord la Calderona. (...) I l’extensa plana dels arrossars de la Ribera, amb l’Albufera al nord, **albufera** que actualment ocupa una extensió de 2.828 hectàrees, però que en el segle XVII en tenia quasi cinc vegades més, unes 14.000”.*

Per mitjà d’altres fonts, hem sabut que l’ermita dels Benissants, a hores d’ara, és una microreserva de flora.

En Toril y Masegoso (població aragonesa de la comarca de la Sierra de Albarracín), hi ha una ermita en Toril, dedicada als Sants de la Pedra, com podem veure en l’entrada **“Octubre2017/Miscelánea: LA IGLESIA DE SAN ABDÓN Y SENÉN EN TORIL (ALBARRACÍINTERUEL)”** (<http://miscelaneaturodense.blogspot.com/2017/10/octubre2017miscelanea-la-iglesia-de-san.html>), en el blog **“Miscelánea turodense”**, on hi ha que *“Es la antigua ermita de la Concepción que hiciera en 1639 Miguel Lorente. Lo cierto es que se llama, ahora, de los Santos Abdón y Senén. Es barroca y tiene un parecido con las iglesias de la contornada”*. Les escultures que hi ha en l’ermita, dels sants patrons (segons la font), són modernes.

En Vall-de-roures¹⁰³¹ (població aragonesa de la comarca de la Matarranya), hi ha *“l’ermita dels Sants”*, com podem llegir en l’entrada **“Camino a Els Sants”** (<http://www.nullediesinelinea.es/article-camino-a-els-sants-65231120.html>), en el blog **“El blog de diariodemimochila.over-blog.es”**, quan ens parla d’una excursió: *“Salida de Torre del Compte y vuelta a la misma población. También admite variaciones como la de pasar por su lugar emblemático, la ermita dels Sants, y seguir camino hasta Valderrobres.*

(...) Ya en términos de Valderrobres, se entra en un bosque esponjado de tierras de labor y se sube a una altiplanicie (muy suavemente, apenas se nota el desnivel) en la que se encuentra la ermita de

¹⁰³⁰ Daimús és una població valenciana de la comarca de la Safor.

¹⁰³¹ El nom oficial d’aquesta població aragonesa és en castellà, Valderrobres.

los llamados ‘santos de la piedra’, Badón [sic, per Abdón] y Senén, mártires de la espada romana por haber osado permitir que los cristianos enterraran los muertos en sus tierras¹⁰³².

Abdón y Senén son dos nobles de origen sirio¹⁰³³ del siglo III que fueron apresados en Roma por el emperador Decio acusados del citado ‘crimen’ y son considerados patronos de la agricultura y las tierras de labor y protectores contra el pedrizo que cae del cielo y las tempestades de gran aparato eléctrico.

La ermita es del siglo XV (hay documentación del año 1420[]), y fue repetidamente destruida a través de los siglos, hasta la estructura actual que data de 1685, cuando se construye la vivienda del ermitaño que es encargado de tocar las campanas en caso de pedrizo o tormenta y enseñar a leer a los niños de las masías del entorno. (Hubo un ermitaño hasta bien entrado el siglo XX). Actualmente ha sido remozada¹⁰³⁴. Está situada en un altozano a 715 metros, rodeada de árboles centenarios, pinos, carrascas y robles, con espacios de picnic y hacer carne a la brasa. Todo está limpio y en orden y cuando fuimos nos sentimos cautivados por la paz y el silencio que reina en el lugar, no en vano es conocido como Mas de les malates¹⁰³⁵, es decir un lugar de curación”. Una informació realment interessant.

Sobre aquesta ermita de Vall-de-roures i el romiatge que té lloc el dia de la celebració de la festa dels Sants de la Pedra, en un correu electrònic que m’envià la **“Fundación Cultural Valderrobres Patrimonial”**, per mitjà de Manuel Siurana, el 18 de juny del 2018, llegim que, *“Dentro de la ermita hay una lámina moderna (...), realizada después de la Guerra Civil y en la iglesia parroquial se conserva una escultura realizada por encargo hará unos diez años o algo más (...). El día de la fiesta, se lleva¹⁰³⁶ a la ermita”*.

També sobre aquesta ermita de Vall-de-roures, hi ha l'article **“La ermita de los Santos – Ermita dels Sants”** (http://www.fgll.es/catalogo_detalle.php?id=1091), en la web cultural **“Fundación Quilez Llisterri”**, on podem llegir que és d'estil gòtic (1418-1420), que *“El origen de este edificio se remonta a 1417, cuando el arzobispo Francisco Clemente Pérez (13-XI-1415 a 7-VI-1419) concedió licencia para construirla en el término llamado Mas de les Malates, actual Mas de Valenti”*. I l'arquebisbe aprovà que comptàs *“con el altar de los Santos mártires Abdón y Senén para que y por intercesión de estos ilustres santos libre a ellos y sus términos de rayo, piedra y tempestad”*.

¹⁰³² Es la primera font en què llig que el motiu del castic cap als germans Abdó i Senent fou per haver tingut la gosadia de permetre que els cristians soterrassen els morts en les seues terres.

¹⁰³³ La tradició els qualifica, quasi sempre, de perses.

¹⁰³⁴ Restaurada, rejuvenida.

¹⁰³⁵ Atenent a una informació posterior, podem intuir que caldria escriure *“Mas de les Malates”*.

¹⁰³⁶ Es refereix a l'escultura dels sants Abdó i Senent que hi ha en l'església de Santa Maria la Major (de Vall-de-roures).

Es troba en una partida plena de masos (“masadas”) que, com llegim, “explica precisamente que una de las obligaciones del ermitaño fuese durante décadas la instrucción de las primeras letras a los niños que habitaban en ellas. Esta relación con el ámbito agrícola motivaría precisamente el que se dedicase a los santos Abdón y Senén, con el deseo de obtener su protección frente a las tormentas de lluvia y pedrisco.

El edificio de la ermita tiene una sola nave de planta regular. (...) Al acceder al interior llama la atención la solidez de sus muros (...). El altar está presidido por un cuadro moderno, representados con su iconografía tradicional.

(...) La ermita tenía adosada la vivienda del ermitaño, hoy destinada a otros usos.

El apacible paraje en el que se encuentra esta ermita –con buenos ejemplares de pinos y carrascas– (...) invitan al disfrute y al ocio, y no solo en el día en que se acude allí en romería”.

Sobre Vall-de-roures, per mitjà del llibre “**Valderrobres, paso a paso**”, de Carmelo López Esterualas i de Manuel Siurana Roglán, editat per l’ajuntament de Vall-de-roures junt amb Omezima i Asociación Cultural Repavalde, en el 2005, llegim que, en l’ermita, hi ha “un cuadro moderno con las imágenes de San Abdón y San Senén, portando una gavilla¹⁰³⁷ de trigo y un racimo de uvas, mientras un ángel se dispone a coronarles.

(...) Esta ermita aún conserva la tradición de la romería (...). Antaño se nombraban dos mayordomos, uno por los masoveros y otro por la vila, que se encargaban de organizar la fiesta. El 30 de julio había misa, y a continuación se fijaba el día de la plega¹⁰³⁸ y se elaboraba el plan de la fiesta, que consistía, además de la misa, en una comida, de la que participaban las autoridades (...). Amenizaba un gaité¹⁰³⁹ y un tabalé¹⁰⁴⁰. En el transcurso del baile se entregaba un pollo al mejor bailador o bailadora. (...) Se hacían carreras pedestres en las clotas¹⁰⁴¹ del mas de **Valentí**, (...) luego se celebraban carreras de burros y de caballos, con la particularidad de que cuando competía un sólo animal la carrera era contra reloj. Además, hasta antes de la guerra, en la ermita tenía lugar la concentración para celebrar el Carnestoltes el martes de carnaval; y en la explanada se jugaba a las birlas (...).

Así mismo, hasta aquellas fechas, hubo en la citada explanada una cruz de término” (pp. 179-180).

A més, en aquest llibre, hi ha que, en aquesta ermita de Vall-de-roures, de matí, es celebra la missa en honor dels Sants de la Pedra i que, tot seguit, es fa una xicoteta processó al voltant de l’ermita, al mateix temps que es preguen els goigs dels sants (p. 181).

¹⁰³⁷ En valencià, *garba*.

¹⁰³⁸ En el DCVB, apareix com “*Replega de diners o altres coses destinada a beneficència*”.

¹⁰³⁹ Forma literal de *gaiter* a partir de la pronunciació en la zona. Home que toca la gaita.

¹⁰⁴⁰ Forma literal de *tabaler* a partir de la pronúncia de la zona. Home que toca el tabal.

¹⁰⁴¹ Aquesta paraula, adaptada ací al castellà, procedeix del terme “*clota*”, que significa “*clot gran; terreny enclotat*”.

En Xestalgar¹⁰⁴² (els Serrans), atenent-nos a l'entrada **"Ermita de los santos de la Piedra"** (<http://www.ermitascomunidadvalenciana.com/vseges.htm>), de la web **"Ermitas y Santuarios de la Comunidad Valenciana"**¹⁰⁴³, hi ha una ermita dedicada als Sants de la Pedra. En la informació que trobem, hi ha que, *"Desde el cementerio de Gestalgar, que se halla a la entrada del pueblo viniendo de Bugarra, parte un caminito de tierra, que, flanqueado¹⁰⁴⁴ por piteras, pinos y algarrobos descende hasta el río junto al que se ha acotado con cerca de madera un agradable paraje que incluye la Ermita de los santos Abdón y Senén y los casalicios¹⁰⁴⁵ del Vía Crucis.*

(...) Según la tradición, la ermita fue construida en agradecimiento por la ausencia de accidentes en el peligroso transporte de troncos por el río, troncos que solían detenerse precisamente en unos remolinos que el Túrria hace a los pies de este emplazamiento¹⁰⁴⁶. Era costumbre que los arriesgados madereros celebrasen misa y comida en este lugar a la conclusión de sus trabajos.

Edificio y entorno se hallan muy cuidados, mereciendo sobradamente el corto paseo que nos permitirá disfrutarlos".

Quant al seu estil, llegim *"De estilo barroco popular (...). Tiene adosada a la izquierda la vivienda del ermitaño con entrada independiente".*

A més, en l'entrada, hi ha una foto del retaule ceràmic, en què apareixen els Sants de la Pedra.

Igualment, en l'article **"Ermita Santos Abdón y Senén"** (<http://www.gestalgarturismo.es/?p=170>), de la web **"gestalgar Turismo"**, hi ha que està el *"Valle de San Antonio"*, dada que, segons Enrique Zamora (correu electrònic del 15 de juny del 2018), no havia oït mai.

A més, llegim que, *"En el frontal del altar hay una talla de yeso que representa una espiga y un racimo de uvas, símbolos de los Santos Abdón y Senén de los cuales hay un cuadro en la hornacina¹⁰⁴⁷ abierta entre pilastras¹⁰⁴⁸ con relieves barrocos".*

En Calasparra (població de Múrcia), hi ha la *Iglesia de los Santos Mártires Abdón y Senén*, com podem llegir en l'entrada **"Parajes naturales"**

¹⁰⁴² El nom oficial d'aquesta població valenciana de zona castellanoparlant és Gestalgar.

¹⁰⁴³ Aquesta entrada, el 21 de febrer del 2020, portava el nom **"Ermita de los santos Abdón y Senén"**.

¹⁰⁴⁴ En valencià, *flanquejat, vorejat, envoltat*.

¹⁰⁴⁵ En valencià, *casalici*. Casa molt gran.

¹⁰⁴⁶ Lloc.

¹⁰⁴⁷ En valencià, *forncula*. Buit que es deixa en el gruix d'una paret per a col·locar-hi una estàtua, un altar, etc.

¹⁰⁴⁸ Element arquitectònic que simula ser una columna i que té forma més bé plana, això és, quadrada o rectangular, en lloc de cilíndrica.

(<http://www.turismocalasparra.es/index.php/saborea/10-conocenos>), de la web **“Calasparra Turismo”**¹⁰⁴⁹, església *“Dedicada al culto de los santos Abdón y Senén, patronos de la villa. (...) En su interior podemos encontrar un retablo de estuco¹⁰⁵⁰ del siglo XVIII, que alberga la imagen de ambos”*. Sobre la celebració de la seua festivitat en Calasparra, hem parlat en l'apartat de les festes.

Quant a peirons (també coneguts amb els tèrmen *pedrons*, *creus de terme* o, per exemple, *pigrons*), obra d'escultura en peu amb què s'indicava que el caminant accedia a un poble nou, en la Codoñera (població del Baix Aragó, històricament, vinculada al Matarranya), hi ha un peironet (popularment conegut com *“Lo Paironet”*) amb les imatges dels sants Abdó i Senent, com bé podem llegir en l'entrada **“Lo Paironet”** (<http://historiaytradicionesdelacodoñera.blogspot.com/2013/04/lo-paironet.html>), signada per José Ramon Molins i per Miquel Sanz, del blog **“La Historia y las tradiciones de La Codoñera”**: *“El Paironet formaba parte del conjunto de cruces y peirones que jalonaban¹⁰⁵¹ los caminos que conducían hacia La Codoñera. (...) cuando se alcanzaba por primera vez la imagen del pueblo al que se dirigía el caminante, cumplía su misión de guía.*

En la columna del Paironet se hallan esculpidas las imágenes de los santos Abdón y Senén, llamados también ‘els sants de la pedra’, ya que desde el siglo XVI fueron invocados para que protegieran los cultivos contra las tronadas y tempestades, especialmente aquellas que podían producir la caída del temido granizo.

Se desconoce cuando (sic) fue levantada, aunque posiblemente se remonte al siglo XVII. La cruz fue abatida en agosto de 1936 y dejados sus trozos en el mismo lugar, lo que permitió que terminada la Guerra Civil fuera reconstruida en el año 1953 (...).

En el momento presente¹⁰⁵⁴, es la única cruz que queda en pie en todo el término municipal de La Codoñera.

Antiguamente el 30 de julio era festivo, se celebraba una solemne procesión por las calles del pueblo portando la peana con las imágenes de San Abdón y San Senén (...) y se procedía a la distribución del pan bendito entre los asistentes^{1052”}.

Igualment, partint d'informació sobre Visiedo (població aragonesa de la Comarca Comunidad de Teruel) i sobre algunes poblacions pròximes, com podem llegir en l'article **“Hitos en el espacio.**

¹⁰⁴⁹ El 18 de desembre del 2019, aquesta informació es trobava en altres fonts, com ho poguérem comprovar escrivint part de lo que redactem d'aquest article.

¹⁰⁵⁰ En valencià, *estuc*. Pasta feta, generalment, de calç o guix amb sorra i marbre polvoritzat.

¹⁰⁵¹ Determinar, indicar, per mitjà d'un senyal, ací, d'una escultura.

¹⁰⁵² Un altre exemple de l'acte de repartiment de pa beneït (de què ja parlava Joan Baptista Anyés, a mitjan segle XVI), comú en moltes poblacions de tot l'àmbit lingüístic, amb motiu de la celebració de la festa dels Sants de la Pedra.

Significado y funciones de los peirones", d'Ernesto Utrillas Valero, dins del document **"Los peirones en las comarcas del Jiloca y Campo de Daroca"** (<http://www.romanos.es/ficheros/peirones.pdf>), editat pel **"Centro de Estudios del Jiloca"**, hi ha que *"Otros peirones tenían un papel dentro de las procesiones. En el camino que las distintas romerías recorren hasta las ermitas de su devoción, los peirones se configuran como una referencia esencial, como un hito que gradúa el trayecto; a la ida ante ellos se intercambian estandartes, a la vuelta se cantan gozos. En Visiedo a la vuelta de la ermita de Santa Bárbara se canta una salve¹⁰⁵³ ante el peirón de la Virgen del Castillo; en Torrelacárcel al regreso de la Virgen del Castillo, en el peirón que San Abdón y San Senén tienen en el cerro al que dan nombre, se cantan los gozos a los protectores de la piedra"* (p. 16).

Així mateix, en Castell de Cabres (població valenciana de la comarca dels Ports), hi ha un *prigó*, sobre el qual vaig rebre informació, treta d'un escrit¹⁰⁵⁴ de Nicolàs Vinyals i de Vicentica Sales (titulada **"5. Prigons"**), la qual incloïa, com ara, que, en aquesta població, *"La finalitat dels prigonetes és senyalitzar els camins i donar protecció espiritual als qui per allí passen. Contenen una capelleta on hi ha la imatge d'un sant exposada a la veneració dels fidels.*

(...) A l'eixida del poble, anant pel camí del Boixar, trobem el prigonet de Sant Abdó i Sant Senén, coneguts com els Santets de la pedra perquè protegien la terra de les pedregades". Agraesc la generositat de Susana Gil Albalat (des de l'Ajuntament de Castell de Cabres), qui me l'envià, per correu electrònic, el 10 d'octubre del 2018.

L) MUNTANYES, RIUS, SÉQUIES, PARTIDES... TOPONÍMIA.

En l'entrada **"L'Alcúdia de Crespins"**

(<http://paisvalenciapobleapoble.blogspot.com/2018/04/lalcudia-de-crespins-la-costera.html>), de Paco González, en el blog **"País Valencià, poble a poble"**, se'ns diu que l'Alcúdia de Crespins està *"Situada a la vora esquerra del riu Canyoles, a l'entrada de la vall de Montesa, a la falda de la Serra d'Énguera, enfront de la Serra Grossa. L'altura principal és el Penyal de la Frontera (255 m.). El terme està regat pel riu Els Sants, anomenat així per tindre el seu naixement junt a una antiga ermita dedicada a Sant Abdó i Sant Senent, els Sants de la Pedra.*

Al naixement del riu Els Sants, als afores del poble, s'ha trobat un jaciment de fòssils del Cretaci" (145 milions d'anys aC – 66 milions d'anys aC).

¹⁰⁵³ Oració catòlica que es prega a la Mare de Déu.

¹⁰⁵⁴ En informació facilitada per Susana Gil Albalat, el 20 de febrer del 2019, mitjançant un correu electrònic, s'indica que aquest escrit relatiu a Castell de Cabres figura en el llibre **"Castell de Cabres"**, editat pel Servei de Publicacions de la Diputació de Castelló, en el 2014.

Sobre el riu dels Sants, també hi ha informació en el llibre *“Congrés Internacional de Toponímia i Onomàstica Catalanes”*, editat per Emili Casanova, en el 2002, i a què vaig accedir gràcies a un correu electrònic enviat per Vicent Sendra Ivars, el dia 6 d’abril del 2019, qui era membre del grup de Facebook *“Rescatem paraules de l’oblit”*, on jo havia penjat un missatge sobre l’estudi. Així, llegim que *“Aquest nom de lloc apareix documentat per primera vegada l’any 1520 ‘riu dels sans’ [sic] i ‘camí dels sans’ [sic], però el primer autor que ens en parla és Lluís Pareja i Primo (1728). Aquest capellà canalí afirma que, anteriorment, s’anomena riu de Sant Julià, i que rep l’apel·latiu de riu dels Sants perquè justament està dedicat als Sants de la Pedra Abdó i Senent.*

Naix en un tossal, on hi havia una ermita dedicada als susdits sants, que fou enderrocada el 1748 pel mateix terratrèmol que assolà el castell de Montesa.

(...) Per una altra banda, segons Pareja i Primo (1728), les raons de la invocació als Sants de la Pedra són dues:

‘(...) el uno, para que con su patrocinio sirviesen de celestiales Atalayas, que guardasen todos estos campos, de los mencionados términos, de las tempestades que malogren sus esquimos. El otro, para que fuesen intercesores con la Divina Magestad, les conservasse aquel rio tan necesario á sus riegos; y quizá por esta razon le llaman el río de los Santos’

Uns anys més tard, Cavanilles (1795) també esmenta els dos noms del riu (‘... río de San Julián que se conoce también con el nombre de fuente de los Santos’). Però no aporta res de nou sobre el tema” (p. 289).

En Canals, partint de l’article *“Los Santos de la Piedra, segundos Patronos de Canals”*, escrit per Ramón Arnau Palop (cronista de Canals) en el *“Llibre de Festes de Canals 1975”*, hi ha informació sobre un tossal que té a veure amb els Sants de la Pedra, ja que *“El cerro de Los Santos centró, durante largos años, la devoción de todas las gentes que habitaron los señoríos de la Baronía de Canals; l’Alcudia con los Crespins i Orgaz; La Torre de Canals con los Borja; Canals con los Peñafort, Urrea y sus descendientes, haciéndolo igualmente los restantes pueblos de La Costera, cuyas tierras se beneficiaron del manantial del río de Los Santos”*. Agraesc José Antonio Polop, de *“Casa Cultura Canals”*, qui em facilità aquesta informació.

En Castell de Cabres, poble que abans formava part de Morella i que, ara, segons alguns, ho fa de la comarca del Baix Maestrat i que, en la web de l’ajuntament, apareix com que pertany a la comarca dels Ports, veiem que, en l’entrada¹⁰⁵⁵ *“CASTELL DE CABRES-BEL-LA POBLA DE BENIFASSÀ / 2ª Etapa Ruta dels 7 Pobles de la Tinença de Benifassà+Cims Magics (06-08-14)”* (<http://senderistasestosempina.blogspot.com/2014/08/castell-de-cabres-bel-la-pobla-de.html>), publicat en el blog *“Peña Senderista Esto Se Empina”*, hi ha un molló dedicat als Sants de la Pedra. Com podem llegir, *“pasando por el motlló de Les Sorts dels Sants Abdó i Senent... Vamos dejando atrás Castell de Cabres”*. Aquest molló, com em digueren per Internet, els qui porten el blog, en un missatge del 24 de juny del 2018, *“està a l’eixida de Castell de Cabres, molt*

¹⁰⁵⁵ El 23 de febrer del 2020 aquest blog havia passat a ser una web i, tot i que l’enllaç havia canviat, el nou remetia, directament, a la informació que ací oferim.

prop del poble". Com a aclariment, direm que una sort¹⁰⁵⁶, entre altres coses, és una pedra robusta ficada en terra, per a que serveixi d'indicació de límit d'una propietat, d'un país, etc.

En Palmera (la Safor), partint de l'apartat **"Patrimoni"** (<http://www.palmera.es/page/patrimoni>), dins de la web de l'Ajuntament de Palmera, hi ha un punt interessant: el Motor de Bartolí. Llegim que *"El seu valor és etnològic i ens condueix de nou a la base del desenvolupament econòmic de la comarca saforenca: l'activitat agrícola. Construït al s. XIX, amb el pas del temps el seu ús s'ha reduït. No obstant, la seua maquinària es troba en bon estat. Aquest Motor pren el seu nom de les terres en les quals es va aixecar, la partida Bartolí, l'ús de la qual va ser el de l'extracció d'aigua destinada al regadiu dels camps de les partides del Bartolí, Rafelsineu i el Dijous. Els beneficiaris d'aquest pou a motor van ser la Societat de Regants "San Antonio", constituïda¹⁰⁵⁷ en 1930. Encomanat als Sants de la Pedra, Abdó i Senent, conserva intacta una imatge dels Sants en la seua façana principal"*.

En Picanya (població de l'Horta de València), hi ha un motor agrícola que, en el seu moment, estava en terme de Torrent (població valenciana amb què fa fita i en la mateixa comarca), concretament, en la partida Séquia de Picanya (polígon 11, parcel·la 164), on, a més, hi ha un panell ceràmic en què figuren els Sants de la Pedra. Aquesta fundació es creà en 1913. Agraesc la informació facilitada per Mª José Baviera Juan (vinculada amb la biblioteca municipal de Torrent), per mitjà d'un correu electrònic del 7 de juny del 2019, en què es podia llegir un pàgina d'un llibre encapçalada pel nom **"Els Sants de la Pedra"** i que va acompanyada de l'obra ceràmica i d'una foto del motor. Fa pensar que la fundació que estaria relacionada amb aquest motor portaria el nom dels sants o molt semblant, tot i que no apareix en la pàgina del llibre on figura aquesta informació, ja que, en una de les bandes del correu destinada al tema de què tracta, es podia llegir **"POU SANTS DE LA PEDRA"**.

En Pozondón, població aragonesa de la Comarca de la Sierra de Albarracín, com podem llegir en l'entrada **"Piedra (1556m)"**, de la web **"Mendikat"**, dedicada a rutes, *"el terreno se abomba tímidamente en la cima de Piedra (1556m); (...) que lo convierten en un buen mirador hacia las sierras que rodean estas apartadas estepas turolenses lindantes con Guadalajara (...)"*.

En lo más alto de esta aplanada y extensa loma se alza la Ermita de los Santos de la Piedra, que prestan su nombre a la montaña. (...) perteneciente a Pozondón; la ermita hace referencia a Senén y Abdón, santos más relacionados con la meteorología que con la cantería".

En la Vall d'Uixó (població valenciana de la comarca de la Plana Baixa), d'acord amb l'article **"La Vall d'Uixó"** (<https://www.bibliotecaspublicas.es/lavall/imagenes/contenido9529.pdf>), *"es troba rodejada de muntanyes, tret de la zona est (partides de la Rambleta i la Torrassa), i, per això, la vista aèria d'aquesta sembla una ferradura. Les muntanyes principals són: la Murta (192 m), Font de Cabres (637 m), el Frontó (621 m), Puntal Redó (374 m), Colmo Rabassa (243 m), la Pitera (645 m), Penyalba (648 m), Sants de la Pedra (585 m), el Castell (492 m), Penya Migdia (550 m), Sumet (450 m), Pipa (591 m), la Balona (456 m), Penya-Creus (326 m), Martorell (236 m), la Lloma del Tur*

¹⁰⁵⁶ Definició treta del **"Diccionari Català-Valencià-Balear"**.

¹⁰⁵⁷ Textualment.

(294 m), Aiguamolls (328 m), Penya Garrut (412 m), Ròdeno (538 m), Alt de Cerverola (492 m), Salt del Cavall (369 m), Pinyal (309 m), Montalar (174 m), Cabell Negre (156 m), Muntanyeta Negra (130 m), Colmo Manyaneto (177 m) i la Punta (152 m)".

A més, en el terme de la Vall d'Uixó, com podem llegir en l'entrada "**Peñalva, todo un símbolo en la Vall d'Uixó**" (<http://lheritamon.blogspot.com/2012/01/penyalva-todo-un-simbolo-en-la-vall.html>), escrita en el blog "**Lheritamon**", hi ha el penyal de Penyalva i alguns detalls relacionats amb els Sants de la Pedra: "*Según vamos bajando veremos algunas edificaciones viejas con su[s] correspondiente[s] cisternas, y al fondo según como vamos yendo hacia el Santo de la Piedra (Santa¹⁰⁵⁸ de la Pedra) (...) L[í]jgamos al Monumento del Santo de la Piedra (Santa de la Pedra), que se construyo para recordar el lugar en donde se encontró al niño, **Francisco Vall Abad**¹⁰⁵⁹ que fue encontrado después de estar desaparecido por la montaña durante varios días*". Hi fou trobat en 1930.

Finalment, direm que, en l'entrada "**Sant Nin i Sant Non**", de l'"**Enciclopèdia de la Fantasia Popular Catalana**", hi ha un apartat sobre toponímia en què podem llegir que "*A l'antiga vila barcelonina de Sants li ve el nom dels 'Sants' Abdó i Senén*" (p. 694).

M) SIMBOLOGIA. PINTURA, ESCULTURA I CERÀMICA. ALTRES CAMPS ARTÍSTICS.

¿Són una part més del simbolisme sexual?

Aquest apartat ja estava inclòs en començar la recerca, en el 2005, moment en què considerava que "*els Sants de la Pedra*" reflectien el simbolisme sexual.

La veritat és que, no solament no partia de zero, sinó que anava per bon camí. Més o menys, començà un dia en què, ja dins de l'església mare d'Aldaia, la de l'Anunciació, hi vaig veure que, no sols eren dos els sants sinó que, a més,... u dels dos em recordava el triangle cap amunt (lo masculí) i, l'altre, el triangle cap avall (lo femení), per mitjà del forment i del raïm, respectivament.

Això lligava amb detalls que havia llegit en un llibre sobre la sexualitat des de la vessant espiritual: "**Metafísica del sexo**"¹⁰⁶⁰, de l'italià Julius Evola.

Igualment, en passar a visitar algunes esglésies, m'adoní que, més d'un capellà, indicava que els Sants de la Pedra simbolitzaven el Cos i la Sang de Crist, o el Pa i el Vi. Tanmateix, en consultar un

¹⁰⁵⁸ Textualment com també apareix, un poc després, en la mateixa entrada.

¹⁰⁵⁹ En l'original, hi ha un punt.

¹⁰⁶⁰ Editat per José J. de Olañeta, en 1997.

llibre de simbologia i d'iconologia (estudi de les imàtgens), considerí que hi havia motius *“per a dir que el forment simbolitza l'estiu i, quant al raïm, la tardor. I que l'estiu es relaciona amb la dona (com ja hem vist adés) i la tardor amb l'home. I, per tant, per a no descartar la possibilitat de la pregunta de dalt: ¿són aquests sants un dualisme més, propi de moltíssimes cultures del món, dualisme que s'altera quan una de les dues parts només manté contacte amb lo més pròxim a ella i no a l'altra part?”*. Les paraules en cursiva, d'aquest paràgraf, les escrivia en el 2005 i, a hores d'ara, en el 2019, puc dir que anaven molt ben encaminades i que lo que té a veure amb els dos sants, en aquest punt, com hem vist en bona part de la recerca, va més lluny i que, a més, hem pogut contar amb informació que, possiblement, no hi havia aleshores com també amb aportacions molt interessants i que han sigut decisives, com ara, la tesi d'Angie Simonis o el correu electrònic de Martirià Brugada i Clotas en què obria el tema cap a punts que eren impensables en el 2005.

Afegirem que el quadre següent té molt a veure amb informació extreta del llibre *“Metafísica del sexe”*, de Julius Evola, a què hem recorregut per a uns quants punts.

DONA (en moltes cultures)	HOME (en moltes cultures)
Costat esquerre	Costat dret
Línia plana	Línia en vertical
Terra	Cel
Triangle invertit	Triangle cap amunt
Migjorn	Nord
Aigua	Foc
Pluja	Llum
Aigües remogudes, necessitat d'equilibri	Regularitat
Desorde, necessitat de trànsit	Restauració de l'orde
Benestar físic, èxit material	Rituals, creació del món; austeritat, ascetisme
Vida terrestre, profana	Vida espiritual, sagrada
Mort (símbol de la regeneració, de la immortalitat)	Vida, vida nova
Fertilitat	Activitat
Passiva, assumeix / accepta la responsabilitat cooperadora que li indiquen	Actiu
Intuïció	Raó
Yin	Yang
Femení	Masculí
Mare	Pare
Lluna	Sol

Matriu , la Deessa, la Gran Mare	Fal·lus, el Pare-Llei
El <i>yoní</i> (matriu) de l'hinduisme	El <i>lingam</i> (procreació) de l'hinduisme
Causa material, instrumental	Poder que determina, suscita el començament d'un moviment
Dos	U
Terra	Cel
"Nodrint" de l'esdevenir	Ser
Vida, canvi, substància animadora, substància materna de l'esdevenir	Immutabilitat, estabilitat
Força-ventre, la vida de l'ésser etern, la manifestació que "procedeix" de l'U i pren forma, "cronifica"	Acció per la qual es posa fecunda i posa en moviment la matèria o força còsmica
Posta del sol	Eixida del sol

En el llibre *"Metafísica del sexe"*, hi ha el triangle invertit. Amb traducció de la versió en castellà del llibre, podem llegir que el triangle invertit, femení, *"en el simbolisme tradicional, les Aigües i el principi divinitzat en forma de Deessa o Mare estan estretament associats: el símbol arcaic de les Aigües és el mateix de la Dona i de la Deessa, o Gran Mare, i s'obté de l'esquematització del pubis femení i de la vulva"* (p. 130). I, més avant, continua: *"El tema de la fecunditat està en primer pla, quant a tradició naturalista de la idea de la Deessa com a vida (...). En alguns pobles primitius, el mateix tema s'expressa de forma típica en el dibuix lineal estilitzat de la matriu i de l'òrgan sexual —el triangle invertit, a vegades amb un traç en l'angle inferior, que evoca la fenedura¹⁰⁶¹ de la vulva—adoptat com a símbol d'una força màgica destinada a fertilitzar i, també, a esglaiar, a fer recular aquells qui no han d'arribar-se'ls"* (p. 157).

Afegirem que la recerca ens ha fet veure que es tracta d'una parella vinculada més per motius de fraternitat que de sexualitat, tot i que sí que hi ha un lligam entre generacions (com ara, entre Demèter i Persèfone) o bé entre persones d'edat molt pròxima (Abdó i Senent, com apareix en alguns goigs).

Tot seguit, passarem al tema de la posició dels sants (i de què porten en les mans, sempre que siga un fruit de la collita) en moltes de les obres d'art que hem consultat durant l'estudi.

Posició i descripció física dels sants (segons observem frontalment).

Després de consultar per Internet, de llegir (llibres, revistes, cartes de capellans), de prendre nota davant de l'altar major o de més d'un altar de diverses esglésies valencianes, de preguntar per altres mitjans, etc., he fet el quadre següent. Pense que té a veure bona cosa amb el dualisme

¹⁰⁶¹ Esquerda.

sexual de què hem parlat abans i, molt més, amb la cultura matriarcal i, per descomptat, amb algunes cultures mediterrànies que, a més, comparteixen semblances amb altres del món.

Adduirem que hem deixat a banda, per exemple, les il·lustracions dels Sants de la Pedra en què apareixen per separat, com ara, en uns goigs¹⁰⁶², tot i que ens poden donar informació molt interessant.

De totes maneres, abans de passar al quadre sobre representacions artístiques, farem una introducció, per mitjà de l'article "**Sant Abdó i sant Senén i altres patrons de Sagunt**" (<https://carmerosariotorrejon.wordpress.com/2018/08/03/sant-abdo-i-sant-senen-i-altres-patrons-de-sagunt>), publicat en la web "**Història, art i cultura**", de Carme Rosario Torrejón i també en "**La Voz de tu comarca**" (com podem llegir en acabar-lo), el qual diu així: *"Els patrons d'origen medieval tenien un caire poc o molt pragmàtic orientat cap a la protecció dels carrers i barris. (...) amb un paper d'intercessors, d'advocats contra la pesta o les males collites, però també estaven relacionats amb les parròquies i els oficis de la vila [de Morvedre]. On millor s'aprecia la relació (...) és a través dels panells ceràmics, que es van fer molt populars a partir de l'època moderna. Ara bé, això no significa que en temps més pretèrits no es decoraren els carrers amb imatges".* De fet, en més d'un punt de l'estudi, hi ha referències a plafons ceràmics, molts d'ells, fets en el segle XVIII, dins de lo que Carme Rosario considera Edat Moderna, com moltes fonts historiogràfiques. En acabant, ens indica que *"Aquestes ceràmiques proliferaren al segle XVII i XVIII al territori valencià, degut sobretot, al fet que no suposaven un gran cost d'elaboració. Evidentment, no tant com una pintura. A més a més, era un material apte per a resistir qualsevol condició climàtica. (...) El seu llenguatge era fàcil d'entendre i sovint l'artista recorria a estampes devocionals per plasmar iconogràficament el personatge en qüestió".*

Fins i tot, podríem afegir que ens hem trobat amb representacions escultòriques en què, si bé és cert que no hi ha detalls dels típics en moltes obres en què apareixen els Sants de la Pedra, sí que hi estan representats d'una forma que ens recorda els diòscurs Càstor i Pòl·lux i també les deesses gregues Demèter i Persèfone, si més no, perquè hi són junts i com si estiguessen en contacte, com si es tractàs d'una parella. De fet, així figuren en l'entrada "**Romería al Santet**", dins de la web de l'"**Asociación SERVA**", de la Sorollera (població aragonesa de la comarca del Matarranya), en una obra que és moderna.

A continuació, exposem el quadre amb lo que hem arreplegat i que hem considerat adient incloure-hi.

¹⁰⁶² Per exemple, en els goigs que, a hores d'ara, es canten en Camporrells (població aragonesa de la comarca de la Llitera), "**Gozos de los invictos santos mártires ABDÓN Y SENÉN Patronos del Lugar de Camporrells en el Reino de Aragón**", hi ha tres il·lustracions separades en què, a l'esquerra, hi ha un sant amb una palma i amb un penjoll de raïm i, en canvi, a la dreta, n'hi ha un altre però amb una palma i amb forment. No porten barba. Entremig, hi ha un tronc i una destrat. Agraesc els dos exemplars dels goigs, facilitats per Josep Ramon Vidal Cosials, secretari de l'"**Asociació Totxets de Camporrells**", per correu electrònic, el 15 de març del 2018.

LLOC, DOCUMENT	BARBA redona	COLLITA (si figura cap collita). SANT que hi ha a l'esquerra, mirant frontalment les dues imàtgens.	BARBA en punta o jove	COLLITA (si figura cap collita). SANT que hi ha a la dreta, mirant frontalment les dues imàtgens.
<i>Affresco nel Cimitero di Ponziano</i>	Sí	Cap	Sí, triangular	Cap
Agres (ceràmica) ¹¹¹⁶	Sí	Forment	Sí	Raïm
Aielo de Malferit. Església de Sant Pere Apòstol (escultura) ¹¹¹⁷	Sí	Forment	Sí	Raïm
Aielo de Malferit. (ceràmica) ¹¹¹⁸	Sí	Forment	No	Palma?
Alaquàs (estampa) ¹¹¹⁹	No	Forment	Sí	Raïm
Albalat dels Sorells (estampa) ¹¹²⁰	Sí	Forment	Sense	Raïm

¹¹¹⁶

Informació treta del llibre *“La vida dels gloriosos sants Abdó i Senén”*, de Joan Baptista Anyés. Data de l'any 1778, com figura en una inscripció que hi ha en la banda superior de l'obra de ceràmica.

¹¹¹⁷

“CARRER SANTS DE LA PEDRA 1995-2015. 20 anys de festa (3-5 de juliol de 2015)”
(<http://historiadeaielo.blogspot.com/2017/07/carrer-sants-de-la-pedra-1995-2015-20.html>), entrada signada per Mª Jesús Juan Colomer i per Alicia Martí Soler (de la Junta Festera C/ Sants de la Pedra) i publicada en el blog *“Historia de Aiello”*. Informació facilitada, en part (el nom de l'església parroquial), per Alberto Aguado Calabuig, el 30 d'agost del 2018, per correu electrònic.

¹¹¹⁸

Aquesta obra de ceràmica es troba en el Carrer dels Sants de la Pedra, d'Aielo de Malferit.

¹¹¹⁹

Es tracta d'una foto que aparegué en l'article *“Els Sants de la Pedra a Alaquàs”*, de Rafael Roca i publicat en el diari *“Levante-EMV”* el 23 de juliol del 2019, a què vaig accedir eixe dia i que m'envià Estrella Somoano Ojanguren el 26 de juliol del 2019. En l'article, apareix com *“Imatge de 1919 sobre la festivitat”*.

¹¹²⁰

En l'entrada *“ESTAMPA SANTS ABDÓN Y SENENT RECUERDO FIESTAS 2º CENTENARIO ALBALAT DELS SORELLS 1930—C-41”* (https://www.todocoleccion.net/postales-religiosas-recordatorios/estampa-santos-abdon-senent-recuerdo-fiestas-2-centenario-albalat-dels-sorells-1930-c-41~x135588530#sobre_el_lote), de la web *“todocoleccion”*, hi ha una estampa en què es pot llegir que està feta amb motiu de les festes solemnes celebrades en ocasió del segon

centenari de la fundació de la confraria dels Sants de la Pedra, Abdó i Senent. Als peus dels sants, hi ha molts fruits i, per tant, es tracta d'una de les poques fonts amb aquest detall.

Albalat dels Sorells. Església dels Sants Reis (escultura) ¹¹²¹	Sí	Forment	Sense	Raïm
Alcàsser. Església de Sant Martí (escultura) ¹¹²²	Sí	Raïm	Sense	Forment
Aldaia. Església de l'Anunciació (escultura) ¹¹²³	Sí	Forment	Sense	Raïm
Algemesí. Retaule ceràmic (C/ València) ¹¹²⁴	Sí	Raïm	Sense	Forment
Alguenya, l' Programa de festes patronals 1989 (escultura) ¹¹²⁵	Sí	Forment (en les dues mans)	Sí	Raïm (en les dues mans)

També direm que, part de la informació facilitada per Ana, de la Biblioteca Municipal d'Albalat dels Sorells, qui m'envià un correu electrònic (el 26 de setembre del 2018), anava acompanyada d'un document que incloïa un esbós dibuixat per l'auto-escultor i una reproducció de la fitxa descriptiva de l'aprovació d'aquestes escultures de 1946. Aquest document formava part del llibre *“Art sacre. Imatges. Església parroquial dels Sants Reis. Vila d'Albalat dels Sorells”*, de Juan Bautista Tormos Capilla.

¹¹²¹

En l'entrada *“Devoció als Sants de la Pedra”* (<http://santsdelapedra1644.blogspot.com/2012/08/devocio-als-sants-de-la-pedra.html>), de Baltasar Moros Claramunt, dins del blog *“Sants Abdó i Senén, patrons de Sagunt”*, es veu que hi ha diferents fruites als peus dels sants.

¹¹²²

“Sants de la Pedra-Imatge” (<https://mapio.net/a/25775443/lang=gl>), entrada treta de la web *“Mapio.net”*. El nom de l'església me'l facilità l'amiga Maria Hernández Flor, per mitjà d'un missatge del 1r de setembre del 2018, on també indicava que són els patrons d'Alcàsser. El 30 d'agost del 2019 no es podia accedir.

¹¹²³

En el curs 2017-2018, a diferència de quan prengué les dades que ací figuren, és a dir, les del 2005, les havien invertides de lloc.

¹¹²⁴

“Els Sants de la Pedra, fiesta de la calle Valencia” (<http://algemesienlamemoria.blogspot.com/2016/07/els-sants-de-la-pedra-fiesta-de-la.html>), entrada del blog *“Algemesí en la memoria”*, de María Nieves Bueno Ortega. Va acompanyada de la foto de la representació dels sants en uns taulells que hi ha en l'ermita que està en el carrer València. Es tracta d'una obra de primeries del segle XIX, en què es pot llegir *“Sn Abdon y Sn Senen Martires”*.

¹¹²⁵

“Programa oficial: Fiestas en Alguenya, en honor de los Santos Abdón y Senén-Julio 1989”

(<https://www.todocoleccion.net/carteles-feria/programa-oficial-fiestas-alguena-honor-santos-abdon-senen-julio-1989~x31662882>), de la web “*todocoleccion*” i que coincideix, en bona mida, quant a la fotografia, amb la que apareix en l’entrada de l’Ajuntament de l’Alguenya que porta per títol “*Fiestas Patronales Alguenya*” (<http://www.alguenya.es/fiestas-patronales-alguena>), però que ofereix més informació, com ara, que el sant de

Almàssera. Església del Santíssim Sagrament (escultura) ¹¹²⁶	Sí	Forment	Sí	Raïm
Almedijar. Escultura ¹⁰⁶³	Sí	Forment	Sí	Raïm
Almoines. Església de Sant Jaume Apòstol (escultura) ¹⁰⁶⁴	Sí	Raïm	Sí	Forment
Almoradí. Iglesia de San Andrés (escultura) ¹⁰⁶⁵	Sí	Forment i raïm	Sense	Forment i raïm
Alpont. Oli anònim del segle XVII (pintura) ¹⁰⁶⁶	Sí	Forment	Bigot	Fruïtes, potser taronges.

l’esquerra de la imatge porta forment en les dues mans i que el de la dreta duu raïm en ambdues mans, un detall que vaig veure, per primera vegada, durant la recerca d’aquestes fonts (el 10 de desembre del 2018).

¹¹²⁶

Informació facilitada per Vicent Ruix i Contelles (a qui vaig accedir gràcies a Josep Miquel Adell i Montanyana, regidor d’Almàssera), el 17 de gener del 2019, durant una conversa. Em comentà que en el llibre “*Missa de Sant Abdó*

¹⁰⁶³ “*Almedijar 2010 En cor de festa*” (<https://www.youtube.com/watch?v=DpAXwsG7g2o>), vídeo sobre aquesta població de la comarca de l’Alt Palància, on es fa festa als Sants de la Pedra des de fa molts segles. Vaig accedir a aquest vídeo, per primera vegada, el 14 d’agost del 2017, després que Gemma Luis Juanola, una amiga de Facebook, em parlàs sobre la seua àvia, natural d’Almedijar.

¹⁰⁶⁴ Informació facilitada per Jesús Banyuls Garcia, amic de Facebook, per mitjà de diferents missatges. En u del 30 d’agost del 2018, escriu: “*El santet de la dreta duu un manollet d’espigues a la mà esquerra, la dreta no duu res,(...) el santet de l’esquerra duu un singlot de raïm a la mà esquerra. (...) segons els mirem frontalment. Estan en l’església sobre andes per a eixir a la processó i queden tot l’any guardats a dins l’església*”.

¹⁰⁶⁵ “*La Devoción a los Santos Abdón y Senén en ALMORADÍ*” (<http://almoradi1829.blogspot.com/2014/07/la-devocion-a-los-santos-abdon-y-senen-en.html>), entrada del blog “*Almoradí 1829*”, de José Antonio Latorre Coves. Apareixen els dos sants, acompanyats, cada u dels dos, de forment i de raïm (un detall atípic) com també es pot veure en el vídeo que hi ha en l’article “*Bajo la protección de San Abdón y San Senén*” (<https://www.diarioinformacion.com/vega-baja/2018/07/31/proteccion-san-abdon-san-senen/2048370.html>), publicat en el diari “*Información*”.

¹⁰⁶⁶ “*Historia, arte e iconografía de los Santos Abdón y Senén*”, article de Daniel Benito Goerlich, dins del llibre “*De la Festa d’Acció de Gràcies i d’altres festes de Carpesa*” (p. 88).

i Sant Senén, màrtirs”, de Josep Martínez i Rondan, i editat per la Parròquia de Santa Maria (de Sagunt), de la Confraria de Sant Abdó i Sant Senén (de la mateixa ciutat) i de l’Ajuntament de Sagunt, en 1999, hi ha una foto on apareixen aquestes escultures, la qual fou el punt de partida de la informació. En aquest cas, el sant que porta raïm, en paraules de Vicent Ruix, ho fa amb “dos porros” (sic), és a dir, amb dos penjolls. “Porro” és sinònim de pomell, de penjoll, de xanglot.

Alqueria de la Comtessa, l' (escultura) ¹¹³¹	Sí	Raïm ¹¹³² (mà dreta) i forment (mà esquerra)	Sí	Raïm (en les dues mans)
Alzira. Jardí de la Murta (ceràmica) ¹¹³³	Sí	Forment	Sí	Raïm
Apiés. Iglesia de San Félix el Africano (pintura) ¹¹³⁴	Sí	No, espasa	Sí	No, espasa
Banyeres de Mariola. Església de Santa Maria (escultura) ¹¹³⁵	Sense	No	Sí	Raïm
Benicarló. Església de Sant Bartomeu (escultura) ¹¹³⁶	Sense	Forment	Sense	Raïm
Benimaclet. Ermita de Vera	Sí	Forment	Sí	Raïm

¹¹³¹ “*Llegan las fiestas dels Sants de la Pedra y Moros i Cristians a l’Alqueria*” (<http://www.ondanaranjacope.com/noticias/id44224-llegan-las-fiestas-dels-sants-de-la-pedra-y-moros-i-cristians-a-lalqueria.html>), article publicat en la web de la “*Cope Onda Naranja*”, on apareix una foto amb escultures dels Sants de la Pedra. Com a dada curiosa direm que és la primera en què veig que els dos sants porten fruites en les seues mans, en aquest cas, el de l’esquerra ho fa amb un penjoll de raïm (en la seua mà dreta) i amb un manoll de forment (en la seua mà esquerra), mentres que el sant que veiem a la dreta ho fa amb raïm en les dues mans. Aquesta foto, inclosa en aquest article del 2017, no figurava el 23 de desembre del 2019, durant la revisió de la recerca.

¹¹³² Aquest raïm és clar (de color verd), mentres que el que porta el sant que veiem a la nostra dreta és raïm negre.

¹¹³³ Aquesta obra de ceràmica és una reproducció d’una de 1799, es troba en la “*Capella de la Mare de Déu*”, en el Jardí de la Murta (Alzira) i figura en Facebook, concretament, en una entrada de “*MUMA. Museu Municipal d’Alzira*”, del 30 de juliol del 2016. En l’obra, es pot llegir “*S^a. Abdon Y S^a. Senen Martir / Aexpensas de Joseph Parra. Año de 1799*”. Vaig accedir el 18 de desembre del 2018, mentres cercava informació sobre Almàssera.

¹¹³⁴ Hem inclòs aquesta entrada perquè es tracta d’u dels pocs casos en què, junt amb el sant, va unit el nom, en aquest cas, en la corona. Així, en el sant que hi ha a l’esquerra, hi ha escrit “*sn. abdon*” i, en el de la nostra dreta, “*sn. senen*”. Informació facilitada per Mara Allué, filla del representant polític de la localitat d’Apiés, pertanyent al terme

de la ciutat d'Osca, l'11 de novembre del 2018, per correu electrònic, per mitjà de fotos d'aquestes pintures de l'altar. Adduïrem que, en lloc de fruit, cada sant porta una espasa orientada cap amunt.

¹¹³⁵

Informació facilitada per Ramón Micó i Colomer, el 30 de juliol del 2019, dia de la festivitat dels Sants de la Pedra, i de l'endemà, a través de missatges. El 30 de juliol del 2019 li comentí *“Un cas atípic, perquè, si porten collites, ho fan, quasi sempre, els dos”*. Ell responia, entre altres coses, escrivint que *“Este retaule és de postguerra, còpia de l'antic”*. Agraesc la seua aportació, entre altres motius, perquè no figurava en Internet.

¹¹³⁶ Informació facilitada per Juan Bautista, diaca de la parròquia, per telèfon, el 23 de novembre del 2018.

(Ciutat de València) ¹⁰⁶⁷				
Benimodo. Plafó ceràmic (C/ dels Sants) ¹⁰⁶⁸	Sí	Forment (Sant Abdó, amb el nom indicat)	Sí	Raïm (Sant Senent, amb el nom indicat)
Benissa. Ermita dels Sants de la Pedra (escultura) ¹⁰⁶⁹	Sí	Raïm (mà dreta) i forment (mà esquerra)	Sí	Forment
Benlloc. Pou de la Reixa (ceràmica) ¹⁰⁷⁰	No	Forment	No	Raïm
Biar (escultura) ¹⁰⁷¹	Sí	Forment	Sí	Raïm
Biar. Ceràmica ^{1072,1073}	Sí	Raïm	No	Dacsa o civada

¹⁰⁶⁷ *“Sants de la Pedra, Patrons de Benimaclet”* (<https://pobledebenimaclet.blogspot.com/2017/07/sants-de-la-pedra-patrons-de-benimaclet.html>), entrada del blog *“Poble de Benimaclet”*. Es tracta de dues escultures.

¹⁰⁶⁸ *“Curs Conèixer La Ribera Benimodo”* (<https://xvassembleahistoriaribera.files.wordpress.com/2012/08/benimodo.pdf>), en la pàgina 10, tret d'un document publicat amb motiu de la *“XV Assemblea d'Història de la Ribera”*.

¹⁰⁶⁹ Escultures que podem veure en el vídeo *“Benissa-Ermitas-Ermita Stos de la Piedra Abdón y Senén-Pda de LleusVicent Ibañez.mpg”* (<https://www.youtube.com/watch?v=P7Vnx3gA6KQ>). Consulta feta el 13 de juny del 2018.

¹⁰⁷⁰ Informació facilitada per José Miguel García Beltrán (historiador de Benlloc), per correu electrònic, el 9 de juliol del 2019. Com comentí eixe dia a José Miguel García, *“Aquesta obra és curiosa, ja que uneix les palmes i el forment i el raïm, quan, fins ara, crec que no n'havia vist cap cas així. Normalment, només porten les palmes, o bé les collites, o la vara de comandament”*. Com escrigué l'autor, en el volum primer del llibre *“Memorias de la Villa de Benlloch”*, *“A la salida del pueblo, está la capillita dedicada a los Santos Mártires”*, això és, la capelleta on està aquest panell ceràmic.

¹⁰⁷¹ Foto d'una obra d'escultura, que figura en el Programa d'Actes del 2011, i que fou facilitat per Josep Lluís Escoda en un correu electrònic del 4 de juny del 2018.

¹⁰⁷² Foto d'una obra de ceràmica amb un cartell de la inauguració de l'ermita dels Sants de la Pedra, després de la seua restauració.

¹⁰⁷³ Em la facilità Josep Lluís Escoda, el 4 de juny del 2018. L'endemà me n'afegí que *“les talles porten un raïm i l'altre dacsa o civada. Amb tot, Biar era un poble vinícola entre altres conreus com l'oli o l'ametlla. Per la filocsera la vinya va anar substituint-se per oliveres i ametllers, si et fixes al taulell ceràmic (que va aparèixer a una casa de Biar) porten ambdues coses també”*. Una informació realment interessant i sucosa per a l'estudi sobre els Sants de la Pedra.

Camp de Mirra, el. Ermita de Sant Bartomeu (escultura) ¹¹⁴³	Sí	Raïm	Sí	Forment
Castalla (ceràmica) ¹¹⁴⁴	Sí	Forment	Sí	Raïm
Castelló de la Ribera (ceràmica) ¹¹⁴⁵	Sí	Forment	Sí	Raïm
Castelló de la Ribera. Església de Ntra. Sra. de l'Assumpció (escultura) ¹¹⁴⁶	No	Forment	Sí	Raïm
Corbera. Família Inglada (escultura) ¹¹⁴⁷	Sí	Forment	No	Raïm
Cullera. Benissants (reliquiari) ¹¹⁴⁸	Sí	Arròs	Sense	Raïm

¹¹⁴³

Com podem llegir en el **“Programa oficial d’actes 2009”**

(http://www.almirra.com/acc_contenido/pdf/ProgramaActos09.pdf), dins de l’apartat **“Fiestas”** de la web de l’Ajuntament del Camp de Mirra, les escultures, com la de Sant Bertomeu, es traslladen, en romiatge, des de l’Ermita de Sant Bertomeu fins a l’Església de Sant Bartomeu i, ja dins del temple, es canten els goigs dedicats als Sants de la Pedra. El 12 de febrer del 2020 no es podia accedir a aquesta web.

¹¹⁴⁴

Informació treta del llibre **“La vida dels gloriosos sants Abdó i Senén”**, de Joan Baptista Anyés. En aquesta obra ceràmica Santa Bàrbara apareix enmig dels dos sants.

¹¹⁴⁵

Informació treta del llibre **“La vida dels gloriosos sants Abdó i Senén”**, de Joan Baptista Anyés, al costat de l’inici del capítol primer. En paraules de Xavier Martí i Juan (qui m’envià informació, per correu electrònic, el 7 de gener del 2019), es tracta d’un retaule ceràmic que *“Es troba entre les façanes de les cases nº 7 i 9 del carrer dels Sants de la Pedra, a l’altura del primer pis. És una obra dels segle XIX, signada per Josep Sanchis i Cambra (1772-18??) (Cebrían 2009). És un bé immoble d’etnologia catalogat per la Direcció General de Patrimoni Cultural (fitxa 7135) i Bé de Rellevància Local”* des del 2007.

¹¹⁴⁶

Informació facilitada per Xavier Martí i Juan, de Castelló de la Ribera, coordinador de la XVIII Assemblea d’Història de la Ribera, el 8 de gener del 2019, per mitjà d’un correu electrònic acompanyat d’una foto del retaule. Era el primer cas, en la recerca, en què cada u dels dos sants, a més dels fruits de la collita, portava una palma.

¹¹⁴⁷

Informació facilitada per Miguel Gómez Sahuquillo, per missatge, el 5 de desembre del 2018, junt amb l’explicació següent: *“del segle XIX, hi ha unes imatges particulars que pertanyen a la família Inglada i que tots els anys les porten per a que es faci la Missa. Són unes imatges menudes de devoció particular”*. El 14 de febrer del 2018 m’escrigué que *“Passen tot l’any a una casa particular. Cada any a un membre de la família Inglada”*.

Reliquiaris dels Benissants, de plata, que es custodien en la Parròquia de la Sang de Crist, de Cullera. Segons Kike Gandia Álvarez, del *"Museu Municipal d'Història i Arqueologia de Cullera"*, a partir d'un correu electrònic del 16 de juny del 2018, els sants porten en el cor, en el pit i, de forma circular, *"els dos reliquiaris dels Benissants, de plata, que es custodien a la parròquia de la Sang de Crist de Cullera i que es trauen en romeria l'últim dissabte de juliol des de la parròquia de l'ermita. En el pit, porten el contenidor de la relíquia del Sant i, en els mans, (...) el xanglot de raïm i l'espiga d'arròs, a més de les palmes de martiri preceptives"*. La informació referida a la barba i als Benissants (respecte a aquesta entrada i a les altres relacionades amb Cullera), fou confirmada per Kike Gandia el 19 de setembre del 2019, mitjançant un correu electrònic. Agraesc la seua generositat.

Cullera. Ermita dels Sants de la Pedra (escultura) ¹⁰⁷⁴	Sense	Arròs i raïm	Sí	Arròs
Cullera. Església de la Sang de Crist (escultura) ¹⁰⁷⁵	Sí	Arròs	Sí	Raïm
<i>De la Festa d'Acció de Gràcies i d'altres festes de Carpesa</i> (dibuix) ¹⁰⁷⁶	Sí	Forment	Sí	Raïm
<i>De la Festa d'Acció de Gràcies i d'altres festes de Carpesa</i> (gravat) ¹⁰⁷⁷	Sí	Raïm	Sí	Forment
<i>De la Festa d'Acció de Gràcies i d'altres festes de Carpesa</i> (gravat) ¹⁰⁷⁸	Sí	Forment	Sense	Raïm

¹⁰⁷⁴ En un correu de Kike Gandia escrit en juny del 2018, hi ha que es tracta de l'*"Interior de l'ermita dels Sants de la Pedra de Cullera, amb les dues talles en fusta dels Benissants flanquejant l'altar (...) porten els mateixos símbols: raïm i arròs"*.

¹⁰⁷⁵ En paraules de Kike Gandia, *"són les dos escultures dels Benissants i estaven en la parròquia de la Sang de Crist de Cullera. Un porta un xanglot de raïm i l'altre una espiga d'arròs"*. Agraesc el detall que tingué de clarificar què portava cada u en una de les imatges que m'envià per correu electrònic del 17 de juny del 2018.

¹⁰⁷⁶ *"Reverendo D. Vicente Gil Martí. Impulsor de la devoción"*, article de José Jaime Brosel Gavilá, dins del llibre *"De la Festa d'Acció de Gràcies i d'altres festes de Carpesa"* (p. 137).

¹⁰⁷⁷ *"Grabado valenciano en honor de San Abdón y San Senén, mártires, els Sants de la Pedra"*, article d'Andrés de Sales Ferri Chulio, dins del llibre *"De la Festa d'Acció de Gràcies i d'altres festes de Carpesa"*. Imatge 4 (p. 91).

¹⁰⁷⁸ *"Grabado valenciano en honor de San Abdón y San Senén, mártires, els Sants de la Pedra"*, article d'Andrés de Sales Ferri Chulio, dins del llibre *"De la Festa d'Acció de Gràcies i d'altres festes de Carpesa"*. Imatge 5 (p. 91).

<i>De la Festa d'Acció de Gràcies i d'altres festes de Carpesa</i> (gravat) ¹¹⁵⁴	Sí	Forment	Sense	Raïm
<i>De la Festa d'Acció de Gràcies i d'altres festes de Carpesa</i> (estampa) ¹⁰⁸⁰	Sense	Forment	Sense	Raïm
<i>De la Festa d'Acció de Gràcies i d'altres festes de Carpesa</i> (estampa) ¹⁰⁸¹	Sí	Raïm	Bigot	Forment
<i>De la Festa d'Acció de Gràcies i d'altres festes de Carpesa</i> (goigs) ¹⁰⁸²	Sí	Forment	Sense	Raïm
<i>De la Festa d'Acció de Gràcies i d'altres festes de Carpesa</i> (làmina) ¹⁰⁸³	Sí	Forment	Sí	Raïm

¹⁰⁷⁹ *“Grabado valenciano en honor de San Abdón y San Senén, mártires, els Sants de la Pedra”*, article d’Andrés de Sales Ferri Chulio, dins del llibre *“De la Festa d’Acció de Gràcies i d’altres festes de Carpesa”*. Imatge 6 (p. 92). Cal comentar que aquest gravat podria correspondre o, si més no, ser-ne una reproducció, del que hi ha en l’obra *“Vida, martirio, y traslación de los gloriosos mártires S. Abdón, y Senén abogados de los labradores contra la Piedra y Tempestades”*, d’Antonio Pasqual y García de Almunia, publicat en 1779 (com figura en el llibre de Carpesa). Poguí accedir a la del llibre, per mitjà d’un correu electrònic, del 14 de gener del 2019, enviat per Enric Cuenca, des de la Regidoria de Cultura Festiva, de l’Ajuntament de València. En la imatge facilitada per Enric Cuenca, hi ha els noms dels sants, s’indica que són *“Patronos contra la Piedra”* i la casa en què es troba, dades que no apareixen en el llibre sobre Carpesa (a diferència de la que hi ha referent a altres gravats, fins i tot, en què s’indica els noms dels sants i algunes línies escrites i que es poden veure en les fotos).

¹⁰⁸⁰ *“Grabado valenciano en honor de San Abdón y San Senén, mártires, els Sants de la Pedra”*, article d’Andrés de Sales Ferri Chulio, dins del llibre *“De la Festa d’Acció de Gràcies i d’altres festes de Carpesa”*. Imatge 7 (p. 92). Del segle XVIII.

¹⁰⁸¹ *“Grabado valenciano en honor de San Abdón y San Senén, mártires, els Sants de la Pedra”*, article d’Andrés de Sales Ferri Chulio, dins del llibre *“De la Festa d’Acció de Gràcies i d’altres festes de Carpesa”*. Imatge 10 (p. 93). Del segle XIX.

¹⁰⁸² *“Grabado valenciano en honor de San Abdón y San Senén, mártires, els Sants de la Pedra”*, article d’Andrés de Sales Ferri Chulio, dins del llibre *“De la Festa d’Acció de Gràcies i d’altres festes de Carpesa”*. Imatge 12 (p. 94).

¹⁰⁸³ *“Grabado valenciano en honor de San Abdón y San Senén, mártires, els Sants de la Pedra”*, article d’Andrés de Sales Ferri Chulio, dins del llibre *“De la Festa d’Acció de Gràcies i d’altres festes de Carpesa”*. Imatge 13 (p. 94), la qual, com llegim en la mateixa làmina, va unida al *“GREMIO DE LABRADORES DE LA CIUDAD DE ALCÓY”* i el seu autor és Pedro Martí (p. 92).

<i>De la Festa d'Acció de Gràcies i d'altres festes de Carpesa (gravat)</i> ¹⁰⁸⁴	Sí	Forment	Sense	Raïm
<i>De la Festa d'Acció de Gràcies i d'altres festes de Carpesa (ceràmica)</i> ¹⁰⁸⁵	Sí	Forment	Sí	Raïm
Espluga de Francolí (goigs) ¹⁰⁸⁶	Sense	Forment	Sense	Raïm
Font d'en Carròs, la. Església de Sant Antoni Màrtir (escultura) ¹⁰⁸⁷	Sí	Raïm	Sense	Forment
Fredes. Església de Sant Abdó i Sant Senén (escultura) ¹⁰⁸⁸	Sí	Forment (en la mà esquerra)	Sí	Forment (en la mà dreta) i raïm (en la mà esquerra)
Gandia. (ceràmica) ¹⁰⁸⁹	Sí	Forment	Sí	Raïm

¹⁰⁸⁴ *"Grabado valenciano en honor de San Abdón y San Senén, mártires, els Sants de la Pedra"*, article d'Andrés de Sales Ferri Chulio, dins del llibre *"De la Festa d'Acció de Gràcies i d'altres festes de Carpesa"*. Imatge 14 (p. 94).

¹⁰⁸⁵ *"Retablos cerámicos en las calles de Carpesa"*, article de Juan Carlos Andrés Lluna i de José Jaime Brosel Gavilá, dins del llibre *"De la Festa d'Acció de Gràcies i d'altres festes de Carpesa"*. Imatge 17 (p. 30). Es tracta d'una obra de ceràmica de 1970 i que es troba en Carpesa.

¹⁰⁸⁶ Tret a partir dels *"Goigs en lloança de Sant Abdon i Sant Senén. Màrtirs, Patrons de l'Espluga de Francolí"*, dins de l'entrada *"Sant Abdón i Sant Senén, Patrons de l'Espluga de Francolí"* (<https://bieicieich.blogspot.com/2016/07/sant-abdon-i-sant-senen-patrons-de.html>), en el blog *"Els meus goigs de cada dia"*, d'Antoni Sàbat Aguilera, per gentileza de Núria Llinàs i Sallés, amb motiu del meu natalici (20 d'abril del 2018).

¹⁰⁸⁷ Informació facilitada per Salvador Agud, president de l'associació *"Sants de la Pedra"*, de la Font d'en Carròs, per mitjà d'un missatge, el 23 d'octubre del 2018.

¹⁰⁸⁸ Informació facilitada per *"Tourist Info La Tinença de Benifassà"*, per correu electrònic, el 19 de desembre del 2018. Fredes és un poble que, a hores d'ara, pertany al municipi de la Pobla de Benifassà. És u dels pocs casos en què algun dels dos sants porta dos collites, en aquest cas, el sant de la nostra dreta (segons mirem frontalment), duu forment en la seua mà dreta i raïm en l'altra.

¹⁰⁸⁹ Informació treta del llibre *"La vida dels gloriosos sants Abdó i Senén"*, de Joan Baptista Anyés (ed. Ulleye), un poc abans de començar l'escrit del capítol quart del llibre. Sobre aquest plafó ceràmic i sobre uns altres relacionats amb els Sants de la Pedra, direm que, en l'article *"Pintura ceràmica devocional al Santuari d'Agres: els plafons de la*

Gandia. Col·legiata de Gandia ¹¹⁶⁵	Sí	Fruites d'horta, potser taronges i altres de la Safor.	Sí	Raïm
Gestalgar. Ermita Santos Abdón y Senén (escultura) ¹¹⁶⁶	Sí	Forment	Sense	Raïm
Gestalgar. Ermita de los santos Abdón y Senén (ceràmica) ¹¹⁶⁷	Sí	Forment i una taronja?	Sense	Raïm
<i>Gran Enciclopedia de la Región Valenciana</i>	Sí	Forment	Sense	Raïm
Massarrojos (escultura) ¹¹⁶⁸	Sí	Forment	Sí	Raïm

fàbrica de Vicent Navarro. Anàlisi i reconstrucció virtual

(<https://www.raco.cat/index.php/RecerquesMuseuAlcoi/article/view/293376/381904>), de Daniel Martínez Aparisi, llegim que “podem citar, per exemple, la sèrie de Sants de la Pedra que existeixen en diverses poblacions de la nostra comunitat. Per exemple, a l'antiga seu de la Germanat de Llauredors d'Alcoi hi havia un retaule en que apareixen els dos sants, Abdó i Senén, flanquejant el Natzarè i va ser realitzat el 1786, com podem veure en la inscripció que apareix en la part inferior” (p. 126). Daniel Martínez considera que, “possiblement l'autor va prendre com a model les estampes xilogràfiques que en l'època s'utilitzaven per tal de construir escenes típiques” (p. 126).

Quant a aquest plafó ceràmic de Gandia, hi ha un epígraf (escrit a peu dels sants), en castellà, que diu que es feu a devoció de D. Juan Antonio Pallares i de la seua família, en 1777.

¹¹⁶⁵

“*Colegiata de Gandia Col·legiata de Gandia*” (<http://www.jdiezarnal.com/colegiatadegandia.html>), entrada dins del punt “*Retablo de los Santos Abdón y Senén (Sants de la Pedra)*”. Informació del 19 de febrer del 2018, sobre la Col·legiata de Gandia.

¹¹⁶⁶

“*Ermita Santos Abdón y Senén*” (<http://www.gestalgarturismo.es/?p=170>), article de la web “*gestalgar Turismo*”. Escultures. Es troben en l'altar d'aquesta ermita. Per mitjà de la web de l'Ajuntament de Xestalgar, en l'apartat d'història (<http://www.gestalgar.es/content/historia>), sabem que, quant a l'Església de la Immaculada Concepció, “*En la Parroquia no existe ninguna obra de orfebrería que se pueda destacar, ya que gran parte de las piezas se perdieron en 1936, siendo por lo tanto posteriores a esta época, y sólo cabe destacar dos piezas escultóricas:*

- Niño Jesús, siglo XVIII

- Santos de la Piedra, Abdón y Senén, anteriores al año 36”.

¹¹⁶⁷

Informació treta a partir de l'entrada “*Ermita de los santos Abdón y Senén*” (<https://www.ermitascomunidadvalenciana.com/vseges.htm>), de la web “*Ermitas y Santuarios de la Comunidad Valenciana*”.

¹¹⁶⁸

Informació treta a partir de la foto que hi ha en l'article *"Massarrojos festeja a los santos de la piedra"* (<https://valencianoticias.com/massarrojos-festeja-a-los-santos-de-la-piedra/#imageclose-21017>), de la web *"valencianoticiasvalencianoticias"*.

Moixent. Església de Sant Pere Apòstol (escultura) ¹¹⁶⁹	Sí	Forment	Sí	Raïm
Moixent. Ermita dels Santíssim Crist del Mont Calvari (campana) ¹⁰⁹⁰	Sí	Forment	Sí	Raïm
Moixent. Finca <i>"Casa el Fondo"</i> (ceràmica) ¹⁰⁹¹	Sí	Forment	Sense	Raïm
Navaixes (Navajas). (ceràmica) ¹⁰⁹²	Sí	Forment	Sí	Raïm
Olleria, l'. (escultura) ¹⁰⁹³	No.	Arròs	Sense	Raïm

¹¹⁶⁹

"Agenda 2014: Assumpció, Sants de la Pedra i ofrena de flors a les santes relíquies" (<http://campanersmoixent.blogspot.com/2014/08/agenda-2014-assumpcio-sants-de-la-pedra.html>), entrada dins del blog *"Campaners de Moixent"*. Escultures que es trobaven en les Alcusses (Moixent). Aquestes imatges, com em comentaven des de l'associació *"Campaners de Moixent"*, per missatge, el 10 d'agost del 2018, estan en el Saló

¹⁰⁹⁰ Aquesta campana, com m'indicaren, per mitjà d'un missatge, des de *"Campaners de Moixent"*, es tracta de *"la campana més antiga del poble, datada de l'any 1704, que està situada en l'Ermita del Santíssim Crist del Mont Calvari, està dedicada als Sants de la Pedra, amb un relleu dels Sants"*. Per a més informació, hi ha l'entrada *"Agenda 2013: Assumpció de la Mare de Déu i Festa dels Sants de la Pedra"* (<http://campanersmoixent.blogspot.com/2013/08/agenda-2013-assumpcio-de-la-mare-de-deu.html>), del blog *"Campaners de Moixent"*

¹⁰⁹¹ *"Agenda 2013: Assumpció de la Mare de Déu i Festa dels Sants de la Pedra"*, del blog *"Campaners de Moixent"*, on hi ha aquest panell ceràmic, amb l'escrit *"Sants Abdon y Senen / Lliureu de pedra Les Alcuces"*. Segons l'associació, es tracta de *"la ceràmica dels Sants de la Pedra, que estan en la Finca "Casa el Fondo" de Moixent, prop de la finca de la Casa Rabosa, les imatges de la ceràmica són les que van robar"* i aquestes en són una còpia. Es poden llegir els versos següents: *"Sant Abdon y Senen / Lliuren de pedrà les Alcuces"*

¹⁰⁹² Informació treta del llibre *"La vida dels gloriosos sants Abdó i Senén"*, de Joan Baptista Anyés. En aquesta obra de ceràmica no apareix l'any en què es feu.

¹⁰⁹³ Informació facilitada pel frare Miguel Ángel Atiénzar, de l'orde dels caputxins, de l'Olleria, el 23 i el 25 d'agost del 2017, per correu electrònic. La foto en què figuren i a què ens referim en aquesta entrada, correspondria a la descripció següent, feta per l'esmentat frare: *"En el huerto, en un casalicio, una imagen de ambos tallada en piedra por Pedro Font en 2013. Toma como modelo las imágenes de Calasparra. Uno de los santos porta arroz y tiene a los pies un león; el otro uvas y una espada"*. Sobre aquestes escultures, comentarem que la de l'esquerra, m'ha semblat d'una dona, com ho manifestaria a partir de trets del cap, especialment, pel detall triangular que fa el front. Per a confirmar aquesta hipòtesi, vaig afegir aquesta foto junt amb un comentari, en el meu mur de Facebook, el 23 d'agost

Parroquial de l'Església de Sant Pere Apòstol (de Moixent) i abans estaven en l'Ermita de la Puríssima Concepció (Casa Rabosa), on, *"A dia de hui sols es fa allí el bou en corda, i la missa es fa en l'església parroquial"*.

Olleria, l'. (escultura) ¹⁰⁹⁴	Sí	Raïm	Sí	Forment
Otos. Església de la Puríssima Concepció (escultura) ¹⁰⁹⁵	Sí ¹⁰⁹⁶	Forment	Sí	Raïm
Palmera. Església de la Puríssima Concepció (escultura) ¹⁰⁹⁷	Sí	Taronges	Sí	Raïm

del 2018. Alguns amics escrigueren la seua opinió i, com ara, Rosa Adroher Bonet, Rosa García Clotet, Rosalia Sedó Coll, Joan Gil, Vicenç Perales Sanz, Maria Aguilar Oliver, Assumpta Capdevila i Montserrat Cortadella estaven a favor que semblava una dona, amb aquestes paraules, en el mateix sentit en què hem escrit els noms: *"A mi també", "Sí que ho sembla", "Jo diria que sí!!!", "Ho sembla", "Crec que sí", "Sembla que sí", "Carai, sí que ho sembla!", "Sí que sembla una dona. Però al de la dreta també. Bé, ben mirat, no tant!!"*. No obstant això, després d'haver-ho comentat, a Miguel Ángel Atiénzar, per correu electrònic, em respongué així, el 26 d'agost del 2018: *"Las 4 fotos que te envié se encuentran en el convento de Capuchinos de L'Ollería: (...) 2. Casalicio en el huerto. No es una mujer, tiene barba, aunque en la foto no se aprecia bien. Toma como modelo las imágenes de Abdón y Senén de Calasparra, patronos de dicha localidad, que por dedicarse al arroz, sustituyen las espigas de San Abdón por un manojo de arroz"* (sic). Per tant, partim de lo escrit per Miguel Ángel Atiénzar sense desconsiderar les aportacions dels amics de Facebook.

¹⁰⁹⁴ Informació també facilitada pel frare Miguel Ángel Atiénzar, el 25 d'agost del 2017, per correu electrònic. Aquesta segona obra escultòrica del convent, es tracta de *"Dos tallas de Enrique Galarza Moreno, de 1944, que presiden el altar mayor junto a la Divina Pastora. Para acoplarlos en el conjunto, el artista los talló simulando estar arrodillados a los pies de la Virgen, aunque realmente carecen de piernas. Están ataviados con capas y corazas; permaneciendo ausentes coronas o cetros. Abdón extiende el brazo izquierdo sosteniendo un racimo de uvas, como ofreciéndolo a la Divina Pastora; mientras que Senén abraza un pequeño haz de espigas también con el brazo izquierdo, y extiende el derecho señalando a la Virgen. En cuanto a los colores, se sigue la línea clásica del rojo para las capas y el verde para las vestimentas"*. Miguel Ángel Atiénzar els descriu com es veuen frontalment. Aquestes imatges són de les poques enregistrades en què hi ha una Mare de Déu, en aquest cas, la Divina Pastora, enmig dels dos sants; en cas d'haver-hi una figura religiosa femenina, normalment, ho fa Santa Bàrbara.

¹⁰⁹⁵ Informació treta del llibre de festes patronals d'Otos (p. 8), del 2016 (<http://publicacionsotos.blogspot.com/2017/08/publicacions-sobre-festes.html>), gràcies a un correu electrònic enviat per Daniel Alfonso (d'IVEA), el 23 de gener del 2019 i a informació facilitada per una treballadora de l'Ajuntament d'Otos, el 24 de gener del 2019.

¹⁰⁹⁶ La barba que porta el sant que hi ha a l'esquerra és redona, fet que li dona un aire més jove, a diferència del sant de la dreta.

¹⁰⁹⁷ *"Església Parroquial de la Puríssima Concepció"* (<https://palmeraturisme.wordpress.com/esglesia-parroquial-de-la-purissima-concepcio>), article de la web *"Palmera Turisme"*. Afegirem que el 23 de febrer del 2018, per telèfon, Ricardo Rico Tormo, l'escultor que havia fet aquestes escultures, em digué que, el sant de l'esquerra, *"en lloc de forment, taronges, perquè estan en la Conca de la Safor"*) i que es tracta d'"Abdó", mentres que el sant que veiem a la dreta, és *"Senén"*. També direm que, en un correu electrònic del 13 de setembre del 2018, Ricardo Rico, escrigué que *"Efectivament porten barba. Donat la possibilitat del seu origen persa vaig fer una iconografia inspirada en l'art persa."*

Pamis. Església dels Sants Abdó i Senén (ceràmica) ¹¹⁷⁸	Sí	Raïm	Sense	Forment
Perpinyà. Goigs dels Sants (Perpinyà, 1778, GEC) ¹¹⁷⁹	Sense (“germà major”)	Cap	Sense (“germà menor”)	Cap
Pobla del Duc, la ¹¹⁸⁰	Sí	Forment	Bigot	Raïm
Prades de la Molsosa ¹¹⁸¹	Barbeta	Cap	Sense barba, sembla jove.	Cap

En quant al fet de que un d'ells porte unes taronges en la mà és simplement perquè el capellà va voler que es remarcara el seu patronat dels agricultors valencians, empleant la fruita més representativa de la nostra agricultura”. Agraesc la seua disposició en el tema artístic.

¹¹⁷⁸

“Plafó ceràmic a l'església dels Sants Abdó i Senén. Pamis”

(https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/79/Plafó_ceràmic_a_l%27església_dels_Sants_Abdó_i_Senén%2C_Pamis.JPG). Pamis és un caseriu del terme d'Ondara (la Marina Alta). Es tracta d'un plafó ceràmic en què el sant que hi ha a la nostra esquerra porta una font amb raïm, font que no sol aparèixer en les representacions artístiques dels Sants de la Pedra. El 27 de desembre del 2019, l'enllaç era diferent.

¹¹⁷⁹

Hem inclòs aquesta entrada perquè fa referència a qui és el germà gran i qui el més jove, fet que, a vegades, figura en els goigs. Informació treta del llibre de José Sistac Zanuy (p. 163).

¹¹⁸⁰

“Festes 2015 als Sants de la Pedra La Pobla del Duc”

(http://www.lapobladelduc.es/sites/default/files/files/2015/sants-de-la-pedra_2015.pdf), fotos de les pàgines 4 i 5. No figura la numeració d'aquestes planes.

¹¹⁸¹

La informació sobre Prades de la Molsosa, una de les parts que integren el municipi de la Molsosa (el Solsonès) i que està en la Vall del Llobregós, l'he pogut reflectir gràcies a Fermí Manteca, qui me l'envià per correu electrònic (el 19 de maig del 2018), després d'haver contactat amb **“Llobregós Informatiu”**. Aparegué en l'article **“Els retaules barrocs de Prades de la Molsosa”** (https://issuu.com/llobregos/docs/llobregos_01_10_15.pdf/32), de Joan Yeguas i Gassó, qui inclou que *“Es tracta d'obres de mitjans del segle XVII (...) entre 1630 i 1665 (...)”*.

L'obra més antiga seria el retaule dedicat als sants Abdó i Senén, degut a la seva atribució estilística. Joan Bosch i Ballbona el va atribuir a l'escultor Miquel Vidal, que deuria morir al voltant [= voltant] de 1651, quan fa el testament. (...) Per tant, aquesta obra es podria datar entre 1640-1650” (p. 39).

Igualment, en una part de l'article, baix d'una foto, llegim *“Sants Abdó i Senén davant l'emperador Claudi [sic] i exhortats a adorar ídols (detall del retaule datat entre 1640-1650)”* (p. 40). Adduïrem que l'emperador no era Claudi, sinó Deci.

L'endemà m'envià una foto del retaule, en què apareixen els dos sants. Els dos sants porten una palma i el que hi ha a la nostra esquerra, porta barbeta. Normalment, o porten una palma o no, però no una barbeta, motiu pel qual he inclòs aquest detall en el quadre, malgrat que no vagen acompanyats de cap producte agrícola.

També adduïrem que el 16 de novembre del 2017, Ester Sabata, del *“Patronat de Turisme del Solsonès”*, ens envià informació a partir de dos enllaços de la web *“Turisme Solsonès”*: 1) *“Sant Ponç de Prades”*

Quartell. Església de Santa Anna ¹⁰⁹⁸	Sí	Forment	Sí	Raïm
Quatretonda. Cooperativa Vinícola de Quatretonda (ceràmica) ¹⁰⁹⁹	Sí	Forment	Sí	Raïm
Rafelbunyol. Església de Sant Antoni Abat.	Sí	Forment i raïm	Sense	Forment ¹¹⁰⁰
Real (ceràmica) ¹¹⁰¹	Sí	Raïm	Sí	Forment
Real de Gandia, el (llibre) ¹¹⁰²	Sí	Forment	Sí	Raïm
Sagra. Església de Sant Sebastià Màrtir (escultura) ¹¹⁰³	Sí	Forment	Sí	Raïm
Sagra. Església de Sant	Sí	Raïm	Sí	Forment

(<http://turismesolsones.com/punt/sant-ponc-de-prades>) i 2) *“La Molsosa”* (<http://turismesolsones.com/punt/la-molsosa>). Per exemple, ens indicava que en l'església parroquial de Sant Ponç de Prades, del nucli de Prades, hi ha un retaule dedicat als sants Abdó i Senent.

¹⁰⁹⁸ Foto de la web *“PIKDO”* (<https://www.pikdo.me/media/BI27C0uHOr2>), signat per Miguel Pérez. Segons comentà el capellà Ramón Micó Colomer (amic de Facebook), en l'apartat de Facebook de l'Ajuntament de Quartell, el dia 30 d'agost del 2018, a un missatge que jo havia escrit, són del segle XXI.

¹⁰⁹⁹ Informació treta gràcies a unes fotos enviades per l'Ajuntament de Quatretonda, el 24 de desembre del 2018, a través d'un missatge.

¹¹⁰⁰ El fet que el sant que hi ha a la dreta, segons mireu frontalment, porte forment, és atípic, sobretot, quan el de l'esquerra també ho fa. Aquesta informació és del 2005.

¹¹⁰¹ *“Mural de Ceràmica ‘Abdón i Senén’”* (<https://www.ceramicasclaur.com/muraldeceramica-abdon-senen>), de la web *“Xavier Claur”*. És del 2012 i, per mitjà d'una conversa del 3 de setembre del 2018, amb el ceramista Xavier Claur, vaig saber que està en la *“Llar dels Jubilats”* de Real (població de la Ribera Alta, tradicionalment coneguda com Real de Montroi).

¹¹⁰² Informació treta del *“LLIBRE FESTES EL REAL DE GANDIA 2017”* (http://www.elrealdegandia.es/sites/default/files/files/cultura/llibre_festes_el_real_de_gandia_2017.pdf), en què hi ha una foto dels Sants de la Pedra (p. 9).

¹¹⁰³ Informació sobre les escultures que hi havia en 1936, abans de la guerra, facilitada per J. Antonio, membre del Consell Parroquial de la Parròquia de Sant Sebastià, en un missatge del 15 de gener del 2019. En paraules seues, *“Les imatges destruïdes el 1936 substituïren en el s. XIX aprox. a unes d'escàs interès artístic i que foren retirades del culte”*. Agraesc que m'enviàs aquesta foto de les escultures que hi havia en 1936, ja que confirma, de nou, que el sant que sol portar el forment és el que veiem a l'esquerra de la foto.

Sebastià Màrtir (escultura) ¹¹⁸⁸				
Sagunt (llibre) ¹¹⁰⁴	Sense	Forment	Sí	Raïm
Sagunt (medalla) ¹¹⁰⁵	Sí	Forment	Sí	Raïm
Sagunt. Església de Santa Maria (escultura) ¹¹⁰⁶	Sí	Forment	Sí	Raïm
Sagunt. Família Escrig-Balaguer (escultura) ¹¹⁰⁷	Sí	Forment	Sí	Raïm
Sant Boi de Llobregat. Parròquia de Sant Baldiri (pintura) ¹¹⁰⁸	Sense	Forment	Sense	Espasa

¹¹⁸⁸

Informació facilitada per J. Antonio, membre del Consell Parroquial de la Parròquia de Sant Sebastià, en un missatge del 15 de gener del 2019. En paraules seues, “*Les imatges actuals són del 2006, dels tallers d'Olot*”.

¹¹⁰⁴ Contraportada del llibre “*Santos Abdón y Senén, mártires*”, d’Antonio Chabret Fraga (de 1894), la qual figura en la pàgina 11 de l’article “*L’intercessió als Sants de la Pedra, una antiga devoció, ja perduda, dels llauradors de Xirivella*” (<http://www.xirivella.es/wp-content/uploads/2018/04/4.Lintercessió-als-Sants-de-la-Pedra-una-antiga-devoció-ja-perduda-dels-llauradors-de-Xirivella.pdf>), de José Ángel Riquelme Membrillas, publicat en la revista “*Camí Fondo*” i tret de la web de l’Ajuntament de Xirivella. Agraesc la informació, facilitada per Maria Martínez, encarregada de “*Biblioteques i Arxiu Municipal de Xirivella*”, en un correu electrònic del 25 de juny del 2018.

¹¹⁰⁵ Foto del llibre “*Els Sants Abdó i Senén: documentació, gojos i iconografia*” (p. 65), de Juan José González Pla i de Josep Dionís Martínez, sobre els Sants de la Pedra, en Sagunt. Junt amb la foto, llegim “*Anvers de la medalla que porten els membres de la Junta de la Confraria dels Sants Abdó i Senén*”. Agraesc la generositat de Josep Dionís Martínez, qui m’envià un exemplar del llibre.

¹¹⁰⁶ Foto del llibre “*Els Sants Abdó i Senén: documentació, gojos i iconografia*” (p. 65), de Juan José González Pla i de Josep Dionís Martínez, sobre els Sants de la Pedra, en Sagunt.

¹¹⁰⁷ Escultures de principis del segle XIX, propietat de la família Escrig-Balaguer, les quals apareixen en la portada del llibre “*Els Sants Abdó i Senén: documentació, gojos i iconografia*”, de Juan José González Pla i de Josep Dionís Martínez, publicat en el 2000.

¹¹⁰⁸ “*Parròquia de Sant Baldiri – SANT BOI DE LLOBREGAT-CATALUNYA*” (http://campaners.com/php/fotos_campanar.php?numer=6806), entrada de la web “*Campaners*”, en què apareix la foto dels Sants de la Pedra, amb l’enllaç (<http://campaners.com/original/foto173253.jpg>). Aquesta foto va acompanyada de la nota “*Sants Abdó i Senent*”, i veiem que és una obra de pintura feta per Delfí Dalmai i Argemir, en el 2009. És una de les poques obres en què u dels dos sants no porta cap fruit i, a més, en aquest cas, el substitueix per una espasa. Així mateix, en la banda de darrere dels sants, hi ha una colla de llauradors treballant en el camp i també unes garbes de forment.

Sueca ¹¹⁹⁴	Sí	Forment	Sense	Raïm
Sueca. Ermita dels Benissants (ceràmica) ¹¹⁹⁵	Sí	Forment	Sí	Raïm
Sueca. Ermita dels Benissants (escultura). ¹¹⁹⁶	Sí	Arròs	Sense	Arròs
Sueca. Retaule de l'Ermita dels Benissants.	Sí	Forment	Sí	Raïm
Terrassa. Retaule de Jaume Hugué ¹¹⁹⁷ .	Sí	Cap	Sí	Cap
Teulada (ceràmica) ¹¹⁹⁸	Sí	Forment	Sí	Raïm
Toril y Masegoso (escultura) ¹¹⁹⁹	Sí	Forment	Sí	Forment i raïm

Partint d'informació facilitada per Francesc Llop i Bayo, estudiós sobre les campanes, en un correu electrònic del 5 de setembre del 2018, *"La foto ha estat presa per un col·laborador habitual de la pàgina Web (...) i va afegir la foto que li va semblar interessant.*

Donaria la impressió que és una obra moderna, posterior a 1940, pintada directament sobre el mur".

¹¹⁹⁴
"1902, cronologia suecana" (<http://fotosueca.blogspot.com/2016/05/1902-cronologia-suecana.html>). Entrada del blog "Fotos antigues de Sueca".

¹¹⁹⁵
"Sinopsi Ruta a la Muntanyeta dels Benissants" (<http://margegros.blogspot.com/2014/05/sinopsi-ruta-la-muntanyeta-dels.html>), entrada dins del blog "Marge gros. Associació cultural de Daimús".

¹¹⁹⁶
"ERMITA DELS BENISSANTS ABDÓ Y SENENT. Muntanyeta dels Sants. Sueca" (<https://bichosymasvcl.blogspot.com/2013/08/ermita-dels-benissants-abdon-y-senent.html>), entrada del blog "Bichos y más VLC", de Ramon Belenguer. Apareixen unes escultures dels dos sants, acompanyats d'espigues d'arròs.

¹¹⁹⁷
Aquesta obra de pintura és de 1460 i, quant a les espases i la posició d'ambdues, des de molt prompte, m'han recordat el forment i el raïm, ja que el sant que hi ha a l'esquerra, té apuntant amunt, mentres que el de la dreta, ho fa cap a terra.

¹¹⁹⁸
Foto treta de l'article "Programación fiestas Populares del 'Sants de la Pedra'" (<http://teuladamorairadigital.es/art/6975/programacion-fiestas-populares-del-sants-de-la-pedra-2016>), de la web "TeuladaMorairadigital.es". Baix de l'obra es llig "SANTS ABDON I SENEN" (sic). El títol de l'article que hem escrit ací és el de l'original de la font.

¹¹⁹⁹

Informació treta de l'entrada **"Octubre2017/Miscelánea: LA IGLESIA DE SAN ABDÓN Y SENÉN EN TORIL (ALBARRACÍN-TERUEL)"** (<http://miscelaneaturodense.blogspot.com/2017/10/octubre2017miscelanea-la-iglesia-de-san.html>), en el blog **"Miscelánea turodense"**, de Chusé María Cebrián Muñoz. Són escultures modernes, posteriors a

Torrent. Església de l'Assumpció de Nostra Senyora (altar lateral)	Sí	Forment i raïm	Sense	Raïm
Torrent. Església de l'Assumpció de Nostra Senyora (escultura) ¹²⁰⁰	Sí	Forment i raïm	Sense	Forment i raïm
Torrent. (ceràmica) ¹²⁰¹	Sí	Forment	Sí	Raïm
València (goigs) ¹²⁰²	No	Forment	Sí	Raïm
València. Ermita de Santa Llúcia (pintura) ¹²⁰³	Sense	Forment	Sense	Raïm
València. Església dels Sants Abdó i Senent, Carpesa (escultura) ¹²⁰⁴	Sí	Raïm	Sense	Forment
València.	Sí	Cap	Sense	Cap

la guerra (1936-1939), que estan en l'ermita de Toril, dins del terme de Toril y Masegoso (en la comarca aragonesa de Sierra de Albarracín).

¹²⁰⁰

Es troba en l'altar major.

¹²⁰¹

És una obra de ceràmica del segle XVIII i està en el Carrer Sants de la Pedra. Es pot veure en la portada del llibre **"Torrens 1996"**, sobre estudis i investigacions de Torrent i de la comarca. És prou semblant a una de Gandia que data de l'any 1777.

¹²⁰²

Foto del llibre de José Sistac Zanuy (p. 183), a partir d'uns goigs publicats en la Ciutat de València.

¹²⁰³

Es tracta d'un llenç de 1650, d'Agustí Gasull, un pintor possiblement valencià, que hi ha en l'entrada **"GASULL, Agustí Sants de la Pedra (1650)"** (<http://campaners.com/santallucia/document0.php?numer=187>), dins de la web **"campaners.com"**. Una de les majors singularitats d'aquesta obra és que els dos sants apareixen sense barba. Part de la informació l'hem treta de l'entrada **"Pintores valencianos en la Roma de finales del siglo XVII"** (<http://campaners.com/santallucia/text.php?numer=87>), amb informació de Víctor Marco García, dins de la web **"campaners.com"**.

1204

“Església dels Sants Abdon i Senen. Carpesa. València”

(<http://elscolordelaterra.blogspot.com/2016/04/esglesia-dels-sants-abdon-i-senen.html>), entrada del blog “Els colors de la terra”. Són dues escultures que apareixen dalt de la porta d’entrada al temple, en la “Capelleta amb els sants Abdon i Senen (sic)”.

Església dels Sants Abdó i Senent (escultura) ¹²⁰⁵			(“que és el més jove, digam”)	
Vall-de-roures. Església de Santa Maria la Major (escultura) ¹²⁰⁶	Sí	Forment	Sí	Raïm
Vall-de-roures. Ermita Els Sants (làmina) ¹²⁰⁷	Sí	Forment	Sí	Raïm
Vilavella, la (escultura) ¹²⁰⁸	Sí	Forment	No	Raïm
Xàtiva. (ceràmica) ¹²⁰⁹	Sí	Forment	Sí	Raïm
You Valencia Magazine (escultura) ¹²¹⁰	Sí	Forment	Sense	Raïm

1205

Aquestes dades són del 2005, en iniciar l’estudi. I les paraules que van adjuntes a u dels dos sants, són les que em digué el capellà que m’informà aleshores. Potser es tracte de l’Església dels Sants Abdó i Senent, que hi ha en Carpesa, una històrica població independent, a hores d’ara, part de la Ciutat de València.

1206

Informació recopilada per mitjà d’un correu electrònic enviat des de la “**Fundación Cultural Valderrobres Patrimonial Asunción Tomás Foz**” (Vall-de-roures), el 18 de juny del 2018, per mitjà de Manuel Siurana. És u dels poquíssims casos en què baix de la representació de cada sant indica el nom de cadascú, no el del conjunt. Segons escrigué, “*en la Iglesia parroquial se conserva una escultura realizada por encargo hará unos diez años o algo más*”. Informació facilitada per Manuel Siurana, per mitjà de dos correus electrònics (18 de juny del 2018 i 13 d’agost del 2018). El dia del romiatge (que, eixe any, es realitzà el 12 d’agost), les escultures es porten des de l’església fins a l’“*Ermita Los Santos*”, com indicava en el segon correu: “*La romería de los Santos Abdón y Senén fue ayer, 12 de agosto. El día de la fiesta, se lleva a la ermita*”. Vall-de-roures és una població aragonesa, catalanoparlant, de la Matarranya.

1207

Informació facilitada per Manuel Siurana, per mitjà d’un correu electrònic, el 13 d’agost del 2018.

1208

Informació treta de la foto d’encapçalament del blog “**Sants de la Pedra La Vilavella**”

(<http://santsdelapedra.blogspot.com>), relacionat amb la població valenciana la Vilavella (la Plana Baixa).

1209

Informació facilitada per Jose V. Sanchis Pastor, en el grup de Facebook “**Rescatem paraules de l’oblit**”, el 30 de juny del 2019, on, la vespra, jo havia penjat unes preguntes de vocabulari agrícola relacionades amb el llibre “**Estampas de Masarrochos**”. Jose V. Sanchis també oferí una foto de Xàtiva, foto que, en paraules seues, “*La podràs*

veure a Xàtiva. No sé si el carrer es diu Sants de la Pedra, o carrer Febra. A les rodalies del carrer Febra ho trobaràs". Tornarem a parlar-ne en l'apartat sobre ceràmica. El 1r de juliol envii un correu electrònic a la biblioteca de Xàtiva i, el 4 de juliol, em responien que, "Efectivament, aquest plafó modern, de darreries del segle XX, està situat al carrer dels Sants de [la Pedra, de] Xàtiva.

És possible que hi existira un anterior, de la mateixa advocació, desaparegut en la guerra". És una adaptació d'un panell ceràmic de 1777 que es troba en Gandia (la Safor).

1210

"Els Sants de la Pedra, protectores de la huerta de nuestra tierra"

(<http://youvalencia.com/index.html/2018/07/27/sants-pedra-protectores-huerta-tierra>), article publicat en la web

Simbologia (vocabulari històric, literari i artístic).

En llibres històrics sobre els Sants de la Pedra, entre els quals inclourem l'obra "**La vida dels gloriosos sants Abdó i Senén**" de Joan Baptista Anyés (editat en la Ciutat de València, en 1542), el "**Llibre de la translació dels sancts Abdon y Sennen**", del P. Miquel Llot de Ribera (editat en Perpinyà, en 1591), passant pel llibre "**Vida portentosa, y sagrada Novena de los Santos martyres, S. Abdón, y Senén**"¹²¹¹ (publicat en Calasparra, en 1765) i també, per exemple, en goigs i en obres d'art, hi ha present una simbologia, uns missatges que he cregut adient interpretar, en alguns casos, fins i tot, a través de correus electrònics enviats a persones que han pres part en l'estudi.

No obstant això, abans de passar al desglossament del simbolisme, introduïrem un apartat tret del llibre "**Hombres, ritos, dioses. Introducción a la historia de las religiones**", de Francisco Díez de Velasco, quan, en el punt "**2.1.7. EL CEREAL, LA PASIÓN Y LOS MUERTOS**", parla de tres classes de simbolisme a nivell mundial. A més, fa un repàs sobre el forment, sobre l'arròs, sobre la dacsca, etc. Sembla que hi ha coincidències, quant a la visió del món, en punts geogràfics del planeta ben dispersos. El text, ací traduït al valencià, diu que, "*Per una banda, la del Déu que naix, mor i ressuscita, tan comuna en les mitologies de les civilitzacions antigues [,] (...) simbolitzen l'eternitat però també la immediatesa de les forces de la generació que es materialitzen en els misteris de la sexualitat. La segona creença, molt relacionada amb l'anterior, imagina la divinitat patint una passió (amb flagel·lació) i víctima d'una immolació (...) i, en acabant, ingerida pels seus cultors*¹²¹². Apareix en llocs tan diferents (...) i no és menester postular¹²¹³ una influència cristiana per a la seua presència; es tracta de creences que s'insereixen perfectament en la ideologia de les societats agrícoles més arcaïques. La tercera creença empra el simbolisme del gra per imaginar el destí final dels difunts (...), així, la persona difunta, després de la seua mort, torna al si de la seua mare terra i renaixerà d'alguna manera. Aquesta esperança en una vida posterior a la mort, esperança que no sabem si ja pogué existir en el paleolític (encara que és probable, emparada, potser, en el símbol natural de la renovació estacional), s'enforteix entre les poblacions agrícoles sedentàries".

En línia amb aquestes paraules sobre els cereals i els morts, contaré un fet real. El 7 de maig del 2005, durant un reportatge del programa "**Informe Semanal**", en què es tractava sobre la sequera en Espanya, vaig oir un agricultor. L'home, que treballava i collia civada, digué: "*[La planta, la cevada,] Echa el grano por supervivencia*"...

“You Valencia Magazine”. La segona imatge que apareix és la d’aquesta obra d’escultura. La primera foto, en canvi, ja l’hem inclosa en aquesta taula de representacions artístiques, en parlar sobre les que hi ha en les Alcusses (dins del terme municipal de Moixent).

¹²¹¹ Adoptarem aquest nom, des d’ara, per a reduir el títol de l’obra editada en Calasparra en 1765, *“Vida portentosa, y sagrada novena de los Santos martyres, S. Abdón, y Senén”*, del P. Fr. Sebastián Saez.

¹²¹² Que cultiven, que freqüenten o que, per exemple, practiquen amb amor.

¹²¹³ Demanar, exigir, defensar... una idea.

I, ara sí, passem a la interpretació de la llegenda dels Sants de la Pedra.

Començarem dient que, entre la majoria de les versions sobre la vida dels sants Abdó i Senent, n’hi ha que parteixen de **Pèrsia** (lloc que, en més d’un poema religiós en forma de goigs, s’identifica amb les arrels dels sants, on reberen la vida), com apareix, com ara, en els goigs de Llorenç de Rocafort (*“a Pèrsia teniu l’arrel / a Pèrsia rebeu la vida”*). En canvi, en el ball parlat d’Almofter, s’identifica amb el cristianisme (*“Eren prínceps de la Pèrsia / i també germans carnals, / fills de pares virtuosos, / religiosos i lleials, / que del bressol a la tomba / varen seguir i imitar / les virtuts dels seus bons pares”*) i *“Bons homes i bones dones / que sou perses i cristians / vostra veu s’escoltarà”*, un fet constant en més d’un goig. Igualment, en l’obra de Joan Baptista Anyés, es parla, molt prompte, *“dels confins de Pèrsia”*, justament un poc després de l’inici de l’obra, amb un inici semblant al d’una rondalla.

Nogensmenys, en l’obra *“Vida y novena dels invencibles y gloriosos mártirs los sants Abdon y Sennen, patrons de la vila y vall de Arles en Vallespir”*, publicat en Perpinyà, en 1817, hi ha que *“Llavors se trobaban en aquella ciutat los reys Abdon y Sennen, tal vegada per prestar obediencia al emperador, com a vassalls del imperi, per haver conquistat llurs terras y estats”* (p. 4). No sol aparèixer Pèrsia, ni els Sants de la Pedra (en aquest cas, en una ciutat de què no es diu el nom, llevat que siga Babilònia, que sí que apareix en la pàgina anterior). Tot i això, els germans, en aquelles terres, continuaven soterrant els màrtirs (p. 4).

Per contra, **Roma** figura com la terra del paganisme, és el lloc de prova on els dos germans, Abdó i Senent, confirmen que no tenen intenció d’abraçar la cultura romana i que, per tant, manifesten que aproven el cristianisme i que continuen essent cristians.

Deci, l’emperador romà, simbolitzaria, al meu coneixement, la temptació, el desig de poder. Així, per exemple, en l’obra *“Vida y novena dels invencibles y gloriosos mártirs los sants Abdon y Sennen, patrons de la vila y vall de Arles en Vallespir”*, de 1817, hi ha escrit *“veyent lo emperador que no podia rendir á sa voluntad los nostres sants per las vias de la sua enganyosa dolsura”* (p. 29).

L’**espasa**, a més de ser l’arma amb què decapiten els dos germans, em recorda la corbella. Tenint present que els sants Abdó i Senent foren els qui substituïren Demèter i Persèfone (i que aquestes

divinitats gregues tenien a veure amb la vida en contínua regeneració i, en el cas de Demèter, amb la collita del forment i amb la corbella), en l'espasa, hi ha una manera de dir que els dos germans han arribat a lo més alt de la joventut (el forment ha crescut al màxim i ho ha fet en estiu, justament abans que el tallassen dels camps així com el dia 30 de juliol *"ho fan"* amb els seus caps amb motiu de la festivitat dels Sants de la Pedra) i, així, han vençut la infantesa (*"la criatura"* de què parlen els goigs de Montalba, de 1858) i, com en un relat, *"Fer córrer el temps"*, de Carles Macià i publicat en el llibre *"6. Llebeig"*, de Pere Riutort Mestre¹¹⁰⁹ (editat en 1980, p. 42), han passat de la verdor (la infantesa, associada a la primavera i amb lo d'*"Encara està verd"*¹¹¹⁰, un home, un fruit, un projecte...) a la valentia (la calor de l'estiu, i, així, ja estan fets uns hòmens, braus, amb gosadia, amb criteri propi i assertius).

En l'escrit de Carles Macià, hi ha que la mare d'un jove indi s'acosta al seu fill, a qui, son pare, Ploma Negra, dona una bossa que havia de portar a un amic i cap d'una tribu, Cavall Solitari, d'un altre país. En aplegar, el jove, al nou país, *"Cavall Solitari la va prendre i en va traure el contingut: un grapat de pedretes verdes a ratlles blanques"* (p. 42).

Més tard, el jove, en tornar al poblat d'on és natural, lliura a son pare una bosseta (enviada per Cavall Solitari). Llavors, *"Ploma Negra va prendre la bosseta i va vessar-ne el contingut a la seua mà: un grapat de pedretes de color roig viu"* i entén el missatge. Immediatament, el fill s'acosta a la mare i, ella, li diu: *"—Ploma Negra i Cavall Solitari són guerrers braus i savis. Ells saben fer parlar les pedres: les verdes han dit que tu has anat del teu país al de Cavall Solitari; les vermelles, que tu n'has tornat. Ploma Negra és un guerrer brau i astut. Ell sap com fer córrer el temps: en marxar, eres un xic; en tornar, ets un home"*.

I, després d'haver escrit aquestes línies sobre aquest relat (fet, a propòsit, en un llibre preparat, principalment, per a adolescents que tenen onze o dotze anys), direm que hi ha goigs o, per exemple, la novena de Calasparra (de 1765), en què apareixen els colors **blanc** en les **assutzenes** (també sinònims de *"lliris blancs"*) i les relacionen amb Pèrsia; en canvi, quan Abdó i Senent apleguen a Roma (o bé, amb la mort) o bé apareix el color porpra (relacionat amb la penitència i, per exemple, amb el sacrifici¹¹¹¹) o bé el color **vermell** (goigs de Llorenç de Rocafort). Recordem que la porpra, a banda de ser una matèria colorant roja, és, com llegim en el *"Diccionari Català-Valencià-Balear"*, el color vermell fosc tirant a morat, una tela tenyida de porpra i també *"Vestits de porpra portats com a emblema d'autoritat, especialment pels emperadors, pels cardenals, etc.; la dignitat imperial o cardenalícia"*.

Així, els germans Abdó i Senent, després de la mort (això és, de la seua condició de xiquets, des del punt de vista psicològic i ritual), passen a ser sants, ja que han sacrificat la seua vida per la defensa

¹¹⁰⁹ Pere Riutort n'és l'autor i l'editor. Aquest llibre correspon a l'edició valenciana.

¹¹¹⁰ Aquesta frase popular està associada a la falta d'experiència, fet que es relaciona amb la infantesa i, estacionalment, amb la primavera, època en què resorgeix la vida... mitjançant el color verd.

¹¹¹¹ Recordem, com ara, el dia de la Passió (Divendres Sant). Així, en el *"Diccionario de los símbolos"*, de Jean Chevalier i Alain Gheerbrant (editorial Herder, 2015), en l'entrada *"Violeta"*, es fa esment a *"las colgaduras y las ropas violetas de las iglesias el viernes santo"* (p. 1075).

del cristianisme i, per tant, com la llum del dia¹¹¹² (o com lo que, inicialment, era un gra soterrat en la terra), ha aplegat el moment de màxima lluminositat del dia (juny i juliol) i, així mateix, es pot oferir part de la collita (la vida dels sants, el forment) en acció de gràcies.

Sobre l'etapa nova que s'obri, d'aleshores ençà, la juvenesa, comentarem que, en u dels goigs de Montalbà, hi ha que *"Tos sants exalant parfum, / passaran llur minyonesa / Suava y pura com la llum: / Y claveils que Deu purpura"*, això és, que no sols deixen arrere la minyonesa (l'adolescència) sinó que, a més, mitjançant Déu, es produeix en ells un canvi (púrpura) cap a una vida nova en què són els qui en porten les regnes així com, per exemple, el jove del relat *"Fer córrer el temps"* ha deixat de ser un xic i passa a ser un home.

En la collita, intervindria la **corbella** (o la **falç**), la qual, com llegim en l'*"Enciclopèdia de la Fantasia Popular Catalana"*, de Joan Soler i Amigó, mitjançant l'entrada *"Falç"*, és una *"Eina lunar i femenina, per la forma corbada (les eines i armes rectes són solars i masculines, símbol de penetració i impuls). També s'anomena corbella –per la forma corba-, i volant –i volanters, els segadors-. Símbol de la sega, segons Apuleu, hom ofrenava falçs a Ceres, com a exvots"*¹¹¹³ (p. 272). ¿Per què els Sants de la Pedra, en les obres cristianes, porten, a diferència de Demèter, una espasa i no, com ara, una corbella? Crec que per un motiu: l'**espasa** podríem associar-la a l'esperit patriarcal que adopta l'església... justament des del segle IV, quan apareixen les primeres dades escrites (des del punt de vista tradicional) en què es parla dels Sants de la Pedra, això és, unes dècades després que l'emperador Constantí I permetés la llibertat de culte i, a poc a poc, el cristianisme deixàs arrere lo matriarcal (sobretot, des dels alts càrrecs, malgrat que, com sempre, hi hauria persones que no renunciarien a la filosofia matriarcal) i passaria a estar vinculat amb el poder polític, fet que encara cueteja en les línies cristianes que, per exemple, remarquen l'obediència a les autoritats eclesials en lloc d'una Església (i d'un cristianisme) descentralitzats i, a més, oberts a les persones, a la senzillesa, a la diplomàcia i, com ara, als temes socials, en altres paraules, matriarcalista.

Els Sants de la Pedra no accepten, en cap moment, ni adorar els déus romans, ni Apol·lo, ni Júpiter, tres maneres amb què, diferents fonts consultades, representen el paganisme.

Així mateix, direm que tant el **ritual d'acció de gràcies** com els de celebració del pas de la infantesa a la joventut i a la comunitat adulta són ben antics i anteriors al naixement del cristianisme.

Quant als **lleons**, també porten **corona** i, a més, en lloc d'atacar els germans Abdó i Senent, els fan costat. En menor nombre de fonts, uns ossos apareixen junt amb els lleons. Aquest detall m'ha recordat el ball dels cossiers (en l'illa de Mallorca) i la Moma (amb motiu de la festivitat del Corpus, en la Ciutat de València) i, així, el matriarcalisme, sobretot, tenint present que els Sants de la Pedra, per exemple, substituïren Demèter i Persèfone. Igualment, com podem llegir en el *"Diccionario de los símbolos"*, de Jean Chevalier i d'Alain Gheerbrant, hi ha que Lleó, signe del zodíac que cau entre el 23 de juliol i el 22 d'agost, just en un moment en què ho fa la festa dels

¹¹¹² El mes blader és juny, en què es sol collir el blat (o forment), i la festivitat dels sants Abdó i Senent és el dia 30 de juliol.

¹¹¹³ *"Enciclopèdia de la Fantasia Popular Catalana"*, de Joan Soler i Amigó, publicat per Editorial Barcanova en 1998.

Sants de la Pedra (30 de juliol), és l’*“emblema¹¹¹⁴ del poder soberano, de la fuerza noble”* (p. 637) i que el lleó, *“es símbolo de poderío y de soberanía; símbolo también del sol, el oro, la fuerza penetrante de la luz y el verbo (...), de justicia”* (p. 637). Així mateix, en més d’una font, com ara, en l’obra *“Vida y novena dels sants Abdon y Sennen”¹¹¹⁵* (publicada en Perpinyà, en 1817), també apareixen dos lleons i quatre ossos. Nogensmenys, hem trobat pocs casos en què es parle de quatre lleons i de dos ossos; per exemple, en l’obra *“Els sants Abdó i Senent. Patrons de l’agricultura catalana”* (premi Franciscàlia, 1961): *“Després d’assotar-los cruentament els portaren al sangonós areny on abocaren quatre lleons i dos ossos (sic), feren el senyal de la creu i aquests se n’anaren esguardant-los, amb l’expectació esbalaïda¹¹¹⁶ de la plebs. Valerià escampà la veu que allò era degut a la màgia persona més que no pas a virtut de cristians”* (pp. 9-10). I també en el primer volum de l’obra *“Memorias de la Villa de Benlloch”*, de José Miguel García Beltrán, quan l’autor escriu que *“Lo cierto es que fueron llevados a la arena del circo romano, las fieras – dos leones y cuatro osos- se negaron a devorarlos y en cambio se les acercaron para lamerles los pies”* (p. 377). Quant al color de la corona dels lleons, ¿no és de color or, la **corona** dels Sants de la Pedra i podria evocar-nos la d’un lleó¹¹¹⁷? I una segona pregunta: els dos sants, ¿no tenen molt a prop els lleons, als seus peus, en moltes representacions escultòriques?

Així mateix, quant a la **corona**, direm que substituiria la gorra frígia dels bessons mitraics Cautes i Cautopates, gorra que figura en una de les obres artístiques més conegudes i en què els Sants de la Pedra apareixen amb un ceptre dalt dels seus caps i és Déu qui els el posa. De fet, en l’article *“Tradicions, espectacle i folklore”* (<https://www.setmanarisoller.cat/opinio/2010/04/16/281876/tradicions-espectacle-i-folklore.html>), de Josep Bonnín i publicat en el setmanari *“SÓLLER.cat”*, quan parla sobre els Reis Mags, afegim que, *“En un principi els mags eren caracteritzats amb gorra frígia dels sacerdots del déu persa Mitra, però davant el dubte que creava, i l’astrologia estava prohibida, els hi canviaren les vestidures i empraren la corona a l’usança llatina”*.

Respecte als **ossos**, en el *“Diccionario de los símbolos”*, de Jean Chevalier i d’Alain Gheerbrant, hi ha que, *“En Europa, el soplo misterioso del oso emana de las cavernas. Es pues una expresión de la oscuridad, de las tinieblas”* (p. 790) i, a més, les caverne, com les coves, estan relacionades amb lo femení (fins i tot, amb un paral·lelisme sexual com qui parla del interior de la mare, on es prepararà el futur nadó, de la mateixa manera que el gra ho farà enmig de la terra en ser-hi colgat durant la sembra). Així mateix, els ossos, partint de lo que llegim en el diccionari, com que estan tranquils, representarien que l’inconscient està dominat i, a més, tenint present que encara pren el significat de protector (més d’una vegada apareix en publicitat de bancs), podem dir que tindria relació amb la llar i, així, amb lo femení. A la fi, partint d’aquest apartat, podem deduir que, no sols eren forts i valents (els germans Abdó i Senent), sinó que, com es diu popularment, *“amansien les*

¹¹¹⁴ Símbol.

¹¹¹⁵ Des d’ara, adoptarem aquest nom per a aquesta obra editada en Perpinyà, en 1817.

¹¹¹⁶ Estupefacta, meravellada, atònita.

¹¹¹⁷ En l’*“Enciclopèdia de la Fantasia Popular Catalana”*, si passem a l’entrada *“Lleó”* (p. 388), veiem que *“és atribut solar”* i, per exemple, que *“L’or –també solar- és tingut com el ‘lleó dels metalls’”*.

feres", els ossos i els lleons (almenys, en la visió cristiana de la llegenda). De fet, hi ha un detall del retaule de Jaume Huguet (s. XV), en què apareixen agenollats i pregant en l'amfiteatre mentres que, al costat dels dos germans, hi ha dos lleons i dos ossos amb els peus en terra i tranquils (p. 29 del llibre de José Sistac Zanuy); o, per exemple, un gravat francès de les darreries del segle XIX, el qual aparegué en una revista francesa (i que figura en la pàgina 43 del llibre de José Sistac), en què els veiem drets i pregant (amb les corones de sants) i, al mateix temps, hi ha dos lleons llepant els peus d'u dels bessons, mentres que els ossos (com també els lleons), no estan en una posició agressiva sinó, més bé, de submissió als sants.

Sense eixir-nos de lo relatiu als ossos, adduirem que, si bé bona part de lo escrit en aquest apartat, jo ho havia deduït per intuïció, quan passí a consultar l' "**Enciclopèdia de la Fantasia Popular Catalana**", de Joan Soler i Amigó,... trobí que l'entrada "**Ós**" incloïa que "*El caràcter fecundador de l'Ós prové del seu simbolisme lunar, en el sentit que desapareix a l'hivern i apareix de bell nou a la primavera, mor i ressuscita, com la Lluna, i té, com ella, virtut fecundadora*" (p. 521). I, per a rematar la jugada, Joan Soler addueix, amb unes paraules molt interessants, que "*És un dels animals més representatius del Pirineu (...). L'Ós domina en la mitologia pirinenca (...). L'Església, en un concili del segle VII va arribar a condemnar 'tot aquell que interroguí els endeviadors i els que fan passejar els óssos per enganyar la gent senzilla'*" (pp. 521-522). De fet, en la mateixa plana 522, hi ha que la Caça de l'Os, és una "*Festa pirinenca provinent d'un ritu antiquíssim de fecunditat, possiblement cèltic. S'estén des d'Andorra al Vallespir (Arles del Tec, Sant Llorenç de Cerdans, Prats de Molló), i per tot Centreeuropa, d'Alemanya als càrpatz romanesos. Els símbols fàl·lics i el tema de la fertilitat hi són prou visibles*".

I, per si la menció que Joan Soler i Amigó fa al Vallespir i a Arles (quant a l'os), pogués semblar accidental, afegirem que, encara que en la pàgina 523 fa al·lusió als ossos (amb un paper que ens pot evocar el dels simiots), és a dir, "*óssos famèlics que baixaven del bosc*" (sic), sí que n'he considerat interessant adduir que, com molt bé comenta l'autor, i, a més, hi coincidesc, l'abat Arnulf (en paraules seues, "*bisbe Arnulf*") i la introducció dels cossos dels Sants de la Pedra (de què ell no fa esment) representarien "*la lluita de la civilització contra el salvatgisme bàrbar, de la nova religió contra la vella, del Bé contra el Mal*".

Sobre els ossos i també dels lleons, direm que, en el llibre "**Mitologia cristiana**", de George Every, veiem que, en el capítol titulat "**Vides de sants**", inclou que, en un passatge dels Fets dels Apòstols, però en la versió no acceptada per l'Església (apòcrifs¹¹¹⁸), concretament, en els fets de Pau i Tecla, hi ha que "*Tecla el va acompanyar a Antioquia, a Síria, on ell va denegar cap lligam amb ella. La van llançar a les feres per haver estripat la capa i la garlanda d'un home de certa distinció que havia intentat fer-li l'amor, però els lleons i els óssos o refusaven tocar-la o devoraven una altra víctima*" (p. 89). Una dada realment interessant per a la recerca.

Tocant el **diaca Quirí**, Joan Baptista Anyés el cita com si es tractàs d'un bon samarità: "*un sant cristià i diaca, anomenat Quirí, de nit, prengué els sants cossos i aquells, amagadament, sepultà en sa casa, on estigueren fins al temps de l'emperador Constantí Magne, en el qual escriuen que foren revelats i, amb solemnitat, sepultats en dos sepulcres de pedra, a les coves de l'església de Sant*

¹¹¹⁸ Apòcrif és una paraula que prové del grec "*apo*" ('des de') i "*krypto*" ('ocultar') i significaria, originàriament, "*secret*".

Llorenç Extramurs, en el Cementeri Poncià, que era anomenat Catacumba” (capítol quart). Un poc després de començar a fer aquesta interpretació, vaig veure una semblança amb la figura del llaurador que prepara el camp durant la tardor (o primavera d’hivern), de cara a la sembra que fa el camperol, en colgar en la terra les llavors que espera que prosperen en la collita següent (la vida nova, en tèmens religiosos), fet que explicaria, com ara, la versió de la vida dels sants Abdó i Senent publicada en Calasparra (de 1765): *“no permitió Dios, permaneciesen allí mucho tiempo, porque un Venerable Sacerdote, que tenía por nombre Quirino, los recogió secretamente, y enterrólos en el Cementerio de Ponciano, que era un Campo, donde despues se edificó la Iglesia de San Lorenzo. Aquí estuvieron ocultos por muchos siglos, sin que se tuviese noticia de ellos, hasta que se dignó el Altísimo descubrirlos, para universal consuelo de la Christiandad”* (p. 18). De fet, en el **“Llibre de la translació dels sancts Abdon y Sennen”**, del P. Miquel Llot de Ribera, editat en Perpinyà, en 1591, llegim que el diaca Quirí *“prengué los cossos sacratíssims, dels invincibles Màrtirs, y dintre de una caixa de plom molt ben adornada, los donà sepultura dintre la sua pròpia casa. En la qual casa y lloc estigueren (...) fins al temps de l’Emperador Constantino En (sic) lo temps del qual foren ab divina revelació descuberts, y per lo Emperador, y poble Romà translladats a altre lloc que era lo Cementeri Ponciano”* (pp. 17B-18A) i, després, hi romangueren fins que hi aplegà l’abat Arnulf.

D’aquest apartat en què tractem sobre el simbolisme del diaca Quirí, hi ha que la mort i la vida nova (l’esperança que acompanya l’hivern així com, en moltes religions, ho feia la festa del solstici d’hivern i, en el món cristià, el dia de Nadal, el 25 de desembre, després del dia més curt en llum en l’hemisferi nord), estaria representada, simbòlicament, per l’**emperador Constantí** i pel seu edicte favorable al cristianisme, tot i que caldria esperar fins que l’abat Arnulf viatjàs a Roma i que, en tornar-ne, hi hagués, de la comarca del Vallespir estant, un reviscolament de l’esperit (detall que simbolitzaria la primavera, malgrat que hi ha documentació que fa pensar que l’abat sí que va existir). Quirí soterra els dos germans així com el llaurador colga la llavor durant la tardor (època relacionada amb la maduració, que no amb la mort i amb la regeneració, vinculades amb l’hivern); els germans Abdó i Senent hi romanen *“ocultos por muchos siglos”* (com llegim en el llibre de Calasparra, p. 18), així com el gra ho fa en hivern, estació de l’any en què sembla que la vida es faça llarga (sobretot, al principi) i que siga temps d’esperar al reviscolament primaverenc.

Continuant amb el diaca Quirí, afegiré que el soterrament en una casa, segons un amic meu que estigué cinc anys en Xile, en contacte amb la cultura colla (matriarcal), és propi de la cultura colla i, així, del matriarcalisme, motiu pel qual el diaca simbolitzaria, així com la primavera d’hivern, una part més de lo matriarcalista.

Adduïrem que, en l’obra de Perpinyà (de 1591, i, així, posterior al Concili de Trento), l’autor cita l’**abat Arnulf** dient, per exemple, que, quan aplegà a Arles (després d’haver rebut, en Roma, el permís del papa i d’haver-ne tornat), *“ab la vista del qual alegraren se aquellas ovelles sues”* (p. 49A), és a dir, els habitants d’Arles. En més d’un passatge d’aquesta obra de Perpinyà, apareix l’abat com el pastor de les ovelles, com si es tractàs d’una mena de príncep blau que allibera, detall que també figura, i més desglossat, en el llibre de Calasparra, ja que *“conducía la alegría de sus corazones, el remedio de sus enfermedades, el consuelo de sus aflicciones, y el sanalo todo de sus males”* (p. 62) i, àdhuc, fins al punt que *“Llenaronse los corazones universalmente de un*

interior, y excessivo júbilo; y dandose todos los parabienes de su dicha, tributaron à el Cielo inmensas gracias, por su liberal misericordia” (p. 63), formes d’explicar el fet i que concorden, molt bé, amb l’esperit sorgit del Concili de Trento. Per tant, el diaca Quirí simbolitzaria la tardor i, en canvi, l’emperador Constantí, l’inici de l’hivern i la fi del dia més curt en llum de l’any i, així, la renovació de la vida. Per contra, l’abat Arnulf, en la interpretació de les llegendes o, si més no, de la manera tradicional de descriure els fets (semblant a la d’una rondalla), simbolitzaria l’inici de la primavera. O, dit d’una altra manera, Quirí i l’emperador Constantí farien un paper passiu (en línia amb el Yin i, per exemple, amb Persèfone i amb Cautopates) i, per contra, l’abat (com també els Sants de la Pedra), hi jugarien un paper actiu (en línia amb el Yang, amb Demèter i també, com ara, amb Cautes).

De totes maneres, quant a l’abat Arnulf, sí que sembla que existí. Almenys, partint de fonts com ara, la web **“Legendàrium”** (d’Arnau Folch, en la primera entrada del 2018 relativa als simiots¹¹¹⁹) i de la **“Gran Enciclopèdia Catalana”**, com m’informà Kike Gandia Álvarez (del **“Museu Municipal d’Història i Arqueologia de Cullera”**, el 27 de gener del 2019, en resposta a un correu electrònic que li havia enviat eixe dia¹¹²⁰). Tot i això, primerament, m’incline per la informació d’Arnau Folch, ja que parteix d’una font esmentada i, a més, del segle XI, això és, del segle següent als fets reals i, per tant, molt més pròxima. En qualsevol cas, la informació de la **“Gran Enciclopèdia Catalana”** sí que coincideix amb una època de viatges a Roma i, com escriu Pierre Bonassie en el llibre **“Cataluña mil años atrás (siglos X-XI)”**, publicat per Ediciones Península, en 1988, amb l’inici de la peregrinació cap a Roma com també de l’expansió econòmica i del sorgiment de lo que diem sistema feudal, una evolució durant l’Edat Mitjana, si bé, principalment, a partir del segle X i XI, coincidint amb lo que, sovint, es coneix com l’època de pas de l’Alta Edat Mitjana a la Baixa Edat Mitjana o, en altres paraules, amb el canvi d’un model de vida predominantment matriarcal cap a un altre més en línia patriarcal i que aniria a més.

¹¹¹⁹ “L’assaig més detallat que s’ha escrit sobre Santa Maria d’Arles i les relíquies dels sants Abdó i Senén és el que va escriure el 1868 el sacerdot de Prada de Conflent, Josep Tolrà de Bordas, amic i traductor de Jacint Verdaguer. Tolrà de Bordas situa l’inici de l’abadia d’Arnulf, aproximadament, entre el 957 i el 967. El document que ho demostra, registrat a la Gallia Christiana, d’inicis del segle XI, diu: ‘Arnulf va ser abat l’any tercer, així com el novè, del regnat de Lotari, fill del rei Lluís’, dates que pràcticament coincideixen amb el viatge del comte de Cerdanya a Roma. Si amb ells hi anava l’abat de Cuixà, seria ben normal que en la comitiva comtal també hi anés l’abat Arnulf, l’altre interessat de la butlla, que feia que el monestir entrés sota la protecció directa de Roma – en un sentit nominal, simbòlic-. També és molt probable que, com solia fer-se, ja que passava per Roma aprofités per comprar o es fes d’alguna manera amb les ‘suposades’ relíquies”.

¹¹²⁰ “Quan, l’any 957, una revolta de poderosos besaluencs posà fi a la vida del seu germà Guifré II, Sunifred davallà de la Cerdanya amb un exèrcit propi, sotmeté els insurrectes i, prescindint ara ja de la intervenció reial, els confiscà els béns. Des d’aleshores fins que morí governà sol la totalitat de les terres que altre temps havia aplegat son pare, bé que a vegades es féu ajudar del seu germà Oliba, en unió del qual l’any 959 donà a un vescomte Isarn els béns confiscats al traïdor Unifred. Home piadós i atent envers l’Església, fou un dels capdavaners en els viatges a Roma, que donaren una major independència eclesiàstica als comtats catalans: pel desembre del 951 viatjà a Roma juntament amb el bisbe Guisad d’Urgell, l’abat Arnulf de Ripoll, segurament l’abat de la Grassa, el prior de Rodes Tassi, el fundador de Sant Benet de Bages Sal-la i potser el monjo Sunyer de Cuixà. Trobant-se sense bisbat propi, impulsà la intervenció eficaç dels monestirs dels seus dominis; sobretot impulsà les construccions de Cuixà, cenobi al qual féu nombroses donacions territorials i on el 965 posà com a abat el cluniacenc Garí. Sembla que restà solter tota la vida. A la seva mort el govern dels comtats passà als seus germans Oliba i Miró”.

El cenobi és l’habitació dels cenobites, és a dir, la dels qui, en els primers temps del cristianisme, es retiraven en companyia d’altres per a fer vida religiosa.

Quant als **colors** (i, un poc, com a continuació de lo que havíem comentat en el punt sobre el significat simbòlic de l'espasa i de la corbella), en algunes fonts apareixen dues flors: el lliri (també dit assutzena) i el clavell. El lliri està associat a la blancor, a la puresa, a la innocència, a la virginitat, a la virtut, a la bondat, a la fidelitat o, per exemple, al bé. El color blanc del lliri, en aquestes fonts (com ara, en els goigs de Llorenç de Rocafort, en la novena del llibre de Calasparra i, per exemple, en els goigs de Montalbà), tenen relació amb Pèrsia i també amb la part de la vida dels sants abans de la seua mort i, així, amb la seua infantesa (o bé amb *"la criatura"* i amb *"la minyonesa"* de què parlen els goigs de Montalbà). És en Roma, on es produeix el pas de la infantesa (o de l'adolescència), a l'estat en què, com es diu, popularment, ja són hòmens de dret i de fet, això és, persones amb criteri propi (no accepten els ídols) i també que porten les regnes de la seua vida i, així, ni aproven actuar com si fossen xiquets, ni avançar-se a la vellesa, sinó que responen com a persones de ment oberta i amb esperit jove (detall que apareix en més d'una font, en parlar de valentia, de valerositat o, per exemple, de coratge), actitud que els duu, per exemple, a no abjurar el cristianisme.

Continuant amb els colors, afegirem que, en els goigs de Riudecanyes, apareixen els estels vinculats amb el color or i amb el color argent, dos colors que poden recordar-nos els diòscurs Càstor i Pòl·lux, dos germans bessons de la mitologia romana que, a més, tenen el nom dels dos estels de la constel·lació de Bessons i que figuren entre les dues estrelles més brillants del cel nocturn. Hi hauria, doncs, un paral·lelisme amb la joventut i també amb Demèter i Persèfone, com ja hem tractat en altres apartats de la recerca. El color or simbolitzaria la claror i, per contra, l'argent ho faria de la foscor. Fins i tot, en la novena que hi ha en el llibre de Calasparra (de 1765), trobem la forma *"lucidissimas Estrellas del Empyreo San Abdòn, y Senèn"* (p. 105).

A més, aquests colors i el detall dels estels podrien anar en línia amb la corona, símbol matriarcalista (per la seua forma, circular) i, per tant, femení, el qual, a banda, està relacionat, per exemple, amb la seua condició de sobirans. Igualment, no sols, així, són coronats de glòria (com m'indicava Joan Roig i Montserrat, en un correu electrònic del 13 d'abril del 2018) sinó que, a més, els fa que porten el timó de la seua vida, lo que en psicologia correspon al desenvolupament de l'arquetip del rei. Afegirem que aquesta coronació coincideix amb el moment de l'any (en l'hemisferi nord), en què el sol està en el punt més alt i en què té lloc el dia més llarg en llum de l'any, a finals de juny (i, així, ja en estiu), justament, el mes més vinculat, popularment i tradicional, amb refranys relacionats amb la collita del forment, fets que ens portaria a recordar Demèter (forment, corbella, etc.), deessa grega vinculada amb l'agricultura i amb la joventut.

Així mateix, no hi ha cap dubte de la relació entre el groc (el forment daurat) i el morat (el raïm). Entre els dos, representarien, per una banda, l'estiu (el groc) i, per una altra banda, el canvi i la renovació (el morat, resultat de unir el roig i el blau, això és, les dues parts de lo femení i, si ho féssem en tèmens bíblics, la Mare de Déu junt amb el Nen Jesús). Al meu coneixement, que el cristianisme institucional volgués incloure el raïm, caldria interpretar-ho com un intent d'unir el pa i el vi (per exemple, en el fet que, cada sant, sovint, porte u dels dos elements), i que, en canvi, no observem en les altres fonts mitològiques o religioses a què hem recorregut, fonts que, per contra, relacionen lo que creix cap a terra,... amb la segona mitat de l'any i no, com ara, amb la tardor

(que, en el cristianisme, es vincularia amb la verema, d'on sorgiria el vi de l'Eucaristia). Un exemple: Cautes i Cautopates (del mitraisme) i Demèter i Persèfone (el punt més alt de Demèter, deessa que té a veure amb la collita del forment,... estaria en juny). ¿No és, de finals de juny ençà, encara que, a penes es note, al principi, quan minva el nombre d'hores de llum (després d'haver aplegat al dia de major nombre de temps amb llum solar, en juny) i no, com ara, a partir de l'inici de la primavera d'hivern o cap al dia de la festivitat de Sant Miquel (29 de setembre)?

Així mateix, quant al blanc (relacionat amb Pèrsia) i al roig (relacionat amb Roma), direm que, partint de l'entrada **"Naixement"** que hi ha en l'**"Enciclopèdia de la Fantasia Popular Catalana"**, de Joan Soler i Amigó, en el costumari, *"El color blau cel s'atribueix als nens, i el rosa, a les nenes (abans, el vermell, als nens i el blanc, a les nenes)"* (p. 483). Una dada interessant. Podria dir-nos que, en començar (de manera semblant a l'escrit **"Fer córrer el temps"**, que hem vist pàgines arrere), Abdó i Senent eren passius i que, en aplegar a Roma, cada u dels dos germans bessons, ha passat a ser *"un home dret i fet"* i, com es sol dir, popularment, *"Ja no és un xiquet"*.

Un altre símbol és la **llança**, la qual, fins i tot, està present en el nom Senent (nom del sant que correspondria a Demèter), el qual significa, entre altres coses, *"la punta de ferro de la fletxa o de la llança", "pur", "net", "destil·lat"*. La llança podria tenir relació amb el ceptre, això és, amb la vara que, a hores d'ara, es considera de comandament, ja que u dels símbols que acompanya Demèter (com hem comentat en el punt sobre l'origen precristià dels sants Abdó i Senent i sobre el fet que Demèter seria la deessa de l'agricultura d'on parteixen), és el ceptre, el qual, amb el pas del temps, segons informació de Viquipèdia (en consultar *"ceptre"*), s'hauria acurtat i, a més, acabava en una punta en la banda superior... així com la punta del tronc en què estava l'elefant mascle de Nepal i que així veí una germana meua durant un viatge que hi feu¹¹²¹. En aquest sentit, tenint present lo que escriu Francisca Martín-Cano, en el llibre **"Arqueología feminista ibérica"**, la llança aniria en línia amb lo que, sovint, s'ha considerat bastó de comandament i, en canvi, el seu significat tindria a veure amb la masturbació. Així, Francisca Martín-Cano comenta sobre *"adminículos¹¹²² paleolíticos tallados en cuerno animal (...) denominados por el término engañoso, inventado por Lartet en 1866, de 'bastón de mando'"* (p. 238) i tindria relació amb la masturbació amb banyes d'animals, per a que, com escriu en la mateixa plana, la deessa enviàs la fertilitat. A més a més, addueix que el fet que es relacione aquests adminicles amb el comandament, *"seria*

¹¹²¹ Aquesta germana meua preguntà a un home per què u dels elefants que ella veia aleshores estava relacionat amb un tronc que, en la banda superior, acabava en punta, mentre que l'altre ho feia en pla. La resposta, molt interessant, fou perquè el de la punta... era un elefant mascle i perquè el del tronc *"pla"*, per contra, era un elefant femella.

¹¹²² *Adminículo*, en valencià, *adminicle*, és un objecte que serveix per a sostenir qualsevol cosa.

para ocultar que serían asidas¹¹²³ por las manos vicarias¹¹²⁴ como báculo¹¹²⁵/orgia¹¹²⁶ en sus prácticas orgiásticas mágicas de estimulación sexual sagrada para propiciar que la Diosa Hermafrodita/ Bisexual enviase la Fertilidad” (p. 286).

Quant a l'espiga, en el *“Diccionario de los símbolos”*, de Jean Chevalier i d'Alain Gheerbrant (Herder Editorial, 2015), si consultem *“Espiga”*, hi ha que és *“el hijo que surge de la hierogamia fundamental Cielo-Tierra”* (p. 478), això és, com la unió sagrada (hierogàmia), en aquest cas, la que correspondria a Demèter i Persèfone. Més avant, llegim que *“Las obras de arte del Renacimiento representan la espiga como el atributo del verano, estación de las cosechas de Ceres, la diosa¹¹²⁷ de la agricultura, que aporta el trigo a los hombres y que aparece generalmente con un ramo de espigas en las manos”* (p. 478), així com també ho fa la deessa Demèter, àdhuc, acompanyada d'espigues de forment i d'una corbella. Finalment, el diccionari indica que *“es símbolo del crecimiento y de la fertilidad; a la vez alimento y semilla. Indica la llegada de la madurez, (...) es el florecimiento de todas las posibilidades del ser”* (p. 478), no sols en la vida vegetal sinó també en la vida animal i en la humana. Adduiem, en relació amb eixe creixement, que l'expressió *“Estar espigat”*, com indica l'obra *“Enciclopèdia de la Fantasia Popular Catalana”*, de Joan Soler i Amigó, vol dir *“tenir bona creixença un adolescent”* (p. 256). Joan Soler, quant a l'espiga, diu que és *“Símbol de la fecunditat i atribut solar; també de germinació i creixement. (...) En la devoció popular, el ‘monument’ del Dijous Sant, guarnit amb espigues de blat, guarda el sentiment d'aquest misteri natural i sobrenatural de la resurrecció de la natura, del blat, de la divinitat. L'espiga verda, just granada¹¹²⁸, haurà de madurar; cal esperar, del cel, el sol i la pluja al seu temps, que no caigui calamarsa i que cap malura¹¹²⁹ ni maledicció malmeti la collita”* (p. 256).

Respecte a la condició de **bessons** (la dels Sants de la Pedra com també, per exemple, la de Càstor i Pòl·lux o la de Cautès i Cautopates), en el *“Diccionario de los símbolos”*, com ja em comentava Martíà Brugada i Clotàs, en u dels primers correus electrònics, té a veure amb el dia i la nit. De fet, en aquest diccionari, podem llegir que els bessons *“Son el día y la noche, los aspectos celeste y terreno del cosmos y del hombre”* (p. 526), tot i que, com hem vist en part de la recerca, el seu paper (almenys, des de la visió cristiana) és més bé de protectors, en aquest cas, dels llauradors¹¹³⁰

¹¹²³ En valencià, *agafades*.

¹¹²⁴ En valencià, *vicàries*. L'adjectiu *vicari* (*vicària*, en femení) fa al·lusió a qui assisteix un superior en les seues funcions, que el substitueix.

¹¹²⁵ En valencià, *bàcul*, que vol dir *“Cossa pastoral d'un bisbe”, “bastó”*.

¹¹²⁶ Festa sexual de participació múltiple.

¹¹²⁷ La deessa romana de l'agricultura.

¹¹²⁸ Gran, ja feta.

¹¹²⁹ Malaltia epidèmica, especialment de les plantes.

¹¹³⁰ En el *“Diccionari Català-Valencià-Balear”*, *“//2. Home que es dedica a llaurar (...). //3. Persona dedicada als treballs agrícoles o que viu en el camp”*.

i dels hortolans¹¹³¹, per mitjà de la intercessió. A més, “A la dualidad de los gemelos míticos se aplica el curso ascendente (evolución) y descendente (involución) del sol” (p. 527), cosa que ocorre en els Sants de la Pedra. Igualment, “La misma división se establece en el ciclo anual: fiestas de invierno y verano. Las fiestas de verano incumben a las mujeres y piden fertilidad para las plantaciones; las fiestas de invierno incumben a los hombres y dan gracias por los dones recibidos, las mieses¹¹³²” (p. 527). En el cas dels sants Abdó i Senent, ho fan amb la fertilitat del forment i, així, amb l’estiu, tot i que es tracte de dos hòmens, ja que són imitació de Demèter i Persèfone, dues divinitats femenines gregues anteriors als Sants de la Pedra, cristians.

Comentarem que, en l’entrada “**Bessons**” de l’*“Enciclopèdia de la Fantasia Popular Catalana”*, hi ha “*Bessonets. Les dues estrelles anomenades Dos Germans o Bessonets eren un germà i una germana —o Adam i Eva, primers bessons del món- castigats a tornar-se estels perquè s’estimaven i es volien casar. Per als grecs eren els bessons Càstor i Pòl·lux (...). La constel·lació de Gèmini¹¹³³ o dels Bessons és coneguda també com els Ulls de Nostre Senyor*” (p. 78). Entre les línies d’aquesta entrada, observem punts que hem tractat en altres passatges de la recerca: que s’estimaven molt, que eren germans i, a més, bessons i el de la constel·lació Bessons, relacionada, com ara, amb l’amor fraternal. Afegiré que desconeixia que aquesta constel·lació rebia el nom popular Ulls de Nostre Senyor.

Quant a la **palma**, que també apareix en un bon nombre de representacions escultòriques, estaria relacionada amb el martiri, lo que es coneix com la palma del martiri, la qual apareix junt amb sants i santes que moriren per la seua fe. A banda, en el “*Diccionario de los símbolos*”, de Jean Chevalier i d’Alain Gheerbrant, hi ha que “*La palma, el ramo, la rama verde se consideran universalmente símbolos de victoria, de ascensión, de regeneración*” (p. 796). Afegirem que, en l’*“Enciclopèdia de la Fantasia Popular Catalana”*, sota l’entrada “**Palma, palmó**”, llegim “*Símbol de victòria en combat, del martiri cristià —un àngel premia el màrtir amb la palma en el seu triomf celestial—*” (p. 534) i també la relaciona amb la Setmana Santa (la Passió) i, finalment, amb la fecunditat, la qual, com, més o menys, ho fa la Setmana Santa, esdevé en primavera, l’estació del reviscolament de la vida, de la regeneració. Així, afegim que “*Són restes de vells cultes arboris: arbres guarnits de fruites, garlandes, trofeus, amulets, exvots per propiciar la fecunditat*” (p. 535). Podria passar desapercebuda, però la culminació d’aquest reviscolament... té lloc, justament, en aplegar l’estiu i, així, amb la “*mort*” dels Sants de la Pedra, del forment, etc.

Respecte als **morts** que arplegaven els germans Abdó i Senent, el 30 d’abril del 2019, sense haver tret aquest tema en tot el dia ni durant la recerca (recordem que el forment collit... “*restaria mort*” en ser espigolat), em feren pensar en una adaptació del forment, de la mateixa manera que el llaurador s’inclina amb la intenció de collir-lo..., però, en aquest cas, estaria representat pels “*cossos de certs sants màrtirs*” de què parla Joan Baptista Anyés (capítol primer d’aquesta obra de 1542), en lloc de fer-ho pels fruits de la collita de l’any, abans de la recol·lecta. Comentarem que, en l’article “*Historia, arte e iconografía de los Santos Abdón y Senén*”, de Daniel Benito Goerlich,

¹¹³¹ En el “*Diccionari Català-Valencià-Balear*”, “//1. Qui contra hort”.

¹¹³² En valencià, *messes*. Les messes són els sembrats de plantes segadores.

¹¹³³ És tan correcta la forma *Gèmini* com *Gèminis*.

en el llibre *“De la Festa d’Acció de Gràcies i d’altres Festes de Carpesa”*, hi ha una foto d’una obra de pintura que es troba en la Basílica de Sant Marc (en Roma) en què, els dos sants, junts i ajudant-se entre ells (de nou, els germans i l’amor fraternal), transporten el cos d’un mort. Estem, per tant, amb un detall important, ja que, el fet que, en lloc de posar-se a pregar (com Sant Isidre, en moltes obres d’art), es dediquen, com ara, a arregar morts, ens indica que aquests sants no estan vinculats amb lo espiritual i sí, per contra, amb la terra, amb lo matriarcalista. Clouré aquest apartat de la simbologia dient que, quan he comentat, a moltes persones, aquest detall dels germans Abdó i Senent, després de parlar-los, primerament, del detall del sant castellà, la resposta ha sigut ràpida entre els valencianoparlants: prefereixen els germans bessons i, així, indiquen que no prioritzen lo espiritual, ni lo místic (propi de la cultura castellana) sinó la terra i la seua inclinació preferent per lo matriarcalista.

Simbologia i cultura popular: estacions, cicles, festes, refranys...

ESTACIÓ	PRIMAVERA	ESTIU	TARDOR	HIVERN
Dia d’inici	21 de març	21 de juny	23 de setembre	21 de desembre
Festa religiosa	Anunciació: la Mare de Déu tindrà un fill (25 de març)	Sant Joan Baptista (24 de juny) Sant Pere (29 de juny) *** Sants de la Pedra (30 de juliol) Assumpció de la Mare de Déu (15 d’agost)	Advent (“vinguda”, “arribada” ¹¹³⁴): les quatre setmanes anteriors al dia de Nadal. Inici de l’any eclesiàstic. *** Immaculada Concepció (8 de desembre)	Nativitat, Nadal (25 de desembre) *** Mare de Déu (1 de gener) Epifania o “Dia dels Reis” ¹¹³⁵ (6 de gener)
Forment / Raïm	Creixement	Culminació , collita (des de	Preparació per a la sembra o per a birbar	Sembra o

¹¹³⁴ Aquests significats etimològics figuren en l’entrada *“Advent”* del DCVB.
¹¹³⁵ En moltes poblacions valencianes, com també d’altres terres catalanoparlants, es diu *“Dia dels Reixos”*.

		juny fins a agost) ¹¹³⁶		birbar ¹¹³⁷
Sembra del forment			Entre mitjan octubre i a l'inici d'Advent	
Birbar la sarment				Entre desembre i finals de gener
Llum solar	Augmenta	Dia més llarg (juny)	Minva	Dia més curt (desembre)
Lluna (fases)	Lluna creixent	Lluna plena	Lluna decreixent	Lluna nova
Oratge	Variable, tendeix a fer més calor	Calorós, pedregades puntuals (agost)	Variable, tendeix a fer més fred	Fred, a vegades, forta fredor o neu i tot
Activitat física	Renaix	Màxima	Decau	Quasi nul·la
Sentiments, literatura, art...	Desig de canvi, infantesa, creixement, esperança	Vida plena, joventut, risc, moviment	Reflexió, tristor, camí cap a la vellesa	Quietud, soledat, vellesa, mort, Nadal, vida nova (espiritual)
Cicle humà	Infantesa "La carn que creix no para"	Joventut "La joventut tot ho venç"	Maduració "Llaura fondo i posa fems, i deixa córrer el temps"	Velleça "De vell enllà, no es pot passar"

Comentat [LB1]:

Art.

Tot i que, en el quadre, ja hem inserit molta informació sobre art (en molts casos, de pintura, d'escultura i de gravats), en aquest punt, en parlarem un poc més, un poc de manera general (per exemple, en aquesta introducció) i, en acabant, en relació amb el camp de l'escultura, amb el de la ceràmica i amb altres manifestacions artístiques.

Començarem dient que, en un llibre titulat *"El Terme de Banyoles"*, de Josep Grabuleda i Sitjà i de Guerau Palmada i Auguet (editat per l'Ajuntament de Banyoles junt amb la Diputació de Girona, en el 2014), hi ha que, en el Terme, la zona, històricament, pagesa de la ciutat de Banyoles (el Pla

¹¹³⁶ L'estiu, en la mitologia grega, està associat a Demèter, la deessa de l'agricultura que, per exemple, està vinculada amb el forment.

¹¹³⁷ L'hivern, en la mitologia grega, està associat a la deessa Persèfone. *Birbar*, en aquest cas, vol dir "tallar les herbes i fullaca que creixen dins del sembrat i el perjudiquen".

de l'Estany), *"les festes de més enrenou (...) eren (...), òbviament, les dels sants Abdó i Senén, la festa major del Terme"* (p. 15) i, a més, cal destacar del Terme que, com llegim en aquesta obra, *"a l'església de Santa Maria dels Turers es va construir un altar dedicat a aquests màrtirs: l'1 d'abril del 1624 el bisbe gironí Pere de Montcada en va autoritzar la construcció. Era la capella dels sants Abdon, Senén i Isidre"* (p. 166), una dada molt interessant per a comprendre quan i com s'inserí la festa de Sant Isidre i la seua advocació, en l'àmbit lingüístic.

També llegim que *"el món de l'art i dels artistes també han estat receptius. El ceramista Jordi Aguadé i Clos hi té dues obres dedicades: la ceràmica dels sants, situat a la plaça dels Sants Abdon i Senén (1977), dues figures dels sants, el mur principal de l'Edifici Banyoles (al carrer de la Llibertat, 142) i l'esmalt¹¹³⁸ damunt d'un marc de palta [= plata] a l'estil d'un antic portapau¹¹³⁹, a Santa Maria dels Turers. L'escultor Modest Fluvià i Aiguabella va fer la Creu del Terme (1987). El terrisser¹¹⁴⁰ Josep Vilà-Clara i Garriga va fer el mosaic de rajoles de ceràmica amb la representació dels dos patrons a l'inici del carrer dedicat als sants, al barri de Mas Palau (1993). L'escultor Pedro Antonio Martínez Gómez va fer una escultura de cada sant, amb fusta, i estan a Santa Maria dels Turers, on abans hi havia un retaule dedicat i destruït el 1936 (2008). I el 1992 el picapedrer Joan Pujadó i Barenys va confeccionar la làpida amb la silueta dels sants emplaçat a ca la Valentina (al carrer de l'Església). També hi ha algun quadre dedicat a la festa com la de Joan Orihuel, datat el 1944, Aplec del Terme en els camps de la Coromina o el dibuix de les Lilaines, a ploma, d'Antoni Maria Rigau i Rigau (1944). La festa del Terme és, potser, el vestigi més viu de l'antic món del Terme"* (pp. 169-170).

Així mateix, en un article del capellà Martirià Brugada i Clotas, publicat en el programa de la Festa Major del Terme, del 2008, llegim que *"L'altre (sic) persona a qui cal agrair el seu treball artesanal és la LAURA PUNTÍ MATEU, professora de dibuix de secundària, que va ennoblir el motlle d'un costat de la Creu de Terme, on es representen els nostres sants patrons, per ser exposats i venerats a Santa Maria dels Turers, quan es celebra l'ofici dels sants, el juliol"*. Els sants de què parla Martirià Brugada són els sants Abdó i Senent.

En l'Albi (població catalana de la comarca de les Garrigues), com ens informà Ramon Miró i Bernat, molt conegedor de la vila, hi ha unes pintures del segle XVII, que són molt originals i que, s'assemblen més, per lo que es representa, a unes altres d'eixe segle o de l'anterior que hem vist durant l'estudi (però que estan en altres poblacions), entre altres coses, perquè no hi ha cap detall relacionat amb l'agricultura¹¹⁴¹. Agraesc la informació que em facilità els dies 15 i 16 de maig del 2019, per correu electrònic, com ara, el document *"Unes pintures barroques a l'Albi sota l'ombra de Josep Juncosa"*, de Joan Yeguas i Gassó. Per mitjà de Joan Yeguas, sabem que, en l'ermita dels

¹¹³⁸ Vernís de vidre aplicat per fusió a un metall, a la porcellana, etc.

¹¹³⁹ Làmina de metall amb què, en les esglésies, es dona la pau als fidels.

¹¹⁴⁰ Terrissaire, home que fa olles, cassoles, cànirs, etc.

¹¹⁴¹ Per exemple, la taula pintada per Joan de Joanes (p. 87) o, com ara, una pintura anònima del segle XVI i que es troba en la Capella del Crist de l'Hospitalet de Sueca (p. 88), a diferència, per exemple, d'un oli anònim del segle XVII que hi havia en Alpont (p. 88). Parlem d'obres que apareixen en el llibre *"De la Festa d'Acció de Gràcies i d'altres festes de Carpesa"*, del 2005, a què hem recorregut prou en la recerca.

Sants Metges, la qual està en l'Albi, *"hi ha tres pintures de gran format i força qualitat"* (p. 2) i que una d'aquestes n'és la dels sants Abdó i Senent i que, *"Si anem tirant enrere, durant la segona meitat [d]el segle XVII trobem diferents misses davant els altars de sant Antoni i dels sants Abdó i Senén"* (p. 4). Açò portà un analista d'art, *"Ribera Prenafeta a pensar que l'any 1615 ja existien, tot i [que] no s'esmentin com a tal."*

(...) Per tant, totes les dades ens porten a creure que les pintures barroques ja estarien ubicades a l'ermita d'Albi des d'inicis del segle XVIII (...) i miraculosament han arribat fins als nostres dies. (...) A més, si afegim la data de l'estil, ens trobem davant unes teles que mostren la manera de pintar de la segona meitat del segle XVII" (p. 4). Malgrat això, per l'estil, creu que *"caldria pensar en un pintor català de la segona meitat del segle XVII"* (p. 7), quasi segur, *"Josep Juncosa o algun contemporani seu"* (p. 8).

Sobre aquesta pervivència, comentí a Ramon Miró, en un correu electrònic del 16 de maig del 2019, *"que el quadre [dels sants Abdó i Senent] resulta original perquè, com altres obres que he vist, dels segles XVII, té un estil molt diferent al que predomina en les obres de ceràmica, on sí que apareixen els dos sants i acompanyats de detalls agrícoles (sobretot, el forment o blat i el raïm). La informació d'art es presenta interessant, sobretot, perquè són moltes les obres artístiques (intueixc que, majoritàriament, escultures) que es destruïren durant la guerra i, a més, perquè és quasi insòlit, trobar-ne del camp de la pintura, almenys, per Internet i en les poques obres escrites que he trobat des del 2017, en començar la recerca"*.

En aquest quadre de l'Albi (les Garrigues), els sants *"vesteixen robes luxoses, amb brodats, unes polaines¹¹⁴² que mostren joies i unes espases amb empunyadura¹¹⁴³ d'orfebreria¹¹⁴⁴ fina (...) perquè es consideraven prínceps. Es cobreixen el cap amb uns turbants, també amb joies i perles, com si fossin els Reis d'Orient, donat que eren nascuts a Pèrsia (...). Ambdós porten una palma del seu martiri"* (p. 6), i, un fet curiós, a diferència de les obres valencianes que hem citat adés, en una nota, és que *"L'escena transcorre prop del mar, amb un vaixell ancorat a la costa, núvols de fons al cel, i una vegetació minimalista¹¹⁴⁵ que els envolta. A la part central, entre els seus genolls i el terra, apareixen uns insectes voladors, potser unes vespes; cal tenir en compte que eren uns sants advocats contra les plagues d'insecte (sobretot la llagosta), també contra tempestes i pedregades (per això el vaixell de fons?), i a la Corona d'Aragó també se'ls va considerar protectors de la terra, l'agricultura i la pagesia. El seu culte es va difondre per França, Catalunya i València, degut a la dispersió de les seves relíquies"* (p. 6). Joan Yeguas aporta informació clau, com ara, la de les vespes i, quant al tema del vaixell, el 16 de maig del 2019, envií un correu electrònic a Ramon Miró (de l'Albi), amb una explicació bàsica en què relacionava l'embarcació: el viatge que fa l'abat

¹¹⁴² Mitja calça de drap o cuir que cobreix la cama des de sota el genoll al peu, cordada, normalment, per la banda de fora.

¹¹⁴³ Part de l'espasa on es troba el mànec d'aquesta arma.

¹¹⁴⁴ Treball que consisteix a fabricar o a vendre objectes d'or o d'argent.

¹¹⁴⁵ Amb pocs signes d'expressió.

Arnulf, des de terres de la Itàlia actual cap al Cap de Creus. Així, li comentava que “*sí que hi ha un motiu: l’abat Arnulf.*”

*Aquest abat, de qui sembla que, tot i que no hi ha dades sobre la seua existència en el segle X, sí que està comprovat que hi hagué una autoritat religiosa del Pirineu que, per aquells anys, i partí cap a Roma! (com apareix en la web “**Legendàrium**”, en tractar el tema dels simiots (...)) que es traslladà de Roma (després de parlar-hi amb el papa) cap al Cap de Creus,... en un vaixell, embarcació en què, fins i tot, actuaren els sants. Comenteu-li-ho, de part meua, perquè, en el seu article, escriu que desconeixia la raó per la qual hi hauria un vaixell en el quadre”.*

En Benlloc (població valenciana de la comarca de la Plana Alta), com es pot llegir en el volum primer de l’obra “**Memorias de la Villa de Benlloch**”, de José Miguel García Beltrán, hi ha un panell ceràmic dels Sants de la Pedra: “*A la salida del pueblo, dirección Sierra Engarcerán¹¹⁴⁶, junto al Pou de la Reixa, está la capillita dedicada a los Santos Mártires en la que figura la siguiente inscripción: ‘Esta capilla se hizo siendo alcalde D. Constancio Domingo Mateu, y reconstruida por su hijo Celedonio Domingo Mateu en el año 1954’. (...) alrededor del 2004 se colocó arrimada al edificio, como está en la actualidad¹¹⁴⁷. El dibujo que allí figura corresponde a las imágenes de los santos que hay en el altar mayor del templo parroquial y fue realizada por un tal S. Vives, de Onda¹¹⁴⁸”* (p. 389).

En l’Olleria (la Vall d’Albaida), com indica el Fr. Miguel Ángel Atiénzar¹¹⁴⁹ (el 23 d’agost del 2017, en un correu electrònic), concretament, en el convent dels caputxins, “*Existe también un anagrama¹¹⁵⁰ de los santos Abdón y Senén que se halla en diversos sitios. Ignoro quién es el autor del diseño y desconozco si es original de este convento, aunque todo apunta a que lo es. A derecha y a izquierda aparecen las iniciales de Abdón y Senén¹¹⁵¹; en el centro, un par de palmas cruzadas recuerdan su martirio; de ellas penden dos racimos de uvas, que identifica el patrocinio de los santos sobre las cosechas*”.

a) Escultura.

En Biar (l’Alt Vinalopó), a partir de l’article “**Els Sant¹¹⁵² de la Pedra, advocació popular a les nostres terres**”, de Consol Conca i Coloma, publicat en “**Revista Moros i Cristians**” en 1993, hi ha que “*L’any 1950 van beneir els Sants de la Pedra. La iconografia dels quals és idèntica a les pintures murals del segle IV, en el cementerí romà de Ponciano: túnica curta, capa roja i*

¹¹⁴⁶ La Serra d’en Galceran és una població valenciana de la Plana Alta.

¹¹⁴⁷ Aquesta obra es publicà en el 2016.

¹¹⁴⁸ Onda és una població valenciana de la comarca de la Plana Baixa.

¹¹⁴⁹ Miguel Ángel Atiénzar ha escrit uns quants llibres sobre els caputxins de l’Olleria i també relacionats amb el convent que hi ha en aquesta població de la Safor.

¹¹⁵⁰ Paraula o frase formada, per exemple, per la transposició d’una paraula, és a dir, perquè està en l’orde contrari.

¹¹⁵¹ La inicial A (corresponent al nom “*Abdón*”), en la banda esquerra, segons mirem de cara, i l’S (corresponent al nom “*Senén*”), en la banda dreta.

¹¹⁵² Textualment.

diademes¹¹⁵³ en el cap. Són portadors de les espigues de blat i el raïm, símbols de l'Eucaristia i del seu patronatge sobre les collites i el camp, també porten un xicotet ceptre¹¹⁵⁴ en record del seu llinatge persa”.

Sobre la Vall de Llobregós (que és una vall de la banda central de Catalunya), a partir de la informació facilitada per Ramon Sunyer, per correu electrònic, el 29 de maig del 2018, hi ha el document **“Els retaules del Roser de Prades de Molsosa. Variació i complexitat d’una restauració”**, del Claustre Augé Serra i de Joan Yeguas, que descriu prou un retaule barroc dedicat als Sants de la Pedra. Diu així: *“L’església parroquial de Prades de la Molsosa (el Solsonès) allotja un conjunt de tres retaules barrocs de mitjans del segle XVII. (...) L’obra més antiga seria el retaule dedicat als sants Abdó i Senén, sobretot pels seus trets estilístics. Joan Bosch i Ballbona el va atribuir a l’escultor Miquel Vidal, que deuria morir al voltant de 1651, quan fa el seu testament. Els relleus es poden comparar amb fragments de l’antic retaule de la Mare de Déu del Claustre procedent de la catedral de Solsona (fet a partir de 1634), avui al Museu Diocesà i Comarcal. Vidal va treballar prop de Prades: Vallmanya (1626), Pinós (1628), Pujalt (1646), Ivorra (1646), Segur (1647), Sant Martí de Sesgueioles (1649) i Calaf (1649); per tant aquesta obra es podria datar entre 1640-1650. Es tracta d’un artista que té poques obres conservades, i un estil que recorda altres escultors. Bosch comenta que l’escultor cardoní Josep Ribera interpreta els relleus de Vidal, però de forma més esquemàtica”.*

b) Ceràmica.

Tot i que aquesta rama de l’art ha aparegut en distints punts de l’estudi, hem considerat adient introduir-la mitjançant algunes línies de l’entrada **“Sant Abdó i sant Senén i altres patrons de Sagunt”**, escrit per Carme Rosario Torrejón en la web **“Història, art i cultura”**, a què vaig accedir a finals d’abril del 2019. Es tracta d’un article publicat en **“La Voz de tu comarca”**, el 2 d’agost del 2018, com indica Carme Rosario.

L’autora comenta que *“Els patrons d’origen medieval tenien un caire poc o molt pragmàtic orientat cap a la protecció dels carrers i barris. Sant Abdó i Senén, sant Roc, sant Miquel o sant Blai començaren a venerar-se a Morvedre¹¹⁵⁵ amb un paper d’intercessors, d’advocats contra la pesta o les males collites, però també estaven relacionats amb les parròquies i els oficis de la vila. On millor s’aprecia la relació entre els sants patrons i els barris on es veneraven és a través dels panells ceràmics, que es van fer molt populars a partir de l’època moderna¹¹⁵⁶. Ara bé, això no significa que en temps pretèrits no es decoraren els carrers amb imatges. Moltes vegades en la part inferior de*

¹¹⁵³ Una diadema és un cinyell del cap dels reis com a insígnia de llur dignitat.

¹¹⁵⁴ Vara simbòlica de l’autoritat reial o imperial.

¹¹⁵⁵ Nom que rebé durant molts segles Sagunt, abans de ser castellanitzat a Murviedro i, en el segle XIX, canviar-lo a Sagunto.

¹¹⁵⁶ Lo que ací diu com època moderna, tradicionalment escrit com *“Edat Moderna”*, comprén, més o menys, els segles XVI, XVII i bona part del XVIII.

les muralles de les ciutats, darrere les portes, es col·locava alguna imatge, bé fora en forma d'escultura (...), o bé en forma de retaule pintat; així protegia l'entrada, al mateix temps que donava nom a eixe barri"¹¹⁵⁷. Puc dir que el fet d'haver-hi uns taulells ceràmics dedicats a un sant, ho he conegut de molt a prop, ja que, quan vivia en Aldaia (poble de l'Horta de València), ho feia en el carrer dedicat a Sant Antoni i n'hi havia u com també passava, com ara, en el carrer de Sant Miquel, relativament pròxim a on jo vivia. I, a més, en acostar-se les festes del sant, es feia una celebració de barri i hi havia esperit de comunitat, sobretot, entre les persones valencianoparlants que portaven generacions estant en el poble, fet que, com molt bé podem intuir, en moltes poblacions, afavoria (i encara aplanava) la transmissió, de generació en generació, de la cultura popular i, igualment, el sentiment de barri i el manteniment de les arrels culturals.

Durant la recerca, també hem conegut el cas d'un panell que substituïa a u que n'hi havia i que havia sigut destrossat, en Aiello de Malferit, població en què, mercé a l'espenta d'una dona del Carrer dels Sants de la Pedra, aconseguí la implicació de moltes persones i la revifalla de la festa dels Sants de la Pedra. Afegirem que aquest esdeveniment i l'esperit de moltes persones del barri han fet que, a hores d'ara, Aiello de Malferit, siga un poble que ens ha servit de referent per al tema dels sants Abdó i Senent, tot i que, fins a fa poc, aquesta festa no hi estigués arrelada.

Igualment, escriurem que Carme Rosario, en l'entrada **"Sant Abdó i sant Senén i altres patrons de Sagunt"**, addueix que *"Aquestes ceràmiques proliferaren al segle XVII i XVIII al territori valencià, degut, sobretot, al fet que no suposaven un gran cost d'elaboració. Evidentment, no tant com una pintura. A més a més, era un material apte per a resistir qualsevol condició climàtica. (...) El seu llenguatge era fàcil d'entendre i sovint l'artista recorria a estampes devocionals per a plasmar iconogràficament el personatge en qüestió"*.

La veritat és que, en lo relatiu a art, la majoria de les obres sobre els Sants de la Pedra no inclouen pintures sinó escultures i, en tot cas (i no pocs), obres de ceràmica, com ara, panells, fet que confirmaria que aquesta festa no sols ha sigut popular sinó que, a més, estaria molt arrelada a nivell de barri (junt amb l'esperit comunitari), però en moltes poblacions.

N'hi ha hagut un cas, el d'un panell ceràmic de Xàtiva (i amb alguns detalls curiosos), a què vaig accedir mitjançant informació facilitada per Jose V. Sanchis Pastor, en el grup de Facebook **"Rescatem paraules de l'oblit"**, el 30 de juny del 2019, on, la vespra, jo havia penjat unes

¹¹⁵⁷ Aquest detall relacionat amb la protecció i amb les muralles o amb les portes d'una població, l'hem vist també en parlar sobre Cautas i Cautopates, en l'entrada **"¿Mitraicos en la Bética?"**

(<https://arquitecturaperdida.blogspot.com/2011/05/mitraicos-en-la-betica.html>), del blog **"La arquitectura perdida"**, quan diu que *"Es curioso que Cautas casi siempre se sitúa a la izquierda y Cautópates a la derecha de la escena mitraica, por lo que se han interpretado como alegorías de la salida y puesta del Sol, por oriente y occidente respectivamente, dejando a Mitra en el centro, pudiendo representar el Sol en su cenit. Relacionado también con su situación se toman como personificaciones de mar y el cielo, oriente y occidente, el Sol y la Luna y, consecuentemente símbolos de la vida y la muerte"*.

En directa relación con esto último está la aportación de Gordon y Beck que, interpretando un pasaje de Porfirio, toma a los dos gemelos como agentes de Mitra que controlan las puertas por las que producen el descenso de las almas desde las estrellas al mundo de los mortales y el recorrido inverso".

preguntes de vocabulari agrícola relatives al llibre *“Estampas de Masarrochos”*. Aquest panell, que, sota els peus dels Sants de la Pedra, posa *“ELS SANTS DE LA PEDRA / A EXPENSES D’UN AMANT DE LA NATURA”*, va acompanyat d’un quadrat tombat quaranta-cinc graus. En la banda superior de dins d’aquest quadrat, hi ha una espiga i, als peus de la citada espiga, es llig:

“¡OH SANTS

ABDON I SENÉN!

PER SER ELS SANTS DE LA

PEDRA, AJUDA-NOS¹¹⁵⁸ SEMPRE, AMÉN.

[Hi ha uns detalls naturals]

MAI TINGAM NI FRET¹¹⁵⁹, NI FEBRA¹¹⁶⁰,

I PEL CAMÍ ANEM VEEN¹¹⁶¹

NO MÉS¹¹⁶² PAU, LLUM, NO TENEBRA,

AJUDA-NOS SEMPRE, AMÉN ____”

Als peus d’aquest poema, però dins d’aquest quadrat, hi ha un penjoll de raïm.

c) Altres camps artístics.

El 5 de febrer del 2019, Joan Prió Piñol, un amic de Facebook, m’enviava un missatge d’una entrada de ball de 1876, *“SOCIEDAD DE BAILES DE BARCELONA *1876*”* (<https://www.todocoleccion.net/coleccionismo/sociedad-bailes-barcelona-1876~x15430241>), de la web de venda de llibres i d’altres materials *“todocoleccion”*¹¹⁶³. Apareix, mirant-la de front, una llauradora amb una cistella i, en terra, entre altres coses relacionades amb el camp, una garba de forment lligada i, a la dreta, una corbella i un penjoll de raïm. I, baix, hi ha l’escrit següent:

¹¹⁵⁸ Literalment, en lloc de la forma correcta *AJUDA’NS*.

¹¹⁵⁹ Literalment, en lloc de la forma correcta *fred*.

¹¹⁶⁰ Aquesta forma com també *“febre”* són correctes.

¹¹⁶¹ La forma *“veent”* (en l’original, sense la –t final) és tan correcta com *“veient”*, però ambdues porten una –t.

¹¹⁶² Ací vol dir *només* i no *no més*, ja que parla de pau; i, així, restaria *“només pau, llum, no tenebra”*.

¹¹⁶³ El 7 de gener del 2020 havia canviat lleugerament l’enllaç, que és el que ací figura.

"SOCIEDAD DE BAILES DE BARCELONA

NUEVA DE

Sn ABDON Y Sn SENEN

TARDE A LAS 3 30 JULIO 1876 EN EL

ENTOLDADO EX-PUER

NOCHE A LAS 10 TA DE Sn ANTONIO."

Era la primera vegada que veia un detall així durant l'estudi, tot i que sí que n'havia vist el d'una papereta de l'ONCE amb la imatge dels Sants de la Pedra.

N) LA RELIGIÓ I EL CRISTIANISME EN EL SEGLE XXI: dos elements bàsics per a comprendre i per a estimar el nostre passat, el present i per a créixer amb una visió àmplia del terme *"tolerància"*.

Les festes patronals en el segle XXI, més enllà de lo folklòric.

El 4 de gener del 2019 escrigué un correu electrònic a Vicent Sanchis, cronista de Rafelguaraf, amb la intenció de conèixer el seu punt de vista sobre la religiositat, de què només n'oferiré bona part, llevat de lo més personal. La pregunta de partida era *"¿Què representen, per a tu, les festes patronals, això és, les religioses, en el segle XXI, en la cultura valenciana?"*. La finalitat d'aquesta pregunta, com li comentí, després de conèixer el seu punt de vista, era per a *"conèixer una visió més"* i afegir-la al tema de *"la religió en el segle XXI"* (sic).

El 5 de gener del 2019, Vicent Sanchis escrivia que, *"Quant a què representen per a mi, (...) amb tots els meus respectes, veig el tema de les festes patronals (amb els actes religiosos, processons, etc.) a hores d'ara més com una qüestió un poc 'folklòrica'; és a dir, em sembla que són més una festa o una tradició o costum que no una manifestació d'autèntic sentiment religiós. Repetisc, sense ànim d'ofendre les persones que tenen més arraigat eixe sentiment"*. La meua resposta (en relació amb aquest tema que ara comencem a tractar), després de llegir el seu parer, eixe mateix dia, fou *"Jo sóc cristià i tinc ben clar que una cosa és la religiositat com a tema etnològic, que una altra és el 'folklore' impulsat per sectors de l'Església purament en línia amb el Concili de Trento (la*

cultura de la imatge, típicament patriarcal) i, molt diferent, és, per exemple, el cristianisme de base i que, fins i tot, s'inclina per l'entesa entre religions i per una visió matriarcal de la vida, línia que segueix”.

I, un poc abans del Nadal del 2018, un amic que és capellà, m'havia comentat que creia que tots els Pobles, en el fons, des del principi, deuen haver tingut la religió com un element que hi ha estat associat. De fet, indistintament de l'origen de la paraula “religió”, sí que és cert que, en les cultures matriarcalistes, està present i de manera més arrelada que en les patriarcalistes (com ara, la capitalista i la castellana). Com a anècdota, comentarem que, en el llibre **“La llengua dels valencians”**, de Manuel Sanchis Guarner (Editorial 3 i 4, edició del 2009), hi ha que, en el segle XVIII, quan el Regne de València (com els de l'antiga Corona Catalanoaragonesa) perdé els seus furs (en el cas del regne valencià, el dret civil i tot) i, a més, ja estava en plena època de la Il·lustració (moviment afí a la idea de progrés, de la raó i, per exemple, del capitalisme), *“Si bé la Il·lustració havia guanyat alguns aristòcrates i clergues intel·lectuals, no havia trobat gens de ressò en la naixent burgesia, i provocava oberta hostilitat en la petita noblesa, la baixa clerecia i la massa popular. A diferència de l'aristocràcia, el poble valencià continuava essent molt religiós i era rabiosament antifrancès”* (p. 312) i, de França,... provenia la dinastia dels Borbons i, a més a més, un centralisme molt acusat i que, en els nostres temps, encara coneixem i vivim, el qual està clarament associat a lo castellà i al castellà, malgrat que es tracte d'ocultar o de suavitzar en les publicacions sobre història d'Espanya i, per descomptat, sobre les que tracten els segles XVIII i posteriors en relació amb la península ibèrica (en lo polític, en lo social, en lo cultural, en lo etnològic, en lo sexual, etc.). Això m'ha fet pensar que, per exemple, el fet que, àdhuc, la festivitat dels Sants de la Pedra encara s'haja mantingut en el País Valencià com també en Catalunya, en la Catalunya Nord, en la Franja d'Aragó¹¹⁶⁴ i en les Illes Balears, deu tenir una relació directa amb què, en aquests territoris, hi haja arrels matriarcalistes i, així, que això influeixca en la visió de la religió (i, òbviament, de la vida).

També comentarem que la lectura dels capítols 10 i 11 dels Fets dels Apòstols i l'estudi sobre les divinitats gregues Demèter i Persèfone (especialment, Demèter) i sobre els Sants de la Pedra, provocà que, quan vaig llegir el document **“Saviesa ancestral”** (http://www.fundaciontierra.es/sites/default/files/web_antiga/ca/data/pa47.pdf), dins de la revista **“Perspectiva Ambiental”** (no. 47, novembre del 2009), publicat per **“Fundació TERRA”** junt amb l'“Associació de Mestres Rosa Sensat”, trobàs¹¹⁶⁵ un fil de continuïtat entre l'Alta Edat Mitjana (moment en què es formen els comtats catalans i en què naix el català, llengua que va unida a una visió matriarcal de la vida) i, per exemple, els comtats catalans (i, així, amb la cultura catalana) com també que, fins i tot, entre Pius XI (1922-1939), Pius XII (de mitjan segle XX), Joan XXIII (en

¹¹⁶⁴ També perviu en poblacions aragoneses que no formen part de l'àmbit lingüístic catalanoparlant.

¹¹⁶⁵ Tot i que el document no tracta sobre Europa, sí que hi ha molts trets que són traslladables a bona part de l'Europa de l'Alta Edat Mitjana, per la semblança entre moltes de les cultures del document i, per exemple, la nostra, també matriarcalista.

l'encíclica *"Pacem in terris"*¹¹⁶⁶, de 1963), l'encíclica *"Gaudium et Spes"* (de 1965), Joan Pau II (1978-2005, amb discursos fets en l'ONU) i el papa Francesc (papa des del 2013), es mantenia aquesta línia matriarcal en relació amb els pobles, amb les nacions i amb les llengües, això és, el paradigma que, al meu coneixement (però també atenent a observacions d'altres persones i d'altres moments de la història), triomfarà en el segle XXI, segle que, si hem de ser francs, s'assembla molt a la caiguda de l'Imperi Romà (una època plena de corrupció i en què entraren persones procedents d'altres cultures i en què, finalment, es donà pas a un model de vida que, si més no, duraria, com a principal, fins als segles XII-XIII, per exemple, en tot l'àmbit lingüístic).

La religió i les cultures matriarcal.

Continuant amb la religió (en relació amb lo matriarcal), des de ben prompte, especialment, en trobar lo matriarcalista en vincle amb informació sobre l'Alta Edat Mitjana, he vist una semblança molt gran amb l'època actual, com a mínim, en lo estructural, de la nostra llengua i de la nostra cultura i, així, un camí a seguir per a viure i, fins i tot, per a aplicar al cristianisme i a la manera de viure. I, perquè açò no semblen paraules buides, escriurem unes línies de Chris Wickham, tretes de la seua obra (en versió castellana) *"Una historia nueva de la Alta Edad Media. Europa y el mundo mediterráneo, 400-800"*, publicat per Editorial Planeta, en el 2016, i que, àdhuc, trobe molt útils per a tenir-les presents i per a viure en funció del model de societat a què assistim en el segle XXI: *"En Occidente, el elemento que distingue a la alta Edad Media es el hecho de que tanto sus pautas de asentamiento como sus identidades aldeanas fueran relativamente fluidas, sobre todo por comparación con lo que se observa antes y después de dicho período, es decir, por contraste con los más monumentales, pero también más estáticos, mundos de la villa por un lado y del castillo por otro"* (p. 731). Ací, Chris Wickham, es refereix a la vil·la romana, la qual perdura, generalitzant, abans del segle VI (ja que l'Imperi Romà d'Occident cau l'any 476) i, quant al castell, direm que correspon a l'Edat Mitjana i, sobretot, després del segle X, és a dir, lo que es sol conèixer com Baixa Edat Mitjana. A més, un poc després, escriu que *"las aldeas poseían un número relativamente bajo de estructuras políticas formales"* (p. 731). A més, en ressaltarem que *"hacia el final de la época"*¹¹⁶⁷ (...) *las pruebas de que disponemos señalan con claridad, y en todas partes, la existencia de territorios e identidades aldeanos, a pesar de que antes del año 800 las iglesias sean relativamente raras y de que las prácticas colectivas formales, así como las instituciones, no empiecen a verse con regularidad hasta el año 1050"* (p. 732).

Eixe fil, àdhuc, reforçat per la informació sobre la història medieval, em dugué a deduir que el cristianisme originari de les arrels cristianes, això és, el del segle I i també del que no s'havia decantat, com a mínim, ni cap al protestantisme ni cap a lo patriarcal, era una manera d'entendre la religió present en la cultura catalana i que encara es manté en festes patronals i en actes festius

¹¹⁶⁶ Partim de la versió *"Pacem in terris. Pau a la terra"*, del papa Joan XXIII, publicada per Editorial Claret, en el 2013. Es tracta d'una encíclica, això és, d'una lletra del Papa adreçada a tots els bisbes sobre un punt de doctrina o dogma. A hores d'ara, es publiquen amb la intenció que totes les persones interessades puguin llegir-les.

¹¹⁶⁷ L'Alta Edat Mitjana.

de danses i de balls que recorden, fins i tot, moltes cultures precristianes que foren matriarcalistes.

Finalment, i, de cara a facilitar el seguiment, direm que, llevat de casos en què hi haja alguna nota, la informació relativa al Vaticà, però que no fos escrita ni per Joan XXIII (en l'encíclica *"Pacem in terris"*, en 1963), ni pel papa Francesc (*"La joia de l'Evangeli"*¹¹⁶⁸, en el 2013), partirà del document *"L'ús de la llengua vernacle en les diòcesis de la província eclesiàstica valentina –País Valencià, Illes Balears–"*, treball de recollida de texts realitzat per Pere Riutort Mestre i publicat en 1973 per la *"Junta Diocesana d'Acció Catòlica"*. Agraesc la generositat de Pere Riutort, qui, amb motiu d'una trobada amb ell el 30 de novembre del 2018, en la Ciutat de València (on la vespra se li havia fet un homenatge), em donà aquest document. Anem a pams.

El cristianisme matriarcalista en la cultura catalana, en la valenciana i en la balear.

Al meu coneixement, la pervivència del matriarcalisme en la cultura catalana, en la valenciana i en la balear ha sigut possible, en bona mida, perquè una part important de la població ha preferit transmetre'l de generació en generació, promocionar les arrels (i incloure, fins i tot, la religió, en aquest cas, el catolicisme i els seus orígens en temps de l'Imperi Romà) i, de pas, per exemple (però, sobretot, en els darrers deu o quinze anys), indagar sobre els Sants de la Pedra i, més encara, en un moment com l'actual, detall que representa mirar cap a la Terra Mare i, així, també, cap a la part religiosa de la persona (però, igualment, de la cultura) com un tret més a desenvolupar i a ampliar. També he observat que, en les darreres dues dècades, hi ha hagut un reviscolament de les recerques sobre la cultura i que això també ha abraçat el tema de lo matriarcal, tot i que, sobretot, en el segle XXI.

Aquest acte d'interès pel passat representa una espècie de complement (però clau) als coneixements derivats de la ciència i de la tecnologia (com ara, Internet) en lo referent al cultiu, a la conservació i a la valorització positiva de la cultura catalana, de la mateixa manera que ho fan les indígenes en els llocs on són presents.

En aquest sentit, i, com a exemple de Pobles indígenes, escriurem bona part de la primera entrada d'un llibret, *"La abuela Damiana. Vivències que perduren"*, elaborat per un capellà que visqué cinc anys en el nord de Xile, on contactà amb la cultura colla i on, a més, la defenia, capellà amb qui he tingut l'oportunitat de raonar sobre el tema, en distintes ocasions.

Aquest llibret, que comença a parlar sobre el Poble colla i també sobre la matriarca, l'àvia Damiana, conté paraules que són traslladables, no sols a lo històric o a lo etnològic, sinó, per exemple, al model de cristianisme que considere que cal impulsar, a més que siga el que aplique, com moltes persones, com ara, aquest capellà, qui, en el 2010, em digué: *"La cultura valenciana és*

¹¹⁶⁸ Partim de la versió *"La joia de l'Evangeli"*, del papa Francesc, publicada per Editorial Claret, en el 2013. Es tracta d'una encíclica.

matriarcal”. A banda, l’autor, amb un cristianisme que aprobe, plasma trets de la cultura colla que, àdhuc, van d’acord amb la cultura catalana, ja que ambdues són matriarcales. Diu així:

“Hay historias e historias. Unas adquieren mucha notoriedad y otras, simplemente, pasan desapercibidas. No quiere decir, por sí, que unas sean más importantes que otras, sino que, sencillamente, unas han sido más difundidas y otras se han quedado en el anonimato.

De estas últimas quisiera hablarles yo; de esas que son muy importantes porque han sido vividas por personas esforzadas y generosas como pudieron ser nuestros propios abuelos y cualquiera de nuestros seres queridos, y que han marcado el devenir de todos aquellos que coincidieron en su tiempo o que posteriormente han escuchado alguna reseña de ellas.

Me han inquietado mucho las personas que no salen en los libros y que ni siquiera sus nombres suenan como para que se les ponga rostro, y sin embargo, han dejado su impronta, su granito de arena para la construcción de una humanidad más afable, más ética y más humana.

¡Son tantas y tantas las personas que han dejado vida y que no habla la historia de ellas!

(...) Les quiero presentar a la abuela Damiana, una mujer minera, del pueblo de los Colla, oriundo del altiplano andino, de costumbres y vida propia, de organización matriarcal y muy religiosos¹¹⁶⁹. La abuela Damiana vivía en la cordillera de los Andes, al interior de la mina de El Salvador, en la frontera entre Chile y Argentina, a los pies del volcán Doña Inés, a 4.000 metros sobre el nivel del mar.

A sus 90 años, Damiana era capaz de caminar por los cerros, a alturas en donde el oxígeno escasea y el frío aprieta. De carácter firme, (...) y vida probada por la dureza de su condición. Era la matriarca del pueblo colla de la zona y asumía los quehaceres que la responsabilidad le exigía.

Para el pueblo colla, la matriarca es la autoridad, tanto civil como religiosa, e incluso la judicial. En ella recaía toda la responsabilidad de organización como pueblo, así como el mantenimiento de las normas de comportamiento y el proceso de la vida de fe de sus hermanos collas.

No fue a la escuela del campamento minero ni permitía que sus conciudadanos collas fuesen a la escuela, ni que llevaran a sus hijos a ninguna escuela del país, porque era la responsable de conservar la integridad y los valores de su pueblo y, a la vez, velar por la perpetuidad de la historia y la vida de su pueblo colla.

Las escuelas no respetan a los pueblos llamados indígenas, a los pueblos que les son distintos, y éstos quedan sometidos al dominio y al interés del pueblo dominante y exterminador. (Al pueblo

¹¹⁶⁹ Recordarem que Manuel Sanchis Guarnier, en el llibre *“La llengua dels valencians”*, en parlar sobre el segle XVIII, escriu que, *“Si bé la Il·lustració havia guanyat alguns aristòcrates i clergues intel·lectuals, no havia trobat gens de ressò en la naixent burgesia, i provocava oberta hostilitat en la petita noblesa, la baixa clerecia i la massa popular. A diferència de l’aristocràcia, el poble valencià continuava essent molt religiós i era rabiosament antifrancès”* (p. 312).

dominante¹¹⁷⁰ no le importa que los demás pueblos pierdan lengua, religión, organización..., esto es, su historia)[.]

Llevaba con mucha dignidad el ser colla y hacía notar su presencia sin estridencias, sin crear problemas, aceptando sus necesidades, pero con orgullo de ser india colla. Su vida era muy sacrificada y, a la vez, compartía con la sociedad del pueblo blanco con respeto, servicio y agradecimiento.

No recibía el mismo respeto del pueblo blanco, pues su manera de vestir, su peinado y su rostro curtido movía alguna burla que otra, y en muchas ocasiones, incluso, a desprecios. Parece que ni se inmutaba ante estas situaciones, pues seguía su quehacer, acudía a solucionar los litigios territoriales que le acarreaban las patentes mineras concedidas por los gobiernos a las multinacionales, cosa que obligaba a su pueblo a tener que ir dejando sus lugares sagrados (hogar, hábitat, muertos...) ¹¹⁷¹ y acudía a contactar con el sacerdote (para ella, el equivalente católico al guía religioso) sin faltar al respeto, manteniendo la dignidad y, a la vez, enseñando a respetar las raíces profundas y sagradas de su pueblo.

Es posible que esto nos resulte extraño, quizás, incluso nos cueste aceptar que nuestros Estados, llamados democráticos, civilizados y cultos, puedan ser sufridos por los demás pueblos como autoritarios, dominadores, abusadores e injustos.

Con un poco de paciencia, y si nos damos tiempo para seguir el relato de la mano de la abuela Damiana, tal vez podamos interiorizar sobre nuestro actuar tan seguro y tan endogámico ¹¹⁷², incapaz de descubrir atropellos y, en algunos casos, hasta exterminación” (pp. 3-5).

I, un poc després, acaba aquest escrit introductori.

No obstant això, abans de passar al punt següent, direm que, el mateix dia d'escriure aquestes línies sobre la cultura colla, enví un escrit a l'autor: “¿Com et veia l’‘abuela’ Damiana, pel fet de no ser de la mateixa cultura? ¿Quina relació teníeu i com eren les relacions entre una colla, ella, i un ‘occidental’?”. El capellà, que visqué cinc anys en el desert d’Atacama (en el nord de Xile) i en contacte amb la cultura colla, respongué que “Em veia com l’autoritat que ofereix proximitat a la divinitat i sempre em veia respectuós, sense imposar” i que la relació entre ells fou “d’igual a igual”.

Finalment, direm que, després de tot aquest escrit sobre l’àvia Damiana i en relació amb el poble colla i com hi exercia ella l’autoritat, podem afegir que hi ha moltes semblances entre com s’ha

¹¹⁷⁰ Açò es pot aplicar, perfectament, al castellà respecte a la nostra cultura, sobretot, després de la Guerra de Successió (segle XVIII): la política colonialista, castellanitzadora i anihiladora, des del primer moment, llevat de persones de bon cor, que sempre n’hi ha.

¹¹⁷¹ Recordem, per exemple, que en 1838, com podem llegir en el llibre “*La identitat reeixida*”, de Bartomeu Mestre, “es feren retirar tots els epitafis en català del cementiri de Barcelona” (p. 40).

¹¹⁷² Endogàmic, del grec *endos*- “dins” i *gamos* “casament”, és a dir, procurar que els casaments no siguin entre persones de fora de la família o de la nissaga. Ací pren un altre significat, més bé com a sinònim de puritat, de no voler creuar-se amb persones d’altres cultures o de formes diferents de veure la vida.

tractat, des de fora, el poble colla (tal com ho descriu l'autor) i com s'ha fet respecte a les poblacions catalanoparlants de tot l'àmbit lingüístic (i hi inclourem, les que ho són ara i les que ho eren en el segle XVI i que encara formen part del País Valencià, com ara, Oriola). Així mateix, trobem que ens diu que és un poble molt religiós, fet que M. Sanchis Guarner inclou com a vinculat amb el Regne de València del segle XVIII, quan ens parla sobre la Il·lustració (això és, principalment, sobre mitjan segle XVIII o més), en lloc d'un Poble valencià que renunciàs a lo matriarcal (com ara, la llengua i la religió), com pretenia la línia il·lustrada que provenia de França i a què, prioritàriament, s'unia la castellana i que, al llarg del segle (com també fins ara), tractà d'anul·lar lo lingüístic i lo cultural que no combregàs amb lo castellà i amb la castellanització dels regnes peninsulars que estaven sota la política dels reis Borbons.

El cristianisme del segle I com a possible model a seguir en tot l'àmbit lingüístic.

Afegirem que, tenint present els temps que vivim i la possible evolució qualitativa del planeta, considere que, com que el cristianisme del segle I és matriarcalista (com ho podem comprovar fent un estudi dels capítols 10 i 11 dels Fets dels Apòstols), i, a hores d'ara, ho és el que, des del catolicisme, no va en línia del Concili de Trento (1545-1563), veig convenient que promoguem aquest cristianisme de manera matriarcal i generosa com també l'esperit de comunitat i, igualment, la defensa de totes les cultures (especialment, les que formen part de comunitats culturals i lingüístiques sense Estat polític). Però també engegar el saber arreplegat pels ancians i una actitud receptiva cap als mitjans moderns de transmissió de la informació i de comunicació entre les persones, com ara, Internet, com a pont entre cristians... i dels cristians amb les persones i amb el món en què vivim.

Aquest "**cristianisme matriarcalista**" no s'alinea amb paraules com les següents, tretes de l'article "**Santo Tomás de Villanueva**", de José Máximo Lledó i publicat en la revista "**Cresol**" (no. 137, març-abril 2017), editada per la Unió Apostòlica de València, relatives a Sant Tomàs de Villanueva: "*Nace en una época en la que España comienza a caminar hacia el esplendor en todos los campos, el Siglo de Oro. España se constituye en una unidad de Reinos por el matrimonio de los Reyes Católicos. Con su heredero, Carlos V, en los dominios de España no se ponía el sol.*"

Es la época del esplendor cultural: Antonio de Nebrija, Juan Luis Vives, Fray Luis de León, Fernando de Rojas, Francisco de Vitoria, Miguel de Cervantes, Luis de Góngora, Francisco de Quevedo, Lope de Vega.

Es la época del renacer religioso: Santa Teresa de Jesús, San Juan de la Cruz, San Ignacio de Loyola, San Francisco Javier, San Luis Beltrán" (p. 44).

I també el de l'extermini cultural de molts pobles amerindis, el de la introducció de la censura eclesiàstica, el de la cacera de bruixes i el del triomf de lo patriarcal i del culte a l'autoritat eclesial, tan unit a la llengua i a la cultura castellanès.

A més, que, en els segles XV i XVI, quan viu Tomás de Villanueva (predicador castellà que naix en el regne de Castella en 1488 i que mor en la Ciutat de València en 1555), entre altres coses, i, des

del Regne de Castella com a punt de partida, s'introduí la Inquisició i, per exemple, es plantejà seriosament l'expulsió dels moriscs. Un poc d'humilitat sempre va bé. A banda, assistim a una època de falsificacions d'autories, com ara, les de Miguel de Cervantes (que encara no estan tombades amb arguments de força) o de tendenciositat: s'incorpora el reduccionisme i també l'autor no fa esment, per exemple, al fet que Joan Lluís Vives era jueu i que emigrà per a salvar la pell... Per tant, denuncie, des d'ací, aquesta manera de fer cristianisme i d'informar: una versió clarament tergiversadora de la història i rebutjable des de la cultura cristiana, com ara, per mitjà dels Fets dels Apòstols (capítols 10 i 11) o de la Carta als Gàlates (Ga 3,28) en què es comenta que ja no hi ha diferències entre home i dona, jueu i no jueu, esclau i lliure... A més, que no l'aprove, historiogràficament, ni per la forma, ni per la simplicitat, més pròpies d'un estil propagandístic.

I, com que aquests intents d'extermini no són una cosa llunyana i que només afecta cultures i nacions presents en altres Estats (lo que, tradicionalment, i, amb bones paraules, es diu "*cultures indígenes*" o, per exemple, "*societats matriarcal*"), sinó que també està present en lo que ara és l'Estat espanyol, inclourem unes paraules en línia amb el cristianisme matriarcal, un tipus de cristianisme que molt bé exposa Pere Riutort en uns escrits personals que em donà en novembre del 2018 i que es titulen "***Explicación¹¹⁷³ de algunos aspectos de mi vida y mi trabajo en favor de la Cultura de nuestro Pueblo***": "*No se ha querido que fuese una auténtica y justa unidad, sino una subordinación indigna e inaceptable para todo lo que corresponde a nuestro pasado, las raíces de nuestra cultura auténtica, incluida de una manera especial nuestra lengua (...). Así lo desean vehementemente¹¹⁷⁴ desde Castilla, aunque frecuentemente se lo callen*" (p. 172). Concorda, doncs, amb les línies referides a la cultura colla i d'acord amb el cristianisme matriarcal. Per això, trasladem lo aplicable a la cultura colla (i simbolitzat per l'àvia Damiana, com a persona i com a cap del grup encarregada de vetlar perquè no es perda la cultura heretada dels avantpassats així com tot lo que caracteritza i fa singular aquest Poble) a la nostra cultura i, en paraules de Pere Riutort, copsem les línies següents amb la intenció que la nostra cultura (i, de pas, la llengua i, per exemple, lo religiós i unit a la tradició catalana) no siga anihilada per la manipulació, ni per la formació educativa institucionalitzada (escoles, instituts, universitats, centres de formació oficials i creats des del govern espanyol o no provinents de persones favorables a la pervivència de la cultura catalana, de tipus matriarcalista): "*¡Cuántas realidades se presentan ante nuestros ojos, que exigen una reflexión sincera, precedida de la adquisición de los respectivos conocimientos, sobre todo históricos! La búsqueda de la verdad exige huir de todo apasionamiento previo y también rehusar constituir en verdad incuestionable, aquellos principios convertidos en leyes injustas, que hemos padecido y hemos tenido que aceptar durante siglos, que moralmente no pueden continuar*" (p. 167).

¹¹⁷³ Una explicació, en aquest cas, és una explicació d'un tema fosc i que, per tant, es considera que cal aclarir. En aquest cas, es tracta de la "*Versión en lengua castellana*" i comprén l'"*Apartado A. del – Capítulo 1º: Introducción personal previa, especialmente referida a la sociedad del País Valenciano y a la Iglesia Católica Valenciana*".

A finals del 2019, m'envià un exemplar complet d'aquest apartat, de 206 pàgines, el qual va acompanyat de documents eclesials i d'altres informacions que no figuren en el que em donà en el 2018.

¹¹⁷⁴ De manera forta i impetuosa, amb ardor.

A més, com escriu un poc després, *“Tenemos que añadir que **para nosotros ha de ser el ámbito histórico auténtico**, no el ámbito histórico que es producto de sustitución o colonización, como lo padecemos desde hace siglos con Castilla-España.*

*Con la historia **vamos a nuestras raíces**. Hay que reconocerlas y ver lo que estas raíces nos proponen y exigen a día de hoy. Tenemos que partir de nuestra identidad y desde ella hemos de programar y **hacer realidad nuestro futuro, que no puede quedar sólo en palabras**”* (p. 167).

Aquesta manera matriarcal d'entendre la vida, vinculada amb la història i no tant amb lo que promou la cultura capitalista o, sense anar tan lluny, ni amb la cultura patriarcal que va unida a la llengua castellana (i que molt bé es reflecteix, com ara, en la manera de manar que hi hagué en el Regne de Castella i en la cultura castellanista / espanyolista), no sols plasma la psicologia col·lectiva d'un Poble, ja que, com ara, el fet que hi hagués **accions de gràcies** (tan presents, per exemple, en molts llocs on està arrelada la festa dels Sants de la Pedra) podria implicar, de pas, un agraïment a la Terra, per mitjà dels sants (en aquest cas, els sants Abdó i Senent), com a intercessors.

Sobre el paper de la intercessió, per exemple, en l'Edat Mitjana, direm que deu ser molt antic. Així, en el llibre *“Una historia nueva de la alta Edad Media. Europa y el mundo mediterráneo, 400-800”*, de Chris Wickham, llegim que, entre els anys 570 i 610 (p. 579), en l'actual Turquia, hi ha un bisbe, Teodor, que jugà un paper important i que, a més, exercí unes funcions semblants a les que ací relacionem amb els Sants de la Pedra: *“Teodoro (...) era abad de un monasterio, además de sacerdote, y fue obispo por un espacio de once años. (...) Era (...) un asceta, y por consiguiente un sanador, un hombre que expulsaba a los demonios, un patrono y un mediador: las comunidades aldeanas le apreciaban por estas razones, no por su posición institucional. (...) Como hacedor de milagros –faceta en la que tal vez le acompañase el éxito–, protegía a las comunidades aldeanas del pedrisco, la lluvia venida en mal momento, las plagas de langosta y las intoxicaciones alimentarias. Como mediador, trató de zanjar la mencionada disputa surgida a raíz de las diferencias relacionadas con un bosque, y se aseguraba de que el granizo castigase a los malos perdedores. (...) Este tipo de conductas son un claro signo de que la aldea actuaba de modo solidario”* (p. 580).

Ara, en el primer quart del segle XXI, no hi ha tant de culte, ni tanta devoció pel paper d'intermediaris religiosos (com ara, els sants) en el món capitalista, i, per exemple, en la societat valenciana, trobem **nous mitjancers**: els metges, els científics, les persones a què hom tracta com si fossen ídols o, fins i tot, els diners, les enquestes de tipus polític, periodistes que apareixen en els mitjans de comunicació social o, com ara, centres comercials o, àdhuc, jugar a la loteria. Una forma moderna de fer idolatria i que no va en línia amb la cultura matriarcal.

Aquest canvi de devoció podria conduir-nos a trobar un motiu pel qual, en Catalunya, per exemple, on l'Església ha sigut més fidel a la llengua pròpia (en lloc de fer-ho al castellà, llengua que tant ha abraçat l'Església valenciana des del segle XVI), hi haja major associacionisme (eixe *“claro signo de que la aldea actuaba de modo solidario”*, que llegíem abans en paraules del llibre de Chris Wickham), més interès per les arrels catalanes i per la terra i, per tant, igualment, una major presència de formes cooperativistes o emprenedores de viure, en lloc de tendir molt més a

delegar-ho en lo que diga la llei, en els dictats dels polítics que manen en cada moment o bé en lo que diga l'home (en les parelles) o en la tradició patriarcal. Així, diré que el 22 de gener del 2019, mentres raonava amb un amic valencià que és capellà, ell començà a parlar un poc sobre la presència del matriarcalisme en el País Valencià i hi afegí, més o menys: *“La dona és qui gestiona la casa. Si cau el paper de la dona, cau tot”*. Aquest amic és un gran coneixedor de la cultura colla.

En eixe sentit, en el fet que l'amic i jo parlàssem sobre la cultura valenciana i que la veiéssim de tipus matriarcal, diré que, moltes vegades, em fa l'efecte que, **en Espanya, tractar el tema del matriarcalisme de cultures diferents a la basca i que formen part de l'Estat espanyol, per a moltes persones, no és políticament correcte** i que, en el tema de la sexualitat, clarament relacionat amb el dels Sants de la Pedra (si bé com una sexualitat de tipus solidària¹¹⁷⁵, així com la fraternitat està present en la relació entre els dos germans bessons), hi ha una mena de tendència a posar-se la visera i, així, a no indagar en el tema... però per cultures. En canvi, es prefereix una visió etèria que agrupa totes les nacions que hi ha en l'Estat espanyol (com també en Europa) sota el paraigua *“societat en què vivim”, “cultura occidental”, “societat espanyola”, “societat del benestar”*... Fa molt fi, però no va a la realitat cultural dels distints pobles: ni de l'Estat espanyol, ni de la Terra. Evidentment, així és més còmode (i rebutge aquest estil d'investigació), però no hi afavoreix una visió més completa i, per tant, allunyada dels intents de rentat de cervell ideològic, etnològic o, per exemple, religiós.

Per això, com escriu Pere Riutort en la seua explicació, *“Hemos de luchar contra falsedades históricas, que han llegado a considerarse verdades, después de siglos que nos las han hecho oír en ambientes sociales y de docencia popular. Estas falsedades tienen el fundamento político de unas leyes injustas e inaceptables, como la actual ley constitucional de preponderancia del castellano sobre la lengua de nuestra tierra. Se llega a la consideración constitucional, que el castellano es un derecho y una obligación y que nuestra amada lengua tiene hasta entre nosotros, una categoría jurídica y social muy secundaria”* (p. 185). Si això ocorre en lo lingüístic i ara, en el primer quart del segle XXI, ¿no hi ha raons per a considerar que afecta, igualment, a la cultura i que la nostra cultura no s'ha de limitar a una mena de folklore institucional o bé a ensenyar valencià però sense entrar en la idea de fer cultura i, així, conèixer millor les arrels i difondre-les entre les persones que viuen en els territoris catalanoparlants i, en el cas valencià, que els castellanoparlants també puguin conèixer-la i, fins i tot, promoure-la? La meua resposta, en línia amb la de moltes persones, és que sí.

I, per si això no fos prou (i compartesc la visió de Pere Riutort), tot seguit, ell afegí: ***“Esta situación se ha de calificar de sustitución colonial de una lengua y nada más, pura discriminación contraria al Plan de Dios. Leyes inicuas¹²⁸¹ que no obligan en conciencia y contra las cuales se ha de luchar”***.

¹¹⁷⁵ Parle més en el sentit simbòlic i on trobe un motiu pel qual els nostres avantpassats es decantarien abans per uns sants de línia fraternal (els Sants de la Pedra) i que, eixa tria, en el fons, reflectiria, fins i tot, que la cultura sexual dels qui vivien en aquelles terres i en aquells temps no era possessiva, sinó de línia més bé germanívola, com també es manifesta en altres trets culturals de què parla, per exemple, Bartomeu Mestre o dels que figuren en l'obra *“Història de les dones a la Catalunya medieval”*, de Teresa Vinyoles Vidal. Ara bé, això no exclou que, en aquestes cultures, els

Com a punt positiu, en lo relacionat amb el paraigua de què hem parlat més amunt, hi ha que també **ens trobem amb persones que, com més coneixen lo que hi ha de matriarcalista en la nostra cultura, més consciència prenen de ser part del Poble (per exemple, valencians respecte al valencià), de nació** (en el sentit emprat en molts documents del Vaticà, no precisament amb la noció capitalista i patriarcal de nació-Estat) i que té un llegat i també una manera de concebre el món digna de mantenir en el temps, en lloc de deixar que siga trepitjada, no sols pel centralisme castellanista / espanyolista, sinó, fins i tot, per mitjà de la indiferència (o del rebuig) dels qui parlen valencià o dels qui viuen en terres valencianes (o dels altres llocs de l'àmbit lingüístic), o bé dels qui hi han nascut (o que encara el parlen) però que no hi resideixen.

Aquestes persones que prenen consciència de ser part del Poble accepten el missatge que, per exemple, hi ha en aquestes paraules de Pius XII, pronunciades en el radiomissatge de Nadal de

seus membres actuen amb molta iniciativa, amb molts reflexos i decidits, sense deixar les coses per a demà, tipus de resposta molt present en les cultures matriarcals.

¹²⁸¹ En valencià, *iniqua*, això és, *malvada*, *odiosa*.

1941: *“En el camp d’un nou ordre fundat sobre els principis morals, no hi ha lloc per a oprimir ni obertament ni dissimuladament, les peculiaritats culturals i lingüístiques de les minories nacionals, ni per impedir o reduir la seua pròpia capacitat econòmica, ni per limitar o abolir la seua natural fecunditat...”* (p. 4).

Dins de la capacitat econòmica i de la fecunditat, podríem incloure la destinada al coneixement i a la difusió de la cultura. Com a curiositat, comentaré que un dia, un cronista que ocupava un important càrrec d’una entitat, em digué que fecunditat i sexualitat (que li plantegí com a relacionades amb els Sants de la Pedra) eren dues coses distintes... i que ho hi havia cap relació ni amb Demèter, ni amb els sants Abdó i Senent. No li ho acceptí, tot i que li ho manifestàs sense dir-li res, i deixí que em digués la seua opinió sobre el tema que, aleshores, tractàvem i, així, conèixer més l’home i els seus coneixements.

Laïcitat i religiositat. El cristianisme “matriarcalista” i lo matriarcal en el segle XXI.

En aquest apartat de la recerca, tractarem quatre punts: a) la identitat d’un poble, b) la religió matriarcal i la civilització tecnològica i científica, c) la religió i lo matriarcal en el País Valencià i d) la cultura popular unida a la festa matriarcal dels Sants de la Pedra i a la tolerància en el segle XXI.

a) La identitat d’un Poble.

Continuant amb el tema d’aquest cristianisme “matriarcalista”, cal tenir en compte, com escriu Alfons Llorenç, en l’article **“Laïcitat i religiositat. En temps de globalització i diversitat”**, publicat en la revista religiosa i valenciana **“Cresol”** (no. 18, març-abril 2017),

que “la identitat del poble valencià té com a trama¹¹⁷⁶ i ordit¹¹⁷⁷, naix i es configura al voltant del cristianisme, que, es vullga o no, ens ha fet arribar on som i com som, que aporta els fonaments de la nostra concepció del món i identitat” (p. 60), així com també la té, en els altres territoris catalanoparlants de la històrica Corona Catalanoaragonesa, conèixer aquest passat i fer-ho, per iniciativa pròpia, des del nostre dret a la recerca i, com escriu Joan XXIII, en l’encíclica “**Pacem in terris**”, “no en actitud d’imposicions o de pressions provinents sobretot de fora” (34), sinó per motivació interior per a un major coneixement de lo que ocorregué aleshores i del present. Aquest interès pel nostre passat pot servir-nos, també en paraules d’aquesta encíclica de Joan XXIII, per a dir “*Prou, de pobles dominadors i pobles dominats: tots els pobles s’han constituït o s’estan constituint en comunitats polítiques independents*” (45) i, així, per a potenciar lo que hi ha en les tradicions, en els costums i en la història de la cultura catalana, la qual, com totes les cultures, fins i tot, en aquests temps on es prioritza molt més lo científic, també inclou lo religiós.

Un exemple: per mitjà de la recerca de lo que forma part de la nostra tradició, en lloc de posar-nos, com ara, a indagar sobre Sant Isidre (tot i que, per la seua relació amb la festa dels Sants de la Pedra, sorgesca, de rebot), sí, com ara, a considerar que, en un moment com l’actual, on hi ha una tendència cap a una major globalització, àdhuc, en lo cultural, o a una menor presència de lo religiós (no necessàriament en línia amb el Concili de Trento, però sí a nivell social i en lo escolar i tot), tractar positivament un tema com l’agrícola (i també des de la part etnològica i des de la religiosa) constitueix una manera de tenir present les autoritats (tant les polítiques com les religioses), que els Sants de la Pedra també formen part del nostre llegat cultural no il·lustrat i no vinculat amb el capitalisme o amb la cultura de mercat que ara impera, i que, per tant, no és, simplement, res a evitar o a desconsiderar, sinó una peça més dels nostres avantpassats i amb què ens mantenim com a Poble i que, damunt, ens serveix per a estimar la nostra identitat i, fins i tot, per a viure i per a respondre (en el present i a la realitat) de manera més tolerant i sense fer distincions (per pur esnobisme o bé, com ara, de cara a unes futures eleccions polítiques) de manera favorable a lo que no siga cristià.

Recordem, per exemple, algunes paraules del rei Felip V (de la primera mitat del segle XVIII i que eliminà els set centres d’ensenyament superior de Catalunya), quan, en el Decret del 1r de maig de 1717, amb motiu de la seua decisió de crear una universitat (en el sentit castellà, de centre d’ensenyament superior, i no en el d’ajuntament), la de Cervera, per la seua fidelitat com a ciutat partidària del rei Borbó durant la Guerra de Successió (1701-1715¹¹⁷⁸), escriu que “*Dios me ha puesto de atender el bien de aquellos vasallos y no permitir que las torpes sombras de la ignorancia oscurezcan el precioso lustre de las ciencias, (...) de todas las ciencias, buena crianza de la juventud y esplendor de esta monarquía*”, com molt bé exposa David Algarra en el seu llibre “**El Comú Català**” (nota en la pàgina 143). Recordem, a més, que aquestes paraules del monarca,

¹¹⁷⁶ Lligam entre les parts d’una cosa.

¹¹⁷⁷ Conjunt de fils llargs que es mantenen en tensió en un marc o en un teler, disposats de manera paral·lela entre si.

¹¹⁷⁸ Aquest és el període en que es sol considerar que tingué lloc aquesta guerra pel tron de la Corona dels regnes hispànics de lo que, un segle després, es constituïria, jurídicament, com l’estat Espanya.

sovint qualificat de promotor de la Il·lustració (si bé no tant com el seu fill Carles III), contrasten, en canvi, amb les que llegim, per exemple, en el llibre *“Historia de la Iglesia Católica”*, dirigit per mestres universitaris d’Alemanya i d’Àustria i publicat per Herder Editorial en el 2006: *“Cuando los Borbones consiguieron el gobierno en la persona de Felipe V (1700-1746), introdujeron en España el absolutismo de Estado, practicado ya en Francia”* (p. 493). I, poc després, afegien que, *“En 1767, el absolutismo estatal de España, bajo el ministro ilustrado Aranda”* (p. 493)... Caldrà estar més atent a aquestes noves línies d’informació en lloc de deixar-nos portar per la suposada relació favorable a *“la cultura”* arran de l’entrada dels Borbons i de la introducció de les idees de la Il·lustració, en el segle XVIII, i, de pas, no acceptar cegament tot lo que estiga escrit en l’Espanya castellana o per persones de línia espanyolista i que actuen com a súbdits del poder i fidels als dictats d’ensenyament i d’instrucció que provenen de Castella, de Madrid. I, per descomptat, també de les exposicions idealistes. **En resum: més formació i més equanimitat, afegir pes en l’altra balança, en la de la història silenciada i que moltes persones estem disposades a revivificar.**

Auduiem que les autoritats (no sols les de tipus polític sinó, fins i tot, les que representen una mena d’autoritat moral per a moltes persones, com ara, els científics, els bisbes, els esportistes, líders espirituals, mestres universitaris, empresaris, periodistes, psicòlegs, etc.), si més no, partint del cristianisme de línia matriarcalista, no haurien d’estar al servei de les minories que ocupen el poder, ni de la cultura més preuada (històricament, des de qui exerceix més influència a nivell lingüístic i en lo formal, això és, de la castellana) sinó, en profit de totes les identitats i de tots els habitants, de manera que, així, hi hagués un nombre més gran de persones que poguessen accedir al coneixement del passat de cada u dels Pobles que formen part, per exemple, de l’Estat espanyol i també que, de rebot, com escriu Joan XXIII, en l’encíclica *“Pacem in terris”* (1963), puguin ser-ne més els qui, com ja fem moltes persones, passen a *“rebutjar (...) els mètodes d’informació amb els quals, mancant a la veritat, es fereix injustament la reputació d’aquest o d’aquell poble”* (90), ja que, com ara, *“ajuda no poc al perfeccionament humà el contacte permanent amb una cultura diferent, els valors de la qual podran anar convertint la saba i sang pròpies”* (97), *“obrar sense intencions de predomini polític”* (125) i respondre, els membres de les comunitats històricament minoritzades, com ara, la nostra (d’arrels catalanes i matriarcals), interessats també pel passat i per lo que hi ha en la nostra cultura.

Aquest contacte amb una cultura diferent (en el nostre cas, sobretot, amb la castellana), va a més en el segle XVI, principalment (si més no, en el Regne de València), arran del resultat de la guerra de les Germanies (del primer quart del segle i després de la qual començà a introduir-se el castellà, en bona mida, per pressions de la Inquisició, molt més que per l’actitud de la noblesa i de juristes, com molt bé ha escrit Jordi Bilbeny, en el llibre *“Inquisició i Decadència. Orígens del genocidi lingüístic i cultural a la Catalunya del segle XVI”*¹²⁸⁵), de la política dels Àustries (segles XVI i XVII) i, sobretot, de la manera de governar dels Borbons (amb la introducció dels decrets de Nova Planta, del segle XVIII) i, igualment (i, més encara, entre els valencians), des de la política castellanitzadora impulsada per persones com el patriarca José de Ribera (1532-1611), sevillà que fou arquebisbe de València entre 1569 i 1611 a més de virrei del regne valencià (1602-1604), del cardenal Belluga (en Oriola, després de la Guerra de Successió) o, per exemple, del bisbe Mayoral (qui, com ara, des de 1750, feu que tots els valencians es batejassen en castellà).

Es tracta, per tant, de fer més acollidores les relacions entre persones de cultures diferents i, de pas, que les persones que vinguen d'altres terres a les que siguen catalanoparlants, ho facen en sentit de germanor, d'estar oberts a conèixer (i, òbviament, a respectar) la llengua, les tradicions, els costums, etc. que serà molt més fàcil en la mida que els que vivim més temps (moltes generacions i tot) arrelats com a autòctons, coneguem més la nostra història i que la promocionem (units, a més, a un interès des del nou membre del nostre Poble), detall en què estic a favor (com moltes persones de tot l'àmbit lingüístic). Això implica que actuem, com escriu Joan XXIII, en l'encíclica esmentada, amb *"afany sempre renovellat"* (164) i, per exemple, com a *"guspira de llum"* (164), i impulsant, com podem llegir en l'encíclica *"Gaudium et Spes"* (1965), *"una forma més universal de cultura humana, que promou i expressa la unitat del llinatge humà"*

1285

"Inquisició i Decadència. Orígens del genocidi lingüístic i cultural a la Catalunya del segle XVI", de Jordi Bilbeny, editat per Libbooks Barcelona, en el 2018, llibre.

tant més, com més respecta les peculiaritats de les diverses cultures" (54). Ara bé, com que, en el nostre cas, la cultura minoritzada ha sigut la catalana, sobretot, des del segle XVIII (i continua sent-ho, en molts sentits, a hores d'ara, i, sobretot, en el País Valencià), això cal rellegir-ho a favor de la nostra cultura i, per tant, donem el nostre suport, com ara, al tema dels Sants de la Pedra, com una part més del nostre passat, amb el qual ens identifiquem aclaparadorament, actitud que, com ocorre en les cultures matriarcals, no implica deixar d'estar, més o menys, al dia, de lo nou i de la manera de viure, però sí rebutjar lo que tractàs d'anul·lar els nostres costums i la nostra manera d'entendre el món.

I aquesta actitud nostra de respecte per les peculiaritats de les altres cultures (com també de la nostra), com veiem en el discurs de Joan XXIII relacionat amb el pelegrinatge de Bergamo¹¹⁷⁹ i que figura en el llibre *"Nació i Nacionalismes. Una reflexió en el marc del Magisteri pontifici contemporani"* (<http://mnjoancosta.net/Llibres/NacioNacionalismes.pdf>), de Mn. Joan Costa i Bou i editat per M&M Euroeditors junt amb la Facultat de Teologia de Catalunya, en el 2000, té lloc perquè assumim que *"cap bon fill se separa de la seva mare fins al punt de no portar en el rostre, en els trets, en les paraules quelcom, molt o poc, de la terra d'origen que l'ha plasmat conferint-li una nota distintiva que l'atreu, amb l'ajut de Déu, vers l'òrbita de la llum i de la caritat, que és – com se sol dir- patrimoni comú d'una família, d'un poble"* (pp. 98-99). I, com que estimem el nostre passat, en lloc de deixar-lo a banda o desconsiderar-lo, i, a més, ens interessem per aprendre'n més i, fins i tot, per fer que siga conegut per més persones, som conscients que, com escriu Pere Riutort en la seua explicació, *"Somos en nuestras tierras el verdadero pueblo, la verdadera cultura con sus características que se han ido produciendo entre nosotros a través de los siglos. No somos unos advenedizos¹¹⁸⁰ desde la España-castellana. Esta, sí, se ha querido extender desde hace siglos, implantando sus características culturales entre nosotros y por toda la península."*

¹¹⁷⁹ Bèrgam (en italià, *Bergamo*) és el nom d'una ciutat italiana.

¹¹⁸⁰ En valencià, *estranyers, forasters*.

(...) Los castellanos peninsulares y los recientemente inmigrados de diferentes partes del mundo, cuando vienen a convivir con nosotros, tienen **el deber de formar parte de nuestro Pueblo, asumiendo su cultura en todos sus aspectos y participando en ella**. No somos nosotros como los rusos en Ucrania, como alguien ha querido suponer, los rusos entre nosotros, son los castellanos y todos los venidos de fuera. Los rusos se han ido estableciendo en la Ucrania conquistada militarmente por los zares desde el siglo XVIII, con unas características e intenciones verdaderamente coloniales. Los castellanos, entre nosotros, se han hecho presentes, de una manera especial, **después de la Guerra de Sucesión con las mismas intenciones y métodos que los rusos en Ucrania**, pero sin querer reconocer nuestra soberanía, cosa que ha conseguido precisamente Ucrania” (p. 159).

Això no vol dir un tancament cap a l'exterior, ni cap als altres ni, per descomptat, una falta de solidaritat amb altres persones i amb altres nacions del món, sinó tot lo contrari, però amb un fort interès pel passat (amb tants trets matriarcal, com ara, en la llengua¹¹⁸¹) i una obertura a lo nou i als altres però que no vaja contra la nostra identitat, i, per tant, fer com les persones que abracen lo matriarcal, que no hi renunciïn, sinó que ho potencien i que ho expandeixen i tot, però no amb un estil colonialista.

En eixe sentit, i fruit de contactar, per Facebook (entre el 2017 i el 2019), amb moltes persones valencianoparlants i de tot l'àmbit lingüístic, intuec que, la gran majoria, a més de sentir-se vinculats amb la terra, tenen present el component religiós com una part més de la nostra cultura. A tot això, afegirem que, com em deia, el 12 de febrer del 2019, un amic meu que és capellà i que ha participat en aquesta recerca, *“El ser humà és religiós. El ser religiós no dirigeix a un déu, a un esquema de vida organitzat des d'un 'déu' com a arrelament: marxisme 'religiós', comunisme 'religiós'... La base són els ritus, el ritualisme, lo que la societat civil parla de 'protocol'.*

Tornem a un llenguatge que està passat: dretes, esquerres i centre. Hui no existeix, perquè hui no impera la ideologia, sinó el mercat, el producte”.

I, com que hui impera el mercat, no podem permetre que aquesta actitud, sovint imperialista, colonitzadora, per part de persones vinculades amb la política valenciana de línia “d'esquerres” però que menyspreen el factor religiós (i, més encara, si es tracta de signe cristià, àdhuc, sense haver indagat primer sobre les seues arrels, com és el cas dels Sants de la Pedra, anteriors a la proclamació del cristianisme com a religió oficial de l'Imperi Romà, en el segle IV), es moga amb la intenció de tombar per sempre més la identitat valenciana amb l'excusa que hi ha molta tasca de tipus social a resoldre o que això ja no s'estila, tan pròxima a l'actuació uniformitzadora del règim soviètic en repúbliques on, per exemple, hi havia balls que no eren col·lectius i que es tractà, així, de derriure-los. I, per descomptat, a la de la dictadura franquista (1939-1975). Però tampoc d'un valencianisme de barraqueta que es nega a que es facen estudis que no seguesquen la línia ortodoxa i que no parla de les arrels, com ara, de la festa dels Sants de la Pedra (hem trobat casos en què no indiquen que prové dels comtats catalans, ni de la Catalunya medieval, sinó... de

¹¹⁸¹ Està interessant l'article *“La llengua és el notari de la identitat”*, de Bartomeu Mestre i Sureda.

França), i, més encara, tenint present la tendència tan elevada, a hores d'ara (escric aquestes línies en gener del 2020), d'actuar segons lo que fa fi.

Per això, en els nostres dies, encara ressonen unes paraules que pronuncià Joan Pau II, en la UNESCO (en 1980) i que trau el llibre **“Nació i Nacionalismes”**, de Joan Costa: *“Hi ha una sobirania fonamental (...) per la qual l'home és, al mateix temps, sobirà suprem. I, en parlar així, penso també, amb una profunda emoció interior, en les cultures de tants pobles antics que no han capitulat quan s'han trobat enfrontats amb les civilitzacions dels invasors i continuen essent per a l'home la font del seu 'ser' humà en la veritat interior de la seva humanitat. Penso també, amb admiració, en les cultures de les societats noves, d'aquelles que es desvetllen a la vida en la comunitat de la nació pròpia –tal com la meua nació es despertà a la vida fa deu segles- i que lluiten per mantenir la seva identitat i els seus valors contra les influències i les pressions de models vinguts de fora.*

(...) Us dic: amb tots els mitjans a disposició vostra, vetlleu per aquesta sobirania fonamental que posseeix cada nació en virtut de la seva pròpia cultura. Protegiu-la com la nineta dels ulls per a l'esdevenidor de la gran família humana. Protegiu-la! (...) No permeteu que arribi a ser víctima dels totalitarismes o de les hegemonies per a les quals l'home no compta si no [= sinó] com a objecte de dominació i no com a subjecte de la seva pròpia existència humana. (...) ¿No és un punt important per a l'esdevenidor de la cultura humana, important especialment en la nostra època, quan és tan urgent d'eliminar les restes del colonialisme?” (p. 111).

il tant que és important, àdhuc, a hores d'ara, com també ho serà en el futur! Qualsevol intent d'anul·lar la nostra identitat a partir de la negació del fet diferencial en lo cultural, podem identificar-lo com un acte d'abraçar aquesta actitud d'hegemonia, de culte al poder i a la fama o, per exemple, de totalitarisme, tot i que es faça en valencià o bé per part de persones pertanyents a partits que, popularment, o, en els seus estatuts i tot, es puguem considerar d'esquerres, progressistes o a favor de lo valencià i de la llengua pròpia del País Valencià o, si així ho prefereixen, de les terres valencianes o de la Comunitat Valenciana. I qui diu del País Valencià, diu de Catalunya i de qualsevol altre lloc de l'àmbit lingüístic catalanoparlant.

Fins i tot, no fer aquestes distincions entre valencianistes o entre promotors de la nostra llengua i de la nostra cultura i dels qui, simplement, mostren interès de cara a la galeria o bé, per exemple, cap a la premsa, cap a la televisió o vespres de les eleccions, representa una injustícia molt gran i digna de denunciar, ja que moltes persones no prioritzen més lo que es diu, sinó l'actitud real.

Per això mateix, com manifestava el papa Joan Pau II, en el **“Discurs als bisbes francesos de la Provença”** (en 1982), i que també figura en l'obra de Mn. Joan Costa, *“es treballa sovint en una empresa de secularització d'aquestes riqueses espirituals. Hi ha tota una correlació evident entre cultura popular i la fe del poble. Però justament per a evitar aquesta secularització cal que siguin valorats i ajudats tots els homes de bona voluntat, cristians o no, que miren de presentar aquest patrimoni, i a la vostra terra hi ha múltiples iniciatives”* (p. 114).

Qualsevol intent d'arraconament de lo que hi ha de cristià en la nostra història com a Poble i en tot l'àmbit lingüístic, supondria un desenvolupament excessiu de la llibertat triada pels alts càrrecs polítics a costa del sentiment de comunitat (en el cas del País Valencià, sobretot, del col·lectiu

majoritari, d'arrels catalanes), del de solidaritat. I també podria generar-se a partir de generalitats (lo que, políticament, fa fi) amb la intenció de fer xixines lo que sone a cristià.

Ambdues posicions són rebutjades, però tingudes en compte, per moltes persones que, per això, mantenim el nostre suport a la política que, per exemple, es duu a terme en bona part de Catalunya i també per persones que van un poc més lluny i amb un esperit emprenedor que només s'aplana en unes condicions polítiques favorables al matriarcalisme, al desenvolupament de la identitat i al dinamisme que, contínuament, apareixen en moltes fonts del Vaticà i en molts discursos i missatges fets per papes, actitud que aprobe, ja que s'obrin a tres elements claus en la vida humana: a la llibertat (associada a lo masculí) i a la solidaritat (associada a lo femení) i ser reis de la nostra vida, vida acompanyada d'il·lusió pel fet de viure i, com ara, pel fet de pertànyer a una comunitat lingüística i cultural, àdhuc, oberta a lo nou en el camp de la cultura i en la manera de viure, sempre que, des de fora, no es tracte de fer malbé els nostres costums.

Això explica que, per exemple, el nord-americà Thomas S. Harrington, en el seu llibre ***“Una democràcia cívica en temps autoritaris. Apunts d'un nord-americà sobre el Procés sobiranista de Catalunya”***, publicat per Editorial Gregal, en el 2018, escriu unes paraules aplicables a la nostra cultura, a partir d'un article que aparegué el 23 de setembre del 2017: *“Catalunya és, com totes les societats que conec bé, una societat diversa i ideològicament dividida. Hi ha molta gent allí que s'identifica aclaparadorament amb un passat català, la llengua catalana i, potser més important, patrons estrictament catalans d'organització social i comportament cívic, uns patrons que posen un èmfasi excessiu –almenys en relació amb els tradicionals espanyols– en la negociació (en contraposició a les autoritzacions), el comerç (en contraposició a la intimidació estratègica i a fer la guerra), a l'enquesta racional i a la primacia de la consciència personal (en contraposició a l'obediència a ortodòxies socials i culturals àmpliament propagades)”* (p. 215). Com veiem, en aquestes línies de Thomas S. Harrington, apareixen molts trets vinculats amb lo matriarcalista, com ara, *“negociació”, “comerç”, “enquesta racional” i “primacia de la consciència personal”*, això és, obertura als altres i, per exemple, prioritat de la raó per damunt de l'emoció, però sense desconsiderar els altres.

Al cap i a la fi, impulsar una identitat, per exemple, en el cas dels valencians d'arrels culturals catalanes (com ara, reflectit en la llengua materna), directament vinculada amb uns orígens catalans i amb una llengua acompanyada de valors matriarcalistes (i no patriarcals, com molts polítics valencians intenten que assumim amb actes de submissió cultural, en nom de la lluita contra una suposada i abstracta *“societat patriarcal”*, però sense que indiquen, tot seguit, cap llengua), representa, no solament, participar de la cultura heretada mitjançant la mare, el pare i la família, sinó, a més, participar de la història del nostre Poble i de la nostra nació, d'un nacionalisme que no és violent, sinó que, a més, va unit a eixe esperit emprenedor tan present en la nostra història (i, molt, en el cas de les dones), a l'espenta, al racionalisme que té present els altres, a la solidaritat, a l'hospitalitat, etc. i a molts altres valors clarament presents en les cultures matriarcalistes del món.

Per això, estar a favor del passat i de promoure la nostra cultura i la nostra llengua (partint de la família i cap a les altres persones), implica que, com deia Joan Pau II, en la ***“Carta apostòlica als joves i a les joves del món”*** (en 1985, i que també comenta Joan Costa), *“no podem mantenir una*

actitud passiva, o fins i tot de renúncia, com féu el darrer dels servents esmentats en la paràbola dels talents. Hem de fer tot allò que és al nostre abast per assolir aquest patrimoni espiritual, per confirmar-lo, mantenir-lo i incrementar-lo. Es tracta d'una tasca important per a totes les societats" (p. 118). Un sentiment espiritual i una implicació que no s'ha de confondre, per exemple, amb el fet d'assistir a misses o a actes en l'exterior de les esglésies o de les ermites i, com ara, vinculats amb grans festivitats religioses, per exemple, el Còrpus, sinó als trets morals, de cosmovisió i actitudinals que defineixen un Poble a partir de la llengua amb què es sent identificada una persona i, de rebot, a lo matriarcalista i no, com ara, a l'esperit assimilacionista (vinculat, per exemple, amb la cultura castellana).

Unes línies després, Joan Pau II recorda que *"Vosaltres, gradualment, en experimentar aquest vincle social que és més ampli que el familiar, comenceu a participar també en la responsabilitat pel bé comú d'aquella família més àmplia que és la pàtria terrena de cadascun i de cadascuna de vosaltres"* (p. 118).

Entre aquesta *"pàtria terrena"* de què parla Joan Pau II, inclouríem, en el cas del País Valencià, que els goigs també estiguen escrits en valencià, especialment, els elaborats en territoris, a hores d'ara, valencianoparlants i, més encara, quan, per exemple, estan relacionats amb festes de forta tradició i, a més a més, que els goigs estan molt més presents en la nostra cultura que, com ara, en la castellana. Un cas: els goigs dedicats als Sants de la Pedra. Si retiràssem els goigs, de lo identitari, n'eliminaríem un tret molt singular i ben estés en tot l'àmbit lingüístic: els goigs, una de les vies en què més s'ha desenvolupat la nostra llengua.

En el fons, hi ha que, dins del nostre Poble Valencià i de tot l'àmbit lingüístic, un tema com el dels goigs, o com el dels Sants de la Pedra, ens porta a estimar, amb força i decidits, la nació en què hem nascut, la terra dels nostres pares i on ens hem criat (fins a fa poques dècades, per exemple, molts valencians no proveníem de fora, com és el meu cas i el de molts més, ni de cultures de fora de la península) i els valors a què està relacionada la llengua pròpia de la nació. Ara bé, actuar, amb espenta, cap als altres, amb esperit emprenedor i prioritzant més el demà que el passat.

I, de pas, comporta abraçar la part cristiana que hi ha en la nostra història, encara que, en el cas de les persones no creients o no cristianes, això equivalga, simplement, a promocionar lo que perviu en el nostre Poble i, així, que les persones nouvingudes, a més d'aprendre el castellà (llengua oficial de tot l'Estat espanyol) també siguen més tolerants respecte a la nostra cultura ja que, resideixen ací (i no en territoris que, per exemple, pertanyien al Regne de Castella a principis del segle XVIII, abans del Decret de Nova Planta que afectà el Regne de València com també els altres regnes de la Corona Catalanoaragonesa). El motiu és perquè una cosa és acollir els forasters i, ben diferent, permetre, passivament, que menyspreen la cultura de la terra on s'assenten, un fet que no podem tolerar de cap manera, ja que comporta un acte de desqualificació cap a qui els facilita l'hospitalitat. En paraules del bisbe Masnou, sobre els immigrants i publicades per Joan Costa i Bou, que visquen de manera *"que si els immigrants volen estar junt amb nosaltres, s'hi trobin sempre bé (...). I a ells, als immigrants, cal recomanar-los amb mitjans oportuns –escola, etc.– que ens tractin també a nosaltres igualment (...), sense voler fer passar el seu punt de vista per sobre de les actituds raonables dels naturals del país. (...) Comportar-se així no equival a cap humiliació ni complex d'inferioritat, sinó que reflecteix un tarannà honorable i elegant"* (p. 195). I, a més, el

mateix bisbe afegí que *“Els immigrants tenen dret a llur cultura i tradicions, però no poden imposar-les a la nació que els acull, tot posant en perill la cultura autòctona. Tampoc els membres de les minories culturals no han de voler imposar llurs cultures i tradicions a la resta de l'Estat”* (pp. 195-196). I jo, a aquestes línies finals del bisbe Masnou, en què parla de les minories, adduiria que ni els habitants que s'identifiquen, culturalment o per preferència de sentiments, amb la ideologia de la nació més forta jurídicament i mediàtica en un Estat, a la resta de nacions (o bé, de persones) del mateix Estat.

Per tot lo exposat fins aquí, en aquest apartat sobre la identitat d'un Poble (en el nostre cas, de tots els Pobles d'arrels catalanes, o bé de Catalunya), direm que la nostra identitat no es sustenta sobre temes abstractes, ni sobre qüestions morals sinó, clarament i única, a partir dels costums i de les tradicions que encara romanen arrelats en bona part del Poble i que moltes persones ens resistim a les opressions externes o des de persones que, tot i ser, per exemple, de famílies valencianoparlants (o bé, d'arrels valencianes i valencianoparlants), prefereixen, voluntàriament, abraçar la cultura castellana (com ja han fet molts polítics valencians, no sols de dretes, sinó també d'esquerreres, com ara, durant el període entre el 2015 i el 2019, tot i la suposada inclinació progressista amb què s'ha tractat de vendre el pacte polític postelectoral entre PSOE, Compromís i Podemos, en la primavera del 2015).

Per aquesta raó, els qui resistim aquestes temptacions de canvi d'identitat, al mateix temps que constituïm un fort sentiment de pertinença (tan important en els temps que vivim, en què moltes persones es senten desarrelades i sense un nord),... ***actuem, en el País Valencià (com també en la resta de l'àmbit lingüístic)***, com pronuncià el papa Joan Pau II, en Estònia (en 1993, poc després de la independència dels estonians respecte de la històrica Unió Soviètica) i que recull Mn. Joan Costa, *“en un escenari internacional marcat per grans tensions, en què és més que mai necessari flanquejar¹¹⁸² el sentit de la llibertat i de la identitat amb l'obertura al diàleg i a la solidaritat. (...) Es tracta de cultivar allò que distingeix els éssers humans sense oblidar allò que els uneix”* (pp. 139-140), això és, d'aplanar, no sols l'expansió de la nostra cultura sinó també la solidaritat entre els qui viuen en la nostra societat i de respondre amb tolerància cap a persones de generacions distintes, de llengües diferents i de cultures de molts llocs del món. Ara bé, de manera que aquesta recepció no abraça, com ara, tot lo que pretenga que romanguem passius davant el pas dels temps, com qui espera que el govern espanyol (o, per exemple, el govern valencià de torn), siga qui assegure el futur de la nostra identitat d'arrels catalanes. Al contrari, ***és el fet de moure'ns, de promoure-la i d'anar cap al demà prioritzant més el demà que el passat, lo que donarà vida (com ja ho fa en molts llocs de tot l'àmbit lingüístic)***.

Clourem aquest apartat sobre la identitat, dient que, des del meu punt de vista, resulta molt adient respondre i actuar, com a ciutadans i com a persones, amb una actitud semblant a la que hi ha en les línies següents, tretes del llibre ***“Nació i Nacionalismes”***: *“Pius XII, en el seu radiomissatge de Nadal de 1941, diu: ‘En el camp del nou ordre, fomentat sobre principis morals, no hi ha lloc per a una opressió oberta o amagada de les peculiaritats culturals i lingüístiques de les minories nacionals’”* (p. 198), però sí per a un activisme cultural que escriu la història i que hi

¹¹⁸² Seguir lateralment una cosa; anar-li al costat.

realitza una mena d’*“evangelització cultural”*, que respon des d’una escala de valors clara, que no abdica dels propis drets culturals, com a comunitat lingüística d’arrels matriarcalistes (en el cas de la nostra cultura i de moltes més) i, a més, en paraules de Joan Costa, *“amb la intenció que els drets de tots (persones, minories, nacions i Estats) gaudeixin del lloc que els correspon i no restin en l’ostracisme”*¹¹⁸³ (p. 199).

b) Religió matriarcal i “civilització” tecnològica i científica: lo matriarcal, prioritari.

En línia amb aquesta actitud receptiva cap a la nostra identitat (unida a la d’efusió de lo que va adjunt a la nostra identitat com a nació), cal fer esment als goigs, tant als que es canten i es recorden, com als que estan escrits i, de pas, dir que, darrerament, hi ha poblacions valencianes (per exemple, Cullera, on hi ha molta tradició cultural relacionada amb els Sants de la Pedra, allí coneguts com *“els Benissants”*) on han incorporat el valencià en els goigs i que, així, han trencat amb molts segles de tendència a emprar el castellà en aquests temes vinculats amb la religió i, deixem-ho ben clar, amb la llengua pròpia, llengua en què, durant molt de temps, no s’han escrit molts goigs (tot i que és u dels camps en què més presència ha tingut la llengua catalana, però no, precisament, en el País Valencià i, més encara, des del segle XVI) i, a més, de manera contínua. O en uns cants populars dedicats als Sants de la Pedra, en el Camp de Mirra (població valenciana de la comarca de l’Alcoià), tot i que els goigs, en el 2018, encara estaven en castellà.

Igualment, sobre la presència de la nostra llengua en el camp religiós i, de cara al futur, cal recordar que, en paraules del *“Criteri de la UNESCO sobre l’ús de les llengües vernacles en l’ensenyament”*¹¹⁸⁴ (de 1954 i traslladable a la resta de camps), el punt tercer diu que *“No hi ha res en l’estructura de cap llengua que li impedisca d’esdevenir un vehicle de civilització moderna”* (p. 8).

Per això mateix, com llegim en la carta *“Octogesima adveniens”*¹¹⁸⁵ (del 14 de maig de 1971), escrita per Pau VI, cal oposar-se a tots els motius d’injustícia per part d’aquells *“qui són objecte de discriminacions, de dret o de fet, per raó de la seua raça, el seu origen, el seu color, la seua cultura, el seu sexe o la seua religió”* (p. 7). En un moment, com ara, en què sembla que s’invita, a nivell mediàtic i en part dels grups de lo que sol qualificar-se com *“esquerra”*, com ara, en el País Valencià, a no donar importància i, fins i tot, a menysprear lo religiós i lo etnològic, en favor de lo utilitari i de lo que prové de les llengües del món que tenen més parlants o també a una mena

¹¹⁸³ En l’oblit, en la marginació.

¹¹⁸⁴ Informació treta del document *“L’ús de la llengua vernacle en les diòcesis de la província eclesiàstica valentina – País Valencià, Illes Balears-”*, realitzat per Pere Riutort Mestre i publicat en 1973 per la *“Junta Diocesana d’Acció Catòlica”*.

¹¹⁸⁵ Informació treta del document *“L’ús de la llengua vernacle en les diòcesis de la província eclesiàstica valentina – País Valencià, Illes Balears-”*, realitzat per Pere Riutort Mestre. Des d’ara, mentres que no fem cap indicació, partirem d’aquest document per a moltes entrades relacionades amb l’Església.

d'exotisme etnològic cap a fora però no de recerca del matriarcalisme més enllà de la cultura basca i d'alguns detalls solts, aquestes paraules van de perles.

Així, la raça (és a dir, el *"Poble"*), la cultura (això és, el llegat, on s'inclou la llengua) i la seua religió (en aquest cas, la cristiana i, majoritàriament, el catolicisme), no deurien restar menyspreades per cap polític, independentment del càrrec que ocupàs, de lo famós que fos o, com ara, dels estudis que tingués, i sí, en canvi, que actuassen (i açò és aplicable a moltes autoritats eclesials) en línia amb el missatge que feu el papa Pau VI, en la UNESCO, el 5 de novembre de 1971, amb motiu del XXV aniversari de l'organització: promoure el desenvolupament integral de l'ésser humà, *"responsable del seu destí davant els seus germans i la història, i cridat a resoldre les nombroses antinòmies¹¹⁸⁶ davant les quals es troba: intercanvis culturals multiplicats i saviesa ancestral conservada, expansió d'una cultura nova i fidelitat viva a l'herència de les tradicions, harmonització entre l'antiga cultura clàssica i la nova cultura científica i tècnica"* (p. 7).

Aprove pensar i dir que el sentit de la justícia, en un moment en que ix molt la paraula *dignitat*, sobretot, relacionada amb temes socials, no ha de deixar a banda ni els lingüístics ni, per exemple, els etnològics, sinó respondre com un pas més enllà i que impulsa, en paraules del sínode de bisbes de 1971 celebrat en Roma, a assumir que *"Reafirmem el dret dels pobles a conservar la pròpia identitat"* (p. 7), com fem moltes persones valencianoparlants i de tot l'àmbit lingüístic. La justificació és ben clara en el sínode: *"La nostra acció ha d'estar primerament orientada a aquells hòmens i nacions que, a causa de les diverses formes d'opressió i de l'actual índole de la nostra societat, són víctimes silencioses de la injustícia i no tenen manera de fer sentir la seua veu"* (p. 7). No seria just que, com ara, la Generalitat Valenciana o bé el Govern balear, menyspreassen, en els seus territoris respectius, la llengua i lo que hi ha de llegat cultural i vinculat amb la llengua pròpia o bé amb la religió, simplement, perquè o bé no està de moda, o bé no resultàs rendible en les urnes o, per exemple, que considerassen la religió com una part rebutjable, a diferència de la ciència o de la tecnologia.

El motiu és que la conservació del valencià i de lo etnològic i que fa diferent el llegat ancestral, no és una mena de joc amb què entretenir-se en temps d'esplai (ni, per part de sectors cristians, per a deixar a banda o com a secundari)... mentres que el castellà i la cultura castellana resten molt valorats (i de manera positiva) pel govern espanyol i pels qui aproven l'actitud unificadora i d'assimilació cultural del govern central, indistintament del partit en què militen i de com es presenten (exteriorment) com a polítics o de la línia religiosa (o respecte a la religió) que hagen triat per a viure. En canvi, sí que resulta molt favorable per al sentiment de grup i per a adquirir més esperit comunitari (en l'apartat matriarcalista i tot), que l'herència cultural i lingüística, com ara, la vinculada amb els Sants de la Pedra, per exemple, en forma de refranys i de versos, estiga present i es difonga en lo relatiu amb el lleure i en temps lliure.

Sobre la conservació de la pròpia identitat i sobre la seua relació amb la religió i també amb la ciència i amb l'Estat modern i laic, en l'article *"Liberar la religió del politicismo"*, signat per Jesús

¹¹⁸⁶ Contradiccions.

Conill (de la Universitat de València) i publicat en la revista **“Cresol”**¹¹⁸⁷ (juliol-agost 2017, no. 139), hi ha unes paraules que he considerat molt importants des del primer dia que el lligui: *“Una noción compleja de ciudadanía implica aceptar que no existen personas sin atributos, sino personas cuya mismidad¹¹⁸⁸ se forma con los aspectos significativos de su religión y que, en consecuencia, tratar a todos con igual respeto a su mismidad exige al Estado tratar de integrar las diferencias que la componen. Entender la ciudadanía al modo simplista implica borrar las diferencias en la vida pública, mientras que entenderla como compleja exige intentar gestionar la diversidad, articulándola. Esto requiere vincular un Estado laico con una sociedad pluralista, también en la dimensión religiosa.*

(...) Privatizar las religiones es inaceptable, y no sólo porque los ciudadanos tienen derecho a expresar su mismidad en público, sino porque las religiones tienen vocación de publicidad y prestan el buen servicio de hacer ofertas de vida feliz” (p. 19). M’identifique amb les paraules de Jesús Conill i, a més, en lo referent a la “vocació de publicitat” de la religió, ja que va en línia amb el matriarcalisme i, així, amb el cristianisme de base, el qual va un poc més lluny del cristianisme patriarcal i derivat, per exemple, del model generat arran del Concili de Trento.

Tot seguit, afegir que *“Cuanto más proyectos de vida digna con altura humana se presenten, más altas serán las exigencias de justicia y mayor la posibilidad de las personas de elegir proyectos capaces de generar ilusión. Pero también las religiones tienen que ser fieles a su razón de ser y hacer sus ofertas de vida buena, sin imposiciones, pues a tales propuestas sólo desde la libertad puede invitarse y sólo desde la libertad pueden aceptarse”* (p. 19).

A més, com llegim en l’article **“Laïcisme, religió i tolerància”** (<http://diarieducacio.cat/laicisme-religio-i-tolerancia>), de Pere Solà Gussinyer i publicat en la web **“el diari de l’educació”**, *“L’espai religiós ben entès és un espai laic perquè fa una valoració positiva i respectuosa de totes les creences que defensen els valors humans. L’espai religiós/laic, entès en aquest sentit positiu i ampli, és compatible amb el respecte de l’altre”* i, a més, addueix que *“la tolerància laico-interreligiosa ajuda a combatre i neutralitzar aquests nous ídols que escometen en el dia a dia, ‘ídols’ com la temptació autoritària de tirar sempre pel dret sense consultar, com la mateixa fe cega en el déu mercat i com l’afany de triomfar a la vida al preu que sigui i trepitjant a qui convingui”*. Hi estic de part de Pere Solà.

I u dels motius d’acollir la religió, concretament, com a mínim, del cristianisme de línia catòlica (el més vinculat amb els Sants de la Pedra), és, com veiem en el document **“Una comunidad cristiana y una presencia pública significativas para nuestro tiempo”**, signat pel **“Grup de Seglars i Rectors del Dissabte”**, del País Valencià, el 19 de gener del 2019:

¹¹⁸⁷ Aquesta revista és editada per la Unió Apostòlica de València.

¹¹⁸⁸ En valencià, *ipseïtat*, és a dir, el conjunt de propietats que caracteritzen una persona en la seua individualitat. Informació treta de l’entrada del blog **“Scriptorium”** (<http://www.ub.edu/scriptorium/com-es-diu-mismidad-en-catala>), elaborat per la *“Comissió de Dinamització Lingüística i Cultural de la Facultat de Filosofia”* de la Universitat de Barcelona. El 2 de març del 2020 es podia consultar els diccionaris que hi ha en aquest blog a través de l’enllaç <http://www.ub.edu/scriptorium/diccionaris-2>.

“Trabajar por un despertar de la fe en Jesucristo y no tanto por un despertar religioso.

(...) . Encarnarse en la propia realidad, aquélla en la que vive cada comunidad, colaborando en la búsqueda de soluciones a los problemas que ha de afrontar. Esta encarnación implica inculturarse de manera real y efectiva en la cultura del pueblo con el cual camina cada comunidad.

(...) . Potenciar la apertura, el diálogo, la acogida sincera y afable de todo el mundo, la comunión, el ecumenismo y la colaboración interreligiosa.

. Suprimir cualquier indicio de clericalismo¹¹⁸⁹ (...).

. Reivindicar el papel de servidor del miembro ‘ordenado’ y negar el de funcionario o dueño. Es fundamental que se respete a la comunidad a la cual ha de servir con su historia y su idiosincrasia. Ella es la que permanece.

. Propiciar espacios de encuentro (...) que favorezcan la experiencia comunitaria y contrarresten la actual indiferencia generalizada”.

Aquest cristianisme sí que va en la línia que aprovem en aquesta recerca. A més, perquè, no sols acull la visió matriarcal de la vida sinó perquè aquestes paraules estan escrites per persones que creen credibilitat entre bona part de la població.

Igualment, afegirem que, partint d'aquest matriarcalisme (present, com ara, en aquest darrer document, del 2019), per exemple, com escriu Pere Riutort en el document sobre l'ús de la llengua vernacla en les diòcesis de la província eclesiàstica valentina, publicat en 1973, *“Per a l'Església no hi ha Pobles petits sense drets i Pobles grans amb drets; hi ha simplement Pobles: El Líban, Escòcia o Croàcia són tan Poble com el nombrós grup humà d'Alemanya-Àustria o de Xina. Tampoc no constitueix a una part de la humanitat en Poble el fet que tinga govern civil autònom o exèrcit, sinó que tots els documents de l'Església contemplen uns elements que no són ni la quantitat ni l'estatalitat¹¹⁹⁰ com a constitutius essencials dels Pobles”* (p. 13). Cal dir que, aleshores, Croàcia, fins als anys noranta del segle XX, formava part de l'estat iugoslàvia.

Per això mateix, com també escriu en la pàgina 13 del document de 1972 esmentat, *“Els germans de fora que han vingut a estar entre nosaltres, estrangers o immigrants s'han d'acomodar a la nostra llengua. Això ho demana el núm. 10 d'Eucharisticum Mysterium (695) i el mateix seny. Els germans recentment arribats han de ser empelts del nostre Poble; mai no poden ser considerats ciutadans de segona categoria, si fos així, seríem racistes; per altra banda, no voler acomodar-se al lloc on s'ha anat a viure, sinó exigir el contrari, és senzillament tenir actitud de colonitzador.*

La naixença no és l'única raó per la qual s'entra a pertànyer al nostre poble històric; tot aquell que viu amb nosaltres és de la nostra comunitat”.

¹¹⁸⁹ Intervenció del clergat en el govern de l'Estat.

¹¹⁹⁰ El fet de ser un Estat polític.

Per tant, com que la nostra nació com també tots els territoris on es parla la llengua catalana són d'arrels matriarcalistes, moltes persones, que estem en pro de la nostra identitat com a Poble, donem prioritat a lo matriarcal, per exemple, perquè comporta el desenvolupament de trets singulars vinculats amb la nostra llengua i que afavoreixen el sentiment de comunitat i, com ara, l'esperit emprenedor, la diplomàcia, el parlamentarisme o, per exemple, el dinamisme. Així, Thomas S. Harrington, un nord-americà d'esquerres, que sap parlar català i que ha investigat sobre Catalunya, en el seu llibre *“Una democràcia cívica en temps autoritaris. Apunts d'un nord-americà sobre el Procés sobiranista a Catalunya”*¹¹⁹¹ (publicat en el 2018, per l'editorial Gregal), escriu que *“Catalunya és, com totes les societats que conec bé, una societat diversa (...). Hi ha molta gent allí que s'identifica aclaparadorament amb un passat català, la llengua catalana i, potser més important, patrons estrictament catalans d'organització social i comportament cívic, uns patrons que posen un èmfasi excessiu –almenys en relació amb els tradicionals espanyols– en la negociació (en contraposició a les autoritzacions), el comerç (en contraposició a la intimidació estratègica i a fer la guerra), a l'enquesta racional i a la primacia de la consciència personal (en contraposició a l'obediència a ortodòxies socials i culturals àmpliament propagades)”* (p. 215).

Per aquest motiu i perquè la llengua també va unida als actes religiosos i als costums (com ara, als goigs i a la tradició de cantar-los) com també ho fa a la novetat i a l'acció (per mitjà de l'esperit d'iniciativa), igualment, podem considerar que aprenent sobre costums i festes que tenen a veure amb la cultura catalana (i coneixent un poc més la cultura d'origen del nouvingut), promocionem la germanor entre les persones i, de pas, un reviscolament i una vitalitat de la nostra cultura (heretada dels nostres pares i d'altres avantpassats i també apresada mitjançant l'obertura a altres persones) amb la intenció de fer-la més viva i més present en la societat en què vivim i en el segle XXI, com ara, per mitjà d'informació i de recerques sobre els Sants de la Pedra i sobre altres festes relacionades amb el món agrícola que hi són vives des de fa segles i que no són cap residu del passat i a tombar sinó, fins i tot, un testimoni més de l'educació matriarcal transmesa, molt sovint, per les dones. De fet, com molt bé indica Teresa Vinyoles Vidal, en el llibre *“Història de les dones a la Catalunya medieval”*, si bé podem dir que sobre el segle XIII, *“parelles joves del Principat (...) repoblaran pam a pam Mallorca, d'altres aniran al País Valencià i encara després d'altres a Sardenya on deixaran la ciutat catalana de l'Alguer. Sembla que no ens hem aturat quasi mai a pensar que la transmissió de la llengua, que de fet és el que ens dóna una identitat cultural, es féu a través de les mares del poble, colonitzadores i repobladores, transmissores de cultura, donadores no solament de vida sinó també del llenguatge, narradores de contes, cantadores de cançons.*

Penso que en aquesta història de les nostres dones hi ha de tenir un lloc el conte i la llegenda. Contes i llegendes que, juntament amb la paraula oral, la llengua viva, ens han transmès les dones medievals” (p. 81).

Es tracta, de la mateixa manera que en el camp de l'ús del valencià en les diòcesis valencianes, però, quant als Sants de la Pedra, d'actuar. De fet, he pogut comprovar, durant l'estudi, que, si bé la investigació causa certa curiositat inicial per part de moltes persones de tot l'àmbit lingüístic (i, fins i tot, d'altres territoris de la històrica Corona Catalanoaragonesa), sí que hi troben que, en

¹¹⁹¹ Aquest és el títol original del llibre.

rebre més informació relacionada amb els dos sants, senten com una mena de calor perquè hi veuen que hi ha molt escrit i que, àdhuc, anem molt més lluny de lo que sabem i d'on som, tot i que estiguem en contacte amb la terra. Saben que, per exemple, sobre la qüestió que ha permès trobar que la nostra cultura és matriarcal, la història, el futur, no perdonaria que deixàssem a banda aquesta realitat sinó que, per contra, agraeix que la tinguem present i que la difonguem en la societat, amb l'objectiu d'aplanar el camí d'aquest expandiment de la nostra identitat, sobretot, entre les persones que estan molt interessades pel nostre país i per lo vinculat amb la nostra cultura.

Així, amb aquesta promoció de la nostra cultura, fem costat a lo que Joan XXIII escrivia com *“els signes dels temps”*, és a dir, patrocinem i escampem aquest patrimoni cultural, no sols entre la comunitat catalanoparlant sinó, a més, com si es tractàs d'un producte i de publicitat, cap a les altres persones i cap a les altres comunitats de parlants. Una manera més, al meu coneixement, de fer evangelització i tot. Recordem que la paraula *“evangeli”*, partint del *“Diccionari Català-Valencià-Balear”*, és un mot grec que, originàriament, significa *“bona notícia”*. I si, a més, seguim els signes del segle XXI, hi recorrem, com ara, a Internet i a nous mitjans de divulgació.

En resum, *una manera de dir sí a tot lo que tractaria de revifar la nostra identitat, en aquest cas, a través del manteniment de la nostra base religiosa de tipus matriarcal, el cristianisme, acció que, moltes persones de tot l'àmbit lingüístic sí que estem disposades a admetre i a realitzar sense que això cerque l'anul·lació d'altres formes de pensar, de ser i d'entendre el món i la vida.*

c) La religió i lo matriarcal en el País Valencià: un reviscolament, sobretot, des del Poble i des dels pobles, a partir de l'interés per l'etnologia i per la Història.

Com a exemple d'aquest estil de reviscolament i de *“donar la mà”* a la cultura heretada i a les nostres arrels matriarcalistes, però amb molta espenta, escriurem que Mª Jesús Juan Colomer (bibliotecària que treballa en Aiello de Malferit), el 28 de gener del 2019, m'enviava un missatge en què valorava molt positivament el treball sobre els Sants de la Pedra i li escriguí, el mateix dia, *“I vosaltres, el de la web. Molt interessant i la feu amb espenta”*.

Si, a més, afegim una actitud d'omplir el buit documental i bibliogràfic, sobretot, perquè n'hi ha hagut molt durant anys i anys (bé perquè no restava escrit, bé perquè, quasi sempre, ho feia en castellà), com ara, el relacionat amb els Sants de la Pedra, resulta realment interessant com a contrapès per a la ampliació del bagatge cultural (a nivell popular i tot) de lo relacionat amb la nostra cultura, de forma que pugui estar més a l'abast de més persones (des de valencianoparlants fins a nouvinguts), amb un objectiu: que hi haja major sentiment de germanor entre persones. Però també permet, com escriu Pere Riutort en el document de 1972, que, com ara, l'Església, *“després de segles de discussions, dubtes i fins i tot accions contràries al sentit autèntic de la catolicitat”* (p. 16), torne, com ja ho fem ara moltes persones, *“a la tradició apostòlica d'inserir-se totalment dins cada un dels Pobles”* i, de pas, emprendre a favor del sentiment de comunitat i del desenvolupament de tots els Pobles. Però no sols els Pobles d'altres cultures, sinó incloent-hi el

nostre, el Poble Valencià, el qual comparteix molts trets (majoritàriament i ben manifestes) amb Catalunya.

A més a més, aquest sentiment de comunitat i aquesta obertura plena d'iniciatives a favor de lo relacionat amb la nostra llengua, com llegim en l'article ***"Laïcitat i religiositat. En temps de globalització i diversitat"***, d'Alfons Llorenç i publicat en la revista cristiana i valenciana ***"Cresol"*** (no. 137, març-abril 2017), representa anar a l'arrel i acollir amb esperit obert que *"les diverses tradicions religioses han contribuït activament al llarg de la història a la creació de vincles de cohesió en tota la trajectòria històrica del poble. És per això que ens cal reconèixer les arrels de la nostra cultura i no cometre errors bandejant aparents ingredients de la religiositat, amb l'excusa de la laïcitat i perquè ens vénen sota el mantell de la religió. Són bens d'interés cultural immaterial del nostre poble, del poble!, no dels rectors! Tancant la boca, per exemple, a les campanes, perdem cultura. I no guanyem una ben desitjable societat laica. Que la construcció i consolidació d'un País plenament laic i d'una societat plural, oberta i multireligiosa no ens faça caure en la cristianofòbia i la multiconfessionalitat del relativisme, que és un multiclericalisme (em resulta ridícul i esperpèntic, propi de la incultura, que s'evite dir-li al Nadal, 'Nadal' quan ve de 'Natalis', del naixement del Sol, de la festa del 'Dies Natalis Solis Invicti', seria un desastre cultural qualsevol desconsideració a la Festa d'Elx, la de Sant Jordi d'Alcoi, la Processó del Còrpus de València o de Morella, la d'Algemesí, els Pelegrins de les Useres, les Creus de Maig, el Te Deum del 9 d'Octubre...).* Aquests grans béns i events són patrimoni del nostre poble. Menystenir-los, marginar-los, excloure'ls, és també destruir la identitat" (p. 61).

Amb l'esperit de l'escrit d'Alfons Llorenç, afegirem que moltes persones tenim ben clar i, per això, actuem a favor i movent-nos, que, com a nació (no menys important pel fet de no comptar amb cap Estat polític a banda del Principat d'Andorra), tenim dret a esculpir el nostre futur, des de les nostres tradicions: la llengua, la cultura, la religió, la mitologia, els balls, els goigs, les festes relacionades amb l'agraïment per les collites d'estiu arreplegades i que no s'han fet malbé (com ara, una festa matriarcal com la dels Sants de la Pedra), etc.

Això vol dir que ***no hem de permetre que cap persona, ni entitat, ni grup organitzat, ni govern, ni autoritat religiosa o persona, amb una visió diferent a la dels qui defenem aquestes tradicions i que, a més, les impulsem i les estenem amb els mitjans que hi ha a l'abast, tracte d'anul·lar la nostra manera de concebre el món i, pitjor encara, el dret a bastir el nostre futur per mitjà del matriarcalisme que va unit a la nostra cultura. MAI, NI A NINGÚ.***

Com a anècdota, i, per a reforçar el paràgraf anterior, sobre la conveniència de lo matriarcal en el dia rere dia, diré que el 22 de novembre del 2018 tenia una visita amb un cardiòleg i em digué que interessava continuar amb una pauta psicològica com la que jo considerava més saludable, la matriarcal. Parlem de la part emocional, afectiva i de fraternitat com també de la del coratge. I, quan comentí açò al neuròleg que m'atengué el 14 de gener del 2020, em digué que sí, que era la millor opció per al sistema nerviós. Per tant, en aquest segon lloc, parlem del cap de la percepció de quatre dels cinc sentits (vista, escolta, gust i olfacte) i, igualment, de l'empatia, de la comunicació amb els altres, de tenir un criteri propi, de governar les nostres emocions, d'aprendre, de regular la nostra vida, etc. En cap dels comentaris dels metges, no ho entenguí com una imposició, sinó com un suggeriment de persones que, en el seu camp científic, podien saber

més que jo i, així, guanyar jo saviesa pràctica. A més, recordarem que qui perd els orígens, perd la identitat, la qual està simbolitzada pel... cervell. Igualment, el sentit de la fraternitat, de la compassió o de la sensibilitat o, com ara, de la diplomàcia, estan vinculats amb la cultura matriarcal.

Si, a més, no descartem ni la part emocional, ni el sentit comú (però, cada una d'elles, prioritzant-la de manera regulada, això és, segons lo que estableix més la nostra vida en eixe instant, així com quan volem un catxirulo), no sols som fidels a la manera matriarcal d'entendre la vida sinó que **“fer poble” i constituïm un fonament que arrela amb il·lusió (i ple d'iniciativa), però que s'impulsa cap als altres, cap al món, que no roman assegut en un sofà, sinó que se'n lleva amb il·lusió i amb un sentiment de Poble**, de pertinença a una comunitat lingüística amb uns trets culturals que no es manifesten tant en altres cultures (com ara, els Sants de la Pedra, una pervivència precristiana i matriarcal que rep el nostre suport, com el de moltes persones) i amb uns altres que sí que coincideixen amb moltes cultures matriarcalistes del món. Per això, seria interessant crear una xarxa d'entitats culturals i de particulars per mitjà de webs, blogs, diaris digitals, grups de Facebook i publicacions sobre la cultura popular catalana, etc., en què la part matriarcal de les arrels dels Pobles de tot l'àmbit lingüístic catalanoparlant, també estigués present. En eixe sentit, el fet d'incloure informació sobre els Sants de la Pedra en la web Malandia (<https://malandia.cat>), és una finestra oberta a una difusió de lo matriarcal en la nostra cultura i a tombar prejudicis i a aprendre més i amb una finalitat pràctica i tot.

Adduïrem que qualsevol simpatia cap a la revifalla de la nostra cultura és benvinguda, al mateix temps que procurem que lo referent a les creences, als costums, a la mitologia, a la religiositat popular, a la llengua, a la música, etc., com llegim en l'article **“Fer poble, fer país”** (https://www.diarimes.com/noticies/opinio/2018/03/20/fer_poble_fer_pais_35711_3064.html), de Josep Aracil i publicat en el diari digital **“Diari Més”**, contribueixca positivament i, així, *“que cada persona pugui ser ella mateixa, junt amb les altres, amb el valor suficient per deixar de viure com a persones alienades. Cal ser capaços d'administrar el nostre propi destí, no conformant-nos a viure servilment”*, entre altres motius, perquè, **el sistema matriarcal, amb què tan vinculada està la nostra llengua** (i, per tant, la nostra cultura i molts trets religiosos i etnològics que perduren en tot l'àmbit lingüístic), **és un model de tolerància, de solidaritat comunitària i d'esperit d'iniciativa**. I això, fins i tot, en relació amb el País Valencià, podem intuir que anirà a més, ja que, per exemple, en poblacions diferents de tot l'àmbit lingüístic o, com ara, en Calasparra (Múrcia), hi ha, de la darreria del segle XX ençà, un ressorgiment de lo religiós, de la religiositat popular i, àdhuc, de la recuperació de detalls relacionats amb els Sants de la Pedra o bé de major celebració de la festa i d'acord amb elements que havien estat presents en el passat i que ara es reincorporen i que hem adjuntat en algunes seccions de la recerca. Ara bé, és un ablanament fet amb esperit matriarcalista, perquè s'identifica com un formar part de la terra i implicar-nos-hi, vincular-nos amb la terra on vivim i amb les nostres arrels culturals com un mitjà més de reviscolament de la identitat de qui pren part en els actes i no tant, en canvi, com una religiositat de línia espiritual o mística que pretén, per exemple, passar a la posteritat.

En aquesta línia de reforçament de la promoció cultural, hi ha un tret que, al llarg de l'estudi, s'ha mostrat evident: en moltes poblacions que ara són ciutats mitjanes o que han passat a ser pobles

més bé industrials o de servicis, encara hi ha un sentiment de pertinença al Poble, sobretot, en les comarques on encara hi ha una presència molt important del valencià i no sols es resisteixen a l'abandonament de les arrels culturals sinó que, a més, s'obrin a difondre-les decidits a no mantenir-les en una mena de col·leccionisme cultural. Heus ací uns quants llocs del País Valencià que s'ajusten a lo que hem dit adés: Aiello de Malferit, Cullera, el Camp de Mirra, Benlloc, Carpesa, Benimaclet, Massarrojos, o la castellanoparlant Almoradí (però on perduren trets matriarcals).

També afegirem, amb paraules tretes d'uns escrits de Pere Riutort sobre alguns aspectes de la seua vida i del seu treball a favor de la cultura del Poble Valencià (però que són paraules que, de manera semblant, m'han aplegat d'altres persones, durant l'estudi), que, per això mateix, tenim present que *"Hemos de luchar contra falsedades históricas, que han llegado a considerarse verdades, después de siglos que nos las han hecho oír en ambientes sociales y de docencia popular. Estas falsedades tienen el fundamento político de unas leyes injustas e inaceptables, como la actual ley de preponderancia del castellano sobre la lengua de nuestra tierra. Se llega a la consideración constitucional, que el castellano es un derecho y una obligación y que nuestra amada lengua tiene hasta entre nosotros, una categoría jurídica y social muy secundaria"* (p. 172).

Així, no han estat en la mateixa situació els sants protectors dels llauradors en l'àmbit lingüístic i anteriors a l'entrada de Sant Isidre en part de la Corona Catalanoaragonesa (fins i tot, després de la guerra espanyola de 1936-1939), que el sant castellà, no sols per influència del règim franquista sinó, com ara, perquè el papa Joan XXIII declarà que Sant Isidre, entre altres coses, seria el patró dels llauradors espanyols.

En eixe sentit, adduirem les paraules del papa Francesc en l'encíclica *"La joia de l'Evangeli"*: *"En cada nació, els habitants desenvolupen la dimensió social de les seves vides configurant-se com a ciutadans responsables en el si d'un poble, no com a massa arrossegada per les forces dominants. Recordem que 'el fet de ser ciutadà fidel és una virtut i la participació en la vida política és una obligació moral'. Però convertir-se en poble és encara més, i requereix un procés constant en el qual cada nova generació es veu involucrada. És un treball lent i ardu que exigeix voler integrar-se i aprendre a fer-ho fins a desenvolupar una cultura del trobament en una pluriforme harmonia"* (no. 220).

En aquesta línia, Internet resulta u dels canals més eficaços per a aquest eixamplament de lo local cap als possibles turistes, cap als lectors i cap a la resta de la població, de forma que ens convertim en ciutadans que ens involucrem en el fer-nos Poble (com ja fem moltes persones i, cada vegada, més), però *"no com a massa arrossegada per les forces dominants"*, com escriu el papa Francesc, en l'encíclica *"La joia de l'Evangeli"* (no. 220), sinó com a impulsors i forjadors del nostre Poble i, fonamentalment, des de les poblacions rurals i des de les ciutats amb major esperit emprenedor en els temes etnològics relacionats amb el País Valencià com també, i, millor si és així, amb la resta de l'àmbit lingüístic.

A més, *ens creem com a Poble viu, creatiu, amb molta iniciativa i, a més a més, actuem en benefici de tots els germans i des de les arrels de la nostra història i de lo matriarcal* i, així, reviscolant trets psicològics i culturals de lo que forma part de la vida rural, la qual, durant segles i

segles, ha sigut el motor de l'economia i encara continua vinculada amb festes agrícoles com les dels Sants de la Pedra.

Però **també “fem Poble”, a través d'un mitjà poc estès fins ara: deixant de considerar que lo que és il·lustrat és lo únic bo per al Poble, ja que l'estudi sobre els Sants de la Pedra ens demostra que les idees de la Il·lustració portaven a un racionalisme que tractà d'anul·lar les diferències culturals** (com ja havia començat, sobretot, amb el triomf del Renaixement, en els segles XV i XVI) i que lo que prioritzem és impulsar el nostre Poble i la nostra llengua i la nostra cultura, partint, bàsicament, de totes les persones que viuen amb nosaltres en el País Valencià i dedicar part de l'economia i de l'esperit emprenedor i també implicar-nos en la promoció de tot lo que té a veure amb lo vinculat amb tot l'àmbit lingüístic i fer-ho perquè, simplement, no sols hi ha una altra cultura prou estesa entre la nostra (la castellana, i molt a nivell dels mitjans de comunicació social) sinó que convé reforçar més encara la llengua i la cultura catalanes:

1. Perquè és amb la qual ens identifiquem i la pròpia del País Valencià i de tot l'àmbit lingüístic.
2. Perquè actuem per a que tinga llarga vida i per a que no passe a la posteritat, ni siga assimilada per una altra i
3. Perquè considerem que som moltes les persones que, vivint en tot l'àmbit lingüístic, compartim objectius comuns i que els fem costat, però revivificant la llengua i la cultura catalanes a través de la implicació junt amb persones de distintes generacions i de punts de vista diferents, però des d'una visió en comú, visió que, com s'ha pogut deduir (ací com també per mitjà d'altres estudis i de publicacions obertes sobre la nostra cultura, en lo religiós, en lo etnològic i, com ara, en lo lingüístic), mostra que hi ha signes matriarcal en la nostra cultura i que, per tant, començant per la llengua catalana, el nostre Poble és matriarcal com també ho són molts Pobles i moltes cultures del món.

d) La cultura popular unida a la festa matriarcal dels Sants de la Pedra i a la tolerància en el segle XXI: més que una festa religiosa.

Després d'haver tractat, d'una manera un poc més particular, sobre lo matriarcal en el País Valencià (però també oberts a la realitat en les altres poblacions de tot l'àmbit lingüístic), passarem a escriure sobre com la cultura popular vinculada amb els Sants de la Pedra (la festivitat dels quals està prou estesa en bona part del Poble català, del valencià, de la Franja d'Aragó i, fins i tot, es conserva en el balear), pot fer-nos defensar, tolerar i expandir el fet matriarcalista, el matriarcalisme, per un motiu més (no sols el de la promoció d'aquesta festa i, a més, amb una intenció molt més de formació cultural i junt amb el poble senzill que com una part més de la cultura de masses): **aplana una convivència més transigent entre persones de cultures diferents, però, àdhuc, amb uns mateixos objectius (i oberts, nosaltres, a aprendre amb persones amb una línia de pensament distinta a la nostra) i que s'impliquen en la vida decidides a viure en comunitat i sense esperit imperialista ni colonitzador com també disposades a anar cap al demà**

prioritzant més el futur que el passat, això és, amb esperit juvenil, amb il·lusió, amb espenta, amb iniciativa, etc.

Per tant, parlem d'una possibilitat d'enfocament d'aquesta festa, en un sentit que no va únicament dirigit cap a lo religiós (en la línia més ortodoxa, ni en la del Concili de Trento) sinó, molt distint: com un senyal més d'una pervivència matriarcal que, al llarg del temps, ha arrelat tant en la nostra cultura que, fins i tot, ha superat proves difícils d'intents d'anul·lació o de menyspreu i, per això mateix, volem que perdure molts anys de manera que aquest senyal siga conegut, no solament per les persones que viuen en tot l'àmbit lingüístic, sinó pels turistes i, per descomptat, pels curiosos.

Però, ara, a més, fa via per mitjà d'una unió de forces entre persones de tot l'àmbit lingüístic que, per exemple, han fet possible que bona part d'aquest estudi haja progressat (i que, igualment, haja comptat) amb un suport impensable davant la poca informació escrita de què partíem i que, en el millor dels casos (per exemple, en el de persones que havien estudiat més sobre els Sants de la Pedra abans que jo reiniciàs l'estudi en el 2017), també havien contactat amb altres que havien portat a col·lació part de lo tractat ací o en temes pròxims, però sense aprofundir ni, fins i tot, sense imaginar a quins punts sobre la nostra cultura, portaria la recerca.

De veres: he après molt i, si hagués de triar un tret amb què resumiria què simbolitzen els Sants de la Pedra, dins del món de la cultura de tot l'àmbit lingüístic, ho resumiria en la paraula **matriarcalisme**, una forma de veure el món que, en un moment amb tanta diversitat cultural en moltíssimes poblacions valencianoparlants (i de tot l'àmbit lingüístic i, àdhuc, del món), va unida, igualment, a un component molt clau en el segle XXI, **la tolerància**, no entesa, per descomptat, com un patiment, sinó com un estar obert als altres i acceptar que els altres puguin ser, pensar, actuar, organitzar-se, fer, imaginar, viure, etc. de manera diferent a cada u de nosaltres.

¿Promoure un tret religiós, en els temps que corren i, a més, tenint present, com ara, que, segons moltes persones, lo religiós està a la baixa? Doncs, sí: ho fem i el promovem. Fins i tot, **mitjançant la rama de l'etnologia com un pont que permet que, dues persones, de dues llengües maternes diferents però que, per exemple, viuen en el País Valencià, en Catalunya o, com ara, en la Franja d'Aragó, hi troben que hi ha un motiu pel qual viure i, sobretot, pel qual passar del jo al nosaltres**, del cinisme (o del narcisisme, o bé del personalisme), a restar obert a conviure, amb bon cor, enmig d'un món amb moltes persones de llocs ben diferents (en el seu origen) però que, per a millorar la qualitat de vida (que no vol dir enriquir-se fent colonialisme o trepitjant el veí), desenvolupen més l'associacionisme, l'esperit comunitari i, per descomptat, els estudis relacionats amb la cultura popular i que, a més, no tracten els catalanoparlants com si fossen esclaus en les poblacions on la llengua catalana ha sigut la més parlada històricament, com a mínim, des de l'expulsió dels moriscs (1609-1614).

Així, aquesta actitud davant la festa dels Sants de la Pedra va unida a un simbolisme (que hem detallat en altres apartats de la recerca) i ens donarà moltes pistes que cal estendre en aquest món actual (i de cara al demà) on la defensa de la cultura popular encara representa, per a molts catalanoparlants, arrelar en la terra, ser tolerants i esperit d'iniciativa, fins i tot, a partir de les investigacions, de les aportacions que sorgeixen a poc a poc i de cara a revivificar i a tornar a la

població que està interessada per la nostra cultura part de lo que, mitjançant els estudis i les preguntes, incorporem i assimilem al nostre coneixement previ sobre la religió, sobre la nostra història i sobre els costums vinculats amb la nostra llengua.

Igualment, tot seguit, en aquest apartat (reservat, un poc més, a la cultura popular), **analitzarem trets psicològics que es desprenen dels Sants de la Pedra i, sobretot, de Demèter** (en relació a Persèfone), com dos motius per a justificar el reviscolament d'aquest llegat matriarcal i simbòlic, molt present en la nostra cultura.

En primer lloc, i, per a evitar indiferències interculturals, començarem amb unes paraules de l'historiador Josep Fontana (1931-2018) tretes de l'entrada **"2014.nov.05 - Josep Fontana: 'Hi ha un fort component de refús cultural dins la societat castellana' (La identitat catalana a la història, l'independentisme)"** (<http://www.cucadellum.org/2018/08/2014nov05-josep-fontana-hi-ha-un-fort.html>), publicada en el blog **"Cucadellum.org"**, en què ens presenta com també fan altres persones (tot i que l'historiador ho fa amb unes altres paraules), que la llengua catalana està estretament vinculada amb lo matriarcal. Així, quan li pregunten **"Hi ha trobat la clau de volta de la incomprensió de Madrid?"**, ell passa a respondre. Amb retocs lleugers, llegim:

"Reflexionant-hi més després, no ho dic al llibre [La formació d'una identitat. Una història de Catalunya]. La societat i la cultura castellanes tenen un antecedent que ha marcat aquesta actitud: la mala vivència de tres religions a l'edat mitjana, que és, més que per motius religiosos, resultat d'un refús cultural global. Cal recordar que raça és una paraula d'origen castellà, que inicialment vol dir 'defecte d'un teixit', i això s'acaba aplicant a la raça de jueus i moros... És clar que hi ha un fort component de refús cultural dins de la societat castellana... Es pot veure a El coloquio de los perros, de Cervantes, on el seu odi, terror i repugnància cap als morescos és desorbitant. És una societat que creix amb una mena d'incomprensió respecte a les diferències culturals dels altres, i no entenen mai per què no s'adapten als seus costums. A partir del moment de la seva unió als països de la Corona d'Aragó, amb un sistema polític que garanteix moltes més llibertats que a l'altra banda, encara es dificulta més l'assimilació. I els problemes d'incomprensió encara funcionen avui".

Però, per a copsar millor l'esperit de Josep Fontana, afegirem que, en l'entrada **"Josep Fontana i la identitat catalana. Recull de cites a les seves entrevistes"** (<http://www.cucadellum.org/2018/08/josep-fontana-i-la-identitat-catalana.html>), publicada en el blog **"Cucadellum.org"**, manifesta la seua visió sobre la tolerància:

"Senzillament, jo volia sostenir que hem estat un poble com els altres, amb virtuts i defectes. No cal pensar que som el poble més admirable del món.

No sostinc en cap moment que siguem millors que els castellans o els francesos. Només remarco que som diferents".

Sens dubte, unes frases molt importants en el segle XXI i amb què estic totalment d'acord.

En segon lloc, vull afegir que, no sols el fet de ser Poble (sinònim de nació) sinó l'actuar amb la intenció de *"fer poble"*, com em deia Juan Enrique Pascual Tomás (rector de Fortaleny), el 1r de

febrer del 2019, durant una conversa, *“Això crea un pou popular”* i, com he captat entre moltes persones que han aportat la seua part a aquest estudi, eixa disposició a *“fer poble”* també va unida a una idea de germanor, d’escolta, d’espenta i, com ara, de no adormir-se en els triomfs del passat, sobretot, perquè, en el cas de la recerca sobre els Sants de la Pedra, a mida que avançava l’estudi, per mitjà d’informació nova, véiem com passava de ser una simple investigació a un fet que traspassava les expectatives inicials i que, de rebot, es creava un esperit de comunitat (quasi sempre, de la mà d’identificar-se amb una mateixa llengua materna, el valencià) i, per una altra banda, es confirmava que és un tema que encara roman en la consciència popular, entre altres motius, perquè, fins a fa poques generacions, en moltes poblacions, es vivia majoritàriament del camp.

Però, durant el procés, també es veia l’esperit emprenedor de bona part dels participants i la seua disposició a promoure la cultura popular (entesa com la que té relació amb el Poble i amb les arrels culturals) i la nostra llengua. En eixe sentit, per exemple, podem dir que ***el vincle amb els Sants de la Pedra està més arrelat entre els catalanoparlants que el de Sant Isidre (i de bon tros!) i, així, que la cultura matriarcalista encara perviu en moltes de les persones que, a més de parlar valencià (i, sovint, d’escriure’l, sobretot, entre els catalans) s’identifiquen amb els valors vinculats amb el matriarcalisme***¹¹⁹². Lo que he remarcat adés, ho pogué comprovar quan el 30 de juliol del 2019, l’etnòleg Bienve Moya-Domènech penjà informació relacionada amb els sants Abdó i Senent, en el seu mur de Facebook, i rebé un muntó de respostes, àdhuc, de persones que sabien poc sobre els Sants de la Pedra, però que semblava que, en llegir-les, es sentien molt més identificades amb els dos germans bessons que amb Sant Isidre... i potser, la gran majoria, fossen catalans, justament quan, en Catalunya, ha entrat més el sant castellà que no, com ara, en el País Valencià! Per això direm que també, en casos així (i en molts més), s’afirma més la identitat, en lloc de passar, com ara, a abraçar la castellana (com a prioritària o com a preferida, si, com ara, en parlem de la nostra i de la castellana), un fet molt important per al progrés com a part d’un Poble amb una visió matriarcalista del món que va de la mà de la llengua i de la cultura, i no com a persones que renuncien a lo que han rebut de generació en generació.

Així mateix, en aquest *“pou popular”* a què hem fet al·lusió més amunt, apareix el paper capital que desenvolupa Internet en el segle XXI, efecte que, com escriu Andreu Ramis Puig-gròs, en l’article *“Cultura popular i nacionalisme, ‘again?’*”, publicat en la revista *“Caramella”* (no. 40, del 2019), mostra que *“hi ha col·lectius i institucions que mantenen viva i activen la cultura popular amb l’ús destre de les noves tecnologies, els nous canals i les noves xarxes socials. Això ens manté viva l’esperança i ens dona a entendre que, individualment però també col·lectivament, som capaços d’assumir el patrimoni com a oportunitat”* (p. 27).

Així, el fet que, a hores d’ara, la festa dels Sants de la Pedra encara tinga aquesta espenta, ens mostra com bona part de la comunitat catalanoparlant està molt allunyada dels principis que prioritza el capitalisme i la línia castellanista / espanyolista sovint abraçada per polítics valencians

¹¹⁹² Així, Josep Fontana, en l’entrada *“2014.nov.05 - Josep Fontana: ‘Hi ha un fort component de refús culturals dins la societat castellana’ (La identitat catalana a la història, l’independentisme)”*, publicada en el blog *“Cucadellum.org”*, diu que *“Això passa en una societat que, a més, té una considerable tendència a l’associacionisme. La cultura catalana funciona amb moviments de base”*.

(tot i que es presenten com a votants d'esquerrers i progressistes), els quals prefereixen actuar de manera políticament correcta o d'acord amb lo que els puga perpetuar més temps en el poder (o afavorir que apareguen en els grans mitjans de comunicació social). Aquesta comunitat de catalanoparlants i de persones interessades per la cultura popular, com escriu Miquel Sbert i Garau, en l'article **"Cultura popular i patrimoni cultural immaterial. Entre els riscos i els reptes"**, publicat en la revista **"Caramella"** (no. 40, del 2019), *"a través del seu caràcter viu, interactua amb la natura i la seva història, i els infon un sentiment d'identitat i continuïtat"* (p. 22) i es mou amb la idea que *"tot el seu esdevenidor com a cultura del nostre poble depèn de dues coses: de la llengua que enraonem i de la cultura que som"* (p. 23). Hi estic totalment d'acord. Com diem, popularment, els seus membres *"la mamen"* i la viuen de manera molt semblant a la d'aquells representants polítics de Catalunya, del Regne de València i de les Illes Balears, que, junt amb els d'Aragó, en 1760, presentaren un escrit de greuges al nou rei, Carles III, relatiu, entre altres temes, a la llengua materna que parlava la gran majoria de la població de tot l'àmbit lingüístic i a la de l'aragonés com també sobre el sistema administratiu que hi havia abans dels decrets de nova planta.

En tercer lloc, trobe que, moltes persones que valoren aquesta festa, manifesten un esperit viu, com qui es mou amb la idea que pot fer que perdure molt més aquest llegat i que, en el nostre cas, no sols anem a favor de la cultura popular sinó del manteniment d'u dels trets religiosos que, fins i tot, ha passat intents d'anul·lació, com ara, els esdevinguts durant el segle XVI i que es plasmen en el llibre **"La vida dels gloriosos sants Abdó i Senén"**, del valencià Joan Baptista Anyés (publicat en 1542) i en el **"Llibre de la translació"** (editat en Perpinyà en 1591, després del Concili de Trento) com també que ha superat la introducció de Sant Isidre en la Corona Catalanoaragonesa, la política del general Franco o les repercussions que, en el seu moment, pogué tenir l'actuació de part de la població davant la decisió de Joan XXIII d'anomenar Sant Isidre patró de tots els llauradors espanyols.

A més a més, hi ha un motiu que no hem d'arraconar: **la festa dels Sants de la Pedra no ha sigut (ni és, a hores d'ara) una festa "de capellans", en el sentit popular del terme, sinó una festa que ha romàs viva entre el Poble en bona part de tot l'àmbit lingüístic perquè moltes persones del poble senzill s'interessaven perquè perduràs com també perquè hi ha hagut persones amb estudis superiors, o bé, per exemple, lletrades, que s'han implicat en la pervivència de la cultura popular.** Bona part de lo escrit adés, en aquest paràgraf, ja ens ho mostra, de manera manifesta, Joan Baptista Anyés, en distints apartats de l'obra que escrigué sobre els Sants de la Pedra i publicada en 1542. Així, en el capítol cinqué, escriu que *"no puc deixar d'admirar-me dels nostres llauradors, que creuen obligar a Déu i als sants gloriosos en les festivitats d'aquells, amb sol fer molts pans beneïts, i amb trompes i tabals i balls fer grans danses, en les qual no fou servit Déu, ni menys els sants"*.

Per això, *"descobrir"* la nostra cultura, inserir-la en la nostra vida i, al mateix temps, estendre-la, així com es feu en tot l'àmbit lingüístic, després de la mort del general Franco (1975), amb la intenció de donar vida, de desmilitaritzar festes i, fins i tot, de reviscolar manifestacions del poble senzill i de crear, àdhuc, sentiment de pertinença a una nació i a una comunitat de parlants d'una mateixa llengua, el valencià, i amb una mateixa cultura, també és un acte en línia amb lo

matriarcal i que impulsa, a més, anar a l'arrel de les festes i estar oberts a conèixer més i millor el nostre passat, i, després, a difondre'l de manera que es continue transmetent de generació en generació i que, igualment, qualsevol persona hi pugui tenir accés.

Igualment, però, partint del valor tolerància, afegirem que el 19 de febrer del 2019, mentre raonava amb un amic que estigué de capellà cinc anys en Atacama (i, de pas, en contacte amb la cultura colla), li comentí que, em feia l'efecte que, de la mateixa manera que es sap que u dels factors que més afavoreix la creativitat i el desenvolupament de les persones és un sistema d'organització molt més participatiu i, per tant, *"matriarcal"*, 1) en les cultures matriarcals, malgrat que, per exemple, una dona ocupàs el càrrec més alt en l'escala, la forma de govern seria més tolerant i, per tant, no militar o rígida i 2) que, en aquestes cultures, com que hi hauria més tolerància, també hi hauria major esperit emprenedor i major desenvolupament creatiu de les persones i, així, 3) un major esperit comunitari però condescendent¹¹⁹³, que no buscava la uniformitat de criteris i més obert a crear ponts interpersonals i intergeneracionals. La seua resposta fou afirmativa.

Amb la resposta d'aquest capellà, hauríem trobat un motiu més per a justificar el fet cultural (i heretat) dels nostres avantpassats (però que presentem i promovem entre tota la població i de cara a les futures generacions) i per a impulsar no sols el reviscolament de trets identitaris sinó, igualment, el ser promotors d'una societat més activa que passiva, més emprenedora que dòcil, més sociable que tancada en banda i, així, de pas, expandir en tot l'àmbit lingüístic (perquè sí que hi ha bastiments, a hores d'ara) lo que, en l'article *"Cultura popular i cultura de masses"*, signat per Jaume Ayats i publicat en la revista *"Caramella"* (no. 40, del 2019), llegim com *"un ideal republicà de l'individu i de la societat (...) [encaminat a] recuperar l'espai comunitari i (...) construir grups de confiança i de complicitat gràcies a l'activisme cultural"* (p. 8), això és, de credibilitat i generadors de ponts entre persones diferents però amb un objectiu comú que les porta, amb decisió i amb il·lusió, cap al demà i a confiar en elles mateixes, en moltes persones i en l'esdevenidor.

En quart lloc, són molt interessants les paraules d'Artur Gaya, membre del grup *"Quico el Célio, el Noi i el Mut de Ferreries"*, quan, en una entrevista feta per la revista *"Caramella"* (no. 40, del 2019), diu que *"El folklore és l'expressió de la cultura del poble. (...) Si cadascú fa el que bonament creu, segurament que entre tots farem molt més per la cultura popular"* (p. 42).

Així, també afegirem que aquesta festa esdevé, justament, en ple estiu, en l'època de l'any associada a la joventut, a l'espenta, a la vitalitat i, per exemple, que, en moltes poblacions (de la mateixa manera que en el segle XVI, atenent a paraules de Joan Baptista Anyés), està vinculada amb actes festius de tipus col·lectiu i d'exterior, com ara, les danses, els balls i els tabals, manifestacions que aplanen el coneixement de persones, la vida exterior i creadora de proximitat (en lloc de convertir-se en un recurs de cultura de masses i de docilitat) i, així, ***la festa dels Sants de la Pedra obri una possibilitat a formar una identitat més profunda a través de l'acció cultural***

¹¹⁹³ Permissiu, obert.

de tipus matriarcal i, de pas, ajuda a divulgar aquestes expressions de la nostra cultura, les quals encara perviuen en la comunitat.

Si uns col·lectius impulsen les danses, altres persones es dediquen a publicar informació sobre la cultura popular (o sobre les tradicions o relativa a la història de la població o sobre la identitat) i, per exemple, hi ha qui es llança a les recerques per a fer llibres (o bé, revistes de tipus cultural relatives a tot l'àmbit lingüístic o vinculades amb la llengua), no sols hi crearem sinó que, a més, emprendrem un camí que serà significatiu, ple d'il·lusió i de vitalitat. Així, pot passar que, bona part de les persones que accedesquen a aquesta informació, actuen com Mª Jesús Juan o d'una manera semblant. Mª Jesús Juan, a banda de ser una bibliotecària d'Aielo de Malferit, promou el blog "**Història d'Aielo de Malferit**", com veurem tot seguit.

Mª Jesús, en escoltar que hi havia una relació directa entre els Sants de la Pedra (de què hi ha entrades en el blog sobre Aielo de Malferit) i el matriarcalisme, no deixà de mostrar interès pel fet que, una cosa que apareix, sovint, en la premsa i, sobretot, en grups feministes (el tema de lo matriarcal i de les cultures matriarcals, quasi sempre, acompanyat del terme "*societats*"), estava present... en el País Valencià. Però també copsà que no es tractava d'una festa simplement religiosa: ha sigut motiu per a estar molt més interessades, no ja per la festa dels Sants de la Pedra sinó, sobretot, per la nostra identitat (vinculada, sens dubte, amb la llengua) i pel matriarcalisme en la nostra cultura.

En cinqué lloc, direm que estem davant un element cultural que podríem considerar tan menester per a la nostra cultura com l'oli per a una ensalada, vull dir, per a no deixar a banda un tret que està plenament vinculat amb la nostra llengua i que, a més de ser molt antic (parteix, com a mínim, del segle X, quan apareix el tema de l'abat Arnulf i d'Arles), s'ha mantingut fins ara (ji el promovem perquè dure molts anys!) així com també ho ha fet la llengua catalana, matriarcal, i, per tant, la identitat de totes les persones que es senten vinculades amb la nostra llengua i que, a més, actuen de manera oberta, acollidora, anant a les arrels, amb molt d'esperit emprenedor, amb molta iniciativa, amb sentiment de comunitat, etc., fins i tot, amb els qui conviuen amb nosaltres i també amb les altres persones.

En eixe sentit, estic convençut que, en tot l'àmbit lingüístic, cada vegada hi ha més persones que som conscients que, només des de la nostra actitud favorable i promotora de lo que forma part de la nostra identitat (però decidits a obrir ponts amb persones diferents a nosaltres), serà possible que més persones (d'altres nacions i de cultures diferents a la catalana i tot), participen en aquestes festes i també en organitzacions (i en campanyes i en publicacions) de difusió i d'impuls de la nostra cultura.

Ho escric, entre altres motius, perquè, mentres he realitzat aquest estudi, a més, he descobert la meua inclinació per lo matriarcal i que forma part de la meua manera de ser, de fer les coses, de viure i d'actuar com també que, no solament he trobat detalls nous relacionats amb la cultura valenciana, germana de les dels altres germans catalanoparlants i cosina d'altres cultures, igualment matriarcalistes, de la Terra,... ji continue trobant-ne!, sinó que augmenta el meu grau de tolerància, d'acollida, de bonhomia, d'interès per les arrels i per la part racional (anar a l'arrel dels temes i de la realitat), d'implicació per a forjar una identitat i, de pas, que, com comenta

Roser Reixach, antropòloga, en la revista *“Caramella”* (no. 40, del 2019), no separava *“les manifestacions del que anomenem cultura popular, (...) de la resta de la meua vida. I (...) em vaig adonar que tot allò era un entramat molt complex, que encara que potser em permetia entendre més bé el meu entorn, alhora era un sistema que canviava constantment, i que malgrat això tenia uns elements amb els que jo m’hi sentia prou identificada”* (p. 48).

En sisé lloc, les relacions amb persones d’altres poblacions i que tenien coneixement dels Sants de la Pedra o que hi havien fet alguna recerca, m’ha permés comprovar la necessitat de forjar més encara el sentiment matriarcalista de comunitat, la cohesió entre persones de tot l’àmbit lingüístic que, malgrat que no visquem ni en la mateixa població, ni en la mateixa comarca, sí que actuem i ens inclinem per obrir ponts com u dels millors mecanismes per a augmentar la nostra identitat i, de pas, la prioritat cap als trets identificatius de la cultura matriarcalista que, vinculada amb el valencià, sí que es sent i es viu (per part de moltes de les persones que han participat en l’estudi com també entre altres que tracten l’etnologia) com si fos la seua matèria principal d’investigació, d’una mena de projecte vital generador d’esperit emprenedor, d’il·lusió, de vitalitat.

Personalment, partint de les vivències que he tingut, des del reinici de l’estudi, en el 2017, preferisc ***aprofitar la cultura del Poble i el tema del matriarcalisme, per a crear consciència de Poble, en el nostre cas, un Poble valencià que comparteix moltes característiques i moltes celebracions i semblances amb els altres que hi ha en tot l’àmbit lingüístic i, així, aclarir lo que ha estat silenciats, lo que no s’ha difós mitjançant l’ensenyament obligatori en Espanya o bé lo que encara no s’havia tractat més a fons*** però que ens permet conèixer més les nostres arrels, la nostra idiosincràsia, la nostra història, l’evolució de les festes i de les manifestacions culturals, a través dels segles i, de pas, no alienes a les decisions que es prenen a nivell polític, sobretot, arran de l’entrada de la dinastia dels Àustries (segles XVI-XVII) i, posteriorment, de la política dels Borbons (a partir del segle XVIII), política que ha estat molt unida, en molts casos, a la de la jerarquia eclesial. Si hi ha res que ho facilita, primerament (i en l’actitud), és anar a l’arrel. Anant a l’arrel, descobrim la història i, per descomptat, les respostes i la manera en què el Poble ha actuat davant la vida (lo polític, lo eclesial i lo que provenia d’altres cultures i que existia abans que el cristianisme passàs a ser la religió oficial de l’Imperi Romà) i, així, en conèixer la nostra identitat, organitzem, preparem, desenvolupem i fem realitat el nostre futur així com l’arbre fa possible que, en tenir arrels amb vida, les branques cresquen i, fins i tot, isquen fulles i fruits.

I, en eixe sentit, no podem oblidar, ni passar de llarg, un tema molt important i que, sovint, els grups més conservadors i favorables a la cultura castellana deixen a banda, de la mateixa manera que ho fan, més d’una vegada, els més progressistes, en tractar la Il·lustració (i la visió que hi havia, des de les Corts i des de molts intel·lectuals del segle XVIII) i la relació entre la línia il·lustrada i la cultura del Poble: els quasi quaranta anys de franquisme (com els anys del segle de la Il·lustració) foren anys molt negres per a la nostra cultura, fins i tot, més de lo que ens podríem imaginar. Per exemple, ¿quants il·lustrats, del segle XVIII, escrigueren en llengua catalana les seues obres, sien valencians, sien catalans, sien de les Illes Balears, a banda dels que visqueren en l’illa de Menorca (durant molts anys, d’eixe segle, colònia britànica i, al mateix temps, amb el català com a llengua no prohibida i, a més, de cultura)?

Així, en l'entrevista que fa la revista *"Caramella"* (no. 40, del 2019), a l'artista Pau Riba, i que podem llegir sota el títol *"Tradicions i contradiccions de Pau Riba"*, signada per Ferran Riera, l'artista, en una resposta que m'ha semblat molt interessant, diu que *"cal tenir en compte que els quaranta anys de franquisme van ser també quaranta anys de silenci, amb una esborrada de la nostra cultura que no va deixar ben parat gairebé res. A Andalusia, per exemple, la música té una arrel tradicional que ve de segles enrere, i no ha patit cap interrupció"* (pp. 59-60).

En **seté lloc**, i enllaçant aquestes paraules de Pau Riba, diré que sí que estic a favor de les persones i de les polítiques que, més que tractar de quedar bé amb els votants actuals i amb els futurs, en una època en què sembla que es promoga més lo de fora (per exemple, la música popular andalusa, en el País Valencià) o festes que no són de la tradició catalana, perquè fa més fi o per donar més aire de cosmopolita, **impulsen la nostra cultura a través de l'activisme cultural i tolerant i, així, van més bé cap al demà, amb il·lusió, línia amb què estic totalment d'acord, a través d'una actitud matriarcal, activista en lo cultural i oberta als altres i al futur**. De fet, afegiré que la primera vegada que llisquí l'article *"Jan Grau. Un tafaner de la cultura popular"*, publicat en la revista *"Caramella"* (no. 40, del 2019) i signat per Montserrat Solà, a més que em sentia molt identificat amb Jan Grau, sobretot, per la seua visió de la realitat i de l'opció que ell havia triat (i que he compartit, des de que els meus pares, els meus germans i jo, per exemple, a partir de mitjan dels huitanta del segle passat, començàrem a viatjar en estiu cap a Catalunya), hi havia unes línies que jo abraçava plenament, fins i tot, després d'haver observat (en els darrers anys, però, també mentres que vaig fer de mestre voluntari de valencià), quina política duia a terme la Universitat de València i altres universitats o la que portaven mestres d'estudis superiors. Així (i el subratllat en negreta és meu), llegim que Jan Grau **"Manté una postura crítica amb el món universitari, al qual considera tancat en si mateix i més centrat en les teoritzacions que en la realitat 'pràctica i aplicada', especialment quan l'antropologia s'introdueix a la universitat i està més interessada a 'anar a estudiar els negres fang que no pas el pastor del Pirineu'. Per això defensa el folklorisme de Joan Amades, per qui sent fascinació absoluta i al qual, malgrat reconèixer les crítiques, considera una figura cabdal en la història del folklore català (...), sentint-se especialment atret pels costums i les històries locals, les dites, les llegendes, els personatges mitològics, etc."** (p. 80).

És més, de la mateixa manera que comenta Jan Grau, en afirmar que, *"En aquests moments en què estem en un excés d'oci, el substrat de la identitat no s'ha perdut, hi és, però n'hi ha [persones] que podrien estar jugant a futbol com a una altra cosa"* (p. 81), fet que també he copsat al llarg de l'estudi (sobretot, en tractar d'aprofundir o de rebre informació des d'ajuntaments o bé des d'entitats culturals i tot) i crec que cal impulsar l'activisme cultural. Però **una espècie d'activisme obert i dedicat a reviscolar la cultura dels nostres avantpassats i lo que n'hem heretat i que se'n conserva**. Ara bé, primerament, com una forma d'eixir de l'ou i de passar a reconstruir la identitat local, com a punt de partida des d'on crear esperit de pertinença a un conjunt de Pobles amb una mateixa llengua i amb molts trets en comú..., però oberts, de pas, a viure en comunitat i a estar oberts a les diferents persones i a les diferents cultures del món i a impulsar, de rebot, l'esperit emprenedor, tan present en les cultures matriarcalistes. Però tampoc com una justificació per a no obrir-nos a les altres persones que viuen en tot l'àmbit lingüístic i que, a més, també empren la mateixa llengua, sinó, com escriu Rossend Serra i Pagès (en 1916, en *"La Veu Comarcal"*),

conscients que “L’existència de museus¹¹⁹⁴ (...) no tan sols és un títol d’embelliment, d’atracció pels forasters y material d’ensenyança pels mateixos habitants, sinó que enforteix els vincles nacionals, crea major suma d’afectes als ciutadans y va enrodonint y definint cada vegada més l’esperit col·lectiu”. Aquestes paraules, escrites fa més de cent anys, i que estan en l’article “**El Museu Etnogràfic de Ripoll. Memòria i vida des de fa 100 anys**”, signat per Roser Vilardell i Arévalo i tret de la revista “**Caramella**” (no. 40, del 2019, p. 90), encara estan vives i, a més, ens poden servir com la llavor de cara al futur.

VOCABULARI

Tot seguit, exposarem un quadre amb vocabulari agrícola, religiós, artístic, festiu i de jocs relacionat amb els Sants de la Pedra, tot i que n’hem tret molt al llarg de l’estudi, com ara, monuments i poblacions. Igualment, hem inclòs algunes poblacions, per exemple, Arles i Roma.

VOCABULARI (agrícola, religiós, artístic, festiu, de jocs i geogràfic)	SIGNIFICAT
Abadia	Institució, comunitat religiosa o territori, edifici eclesiàstic regit per un abat o per una abadessa. Habitació de l’abat o de l’abadessa. L’abat o l’abadessa és la màxima autoritat d’un monestir, que té facultat de conferir òrdens menors. ETIM.: deriv. d’<i>abat</i>, paraula que procedeix del llatí <i>abbate</i>, del grec <i>abba</i>, el qual la prengué de l’arameu <i>abba</i> “pare”.
Abat Arnulf	Cap de l’abadia benedictina del Monestir de Santa Maria d’Arles (957-963) que sol·licità, personalment, permís al Papa per a traslladar-hi les relíquies dels sants Abdó i Senent. Informació, en part, treta de la <i>Gran Enciclopèdia Catalana</i> (per mitjà de l’entrada <i>monestir d’Arles</i>, en http://www.enciclopedia.cat/EC-GEC-0220449.xml).

¹¹⁹⁴ Ací parla de museus, però ho podem considerar vàlid per a tot lo relacionat amb la cultura catalana, amb la valenciana, amb la balear i amb la de qualsevol població de tot l’àmbit lingüístic.

Abdó (sant)	Nom d'home. ANÈCDOTES: Com a anècdota, direm que el 10 d'abril del 2019, Maite Castellón, una amiga de Facebook, escrigué en el meu mur "<i>Jo tinc besavis Senén i Abdon</i>". Es dona el cas que, tot i ser sants molt coneguts en tot l'àmbit lingüístic, aquests noms a penes hi estan estesos. ETIM.: En l'apartat de la recerca reservat als noms, hi ha informació detallada sobre el nom Abdó com també del nom Senent.
Advocat, -ada	Professional que té com a ofici assessorar sobre qüestions de dret i actuar en els judicis com a defensor o com a acusador. ETIM.: del llatí <i>advocare</i> "demanar l'ajut, citar", deriv. llatí de <i>vocare</i> "cridar".
Advocats dels escolans	CULT. POP.: En Llorenç de Rocafort (comarca de l'Urgell), els Sants de la Pedra també són considerats com els advocats dels escolans, segons escriu Pep Capdevila (de Llorenç de Rocafort), en l'entrada <i>Com era la vida de pagès a Llorens de Rocafort</i>, en el seu blog <i>The Ladies of Vallbona</i>.
Agricultor, -a	Persona que es dedica a l'agricultura. ETIM.: del llatí <i>agricultore</i> "cultivador", format per <i>ager</i>, <i>agri</i>, "camp" més <i>culture</i> "conreador".
Agricultura	Art del cultiu de la terra. ETIM.: del llatí <i>agricultura</i> "conreu", format per <i>ager</i>, <i>agri</i> "camp" més <i>cultura</i> "conreu".
Altar	Taula destinada al culte religiós. ETIM.: "lloc on es feien els sacrificis i les ofrenes" (llatí).
Ancestral	Relatiu a un passat llunyà i imprecís. ETIM.: mat. sign. "ancestral" (francès).
Anelles	Joc de punteria mitjançant el llançament d'anelles en unes estakes de fusta. Informació publicada en l'entrada <i>Joc d'anelles</i>, en la web <i>jugaia</i> (https://www.jugaia.com/ca/tipus-de-joguina/joguines-aire-lliure-i-activitat-fisica/joguines-exterior-i-moviment/joc-anelles).
Animals (pl.)	Ésser vivent que té la facultat de sentir i que, generalment, es desplaça per ell mateix i es relaciona. ETIM.: del llatí <i>animale</i> "ésser animat, vivent; animal".
Apedregar, pedregar	Caure pedra, fer calamarsa, pedregar. ETIM.: del llatí <i>petricare</i> mat. sign., deriv. de <i>petra</i> "pedra".

Arles	Vila i municipi català situat en la comarca del Vallespir, en Catalunya Nord, en la riba del riu Tec, envoltada de muntanyes formant una vall i en una zona que es caracteritza per la frondositat del seus boscs i que es va desenvolupar al voltant de l'abadia de Santa Maria. Està agermanat amb Cubelles, població catalana de la comarca del Garraf, on els sants Abdó i Senent són els patrons. Hem inclòs aquest terme geogràfic pel seu paper, clau, en la difusió dels Sants de la Pedra, ja que, tot i que sembla que ja eren coneguts en algun comptat català abans que l'abat Arnulf anàs a Roma (en el segle X), es sol considerar aquesta població com el punt d'entrada dels Sants de la Pedra en l'àmbit lingüístic i, en qualsevol cas, és u dels llocs on més devoció i on més tradició tenen. Al llarg de l'estudi, hem afegit moltíssimes poblacions que hem preferit incloure-les en l'apartat més extens de la recerca i, per tant, fora d'aquesta taula de vocabulari. ETIM.: Segons el <i>Diccionari Català-Valencià-Balear</i>, “<i>en els documents dels segles IX-XII surt el nom d'Arles escrit amb la forma Arulus (ja en l'any 820); en documents de 832 i 844 es troba la grafia Arolas (...). L'origen podria esser un dim. Llatí arulas significat 'eres petites'.</i>”. Cal no confondre'l amb l'Arles que hi ha en la Provença, el qual, segons el diccionari esmentat, apareix en l'antiguitat amb el nom d'<i>Arelate</i>..
Arròs	Gramínia que es cultiva en camps inundats; nom de diversos plats cuinats amb els grans d'aquesta planta. ETIM.: “l'arròs” (àrab).
Art	Activitat que genera obres de creació; certes tècniques. Manera de fer un treball que demana certes qualitats i que exigeix l'aplicació de determinades regles. Mitjans emprats per l'ésser humà per a expressar la bellesa utilitzant certs procediments. ETIM.: del llatí <i>arte</i> mat. sign.
Ball	Reunió de persones organitzada especialment per a dansar. ETIM.: deriv. de <i>ballar</i>, procedent del llatí <i>ballare</i>, probablement, a partir del grec <i>ballein</i> “saltar, llançar”. CULT. POP.: Sobre els balls, a partir de la paraula <i>ball</i>, el <i>Diccionari Català-Valencià-Balear</i> inclou lo següent: “<i>El nostre poble conserva nombrosos balls típics. No sols en les festes majors i altres manifestacions joioses de dins les poblacions, sinó també en les festes familiars de la pagesia, el ball té una gran importància. Les noces, les matances, les acaballes del segar i d'altres feines agrícoles, se celebren amb balls en les masies</i>”.

Ball de bastons	Dansa popular molt estesa en tot l'àmbit lingüístic, com també en Europa i en la Mediterrània, amb particularitats definides en cada lloc. Es tracta d'un conjunt de balls que utilitzen com a element principal u o dos bastons i l'acció de picar entre ells al ritme de la música. En relació amb el ball de bastons, hem trobat molta informació per a la recerca i hem pogut comprovar que està vinculat amb tradicions matriarcals. ETIM.: El terme <i>bastó</i> prové del llatí <i>bastone</i>, derivat de <i>bastum</i> i amb el mateix significat.
Ball de l'Oferta	Nom d'u dels balls que fan els cossiers en la cerimònia de l'ofertori. En el cas d'Inca, població molt relacionada amb els Sants de la Pedra, té lloc el dia de la festivitat de Sant Abdó i Sant Senent (30 de juliol). També té lloc en Arles (comarca del Vallespir), com ho podem llegir en l'article <i>Els dos retaules barrocs dedicats a Sant Abdon i Sant Senén. Arles i Inca</i>, de Guillem Alexandre Reus Planells, de què hem fet esment en l'apartat de la recerca dedicat a balls i danses. ETIM.: El terme <i>oferta</i> procedeix del llatí <i>offertione</i> "ofrena".
Ball de la Coca	Nom que rep en Lladurs (el Solsonès) el ball del Roser, popular d'aquesta població catalana, i que té lloc el dia de la festa dels Sants de la Pedra.
Ball del Roser	Ball que té lloc en Lladurs (el Solsonès) amb motiu de la festa dels Sants Abdó i Senent com també en altres poblacions, per exemple, en Ripoll (el Ripollès), on es balla durant la festa del Roser.
Ball dels Totxets	Es tracta d'una dansa i modalitat de ball de bastons que té lloc el dia 30 de juliol, amb motiu de la festivitat de Sant Abdó i Sant Senent, des de l'ermita de la població aragonesa Camporrells (comarca de la Llitera, Aragó, de parla catalana), i que recorre els carrers i les places per a finalitzar en el temple parroquial. Té lloc acompanyada del so dels pals, junt amb la banda de música, i marcant un ritme trepidant i, així, l'inici festiu. Durant el trajecte, el ball va unit a la processó de les imatges dels patrons de la festa. En el 2009, es va presentar en Camporrells el llibre amb CD <i>Totxets de Camporrells. 30 anys de recuperació d'un ball i una tradició popular (1979-2009)</i>, edició a cura de Ramon Sistac junt amb Josep Ramon Vidal, publicat pel Grup de Totxets de Camporrells i amb la col·laboració i el suport de diferents entitats.

Ball Pla	Forma de ball de parelles, potser la més típica del Principat de Catalunya, on fou molt estesa, sobretot, durant el segle XIX, i on ha deixat testimoniatges des del segle XVII. Es caracteritza, tal com indica el nom, per un punteig suau, per un moviment dels peus lliscant a poca distància de terra i per l'absència de salts. CULT. POP.: Amb motiu de la celebració de la festa dels Sants de la Pedra, es balla, per exemple, en Lladurs (el Solsonès) junt amb els altres balls que són populars en aquesta població, és a dir, el Ball del Roser o de la Coca, com podem llegir en l'article <i>Lladurs reparteix centenars de panets en honor a Sant Abdó i Sant Senén</i>.
Ballada	Ball públic. Ballada de sardanes que, en el cas del Terme, la part, històricament, pagesa de la ciutat de Banyoles (el Pla de l'Estany), sempre ha acompanyat a la festa dels sants Abdó i Senent. Informació treta de l'article <i>Antecedents de la Plaça dels Sants Abdó i Senén</i>, de Martirià Brugada, publicat en el 2012, en <i>Revista de Banyoles</i>. Agraesc la generositat de Miquel Rustullet, per facilitar-me aquest article i per aclarir-me el significat de la paraula <i>ballada</i> i del tipus de ball en què consistia.
Banda	Conjunt de persones que van cap a un mateix fi. ETIM: incerta, probablement, del gòtic <i>bandwo</i> "estendard", com a distintiu d'un col·lectiu.
Banda de música	Conjunt de músics que toquen instruments de buf i percussió, amb la possibilitat d'incorporar instruments de corda. Les bandes, en el cas de la festa dels Sants de la Pedra, es dediquen especialment, a la música festera. En el País Valencià, hi ha molta tradició de bandes de música i és u dels exemples més clars d'associacionisme.
Bandera	Tros de tela lligat a un pal i que porta els colors que permeten distingir una nació, una societat, etc. També s'empra per a motius religiosos, com podem veure en l'obra <i>Història de Cubelles</i>, de Joan Avinyó Andreu (http://www.cubelles.cat/files/doc7076/historia-de-cubelles.pdf), quan diu que "<i>la bandera dels Sants Patrons fou regalada per Jaume Rovirosa de Rocacrespa, dit lo hereu</i>" (p. 125). CULT. POP.: Aquesta paraula apareix en un article sobre Lladurs, en relació amb els Sants de la Pedra, <i>Lladurs reparteix centenars de panets en honor a Sant Abdó i Sant Senén</i>, publicat en el diari digital <i>Nació Digital</i>, en el 2016, com també la paraula <i>pendons</i>.

Batalla de flors	Llançament de flors durant les festes. CULT. POP.: Atenent a l'article <i>Recordant les festes dels Sants de la Pedra: La Festivitat al Sagunt de 1907</i>, redactat per Lluís Mesa i Reig, cronista oficial d'Estivella, població de la comarca valenciana del Camp de Morvedre, sabem que ja es feia, aleshores, amb motiu de la celebració dels Sants de la Pedra. El seu origen està en la que tingué lloc en la Ciutat de València, en juliol de 1891, i que encara perviu, a imitació de la batalla floral del Carnestoltes de Niça, població francesa (https://ca.wikipedia.org/wiki/Batalla_de_flors). ETIM.: el terme <i>batalla</i> prové del llatí <i>battalia</i> “esgrima”, variant de <i>battualia</i>, deriv. llatí de <i>battuere</i> “batre” i fa referència a una lluita armada entre exèrcits enemics, ací, amb flors.
Benedicció dels camps	Es tracta d'un acte en què es beneeixen els camps amb la intenció que hi prosperen en un futur les collites.
Bestiar	Conjunt d'animals, especialment, els de càrrega. CULT. POP.: En el Morell (el Tarragonès), els Sants de la Pedra també són considerats com els protectors del bestiar.
Blat	Cereal amb els grans del qual es fa la farina i d'aquesta, el pa. ETIM.: probl. del cèltic <i>blato</i> “gra molt o per a moldre”.
Boter	Qui té per ofici fer botes de fusta. Qui té per ofici fer botes i botes de cuir. ETIM.: derivat de <i>bota</i>, procedent del llatí <i>butte</i> “tona, bota”.
Bust	Representació en escultura de la testa i la part superior del tronc sense els braços. ETIM.: del llatí <i>bustu</i> “sepultura, monument funerari”.
Bust reliquiari	Bust on es guarden les relíquies. Informació facilitada per Vicent Martínez, per mitjà de Facebook (el 1r de maig del 2017).
Calamarsa	Precipitació de granets de glaç, calabruix, pedra. CULT. POP.: Hi ha l'endevinalla “<i>En el cel m'he format blanc i gelat, caic com una boleta i reboto com una pedreta</i>”, en al·lusió a la calamarsa. Figura en la web <i>Contes.cat</i>. ETIM.: incerta, probablement preromà.
Caldera	Recipient de metall gran i redó per a calfar aigua i per a fer-hi

	menjars. CULT. POP.: Aquest recipient està present en Calasparra, població murciana on, amb motiu de la festa dels Sants de la Pedra, se'n fa una i, en acabant, se'n reparteix el menjar. Com que aquesta “ <i>caldera</i> ” és molt coneguda i té molta tradició en aquesta població, i relacionada amb els Sants de la Pedra, els dos sants hi reben el nom afectuós de “ <i>los Santos de la Caldera</i> ”.
Calvari	Camí que fan les persones durant la devoció del Via Crucis; situació dolorosa, seguit de penes. ETIM.: del topònim llatí <i>Calvari</i> , lloc on fou crucificat Jesús de Natzaret, a partir del comú <i>calvari</i> “(lloc ple de) calaveres”, deriv. llatí de <i>calvus</i> “calv”.
Camp	Extensió de terra descoberta i plana. Terreny cultivat.
Campana	Instrument de metall sonor, en forma de vas redó suspès boca avall, que es fa sonar per a cridar o per a avisar a gran nombre de persones. Nom d'alguns objectes que recorden, per la seua forma, una campana. ETIM.: del llatí <i>campana</i> , del llatí (<i>vasa</i>) <i>campana</i> “vasos de bronze de Campània”, ja que el bronze de bona qualitat provenia d'aquella regió.
Campanar	Torre d'una església, quasi sempre, adjunta al temple, on són suspeses les campanes.
Canutet	Joc de xiquets, que consisteix a posar un canonet dret en terra i monedes damunt el canonet, i tirar-li una pedra o moneda fins que el fan caure. CULT. POP.: Aquest joc l'hem trobat en el programa de les festes patronals de la Poble del Duc (població valenciana de la Vall d'Albaida), del 2011.
Capella	Església xicoteta. Part reservada al culte en un hospital, escola, etc. Lloc situat en l'interior d'una església i on es pot dir missa. ETIM.: del llatí <i>cappella</i> mat. sign., diminutiu del llatí <i>capa</i> , <i>ae</i> “capa xicoteta”. Amb eixe nom, es coneixia l'oratori del palau dels reis francs on es guardava una relíquia de la capa de Sant Martí de Tours.
Carrera de sacs	Activitat lúdica en què distintes persones corren amb les cames dins de sacs (una persona per sac) a veure qui aplega més prompte a un lloc acordat. CULT. POP.: Aquest joc apareix en un llibre de festes patronals de la Poble del Duc, del 2016.
Carruatge	Vehicle de tracció animal per al transport de persones. ETIM.: “carro” (francès)

Cavall	Animal domèstic de sella, de tir i de treball. CULT. POP.: En Cullera (comarca de la Ribera Baixa), amb motiu de la festa dels Sants de la Pedra (familiarment són coneguts com “<i>els Benissants</i>”), té lloc l'eixida de cavalls fins a l'ermita. I, per exemple, en Daimús (la Safor), abans de la guerra (1936-1939), es celebraven carreres de cavalls pels carrers de la població, en paraules del capellà que hi havia en la primavera del 2005.
Ceptre	Bastonet simbòlic de l'autoritat reial o imperial. ETIM.: del llatí <i>sceptrum</i>, mat. sign.
Ceràmica	Objecte fabricat amb terra cuita, argila. ETIM.: “fet d'argila” (grec).
Cercavila	Acte de recórrer els carrers del poble amb la música abans de començar una funció. ETIM.: Segons el <i>Diccionari Català-Valencià-Balear</i>, està format per l'imperatiu <i>cercar</i> i el substantiu <i>vila</i> i, a més, en què <i>cercar</i> té la significació antiga de “<i>recórrer</i>”.
Cistelles i fruits que es subhasten	Aquest detall de la festa dels Sants de la Pedra, que no té a veure amb la religiositat, en sentit més estricte, té lloc, com ara, en Sagunt (el Camp de Morvedre). Durant l'estudi, ens hem trobat amb fonts on es parla de subhastes el mateix dia de la celebració de la festa als sants Abdó i Senent. Informació treta de l'article <i>La Virgen del Buen Suceso. Patrona de la Ciudad de Sagunto</i>, en la web <i>El Económico</i>.
Clau gegant, la	En el llibre de festes patronals de la Pobla del Duc, del 2016, <i>Festes 2016 als Sants de la Pedra. La Pobla del Duc</i>, hi ha l'article <i>Quan els festers del 2016 tenien 2 anys...</i>, en què llegim, per exemple, que, “<i>De la festa religiosa volem destacar la solemnitat dels diferents actes celebrats pel Rector de Bicorn Dn. Fernando i el seu amic (...).</i> Tots els dies de festa ens va acompanyar la Banda de Música de La Pobla (...). L'últim dia vam entregar la clau gegant' al[s] propers festers del carrer Xàtiva com a símbol de continuïtat de la festa que tots tant estimem i que no volem que es perda, la festa dels Santets de la Pedra” (pp. 14-15).
Clavari, clavariessa	Persona que forma part d'una confraria o d'una colla que organitza la festa d'un sant patró o d'una santa patrona. Hem trobat poblacions de Catalunya en què rep el nom de <i>paborde</i> (en el cas dels hòmens) i de <i>pabordessa</i> (en el cas de les dones).

Clergat, clero	Clerecia, conjunt de clergues, és a dir, dels eclesiàstics que han rebut les ordes sagrades, especialment, els sacerdots. També es pot dir <i>clerecia</i>. ETIM.: la paraula <i>clero</i>, sovint la més utilitzada de les tres que hem fet esment abans, prové del llatí <i>clerus</i>, mat. sign., probablement, per via del castellà o de l'italià. En canvi, el mot <i>clergat</i> està relacionat amb <i>clergue</i>, paraula que prové del llatí <i>clericu</i>.
Cobla	Estrofa; composició poètica breu que serveix de lletra a una cançó popular. Xicoteta orquestra, especialment, la que toca les sardanes.
Colla sardanista	Grup de persones dedicades a dansar sardanes, un ball molt estès en Catalunya, o, fins i tot, a difondre-les folklòricament i culturalment. Agraesc la col·laboració de l'amic Carlos Barneda, company de Facebook, qui, el 2 de maig del 2017, em feu costat amb l'entrada <i>Història Colla Sabadell</i> (http://collasabadell.blogspot.com/2011/05/historia-collasabadell.html), elaborada per l'Associació Sardanista Colla Sabadell. ETIM.: deriv. de <i>collar</i> “unir pel coll un animal”, deriv. de <i>coll</i> “part del cos”, a partir del significat de “grup d'animals lligats pel coll”.
Collita	El fet de collir un producte agrícola; conjunt dels productes collits. ETIM.: Del llatí <i>collecta</i>, deriv. de <i>colligere</i> “aplegar”.
Comarca	Territori format per diversos municipis que constitueix una unitat geogràfica, econòmica o política. ETIM.: deriv. del llatí <i>marca</i> “fita”.
Començadora	Dona que inicia un ball. La definició ha sigut possible gràcies a la informació facilitada per Conxita Frasnó Pessarrodona en Facebook (el 14 d'abril del 2017). ETIM.: deriv. de <i>començar</i>, del llatí <i>cominitiare</i> “començar”, compost llatí format per <i>cum</i> “amb” i <i>mensa</i>, -ae “taula”.

Confraria	Associació de persones generalment laiques però amb un patronatge religiós. ETIM.: del llatí mèdic <i>confratria</i> mat. sign., compost llatí format per <i>cum</i> ‘amb’ i <i>fratria</i> ‘grup polític entre els grecs’, del grec <i>phratría</i> mat. sign. CULT. POP.: En l'article <i>Antecedents de la Plaça dels Sants Abdó i Senén</i>, de Miquel Rustullet Noguer, qui me n'envià una còpia, d'eixa publicació, del 2012, en la <i>Revista de Banyoles</i>, exposa unes paraules que semblen molt adients per a una definició de confraria, fins i tot, afegint-hi el sentit històric: <i>“La confaria (sic) de sant Abdó i Senén, coneguda popularment com la del ‘Terme’, (...) és la que aplega totes les cases del Terme de Banyoles, les famílies que antigament eren fonamentalment pageses i que vivien fora muralla. A banda de l'organització anual dels actes religiosos i els més lúdics, han vetllat per altres símbols que configuren la personalitat del seu tarannà històric”</i> (p. 18) Més avant, afeg que <i>“la desamortització de l'any 1835 (...) va desposseir a les confraries de les seves possessions”</i> i que hi ha algunes persones de les confraries, pabordesses (és a dir, clavariesses), que <i>“rememoren (...) quan anaven a buscar les flors per confeccionar els pomells pel ball, on els nois el compraven i el regalaven a la seva parella”</i> (p. 19).
Coques	En el Terme, una de les dues parts en què es sol dividir la ciutat catalana de Banyoles (el Pla de l'Estany), les coques que entren en l'església durant l'ofici religiós del dia en què es celebra la festa dels sants Abdó i Senent, en paraules de Miquel Rustullet (per mitjà d'un correu electrònic del 1r d'octubre del 2018), <i>“seran les que a la sortida de la missa es subhastaran per recollir alguns diners per sufragar part de la festa”</i>.
Coqueta, la	CULT. POP.: En la Sorollera (població aragonesa del Matarranya), pastís de pa fenyut cada any en un mas diferent amb la farina que aportaven la resta de masos. Informació treta de l'entrada <i>Romería al Santet</i>, de la web <i>La Cerollera</i>.
Corona	Ornament en forma de cercle que es ceneix en el cap, fet de flors, de fullatge, de metall. Sobirania, poder, reial o imperial; regne, monarquia. Per la forma, circular, està relacionada amb la dona, com altres detalls d'origen matriarcal. ETIM.: del llatí <i>corona</i> mat. sign., del grec <i>koro 'ne</i> mat. sign.
Correguda	Acció de córrer, les persones o els animals. ETIM.: del verb <i>córrer</i>, del llatí <i>currere</i> mat. sign.

Correguda de bous	Espectacle que té lloc en una plaça redona en què una persona (quasi sempre, un home), amb l'habilitat i amb actes de sacrifici i, finalment, amb una espasa, mata un bou. CULT. POP.: Durant la recerca, hem pogut trobar com, fins i tot, aquest espectacle procedent del Regne de Castella, prenia part en la festa dels Sants de la Pedra, concretament, en Calasparra, població murciana on els sants Abdó i Senent tenen molta tradició. Així, en l'article <i>San Abdón y San Senén. Historia y tradición en Calasparra</i>, de Francisco Casinello Martínez, podem llegir que “<i>los días que se celebraba corrida [de toros] la gente acudía multitudinariamente, ya que ésta, por tradición secular era el centro de la fiesta de los Santos</i>”. Es tracta d'un acte que només ha aparegut durant l'estudi, vinculada amb Calasparra. Informació treta del llibre <i>Los patronazgos en la Región de Murcia</i>, obra sobre el <i>VII Congreso de Cronistas Oficiales de la Región de Murcia</i>, editat per l'Asociación de Cronistas Oficiales de Murcia en el 2013.
Creu de terme	Monument en forma de creu que serveix per a indicar el lloc on fineix el terme d'una vila o ciutat. CULT. POP.: També rep, per exemple, el nom de <i>peiró</i> i de <i>pedró</i>.
Cristià, -ana	Persona que professa la religió de Jesús de Natzaret. Que pertany o referent al cristianisme. ETIM.: del llatí <i>Christus</i> “Crist, l'Ungit”, del grec <i>Khristós</i>, mat. sign.
Cristianisme	Religió monoteista basada en els ensenyaments de Jesús de Natzaret i dels seus seguidors. Conjunt de comunitats religioses que fonamenten la seua forma de veure el món a partir dels ensenyaments de Jesús de Natzaret i de la interpretació que en fan.
Cronista	Persona que narra uns fets, especialment històrics. ETIM.: deriv. del grec <i>kronos</i> “temps”.
Cucanyes	Joc d'esplai, prou sovint, relacionat amb la festa del dia de Pasqua o, per exemple, amb comunions, en què es fiquen objectes en un perol de fang i una persona (normalment, un xiquet o una xiqueta), amb un mocador en els ulls, ha d'intentar trencar-lo mentre una persona adulta (o més) juga estirant una corda lligada a un arbre, a un pal... que el sosté juntament amb la força que exerceix qui mou la corda fins que, qui porta els ulls tapats, el parteix i cauen els objectes. Aleshores, les persones que estan presents en el lloc, com també qui l'ha trencat, intenten agafar lo que hi ha en l'olla. ETIM.: de l'italià <i>cuccagna</i> mat. sign.

Culte	Conjunt de manifestacions per les quals una persona expressa la seua religió. Honor que una persona tributa a lo que considera sagrat. Conjunt de les cerimònies d'una religió. ETIM.: del llatí <i>cultu</i> “devoció; acte religiós”, deriv. del llatí <i>colere</i> “honorar”. L'adjectiu <i>culte</i>, relacionat amb <i>cultura</i>, també té el mateix origen i, inicialment, significava “conrear”.
Cultural	Relatiu al culte.
Cultural	Relatiu a la cultura. ETIM.: deriv. de <i>cultura</i>, del llatí <i>cultura</i>, a partir de la forma <i>cultus</i>, procedent de <i>colere</i> “cultivar, retre culte”.
Dansada (“dansâ”)	Ballada. Ball popular del País Valencià. ETIM.: deriv. de <i>dansar</i>, que prové del francès antic <i>dancier</i> mat. sign., d'origen incert, potser del franc dintjan “moure's d'ací d'allà”.
Dasant	Persona que dansa.
Deci	Emperador romà durant el període 249-251. Va traure un edicte pel qual s'obligava a demostrar culte als antics déus, motiu que generà la persecució dels cristians.
Degolla	Acte de tallar el coll. ETIM.: deriv. de <i>degollar</i>, el qual procedeix del llatí <i>decollare</i>, a partir del llatí <i>collum</i> , -i “coll”.
Demèter	Deessa grega de la terra conreada, dels cereals i dels fruits. És filla de Cronos i de Rea i mare de Persèfone. Els seus atributs són l'espiga de forment i la torxa. ETIM.: D'acord amb Pere Riutort Mestre, mestre de grec, “<i>és una transformació de 'Ge-meter', 'la Terra Mare' ”</i> (15 d'octubre del 2017) i, partint de la informació en anglés, en el Wiktionary (19 de setembre del 2018), prové del grec antic <i>Demeter</i> , deriv. de <i>ge</i> “terra” i <i>meter</i> “mare” (https://en.wiktionary.org/wiki/Demeter).
Diòcesi	Territori sota la jurisdicció d'un bisbe o arquebisbe. Circumscripció eclesiàstica. ETIM.: del llatí <i>diòcesis</i>, deriv. del grec <i>diokein</i> “administrar”.
Diòscurs	Nom que reben els dos fills bessons de Zeus i de Leda: Càstor i Pòl·lux. CULT. POP.: Se'ls representa com a germans bessons, que sempre van junts. ETIM.: Del grec <i>Dióskuroi</i> “fills de Zeus”.
Disfressa	Vestit no habitual que es posa una persona per a aparenyar-se-ne una altra o per a no ser coneguda. ETIM.: deriv. de <i>disfressar</i>, d'origen incert, possiblement relacionat amb <i>fressar</i> “deixar un rastre”, potser amb negació d'aquesta idea “no deixar rastre, no poder ser reconegut”.

Dolçaina	Instrument musical de vent, semblant a una xeremia, però més curt i de to més alt. En el País Valencià, on és molt popular i també s'empra el terme <i>donçaina</i> , s'aplica a designar el conjunt de xeremies i tabalet amb què s'amenitzen moltes festes populars. ETIM.: del francès antic <i>doussaine</i> , nom d'instrument musical.
Dolçainer	Músic que toca la dolçaina, un instrument musical molt popular en el País Valencià durant les festes patronals i en altres festes de l'any relacionades amb la cultura valenciana.
Dolçainer, -a	Home que toca la dolçaina, moltes vegades acompanyat de qui toca el tabalet.
Dona	Persona adulta de sexe femení; muller. ETIM.: del llatí <i>domina</i> , -ae "senyora".
Encantament de coques	Es tracta d'una part de la festa dels Sants de la Pedra, en el Terme, la part, històricament, pagesa de la ciutat de Banyoles. En paraules de Miquel Rustullet Noguer, tretes d'un correu del 18 de novembre del 2017, " <i>Aquest és un costum força generalitzat a la nostra comarca [el Pla de l'Estany]. Es tracta que, generalment, els veïns aporten coques perquè puguin ser subhastades i recollir diners per cobrir les despeses de la festa. En d'altres indrets, com a l'ermita de Sant Sebastià de Serinyà, hi subhasten animals vius, conills, pollastres... Bé, en el cas de la Festa del Terme [de Banyoles, que té lloc el dia que es celebra la festivitat dels sants Abdó i Senent,] es fa en coques de pa o coques dolces de pa. Un dels pabordes, dret i en veu alta, comença ensenyant la coca i diu 'Què li darem?' i de manera àgil fins que s'aconsegueix un bon preu per adjudicar-la, 5, 10 o 15 EUR, actualment.</i> <i>De fet, la paraula 'encant' en el Diccionari Català-Valencià-Balear ja ho defineix com 'venda en què es cedeix la mercaderia al més dient'</i> ".
Encomanar	Confiar en algú (o en alguna persona) de fer res, de tenir cura d'algú o d'alguna cosa. Posar-se sota l'empara d'algú. Contagiar. Encarregar. ETIM.: deriv. de <i>comanar</i> , del llatí <i>commandare</i> "encomanar".
Encomanar-se a un sant	Adoptar un sant com a protector d'una persona o d'un col·lectiu, posar-se'n sota l'empara.
Encontre	Acte de coincidir, el reliquiari i el bust dels Sants de la Pedra que ix d'Arles, amb la Rodella, rotllo de cera de la parròquia veïna de Montboló, des de 1465, amb motiu de la festa dels Sants de la Pedra.
Entrada de la murta	En alguns pobles valencians i, sobretot, en les processons de València (Corpus Christi i Mare de Déu dels Desemparats, des de 1904), seguici de carros guarnits de flors i garlandes des dels quals es llança rames de murta pel carrer, davant d'una comitiva religiosa o profana. Sovint, van comparses musicals. El costum inspirà una

	composició musical popular de Salvador Giner Vidal (1832-1911, compositor i músic valencià) que diu així: “<i>L’entrà de la murta és / un carro ple de flocs / un llaurador cantant / i un atre tirant flors</i>”. En l’article <i>Salvador Giner i Vidal</i>, dins de la web <i>Societat Coral El Micalet</i>, hi ha que el compositor valencià Salvador Giner solia anar a Massarrojos, “<i>on passava llargues temporades i on trobava la màxima inspiració com ‘L’Entrà de la Murta’, de la festa dels Sants de la Pedra i una desfilada de carros adornats amb murta seguits per la banda de música tocant pas dobles (sic)</i>”. Abans i, fins a fa poc, quan es va declarar la murta com a espècie protegida, es llançava murta. Segons el <i>Diccionari Català-Valencià-Balear</i>, en l’entrada <i>murta</i>, “<i>en els pobles valencians enramen de murta els carrers durant les festes i la vesprada de llur vigília van a collir-ne a les muntanyes els fadrins amb els carros enflocats, i en tornar al poble entren tots els carros plegats precedits de la música</i>”. En fotos de fa pocs anys, on abans hi hauria carros, podem veure, per exemple, tractors. Per a la definició d’<i>entrada de la murta</i>, també he recorregut a la <i>Gran Enciclopèdia Catalana</i>, on es pot llegir mitjançant una entrada així. Finalment, direm que la murta (també escrita <i>murtra</i>, en altres zones de l’àmbit lingüístic) és una planta mediterrània aromàtica, amb fulles verdes i flors blanques. El seu nom prové del grec <i>myrtos</i> “perfum”.
Epidèmia	Malaltia que, en un mateix lloc, atacà un gran nombre de persones a la vegada.
Ermita	Capella aïllada, situada en un despoblat. Edifici religiós dedicat a un sant patró i que es troba allunyat de l’església principal. CULT. POP.: La segona definició és la que hi ha en el <i>Diccionari benisser</i>, de Joan Josep Cardona Ivars (de Benissa, la Marina Alta), editat per l’Institut Alacantí de Cultura Juan Gil-Albert, en el 2011. Agraesc la generositat de Vicent Gomis Lozano, qui m’envià un correu electrònic amb aquesta informació. ETIM.: del llatí <i>eremita</i>, amb pas del significat de “<i>ermità</i>” al de “<i>residència de l’ermità</i>”.
Església	Temple cristià. Congregació dels fidels que segueixen la religió de Jesús de Natzaret. El conjunt de tots els ministres d’una Església, el seu govern. ETIM.: del llatí <i>ecclesia</i>, -ae “assemblea, temple”, deriv. del grec <i>ekklesia</i> “assemblea”. Afegirem que <i>congregació</i> està format per <i>cum</i> “amb” i <i>grex, gregis</i> “ramat, colla” i fa al·lusió a un aplec en assemblea.

Espiga	Part que termina la tija d'un cereal i que està formada pels grans col·locats entorn seu. ETIM.: del llatí <i>spica</i> mat. sign.
Estiu	Estació calorosa de l'any, entre la primavera i la tardor o primavera d'hivern. CULT. POP.: “<i>En estiu, tot lo món viu</i>” (refrany valencià). ETIM.: del llatí <i>aestivum</i> (<i>tempus</i>) “temps estiuenc”, deriv. llatí d'<i>aetests</i>, -<i>atis</i> “estiu”.
Estivada (o estiuada)	Temporada d'estiu. Porció de terra destinada a sembrar-hi plantes d'estiu.
Fer llum als sants	Posar espelmes o ciris encesos per a venerar els sants. Informació facilitada pel Mn. Josep Ma. Viñolas Esteva, per correu electrònic, el 7 d'octubre del 2018. L'expressió apareix en l'entrada <i>Goigs a sants Abdó i Senén. Santa Pau (Garrotxa, Girona)</i>, del blog <i>Goigs i devocions populars</i>, de Mn. Josep M. Viñolas, on, després de la primera foto amb goigs, hi ha la part de darrere, encapçalada pel títol <i>SANT NIN I SANT NON</i>, banda dels goigs de Sant Pau on figura l'expressió. Una espelma és una candela.

Festa	Celebració; dia no faener. Dia que l'Església celebra amb major solemnitat que altres manant d'oïr missa en record d'un esdeveniment o d'algun membre del santoral. ETIM.: del llatí <i>feſta</i> mat. sign., pròpiament, plural de <i>feſtum</i> “festiu”. CULT. POP.: En l'article <i>Antecedents de la Plaça dels Sants Abdó i Senén</i>, de Miquel Rustullet i publicat en <i>Revista de Banyoles</i> en el 2012, llegim que, en Banyoles (el Pla de l'Estany), es celebra la festa del Terme, en un aplec festiu, i que conserva trets feudals: <i>“el camp on s'hi realitzava l'aplec anual depenia, d'alguna manera, de la bona voluntat del propietari pel respecte del dret històric. La tradició parlava que cada any, pel 30 de juliol –la data dels sants [Abdó i Senén]- s'havia de destinar un tros del terreny per la celebració de l'aplec. (...) hem localitzat en l'antic llibre de finques rústiques de Banyoles, datat l'any 1882 (Arxiu Històric de la Generalitat, Girona), una nota relacionada sobre aquesta finca denominada 'lo camp de la dispensa'. Això ens fa pensar que potser aquest terreny estava lliure o dispensat del pagament d'algun delme amb la condició que s'hi pogués celebrar l'esmentat aplec. (...) el cert és que, almenys verbalment, existia una servitud sobre la finca 'La Coromina de Canaleta' mitjançant la qual un tros havia d'estar lliure per fer-hi l'audició de sardanes”</i> (p. 18) Més avant, escriu que <i>“Com era habitual un cop s'havia realitzat la sega el camp es deixava sense sembrar fins que hagués passat la data de l'aplec”</i> (p. 19). En la mateixa pàgina, afegim que el segle passat hi hagué un problema relacionat amb aquest aplec, fins al punt que <i>“El camp de Canaleta estava envoltat de nombroses persones (algú apunta la xifra d'un centenar) que, fos com fos, volien mantenir la festa del Terme, era la seva tradició. El governador, però, va voler escoltar la dissidència de les dues parts, d'una banda els pabordes i les autoritats locals, que defensaven el dret d'ocupar el camp per ballar-hi i de l'altra, del propietari, que opinava que anys immediats hi havia hagut poca gent i, per tant, no tenia gaire sentit continuar amb aquest antic costum. Finalment la màxima autoritat governativa, (...) es va pronunciar i ho féu [sic] amb aquesta frase explícita 'pues que se baile'. (...) Els músics, (...) només van poder interpretar una sardana, perquè després d'haver arrencat el blat de moro, el terreny fou totalment impracticable. No obstant això, un any més, la tradició s'havia complert”</i>. Finalment, i continuant aquest cas, aplicable a altres semblants, remata l'article dient que, <i>“D'ençà l'any 1973, amb l'acord municipal i la posterior ordenació de la plaça dels Sants Abdó i Senén, (...) el dret de poder-hi ballar està garantit”</i> (p. 19).

Festa d'acció de gràcies	Festa d'agraïment als Sants de la Pedra, per les collites arreplegades. CULT. POP.: Aquesta mena d'agraïment és anterior al cristianisme i, a més, no sols és típic de Carpesa (u dels històrics pobles que s'annexionaren a la Ciutat de València durant els segles XIX i XX), on es coneix com <i>Festa d'Acció de Gràcies</i>, sinó de moltes poblacions de tot l'àmbit lingüístic. En el cas de Carpesa, es celebra des de l'any 1730. Sobre el paganisme d'aquesta celebració, Oronzo Giordano, en una obra traduïda al castellà com <i>Religiosidad popular en la Alta Edad Media</i>, escriu sobre les fires d'estiu (relacionades amb les collites de cereals), sobre les de setembre (posteriors a la verema) i, un poc després, afeg que <i>"hi havia alegria estacional i, alhora, acció de gràcies per tal d'atraure sobre els fruits de la terra les benediccions del cel. Tot el món camperol estava directament interessat i implicat en aquest tipus de ritus propiciatoris"</i>.
Festa de la vinguda	Festa en què es commemora en Arles, el 24 d'octubre, l'arribada a Arles de les relíquies dels Sants de la Pedra. Informació treu d'una publicació del 2003, realitzada pel Grup d'Estudis Cubellencs <i>'Amics del Castell'</i>.
Festa del Terme	Es tracta, com m'indicà Miquel Rustullet Noguer, en un correu electrònic del 18 de novembre del 2017, d'una festa que té lloc en la banda, històricament, pagesa, de la ciutat de Banyoles, amb motiu de la celebració de la festivitat dels sants Abdó i Senent: <i>"A Banyoles celebrem la Festa del Terme, en referència a les cases de pagès que històricament quedaven fora de la vila. Pròpiament, eren la gent del terme. Cada any, el darrer cap de setmana de juliol és quan se celebra aquesta festa en honor als dos sants"</i>.
Fira	Exposició de caràcter comercial, congregació de venedors amb la seua mercaderia i de venedors. ETIM.: "dia festiu" (llatí)
Flabiol	Flauta rústica de sons molt aguts.
Forment	Blat. Es considera el blat candial, és a dir, el de major qualitat. ETIM.: del llatí <i>fromentu</i> "blat", a partir del llatí <i>frumentum</i>, -i mat. sign.
Formentets (o jardinetes)	Cossiols menuts que, sembrats amb ordi i cultivats a la foscor, antigament, eren a casa dels familiars dels xiquets que després els durien a l'ofrena a cada u dels déus. Hi ha molta tradició en la cultura mediterrània. Fins i tot, en paraules de Teodoro

	Crespo Mas, autor de l'article <i>Els "Jardinetes" de Benissa. Nous exemples de "Jardins d'Adonis" fossilitzats en la cultura popular contemporània</i>, publicat en <i>"Revista Valenciana d'Etnologia"</i> (no. 8, 2016, editada pel Museu Valencià d'Etnologia), era <i>"una ofrena als sants, que tenia lloc antigament durant aquelles celebracions (...) dedicades als Sants de la Pedra"</i> (p. 153). L'autor parla de la partida dels Lleus, de Benissa. No obstant això, en un correu electrònic del 23 de setembre del 2018, en què Teo Crespo em responia algunes preguntes, matisava que <i>"els jardinetes de les festes de la partida benissera dels Lleus, que efectivament es feien a les festes dels Sants de la Pedra, fa ja dècades que no es fan. (...) Malauradament és una tradició que ha anat perdent-se en molts llocs i ràpidament. Ara a Benissa només es conserva a les festes de Sant Jaume, a la partida de Benimarco"</i>. Els formentets (o jardinetes) són populars en Bétera (el Camp de Túria). A tot això, adduirem que Teo Crespo, en un correu electrònic que m'envià el 23 de setembre del 2018, comenta que <i>"ara a Bétera unes quantes publicacions sobre el tema dels formentets gràcies al treball de Ramon Asensi. (...) Allí els formentets es van perdre durant molts anys, però amb la reviscolada de la festa de les alfàbegues els hi han recuperat"</i>. Sobre si aquesta tradició pogués ser més tradicional de la cultura catalana (matriarcalista), que de la castellana (patriarcal), deia que <i>"la tradició la tinc més documentada al País Valencià o Catalunya, això és cert, però estic convençut que és perquè no s'ha estudiat (o jo no conec millor) altres zones d'interior de la península. (...) en qualsevol cas, (...) és una tradició que està ben present en les zones castellanoparlants valencianes, tant d'interior com del sud, així com Aragó i a diversos pobles murcians"</i>. Finalment, a una tercera pregunta, sobre si ja es feien abans de l'entrada del cristianisme, en l'Imperi Romà, com a cultura tolerada i, després, en temps de l'emperador Teodosi, com a religió oficial, comentava que <i>"Sobre l'origen dels jardinetes o formentets, no hi ha dubte: són un derelict de dels antics rituals que es feien en el si del culte al déu Adonis. Quan va arribar la nova religió, aquesta pràctica es va integrar, 'tolerar', en el si del cristianisme, perquè quadrava bé amb les necessitats del culte a Jesús"</i>. Agraesc la seua col·laboració, després d'haver llegit aquest article.
Fotre	Fer malbé, destrossar. CULT. POP.: En el cas dels Sants de la Pedra, apareix en diferents dites populars valencianes, com podem veure en l'apartat de dites inclòs en l'estudi. ETIM.: del llatí <i>futtere</i> "copular", a partir del llatí <i>futuere</i> mat. sign.

Fruita	Part de la planta o de l'arbre, que reemplaça la flor i les llavors, i que és comestible. ETIM.: del llatí <i>fructa</i> “fruits”, amb valor col·lectiu.
Fundació Terrassenca Sant Galderic	Es tracta d'una fundació catalana de Terrassa (ciutat catalana de la comarca del Vallès Occidental) que, entre altres coses, promou la restitució de la festivitat de Sant Galderic com a patró dels pagesos catalans. Per a major informació podem accedir a la web de la fundació: http://www.fundaciosantgalderic.cat.
Gaiter	Qui toca la gaita, un instrument musical format per un sac de gemecs. CULT. POP.: Aquesta paraula apareix en informació relacionada amb la població aragonesa Vall-de-roures (de la comarca del Matarranya) i la festa dels Sants de la Pedra que hi té lloc. ETIM.: del galaicoportuguès <i>gaita</i>, mat. sign., probablement, del gòtic <i>gaits</i> “cabra”, ja que l'instrument es feia amb la pell d'aquest animal.
Gàl·lia	Nom amb què, mentres va durar l'Imperi Romà, es donava als territoris que actualment estarien integrats per França, Bèlgica, l'oest de Suïssa i les zones d'Holanda i d'Alemanya a la banda ponent del riu Rin. Actualment encara es dona el nom de <i>gals</i> a les persones que viuen en França o d'origen francès. ETIM.: del llatí <i>Gallia</i> “Gàl·lia”.
Gebrada	El fet de glaçar-se la rosada. ETIM.: Prové dels substantiu <i>gebre</i>, “<i>cristalls de glaç que es disposen damunt de les arestes dels objectes, els quals provenen de la boira</i>”. Possiblement, d'origen preromà i, concretament, de la base cèltica <i>gebros</i> ‘gèlid’, segons el <i>Diccionari Etimològic Manual</i> de Josep Moran i de Joan A. Rabella.
Gegants	Figura de gegant, normalment, una persona, que sol anar en les processons, especialment, en moltes poblacions de Catalunya.
Goigs (o gojos)	Composició poètica en llaor de la Mare de Déu, de Maria, dels àngels, d'un sant o d'una santa. ETIM.: del llatí <i>gaudium</i>, deriv. de <i>gaudere</i> “alegrar-se, gaudir”.

Gorgereta	Gola, gargamella. A continuació faré una descripció sobre comentaris que vaig intercanviar amb dos col·laboradors de Facebook, el 20 d'abril del 2017, al voltant del terme <i>gorja</i> (ací, en la forma diminutiva <i>gorgereta</i>), a partir de lo que apareix en la dita agrícola valenciana que veurem al final d'aquesta entrada (vegeu <i>CULT. POP.</i>). El primer, Joan Prió Pinyol, junt amb Vicent Martínez, contactaren amb la intenció d'ajudar. Joan, al principi, va escriure una pregunta (<i>"Podria ser que localment 'gorgereta' s'anomenàs a un tipus de núvol?"</i>) i tot seguit responia <i>"Recordo un refrany: 'Quan al cel hi ha cabretes, a terra s'hi fan pastetes'. Aquí, si substituïm cabretes per gorgeretes, lligaria amb el sentit de núvol"</i>. Eixe refrany, junt amb el comentari, em recordava un altre que diu <i>"'Cel a borreguets, aigua a canterets', amb lo de resar per a que la collita no es faça malbé"</i> i en què la paraula <i>gorgereta</i> (diminutiu de <i>gorja</i>, mot que, en el Diccionari Català-Valencià-Balear, figura, en primer lloc, com a <i>"Gola, gargamella"</i>), podria significar, en sentit figurat, que els núvols es menjassen la collita, que se'n perdés bona part. Quant al segon, Vicent, li vaig dir que <i>gorja</i> i <i>gola</i> són sinònims. ETIM.: del francès <i>gorge</i> mat. sign., del llatí <i>gurgēs</i>, <i>-itis</i> "gorg, gorga". CULT. POP.: Apareix en una dita agrícola valenciana que diu així: <i>"Reseu als Sants de la Pedra, / tingueu-los contents en tot, / que està la gorgereta en l'aire / i, si apedrega,... ens fot"</i>.
Gòtic, -a	Relacionat amb l'art gòtic. ETIM.: del llatí <i>Gothicu</i>, <i>-a</i> "got", deriv. del llatí <i>Gothus</i> "got". V. Art gòtic.
Grup l'Edat Mitjana	Grup cultural català que estudia, entre altres coses, sobre Sant Galderic, u dels sants, històricament, vinculats amb la pagesia catalana (junt amb els Sants de la Pedra i, per exemple, Sant Medir). U dels seus membres, Agustí Esteve i Orozco de Nájara, em facilità informació sobre Sant Galderic, la qual també incloïa apartats sobre els intents de castellanització cultural en la Corona Catalanoaragonesa, sobretot, en el camp religiós, a partir del segle XVI.
Guardar	Vigilar, preservar de dany. ETIM.: del germànic <i>wardon</i> "cercar amb els ulls", deriv. germànic de <i>warda</i> "guàrdia, acte de cercar amb els ulls".
Guardar els camps	Preservar-los, evitar que es danyen, tenir-ne esment.

Guerra de l'aigua	CULT. POP.: Aquest acte té lloc en el Morell (el Tarragonès), el dia que es celebra la festa dels sants Abdó i Senent.
Hagiografia	Biografia de sants. ETIM.: del grec <i>hagios</i> “sant” i <i>graphos</i> “descripció”, “escriptura”.
Hispania	Nom donat durant l'Imperi Romà a la península ibèrica. ETIM.: del llatí <i>Hispania</i> “Hispania”.
Història	Ciència que tracta de l'estudi sistemàtic dels fets i de les societats humanes a partir de testimonis materials, orals, escrits i visuals. ETIM.: “informació” (grec). Deriva del verb grec <i>historein</i> “investigar”.
Horta	Terreny de regadiu. ETIM.: del llatí, en plural, <i>horta</i> “els horts”. CULT. POP.: <i>L'Horta de València</i> és el nom popular de la comarca valenciana que inclou la Ciutat de València i moltes de les seues poblacions més pròximes. Fins a mitjan segle XX, bona part d'aquesta comarca era de secà, fins que es varen introduir els tarongers i, en acabant, altres plantes i arbres.
Hortolà	Llaurador. CULT. POP.: En l'entrada <i>JULIOL 2014. Els gremis que van defensar la ciutat de Barcelona el 1714: ELS HORTOLANS DEL PORTAL NOU</i> (http://locarranquer.blogspot.com/2014/07/juliol-2014-els-gremis-que-van-defensar.html), del blog <i>Lo Carranquer</i> i publicada per Carles Sala Tamarit, hi ha que “ <i>Els hortolans eren propietaris de terres i se 'ls distingia dels pagesos per conrear terres de regadiu mitjançant les sínies. Els hortolans del Portal Nou feien ús del rec Comtal. Quan eren les festes dels seus patrons, Sant Nin i Sant Non, a la processó de l'església de Santa Maria del Pi, lluien espelmes de color verd i decoraven els seus sants amb els millors enciams, tomàquets i pebrots. No és casualitat que el 1714, en la defensa de Barcelona, la indumentària dels hortolans fos de color verd</i> ”.

Illes Balears	Arxipèlag mediterrani format per les Illes Eivissa, Mallorca i Menorca, junt amb Formentera i diversos illots. Fou incorporat a la Corona d'Aragó (1230), entre 1276 i 1349 fou el Regne de Mallorques (Corona de Mallorca, Regne Privatiu de Mallorca) i en 1349 passà, de nou, a la Corona d'Aragó. Durant eixe temps, el regne estava constituït per les Illes Balears, pels comtats catalans del nord dels Pirineus (Rosselló i Cerdanya) i per les possessions que encara restaven en Occitània. ETIM.: deriv. de <i>Baleares</i>, del llatí <i>Baleares</i>, -ium "les Balears", que designava Mallorca i Menorca.
Imatge	Reproducció d'una figura per diferents mitjans. Aparença visible d'un objecte imitada pel dibuix, l'escultura, la pintura, especialment de Jesucrist, de la Mare de Déu, d'un sant, etc. Aquesta segona definició, molt interessant per a l'estudi, està treta del llibre <i>Nou Diccionari de la Llengua Catalana</i> (Joan Baptista Xuriguera, Ed. Claret), de 1993. ETIM.: del llatí <i>imagine</i> mat. sign.
Imatgeria	Fabricació d'imatges.
Imperi	Estat en què regna un emperador. Acció d'imperar; autoritat sobirana que porta el títol d'emperador. ETIM.: del llatí <i>imperio</i> mat. sign., deriv. del llatí <i>imperare</i>, "imperar, comandar".
Inclèmencia	Duresa, rigor, per exemple, de l'oratge. ETIM.: del llatí <i>inclementia</i> mat. sign.
Inclèmencia de l'oratge	Duresa de la temperatura, de lo climàtic, especialment, en estiu o en hivern, difícil de suportar, que dificulta la collita o la vida.
Intercessió	Acte pel qual una persona fa de mitjancera per a obtenir una gràcia, un perdó, un resultat. ETIM.: del llatí <i>intercessione</i> mat. sign.

Jaume Huguet	Valls, 1412 / 1415 – Barcelona, 1492. Pintor gòtic català que acabà evolucionant cap a un estil renaixentista, aleshores en introducció, i que incorporà innovacions procedents de la pintura flamenca del segle XV. La seua formació es va realitzar entre València, Tarragona i Barcelona, si bé no es descarta que pogués haver visitat Sardenya o Nàpols, aleshores part de la Corona d'Aragó. Va desenvolupar la seua màxima activitat en Barcelona a partir de 1448, sobretot, fent retaules, encara que la seua obra també es pot observar en Aragó, Lleida, Girona i Mallorca. Entre les seues creacions i, concretament, dels grans retaules, podem destacar el <i>Retaule dels sants Abdó i Senén</i> (en Terrassa), el qual només s'ha traslladat una vegada en cinc-cents anys i no ha patit agressions en cap de les revoltes anticlericals. Informació treta de Viquipèdia (https://ca.wikipedia.org/wiki/Jaume_Huguet) i de la <i>Gran Enciclopèdia Catalana</i> (http://www.enciclopedia.cat/EC-GEC-0033175.xml).
Jaume I (1208-1276)	Rei de la Corona d'Aragó (1218-1276). Va establir el pactisme com a fórmula de repartiment del poder entre el monarca, el clergat, la noblesa i la burgesia. Durant el seu regnat, es crearen els Furs del Regne de València (1261), els quals s'originaren en "<i>els costums</i>", però separatament de les normes aragoneses (Furs d'Aragó) i les de Catalunya (els Costums de Lleida i els Usatges de Barcelona). No derogà el Tribunal de les Aigües musulmà i introduí la Inquisició. Va escriure el <i>Llibre dels feits</i> (també conegut com <i>Crònica de Jaume I</i>), una de les quatre grans <i>Cròniques</i> de la història de la Corona d'Aragó. El manuscrit més antic conservat és de 1343. Informació treta de Viquipèdia (https://ca.wikipedia.org/wiki/Jaume_el_Conqueridor).
Joc de la virolla	Joc d'apostes molt popular que encara perdura en algunes poblacions catalanes. Joc d'apostes consistent en un disc dividit en porcions numerades i que en la part central té una vareta o agulla giratòria, que rondant rodant s'atura amb la punta dirigida a una de les dites porcions i, segons el nombre que

	assenyala, indica el nombre de coses que el jugador ha de rebre, després del pagament d'un preu fix establert. CULT. POP.: En l'article <i>El Secret de l'Etnològic: La virolla</i> (http://ajuntament.barcelona.cat/museuetnologic/ca/virolla-baboia) tret de la web del Museu Etnològic i de Cultures del Món, de la ciutat de Barcelona, hi ha que “<i>És un joc d'apostes molt popular a Catalunya fins fa no massa anys. Se'n coneixen les primeres referències a principis del segle XVII, amb documents que el prohibien expressament. Malgrat tot, el joc ha sobreviscut en fires i festes populars fins ben entrat el segle XX, sobretot en l'àmbit rural. (...) Coneixem també que s'usava per sortejar els ous procedents de les captes de la Confraria del Roser i en altres festivitats, però no sabem si hi havia Confraria del Roser a la Manresana i en el seu cas fins quan n'hi va haver. Aquesta juguesca era força comuna arreu de Catalunya durant el segle XIX i principis del XX (...).</i> Actualment en aplecs a Tavertet, a Santa Pau, als Hostalets de Balenyà, a La Vall de Bianya i a Canet de Mar encara juguen amb la virolla”. He pogut accedir a aquesta informació del museu gràcies a un correu de Mn. Josep M. Viñolas, del 7 d'octubre del 2018. La segona definició, anterior a l'apartat de cultura popular, procedeix del <i>Diccionari Català-Valencià-Balear</i>. ETIM.: del llatí <i>viriola</i>, diminutiu de <i>viria</i> “bracerola”. Una bracerola és una anella de metall que es du posada en el braç com a adorn.
Juliol	Seté mes de l'any. En aquest mes, ja en estiu, cau el dia dels Sants de la Pedra (30 de juliol, Sant Abdó i Sant Senent). ETIM.: del llatí <i>iulius</i> en memòria de Juli Cèsar, que derivà en la forma diminutiva <i>iuliolu</i>, d'on procedeix <i>juliol</i> mat. sign.
Jurat	Cadascun dels membres de les antigues universitats o consells municipals. CULT. POP.: En paraules de David Algarra Bascón, autor de l'obra <i>El Comú Català</i>, en la història foral de la Corona Catalanoaragonesa, els conceptes “<i>universitas</i>” i “<i>universitat</i>”, “<i>des del principi del segle XIII, col·lectivitat d'habitants d'una ciutat o d'una vila, revestida d'una certa personalitat pública, premunicipal, a la qual eren reconeguts uns privilegis i una certa representació davant el poder reial o senyorial o davant tercers</i>” (p. 285). L'arribada de la dinastia borbònica instauraria la idea d'<i>universitat</i> vinculada amb la de l'ensenyament superior.

Lilaines	Breus i petits tocs musicals de caire informal que es fan en el Terme (la banda, històricament, pagesa de Banyoles, el Pla de l'Estany), quan els veïns del Terme que porten coques, entren en l'església parroquial de Santa Maria dels Turers. En Banyoles, també fa referència a coses amb molt poca importància, en línia amb el toc o amb la nota musical que fan els músics en el moment de l'entrada de coques en l'església. Informació facilitada per Miquel Rustullet en un correu electrònic el 1r d'octubre del 2018.
Litografia	Sistema d'impressió d'imatges on la imatge és reproduïda sobre una pedra o una planxa metàl·lica; l'estampa obtinguda. ETIM.: compost format per <i>lito-</i>, del grec <i>lithos</i> “pedra”, i <i>-grafia</i>, del grec <i>graphein</i> “escriure”.
Llagosta	Llagost, insecte que té el tercer parell de potes robustes i llargues a propòsit per a saltar, d'habituds migratòries, que, a vegades, forma núvols que destrueixen la vegetació dels llocs per on passen. ETIM.: del llatí <i>locusta</i> mat. sign.
Llaor	Lloança. Expressió de lloança. ETIM.: del llatí <i>laudore</i>, mat. sign.
Llaurador, -a	Persona dedicada als treballs agrícoles o que viu en el camp. En castellà, emprarem el terme <i>labrador</i> o <i>payés</i>. Home que es dedica a llaurar. En castellà, direm <i>labrador</i>, <i>arador</i>. Apte per a llaurar. Hi ha el cognom <i>Llauradó</i>. ETIM.: del llatí <i>laboratore</i> “treballador”.
Llaurar	Treballar el camp amb l'arada. ETIM.: del llatí <i>laborare</i> “treballar”, deriv. llatí de <i>labor</i>, <i>-oris</i> “treball”.
Llavor	CULT. POP: “<i>Setembre, qui tinga llavor, que sembre</i>” (refrany facilitat per Marc Baldó Lacomba el 28 de setembre del 2017).
Llegenda	Narració popular fantàstica amb aparença d'història, sovint, amb un fons real, però deformada per la transmissió oral. En el cas dels Sants de la Pedra i de la <i>Llegenda daurada</i>, la paraula <i>llegenda</i> pren el significat de “<i>cosa per a ser llegida; és a dir, de lectura o lectures</i>”, com escriu Bienve Moya en el seu llibre <i>Una mà de sants</i>. ETIM.: del llatí <i>legenda</i> “coses que s'han de llegir”, procedent del llatí <i>legere</i> “llegir”.

Lleó	Mamífer carnívor que viu en zones tropicals. CULT. POP.: En la història dels Sants de la Pedra, està relacionat amb el circ en què se'n soltaren uns amb la intenció que es menjassen els germans Abdó i Senent. En moltes representacions artístiques que estan en andes, apareixen dos lleons als peus dels Sants de la Pedra.
Lleó, -ona	Mamífer carnívor africà de pell rogenc. ETIM.: del llatí <i>leone</i> mat. sign., del grec <i>leon</i>, -ontos mat. sign.
Majoral	Home que té el càrrec principal en alguna confraria, en les festes majors dels pobles. CULT. POP.: En el treball d'investigació <i>L'ordre simbòlic de la mare en les festes d'agost de Bétera</i>, d'Imma Dasi Estellés, hi ha que els majorals “(clavaris) dels Sants de la Pedra, patrons del poble [, Bétera], i als de Sant Roc. (...) Representen la joventut, la força, l'empenta, l'alegria, el soroll i el foc. Són els animadors de les festes (...) i, indirectament, són els organitzadors de les festes” (p.12).
Majordoms	Nom que reben en Vall-de-roures (el Matarranya) els hòmens que organitzen la festa dels Sants de la Pedra.
Màrtir	El qui pateix turment o la mort per no renegar de la fe cristiana, per restar fidel a una causa; el qui pateix un suplici immerescut. ETIM.: del llatí <i>martyre</i> mat. sign., del grec <i>mártys</i>, <i>mártýros</i> “testimoni (de la fe)”.
Martiri	Acció de patir turments o la mort per alguna causa, sovint, per no renegar la fe cristiana, d'una doctrina, idea, etc. Turment cruel físic o moral. ETIM.: del llatí <i>martyrium</i> mat. sign.
Matriarcalisme	Model d'organització social i cultural, en què els valors femenins predominen en la manera de viure d'una cultura, d'un espai geogràfic determinat, de les persones. A diferència del patriarcal, per exemple, no hi ha culte al poder i es centra en els costums, en l'escolta, en lo oral i en la igualtat de fet (no legal) entre hòmens i dones com també en una obertura a lo nou sempre que no tracte d'anul·lar lo que va unit a les arrels d'una persona, d'un Poble.
Meteorologia	Branca de la física que tracta de l'atmosfera i dels seus fenòmens. ETIM.: del grec <i>meteorología</i> mat. sign., compost grec format per <i>metéora</i>- “fenòmens celestes” i <i>-logía</i>, de <i>logos</i> “ciència, teoria, tractat”.

Miracle	Fet sobrenatural. Fet que es desvia de les lleis conegudes de la naturalesa. També pot significar, com ara, atenent a la quarta definició del <i>Diccionari Català-Valencià-Balear</i>, “<i>Representació dramàtica de miracles de sant Vicent Ferrer, que es fa en uns altars monumentals posats a posta pels carrers de València</i>”. A hores d’ara, també es fa en més poblacions valencianes. ETIM.: del llatí <i>miraculu</i> “fet admirable”, deriv. llatí de <i>mirari</i> “admirar”. CULT. POP.: <i>Segons el sant, els miracles</i>: vol dir que les persones obren de manera proporcionada a la seua capacitat i condicions, així com a la seua tendència a la bondat o a la malesa.
Missa	Sacrifici incruent del cos i de la sang de Jesús que el sacerdot ofereix a Déu sota les espècies de pa i vi, en memòria del sacrifici de la creu. <i>Cantar missa un capellà</i>, dir la seua primera missa. Música d’una missa. Culte principal de moltes esglésies cristianes. ETIM.: del llatí <i>missa</i> mat. sign., deriv. de <i>mittere</i> “enviar”, extret de la fórmula final de la celebració eucarística <i>Ite, missa est</i> “aneu, (l’ofrena) està enviada”.
Missa cantada (o Missa major)	Missa que se celebra amb cant de diverses oracions.
Mitraisme	Religió d’origen persa que retia culte al déu solar Mitra, la qual tenia festivitats que, posteriorment, adoptaria el cristianisme i que fou la religió oficial de l’Imperi Romà en els segles III i IV. Arran de l’adopció del cristianisme com a religió oficial de l’Imperi Romà i, després, de la prohibició de la resta de religions, minvà i desaparegué. D’aquesta religió, n’hi ha dues figures que destaquen en una part de l’estudi: els germans bessons (com Abdó i Senent), Cautes i Cautopates. Tenen molts trets que, posteriorment, adoptarien els Sants de la Pedra.
Molló	Part alta d’una muntanya de forma cònica. Pedra robusta ficada en terra per a que serveixa d’indicació de límit, de fita. ETIM.: del llatí <i>mutulone</i>, mat.sign.
Monestir de Fulda (Alemanya)	Segons escriu Lluïsa Serra, en el grup de Facebook <i>Amics de la Moreneta</i> (https://es-es.facebook.com/groups/amicsdelamoreneta/permalink/1592156777465816), el 28 de març del 2017, “<i>El monasterio fue dedicado al Salvador, pero al llegar de Roma unas reliquias insignes de los Santos Abdón y Senén, tomó la titularidad de estos santos. (...) Con la llegada del Protestantismo, los monjes se adhirieron a él, y el monasterio se secularizó</i>”.

Morisc, -a	Descendent dels musulmans andalusins que continuà habitant en la península Ibèrica fins al segle XVII i que havia sigut batejat. En línies generals, es pot dir que, a partir del s. XVI, cal considerar batejat i, per tant, morisc, tot el romanent musulmà peninsular. Es concentraven, en el moment de la seua expulsió (1609-1614), majoritàriament, en el Regne de València i, a prou distància, en el Regne d'Aragó. En general, habitaven en les àrees rurals, es dedicaven a l'agricultura i a l'artesania, conservaven l'Islam, la llengua àrab (algaravia) i els costums jurídics musulmans. Informació treta de la <i>Gran Enciclopèdia Catalana</i> (http://www.enciclopedia.cat/EC-GEC-0195300). En el <i>Diccionari Català-Valencià-Balear</i>, figura <i>parlar morisc</i> o, simplement, <i>morisc</i>, com a sinònim de llengua aràbiga. El terme, en el parlar popular, normalment, es substitueix per la paraula <i>moro</i> (i <i>mora</i>), és a dir, pels nadius de l'Àfrica septentrional, de sang àrab o bereber i, per extensió, mahometà. Aquest terme prové del llatí <i>mauru</i> i té el mateix significat.
Murta	Planta de l'espècie <i>Myrtus communis</i>, que té branques i fullatge que s'empren en enramades de festa. ETIM.: del grec <i>myrtos</i> "perfum". V. ENTRADA DE LA MURTA
Museu	Establiment on s'exposen objectes d'interès artístic, històric. ETIM.: del llatí <i>museu</i> mat. sign., del grec <i>mouseion</i> "lloc consagrat a les Muses; museu", deriv. grec de <i>mousa</i> "musa".

Museu de l'Arròs (Cullera)	Museu situat en l'antiga <i>Ermita dels Sants de la Pedra</i>, Sant Abdó i Sant Senent, els sants protectors de les collites. Fou construïda en el segle XVIII, sobre un promontori des d'on es poden veure els camps d'arròs, en totes les etapes del seu cultiu com també el Parc Natural de l'Albufera. L'ermita va ser totalment restaurada i s'habilità com a espai museístic "<i>per a donar a conèixer l'origen i el procés tradicional i històric del cultiu de l'arròs</i>", producte de gran arrelament, per exemple, en la comarca valenciana de la Ribera Baixa, on està aquesta ermita. Hi ha fotografies antigues, documents i una col·lecció etnològica sobre eines antigues, atifells i indumentària relacionada "<i>amb els usos i costums ancestrals del cultiu de l'arròs</i>" com també, per exemple, del procés de producció. Informació treta dels articles <i>Museu de l'Arròs</i> (http://www.arroceando.com/ca/museo/museu-de-larros-de- (https://www.geocaching.com/geocache/GC5YZD5_museu-de-larros-de-cullera?guid=9fd67d35-a09e-4505-b4c7-88d2dbbd1f6a).
Música	Art d'expressar o de provocar certs sentiments per mitjà de sons agradables d'escoltar-los. Art de generar, manipular o combinar sons per mitjà de la veu o per instruments musicals o a través de la combinació d'ambdós, en la recerca de la bellesa, de l'expressió d'emocions o d'esplai. Obra musical. Conjunt de sons combinats d'acord amb determinades regles. ETIM.: del llatí <i>musicu</i>, -a mat. sign., del grec <i>mousikós</i> mat. sign., pròpiament "que cultiva les Muses", deriv. grec de <i>mousa</i> "musa".
Novena	Espai de nou dies dedicat a una devoció o culte especial. Cada u dels actes religiosos que formen part d'eixa devoció o culte. ETIM.: del llatí <i>novena</i>, femení de <i>novenus</i>, "nové". CULT. POP.: Com a exemple, hi ha unes línies en <i>Història de Cubelles</i>, de Joan Avinyó Andreu, que, sobre Cubelles, diuen així: "<i>la piadosa devoció dels cubellencs a llurs invictes Patrons introduí el costum de celebrar cada any, després de la festa, una devota novena, que els recorda a l'ensem llur gloriosa santificació en el cel i l'ofici d'intercessors pel qual foren elegits; així els demanen que segueixin protegint els camps i vinyes del terme de Cubelles.</i> <i>Un sacerdot, per pur afecte als Sants i per major profit espiritual dels feligresos de Cubelles, va escriure aquella novena que fou impresa a Vilanova i la Geltrú l'any 1813</i>" (p. 126

Obrera casada (Bétera)	Una de les dues dones casades que acompanya una de les dues dones fadrines, en les festes d'agost de Bétera (el Camp de Túria). Com podem llegir en el document <i>L'ordre simbòlic de la mare en les festes d'agost de Bétera</i>, d'Imma Dasi Estellés, és el “<i>simbol de realitat i fermesa, representa la dona madura, responsable, elegant i serena, que guiarà i protegirà a les joves, són també conegudes com clavariesses</i>” (p. 9). En la mateixa pàgina, però un poc després, indica que “<i>seran figures en un jorn [= jorn] de matriarcat</i>’. Cada obrera casada fa parella amb una obrera fadrina i l’acompanya sempre”.
Obrera fadrina (Bétera)	Una de les dues dones fadrines que acompanya una de les dues dones casades, en les festes d'agost de Bétera (el Camp de Túria). En el document d'Imma Dasi Estellés, hi ha que és “<i>simbol de futur i promesa i de fragilitat, es llueixen davant el poble, mostren a la comunitat la seua esplendor, les seues qualitats personals i encants, i els abillats vestits i ornaments i la riquesa familiar</i>” (p. 6). Abillat vol dir guarnit, adornat, preparat, especialment, en relació amb vestits luxosos.
Ofici	Hores en què els eclesiàstics han de recitar o cantar oracions cada dia, o siga, les hores “<i>canòniques</i>”. Funció sacra. La missa major o cantada. Ocupació; funció a complir. ETIM.: del llatí <i>offerre</i> mat. sign., compost llatí format per <i>ob</i> “cap a” i <i>ferre</i> “portar, dur”. CULT. POP.: <i>Saber fer dels set oficis</i> (Mall.): saber-ho fer tot, ser bo per a fer moltes i diverses coses.
Oratori	Lloc destinat a fer-hi oració. Díptic, tríptic, pintura d'imatges sagrades, etc., que servia de retauler portàtil davant el qual es feia oració. ETIM.: del llatí <i>oratorium</i>, mat. sign.
Ornamentació	Tot lo que s'afeg a una cosa per a fer-la més bella, per a adornar-la. <i>pl.</i> Vestidures sagrades que usen els sacerdots quan celebren; els adorns de l'altar que són de lli o seda. ETIM.: del llatí <i>ornamentu</i> mat. sign., deriv. llatí d'<i>ornare</i> “ornar”.
Pa caritat	En Camporrells (la Llitera), hem trobat el “<i>pa caritat</i>”, pa que, segons fonts diferents (per exemple, en <i>Viquipèdia</i>, i referents a les Illes Balears), es reparteix als pobres.
Paborde, -a	Membre d'una obreria o junta d'administració d'una confraria. ETIM.: del llatí <i>praepositu</i> “avantposat”. CULT. POP.: En el llibre <i>El Terme de Banyoles</i>, de Josep Grabuleda i Sitjà, Guerau Palmada i Auguet i Martirià Brugada i Clotas (editat per l'Ajuntament de Banyoles junt amb la Diputació de Girona, en el 2014), podem llegir que, “<i>En 1770 la confraria [dels sants Abdon i Senén] tenia tres pabordes. Primer els pabordes varen ser membres de les famílies de pagesos més destacades (els Boada o els Palau), després, s'hi van incorporar els altres propietaris del Terme (els Cordoní o</i>

	<i>els Bernich) i els masovers i parcers. Actualment els pabordes i les pabordesses són gent que viu al territori de l'antic Terme o vinculada d'alguna manera a una nissaga tradicional dels pagesos o masovers "</i> (p. 167). Afegirem que, en el llibre <i>Repics de festa. Aplecs, fires i festes del Pla de l'Estany</i>, hi ha un article, <i>Banyoles. Festa del Terme en honor dels sants Abdon i Senén</i>, en què Martirià Brugada i Clotas escriu que "<i>Aquesta confraria era la institució religiosa que aplegava 'els altres banyolins', és a dir els banyolins que vivien fora de la vila emmurallada de Banyoles i que antigament tenia un sentit molt ampli, també comarcal</i>". Agraesc la generositat de Miquel Rustullet Noguer, qui em facilità, per correu electrònic del 18 de novembre del 2017, l'article de Martirià Brugada, el qual "<i>es va publicar el desembre de 1999 en el llibre 'Repics de festa'</i>". <i>Parcer</i> és qui pren o arrenda la terra a parts.
Pagà, -ana	Que professa el politeisme primitiu, per oposició a les tres religions monoteistes: el cristianisme, el judaisme i el mahometanisme. ETIM.: del llatí <i>paganu</i> "pagés, llaurador", deriv. llatí de <i>pagus</i>, -i "camp, ruralia", potser per la resistència a la cristianització de les zones rurals.
Paganisme	Religió dels pagans, especialment, la de les persones que, en el món rural (a diferència de l'urbà), encara no havien abraçat el cristianisme. Sol ser politeista. Amb l'Edicte de Tessalònica (de l'any 380), per l'emperador romà Teodosi, el cristianisme passà a ser la religió oficial de l'imperi romà, després de seixanta-set anys de llibertat de culte (313). Informació treta de Viquipèdia (https://ca.wikipedia.org/wiki/Edicte_de_Tessal%C3%B2nica).
Pagès	Persona que treballa al camp, del camp. ETIM.: del llatí <i>pagense</i> "aquell qui viu en el camp (<i>pagus</i>)", deriv. llatí de <i>pagus</i>, -i "camp, ruralia".
Pagesia	Conjunt de persones dedicades al camp. Camperolat.
Palma	Rama d'una palmera. CULT. POP.: És u dels símbols que més present està en les representacions dels Sants de la Pedra, junt amb el forment, el raïm i l'espasa. Normalment, el porten en una mà.

Pans beneïts	Hi ha costum de beneir pans i, després, de donar-los, en algunes poblacions, amb motiu de la celebració de la festa dels Sants de la Pedra, com ara, en Banyoles (el Pla de l'Estant) i en Lladurs (el Solsonès). CULT. POP.: La benedicció i el repartiment posterior de pans beneïts durant la festa dels Sants de la Pedra o, fins i tot, abans de la introducció del cristianisme en tot l'àmbit lingüístic, deu ser ben antic i relacionat amb el paganisme. De fet, Joan Baptista Anyés ho considerava a no celebrar. Així, en el seu llibre <i>La vida dels gloriosos sants Abdó i Senén</i> (publicat en 1542 i adaptat per l'editorial Ulleye, en el 2010), escriu que <i>"no puc deixar d'admirar-me dels nostres llauradors, que creuen obligar a Déu i als sants gloriosos en les festivitats d'aquells, amb sol fer molts pans beneïts, i amb trompes i tabals i balls fer grans danses en les qual mai no fou servit Déu, ni menys els sants".</i>
Passió	Acció de patir una pena, per exemple, per motius de creences. ETIM.: del llatí <i>passione</i> mat. sign., deriv. llatí de <i>pati</i> "patir".
Patronat	Nom d'institucions que tenen per objecte de protegir res. Corporació que formen els patrons. Protecció. ETIM.: El terme prové de la paraula <i>patró</i>, derivat del llatí <i>patronu</i> 'protector, patró', procedent de <i>pater</i> "pare" i u dels significats que rep és el de cap de família (en moltes cultures, actualment i, durant molt de temps, el pare o qui, simbòlicament, fa de pare, de cap d'un grup, de protector), com en l'antiga Roma (atenent a informació del <i>Diccionari Català-Valencià-Balear</i>): "<i>Home distingit i autoritat respecte d'aquells que es posaven sota la seva protecció, anomenats clients (en l'antiguitat romana); amo que havia afranquit el seu esclau però conservava encara alguns drets sobre ell</i>". La definició que llegim sobre <i>esclau afranquit</i> es correspon a la de <i>colon</i>, la qual, canviaria amb la introducció del feudalisme, del qual encara hi ha pervivències, fins i tot, en el País Valencià i que, en Espanya, jurídicament, donà pas al capitalisme en el segon terç del segle XIX.
Pebrot	Hortalissa de color verd o roig quan és madura. També rep el nom <i>pimentó</i>. ETIM.: deriv. augmentatiu de <i>pebre</i>, terme que fa al·lusió a un condiment de gust picant i que prové del llatí <i>pipere</i> mat. sign. CULT. POP.: <i>Per Sant Nin i Sant Non, pebrots i tomates</i>. Aquest refrany, el vaig veure, per primera vegada, en un article del blog <i>Diari del capellà</i>, titulat <i>Per sant Nin i sant Non, pebrots i tomates</i> (http://www.diaridelcapella.cat/2012/08/per-sant-nin-i-sant-non-pebrots-i.html), del capellà Martirrà Brugada Clotas, amb qui vaig contactar per correu electrònic.
Pedra	Matèria mineral dura i sòlida; calamarsa. Grans d'aigua glaçada que es precipiten d'un núvol. ETIM.: del llatí <i>petra</i> mat. sign., del grec <i>petra</i> mat. sign.

Pedregada	Acte de ploure grans d'aigua glaçada, aigua en forma de pedra. CULT. POP.: <i>Fer més mal (o més por) que una pedregada</i> : locució amb què indiquem que una cosa és molt perjudicial o molt temible.
Peiró (o pedró)	Creu de terme posada sobre un pedestal de pedra. CULT. POP.: Les formes <i>peiró</i> i <i>pedró</i> apareixen en el DCVB; en el cas de <i>peiró</i> , enregistrada en el Maestrat. En la Codonyera (població aragonesa del Matarranya), hi ha un peironet, popularment, conegut com <i>Lo Paironet</i> . I, per exemple, en Castell de Cabres (població valenciana de la comarca dels Ports), empen la forma <i>prigó</i> (<i>prigonet</i> , en diminutiu), com vaig llegir en una part d'una publicació enviada per Susana Gil Albalat (de l'Ajuntament de Castell de Cabres), el 10 d'octubre del 2018, on hi havia un espai titulat " <i>5. Prigons</i> ". ETIM.: del llatí <i>patrone</i> , derivat del llatí <i>petra</i> "pedra".
Pelegrí, -ina	Persona que fa per devoció un viatge a algun santuari o lloc religiós. ETIM.: del llatí <i>pelegrinu</i> , -a "estranger", del llatí <i>peregrinus</i> , a-um mat. sign., deriv. llatí de <i>peregrī</i> "a l'estranger, de l'estranger".
Pelegrinatge	Acte de viatjar, per devoció, a un santuari o lloc religiós.
Pendó	Penó; especialment, insígnia d'una església, confraria, etc., que consisteix en un tros rectangular de roba. V. BANDERA.
Persecució	Acte de seguir a una persona o a un grup de persones per tal d'agafar-la, de castigar-la o, fins i tot, de provocar-li la mort, inflicció de penes als adeptes d'una creença, d'una religió, d'un grup de pensament, etc. ETIM.: del llatí <i>persecutione</i> mat. sign.
Persecució religiosa	Acte de seguiment a una persona o a grup de persones per motius religiosos.
Persèfone	Deessa grega i filla de Zeus i de Demèter, deessa amb qui està molt vinculada: així, Demèter està associada a la part de l'any que va des de la sembra del forment fins a la seua collita (els sis primers mesos de l'any) i, en canvi, Persèfone, als altres sis mesos. De jove, el seu nom era Core, que vol dir " <i>donzella</i> ". U dels símbols amb què se la representa és una magrana.
Pèrsia	Històric estat corresponent, més o menys, a l'actual Iran.
Plaça	Espai públic sense edificar, ampli en relació als carrers dins d'un conjunt urbà. ETIM.: del llatí <i>plattea</i> "carrer ample; plaça", del grec <i>plateia</i> "carrer ample".
Plafó ceràmic	Obra ceràmica que està integrada per diferents taulells i que, en el cas dels Sants de la Pedra, els hi representa.

Plaga	Invasió d'insectes perjudicials. ETIM.: del llatí <i>plaga</i> “colp, ferida”.
Plaga	Gran calamitat, sobretot de caràcter col·lectiu.
Poble	Nucli de població xicotet. ETIM.: del llatí <i>populu</i> mat. sign.
Pobletà	Habitant d'una població que no és ni ciutat ni vila. Pertanyent a un poblet.
Pòl·lux	Germà bessó de Càstor, amb qui forma els dos diòscurs, és a dir, els fills de Zeus. L'estel que hi ha i que porta el seu nom és més brillant que el que duu el nom del seu germà bessó, és a dir, que Càstor.
Porrat	Fira tradicional, molt arrelada en el País Valencià, a l'aire lliure, on es posen en venda productes tradicionals, dolços i fruits secs, aliments no bàsics que s'han de regalar o de consumir amb motiu de la festa. Segons podem llegir en Viquipèdia (https://ca.wikipedia.org/wiki/Porrat), el seu origen s'atribueix “a la veneració de la societat agrícola als sants, per a aconseguir bones collites i fertilitat dels animals”. CULT. POP.: L'expressió <i>anar al porrat</i> s'empra com a sinònim d'acudir als actes del pelegrinatge, en general. En el Diccionari Català-Valencià-Balear, veiem que “s'instal·la a la vora d'un santuari el dia i la vuitada de la seva festa (País Valencià)”, és a dir, el dia de la celebració de la festa i, a més, durant un espai de huit dies en què es celebra, eclesiàsticament, la festa solemne.
Príncep	Sobirà. Membre d'una casa sobirana, especialment, fill d'un sobirà. Per ext., el qui és primer, el cap, el superior d'una comunitat o conjunt. ETIM.: del llatí <i>principe</i> “el primer, director”, format per <i>primus</i> “primer” i <i>capere</i> “agafar”, pròpiament, “el qui ocupa el primer lloc”.
Principat de Catalunya, el Principat	Nom que també rep Catalunya. jurisdicció del rei Alfons I el Trobador o el Cast des del 1162. Els sobirans del Principat de Catalunya ostenten la dignitat de Comte de Barcelona. Com a terme jurídic, aparegué en el segle XIV format com una agrupació de comtats amb unes lleis uniformades per les Corts. Un principat és un territori subjecte a la jurisdicció d'un sobirà que usa el títol de príncep. Informació treta de l'entrada de Viquipèdia (https://ca.wikipedia.org/wiki/Principat_de_Catalunya).

Processó	Desfilada pública, especialment, amb motiu religiós. ETIM.: del llatí <i>proessione</i> “anar avant”, deriv. de <i>processus</i> , <i>us</i> “acció d’avançar”.
Processó de la Rodella, Ofrena de la Rodella	Hi ha distintes entrades en Internet, algunes molt interessants, en què se’ns descriu, fins i tot, antropològicament, una celebració que té lloc el 30 de juliol de cada any, coincidint amb la festivitat de Sant Abdó i Sant Senent, entre la població de Montboló i la d’Arles, ambdues de la comarca del Vallespir (Catalunya Nord). En una, tenim accés a una llegenda (vegeu l’article <i>La Rodella, sis segles arrelada a la Catalunya Nord</i> , aparegut el 7 de juliol del 2014, http://www.tornaveu.cat/article/10297/la-rodella-sis-segles-arrelada-a-la-catalunya-nord) i, a més, amb una explicació que diu així: “(...) cada 30 de juliol se celebra una processó religiosa que comença al municipi vallespirenc de

	<i>Montboló (Catalunya Nord), baixa fins a Arles i s'acaba a l'església de Santa Maria, que conserva les relíquies dels sants Abdó i Senén.</i> <i>La protagonista de la processó és la Rodella, una gran candela de cera verge d'abella, d'uns vint metres de llarg, enrotllada, decorada i afixada al voltant de les aspes d'una creu de vuit braços. Després de ser beneïda, els peregrins [sic] la prenen per començar a caminar. Finalment, es ballen sardanes i es distribueix entre els assistents aigua beneïda que brolla de la Santa Tomba, amb fama de molt remeiera. A migdia comença el retorn dels pelegrins a Montboló, mentre la rodella resta a l'església de Santa Maria fins a l'any següent”.</i> En l'entrada <i>Processó de la Rodella</i> (http://www.festes.org/articles.php?id=669), de la web “Festes.org”, signat per Manel Carrera i Escudé, es diu que aquesta candela “és enrotllada en forma circular i posada sobre una estructura de ferro, que la subjecta”, que la Rodella “es guarneix amb flors” i, més avant, que “les relíquies (...) són portades per a l'ocasió per quatre persones amb la vestimenta tradicional catalana”. Respecte a la versió tradicional, llegim que “La tradició explica que l'any 1465, tot just després d'arribar les relíquies d'aquests dos sants [, Abdó i Senent.] al poble, un pastor de Montboló anomenat Noguier de Gasnach va veure , dalt del Coll de la Porta, dues bruixes conjurant els simiots perquè provoquessin una tempesta. (...) [els quals] tenien el poder de provocar tempestes amb pedregades, grans cops de vent, boira espessa i altres fenòmens meteorològics adversos. (...) La veu popular raconta [= conta] que el pastor va veure com gràcies a la intercessió dels dos sants, la invocació de les bruixes no va tenir efecte i com d'aquesta manera, no es van produir més tempestes. Des d'aleshores es van poder foragitar per sempre els simiots i les tormentes que des del segle XII malmetien les collites dels pagesos de la comarca. El pagès va comunicar la seva visió a tot el poble que, des d'aleshores, va decidir fer un vot de poble, en agraïment als sants. El vot consisteix en fer aquest recorregut a peu amb la Rodella. Per a il·lustrar la victòria dels sants contra els simiots, dins l'armari de dos compartiments on es guarden els reliquiariis dels sants al monestir d'Arles, hi ha una pintura antiga, del segle XVI, d'aquest estrany animal”.
Professar	Declarar obertament (la seua fe, creença, opinió, sentiments), admetre lliurement (una religió, doctrina, etc.) ETIM.: del llatí <i>professum</i>, deriv. llatí de <i>profiteri</i> “declarar, manifestar públicament”.
Protector	Qui protegeix, especialment, dels perills. ETIM.: del llatí <i>protectore</i> mat. sign.

Raïm	Fruit de la vinya. ETIM.: del llatí <i>racimu</i> “gotim”, del llatí <i>racemus</i> –i mat. sign. CULT. POP.: En el <i>Diccionari Català-Valencià-Balear</i> podem llegir el refrany valencià <i>El raïm li diu al vi: vine cap ací, cosí</i>, referint-se a coses que són anàlogues o que lògicament han d’anar unides. Quant a la festa dels Sants de la Pedra, en més d’una població, va acompanyada de l’oferiment del raïm primerenc, com ara, en Cubelles. Així, en l’estudi <i>Sant Abdó i Sant Senén. Festa Major Petita. Vint anys de la seva recuperació (1983-2003)</i>, elaborat pel Grup d’Estudis Cubellencs “<i>Amics del Castell</i>” i a què vaig accedir, per correu electrònic del 30 de novembre del 2017, gràcies a la gentilesa de Núria Jané, de l’Arxiu municipal de Cubelles, llegim que “<i>En els anys anteriors a la Guerra Civil, la processó que esmentava mossèn Joan Avinyó [autor cubellenc d’una important obra sobre la història de Cubelles,] es continuava celebrant [la processó dels sants Abdó i Senent]. HI sortia la bandera de l’administració dels sants, de domàs vermell, i era costum que els pagesos portessin a beneir el raïm primerenc, que es posava al costat de les imatges dels sants durant la processó</i>” (p. 3).
Rams de flors	U dels elements que portaven les hortolanes amb motiu de la festa dels Sants de la Pedra, tal i com es celebrava en Barcelona, segons com la descriu Joan Amades (en el <i>Costumari català</i>), quan parla sobre l’Església del Pi, una de les esglésies relacionades amb els Sants de la Pedra, com a mínim, des del segle XIV.
Recapta	Acció de recaptar, de recollir fons per a la festa, que té lloc, per exemple, el mateix dia de la festa, com ara, en Camporrells i en Banyoles. CULT. POP.: En Banyoles, originàriament, es feia de forment, com escriu el capellà Martirià Brugada i Clotas, en l’article <i>Banyoles. Festa del Terme en honor als sants Abdon i Senén</i>, tret del llibre <i>Aplecs, fires i festes del Pla de l’Estany</i>, facilitat per Miquel Rustullet.
Regne	Domini d’un rei. ETIM.: del llatí <i>regnu</i> mat. sign., deriv. llatí de <i>rex</i>, <i>regis</i> “rei”.

Regne de València	Nom que rep l'històric regne que formà part de la Corona d'Aragó i que abastava gran part de l'actual País Valencià. Jurídicament, va existir des de l'entrada en vigència dels Furs de València (1261) fins al Decret de Nova Planta de 1707. Aquest terme es va utilitzar, a nivell administratiu, fins a 1833, quan tingué lloc la divisió provincial espanyola i començà a ser substituït pel de <i>Región Valenciana</i>. A hores d'ara, encara hi ha persones que l'utilitzen a nivell popular, com també es fa, per exemple, per a celebracions, com ara, la <i>Cavalcada del Regne</i>, durant les festes de Falles. Informació treta de Viquipèdia (https://ca.wikipedia.org/wiki/Regne_de_Val%C3%A8cia).
Religió	Sistema de creences i pràctiques que tenen com a objectiu retre culte a la divinitat. ETIM.: del llatí <i>religione</i> mat.sign.
Religiós	Pertanyent o relatiu a la religió. Que sent i practica la religió. Home o dona que ha professat en una orde religiosa i està subjecte a la regla corresponent. ETIM.: del llatí <i>religiosu</i> mat. sign.
Religiositat	Qualitat de religió; observança de les pràctiques religioses, disposició per als sentiments religiosos.
Relíquia	Vestigi d'una cosa passada. ETIM.: del llatí <i>reliquia</i> mat. sign., procedent del llatí <i>reliquiae, -arum</i> "coses que resten", deriv. llatí de <i>relinquere</i> "abandonar".
Reliquiari	Capsa, estoig, on es conserva una relíquia o relíquies.
Rescat	Cercavila que té lloc en Camporrells (la Llitera), per a recaptar diners per a sufragar despeses de la festa major, la dels sants Abdó i Senent.
Retaule	Obra d'arquitectura, amb escultures, pintures, que compon la decoració d'un altar.
Revetlla	Festa que es fa la nit que precedeix certes diades, és a dir, determinades festes memorables.
Ritu	Cerimònies pròpies d'una cultura, d'una religió, d'un culte. CULT. POP.: <i>Ritu d'iniciació</i>. ETIM.: del llatí <i>ritu</i> "ritu, costum".

Rodella	Rogle, figura circular. Escut circular que es portava amb el braç esquerre per a protegir el pit de qui combatia amb espasa. En algunes danses populars, disc de fusta, petit, amb un agafador de corretja en la part posterior, que els balladors porten embraçat i el fan topar a les rodelles d'altres balladors, produint un so sec; aquesta rodella també s'anomena <i>tap</i>, per la semblança que té amb una tapadora de gerra. Conjunt de trenta-dues garbes posades formant cercle, amb les espigues cap a fora. ETIM.: del llatí <i>rotella</i> “rodeta”. CULT. POP.: En la comarca del Vallespir, hi ha una celebració religiosa coneguda com <i>Processó de la Rodella</i> o, també, <i>Ofrena de la Rodella</i>. Té lloc cada 30 de juliol, està dedicada als sants Abdó i Senent i es desenvolupa entre les poblacions de Montboló i Arles, de la comarca del Vallespir (Catalunya Nord). V. PROCESSÓ DE LA RODELLA.
Roma	Ciutat dels Estats Pontificis, on residia el papa i a què es traslladà l'abat Arnulf (957-963) per a demanar permís al Papa, per a traslladar a Arles les relíquies dels sants Abdó i Senent.
Romeria	Peregrinació devota. Peregrinació, especialment, la que es fa per devoció a un santuari. Romiatge. ETIM.: del llatí <i>romer</i> “romeu”, amb canvi de terminació de <i>romeu</i> (procedent del llatí <i>romaeus</i>, deriv. del grec <i>romaios</i> “romà”) a <i>romer</i>. Durant molts segles, es donava en l'Imperi Bizantí el nom de <i>romer</i> als occidentals que el travessaven per a anar en peregrinació a Terra Santa i, posteriorment, s'ha donat als qui ho feien a Sant Jaume de Galícia o a Roma. La informació referida al significat de la paraula <i>romaios</i> figura en http://etimologies.dechile.net/?romeri.a. El 13 de març del 2020 no es podia accedir a la informació a través d'aquest enllaç. CULT. POP.: Com a exemple de romeria, tenim la dels Sants de la Pedra de Benimaclet, una de les zones de la Ciutat de València, com podem llegir en el document <i>Romeria dels Sants de la Pedra de Benimaclet</i> (http://pobledebenimaclet.blogspot.com/2016/09/romeria-dels-sants-de-la-pedra-en.html).

Rosari	Acte de devoció en què es commemoren els quinze misteris de la Mare de Déu, dividit en tres parts: misteris de goig, de dolor i de glòria. En un correu de Miquel Rustullet, del 19 de juny del 2018, em deia que en el Terme (on els sants Abdó i Senent són els patrons), u dels actes que hi ha és resar el Rosari.
Rotllo de pa amb llavors d'anís	U dels regals que es fa, en Benlloc (la Plana Alta), als romeus que apleguen a l'ermita, després d'haver eixit des de la parròquia (d'on parteixen els Sants de la Pedra) fins a l'ermita.
Sant de vot	Sant que es tria per votació popular.
Sant Galderic	Sant anomenat també Galdric, que va néixer la primera mitat del segle IX a prop de Carcassona (Llenguadoc) i que morí al voltant de l'any 900. En un article, molt interessant, de la web de la <i>Fundació Terrassenca Sant Galderic</i> (de Terrassa), podem llegir: “<i>Va viure fent de pagès i es va distingir per ser un bon treballador i saber treure profit de les coses ajudant a tots aquells que ho necessitaven. Estimava la feina i manifestava un gran sentiment de religiositat i d'amor a la naturalesa. Va morir al voltant de l'any 900 i, en el concili de Narbona (990) va ser canonitzat i reconegut com a patró de la pagesia.</i> <i>(...) L'any 1015, acabades les obres de Sant Martí del Canigó, el comte Guifré II, fundador del monestir benedictí, hi feu portar les relíquies del sant. Des d'aleshores i durant diversos segles, els pagesos del Rosselló organitzaven nombroses peregrinacions amb les seves relíquies fins el mar passant per Perpinyà, invocant el sant contra la secada, la pesta i altres calamitats.</i> <i>(...) Els pagesos catalans, sobretot els de la Catalunya vella, el varen venerar com a patró fins al segle XVII.</i> <i>L'origen de la postergació de Sant Galderic està relacionada amb el Concili de Trento (1545-1563) en el qual es va facultar els reis per nomenar bisbes. Així doncs, a partir del segle XVII, van començar a sovintejar els bisbes i abats d'origen castellà”, sobretot, arran de la canonització de Sant Isidre Llaurador (1622), castellà.</i> <i>“A partir de finals del segle XX s'inicià el moviment actual de recuperació del patró més antic de la pagesia a Catalunya”.</i> La seua festivitat té lloc el 16 d'octubre. Informació treta de l'apartat <i>La seva història</i>, dins de la web de la <i>Fundació Terrassenca Sant Galderic</i>: http://www.fundaciosantgalderic.cat/santgalderic/la-seva-historiaa.

Sant Isidre Llaurador	Fou un camperol de Madrid que va viure entre 1080 i 1130. Fou canonitzat i, després, declarat sant, en el primer quart del segle XVII. En Catalunya, i, en menor mida, en el País Valencià, va substituir als sants Abdó i Senent, com també a Sant Galderic i Sant Medir, com a patrons tradicionals. Es festeja i es celebra, especialment, en Espanya, Sardenya i els països sud-americans. La seua festivitat té lloc el 15 de maig. Fou el patró més venerat pels pagesos en Catalunya des del segle XVII fins a mitjans del segle XX. Informació treta de Viquipèdia (https://ca.wikipedia.org/wiki/Isidre_el_Llaurador) i de l'article <i>Altres patrons pagesos</i>, de la web <i>Fundació Terrassenca Sant Galderic</i>.
Sant Medir (3 de març)	Llaurador que vivia molt a prop de Barcelona i que, segons diu la tradició, estava sembrant faves quan passà el bisbe Sever (segle VII), qui fugia dels seus perseguidors. Miraculosament, les faves floriren de manera instantània i, quan arribaren els que el seguien, Medir els digué que el bisbe havia passat quan sembrava les faves i aquells quedaren desorientats. Actualment, les colles de Sant Medir de l'antiga vila de Gràcia de Barcelona organitzen una popular cavalcada i un multitudinari aplec a l'ermita dedicada al sant, situada en la serra de Collserola (terme de Sant Cugat del Vallès). Quant a la seua existència, com podem llegir en Viquipèdia, <i>"No hi ha dades ni proves de l'existència real de Medir. Les circumstàncies en què es crea la llegenda fan creïble que es tractés d'una mixtificació sorgida arran de la confusió amb Sant Emeteri i la necessitat d'ornamentar la llegenda de Sant Sever"</i>. Informació treta de l'article <i>Altres patrons pagesos</i>, de la web <i>Fundació Terrassenca Sant Galderic</i>, i de Viquipèdia (https://ca.wikipedia.org/wiki/Festa_de_Sant_Medir i https://ca.wikipedia.org/wiki/Medir_de_Barcelona). Sobre la llegenda també està en <i>La llegenda de Sant Medir de Barcelona</i> (https://www.barcelona.cat/culturapopular/ca/noticia/infobarcelonacala-llegenda-de-sant-medir-de-barcelona_150092).
Santedat	Qualitat de sant. Tractament honorífic que es dona al Papa. ETIM.: del llatí <i>sanctitate</i> mat. sign.
Santets de la Pedra	Nom familiar que reben Sant Abdó i Sant Senent en alguns llocs. CULT. POP.: En algunes fonts, podem llegir <i>Sant Nin i Sant Non</i>, <i>els santets de la Pedra són</i>, com ara, en l'article <i>Ermita de Sant Isidre de Beneixama</i> (https://ca.wikipedia.org/wiki/Ermita_de_Sant_Isidre_de_Beneixama).

Santos de la Caldera (o Santos de Calasparra)	Nom familiar que reben els Sants de la Pedra, en Calasparra, població murciana on, amb motiu de la celebració de la festa dels sants Abdó i Senent, es proporciona menjar que es fa en una caldera a totes les persones, a manera de repartiment. Ja es feia en el 1765, com es pot llegir en l'obra <i>La vida portentosa, y sagrada novena de los santos martyres, y Exclarecidos Reyes, S. Abdón, y Senén, Patronos de la Villa de Calasparra</i> , del P. Fr. Sebastián Saez (de 1765), publicada en Internet (en pdf).
Sants de la Pedra	Nom familiar i molt popular que reben Sant Abdó i Sant Senent, sobretot, en el País Valencià. També se'ls coneix, sobretot, en Catalunya, com Sant Nin i Sant Non i, en les Illes Balears, com Sant No i Sant Ne.
Sants Màrtirs	Nom que també reben els Sants de la Pedra, encara que sol ser minoritari.
Santuari	La part més alta d'un temple. Església, capella, on es venera la imatge o relíquia d'un sant o d'una santa. Edifici religiós famós. ETIM.: del llatí <i>sanctuariu</i> mat. sign., deriv. llatí de <i>sanctus</i> , <i>a</i> , <i>-um</i> "sant".
Sardana	Dansa catalana que ballen tants dansaires com es vullga, agafats per les mans i formant una rodona. ETIM.: desconeguda. CULT. POP.: En un article del Mn. Martirià Brugada i Clotas, <i>Banyoles. Festa del Terme en honor als sants Abdon i Senén</i> , tret del llibre <i>Repics de festa. Aplecs, fires i festes del Pla de l'Estany</i> (de diversos autors i publicat pel Consell Comarcal del Pla de l'Estany, en 1999), podem veure com les sardanes estan associades a activitats festives i, fins i tot, a la celebració de festivitats religioses, com la dels sants Abdó i Senent: " <i>Amb la desamortització del 1835 la Confraria va perdre, entre altres coses, el domini del camp que tenia a Canaleta si bé es continuà utilitzant-se per ballar-hi les sardanes de la festa</i> " (p. 93) i " <i>La festa acabava a la nit, a la plaça Major, on confluïen propietaris rurals i pagesos de tot el Terme. Una de les sardanes era la del ram que les pabordesses havien confeccionat i venien als balladors galants</i> " (p. 95). També sobre sardanes i, en relació amb Banyoles, en l'article <i>Antecedents de la Plaça dels Sants Abdó i Senén</i> , de Miquel

	Rustullet Noguer, del 2012, en la <i>Revista de Banyoles</i>, comenta que, fins i tot, en Banyoles (el Pla de l'Estany), “<i>en el paratge conegut com la ‘Coromina de Canaleta’, (...) Cada any, enmig de la pols i amb el perill de regirar-se algun turmell, l’audició de sardanes no s’hi deixava de fer. Es deia que si un any s’interrompia s’hauria perdut el dret [per celebrar-hi l’aplec] per sempre més. Jaume Oller recorda haver sentit explicar com alguns dels més vells havien vist ballar les sardanes a pluja batent amb els músics aixoplugats sota els paraigües dels pabordes i pabeneïters. Era qüestió de defensar la ballada anual del 30 de juliol, evitar que no hi hagués causa per l’extinció.</i> La veritat és que en uns anys en què les ocasions per a fer festa no eren pas excessives, l’aplec de la gent del Terme, a final de juliol, s’agraïa” (pp. 18-19).
Sega	Acte de segar els sembrats o messes. Conjunt de messes segades. L’època en què es cull lo sembrat, en aquest cas, el forment, la vinya, l’arròs...
Segar	Tallar amb la dalla, amb la corbella (o falç), o amb una altra eina semblant, les messes, l’herba. CULT. POP.: Hi ha el refrany <i>Sembraràs quan podràs</i> (o “<i>quan voldràs</i>”), i per <i>Sant Joan segaràs</i>: significa que la darrería de juny és el temps adequat per a començar la segada. ETIM.: del llatí <i>secare</i> “tallar”.
Senent, Senén	Nom d’home. ETIM.: En l’apartat de la recerca reservat als noms, hi ha informació detallada sobre el nom Senent com també del nom Abdó.
Serenata	Música, cant, que es fa de nit i sota la finestra de la persona que s’homenatja. ETIM.: de l’italià <i>serenata</i> mat. sign., deriv. italià de <i>serenare</i> “asserenar”, que és un derivat italià de <i>sereno</i> “seré”, ja que es cantava a l’aire lliure de la nit.

Simiots	Personatges de la mitologia catalana vinculats amb el bosc com també l'Home d'Escorça, l'Home de Molsa i en Jan Pelut. ETIM.: deriv. de <i>simi</i>. V. ARLES. CULT. POP.: Segons explicà l'escriptor de la Seu d'Urgell Isidre Domenjó i podem llegir en l'article <i>El tamarro, la garsineu i el simiot, la fauna mitològica del Pirineu</i> (https://www.bondia.ad/cultura/el-tamarro-la-garsineu-i-el-simiot-la-fauna-mitolologica-del-pirineu), en un article publicat en el 2014, <i>El simiot és el nostre home de les neus</i>, i forma part, junt amb el tamarro i la garsina de llegendes del Pirineu “que s'han transmès oralment durant generacions”. L'obra de l'etnòleg i folklorista català Joan Amades i Gelats (1890-1959) permeté salvar de l'oblit aquest personatge, de qui deia que “<i>el seu record és un bon xic esborrat de la imaginació popular</i>”. La memòria d'aquests éssers és ben viva en Arles (comarca del Vallespir) on, fins i tot, hi ha un carrer dels simiots. Igualment, com podem llegir en l'entrada <i>Los simiots</i> (http://criptonatura.blogspot.com.es/2014/12/los-simiots.html), “<i>El círculo de acción de los simiots no se circunscribe solo a Arles. Además del Vallespir, hay referencias en la Garrotxa, la Cerdanya y el Alto Ampurdan [sic]. En el Castillo de Rocaberti, en la Junquera, hay asociada otra leyenda</i>”. En l'entrada <i>Els Sants de la Pedra</i> (http://mitologiatalans.blogspot.com/2016/07/els-sants-de-la-pedra.html), del blog <i>Mitologia catalana</i>, podem llegir que, “<i>Cap a l'any 960 la gent d'Arles patia l'assot dels simiots, que provocaven sequeres, inundacions, pedregades, pesta i que raptaven i devoraven criatures</i>”. Però, com es pot llegir en diferents fonts de què hem fet esment en aquest estudi, l'abat de l'abadia de Santa Maria (de la població pirinenca Arles), va decidir “<i>anar a consultar el Papa de Roma de quin sant podia endur-se'n relíquies perquè espantessin aquelles males bèsties</i>”. Amb el temps, i, gràcies a la perseverança i a la fe de l'abat, va aconseguir el permís del Papa i feu efecte: “<i>Al llarg de la ruta [des de Roma cap a Arles], a tot arreu on hi havia simiots fugien esparverats en notar la santa presència [de les relíquies dels Sants de la Pedra]</i>”. Per a llegir-hi més, vegeu l'apartat dedicat a la mitologia. L'autor d'aquest article també hi escriu, en el mateix blog, u molt extens, sobre els simiots, titulat <i>Els simiots</i> (http://mitologiatalans.blogspot.com/2016/07/els-simiots.html). ETIM.: El terme <i>moneia</i>, registrat en el <i>Diccionari Català-Valencià-Balear</i> en la ciutat de Mallorca i en la de Menorca, significa “simi”, “mona”.
Societat agrària	Treta de l'article <i>Recordant les festes dels Sants de la Pedra: La Festivitat al Sagunt de 1907</i>, de Lluís Mesa i Reig.

Comentat [LB2]:

Sopar al carrer	Sopar que es fa en el carrer, de vegades, durant les festes populars o amb motiu de l'aplec d'alguna organització que celebra part de l'acte. ETIM.: deriv. de <i>sopa</i>, paraula que prové del germànic <i>suppa</i> “tros de pa sucavat amb brou”.
Soterrat	Que resta enterrat, sota terra, especialment un difunt. En el cas de l'estudi, els Sants Abdó i Senent. ETIM.: del llatí <i>sub-terrare</i> “soterrar”.
Talla (art)	Obra d'escultura, especialment de fusta. ETIM.: deriv. del verb <i>tallar</i>, el qual prové del llatí <i>taliare</i>, deriv. de <i>talea</i>, -ae “rebrot, plançó”. Un plançó, entre altres coses, és una branca plantada per a que arrele.
Tambori	Tambor xicotet.
Taronja	Fruit del taronger, d'un color groc vermellós, que conté un suc àcid i dolç a la vegada. CULT. POP.: Aquest fruit està present en les escultures dels Sants de la Pedra que hi ha en Palmera, ja que el capellà comentà a l'escultor Ricardo Rico, la conveniència de posar-ne, en lloc de forment, ja que és un poble on les taronges són molt comunes, a diferència del blat.
Taulellet	Diminutiu de <i>taulell</i>, especialment rajoleta, rajola fina i colorida. ETIM.: deriv. de <i>taulell</i>, el qual procedeix de <i>taula</i>, terme deriv. del llatí <i>tabula</i> “tauló”, que substituï el llatí <i>mensa</i>, -ae “taula”. CULT. POP.: Amb el nom de <i>taulellet de Manises</i>, terme que figura en el <i>Diccionari Català-Valencià-Balear</i> com “<i>joc de xiquets, en el qual els qui juguen diuen: ‘Taulellet de Manises, ¿ferro, fusta, llanda o repic?’ La mare respon una d'aquestes coses procurant que la que anomena estigui lluny dels jugadors; aleshores fugen tots corrents a tocar el que la mare ha dit, i paga aquell que la mare agafa abans que haja aconseguit tocar-ho</i>”.
Tempesta, tempestat	Pertorbació de l'atmosfera acompanyada de vent, pluja, neu o pedra, i, sovint, de llamps i trons. ETIM.: del llatí <i>tempestate</i> “període de temps; mal temps”, deriv. llatí de <i>tempus</i>, -oris “temps”.
Teocentrisme	Forma de veure la vida i d'organitzar-la, fins i tot, socialment, políticament i culturalment, que té la religió com a centre de la vida. ETIM.: compost format pel grec <i>theos</i> “déu” i de <i>cèntric</i>, deriv. del llatí <i>centrum</i> “centre”, que vol dir “situat en el centre”.
Tirar la corda	Prova de força entre dos grups, cada u dels quals es posa a una banda de la corda i ha de tractar de portar l'altre a la seua banda.

Tomata (o tomaca), tomàquet	Fruit comestible de la tomatera. ETIM.: del castellà <i>tomate</i> mat. sign., que prové del nàhuatl <i>tomatl</i> mat. sign.
Tortada	Massa de farina fina pastada amb ametles moltes, rovells d'ou i sucre, sovint farcida de confitura i adornada externament de blanc d'ou, de fruita confitada, etc. Es fa de motle i té diverses formes, però sol ser de gruix considerable i constitueix una menja pròpia de gran festa. ETIM.: deriv. de <i>torta</i> “multitud de tords” o pres directament del castellà <i>tortada</i>.
Torxa	Bastó impregnat de matèria inflamable. Ciri gran de cera, generalment, de figura prismàtica quadrada i amb quatre blens. ETIM.: del francès <i>torche</i> mat. sign., del llatí <i>torca</i> “feix retorçat”, derivat del llatí <i>torques</i>, -is “cosa retorçada”.
Traca	Treta de l'article <i>Recordant les festes dels Sants de la Pedra: La Festivitat al Sagunt de 1907</i>, de Lluís Mesa i Reig.
Tradició	Conjunt d'hàbits, concixements i creences que es transmeten a través de les generacions. ETIM.: del llatí <i>traditione</i> mat. sign., deriv. del llatí <i>tradere</i> “lliurar, llegar”.
Translació	Acte i efecte de traslladar, especialment, dit del moviment d'un cos segons el qual, a cada instant, tots els punts d'aquest es mouen en una mateixa direcció i amb una mateixa velocitat. En aquest cas, faria referència, sobretot, al trasllat de les relíquies dels sants Abdó i Senent, després de demanar l'abat Arnulf (segle X) permís al Papa, des d'on eren (en l'actual Itàlia) fins a la població pirinenca Arles, aleshores, en un comtat català. ETIM.: del llatí <i>translatione</i>, mat. sign.
Traure el sant	Acte de traure el sant, en aquest cas, els sants Abdó i Senent, per a que ploga.
Treball	Faena, activitat física o intel·lectual conduïda amb aplicació, en vista a un fi determinat. Efecte de l'esforç humà; la mateixa cosa feta, treballada. Lo que es fa per necessitat o per obligació. CULT. POP.: Hi ha refranys com <i>Del treball, l surt el profit</i>, <i>Uns se prenen el treball</i>, i <i>altres en trauen el profit</i> o <i>Després del treball, ve el descans</i>. ETIM.: deriv. de <i>treballar</i>, terme que, en el seu origen, procedia de <i>trepalium</i> “instrument de tortura compost de tres pals al qual eren lligats els reus o presoners”.
Tritlleig	Repic de campanes amb so agut.
Trompa	Baldufa, joc rotatori amb què els xiquets juguen fent-la voltar vertiginosament.
Veneració	Acte de retre culte a Déu, als sants, a la Mare de Déu, a les coses sagrades. ETIM.: del llatí <i>venerare</i> mat. sign., deriv. llatí de <i>venerare</i> “venerar”, procedent de <i>Venus</i>, -eris “Venus”.

Verema	Collita del raïm. Té lloc, sobretot, en setembre. ETIM.: del llatí <i>vindemia</i> mat. sign., format per <i>vinum</i>, -i “vi” i <i>demere</i> “traure”.
Vetlada (o vetllada)	Vetla, reunió que es fa de nit, sovint, amb caràcter festiu. ETIM.: deriv. de <i>vetlar</i>, procedent de <i>vetlar</i> a partir del llatí <i>vigilare</i> “estar despert”, deriv. de <i>vigere</i> “estar desvetlat”.
Vetlada musical	Acte nocturn que es fa acompanyat de música.
Vilatjà	Vei d'un vilatge; pobletà. ETIM.: deriv. de <i>vila</i>, a partir del llatí <i>vila</i> “conjunt de cases”, el qual procedeix del llatí <i>villa</i>, -ae “casa de camp, propietat rural”.
Vinya	Arbust que produeix el raïm; camp plantat de vinya. ETIM.: del llatí <i>vinea</i> mat. sign., forma de l'adjectiu <i>vineus</i>, -a, -um “relatiu al vi”, que és un deriv. llatí de <i>vinum</i>, -i “vi”.
Volteig	Acte de fer voltes, girant una cosa, com ara, una campana, en posició inversa de com estava. ETIM.: deriv. de <i>voltar</i>, procedent del llatí <i>volvitare</i>, a partir de <i>volvere</i> “girar, fer voltes”.
Volteig de campanes	Fer que peguen voltes les campanes, sobretot, per a convidar, amb el seu so, a una celebració extraordinària de tipus religiós, com ara, una festivitat local o molt popular, per exemple, Pasqua, Sant Jordi, Sant Vicent Ferrer, Nadal, etc. CULT. POP.: En relació amb el terme <i>campana</i>, hi ha refranys, com ara, <i>Segons la campana, el so</i> (Catalunya), <i>Així com és la campana, tal és la batalla</i> (Ciutat de València) i <i>Tots duim una campana dalt es cap</i> (Ciutat de Mallorca), que volen dir que tots demostrem, amb les nostres obres, el nostre caràcter.
Vot	Prometença que es fa a Déu o a algun sant. ETIM.: del llatí <i>votum</i>, mat. sign.
Vot (religiós)	Prometença que hom fa a Déu, a la Mare de Déu, a un sant, a una santa, etc. Obligació espontània que es contrau envers Déu.
Vot de poble	Votació que es fa en una població per a determinar, per exemple, el seu patró.

Xanglot	En la forma <i>xanglot de raïm</i>, penjoll de raïm. Porció (o pomellet o gotim) d'un penjoll de raïm. Sobre el mot <i>xanglot</i>, diré que era la primera vegada que el llegia, concretament, en l'entrada <i>Sants de la Pedra</i> (http://basseta2007.blogspot.com/2007/07/sants-de-la-pedra.html), del blog <i>Basseta</i>, quan diu que “<i>Les seues imatges [les dels sants Abdó i Senent] són les de dos prínceps. L'un té unes espigues de blat i l'altre un xanglot de raïm, productes del camp relacionats amb el pa i el vi</i>”. Afegiré que, tot i que no vaig tenir la curiositat de buscar-lo en cap vocabulari, ni diccionari, però sí per mitjà de Facebook, amb una pregunta en el meu mur i en el grup <i>REFLEXIONS</i>, els meus familiars (fins i tot, els meus avis, amb tres dels quals pogué conviure) em pren (com també ho feien els avis) la forma <i>penjoll de raïm</i>. Tots els meus familiars més directes valencianoparlants són de la comarca de l'Horta de València. Tot i això, direm que, en el <i>Diccionari Català-Valencià-Balear</i>, apareix, però de manera indirecta, en l'entrada <i>Singlot</i>, com a variant. Així, com vaig indicar a uns amics de Facebook, amb el terme <i>penjoll</i> (aplicat al raïm), fem al·lusió al “<i>conjunt de grans de raïm que formen part de lo que s'ha tallat de la vinya i del que hem agafat a partir d'u més gros i que, per exemple, s'ha tret per a dinar o sopar</i>”, cosa prou típica a mitjan estiu, com ho confirmà Vicent Martínez, a través de Facebook, després d'escriure-li “<i>Em fa l'efecte que, per eixos dies [6 d'agost, quan es celebra la festa patronal del Crist dels Necessitats en Aldaia, on els Sants de la Pedra són copatrons i el Crist, patró principal], ja pot haver-se arplegat la primera collita de raïm. ¿És així per Alberic ?</i>” amb la resposta “<i>Sí. El primer xanglot i el primer blat són per a ells</i>”. Joan Prió Pinyol i Rosa Garcia Clotet, de Catalunya, parlaven de “<i>gotim</i>”. En l'entrada facilitada per l'amic Carlos Barneda, en Facebook, acompanyada de l'article <i>Els xanglots i més diacrítics</i> (https://osgarmar.wordpress.com/2014/01/16/els-xanglots-imes-diacritics), de J. Leonardo Giménez i publicat en el blog <i>Espai de llengua, cultura i educació</i>, podem llegir “<i>Vols raïm?</i>” “<i>Dóna-me'n un xanglot</i>”, és a dir, que estariem expressant la idea “<i>Dóna-me'n un penjollet (o un gotim)</i>”. Agraesc la col·laboració d'Àngels Reig Andreu, Pere Vidal, Ramon Samsó Teulats, Carlos Barneda, Rosa Garcia Clotet i Joan Prió Pinyol, junt amb la de Vicent Martínez. ETIM.: del llatí <i>singultu</i> mat. sign.

Xapes, les	Joc en què es llancen monedes o altres peces metàl·liques contra una o algunes que estan posades en terra fins a aconseguir que aquestes isquen d'un redol determinat. Joc en què es llancen monedes a l'aire i guanya o perd el jugador segons que, en caure, queden en terra en una posició o en altra. Informació treta del <i>Diccionari Català-Valencià-Balear</i>.

BIBLIOGRAFIA

a) Llegendes, dites, refranys, rondalles, cançons populars, creences i endevinalles.

1. Hi ha una llegenda de la comarca del Vallespir, en Catalunya Nord, que podem llegir en l'article "*La Rodella, sis segles arrelada a la Catalunya Nord*" (<http://www.tornaveu.cat/article/10297/la-rodella-sis-segles-arrelada-a-la-catalunya-nord>).
2. "*Llegendes dels simiots*" (<https://lamaletadelalili.es/ca/llegendes-dels-simiots>), entrada en la web "*La maleta de la Lili*", on apareix una llegenda relacionada amb els simiots i en què es fa referència als Sants de la Pedra. És un extracte d'un llibre de Joan Amades sobre el Pirineu. El 18 de gener del 2020 no figurava en la web.
3. El 20 d'abril del 2018, després de veure que no estava gens clar el tema de què volia dir el nom "*Yimia*", relacionat amb la història mitològica del Pirineu català, escrigué en un grup de Facebook, "*Mots oblidats pels diccionaris*", on col·laboraren algunes persones.
4. "*Descobreix l'Alt Empordà Poble a Poble Cadaqués*" (<http://www.revistacrae.cat/ca/turisme/poble-a-poble/33-cadaques/262-cadaques.html>), article sobre Cadaqués, tret a partir de la web de la "*Revista CRAE*", de cultura, comerç i turisme, on es fa esment, entre altres coses, a una llegenda sobre els sants Abdó i Senent.
5. "*Història de Carpesa*" (<http://chcarpesa.net/historia-carpesa>), article sobre aquest llogaret de la Ciutat de València, amb una llegenda sobre els Sants de la Pedra.
6. "*Santos Abdon y Senen. Patronos de Pedrosa*" (<https://www.verpueblos.com/castilla+y+leon/valladolid/pedrosa+del+rey/foto/381886>), llegenda curteta escrita per Gerardo Alonso.
7. "*La ilustración de leyendas autóctonas: el santo y el territorio*" (http://www.icatm.net/bibliotecabalmes/default/files/public/analecta/AST_70/AST_70_5.pdf), article de Joan Molina i Figueras sobre el paper de les llegendes en l'Edat Mitjana, fins i tot, en relació amb l'art.
8. "*Comencem parlant d'aigua*"

(<http://combinacions.blogspot.com/2010/10/comencem-parlant-daigua.html>), entrada del 1r d'octubre del 2010, en el blog "**Combinacions**", de Xavi Duran Ramírez. Parla, de raspalló, sobre la llegenda dels Sants de la Pedra en relació amb l'abadia d'Arles i sobre l'aigua miraculosa.

9. "**Els Sants de la pedrà**" (sic) (http://valenciclopedia.wikia.com/wiki/Els_Sants_de_la_pedr%C3%A1). Llegenda sarcàstica i humorística de tipus polític en què es fa esment als Sants de la Pedra.
10. "**Sant Nin i Sant Non, els nostres patrons**", llegenda humorística publicada en el Facebook de "**La Cua del Gat-La Coromina**" corresponent al 9 d'agost del 2016, acompanyada d'una foto d'una publicació de Facebook de l'Ajuntament de Riberals, població imaginària. Vaig accedir a aquesta entrada el 14 de desembre del 2018.
11. "**El conflicte de la patronal pagesa**" (<https://giliet.wordpress.com/2012/05/22/el-conflicte-de-la-patronal-pagesa>), entrada escrita per Jaume Moya, en el seu blog "**Giliet de Florejacs**", en què fa esment d'una variant del refrany "**Sant Nin i Sant Non, els Sants de la Pedra són**".
12. "**Sants de la Pedra**", entrada dins del blog "**Basseta**" (<http://basseta2007.blogspot.com/2007/07/sants-de-la-pedra.html>). L'autor potser siga d'íbi.
13. "**Els Sants de la Pedra, publicat al Dijous**" (<http://tonialorda.balearweb.net/post/103909>), del 16 d'agost del 2011, entrada del blog "**El blog d'en Toni Alorda**".
14. El 4 d'abril del 2017, Joan Prió Pinyol, un home del grup de Facebook "**Dites, cançons, contes, costums, Catalunya**", a un escrit que jo havia penjat amb la intenció de rebre ajuda per a elaborar aquest estudi, hi va escriure: "**Jo vaig néixer un 30 de juliol, el dia [en] què es commemora Sant Abdó i Sant Senent. I la dita que em deia ma mare era: 'Sant Nin i Sant Non, pebrots i tomàquets'!!!!**" (<https://www.facebook.com/groups/158885814459736/permalink/439352053079776>). També el podem veure en la forma "**Per Sant Nin i Sant Non, pebrots i tomates**", tal com l'escriu Martirià Brugada Clotas (nascut en Girona, en 1953) en el seu "**Diari del capellà**" (<http://www.diaridelcapella.cat/2012/08/per-sant-nin-i-sant-non-pebrots-i.html>).
15. "**Festes de Sant Nin i Sant Non**" (<http://www.festes.org/directori.php?id=486>), entrada en la web "**Festes.org. L'espai on comença la festa**".

16. *"Festa Major de Sant Abdó i Sant Senén"* (<http://surtdecasa.cat/camp/agenda/festa-major-de-sant-abdo-i-san-senen/58526>), entrada de la web *"Surtdecasa.cat"*, amb informació relacionada amb el Morell (comarca del Tarragonès).

17. *"Francisco Sáez Ros, el abuelo 'Redó' (1.843-1.916). Constructor del 'Barrio Nou'. Fundador de la Banda de Música Nova"*, article de José Ramón Sanchis Alfonso i de Francisco de Paula Pons Alfonso, publicat en els *"Quaderns d'Investigació d'Alaquàs"* (<http://quaderns.alaquas.org/ficheros/Q19820206SANCHIS.pdf>), amb una anècdota que va unida a una expressió relacionada amb els Sants de la Pedra.

18. En el blog *"Los folloneros"*, dedicat a les caminades, podem llegir una dita a penes difosa: *"Valga'ns Sant Nin i Sant Non i la Mare de Déu de Togores"*. Figura en l'entrada *"Caminada de Polinyà a la Salut, Colobriers i Togores"* (<http://losfolloneros.blogspot.com.es/2010/02/7-de-febrer-de-2010-caminada-de-polinya.html>).

19. Dita treta de les *"CANÇONS DE LES ESCENES"* (https://issuu.com/panalfallero/docs/lilibret_falla_la_victoria_2016/167), dins del document *"Llibret Falla La Victòria 2016 – Port de Sagunt"* (p. 167).

20. Entrada de la cançó *"Alça l'aleta polleta"* (<http://valenciablogspot.com.es/2012/04/enric-pastor-pastoret-alca-laleta.html>), popular en el País Valencià, en què podem llegir textualment i escoltar uns versets populars dedicats als Sants de la Pedra, dins del blog *"Valencia Canta"*.

21. *"10 refranys del mes de juliol (1a part)"* (<http://www.ccma.cat/324/10-refranys-del-mes-de-juliol/noticia/2436573>).

22. *"10 refranys del mes de juliol (2a part)"* > (<http://www.ccma.cat/el-temps/10-refranys-del-mes-de-juliol/noticia/2678324>).

23. *"Juny"* (<http://tematic.dites.cat/2008/05/juny.html>), entrada de la web *"Refranyer temàtic"*.

24. *"Sants i festes diverses"* (<http://tematic.dites.cat/2007/11/sants-i-festes-diverses.html>), entrada de la web *"Refranyer temàtic"*.

25. *"El Refranyer. Dites, refranys i maneres de dir"* (<http://elrefranyer.com/ref/per-sant-nin-i-sant-non-es-talla-raim-planta-es-penja-llantia>)¹¹⁹⁵.

¹¹⁹⁵ En el moment de revisar la recerca, el 23 d'octubre del 2019, no es podia entrar en aquest enllaç. Tot i això, direm que aquest refrany es troba en altres entrades d'Internet i que és molt popular. A més, sí que l'hem vist en el blog *"José Gargallo Gregori"*, amb un apartat que té un títol i un subtítol semblants. Així, l'apartat es diu *"EL REFRANYER"*

26. “*Èpoques de l’any*”

(<http://www.godella.es/sites/default/files/Refranver%20de%20les%20èpoques%20de%20l'any.pdf>), document publicat per l’Ajuntament de Godella, en què hi ha refranys.

27. “*La vinya i la tradició oral catalana*”

(<http://www.lapalanca.cat/oldweb/2000/9sep/pagines/pag9.htm>), rticle de la web “*La palanca*”, acompanyat de refranys.

28. “*SANTS I REFRANYS: Hui dia 30 és la festa dels sants Abdó i Senent*”

(<https://cronistadegata.blogia.com/2011/073001-sants-i-refranys-hui-dia-30-es-la-festa-dels-sants-abdo-i-senent.php>), entrada escrita per Miguel Vives Signes, cronista de Gata de Gorgos (comarca de la Marina Alta), en la web “*Cronista de Gorgos*”. Apareixen dos refranys relacionats amb el mes de juliol.

29. “*Les raboses de les festes dels Benissants*”, rondalla que apareix en el document “*Itinerari literari i lingüístic per Sueca i Cullera: Els Assotalloques, de Josep Franco, i Els pobles valencians parlen els uns dels altres, de Manuel Sanchis Guarner*”

(http://geografiesliteraries.com/wp-content/uploads/2015/10/Cebolla_Minguez_Sergio_SUECA-I-CULLERA.pdf), elaborat per Patri Asunción junt amb Sergio Cebolla i Noelia García.

30. “*La raboseta de Pamis*”

(http://barcella.cat/carpeta_darrer_numero/fitxa_darrer_numero.php?camp_referencia=1621), article d’Amàlia Pastor, amb diferents rondalles i comentaris personals, publicat en la revista “*Barcella*” (núm. 62, juny del 2014). Aquesta revista està dedicada a informació general dels pobles de la Mariola, com indica el seu subtítol.

31. “*Una casa de pagès del Camp de Tarragona*” (http://cdataragona.net/wp-content/uploads/casa_pages_guia_didactica.pdf, pp. 7-9), elaborada pel “*Camp*

d’Aprentatge de la ciutat de Tarragona”, primera edició, novembre 2002. Inclou una rondalla. El 21 de gener del 2020, com a mínim, es podia llegir en l’entrada “*La padrina, rondalles i els Sants de la Pedra*” (<https://malandia.cat/2019/08/la-padrina-i-rondalles-i-els-sants-de-la-pedra>), de la web “*Malandia*”.

32. Respostes a una pregunta que vaig penjar en la meua cronologia de Facebook, sobre refranys relacionats amb el forment (o blat), amb el raïm i amb l’arròs (publicada el 26 de juliol del 2017).

(<http://josegargallo.blogspot.com/p/refranver.html>) i el subtítol, que es troba en la línia següent, “*Dites, refranys i maneres de dir*”. En passar a l’espai temàtic “*Sants*”, sí que podem llegir un refrany que hem tret adés, si bé fent una bona recerca. L’enllaç amb què accedim és <http://elrefranver.com/tema/sants-37?page=18>.

33. “¿A quién rezarle?” (<http://hastasiempretula.blogspot.com/2014/11/148.html>), entrada sobre creences publicada en el blog “*Siempre Tula*”, en què apareix l’os, animal relacionat amb els Sants de la Pedra.
34. “*Endevinalles sobre aliments*” (<http://dracmagiafudacresques.blogspot.com/2014/09/endevinalles-sobre-aliments.html>), entrada dins del blog “*Puff*”, de Jaume Jafudà Cresques (encara que el 21 de gener del 2020 no figurava el seu nom).
35. “*Els vegetals*” (<https://endevinalles.files.wordpress.com/2015/02/vegetals-complet.pdf>), quadre extens dins del document “*Endevinalles*”.

b) Poesia popular, poesia humorística i altres poemes, goigs, cançons religioses.

36. “*Cants en l’Aurora. 5 de la matinada. Des de Faura*” (<http://ramonmicocolomer.blogspot.com/2009/08/cants-en-laurora-5-de-la-matinada-des.html>), de Mn. Ramón Micó i Colomer, podem llegir uns versos que es canten en Quartell, com m’indicà el propi mossén (el 27 d’agost del 2017, per missatge escrit), dins del blog “*Parròquia El Salvador – Cocentaina*”.
37. “*Festes Patronals del 17 al 20 de setembre Bellús 2010*” (<http://www.bellus.es/sites/bellus.portalesmunicipales.es/files/Programa%20d’actes.pdf>). Poema.
38. També he pogut trobar poesia humorística que parteix dels Sants de la Pedra com a excusa per a manifestar-se. Així, en el blog “*Quadern d’en Cinto Amat*”, figura el poema “*Sant Nin sense el Non (Oració dels acomiadats)*” (<http://cintoamat.blogspot.com/2014/07/sant-nin-sense-el-non-Oracio-dels.html>), sarcàstic, potser també escrit pel propi autor, ja que, quan arribem al final, veurem que es llig C.A.
39. “*Avui és sant Ramon*” (<https://www.nuvol.com/noticies/2-dagost-mare-de-deu-dels-angels>), article amb tocs d’humor, escrit per Jaume Aulet, en què apareixen els Sants de la Pedra, en relació amb Terrassa. I, tot això, entre un muntó de sants i de santes que figuren en aquesta entrada de la web “*Núvol*”. L’enllaç era diferent el 21 de gener del 2020, tot i que l’article encara figurava en la mateixa web.
40. “*Maluquer- la fi del Cagaèlèstics*” (<http://ramoncarrete.blogspot.com/2015/11/maluquer-la-fi-del-cagaèlèstics.html>), entrada del blog “*Amb vetusta gonella*”. Es fa esment a Sant Nin i Sant Non, tot i que

no com una mescla de religió unida a ambdós sants. El 30 d'octubre del 2019, en revisar la recerca, no es podia accedir, ja que estava en mans de l'autor del blog.

41. **"II. PER SANT NIN I SANT NON"** (<http://rimesparse-jordi.blogspot.com/2007/02/ii-per-sant-nin-i-sant-non.html>), entrada de Jordi Enjuanes-Mas, en forma de poema, en el blog *"Rimes Sparse"*.
42. **"Els Sants de la Pedra"**, article de l'Àrea de Cultura de l'Ajuntament d'Alcàsser dins de l'*"Informatiu Municipal"*, de desembre del 2012 (http://www.alcasser.es/sites/default/files/files/publicacions/bim_nadal2012.pdf), acompanyat d'un poema en què ixen els Sants de la Pedra.
43. **"Les santes relíquies que el bisbe Caixal va obtenir per a l'església parroquial del Vilosell"** (https://www.tinet.cat/portal/uploads/temps_de_collir.pdf), de Vicenç Aguado i Cudolà, article publicat en *"Talaia del Vilosell. Revista del Centre d'Estudis Locals del Vilosell"* (no. 8, en el 2007).
44. **"Programa de les Festes Patronals organitzades per la Confraria dels Sants Abdó i Senén de la ciutat de Sagunt Juliol 2013"** (<https://santsdelapedra1644.blogspot.com/2013>), entrada dins del blog *"Sants Abdó i Senén, patrons de Sagunt"*, de Baltasar Matamoros Claramunt.
45. Comentari de Cristina Pons Claros, de Sueca (la Ribera Baixa), en el grup de Facebook *"RESCATEM PARAULES DE L'OBLIT"* (https://www.facebook.com/groups/Rescatem.trobades/permalink/1229817417145940/?comment_id=1229956393798709&notif_t=group_comment&notif_id=1501102138930913), acompanyat d'una cançoneta als Benissants, en resposta a un escrit que pengí el 26 de juliol del 2017 en aquest grup.

c) Llibres, tesis, articles sobre religiositat popular, sobre el cristianisme i d'història. L'església valenciana i la llengua. Publicacions sobre etnologia i sobre la llengua.

46. **"Vida, culto y folklore de los santos Abdón y Senén"**, de José Sistac Zanuy (Ed. Sopena, Barcelona, 1948), llibre.
47. **"La vida dels gloriosos sants Abdó i Senén"**, de Joan Baptista Anyés (Ciutat de València, 1480-1553), publicat en la Ciutat de València en 1542 i que, des del 2010, està accessible al gran públic (i lleugerament adaptat) gràcies a l'editorial Ulleye, de

Xàtiva. Com a nota, direm que hi ha una errada important en el llibre, ja que no s'edità en 1548, és a dir, abans de l'inici del Concili de Trento (1545-1563), llibre.

48. ***“Libre de la translatio dels invencibles y gloriosos Martyrs SS. Abdon y Sennen, y de la Miraculosa aygua de la santa Tumba del monestir de sanct Benet en la vila d’Arles en lo Comptat de Rosselló”***, del P. Miquel Llot de Ribera, editat en Perpinyà, en casa de Samsó Arbús en 1591.¹¹⁹⁶
49. ***“Vida y novena dels invencibles y gloriosos mártirs los santos Abdon y Sennen, patrons de la vila y vall de Arles en Vallespir”***
(https://books.google.es/books/about/Vida_y_novena_dels_invencibles_y_glorioz.htm?id=3kcROYmmSkkC&redir_esc=y), publicat en Perpinyà en 1817, llibre.
50. ***“Vida portentosa, y sagrada novena de los Santos martyres y exclarecidos reyes, S. Abdón, y Senén, Patronos de la Villa de Calasparra”***
(<http://www.murcia.es/jspui/handle/10645/979>), en l'apartat *“Archivo526.pdf”*.
L'autor d'aquesta obra del segle XVIII, potser de 1765, any que apareix ben prompte, és el P. Fr. Sebastián Saez i l'edità Marcos de Urra, si bé, al capdavant de l'obra, hi ha que s'imprimí l'any 1765 (*“Impreso en Murcia [...] Año de 1765”*).
51. ***“Santos Abdón y Senén, mártires Patronos de la histórica ciudad de Sagunto”***, llibre d'Antonio Chabrell, publicat en 1894.
52. ***“Abdon i Senén, damunt la pedra ferma”***, de mossén Martirià Brugada Clotas (editat pel Centre de Pastoral Litúrgica, en el 2004). És un estudiós dels Sants de la Pedra.
53. ***“El ball de sant Abdó i sant Senén. Patrons de la vila d’Almóster per vot de poble”***, llibre amb edició a cura d'Antonieta Prats i Sobrepere (Ed. Carrutxa, 2004).
54. ***De la Festa d’Acció de Gràcies i d’altres festes de Carpesa”***, edició a càrrec de José Jaime Brosel Gavilá, editat per l'Ajuntament de València en el 2005, amb la majoria del llibre dedicada als Sants de la Pedra.

¹¹⁹⁶ Pel seu títol tan extens i, tenint present el nom que li dona l'autor, el P. Miquel Llot de Ribera, al final, ***“Llibre de la translatio dels sancts Abdon y Sennen”***, he triat emprar aquest títol, reduït, al llarg de la recerca. A finals de juliol del 2018, estava accessible en Internet i, a més, amb la possibilitat de baixar-lo a pdf i, posteriorment, d'imprimir-lo, gràcies a una còpia feta per la Universitat de València en aquelles setmanes: http://webloteca.uv.es/europeana/uv_im_i20013668_p0001-0239.pdf. En el moment d'escriure aquesta nota, 3 de novembre del 2018, no ho està per mitjà d'aquest enllaç. A hores d'ara, es pot accedir, per exemple, mitjançant l'entrada ***“Llibre de la translatio dels sancts Abdon y Sennen”*** (<https://malandia.cat/2019/04/llibre-de-la-translatio-dels-sanct-s-abdon-y-sennen>), publicada en la web ***“Malandia”***.

55. ***“Cofradía de los Santos Mártires Abdón y Senén. Cofradía dels Sants de la Pedra”***, llibre en què Manuel Devís Bayona recopilà documentació relacionada amb aquesta confraria d’Albalat dels Sorells, des del segle XVIII i publicat per Caparrós Editores, en el 2005.
56. ***“Culte i iconografia de Sant Abdó i Sant Senén a Catalunya”***, de Rosa Ribas Garriga (Editorial Claret, 2007), llibre.
57. ***“El Llibre d’ordinacions de la Confraria dels Sants Abdon i Senén”*** (http://repositori.uji.es/xmlui/bitstream/handle/10234/20717/Salvador_Llibre_dordinacions.pdf?sequence=1&isAllowed=y), publicat per la Universitat Jaume I, de Castelló de la Plana, amb les ordenances d’aquesta confraria de Benimaclet, històrica població valenciana ara part de la Ciutat de València.
58. ***“Els sants Abdó i Senent patrons de l’agricultura catalana”***¹¹⁹⁷ (<https://www.bib.uab.cat/human/fonspersonals/tasis/registre.php?tasisid=212>), obra potser escrita per un valencià natural de Cullera, que pertany al fons personal de Rafael Tasis, el qual figura en la Universitat Autònoma de Barcelona. Fou premi “Franciscàlia” en els Jocs Florals de l’Alguer, en 1961.
59. ***“Totxets de Camporrells. 30 anys de recuperació d’un ball i una tradició popular (1979-2009)”***, llibret amb CD, edició a cura de Ramon Sistac i de Josep Ramon Vidal, publicat pel ***“Grup dels Totxets de Camporrells”*** i amb la col·laboració i amb el suport de diferents entitats, presentat en el 2009 en Camporrells (la Llitera).
60. ***“Sardanistes, a l’aplec! Sardana inspirada en la típica festa dels Sants Abdon y Senén, que la ciutat de Banyoles celebra anualment el dia 30 de juliol”***, document acompanyat d’una segona obra, ***“Terrassenca (Glosa del ballet popular ‘L’Estapera”***. Són sardanes per a cobla originals de Josep Baró Güell, amb música impresa i, possiblement, editades en la ciutat de Girona en 1949. Es ballen en el Terme amb motiu de la celebració de la festa dels sants Abdó i Senent. Informació digitalitzada i facilitada per Sílvia Farrús Prat, per correu electrònic, el 31 de maig del 2019, a partir d’una digitalització realitzada pel ***“Servei de Patrimoni Bibliogràfic i Documental”*** de l’Institut d’Estudis Ilerdencs.
61. ***“Cuadernos de Historia de Calasparra Nº I SAN ABDÓN Y SAN SENÉN Julio 1997”***, llibret elaborat per diversos autors i editat per la Fundació Emilio Pérez Piñero (de Calasparra), per Caja Murcia i pels autors.

¹¹⁹⁷ Vaig accedir a aquesta obra en maig del 2019, gràcies a la digitalització sol·licitada a l’esmentada universitat, concretament, a Montserrat Gutiérrez Folgueiras, qui me l’envià el 20 de maig del 2019, per correu electrònic.

62. ***"Festes, costums i llegendes"***, de Joan Bellmunt i Figueras, dins de la col·lecció de cultura popular de Joan Bellmunt i Figueras, publicat per Pagès Editors (en 1993, en Lleida), amb informació sobre Lladurs en el primer dels dos volums dedicats a la comarca del Solsonès, llibre.
63. ***"Leyendas y tradiciones saguntinas"***, d'Emilio Lluca Úbeda (autor-editor, publicat en Sagunt en 1991) i de què em facilità informació Teo Crespo, el 2 de juliol del 2019, llibre.
64. ***"L'Horta en festes"***, d'Antonio Ariño Villarroja, editat per Fundación para el desarrollo Caixa Torrent (publicat en 1992), llibre.
65. ***"Meteorología i agricultura populares. Recull d'aforismes, modismes, creences i supersticions referents a la meteorologia i a l'agricultura a l'entorn dels anys 1864 a 1915"***, de Cels Gomis i Mestre (1841-1915), publicat per l'editorial Altafulla, en 1998, llibre.
66. ***"Calendari de festes amb aigua"*** (http://www.festes.org/media.php?id_media=2205), de Manel Carrera i Escudé, publicat per Botarga Produccions, de què ofereix informació la web ***"Festes.org"***, llibre.
67. ***"Història de la Parròquia de Benissa"***, de Joan Josep Cardona i Ivars (autor i editor), publicat en el 2002, llibre.
68. ***"Estampas de Masarrochos"***, del P. Cipriano Ibáñez Chisvert, publicat en 1950 per mitjà d'Editorial Sembrar, amb llicència diocesana, sobre Massarrojos, una històrica població valenciana ara part del terme de la Ciutat de València, llibre.
69. ***"Memorias de la Villa de Benlloch"***, de José Miguel García Beltrán i publicat per la Diputació de Castelló en el 2015, llibre (volum primer).
70. ***"Història de Cubelles"***, del prevere Joan Avinyó Andreu (<https://issuu.com/ajuntcubelles/docs/historia-de-cubelles>) i editada per l'Ajuntament de Cubelles en 1973.
71. ***"Crónicas de Toril y Masegoso durante el siglo XX"***, de Pedro Saz Pérez i editat pel Centro de Estudios de la Comunidad de Albarracín (CECAL), llibre.
72. ***"Sant Galderic. Patró de la pagesia catalana"***, de Joan Vilardell i Bagué i editat pel Patronat de Sant Galderic (en Barcelona, en el 2012), llibre.

73. ***“Enciclopèdia de la Fantasia Popular Catalana”***, de Joan Soler i Amigó, publicat per Editorial Barcanova, en 1998, llibre.
74. ***“Congrés Internacional de Toponímia i Onomàstica Catalanes”***, llibre editat per Emili Casanova, en el 2002¹¹⁹⁸.
75. ***“Hombres, ritos, dioses. Introducción a la historia de las religiones”***, de Francisco Díez de Velasco, publicat per Editorial Trotta, en 1995, llibre.
76. ***“Mentiras fundamentales de la Iglesia católica”***, de Pepe Rodríguez, publicat per Ediciones B, en 1997, llibre.
77. ***“Historia de la Iglesia Católica”***, dirigit per J. Lenzenweger junt amb P. Stockmeier, K. Amon i R. Zinneboller i publicat per Herder Editorial, en el 2006, llibre.
78. ***“Religiosidad popular en la Alta Edad Media”***, de Oronzo Giordano i publicat per Editorial Gredos, en 1983, llibre.
79. ***“El matriarcalismo vasco. Reinterpretación de la cultura vasca”***, d’Andrés Ortiz-Osés i de Franz-Karl Mayr, editat per Publicaciones de la Universidad de Deusto en 1988, llibre.
80. ***“Costumari català”***, obra de Joan Amades i Gelats, publicada, per primera vegada, en 1952.
81. ***“El cicle de la vida. Ritus i costums dels alacantins d’abans”***, de Ma. del Mar Duque Alemán, publicat per Edicions del Bullent, Picanya, en el 2003, llibre.
82. ***“Calendari de llegendes, costums i festes tradicionals catalanes. De juliol a desembre”***, d’Aureli Capmany i Farrés i publicat per Edicions Sidillà, en el 2019, llibre.
83. ***“Calendari de festes amb aigua”***, de Manel Carrera i Escudé, editat per Botarga Produccions, en el 2016, llibre. En vaig rebre unes quantes fotos, mitjançant l’autor, Manel Carrera.
84. ***“La festa mare. Les festes en una era postcristiana”***, d’Antonio Ariño Villarroja junt amb Sergi Gómez i Soler, editat pel Museu Valencià d’Etnologia juntament amb la Diputació de València, en el 2012, llibre.

¹¹⁹⁸ Vaig accedir gràcies a un correu electrònic enviat per Vicent Sendra Ivars el 6 d’abril del 2019.

85. *"Els bastonets d'Algemesí"*, de Toni Bellón Climent, publicat per Edicions del Bullent, Picanya, en el 2017, llibre.
86. *"Costumbres y folklore de Quatretonda (Valencia)"*, llibre realitzat pel *"Grup de Danses Populares de Quatretonda"* i dirigit per Violeta Montoliu, editat pel Grup de Danses Populares de Quatretonda, en 1987.
87. *"Metafísica del sexo"*, de Julius Evola, editat per José J. de Olañeta, en 1997, llibre.
88. *"La llengua dels valencians"*, de Manuel Sanchis Guarner, publicat per l'editorial 3 i 4, en el 2009, llibre.
89. *"Llengua i Església durant el Barroc valencià"*, de Vicent Pitarch i Almela, editat per l'Institut Interuniversitari de Filologia Valenciana junt amb Publicacions de l'Abadia de Montserrat, en el 2001, llibre.
90. *"Dels Sants Màrtirs de Vic a Càstor i Pòl·lux. Notes per a un assaig d'antropologia regressiva"* (<https://www.raco.cat/index.php/Ausa/article/view/327429/417964>), de Jaume Ayats Abeyà, publicat per la revista *"AUSA"* (no. 178, 2016), en què trau el tema dels diòscurs i, en alguns passatges, cita els sants Abdó i Senent i tret en la web *"RACO"*.
91. *"La itinerància del retaule dels sants Abdó i Senén de Jaume Huguet"* (<https://www.raco.cat/index.php/Terme/article/download/288875/394116>), article de Laura Daví Carbonell, publicat en la revista d'història *"Terme"* i tret en la web *"RACO"*.
92. *"Jaume Huguet i el retaule dels sants Abdó i Senén"* (<https://www.raco.cat/index.php/terme/article/view/40616/122012>), article de Joaquín Yarza Luaces, publicat en la web *"Terme"* i tret en la web *"RACO"*.
93. *"Imatge dels nostres sants (XXI). Sant Abdó"*, article de Sofia Mata de la Cruz, publicat en el *"Full Dominical"* (no. 3581) de l'arquebisbat de Tarragona (<https://www.esglesiadetarragona.cat/wp-content/uploads/2018/10/fd3581Catala.pdf>).
94. *"Una mà de sants. Les històries fantàstiques d'Àgata, Antoni, Cristòfol, Jordi, Medir i Pere"*, de Bienve Moya, publicat per Edicions de La Magrana, en el 2011, llibre.
95. *"La llengua és el notari de la identitat"* (<https://dbalears.cat/opinio/2009/10/05/225786/la-llengua-es-el-notari-de-la-identitat.html>), article de Bartomeu Mestre i Sureda publicat en la web del *"Diari de Balears"*.

96. ***"La cultura popular connecta La Franja i el País Valencià, Sal·lus Herrero"***
(<http://culturaipais.blogspot.com/2016/03/la-cultura-popular-connecta-la-franja-i.html>), escrit de Sal·lus Herrero publicat en la web **"ACPC"**.
97. ***"La Diosa y el Arquetipo Matriarcal-Femenino"***
(<https://produccioncientificaluz.org/index.php/utopia/article/view/2479/2479>), article d'Andrés Ortiz-Osés publicat en la revista **"Utopía y Praxis Latinoamericana"**.
98. ***"Les Santes, la dualitat - #lessantes – VI"***
(<http://ramonbassas.blogspot.com/2012/07/les-santes-la-dualitat-lessantes-vi.html>), escrit de Ramon Bassas Segura publicat en **"El bloc d'en Ramon Bassas"**.
99. ***"Diari de Santes: Amb la rauxa necessària i el seny imprescindible"***
(<http://joanantonibaron.blogspot.com/2006/07/diari-de-santes-amb-la-rauxa-necessria.html>), escrit de Joan Antoni Baron Espinar, publicat en el seu blog **"Joan Antoni Baron"**.
100. ***"IV Jornades de Cultura Popular a les Balears. Manacor, 1 i 2 de febrer de 1997"***, editat per l'Ajuntament de Manacor i pel Departament de Cultura, Educació i Normalització Lingüística, en 1998.
101. ***"Tradicions, espectacle i folklore"***
(<https://www.setmanarisoller.cat/opinio/2010/04/16/281876/tradicions-espectacle-i-folklore.html>), article de Josep Bonnín publicat en la web del setmanari **"SÓLLER.cat"**.
102. ***"Cultura popular. Un instrument de supervivència (segles XV-XVII)"*** (https://dugi-doc.udg.edu/bitstream/handle/10256/10000/VinyalsSanchezRuth_Treball.pdf?sequence=9&isAllowed=y), treball universitari realitzat per l'alumna Ruth Vinyals i Sánchez i publicat per la Universitat de Girona.
103. ***"La diosa: un discurso en torno al poder de las mujeres. Aproximaciones al ensayo y la narrativa sobre lo Divino Femenino y sus repercusiones en España"***
(https://rua.ua.es/dspace/bitstream/10045/29947/1/Tesis_Angie_Simonis.pdf), d'Angie Simonis Sampedro (Universitat d'Alacant, 2012), tesi amb informació que ha servit molt per a aquest estudi.
104. ***"Mitologia cristiana"***, de George Every, publicat per Edicions de la Magrana, en 1992, llibre.
105. ***"Les tres mares. Les arrels matriarcal dels pobles catalans"***, d'Esther Borrell i Rosell, publicat per Pagès Editors en el 2005, llibre.

106. ***“La figura de la dona a l’Aplec de Rondaies Mallorquines d’Antoni M. Alcover”***
(https://dspace.uib.es/xmlui/bitstream/handle/11201/148323/Gelabert%20Miro_Ma%20Magdalena_TESIS%20DEF.pdf?sequence=1&isAllowed=y), de M. Magdalena Gelabert i Miró, tesi que aporta informació interessant sobre la cultura catalana, matriarcalista, a partir de l’estudi de moltes rondalles mallorquines.

107. ***“Societat, cultura i món medieval a l’Edat Mitjana. Recull d’articles”***
(<https://books.google.es/books?isbn=844753811>), de Salvador Claramunt Rodríguez, editat per la Universitat de Barcelona, en el 2014, llibre.

108. ***“Una historia nueva de la Alta Edad Media. Europa y el mundo mediterráneo, 400-800”***, de Chris Wickham, publicat per Editorial Planeta, en el 2016, llibre.

109. ***“Història de les dones a la Catalunya medieval”***, de Teresa Vinyoles i Vidal i publicat per Eumo Editorial junt amb Pagès Editors, en el 2005, llibre.

110. ***“El comú català. La història dels que no surten a la història”***, de David Algarra Bascón i publicat per Potlach Ediciones, en el 2015, llibre. Ens ha sigut molt útil per a la recerca.

111. ***“Cataluña mil años atrás (siglos X-XI)”***, de Pierre Bonassie, publicat per Ediciones Península, en 1988, llibre.

112. ***“Pagesos sense senyors”*** (<https://reconstruirelcomunal.net/pagesos-sense-senyors>), entrada de la web ***“Reconstruir el Comunal”***, un vídeo en què apareix Meritxell Bru, membre del grup de recerca ***“Arqueologia Agrària de l’Edat Mitjana”*** (ARAEM, UAB).

113. ***“La vida quotidiana a l’Edat Mitjana”***
(<http://www.raco.cat/index.php/Erol/article/download/172148/250392>), article de M. Dolors Santandreu i publicat en la web ***“RACO”***.

114. ***“Arqueologia del paisatge sonor: campanes i campanars a l’àrea pirinenca als segles VIII-XIII”***
(<https://www.raco.cat/index.php/AnnalsCER/article/download/284112/421734>), article de Laura de Castellet.

115. ***“El llenguatge de les campanes a la Garrotxa”***, article de Xavier Pallàs Mariani, publicat en la revista ***“Caramella”*** (no. 39, en el 2018).

116. ***"Toques de campanas y otros rituales colectivos para alejar las tormentas"***
(<http://campaners.com/pdf/pdf156.pdf>), article de Francesc Llop, publicat en la web "*campaners.com*".

117. ***"L'església parroquial dels Sants Joans de Faura"***
(<http://campaners.com/php/textos.php?text=102>), article de Josep Martínez Rondán, rector de Faura, publicat en la web "*campaners.com*", relacionat amb el tema de les campanes.

118. ***"La humanización de la naturaleza en la Edad Media"***
(<https://dialnet.unirioja.es/descarga/articulo/197011.pdf>), article de Carlos Barros publicat en la web "*Dialnet*".

119. ***"O VÉRE DEUS"*** (<https://www.catimenu.com/overe.htm>), entrada sobre religiositat popular treta d'una pàgina d'informació turística de l'Ajuntament de Catí (població valenciana de l'Alt Maestrat). Es canta en Benlloc durant la festa dels Sants de la Pedra.

120. ***"(76) Canto Gregoriano- EXURGE DOMINE"***
(<https://www.youtube.com/watch?v=Q0JugOOOpOd8>), vídeo en castellà, publicat en Internet, on el trobi el 4 de juliol del 2019. Es cantava en Benlloc amb motiu de la festa dels Sants de la Pedra.

121. ***"Els nostres llauradors: transformació agrícola, sistemes de reg i la reforma agrària"*** (<https://quaderns.alaquas.org/ficheros/Q19941307TARIN.pdf>), article de Ramón Tarín, publicat en la web "*QIA*", relacionada amb els "*Quaderns d'Investigació d'Alaquàs*".

122. ***"El lèxic del blat al Comtat"*** (tret de l'enllaç <http://roble.pntic.mec.es/jacj0018/El%20%lexic%20%del%20blat%20al%20Comtat.pdf>), article de Josep-Vicent Cascant Jordà.

123. ***"Edat Mitjana, edat fosca?"*** (<http://www.antonijaner.com/miscel-lania/item/1101-edat-mitjana-edat-fosca>), entrada d'Antoni Janer Torrens, i publicada en la seua web "*Batecs clàssics*".

124. ***"L'Edat Mitjana, una època fosca? Déu nos en guard"***
(<https://www.nuvol.com/noticies/ledat-mitjana-una-epoca-fosca-deu-nos-en-guard>), article de Francesc Ginabreda i publicat en la web "*Núvol*".

125. ***"Els gremis a la Barcelona medieval"***

(<https://blogs.sapiens.cat/socialsenxarxa/2010/08/30/els-gremis-a-la-barcelona-medieval>), article de Vicente Moreno Cullell i publicat en el blog "*Ciències socials en xarxa*".

126. **"La confraria de sant Marc de Barcelona (segles XIII a XV)"**
(<https://doi.org/10.5565/rev/locus.159>), article de Lourdes Fonoyet Catot i publicat en la revista "*Locus Amoenus*" (no. 8).
127. **"Història de Sant Andreu de la Barca"**
(<https://bibliosab.files.wordpress.com/2015/05/histc3b2ria-de-st-andreu-de-la-barca1.pdf>), d'Ezequiel Gort i Juanpere i publicat per Edicions de les Aigües Tallades, en el 2015, llibre. Es pot consultar des de la pàgina d'inici de la web de la "*Biblioteca Aigüestoses*".
128. **"Confraries i almoines. Asociacionismo y sociabilidad en Castellón de la Plana (s. XIV-XV)"** (<https://www.academia.edu/30161907>), article de Juan Martínez Vinat, publicat en les ponències "*Oficis, gremis i confraries a Castelló*"¹¹⁹⁹ i a què podem accedir en la web "*Academia*".
129. **"Pintors i escultors de retaules anoiencs (segles XVI i XVII)"**
(<https://www.revistaigualada.cat/wp-content/uploads/2014/11/20.05.6.pdf>), article signat per Xavier Jorba i Serra i publicat en "*Revista d'Igualada*".
130. **"Proletarització i decadència. Una aproximació a l'evolució dels gremis pagesos de Barcelona (1723-1823)"**
(<https://www.raco.cat/index.php/QuadernsICA/article/view/95123/165154>), article redactat per A. Segura i publicat en la web "*Quaderns de l'Institut Català d'Antropologia*".
131. **"Les germandats de socors mutus a la Baixa Segarra - (1870-1960)"**
(<https://www.raco.cat/index.php/RecullACBSegarra/article/download/206239/290081>), article d'Albert Palà i Moncusí, publicat per "*RACO*".
132. **"Mutualismo y capital social. El papel de la Federación de Mutualidades de Cataluña, 1896-1936"**
(<https://www.tesisenred.net/bitstream/handle/10803/455148/fli1de1.pdf?sequence=1&isAllowed=y>), tesi de Fernando Lago Jiménez, publicada per la Universitat Autònoma de Barcelona.
133. **"Esperit d'associació: cooperativisme i mutualisme laics"**

¹¹⁹⁹ Aquest article està en Internet, en octubre del 2019, per exemple, a través de la web "*Academia*". És tracta d'uns dels articles publicats en unes ponències que foren editades per l'Ajuntament de Castelló, en el 2015.

(<https://fundaciohortasud.org/descarregues/Papers-horta-30.pdf>), article de F. Tomás Martínez, publicat en la revista *"Papers de l'Horta"* (no. 30, 2010, p. 30).

134. *"Dones poderoses a l'Edat Mitjana"*
(<https://amascrav.wordpress.com/2015/07/10/dones-poderoses-a-ledat-mitjana>), entrada de la web *"Historia magistra vitae et testis temporum"*.
135. *"Araceli Rosillo: 'La dona medieval no es resignava, lluitava'"*
(<https://www.elperiodico.cat/ca/entre-tots/20170314/la-dona-medieval-no-es-resignava-lluitava-5897331>), entrevista publicada en *"el Periódico"*.
136. *"CAPITULACIONES: El mite de l'amor convertit en negoci (i II)"*
(<http://cabinetdhistoire.blogspot.com/2016/02/capitulacions-el-mite-de-lamor.html>), de la web *"Cabinet d'Histoire"*, de l'historiador Marc Pons, que tracta el tema del matriarcalisme en la Catalunya del segle XVII.
137. *"Gafapastas en la Edad Media"* (<https://www.jotdown.es/2013/11/gafapastas-en-la-edad-media>), entrada d'Antonio Orejudo i que apareix en la web *"Jot Down"*, en què, entre altres coses, es parla sobre el suposat obscurantisme de l'Edat Mitjana.
138. *"L'Europa feudal: L'Alta Edat Mitjana"*
(http://www.iescanpuig.com/ewccp/lib/exe/fetch.php?media=vmvitutia:europa_feudal.pdf), document.
139. *"Tasca 4.- Els pagesos a l'època feudal"*
(<https://fita2014.files.wordpress.com/2015/02/t7-tasca-4-els-pagesos-al-mc3b3n-feudal.pdf>), document.
140. *"Temps de segar i batre"*
(<https://www.raco.cat/index.php/SotAubo/article/view/208392/287539>), article de Joan Rius Planas, publicat en la revista *"El Sot de l'Aubó"* (no. 16, 2006) i que es pot consultar en la web *"RACO"*.
141. *"El calendari medieval, un invent romànic"*
(<http://www.calendaridelpagesos.cat/calendari?p=1773>), article de Xavi Lorenzo Figueras i publicat en la web *"Calendari dels Pagesos"*.
142. *"El calendari a pagès durant l'edat mitjana"*
(<http://blogs.sapiens.cat/socialsenxarxa/2010/07/19/el-calendari-a-pages-durant-l%E2%80%99edat-mitjana>), article de Vicente Moreno Culléll i publicat en el blog *"Ciències socials en xarxa"*.
143. *"La pagesia com a sector econòmic actual"*

(<http://www.santapau.cat/media/sites/52/prisma-10.pdf>), article de Lluís Suñer publicat en la revista *"Crosca"* (no. 10, 2008), de la població Santa Pau (la Garrotxa). L'hem utilitzat per a l'apartat de vocabulari.

144. *"El Vallespir, al nord del país dels masos catalans"*
(<http://masiterra.cat/arquitecturapopular/vallespir.html>), un article de Joan Peytavi i Deixona, en la web *"Fundació Mas i Terra"*.
145. *"Les institucions polítiques de la Catalunya medieval"*
(<http://blogs.sapiens.cat/socialsenxarxa/2010/07/29/les-institucions-politiques-de-la-catalunya-medieval>), article de Vicente Moreno Cullell i publicat en el blog *"Ciències socials en xarxa"*.
146. *"Monstres"*, article de Marta Miroso, publicat en l'editorial de la revista *"El món medieval. Arqueologia, història i viatges"* (no. 28, 2017).
147. *"Llegendàrium"* (<http://www.llegendesdecatalunya.cat>). Web amb escrits sobre els simiots, els quals, l'autor, Arnau Folch, em facilità per correu electrònic el 16 de juliol del 2018.
148. *"Els sants de la Pedra"* (<http://mitologiatalans.blogspot.com/2016/07/els-sants-de-la-pedra.html>), entrada de Dani Rangil, en el blog *"Mitologia catalana"*.
149. *"Els simiots"* (<http://mitologiatalans.blogspot.com/2016/07/els-simiots.html>), entrada de Dani Rangil, en el blog *"Mitologia catalana"*.
150. *"El tamarro, la garsineu i el simiot, fauna mitològica del Pirineu"*
(<https://www.bondia.ad/cultura/el-tamarro-la-garsineu-i-el-simiot-la-fauna-mitologica-del-pirineu>), article de l'escriptor Isidre Domenjó, publicat en el 2014. El 12 de març del 2020 no es podia accedir a aquest article.
151. *"Bestiario popular y tempestades. La aculturación religiosa del folklore mitológico en Cataluña"* (<http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/bestiario-popular-y-tempestades-la-aculturacion-religiosa-del-folklore-mitologico-en-cataluna/html>), article de Martí Gelabertó Vilagran i publicat en la web *"Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes"*.
152. *"Los mitos antiguos en el Señorío de Molina"*
(<http://www.divulgameteo.es/fotos/meteoroteca/Mitos-Molina.pdf>), article de José Sanz y Díaz, publicat en 1985 en *"Revista de Folklore"* (no. 60) i que hem tret de la web *"divulgameteo"*.

153. ***“Les referències de Cadaqués i del Cap de Creus segons la Marca Hispànica”***
(<https://www.raco.cat/index.php/AnnalsEmpordanesos/article/download/342455/433607>), article d'Enric Carreras i Vigorós, publicat en la web **“RACO”**. En aquest article també es diu que l'abat Arnulf sí que existí.

154. ***“La resurrecció de l'home dels nassos”***
(<http://www.jordibilbeny.cat/2017/12/28/la-resurreccio-de-lhome-dels-nassos>), article de Jordi Bilbeny i publicat en la seua web **“Jordi Bilbeny”**, que me'l facilità, per correu electrònic, el 8 d'octubre del 2018.

155. ***“Literatura moderna. Renaixement, Barroc i Il·lustració”***, dirigit per Josep Solervicens (corresponent al volum IV de l'obra ***“Història de la Literatura Catalana”***, a cura d'Àlex Broch) i publicat per Enciclopèdia Catalana junt amb Editorial Barcino i l'Ajuntament de Barcelona, en el 2016, llibre.

156. ***“Escritores valencianas de l'edat moderna: catalogació, contextualització i difusió”***
(https://rua.ua.es/dspace/bitstream/10045756737/1/tesis_maria_de_los_angeles_herrero_herrero.pdf), de Maria de los Angeles Herrero Herrero (publicada per la Universitat d'Alacant, en el 2016), tesi a què vaig accedir per mitjà d'informació facilitada pel grup **“Clapir. Joves historiadors i historiadors valencians”**.

157. ***“En busca del perdón divino: los mecanismos de la religiosidad popular ante las adversidades climáticas y naturales en las tierras meridionales valencianas durante el siglo XVIII”***
(https://digital.csic.es/bitstream/10261/79360/1/I%20Encuentro%20J.Investigadores_Zaragoza_2013_p.0191-0205_García_Torres.pdf), article d'Adrián García Torres, publicat en l'obra ***“De la tierra al cielo. Líneas recientes de investigación en Historia Moderna”*** (del ***“I Encuentro de Jóvenes Investigadores en Historia Moderna”***), coordinada per Eliseo Serrano i editada en el 2013.

158. ***“Pintura gòtica castellanense desaparecida y dispersa”***
(<https://www.raco.cat/index.php/MillarsCUCP/article/view/131485>), article de Ramón Rodríguez Culebras, publicat en la web **“RACO”**.

159. ***“Culto y devoción en la Cataluña barroca”*** (http://ifc.dpz.es/recursos/Moya_publicaciones/30/76/06betran.pdf), de José Luis Betrán.

160. ***“Evolució dels goigs a l'edat moderna”***
(<http://francescroma.net/petjades/node/254>), entrada de Francesc Roma i Casanovas, que apareix en la web ***“Petjades... Footprints... Empreintes... Huellas..., una geografia mítica poc estudiada”***.

161. ***"Las rogativas en la Valencia de principios del siglo XVII"***
(<http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/las-rogativas-en-la-valencia-de-principios-del-siglo-xvii/html>), article de Miguel Ángel Picó Pascual, tret de la web ***"Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes"***.
162. ***"Religiositat i medicina a la València baixmedieval: la troballa del cos incorrupte d'Angelina Bertran (1447)"***
([https://www.academia.edu/14067260/Religiositat i medicina a la València baixmedieval la troballa del cos incorrupte d'Angelina Bertran 1447](https://www.academia.edu/14067260/Religiositat_i_medicina_a_la_València_baixmedieval_la_troballa_del_cos_incorrupte_d_Angelina_Bertran_1447)), article de Carmel Ferragud, publicat en la web ***"Academia"***.
163. ***"La religiositat popular en el s. XVII: les festes de beatificació de Rosa de Lima en el convent de Manacor. Un exemple de resistència cultural a la Mallorca del s. XVII"***
(http://www.manacor.org/sites/clima_manacor/files/files_cilma/231492.pdf), article de Jaume Serra i Barceló.
164. ***"L'art gòtic al Baix Maresme (segles XIII al XVI). Art i promoció artística en una zona perifèrica del comtat de Barcelona"***
(http://diposit.ub.edu/dspace/bitstream/2445/35619/38/10JGG_10de14.pdf), tesi de Joaquim Graupera Graupera, publicada per la Universitat de Barcelona, en el 2011. Hi ha referències a la creació de confraries.
165. ***"60. Mataró en la Catalunya del segle XVII. Un microcosmos en moviment (Premi Iluro 2000)"*** (<https://premiluro.cat/protfolio-item/60-mataro-en-la-catalunya-del-segle-xvii-un-microcosmos-en-moviment-premi-iluro-2000>), document que recull la tesi de Joan Giménez Blasco, a què vaig accedir gràcies a informació facilitada pel ***"Museu Arxiu de Santa Maria- Centre d'Estudis Locals de Mataró"***, i en què apareix la confraria dels sants Abdó i Senén de Mataró.
166. ***"Festa, tradició i identitat. El calendari festiu dels catalans"***
(https://www.fundaciocarulla.cat/wp-content/uploads/2020/01/Nadala_2003_festa-tradició-i-identitat.pdf), obra elaborada per la ***"Fundació Jaume I"*** i publicada en Barcelona en el 2003.
167. ***"Laïcitat i religiositat. En temps de globalització i diversitat"***, article d'Alfons Llorenç i publicat en la revista religiosa i valenciana ***"Cresol"*** (no. 18, març-abril 2017).
168. ***"Relació de Festivitats que se celebraven al lloc d'Alfarb al segle XVIII"***
(http://www.alfarp.es/sites/default/files/files/Noticies2016/Festes2016/lilibre_festes_2016_web.pdf), d'Àngela Ortiz i Vicent Climent, article publicat en el ***"Programa Oficial"***

de les Festes d'Alfarp" del 2016, en què es parla del "procés centralitzador promogut per Felip V de Borbó amb motiu dels Decrets de Nova Planta després de la guerra de Successió (1707)".

169. **"Inquisició i Decadència. Orígens del genocidi lingüístic i cultural a la Catalunya del segle XVI"**, de Jordi Bilbeny, editat per Librooks Barcelona, en el 2018, llibre.
170. **"Una democràcia cívica en temps autoritaris. Apunts d'un nord-americà sobre el Procés sobiranista de Catalunya"**, de Thomas S. Harrington, publicat per Editorial Gegal, llibre.
171. **"Els goigs: gravats i cultura religiosa popular"**, d'Antoni Gelonch Viladegut (<http://www.gelonchviladegut.com/wp-content/uploads/2015/01/ELS-GOIGS.pdf>).
172. **"Els goigs com a mite i èpica local"** (<https://dialnet.unirioja.es/servlet/articulo?codigo=3625747>), article de Josefina Roma, tret de la web *"Dialnet plus"* i publicat en la revista *"INSULA. Quaderno di cultura sarda"* (no. 8, 2010, pp. 13-19).
173. **"Goigs, la lleugeresa de la solidesa"** (<http://www.gelonchviladegut.com/ca/blog/catala-goigs-la-lleugeresa-de-la-solidesa>), d'Antoni Gelonch Viladegut, entrada publicada en el blog *"Col·lecció Gelonch Viladegut"*.
174. **"Música, poesia i imatge al servei de la religiositat: els goigs en la tradició cultural valenciana"** (<https://roderic.uv.es/bitstream/handle/10550/29104/2585.pdf?sequence=1>), de Joan Carles Gomis Correll.
175. **"Corroborar llegendes, invocar imatges, renovar la memòria i presentar models. El valor dels goigs en la religiositat valenciana durant la Contrareforma"** (<https://ojs.uv.es/index.php/scripta/article/view/6381/6172>), de Joan Carles Gomis Corell, article redactat en la revista *"Scripta"* en el 2015 i publicat per la Universitat de València.
176. **"Els goigs, una mostra de cultura religiosa popular?"** (<https://dugi-doc.udg.edu/bitstream/handle/10256/9501/MontalbanArenasAlbert.pdf?sequence=1&isAllowed=y>), d'Albert Montalbán Arenas, estudiant de la Universitat de Girona. Es tracta d'un treball de final de grau.
177. **"Històries escrites, històries cantades i històries pintades. Els goigs en el Barroc valencià"** (<https://ojs.uv.es/index.php/scripta/article/view/12589>), article de Joan Carles Gomis Corell i publicat en la revista *"Scripta"* (no. 11, juny 2018).

178. **"El valencià en l'Església: 1707-2007"**
(http://repositori.uji.es/xmlui/bitstream/handle/10234/6814/Valencia_anuari_07.pdf?sequence=1&isAllowed=y), de Vicent Canet i Llidó i publicat en l'"*Anuari de l'Agrupació Borrianenca de Cultura*" (no. 18, 2007).
179. **"La llengua catalana en terres valencianes al segle XVIII. Resistència, estudi i conreu"** (http://www.romanistik.uni-freiburg.de/pusch/zfk/23/13_Marti-Mestre.pdf), de Joaquim Martí i Mestre.
180. **"Memorial de greuges de 1760.pages"**
(<http://www.uv.es/correa/troncal/resources/greuges1760.pdf>), document publicat per la Universitat de València sobre un escrit presentat al rei Carles III, per part dels representants polítics de la Corona d'Aragó, en 1760, en què també es parla sobre l'ús del valencià entre els llauradors.
181. **"Una mostra de fidelitat idiomàtica: Les actes capitulars de la seu de Xàtiva al segle XVIII"** (<http://www.hottopos.com/rih31/33-42Gandia.pdf>), de Marc Gandia Silvestre, publicat en la "*Revista Internacional d'Humanitats*", en el 2014.
182. **"Un estat contra l'escola en català"** (<http://blogs.iec.cat/she/wp-content/uploads/sites/30/2015/03/dossier-catal%C3%A0-a-lescola.pdf>), document publicat en la revista "*Presència*" (no. 2227, 11 de gener del 2015) i facilitat per Bartomeu Mestre. El 4 de febrer del 2020 no es podia accedir a aquest document mitjançant aquest enllaç.
183. **"Homenatge al Pare Pere Riutort"** (<https://www.aramultimedia.com/homenatge-al-pare-pere-riutort>), article d'Honorí Pasqual, membre del "*Grup de Rectors i Seglars del Dissabte*" i publicat en la web "*Aramultimèdia*", document a què vaig accedir, de manera manual, mitjançant la generositat de Pere Riutort, qui me l'envià el 25 de març del 2019, junt amb altres documents.
184. **"Nació i Nacionalismes. Una reflexió en el marc del Magisteri pontifici contemporani"** (<http://mnjoancosta.net/Llibres/NacioNacionalismes.pdf>), de Mn. Joan Costa i Bou i publicat per M&M Euroeditors junt amb la Facultat de Teologia de Catalunya, en el 2000, llibre.
185. **"Pecadoras en verano, arrepentidas en invierno"**, de Mª Elena Sánchez Ortega, publicat per Alianza Editorial, en 1995, llibre.
186. **"Hitos en el espacio. Significado y funciones de los peirones"**, article d'Ernesto

Utrillas Valero, dins del document ***“Los peirones en las comarcas del Jiloca y Campo de Daroca”*** (<http://www.romanos.es/ficheros/peirones.pdf>), editat pel Centro de Estudios del Jiloca.

187. ***“Estas son las sociedades en las que las mujeres tienen el mando”*** (https://www.lainformacion.com/asuntos-sociales/interes-humano/sociedad/sociedades-mando_0_896311746.html), article de la web ***“La Información”***.
188. ***“Directorio sobre pietat popular i litúrgia. Principis i orientacions”***. Document del Vaticà, facilitat per Pere Riutort, on hi ha el capítol VIII, ***“Santuaris i pelegrinatges”***. Fou publicat el 17 de desembre del 2001 per part de la ***“Congregació per al culte diví i la disciplina dels sacraments”***.
189. ***“Saviesa ancestral”*** (http://www.fundaciontierra.es/sites/default/files/web_antiga/ca/data/pa47.pdf), document dins de la revista ***“Perspectiva Ambiental”*** (no. 47, novembre del 2009), publicat per ***“Fundació TERRA”*** junt amb l’***“Associació de Mestres Rosa Sensat”***.
190. ***“La abuela Damiana’. Vivències que perduren”***, llibret en què es parla sobre l’àvia Damiana, una matriarca del poble colla, de Sud-amèrica i de cultura matriarcal, la qual conegué l’autor de l’obra.
191. ***“Pacem in terris. Pau a la terra”***, del papa Joan XXIII, encíclica publicada per Editorial Claret, en el 2013, llibre que recull aquesta encíclica de 1963.
192. ***“La joia de l’Evangeli”***, del papa Francesc, publicat per Editorial Claret, en el 2013, llibre que recull aquesta encíclica del 2013.
193. ***“L’ús de la llengua vernacle en les diòcesis de la província eclesiàstica valentina – País Valencià, Illes Balears-”***, document realitzat per Pere Riutort Mestre i publicat en 1973 per la ***“Junta Diocesana d’Acció Catòlica”***.
194. ***“Explanación de algunos aspectos de mi vida y mi trabajo en favor de la Cultura de nuestro Pueblo”***, de Pere Riutort Mestre, escrits personals elaborats entre el 2008 i el 2018 i tot. Es tracta de la ***“Versión en lengua castellana”*** i comprén l’***“Apartado A. del – Capítulo 1º: Introducción personal previa, especialmente referida a la sociedad del País Valenciano y a la Iglesia Católica Valenciana”***.
195. ***“Santo Tomás de Villanueva”***, article de José Máximo Lledó i publicat en la revista religiosa valenciana ***“Cresol”*** (no. 137, març-abril 2017), editada per la Unió Apostòlica de València.

196. ***“La imposició dels sants espanyols”***

(<https://www.diaridegirona.cat/opinio/2014/01/10/imposicio-dels-sants-espanyols/651124.html>), article de Jaume Fàbrega, publicat en el *“Diari de Girona”*.

197. ***“Sant Sebastià es revela com el patró genuí de l'antiga pagesia solsonina”***

(<https://www.regio7.cat/solsones/2010/10/23/sant-sebastia-revela-patro-genui-lantiga-pagesia-solsonina/108420.html>), article publicat en el diari *“Regió 7”* en el 2010.

198. ***“El patró dels pagesos catalans”*** (<http://unilateral.cat/2017/05/17/el-patro-dels-pagesos-catalans>), article d'Amàlia Bosch i publicat en el diari digital *“L'Unilateral”*,

en el 2017. Tracta sobre Sant Galderic i afegint informació relativa a Sant Isidre.

199. ***“Sant Galderic: patró dels pagesos catalans”***

(<http://www.festes.org/arxius/stgaldericpatro.pdf>), article de Jordi Salat, publicat en Internet per *“Festes.org”*.

200. ***“Sant Galderic, marginat per ser patró dels pagesos catalans”***

(<http://www.laxarxa.cat/actualitat/cultura-i-xarxes/noticia/sant-galderic-marginat-per-ser-patro-dels-pagesos-catalans>), article de Bernat Ferrer publicat en la web *“La Xarxa”* en el 2007.

201. ***“Sant Galderic, l'autèntic patró dels pagesos catalans”***

(http://lameva.barcelona.cat/culturapopular/ca/noticia/infobarcelonacasant-galderic-lautentic-patro-dels-pagesos-catalans_660650), article publicat en la web *“El web de Barcelona”* (de l'Ajuntament de Barcelona) i escrit en el 2018.

202. ***“La seva història”*** (<http://www.fundaciosantgalderic.cat/santgalderic/la-seva-historiaa>), apartat d'una web que porta la *“Fundació Terrassenca Sant Galderic”*. En

aquest punt de la web, hi ha un escrit interessant sobre Sant Galderic.

203. ***“La llegenda de Sant Medir de Barcelona”***

(https://www.barcelona.cat/culturapopular/ca/noticia/infobarcelonacala-llegenda-de-sant-medir-de-barcelona_150092).

204. ***“Els retaules del taller dels Sunyer a l'església de Sant Martí de Joc”***¹²⁰⁰

(<https://ddd.uab.cat/pub/locus/11359722n6/11359722n6p271.pdf>), article de Teresa Avellí Casademont, publicat en la revista *“Locus Amoenus”* (no. 6) i en una web de la Universitat Autònoma de Barcelona.

¹²⁰⁰ Aquest article està en una web de publicacions de la Universitat Autònoma de Barcelona i eixí en la revista *“Locus amoenus”* (no. 6).

205. **"Sant Isidre"** (<http://bibiloni.cat/blog/?p=2554>), entrada de Gabriel Bibiloni, publicada en **"El blog de Gabriel Bibiloni"**.
206. **"Sobre història, fe i nació"** (<http://www.histocat.cat/index.html?msgOrigen=6&CODART=ART00989>), article de Jordi Auladell, publicat en la web **"Fundació d'Estudis Històrics de Catalunya"**.
207. **"La canonización de San Isidro: así reivindicó Felipe II la idea de España ante el Papa"** (https://www.abc.es/espana/madrid/abci-canonizacion-san-isidro-reivindico-felipe-idea-espana-ante-papa-201605152220_noticia.html), article sobre Sant Isidre publicat en el diari espanyol **"ABC"**.
208. **"La festa de sant Isidre"**, article de Miquel Codina i Farré publicat en la revista catalana **"Agricultura i Ramaderia"** (https://ddd.uab.cat/pub/agriram_a1935m5d1n5.pdf), en 1935 (núm. 5). Es fa una cita, de passada, de Sant Galderic, dels Sants de la Pedra i de Sant Medir, tot i que està dedicat a Sant Isidre i fa al·lusió a la primera associació agrícola espanyola i una de les primeres d'Europa, l'Institut Agrícola Català de Sant Isidre, fundat en 1851 i que adoptà el sant madrileny com a patró.
209. **"Agri Culturam. Proclamación de San Isidro Labrador patrono de los agricultores y campesinos españoles"**, butlla i redactada per Joan XXIII i que m'envià Joan Iborra, el 9 d'agost del 2019.
210. **"La represión de la cultura popular. El intento de control y reforma de la religiosidad popular en la España del siglo XVIII"** (<http://diposit.ub.edu/dspace/bistream/2445/66387/1/TFG%20Gràcia%20Arnau%2C%20Ivan.pdf>), estudi realitzat per Ivan Gràcia Arnau, publicat per la Universitat de Barcelona.
211. **"El Sant del Dia"**, d'Alfons Llorenç, publicat per Edicions del Bullent, en el 2011, amb una entrada relacionada amb la festa de Sant Isidre i on també parla sobre Sant Galderic, llibre.
212. **"El sindicato vertical del franquismo: características generales y aspectos regionales"** (<https://archivo.cartagena.es/gestion/documentos/19769.pdf>), article de Rosario Sánchez López, publicat en la revista **"Cartagena Histórica"** (quadern monogràfic no. 32), en el 2007.
213. **"Sobre la celebració d'unes tradicions d'origen religiós i altres amenitats..."** (<https://issuu.com/faximil/docs/1971-gorg-23>), article de Mn. Vicent Sorribes, publicat en la revista **"Gorg"** (no. 23), en 1971. Un article molt interessant per a conèixer bona part de la cultura popular valenciana.

214. **"Madera"** (<http://www.escuelapedia.com/etimologia/maderala-palabra-procede-de-la>), entrada sobre la paraula "madera" i la seua relació amb el terme "mater" i, per tant, amb el mot "mare", publicat en la web **"escuelapedia"**.
215. **"Els xanglots i més diacrítics"** (<https://osgarmar.wordpress.com/2014/01/16/elsxanglots-i-mes-diacritics>), article de J. Leonardo Giménez i publicat en el blog **"Espai de llengua, cultura i educació"**.
216. Informació referida al significat de la paraula "romaïos" (relacionada amb "romeria") i publicada en <http://etimologias.dechile.net/?romeri.a>, però a què no es podia accedir el 13 de març del 2020.

d) Articles de blogs i de webs relacionats amb la celebració de les festes en poblacions. Correus i articles, balls, fotografies, vídeos, jocs, etc. en relació amb als Sants de la Pedra i amb temes agrícoles.

217. **"Feriae"** (<http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0062:entry=feriae-harpers>), entrada en la web **"Harry Thurston Peck, Harpers Dictionary of Classical Antiquities (1898)"**. Sobre el significat del terme *feriae* i sobre els tipus de fires que es feien al llarg de l'any.
218. **"La processó de la rodella de Montboló"** (<https://www.vilaweb.cat/noticia/3759637/20100730/processo-rodellamontbolo.html>), article del diari **"VilaWeb"**, relacionat amb Arles (comarca del Vallespir, de Catalunya Nord).
219. **"Processó de la Rodella"** (<http://www.festes.org/directori.php?id=553>), entrada en la web **"Festes.org"**, que inclou un apartat dedicat a algunes poblacions valencianes.
220. **"Processó de la Rodella"** (<http://www.festes.org/articles.php?id=669>), article de Manel Carrera i Escudé publicat en la web **"Festes.org"**.
221. **"Processó de la Rodella"** (https://ca.wikipedia.org/wiki/Process%C3%B3_de_la_Rodella), entrada publicada en Viquipèdia.
222. **"Festes de Carrer. La verge del Carme i Sants de la Pedra"**

(<http://historiadeaielo.blogspot.com/2010/07/festes-de-carrer-la-verge-del-carme-i.html>), entrada publicada en el blog "*Història d'Aielo de Malferit*". Es parla de la festa de la Mare de Déu del Carme, però es fa referència a la festivitat dels Sants de la Pedra quant a temps d'administració eclesial. Escrit per Mariló Sanz i per Mª Jesús Juan Colomer, relacionat amb Aielo de Malferit.

223. **"CARRER SANTS DE LA PEDRA 1995-2015. 20 anys de festa (3-5 de juliol de 2015)"** (<http://historiadeaielo.blogspot.com/2017/07/carrer-sants-de-la-pedra-1995-2015-20.html>). Una entrada molt interessant, festiva, en què es fa un repàs als vint anys que havien fet possible la recuperació i la creació d'una festa i de l'esperit de barri per part de veïns del Carrer Sants de la Pedra, d'Aielo de Malferit. A més, compta amb la lletra d'una dansa. Escrita per Mª Jesús Juan Colomer i per Alicia Martí Soler, de la Junta festera C/ Sants de la Pedra. Es publicà en entrada en el blog "*Història d'Aielo de Malferit*".
224. **"La Festa dels Sants de la Pedra"** (<http://historiadeaielo.blogspot.com/2011/07/la-festa-dels-sants-de-la-pedra.html>), entrada publicada en el blog "*Història d'Aielo de Malferit*". Compta amb uns versos de Francisco Arroyo (1999) dedicats als Sants de la Pedra. Escrit per Mª Jesús Juan Colomer.
225. **"Josefa Juan Domenech i la festa dels Sants de la Pedra"** (<http://historiadeaielo.blogspot.com/2012/07/josefa-juan-domenech-i-la-festa-dels.html>). Escrit d'homenatge a Josefa Juan Doménech (Pepica "Sarranota"), d'Aielo de Malferit i impulsora, després de l'assalt del retaule ceràmic dels Sants de la Pedra, de la recuperació, de la devoció i de la il·lusió que s'havia perdut en el barri on hi eren, des dels anys seixanta del segle XX. El redactà Mª Jesús Juan Colomer, en el blog "*Història d'Aielo de Malferit*".
226. **"Sembra, sega i trilla del blat a Aielo de Malferit"** (<http://historiadeaielo.blogspot.com/2012/08/sembra-sega-i-trilla-del-blats-aielo-de.html>), escrit de Rafael Morant Requena, en el blog "*Història d'Aielo de Malferit*".
227. **"Festes populars d'Alaquàs"** (<http://quaderns.alaquas.org/ficheros/Q19810108ESCRIVA.pdf>), estudi de Josep Ballester Escrivà Fort i de Francesc Garcia Barberà, sobre Alaquàs a principis del segle XX, i publicat en els *Quaderns d'Investigació d'Alaquàs* de 1981. Es parla dels Sants de la Pedra, que es celebrava la vespra de la festivitat i eixe mateix dia. A més, diu que també en treien les imatges durant la festivitat del Corpus.
228. **"Els Sants de la Pedra a Alaquàs"**, article de Rafael Roca i publicat en el diari "*Levante-EMV*" el 23 de juliol del 2019, a què vaig accedir eixe dia i que m'envià Estrella Somoano Ojanguren (una històrica mestra de Magisteri) el 26 de juliol del 2019.

229. ***“Una passejada per Albalat”*** (<https://riberaturisme.es/wp-content/uploads/2016/12/Passejada-albalat-de-la-ribera.pdf>), guia de butxaca redactada per Emili Moscardó Sabater i editada per l'Ajuntament d'Albalat de la Ribera, en què s'ofereix informació sobre art relacionada amb els Sants de la Pedra (***“7. El temple parroquial”***).
230. ***“Vila d'Albalat de la Ribera de Xúquer”***, estudi facilitat pel seu autor, Pere Joan Hernandis, i editat per l'Ajuntament d'Albalat de la Ribera en el 2007.
231. ***“Els Sants de la Pedra: Sant Senent i Sant Abdón”*** (<http://www.albalatdelsorells.net/index.php/val/albalat-dels-sorells-val/informacio-general-albalat/festes-i-tradicions.html>), entrada dins de la web de l'Ajuntament d'Albalat dels Sorells, en l'apartat ***“El cicle de l'estiu”***.
232. ***“Festes 2018 Albalat dels Sorells”*** (http://www.albalatdelsorells.net/images/LLIBRE_DE_FESTES_PÀGINA_WEB.pdf), llibre de les festes patronals del 2018.
233. ***“ESTAMPA SANTOS ABDÓN Y SENENT RECUERDO FIESTAS 2º CENTENARIO ALBALAT DELS SORELLS 1930—C-41”*** (https://www.todocoleccion.net/postales-religiosas-recordatorios/estampa-santos-abdon-senent-recuerdo-fiestas-2-centenario-albalat-dels-sorells-1930-c-41~x135588530#sobre_el_lote), entrada de la web ***“todocoleccion”***. Correspon a una estampa feta en 1930 amb motiu del segon centenari de la fundació de la confraria dels Sants de la Pedra, Abdó i Senent.
234. ***“Unes pintures barroques a l'Albi sota l'ombra de Josep Juncosa”***, article de Joan Yeguas i Gassó relacionat amb la població l'Albi (comarca de les Garrigues), facilitat per Ramon Miró i Bernat. Interessant, entre altres coses, perquè hi ha un quadre del segle XVII, de bona qualitat i que encara es conserva.
235. ***“Els Sants de la Pedra”*** (http://www.alcasser.es/sites/default/files/files/publicacions/bim_nadal2012.pdf), article aparegut en l'informatiu municipal d'Alcàsser (població de l'Horta de València), de Nadal del 2012, on es parla sobre els Sants de la Pedra, en les festes patronals d'Alcàsser de 1952.
236. ***“Sants de la Pedra-Imatge”*** (<https://mapio.net/a/25775443/lang=gl>), tret de la web ***“Mapio.net”***. Aquesta entrada està relacionada amb Alcàsser.
237. ***“L'Alcúdia de Crespins”*** (<http://paisvalenciapobleapoble.blogspot.com/2018/04/lalcudia-de-crespins-la-costera.html>), entrada de Paco González, en el blog ***“País Valencià, poble a poble”***. Aquesta entrada està relacionada amb la geografia física, com ara, amb el riu els Sants.

238. ***"Arquitectura i art cristià a Aldaia. Història i iconografia dels temples de culte"***
(<http://www.aldaia.es/rs/40664/d112d6ad-54ec-438b-9358-4483f9e98868/7a0/fd/1/filename/2-arquitectura-i-art-cristia-web.pdf>), estudi d'Helena Navarro Pérez.
239. ***"Sant Sebastià d'Algemesí"***
(<https://blocs.mesvilaweb.cat/valldalbaidi/?p=271356>), entrada publicada en el blog *"Els Papers de Santa Maria de Nassiu"*, en què se'n parla, un poc, sobre el santuari que hi ha dedicat als sants Abdó i Senent.
240. ***"Ermita dels Sants de la Pedra"***
(<http://www.ermidascomunidadvalenciana.com/vraalg1.htm#Pedra>), entrada de la web *"Ermitas y Santuarios de la Comunidad Valenciana"*, relacionada amb Algemesí.
241. ***"Els Sants de la Pedra, fiesta de la calle Valencia"***
(<http://algemesienlamemoria.blogspot.com/2016/07/els-sants-de-la-pedra-fiesta-de-la.html>), entrada del blog *"Algemesí en la memoria"*, de María Nieves Bueno Ortega. Va acompanyada de la foto de la representació dels sants en taulells del Carrer València.
242. ***"Programa oficial: Fiestas en Algueña, en honor de los Santos Abdón y Senén-Julio 1989"*** (<https://www.todocoleccion.net/carteles-feria/programa-oficial-fiestas-algueña-honor-santos-abdon-senen-julio-1989~x31662882>), de la web *"todocoleccion"*.
243. ***"Fiestas Patronales Algueña"*** (<http://www.alguenya.es/fiestas-patronales-algueña>), entrada de la web de l'Ajuntament de l'Alguenya.
244. ***"Almedijar, una aproximación a su historia y tradiciones"***, d'Ángel Latorre Latorre, llibre. Hi ha unes planes sobre els Sants de la Pedra, a què vaig accedir per mitjà d'un correu electrònic de José A. Planillo.
245. ***"Almedijar 2010 En cor de festa"***
(<https://www.youtube.com/watch?v=DpAXwsG7g2o>), vídeo sobre aquesta població de la comarca de l'Alt Palància, on es fa festa als Sants de la Pedra des de fa molts segles.
246. ***"L'ALT PALÀNCIA"*** (<https://www.valencia.edu/~fjdllez/pais/altpalancia.html>), informació sobre el topònim Almedijar.
247. ***"La Devoción a los Santos Abdón y Senén en ALMORADÍ"***

(<http://almoradi1829.blogspot.com/2014/07/la-devocion-los-santos-abdon-y-senen-en.html>). Aporta una notícia del diari "*El Alicantino*" (13 de juny de 1892) on es parla de religiositat popular i sobre l'oratge durant una forta pluja que no feu mal en Almoradí (Baix Segura), treta del llibre "*Almoradí, un recorrido histórico*", de José Antonio Latorre Coves. També hi ha una imatge d'ambdós sants, portant forment i raïm.

248. "*Bajo la protección de San Abdón y San Senén*" (<https://www.diarioinformacion.com/vega-baja/2018/07/31/proteccion-san-abdon-san-senen/2048370.html>), article sobre Almoradí, publicat en el diari "*Información*", en què hi ha un vídeo on es veuen els Sants de la Pedra durant la festa en Almoradí.
249. "*Santo Abdón y Senén Moros y Cristianos 2017 Índice*" (<https://docplayer.es/51103660-Santos-abdon-y-senen-moros-y-cristianos-2017-indice.html>), document consultat el 21 de juny del 2019, en què hi ha un poema dins de l'article "*Los Santicos de la Piedra*" (a càrrec de "*Peña Huertana*") però escrit en 1948 per D. Manuel Andréu.
250. "*Fiestas en Honor a San Abdón y San Senén*" (<http://www.almoradi.es/concejalias/fiestas-2/fiestas-en-honor-a-san-abdon-y-san-senen>), entrada de la web de l'ajuntament d'Almoradí.
251. "*Turi Vega – El Portal de Turismo de la Vega Baja*" (<http://www.convega.com/portalturismo/almoradi/ver.html>), apartat "*San Abdón y San Senén*", en relació amb Almoradí.
252. "*Los Santos de la Piedra unen a Alpuente y Corcolilla*" (<http://www.masturia.com/2015/04/los-santos-de-la-piedra-unen-alpuente-y.html>), entrada de la web "*+ TURIA Revista Digital*", amb una notícia relacionada amb Alpuente (en valencià, Alpont).
253. "*La Ruta dels Porrats de la Mancomunitat finalitza en l'Alqueria de la Comtessa*" (http://www.elperiodic.com/pvalencia/noticias/450963_ruta-dels-porrats-mancomunitat-finalitza-lalqueria-comtessa.html), de la web "*El Periòdic.com*". Té a veure amb la festa dels Sants de la Pedra, en l'Alqueria de la Comtessa (la Safor). El 10 de febrer del 2020 no es podia accedir a aquesta entrada, almenys, mitjançant aquest enllaç.
254. "*Porrats de la Safor*" (<https://escbrara.iimdo.com/cultura/porrats>), web amb informació sobre el 2015, en què hi ha un apartat referent al "*Porrat dels Sants de la Pedra*", que es celebra en l'Alqueria de la Comtessa (la Safor).
255. "*L'Ermida dels Sants de la Pedra*"

(<http://www.lalqueriadelacomtessa.es/va/content/l-ermita-dels-sants-de-la-pedra>), entrada dins de la web municipal *"L'Alqueria de la Comtessa"*.

256. *"Llegan las fiestas dels Sants de la Pedra y Moros i Cristians a l'Alqueria"* (<http://www.ondanaranjacope.com/noticias/id44224-llegan-las-fiestas-dels-sants-de-la-pedra-y-moros-i-cristians-a-lalqueria.html>), article publicat en la web de la *"Cope Onda Naranja"* on apareix una foto amb escultures dels Sants de la Pedra.
257. Obra de ceràmica, reproducció d'una de 1799. Es troba en la *"Capella de la Mare de Déu"*, en el Jardí de la Murta (Alzira) i que figura en una entrada de *"MUMA. Museu Municipal d'Alzira"*, del 30 de juliol del 2016.
258. *"Comencem parlant d'aigua"* (<http://combinacions.blogspot.com/2010/10/comencem-parlant-daigua.html>), entrada dins del blog *"Combinacions"*, de Xavi Duran Ramírez, en què es parla sobre el motiu de *"l'aigua miraculosa"* d'Arles, des del punt de vista científic.
259. *"El Terme de Banyoles"*, dels autors Josep Grabuleda i Sitjà, Guerau Palmada i Auguet i editat per l'Ajuntament de Banyoles i per la Diputació de Girona en el 2014, llibre.
260. *"Banyoles. Festa del Terme en honor als sants Abdon i Senén"*, article del capellà Martirià Brugada i Clotas, sobre Banyoles (comarca del Pla de l'Estany), tret del llibre *"Repics de festa. Aplecs, fires i festes del Pla de l'Estany"* (de diversos autors i publicat pel Consell Comarcal del Pla de l'Estany, en 1999).
261. *"Costumari banyolí. Costums i tradicions de la ciutat de Banyoles"*, d'Àngel Vergés i Gifra i editat per l'Ajuntament de Banyoles i per la Diputació de Girona (edició de novembre del 2017), llibre. Vaig accedir-hi gràcies a la generositat de Josep Grabuleda Sitjà, qui, per correu electrònic, m'envià quasi tot el llibre.
262. *"Antecedents de la Plaça dels Sants Abdó i Senén"*, de Miquel Rustullet Noguer, del 2012, en la *"Revista de Banyoles"*. L'autor m'envià aquest article per correu ordinari.
263. *"La Festa del Terme beneeix els patrons"* (<https://www.diaridegirona.cat/estiu/2008/07/28/tradicio-festa-del-terme-beneeix-patrons/279028.html>), article sobre la Festa del Terme, publicat en el *"Diari de Girona"*.
264. *"Capella de la Mare de Déu de la Mercè"* (<https://basilicadelpi.cat/mare-de-deu-de-la-merce>), article d'Albert Cortés, sobre la ciutat de Barcelona, dins del blog *"Basilica de Santa Maria del Pi"*, en què es parla prou sobre els patrons dels llauradors i dels hortolans.

265. **"JULIOL 2014. Els gremis que van defensar la ciutat de Barcelona el 1714: ELS HORTOLANS DEL PORTAL NOU"** (<http://locarranquer.blogspot.com/2014/07/juliol-2014-els-gremis-que-van-defensar.html>), entrada del blog **"Lo Carranquer"** i publicada per Carles Sala Tamarit.
266. **"Aplec de Sant Abdó i Senén 2012"** (<https://www.batetdelaserra.cat/?p=613>), entrada publicada en la web **"Batet de la Serra"**, sobre Batet de la Serra (la Garrotxa).
267. **"Festes Patronals del 17 al 20 de setembre Bellús 2010"** (<http://www.bellus.es/sites/bellus.portalesmunicipales.es/files/Programa%20d'actes.pdf>), programa de festes patronals de Bellús (la Vall d'Albaida), on hi ha un poema en què apareixen els Sants de la Pedra.
268. **"Beniferri"** (<http://festesdevalencia.org/index.php/main-inicio-va/24pedanies/178-beniferri-2>), entrada dins de l'apartat **"Festes de València"**, de la web de l'Ajuntament de València.
269. **"Benimaclet y sus fiestas patronales: una tradición de cuatro siglos"** (<https://disfrutabenimaclet.wordpress.com/2017/09/11/benimaclet-y-sus-fiestas-patronales-una-tradicion-de-cuatro-siglos>), entrada del 2017, dins del blog **"Disfruta benimaclet"**.
270. **"Romeria dels Sants de la Pedra en Benimaclet"** (<https://pobledebenimaclet.blogspot.com/2016/09/romeria-dels-sants-de-la-pedra-en.html>), entrada trenta del blog **"Poble de Benimaclet"**.
271. **"Sants de la Pedra, Patrons de Benimaclet"** (<https://pobledebenimaclet.blogspot.com/2017/07/sants-de-la-pedra-patrons-de-benimaclet.html>), entrada del blog **"Poble de Benimaclet"**. Apareixen, entre altres coses, una representació escultòrica d'ambdós sants.
272. **"Fiestas en la Iglesia de la Asunción de Nuestra Señora"** (<https://www.lasprovincias.es/valencia/prensa/20070916/valencia/fiestas-iglesia-asuncion-nuestra-20070916.html>), article sobre aquesta església de Benimaclet i sobre els Sants de la Pedra publicat en el diari valencià **"Las Provincias"**.
273. **"Curs Conèixer La Ribera Benimodo"** (<https://xvassembleahistoriaribera.files.wordpress.com/2012/08/benimodo.pdf>), document d'una web dedicada a la **"XV Asamblea d'Història de la Ribera. Benimodo, 9, 10 i 11 de novembre de 2012"**, signat per Anna Alfonso junt amb Pau Armengol i Rafael López i editat per l'Ajuntament de Benimodo en febrer del 2008.

274. ***"Els Sants de la Pedra, Abdó i Senent"***, article de Francesc Giner, i publicat en el llibre de festes de Benissa, de 1973, facilitat per Vicent Gomis Lozano, el 28 de juny del 2018, per correu electrònic. És l'única font, de les consultades, en què apareix el nom Kúrdula, relacionat amb la ciutat on Abdó i Senent, partint de Joan Baptista Anyés, exercien la seua senyoria.

275. ***"Sempre junts, com Abdó i Senent"***¹²⁰¹ (<https://malandia.cat/2019/07/sempre-junts-com-abdo-i-senent>), entrada en la web Malandia, del 14 de juliol del 2019. Unes setmanes després, mentres feia la revisió de la recerca, comproví que era la primera font d'Internet on apareixia el nom de la ciutat Kúrdula vinculat amb els Sants de la Pedra. Parteix de l'article de Francesc Giner, de 1973.

276. ***"Els 'Jardinetes' de Benissa. Nous exemples de 'Jardins d'Adonis' fossilitzats en la cultura popular contemporània"*** (https://issuu.com/centredocumentacio.etnologia/docs/revista_valenciana_d_etnologia_n_186), article de Teodor Crespo Mas, publicat en ***"Revista Valenciana d'Etnologia"*** (no. 8, 2016, editada pel Museu Valencià d'Etnologia).

277. ***"Benissa - Ermitas - Ermita Stos de la Piedra Abdón y Senén - Pda de Lleus - Vicent Ibañez.mpg"*** (<https://www.youtube.com/watch?v=P7Vnx3gA6K0>), vídeo en què es veu una ermita dedicada als Sants de la Pedra, en la partida de Lleus. En aquest vídeo també es poden veure les escultures dels Sants de la Pedra.

278. ***"Troben pintures murals del segle XVIII i XIX a l'ermita de Lleus"*** (<http://www.infobenissa.cat/noticies/general/troben-pintures-murals-del-segle-xviii-i-xix-a-l'ermita-de-lleus>), article publicat el 27 de juliol del 2007 en la web ***"Infobenissa"***.

279. ***"1487 – SAN ABDÓN Y SAN SENÉN"*** (<http://rafaelcondill.blogspot.com/2014/08/1486-san-abdon-y-san-senen.html>), entrada de Rafael Fabregat, la qual figura en el blog ***"El último Condill"***.

280. ***"Bétera, un poble per a tots"*** (https://beteranet.com/betera/librov/vii_02.htm), d'Amparo Doménech Palau, editat per l'Ajuntament de Bétera i per Cooperativa Agrícola de Bétera, COOP. V., en 1998, llibre.

281. ***"L'ordre simbòlic de la mare en les festes d'agost de Bétera"*** (<http://diposit.ub.edu/dspace/bitstream/2445/53422/1/Imma%20Dasi%20Estelles.pdf>), estudi d'Imma Dasí Estellés, en què es parla sobre diferents festivitats estiuenques,

¹²⁰¹ Adduesc aquestes línies després d'haver fet una consulta, en Internet, el 7 d'agost del 2019, durant una revisió de la recerca.

entre elles, la dels Sants de la Pedra. Es tracta d'un treball d'investigació d'un màster d'estudis de diferència sexual.

282. **"Com és Biar?"** (<https://sites.google.com/site/onviscbiar/com-es>), article en la web **"On visc? Biar?"**.
283. **"Ermita de los Santos de Piedra, Abdón y Senén"** (<http://www.rutasjaumei.com/es/que-ver-en-biar/772/biar-ermita-de-los-santos-de-piedra-abdon-y-senen.php>), entrada de la web **"Viajar con Jaume I"**, sobre l'ermita de Biar dedicada als Sants de la Pedra.
284. **"Els Sant de la Pedra, advocació popular a les nostres terres"**, article de Consol Conca i Coloma i publicat en **"Revista de Moros i Cristians"**, de Biar, en 1993.
285. **"La ermita de 'Els Sants de la Pedra'. San Abdón y Senén"**, document facilitat per Joan Lluís Escoda (per correu electrònic del 4 de juny del 2018) i signat per R.B.D. en juliol de 1997, relacionat amb Biar.
286. **"Parajes naturales"** (<http://www.turismocalasparra.es/index.php/saborea/10-conocenos>), entrada en la web **"Calasparra Turismo"**, en què es parla sobre la *Iglesia de los Santos Mártires Abdón y Senén*, de Calasparra (Múrcia).
287. **"Camporrells"** (<https://www.ayuntamiento.es/camporrells>), entrada en la web de l'Ajuntament de Camporrells (la Llitera).
288. **"De Camporrells a Baldellou por la ermita de los Santos Mártires"** (<http://www.lalitera.org/es/areas/cultura-deportes-archivos-y-juventud/turismo-patrimonio-cultural-y-tradiciones-populares/rutas-y-senderos-litera/de-camporrells-a-baldellou-por-la-ermita-de-los-santos-martires>), article tret de la web **"Comarca de La Llitera"**.
289. **"Ermita de los Mártires y Sall de la Tosca en Camporrells"** (<http://www.lalitera.org/es/areas/cultura-deportes-archivos-y-juventud/turismo-patrimonio-cultural-y-tradiciones-populares/rutas-y-senderos-litera/ermita-de-los-santos-martires-y-sall-de-la-tosca-en-camporrells-1>), article publicat en la web **"Comarca de la Llitera"**.
290. **"Fiestas Patronales de los Santos Mártires San Abdón y San Senén"** (https://www.regmurcia.com/serlet/s.SI?sit=a,72,c,369,m,1218&r=ReP-4307-DETALLE_REPORTAJES), en la web **"región de murcia digital"**.
291. **"San Abdón y San Senén. Historia y tradición en Calasparra"**, article de Francisco

Casinello Martínez, tret de l'obra ***“Los patronazgos en la Región de Murcia. VII Congreso de Cronistas Oficiales de la Región de Murcia”***, coordinada per Ricardo Montes Bernárdez, a què es pot accedir mitjançant l'enllaç <https://www.cronistasdemurcia.es/congresos-cronistas-1>, on el trobarem amb facilitat.

292. ***“Programa oficial d'actes 2009”***
(http://www.almirra.com/acc_contenido/pdf/ProgramaActos09.pdf), dins de l'apartat ***“Fiestas”*** de la web de l'Ajuntament del Camp de Mirra, a què recorreguérem per al punt artístic.
293. ***“Cant popular dedicat als Sants de la Pedra Sant Abdó i Sant Senén Advocats contra les pedregades i protectors de les collites Co-patrons del Camp de Mirra”***.
Es tracta dels versos religiosos que es canten als Sants de la Pedra en el Camp de Mirra. Agraesc la generositat de Romà Francés i Berbegal, president de l' ***“Associació Cultural del Tractat d'Almistrà”***, qui me l'envià per correu ordinari després d'haver raonat amb ell uns dies abans.
294. ***“Consideracions i relació descriptiva de la Vall de Biar a les darreries del segle XVIII”***, article de Romà Francés i Berbegal, publicat en la revista-programa de les Festes Majors del Camp de Mirra, de 1995, i que m'envià en desembre del 2018.
295. ***“Coneguem els nostres noms de lloc”***, de Llum Pérez i de Sandra Fayos, editat per l'Ajuntament de Canals, en el 2005, llibre.
296. ***“Los Santos de la Piedra, segundos Patronos de Canals”***, article de Ramón Arnau Palop, publicat en el ***“Llibre de Festes de Canals 1975”***. Conté informació sobre l'Alcúdia de Crespins.
297. ***“Canals y los Santos de la Piedra. Una devoción semiolvidada”***, article d'Alfons Vila Moreno, publicat en el ***“Llibre de Festes de Canals 1987”***. Conté informació sobre l'Alcúdia de Crespins.
298. Goigs de Capafonts, enviats per Diego López (el 24 de novembre del 2017) i per Núria Llinàs i Sallés, per mitjà d'un correu electrònic del 31 de març del 2018.
299. ***“Nova Guia de Capafonts”***, de Diego López Bonillo junt amb Salvador Rovira i Gómez, editada per la Diputació de Tarragona. Vaig rebre part del llibre, per mitjà de Diego López Bonillo, però no figurava l'any de l'edició.
300. ***“Devoción y fiesta a los Santos de la Piedra en Carpesa”***, article de José Jaime Brosel Gavilá, capellà de Carpesa, dins del llibre ***“De la Festa d'Acció de Gràcies i d'altres festes de Carpesa”***, editat per l'Ajuntament de València en el 2005.

301. ***“Reverendo D. Vicente Gil Martí Impulsor de la devoción”***, article de José Jaime Brosel Gavilá, capellà de Carpesa, dins del llibre ***“De la Festa d’Acció de Gràcies i d’altres festes de Carpesa”***, editat per l’Ajuntament de València en el 2005.
302. ***“Historia, arte e iconografía de los Santos Abdón y Senén”***, article de Daniel Benito Goerlich, dins del llibre ***“De la Festa d’Acció de Gràcies i d’altres festes de Carpesa”***, editat per l’Ajuntament de València en el 2005.
303. ***“Església dels Sants Abdon i Senen. Carpesa. València”*** (<http://elscolorsdelaterra.blogspot.com/2016/04/esglesia-dels-sants-abdon-i-senen.html>), entrada del blog ***“Els colors de la terra”***. Hi ha les escultures dels Sants de la Pedra, les quals apareixen dalt de la porta d’entrada al temple.
304. ***“Lo Paironet”*** (<http://historiaytradicionesdelacodonyera.blogspot.com/20113/04/lo-paironet.html>), entrada signada per José Ramon Molins i Miquel Sanz, en el blog ***“La Historia y las tradiciones de La Codoñera”***, sobre el peironet que hi ha en la Codonyera (població aragonesa històricament vinculada al Matarranya).
305. ***“Sant Abdó i Sant Senén. Festa Major Petita. Vint anys de la seva recuperació (1983-2003)”***, document elaborat pel ***“Grup d’Estudis Cubellencs ‘Amics del Castell’”*** i a què vaig accedir, per correu electrònic del 30 de novembre del 2017, gràcies a la gentilesa de Núria Jané, de l’Arxiu municipal de Cubelles.
306. ***“Es recuperen les tradicions de la Romeria dels Sants de la Pedra”*** (http://www.lexpressio.com/?arg_id=3750&url=2&corp=lexpressio&arg_familia=2&arg_poblacion=5), escrit de Celia Soriano Gomis, en el diari ***“L’Expressió”***, sobre Cullera (la Ribera Baixa).
307. ***“Cullera manté viva la tradició dels Benissants de la Pedra amb una romeria”*** (<https://val.levante-emv.com/ribera/2017/08/01/cullera-mantiene-viva-tradicion-benissants/1599992.html>), article del diari valencià ***“Levante-EMV”***.
308. ***“Gojos als benissants Abdó i Senent, venerats a la seua ermita de la marjal de Cullera”*** (<http://gogistesvalencians.blogspot.com/2012/11/gojos-als-benissants-abdo-i-senent.html>), entrada del blog ***“Gogistes Valencians”***.
309. ***“Ermita Santos de la Piedra”*** (<http://www.cullera.es/es/content/ermita-santos-de-la-piedra>), de la web de l’Ajuntament de Cullera.
310. ***“Museu de l’Arròs. L’Ermita: el recinte”***, un document del Museu Municipal d’Història i Arqueologia (de Cullera), facilitat per Kike Gandia, en què es parla sobre l’ermita de Cullera.

311. **"Museu de l'arròs de Cullera"** (<http://www.arroceando.com/ca/museu/museu-de-larros-de-cullera/#,WQIOAe86zIU>).
312. **"Museu de l'Arròs de Cullera"** (https://www.geocaching.com/geocache/GC5YZD5_museu-de-larros-de-cullera?guid=9fd67d35-a09e-4505-b4c7-88d2dbbd1f6a).
313. **"Goigs en lloança de Sant Abdon i Sant Senén. Màrtirs, Patrons de l'Espluga de Francolí"**, dins de l'entrada **"Sant Abdón i Sant Senén, Patrons de l'Espluga de Francolí"** (<https://bieicieich.blogspot.com/2016/07/sant-abdon-i-sant-senen-patrons-de.html>), en el blog **"Els meus goigs de cada dia"**, d'Antoni Sàbat Aguilera, per gentilesa de Núria Llinàs i Sallés, en Facebook (20 d'abril del 2018, amb motiu del meu natalici).
314. **"L'Espluga de Francolí, 1892"** (<https://balldexiquetsdevalls.wordpress.com/2017/12/31/lespluga-de-francoli-1892>), entrada en **"El blog de Xavier Güell"**.
315. **"Fires i festes tradicionals i populars de l'Espluga de Francolí"** (http://www.esplugadefrancoli.cat/fires_i_festes/index.php), entrada dins de la web de l'Ajuntament de l'Espluga de Francolí.
316. **"Ermita del Garbí"** (<http://www.estivella.es/va/page/ermita-del-garbi>), entrada en la web de l'Ajuntament d'Estivella.
317. **"Nostres Festes"** (<http://www.lafontdencarros.es/va/content/nostres-festes>), apartat dins de la web de l'Ajuntament de la Font d'en Carròs, en què hi ha la festa **"SANTS ABDÓ I SENÉN: els santets de la pedra (Santos Abdón y Senén)"**.
318. **"IV.- La Festivitat dels Sants de la Pedra"**, dins de l'obra **"Història de la Setmana Santa de Gandia i d'altres aspectes de religiositat popular"** (https://www.academia.edu/19639035/Història_de_la_Setmana_Santa_de_Gandia_i_daltres_aspectes_de_religiositat_popular), de Vicent Pellicer i Rocher (editada en el 2009 per la Junta Major de Germandats de la Setmana Santa de Gandia, amb la col·laboració de l'Ajuntament de Gandia).
319. **"Colegiata de Gandia Col'legiata de Gandia"** (<http://www.idiezarnal.com/colegiatadegandia.html>), entrada dins del punt **"Retablo de los Santos Abdón y Senén (Sants de la Pedra)"**.

320. ***"Altar de los santos Abdón y Senén"*** (<http://www.colegiatagandia.org/pages/id44-altar-de-los-santos-abdon-y-senen-colegiata-gandia.html>), entrada dins de la web ***"Insigne Colegiata de Gandia"***. Va acompanyada d'una oració.
321. ***"Pintura ceràmica devocional al Santuari d'Agres: els plafons de la fàbrica de Vicent Navarro. Anàlisi i reconstrucció virtual"*** (<https://www.raco.cat/index.php/RecerquesMuseuAlcoi/article/view/293376/381904>), article de Daniel Martínez Aparisi, publicat per ***"RACO"***, en què es fa esment, per exemple, a una obra ceràmica de Gandia, en què apareixen els Sants de la Pedra.
322. ***"Dansada dels Sants de la Pedra: En record de Nati Úbeda"*** (<http://www.portalcomarcal.es/dansada-dels-sants-de-la-pedra-en-record-de-nati-ubeda>), entrada publicada en la web ***"Portal Comarcal"***, referent a la dansada que té lloc en el Genovés (la Costera), amb motiu de la festa dels Sants de la Pedra.
323. ***"Ermita Santos Abdón y Senén"*** (<http://www.gestalgarturismo.es/?p=170>), entrada sobre Gestalgar, en la web ***"gestalgar Turismo"***.
324. ***"Ermita de los santos Abdón y Senén"*** (<https://www.ermitascomunidadvalenciana.com/vseges.htm>), entrada sobre Gestalgar, en la web ***"Ermitas y Santuarios de la Comunidad Valenciana"***.
325. ***"#Santoral 30/7/17: Sants Abdó i Senén (sant Nin i sant Non). Patrons dels #hortolans. Primers patrons catalans de la #pagesia"*** (<https://twitter.com/bisbatgirona/status/891553986880442368>), entrada del Bisbat de Girona, publicada en Twitter.
326. ***"Sant Bartomeu, patró d'Inca (1230-1643)"*** (http://ibdigital.uib.cat/greenstone/collect/jornadesEstudisLocalsInca/index/assoc/2004_Jor/nadesEst/udisLoca/lsInca_v06_p129.dir/2004_JornadesEstudisLocalsInca_v06_p129.pdf), article de Pere Fiol i Tornila i a què vaig accedir gràcies a l'Ajuntament d'Inca, el 14 de gener del 2019, en part, per la gentilesa d'un amic seu, Pere Fiol.
327. ***"Els dos retaules barrocs dedicats a Sant Abdon i Sant Senén. Arles i Inca"***, article de Guillem Alexandre Reus Planells (http://ibdigital.uib.es/greenstone/collect/jornadesEstudisLocalsInca/index/assoc/2011_Jor/nadesEst/udisLoca/lsInca_v12_p135.dir/2011_JornadesEstudisLocalsInca_v12_p135.pdf).
328. ***"Sant Abdón i Sant Senén"***, escrit de l'editorial que figura en el número 566 de ***"Dijous"*** (<https://core.ac.uk/download/pdf/33001171.pdf>), un setmanari balear d'Inca, del 24 de juliol de 1985.

329. ***"Gegants mallorquins (6)"***, article de Pau Tomàs Ramis, publicat el 7 de juny del 2006 en el suplement ***"Diari de l'escola"***, dins del ***"Diario de Mallorca"*** (https://www.diariodemallorca.es/media/suplementos/2006-06-13_SUP_2006-06-07_00_47_11_escola.pdf).
330. ***"Qui són Abdon i Senén?"***, article de Mn. Pere Fiol i Tornilla a què vaig accedir el 1r d'agost del 2019, per Facebook, mitjançant ***"Revetlers Puig Inca"***, que em passà una foto de l'escrit, publicat eixe dia en el setmanari ***"Dijous"***.
331. ***"Lladurs renova un any més la devoció als sants Abdó i Senén"*** (<https://www.naciodigital.cat/naciosolsona/noticia/11960/lladurs/renova/any/mes/devocio/sants/abdo/senen>), article del diari digital ***"Nació Digital.cat"***, publicat en el 2014.
332. ***"Lladurs reparteix centenars de panets en honor a Sant Abdó i Sant Senen"*** (<https://www.naciodigital.cat/naciosolsona/noticia/19747/lladurs/reparteix/centenars/panets/honor/sant/abdo/sant/senen>), article del diari digital ***"Nació Digital"***, publicat en el 2016.
333. ***"Com era la vida de pagès a Llorenç de Rocafort"*** (<https://www.pepcapdevila.com/com-era-la-vida-de-pages-a-llorens-de-rocafort-2>), entrada de Pep Capdevila, en el seu blog ***"The Ladies of Vallbona"***.
334. ***"Sant Abdó i Sant Senén i llur veneració a casa nostra"*** (<https://prensahistorica.mcu.es/consulta/registro.do?id=10003050880>), article signat per Ramon Sabaté, el qual figura en el diari català i catòlic ***"La Cruz"*** (del 30 de juliol de 1930), i a què podem accedir mitjançant la web ***"Biblioteca Virtual de Prensa Histórica"***.
335. ***"Salvador Giner i Vidal"*** (<http://elmicalet.cat/salvador-giner-i-vidal>), article dins de la web ***"Societat Coral El Micalet"***, en què llegim que l'obra ***"L'Entrà de la Murta"***, del compositor Salvador Giner, té relació amb la festa dels Sants de la Pedra, la inspiració de la qual tingué lloc en Massarrojos, històrica població de l'Horta de València, des de 1899 annexionada a la Ciutat de València.
336. ***"Massarrojos"*** (<http://festesdevalencia.com/index.php/component/content/article/24-pedanies/242-massarrojos?highlight=WYjwZWRyYSIsInNhbnRzII0=>), entrada dins de l'apartat ***"Festes de València"***, de la web de l'Ajuntament de València.
337. ***"Massarrojos festeja a los santos de la piedra"***

(<https://valencianoticias.com/massarrojos-festeja-a-los-santos-de-la-piedra/#imageclose-21017>), foto publicada en l'article que, amb aquest nom, figura en la web "*valencianoticiasvalencianoticias*".

338. **"Oferiment de meló i els Sants de la Pedra"**
(<https://malandia.cat/2019/07/oferiment-de-melo-i-els-sants-de-la-pedra>), entrada sobre Massarrojos, que pengí en la web "*Malandia*", i a què respongué José Miguel García Beltrán, amb comentaris seus a partir de vivències i del seu punt de vista actual.
339. **"Agenda 2013: Assumpció de la Mare de Déu i Festa dels Sants de la Pedra"**
(<http://campanersmoixent.blogspot.com/2013/08/agenda-2013-assumpcio-de-la-mare-de-deu.html>), entrada publicada en la web "*Campaners de Moixent*".
340. **"Agenda 2014: Assumpció, Sants de la Pedra i ofrena de flors a les santes relíquies"** (<http://campanersmoixent.blogspot.com/2014/08/agenda-2014-assumpcio-sants-de-la-pedra.html>), entrada publicada en el blog "*Campaners de Moixent*".
341. **"La vida rural a Gallecs. Dietaris de Joan Ros Herrero (1895-1978)"**
(https://researchgate.net/profile/Judith_Anso_Ros/publication/277007078_La_vida_rural_a_GallecsDietaris_de_Joan_Ros_Herrero/links/555da0d608ae86c06b5db15b/La_vida_rural_a_GallecsDietaris_de_Joan_Ros_Herrero.pdf), estudi de Judith Ansó Ros i de Glòria Campoy Collado, editat per l'Ajuntament de Mollet del Vallès i en què participa el "*Centre d'Estudis Molletans*" i publicat en el 2011, en què es parla de la sega de cereals en Gallecs, zona dels tèrmens de Mollet del Vallès i Parets del Vallès, ambdós de la comarca del Vallès Oriental. Forma part de la Col·lecció Vicenç Plantada, no. 12.
342. **"Programa Sant Abdó i Sant Senén Festa Major del Morell Estiu 2017"**
(https://issuu.com/ajuntamentdelmorell/docs/programa_sant_abdo_i_sant_senen_f), sobre el Morell (el Tarragonès).
343. **"Festes d'arreu: Sant Nin i sant Non"** (<https://www.barcelona.cat/museu-etnologic-culturesmon/montjuic/ca/abdo-senen-simiots>), de la web del Museu Etnològic i de Cultures del Món, vinculada amb l'Ajuntament de Barcelona, sobre el Morell (el Tarragonès).
344. **"Novena a los Santos Abdón y Senén"** (http://www.capuchinosolleria.com/wp-content/uploads/2014/04/novena_ab_se.pdf), del germà Miguel Ángel Atiénzar, de "*Hermanos Menores Capuchinos*" (l'Olleria, 3a edició), amb qui vaig contactar per a altres temes relacionats amb l'estudi.
345. **"El poder eclesiàstic i les advocacions celestials a la vila d'Ontinyent (segles XVI-XVII)"** (<http://cronistesdelregnedevalencia.com/investigacio/Ontinyent1.pdf>),

article d'Alfred Bernabeu Sanchis, cronista d'Ontinyent, amb el segell de **"Cronistes del Regne de València"**.

346. Llibre de festes patronals d'Otos, del 2016
(<http://publicacionsotos.blogspot.com/2017/08/publicacions-sobre-festes.html>), publicat en el blog **"Publicacions sobre les festes d'Otos"**, que porta Daniel Alfonso Medrano, cronista d'Otos.
347. **"75 anys de les imatges patronals d'Otos"**, article de Daniel Alfonso Medrano, cronista d'Otos, publicat en el llibre de festes patronals d'Otos, del 2016, a què es pot accedir mitjançant l'entrada **"Publicacions sobre les festes d'Otos"** (<http://publicacionsotos.blogspot.com/2017/08/publicacions-sobre-festes.html>), del seu blog **"Publicacions sobre Otos"**.
348. **"Església Parroquial de la Puríssima Concepció"** (<https://palmeraturisme.wordpress.com/esglesia-parroquial-de-la-purissima-concepcio>), article de la web **"Palmera Turisme"**, referent a Palmera (la Safor), on hi ha escultures dels sants Abdó (amb fruites d'horta) i Senent (amb raïm), fetes per Ricardo Rico Tormo en el 2009.
349. **"Patrimoni"** (<http://www.palmera.es/page/patrimoni>), apartat de la web de l'Ajuntament de Palmera (la Safor), en què hi ha un punt interessant amb una referència al Motor de Bartolí, encomanat als Sants de la Pedra.
350. **"Plafó ceràmic a l'església dels Sants Abdó i Senén. Pamis"** (https://upload.wikimedia.org/wikipedia/commons/7/79/Plafó_ceràmic_a_l%27esglési_a_dels_Sants_Abdó_i_Senén%2C_Pamis.JPG), sobre un plafó ceràmic que hi ha en Pamis, en el terme d'Ondara (la Marina Alta).
351. **"GOZOS A LOS SANTOS DE LA PIEDRA DE PICANYA"** (<http://gogistesvalencians.blogspot.com/2018/11/gozos-los-santos-de-la-piedra-de-picanya.html>), entrada del blog **"Gogistes Valencians"**, en relació amb Picanya (l'Horta de València).
352. Un escrit referent a la Pobra del Duc (la Vall d'Albaida), amb l'enllaç <http://www.lapobladelduc.org/HTML/FESTES01.htm>, acompanyat, entre altres coses, d'una foto del 2001 en què apareixen els Sants de la Pedra i unes línies sobre com es celebra la festa dels Sants de la Pedra.
353. **"Festes 2015 als Sants de la Pedra La Pobra del Duc"** (http://www.lapobladelduc.es/sites/default/files/files/2015/sants-de-la-pedra_2015.pdf), fotos de les pàgines 4 i 5.

354. ***“Romerías de San Roque y los santos de la Piedra en Pozondón”***
(<https://nogueraidealbarracin.wordpress.com/2011/08/01/romerias-de-san-roque-y-los-santos-de-la-piedra-en-pozondon/>), de Manuel Matas i publicat en la web ***“Noguera de Albarracín”***. Pozondón és una població aragonesa de la comarca de la Sierra de Albarracín.
355. ***“Ermita de San Abdón y San Senén de Pozondón”***
(<https://ermitasdelasierradealbarracin.blogspot.com/2011/11/ermita-de-san-abdon-y-san-senen-de.html>), entrada en el blog ***“Ermitas de la Sierra de Albarracín”***.
356. ***“Piedra (1556m)”*** (<https://www.mendikat.net/com/mount/13535#>), entrada de la web ***“Mendikat”***, dedicada a rutes, sobre l'ermita de Pozondón.
357. ***“Els retaules barrocs de Prades de la Molsosa”***
(https://issuu.com/llobregos/docs/llobregos_01_10_15.pdf/32), article de Joan Yeguas i Gassó. La informació sobre Prades de la Molsosa, una de les parts que integren el municipi de la Molsosa (el Solsonès) i que està en la Vall del Llobregós, l'he pogut reflectir gràcies a Fermí Manteca, qui me l'envià per correu electrònic (el 19 de maig del 2018), després d'haver contactat amb ***“Llobregós Informatiu”***.
358. El 16 de novembre del 2017, Ester Sabata, del ***“Patronat de Turisme del Solsonès”***, ens envià informació a partir de dos enllaços de la web ***“Turisme Solsonès”***: 1) ***“Sant Ponç de Prades”*** (<http://turismesolsones.com/punt/sant-ponc-de-prades>) i 2) ***“La Molsosa”*** (<http://turismesolsones.com/punt/la-molsosa>).
359. ***“El retaule del Roser de Prades de Molsosa. Variació i complexitat d'una restauració”***, document del Claustre Augé Serra i de Joan Yeguas, facilitat per Ramon Sunyer, per correu electrònic, el 29 de maig del 2018.
360. Foto de la web ***“PIKDO”*** (<https://www.pikdo.me/media/BI27C0uHOr2>), signada per Miguel Pérez. Segons comentà el capellà Ramón Micó Colomer (amic de Facebook), en l'apartat de Facebook de l'Ajuntament de Quartell, són del segle XXI.
361. ***“ELS SANTOS DE LA PEDRA”***, entrada de Facebook, en ***“BQ Quatretonda”***, del 30 de juliol del 2018, relacionada amb Quatretonda (la Vall d'Albaida).
362. ***“Ermita del Santets de la Pedra”***
(<http://www.ermitascomunidadvalenciana.com/vhnraf.htm>), entrada de la web ***“Ermitas y Santuarios de la Comunidad Valenciana”***, corresponent a Rafelbunyol (l'Horta de València).
363. ***“Mural de Cerámica ‘Abdón i Senén’”***
(<https://www.ceramicasclaur.com/muraldeceramica-abdon-senen>), de la web ***“Xavier Claur”***. És del 2012 i està en la ***“Llar dels Jubilats”*** de Real (població de la Ribera Alta, tradicionalment coneguda com Real de Montroi).

364. **"LLIBRE FESTES EL REAL DE GANDIA 2017"**
(http://www.elrealdegandia.es/sites/default/files/files/cultura/llibre_festes_el_real_de_gandia_2017.pdf), en què hi ha una foto dels Sants de la Pedra (p. 9).
365. **"La Riba: El patronatge religiós"** (<https://blocs.tinet.cat/lt/blog/del-penya-segat-estant/category/750/la-riba/2013/04/06/la-riba-la-religiositat-popular>), entrada del blog **"Del penya-segat estant"**.
366. **"Festes i Fires de Sarra i Pedanies"** (<http://www.saral.altanet.org/festes.php>), una entrada d'Internet amb informació sobre Sarra.
367. **"Mare de Déu de Togores i sant Abdó i sant Senén"**
(<http://coneixercatalunya.blogspot.com/2009/06/mare-de-deu-de-togores-i-sant-abdo-i.html>), d'Antonio Mora Vergés, en el blog **"Conèixer Catalunya"**. L'autor em facilità l'enllaç. Togores forma part del terme de Sabadell.
368. **"Caminada de Polinyà a la Salut, Colobriers i Togores"**
(<http://losfolloneros.blogspot.com/2010/02/7-de-febrer-de-2010-caminada-de-polinya.html>), entrada publicada en el blog **"Los folloneros"**, on hi ha línies molt interessants, relacionades amb l'Ermita de Togores (en el terme de Sabadell, comarca del Vallès Occidental).
369. **"[2901] Sagunto, Torrent, Sueca y Alcasser celebran mañana como patronos a 'los Santos de la Piedra'"**
(<http://www.archivalencia.org/noticias/ant/2002/AV200207.htm>), notícia d'AVAN (**"Arzobispado de Valencia. Agencia de Noticias"**, és a dir, l'agència de notícies del bisbat de València), del 2002, publicada en la web **"Archidiócesis de Valencia"**.
370. **"La vila de Morvedre en el segle XVII (1651-1667)"**
(https://www.centroarqueologicosaguntino.es/wp-content/uploads/2018/09/376_85_La_vila_de_rvedre_en_el_seglo_XVII_24.pdf), article de Josep Martínez Rondan, publicat en la revista **"ARSE"** (no. 24) en 1989.
371. **"El riu de Morvedre i la riuada de 1783"**
(http://www.centroarqueologicosanguntino.es/wp-content/uploads/2018/09/433_93_El_riu_de_Morvedre_i_la_riuada_de_1783_26.pdf), document de Mn. Josep Martínez Rondan, rector de la Parròquia del Bon Succés (Sagunt), publicat en la revista **"ARSE"** (no. 26) en 1991.
372. **"La Virgen del Buen Suceso. Patrona de la Ciudad de Sagunto"**
(<https://eleconomico.es/opinion-1/blogs/113463-la-virgen-del-buen-suceso-patrona-de-la-ciudad-de-sagunto>), article publicat en la web **"El Económico"**. Dedicava una part important als Sants de la Pedra en Sagunt.

373. ***"Recordant les festes dels Sants de la Pedra: La Festivitat al Sagunt de 1907"***
(<http://www.eleconomico.es/opinion-1/articulos-de-opinion/119686-recordant-les-festes-dels-sants-de-la-pedra-la-festivitat-al-sagunt-de-1907>), de Lluís Mesa i Reig, cronista d'Estivella, població de la comarca valenciana del Camp de Morvedre.
374. ***"La festa dels Sants de la Pedra de Sagunt de 1914"***
(<http://www.cronistasoficiales.com/?p=15731>), article de Lluís Mesa i Reig, cronista d'Estivella (població valenciana de la comarca del Camp de Morvedre), i publicada en la web *"Real Asociación Española de Cronistas Oficiales"*.
375. ***"Sant Abdó i sant Senén i altres patrons de Sagunt"***
(<https://carmerosariotorrejon.wordpress.com/2018/08/03/sant-abdo-i-sant-senen-i-altres-patrons-de-sagunt>), article publicat en la web *"Història, art i cultura"*, de Carme Rosario Torrejón i també en *"La Voz de tu comarca"*.
376. ***"Programa de les Festes Patronals organitzades per la Confraria dels Sants Abdó i Senén de la ciutat de Sagunt Juliol 2013"***
(<https://santsdelapedra1644.blogspot.com/2013>), entrada publicada en el blog *"Sants Abdó i Senén, patrons de Sagunt"*, on figura un himne, en castellà, de la germandat sacerdotal de Sagunt.
377. ***"Com eren les nostres Festes Majors d'abans?"***
(<http://museusantboi.blogspot.com/2013/05/com-eren-les-nostres-festes-majors.html>), entrada amb un article de Carles Martí Vilà, cronista de Sant Boí de Llobregat, publicada en la web *"Museu de Sant Boi de Llobregat"*.
378. ***"Parròquia de Sant Baldri – SANT BOI DE LLOBREGAT-CATALUNYA"***
(http://campaners.com/php/fotos_campanar.php?numer=6806), entrada de la web *"Campaners"*, en què apareix la foto dels Sants de la Pedra, amb l'enllaç (<http://campaners.com/original/foto173253.jpg>).
379. ***"El Centre en imatges"***, entrada del número 443 de *"L'Informatiu El Centre"*
(<http://www.cencatsvh.org/app/download/19205415/Marc2017.pdf>), de Sant Vicenç dels Horts (el Baix Llobregat).
380. ***"Goigs a sants Abdó i Senén. Santa Pau (Garrotxa, Girona)"*** (<https://algunsgoigs.blogspot.com/2014/08/goigs-sants-abdo-i-senen-santa-pau.html>), entrada del blog de Mn. Josep Maria Vinyolas *"Goigs i devocions populars"*, relacionada amb Santa Pau (comarca de la Garrotxa).
381. ***"Èxit de l'aplec a l'ermita dels sants Abdon i Senén, a Santa Pau"***
(<http://www.elpuntavui.cat/societat/article/5-societat/68095-exit-de-laplec-a-lermita-dels-sants-abdon-i-senen-a-santa-pau.html>), article publicat en el diari *"EL PUNT AVUI"*.

382. ***“Capella de Sant Abdó i Sant Senen. Santa Pau. La Garrotxa”***
(<https://coneixercatalunya.blogspot.com/2012/12/capella-de-sant-abdo-i-sant-senen-santa.html>), entrada del blog *“Conèixer Catalunya”*, amb informació relacionada amb l'ermita que hi ha en Santa Pau (la Garrotxa).
383. ***“La pagesia santapauenca al llarg del temps”***
(<http://www.santapau.cat/media/sites/52/prisma-10.pdf>), article elaborat per Miquel Àngel Fumanal i Pagès junt amb Albert Planas i Serra i Albert Reixach i Sala, publicat en la revista *“Crosca”* (no. 10, 2008).
384. ***“SANTETS DE LA PEDRA#FestesSimat2014”***
(<http://valldigna.blog.cat/archives/805401>), entrada relacionada amb Simat de la Valldigna, en la web *“Valldigna.cat”*.
385. ***“Romeria al Santet”*** (<https://cerollera.com/nuestro-pueblo/romeria-al-santet>), entrada de *“Asociación SERVA”*, en la web *“La Cerollera”*, de la Sorollera (La Cerollera, en castellà), població del Baix Aragó, com vaig veure, casualment, el 15 d'agost del 2018. Des de fa pocs anys, s'ha recuperat la festa religiosa, després de més de setanta anys sense celebrar-se.
386. ***“Historia fundamental documentada de Sueca y sus alrededores”***¹²⁰², del frare Amado de C. Burguera y Serrano, en el *“Tomo I. Desde sus orígenes hasta principios del siglo XVI inclusive”*, de 1921.
387. ***“1902, cronologia suecana”*** (<http://fotosueca.blogspot.com/2016/05/1902-cronologia-suecana.html>). Entrada del blog *“Fotos antiguas de Sueca”*.
388. ***“ERMITA DELS BENISSANTS ABDÓ Y SENENT. Muntanyeta dels Sants. Sueca”***
(<https://bichosymasvcl.blogspot.com/2013/08/ermita-dels-benissants-abdon-y-senent.html>), entrada del blog *“Bichos y más VLC”*, de Ramon Belenguer. Apareixen unes escultures dels dos sants, acompanyats d'espigues d'arròs.
389. ***“Festividad de los Santos de la Piedra en Valencia”***
(<http://www.camineo.info/news/190/ARTICLE/2093/2007-03-07.html>), article de Santiago Llopis Perpinán, en la web *“camineo.info”*, sobre notícies, opinions i formació catòlica. Inclou l'origen del nom familiar *“benissants”*, nom que reben, en Sueca (la Ribera Baixa), els Sants de la Pedra.

¹²⁰² El títol complet del llibre és *“Historia fundamental documentada de Sueca y sus alrededores en los aspectos geográfico, militar, político, civil, estadístico, religioso, moral, productivo, económico, filosófico, sociológico, cultural, arqueológico, artístico y bio-bibliográfico: con notables ilustraciones”*.

390. **"[2802] Sueca celebra mañana el centenario del patronazgo de los santos Abdón y Senén"** (<http://www.archivalencia.org/noticias/ant/2002/AV200207.htm>), entrada de l'agència de notícies "AVAN", del 2002, publicada en la web "Archidiócesis de Valencia".
391. **"Sinopsi Ruta a la Muntanyeta dels Benissants"** (<http://margegros.blogspot.com/2014/05/sinopsi-ruta-la-muntanyeta-dels.html>), entrada dins del blog "Marge gros. Associació cultural de Daimús". Aquesta entrada conté una obra de ceràmica de l'Ermita dels Benissants (de Sueca) en què es representa ambdós sants.
392. **"Agost 2016: 1895 – Festa als Sants Abdó i Senén"** (<http://arxiu.sueca.es/page/agost-2016-1895-festa-als-sants-abdo-i-senen>), entrada de la web de l'Arxiu Històric Municipal de Sueca, sobre com es celebrà la festa en 1895. El 19 de febrer del 2020, aquesta informació apareixia en l'enllaç de la publicació "L'Ullal" (no. 1, del 2016), sota el títol **"1895 – Festa als Sants Abdó i Senén"** (http://www.sueca.es/sites/sueca.portalesmunicipales.es/files/Lullal_Sueca_n1.pdf).
393. **"Gozos a los gloriosos mártires SAN ABDÓN Y SAN SENÉN, Patronos de la ciudad de Sueca, Reino de Valencia, y Abogados de los labradores"** (<https://gogistesvalencians.blogspot.com.es/2011/02/gozos-los-gloriosos-martires-san-abdon.html>), entrada de Salvador Raga amb uns goigs de Sueca dedicats als Sants de la Pedra, en valencià actual, en el blog "Gogistes Valencians".
394. **"Programación fiestas Populares del 'Sants de la Pedra'"** (<http://teuladamorairadigital.es/art/6975/programacion-fiestas-populares-del-sants-de-la-pedra-2016>), article publicat en la web "TeuladaMorairadigital.es".
395. **"El Raval de Teulada, un fet urbà i un topònim per recuperar"** (<http://jaumebuigues.blogspot.com/2017>), entrada de Jaume Buigues i Vila, treta del blog "Recerques de Jaume Buigues".
396. **"Octubre2017/Miscelánea: LA IGLESIA DE SAN ABDÓN Y SENÉN EN TORIL (ALBARRACÍN-TERUEL)"** (<http://miscelaneaturolense.blogspot.com/2017/10/octubre2017miscelanea-la-iglesia-de-san.html>), entrada del blog "Miscelánea turolense". Tracta sobre l'ermita, dedicada als Sants de la Pedra, que hi ha en la població aragonesa de Toril y Masegoso.
397. **"Torre la Ribera"** (<http://www.turismoribagorza.org/es/planifica-tu-vida/nuestros-municipios/torre-la-ribera>), entrada de la web "Turismo Ribagorza", sobre la població aragonesa i catalanoparlant Tor-la-ribera, de la comarca de la Baixa Ribagorça.

398. **"Un poc d'història"** (<http://fmct.es/la-fmct/historia>), entrada de la web de la **"Federació Moros i Cristians de Torrent"**, en què s'acull el pròleg del llibre **"Moros i Cristians a Torrent. L'esperit d'un poble"**, de José Manuel Almerich Iborra i publicat en el 2014.
399. **"GASULL, Agustí Sants de la Pedra (1650)"** (<http://campaners.com/santallucia/document0.php?numer=187>), entrada de la web **"campaners.com"**, amb un llenç de 1650, d'Agustí Gasull, un pintor possiblement valencià.
400. **"Pintores valencianos en la Roma de finales del siglo XVII"** (<http://campaners.com/santallucia/text.php?numer=87>), entrada de Víctor Marco García, dins de la web **"campaners.com"**, amb informació relativa al pintor Agustí Gasull.
401. **"Del Paisaje, Alma del Rincón de Ademuz (II): En el VIIIº Centenario de la Conquista Cristiana (1210-2010)"** (<https://books.google.es/books?id=kFbjBwAAQBAJ&pg=PA371&lpg=PA371&dq=vallanca+santos+abd%C3%B3n+y+sen%C3%A9n&source=bl&ots=R7-SfsvBHs&sig=>), d'Alfredo Sánchez Garzón, llibre electrònic. N'hem tret informació sobre Vallanca (població del Racó d'Ademús).
402. **"Camino a Els Sants"** (<http://www.nullediesinelinea.es/article-camino-a-els-sants-65231120.html>), entrada del blog **"El blog de diariodemimochila.over-blog.es"**, en què es parla sobre l'ermita **"dels Sants"** que hi ha en la Vall-de-roures (el Matarranya).
403. **"La ermita de los Santos – Ermita dels Sants"** (http://www.fgll.es/catalogo_detalle.php?id=1091), article sobre l'ermita de Vall-de-roures, en la web cultural **"Fundación Quílez Llisterra"**.
404. **"La Vall d'Uixó"** (<https://www.bibliotecaspublicas.es/lavall/imagenes/contenido9529.pdf>), article amb informació relativa a muntanyes.
405. Foto de l'encapçalament del blog **"Sants de la Pedra La Vilavella"** (<http://santsdelapedra.blogspot.com>), relacionat amb la població valenciana la Vilavella (la Plana Baixa).
406. **"Les santes relíquies que el bisbe Caixal va obtenir per a l'església parroquial del Vilosell"** (https://www.tinet.cat/portal/uploads/temps_de_collir.pdf), article de

Vicenç Aguado i Cudolà, publicat en *"Talaia del Vilosell. Revista del Centre d'Estudis Locals del Vilosell"* (no. 8, en el 2007).

407. *"Gozos a San Abdón y San Senén"*
(<http://etno.patrimoniocultural.aragon.es/visiedo/ciclofestivo3.htm>), trets d'una part del document *"Ciclo festivo (3) Mayo-Junio"*, de la web *"Bodegas en Cueva AITOR BALBAS"*, amb informació sobre Visiedo.
408. *"Agosto 2012/ Miscelánea. GOZOS A SAN ABDÓN Y SAN SENÉN"*
(<https://miscelaneaturolense.blogspot.com.es/2012/08/agosto2012miscelanea-gozos-san-abdon-y.html>), entrada de Chusé María Cebrián Muñoz, sobre la població aragonesa Visiedo, publicada en el blog *"Miscelánea turolense"*.
409. Panell ceràmic de Xàtiva, a què vaig accedir, mitjançant informació facilitada per Jose V. Sanchis Pastor, el 30 de juny del 2019, en el grup de Facebook *"Rescatem paraules de l'oblit"*. Sota els peus dels Sants de la Pedra, posa *"ELS SANTS DE LA PEDRA / A EXPENSES D'UN AMANT DE LA NATURA"*.
410. *"Manen Festa"*, article de Joan Iborra, publicat en *"L'Escudella. Revista d'Història i Cultura"* (no. 2, estiu del 2012, http://www.xeraco.cat/wp-content/publicacions_propies/04.pdf).
411. *"Ermita de los santos de la Piedra"*
(<http://www.ermitascomunidadvalenciana.com/vseges.htm>), entrada de la web *"Ermitas y Santuarios de la Comunidad Valenciana"*, sobre una ermita que hi ha en Xestalgar (oficialment, Gestalgar, en castellà), població dels Serrans. Aquesta entrada, el 21 de febrer del 2020, portava el nom *"Ermita de los santos Abdón y Senén"*.
412. *"Un patró, i uns goigs, diferents per a cada necessitat"*
(<http://assocamicsdelsgoigs.blogspot.com/2010/10/un-patro-diferent-per-cada-necessitat.html>), entrada del blog *"Amics dels goigs"*, en què es parla sobre patrons del món rural català.
413. *"Els goigs de Sant Galderic (s. XVII-XXI), estudi de les seves variants i evolució d'una devoció"* (<http://librorum.piscolabis.cat/2012/10/els-goigs-de-sant-galdericch-s-xvii-xxi.html>), tret de la web *"& piscolabis librorum"*, on també se'n parla de les diferents advocacions de la pagesia catalana abans de l'entrada de Sant Isidre entre els sants protectors del camperolat de l'àmbit lingüístic.
414. *"Sants Abdó i Senén, pebrots i tomaques"*
(<https://bienve.wordpress.com/2012/07/24/sants-abdo-i-senen-pebrots-i-tomaques>), entrada de la web *"Bienve Moya. Llegendes d'arreu"*. El 21 de febrer del 2020, aquest blog es deia *"Bienve Moya-Domènech. Relats i altres imaginacions"*.

415. **"Història Colla Sabadell"** (<http://collasabadell.blogspot.com/2011/05/historiacolla-sabadell.html>), entrada publicada en el blog **"Associació Sardanista Colla Sabadell"**. Agraesc la col·laboració de Carlos Barneda, amic de Facebook, el 2 de maig del 2017, quan em facilità l'accés a aquesta entrada.
416. Correus electrònics amb el P. Miguel Ángel Atiénzar, de l'orde religiós dels Caputxins, de l'Olleria, iniciats el 21 d'agost del 2017.
417. Correus electrònics enviats a Joan Roig i Montserrat (12 i 13 d'abril del 2018), sobre els goigs de Capafonts dedicats als sants Abdó i Senent, escrits per ell.
418. **"La Vall d'Uixó"** (<https://www.bibliotecaspublicas.es/lavall/imagenes/contenido9529.pdf>), article sobre la Vall d'Uixó (la Plana Baixa).
419. **"Peñalva, todo un símbolo en la Vall d'Uixó"** (<http://lheritamon.blogspot.com/2012/01/penyalva-todo-un-simbolo-en-la-vall.html>), entrada del blog **"Lermitamon"**.
420. **"Vilallonga del Camp. Un segle d'imatges (II) 1901-2000"**, editat l'any 2011 per l'"Agrupació Cultural i Centre d'Estudis de Vilallonga del Camp". Vaig rebre'n unes fotos per correu de Marian Gabaldón, de la Biblioteca de Vilallonga del Camp, llibre.
421. **"CASTELL DE CABRES-BEL-LA POBLA DE BENIFASSÀ / 2ª Etapa Ruta dels 7 Pobles de la Tinença de Benifassà+Cims Mágics (06-08-14)"** (<http://senderistasestosempina.blogspot.com/2014/08/castell-de-cabres-bel-la-pobla-de.html>), entrada publicada en el blog **"Peña Senderista Esto Se Empina"**.
422. **"El Ball de Torrent i les muixerangues"** (<http://desocaiarrel.blogspot.com/2016/03/el-ball-de-torrent-i-les-muixerangues.html>), entrada del blog **"Muixeranga. De soca i arrel"**.
423. **"Les danses' en Carpesa"**, article de Fermín Pardo Pardo, dins del llibre **"De la Festa d'Acció de Gràcies i d'altres festes de Carpesa"**, edició a càrrec de José Jaime Brosel Gavilá, editat per l'Ajuntament de València en el 2005.
424. **"Els Cossiers"** (<http://www.festes.org/articles.php?id=265>), article de la web **"Festes.org"**.

425. ***"L'Oferta' a Mallorca: participació litúrgica i dansa ritual"***, escrit de Pere-Joan Llabrés i Martorell, dins del llibre ***"IV Jornades de Cultura Popular a les Balears. Manacor, 1 i 2 de febrer de 1997"***.
426. ***"Els cossiers de Sineu o la dansa dels bastons a honra de la Santa Creu"***, article del prevere Bartomeu Mulet i Ramis, dins del llibre ***"IV Jornades de Cultura Popular a les Balears. Manacor, 1 i 2 de febrer de 1997"***.
427. ***"Porrones: cossiers, cavallets...?"***, escrit de Francesc Melià i Barceló, dins del llibre ***"IV Jornades de Cultura Popular a les Balears. Manacor, 1 i 2 de febrer de 1997"***.
428. ***"A Llorito també ballaven els cossiers"***, escrit d'Andreu Ramis Puig-gros, dins del llibre ***"IV Jornades de Cultura Popular a les Balears. Manacor, 1 i 2 de febrer de 1997"***.
429. ***"Taula rodona 2. Danses rituals i de figures"***, dins del llibre ***"IV Jornades de Cultura Popular a les Balears. Manacor, 1 i 2 de febrer de 1997"***.
430. Intervenció de Josep Maria Salom, cap de Programes de la Direcció General del MEC, dins del llibre ***"IV Jornades de Cultura Popular a les Balears. Manacor, 1 i 2 de febrer de 1997"***.
431. ***"Festes d'Inca 2017"*** (<http://incaciutat.com/es/festes-dinca-2017>), de la web de l'Ajuntament d'Inca.
432. ***"La dansa ritual dels cossiers de Mallorca sota la tramoia"*** (http://ibdigital.uib.cat/greenstone/collect/premsaForanaMallorca/index/assoc/Es_Saig_/1997_mes/03_n0195.dir/Es_Saig_1997_mes03_n0195.pdf), article de Francesc Vallcaneras, en la revista ***"Es Saig"*** (no. 195, març de 1997), d'Algaida (Illes Balears).
433. ***"Els cossiers de Mallorca. La pervivència del ritual"***, article de Francesc Vallcaneras, en la revista ***"Caramella"*** (no. 9, del 2003).
434. ***"El rito convertido en danza. Los cossiers de Mallorca"*** (https://repositorio.uam.es/bitstream/handle/10486/8699/46401_11.pdf?sequence=1), article de Francesc Vallcaneras Jaume.
435. ***"Ser Cossier és un sentiment, s'ho és tota la vida"*** (https://www.arabalears.cat/balears/Cossier-sentiment-nes-tota-vida_0_1631236909.html), article de Margalida Mateu, en el diari ***"AraBalears"***.

436. ***"Ball dels Totxets a Camporrells"***
(<http://www.lafranja.net/?s=ball+dels+totxets&submit=Find>), article del diari digital *"VilaWeb"* i a què hem accedit a través de la web *"La Franja"*.
437. ***"Ball dels tornejants. Passat i present d'una dansa valenciana"***, article facilitat per Enric Olivares Torres, corresponent al *"II Congrés Universitat de València-Institut d'Estudis Comarcals. Patrimoni Immaterial. Experiències en el territori valencià"*, elaborat per Enric Olivares junt amb Oreto Trescolí Bordes i editat per la Universitat de València, en el 2017.
438. ***"Costums i tradicions"***
(http://candidatura.serradetrabutana.net/ca/paisatgecultural/el_paisatge_viscut_pos_t19), apartat dins de la web *"Serra de Tramuntana"*, on hi ha una secció, *"Balls tradicionals"*, amb informació sobre el Ball de Bot o Ball de Pagès.
439. ***"Ball Pagès"*** (<http://www.santaetulalia.net/index.php/ca/municipio-2/ball-pages>), apartat de la web de l'Ajuntament de Santa Eulària des Riu (Illes Balears).
440. ***"La jota al Llevant de Mallorca. El cas de Sant Llorenç des Cardassar"***
(http://www.revistacaramella.cat/wp-content/uploads/2018/02/c24_domenge.pdf), article de Joana Domenge, publicat en la revista *"Caramella"* (no. 24, 2011).
441. ***"El mitopaisatge Pirinenc: una aproximació"***
(<http://www.francescroma.net/web/laseu.doc>), article de Francesc Roma i Casanovas.
442. ***"Sardanistes, a l'aplec! : sardana inspirada en la típica festa dels Sants Abdon y Senén, que la ciutat de Banyoles celebra anualment el dia 30 de juliol"*** unida amb una segona obra, *"Terrassenca (Glosa del ballet popular 'L'Estapera')"*. Són sardanes per a cobla originals de Josep Baró Güell, amb música impresa i, possiblement, editades en la ciutat de Girona, en 1949.
443. ***"Folklore i llengua: les paraules de la dansa"***
(<http://repositori.uji.es/xmlui/bitstream/handle/10234/4377/folklore+i+llengua.pdf?sequence=1>), de Lluís Gimeno Betí, publicat en la web de la Universitat Jaume I.
444. ***"Astronomia popular. Una proposta"***, article d'Antoni Veciana, en *"Caramella"* (no. 32, en el 2015).
445. ***"Festes de la Mare de Déu de les Neus"***
(<http://www.festes.org/directori.php?id=538>), entrada en la web *"Festes.org"* sobre pedregades en agost i sobre la Mare de Déu de les Neus.

446. Versió en anglés, sobre Càstor i Pòl·lux
(https://en.wikipedia.org/wiki/Castor_and_Pollux), en Wikipedia.
447. *"Mitología Griega del Mar: Los marineros y la constelación de Géminis"*
(<https://opercebeiro.com/blog/2014/10/02/mitologia-griega-del-mar-los-marineros-y-la-constelacion-de-geminis>), entrada del blog *"O percebeiro"*.
448. *"Demèter, la deessa de l'agricultura"*
(<https://blocs.xtec.cat/classiquesgabriela/2014/11/17/demeterla-deessa-de-lagricultura>), article del blog *"El somni de Psique"*, de l'institut Gabriela Mistral.
449. *"En pos de Deméter"* (<http://symbolos.com/s27demeter2.htm>), article escrit per Mª Àngeles Díaz, dins de la publicació *"SYMBOLOS"* (no. 25-26, p. 192).
450. *"Deméter y Perséfone"* (<http://www.quintilianus.net/lecturas/demeter.html>), entrada de la web *"Comprensión lectora: mitos griegos"*.
451. *"Deméter y Perséfone. El Mito de la Transformación Cíclica"*
(<http://www.mujeresdeempresa.com/demeter-y-persefone-el-mito-de-la-transformacion-ciclica>), article de la web *"MujeresdeEmpresa.com"*.
452. *"Temples cristians sobre sitges de cereals: Santa Maria de Gallecs"*
(<http://elsomnidelaessaterra.blogspot.com/2015/06/temples-cristians-sobre-sitges-de.html>), escrit de Manel Jovani, en el blog *"El somni de la Deessa Terra"*.
453. *"Simbolismo de la Granada"*
(<http://dmiventana.blogspot.com/2016/03/simbolismo-de-la-granada.html>), entrada del blog *"DESDE MI VENTANA Hacia los mares de un mundo simultáneo"*, a partir d'un escrit d'Àngeles Díaz publicat en la revista *"SYMBOLOS"*.
454. *"Les pràctiques paganes de la pagesia medieval"*
(<https://apertumest.wordpress.com/tag/religiositat-popular>), d'An.a, entrada del blog *"El pergami de l'Ermengarda"*.
455. *"Dioses y héroes de la mitología grecorromana"*
(http://temasdeculturaclasica.com/?page_id=950), article d'Aurelio Bermejo Fernández, en la web *"Temas de Cultura Clásica"*.
456. *"La iglesia de los misterios"* (<https://www.carlosmesa.com/sant-just-i-pastor>), escrit del periodista Carlos Mesa, en el blog *"carlosmesa.com"*.
457. *"La bendición de los campos: origen y pervivencia"*

(<http://cangilon.regmurcia.com/revista/N10/N10-05.pdf>), article de Miguel Ángel Casanova Guerrero.

458. ***“Las Danzas alicantinas: cuestación y socialización”***
(<https://www.funidiaz.net/folklore/07ficha.php?ID=1223>), article d’Antonio Atienza Peñarrocha, publicat en *“Revista de Folklore”* (no. 155, 1993), de la *“Fundación Joaquín Díaz”*.
459. ***“Banyeres i les danses: una mirada retrospectiva”***
(http://www.santjordi.banyeres.com/6_arxiu/arxiu_documents_fitxa.php?camp_arxiu_referencia=1938), article de Josep Sempere i Castelló, publicat, inicialment, en la revista *“Bignerres”* (no. 9, 2014), del *“Centre Cultural Font Bona”*, i que podem veure en la web *“Confraria de Sant Jordi”*, parlant sobre Banyeres de Mariola (comarca de l’Alcoià).
460. ***“La Dansà”*** (<http://www.festapatrimonialgemesi.com/single-post/2016/09/04/La-Dans%C3%A0>), entrada de Salvador Mercado, publicada en la web *“Festa Patrimoni Algemesi”*.
461. ***“La Dansa de Bocairent”***
(http://www.aculliber.com/val/documentos/img_BBDD/2026/2026%20-%20La%20dansa%20de%20Bocairent.pdf), article de Josep Villarrubia Juan, dins de la web *“Aculliber”*, de l’*“Asociación Cultural León Ibérico Bocairente”*.
462. ***“Les Danses’ de Bocairent (Valencia) (Parte II)”***
(<http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/les-danses-de-bocairent-valencia-parte-ii/html>), article d’Antonio Atienza Peñarrocha i publicat en la web *“Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes”*.
463. ***“Danses”*** (<http://www.benilloba.net/Pagina%20principal%20Danses.htm>), article.
464. ***“Les danses valencianes”*** (<https://pebrella.blogspot.com/2011/11/les-danses-valencianes.html>), article redactat per Marc Garcia Payà, estudiant adolescent, que podem llegir en el blog *“Revista Pebrella”*, una publicació digital dissenyada per l’IES Manuel Sanchis Guarner, de Castelló de Rugat (de la comarca de la Vall d’Albaida).
465. ***“Patrimonio inmaterial de transmisión oral: la dansá de Quatretonda (Valencia)”***
(<http://www.racv.es/files/Patrimonio-inmaterial-Quatretonda.pdf>), document de Violeta Montolíu Soler, a què es pot accedir des de la web de la *“Real Acadèmia de Cultura Valenciana”*.

466. **"Festival de danzas y música en Tokashiki"** (<https://dantzan.eus/edukiak/festival-de-danzas-y-musica-en-tokashiki>), article de Pablo A. Martin Bosch ("Aritz"), versat en antropologia social i cultural, en la web **"dantzan"**.
467. **"Procesos de cambio en las danzas de paloteo. El caso de Almaraz de Duero"** (<http://www.sibetrans.com/trans/public/docs/09d-trans-2015.pdf>), article d'Antonio Martín Ramos, en la publicació **"Trans"**, una revista transcultural de música editada per **"SIBE (Sociedad de Etnomusicología)"**.
468. **"Danzas de paloteo en Aranda de Duero"** (<http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/danzas-de-paloteo-en-aranda-de-duero/html>), article de Fernando Lázaro Palomino, de la web **"Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes"**, publicat, segons altres fonts, en **"Revista de Folklore"** (no. 82, en 1987).
469. **"El Ball de Bastons de Torredembarra (1)"** (<http://www.tarragona-goig.org/tarragones/ballbastons.htm>), article de Sandra Gimeno i Vila, estudiosa en antropologia social i cultural, en la web **"tarragona-goig.org"**.
470. **"Ball de Bastons de l'Arboç 2009"**, vídeo de la població l'Arboç (el Baix Penedès) (<https://www.youtube.com/watch?v=v2JqzWpXba8>).
471. **"Ball de Bastons Festes Clot / Camp de l'Arpa (Barcelona)"** (<https://www.youtube.com/watch?v=vH5X1SFEMaE>), de la ciutat de Barcelona.
472. **"bastoners i grallers d'Olot (grup petits)"** (<https://www.youtube.com/watch?v=CVM9oyLmfWI>), d'Olot (la Garrotxa). 24 de gener del 2018.
473. **"Processó – Ball de Bastons dels Blaus de Granollers"** (<https://www.youtube.com/watch?v=rjEvHkkrVSY>), de Granollers (el Vallès Oriental).
474. **"Els Balls Parlats, tradició i actualitat"** (<https://josepbargallo.wordpress.com/2012/09/06/els-balls-parlats-tradicio-i-actualitat/>), un article de Josep Bargalló i de Montserrat Palau, del programa oficial de festes majors de Sitges, del 2012, però inserit en la web **"Josep Bargalló"** (del mateix Josep Bargalló).
475. **"Ball parlat al Pla del Penedès"** (<http://www.fusic.org/tallersperalafesta/barcelona/barcelona2009/principal15b0.html>), article de la web **"Tallers per a la festa"**.

476. **"Capafonts viurà la lectura dramatitzada del 'Ball de Sant Abdó i Sant Senén'"**
(<http://reusdigital.cat/noticies/capafonts-viur-la-lectura-dramatitzada-del-ball-de-sant-abd-i-sant-senen>), entrada del 2009 treta de la web **"reusdigital.cat"**.
477. **"Mort, èxtasi i renaixement. La moixiganga de Sitges"**
(<https://www.llegendesdecatalunya.cat/moixiganga-de-sitges>), entrada treta de la web **"Llegendàrium"**. Es parla sobre la moixiganga i sobre la seua relació amb festes d'estiu vinculades amb els cereals. El 27 de febrer del 2020 no es podia accedir a aquesta entrada, si més no, a partir d'aquest enllaç.
478. **"Moixiganga de Sitges"** (<https://www.youtube.com/watch?v=NALuh8wNqxA>), vídeo en què podem veure la possible relació temàtica i simbòlica entre la moixiganga (com ara, la de Sitges) i els cossiers de Mallorca de què parla Francesc Vallcaner en la revista **"Caramella"** (no. 9, del 2003).
479. **"El dance de Visiedo (1)"**
(<http://etno.patrimoniocultural.aragon.es/visiedo/dance1.htm>), article publicat en la web **"Bodegas de Cueva"** en què es parla sobre els Sants de la Pedra, en aquesta població aragonesa.
480. **"Museo del Dance de Visiedo"**
(<http://www.turismosierradealbarracin.es/servicio.php/servicio/museo-del-dance-de-visiedo/3082/44>), en la web **"Comarca de la Comunidad de Teruel"**. Es tracta d'un article sobre Visiedo, població aragonesa, i el ball que hi té lloc amb motiu de les festes patronals.
481. **"Sant Isidre i els de la pedra filosofal"**
(<https://issuu.com/revista.barcelona/docs/barcelona018>), article de Josep Sempere i Castelló, publicat en la revista **"Barcellona"** (no. 18, del 2003).
482. **"Les festes de Sant Isidre"** (<https://locarranquer.blogspot.com/2013/05/les-festes-de-sant-isidre.html>), article del blog **"Lo Carranquer"**, en què hi ha escrit **"Sant Abdó i Sant Senén, els sants veremador i segador"**.
483. **"HA COMENÇAT LA VEREMA"**
(https://www.facebook.com/groups/109867335700594/permalink/1566005233420123/?comment_id=1566078583412788&reply_comment_id=1566534643367182&notif_t=group), post que un amic meu, Carlos Barneda, penjà el 1r d'agost del 2017, en el grup **"Cançons, Refranys, Embarussaments i Frases Fetes Catalanes"**.
484. **"La jota polka"** (<https://www.viasona.cat/grup/quico-el-celio-el-noi-i-el-mut-de-les-ferrerries.pep-gimeno-botifarra/la-barraca/la-jota-polka>), popular en les Terres de l'Ebre, facilitada per Pep Ciurana, company del grup de Facebook **"Dites,**

cançons, poesies, contes, costums, Catalunya", el 7 de febrer del 2018, en el mateix grup. Figura en la web "*Viasona*".

485. "*L'Horta a través dels seus noms. Aproximació toponímica al paisatge perdut de València i el seu entorn natural*" (<https://metode.cat/revistes--metode/article/hortatraves-dels-noms.html>), de Joan Carles Membrado.
486. "*¿A quién rezarle?*" (<http://hastasiempretula.blogspot.com/2014/11/148.html>), entrada del blog "*Siempre Tula*".
487. "*Senén*" (<https://www.todopapas.com/nombres/nombres-de-nino/senen>), tret de la web "*TodoPapás*".
488. "*Significado del nombre Senen*" (<https://www.planetamama.com.ar/significado-nombre/senen>), tret de la web "*Planeta mamá*".
489. "*Significado y origen del nombre Senen*" (http://www.mundodescargas.com/significado_nombres/hombre/s/etimologia_senen.htm), tret de la web "*Mundodescargas.com*".
490. "*+100 nombres originales para niño*" (<https://launion.com.mx/blogs/vida-y-estilo/noticias/79399-100-nombres-originales-para-ni%C3%B1o.html>), tret de la web "*La Unión de Morelos*".
491. "*Dioscuros: Cástor y Pólux*" (<https://animasmundi.wordpress.com/2015/04/07/dioscuros-castor-y-polux>), entrada d'Alejandro Miñano Herrero, en el blog "*Animasmundi*".
492. "*Cástor. Nombre de niño*" (<https://www.parabebes.com/nombres-de-nino-con-la letra-c-4410.html>), entrada de la web "*paraBebés*".
493. "*Cástor*" (<https://www.todopapas.com/nombres/nombres-de-nino/castor>), en la web "*TodoPapás*", entrada relacionada, entre altres coses, amb el nom Càstor.
494. "*Significado del nombre Pólux. Nombre para niños*" (<https://www.guiainfantil.com/nombres/nombres-para-ninos/significado-del-nombre-polux>), entrada de la web "*guiainfantil.com*".
495. "*¿que significa el nombre de Polux y de donde viene?*" (<https://es.answers.yahoo.com/question/index?qid=20060727121429AA2vX4P>), entrada de la web "*yahoo!respuestas*".
496. "*¿Mitraicos en la Bética?*"

(<https://arquitecturaperdida.blogspot.com/2011/05/mitraicos-en-la-betica.html>), entrada del blog *"La arquitectura perdida"*.

497. **"Apuntes sobre el Mitraísmo"**

(<https://identidadytradicion.blogia.com/2011/071102-apuntes-sobre-el-mitra-smo.php>), entrada en el blog *"Identidad y Tradición"*.

498. **"El concepto de metron en Heráclito y Protágoras"**

(<http://www.revistas.uma.es/index.php/claridades/article/viewFile/3736/3474>), article de Diego Pintado (de la Universidad del Salvador, d'Argentina), sobre Cautès i Cautopates, tret de la revista *"Claridades. Revista de Filosofía"* (no. 9, del 2017).

499. **"Cautès and Cautopates"** (<http://www.iranicaonline.org/articles/cautes-and-cautopates-the-two-dadophoroi-or-torch-bearers-who-often-flank-mithras-in-the-bull-slaying-scene-and-who-are-s>), entrada en anglès, en la web *"Encyclopaedia Iranica"*.

500. **"El Mitreo de Mérida"** (<http://alfonsodelavega.com/?p=17749>), article de la web *"La Garita de Herbeira"*.

501. **"El oidium en España: la primera gran plaga americana del viñedo. Difusión y consecuencias 1850-1870"** (<http://www.ub.edu/geocrit/sn/sn-332.htm>), article de Juan Piqueras Haba i publicat en *"Scripta Nova"*, una revista de geografia i ciències socials. Amb el terme, *oidium*, que apareix en uns goigs de Riudecanyes, es designà en el segle XIX la primera plaga americana de la vinya (1850-1870).

502. **"SOCIEDAD DE BAILES DE BARCELONA *1876**"**

(<https://www.todocoleccion.net/coleccionismo/sociedad-bailes-barcelona-1876~x15430241>), entrada de ball de 1876 publicada en la web de venda de llibres i d'altres materials *"todocoleccion"*. La vaig veure, per primera vegada, el 5 de febrer del 2019, gràcies a un missatge enviat per Joan Prió, amic de Facebook.

503. **"Endevinalles tradicionals a Artana"** (<https://artanapedia.com/contes-i-relats-dartana/endevinalles>), entrada del blog *"Artanapèdia"*.

504. **"Els vegetals"** (<https://endevinalles.wordpress.com/base-de-dades/vegetals-la-nostra-trie>), apartat de la web *"Endevinalles"*, web que també n'inclou de blat, de raïm, de taronja i, fins i tot, de palma.

505. **"Endevinalles sobre aliments"**

(<http://dracmagiafudacresques.blogspot.com/2014/09/endevinalles-sobre-aliments.html>), entrada dins de la web *"Puff"*, de Jaume Jafudà Cresques.

506. En la web **"Contes.Cat"**, hi ha una endevinalla relacionada amb la calamarsa (https://www.contes.cat/escrits-endevalles/sobre-l-hivern-16_481_1.html).
507. **"Els fenòmens atmosfèrics"** (<https://endevalles.files.wordpress.com/2015/02/fenc3b2mens-naturals-complet.pdf>), quadre del document **"Endeivalles"**.
508. **"Endeivalles"** (<http://www.xtec.cat/~mcervel3/endeivalles/endeivalles.htm>). Entrada amb endeivalles.
509. **"Joc d'anelles"** (<https://www.jugaia.com/ca/tipus-de-joguina/joguines-aire-lliure-i-activitat-fisica/joguines-exterior-i-moviment/joc-anelles>), entrada en la web **"jugaia"**.
510. **"El Secret de l'Etnològic: La violla"** (<http://ajuntament.barcelona.cat/museuetnologic/ca/violla-baboia>), article tret de la web del **"Museu Etnològic i de Cultures del Món"**. Vaig accedir a aquesta informació, en el 2018, mitjançant Mn. Josep Ma. Viñolas. Aquest joc tenia lloc, fins i tot, amb motiu de diferents festivitats.

e) Altres

511. **"Sufrió crisis de fe a los 50 y me recuperé, pero la más ingenua dio paso a otra más unamuniana"** (<https://www.lne.es/asturias/2010/07/12/sufri-crisis-fe-50-recupere-ingenua-dio-paso-unamuniana/941378.html>), entrevista publicada en **"La Nueva España"**. Entrevista a Francisco Javier Fernández Conde, autor del llibre *"La Religiosidad medieval en España. Alta Edad Media (siglos VII-X)"*, en què parla, entre altres coses, sobre la seua visió del cristianisme.
512. **"Dites, frases fetes, refranys, endeivalles i embarbussaments en català"**, grup de Facebook on preguntí, el 8 de juliol del 2019, sobre el significat del terme **"matriculeros"**, el qual apareix en una jota de les Terres de l'Ebre en què es fa esment a pedregades. Em respongué l'amiga Àngels Reig Andreu.
513. Grup de Facebook **"Amics de la Moreneta"**, amb informació sobre els Sants de la Pedra, en relació amb el Monestir de Fulda (Alemanya), el 28 de març del 2017.
514. Informació sobre Miquel Llot de Ribera (1555-1607) treta de la web de la Universitat de Girona

(http://www3.udg.edu/vell/ilcc/Eiximenis/html_eiximenis/portal_SH/biografies/biografia_miquel_llo_t_de_ribera.htm). El 10 de març del 2020 no es podia accedir a la informació esmentada.

515. *"Fer córrer el temps"*, escrit de Carles Macià publicat en el llibre *"6. Llebeig"*, de Pere Riutort Mestre (publicat en 1980, edició valenciana, p. 42). Pere Riutort n'és l'autor i l'editor.
516. *"Discurs del papa Francesc a la II Trobada Mundial dels Moviments Populars"* (<http://www.catalunyareligio.cat/ca/blog/homilies-del-papa-francesc/discurs-del-papa-francesc-ii-trobada-mundial-dels-194247>), article publicat en la web *"CATALUNYARELIGIÓ"*.
517. *"Liberar la religión del politicismo"*, article de Jesús Conill (de la Universitat de València) publicat en la revista *"Cresol"* (juliol-agost 2017, no. 139), editada per la Unió Apostòlica de València.
518. *"Laïcisme, religió i tolerància"* (<http://diarieducacio.cat/laicisme-religio-i-tolerancia>), article de Pere Solà Gussinyer publicat en la web *"el diari de l'educació"*.
519. *"Una comunidad cristiana y una presencia pública significativas para nuestro tiempo"*, document signat pel *"Grup de Seglars i Rectors del Dissabte"*, del País Valencià, el 19 de gener del 2019.
520. *"Fer poble, fer país"* (https://www.diarimes.com/noticies/opinio/2018/03/20/fer_poble_fer_pais_35711_3064.html), article de Josep Aracil publicat en el diari digital *"Diari Més"*.
521. *"2014.nov.05- Josep Fontana: 'Hi ha un fort component de refús cultural dins la societat castellana' (La identitat catalana a la història, l'independentisme)"* (<http://www.cucadellum.org/2018/08/2014nov05-josep-fontana-hi-ha-un-fort.html>), entrada publicada en el blog *"Cucadellum.org"*.
522. *"Josep Fontana i la identitat catalana. Recull de cites a les seves entrevistes"* (<http://www.cucadellum.org/2018/08/josep-fontana-i-la-identitat-catalana.html>), entrada publicada en el blog *"Cucadellum.org"*.
523. *"Cultura popular i nacionalisme, 'again?'"*, article d'Andreu Ramis Puig-gròs publicat en la revista *"Caramella"* (no. 40, en el 2019).

524. ***“Cultura popular i patrimoni cultural immaterial. Entre els riscos i els reptes”***, article de Miquel Sbert i Garau publicat en la revista ***“Caramella”*** (no. 40, en el 2019).
525. ***“Cultura popular i cultura de masses”***, article de Jaume Ayats i publicat en la revista ***“Caramella”*** (no. 40, en el 2019).
526. ***“Tradicions i contradiccions de Pau Riba”***, entrevista de Ferran Riera a l’artista Pau Riba, publicada en la revista ***“Caramella”*** (no. 40, en el 2019).
527. ***“Jan Grau. Un tafaner de la cultura popular”***, entrevista de Montserrat Solà a Jan Grau, publicada en la revista ***“Caramella”*** (no. 40, en el 2019).
528. ***“El Museu Etnogràfic de Ripoll. Memòria i vida des de fa 100 anys”***, article de Roser Vilardell i Arévalo publicat en la revista ***“Caramella”*** (no. 40, en el 2019), on apareixen unes paraules de Rossend Serra i Pagès (de 1916) molt interessants.

f) Dictionaris i enciclopèdies.

529. ***“Diccionari etimològic manual”***, de Josep Moran i Ocerinjauregui i de Joan Anton Rabella i Ribas, Edicions 62 (Barcelona, 1999).
530. ***“Gran Enciclopèdia Catalana”***.
531. ***“Diccionari Pràctic i Complementari”*** (<http://www.dicpc.cat>).
532. ***“Viquipèdia”***, en distintes versions, sobretot, en la catalana i en la castellana.
533. ***“Viktionary”***, amb informació en anglés sobre l’etimologia del terme ***“Demeter”***. Consultat el 19 de setembre del 2018.
534. ***“Diccionario de los símbolos”***, de Jean Chevalier i d’Alain Gheerbrant (editat per Herder, en el 2015).
535. ***“Sacralia antiqua. Diccionari del catalogador del patrimoni cultural de l’Església”*** (<http://www.culturaarqbcn.cat/arxius/sacralia.pdf>), diccionari dirigit per Josep M. Martí i Bonet, amb la col·laboració de Joana Alarcón, de Gemma Pallàs i de Francesc Tena, i editada pel Museu Diocesà de Barcelona (novembre del 2013).

536. **"Scriptorium"** (<http://www.ub.edu/scriptorium/com-es-diu-mismidad-en-catala>), blog de de la Comissió de Dinamització Lingüística i Cultural de la Facultat de Filosofia, de la Universitat de Barcelona.
537. **"Enciclopedia Cattolica"** (Vol. I), editada en Ciutat del Vaticà.
538. **"Enciclopedia dei Santi. Bibliotheca Sanctorum"**, és a dir, el diccionari en què apareixen els noms dels sants, amb informació d'interès.

**GOIG EN LLOANÇA DELS GLORIOSOS MÀRTIRS
SANT ABDÓ I SANT SENENT
PATRONS DELS LLAUDADORS VALENCIANS**

Benisants Abdó i Senent,
Màrtirs de Déu molt amats,
Suplicant-vos humilment
Siau nostres advocats.

Fills de pares nobles foren,
I persans de naiximent,
Exercint moltes santes obres
A vista de molta gent,
Foreu per aço prestament
Com a cristians acusats
Suplicant-vos . . . etc.

Foren en val les finesces
De Desí, l'Emperador
Menys prepare uses promeses,
Responen amb gran valor
Que adoreu al Creador
No als ídols de vanitat
Suplicant-vos . . . etc.

Per no sofrir la constància,
El tirà, i vostres raons,
Ordena que sens tardança
Vos llançaren als lleons,
Les feres vos veneraren
Essent delles respectats,
Suplicant-vos . . . etc.

Indignat amb major ira
Valerià, el president
Per acabar vostra vida,
I finir tant de torment
Manà que puntualment
Els dos sigau degollats
Suplicant-vos . . . etc.

En tempestes i tronades
Ténim vostra protecció
Salvant-nos fruits i collites
De la mala temptació
Ens deslliureu en la lluita
Com dos esforçats soldats
Suplicant-vos . . . etc.

I Cullera vos demana
Per a tots els llauradors
Obtingau salut i gràcia
per la vostra intercessió,
Que Déu ens done eixe dò
I en totes necessitats
Suplicant-vos humilment
Siau nostres advocats.

**FESTES ALS BENISSANTS
ABDÓ I SENENT
CULLERA, 27 DE JULIOL DE 2019**

PARRÒQUIA DE
LA SANG DE CRIST

AJUNTAMENT
DE CULLERA

GOIGS EN LLOANÇA
DELS SANTS MÀRTIRS ABDÓ I SENENT,
SANTS DE LA PEDRA,
PROTECTORS DE LES COLLITES,
VENERATS A LA VALL D'UIXÓ

Màrtirs de Déu molt amats,
germans Abdó i Senent,
us preguem vos humilment
stau nostres advocats.

Setze anys a penes complíreu
vos, Abdó, d'edat major,
i ja del bon Déu l'amor
abans que el món preferíeu,
i prestament avoríreu
les més altes dignitats.
Us preguem vos humilment
stau nostres advocats.

Els quinze anys tot just tenia
sant Senent, germà menor,
i amb gran tendresa seguí
ja els passos del Redemptor.
Oh, germans de gran valor,
igualment il·luminats,
us preguem vos humilment
stau nostres advocats.

A Pèrsia el naixement
de pares nobles tinguéreu
i amb gran virtut confonguéreu
els vics d'aquella gent.
I així foreu promptament
com a cristians acusats,
us preguem vos humilment
stau nostres advocats.

Foren en va les fineses
de Deci, l'emperador;

no fent cas de ses promeses,
responeu amb gran valor
que adoneu el Creador
i no els ídols falsejats.
Us preguem vos humilment
stau nostres advocats.

Per no sofrir la constància
el tirà i vostres raons,
mana que, sense tardança,
signeu llançats als lleons.
Les feres amb submissió
inclinen els caps, prostrats.
Us preguem vos humilment
signeu nostres advocats.

Indignat, amb mà atevida,
Valerià el president,
per acabar vostra vida
i finir tant de turment,
ordena que en un moment
tots dos signeu degollats.
Us preguem vos humilment
stau nostres advocats.

Després del martiri obràreu
els miracles més estranys:
cecs, muts i esguerrats curàreu
desllurant-los de molts danys.
I després, al cap d'uns anys,
foreu de Déu revelats.
Us preguem vos humilment
stau nostres advocats.

Vostres relíquies sagrades
són pel Papa concedides
i dins urnes transferides
fins a Arles són portades.
Allí resten venerades
fent prodigis continuats.
Us preguem vos humilment
stau nostres advocats.

Els hortolans us veneren
i us aclamen per patró,
de Déu mil gràcies esperen
per la vostra intercessió
i reben la protecció
en totes necessitats.
Us preguem vos humilment
stau nostres advocats.

La Vall d'Uixó i son poblat
us venenem amb amor
i esperem plens de fervor
que ens beneïu de bon grat.
Protegiu nostres sembrats
de pedra i d'adversitats.
Us preguem vos humilment
stau nostres advocats.

TORNADA

Puix de glòria coronats
triomfeu eternament,
us preguem vos humilment
stau nostres advocats.

V. Exultabunt Sancti in gloria *R. Laetabuntur in cubilibus suis*

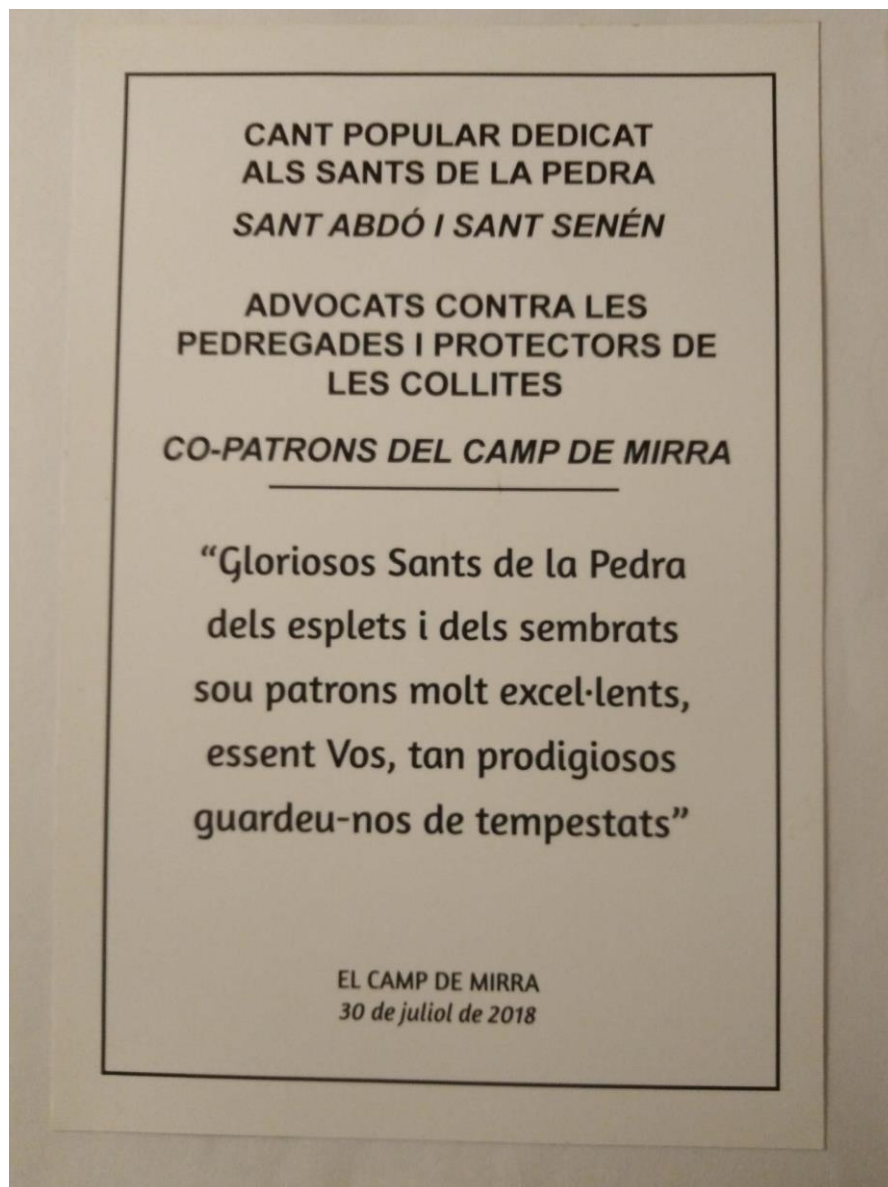
OREMUS

Deus, qui sanctis tuis Abdon et Semmen ad hanc gloriam veniendi copiosum munus gratiae contulisti, da famulis tuis suorum veniam peccatorum; ut, sanctorum tuorum intercedentibus meritis, ab omnibus mereantur adversitatibus liberari. Per Christum Dominum nostrum. R. Amen.

També es pot veure (i millor), per exemple, en l'entrada **"Els goigs de la Vall d'Uixó i els Sants de la Pedra"** (<https://malandia.cat/2020/02/els-goigs-de-la-vall-duixo-i-els-sants->

[de-la-pedra](#)), en la web Malandia, baixant aquesta entrada i, després, llegint el text dels goigs. Aquests goigs em foren facilitats per José Ángel Planillo Portolés, el 19 de gener del 2020.

El cant popular del Camp de Mirra (l'Alcoià), dedicat als Sants de la Pedra, em fou facilitat per Romà Francés i Berbegal.

**GOIGS EN LLOANÇA DELS PATRONS DELS LLAURADORS
I PATRONS CANÒNICS DE SUECA,
ELS GLORIOSOS MÀRTIRS SANT ABDÓ I SANT SENENT**

**Benissants Abdó i Senent,
màrtirs de Déu molt amats:
Supliquem-vos humilment
sigueu nostres advocats.**

Vós, Abdó, germà major,
tenint sols complets setze anys,
anteposàreu l'amor
de Déu als mundans enganys,
menyspreant setials estranys
i les altes dignitats.
**Supliquem-vos humilment
sigueu nostres advocats.**

Pels quinze anys tot just corria
Sant Senent, germà menor,
i amb sa tendresa seguia
les passes del Redemptor.
Oh germans de gran valor,
igualmente il·luminats!
**Supliquem-vos humilment
sigueu nostres advocats.**

Fills de pares nobles foreu,
i persans de naixement,
exercint molt santes obres
a vistes de molta gent;
foreu per çò prestament
com a cristians acusats.
**Supliquem-vos humilment
sigueu nostres advocats.**

Foren en va les fineses
de Deci, l'Emperador;
no fent cas de ses promeses
responen amb gran valor
que adoreu al Creador,
no als ídols de vanitats.
**Supliquem-vos humilment
sigueu nostres advocats.**

Per no sofrir la constància,
el tirà, i vostres raons,
ordenà que sens tardança
vos llançaren als lleons.
Les feres vos veneraren
essent d'elles respectats.
**Supliquem-vos humilment
sigueu nostres advocats.**

Indignat amb major ira
Valerià, el president,
per acabar vostra vida
i finir tant de turment,
manà que puntualment
ambdós sigueu degollats.
**Supliquem-vos humilment
sigueu nostres advocats.**

Després del martiri obràreu
miracles els més estranys:
cecs, muts, esguerrats curàreu
deslliurant-los de molts danys.
I després, al cap d'uns anys
foreu de Déu revelats.
**Supliquem-vos humilment
sigueu nostres advocats.**

Vostres relíquies sagrades
són del Papa concedides
i dins d'urnes transferides
foren a Arles portades.
Allí queden venerades
fent prodigis continuats.
**Supliquem-vos humilment
sigueu nostres advocats.**

En tempestes i tronades
tenim vostra protecció
salvant-nos fruits i collites
de la mala temptació,
ens deslliureu en la lluita
com dos esforçats soldats.
**Supliquem-vos humilment
sigueu nostres advocats.**

I Sueca vos demana
per a tots els llauradors
que obtingueu Salut i Gràcia
per la vostra intercessió,
que Déu ens done aqueix do
i en totes necessitats:
**Supliquem-vos humilment
sigueu nostres advocats.**

**Benissants Abdó i Senent,
màrtirs de Déu molt amats:
Supliquem-vos humilment
sigueu nostres advocats.**

V.) Pregueu per nosaltres, Sants Abdó i Senent. R.) Perquè siguem dignes de les promeses de Crist.

PREGUEM

Oh Déu, que heu atorgat als vostres Sants Abdó i Senent abundància de gràcies per arribar a una glòria tan gran, concediu als vostres servents el perdó dels nostres pecats. Feu que, pels mèrits i les pregàries dels vostres Sants, mereixem d'ésser alliberats de tota adversitat. Per Nostre Senyor Jesucrist. Amén.

NUEVOS GOZOS

A LOS SANTOS PATRONOS DE SUECA. ABDÓN Y SENÉN, MÁRTIRES

Pues que de Sueca son
los Patronos venerados:
*Guardad los campos labrados,
mártires Senén y Abdón.*

Por cristianos denunciados
ante Decio, emperador,
mandó éste, con furor,
que a los dioses no adoramos...;
que a seguida escupisteis.
Con rabia azotados fuisteis
en vista del gran tesón:
Guardad, etc.

—Somos cristianos, dijisteis,
y en tal fe nos gloriamos,
y a los dioses no adoramos...;
que a seguida escupisteis.
Con rabia azotados fuisteis
en vista del gran tesón:
Guardad, etc.

Vuestra sangre derramasteis
por Jesús y su Doctrina,
confesándola divina,
y en ello el cielo ganasteis:
Guardad, etc.

V. *Exultabunt sancti in gloria:
Laetabuntur in cubilibus suis.*

OREMUS

*Deus, qui sanctis tuis Abdón et Senén ad hanc gloriam veniendi
copiosum munus gratis contulisti: da famulis tuis suorum veniam
peccatorum; ut sanctorum tuorum intercedentibus meritis, ab omni
bus mercantur adversitatibus liberari. Per Christum Dominum
nostrum. Amen.*

mas también nos enseñasteis
a imitar tan santa acción:
Guardad, etc.

Sueca siempre os profesó,
desde tiempo inmemorial,
piedad tierna y sin igual
que hasta ahora cultivó;
puesto que en sus campos vió
de su amor el galardón:
Guardad, etc.

De Na-Molins en su loma
erigió bello Santuario,
y os colocó en su sagrario
con las reliquias de Roma;
y apenas tormenta asoma,
pide con fe protección:
Guardad, etc.

Para teneros propicios
en granitos, en falladas
y en tormentas desgraciadas
hizo grandes sacrificios:
Guardad, etc.

cercenando de sus vicios
a fin de obtener perdón:
Guardad, etc.

Defendéis prados y mieses
la tormenta conjurando,
y de todo mal librando
a los árboles y reses;
pues que Sueca en estas veces
os inspira compasión:
Guardad, etc.

Sois del labrador consuelo
y de Sueca hermoso faro,
cuyos hijos, sin reparo,
ascienden preces al cielo;
pidiéndos con anhelo
eficaz intercesión:
Guardad, etc.

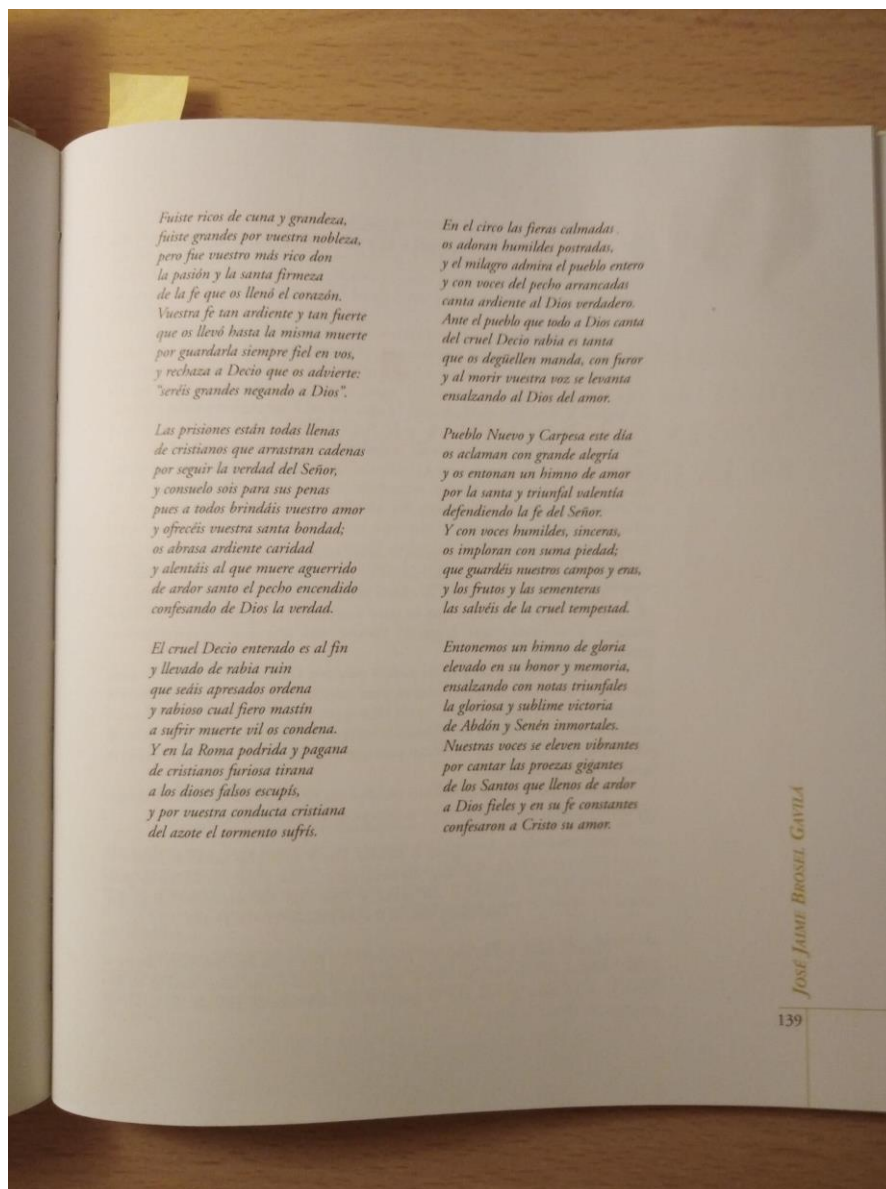
Pues que de Sueca son
los Patronos venerados:
*Guardad los campos labrados,
mártires Senén y Abdón.*

Se llenarán de gozo los Santos en la gloria:
Y se alegrarán en sus tronos.

ORACIÓN

¡Oh, Dios!, que para que tus Santos Abdón y Senén llegaran a tan
grande gloria, les concediste copioso don: concede a tus siervos el
perdón de sus pecados, para que, siendo intercesores los méritos de
tus Santos, de todas las cosas adversas merezcan ser librados. Por
Jesucristo, Señor nuestro. Amén.

Imp. A. López y Cía. - Valencia.

Fuiste ricos de cuna y grandeza,
fuiste grandes por vuestra nobleza,
pero fue vuestro más rico don
la pasión y la santa firmeza
de la fe que os llenó el corazón.
Vuestra fe tan ardiente y tan fuerte
que os llevó hasta la misma muerte
por guardarla siempre fiel en vos,
y rechaza a Decio que os advierte:
"seréis grandes negando a Dios".

Las prisiones están todas llenas
de cristianos que arrastran cadenas
por seguir la verdad del Señor,
y consuelo sois para sus penas
pues a todos brindáis vuestro amor
y ofrecéis vuestra santa bondad;
os abraza ardiente caridad
y alentáis al que muere agüerrido
de ardor santo el pecho encendido
confesando de Dios la verdad.

El cruel Decio enterado es al fin
y llevado de rabia ruin
que sedís apresados ordena
y rabioso cual fiero mastín
a sufrir muerte vil os condena.
Y en la Roma podrida y pagana
de cristianos furiosa tirana
a los dioses falsos escupís,
y por vuestra conducta cristiana
del azote el tormento sufrís.

En el circo las fieras calmadas,
os adoran humildes postradas,
y el milagro admira el pueblo entero
y con voces del pecho arrancadas
canta ardiente al Dios verdadero.
Ante el pueblo que todo a Dios canta
del cruel Decio rabia es tanta
que os degüellen manda, con furor
y al morir vuestra voz se levanta
ensalzando al Dios del amor.

Pueblo Nuevo y Carpesa este día
os aclaman con grande alegría
y os entonan un himno de amor
por la santa y triunfal valentía
defendiendo la fe del Señor.
Y con voces humildes, sinceras,
os imploran con suma piedad;
que guardéis nuestros campos y enas,
y los frutos y las sementeras
las salvéis de la cruel tempestad.

Entonemos un himno de gloria
elevado en su honor y memoria,
ensalzando con notas triunfales
la gloriosa y sublime victoria
de Abdón y Senén inmortales.
Nuestras voces se eleven vibrantes
por cantar las proezas gigantes
de los Santos que llenos de ardor
a Dios fieles y en su fe constantes
confesaron a Cristo su amor.

Himne als sants Abdó i Senent, amb estrofes del capellà Pascual Calafat Braco. Està publicat en el llibre *"De la Festa d'Acció de Gràcies i d'altres festes de Carpesa"*.

Coplas para implorar la lluvia por
intercesión de los gloriosos mártires
santos Abdón y Senén

Señor Dios te rogamos
escuchad nuestro clamor
y de la escasez de agua
libradnos por vuestro amor.

Abdón y Senén benditos
auxiliad al pecador
y una copiosa lluvia
alcanzadnos del Señor.

Las aguas son detenidas
por nuestros muchos pecados
Abdón y Senén piadosos
rogad seamos perdonados.

Abdón y Senén dichosos
mitigad intercediendo
la sed que la tierra sufre
y que la está consumiendo.

Abdón y Senén gloriosos
pedid a Dios soberano
que nos envíe el agua
con su liberal mano.

Abdón y Senén sagrados,
al Señor agua pedid
y por vuestra intercesión
la sequía despedid.

Oración

Danos, Señor, te suplicamos, una lluvia saludable y por
intercesión de los santos mártires Abdón y Senén derrama
misericordiosamente el agua del cielo sobre la superficie árida de la
tierra. Por Jesucristo nuestro Señor. Amén.

Convento de Capuchinos de L'Olleria

Aquestes cobles em foren facilitades pel frare Miguel Ángel Atiénzar (membre del
Convent de Caputxins de l'Olleria) en l'estiu del 2017.

Goigs en Lloança dels SS. Màrtirs Abdón y Senén

RESTORLE

*Poix de Déu son tan amats
màrtirs, Abdón i Senén;
Davant del Omnipotent
siguen nostres advocats.*

COBLES

I

Cantem avui als germans
coronats per Déu etern,
joves, nobles, triufants
de la mort i del infern.
San Abdón i San Senén
patrons nostres estimats.
Davant del Omnipotent
siguen nostres advocats.

II

Setz anys conta San Abdón
i quinze té San Senén
i eis veureu passa pel mon
com estels pel firmament
sent la glòria del jovent
i de totes les edats.
Davant del Omnipotent
siguen nostres advocats.

III

A Roma traieu florida
i a Persia teieu l'arrel
A Persia reben la vida
i a Roma guanyeu el cel
disfrutant eternament
dels grans premis alcançats.
Davant del Omnipotent
siguen nostres advocats.

IV

De Llorens n'es la gran festa
avui es festa major
al matí missa amb orquesta
i a la tarda processó
a vols hi acuden la gent
per honrar ls sants estimats.
Davant del Omnipotent
siguen nostres advocats.

V

Al temple i quanta bellesa
de colors blancs i vermells!
pels sants, liris de pureza
i màrtirs, poms de clavells
en reliquiari d'argent
llurs ossos són venerats.
*Davant del Omnipotent
siguen nostres advocats.*

VI

De llagosta i pedregades
deslliureu els nostres camps;
de les nostres encontres
aparteu pestes i llamps.
lluremós, principalment,
de la pesta dels pecats.
*Davant del Omnipotent
siguen nostres advocats.*

RESTORLE

*Puig dalt del cel coronats
ja regneu eternament;
Davant del Omnipotent
siguen nostres advocats.*

A. M. D. G.
Ramon Bergadà, Pere.

(Amb aprovació Eclesiàstica)

WFF. LUG. 10. 11. 1881.

GOIGS

en

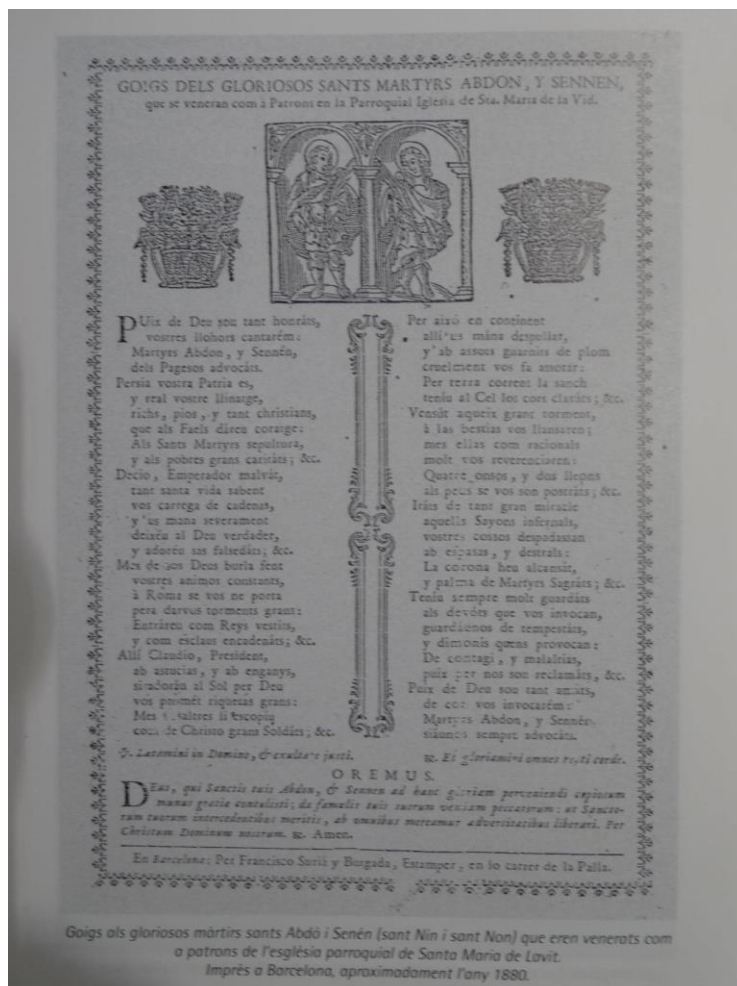
Lloança dels SS. Màrtirs

Abdón y Senén

Patrons del nostre Poble
de Llorens de Vallbona

63

Aquests goigs en lloança dedicats als sants Abdó i Senén em foren facilitats per Pep Capdevila, de Llorenç de Rocafort (l'Urgell).

Aquests goigs de Terrassola i Lavit, oficialment, Torrelavit (l'Alt Penedès), em foren facilitats per Pere Rovira Alemany, per correu electrònic, el 4 de desembre del 2018.

El panell ceràmic de la pàgina anterior està en Xàtiva (la Costera) i vaig accedir-hi gràcies a la gentilesa de José V. Sanchis Pastor.

Abdó i Senén, Sts.
Cooperativa

La foto de la pàgina anterior és d'una obra de ceràmica que hi ha en Quatretonda (la Vall d'Albaida). La trobí el 19 d'agost del 2019. Conté detalls poc usuals (com ara, el cor).

Es tracta d'una obra de ceràmica molt interessant, no solament perquè té text en valencià, sinó pel missatge i per l'abundància de productes del camp. Les Alcusses (ací, escrit "Alcuçes") forma part del terme de Moixent (població valenciana de la comarca de la Costera).

Foto facilitada per Daniel Alfonso Medrano, cronista d'Otos (la Vall d'Albaida), amb la representació que hi ha en aquesta població valenciana. També envià la foto següent, d'Otos, i que és l'única en què hem vist els sants acompanyats d'un acte amb torres humanes semblant al de la muixeranga.

Les escultures que veiem en aquesta pàgina estan en l'hort del Convent de Caputxins de l'Olleria (la Vall d'Albaida). La foto em fou facilitada per Miguel Ángel Atiénzar en el 2017.

Aquestes escultures estan en Fredes, un històric poble annexionat a la Pobra de Benifassà (el Baix Maestrat).

Foto de la Col·legiata de Gandia (la Safor). És u dels poquíssims casos en què u dels dos sants porta taronges.

Els sants Abdó i Senent en una pintura que hi ha en l'Albi (les Garrigues), del segle XVII o XVIII. Informació facilitada per Ramon Miró i Bernat.

Foto facilitada per Miquel Rustullet i relacionada amb el Terme, la part, històricament, pagesa de Banyoles (el Pla de l'Estany).

Aquest plafó ceràmic està en Benimodo (la Ribera Alta) i figura en el document **"Curs Conèixer La Ribera Benimodo"** (<https://xvassembleahistoriaribera.files.wordpress.com/2012/08/benimodo.pdf>). Es realitzà cap a l'any 1790.

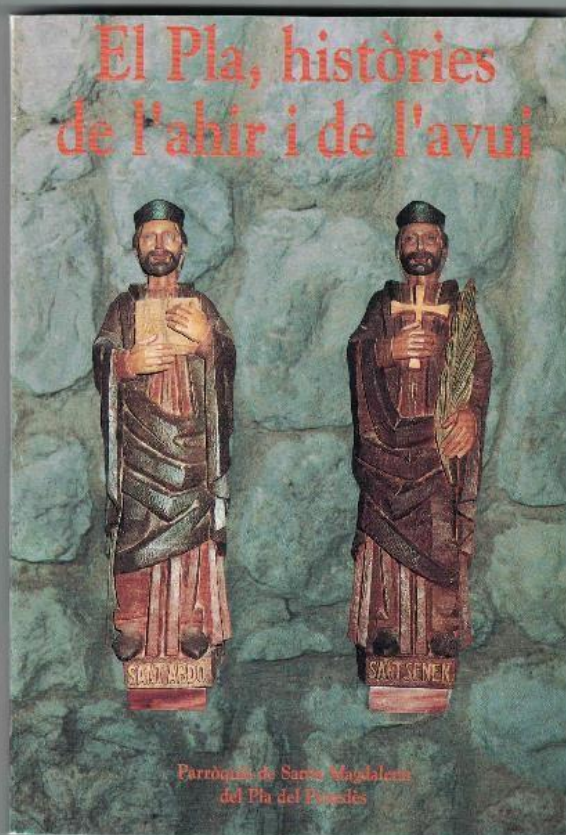
Aquesta obra de ceràmica n'és una reproducció d'una de 1799, es troba en la ***"Capella de la Mare de Déu"***, en el ***"Jardí de la Murta"***, d'Alzira (la Ribera Alta) i figura en Facebook, concretament, en una entrada de ***"MUMA. Museu Municipal d'Alzira"***, del 30 de juliol del 2016.

Les escultures que veiem tot seguit estan en l'històric Monestir d'Arles i la foto em fou enviada juntament amb moltes més, per Mª José Serrano Serrano, en el 2019.

La foto de la pàgina anterior em fou facilitada per Mara Allué, per correu electrònic, l'11 de novembre del 2018, i correspon a les pintures que hi ha en l'altar de l'església de San Félix, la qual està en la localitat aragonesa d'Apiés, pertanyent al terme de la ciutat d'Osca.

La foto de la Parròquia de Santa Magdalena del Pla, del Penedès (l'Alt Penedès), fou enviada per Pere Rovira Alemany el 7 de gener del 2019. És un cas singular, ja que u dels sants porta un llibre mentres que l'altre va acompanyat d'una creu i d'una palma.

Aquesta representació artística és l'única que hem vist en què la posició dels dos sants ens recorda la de més d'una escultura de Demèter i Persèfone i que ens duu al tema dels diòscurs i tot. Com podem veure, els dos germans apareixen com si fossen una parella, en contacte. Està en la Sorollera (població aragonesa i catalanoparlant de la comarca del Matarranya) i figura en l'article **"Romeria al Santet"** (<https://cerollera.com/nuestro-pueblo/romeria-al-santet>), publicat per l'"Asociación SERVA" en la web **"La Cerollera"**. El 19 de març del 2020 es podia veure en l'article esmentat.

La foto que veiem en aquesta pàgina em fou facilitada per Kike Gandia en el 2019 i correspon a la benedicció dels camps, feta des de l'Ermida dels Benissants, de Cullera (la Ribera Baixa). La missa té lloc en valencià.

Una casa de pagès del Camp de Tarragona

La padrina Sió i la Maria

Camp d'Aprovençany de la ciutat de Tarragona

Ara, tots plegats llegirem el seu diàleg:

Avui, la Maria, a la sortida de l'escola no s'ha quedat a jugar amb les seves amigues. Què li deu passar?

- Padrina, padrinal On ets?

- Sóc aquí, Maria, a la cuina. Com és que arribes tan aviat d'escola?

- Perquè aquesta tarda, la mestra, ens ha fet explicar tot el que sabem del poble i entre totes hem dit molt poca cosa.

- Padrina, tu saps per què es diu Vilallonga? Des de quan hi viu gent? Com es guanyaven la vida anys enrera els seus habitants? Com vivien? Com eren les cases?

- Caram, ni poc ni massa. No sé si sabré explicar tot el que em demanes.

Una casa de pagès del Camp de Tarragona

I enmig de confidències, trenant diàlegs de rondalla, avui, la Maria, ha escoltat les memòries de l'avia:

- Maria, recordo quan també la meua avia m'explicava a la vora del foc la història i les vivències del poble. A la vila de Vilallonga, construïda sobre una terra plana, allunyada de les muntanyes i a la dreta del riu Glorieta, hi vivim unes mil dues-centes persones. Som hereves d'aquell poble antic que, l'any 1174, es va construir a manera d'una gran masia estirada, i per això va rebre el nom de Vilallonga, que vol dir vila allargada. El seu terme, planer i no gens pedregós, té 924 hectàrees de terres fèrtils que permeten que hi creixin, com ja bé saps, els avellaners, la vinya, les oliveres i els arbres fruiters, regats amb l'aigua de pous i de mines.

El poble, silenciós, és format per petits carrerons, alguns sense sortida. No calen gaires paraules per explicar-ho, perquè, si mires bé, les cases ho diuen tot. Les reixes que a vegades hi ha al costat dels portals eren, anys enrera, un observatori de la més pura tafaneria, i on també els fadrins del poble enraonaven amb les joves.

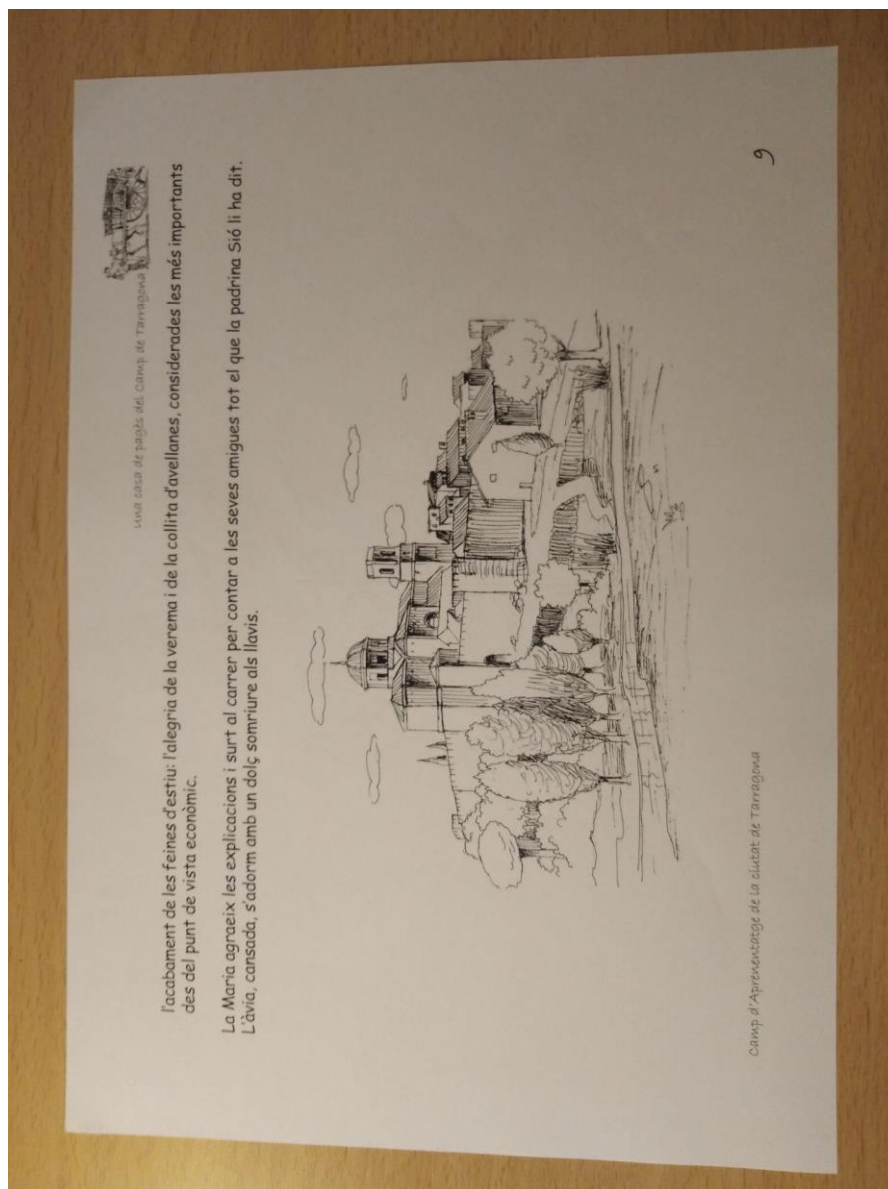
Vilallonga és un poble de pagesos, d'homes amants de la terra que hi són arrelats. Cada dia a les dotze les campanes de l'església parroquial de Sant Martí, del segle XVIII, ventaven per tal d'avisar els homes que treballaven al camp que havia arribat l'hora de dinar i calia fer una aturada.

- Per això ara, a aquesta hora, toca la sirena padrina?
- Si filla però has de saber que les campanes no sempre tocaven igual. Si repicaven anunciaven el baptisme d'un nou nat i reunien a tota la canalla a la plaça, on els padrins llançaven confits. Però, si els tocs eren lents i pesats i envaiien el silenci del poble, anunciaven la mort d'un veí.

- No fèieu festes ?

- És clar que sí! Els dies 30 i 31 de juliol celebràvem la festa major d'estiu amb els saraus i els embolats, i els patrons eren sant Abdó i sant Senen, i l'onze de novembre, dia de sant Martí, la d'hivern destinada a commemorar

Camp d'Abrera, estatge de la ciutat de Tarragona

Aquestes fotos foren fetes a partir de les impressions que, en el seu moment, vaig fer del document on figuraven i que, després d'enviar-les a Neus Castellví Asensio (una col·laboradora de l'estudi), pogué alçar-les per a inserir-les en la web Malandia.

ÍNDEX

Agraïments..... 2

Introducció..... 3

A) Definició de festa..... 5

B) El món agrícola, la vida quotidiana i la religiositat popular (segles VIII-XIII). Els llauradors. El terme *llaurador*..... 11

- Les comunitats rurals cristianitzades..... 11
- Els llauradors..... 23
- La historiografia i el tema del feudalisme i de les comunitats rurals. El matriarcalisme..... 30
- Les campanes..... 42
- La religiositat popular (segles VIII-XIII)..... 45
- “Els Sants de la Pedra”... ¿són un mite?..... 53
- ¿Una festa pagana i, per tant, camperola?..... 56
 - a) Solstici..... 56
 - b) El gra..... 57
 - c) El sol..... 58
 - d) Sembrar..... 63
 - e) Fires..... 64
- Orígens dels cultes a la fertilitat dedicats a les deesses, abans de la implantació del cristianisme..... 65
- La cristianització de la festa dedicada a Demèter i el sorgiment dels sants Abdó i Senent..... 71
- Càstor i Pòl·lux, Demèter i els sants Abdó i Senent. Els diòscurs, els noms i la identificació d’ambdós sants..... 85
 - a) Introducció..... 85
 - b) Celebracions religioses en estiu relacionades amb l’aigua i en època de possibilitat de sequera..... 86
 - c) Els sants Abdó i Senent i el seu origen mitològic..... 89
 - d) Origen i significat dels noms Abdó i Senent..... 99
 - e) L’origen precristià dels sants Abdó i Senent. Demèter, la deessa de l’agricultura d’on parteixen els Sants de la Pedra..... 114
 - f) La deessa Demèter i la seua substitució pels sants Abdó i Senent. La dona, des de l’oficialitat del cristianisme en l’Imperi Romà fins al Barroc, i la seua relació amb els

Sants de la Pedra.....	115
g) La benedició dels camps, des de temps de l'Imperi Romà, i la seua relació amb els Sants de la Pedra.....	127
h) Cultura popular.....	130
C) El valencià en la religiositat popular.....	132
• Els goigs, un element religiós i lingüístic clau en la Corona Catalanoaragonesa.....	132
• La religiositat popular i els goigs durant la primera mitat del segle XVI.....	138
• La religiositat popular i els goigs a partir del Concili de Trento (1545-1563). El barroc, un estil encara viu.....	142
• La visió del món i la religiositat, en el món catòlic, des del Concili de Trento (1545-1563).....	150
• La conservació del valencià a través de l'Església i de la veu popular.....	175
D) Definició de patró. El patronat agrari. Les confraries.....	179
• Definició de patró. El patronat agrari.....	179
• Les confraries.....	218
E) Llegendes i rondalles.....	233
F) Refranys.....	247
• Sembrar.....	247
• Forment / Blat / Segar.....	247
• Birbar / Podar la sarment.....	249
• Raïm / Vinya / Verema.....	249
• Pedra / Pedregada.....	252
• Llaurador / Pagès / Hortolà.....	253
• Dites, refranys i anècdotes lingüístiques sobre “els Sants de la Pedra”. Creences populars.....	254
G) Poesia popular, goigs, poesia humorística i altres poemes. L’ <i>“Oració”</i> de Joan Baptista Anyés (1480-1553).....	261
• Poesia popular i cobles.....	261
• Fragments dels goigs, de les cobles, de les novenes, d’una oració de l’obra de Joan Baptista Anyés (1480-1553) i dels balls parlats, a partir de la temàtica.....	282
• Poesia humorística.....	329
• Altres poemes.....	333
• L’ <i>“Oració”</i> de Joan Baptista Anyés (1480-1553), una oració de Benlloc (la Plana Alta) i una de Gandia (la Safor).....	334

- H) Cançons religioses, cançons populars, danses i balls parlats..... 336
- Balls i danses tradicionals amb motiu de la festivitat dels Sants de la Pedra..... 344
 - a) El *"ball de l'Oferta"*..... 347
 - b) El ball de bastons, el *"ball dels totxets"* (Camporrells)..... 351
 - c) Ball de Bot o Ball de Pagès..... 360
 - d) Els balls de plaça valencians, les danses i la dansada (la *"dansà"*)..... 362
 - e) Els balls i les danses en l'obra *"La vida dels gloriosos sants Abdó i Senén"* (de Joan Baptista Anyés): una mostra de pervivències paganes a hores d'ara vigents..... 369
 - f) El ball de l'escombra..... 374
 - g) Els balls dels hortolans i *"el ball de l'envelat"*..... 374
 - h) Els balls parlats..... 375
 - i) La moixiganga, un ball estiuec també relacionat amb la collita de cereals..... 377
 - j) El *"dance"* de Visiedo (comarca de la Comunidad de Teruel)..... 379
- I) La festa dels sants Abdó i Senent, *"els Sants de la Pedra"*, i la seua relació amb la religiositat popular, en tot l'àmbit lingüístic..... 382
- La festa dels sants Abdó i Senent, *"els Sants de la Pedra"*, en la Corona Catalanoaragonesa i des del segle XVIII..... 382
 - Religiositat popular en l'àmbit lingüístic..... 384
 - Recuperació de la festa dels sants Abdó i Senent (darrer quart del segle XX en avant)..... 464
 - Entitats que promouen el coneixement cultural dels Sants de la Pedra en els territoris de l'àmbit lingüístic..... 467
- J) Endevinalles sobre forment (o blat), raïm, collita, pluja, pedregada, calamarsada, llaurador, hortolà, pagès, camperol..... 470
- La campana del campanar..... 470
 - El forment (o blat)..... 471
 - El raïm..... 472
 - L'arròs..... 473
 - La taronja..... 473
 - La calamarsa..... 474
 - Aigua de pluja..... 474
 - El cel..... 474
 - Els núvols..... 475
 - La pluja..... 475
 - Els Sants de la Pedra..... 476
- K) Esglésies, ermites, santuaris, peirons..... 476

L) Muntanyes, rius, séquies, partides... Toponímia.....	494
M) Simbologia. Pintura, escultura i ceràmica. Altres camps artístics.....	497
• ¿Són una part més del simbolisme sexual?.....	497
• Posició i descripció física dels sants (segons observem frontalment).....	499
• Simbologia (vocabulari històric, literari i artístic).....	519
• Simbologia i cultura popular: estacions, cicles, festes, refranys.....	531
• Art.....	532
a) Escultura.....	535
b) Ceràmica.....	536
c) Altres camps artístics.....	538
N) La religió i el cristianisme en el segle XXI: dos elements bàsics per a comprendre i per a estimar el nostre passat, el present i per a créixer amb una visió àmplia del terme “tolerància”.....	539
• Les festes patronals en el segle XXI, més enllà de lo folklòric.....	539
• La religió i les cultures matriarcals.....	540
• El cristianisme matriarcalista en la cultura catalana, en la valenciana i en la balear.....	542
• El cristianisme del segle I com a possible model a seguir en tot l'àmbit lingüístic.....	544
• Laïcitat i religiositat. El cristianisme “matriarcalista” i lo matriarcal en el segle XXI.....	549
a) La identitat d'un Poble.....	549
b) Religió matriarcal i “civilització” tecnològica i científica: lo matriarcal, prioritari.....	557
c) La religió i lo matriarcal en el País Valencià: un reviscolament, sobretot, des del Poble i des dels pobles, a partir de l'interés per l'etnologia i per la Història.....	563
d) La cultura popular unida a la festa matriarcal dels Sants de la Pedra i a la tolerància en el segle XXI: més que una festa religiosa.....	567
Vocabulari.....	576
Bibliografia.....	617
Goigs, cants, himnes, cobles, imatges,.....	676